

પ્રસ્તાવના

ઘ્વરીરચત્રયમિદં ધર્મકામાર્થમોક્ષદમ્ ।

કીર્તિ પ્રાગલ્ભ્ય સૌભાગ્ય વૈદગ્ધ્યાનાં પ્રવર્ધનમ્ ॥

ઔદાર્ય સ્પૈર્ય ધૈર્યાનાં વિલાસસ્ય ચ કારણમ્ ॥ ૧૦ ॥

વૃત્તાતિ શોક નિવેદ સ્વેદ વિચ્છેદ કારણમ્ ॥ ૧૧ ॥

અપિ દ્રઢપરાનન્દાદિદમભ્યાધિકં ધ્રુવમ્ ।

જહાર નારદાદીનાં ચિતાનિ કયમન્યથા ॥ ૧૨ ॥

સંગીત રત્નાકર, નર્તનાધ્યાય.

જ્ઞાપાર્થ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને આપનારૂં; કીર્તિ, શાસ્ત્રમાં પ્રગલ્ભતા—પ્રોત્થા સૌભાગ્ય, લોકવિપયક અતુરતા બધારનારૂં; તેમજ ઉદારતા, સ્થિરતા, ધૈર્ય અને વિલાસના કારણરૂપ એવું ત્રણ પ્રકારનું (ગાયન, વાદન, નર્તન) સંગીત તે દુઃખ, પરિતાપ, શોક, ચિત્તની શન્નતા તથા ખેદને કાપી નાખે છે. એ સંગીતનો આનંદ પરબ્રહ્મના આનંદથી પણ અધિક છે, કારણ, એમ જો ન હોત તો પરમ વૈરાગ્યશાસ્ત્ર મહાત્મા નારદ જેવા યોગી-ઓનાં પણ ચિત્તને તેણે કેવી રીતે વશ કરી લીધાં ?

સંગીતનું શાસ્ત્રીય અને અનુભવસિદ્ધ બ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવવા માટે મહારી દૃષ્ટિથી જેવા પ્રકારના પુસ્તકની આવશ્યકતા જણાતી હતી તેવા પ્રકારનું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષા ખોલનાર જનસમાજની સમક્ષ મુક્તાં મળે આનંદ થાય છે. આજ સતત ૧ વર્ષ સુધીનો પ્રયત્ન આજે બ્યવસ્થિત રીતે બહાર આવે છે. પ્રથમ ભાગની રચના કરી રાખ્યા પછી ચીન, જાપાન વગેરે પૂર્વ દિશાની સર્વ બુમિનાં દરેક સેવાનો અપૂર્વ યોગ આબ્યો ને શ્રુમિમાં લગભગ ૨ વર્ષ ગાળ્યાં પછી અત્ર આવી પુનઃ એ કાર્ય હાથમાં લીધું; ત્યારથી તે આજ સુધી સતત ૪ વર્ષ યવા આબ્યાં એજ કાર્યનું લેખન, સુદ્રષ્ટ, સુદ્ધિક-શાદિ આવી રહ્યું છે 'સંગીતના જિજ્ઞાસુઓને માટે રાગરાગિણીના જ્ઞાનની અતિશય ઉચ્ચ આખતો બાદ કરતાં, બાકી ચાલુ બ્યાવહારીક સ્વર, તાલ, રાગ અને ગીતો પુરતું જેટલું જ્ઞાન હોવુંજ નેપ્રએ અને તે પણ એક બાલકથી તે વિદ્વાન સાક્ષરને પણ જેટલા જ્ઞાન વિષે ચાલી શકેજ નહી, ખાસ " આટલું તો અવશ્ય જાણવુંજ નેપ્રએ " તે સર્વ જ્ઞાન, અનુભવ અને કલા તરીકેનો સર્વ રીતનો, સર્વ આજુનો તેમજ હાલ અને ગીતદાસનાં ચરીરોનો, સંગીતના સ્વરરૂપના ચરીર સાધેના સંબંધરેનનો સમ્રહ આ ગ્રંથમાં આવી ગયો છે; જેથી આગ્રંથ સંગીતના આખાલ જુદ જિજ્ઞાસુઓને માટે અતિશય ઉપયોગી થઈ પડશે એમાં શક જણાશે નહી જ.

આપણા ગુજરાત દેશની, આપણી ગુજરાતી ભાષાની અને આ આપા-ખોલનાર તથા

જાણના! તમામ અન્ય દેશીય અને જાતીય સેવા કરીને કૃતકૃત્ય થઈ, ચોરે અરે પણ અનૃષ્ટિ થવું, અને આ વિશ્વરૂપ યશમાં આપણે જે જે સર્વ રીતે આહુતિઓ દાન રાક્યો, તે પૈકી આ અમુક પ્રકારનું દુત દ્રવ્ય તૈયાર કરી, દોખીને, સમર્પિત વિશ્વયુગમાં દેવ સંપત્તિ કલ્પમાં હાથ આપી દેકો દેવો એ જ એક ઇચ્છા આત્મરમાં પણ સમયથી પ્રજ્વલિત હતી ને આ પ્રકારે આજ કંઈક ચાંત પામે છે; કેમકે મ્હારી વ્યાવહારિક-ભૌતિક રીતે તરફ લક્ષ આપતાં, મ્હને મ્હારી ચર્મિત પ્રભાવે આજ કૃત્વરૂપે સોકસેવાનો માર્ગ મ્હારાં આક્રમણ કરી રાકાય તેમ હતો, અને છે.

હું જે દેશમાં જન્મ્યો, જે માતાઓએ ખોળામાં લઈ લાડ લડાવ્યા, જે પિતાઓએ હને બણાવ્યો ગણાવ્યો, જે ભૂમિનાં રત્નકણોએ મ્હારા શરીરનું બંધારણ કરી ઉત્પત્ત કર્યું, જે બાપામાતાએ મ્હારા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહોની અંદર રહેલી દૃષ્ટિઓ વિષેનું જ્ઞાન આપી રતનપાન કરાવ્યું; તે ભૂમિ, તે બાપા, તે માતાપિતાઓ. અને તે બાલકો માટે જે પરમાત્મનું ! મ્હાગથી શું કંઈ પણ ન થઈ શકે ? અરેરે, હું કયે રસ્તે, શી રીતે મ્હારી માતાની સેવા કરું ? એવી સેવા નહિ થતાં આ દેહનું જે પતન થાય તો જેની પાસેથી જે જ્ઞાનદ્રવ્ય મેળવ્યું તેની પાસે તેટલું દ્રવ્ય પાછું આપી, બધું દેવું ક્યારે આપી શકીશ ? એ ચિંતારૂપ અશ્મિએ આ શરીરને અનેકવાર બાળા નાખ્યા પછી, અનેક મયો બસ્મિબૂત થયા, અને મ્હેં જે ખાસ મેળવ્યું અને જેને મ્હેં મ્હારું ગણ્યું તેજ પુનઃ આપી દેવામાથી જે જ્ઞાનદૃષ્ટિ મ્હને મળી, તેજ દૃષ્ટિથી હું મ્હારી બહાલી માતૃભૂમિમાં, મ્હારાં માતા, પિતા, ખાંલકો, બંધુઓ વગેરેને સિંહાવશેક ન્યાયે જાણત થઈ નિહાળ્યાં તો એમ જણાયું કે મ્હારી ભૂમિનાં સર્વ જનોની હૃદયવીણા મૃતંત્ર સુમધુર નાદગદરીથી વાગી રહી છે । । અને ગુન્નર દેવી હાથમાં એજ સાહિત્ય સંગીત રૂપ વીણા લઈ ગાન કરી રહી છે । મ્હારા સુખાચે એ વાર મ્હારી બહાલી માતાએ-દેાએ મ્હને સાક્ષાત્કાર આપી પ્રલક્ષ દર્શન દીધાં, અને પોતની વીણા ખસ ઉમળકાથી, ઉત્તમ પ્રતિબાધી અને નૌતમ કુશલતાથી વગાડીને સંબળાવી: એ વખતે એ દેવીએ જે જે ગાયું અને વગાડ્યું તે તે ગાયેલું કાવ્ય લખી રાખ્યું અને વગાડેલાનું સ્વગદ્યલેખન (નોટશ્ચન) કરી રાખ્યું. કે જે આ મંથના આકારમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવી શક્યું.

હું બ્યારે ધાવણો બાળક હતો ત્યારે મ્હારી માતાએ ઘોડીયામાં નાખી હોંચોળતી અને સાથે હાલરડા ગાતી તેનું મ્હને સ્મરણ છે । એ ગીતોમાં રહેલા સુકોમલ સંગીતનું મ્હને હજી પણ બાન છે: “ હાલ બહાલને હલકી..... ને બાધને આંગણે વાવીરેગલકી...” “ હાલ હાલ ” કહેતી. એ મ્હારી બહાલી માતા, તે વખતના ત્હારા સુકોમલ વિશુદ્ધ પ્રેમમય સુમધુર નાદરૂપ રુપદેમાં મ્હેં જે સંગીત સાંભળ્યું છે તેવું સંગીત મ્હને આ ત્રિજુવનમાં હજી પણ નથી સંભળાતું । હાલ ! અકસોસ ! એ માતા । તું શું પુનઃ એકવાર નહીં ગાય ? ત્હારી વિશુદ્ધ પ્રેમની હૃદય તંત્રી છેડીને એકવાર શું મ્હને પવિત્ર નહીં કરે ? ત્હારાં હાલ-રડાનાં સમરૂપ સંગીતો મ્હારાંદ્ર, હિંદુસ્થાન, કોર્નટક, વંગ, મર અને સિંધાદિ દેશોમાં ઓળવે છે; પરંતુ ત્હારાં હાલરડાની મધુરતા કંઈ અદેશ છે । । એ હાલરડાં ઘોડીયામાં ઘોડીને સંભળતો, તે દિન આત્મા મયા ! ગયા તે મયા જ । આ પ્રભાવે સર્વમાતમાં સંગી-

રસનો સ્વાદ આપ્યા પછી પ્રુનઃ સંભળું છું તો મહારી માતાઓએ અને મહારી બહાસી કેનોએ મહને ગરખીઓ તથા રાસડા સંભળાવ્યા. એક કહેવત છે કે, “ જે સુંદર છે તેવું કે કંઈ સુંદર ન હોય છે.” એ કંઈ જોડું નથી. ગુજરાત જેમ સુંદર છે તેમ તેનાં ગાંતો ગરખીઓ) પણ સુંદર ન હોય એમ કંઈ જાને ? ન જાને; એ સુંદરતા નથી દર્શાવે મિત્રાં, નથી વગભૂમિત્રાં, નથી સિંધમાં કે ક્યાંય પણ ! જેમ એક તરફથી આવ્યાલલિ-ગીતો સભળ્યાં તેમ ખીજી તરફથી માણુમટો તથા દરિદ્રીતન કરનારા “ ખુરાઓએ ” નારામ, નરસિંહમેહેતા, પ્રેમાનંદ, બહાલીમીરાં, વગેરે દિવ્ય આત્માઓનાં કાવ્યાકાવ્ય અને તાલાપનાં અદોલનો ઉત્પન્ન કરી તે તરફ મનને વાળી તેમજો મહાં રંજન કર્યું. ગવૈયા-આપે પણ એ કૃત્યમાં સહાય કરી મહારા ઉપર ઉપકાર કર્યો; દિનપર દિન હું મોટો થતો થો, મહારી ગાનેન્દ્રિયોની મળાદ વધતી ગઈ, અને છેક ૯-૧૦ વર્ષની ઉંમરે, હાંકાંમાં ટકેા જોયાં ત્યારથી તે આજ સુધી અને નાટકકારોએ નાટ્યગીતોની એક સરખી વૃદ્ધિ ાલુજ ગઈ છે. કકર દામોદર રતનસી, વાવજી આશારામ, ડાલાભાઈ ધોળશાજી, હરિ નયુ-મ, તેમ પારસી નાટ્યકારોએ જે અવનવાં સંગીતો સંભળાવ્યાં તે પણ મહારા અવજ્ય મરજ્યમાંથી ખસી ગયાં નથી. એકતારો વગાડી મરતીમાં આવીને પરમાત્મભક્તિ કરનારા કોતોએ ભક્તિમય સંગીતો, પ્રભાતિયાં, ભક્તિ ગાન વૈરાગ્યાં પદો પણ સંભળાવ્યાં; તેમજો જુ મહારા ઉપર એછો ઉપકાર કર્યો નથી. અરે રાવળીયા જેવા ગરીબડાઓએ પણ હાથમાં ાંઈગી (રાવજ્યુદ્ધયો) લઈ “ રવગંતી નિસરણી, ગોપીચંદાદિના રાસ ” વગેરે સભળાવી દારા ઉપર ઉપકારો કર્યા છે ! આ સર્વની મહારા ઉપર કૃપા દર્શિ રહી છે, તેમ આપણા તમાન સાક્ષર વર્ગની જ્ઞાનમય વૃત્તદર્શિ મહારા ઉપર પડી નથી એમ પણ નથીજ. સ્વ-રથ દ્વિત્રી શ્રી ફલપતરામ નવલરામ, નર્મદાશંકર, નૃસિંહાચાર્ય, હરિલાલ ધ્રુવ, કલાપી, મણિ-લાલ, ગોવિંદરામ, બાલાશંકર, કવિ હોટમ વગેરે મહાગ જવજ્ય અને દર્શિ પંથમાં દેખાતા મહારા આપેા, તેમજ વર્તમાન સાક્ષર મંડળમાં વિદાજતા સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવ, કવિ દાનાલાલ, મણિશંકર બટ, રમજુભાઈ, કેશવલાલ ધ્રુવ, કવિ ત્રિભુવન, રજુહોડાભાઈ, મી. ળોર, લલિત ધત્તાદિ વડીલોએ સમય સમયે પોતપોતાની સાદિત્ય અને સંગીતના સરકા-થી સંભૂત એવી જે હૃદયવીણા સંભળાવી તે તો હજી જવજ્યમાં પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમત જ છે. આ પ્રકારે આ સર્વ વ્યક્તિ સમૂહરૂપ ગુર્જરીદેવીએ મહને જે જ્ઞાનદ્રવ્ય આપ્યું તે દ્રવ્યનો આ એક ભાગ વિશ્વરૂપ યત્રમાં હોયું છું; તે હે દેવી ! હે કલ્યાણી ! હે મહામાયા ! જગ-માતા ! આ તારા સેવકની અદ્ય સેવા માની લે ! તારા જ્ઞાનની પ્રસાદિરૂપ યોદ્ધક દ્રવ્ય ક્ષુ મહારી પાસે છે તેપણ તહને યોદાજ સમયમાં તારા યત્રમાં એક ન્દાના અંથ રૂપ આહુતી હોમીસ ! !

પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંગીતના જે જે આચાર્યો અને કલાકુરાલો યઈ ગયા અને વર્તમાનમાં છે, તેમના સંગીતના આત્મારૂપે વિરાજી રહેલ જે રાગવિદ્યા—કલા, એ સંભ-ધીના જ્ઞાનનો ફલગર્ભ ગ્રંથ (સંગીતનો ઉત્તમાધિકાર મેળવવા માટે આ પાઠમાળાનું ખીજું પુસ્તક) રંગીને દ્વિતીય આહુતિ હોમવાનો પ્રસંગ હવે યોદાજ સમયમાં પ્રાપ્ત થશે. તે ઉપ-રાંત સંગીતનો વિષય બાદ કરતાં, બાકી રહેલા જે વૈદ્યક, જ્યોતિષ, ધર્મ, સાયન્સ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્માદિ વિષયોનું જ્ઞાન જે જે વ્યક્તિ, ગ્રંથ, સદ્ધિ અને મહાત્માઓએ મહને બદ્યું છે તે તે

જ્ઞાનદ્રવ્યની આકુનિઓ તૈયાર કરી, સર્વ જુનોમાં એ જ્ઞાનદ્રવ્ય વિશ્વરૂપ અશ્વમેધ સર્વજુનોમાં વેરવા (દોમવા) માટેની તૈયારીના આપુ રહી છે એટલું સચવીને હવે એ કાર્યની યોગ્ય કાળ નિજત યાદને, પલ્લમાનરૂપે અથવા કહો કે શિક્ષકરૂપે સફલ અભિ પૂર્વક, સંગીતનું વિસ્તૃત માહાત્મ્ય દર્શન કરાવવા ઉપરાંત કેટલીક બાબતો વિશે ... એ શબ્દો કહેવા છટ ધારી, તે વિશેનો હવે પ્રસ્તાવ કરીએ છીએ.

સંગીતની વિધાકલા સર્વ ધર્મોમાં પવિત્ર અને સ્વર્ગોચકલા તરીકે મનાતી છે એક મહાન દિવસુદ અને એક કેવળ જન્મથી માણસ, એ બંનેને સરખી રીતે આ આપન રી મંગીતકલા એ એક મહાન, મંજુલ અને મનોહારિણી શક્તિ છે. એની ઉત્પત્તિ વિશે જૂના જૂના દેશની પ્રજાઓમાં જે દંત કથાઓ પ્રચલિત છે તે સર્વમાં સામાન્ય એટલું જ જોવામાં આવે છે કે, સ્વર્ગના કોઈ દેવોએ, અસુરઓએ કે બીજા કોઈ પા પ્રકારના દેવી મતોએ એને આ રમૂજ દુનિયાં ઉપર આપ્યું છે. પ્રાચીન અર્વાચીન તમા વિદ્વાનોએ, એની પ્રશંસા નિર્વિવાદ રીતે કરેલી છે સ્વીતનર્મન એક સ્થળે લખે છે " મંગીત એ આ જડ વિશ્વમાં ઉત્પત્ત યથું નથી, પરંતુ સંગીત, અદ્રિકા અને સદૃશ દયતા એ ત્રણે જ્યાં એકરૂપ હશે એવા કોઈ બાગ્યચાથી વિશ્વમાંથી આ પૃથ્વી ઉપર આવ ત્યું હશે." કાર્માઈલ તો કહે છે કે, " સંગીત એ એક પ્રકારનું અસ્પષ્ટ અને અગા બાધ્ય છે. તે અનંતસ્વરૂપ પરમાત્માની પાસે આપણને એક ક્ષણ સુધી લઈ જઈ, તે અનંત સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે." એમ જન્મતા તમામ તત્ત્વવેત્તાઓએ પોત પોતાની સુમા પિત વાણીથી સંગીતવિધાકલાની અનુપમ રીતે પ્રશંસા કરેલી છે જે ઉપરથી જણા આવે છે કે, સંગીતવિધાકલા એ પવિત્ર, સુક્રમ, હૃદયની ઉત્તતિને આપનારી અને અ દુનિયાનાં તમામ માનસિક દુખોના દિવાસારૂપ છે, ને તેની શક્તિ છેક પરમાત્માના સ્વરૂ પનું જ્ઞાન કરાવવા સુધી છે. એવી ઉત્તમ કલાને માટે હલકો મત આપનારને કેવે માણસ સમજવો ?

મધુરતાનાં મધુર ઝરણો ક્યાંક ગુપ્તપણે, તો ક્યાંક પ્રકટ રીતે આ વિશ્વમાં જ્યાં સ વર્ણા કરે છે. એ ઝરણો આ વિશ્વમાં વહેતાં વહેતાં માણસ જાતની નજરે ચઢે છે ત્યારે તેની અંદરના કૂરતા, દુષ્ટતા, નીચતાદિ અનેક પાશવ ગુણો ક્ષણવારને માટે જતા રહે છે આ બાલ વિશ્વમાં એ ઝરણો રમૂલ કે સુક્રમ રૂપે અવતરી મનુષ્યને દેખાવ આપે છે ત્યારે જે આનંદનું જ્ઞાન યાવ છે, તે કરતા મનુષ્યના મન રૂપી વિશ્વમાં કે આધ્યાત્મિક વિશ્વમાં જ્યારે એવા મધુરતાનાં અમૃત દ્રવ્ય ઝરણો ઉત્પત્ત થઈ, મનુષ્ય પોતે જ્યારે તેને અનુભવી શકે છે ત્યારે તેના આનંદની હદ રહેતી જ નથી. મધુરતાના મધુર ઝરા એવી રીતે અનંત પ્રકારના છે, પરંતુ એ જ્યાં ઝરણું ઉત્પત્તિસ્થાન કેવળ સંગીત જ છે. એ સંગીતમયતા મધુર ઝરણું, ગૂળ સોષવા જઈશું તો તેનું સ્થાન પરમાત્મામાં મળી આવશે એમ ખાત્રીથી સમજવું

* મૂલેષુ મૂલેષુ વિચિત્ર્ય ધીર યત્તેષામ્ લોકાદમૃતા મયન્તિ (કેન ઉપનિ- પદ) આ જુનોમાં વેડું, તે જુનોમાં વેડું: એમ જુનોમાં (પોતાનાં કૃત અને સમૃદ્ધિઓને) વેરતા વેરતા ધીર (મહાત્માઓ) આ લોકમાંથી નીકળી અમૃત યાવ છે.

સંગીતની આવી સૂક્ષ્મતા અને ઉચ્ચતા ખ્યાલમાં આવ્યા પછી સંગીત તે શું એ વિષે હુંક જાણું તેમજ. 'સંગીત' એ શબ્દમાં ગાયન, વાદન અને નર્તન એ ત્રણ જાઓનો સમાવેશ કરેલો છે. એટલે કે, ગાવું, વગાડવું, નાટકની કળા, નાચવાની કળા એ બધી કળાઓ સંગીતના પેટામાં ગંભીર જાય છે. તેથી બીજા બધાં શાસ્ત્રો અને કળાઓની પેટે સંગીત એ એક મહાન શાસ્ત્ર છે અને મહાન કલા રૂપે છે. કવિતાને જૂદા જૂદા સ્વરોમાં બોલતી તેને ગાયન કહે છે. એ ગાયેલી કવિતાના સ્વરો અને તાલની પ્રકૃતિ ગમે તે પ્રકારના યંત્રની મદદથી કરતી તેને વાદન (વગાડવું) કહે છે. હવે જે કવિતા ગાઈ વગાડી હોય તે કવિતાનો જે ભાવ હોય, અથવા તેનો જે રસ હોય; તે ભાવ તથા રસ, શરીરના અભિનયો (એક્ટીંગ) થી પ્રકટ કરવો તેને નર્તન કહે છે. એ નર્તન કળામાં વળી નાટકની કળા, નાચવાની કળા અને જૂદા જૂદા પ્રકારથી વેશ લઈ અંગથી હાવભાવ કરવાની કળા (ટાટ) એ ત્રણ જાતની કળાઓ સમાય છે. ને તે તથા ગાયન, વાદન એ બંને કળાઓનાં શસ્ત્રો એવડાં મહોટાં અને સૂક્ષ્મ છે કે, તેનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવાને માટે આ એક જીંદગી તો શું પણ સેંકડો જીંદગીઓ પૂરી કરવી પડે. સંગીતનું બધું, અંગ્રાણુ એ વસ્તુ ઉપર છે સ્વર અને કાળ. સ્વર અને કાળના વિસ્તારનું ચોક્કસ માપ બાધી તેમાંથી અનેક પ્રકારના આનંદ લેવાનું કામ સંગીતનું છે. સ્વર અને કાળ એ બંનેના મૂળ અનેત સ્વરૂપ પરમાત્મામાં જઈ પહોંચે છે, સ્વરની સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતાનો જ બધો વિસ્તાર વિશ્વમાં બાપી ગયેલો છે. એ સ્વરના મૂળ સ્વરૂપને નાદ (અવાજ, શબ્દ, ધ્વનિ વગેરે) કહે છે. તેના એ વર્ગ છે સૂક્ષ્મ નાદ અને સ્થૂલ નાદ. સૂક્ષ્મ નાદને અનાદ્ય નાદ કહે છે અને સ્થૂલ નાદને આદ્ય નાદ કહે છે. જે નાદ માણસ જાતથી સંભળાતા નથી તે સૂક્ષ્મ નાદ છે, અને જે સંભળાય છે તે સ્થૂલ નાદ છે. એ સ્થૂલ નાદમાંથી જે તાલ જાહેર થાય અને આનંદ આપી શકે એવા છે તે માત્ર સાત છે. તેમને સ્વર કહે છે. તે સ રિ ગ મ પ ધ નિ એમ સાત પ્રકારના છે. અને એ સાત સ્વરની જુદી જુદી રચનાથી જુદા જુદા ભાવ-રસ વાળી સ્વરચયના થાય છે તેને રાગ કહે છે. રાગ એ સંગીતનો આત્મા છે. એવા રાગો અનેત છે, તેમનો કંઈ પાર નથી. કોઈ પણ રાગને પૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરવો એ જ સંગીત, કળાનું મુખ્ય કામ છે.

રાગની પૂર્ણતા કરવા માટે સ્વરોની અનેક પ્રકારે રચના કરવી પડે છે. તે રચના આમ, મૂર્છના, તાન, કમ, પ્રસ્તાર કૂટાન, મેલ (ચાટ), અલંકાર, વગેરે અનેક રૂપે વિસ્તાર પામે છે. સ્વરો તો માત્ર ૭ જ છે પણ તેની મૂર્છનાઓ ૭૦ હજાર, કમ ૩ લાખ ૭૫ હજાર, તાન ૮૪, પ્રસ્તાર ૧૯ હજાર, કૂટાન ૫ કરોડ ૯૯ લાખ, મેલ ૪ હજાર, ગમ રચના મુખ્ય ૭ હજાર અને તેની ગિચ રચનાઓ કરોડો પ્રકારની અને અલંકારાદિની રચનાઓ પણ અનંત છે. એ બધાનો પાર આવે તેમ નથી. એટલું યથા અલંકારાદિની રચનાઓ પણ અનંત છે. એ બધાનો પાર આવે તેમ નથી. એટલું યથા પ્રખ્યાત કહે છે તેના પ્રાચીન શાસ્ત્રાનુસાર ૪૫૦૦ જેટલા તથા તાળના પણ અનંત જેટલા છે. આ પ્રમાણે રાગ રૂપી વિશ્વનો વિસ્તાર એવડો મહાન છે કે, તેનો પાર પામવા જતાં, માણસની જીંદગી એક ક્ષણ જેવી થઈ પડે છે.

આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે, મુળનાદનો વિસ્તાર કરી જુદી જુદી અસરો પડે દરેક રસ-ભાવ વગેરેનો આનંદ લેવો એ સંગીતનું જ પ્રયોજન છે. એ નાદની શક્તિ અપૂર્વ છે. અને મહાન છે રમ્ય અને સૂક્ષ્મ વિશ્વમા એ નાદની ધારા અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ રૂપે, નદી રૂપે, ઝરણા રૂપે સતત વહેતી રહે છે તેથી જ તમામ પ્રાણીઓ, મનુષ્યો અને દેવો (મહાત્માઓ, યોગીઓ) આ બધો વ્યવહાર ચલાવી શકે છે નાદની અજબ શક્તિ વિષેનું વિવેચન કરતા તો એક મહાભારત અથવા લખવો પડે, પરંતુ ટૂંકામાં જણાવવાનું કે, દુનિયામાં આજ સુધી જેટલી પ્રબલ શક્તિઓનો શોધ થયો છે તે સર્વેમાં નાદની શક્તિ અગ્રાધ છે અનત તારા ગણો, અનત ગ્રહો, અનત પૃથ્વીઓ, અનેક જડ દ્રવ્યો તમામ વનસ્પતિઓ અને તમામ પ્રાણીઓ નાદ શક્તિથી કાર્ય કરતી જણાય છે. એ નાદથી તમામ પ્રાણી માત્ર અનેક જાતના યંત્રો કરે છે બોલવાની ભાષા જે અક્ષરો (ક, ખ, ગ વગેરે) થી બની છે તે અક્ષરો નાદથી થાય છે અક્ષરોથી પદ (પંડો, લોટો વગેરે) થાય છે, પદથી ભાષણ થાય છે અને એ ભાષણથી વ્યવહાર ચલાવી શકાય છે મનુષ્ય કે આ સર્વે વિશ્વ નાદને આધિન છે એ જ નાદ વિના ગીત થતું નથી એ જ નાદ વિના સ્વર થતા નથી, એ જ નાદ વિના નર્તન પણ થતું નથી માટે સંગીત નાદમય જ છે આ વિશ્વના તમામ પરમાણુઓ સતત હોવાપમાન હોય છે એ આદોહનમય રચનામાંથી રમ્ય નાદો પ્રકટે છે એ રમ્ય નાદોથી સ્વરો થાય છે, ને દરેક પરમાણુસમૂહ અમુક અમુક સ્વરો ઉત્પન્ન કરી અતત યનન યનન થયા જ કરે છે, પરમાણુનું નર્તન (નાચ) તે એ જ છે અને આ વિશ્વમાં “ વિશ્વમય નાદ ” માથી આખર મૂળીત સર્વેન થઈ રહ્યું છે તે સ્પષ્ટ છે

નાદ કે અવાજની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે એ વિષે વિચાર કરે તો જોઈએ જગ તમા સર્વેન એવો નિષ્કમ જોવામાં આવે છે કે જ્યાં જ્યાં મે વસ્તુઓ-પદો તે ધ્રુવ હોય, કે રમ્ય હોય તે પ્રમાણે તેમના-અવકાશથી કે સંયોગથી સૂક્ષ્મ કે રમ્ય આગત, તરંગો, મોન કે આદોહનો ઉત્પન્ન થાય છે એવા સૂક્ષ્મ આદોહનોથી સૂક્ષ્મ કે રમ્ય “ નાદની પ્રતીતિ ” થાય છે એ પ્રતીતિને આપણે બોલવાની ભાષામાં “ નાદ ઉત્પન્ન થયો ” એમ કહીએ છીએ જ્યાં જ્યાં એવો નાદ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં ત્યાં આદોહનો (ગતિ) થવા જ જોઈએ કેમકે તે વિના નાદની ઉત્પત્તિ (પ્રતીતિ) થતી જ નથી એથી નાદની ઉત્પત્તિથી આદોહનો, અને આદોહનોથી ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થાય છે, ઉષ્ણતાથી પકારા ઉત્પન્ન થાય છે પ્રકારથી લોહચુંબક નામની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ લોહચુંબકથી પડી વિજળી ઉત્પન્ન થાય છે

હવે ઉપલી જ બાબતનો જરા શાસ્ત્રીય રીતે ઉડા વિચાર કરીએ. આ રમ્ય જગ તમા જેટલા નાદ, અવાજો, ધ્વનિઓ કે શબ્દો માણસ જાતથી સામગ્રી શકાય છે તે તમામ જાતના નાદને આદ્ય નાદ કહે છે, અને તે સિવાય જે નાદ અતિસૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ હોય છે એવા રમ્ય દુનિયાના અને સૂક્ષ્મ દુનિયાના જેટલા નાદ છે તે તમામ નાદને આદ્ય નાદ છે, એ અનાદ્ય તથા આદ્ય નાદ જે શ્રી નાદના પ્રતીત થઈ શકે એવા રૂપો છે તે નાદને “ મૂળનાદ ” કહે છે એ મૂળનાદ બધા સચરાચર વિશ્વમાં બ્યાપક સ્વરૂપે એને શાસ્ત્રમાં “ નાદબ્રહ્મ ” કહે છે એ મૂળનાદ ઉત્પન્ન થતો નથી, તે તો સર્વેન

છે છે ને છે ન. પરંતુ આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ વિશ્વ ને, પરમાણુઓનું અથવા પ્રકૃતિનું (પરમાણુ સમૂહનું) બનેલું છે તેના પરમાણુઓનો સમૂહ ને પ્રમાણમાં તરંગિત થાય તે પ્રમાણમાં “મૂળ નાદ” સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ રૂપે પ્રતીત થાય છે. પ્રકૃતિનો પરમાણુપુંજ ને સૂક્ષ્મ હોય, ને તેવી સ્થિતિમાં તે પુંજ તરંગિત થાય અથવા આદોહત પામે તો તેથી સૂક્ષ્મનાદ કે અનાદૃત નાદની પ્રતીતિ થાય છે; ને જો એ ન પરમાણુપુંજ સ્થૂળ હોય ને તે સ્થિતિમાં તરંગિત થઈ આદોહત પામે તો તેથી સ્થૂળ નાદ કે આદૃત નાદની પ્રતીતિ થાય છે. આમ હોવાથી અનાદૃત અને આદૃત એ બંને નાદો “મૂળ નાદબદ્ધતા” સાંભળી શકાય એવાં રૂપો થયાં એ સ્પષ્ટ છે; કે ને રૂપોમાં આ સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ દુનિયામાંના તમામ નાદ, અવાજ, ધ્વનિ, શબ્દો વગેરે આવી જાય છે. “અમુક નાદ ઉત્પન્ન થયો” એમ ને બોલાય છે તેનો અર્થ આ ઉપરથી એવો સમજવાનો છે કે, “અમુક પ્રકારનાં તરંગોદ્ભાસ તે પ્રમાણમાં મૂળનાદ પ્રતીત થયો. એને “નાદનું પ્રકટીકરણ” કે “નાદની ઉત્પત્તિ” થઈ એમ કહે છે.

આ પ્રક્રિયા પ્રમાણે નાદ ઉત્પન્ન થવામાં જ્યારે આદોહનો ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે ત્યારે તો એ પણ સિદ્ધ ન છે કે, જ્યાં જ્યાં નાદ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં ત્યાં આદોહનો પણ ઉત્પન્ન થવાં જ જોઈએ. હવે જ્યાં નાદ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં આદોહનો કે તરંગો ઉત્પન્ન થવાનાં જ એ યોગ્ય નિયમ સારી રીતે સમજાય તો એજ નિયમે એ પણ સમજવું સહેલ છે કે, નાદથી ઉત્પન્ન થતા તરંગોથી ઉષ્ણતા, ઉષ્ણતાથી પ્રકાશ, પ્રકાશથી લોહ-ચુંબકત્વ, અને તેમાંથી વિદ્યુત્ ઉત્પન્ન થાય છે. એ અનુક્રમ સ્વભાવ સિદ્ધ છે. આટલું સમજ્યા પછી હવે કેટલીક શાસ્ત્રીય ખામતો ઉપર વિચાર ચલાવીએ.

આદસંમય દૃશ્યાદૃશ્ય બ્રહ્માંડ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના અણુ પરમાણુઓનું બનેલું છે. તેમાંથી ને તત્ત્વોના અણુઓ આપણી ઇન્દ્રિયોથી ગમ્ય છે તેમનું પૃથક્કરણ કરી તેમના પરમાણુઓ વિષેનો વિચાર રસાયનશાસ્ત્રમાં કરેલો હોય છે. હાઇડ્રોજન, ઓક્સીજન, નાઈટ્રોજન વગેરે વાયુરૂપી દ્રવ્યો અને સોનું તાંબુ, લોખંડ, પ્લાટીનમ વગેરે ધાતુ રૂપી દ્રવ્યો, એ તમામ દ્રવ્યોના મૂળ પરમાણુઓ અદૃશ્ય તથા અગમ્ય છે. એ પરમાણુઓનું ઉપાદાન ‘ઇથર’ નામનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે એવો યૂરોપિયન સાયન્સનો સિદ્ધાન્ત છે. પૃથ્વીની સપાટી ઉપર જેમ સધળે વાતાવરણ ભરેલું છે અને એ વાતાવરણમાં અનેક અણુ પરમાણુઓ તરંગિત સ્થિતિમાં આમ તેમ ગમનાગમન કરી કરે છે. તેમ વિશ્વની અદર અને બહાર સર્વ રથે ઇથર નામનો કોઈ સૂક્ષ્મ-વિરલ પદાર્થ આ સમગ્ર વિશ્વના ધારક અને પોષક રૂપે ભરપૂર ભરેલો છે, અને તેમાં સમગ્ર દૃશ્યાદૃશ્ય પ્રપંચ-અનેક ગ્રહો, ગ્રહમાળાઓ, તારા, વગેરે તરંગિત થઈ રહેલ છે. સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચેના પોલાણમાં, તેમ જ કોઈ પણ સૂક્ષ્મતર પરમાણુઓની વચ્ચેના અવકાશમાં એ તત્ત્વ ભરપૂર ભરેલું છે. એ તત્ત્વમાંથી જ તમામ મૂળ દ્રવ્યોનાં પરમાણુઓનાં બિંદુઓ રચાઈ, તેમાંથી પરમાણુ પોતે અસ્તિત્વમાં આવી સતત ગતિમાન થતાં રહે છે. આ ઉપરથી એટલું સમજી શકારો કે, આ તમામ દૃશ્ય વિશ્વના સ્થૂળ પદાર્થો અને સ્પર્શ્યેય વાયુ રૂપી પદાર્થો, સૂક્ષ્મ અણુઓમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, અણુઓની ઉત્પત્તિ ઇન્દ્રિયોને પણ અગમ્ય હોઈ શકે એવા અતિશય સૂક્ષ્મ પરમાણુ-

ઓમાંથી થઈ છે, અને એ પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ શોધવા જતાં ઇથર નામના કાંઈ સર્વવિદ્યુત વ્યાપી પદાર્થ, કે જે પરમાણુઓના મૂળ ઉપાદાન રૂપ છે ત્યાં આગળ આવેલી અટકી પડાય છે.

વિદ્યુતશક્તિના જે શોધો થયા છે તે હવેથી પરમાણુ અને ઇથર એ બંનેની વચ્ચેના કંઈક અજવાળું પડ્યું છે. અત્યાર સુધી એમ સ્વીકારવામાં આવતું હતું કે, મૂળ દ્રવ્યોના પરમાણુઓ પોતે જ દ્રવ્યના અંતિમ વિભાગ રૂપ છે ને વિદ્યુત એ શક્તિ (ફોર્સ) છે પરંતુ હમણા હમણા સાયન્સમાં જે છેલ્લા શોધો થયા છે તે અન્યથા વિદ્યુત એ એક પ્રકારનું જડ દ્રવ્ય છે એમ સિદ્ધ થયું છે એ વિદ્યુતના દ્રવ્યના પરમાણુને ' વિદ્યુતપરમાણુ ' (ઇલેક્ટ્રોન) એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. સાયન્સ શાસ્ત્રમાંનાં સિદ્ધ મૂળ દ્રવ્યોના પરમાણુઓ તે બીજા કંઈ જ નહિં પણ માત્ર વિદ્યુત પરમાણુઓના બિન બિન પ્રમાણુવાળા સમૂહ જ છે. બધા મૂળ દ્રવ્યોમાં હાઇડ્રોજન એ આગમ સ્થાને ગણાય છે, કેમકે તેના પરમાણુનું શુદ્ધ એકમ, સ્થાને સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. દ્રવ્યના પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ ઇથરમાંથી માનવામાં આવતી હતી, પરંતુ અ્યારથી આ વિદ્યુતપરમાણુનો શોધ થયો છે ત્યારથી એમ સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે કે પરમાણુઓ અને ઇથર એ બે સાકળોને સાધનાર એક નવીન પરમાણુનો જુદો જ અકોરો છે, અને તે અકોરો તે વિદ્યુત પરમાણુ છે. દ્રવ્યનો પરમાણુ તે સૂક્ષ્મતાની પરમ સીમા તરીકે ગણાતું હતું તે હવે બદલાઈ જઈ તેની જગા વિદ્યુતપરમાણુએ લીધી છે. વળી દ્રવ્યના પરમાણુઓના કોઈ પણ રીતે વિભાગો થઈ શકતા નથી એમ મનાતું હતું તે હવે બહુ ફરી ગયું છે અને દ્રવ્યના પરમાણુઓમાંથી પણ વિદ્યુતના પરમાણુઓ છૂટા પાડી શકાય છે. દ્રવ્યના પરમાણુઓમાં જે જે ગુણ ધર્મો હોય છે તે તે ગુણ ધર્મો વિદ્યુત પરમાણુઓમાં છે એમ હવે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે. આ વિલક્ષણ ગૌરવી દ્રવ્યપરમાણુઓના સ્વરૂપ ઉપર એવો પ્રકાશ પડ્યો કે, જુદા જુદા મૂળ દ્રવ્યોના પરમાણુઓ તે બીજા કંઈ જ નહીં પણ વિદ્યુતના પરમાણુઓનો જ માત્ર જુદા જુદા પ્રમાણુવાળો સમૂહ છે. જડ દ્રવ્યના કોઈ પણ મૂળ પરમાણુની આકૃતિને જે આપણે એક મહોટા ધર જેવી કંઈપણે તો તેમાં વિદ્યુતપરમાણુના પૂર્ણવિરામ ચિન્હના ટપકા જેવડા હજારો બિંદુઓ ભ્રમણ કરે છે એવી સરખામણી કરી શકાય. તમામ પ્રકારના મૂળદ્રવ્યના પરમાણુઓ આ વિદ્યુત પરમાણુની જુદી જુદી મત્રયાત્મક શ્રેણીઓ છે. હાખના માં, હાઇડ્રોજનનો એક પરમાણુ લઘુએ, અને તેમાં ૭૦૦ વિદ્યુતપરમાણુઓની એક સ્થાળી માલા છે એમ સ્વીકારીએ તો તેમાં ૩૫૦ આકર્ષક અને ૩૫૦ ઉત્સારક વિદ્યુત પરમાણુઓ હોવાના તેમ જ એ આકર્ષક સીલનનો એક પરમાણુ લઘુએ તો તેમાં, હાઇડ્રોજનમાં નહેલા વિદ્યુતપરમાણુઓના કરતાં ૧૬ ગણા વધારે હોવાના નથી તેમાં (૩૫૦×૧૬) ૫૬૦૦ આકર્ષક અને તેટલા જ ઉત્સારક વિદ્યુતપરમાણુઓ હોવાના. આથી એમ સિદ્ધ થયું કે, ૭૦૦ વિદ્યુત પરમાણુઓના સંયોગથી હાઇડ્રોજનનો એક પરમાણુ બન્યો છે, અને ૭૦૦×૧૦=૧૧૨૦૦ વિદ્યુત પરમાણુઓ મળી આંકસીલનનો એક પરમાણુ બન્યો છે, વગેરે આ શોધથી પરમાણુવાદની એક પાયરી આગળ વધી. પરંતુ વિદ્યુતના પરમાણુઓ કયાથી આવ્યા તેમની આતર રચના કેવી હશે, ને તેમના આકર્ષક તથા ઉત્સારક ભેદો કેવી રીતે પડતા હશે? એ બધા પ્રશ્નોના ખુલાસા શોધવા સાયન્સને હજી બાકી છે. તોપણ આ નવીન સિદ્ધાંતથી રેડિયમ જેવા પ્રકાશિત દ્રવ્યની રચના, તેમજ તેની પ્રકાશ ફેંકવાની શક્તિ, જુદા જુદા મૂળદ્રવ્યોના પરમાણુ સ્વરૂપ

જડત્વ, વિદ્યુદ્ઘાટકતા, પ્રકાશવિસર્જન શક્તિ, રસાપનિક, પરિવર્તો, રંગબંધ પ્રકાશકિરણો-
મોની રેખાઓની બિનતા, ધીરના તરંગો અને બીજી ઘણી બાબતોનો ખુલાસો થઈ શક્યો
છે. અને ચાલુ સદીના સાપ્તસના વિદ્વાનો, ગાંઠ એક નવું વિજ્ઞાનનું ફેર ખુલ્લું થયું છે.

પરમાણુની “ શક્તિ રૂપ મધ્યબિંદુ ” (પોઇટ ઓફ ફોર્સ) એવી શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા
કરવામાં આવતી હતી તે હવે ઉપરના રૂઢી એવા પ્રકારના પરમાણુ તે મૂળતત્ત્વરૂપ દ્રવ્યનો
પરમાણુ નહિ પણ વિદ્યુત નામના દ્રવ્યોથી પરમાણુ ઇલેક્ટ્રોન તેને એ વ્યાખ્યા લાગુ પડશે.
કેમકે ઉપરોક્ત શોધથી જુદા જુદા પ્રકારના પરમાણુઓ તે ઇલેક્ટ્રોનની જ દ્રવ્યલક્ષ
અણુકાંદિ રચના કરી ચુકી. જેથી ખાં પરમાણુ તે ઇલેક્ટ્રોન જ છે અને તેની શાસ્ત્રીય
વ્યાખ્યા “ શક્તિરૂપ મધ્યબિંદુ ” એ જ વાસ્તવિક લાગે છે. એવા શક્તિરૂપ મધ્યબિંદુ-
ઓનાં રચના બદલાઈમાં સર્વત્ર-ન્યાં કરો લાં-છે. કેમકે તમામ બદલાઈનું વિવર્તોપાદાનતત્ત્વ
તો નિરપેક્ષવ્યાપક એકરસ એવું પ્રજ્ઞાચેતન-નાદબ્રહ્મ છે; ને તેને જ આશ્રયે રહેલ
પ્રાકૃતિ-માયા—અવિદ્યા, ધીર વગેરે પોતાના વિવર્તરૂપે આગ્રહિત રહેલ છે. જેથી જોડલા
નિરવધિ દિક્ષાલમાં ચેતન—નાદની ત્તા હોઈ શકે તેટલા જ દિક્ષાલમાં માયારૂપ વિવર્ત
હોવાનો, ને આ વિશ્વ ન્યારે માયા કાર્ય છે, તો એ નિરવધિ માયા સાપેક્ષપણે સર્વત્ર
વ્યાપક જ છે. ને તેમ હોવાથી તે મધ્યબિંદુ અમુક જ ઠેકાણે હોઈ શકે એમ કહી શકશે
નહિ. ન્યાં જુઓ ત્યાં તેનું બિંદુ છે. કોઈ પણ અવકાશ અનંત બિંદુઓ મળીને સ્થિતિ
પામી શકે છે. આમ હોવાથી શક્તિ રૂપ મધ્યબિંદુઓ વિશ્વમાં સર્વત્ર અસંખ્ય-નિરવધિ છે.
ને તેથી પરમાણુઓ (ઇલેક્ટ્રોન) ની અનંતતા નિરવધિ હોઈ શકે તે સ્પષ્ટ છે. આપશાસ્ત્ર
અને તત્ત્વજ્ઞાનના મત પ્રમાણે તો ધીરથી પણ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતમ એવાં
ઘણાંક તત્ત્વો (અંતઃકણુકાંદિ, આંત્રીકૃત બુતો, અવિદ્યા, માયા, પ્રકૃતિ) સ્વીકારવામાં આવ્યાં
છે, પરંતુ હાલ આપણે રચી રહેતા માત્ર ધીરને જ આ બધા વિશ્વનું ઉપાદાન માની લઈએ
તો સૂક્ષ્મ તત્ત્વમાથી વિદ્યુતપરમાણુઓ શરીરે ઉત્પન્ન થતા હશે તેનો થોડાંક વિચાર કરી
લઈએ; ધીર એ અનંત શક્તિઓનો ભંડાર છે એટલું જ નહિ પણ પરમાણુઓના જનક-
રૂપ અનંત બિંદુરૂપ આવર્તોના કણો રૂપ વિશ્વવ્યાપક મહાસાગર છે. એટલે કે ધીર એ
પ્રાચીન સાપ્તસના વાદ પ્રમાણે શક્તિ (ફોર્સ) અને દ્રવ્ય (મેટર) ના મૂળ ઉપાદાન રૂપ
તત્ત્વ છે. એ તત્ત્વ સ્થિતિરચાત્રી, લયકવાળું, અવિચ્છિન્ન, અંતરાલ વિનાનું, શરત્વ વિનાનું,
અને અતિ વિરલ છે; તેથી તે પરમાણુઓનું કે અણુઓનું બનેલ છે, એમ નહીં કહી શકાય,
એનો સ્વભાવ સતત સંકોચ પામવાનો છે. જેથી તેની મૂલ પ્રકૃતિરૂપ અવસ્થામાં સતત
વિકૃતિ થતી રહી વિખાવણા થતી રહે છે; ને તેથી સર્વ દિશાઓમાં—બધી તરફ બિંદુ રૂપ
અનંત આવર્તો થતાં જાય છે. એમ થવાથી શક્તિના કળી જાતી સંચયવાળા અનેક બલ-

* પરમાણુ એક અને અખંડ હોઈ શકે. બે કે તેથી વધારે પરમાણુઓથી આણુ
મને છે. ને એવા ઘણાં અણુઓથી પદાર્થ કે પિંડ બને છે. હાઇડ્રોજનનાદિ તત્ત્વોના અણુઓ
કે તેથી વધારે ઇલેક્ટ્રોનના સંયોગથી બને છે, તો ઇલેક્ટ્રોનનો એક પરમાણુ તે એક
જે અખંડ હોયો જોઈએ.

વાગા પ્રવાહો સ્થિતિ પામી, તેને પશિષ્ણમે એ બિદુરૂપ* આવર્તોમા આકર્ષક અને ઉત્સારક એવા બે બેદ પડે છે, તેમાના જે બિદુઓ એવી યોગ્યતાના હોય કે, તેના ક્રમતા ઓછી શક્તિના બિદુઓને પોતા તરફ આકર્ષા લે, તેવા શક્તિરૂપ મધ્યબિંદુઓ આર્પક વિદ્યુત્પરમાણુ* (પોઝીટીવ ઇલેક્ટ્રોન) તરીકે સ્થિતિ પા છે અને જે બિંદુઓમા એવી શક્તિ હોય કે ખીન્ન વધારે શક્તિવાળા બિદુઓ તરફ આકર્ષા નાય, તેવા શક્તિરૂપ મધ્યબિંદુઓ ઉત્સારક વિદ્યુત્પરમાણુ* (નેગેટીવ ઇલેક્ટ્રોન) તરીકે સ્થિતિ પામે છે આ પ્રમાણે એવા આકર્ષક અને ઉત્સારક ઇલેક્ટ્રોનના પમાણુઓની ઉત્પત્તિ થઈ તેઓ સતત ગતિમાન થઈ રહે છે ને પછી તેમની વિવિધ પરદ નિયમિત શ્રેણીઓથી રસાયનશાસ્ત્રમા કહેના હાઇડ્રોજનના મૂળદ્રવ્યોના અણુઓની રચનાએ થતી રહે છે. આ પ્રમાણે ધરના મંકોચન પામવાના સ્વભાવ ધર્મથી તેમા અનેક બિદુરૂપ આવર્તો ઉત્પન્ન થઈ તેમાથી ઇલેક્ટ્રોનના આકર્ષક કે ઉત્સારક પમાણુઓ અસ્તિત્વમા માવવા માટે તે તેની પોતાની (ધ્યનની) જ મત્તા કારણરૂપ છે. ને એ ધર (પછી તેથી જુ સક્ષમ પ્રોટાઇલ વગેરે જે તત્વો માનવામા આવે તે પણ) “ મૂળ નાદબ્રહ્મની ” સત્તાથી જ સત્તાવાન થઈ મત્ત લયકવાળો, સકોચ્ય સ્થિતિવાળો બની રહેલો છે જેથી તેમાથી પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિલયાવસ્થા ઘટમાળાની મારક બની નહી સૃષ્ટિ સમય વિનાશ વક અનાદિકાળથી આદ્યુ બન્ય છે એ રીતે મૂળ દ્રવ્યોના અણુઓ, ઇલેક્ટ્રોનના પમાણુઓ, ધર, પ્રોટાઇલ, માયા, પ્રકૃતિ એ વગેરેમાથી જેને રચનસક્ષમ બ્રહ્માના અતિમ પાદાન તરીકે સ્થાપવામાં આવે તે ઉપદાન રૂપ તત્વ, જે મૂળ ચેતન રૂપ નાદબ્રહ્મની સાથી સત્તાવાન થઈ રહે છે તે નાદ બ્રહ્મની અને તેની જુદી જુદી (વિવર્ત રૂપ) પ્રતીતિઓનં ઓ (ઓમ બોલતાને જોકાર રૂપ અવાજ ગળામાથી નીકળે છે તે અવાજ રૂપ) એવી નાદ રૂપ ’ કે ’ ધ્વનિ રૂપ ’ સદા શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકારેલી છે

આ પ્રમાણે લંબાણુથી શાસ્ત્રીય વિચાર કર્યો તેનું કારણ એ કે, નાદ એ પોતે કપી કપી યોગ્યતાઓ ધરાવે છે તે સરલ રીતે સમજી શકાય આ વિશ્વમા સ્થૂલ સક્ષમ ને નાદ, ધ્વનિઓ, શબ્દો વગેરે જે સમજાય છે તે બધી મૂળ નાદબ્રહ્મની પ્રતીતિઓ છે પાશ્ચાત્ય સાયન્સ વાદ પ્રમાણે નાદ એ જન્ય તરીકે માન્યો છે, પરંતુ ગાય શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમ નહી

* આર્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગુણ ગણી, ધર્મ ધર્મી, શક્તિ શક્તિમાન એ બધાનો અભેદ સિદ્ધ થએતો છે શક્તિનું આપણને જે જ્ઞાન થાય છે તે પદાર્થના અનુપગથી થાય છે પદાર્થ ન હોય તો જડતા, આકર્ષણ, શરત્વ, યુગ્મકતા, વગેરે શક્તિઓ કઈ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાત થઈ શકે નહિ જેથી એ શક્તિઓનો જે શક્તિમાન છે તેને મૂકીને શક્તિઓ અન્ય પ્રદેશમા રહી શકતી નથી આમ હોવાથી દ્રવ્યનું આણુ જેટલે અંશે અવરોધ કરી શકે છે તેટલે અંશે તે શક્તિમાન છે એ શક્તિમાનથી શક્તિ પરમાણુથી રૂંધે નથી. પણ એકરૂપ જ છે આમ હોવાથી પરમાણુની વ્યાખ્યા “ શક્તિરૂપ મધ્યબિંદુ ” (પોઇન્ટ ઓફ ફોર્સ) એવી સાયન્સના જ્ઞાતાઓએ કરી છે તે આર્યશાસ્ત્રને પૂર્ણ સમત છે. એ વ્યાખ્યાથી દ્રવ્યત્વ અને શક્તિભાવ એ બે અંશોનો અભેદ સબધ સિદ્ધ થાય છે .

સ્વીકારતાં નાદ એ જનક રૂપે સ્વતઃસિદ્ધ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવેલું છે. એને માટે આટલી ટુંકી જગામાં વિસ્તાર કરવા જઈએ તો એક મહોટો મંથ થઈ જાય; પરંતુ તે વાદ-અસ્ત વિષયને હાથ ખાણુ ઉપર મૂકીએ તોપણ નાદ એ કેવડી મહોટી શક્તિ છે અને એ શક્તિ વિશ્વમાં શું શું કાર્ય કરી રહી છે તેનો ખ્યાલ ઉપલા વિવેચનથી થવો જ જોઈએ. આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા કે નાદથી કમે કમે ઉચ્ચતા વજેરે ઉત્પન્ન થયા પછી છેલ્લે વિજળી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે; અને એ વિજળીથી ધરમાં સક્રિય વિકાસની ક્રિયા થતી જ જોઈએ તે સહજ સમજી શકાશે તેવું છે. સદૃશ પ્રયોગો અને ગણિત ઉપરથી એમ પણ અટકળ-વામાં આવ્યું છે કે, દોષ પણ પદાર્થના એક ઘર્ષ ભાર નેટલા ભાગ વાળા ધરના ઉપર ગતિ આવીને અથડાય તો તેથી એક લાખ (૧૦૦૦૦૦) ટન નેટલું વજન બે માઈલ નેટલી જાંઘાએ લઈ જઈ શકાય છે. હવે નાદ એ બે પદાર્થના અથડાવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેથી તે જન્ય છે એવું સ્પષ્ટ તત્ત્વ સ્વીકારીએ તોપણ એટલું તો સમજી શકાશે કે, નાદની ઉત્પત્તિથી વિજળી ઉત્પન્ન થાય અને તેથી ધરમાં મોજા ઉત્પન્ન થાય તો નાદની શક્તિને કેવડી મહાન ગણવી જોઈએ ? અને તે ઉપરથી જ આ વિશ્વમાં એ શક્તિનાં કાર્યોથી શું શું થતું હશે તેનો ખ્યાલ દરેક વિચારી પુરપોષો થઈ શકે તેમ છે. મંત્રમાં જે અસામાન્ય બળ હોવા વિષે મંથોમાં વાંચીએ છીએ તે આથી સ્પષ્ટ હશે. નાદની આવી વિલક્ષણ શક્તિ સૃષ્ટિનો સંહાર પણ કરી શકે અને તેની ઉત્પત્તિ કે સ્થિતિ પણ કરી શકે. આ બધું સહસ્ય મનુષ્યથી સમજાય ને એ શક્તિ મનુષ્ય પોતાના હાથમાં લઈ શકે તો તે “ કર્તુ આકર્તુ અન્ય-યાકર્તુ ” એવો ઇશ્વર જ છે. આની શક્તિઓની પ્રતીતિ કીલી, સ્કોટ જેવા પદાર્થ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓને થઈ આવેલી હોય એમ તેમનાં લખાણો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આટલું સમજ્યા પછી હવે એ નાદની સત્તાથી ખનિજ, ઉદ્ભિજ, પ્રાણીજ એ ત્રણ સૃષ્ટિમાં કેવી કેવી અસરો થએલી જોવામાં આવી છે તે વિષે હવે થોડો વિચાર કરીએ.

કાડી, મંકાડ અને મધમાખી કે બમરા જેવા પ્રાણીઓમાં આવી શક્તિ ધોડીકે હોય છે એમ જણાઈ આવ્યું છે. એ શક્તિથી તેઓ ભક્ષ મેળાવે છે અને જીવન નિર્વાહ ચલાવે છે. જે પથરો મહાન વજનમય ટાંકણીયોથી નથી ટંકાતા તેવા પથરોને એક પ્રકારની સાદી કાડીઓ ફેડી નાખી પોતાને રહેવા માટે દર બનાવે છે. એ પથરોના પરમાણુઓ નેટલી શક્તિથી પરસ્પર સંબદ્ધ થઈ ગએલા હોય છે તે શક્તિના કરતાં જરા વધારે શક્તિ પોતા-માંથી અમુક ઝીણો—તીણો નાદ ઉત્પન્ન કરી તેમાંથી ગ્રાસ કરે છે. જેથી એ નાદથી એટલા નેરથી આંદોલનો—ઉચ્ચતા—વિજળી વજેરે થાય છે કે પેલા પરમાણુનો ભાગીને જુદા પોતાની મેળે થઈ જાય છે. એમ એક પછી એક પરમાણુઓ કહાડી, એ વજન જેવી શીલા કાચીને, અંદર પોતાને રહેવાનું દર બનાવે છે. મધમાખી જે ગણગણાટ કરે છે તે જણ-વામાં છે જ. એ ગણગણાટ ઘણી વખતે આપણા કાનને અસહ્ય થઈ પડે છે. મધમાખી એક પુષ્પ ઉપરથી બીજા ઉપર ને બીજા ઉપરથી ત્રીજા ઉપર ગણગણાટ કરતી ઉડી ઉડીને બેસે છે તે કંઈ વ્યર્થ પ્રશ્ન કરે છે એમ સમજવું નહિ; પરંતુ જે કુલમાંથી તેને મધ ખેંચી લેવાની મરજી હોય છે તે કુલની કળીઓની આસપાસ ગણગણાટ કરી અનેક ફેરા

મારે છે, ને પછી એ ગણગણાટ એટલે કે નાદથી, કળીઓની આમપાસમાં હવાના જે રજ-કણો હોય છે તેમાં આદોલન (મેળ) ઉત્પન્ન થાય છે, એ મેળથી ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થવાથી, એટલી ઉષ્ણતાથી ફૂલની કળીઓ ખીલી ઉઠે છે, ને પછી મધમાખી અંદરથી મધ ચૂસી ✕ લે છે. ફૂલની એવી કળીઓની આસપાસ, કોનસર્ટના વાજનાં મધમાખીના ગણ-ગણાટ જેવો સુર સુકી તેને જનવવાથી કૃત્રિમ રીતે કળીઓ ખીલવવાના પ્રયોગો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં અજમાવી જોવામાં આવ્યા છે.

નાદની અસર અને શક્તિ આ રીતે જોતા ઘણી મહાન છે. આ ભૂગોળ ઉપરના ગતિમાન વાયુઓ, સમુદ્રનાં મેળ, વૃક્ષપદ્ધતોમાંથી થતા સખ્દો, કોયલ, ખુલખુલ, મોર, ચાતક, વગેરે પક્ષિઓના સુસ્વર અવાજો; વાન, સિંહ, હાથી, ઘોડા વગેરે પ્રાણીઓના ગભીર અવાજો; મનુષ્યો, તેની બાપા, તેમણે ખનાવેલા વાજિત્રો એ બધું નાદમય છે. નાદથી જ સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે, ને તેની જ સત્તા જડ અને ચેતન જગત ઉપર પ્રવર્તિ રહી છે. નાદમા જે શક્તિ છે તે જ શક્તિ સંગીતમા છે. કેમકે, નાદની વિવિધ સદિઓને ખનાવી, અનેક પ્રકારની બાવનાઓ-રમો ઉપજાવવા એ સંગીતનું કામ છે. માત્ર સાદા સાદા નાદથી આદોલનો અને તેને પરીણામે વિજળી ઉત્પન્ન થઇ ધરમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરી શકાશે, એ જો કે ખરૂં છે પરંતુ ઉત્તમ સુસ્વરિત સંગીતથી હૃદય-અંત કણુ-બુદ્ધિ-વૃત્તિઓની જે વિશુદ્ધિ થાય છે, અને તે ઉપરનો મેલ જે સગસ રીતે નીકળી જાય છે તથા તે ઉપરાંત અંત કરણ આત્મા-કાગ થવાને જે લાપક થાય છે તે તરફ જોતાં સંગીતની એ શક્તિ મહાન છે. કેમકે અંત કરણાદિ દ્રવ્યો ધરથી પથુ સક્ષમ છે. સંગીતની આવી અસરથી બુદ્ધિવાન કે સંસ્કારી મનુષ્યો વધીમૂન થઈ જાય એ તો સ્પષ્ટ જ છે, પરંતુ ખીચારા અવાજ પશુપક્ષિઓનાં મન ઉપર, અથવા તેમના માનસિક બાવો ઉપર બહુ અસર કેવી થઇ શકે છે એ વિષેના યોડાક અનુભવિક દાખવાઓ આપીશું.

જંગલી ખીચારાં હરજો સંગીતના કેટલા બધાં પ્રિય છે તે સર્વ પ્રસિદ્ધ જ છે. મીમાં તાનસેન જ્યારે પ્રથમ દિલ્લીમાં બાદશાહને મળવા ગયો હતો ત્યારે એ શહેરમાં ગોપાળનાયક નામે વિખ્યાત મૈથેલો હતો. તાનસેને તેની પરીક્ષા લેવા માટે પ્રથમ એમ કહ્યું કે ગામની બહાર પોતે ગગગગણિઓવાળું સંગીત કરી જંગલમાંના હરણાં બોલાવ્યાં ત્યારે તાનસેને તે હરણોના ગળામાં પોતાની માળા પહેગવી અને સંગીત બંધ કર્યું આથી તે હરણો બાનમાં આવ્યા ને પછી જંગલમાં નાશી ગયા. પછી એ વિષેની ફરીયાદ બાદશાહને કરી કે અમુક અમુક રીતે મારી માળા હજો લેઇ અધાં છે તે મંગાવી આપો. પછી બાદશાહે ગોપાળનાયક પાસે સગીન કરાવી જંગલનાં હરણો બોલાવી, તેમાંથી જે હરણુના ગળામાં તાનસેનની માળા હતી તે માળા લઇને તાનસેનને આપી દીધા વિષેની આખ્યાયિકા પ્રસિદ્ધ છે. આજે પણ જંગલમાં સિંહારીઓ જાય છે ત્યારે સાથે સાદંગી, તનલાં, સગણાઈ વગેરે વાજંત્રો મારે લઇ જઇ જંગલમાં વગાડે છે અને પછી તે સાંજળી આસપાસનાં હરણોનાં રોગાં આવે છે કે તુરત

✕ વિકસિત સહજાતમારણારે પરિમલ્લપુંજિતગુંજિત ચિરંરુ ।

(સુભારિત)

તેમને તીર, બંદુક, બાલાથી ભારી નાખવામાં આવેજ છે. જકરાં, ઘેટાંને પણ સંગીત પ્રિય થઈ પડે છે. નવાખ સિરાજ ઉદ્દૈયાને પોતાના જમીયામાં એવો અનુભવ થયો હતો. ખુલ ખુલ પક્ષીને પણ સંગીત અતિશય પ્રિય થઈ પડેલાનો અનુભવ મીરજાં મહમદ નામના વાં-સળી વગાડનારને થયો હતો. ઉદર, કરોળીયા, જેવા પ્રાણીયો સંગીતની અભિરુચિ રાખનારાં જણાયા છે. એ વિશે એમ કહેવાય છે કે કૈંયના એક પ્રખ્યાત વજીર લ્યુવોયને કોઈ કારણ-સર કેદમાં નાખ્યો હતો ત્યારે તે કેદમાં પોતાનો તથુરો બળવતો. તે તથુરો જ્યારે જ્યારે વગાડતો ત્યારે ત્યારે તેની આસપાસ ઉદરો, કરોળીયાઓ વગેરે ૧૦૦ સુધી પ્રાણીઓ સાંભ-ળવા આવતો. મહાન વિચારી પ્રાણી જે સાપ તે નાદમાં કવી રીતે તહીન થઈ જાય છે તે પણ સર્વના જાણવામાં છે. મોર ઉપર સંગીતની જાદુઈ અસર યજ્ઞેલી મેં પોતે, અનુભવેલી છે અને બીજાઓએ ખાત્રી કરેલી છે. હું સને ૧૮૯૯ ના જુલાઈ માસમાં ૬૨૭ દેશમાં ગયો હતો ત્યારે સાંતા રાજનગર જૂન શહેરથી ૫ માઈલ ઉપર ટપકેશ્વર માતાનું એક સ્થાન જોઈ-મામના કેટલાક સારા સારા ગ્રંથરચો સાથે ઉત્તરણીને માટે ગયો હતો. એ માતાના મઠિ-રની આસપાસ પર્વતનો કોટ મહાન કિલ્લા પ્રમાણે ગોઠવાઈ ગયો છે. સાં ખુમ પાડવાથી નેનો પડ્યો બધે સંભળાય છે. માતાના મઠિર ઉપર વસ્તુ વિશાલ ગ્રંથ આવી નેહુ છે. સાં તે વખતે મોરની વસ્તી ઠીક હતી, સાજ પડતી ત્યારે પર્વત ઉપરના બધા મોરો વડ ઉપર ચઢી આશ્રય લેતાં. અમારૂં સંગીત હારમોનિયમ સાથે માતાની સન્મુખ આશુ. એક જ ગા-યન ગાઇને બંધ રાખ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે, અમારા માથા ઉપરની વડની ડાળાઓ ઉપર ચડેલા બધા મોર “ મીમાઓ મીમાઓ ” કરીને જાણે વન્સમોર, વન્સમોર કહેતા હોય એવો અમને બાસ થયો. વળી બીજાં ગાયન ગયું, બંધ રાખ્યું. પુનઃ બધા મોરલા બોલવા લાગ્યા, એમ લગભગ ૮-૧૦ ગાયનો ગાયા. એ અરસામાં પર્વતની ઉપર જે બાકી રહેલા મોર હતા તે પણ સાંભળવા દોડી આવ્યા. પછી તો દરેક ગાયનને આરંભે તથા અંતે મોરના શબ્દો થવા લાગ્યા. કેટલાક મોર તો વડ ઉપરથી નીચે ઉતરી અમારી પાસે આવવા લાગ્યા. આ બધું કેવળ સત્યરીતે અનુભવી બીજાની ખાત્રી થયેલી છે. એ દિવસે જૂનના અમાસ અને પ્રસિદ્ધ શુજર નેખક સાક્ષર શ્રી રણજીભાઈ ઉદયરામ પણ હતા ! ! ઉતરા વગેરે પ્રાણીઓ ઉપર પણ સ્વરોની અસર થાય જોઈ વખતે ઘંટના રણકારાથી, કે ગધેડાના જુકવાથી, અથવા તો વાંસળીનો નાદ સાંભળવાથી ફતરાઓ ઉપર જે અસર થાય છે તે આપણા સર્વેના જાણવામાં છે જ.

મોરતર કોરનિશ નામના સંગીતશાસ્ત્રીએ ઈંગ્લાંડની અંદરના પ્રાણીસંગ્રહસ્થાનમાં જઈ ત્યાંના જુદા જુદા પ્રાણીઓના પીંજરા આગળ સંગીતના અને વાદ્યના જે પ્રયોગો કર્યા તે બહુ નવાઈ ઉપજાવે તેવા હતા પીકાચો નામના વાદ્યથી કોઇને પણ આનંદ થયો નહિ, પણ કોઈ જ થયો. ફેલ્ડુટ (જસી-સરણાઈ) થી ધણાને મોહ થયો અને ફ્રિડલ-તણવા-ઘની અસર સર્વેને સરખી અને ચમત્કારિક થઈ હરણુ, ગાય, બેરો, જગલી હુકર, રીંછ,

* જુઓ કલાપીતુ “ વીણાનો મૃગ ” એ કાવ્ય—આ લેખ વાચનાર સંકેતોને તે એક વાર વાંચવાની બલામણુ છે.
(કાવ્યમાધુર્ય)

જંગલી ખીલાડીઓ વગેરે પ્રાણીઓ પોતાના ઘાસવાળા ખીલાના ઉપરથી ઉડી, પાંજરાના સળીયા પાસે આવી. કાન ઊંચા કરી ડોળાં ડોળાં ફેટલાંક પોતાના પાછવા પગ ઉપર ઊંચ થઈ પોતાના પાંજરાના કોરે ઉપર આગલા પગે ટેકા દઈ પાછવા પગે ટટાર ડોળાં રડી સંગીત સાંભળતાં હતાં. ઉત્તર ક્રુવ તરફનું ધોળું તીંછાં જાંતું થઈ આગલા પગ પહોળા કરી પાંજરાના સળીયાની વચ્ચેથી પોતાનું નાક બહાર કાઢતું. ખીજાં પ્રાણીઓ બહુ જ આવેશથી આમતેમ ચાલવા લાગ્યાં. જોરાંબંડાંગ વાંદરાનું બચ્ચું પગની એડીઓ માથા ઉપર ખૂંટી જમાન ઉપર ખેસી, ઘાસની મીઠીઓ ભરી હવામાં ઉછાળવા લાગ્યું અને જ્યાં સુધી સંગીત આવ્યું ત્યાં સુધી આનંદ અને અનુભવનથી દસતું હતું. જંગલી ગધેડાં ફ્લુટની અસરથી આવેશમાં આવી લાતો ઉછાળવા લાગ્યાં. એક દૂર વાઘ વાઘોલીનથી તદન મોહિત થયો; પિકાસો નામનું વાઘ સાંભળવાથી આવેશમાં આવ્યો, અને ફ્લુટથી પાછો ચાંત થયો. સામાન્ય રીતે ખૂદ અને ધીમું ગાયન તથા કોમલ સ્વરનાં ગાયનોથી વાધને વિશેષ આનંદ થતો હતો. તીવ્ર અને કઠોર સ્વરનાં ગાયનથી ધણું ખરાં પ્રાર્થુઓ સ્પષ્ટ રીતે ચીડાઈ જતાં હતાં. બેસુરા ગાયનથી જલ્દી તેમને આંચકો લાગ્યો હોય તેવી રીતે ચમકીને તેઓ એકદમ પાછાં દડી જતાં. સાપ, ગરોળીઓ અને વીંછી ઉપર પણ તેવી જ જાદુઈ અમર થએલી જોવામાં આવી !

મનુષ્યો ઉપર મંગીત જે અસર કરે છે તે તે સર્વનાં જાણુવામાં છે જ. પાપાખ જેવી કાલુ છાતીના, ફૂં, નીચ, દુષ્ટ મનુષ્યો સંગીતથી ફેટલા બધા નરમ બની જાય છે તેના અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસમાં નોંધાયા છે. મહાન દુર્ગેશ્વી રાજા હેનરી કે જેણે અનેક સ્ત્રીઓને મારી નાખીને તથા નસાડી મુકીને પોતાનો દુગચાર પાર પાડ્યો હતો એવા વગ્દુ જેવા જંગલી પામર મનુષ્યને પીગળાવવાની પ્રતેહ સંગીતે જ કરી હતી. અકલેશ્વર જેવા મહાન પુરુષનો મિત્રજી દીમોથ્યસ નામનો બસી વગાડનારા વાગ્વાર પોતાની બન્સી વગાડીને પોતાના હાથમાં રાખતો; ધડીકમાં તેને તામચી સિંહ બતાવતો ત્યારે ધડીકમાં તેને નરમ બકરી જેવો બનાવી દેતો. ગોઈ એક મનુષ્યપશુ પોતાના પિતાનું ખુન કરવાના ઇરાદાથી હાથમાં તલવાર લઈ પિતાના શરીર ઉપર ચઢી બેઠો હતો. તે ખુન કરવાની અણી ઉપર હતો એવામાં પીયાગોરસનો શિષ્ય એમ્પીડોકલસ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને સારંગીના લુગથી તેને એટલો નરમ પેસ જેવો બનાવી દીધો કે, તે ખુન કરવાનું બૂલી ગયો. ઉમને તંતુવાદથી જંગલી અને છાટકા જવાન પુરુષોને વશ કરી લીધા હતા. એવા એવા અનેક બનાવો ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

સંગીત એ ઔષધની ગરજ સારે છે તે પણ જાણીતું જ છે. એને માટે બહુ ઉત્તમ શોધો થયા છે. દરદીઓને તો તે એક વિશ્રાંતિનું સ્થાન થઈ પડે છે અને દરદીઓ પોતાના દુઃખની વેદના ભુલી જાય છે. ગાંઘાપર્ણ કે ઘેલછા ઉપર તો સર્વોત્તમ ઉપાય સંગીત જ છે. કૃતરાઓનાં કરડવા ઉપર; સર્પદંઢ, તાવ, બેહેરાશ અને પ્લેગના દરદો સંગીતથી મટી ગયાનાં અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. ચરક, સુશ્રુતાદિ વેદકા અયોમાં માનસિક રોગો સંગીતથી દૂર કરવા વિશે સ્પષ્ટ રીતે બહામણુ આપેલી છે. રોલેટો કહે છે કે, સ્વચ્છ હવાથી જેમ શરીર શીતળ થાય છે તેમ સંગીત સાંભળવાથી મન સુશીલ થાય છે. અતિશય મહેનતથી મન ઉપર દબાણુ થાય છે અને તેથી ક્લેશ થાય છે, એ દબાણુ અને ક્લેશ સંગીતથી

જ દર થઈ શકે છે. મરણ પથારીએ પડેલા મનુષ્યો ઉપર સંગીત રૂપી દવાનો પ્રયોગ કરવામાં આવતાં તેઓ મરણ પામતા બચી ગયાનાં પણ ઘણાંક ઉદાહરણો નોંધાયાં છે. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં પારીસની એક દવાશાળામાં કોઈ સારો ગવૈયો માદો ચઢને આવ્યો હતો. પ્રથમ તેને તાવ આવતો. પછીથી એ તાવ દિનપરદિન વધવા માંડ્યો. પછી તેને આંકડીએ આવવા માંડી ને આખરે લકવાની અસર ચઢને બેશુદ્ધ થઈ ગયો. ત્રીજે દિવસે બેશુદ્ધ હાલતમાંથી તેણે કોઈનો ગાવાનો સ્વર સાંભળ્યો. એથી તેને બહુ ખુશાલી ઉપજી, અને તેને સંગીત સાંભળવાની ઇચ્છા થવાથી ત્યાંના ડૉક્ટરે સંગીત સંભળાવવાની ગોઠવણ કરી, તેની અસર એ થઈ કે, તેની આંખો ઉઘડી ગઈ, ને ધીમે ધીમે સાંભળે ચતો ગયો. પણ જ્યાં સંગીત બંધ કર્યું કે તુરત જ અસહ્ય હાલતમાં આવી નર્મ બેશુદ્ધ થઈ ગયો. આવા પ્રસંગ ઉપરથી જણાયું કે તેની મુખ્ય દવા સંગીત જ છે. જેથી રાત દિવસ અખંડ રીતે તેને સંગીત સંભળાવવાનું ચાલુ રાખ્યું. તે એટલે સુધી કે ત્યાં રહેલી મીડ વાજર કોઈવાર નજીવાં મગીતો ગાતી તો તેથી પણ તેને આતિસય આગમ થતો. આ પ્રકારે અખંડ ૧૦ દિવસ સુધી સંગીત ચાલુ રાખવાથી તે તદ્દન સાંભળે ચઈ ગયો. આવા બનાવો આપણા દેશમાં ઘણા બન્યા છે. બાવનગરમાં એક પ્રસંગે (મવત ૧૮૫૭ માં) મદાઈ સંગીતવિદ્યા ઉપર મંગળ-મેહેલમાં બાપણ હતું. તે બાપણ સાંભળવા આવનારોઓમાંથી એક પારસી મહસ્થ શેઠ દોરા-બજીએ બાપણ પૂછે થયા પછી તેમણે એક વાત આ પ્રમાણે કહી હતી—મુંબઈ ગાયનસ-માળનાં પૂર્વના સેક્રેટરી મી. મંચેરશાહ નારીએળવાળા નામે એક મહસ્થ ગાયનના પૂર્ણ શોખીન હતા. તેઓ એક પ્રસંગે સખત માંદગી ભોગવતા મરણ પથારીએ પડ્યા હતા. તેમને એવી ભયંકર સ્થિતિમાં સંગીત સંભળાવવાનું ચર્ચે કીધું. આથી સંગીતની મૃત્યુંજય માત્રાની પેઠે નાદુર્ધ અસર થઈ. તેઓ એ ભયંકર માંદગીમાંથી સંગીતના પ્રતાપથી સારા થયા અને પછી ૧૫ વર્ષે જીવા. એ મહસ્થ પોતાની ૬૫ વર્ષની ઉંમરે સીક પડ્યા હતા કે જે વખતે ઉપલો પ્રયોગ અજમાવવામાં આવ્યો હતો.

મનુષ્યના શારીર અને માનસિક વ્યાધિઓ ઉપર મગીતની જે સર્વોત્તમ અસર થાય છે તેની ઉપપત્તિ (ચીન્મરી, ખુલાસો) સરલ છે. પ્લેટિસ્થોગ્રાફ યત્ર ન્યારથી શોધાયું સાદથી તો એ વાત બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે સમજ શકાઈ છે. એ યત્ર માણસના હાથની નાડીને લગાડતાં, નાડીમાં ફરતા લોહીના ધબકારાથી જે ફેરફાર થાય છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે, જગવાન મનોવિકારોથી હૃદયના ધબકારા વધે છે, અથવા ઘટે છે અને તેથી લોહીના ફરવા ઉપર અસર થાય છે. બપને લીધે કુમળાં બાળકોની નાડી એકદમ ધીમી પડી જાય છે. તથા વખતે કેવળ બંધ થઈ જાય છે. જે મનોવિકાર મનુષ્યના મુખ ઉપર જોતાં જણી શકતા નથી તે મનોવિકાર આ યંત્ર ઉપરથી જણી શકાય છે. એ ઉપરથી એમ સમજાયું છે કે, સંગીતથી હૃદયના ધબકારા વધે છે, ને તેથી રૂધિરાભિસરણનો વેગ વધે છે, તેથી મગજમાંના તથા શરીર ઉપર ફેલાએલા ગ્રાનવંતુઓ ઉપર અસર થવાથી તે ઉત્તેજિત થઈ જમત થાય છે. વાજનમાંથી ઉત્પન્ન થતા સંગીતથી કે જે સંગીતમાં શબ્દાર્થનો કોઈ સંબંધ હોતો નથી એવા સંગીતના કરતા કવિતા રૂપ અર્થ-ભાવ 'ધ'.

ગાયનોથી લોહીના ફરવાનો વેગ અતિ વધે છે. આનંદજનક ગયનો કરતા કશ્ચુરસ પ્રધાન ગાયનોથી લોહીની ગતિ ધીમી પડી જાય છે. જુદા જુદા મન વિકારને અથવા રસોને ઉત્પન્ન કરનાર સંગીતોથી રૂધિરાભિમરણ ઉપર જે અસર થાય છે તેના કરતાં તો તે એક જ પ્રકારના મનોવિકાર અથવા રસને જ વિશેષ ઉત્પન્ન કરનાર સંગીતથી અતિશય અસર થાય છે. આ ઉપરથી એક ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તો એટલે સુધી કહે છે કે, દર મહિને દરેક મનુષ્યે બે ત્રણ વખત સંગીત અવરમ સંભળવું જ જોઈએ. લંડનની મહોટ્ટી મહોટ્ટી દવાશાળાઓમાં સંગીતના પ્રયોગો અનેક દરદીઓ ઉપર અજમાવી જોઈ સાગ્ર અંચો લખાયા છે. હંટર નામના ડોક્ટરે અપંગ, દુબળા, ધરડા વગેરે રોગીઓને માટે પીયાનો રાખી સંભળાવવાની ગોઠવણ કરી તથા સ્ત્રીઓના કંઠથી સંગીત કરાવી ધણા દરદીઓ સાજા કર્યા છે. આ બધા પ્રસંગોમાં રોગી પોતાની જાતનું બાન ભૂલી જઈ, હૃદયને સ્વરોના અદ્વિતીય આનંદથી આનંદસમાધિ પ્રાપ્ત થતાં રોગી નિદ્રાવશ થાય છે; કે જે સ્થિતિમાં તેને દુઃખનું અભાન અને આનંદમય શાંતિનું બાન જ થવાનો સંભવ રહે છે. આ સ્થિતિ ધણા વખત સુધી રહે એટલે રોગીના શરીરમાં મોજા—અદિલનો, તેથી ઉષ્ણતા અને તેથી વિજ્ઞા જેવી શક્તિઓ પ્રગટ થઈ રોગનાં બીજોને તથા મનના મેલને બહાર કઢાડી નાખે છે.

અવાજથી હવાનાં રજકણોમાં ધૂળરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે તત્ત્વ લક્ષ આપતાં, આપણા લોકોમાં જાહેર મેળાવાઓ કે સાર્વજનિક પ્રસંગો વખતે તથા જનોઈ, લગ્ન, વરધોડા પ્રગમે જે વાળં વગાડવામાં આવે છે તેનો કેટલો બધો ઉપયોગ છે તે સમજી શકાશે. એવા પ્રસંગોમાં માણસોની ગીરદી અતિશય હોય છે, ને તેમાં વળાં જો ગરમીની રુદ્ધ હોય છે ત્યારે તો એક બીજાના પસીના અને તેની વરણોથી હવા ટેટલી બધી ગદી થઈ જાય છે તે પશુ સર્વેનાં જાણવામાં છે. આવે વખતે અંગ્રેજી બેંડ તથા દેશી વાળંમાંથી ઢોલ, નગારાં, તાંસા, શગ્ગાઇઓ વગેરે વગાડવામાં આવે છે. એ બધા વાદ્યોના વાગવાથી હવામાં મોજા ઉત્પન્ન થઈ ત્યાંની ખરાબ હવાને ગતિ મળે છે ને પછી તે ત્યાંથી દૂર ખસી જવાથી, તે જગ્યાએ બીજી સ્વચ્છ હવા આવી દાખલ થાય છે. જે થેર લગ્ન જનોઈ કે એવો જ માગસિક અવસર હોય ને તે વખતે માણસોની ગીરદી વિશેષ હોય તો વાળંઓનો જેમ વધારે જયો હોય તેમ સાઈ. મોટાં ઢોલ તથા સરશ્વાઇઓથી વિશેષ શયદો થાય છે; કેમકે ઢોલનાં ગંબીર અવાજથી હવામાં જે ધૂળરીઓ ઉત્પન્ન થાય તેનો વિસ્તાર મહોટો અવકાશ રોકે છે, ને સરશ્વાઈ કે ટ્રમ્પેટથી જે અવાજો થાય છે તે સુસ્વરિત હોય છે પરંતુ તેનાથી હવામાં જે ધૂળરીઓ થાય છે તે એકદમ તીક્ષ્ણ હોય છે, ને તેથી તેનો વેગ તથા પલ્સો વિશેષ બળવાન હોય છે. આ બધી બાબતોનો રોષ યુરોપના વિદ્વાન પડિતોએ કરીને સાર્વજનિક કે મંગલ પ્રસંગોમાં વાદ્યોના વાદનથી અગણિત લાભ બતાવ્યા છે.

જેમ સાર્વજનિક રીતે તેમ દરેક ઘરમાં પશુ એમજ છે. દરેક ઘરમાં દારમોનિયમ, પિયાનો, સિતાર, દિલરૂબા, વાંસળી કે ગમે તે વાદ્ય રોજ નિયમિત રીતે વગાડવામાં આવે તો તેથી ઘરનાં સર્વે વસનારોના મગજને શાંતિ—પુષ્ટિ મળવા ઉપરાંત તેની અસર ધરમાંની હવા ઉપર પશુ થાય છે. ધારો, કે, તમારા ઘરમાં એક પિયાનો છે. તે તમે વગાડો છો. એ વગાડવાથી તેના તરંગો હવામાં ફેલાઈ ઘરના ડાપરાની બહાર નીકળી તેનાં ઉપરા-

આપરી મોજ બધાએ ને નો સ્તબ ઉપર* ચડશે, એની રચના કેવી હેય છે ને તેમ કેવા સુદર રંગો હોય છે તે ચોગીઓ કે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વાળાઓ જોઈ શકે છે-પ્રખ્યાત થીઓ સોશીસ્ટ લીડમેન્ટરે પોતાનાં ગ્રંથમા એની આકૃતિ આપેલી સર્વેના જાણવામા છે જ

આ પ્રમાણે સ્થાવર, જંગમ, જડ, ચૈતન્ય, મનુષ્ય, પશુ વગેરે સર્વ પદાર્થો ઉપર સગી તની કે નાદની જખરદસ્ત અસર થાય છે, કે જેતુદ્યમવિસ્તર વર્ણન કરવા બેસીએ તો એક મહાભારત ગ્રંથ થઈ જાય સંગીતની અસંગના પ્રાચીન અનેક વર્ણનો છે એ વર્ણનો સરકૃત તથા અગ્રેજી ભાષાના પ્રાચીન ગ્રંથોમા અનેક જગોએ આપેના છે તે વર્ણનો કેવા પ્રકારના હોય છે તેનો ખ્યાલ નીચલી બે કવિતાઓના વાચવાથી સારી રીતે આવી શકશે.

શ્રી રામચંદ્રજીનાં પત્ની સત્તિ સીતાજીને રાવણ લકામા લઈ ગયો હતો, ને તેને અશોકવનમા મૂક્યા હતા તે સર્વેના જાણવામા છે જ તેનો શોધ કરવાને માટે હનુમાન લકામા ગયો હતો, તે અશોક વનમા જઈ શ્રી સીતા માતા ન જાણે તેમ પાસેના જાડ ઉપર ચઢી જઈ, હનુમાને આજુ નમાયણુ ગાયનમા ગાયું અને ગુપ્ત રહી શ્રી સીતાને મળ ગાવ્યુ. તે ગાયનને રૂદ્રવીણાસ્વરગાન એવું નામ આપી આપણી રૂજરાતી ભાષાને કવિ ગિરધર એ ગાયનથી થી અસર થઈ તેને માટે બહુ જ સારૂ લખે છે તે આ પ્રમાણે —

રાગ ખીલાવન.

રૂદ્રવીણાસ્વગાન સુદર કાડ, અધ્યાય ૬

એમ સ્વિત્ર અરોર ધીરામના, તે ગાયા હનુમને,	
સુદર સ્વગના ગાનથી શિશ ડોલાવ્યુ અનતે	૧૨
જડ ચૈતન મોહ પામીયુ, સ્થમ્યા સતિનાં વારી,	
પશુ પક્ષી તન્મય થયા, નિક્રિત નિશિચર નારી	૧૩
પાપની નતનો ચન્દ્રમા ગ્થ ઝિયર થયો ત્યાગે,	
પાપાણુ પ્રસર્માં જલ થઈ વાયુ થયો તે વારે	૧૪
સહુ નક્ષત્ર નિદ્રાવશ થયા ગક્ષસી મોહ પામી,	
રૂદ્રવીણા સ્વર ગાનથી શુદ્ધિ સરવની વામી	૧૫
એહેવા સ્વિત્ર મુર્ખી ચિદરૂપના, મગન ધુનિ મન મોલ્યુ,	
તન્મય થઇને જનકી ચારે પાસે જોયુ	૧૬

સંગીતની અસર વર્ણવવામા કવિ ગિરધરે કમાલ કરી છે તે સાથે ઉત્તમ ચિત્ર શબ્દોમા એવું ચિત્ર્યું છે કે, તેનો દેખાવ આખ આગળ લાવતા આનંદ થાય છે એવું જ ખીણુ વર્ણન પ્રખ્યાત કવિ હયારામે શ્રી કુબ્જુની વાંસળીની અસરના સબધમા નીચે પ્રમાણે કર્યું છે

* પછી વીણા તારો મધુર સ્વર દેવી જગવતી

ગવામાં ના ની રૂઈ ની જરી કુરે-કુવાપી ના લીલા ના ના ના

ગરબી. વાંસળી.

વાગે-વૃંદાવનમાં વાંસળી રે, ઉભો ઉભો વગાડે કાન;	
નાદે વેધી મુનિવર પાંસળી રે, નવ રહી કાને સાન.	વાગે૦ ૧
તરની શાખાઓ ઝુમી રહી રે, ચરણે નમવાને કાજ;	
વેધી વૃક્ષ સાથે ઝુમી રહી રે, ભાગ્ય અમારાં આજ.	વાગે૦ ૨
જમુના નીર ચાલે નહિ રે, મૃગ મન મોહન ચાય,	
પંખી માળામાં હાલે નહિ રે, નાદ સૂણી ન રહેવાય.	વાગે૦ ૩
વાછરૂ કાન દધને સાંભળે રે, કરે નહિ પય પાન;	
ગાયો ગાળા તોડી તાંદાં પળે રે, નાદ સૂણવાને કાન.	વાગે૦ ૪
કુદ્યાં કમળ જળ ટાટડી રે, દીસે ઉદીઓ છે બાણ;	
સકલ સમાધ મેલી નહા રે, થયુ જગતને જાણ	વાગે૦ ૫

સંગીતની અસર આ પ્રમાણે અસાધાન્ય છે. મન અથવા ચિત્તની એકાગ્રતા કરવા માટે તેનો મહાન ઉપયોગ છે. ચિત્તને માન્ય બધું અડે છે અને તેને મારવા માટે અનેક ઉપાયો છે. હઠયોગ પ્રદીપિકા જેવા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે, ચિત્તની એકાગ્રતા થવા માટે શ્રી આદિનાથે સવા કરોડ ઉપાયો બતાવ્યા, પરંતુ એ બધામાં નાદાનુસંધાન એ ઉપાય જ શ્રેષ્ઠ છે.

આ જ ઉપાય શ્રેષ્ઠ શા માટે તે વિશે આમ કહ્યું છે—

હિન્દ્રિયાણા મનો નાથો મનોનાયસ્તુ મારુતઃ ।

મારુતસ્ય લયો નાથ. તલયોનાદમાશ્રિતઃ ॥ ૨૯ ॥

એટલે કે, બધી ઇન્દ્રિયોનો નાથ (પ્રવર્તક) મન છે. મનનો પ્રવર્તક પ્રાણ છે અને પ્રાણનો પ્રવર્તક તે મનનો લય છે. એ લય નાદને આશ્રિત છે અર્થાત્ નાદમાં મનનો લય તો હોવાથી, મનની તમામ વૃત્તિઓને ગ્રાહી રાખવા માટે નાદાનુસંધાન એ ઉપાય યોગી નહાત્માઓએ બહુ જ સહેલો ગણ્યો છે. આ ઉપરથી જ ગાયનની તારીફ કરતાં એક કાણે લખ્યું છે કે—

અવાત્કોટિ ગુણ ધ્યાનં ધ્યાનાત્ કોટિ ગુણ લયઃ ।

લય. કોટિ ગુણં ગાન ગાનાત્ પરતરં ન હિ ॥

જપ કરવા કરતાં, જેનો જપ કરવાનો લેખ તેનું ધ્યાન કરવું એ કરોડ ગણ્યું સાઈ છે, જો ધ્યાન કરતાં તો મનની વૃત્તિઓનો લય કરવો એ વિશેષ સાઈ છે, એ લયના કરતાં યજ્ઞી ગાયન વિશેષ અણવાળું સમજવું. કેમકે, ગાયનથી મનનો લય ગુરત થઈ જાય છે, જ્યો ગાયનથી વિશેષ કંઈ નથી.

આ બધાં કારણોથી જ સંગીત વિદ્યાકલા દરેક દેશોમાં પવિત્ર ગણાતી આવી છે, ને તેનો ઉપયોગ દરેક પ્રાચીન પ્રજાએ પ્રથમ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં કરેલો જણાયો છે. આપણા આર્ય દેશમાં તો વેદના મંત્રો અસહ્યથી જ સંગીતમાં ગાવાનો રિવાજ ચાલુ છે. જરૂર થોરતી બાધઓ પણ પોતાની ગાથાઓ સંગીતમાં ગાતા-બજાતા. મીસરના ધર્મગુરુઓ પણ ધર્મની ક્રિયાઓમાં સંગીતનો ઉપયોગ બહુજ દબાવવાથી કરતા. દિલ્લિદેશમાં યાદુદિઓનો મુસા નામે પેગંબર થઈ ગયો તેણે બતાવેલા “ઓલ્ડટેસ્ટમેન્ટ” નામના પવિત્ર ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે કે, એ પેગંબરની બેહેન અરિયમ ખંજરી વગાડી ભક્તિવાળાં ગાયનો ગાતી હતી. એ રીતે દરેક દેશમાં ગાયન વિદ્યા બહુ પવિત્ર અને દેવી મનાતી આવી છે.

સંગીત વિદ્યાકલાની પ્રસશા કરતાં ઘણું કહેવાઈ ગયું, એ ઉપરથી તે શીખવાની કેટલી બધી જરૂર છે તેનો ખ્યાલ સહેજ આવી શકશે સંગીતથી વૃત્તિઓને, તથા દુષ્ટ વિકારોને મારી નાખવાની ટેવ પડતી જાય છે, ને પછી તેનું પશ્ચિમ એ આવે છે કે, સંભાર વ્યવહારના નજીવા દુષ્ટતાઓથી, નહીં કંજુસાધથી, દલકાર્ષ, તોછડાર્ષ વગેરે હાલકી જાતની વૃત્તિઓથી આત્મામાં જે મદ્રેશ અને વિશેષ ઉપન છે તે સંગીતના અનુભવી જીવનમાં જતાં રહે છે. માણસ જાતની જંદગીને ઉત્તિ આપનાર, મનુષ્યના હૃદયને સાદૃશ્ય, દયાળુ અને પ્રેમી બનાવનાર, મનુષ્યના આત્મા વિચારને વિશાળ અને ઉદાર બનાવનાર અને માણસ જાતમાં નરમાશ, દયા, ભાવિકપણ, શ્રદ્ધા, ઉદારતા વગેરે ઉચ્ચ સદ્ગુણોનું બીજ રોપનાર સંગીત જેવી બીજ કોઈ પણ કળા નથી એમ સર્વેએ સ્વીકારેલું છે. એટલા માટે એને દિવ્ય કળા ગણી છે. “આપણાં શાસ્ત્રોમાં મદ્દલ જાણનાં ઉત્પત્તિ નાદથી જ રહી છે. યોગ બ્યાસીઓને માટે નાદાનુભવ, શાસ્ત્રોને માટે મત્રશક્તિ, જન્મોને માટે જર્પસિદ્ધિ માત્ર નાદથી જ મળે છે આ પ્રતિ સંગીતની મહત્તા યોગ્ય રીતે સમજાય તો એ મહાન સદ્ગત રહસ્યમય વિદ્યા છે. સંગીત જૂલવાથી જ આર્યવર્ષ પોતાની યજ્ઞી ઉચ્ચતા ગુમાવી નાખી છે અને આપણે આપણા જીવનનું તથા આખા સંસારનું ગાન ગુમાવી રહ્યા કંદાસના ગુપ્ત સુધ્ધામાં જ પોતાની વડાઈ મારી બેઠા છીએ. સંગીતના વિશુદ્ધ આનંદના લીન થતા દરેક મનુષ્યે પોતાના નજીવા તેમ મહોટા કલહોને; લાખી ટૂંકી આશાઓ અને ધ્રુષ્ટાઓને, નિરાશા, દુઃખ અને રાગ દેવવાળા દલકા મનોવિકારોને પૂર્ણ રીતે જૂલી જાય છે અને પોતે કોઈ મહાન, સ્વતંત્ર સંપૂર્ણ, આનંદમય પદાર્થ છે, અનંત જીવનમાંનું એક બિન્દુ છે એવો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી શકે છે. સંગીતની આવી હૃદય વિસ્તારનારી, સંસારની પારનો અનુભવ કવનારી, અને માણસ જાતને સંસારવ્યવહારની કુટિલતા-અધમતામાંથી મુક્ત કરી આનંદના અનુભવનો માર્ગ બતાવનારી અસર ન હોત તો તેનો આશ્રય વિદ્વાનોએ કર્યો જ નહોત. જગતમાંના ઉત્તમ ધર્મો સંગીતની સદાયતા વિના પ્રવર્ત્યા કે ટક્યા નથી એ પણ બહુ ખ્યાલમાં ગમવા જેવી બાબત છે. સુધરેલા દેશોમાં સંગીત એ કોઈ પણ શિક્ષણ પદ્ધતિનું ઘણું જ જરૂરીઆતનું અને મુખ્ય અંગ ગણાય છે. મનુષ્યના જીવન ઉપર સંગીતની આવી દિવ્ય અસર છે તો એ પણ સ્પષ્ટ જ છે કે, તે જાણવાની દરેક મનુષ્યને કેટલી બધી જરૂર છે. પરંતુ સ્ત્રી વર્ગને માટે સંગીત શીખવાની ખાસ ભલામણ વિદ્વાનો તરફથી થતી અનેક વાર જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ પણ એ જ છે કે, આ અધમ વ્યવહારની પાળના અમાધ સાંતિમય વિસ્તાર

વાળા પ્રદેશનો અનુભવ સંગીત કરાવે છે, તે અનુભવનો એક મુદ્દતા રૂપ મહાન્ ભંગાર સ્ત્રીયોના હૃદયમાં ભરેલો હોય છે. સંગીત જ્યારે એ મહાન્ ભંગારમાંથી જન્મી બહાર નીકળે છે ત્યારે તો આ અધમ વ્યવહારની પારનો વિશાળ શક્તિ-આનંદનો વિસ્તાર અનુભવાવા ઉપગત, માણસને પોતાપણાનું પણ જ્ઞાન જીવાવી તેને પર જીવનમાં વિલીન કરી ઓગાળી નાખે છે. આથી જ સાહિત્યના અને તાવજ્ઞાનના વિચારકોએ સ્ત્રી જાતિને સંગીત એક ખસ ખૂણુ રૂપ હોવા વિષેનું એકે અવાજે સ્વીકૃત્યું છે. ” આ પ્રકારે સંગીતનું જેટલું માહાત્મ્ય વર્ણવીએ તેટલું થોડું છે. સંગીતનું માહાત્મ્ય વર્ણવતા સંગીતગ્નાનકરના કર્તા શારંગદેવ જે કહે છે તેથી વિરોધ આપણે શું કહી શકીશું ? તે કહે છે કે—

તસ્ય ગીતસ્ય માહાત્મ્યં કે મશંસિતુમીશતે ।

ઘર્માધિકામમોસાળામિદમેવૈકસાધનમ્ ॥ ૩૦ ॥

(સંગીત રત્નાકર, સ્વરાધ્યાય ૧-૧)

જે સંગીત ધર્મ, અર્થ, મત્ત અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થના સાધન રૂપ છે તેના માહાત્મ્યને વર્ણવવાને ગણ્ય શક્તિમાન છે ।

આ પ્રમાણે સંગીતની મદત્તા સર્વ તરેહથી ખ્યાતમાં આવ્યા પછી હવે આપણે એના ઇતિહાસ ઉપર થોડી દૃષ્ટિ નાખીશું. આની ઉત્પત્તિ પ્રથમ ભરતખંડમાંના પ્રાચીન આર્યોના પન્નિમ્મી થએલી છે ને ત્યાર બાદ તે મીસર દેશમાં જોવામાં આવેલી છે. મીસર દેશમાં એ નિધા મારી રીતે ખેડાયા પછી, એ દેશની સાથે યુરોપના બીજા દેશોનો પન્નિય થયો. ત્યારે યુરોપમાં ગર્જ તેમ બીજી ત કૃત્રી મીસરની પૂર્વના અત્યંત પ્રચલિત રાગમાં વેળા મરો. સારી રીતે જાણ કરારથી ગાનારા આર્યો અને તેમનીજ સાથેના રહેવાન તેમના મમમતિન એવા બીજા જાતુદ્ધીય આર્યો પોતાની જાંદ અવગતની યાઓ ગાતા. એ બંને આર્ય ટોળાંના પ્રપત્તથી જે ગાયનવિદ્યા અસ્તિત્વમાં આવી તે આ બંને આર્ય ટોળાંનો યુરોપિય આર્યો સાથે સંબંધ થતા આ વિદ્યા યુરોપખંડમાં ફેલાઈ, એમ અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આ નિધા-કના જેમ પ્રથમ આર્યદેશમાં ઉત્પન્ન થઈ તેમ તેની ઉત્તતિ પણ આ દેશમાં જ સારી રીતે થઈ છે. હાલમાં યુરોપ આમેરિકાદિ સુધરેલા દેશોમાં જેમ બધી વિદ્યાઓ પૂર્ણરૂપમાં આવતી ગઈ છે તેમ સંગીત વિદ્યા પણ એ દેશોમાં ઉત્તતિની ટોચ ઉપર મહાજ્ઞાનો પ્રપાસ કરે છે, પરંતુ આર્યસંગીતનું બંધારણ નાદસાત્ત્વના જે ઉત્તમ પાયા ઉપર ધરેલું છે તે તરફ દૃષ્ટિ કરતા, તેમ તેની મિષ્ટતા, રાગ વિદ્યાકલાનો સ્વાભાવિક અમર્યાદ આનંદમય વસ્તુત્વા તથા તાવ, તત્વાદિ ઉત્તમ કલાની લક્ષિત રચનાનો જે આપણે નિ.પક્ષપાત દૃષ્ટિથી વિચાર કરીશું તો એમ કહેવું જ પડશે કે, યુરોપિયોનો આર્યસંગીતમાંથી હજી ધણું લેવા જેવું છે, ને તે જ્યારે લેવાઈને તેનો ઉપયોગ પોતાના સંગીતમાં સારી રીતે કરાશે ત્યારે જ તેમના સંગીતની ખરી ઉત્તતિ-ખરી પૂર્ણતા થએલી ગણાશે.

* સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરશ્રી અધિવાદ નજીબાઈ (જુઓ સુદર્શનમાં આવેલો સંગીતનો વિષય)

વેદકાળથી તે મુખ્યમાન રાજ્યાર્તાઓના વખત સુધી અને છેક હમણાં હમણાં લગભગ ૧૦૦ વર્ષ પહેલાંના કાળ સુધી આર્યસંગીત ને અવસ્થાએ આવી પહોંચ્યું હતું; તે કરતાં વર્તમાનકાળમાં તો તેની અવોગતિ ન જ ચએલી જોવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૫૦૦ ધણા સૈકાઓ પૂર્વે જ્યારે વેદની ઉત્પત્તિ થઈ હશે તે પહેલાં પણ સંગીત સમાજમાં તો પ્રચલિત હોવું ન જોઈએ, પછી તેની આદ્ય અવસ્થા જાણે હોય. એ સમય પછી વેદના દ્રશ્ય ઋષિઓ દ્વારા જ્યારે વેદો અનિવચ્યતા થયા હશે ત્યારે તે તે મંત્રો જૂદા જૂદા સ્વરમાં બોલવાની અવસ્થા બંધાઈ હશે. એ અતિસાર્ય પ્રાચીન સમય પછી યજુષાગાદિનો સમય અવસોદીશું તો તેમાં પણ મંગીત ધણું પ્રભુવું હતું. આખો સામવેદ સંગીતમય થયો એ સુપ્રસિદ્ધ જ છે. પછી આરણ્યક ક્ષાત્રજાદિકાળ અને તે પછીના ઉપનિષદ કાળમાં પણ તેની ઉત્તતિ થઈ હતી એમ અનેક પુરાવા ઉપરથી સાબીત થાય છે. સૂત્રકાળમાં જેમ અનેક વિધાનાં સૂત્રો રચાયાં હતા તેમ સંગીતનાં પણ સૂત્રો રચાયાં હતાં એમ પાણિની ઉપરથી જણાય છે. ઐશ્વર્ય અને જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ મળ્યે ગાનઓ ૧૪ કલા શીખતા સારે આજંબમાં ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, નાટ્ય, આલોચ્ય વગેરે કલાઓ શીખતા એમ આર્ય-હલિતચિન્તર નામના પ્રાચીન જૈન ગ્રંથ ઉપરથી માળીત થાય છે. એ સમય પછી ઇ. સ. ૫૦૦ ના આજંબમાં અને ત્યાંથી આવતા ચોથા, પાંચમા તથા છઠ્ઠા સૈકામાં જ્યારે સાહિત્ય શાસ્ત્રના ગ્રંથોની વૃદ્ધિનો કાળ આવ્યો ત્યારે એ મમયમાં પણ મંગીતનો પ્રસાર પુષ્કળ થયો હતો એ પછીના કાળમાં આવતાં છેક આકરુપર બાદશાહના અમલમાં તો સંગીતને નવું ન જીવન મળ્યું છે અરુપરની પછી એ પ્રવાહ સારો વલો અને તે ઉપર પુષ્કળ પ્રયાત થયો હતો. આ બધા મમયમાં સંગીતના ઘણા ગ્રંથો લખાયા. પરંતુ હાલ ને કનિષ્ઠ અવસ્થા જોવામાં આવે છે તે તો માત્ર ૧૦૦ વર્ષમાં ચાલેલી વર્તમાન સ્થિતિનું પરિણામ છે. ગયા મો વર્ષના અસમાં લરકર-ગ્યાલિયર, પંજાબ, દિશી, બંગાલ, દક્ષિણ અને કર્ણાટકમાં જ્યાં સુધી નાચ્ય ગ્રંથ મળે મળતો હતો ત્યાં સુધી સારું ઉત્તેજન મળ્યું અને ગવૈયાઓ પણ ઘણા તૈયાર થયા, પરંતુ વર્તમાન મમયમાં તો કોઈ પણ જાતની કલાઓને વ્યાગ્રથી નીતે યોગ્યતાના પ્રમાણમાં બતબર ઉત્તેજન મળતું નહિ હોવાથી સંગીતકલાની ઉત્તતિ થવાની આશા મખવાને બદલે અસહ્ય સ્થિતિ પુનઃ શ્રી રીતે પ્રાપ્ત થશે એજ સવાલ આપણું જ્ઞાન જેથી રહે છે.

સંગીતશાસ્ત્રના ગ્રંથલેખનની બાબતમાં વિચાર કરીશું તો જણાઈ આવશે કે, અસ-લથી એ શાસ્ત્ર શીખવવાની પંપરા ગુરુશિષ્ય રૂપે ચાલતી આવેલી હોવાથી, ગ્રંથ લેખનના સંબંધમાં જોઈએ તેવો પ્રયાત થવા પાડ્યો નથી. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નારદીયશિક્ષા અને તે ઉપરાંત ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર, ભરતકલપલતા મંજરી વગેરે ભરતાચાર્યના ગ્રંથો જોવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૫૦૦ ના ૧૨ મા કે ૧૩ મા સૈકામાં સંગીતરતનાકર નામે સંગ્રહરૂપ ગ્રંથ લખાયો. એ ગ્રંથકર્તા શાર્દૂલે પોતાની પૂર્વના લગભગ ૩૦ ગ્રંથકારોના લેખો ઉપરથી પોતાનો ગ્રંથ રચ્યો એમ તેના લેખ ઉપરથી જણાય છે. સંગીત-રતનાકર પછી સંગીતપરિજ્ઞતા, નાગવિજ્ઞાન એ બે ગ્રંથો અનુક્રમે ઈ. સ. ૫૦૦ ના ૧૪ અને ૧૬ મા સૈકામાં રચાયા; ત્યાર બાદ પણ ઘણા ગ્રંથો લખાયા છે. પરંતુ એ બધા

અન્યોની યોગ્યતા આ અંથોના કરતાં બહુ ઉચી સ્વીકારી શકાતી નથી. કોઈને કોઈ અંથમાં અમુક બાબતની અપૂર્ણતા જોવામાં આવે છે. એ સર્વે અન્યોની વ્યવસ્થા જોતાં તે તે કાળની સ્થિતિ પ્રમાણે તે તે વખતે જે જે અન્યરચના થતી મધ એ વિષે જે તે સમયને અનુસરીને ઠીકજ થતું ગયું છે. પરંતુ આજ સમયને અનુકૂળ; તેમજ ગાયનવિદ્યાના સર્વ પ્રકારના જિજ્ઞાસુઓને માટે ગાવા વગાડવાના નિયમોની વિસ્તારથી સમજૂતી આપી રચાયેલો અંથ કંઈય પણ જોવામાં નથી આવતો આપણા ઇલાકામાં માત્ર વડોદરાના મહુમ શ્રીકેસર ભાસ્કરભક્ષ, પ્રો. કે. જી. મહામહા, ગાંધવે મહાવિદ્યાલયના પ્રધાપક શ્રી. શ્રી. વિષ્ણુ-જીવા પંડુસકર વગેરે મહાશયો તરફથી તથા પૂના ગાયનસમાજ જેવી સંસ્થાઓ તરફથી અન્યો લખાઈ કેટલીક અડચણો દૂર થઈ છે, તે દેશ ઉપર મહાન ઉપકારરૂપ કાર્ય છે એમાં શક નથી જ. પરંતુ તેમાંના કેટલાક અંથોમાં કેટલોક વિષય સંશ્લિષ્ટ છે, તે ખીજા કેટલાક અંથોમાં શાસ્ત્ર વિચારણાને બાજુ ઉપર રાખી, સ્વમતનું પ્રાધાન્ય રાખીને જ વિષય વિવેચન કરવામાં આવેલું હોવાથી, એ બધા અંથો એટલી માગટે વાંચીને આ શાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ વિચારના વખતમાં સપડાઈ જોતાં ખાલ છે. અંગાણ, દલિણ, દર્નાટક વગેરે દેશના સંગીત નિપુણોએ આવા ઉદ્દેશથી જે જે અંથો રચેલા છે તે મર્યાદામાં જોવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તેમના પ્રયત્નોથી સંગીતલેખનપદ્ધતિ (નોટેશન) ની જોડ જોડએ તેવી પૂરી પડી નથી, ને તેમની પદ્ધતિમાં શાસ્ત્રીય બધાંજુ જોડએ તેવું રહ્યું નથી આ જોડ પૂરી પાડવા વિષે હું ધણા વર્ષથી પ્રયાસ કરું છું, પરંતુ તે ચોગ આ અંથ લખાવા ઉપર રહ્યો હતો. પ્રથમ તો વિદ્યાર્થીઓને માટે સંગીતશાસ્ત્રની પ્રક્રિયાઓના તથા ગાવા વગાડવાની અનુભવમિદ્ધ માહિતીવાળાં નહાનાં નહાનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું મહાન મનમાં આવ્યું. એ ઉપરથી મેં જે નહાના પાકો લખી તંપાર ક્યાં હતા તે બધાને એક દેશજી ગોઠવી એક નહાના પુસ્તકના આકારમાં ગાયન વાદન પાઠમાળા (ગાવા વગાડવાની કળા શીખવા કે શીખવવાની પાઠમાળા) એવું નામ આપી આ પુસ્તક તંપાર કર્યું હતું, પરંતુ પડીથી એ વ્યવસ્થા બાગી નાખી જગ વિસ્તાંથી લખવા જતાં હાવના જેટલું મોટું કદ થઈ પડ્યું. અંગ્રેજી ભાષા શીખવા માટે જેવી રીતે “ બાપાંતર પાઠમાળાઓ ” નિશાળોમાં ચાલે છે, તેવી પદ્ધતિથી સંગીતકલામાં ગુરૂ વિના દરેક માણુમથી પ્રવેશ કરી શકાય એવા હેતુથી, ક્રમે ક્રમે ચઢના દરજ્જાથી નિપયો લેવામાં આવ્યા છે, ને તેમનાં સ્વરૂપો સમજાવવા માટે દરેક પાઠે વિસ્તારથી લખીને, મૂળ વિષય સમજાવવાનો ચલ કરવામાં આવ્યો છે અસમત આ વિદ્યા ગુરૂ વિના અપૂર્ણ રીતે શીખી શકાય એવી નથી જ, તોપણ સાધારણ વ્યવહારમાં જે ગાયનવાદન ચાલે છે તેની અનુભવ સિદ્ધ માહિતીવાળા વિસ્તાર પૂર્વક બહુ જ સરલ લેખ લખ્યા હોય તો ચાલક જિજ્ઞાસુઓ પોતાની મેળે તેતે વિષયમાં પ્રવેશ કરી શકે. એવા એવા હેતુઓ લક્ષમાં રાખી આ અંથના પાકો ચલવામાં આવ્યા છે. આ પ્રયત્ન આખા દિંદુરયાનમાં અમારો પ્રથમ જ છે, અને તેમ હોવાથી આ નિયમના સખધમાં કેટલીક બાજુતો વિષે જરા વિસ્તારથી વિચાર કરેલો અરથાને નહી જ ગણાય.

પ્રથમ તો એટલું કહેવું જ પડશે કે, આ અંથમાં આપણા ગુજરાતનું પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંગીત ખાસ કરીને સંમદવામાં આવ્યું છે. સંગીતના સ્વર, તાલ, રાગ એ ત્રણ

વિષયોની રચના, કલાનો અભ્યાસક્રમ, અને પ્રચલિત છંદો તથા ગીતો વગેરેની વ્યવસ્થા કરવા માટે આખા પુસ્તકના ૩ વિભાગ પાડી, એ દરેક વિભાગમાં નીચેના વિષયો ઘણીજ સ્પષ્ટતાથી આપવામાં આવેલા છે.

પ્રથમ વિભાગ—શાસ્ત્રવિચાર (ઉપપત્તિ કે થીયરી). સંગીતનું લક્ષણ અને તેના વિષય-વિભાગ, નાદ અને તેના ભેદ, સમસ્વર અને તેમનાં નાદચાત્ર રીત્યા સ્વરૂપો, વિકૃત સ્વર વ્યવસ્થા, મ્હક રચના, અને સાત સ્વરનું આયનવાદન એમ એક એક વિષયનો ખાસ એક એક પાઠ રચી વિસ્તારથી સમજાવતી આપવામાં આવેલી છે. આ ઉપરથી સાત સ્વરનું, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સારી રીતે ચર્ચ શકશે. એ પછી કાળ વિષે સામાન્ય વિચાર, અષ્ટકાળ, તાલ અને દરેક તાલનો નિર્ણય આપી તાલના ૧૦ પ્રાણુ વિષે વિસ્તારથી સમજાવતી આપી છે. છેલ્લે સંગીતલેખન (નોટેશન) પદ્ધતિ વિષે વિચાર કરી પ્રથમ વિભાગ પૂરો કરવામાં આવ્યો છે. આટલા જ્ઞાનની સર્વ સ્ત્રી પુરુષોને તો ખાસ જરૂર જ છે. જેથી એ ભાગનો અભ્યાસ કરવામાં હવે દરેકત પડશે નહીં.

બીજો વિભાગ—અભ્યાસ (પ્રેક્ટીસ). સંગીતનાં સ્વર, તાલ અને લેખન પદ્ધતિ, એટલું જાણ્યા પછી કલા તંત્રીનો આરંભથી અભ્યાસ કરવા માટે આ ભાગ ખાસ ઉપયોગનો છે. એને માટે તદ્દન નવા અભ્યાસીને સ્વર અને કાળ એ બંનેનું અનુભવ સિદ્ધ જ્ઞાન થવા માટે આરંભક સરગમો, પછી અલંકાર, બાર ચાટ અને તેમાં લેવાના પલટા, અને છેલ્લે સાત સ્વરના પ્રસ્તારમાંથી ઉપયોગી સ્વરનાં રૂપો આપ્યાં છે; તે એવા હેતુથી કે, અભ્યાસીને સ્વરવચ્ચન અને પરીક્ષણનો અનુભવ મળે. એકંદરે આ બધાની પદ્ધતિ-સર રચના દરેક પાઠવાર આપવામાં આવેલી છે. આ પાઠોના અભ્યાસથી અભ્યાસીને સ્વર તાલ અને સ્વરપરીક્ષાનું જ્ઞાન થવું જ નોંધવું.

એ પછી વાજીત્રોના શિક્ષણ માટે વિસ્તારથી સમજાવતી આપવામાં આવી છે. તંત્રુરો, સિતાર, દિલરૂબા, ફિર્રુલ અને તખ્ત એ પાંચ વાજીત્રોનાં સચિત્ર વર્ણનો આપી તેમનો અભ્યાસ કરી રીતે કરવો તે વિસ્તારથી આપેલું છે. તેમાં વળી તખ્તનાં પ્રકરણ તો બહુજ ઉપયોગી ચર્ચ પડે તેવું કંઈ છે. દરેક તાલના પ્રચલિત ટેકા, તે દરેક તાલના એક બે મોહોરા, પરનો વગેરે આપવામાં આવેલ છે. જેથી તાલ-તખ્તવાના આરંભક અભ્યાસીને માટે એ ભાગ બહુજ કીમતી યાદ પડશે. એ ઉપરાંત સિતારના ખાસ શાંખીનોને માટે સિતારની ૨૮ ગીતો જુદા જુદા રાગની આપવામાં આવેલી છે.

આ પછીનો બધો બીજો વિભાગ સ્વર અને રાગના વિસ્તારમાં ખાસ રોકાયો છે. પાઠ ૧૯ માં ગ્રામ, મૂર્ચ્છના, કંમ, તાન, સ્વરસંવાદ એ વિષયો ટુંકમાં સમજાવેલા છે. પાઠ ૨૦ માં રાગનું લક્ષણ, રાગ વિષે જુદા જુદા મતો, ૭ રાગ અને તેના પરિવાર વિષેની કલાના; ગ્રહ, અંશ, ન્યાસનાં લક્ષણ; રાગ ગાવાના સમય, શ્રુતિ, ચાટ અને જાતિ, એ તમામ રાગ વિદ્યાના મૂળ તત્ત્વરૂપ વિષયોનો ટુંકમાં ખુલાસો કરેલો છે. પાઠ ૨૧ માં હાલ હિંદુસ્થાનમાં જે બહુજ પ્રચલિત એવા ૫૦—૬૦ રાગો ગવાય છે, તેમનું સ્વર ઉપરથી

ઉપર શકે તે આપ્યા છે. પાઠ ૨૨ માં મંગીતના કથાવિધાનને લગતા ગગાક્ષાપ, તેની સાથે સાહિત્યોનો સંબંધ અને રૂપકાલાપ વિશે કેનુ બધારણુ હિંદુસ્થાનમાં આવુ છે તે સામાન્ય નિયમના રૂપમાં આપેલું છે, અને ત્યારબાદ પાઠ ૨૩ માં ગાયક લોકજાતમાં ગવૈયા, બજવૈયા, તેમનાં લક્ષણો, ચોખ્ખતા, શીજલસના નિયમો વગેરે વિષય આપી આ વિભાગ સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે. એટલે કે, આ વિભાગના પાઠ ૧૮ થી ૨૩ સુધી માં સંગીત-શાસ્ત્રની અંદરનો મહત્વનો જે રાગવિધાનો ભાગ, તેનું સ્થૂલ સ્વપ શુ છે, અથવા રાગ વિધાકલાનું બધારણુ કયા કયા તરવે ઉપર રહેલું છે તેનું સામાન્ય જ્ઞાન એટલા નિવેચન ઉપરથી થઈ શકશે. નવા અભ્યાસીને માટે રાગવિધાનુ એટલું જ્ઞાન ધણું છે.

આ અંશનો સર્વને મનોગંજ અને આનંદ આપી શકે તેવો ત્રીજો વિભાગ છે. તેનું નામ છદોગીત વિનોદ ગમ્યું છે. આપણી ગુજાતી બાપામા અક્ષ મેળ અને માત્રમેળ જેટલાં જુનો વપરાય છે તે સર્વ જુદા જુદા રાગ અને તાલમાં આપવા ઉપરાંત, એ જો ગાગમ્યથી તે મોટા પુરૂષો સુધી બનદારમા જેટલી ગીતે ગાતા હોય તે સર્વ રીતની મંગમ આપી, સંગીતલેખનમાં કાયમ કરવામાં આવી છે. વળી તે ઉપરાંત પાંચમના અભ્યાસ માટે એક મહોડુ પ્રકરણુ ખાસ રચીને તેમાં છંદ અને ગીતશાસ્ત્રનો વિષય સ્પષ્ટતાથી ગચ્છે છે, કે જે જ્ઞેવાથી જણાઈ આવશે કે, છંદ અને ગીત ગચ્છનાનો જેટજેટલી ગીતે વિગાળ ક-વે જ્ઞે ધમે તે સર્વનો તેમાં સમાસ ક-વામાં આવ્યો છે એ પછી ગીતવિનોદ પ્રકરણમાં આપણા દેશમાં જેટલા મર્વમાન્ય લોકગીતો (પોપ્યુલર સોંગ્સ) છે તેમનાં ઘણા ખરા લઈ તે, તથા યોરાક શાસ્ત્રીય ગગના ગીતો નોટશ. સહિત આપ્યા છે, તે ઉપરાંત આપણા સ્ત્રી વર્ગને માટે ખાસ લલિત ગીત વિનોદિનીનું પ્રકરણુ જુદુ પાળી, તેમાં જુની ૫૦ દેશીઓ, નની ગરબીઓ અને વ્યવહારમાના પદ પ્રભાતિયા મળી કુલે ૮૦ તરેહના ગીતો, તેની સરગમે નોટશન સહ આપેલા છે તે ઉપરાંત ગુજરાતની સઘળી ગુજરાતી નિશામે માટે બાળ-પોથીથી તે સાત ચોપડી સુધીના આવેલી તમામ કવિતાઓના નોટશનો આપી આપું પુસ્તક પૂર્ણ ક-વામાં આવ્યું છે

ગાયન વાદનકલાના આરંભક અભ્યાસીને માટે હજુ સુધી આખા હિંદુસ્થાનમાં એક પણ અંશ થયો નથી. આ પ્રયત્ન જેમ ગુજાતી બાપાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી સાહિત્યો અને ગુજરાતના લોકસંગીતોને એકત્ર કરીને ક-વામાં આવ્યો છે તેમ હિંદુસ્થાનની જે તે જાતીય બાપાઓ પરવે પૃથક્ પૃથક્ થવો જોઈએ સંગીતના શોખીન જિજ્ઞાસુઓ અનેક છે, પરંતુ તેમને માટે પણ આવા પુસ્તકના અભાવને લીધે જિજ્ઞાસા વૃક્ષ કરવાનું સાધન મળી શકતું નથી. મુંબઈ, સુરત, બરુચ, વડોદરા, અમદાવાદ રાજકોટ વગેરે ગુજાત ગાડીવાવાડ અને કચ્છના પ્રમુખ શહેરોમાં સંગીતની શાળાઓ અનેક છે, અને તેમાં સેંકડો જિજ્ઞાસુઓ સંગીત શીખે છે, પરંતુ તેમને માટે પણ કોઈ સાદું પુસ્તક ગ્યાએલું જ્ઞેવામાં નથી

આપણી માતાઓ, સ્ત્રીઓ અને બહેનો વરગથુ સંગીતો અનેક ગાય છે અને શીખે છે. આજ સુધી તેઓનું શિક્ષણ કોઈપણ સાબળીને, અથવા પરપરાથી થવણુ કરીને થયું આવ્યું છે, તેમના "અંત કરણની વૃક્ષિ જેટલું જ સંગીત શીખવવા" માટે જે

પ્રકારનું પુસ્તક જોઈએ તેવું એક પુસ્તક નથી તેઓ અ સપરસમા જે અનેક દેશીઓ શીખે છે અને શીખવે છે તે બધી દેશીઓ ગગ, તાલ, સ્વરમા ગોઠવીને સંગીતનેખનના રૂપમા દોષ તરફથી મુકવામા આવી નથી વળી હાન સર્વે નિશાળોમા પ્રિક્ષકોને જે સંગીતના મળ તાલોનું થોડું ઘણું પણ સંગીતનું જેટલું જ્ઞાન હોયજ નોંધએ તેટલાજ જ્ઞાનના સમઠ પુ ર્ત એક પણ પુસ્તક તેમને માટે રચાએલું નથી, તેા પછી નિશાળોઆએને માટે તેા એવા સાધનની આશા ડપાથી જે રાખી શકાય ? (ક્રીમેલ અને મેલ્ટ્રેનિંગ કોલેજોમાનો અભ્યાસ ૩ વર્ષનો હોય છે, એ ત્રણ વર્ષના દરમ્યાનમા સંગીત અને કવિતાલ્પના મળધી જેટલું સપ્રયોગ અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન મળવુંજ નોંધએ તેટલા જ્ઞાન સમઠનો અથ પણ થવાની જરૂર છે) વળી હાલના આપણા સાક્ષર વર્ગ તરફ દૃષ્ટિ નાખીશુ તેા તે તરફથી પણ અસતોષ મળશે મંગીતના જ્ઞાનના અભાવને લીધે જેટલાક સાક્ષરો એવી અક્ષમ્ય ભૂતો કરે છે કે તે વિશે લખતા એક આખો નિબંધ લખવો પડે સંગીત અને પિંગળશાસ્ત્રમા જેને માત્રા કહે છે અને જેનો મુખ્ય આધાર તાલ તથા કવિતા ન્યનામા રહેતો છે તે વિશેનું માત્ર જ્ઞાન ઘણું સાક્ષરોમા પણ નહીં હોય પણ સાક્ષરો ામના અને તાલના તેા નામે પણ જાણતા નથી જે કે તેઓ સંગીત શીખવાની અતિશય ઉત્કાષ્ઠા રાખે છે, પ તુ તેમના અભ્યામને માટે થોડા એવો એક પણ લેખ લખાયો નથી એમ દેશમા આરે તરફ દૃષ્ટિ કરતા, સર્વ તરફથી સંગીત શીખનારા આખાનજીદ જિનું સુઓ અનેક છે, પરંતુ તે સર્વેના જ્ઞાન અને જોખને પૂરો પડી શકે એવો આજ મુધી કોઈ પણ અથ રચાયતો નહીં હોવાથી જે આ પુસ્તક ખાસ રચવામા આવ્યું છે

આ બધી બાબતોનો વિચાર કરી જે તે વર્ગની સંગીતની અને સાહિત્યની અભિરૂચિને તમ્હારી શરે એવા પ્રકારનો એકાદ અથરૂપ સમઠ ગય, અને તે સાથે મન્યદોહન કા યનિમજ્જન, મન્ય માધુર્ય કે સંગીતમજરી જેવા સમઠની પણ ખોટ પૂરી પડી શકે એવા હેતુથી આ અથ ગ્યવામા આવ્યો છે

દેશના દરેક વા આમાથી કયા કયા ભાગનો ટેવી રીતે અભ્યાસ કરવો એ વિશે અથને આરબે સૂચના આપી છેજ તેમાથી ટેવળ મંગીતની મ્વ, રાગ, તાન અને નોટ શનને લગતી બધી બાબતો પ્રથમ વિભાગમા શાસ્ત્રવિશ્વાગ્ના ભાગમા પાઠના આપવામા આવી છે તે વાયવાધી જે સારી રીતે મમજી શકાશે એજ પ્રમત્તે સાદી સરગમોના આરંભક મનોમત્નો, વર્ણાનકારો, ચાટ-પલટા અને સ્વર પ્રસ્તારનો બધો વિગય જુદા જુદા મનોમત્નોમા વહેંચી નાખી, છેવટે તાલુરો, સિતાર, દિનરૂખા ફિલ્, તનવા અને હારમોનિયમ વગાડવાની માહિતી અને તેનો અભ્યાસ એ બધો વિગય અને ગગવિવાના ઉપયોગી મૂળ તત્ત્વો છેવટના ૪-૫ પાંચમા આપવામા આવ્યા છે એટલે કે સ્વગ અને તાગનો બધો વિગય દુકામા બીગ વિભાગમા આવી ગયો છે હવે સાહિત્ય અને મંગીતના સમ્મેલનરૂપ એવો જે છ દોઝગીત વિનોદનો ત્રીજો વિભાગ, કે જે એક મહોટા અથરૂપે યજેતો છે તે વિશે જરા વિસ્તરથી બે શબ્દો સૂચવના થોડા છે

આ પાઠમાગતો ત્રીજો વિભાગ છ દોઝગીતવિનોદ એ નામથી જુદો પાંચો છે તેમાં આપણી જાપામાના તમામ પ્રચલિત આક્ષર છદો અને માત્રાજ્ઞતિ રૂચિઓ પિંગળશાસ્ત્રના

મ'પૂર્ણ જ્ઞાન સાથે આપવામાં આવેલ છે. શાળાઓમાં કવિ દક્ષપતરામનું પિંગળ ચાલે છે તે પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે એટલું બધું નહાતું છે કે, પિંગળશાસ્ત્રના પ્રાચીન અર્વાચીન અર્થોમાં હંદશાસ્ત્ર વિષે જે સામાન્ય અને વિશેષ વિચાર કરેલો છે તેમાંનો બહુજ થોડો ભાગ તેમાં સમાવેલો છે. દરેક હંદોના તાલ વિષે કરી વિચાર જ આવતો નથી, અને કોઈ પણ વૃત્ત કે વૃત્તિ સંગીતના કયા તાલમાં આવી શકે છે એ વિષેનો વિચાર તેમાં છેજ નહી. અને તે ઉપરાંત બીજી ધણીકે અપૂર્ણતાઓ તેમાં છે; જેથી એ બધી બાબતોનો વિચાર કરી, સમગ્ર હંદરચના અને ગીતરચના એ બંને સંબંધી રાષ્ટ્રીય બ્યવસ્થા વસ્તુતઃ કેવા પ્રકારથી થયેલી છે તેનું સચોટ ને પાકું શિક્ષણ મેળવી શકાય એવા હેતુથી પિંગળલગણેશ એ નામનું પ્રકરણ આપ્યું છે તેમાં દરેક વિષયોનો સામાન્ય અને વિશેષ વિચાર આપી પિંગળશાસ્ત્રના જે સામાન્ય નિયમો ખાસ જાણવાજ નોંધએ તે નિયમો કવિતામાં આપેલા છે કે જે વિદ્યાર્થીઓ એ નિયમો મોઝે કરે તો પિંગળશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વોનાં સાફ જ્ઞાન ધરાવી શકે. તે ઉપરાંત તમામ પ્રગતી પદ્યચનાઓ કળાં મૂળતત્ત્વો અને કેવા પ્રકારથી થઇને વિસ્તાર પામતી ગઈ છે તે સર્વ આપવામાં આવ્યું છે. પિંગળશાસ્ત્રનું આટલું સામાન્ય જ્ઞાન તો સાતમું ધોરણ પસાર કરનાર વિદ્યાર્થી તથા ટ્રેનિંગ કૉલેજોમાં પ્રથમ વર્ષ પસાર કરનાર વિદ્યાર્થીને હોતું જ નોંધએ, અને ટ્રેનિંગ કૉલેજોમાં બીજું તથા ત્રીજું વર્ષ પસાર કરનાર વિદ્યાર્થીને તો સામાન્ય ઉપરાંત વિશેષ જ્ઞાન તો હોવુંજ નોંધએ. આટલો વિચાર પિંગળ વિષે થયો, હવે હંદો અને જાતિઓનાં વૃત્ત વૃત્તિઓ ગાવાના સંબંધમાં કેટલોક માર્ગ સ્થાપવાની જરૂર છે. વૃત્તો ગાવાના સંબંધમાં એવો ક્રમ રાખવાની જરૂર છે કે, જે વૃત્તો પાઠ્ય હોય, તેમની ગણે જેટલી જેટલી પ્રચારમાં ગવાય છે તે બધી આ ત્રીજા વિભાગમાં આપવામાં આવેલી છે. તે બધી ગણે અને લલિત ગીત વિનોદિનીમાં ૧ અને ૩ જ વિભાગમાંની દેશીઓ છઠ્ઠા ધોરણ સુધી શિક્ષણ મેળવેલા વિદ્યાર્થીને જરાબર તાલ સ્વરમાં આવડવી જ નોંધએ, ને ટ્રેનિંગ કૉલેજોના પ્રથમ, બીજા અને ત્રીજા વર્ષમાં મળી બધાં વૃત્તોની બધી ગણે, અને ગીત વિનોદમાં આપેલાં ૧૧ માં નબર સુધીના ગાયનોમાંથી નંબર ૩૧, ૪૬, ૪૮, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪ વાળાં ગાયનો આદ કરતા બાકીના બધાં ગાયનો, અને લલિતગીત વિનોદનીમાં આપેલી તમામ દેશીઓ અને ગરબીઓ, એટલું તો આવડુ જ નોંધએ.

દેશના સર્વ વિભાગોમાં પિંગળ અને સંગીતનો આ અર્થમાં બતાવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે અભ્યાસ અમલમાં આવવા માટે નિશાળો એ સાફ સાધન છે. પરંતુ દરેક નિશાળોમાં કઈ સંગીતના શિક્ષકો આપી શકાય તેમ તો છેજ નહીં. ચાલુ ગુજરાતી એપીડીઓમાં આવેલી કવિતાઓ સારા સ્વર, તાલ અને રાહથી હોકરાઓ ગાઈ શકે એટલા માટે સૌથી સહેલી અને સરલ સુડિત તો એ કે, બધી કવિતાઓ આમેફીનની પ્લેટોમાં કે ફોનોગ્રાફની જ ગાડીઓમાં ભરીને પછી તેવાં આમેફીનો દરેક નિશાળમાં આપવામાં આવે. પછી જે કવિતાની રાહ વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાની હોય તે કવિતાવાળી પ્લેટ ચંત્ર ઉપર ચઢાવી વિદ્યાર્થીઓને સંજળાવવી આથી વિદ્યાર્થીઓ તુરત જ એ ગદ્ય પ્રમાણે ગાવા માંડશે; ને એ રીતે સર્વ કવિતાઓ શીખી શકશે; પરંતુ આ કાર્યમાં દ્રવ્યની અતુલ્યતા નોંધએ. બીજો માર્ગ એ છે

કે, ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં આ અર્થ ખાસ શીખવી શકે એવા માસ્તરો આપવા અને તેમાં રોજ એક એક કલાક સંગીતનું શિક્ષણ ચાલુ રાખવું. પ્રથમ, બીજા અને ત્રીજા વર્ષમાં એમ ત્રણ ટપ્પે આ અર્થ સંપૂર્ણ રીતે પૂરો કરવામાં આવે; આ પ્રમાણે શિક્ષણ મેળવીને તૈયાર થએલા શિક્ષકોને પ્રથમ મહોટાં શહેરોની મુખ્ય નિશાળોમાં વહેંચી દેવા, કે જ્યાં પ્રથમ ત્યાં તેઓ કવિતા અને સંગીતનો વિષય શીખવી શકે; નહાતાં નહાતાં ગામડાના ઉપશિક્ષકો અને મહેતાજીઓ બ્યારે બ્યારે આવા શિક્ષકવાળા શહેરોની મુલાકાત લે ત્યારે લોકગીતો, સાક્ષરસંગીતો, કવિતાઓની રાહો વગેરે પ્રસંગે પ્રસંગે શીખતા રહે. અથવા તો અમુક સંગીત શિક્ષકો ચુંટી કઢાડી, તેમનું એક નહાતું મંડળ બનાવી, તેમને દરેક મુખ્ય અને આમ્મશાળાઓમાં જઈ પ્રથમ ત્યાંના શિક્ષકોને અને વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તકની સહાયતાથી શિક્ષણ આપવાની ફરજ પાડવી. આવા પ્રયત્નોથી દેશના સર્વ ભાગમાં એકજ પદ્ધતિથી સાહિત્ય અને સંગીતનું શિક્ષણ મળી શકશે. હાલ કૃષાણ મરશરે લોકકલ્યાણની ખાતર શાળાઓમાં શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે ટ્રેનિંગ કોલેજો ઉધાડી છે, અને તેમાં એક એક સંગીત શિક્ષકની યોજના ખામ કરેલી છે. પરંતુ તેમાં સંગીતનો વિષય કટલો અને કયા કમથી શીખવવો તે વિશે કશું ધોણું બાંધ્યું નથી. તે આ અર્થમાં સચવેલી રીત પ્રમાણે ધોરણ કાયમ કરી શીખવવામાં આવે તો ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શીખતા વિદ્યાર્થીઓ (શિક્ષકો) ને સંગીતના શિક્ષણનો સારો લાભ મળે.

દરેક શાળામાં ઉપર જણાવેલી કલ્પના પ્રમાણે ફેનોગ્રાફ, ગ્રામોફોન, કે શિક્ષકની વ્યવસ્થા થઈ સંગીતનું જ્ઞાન મળે એ જેમ આવશ્યક છે, તેમ એકાદ હારમોનિયમ દરેક શાળામાં અપાય તો તેની પણ ખાસ આવશ્યકતા છે. કારણ કે વાજાંત્રથી વિદ્યાર્થીઓ ખુશી ખુશી થાય છે, અને તેમના આનંદનો પાસવાર રહેતો નથી. ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં સંગીતના શિક્ષણમાં હારમોનિયમ, દિલ્લા અને તખલાં એ ત્રણ વાદ્યોનું જરૂરયાત શિક્ષણ આપવું જોઈએ. ને તેમ આપાયાથી પછી એ શિક્ષકો બ્યારે કોઈ નિશાળમાં નીમશે ત્યારે ત્યાંના હારમોનિયમ કે દિલ્લા તેમજ તખલાંનો ઉપયોગ કરી, થોડુંક જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને પણ આપી શકશે.

હાલ ગુજરાતના સર્વ ભાગમાં ખુબ રીવીઝન કમિટી તરફથી જે સાત ચોપડીઓ ગયા-છને નિશાળોમાં ચાલુ થઈ છે તેમાં જે કવિતાઓ આપી છે, તે બરાબર નથી; અને એ વિષય ઉપર ખામીઓ બતાવવા જતાં જુદોજ અર્થ લખવો પડે તેમ છે; પરંતુ તેમાં સરકારનો કે પુસ્તક રચનાગ્રંથોનો ખીલકુલ દોષ નથી; કેમકે સંગીત એ વિષય માસ્તરોમાં હજી અપ્રસિદ્ધ હોઈ લગભગ અજ્ઞાત છે એમ કહીશું તો ચાલશે; અલગત આ પાઠમાળાના નિદર્શનથી એ વિષય હવે જ્ઞાત રૂપમાં આવ્યો છે એમ કહી શકાશે. ગુજરાતના તમામ ભાગમાં આબાલજલ્દ સ્ત્રી પુરૂષો જે ગાય છે, અને જે સાહિત્ય વાંચે છે તે તે સર્વેનો નોટશનના રૂપમાં સંગ્રહ કરી, સાથે સાથે સંગીતનાં મૂળતત્ત્વો સમજાવીને, તમામ દેશીઓ અને રાગો વ્યવસ્થિત કરીને ગુજર સાહિત્ય સંગીતનું અભ્યાસો, પણ વ્યવસ્થિત પ્રદર્શન કરવાનો પ્રયત્ન આ પૂર્વે થયો જ નહોતો (અને હિંદુસ્તાનના ઊર્ધ્વ પણ ભાગમાં હજી પણ થયો નથી). તે પ્રયત્ન બે, નવી વાંચનચક્ષા રચાવાની પહેલાં થઈ ગયેલો હોત તો

ધુક કમિટી અવસ્ય આખો વિષય સાતે પુસ્તકોમાં ઉતરતા ચઢતા કમથી વહેંચી શકત; પંતુ હવે હપાય નથી. સાતે પુસ્તકોની બીજી આજ્ઞાએ સરકાર વિચાર કરશે તો તે જૂન સુધરી શકે તેમ છે, બીજી આજ્ઞાના પ્રસંગે સરકાર જો મહેને એ કાર્ય સોંપશે તો હું ધણા આનંદથી અને નિસ્વાર્થી જ્ઞાતિથી કરી શકીશ; સાહિત્યોની વહેંચણી માટે માત્ર સરકારે મહેને હું પસંદ કરું તેવા ૨-૪ સાક્ષરોની એક કમીટી સોંપવી જોઈએ; કે જેથી હું તેઓની અને મારી પસંદગી પ્રમાણે સાતે પાઠશાળામાં, વિદ્યાર્થીઓના મગજને અત્યુદ્ગમ થઈ પડે એવાં સાહિત્યો, સંગીતના પાઠો, જુદી જુદી દેશીઓ વગેરે નોટશન સાથે વર્ગવારી પ્રમાણે વહેંચી શકું.

વગભગ પંચી હિંદુસ્થાનમાં જે ખજાનાઓ ચાલી ગયા છે, અને સર્વત્ર પ્રજા અને સરકાર પક્ષની વચ્ચે જે અયથાઅયડી ચાલી રહી છે તે સર્વ વિશ્રુત છેજ. અરે ! આર્થ પ્રજા સત્ત્વમયી કહેવાતી હતી તે આજ કે ? આ તમોગ્રણુ ક્યાંથી બરાબર ? અરે ! આ જજ અને તમોગ્રણુ રૂપ નિર્માલ્ય અને ગણસી હત્યાઆરો તેમના હાથમાં ક્યાંથી આવ્યા ? આયોના અંત કાળમાં આસુરી સંપત્તિ ક્યાંથી બનઈ ? અરેરે, એ આસુરી સંપત્તિ આયોને દરે માગ ખેંચી જઈ ક્યા બધું કર ગર્ભમાં રેંદી રેશે કોણ જાણે ! ! કેવળ બાવી ઉપર દટિ નાખી, દેવી સંપત્તિના ઉત્કર્ષની પ્રબલ ધ્વજ કરીને હાલ તો બેસી -રેતુ જ જોઈએ; પરંતુ એક પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે આ બધું શી રીતે સુધરી શકે ? એને માટે હવે માર્ગ માર્ગ છે ? હા, એને માટે મારો માર્ગ છે, અને તે એ કે, સરકારે જેમ અને તેમ કેળવણીમાં સુધારો કરી સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, શિક્ષાદિ લલિતકલાઓના વિષયો ખાસ પ્રાણપાત દાખલ કરી શીખવવા, અને શરૂઆતમાં જ કુચળા અંતઃકાળેમાં સાલિક સુસંસ્કારો ભરી, નીતિ, પ્રેમ, ભક્તિ, અવેશભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, પરમાત્મ ચિંતન, રાત્મ્યભક્તિ વગેરે સંપ્રદાયના ઉચ્ચ શુભોત્તેજ ઉત્કર્ષ કરવો. સંગીતનો વિષય આ સંબંધમાં સહાયરૂપ થઈ શકે તેમ છે. એને માટે મહા પ્રખ્યાત કવિ શેક્સપિયર પોતેજ કહે છે કે, જે મનુષ્યના અંતઃમાં સંગીત નથી અને મધુર સ્વરોના સંવાદથી તેનું હૃદય અસાધ્યમાન થતું નથી તે રાત્મક્રોધ, કપટ અને દુષ્ટક્રાંત જેવાં આસુરી સંપત્તિનાં કૃત્યો કરવાને માટે લાયક છે. આ કારણથી આવી લલિતકલા જેવી-નિરૂપદ્રવી-વિદ્યાઓ વગેરેના શિક્ષણમાં સરકાર તરફથી જગ વિશેષ દ્રવ્ય વપરાય તો તેથી ઘણો લાભ છે, એમ રૂપાણુ સરકારને જણાવતું અમને પહોં પહોં છે. વિદ્યાર્થીઓની અંદર કરજી જરૂર આવ્યા સંપ્રદાયની હિમત કઈ પછી રસાયન, મંત્ર, શિક્ષાદિ વિદ્યાકલાઓનું શિક્ષણ આગળનાં ધોરણોમાં આપવું. આથી સાત સરકારવાળા ઉચ્ચનીતિમાન વિદ્યાર્થીઓ રસાયન, યંત્રાદિ; કે પછી જોઈએ તેવાં સોપદ્રવી શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણતા મેળવશે તોપણ તેઓ તેનો ઉપયોગ માનુષી સુખની જ્ઞાતિમાં જ કરશે. નહિ કે અતુલિત કરનાર બનકર શરો જનાવવા તરફ કરશે ! એ સરકારો મને આયોના નથી, સ્વપ્ને પણ જાણવામાં નથી. તેનો પૂરોપની પ્રજામાંથી આવ્યા છે, કે જેનો એવ અર્થ લાગવાથી, હાલ આજુ હિંદુસ્થાન હચમચી રહ્યું છે.

જી વર્તેને સંગીત શીખવવાના સંબંધમાં મને ગયા વર્ષના વસંતમાં એક લખીને એ રિપે હીમાયન કરી હતી. અંતરિયાને માટે સંગીત એક આશીર્વાદ રૂપ છે એમાં તો

શકે નથીજ. પ્રાચીનકાળમાં એનું શિક્ષણ અપાતું હતું એમ ઇતિહાસ ઉપરથી પણ સાબીત થાય છે: અને એને માટે પ્રાચીન સમયના ઇતિહાસમાંથી યોગ્ય દાખલા આપવા ઘટે છે.

સંગીતની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ જોઈએ તો પણ સંગીતનો પ્રસાર કરવા માટે પુરૂષ નીતિએ જેમ શ્રમ લીધો છે તેમ સ્ત્રીએ પણ એ શ્રમ લીધેલો જણાઈ આવશે. આર્ય સંગીતશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જે કથાઓ આર્યોના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે તેમાં એમ કહે છે કે, સંગીતના મૂળ જ્ઞાતા મહાદેવ અને પાર્વતી હતાં. ત્યાર પછી બ્રહ્માદેવ, ભરતમુનિ વગેરે થયા છે. બ્રહ્માદેવે ભરતને નાટ્યશાસ્ત્ર શીખવ્યું. તે ભરતે ગંધર્વ અને અપ્સરાઓને શીખવ્યું. પછી ભરતે ગંધર્વ અને અપ્સરાઓને લઈને નાટક, નાચ અને નૃત્ત એ ત્રણે મહાદેવજી આગળ બજવી બતાવ્યાં મહાદેવજી તાંડવનૃત્ય (મર્દાની નાચ) જાણુતા હતા, તેમ પાર્વતીજી હાસ્યનૃત્ય (જનનાની નાચ) જાણુતાં હતાં. એ પાર્વતીજીએ હાસ્યસંગીત ભરતને શીખવ્યું અને તે ઉપરાંત બાણાસુરની પુત્રી જે ઉષા-ઓખા તેને પણ શીખવ્યું. એ ઉષાએ હારકાંની ગોપીઓને શીખવ્યું. ગોપીઓએ મૈસાળ દેશની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું, અને તેઓએ જુદા જુદા દેશની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું. આ રીતે તુલ સંગીત કળા પરંપરાથી આ લોકમાં ઉતરી આવી. ૧૫મે સંગીતશાસ્ત્ર (નર્તનાખ્યાય) માં કહ્યું છે.

પાર્વતીજી પછીથી પણ ઘણીક સ્ત્રીઓએ સંગીતના સાગ્ર સાર અધોદમ્યા હતા એમ જાણી મંથો ઉપરથી જણાય છે. સંગીતશાસ્ત્રના કર્તાએ પોતાની પહેલાં યદ્ય ગએલા અંચ કર્તાઓનાં નામે ગણાવેલાં છે તેમાં હુમ્મો, શકિત, અને રંભા, એ ત્રણેનાં નામ આવે છે. એ ત્રણેએ અંથો રમ્યા હતા અને તેમના અંથો ઉપરથી તથા બીજા અનેક અંચ કર્તાઓના અંથો ઉપરથી સંગીતગ્નાકર રમ્યો એમ કર્તા પોતે જ જણાવે છે. તમામ વિધાઓની મૂળભાતા જે મરસ્વતી તે તો સદા મંગીતમાં જ તપ્તી થઈ ગએલી વર્ણવેલી છે. જેમકે—

સંગીતનિરતા નિત્યં વાદ્યાનન્દસ્વરૂપિણી ॥

તથા સરસ્વતી ઘોળાવાદને નિરતાઽભવત્ ॥ ૧ ॥

સંગીતપારિજત

તેમજ—

નાદાન્થેસ્તુ પરં પારં ન જાનાતિ સરસ્વતી ॥

અથાપિ મજ્જનમયાત્તુંબી વહતિ વસતિ ॥

(પ્રકીર્ણ.)

એટલે, વાદના આનંદમાં એક સ્વરૂપ યદ્ય ગએલી જે સરસ્વતી દેવી તે નિત્ય વીણા વગાડવામાં નિમગ્ન થઈ ગએલી છે, એ સંગીત નિરતા એવી જે સરસ્વતી તે આ નાદ રૂપી સમુદ્રનો પાર પામવા માટે વીણાનાં તુલકાં છાતી સાથે રાખી નાદમહાસાગરમાં તરવા પડેલી છે, તે પ્રત્યક્ષ દેવી પણ તેનો પાર પામી શકતી નથી, જેથી હુમ્મો જવાની બહીકથી હજી પણ તુલકા વહે છે. આ કલ્પનાથી સંગીત પ્રત્યેના અધિકાર પૂર્ણ રીતે સ્વયં-વચમાં આવ્યો છે.

પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષણ બહુ જ છૂટથી અપાતું હતું એમાં તો કશો શક જ નથી. એ શિક્ષણ રાજા રાણાઓની પુત્રીઓથી તે સાગ ગૃહસ્થની પુત્રીઓ સુધી અપાતું હતું. રાજપુત્રોને જેમ બધી ૧૪ વિદ્યાઓ અને ૬૪ કળાઓ શીખવવામાં આવતી તેમ રાજકુમારીઓને પણ સંગીતનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. એને માટે ઇતિહાસમાં અનેક પુરાવા છે. એક પુરાવો તો ઉપરની કથામાં આવી જ ગયો છે. બીજો પુરાવો મહાભારતના વિરાટ પર્વમાં છે. વિરાટ રાજાની પુત્રી ઉત્તરાને સંગીત, નૃત્યાદિ કળાઓ આવડતી હતી એ પ્રસિદ્ધ જ છે. પ્રસંગ એવો હતો કે, દુર્યોધનની સાથે જુગાર હારી બેઠેલા પાંડવોને ૧૨ વર્ષ સુધી વનવાસ ભોગવવો પડ્યો હતો અને ૧૩ મું વર્ષ શુભ રીતે ગાળવાનું હતું. એ તેરમા વર્ષ પાંચે પાંડવો અને દ્રૌપદી જુદે જુદે વેશે વિરાટ રાજાની પાસે નોકર તરીકે રહ્યા હતા. તેમાં અર્જુન સ્ત્રીનો વેશ લઈ-શતડો બની વિરાટ રાજા પાસે આવ્યો. વિરાટ રાજા તેને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી રાજાએ પ્રજ્ઞવાથી અર્જુનને કહ્યું કે, માઈ નામ બૃહન્નલા છે, હું નાચવાની વિદ્યામાં, ગાયનવિદ્યામાં અને વાદનકળામાં પ્રવીણ છું. આમ કહેવાથી રાજાએ તેને પોતાની પુત્રી ઉત્તરાને ભણાવવા માટે મપ્યો. એ અર્જુનને ઉત્તરાને, તેની અનેક સખીઓને, તથા તેની સર્વ દાસ દાસીઓને ગાયન, નર્તન, વાદન શીખવ્યું હતું. એને માટે જુદી ખાસ નૃત્યશાળા ગંધાવી હતી; અને ત્યાં જ ખાસ શિક્ષણ અર્જુન આપતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે, સંગીત વિદ્યાકળાનું શિક્ષણ ન્દાનપણમાં બીજા બધી વિદ્યાઓ સાથે જ અપાતું હતું એમાં કશો શક નથી. રામાયણ કાળમાં પણ સંગીતનું શિક્ષણ ન્દાનપણમાં અપાતું હતું. રામચન્દ્રજીના પુત્ર લવ અને કુશ એ બંને કુમારોને સંગીત શીખવ્યું હતું તે તો ત્રસિદ્ધ જ છે; માત્ર પુત્રીઓને તે શિક્ષણ અપાતું કે કેમ તે વિષે સ્પષ્ટ ક્યાય પણ લખેલું નથી, કેમકે તેવો પ્રસંગ રામાયણમાં જોવામાં નથી આવતો, પરંતુ મહાભારતમાં કહ્યું છે કે રાવણની માતાઓ સંગીત ઉત્તમ જાણતી હતી. એ પરિપાટી રાજપુત્રીઓના સંબંધમાં હોવી જોઈએ. કેમકે રામાયણ કાળની પૂર્વ યુદ્ધ ગયેલા અનેક રાજાઓના વર્ણનમાં એવું વાંચવામાં આવે છે કે, રાજપુત્રીઓ પોતાની સખીઓ અને દાસદાસીઓ ભેડે, વન ઉપવનમાં સંગીતો ગાતી, હાલ જેમ ગરબા ગાવાનો રિવાજ છે તેમ ગરબા જગાવતી અને છૂટથી સંગીતનો ઉપયોગ કરતી. એ રિવાજ યુદ્ધના સમય સુધી તો હતો જ. રાજપુત્રો અને રાજપુત્રીઓને ન્દાનપણમાં અનેક વિદ્યાકળાઓનું શિક્ષણ અપાતું હતું, એને માટે આર્ય લલિતાવસ્તર નામના અતિ પ્રાચીન ગ્રંથમાં કહ્યું છે. એ ગ્રંથમાં જે જે વિદ્યાઓ ગણાવી છે તેની યાદીમાં પ્રથમથી જ સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય, ચિત્ર, એ વિદ્યાઓ આપવામાં આવેલી છે.

એ અતિ પ્રાચીન કાળ જોળંગી આવતાં ઈ. સ. ના લગભગ આવીએ તો ત્યાં પણ કંઈક પુરાવા મળે છે ખરા. પ્રખ્યાત કવિગણ કાલિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક લખ્યું છે તેમાં માલવિકા જેવી ઉચ્ચ કુળની રાજકુમારીને ગાયન તથા નૃત્ય શીખવવા માટે ગણુદાસને મપ્યો હતો એમ જણાવેલું છે જ. ત્યાર બાદ ઈ. સ. ના ૫-૬ મા સૈકામાં જે કાવ્યો લખાયાં તેમાં જાણુમંદની કાઢંબરી સર્વ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં કાઢંબરી પોતે સગીતમાં વીણાદિ વાદનમાં કે પ્રવીણ ચીતરેલી છે તે જણાવતી વાત છે. આ કાળ, પછી સંગી-

તનો અતિશય વધારો થયો હતો. ૮ મા સૈકામાં રચાયેલા શૂદ્ધક કવિ કૃત મૃચ્છકટિક નાટક પાંચવાધી જણાય છે કે, આરુદ્ધત જ્યાં દરિદ્રીના ઘરમાં પણ વીણા વગેરે વાદ્યો હતાં, તો પછી સારા ગૃહસ્થના ઘરમાં કેમ ન હોય? ઈ. સ. ૧૨ મા સૈકામાં સંગીત સંપૂર્ણ અવસ્થામાં આવેલું હતું. તે વખતે સંગીતના અનેક અંગો લખાયા છે. તેમાં કેટલોક સ્ત્રીઓએ પણ સંગીત ઉપર ઇંગો રચી રાખ્યાં અનુમાન થઈ શકે છે. સંગીતરત્નાકરની રચના પણ સારે જ થઈ હતી. બારમા જ સૈકામાં સોમરાજ નામનો કોઈ રાજા થઈ ગયો. તેની રાણી સવલદેવી સંગીતમાં તો અતિશય જ પ્રવીણ હતી. એ રાણીએ બર સભામાં પોતાના પતિની સામે બેસી, અત્યંત કુશળતાથી ઉત્તમ સુમધુર સંગીત કર્યું હતું. એ કાળમાં આમ કરવું એ ઘણું માનવતું ગણાતું હતું. અહા! ! પ્રાચીન કાળ ગયો! ગયો તે સાથે સર્વ વિદ્યા ક્ષણે પશુ લેનો ગયો. સ્ત્રીઓ કેવી સંગીતકુશળ હતી! તેઓ પોતાના પતિને પોતાની સંગીત આતુરીથી, મૃદુ મૃદુ સ્વરોથી, પોતાના કિન્નરકંઠથી કેટલી બધી આનંદ આપતી હશે? અમૃત! એ સુવણું કાળ, એ આબાદાનીનો કાળ, એ વિદ્યાકાળ નાશ પામ્યો, અને ઘણી પરંપરાઓ ખુંભાઈ ગઈ. સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા. એ લીસોટાઓને જોઈને જ આનંદ પામવાનું રહ્યું! !

આ સર્વ ઇતિહાસના પુરાવા ઉપરથી સમજી શકાયે કે, સંગીતનું શિક્ષણ પ્રાચીનકાળમાં આપાતું હતું; અને તેમ છે તો વર્તમાનમાં પણ આપવું જ ઘટે છે. આપણા પરમ કૃપાળુ બ્રિટિશ સરકારે કૃપાવંત થઈને શ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં સંગીતનું શિક્ષણ આપવા માટે ખાસ શિક્ષકની જોઠવણ કરી છે તે આપણા ઉપર પરમ ઉપકારરૂપ કાર્ય કર્યું છે એમાં શંક નથી જ. પરંતુ તેમનો અભ્યાસક્રમ કશો મુકરર થયો નથી. આ અંધને અંતે લલિત ગીત વિનોદિનીનું આખું પ્રકરણ ખાસ સ્ત્રીવર્ગને માટે જ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં જુની ન્હાની મ્હોટી ૫૦ ગરબી-દેશીઓ આપી છે અને હાલના નવા ગરબાઓ આપેલા છે, તે ઉપરાંત ૫૬ પ્રભાતિયા વગેરે મળી ૮૦ રાહોનો સંગ્રહ કરેલો છે. તેટલો સંગ્રહ સાગ સ્વર તાલ રાગ સાથે સંગીતના સામાન્ય જ્ઞાન સાથે શ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ૪ વર્ષના તો શીખવેલો જોઈએજ. એથી આજુ શિક્ષણ મળે એ કંઈ હીક નથી. કન્યાશાળામાં તો માત્ર એ ૮૦ દેશીઓની રાહો ચલાવવામાં આવે તો પણ બસ છે. માત્ર દરેક દેશી તેમાં બતાવેલ તાલ પ્રમાણે તાળી આપી શકત ગઈ શકે અને સંગીતના ૭ સ્વર, ૫ તાલ, માત્રા સખધી ચોક્કસ જ્ઞાન અને ચોક્કસ પ્રમાણમાં પિંગળ, એટલું શિક્ષણ ૬-૭ ધોરણ મુખ્યમાં આપવું જ જોઈએ.

પરંતુ આ બધું અમલમાં આણનાર આપણા પરમકૃપાળુ બ્રિટિશ સરકાર છે. અને હમને સંપૂર્ણ આશા છે કે, કેળવણી ખાતાના નામદાર ડાયરેક્ટર સાહેબ આ પુસ્તક સાઘંત અવલોકન કરીને આ સૂચનેવો બધા માર્ગ ખ્યાલમાં લઈ લેશે અને તે પ્રમાણે ઉપયોગમાં લેવાશે તો પિંગળ અને સંગીતનો અભ્યાસ સારી રીતે થશે, અને ભાવી પ્રજાને એક સારી ક્લાનો લાભ મળશે. માટે અમે નામદાર બ્રીટીશ સરકારને અને તેમના પ્રજાહિતેથી નામદાર અધિકારીઓને નમ્રતાથી સૂચવીએ છીએ કે, આ માર્ગ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા મુકરર કરી, વિદ્યાજ્ઞાનનું ખોતે એવ લેવું! !

આપણા ઇલાકાની નિશાળામાં કિંદરગાર્ટનનો વિષય સરકારે દાખલ કર્યો છે; તેમાં તો સંગીતના શિક્ષણની, અને છોકરો-છોકરીના નાચવા કુદવાનાં ગીતોની ધણીજ આવશ્યકતા છે. તે પ્રકારનાં ગીતોની રાહો પણ આ ગ્રંથમાં આવી છે. દક્ષિણ વિભાગ કેળવણીખાતાનાં સારાં પગલાંથી પૂતા, ધારવાડ, ધુળીયા, વગેરે રચયે ખાસ ઉઘાડેલી ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં સંગીત શીખવવા માટે શિક્ષકોની ગોઠવણ ચર્ચ છે એ સ્તુત્ય વાર્તા છે; અને હાલ અમદાવાદની શ્રીમેલ અને મેલ એ બંને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે સંગીત શિક્ષકો આપવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરથી સંગીતનું શિક્ષણ આપવું સરકારને પણ યોગ્ય જણાયું છે. પુત્રા વગેરે દક્ષિણ વિભાગમાં આ વિષયનું શિક્ષણ આપવાના હેતુથી તો ખાસ કરીને રા. રા. નારાયણ દાસો બનહટ્ટી બી. એ. એમની પાસે ખાસ સંગીત બોધનાં પુસ્તકો રચાવેલાં છે; પરંતુ તેમાં સરકારને કેવળ નિષ્ફળતા જ મળી છે એમ મહાકલ્પથી અમોને કહેવાની દરજ્જા પડે છે. એ ગ્રંથોથી સંગીતના કોઈ પણ ભાગનું પદ્ધતિસર જ્ઞાન મળી શકવાની આશા વ્યર્થ છે. તેમજ વિદ્યાર્થી પ્રચલિત છંદ, લોકગીત અને વ્યવહારિક સંગીતમાં કુશળ થવાનો નર્દોજ, એમ કહેતાં અમને લગાર પણ સંકોચ થતો નથી. ગમે તે છંદ લખને તેને ગમે તે રાગમાં એસારી વિદ્યાર્થીની અને લોકની રૂચીને વિરુદ્ધ ચર્ચ પડે એવી અને તદ્દન અપરિચિત, નીરસ, કલ્પિત રાહો જોવી કહને તે બધી વિદ્યાર્થીને શીખવવાની દરજ્જા પાડવી, અને તેમ છતાં વ્યવહારમાં તેનો કંઈ પણ ઉપયોગ ન થવો, એવું જોઈ પરિણામ એ પુસ્તકમાળાના અભ્યાસથી આવ્યું છે. બીજાના દોષોથી આપણે સાવધ થઈએ છીએ એ કંઈ બોલું નથી; અને તેવા અનેસર્ગિક દોષો ન આવી શકે તેને માટે અમોએ ધણીજ કાળજી રાખી છે.

આ પ્રમાણે વિસ્તારથી આપણી સંકાગ્ને આ માર્ગની દિશા સૂચવ્યા પછી દેશમાં દિનપરદિન ઉત્પન્ન થતા સંગીતના નવા નવા સાહિત્ય તન્દ્ર દષ્ટિપાત કરીશું. આપણાં નાટકોથી સંગીતની નથી નથી રાહો પ્રચારમાં આવે છે; તેમ કેમકે વખતે સારાં આવમય કાચ્યો પણ પ્રસવ પામે છે. વર્તમાન નાટ્યકારોમાં કવિ નથુરામ, સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર હાહ્યાલાપ ધોળશાસ્ત્ર અને સ્વર્ગસ્થ શ્રી વાલજી આશાશમ એ ત્રીજા અવસ્થાને મળી ચકાશે; અને મુંબઈની ચુલ્લશી નાટક મંડળીના નાટ્યગીતો સ્થનાગ્ને પણ તેમાં સ્થાન આપવું પડશે. એમ આ ચાર નાટકમંડળીઓના પ્રયત્નથી નવનવાં ગીતો રચાય છે, ને તેમાંનાં જે સ્વાભાવિક, મુંદર, બાવપૂર્ણ, રસિક હોય છે તેવાં ગીતો લોકો સાંભળતાં વાતજ ઉપાડી લઈ શીખી લે છે; એ શીખેલાં ગીતો ગવાઈ ગવાઈ જુનાં થયાં પછી તેના ઉપર લોકને અણગમો થવાથી તેમની શક્તિ બીજાં નવાં મુંદર ગીતો શોધવા સાંભળવા તરફ દોરાય છે. આમાં એમ બને છે કે સારાં ગીતો ઉપર તરી આવેલાં નરસાં ગીતો નીચે દગાઈ જાય છે. આવા પરિણામક્રમથી સમાજ સંગીતની રૂચિમાં આગળ જ વધતો રહે છે, ને સંગીતપ્રિયતા વધતી રહે છે. આ પ્રકારે જે જે ગીતો જે તે સમયે ઉપર તરી આવે, ને દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી જે ગવાય, તેની રાહો એક તરફથી સંગીતવેષનમાં દાખમ કરવી અને બીજી તરફથી દેશના સક્ષર કવિઓએ તે ગદ્યોથી સ્વભાવતઃ જે આવે પ્રદર્શિત કરી ચકાતા હોય તેવા બાવોમાં કાચો રચ્યાં આથી સંગીત અને કાવ્યની સાથે સાથે ઉન્નતિ થતી રહેશે. વડોદરાના શ્રી શ્રેવસ્સાધક મંડળે આવે માર્ગ પમંદ કરેલો છે તે સ્તુતિ પાત્ર છે. એનું અનુકરણ પ્રાર્થનાસમાજ, આર્ચસમાજ વગેરે મંડળોએ કરીને પોતપોતાનાં પ્રાર્થના

સંગીતો સંગીતભેષનમાં જે તે વખતે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનો રીવાજ ગખવાની બહુ જરૂર છે. આ અંથના ગીતવિનોદ પ્રકરણમાં ઉક્ત ઉદેશાનુસાર સારા સારા નાટ્યમીનોતી રાહો લઈ, તે ગદ્યમાં કવિતા બનાવી સંગીતભેષન સહ સંગ્રહ કરેલો છે. એમ અનેક તરેહથી આ અંથમાં ઉપયોગી, અનુકરણીય, શિક્ષણીય શું શું છે તે સહજ અવગ્રહનથી સમજી શકાશે.

સંગીતશાસ્ત્રમાંના ફેર અને તાલ એ બે પ્રમુખ વિષયો અને નોટશન વિષે સામાન્ય જનસમૂહને જે કંઈ અવશ્ય જાણવું જ જોઈએ તે સર્વ પ્રથમ વિભાગના શાસ્ત્રવિચારમાં આવી ગયું છે. એ વિષે સંગીતના અંથોમાં અને પ્રયોગોમાં જે સિદ્ધવત્ છે, એટલે કે જેને માટે દરો અતભેદ છેજ નહીં, તેને જ વિન્તારથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. હવે માત્ર સંગીતમાં મુખ્યત્વે કરીને રાગનો વિષય અને બીજા કેટલાક પરચુરણ વિષયો રહેશે તેને માટે ખાસ આ પાઠશાળાનો બીજો ભાગ કરી સ્વતંત્ર અંથ રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. કેમકે રાગ એ વિષય એટલો બધો કઠિન, વિવાદિત અને સૂક્ષ્મ છે કે, તે વિષે ટુંકામાં સમજાવી શકાય તેમ છેજ નહીં. વળી ગગ ઓગખવાની શક્તિ સારેજ આવે છે કે ન્યારે મામાન્ય ગાયનવાદનના શ્રવણ, મનન કે અભ્યાસથી અમુક પ્રકારના કાન કેળવાય. એવા કાન ન્યાં સુધી ન કેળવાય ત્યાં સુધી રાગ વિષે જેટલું લખાય કે કહેવાય તે બહુ બ્યર્થ છે. તોપણ એક માત્ર સામાન્ય દિગ્દર્શન કરાવવાના હેતુથી એ વિષેના માત્ર થોડાક જ પાઠો આપેલા છે. કેમકે એને માટે હવે પછી જે ખાસ મોહોટો અંથ રચાઈને બહાર પાડવાનો વિચાર છે તે વ્યવસ્થિતપણે રચાઈ. છપાઈ પ્રસિદ્ધ કરવામાં કદાચ ૪-૫ વર્ષ પછી નીકળી જાય, ને કાલનો ભાવી દોર કંઈ વિચિત્ર હોય તો તે કલ્પના પુનર્જન્મને માટે ગિલિકમાં રહે; તે કરતાં તો બે ત્રણ પાઠોમાં એના માર્ગનું માત્ર દિગ્દર્શન થઈ શકે તો સારુ એવા હેતુથી જ એ વિષે બહુ જ સ્થૂળ અને ટૂંકામાં સમજાવતી આપવામાં આવી છે. અને વસ્તુતઃ રાગ વિષે એટલું સામાન્ય જ્ઞાન સર્વ જનસમાજને માટે ધણું છે, એથી વિશેષ જ્ઞાન તો જેને એ વિષયમાં શાસ્ત્રી (પ્રેરિમર) થવું હોય કે ગવૈયા થવું હોય તેને માટેજ જોઈએ. આ અને આ અંથના દ્વિતીય ભાગરૂપે પ્રસિદ્ધ થશે તે અંથ, એ બે અંથો તો કેવળ ઉક્ત પ્રકારના અભ્યાસી વર્ગને માટે જ ઉપયોગના છે; પરંતુ પ્રાચીન અર્વાચીન કાળમાં ધર્મ ગએલા સંગીતના અંથો, આચાર્યો, અને ગવૈયાઓની માહિતીથી ઐતિહાસિક વિગતોની દૃષ્ટિએ ખંડનમંડન પૂર્વક સમગ્ર સંગીતશાસ્ત્ર ઉપર એકાદ અંથ ગચવાનું ચાહે છે અને તે નાદગુણેશ એ નામથી થોડાજ સમયમાં પ્રસિદ્ધિમાં મુકવામાં આવશે એટલું જણાવી હવે થોડુંક આત્મકથન કરીને આ પ્રસ્તાવના પૂરી કરીશું.

પ્રથમથીજ આ અંથ મુખ્યત્વે કરીને શાળાઓ અને પાઠશાળાઓમાં ઉપયોગી થઈ પડે, અને દેશના સર્વ વિભાગમાના સંગીત પ્રેમીઓનો યોગ્ય ઉત્તમ સાહિત્યો સહપૂરો પડી શકે એવી દૃષ્ટિથી રચવામાં આવેલો છે. જેથી આ અંથમાં કાવ્યો ખાસ કરીને ઇશ્વર સ્તુતિ, પ્રેમ, વેરાગ્ય, જ્ઞાન, સૌહર્દ્ય, નીતિ, ભક્તિ, સ્વદેશસેવા વગેરે ઉત્તમ વિષયો ઉપર આપણા ગુજરાતના કવિવર્ગ જે કંઈ કહ્યું છે તેમાંથી સુઠી કહાડીને તેનો સમ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. એને માટે આપણે સાહિત્ય સમ્રહ અવલોકન કરવાનો પુનિત પ્રયત્ન મળ્યો; અને તેમાં

ધણે કાલ વ્યતીત થયો. અમુક રાદનાં કે અમુક વૃત્તનાં મ્હારી પસંદગી અને મંથના ઉદ્દિષ્ટ હેતુને અનુકૂળ સાહિત્ય ન મળ્યાં ત્યાં મ્હારે પોતાને કવિતાની રચના કરવી પડી, અને સાહિત્ય જેવા મ્હારા પોતાના નહીં તેવા વિષયમાં અભ્યાસરેખા વ્યાપાર-ક્રોધ કે દુષ્કલ-કરવાની જરૂર પડી, કે જે સાહિત્યો “સ્વરચિત” એવી સહિત્યો આપેલાં છે. તમામ અક્ષર અને માત્રાનાં વૃત્તોને માટે સાહિત્યોને સંમત કરી રાખ્યા પછી ગીતોનો સંમત પણ કરવો પડ્યો, અને તેમાં તેટલો જ વખત પસાર થયો. એ બધા સંમત કરી, તે સર્વે સંગીતલેખનમાં ઉતારવા માટે એટલો પરિશ્રમ પડ્યો છે, કે તે વિષે અત્રે જેટલું જણાવીએ તેટલું થોડું છે. સંગીતલેખન એ કેટલી બધી અધરી અને કષ્ટપ્રદ બાબત છે તે પ્રસિદ્ધ છે, પણ તે અધરી કે પોણી માત્રાનો કાળ ગણી ગણીને, તે ઉપરાંત સ્વરતું લેખન કરવું એમાં મ્હારે અતિશય શક્તિપાત થયો છે. જે ગીતો આપણને ગાવામાં સહેલાં લાગે છે, અને જે વિષે આપણને કોઈ પણ જાતનો ખ્યાલ હોતો નથી તેજ ગીતો જ્યારે હું નોટશનમાં ઉતારી વ્યવસ્થિત કરવા જતો ત્યારે મ્હારી મુરકેલીઓ આગળ આવીને ઉભી રહેતી. એક એક વૃત્ત લખને પછી તે વ્યવહારમાં કેટકેટલી રીતે ગવાય છે તે ધ્યાનમાં રાખી, તે સર્વ રીતનાં સંગીતલેખન કરી તે ઉપરાંત તેજ વૃત્તને જુદા જુદા રાગોમાં ગાવા માટે તે તે રાગોમાં સ્થિક સ્વરોવાળી રાહોની નવીન કલ્પના કરી તે સર્વે રાહોમાં સંગીતલેખન કરવામાં અતિશય સમય અને શ્રમનો ભોગ આપવો પડ્યો છે તે સળધમાં દરેક વાચક પોતાની મેળે કલ્પનાથી સમજી શકશે જ. જે ગાયનો સાધારણ વ્યવહારમાં ગાઇએ છીએ, અને જેના ઉપર આપણું વિશેષ લક્ષ હોતુ નથી; તેમજ જેને આપણે નજીવાં-દુર ગણી કહાડીએ છીએ તેનાં નોટશન કરવામાં કેટલીકવાર તો એક એક ગાયને એક એક અઠવાડિયું લીધું તો કેટલાકે બે બે દિવસ લીધા છે. કેટલાક તો આખા દિવસમાં ૩-૪ પણ થઈ શક્યાં છે. આમ આદરે જે કાર્ય સરલ લાગે છે તે કાર્યક્ષમ થતી વખતે કઠિન થઈ પડે છે. હંદોગાન વિનોદમાંનાં ૧૨૪ સંગીતો, ગીતવિનોદમાંનાં ૧૦૫ ગાયનો, લલિતગીત વિનોદિનીમાંનાં ૮૦ ગીતો, અને ગુજરાતી સાતે ચોપડીઓમાં આવેલી કવિતાઓ મળી ૩૨૫ સંગીતલેખનો કરવામાં આ જીવનું પાણી પાણી થઈ ગયું છે. અને અનેક પ્રસંગે તો ધીરજ પણ છુટી ગઈ છે. આટલું આટલું કરીને સમય તથા દ્રવ્યનો ભોગ આપી, સરકાર તથા પ્રજા આ ગ્રંથને કેવો આશ્રય આપશે એ બાબતી કાણે કાણે ચિંતા, અને એજ ચિંતાને માથા ઉપર સજગતી રાખીને કામ આગળ આગળ વધારી ક્યાં જ કરવું; એવું એવું સાહસ કરતાં કરતાં આખરે મંથ પૂરો થઈ, પ્રસિદ્ધ થઈ આજ છ વર્ષ ગુજરે પ્રજાસમક્ષ મુકી શકાયો છે; એ કેવળ ઈરાદાના સિવાય બીજું કશું જ નથી.

લલિતગીત વિનોદિનીમાં આપેલી દેશીઓ માત્ર જાત અનુભવમાં જે જે ગરબીઓ સાંભળવામાં આવી તેના ટિપ્પણથી અને વિશેષે કરીને સ્વર્ગરથ કવિ શ્રી દલપતરામે દલપત કાવ્યમાં આપેલી દેશીઓના અવલોકનથી સંમત થઈ છે; એથી સ્ત્રીસંગીત હવે વ્યવસ્થિત થએલું ગણાશે. ગીતવિનોદમાંનાં ગાયનોનો અનુક્રમ જોઇએ તેવો રખાયો નથી. ગાયનો જેમ જેમ હાથમાં આવતાં ગયાં તેમ તેમ નોટશનો કરી છપાવવા માંડ્યાં છે, જ્યાં હવે પછીની બીજી આવૃત્તિમાં એ બધું વર્ગીકરણ થશે. અને એ ઉપગત ગુજરે સાહિત્યોદયમાં ૬૭

પણ ને ઉત્તમોત્તમ સંગીતનાદા કાવ્યો અનેક છે તે વધારીને બીજી આદૃશિમાં ૨૦૦ સુધી કરવાનો નિશ્ચય છે.

પાક ૧૯ થી ૨૩ સુધીના પાંચ પાકો પાછળથી વધાર્યા છે. એ વધારવાની દા નથી નહોતી. પરંતુ ઘણાક નિર્મો તરફથી એમ કહેવું થયું કે, જે અર્થે આટલું એ તો રાગવિદ્યા મંત્રથી સ્પૃહ, પરંતુ અવસ્થિત યાન થઈ શકે એવું થોડુંક આવે તે બાકે જિજ્ઞાસુઓને માટે મારું આર્થન મળે. એટલામાં મુગ્ધમાં અમોએ કાલકાદેવી ઉપર ગાયન શાસ્ત્ર શાળા ઉઠાડી. આજ એ શાળાને લગભગ ૪ વર્ષ થશે. એ અ મર્થ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી પણ એવું જ કહેવું થયું કે, આખી પાદમાળામાં રાગ વિ પણ ન હોય તે કંઈ દીક ન કહેવાય!! મને પણ તેમનું કહેવું યોગ્ય લાગ્યું. ને રિચ્છના પાંચેક પાકો વધાર્યા.

એ ઉપરાંત એજ વિભાગને આતે યુરોપિયન મંગીતમાં વપરાતી લેખનપદ્ધતિ ને માહિતી આપી છે તે ભાગ પણ પાછળથી વધાર્યો છે. કેમકે આખી દુનિયાંમ ને મંગીતલેખન (નોટેશન) વપરાય છે તેનું એળખાણ આપણા દેશમાં ન મ મંગીતના અભ્યાસીઓનું ખરેખર દુર્ભાગ્ય જ ગણી શકાય. યુરોપિયન મંગીતમાં મોડું થઈ પછી અનુકરણીય છે તેના અભ્યાસથી આપણો દેશ કેવળ વિમુખ ન રહે તેમની સર્વપદ્ધતિનું યોગ્યમાં સ્પષ્ટીકરણ થઈ રહે એવા ઉદ્દેશથી એ ભાગ ખાસ વધા એટલીજ પણ સુવ્યવસ્થિત માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન આજ સુધી દોષએ પણ કંઈ એ બધાના સ્વરૂપ ઉપરથી વિચારીલ અભ્યાસીઓ એ પણ સમજી શકશે કે, યુરો નોટેશનના કરતા આપણું દેશી નોટેશન (કે જે આ અંચમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અતિશય સરલ અને લઘવવાળું, તેમજ મર્વભાવ પ્રદર્શક છે. એમાંજ નવનવા વ દર્શક ને કેટલાક નૂતન ચિન્હોનો ઉમેરો કરવાનું ઘટે તે સર્વાનુમતે કરી, તેનેજ આપવાનો પ્રયત્ન સર્વ સંજ્ઞનો તરફથી થયો નોંધએ.

મંગીતના લેખનને માટે જે જે ચિન્હો છાપખાનામાં નોંધએ તે તે સર્વ તૈયાર હોતાં. જેથી તેને માટે ખાસ નવા ટાઇપ પડાવી, કુશળ કંપોઝીટર રોકીને આ કે નોટેશનો છાપવાના અમદાવાદ યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની સિનિટેડના મનેજર રા. માતીલાલ શામળદાસ પટેલે જે કાળજી અને ધીરજ રાખી છે તે વિશે તેમનો કા માનવમાં આવે. તેમ અમારા ગુરુ સ્વર્ગસ્થ ડ્રોફેસર મોહામક્ષના મન અને તેમની કૃતિઓનો લણો ઉપયોગ કયા છે, જેથી તેમનો પણ અતિશય ઉપકૃત એ સિવાય જે જે અંચ અને અંચકર્તાઓની કૃતિનો મ્હેં આ અંચમાં ઉપયોગ કર્યો છે તે મર્વનો મદારા ઉપર અનેક લણો ઉપકાર થયો છે. કવિતાપ્રવેશ, કાવ્યમાધુર્ય, સં મંજરી, ગીતમાળા જેવા ઉત્તમ કૃતિઓના સંગ્રહરૂપ અંચો હમણાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્ય તે આ જમાનાની પ્રજાના માહિત્યની પ્રળાપીય રચિને સચવે છે, તે રચિમાં આવા સ તના સ્વર તાલ કાલરૂપ નોટેશન સહ સંગીતનો પ્રવાહ બળી જતાં એ રચિરૂપ સુવા મુગ્ધનો આવિર્ભાવ પ્રજાઅનુભવી શકે અને પ્રજાના આનંદમાં શ્લિ થાય એજ આ કે કર્તાનો હેતુ છે, અને તે દેટલે અજે મફલ થયો. તેનો સર્વ પ્રજા યોગ્ય રીતે નિ આપી શકશેજ.

ગત દશ વાર્ષિક યુગના કરતા વર્તમાન યુગમાં મંગીતની ચર્ચાએ આ દેશમાં અને ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં મ્હોટું રૂપ પકડ્યું છે, અને ઘણા વિદ્વાનોએ તેમાં ભાગ લીધો છે, તે મંગીતના ઉત્કર્ષનેજ સૂચવે છે. એમ હવે ઉત્તરોત્તર શક્તિની જ આશા રખાય છે. તે ઉપરથી મ્હને પોતાને પણ આશા રહે છે કે, આ અથ જો હાલ સંવેળાએ પ્રસિદ્ધ થાય છે તે અવશ્ય આદરને પાત્ર યરોજ.

આ અથ આજ લગભગ પાંચ વર્ષથી છપાવો રહ્યો છે. એ અનધિમાં આ પૃથ્વી ઉપર જે અનેક બનાવો બન્યા છે તેમાંનો મુખ્ય બનાવ તો વિશ્વશાંતિજનક બાદશાહ શ્રી સમ્રાટ એડવર્ડનું તા. ૬-૫-૧૦ને દિને સ્વર્ગગમન અને તદનંતર મહારાજાધિરાજ શ્રી પંચમ જર્જોર્જનું તા. ૨૨-૬-૧૧ ને દિને આંગ્રેસસામ્રાજ્યપદે અધિવેશન એ છે. એ મહાન બનાવોની નોંધ, પ્રજાના અભ્યાસ યોગ્ય આવા અંથમાં નોંધાયેલી ન રહે તે પશુ ઠીક નહીં એમ મનમાં આવ્યું.

તારીખ ૧૨-૧૨-૧૧ ના દિવસી દરબારના શુભ પ્રસંગથી આખા ભારત વર્ષમાં જે શાંતિ, આનંદ અને ઉત્સાહ રેસાઈ રહ્યાં છે અને રાજ્ય પ્રજાના હૃદયનું ઐશ્ય થયું છે તે બનાવ ઇતિહાસમાં અવનવો છે. એ પ્રસંગ અને તેને અંગે સમ્રાટ પ્રજાની વાસલતાના જે હૃદયોદ્ગારો ઉચ્ચારેલા તેનું અનુસ્મરણ આ અથના અભ્યાસીઓમાં નિરતરને માટે થતું રહે એ આ અંથનું સદ્ભાવ્ય છે એમ માતું છું. કેમકે સમગ્ર ભારતનું શુભ દિન જેના હાથમાં છે તેના અંતઃકરણમાં આપણા નિષે કેવો શુદ્ધ અને જ્વલંત પ્રેમ પ્રકાશી રહ્યો છે તે તરફ જ્યારે આપણી દૃષ્ટિ જાય છે ત્યારે આશાની અમરવેલો વધતીજ રહે છે. અને આ દેશની પ્રજાની શાંતિ તથા ઉન્નતિની માથે મંગીતાદિ લલિતકલાઓનો ઉદ્ધાર થવાની આશા મખસ રીતે કાયમ રહે છે. એ આશાઓને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થવાને માટે જે વચનામૃતનું સિંચન સમ્રાટ તરફથી થયું છે તે વચનો અદિ આપીએ છીએ.

આપણા હાલના માયાળુ સમ્રાટ જ્યારે પ્રથમ પ્રિન્સ-વ્યાજ વેલ્સના અધિકાર પદે હતા ત્યારે આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં અદિ પધાર્યા હતા, તે દરમિયાનમાં તે નામહાર જે જે કંઈ જોયું તે ઉપરથી તેમના અંતઃકરણમાં આપણા ગરીબ દેશ વિષે જે સદ્ભાવનાઓ પ્રેરણી હતી તે સદ્ભાવનાઓ હિંદુસ્થાન સરકારના તા. ૨૪-૫-૧૦ ના નમ્બર ૧૬૬૭ વાળા જહેરનામા માદ્દતે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. તેમાંનો હક્કો પેરેમાર નીચે પ્રમાણે દેવો.

‘ મ્હે મહારી રાણી સાથે પાંચ વર્ષ પહેલાં હિંદુસ્થાનની સુવાકાત લીધી હતી. તે આખા વિસ્તીર્ણ દેશમાંનાં ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ મહાનરાજ્યો માથે, અમારા કરતાં પણ વધારે પ્રાચીન સુધારાનાં ચિન્હો માથે, જીવનના પ્રાચીન તિલાંજલે તથા રહેણી કરણી સાથે, દેશી રાજ્ય રજવાડાઓ માથે અને મોઢા, જેદેરો કસબાઓ તથા ગામડાઓ સાથે જ્યો અંગત મમાગમમાં આવ્યાં હતાં. તે અદ્વિત્ય પ્રવાસની હાડી છાપ કરી પણ જુસારો નહી, અથવા તેનું મધુર સ્મરણ કરી પણ જાંજુ થયો નહીં હિંદુસ્થાનનું કલ્યાણ કરવાની જે મારી અંતઃકરણ પૂર્વકની સહાનુભૂતિ છે, અને જે રાજ્ય સહાયવામાં મને હુમેશાં પ્રેરણાપૂર્ણ થવી જોઈએ તેવીજ સદાનુભૂતિ તમે બતાવશો એવી મને ખાતરી છે ’

અહા! કેવા મહદ્દય ભાવપૂર્ણ શબ્દો! સમગ્ર આંતર સામ્રાજ્યના સમ્રાટપદે અધિષ્ઠિત થવા પૂર્વે એ નામદારની આપણા દેશ વિષેની કળકળ કેવી પ્રદીપ્ત હતી તે ઉપરના શબ્દો ઉપરથી સમજાઈ આવશે. ત્યાગ્યાદ તેઓ નામદારે હિંદુસ્થાન ઉપરનો પોતાનો અમાધારણુ ગ્રેમ છે તે સાતીત કરવા અને પધારી દિલ્હી દરબારના શુભ પ્રસંગનો યોગ આપ્યો. એ મહાશુભ સંસ્મરણીય દીન આર્પણવર્તના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે નિગતરને માટે આલેખાયેલો રહેશે. તમામ ભારતવાસીઓ ઉપરનો પોતાનો ગ્રેમ, અને આપણા સર્વ ભારતવાસીયોનો તેમના પ્રત્યેનો ગ્રેમ, એ બંનેનો યોગ થતા, મત્રાટ અને મહારાણી ઉભયે આનંદાર્પણી સપ્તેમ અશુભપૂર્ણ નેત્રે સદ્ગદિત થઈ ગયા હતા તે મર્મ પ્રસિદ્ધ છે. આમ રાજ્યપ્રજાના અંત કરણનું પૂર્ણ અદિત થયું છે એ ભારતના ખરેખર મહાભાગ્ય છે. દિલ્હી-દરબારના શુભ પ્રસંગથી આ દેશને જે બચીસો ગળા છે તે તો સર્વ પ્રસિદ્ધ છેજ, પણ તે સાથે એ નામદારે હમાગમા પોતે જે ભાવણુ કર્યું હતું તેમા આપણા સર્વને હૃદયથીને ઉમળકાના અને આશાસનના જે શબ્દો જણાવ્યા છે તે આ મથની સાથે ચિરકાળ જોડી રાખવાનો મોહ થાય એ દરેક સ્વદેશ પ્રેમીઓને માટે સ્વાભાવિક છે એ સુધાવા-યો આ છે —

“ આ પૂર્વે અમે આખા હતા સારથીજ આ હિંદુસ્થાન ઉપર ગ્રેમ કરવાનું અમે શીખ્યાં, અને તે વખતના કૃતચતામય આગે અમારા અંત કરણુ હિંદુસ્થાન પ્રતિ આકર્ષાયા છે. જે હિંદુમા અમેને અમારા પોતાના ધરમાજ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા ગ્રેમનો લાભ થયો ને દેશમાં પુનઃ આવવા માટે અમે મહાન ઉત્સાહથી આસાનેર લામી યુસા-ફરીએ નીકળ્યા ”

x

x

x

x

“ હિંદુસ્થાનના રાજ્યભક્ત રામરજવાડા અને ધમાની લોકોના સંબંધમાં અમાગ અંત કરણમાં કેવો ગ્રેમ વસે છે અને ભારતીય સામ્રાજ્યનું કલ્યાણ તથા સુખ અમાગ અંતરમાં કેટલું પ્રિય છે તે પણ દર્શાવવાની મ્હારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે. ”

x

x

x

x

“ આ અતિહાસિક પ્રસંગે હિંદુસ્થાનની અદરના રામરજવાડાઓ, બધો પ્રજાવર્ગ, અને હું એ ત્રણેમા સહાનુભૂતિ તથા પ્રેમાણુભેદથી એનુભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, એ વિચારથી મારા અંતઃકરણમા મણી ઉડી અમગ થઈ છે. ”

x

x

x

x

છેવટે તમારા હક્કો અને ધર્મેનું રક્ષણ કરવાને માટે મારા સત્પૂજ્ય પૂર્વજોએ વખતો વખતે જે અભિવચનો આપ્યાં છે તેમનો મારે જાતે પુનઃસ્વીકાર કરવાની અને તમારા કલ્યાણુ ચાતતા અને સતોષ માટેની મારા અતરની આતુચ્છતા દર્શાવવાની આ તક મળવાથી મને અત્યાનંદ થાય છે, તે પ્રશુભી ધધિરી કૃપા મારા પ્રજાજનની નિરંતર સમાજ રાખો અને તેમનાં સુખ મનુદિની અભિજ્ઞાદિ અર્થે હું જે અતિશય પ્રયત્ન કરીશ તેમા તે સહાય થાઓ. ”

(તારીખ ૧૨-૧૨-૧૧ ના દિવસના ભારતરાજ્યરોહણના દરબારમાં સમ્રાટે ઉચ્ચા-
ગેલાં વચનો)

હજારો વર્ષ સુધી એકજ વ્યક્તિરૂપ સાર્વભૌમ સમ્રાટના મુખે આપણા દેશનં આવાં
આત્માસિન વચનોનો લાભ મળ્યો નહોતો તે મળી ચુક્યો છે, આ ગ્રંથને પ્રસિદ્ધિમાં
મુક્તતાં જે ચોલાક ખાસનો સમય ગણતો પડ્યો છે તેનું કારણ પણ દિલ્હી દરબારનો બાદ-
શાહી શુભ દિવસ ડ્યારે આવશે તેની રાહ જોવામાં ગયો તેજ છે. આખા દેશને આશાનાં,
દિલનાં અને ઉન્નતિનાં ઉપરોક્ત જે આત્માસનો મળ્યાં છે અને તે મળ્યાં પછી હિંદુસ્થાન
સરકાર તરફથી એ વચનો સફલ કરવા માટેની જે ઠાવવાહી શક્તિ અમલમાં મુકાતી જાય
છે તે તરફ જોતાં એવો મુસમય હવે ત્વરાથીજ આવી લાગશે કે, જેમાં દેશમાં પૂર્ણ
મલાહ, શાંતિ, શુખ, રાજ્યભક્તિ વગેરેની અભિવૃદ્ધિ થતાં, આપણી પ્રાચીન સંગીત, નાટ-
કાદિ લલિત મુંદર કલાઓ પૂર્ણપણે ચર્તિમતિ યદ્દ ફલવતી થશે એ શુભ અવસર સત્વર
પ્રાપ્ત થાય તેને માટે આ પાઠમાળારૂપે પ્રભુનું ભક્તિમય સંગીત કરી વિરામ પામીએ છીએ.

મુંબઈ.

કાલકાદેવી—ગાયનશાસ્ત્રશાળા.

ગણપતરાવ ગોપાળરાવ બર્વે.

(નાદશ્રવણાધિકારક.)

ચિરાયુ રહો અમારા સત્પૂજ્ય ભારતસમ્રાટ શ્રી પંચમજ્યોર્જ

અને માતૃશ્રી મહારાણી મેરી.

બ્રિટિશ મહારાજ્ય અને ગુર્જર સાહિત્યના વિજય વિજય શ્રીરંગ.

આ પાઠમાળાનો અભ્યાસ.

દેશના જુદા જુદા વર્ગે આ ગ્રંથમાંથી કયા કયા ભાગનો અભ્યાસ કરવો તે વિષે અભ્યાસક્રમ અને સ્પષ્ટ.

સંગીતના દરેક જિગ્રાસુએ આપણે સંપળા વ્યવહારમાં નિત્ય જે સંગીત સાંભળ્યો હોય તે બધું વ્યવસ્થિત રીતે જાણવાની અને શીખવાની જરૂર છે. કારણ કે વ્યવહારમાં આપણે જે કંઈ યેાગ્ય બધું સંગીત ગાઇએ છીએ તે બધું સારી રીતે આવડ્યા પછી, અર્થાત્ એ વિષેનું ગાયન, સ્વરગાન, વાદ્યકાલગાન, લેખન, વાદન એટલું આવડ્યા પછી સંગીતનો જોયો અભ્યાસ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે વ્યવહાર સંગીતમાં સ્વભાવતઃ રાગ વિષે જે જે સ્વરસહરીઓ આવે તેના અવશ્ય મનન પછીથીજ વિધાર્થીનું અંતઃકરણરૂપ સ્વેચ્છ રાગવિધાનાં બીજા વાલવાને માટે વિશેષ યોગ્ય બને છે. જૂના વિચારના ગર્વમાર્જિત શિક્ષણ પદ્ધતિ આથી ઉલટી છે. તેઓનું એમ માનવું હોય છે કે, પ્રથમથીજ રાગરાગણીનાં ગીતો અને તેનું શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ, વ્યવહારમાંનું સંગીત રમત જેવું થઈ પડે છે. પરંતુ એ પદ્ધતિ અનંતગણી દોષીત છે. સંગીતના સંપળા ઉત્તારો સંગીતમાં પ્રવીણ થઈ સારા ગર્વવા બને છે તે કવી રીતે બને છે તે તરફ વિચાર કરીશું તો એમ જણાઈ આવશે કે તેઓ બાળપણમાં ધરમધ્ય ગાયનો ગાતાં ગાતાં અને તેના આસ્વાદ ભેતાં ભેતાં મહોટા યાય છે; નાટકાદિમાંના ગીતો ગાવા તરફ તેમની વૃત્તિ દોરાય છે, ત્યારબાદ નદાનાં નદાનાં પદ, દોરી, ગજલો, રેખતા વગેરે ગીતો ગાવા માંડે છે, અને ત્યારબાદ કુમરી, ચતુરંગ, તિક્ષાનાની મુખદ લાગતાં રાગ રાગણીઓના અસ્તરાર્થ, દ્રવપદો વગેરે શાસ્ત્રીય રાગદારીનાં ગીતો શીખવામાં તેમને આનંદ થાય છે; આટલું થયા પછી તેઓ રાગ એ શી વસ્તુ છે તે સમજવા માંડે છે. મૂળે પોતાને બાળપણથી તે અત્યા સુધીમા સંગીતના રાગરાગણીઓનું જ્ઞાન સ્વભાવતઃ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થતું ગયું એ વિષેનું મૂળ આત્મપરીક્ષણ કરેલું છે, અને તે ઉપરથી આ ક્ષાની શિક્ષણ પદ્ધતિ વિષે એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છે કે, સંગીતવિદ્યાકલાના દરેક શાખાના જિગ્રાસુએ પ્રથમ તો, આપણા દરેક આજ્ઞાલવૃદ્ધ સીધુરૂપે સતદિવસ જે સંગીત ગાય છે તે વિષેનું ગાયન, વાદન અને શાસ્ત્રજ્ઞાન સારી રીતે મેળવ્યા પછી સંગીતની ખાસ રાગ રાગણીના વિશેષ અભ્યાસને માટે લાયક થવું. આ આખો ગ્રંથ એજ હેતુથી રચવામાં આવેલો છે. શાસ્ત્રભાગ (ધીયરી), અભ્યાસ (પ્રેક્ટીસ) અને ગાયનવાદન એટલા વિષયોનો અભ્યાસ સરખાતથી કરવા માટે જે પ્રકારની સમજૂતી અને પાઠો ભેદ્ય છે તે પ્રકારનાજ પાઠો અનુક્રમે જોડેલા છે. ને એજ માર્ગ મુક્ત તથા શાસ્ત્રીય છે. તેપણ કેવળ એકા જ્ઞાન અને અધિકારવાળા જુદા જુદા વર્ગને માટે એથી સહેલી પદ્ધતિની અપેક્ષા છે, અને તે હેતુથી આ ગ્રંથમાં આવેલાં ગીતોના નીચે પ્રમાણે વર્ગો પાડવામાં આવે છે. દરેક પ્રકારના શાખાના જિગ્રાસુને માટે જે પ્રકારના ક્રમસર અભ્યાસની જરૂર છે તે પ્રકારનો તેટલો અભ્યાસ નીચે જણાવેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે કરવો.

વર્ગ ૧

(પાઠ્ય શ્રોત્રની સહ)

૭, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૫, ૨૭, ૨૮,
૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૮, ૩૯, ૪૮ થી
૫૩, ૫૬ થી ૬૧, ૬૪ થી ૬૭, ૬૯, ૭૦,
૭૧, ૭૬

વર્ગ ૩

(હોડગીતો)

(અ) ગીતવિનોદમાનાં

૧, ૩, ૬, ૨૬, ૪૧, ૨, ૪, ૬, ૭,
૫, ૧૧, ૭, ૨૦, ૩૨, ૩૪, ૩૬, ૪૦
૪૨, ૫૭, થી ૬૧

(ક) ૮, ૧૨, ૧૪, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૩,
૨૫, ૨૭, ૩૦, ૩૩, ૩૭, ૪૭, ૪૮,
૫૦, ૫૫.

(જ) સસિતગીત વિનોદિની.

ભાગ ૧ નંબર. ૫૦, ૫૧.

ભાગ ૨ નંબર ગરબા.

ભાગ ૩ ૫૬ વગેરે.

વર્ગ ૨.

(સાદી ગદ્યો)

હોડગીત વિનોદમાનાં નીચેના નંબરના આપનો.

(અ) અક્ષર હદ—(ગેયકૃતો)

૧, ૩, ૫, ૮, ૧૨, ૧૮, ૧૯, ૨૦,
૨૨, ૨૬, ૪૦, ૫૪, ૬૨, ૭૨, ૭૩,
૭૪, ૭૬, ૭૭, ૮૦, ૮૧

(બ) માત્રા ભતિગાન (ગેય કૃતિઓ)

૮૩, ૮૪, ૮૬ થી ૮૯, ૯૨, ૯૬,
૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૦૬ થી તે ૧૨૪
સુધીનાં ગીતો

(ક) સસિતગીત વિનોદિની ભાગ ૧

અને ૩ ના ગીતો.

વર્ગ ૪

જામી ભતના શોડગીતો

અને શાસ્ત્રીય-ગાગદર્શનાં ગીતો.

(અ) અક્ષર હદમાનાં.

૨, ૪, ૬, ૮, ૧૦, ૧૧, ૧૩, ૧૪,
૨૧, ૪૧, ૪૬, ૭૫, ૨૪, ૨૬, ૩૦,
૩૨, ૩૭, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૭,
૫૫, ૬૩, ૬૮, ૭૮

(બ) માત્રાભતિગાન.

૮૫, ૮૦, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૭, ૯૮,
૯૯, ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૫

(ક) ગીતવિનોદમાનાં

૧૧, ૧૬, ૨૧, ૨૨, ૨૪, ૨૮, ૨૯,
૩૧, ૩૫, ૩૮, ૩૯, ૪૩ થી ૪૬
૪૮, ૫૧ થી ૫૪, ૫૬.

(જ) ગીતવિનોદ

૬૨ થી ૧૦૫

સમીતના અભ્યાસીઓને યાદે સાધારણ રીતે નીચેના વિષયોનું સમાન્ય જ્ઞાન તે
અવશ્ય હોય છે એમ કહે—

૧. સ્વરવિજ્ઞાન—સ્વરની સાક્ષીય ઉપપત્તિ. પાઠ ૨ થી ૫ સુધી

૨. સ્વરાશ્યાસ—પાઠ ૧ અને પાઠ ૧૪ થી ૧૭ સુધી.

૩. શાસ્ત્રવિજ્ઞાન—પાઠ ૭ થી ૮ સુધી

૪. તાત્ત્વજ્ઞાન—પાઠ ૬ થી ૧૧ સુધી

૫. સંગીતલેખન—પાઠ ૧૨ અને અગ્રિય સંગીતલેખન ૫૦ ૩૦૪ થી.

૬. ગાયન—લોકગીત. વર્ગ ૧, ૨, ૩

૭. વાદન—

(અ) હારમોનિયમ—પાઠ ૧, અને પાઠ ૧૪ થી ૧૬ માંનાં મનોપ્રતો અને બધા વર્ગનાં વર્ષવાર ગાયનો.

(બ) હિસ્ટ્રીયા—૫૪ ૨૦૩ થી ૨૦૪ સુધીમાં આપેલી સૂચના પ્રમાણે.

(કે) સિતાર—૫૪ ૧૯૯ થી ૨૦૩ અને ૨૨૧ થી ૨૩૪ સુધીમાંની ગતો.

(ડે) ફિડલ—૫૪ ૨૦૪ થી ૨૦૭ સુધીમાં આપેલી સૂચના પ્રમાણે.

(ઈ) તબલા—૫. ૨૦૭ થી ૨૨૫ મનિ બધો વિષય અને પાઠ ૭ થી ૧૧ સુધીનું સામીપચાન.

૮. રાગવિજ્ઞાન—પાઠ ૧૯ થી ૨૩ સુધી.

૯. શાસ્ત્રીયગીતો—વર્ગ ૪ ના ગાયનો.

૧૦. હાંડગીતરચના—પિંગલગણેશ.

૧૧. સંગીત સંબંધી સામાન્ય વિચાર—પાઠ ૧, ૨૨, ૨૩.

આખા મંથમાં જે વિષયો આવેલા છે તે ઉપરના વર્ગમાં વહેંચાઈ ગયા છે, તે ધ્યાનમાં રાખતાં, જુદા જુદા અધિકારપત્રને ફેટફેટલા બાગનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે તે વિષે થોડી સૂચના કરવી ઇષ્ટ છે.

૧. છાંદરાની શાળા—(પોરણ ૧ થી ૭ સુધી ફેટલો અભ્યાસ થવો જોઈએ તે વિષે) પાઠ ૧૩ અને ૧ થી ૮. પાઠ ૧૨ ની સ્થુલ માહિતી. સ્વરનાં મનોપ્રત ૧, ૨, ૩, ૫. ગાયનમાં વર્ગ ૧, ૨, ૩ નાં ગાયનો પ્રકત તાલ, આગ્રા અને નોટસનના સામાન્ય જ્ઞાન સાથે. *

૨. છાંદરાઓની ટ્રેનિંગ કૌલેજ—

૧ છું વર્ષ—૧ થી ૭ પોરણમાં આવેલા વિષયો ઉપરાંત પાઠ ૧ થી ૧૦. પાઠ ૧૨, ૧૩, ૧૪; અને પાઠ ૧૫ માંનાં મનોપ્રત ૪, ૬. ગાયનમાં વર્ગ ૧, ૨, ૩ નાં ગાયનો નોટસનના સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે. વાદમાં હારમોનિયમમાં ૧૦ ગાયનો, મનોપ્રત ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ ની સરમો. તબલામાં મુખ્ય ૧૨ તાલોના ડેકા. પિંગલગણેશમાંથી પિંગળનો સામાન્ય વિચાર.

૨ છું વર્ષ—૧ લા વર્ષના અભ્યાસ ઉપરાંત રાગવિજ્ઞાનમાં પાઠ ૧૯, ૨૦ અને પાઠ ૨૧ માંના મનોપ્રત ૨૦ પ્રસિદ્ધ રાગોનું સામાન્ય જ્ઞાન અને વાદમાં સિતા અને દિવરખાનો અભ્યાસ તબલામાં બન્ના તાલના ડેકા.

૩ છુ' વર્ષ—આખી પાઠમાર્ગ પૂરી.

૩. કન્યાશાળા

ધારણ ૧ થી તે ૭ સુધી નીચે પ્રમાણે અભ્યાસ થવો જોઈએ.

પાઠ ૧૩, પાઠ ૧૪ માંના ૧, ૨, ૫ મનોપત્રો. વર્ગ ૧, ૨ નાં ગાયનોની રાહ. લલિતગીત વિનોદિની રાહો ફક્ત તાલ (તાળી) સાથે ગાતાં આવડી.

૪. ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ.

૧ છુ' વર્ષ.—૭ ધારણના અભ્યાસ ઉપરાંત, લલિતગીત વિનોદિની 'પૂરી. નોટેશનનું રચણગાન. ગાયનમાં વર્ગ ૧, ૨, ૩ નાં ગાયનો તાલ માત્રા સહિત ગાતાં આવડે. વાદ્યમાં ફક્ત હારમોનિયમમાં ૧૦ સાદાં ગાયનો.

૨ છુ' વર્ષ—ઉપરના વિષય ઉપરાંત (મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજનો ૧ લા વર્ષનો વિષય અને) વાદ્યમાં સિતાર, દિલરખામા મનોપત્ર ૧, ૨, ૩, વગાડતાં આવડે.

૩ છુ' વર્ષ—મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના ૨ જા વર્ષના અભ્યાસ ઉપરાંત હારમોનિયમ, સિતર, દિલરખા એ ત્રણે શરૂઆત વિષયો. લલિતગીત વિનોદિનીનું સંપૂર્ણ ગાન, નોટેશનનું સંપૂર્ણ ગાન.

સાધારણ શાળીન વર્ગ—

૬ જમને શાળીયગાન ધણું મેળવવાની જરૂર નથી, અને એકદમ ૫૦-૭૫ ગાયનો વગાડતાં શીખવું છે તેમણે પ્રથમ પાઠ ૧૩ માં વાંચી જઈ, ૧, ૨, ૩, ૫, મનોપત્રોની સારીમો વગાડી, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮ અને ૧૨ માં પાઠ વાંચી જવો, અને ગાયનવર્ગ ૧, ૨, ૩ નાં ગાયનો વગાડવા તરફ ધ્યાન આપવું.

અનુક્રમણિકા.

પુસ્તક ૧ છું—વિભાગ ૧ લો. શાસ્ત્રવિચાર. (Theory)

પાઠ ૧ લો. સંગીત. (Music)

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મંગલ	૧	તાલ	૪	ગાયનની મુખ્યતા	૫
સંગીતની વ્યાખ્યા	૨	સંગીતવેષ્મન (નોટેશન)	,,	માર્ગ અને દેશી સંગીત.	૬
ગીત-ગાયન	૨				
વાદન	૩	નર્તન	૫	સંગીતના વિષય વિભાગ.	,,

સ્વર વિષે શાસ્ત્રીય વિચાર.

પાઠ ૨ લો. નાદ (Sound).

ખૂબી વ્યવહાર નાદખી	નાદના બે પ્રકાર અને	આહતનાદના અવાજ,
આરે છે.	૭ ઉપયોગ	૮ ધ્વનિ અને શબ્દ
સ્થૂળનાદ કે આહતનાદ.	૭ નાદ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ	એ ત્રણ વર્ગ ... ૧૧
	સંભળાય છે.	૯ મૂળનાદના ત્રણ યોગ્ય
સૂક્ષ્મનાદ કે અનાહતનાદ.	૮ નાદ શબ્દનો અર્થ.	૧૦ વિભાગો. ... ૧૨
		નાદજલ્દા ... ૧૨

પાઠ ૩ લો. સ્વર (Musical Note).

કેવી જાતના અવાજો	સાત સ્વરો કયા પ્રમાણમાં	સ્વરની વ્યાખ્યા...	૧૭
તથા ધ્વનિઓને સ્વર	અડતા કે ઉતરતા છે ?	૧૫ આદિશન માપવાનું યંત્ર	૧૮
કહી શકાય ?	૧૬ પાસે પાસેના બે સ્વરોમાં ઉં-	દરેક સ્વરનાં આદિશનો.	૧૯
૭ સ્વરનાં નામ	આઈ કે નીચાઈનું પ્રમાણ.	૧૬ અમુક આદિશનવાળા સ્વ-	
અને સંગ્રહ...	૧૪ પાસે પાસે ન હોય એવા	૭ને કાયમ કરવા માટે	
સાત સ્વરો કેવી રીતે	કોઈ પણ બે સ્વરો વચ્ચેનું	સ્વરસ્થભૂતી નક્કર.	૧૯
અડતા કે ઉતરતા છે ?	૧૪ અંતર	૧૭ સ્વરસ્થભ.	૨૦

પાઠ ૪ થો. વિકૃતસ્વર. (Modified Notes.)

વિકૃતસ્વર અને કોમલ	ચેટા સ્વરોનાં નામ.	૨૩ કોઈ પણ સ્વર કે પડદાને
તીવ્રની વ્યાખ્યા.	૨૧ પાંચ વિકૃત સ્વરોનાં	આરંભક સ્વર મણીએ
સાત સ્વરના વિકૃત અને	ચોક્કસ નામ	૨૫ તો ખીજા સ્વરો કયા કયા
અવિકૃત એવા બે ભેદ.	૨૨ બાર સ્વરોની વિ-	સ્વર કે પડદા ઉપર આવે ?
સ્વરોની વચ્ચેનાં	કૃત સ્વરમાળા.	૨૬ કોમલ તીવ્ર સ્વરનાં ચિન્હ.
૪ અંતરો...	૨૨	પ્રે. મૌલાજીએ વાપરેલાં ચિન્હ

વિકૃત સ્વરમાળાના	આર્ય સંગીતશાસ્ત્ર પ્ર-	૧૨ સ્વરોના પ્રાચીન
સ્વરોના અંતરોનું પ્રમાણ ૨૯	માણે ૧૨ સ્વરોનીમાળા	અથોમાના નામ, અને
જે ૪૩૧૬ ટોપરામેંટ સ્કેલ. ૨૯	કેવી રીતે બનાવવામા	પારિજાત, કર્ણાટક
વ સમાનાતા સ્વરમા	આવે છે?	૩૦ તથા ગવૈયાઓમા વપ-
ળાથી સ્વરોના ખસતા	શ્વાણો સ્વર વિકૃત	રાતા નામ ૩૨
સ્થાન.... .. ૩૦	થયો એટલે શુ ? ૦૧	

પાઠ ૫ મો. સ્વરસમક (Octave)

સમકની વ્યાખ્યા ૩૩	મન્દ, મધ્ય, તાર ઉપરાતના	પુરુષકંઠનાદના સ્વરોની
સમકો કેટલા ? સાત ,	સમકો માટે ચિન્હો વિષે ૩૬	મર્યાદા. ૩૮
મધ્યથી ઉતરતું મન્દ	સાત સમકો પગપર	સ્ત્રીકંઠનાદના સ્વરોની
અને તેથી ચઢતું તે	કેટલાજિયાકે નીચાછે ૩૭	મર્યાદા , ૪૦
તાર ૩૮	જુદાજુદા વાદ્યમા કેટલા	આખુ આહુ, પોણુ અને
દરેક સમકોના સ્વરોનું	સમક હોય છે ? ૩૮	પા સમક કેવી રીતે ગણવું? ૪૦
પ્રમાણ ૩૪	મનુષ્યના અવાજનું બ	સ્વરોના સમક પ્રમાણ
સમકો માટે ચિન્હ ૩૫	ધારણ કેટલા સમક	વાળુ કોણક ૪૧, ૪૨
મન્દ, મધ્ય, તાર	સુધી ? ૪૮	
ઉપનાતનાં સમકો ૩૬		

પાઠ ૬ હો. સાત સ્વરણ ગાયન વાદન (હારમોનિયમ સાથે.)

સાત સ્વરની આરોહી	સ્વરોનું ગાન થવા માટે	જે સમકોમા શરવા માટે ૪૭
અવરોહી એટલે શુ ? ૪૩	નવાઅભ્યાસીએ શુ કરવું? ૪૫	ગુહ, કોમલ ત્રિત્ર સ્વરો
સાત સ્વરો ગાતા કે	હારમોનિયમનો ૫૧૬ ઉપર	અગીને કુને ૧૨ સ્વરો
વગાડતા શીખવા માટેશુ	આગળીઓ અવાવવાની	વગાડવા માટે ૪૭
કરતું તેની રીત ૪૪	ગીતો ૪૬	રકત ૭ સ્વરના આરભના
ગાયનવાદનના નવા અ	આહુ સમક વગાડવા માટે ૪૭	સ્થૂલ ઓળખાણ માટે
બ્યાસી માટે હારમોનિ	આખુ " " " "	કેટલીક સૂચના ૪૮
બમની બલામણુ ૪૫		

કાલ-તાલ વિષે ગાસીય વિચાર

પાઠ ૭ મો કાળ (Time.)

કાળ મહાત્મ્ય ૪૯	આઠે કાળની માત્રા અને	ગ્રી૦ મોલાબલે કાળના
કાળ પરિમાણનું કોણક. ૫૦	ચિન્હોના ઉપયોગ વિષે ૫૦	ચિન્હો ક્યાં સ્વીકાર્યા છે? ૫૫
આઠ કાળ, તેની માત્રા	આઠ કાળ વિષે પ્રાચીન	ગાયન વિધાનો અને કવિ
અને ચિન્હો ૫૧	અથોના આધાર. ૫૩	તાની વિધાનો માત્રાની
માત્રા એટલે શુ અને	એક માત્રાના કાળનું માપ	મણુતરીના સમઘના ત
તે કેવી રીતે ગણવી ? ૫૧	કેટલા સેકન્ડ બરાબર ગણવું? ૫૪	શવત ૫૭

પાઠ ૮ મો. અષ્ટ કાળ.

(The various Species of notes.)

અષ્ટ કાળનું ચોક્કસ કોણક.	૫૮	ત્રુટિ (સેમીડેમીસેમીડેવર) ૧૧	દ્રુત " " " "
મહા હસપદ. (એવ)	૫૮	અષ્ટ કાળવાળા સ્વરોની	બધા કાળની સરખામણીને
હસપદ. (સેમીએવ)	૫૯	પરસ્પર કીમત	૬૧ એક પ્રયોગ. ૬૪
કાકપદ-હિચર (મીનીમ)	"	હસપદ કાળની	૮ કાળની વચ્ચેના પેટા
ચર (કોચેટ)	૬૦	પરસ્પર કીમત	૬૨ કાળને માટે ચિન્હો
લઘુ (એવેર)	"	હિચર " " " "	તથા નામો. ... ૬૪
દ્રુત. (સેમીએવેર)	૬૦	ચરકાળની પરસ્પર કીમત. ૬૩	યાદી, ૧, ૨, ૬૬
અણુ. (ડેમી સેમીએવેર)	૬૧	લઘુ " " " "	"

પાઠ ૯ મો. તાલ.

(The various Species of time)

તાલ શબ્દનો અર્થ.	૬૭	પ્રખ્ય ૬ અંગોનું કોણક	૭૧ તાળી અને ખાલી આપ-
ધણા ઉપયોગી રૂઝ તાલ	૬૮	મુખ્ય ૬ અંગોના મિશ્ર-	વાની રીત. ૭૪
તાલ અને ખાલી વિશે "	"	લુધી મિશ્ર અંગો બનાવ-	એકી માત્રાની સમ્પાના
રૂઝ તાલોની માત્રા અને	"	વાની રીત.	૭૨ અંગો. ૭૭
તેના તાલ (તાળી) ખાલી	"	અંગ અને તેના ચિન્હોનો	એકી માત્રાની સમ્પાના
વિશે ૬૯	ઉપયોગ	૭૩ અંગો	૭૭
તાલના અંગ અને પ્રત્યંગ ૭૦	અંગ અને	કાળના ચિ	પ્રાચીન અંગોના અંગના
અંગ અને પ્રત્યંગ એટલે શું ?	"	તેની સરખામણી	૭૪ ચિન્હોથી આપેલા ટેલકા
મુખ્ય અંગો વિશે	૭૧	અંગ અને પ્રત્યંગ ઉપરથી	તાલ. ૭૭

પાઠ ૧૦ મો. તાલ નિર્ણય

એક તાલ	૭૮, ૭૯	ક્રમરે	૮૪ સમ, સાદો તાલ અને
દ્વિતાલ.	૭૯	જલદિવિતાલ	" ખાલી એ ત્રણ વિશે ૮૮
સાવણી	૮૦	ત્રિતાલ કે ધીમે ત્રિતાલ	" સમ એટલે શું ? ૮૯
દાદરો.	૮૦	પંજમી, તિલવાડો,	સમની યોગ્યતાવિશે વાત ૯૦
તેવરો	"	ખ્યાલ, ટપો.	૮૫ ખાલી (પ્રત્યંગ) ની
ગઝલ	૮૧	સવારી (૧૬ માત્રાની)	" યોગ્યતા ૯૧
ઝંપા-ઝપતાલ	"	સવારી (૧૫ ")	" સમ અને ખાલી સિ
સલકાક	"	શરોદસ્ત	૮૬ વાવના બીજા સાદાતાલ
એકડો	૮૨	રૂઝ તાલોનું કોણક	" (કે અંગો) ૮૨
ધ્રુવપદ-ચૌતાલ.	૮૩	પ્રાચીન સમતાલની મુ-	સરખામણી અને નિ શબ્દ
આડચૌતાલ	"	ખ્યાતા	૮૭ કિંવા ૯૩
ધમાર	"	રૂઝ તાલોમાંથી વ્યવહાર-	ખેતાલુ ચએલુ કયારે
દીપચદી-હોરી	"	મા વપરાય છે એવા	અણુય ? "
		તાલો કયા ?	૮૮

પાઠ ૧૧ મો. તાલના ૧૦ 'પ્રાણ',

કેળ...	૬૫	તાલનાં લક્ષણો જાતિના	કાર્પ પથુ જાતિવાળા ૨૫-
માર્ગ...	૬૫	લઘુએ થી આપવાની	૨૨મુદ્દો લખવાની રીત. ૧૦૭
ક્રિયા...	૬૬	પ્રાચીન રૂઢી ...	૧૦૭ કળા ... ૧૦૮
અંગ...	૬૭	જાતિનું અર્થ સ્વરૂપ શું ?	૧૦૪ લય ... ૧૦૫
મંદ...	૬૮	જાતિઓ કેટલી ગણી	મતિ ... ૧૧૩
જાતિ	૧૦૧	શકાય ? ...	૧૦૫ પ્રસ્તાર ... ૧૧૭
જાતિનું કોષ્ટક	૧૦૨		

પાઠ ૧૨ મો. સંગીત લેખનપદ્ધતિ (Notation System)

સંગીતલેખન એટલે શું ?	૧૨૧	સ્વર લેખનના ચિન્હ.	૧૨૫	સુરકી, ગીટકીડી વગેરે
સંગીતલેખનથી થતા		કાળ લેખનના ચિન્હો.	૧૨૬	માટે પ્રો. નાવાબહે
લાભ ...	૧૨૨	વિશેષ ક્રિયા લેખન.	૧૨૯	જતાવેલાં ચિન્હ. ૧૩૫
જુદી જુદી સંગીત-		એકપ્રેશન નોટેશન.	૧૩૩	સંગીતલેખન વિષે
લેખન પદ્ધતિઓ ...	૧૨૪	મંદ, મધ્ય, કંઠેશ એ		અગ્રાન, તે દૂર
સંગીત લેખનના ચિન્હો-		૩ પ્રકાર અને ચિન્હો.	૧૩૪	ચવાની જરૂર. ૧૩૫
ના ૩ વર્ગ	૧૨૫			

પુસ્તક ૧ છું—વિભાગ ૨ જે

ગાયનવાદન કક્ષાનો અભ્યાસ (Practice)

પાઠ ૧૩ મો. સ્વર અને તાલ વિષે

આસ જાણવા બેટલી બાબતો.

સ્વર વિષે.	૧૩૮	તાલ (ટકોરા) અને	ગાયનની મોપડીઓ
કાળ અને તાલ વિષે	૧૩૯	ખાલીનાં ચિન્હો	૧૪૧ નોટેશન પદ્ધતિ વિના
અકુ ઉપયોગી ૧૨ તાલ.	૧૪૦	અતલજન. ...	૧૪૧ હખાર્ષ બહાર પડે છે
			તેનો ઉપયોગ ન કરવા
			વિષે ... ૧૪૧

પાઠ ૧૪ મો. આરંભક સરળમો.

મનોપલ ૧ છું	૧૪૨	મનોપલ ૩ જુ	૧૪૫
„ ૨ જુ	૧૪૪	„ ૪ યુ	૧૪૭

પાઠ ૧૫ મે. વર્ણાલંકાર.

મનોધાતન ૫ મું. ૧૪૯	અભ્યુદય (૧૫૨). આલિપ્ત	પદ્માકાર, મહાવજ્ર, આવર્ત,
વિસ્તીર્ણ, નિઃકર્ષ, ગ્રામવર્ણ	જીત, સોમ, વિશેષ (૧૫૩). પ-	ઈન્દ્રનીલ, (૧૫૯). મન્દાદિ, મ-
ભદ્ર (૧૪૯). નંદ, સંધિપ્ર-	રિવર્ત, પ્રસ્તાર, પ્રેમ, અવલો-	ન્દમધ્ય, (૧૬૦). પ્રકાશક,
અઘાદન, આશ્લેષ, ઉદ્ગીત	કિત, ઉર્ધ્વા (૧૫૪). દ્વહાદમાન	(૧૬૧). લલિત, લલિતસ્વર
(૧૫૦). સદાનંદ, નિર્દોષ કો-	હંત્રિ, ઉદ્ધાહિત, પ્રસાદ (૧૫૫)	(૧૬૨). સંનિવૃત્ત, બિન્દુ
કિલ, વિવર્ણ, પૃથગ્વેષી	સમ, રજિત, ઉદ્ધમાદિત, (૧૫૬)	(૧૬૩). અકાકાર, પ્રજ્વલક
(૧૫૧). ગરોચ. (૧૫૨)	બ્યાજત, બાલ, નિષ્ક્રિય, વેણુ	(૧૬૪). વારિદ, લસિત જપ
મનોધાતન ૬ હું. ૧૫૨	(૧૫૭). કમ, સીર, (૧૫૮)	(૧૬૫). સ્થેન, સ્વરમાહક
બિન્દુ, પ્રેખિત, ઉદ્ધાહિત,	મનોધાતન ૭ મું. ૧૫૮	(૧૬૬).

પાઠ ૧૬ મે. ધાટ (મિશ્ર)

ધાટની બ્યાખ્યા	૧૬૭ મુખ્ય ૧૨ યાટ	૧૭૦ વિષે...	૧૭૦
૧૨ સ્વરોના પ્રસ્તારથી	આરંભક સરગો અને	મનોધાતન ૮ મું	૧૭૨
કેટલા મેલ યાવ છે? ૧૬૮	અલંકારોનો ઉપયોગ યા-	પદ્ધતિ ...	૧૭૫
પ્રસ્તારભેદથી થતા ૪૨	ટમાં કેવી રીતે કરવા તે		
મેલનો નામ અને સ્વરો ૧૬૮			

પાઠ ૧૭ મે. સ્વર પ્રસ્તાર.

પ્રસ્તાર એટલે શું? ૧૭૬	મનોધાતન ૧૧ મું (પાચ	સ્વરવાચન...	૧૮૬
મનોધાતન ૯ મું	સ્વરોનો પ્રસ્તાર)	૧૮૦ સ્વરપરીક્ષણ	૧૮૭
(ત્રણ સ્વરોનો પ્રસ્તાર)	મનોધાતન ૧૨ મું (૭	સ્વરવાચન અને	
પ્રસ્તાર કદાચવાની રીત ૧૭૭	સ્વરોનો પ્રસ્તાર)	૧૮૨ સ્વરપરીક્ષણથી થતા	
મનોધાતન ૧૦ મું (ચાર	મનોધાતન ૧૩ મું	મહાન લાભ ...	૧૮૯
સ્વરોનો પ્રસ્તાર)	૧૭૮ (૭ સ્વરોનો પ્રસ્તાર)	૧૮૪	

પાઠ ૧૮ મે. વાદ્યવાદન.

આપણા દેશમાં કયાં વાદ્યો	સંસ્કૃતકોના પદ્ધતિની	જમણા હાથની આગ-
વિશેષ વપરાય છે? ૧૮૧	ગોઠવણ ૧૮૭	ળીયીતાર છેડવાની રીત. ૨૦૨
તંત્રુરો ૧૮૨	તંત્રુરો વગાડવાની રીત. ૧૮૭	સિતાર અને દિલરૂબા-
તારનું આકારન ૧૮૩	સિતાર તેના પ્રકાર. ૧૮૯	મંત્રી તરફ વિષે. ૨૦૨
કોઈપણ તત્ત્વવાદ ઉપર	સિતારના તાર અને પ-	દિલરૂબા અને તાલિસ. ૨૦૩
સ્વરોના પદ્ધતિ બાંધ-	ડવાની રચના ... ૨૦૦	ફિઝલ કે વાયોલીન. ૨૦૪
વાતું રચના કે પ્રમાણ ૧૮૪	સિતાર પદ્ધતિવાની અને	ફિઝલમાના તાર મેળ-
તત્ત્વવાદમાંના મુખ્ય	વગાડવાની રીત. ૨૦૧	વાની ૮ પદ્ધતિઓ ૨૦૬
તાર ૧૮૫	ડાખા હાથની આગળી-	તાલવાદન ... ૨૦૭
તત્ત્વવાદમાં જુદાં જુદાં	ઓ અલાવવાના રીત ૨૦૨	તંત્રુ ...

તેના હપર વગાડવાના	દીપચંદી-છેરી	૨૧૮	(કસ્યાણ ૨૨૭ કસ્યાણ
એક, બે, ત્રણ, ચાર,	સુમરો	૨૧૯	ખમાચ, માટ, ૨૨૮; ઝી-
પાંચ, છ, અક્ષરના	તેવરો, ગઝલ, ઝપતાલ		એટી, કાફી, બીહાગ ૨૨૯
બોલ ૨૦૯ ૨૧૦	(ઝંપા)	૨૨૦	શૂપ, હમીર ૨૩૦; હમીર
બોલ વગાડવાની સમ-	સલશક	૨૨૧	સોરઠ, નયન્યવંતી,
બુતીનો કોઠો ૨૧૧	આડચોતાલ, ધમાર	૨૨૨	પિલુ જિલ્લા ૨૩૧
ધ્રુવપદના બાજના	સંવાદી ૧૬ માત્રાની	૨૨૩	ગારા, દિડોચ, મારંગ
બોલો વગાડવાનો કોઠો ૨૧૨	„ ૧૫ „ „	„	ગોંડ સાંગ ૨૩૨; થી,
ત્રિતાલ (ઠેકા વગેરે) ૨૧૩	દરોદસ્ત, એકા	„	બીલાવન, અસીયા બી-
જલદત્રિતાલ ૨૧૪	ધ્રુવપદ-ચોતાલ	૨૨૪	લાવલ, કાલગડોર ૨૩૩;
પન્નબી	„ ૧૨૧	„	ભેરવી, આસાવરી,
ખ્યાલ તિલવાડા	„ સિતાર અને દિલરખાના		બીમપલાસી. ૨૩૪
અઢા (ખ્યાલનો બીજો	પડદા કથી આંગળાઓથી		મનોમલ ૧૫ મું. ૨૩૫
પ્રકાર) ૨૧૬	વગાડવા તેના કેટલાક		સાંધકાળના સ્વરોના
ટપ્પા	„ દાખલા	૨૨૬	અખ્યાસ માટે દાખલા ૨૩૫
દાદરો ૨૧૭	મનોમલ	„	ક્ષણના વિગ્રામ (૨૨૮)
લાવણી ધુમાળી ચલ-	સિતારમાં વગાડવા માટે		ને માટે કેટલાક દાખલા ૨૩૫
તી હોંચ-માનુષી ગતિ	ગંગોની ગતો-૨૨૭થી ૨૩૪		
એકતાલ ૨૧૭			

પાઠ ૧૯ મો. સ્વર રચનાનો વિસ્તાર.

આમ, મૂર્છના, તાન, કમ અને વાદી સંવાદી વ્યવસ્થા.

આમ... .. ૨૩૬	સ્વરસંવાદ ૨૪૧	કોમ્પોઝિટ અને ડિસ્ટ્રીક્ટ. ૨૪૬
અંગ્રેજી સ્કેલ અને	વાદી અને સંવાદી „	મહાસ્વરંભ, લઘુસ્વ-
ક્રીનોટ વિષે ... ૨૩૭	અનુવાદી „	રેક્ટ ૨૪૪
મૂર્છના ૨૩૮	વિવાદી ૨૪૩	હાર્મની અને મેલોડી „
કમ ૨૪૦		સ્વરસંવાદનું કોષ્ટક. ૨૪૫
તાન... .. „		

પાઠ ૨૦ મો. રાગ વિધાનાં મૂળતત્ત્વો.

રાગ લક્ષણ ... ૨૪૬	રાગોનું નાદાત્મક સ્વરૂપ ૨૫૦	૨૪ શ્રુતિઓનું કોષ્ટક. ૨૫૫
રાગોની સંખ્યા અને	અંશ, અહ, ન્યાસ... ૨૫૧	શ્રુતિ અને સ્વરનો ભેદ. ૨૫૭
વર્ગીકરણ વિષે ૮ મતો ૨૪૭	રાગનો સમય... ૨૫૨	શ્રુતિઓમાં વાદી સંવાદી „
પદ્ધતિ પરિવાર ... ૨૪૯	શ્રુતિ... .. ૨૫૪	ચાટ અથવા મેળ ૨૫૮
		ગતિ... .. „

પાઠ ૨૧ મેઘ રાગ સ્વર સ્વરૂપ અને
તે ઉપરથી ઉપજતા સામાન્ય નિયમો.

ઐઔવ રાગ	૨૬૦	દ્વિસ્રની પૂર્વા, પૂર્વી, (સારંગ, માલકૌસ, હિંડોવ, માલશ્રી.	૨૬૦	સંપૂર્ણ રાગનીરચના ના નિયમો	૨૬૯	ઐઔવવક રાગની રચના વિષે સામાન્ય નિયમો	૨૭૬
ભૂષ, તિયંગ, ધાની, બીજાસ. મેઘમહાર.	૨૬૧	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૬૯	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦	વક્રસંપૂર્ણ રાગ (પાડ- વ વક્ર) (યમનકલ્યાણ, અમાય, હમીર, કામેહ માઠ, વસંત, પરજ)	૨૭૮ ૨૭૯
ઐઔવરાગની રચના વિષે સામાન્ય નિયમો	૨૬૨	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦	પાડવવક રાગની રચના વિષે સામાન્ય નિયમો.	૨૭૯
પાઠમ રાગ	૨૬૪	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦	મ કીર્ણ (મિશ્ર) રાગ	૨૮૧
(શંકરા, કૌશિકકાનડો, ગતની પૂર્વા, માગવા.	૨૬૪	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦	ગૌડ સારંગ, તિલક- કામેહ, છાયાનટ	૨૮૧
મોહની લલિત)	૨૬૫	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦	પહાડી, જ્ય જ્ય વંતી લચ્છ સાખ, ફરખારી- કાનડો	૨૮૨
પાડવગગની રચના વિષે સામાન્ય નિયમો	૨૬૫	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦	સંકીર્ણ રાગની રચના વિષે સામાન્ય નિયમો.	૨૮૩
સ પૂર્ણ રાગ	૨૬૬	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦		
(શંકરાબરણ, કાશી, પીપુ, ઝીઝોટી.	૨૬૬	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦		
ગમગરી, કાલંગડો, ભેરરી, સિંધ ભેરવી, કલ્યાણ	૨૬૭	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦	સમકના પૂર્વ અને ઉત્ત.	૨૭૦		

પાઠ ૨૨ મેઘ સંગીતકૃત કલ્યાણિકાન.

(રાગાલાપ અને રૂપકાલાપ વિષેના નિયમો)

આલાપની વ્યાખ્યા	૨૮૪	ભરતમત (હયસીમાની)	૨૮૪	રાગ અને રૂપકનો સંબંધ	૨૮૦
આલાપનાં ચાર રચના	૨૮૫	હયસીમાનમત (ખંડારીમાની)	૨૮૫	આપનોના વિષય	૨૮૦
ચાર સ્થાનોનો સ્પર્શ	૨૮૫	ખ્યાલની પદ્ધતિ	૨૮૫	ગમક (સ્વરકંપ વિષે)	૨૮૦
અંતરા, સંચારી, આ- ભોગ સાથે સંબંધ	૨૮૬	ટપ્પાની	૨૮૬	સુખ્ય ૭ ગમકનાં	૨૮૦
રાગોની પ્રકૃતિ વિષે	૨૮૭	કુમરીની	૨૮૭	લક્ષણ	૨૮૧
કુવપદો વિષે ૪ મત	૨૮૭	કવ્યાલી જાની	૨૮૭	સ્થાપ (રાગાવલવ)	૨૮૨
(પદ્ધતિ)	૨૮૭	મહાની અને જનાની	૨૮૭	રૂપકાલાપ-પદાલાપ	૨૮૨
શંકરમત (નોહારીમાની)	૨૮૮	પ્રકૃતિના રાગ ગાવામાં	૨૮૮	સ્થાપબંજની	૨૮૩
કૃષ્ણમત (ગાબરહારીમાની)	૨૮૮	પ્રકૃતિકંઠ અને	૨૮૮	રૂપકબંજની	૨૮૩
		સીકંઠની જરૂર	૨૮૮		

પાઠ ૨૩ મો. સંગીતનું કલાવિધાન.

(ગાયક વાદક લક્ષણ વગેરે)

ગાયકોના ભેદ અને		દિંદી બેડોને પ્રચાર ૩૦૨
તેમનાં લક્ષણ	૨૯૪	મંગીતના પ્રાચીન મંથોને
ઉત્તમ વાગ્ગેયકાર	..	સંગ્રહ વગેરે. ..
મધ્યમ, અધમ ગવૈયો	..	સંગીતના શિક્ષણ માટે
ગાંધર્વ, શિક્ષાકાર, અનુ-		પાઠશાળાની ૧/૧૨. ૩૦૩
કાર, રસિક, રંજક,		સંગીતનું સમ્બંધસ્થાન ..
ભાર્તુક... .. ૨૯૫		નાદબદ્ધ યોગ. ..
નાયક, શુભી, પંડિત. ૨૯૫		અગ્રિય સંગીતલેખન
દ્રુપદીયા, ખ્યાલીયા, અતાર્ક	..	(નોટેશન) ની સગખા
નાયકણ, ચતુરપ્રિયા. ..		મણી. ૩૦૫
ઈંદ કે બેડની કલ્પના ૨૯૬		સંદર્ભના સ્વત સિદ્ધ
ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિકઈંદ ,		સ્વરો અને તેની સમક
કુતપ (તત્ત, અવનદ્, નાટ),		..
ગાયકના દોષ ૨૯૬		રચના... .. ૩૦૬
ગળામાંથી નીકળતા		અગ્રિય મેન્ડર ફેક્ટોરીની
સ્વર કે શબ્દના ભેદ ૨૯૭		અદરના ૭ શર્પ અને ૭
સંગીતના અભ્યાસી		ફલેટ રકેલોના સ્વરો હાર-
ઓને સૂચના. ૨૯૮		મેનિયમના કયા પડદા ઉપર
મિજલસમાં ગાયકે		આવે છે તેનો નકશો. ૩૦૮
અને વાદકે કેવી રીતે		આકૃતિઓ. ૩૦૯ થી ૩૧૬
વર્તવું ? ૨૯૯		ધાડવા... .. ૩૦૭

संगीतशास्त्रना पारिभाषिक शब्दोनु सूचीपत्र.

शब्द.	पृष्ठ.
ॐ	१२
अथल याट	१२
अहंताल (चैताल)	"
अहुताही (सल्लाक)	
अधु.	५१
अधुद्रुत अंग.	७१
अत्यनुमन् ३३, ३६	
अताध	२६५
अतिकर्कश स्वर १३३	
अतिकोमल (पूरी) २२५	
अतिमित्रतम भाग ६५	
अतिमह स्वर १३३	
अतीत	६६
अह्ना ८४, २१६	
अर्धलघु ६०	
अर्धस्थित २८५	
अनवधान २८७	
अनागत ६६	
अनाध्यात "	
अनाद्रुत ५१	
अनाहतनाद ८	
अनुकार २८५	
अनुमन् ३३, ३६	
अनुस्थान १६३	
अनुवादी २४२	
अपताक १०८	
अपन्यास २८४	
अपस्वर २६७	
अभिर्हृगता २३६	
अव्युत्थ १५२	
अनेयामिधावल २३३	
अपकार (वर्ण), पाठ १५ गो.	
" (स्थाप) २६२	
अवपत्त २८४	
अवनक्ष ३	
" कृतप २६६	
अवपाप्ति ६६	
अवरोह-ही-थु ४४	
अवरोही अनुवादी २४२	
अवरोहित १५४	

शब्द.	पृष्ठ.
अव्यस्त २६७	
अव्यवस्थित "	
अवाज ११, १३	
अवात्यनुमन् ३३, ३६	
अविकृत २१	
अविकान्ता २३६	
अवस्ताध (विहृआह) २८६	
अस्थायी (स्वर) २१	
आ	
आरात ६७, ६८, १२६	
आइचैतालय १७ ६६, ८३, २२२	
आरिह २६७	
आह्निताय ७८, ८०	
आभोग २८६	
आरोही-ह-थु ४३	
आरोही अनुवादी २४२	
आरंभक सरगम. पाठ १४	
" स्वर (कोनोठ) २३७	
आलाप २८४	
आवर्त १५६	
आवाप १२५	
आशाजोगी १६६	
आसावरी २७३	
, (गत) २३४	
आहतनाद ७, ८	
आहतनादशास्त्र ११	
आक्षिप्त १५३	
आक्षेप १५०	
ध.	
ध्रुवपट्टपरमेष्ठिकेय २६, २६	
दिनील १५६	
डि.	
डितरी (डामल) ३०	
डितरमन्दा २३६	
डितरायता "	
डिहृगीत १५०	
डिहृपाटित. १५६	
डिहृधृष्ट २६६	
डिहृड २८७	
डिहृडित १५२, १५५	

शब्द.	पृष्ठ.
डिहृक्षु ताल ८४	
डिपरग (गगवर्ग) २४७	
डिपाग गग () "	
ओ.	
ओकेताल ६७, ६८, ७३, ७८, २२३	
ओकेडा "	
ओकेतालो "	
ओकेतारो १६१	
ओकेल (गामक) २६६	
ओकाकीमति १०१, १२६	
" " ओकेताय ७६	
ओ.	
ओडव (गगवर्ग) २५०,	
२६० थी २६३ सुधी	
अं	
अंग (तालना) ७०, ७४	
अंगपूर्व सिन्ध १२८	
अंतर गाधार ३२	
अतंग २८६	
अथ २५१	
आतरभापा २४७	
आहोलन ६, १८	
आहोवित (गमक) २८१	
हं	
हंकेश १३४	
करताल १६२	
करम २६६	
करावी "	
करधु २८७	
करधुताल (लावधु)	
कला ५०, १०८	
कलावत २६५	
कल्याण २६७	
" (याट) १६६	
" गत २२७-२८	
कवावी २८६	
कवितालाप २६३	
कवेवर ६०	
कृश २६८	
कृष्णमत २८८	

कृष्ण १०८
 काकयी (निपाद) ३२
 काकपद (काग) ५१, ५४
 " (अंग) ७१
 काही २६६
 काकोली २६८
 काही (राग) २१६
 " (गत) २२६
 " (गत) २२६
 " (थाट) १६८
 कामही (गज) २०३
 कामवर्धनी ११६
 कामोद २७८
 काखगडो (राग) २६७
 " (थाट) १६८
 " (गत) २३३
 काव्यालाप २६३
 काग. पाठ ७-८. ६५
 " लेखन १२६
 काषा ५०
 क्रिया (संशुद्ध) ८६
 " (नि शब्द) "
 क्रियांग (रागवर्ग) २४७
 कीनाट (आभस्वर) २३७
 कीरवाणी (पीपू) १६८
 कीडाताल (हादरो)
 कुकुक्ष (झाताप)
 कुतप (तत) २६६
 " (नाट) "
 " (अवनत) "
 कुंड (स्वर) १६३
 कुंडेल (गमक) २८१
 कुटी २६८
 कुष्णी "
 कुंदार २७५
 कुंदो (नाय) ४
 कुंडिक (निपाद) ३२
 कुंडिल १५१
 कुंडिलप्रिय १६८
 कुंगकोट (स्वरैय) २४३
 कुमलतर (भुट) २५५
 कुमलस्वर २१
 " रि २३, २५
 " ग "

" ध "
 " नि "
 " प "
 " शब्द २६८
 कोन्स्टा ३८
 कोन्स्टीना १६१
 कोन्स्ट ६०
 कोनोआ ५४
 कंठ (पुष्पा) ३८
 " (स्त्री) "
 " (स्वरना शुद्धोप) २६७
 कंपना १०८
 कंपित (गमक) २६१
 " (शब्द) २६६
 कोन्स्टी १८२
 " "
 अभाय (राग) २७४
 " (गत) २२८
 अरज (भद्रसमक) ३४
 " (भद्र सनो तारे)
 अरहर प्रिया १६८
 आली ६८, ७०, ८८, ९१
 आहुय २८७
 अजरी १६१
 अज्जति (अंकताल) ७८
 " " १०१
 अज्जिवाणी २८८
 आल ६८, ६९, ७३, ८५, २१५
 आलनी पद्धति २८८
 आलीया २६५
 " "
 अज (कामही जो) २०३
 अज ६७, ६९, ७३, ८१, २२०
 अजेश १५२
 गत (सतारणी) २२७ थी २३४
 गमक (स्वरकंप) २८०
 गमनश्रम १६६
 गाढ २६८
 गात्रवर्ध १४६
 गाना १५५ २६३
 गायक २६४
 गायक दोष २६६
 गायनलेखन ४. पाठ १२
 गाग (गत) २३३

गीटहीडी १३५
 गीत १
 गुष्णी २६५
 गुड (काग) ५०, ५१, ५४
 " (अंग) ७१
 " विरामअंग ७२
 " दुतांग "
 " दुतविगम "
 गुवरहागीवाणी २८८
 गेय २६४
 गोपुत्रमति ११३, ११५
 गोष्ण नति १०५
 गोष्णानुवादी २४२
 गोरीमनोहरी १६८
 गोहारीवाणी २८८
 गाधर्व २६५
 गाधार १४, १६
 गाधारनिपादभाव ३०
 गाधार आम २३७
 गाधमहार २७६
 गाधसारंग २८१
 " (गत) २३२
 " "
 धडी ५१, ५४
 धन (वाद्यवर्ग) ३
 धन २८७
 धरीट १३५
 धुरंग १८३
 " "
 अकवाक १६८
 अकाक १६४
 अदी रिभल ३३
 " गधार "
 " मध्यम "
 " वैवत ३३
 " निपाद "
 अतुर ताल ८३
 अतुर प्रिया २६५
 अतुरमति १०१
 अतुरमति अंकताल ७८
 अतुर भुति रि ३२
 अतुरेय (काकपद अंग) ७२
 अतुरेयो टोका ८०, २१७
 अलथाट १६६, २००

ચલિત ૧૬૨
ચાચર (દીપચંદી)
ચાચકી ૧૧૮
ચિકારી ૨૦૧
ચિત્રમાર્ગ ૮૫
ચીતર માગે "
ચીતતમ " "
ચેહાલક ૨૬૭
ચો (ચો) તાલ ૬૭,૬૮,૭૩,
૮૩, ૨૨૪થી ૨૨૫
ચોથું સ્વસ્થાન ૨૮૫
ચંદ ૮૩
ચાટ ૨૦૮
છ
છ રાગ ૨૪૭ થી ૨૪૯
છાયાનટ ૨૮૧
છેડ ૨૮૩
જ
જલ (હોરી)
જનની નાય, ૪, ૨૮૯
જમજમા ૧૩૫
જમજમવંતી ૨૮૨
જ (ગત) ૨૩૧
જનક નિતાન ૬૭,૬૮, ૭૩,
૮૪, ૨૧૫
જનક દાદરો (દાદરો)
જલસો ૨૬૯
જવ ૧૬૫
જાતિ (તાનની) ૧૦૧ થી ૧૦૮
" (ગમની) ૨૫૮
જાતિદેશક ચિન્હ ૧૩૧
જીત ૧૫૩
જીવાળી ૧૬૩
જોડ ૨૬૪
જોડના તાર ૨૦૨
ઝ
ઝપતાલ ૬૮,૬૯, ૭૩, ૮૧, ૨૨૦
ઝપ (ઝપા) "
ઝાઝ ૧૮૧
ઝાઝોળી (ઝા) ૨૬૧
" (ગત) ૨૨૯
" (ચાટ) ૧૧૮
ઝુમરો ૬૮, ૬૯, ૭૩, ૮૪, ૨૧૮
ઝોળક ૨૬૬

ટ
ટપ્પો ૬૮, ૬૯, ૭૩, ૮૫, ૨૧૫
ટીનોર ૨૬
ટોન ૨૭૦
ઠ
ઠા ૧૦૨
ઠુમરી ૨૮૮
ઠેકા (તાલેના) ૨૧૩ થી ૨૨૫
ડ
ડગ્ગો (બાથુ) ૨૦૮
ડક ૧૯૧
ડાણુરીખાની ૨૮૮
ડિસ્કોર્ડ (ડિસ્કોર્ડ-સ) ૨૪૩
ડીકેસેન્ડો ૧૩૪
ડુમીસેમી કવેવ ૬૧
ડ
ડોમ ૧૮૧
ડોલક "
ડ
ડેન (કેતપ) ૨૧૬
" (વાધ) ૩, ૧૦૧
ડાણુ ૧૧૧
ડાણુની ૨૧૮
ડામની ૧૧૨
ડાણુ ૨૦૭ થી ૨૨૫
ડાલ ૨૦૨
ડાલસ ૨૦૩
ડાન ૨૪૦
ડાનપૂરો (ડાણુરો)
ડાર (સ્વન) ૨૮૪
ડારદાન ૧૮૨
ડાર સમક
" ટર " } ૩૩, ૩૪, ૩૬
" ટમ " }
ડાન. પાઠ ૭ થી ૧૧
ડાન દસપાણુ ૪. પાઠ ૧૧ મે
ડાનવાદન ૨૦૭ થી ૨૨૫
ડાળી ૭૦, ૪૨
ડિરિપ ૨૬૧
ડિલવાન (વાન) ૬૮, ૬૯,
૭૩, ૮૫, ૨૧૫
ડિલક ઠામોદ ૨૮૧
ડિલમ ૨૬૧
ડિલપ (તિવરો)

તિશ્વજાતિ ૧૦૧
તીન (સ્વર) ૨૧, ૨૩
" ટર " ૨૨૫
" ટમ (મુદ) "
તેવરો ૬૮, ૬૯, ૭૩, ૮૦, ૨૨૦
તોડી (રાગ) ૨૬૮
" (ચાટ) ૧૬૯
તૌપનિક ૨
તંબુરો ૧૬૧ થી ૧૬૫
તુંબકી ૨૮૭
તુંબકી વીણા "
તંબુર "
તંબુરી "
તાડવ ૫, ૨૮૯
તાંસા ૧૬૧
ત્યસ (જાતિ) ૧૦૧
" જાતિ એકતાન ૭૯
નિતાલ (જનક) } ૬૮, ૬૯,
" (ધીમે) } ૭૩, ૮૪,
નિપુટ (તેવરો)
નિવટ (નિતાલ)
નિવણુ ૧૫૧
નિરધાનક ૨૮૭
ત્રીલુ સ્વસ્થાન ૨૮૫
તુટિ ૫૦, ૫૧
તુટિ અગ (તુટિઅગ) ૭૩
થ
થાટ (મેળ) પાઠ ૧૬
થાપ ૨૦૮
થ
દડા ૨૦૮
દરબારી કાનડો ૨૮૨
દક્ષિણ માર્ગ ૮૫૬
દા ૨૦૩
દાહ "
દાડા "
દાદરો ૬૮, ૬૯, ૭૩, ૮૦, ૨૧૭
દિલ્હ ૨૦૨
દિતરખા ૧૮૧, ૨૦૩
દિવસની પૂર્ણ ૨૬૮
" (ચાટ) ૧૬૯
દિવ્યગીર્ણ (જાતિ) ૧૦૧
" (એકતાલ) ૭૯
દીપ્ત
દીપ ૨૪૮

दीपयंदी ६८, ६९, ७०, ८३, २१८
 दुगन १०३
 देवताभक्त स्वरूप (रागोली) २५०
 देवसंभवा १०८
 देशीसंगीत ६, २५०
 " (राग) "
 देशी २७६
 देस २७३
 दांडी १८२
 द्वयर्थ स्वर २८५
 द्विच्यु (स्वर) "
 द्विच्यु ५१, ५८
 द्विताल (सावली)
 द्वितीयताल (")
 द्रुत ५०, ५१, ५७, ६०
 " अंग ७१
 " विराग अंग ७२
 " क्षय ११२
 " विलम्बय "
 द्रुताद्युलय
 द्रुतसंगीतताल (मिताल)
 धनाक्षी २७४
 धर्मवती १५८
 धमार ६८, ६९, ७३, २२२
 धातु २८४
 धानी २६१
 धीमा त्रिताल (त्रिताल)
 धुल्ल (तल्ल)
 धुभाणी ८०, २१७
 धनुक १६६
 धेवत १४
 ध्रुव ८६
 , २८६
 ध्रुवका १०८
 ध्रुवताल (आड्यौताल)
 ध्रुवपद-याताल ६८, ६९
 ७३, ८३, २२४
 ध्रुवपद (आयन) २२४
 ध्रुवपदनी पद्धति २८७
 ध्रुवपदिया २८५
 न न
 नगारी १८१
 नगाई "

नरधु २०८
 नर्तन २, ४
 नट बैरवी १६८
 नाटक प्रिया १६८
 नाटकुतप २८६
 नाटय ५
 नाद ७ थी १२
 नादधन १२
 नादधनयोग २८६
 नाददक्ष १२
 नादाभक्त स्वरूप (रागोली) २५०
 नाम नागवल्ली १६८
 नायक २८५
 नायकधु "
 नाशट (शब्द) २८७
 निर्देष १५१
 निर्भीलक २१७
 निर्मेय ५०
 निपाद १४, २८
 निष्कर्ष १४८
 निष्काम ८७
 निष्कृजित १५७
 नि शब्द क्रिया ८३, ८६
 नि साश्क (दादरो)
 नेचल (शुद्ध) ४२, २३७
 नेचल स्वर २७०
 नेटेशन ४. पाठ १२
 नेदासोपानी २८८
 नंद १५०
 नृत्य-नाय ५
 नृत "
 न्यास. २५२
 प
 पञ्चवाज १८१
 पञ्चवाज २८८
 पडा आधवानु प्रभाण १८३
 पद्यालाप २८३
 पद्माक्षर १५८
 पद्मिनी १०८
 परज २७८
 परन १०१
 " (सिलक्षणी) २२१
 " (धमारनी) २२२
 " (ध्रुवपदनी) २०४

परिपालिक ८८
 परिवर्त १५४
 पलटा १७५
 परतो (गजय)
 पहाडी २८२
 पक्षिणी १०१
 पाटवली २०७-२२५
 पिपीलिकापति ११३, ११५
 पियानो १८१
 पीपु (राग) २६६
 " (धाट) १६८
 " (गत) २३१
 पुरूप कंदनाद ३६
 पूर्व (अतिशय) २५६
 पूर्वा २६८
 पञ्चम १४, १८
 पञ्चमसंवादी २४२
 पञ्चमी ६८, ६९, ७३, ८५, २१५
 पंडित २८५
 प्लुत ५१, ५४
 " (अंग) ७१
 " (यति) ११३, ११७
 प्लावित २८१
 प्रकाश १८१
 प्रभुर २८७
 प्रत्यंग (प्रासी) ८३, ८७,
 प्रतिताल (जलद त्रिताल)
 प्रतिभा २८४
 प्रतिभञ्जम ७२, २५६, २६६
 प्रथम स्वरथान २८५
 प्रवर्तक १६४
 प्रवेशक ८६
 प्रस्तार (स्वगनो) १७६, १८६
 " (तालनो) ११७ थी १२०
 " अलंकार १५४
 प्रसाद " १५५
 प्रसारी २८७
 प्रेय १५४
 प्रेमिज १५२
 प्रथमेष्टी १५१
 प्रे
 इरोस्त (ताय) ६८, ६९,
 ७३, ८६, २२३
 इष्टुष्ट १८१, २०४ थी २०७

द्विउल "	कैरवी २६७	भारवा २६४
इल्लेट (डोमल) ४२	" (गत) २३४	मालकैस २६०, २४६
म	" (याट) १६६	मालश्री २६०
महार २७५	मुजग १६१	मिथयंग ७२, १२६
महुल २८४	मोलीयु २०८	" मति १०१
माज २१०	म	" " ऐकताल ७६
" मवपहनो २१२	महताल (सुलशक)	मिथक २६७
" म्यालनो "	मत (मानी) २८६	मीनराइ २०१
" तमलानो २०७थी २२३	मत्सरी कृता २३६	मीनलस २६६
मालनो तार २००	महानी नाय (तांडव) ४, २८६	मीनीम ५६
मीनलु स्वस्थान २८५	मध्य (समक) ३३, ३६	मुप्ययंग ७१, १२७
मीन १६१	मध्य (स्वर) १३४	मुप्यानुवाही २४२
मीनहार २६६	मध्यदुत १११, ११२	मुप्यमति १०५
मीमास २६१	मध्यम (स्वग) १४, १६	मुरुकी १३५
मीलावल २७५	" (तीन) २३, २५, २५६	मुलतानी २७४
" (गत) २३३	" (विलरी) ३२	मुर्तनी २३८
मीनही (दीपयही, डोरी)	" (प्रति) २५६, २६६	मुलताल (त्रिताल)
मीकाग २७५	" (आम) २३७	मेवमहार २६१, २४६
" (गत) २२६	" (सवाही) २४२	मेयकल्याणी १६८
मेतायु ७८, ६३	" (पडनभाव) ३०	मल २६६ ६३७, २६८
मेजने २०३	मध्यमद १३४	मेउ १८२
मेस ३६	मध्यलय १०६, ११३	मेल (याट) २५८
मेव ६६	मध्यनिलय १११, ११	मेलापक २८६
मरी १६१	मध्यसङ्गीत ७८	मेलेही २४४
माका २०८	" (मति) १०२	मेमयग १६१
मायु १५२	मधु २६७	मंलग २६१
मोयक २६७	मन् ३३, ३६	मंलताल (सुलशक)
मूकत नयताय (त्रिताय)	मन् (रागस्वर) २८४	मंलस्व १३३
म	मन्नादि १६०	मोड १३५
मम २६८	मन्मध्य ,	मुहु (डोमलतग) २५६
मम १४६	महावन १५८	य
मरतमत २८८	महारवैद्य २४४	यति १४१, १४२।
मयमिथ १६६	महासपह ५०, ५१, ५४	यतिलम (हादरे)
माल १५७	महुवर १६१	यमन कल्याण २७८
मानुक २८५	मागे (सगीत) ६, २५०	यमय २८६
मापाराग २४७	" (राग) २५०	य
मापाग	माट (राग) २७६	रगनी २३६
मीत २६६	" (गत) २२८	रणुशीयु १६१
मीमपलासी २७४	मातु २६४	रक्तिमान २६७
" (गत) २३४	मात्रा ५०, ५१	राग २४६ थी २८३
मूप २६१	मात्राक्षीप (रेस्ट) १३०	रागलीमो २४७, २४६
" (गत) २३०	मानुपीमति ऐकताल ७८,	रागाग २४७
मूपाही २७४	२१७	गतनी पूया २६४
मूव २७३, २४६	ममनरस्वेल २३७, २६८	" " (याट) १६६
	मायामानव गीण १६८	गमजरी २६६

રામગરી થાટ ૧૬૮
 રામપ્રિય ૧૬૯
 રાવણુદ્યો ૧૩૧, ૨૦૪
 રિ. ૧૪, ૧૯
 રૂપક ૨૯૦
 „ (તાલ) દાદરે
 રૂપકભંજની ૨૯૩
 રૂપકલાપ ૨૯૨
 ઝપભ ૧૪, ૧૯
 ઝપભપ્રિય ૧૬૯
 રૂક્ષ ૨૯૮
 રંજક ૨૯૫
 રંજિત „

લ
 લઘુ (કવેશ્વર) ૫૧, ૫૪, ૫૫
 „ અક્ષર ૫૬
 „ અંગ ૭૧
 „ કૃત અંગ ૭૨
 „ „ વિરામ અંગ ૭૨
 „ વિરામઅંગ ૭૧
 લઘુશૈખર (ધમાર)
 લઘુ સ્વરંગ ૨૪૪
 લઘ્વસાખ ૨૮૨
 લતાગી ૧૬૯
 લય ૧૦૮ થી ૧૧૩
 લયવાદ્ય ૩
 લલિત ૨૬૫
 લલિતસ્વર ૧૬૨
 લવ (કાળ) ૫૦
 લવ (તખલાની) ૨૦૮
 લાવણી ૬૮, ૬૯, ૭૩, ૭૯,
 ૮૦, ૨૧૭

લાસ્ય ૭, ૨૮૯
 લહાહમાન ૧૫૫
 લીન (ગમક) ૨૯૧

વ
 વક્ત્રપૂર્ણ ૨૭૩ થી ૨૮૦
 વક્રી ૨૯૭
 વક્રુલાભરણ ૧૬૯
 વર્ણનૃત્ય ૨૦૮
 વર્ણયતિ ૮૩
 વર્ણોલંકાર ૧૪૯
 વસિ (ગમક) ૨૮૧
 વસંત ૨૭૯
 વાદ ૨૯૪

વાગ્મેયકાર ૨૯૪
 વાયરપતિ ૧૬૯
 વાર્તિકે આર્મ ૮૫
 વાદક ૨૯૪
 વાદન ૨, ૩
 વાદી ૨૪૧
 વાદ્ય ૨, ૩
 વાધર ૨૦૮
 વારિદ ૧૬૫
 વિકલ ૨૯૬
 વિકૃત સ્વર પાઠ ૪, ૨૧ થી ૩૨
 વિકૃતસ્વરમાલા ૭૬, ૨૯
 વિતાલ ૨૯૬
 વિન્યાસ ૨૮૪
 વિભાષા ૨૪૭
 વિરસ ૨૯૬
 વિરામઅંગ ૭૧
 વિરામકૃત અંગ ૭૧
 વિલંબનિતાલ (ત્રિતાલ)
 વિલંબનય ૧૦૮ થી ૧૧૦
 „ મધ્ય ૧૧૦
 „ કૃત „
 વિવાદી ૨૪૩
 વિશેષ ૧૫૩
 વિશેષઅંગ ૯૩
 વિશેષક્રિયા લેખન ૧૨૮
 વિષમ ગ્રહ ૯૯
 વિસર્જની ૧૦૮
 વિસ્તીર્ણ ૧૪૮
 વિશેષ ૬૬
 વીચીતરંગ ૮
 વેણુ ૧૫૭
 વ્યંજન ૫૭, ૬૦
 વૃદ્ધ ૨૯૬
 વ્યાવૃત ૧૫૭

શ
 શ્લોકિમાન ૨૯૮
 શબ્દ ૧૧, ૧૩
 શબ્દભેદ ૨૯૭
 શરણાર્થ ૧૯૧
 શાર્પ ૪૧
 શારીર ૨૯૮
 શિક્ષાકાર ૨૯૫

શુદ્ધ (નિયતલ) ૨૩
 શુદ્ધ વિલખ ૧૧૧
 શુદ્ધ ગંગ ૨૪૮
 શુભ પત્રવરાણી ૧૬૯
 શુદ્ધ પાંજ ૨૩૯
 શુન્યતાલ ૬૮, ૬૯
 શ્વેત ૧૬૬
 શંકરમત ૨૮૭
 શંકરા ૨૬૪
 શંકરાભરણ ૨૬૬
 „ (થાટ) ૧૬૮
 શક્તિ ૨૯૬
 શ્રાવક ૨૮૭
 શ્લોક ૨૯૭
 શ્રીરાગ ૨૪૯, ૨૭૪
 „ (ગત) ૨૩૩
 શ્રુતિ ૧૨, ૨૫૪ થી ૨૫૭

ધ
 ધરૂગમ પરિવાર ૨૪૯
 ધ્રુવ ૧૪, ૨૦
 ધ્રુવપંચમભાવ ૩૦
 ધ્રુવિધમાર્ગિણી ૧૬૯
 ધ્રુવરાગ ૨૬૪

સ
 સ (પાંજ) ૨૦
 સ તીવ્ર ૨૪, ૨૫
 સમક પાઠ ૫. ૩૩ થી ૪૨
 સદાનંદ ૧૫૧
 સનિપાત ૬૬
 સન્મુખપ્રિય ૧૬૯
 સપિણ્ણી
 સભાસ્થાન ૨૮૯
 સમ ૮૮, ૮૯, ૯૦
 સમ (અલંકાર) ૧૫૬
 સમગ્ર ૯૯
 સમયોદવી ૧૨
 સમપાણિ ૯૯
 સમાયતિ ૧૧૫
 સરખી ૧૦૩
 સારસાગી ૧૬૮

<p> સવારી (૧૫ માત્રાની) } ૬૮,૬૯ , (૧૧ ") } ૭૩,૮૫ , (૧૧ ") } ૨૧૩ સરાખદ ક્રિયા ૯૬ સ્વર (સુર) ૧૧,૧૭ સ્વગત પતું ચિન્હ ૧૩૧ સ્વરકાલ લિપિ પાઠ ૪ સ્વર આલોક ૧૬૬ સ્વરત્રયી ૨૪૩ સ્વરપ્રસ્તાર પાઠ ૧૭. ૧૭૬ થી ૧૮૦ સ્વરપરીક્ષણ ૧૮૭ સ્વરસેખન ૧૭૫ સ્વરવાદ્ય ૩ સ્વર વાચન ૧૮૬ સ્વર વિરોધ ૭૪૩ સ્વરસંપત્તિ ૩૩ સ્વર સંયોગ ૧૩૦ સ્વરસંવાદ ૨૪૧ સ્વરાભિધાન ૧૮૮ સાથના વાદ્ય ૩ સાર્થકાળ ૬૪ સાધારણગાધાર ૩૨ સામાન્ય અંગ ૯૩ સાંગ ૨૧૦ " (ગત) ૨૪૨ સારંગી ૧૮૧ સાદગ (ગમ) ૨૪૮ સાહિત્યાવાપ ૨૮૩ સિતા ૧૮૧, ૧૮૬ થી ૨૦૦ (સિતાગ) " " " </p>	<p> સિતારીચો ૨૯૯ સ્નિગ્ધ ૭૮૭ સ્ત્રી ૧૫૮ સ્ત્રીકલ્પાદ ૪૦ સુખાવહ ૨૯૭ સુર (સ્વર) સુવર્ણાબી ૧૬૮ સુધિરવાદ્ય ૩ સુતકારી ૨૯૬ સુર્યકાંતા ૧૬૮ સુર્યકાંતી (સલશાક) સલશાક ૬૮, ૬૯, ૭૩, સલશાકતા ૮૧, ૨૨૧ સેકંડ ૫૪ સેનાતાપ (૧૫ માત્રાની સવારી) સેમીટોન ૨૧૬ સેમીગ્રેવ ૫૮ સેમીકવેર ૬૦ સેમીટોમી સેમી કવેર ૬૧ સેપ્રાનો ૪૦ સોમ ૧૫૩ સોરક ૨૭૩ " (ગત) ૨૩૧ મોહની ૨૬૫ સકીર્ણ ૧૨૯, ૧૫૩ સંકીર્ણ રાગ ૨૪૮, ૨૮૧ થી ૨૮૩ સંગીત ૧ સંગીતચેખન પાઠ ૧૨ સંગીતશાસ્ત્ર ૧૧ સચારી ૨૮૬ </p>	<p> સંદેષ ૨૯૬ સંધિપ્રચાદન ૧૫૦ સંપૂર્ણ રાગ ૨૧૬ થી ૨૭૨ સંવાદી ૨૪૨ સ્થાનબદ્ધ ૨૯૩ સ્થાપ ૨૯૨ સ્થાપબળની ૨૯૩ સ્ફુટિત ૨૯૮ સ્ફુરિત ૨૯૧ સ્નિગ્ધ ૨૮૭ ઝેલ ૨૩૭, ૨૭૧, ૩૦૭, ૩૦૮ યોતોમતા ૧૪૨ ળ હનુમતોડી ૧૬૯ હનુમાનમત ૨૮૮ હમીર ૨૭૮ " (ગત) ૨૩૦ હરિકામોધી ૧૬૮ હસિત ૧૬૫ હસ્ત ૫૬ હાફનોટસ ૨૭૦ હાર્મની ૨૪૪ હાર્મોનિક ટ્રાઇડ ૨૪૩ હિડોલ ૨૪૯, ૨૧૦ " (ગત) ૨૩૦ હુકતિ ૧૫૫ હેમવતી ૧૧૯ હોરી, ૬૮, ૬૯, ૭૩, ૮૭, ૨૧૮ હંસપદ (સેમીગ્રેવ) ૫૧, ૫૪ </p>
--	--	---

૧

૫ A, I.

ધ્વનિ Sound

ધેવલ Lab

૨

નાટ્ય Drama

નાક Sound

નાકલહરી
નાકના વિચિતરંગ } Sound wave

નાકશાસ્ત્ર Acoustics

નિ B, t.

નિપાદ Se, Te

નૃત્ય Dance

૩

૫ G, S.

પચમ Sol

પમખાવ સંવાદી Dominant (5th)

પુરુષ કંઠનાદ Mule Voice

પૂર્ણ સ્વર
પૂર્ણાંતરિત સ્વર } Whole tone

પ્રતિનાદ
પચ્ચો } Echo

૪

મ F.

મધ્ય Medium or mezzo

મધ્ય કંઠશ Mezzo Forte

મધ્યમ Fal

મધ્યમખાવ સંવાદી Sub-Dominant
(4th)

મધ્યમંદ Mezzo-Piano

મધ્યસપ્તક Medium Octave

મહાહંસપદ Breve

માત્રાલોપ Rest

મૃદુ-મંદ Piano

૫

મતિ Slur

૨

રિ D, r.

૩

લલુ Pulse or Quaver

લાર્ય Female Dance

લોકગીત Popular songs

૪

વર્ણાલંકાર-સ્વરાલંકાર Combination
of notes

વાદન Playing

વાદી Tonic (1st)

.. (અનુ)=અનુવાદી Mediant (3rd)

, (સં)=સંવાદી Dominant (5th)

વાદ્ય Instrument

વિકૃતસ્વર Modified note

વિશેષ ક્રિયા લેખન Expression notation

વંદ-કંઠપ Band

૫

વચ્ચ Verbal sound

વંકરા બરણ યાદ Major scale

વિદ્વાકાવ-પણિત-નાયક Master of
music, Music master,
Professor of music

શુદ્ધ Natural

શુદ્ધ સ્વર Note

શુદ્ધ સ્વરમાળા Natural Scale

ચુતિ Quarter note

વડો Do.

૬

સ C, d.

સમ Particular strong accent

સમાનંતર સ્વરમાળા Equal Temper-
ament scale.

માર્ગ Dotted

સિધ બેરી યાદ Minor scale
 સંગીત Music
 સંગીત લેખન Notation
 સંગીત શાસ્ત્ર Science of Music
 સંગીત શાસ્ત્રવેત્તા Doctor of Music
 સંગાહ, સંગાદી Cord
 સ્વર Musical Note
 સ્વરસંગ Concord Union
 સ્વરાંતર Interval
 સ્વરક્રમ આધુર્મ Malody

સ્વગથી Harmonic Triad
 સ્વર પરીવર્તન
 સ્વર પ્રસ્થાપ Permutation of notes
 સ્વરમાળા Musical Scale
 સ્વ-વાચન Reading of Note
 સ્વ-વિરોધ Discord, Dissonance
 સ્વ-સ્થાન Tonic Fork

૬

દસપદ Semi Breve

પરિભાષા વિનાના શબ્દો.

Bass (બાસ)
 „ Note (બાસ નોટ)
 „ Clef (બાસ ક્લેફ)
 „ Staff (બાસ સ્ટાફ)
 Brace (બ્રેસ)
 Clef (ક્લેફ)
 „ (G) (જી ક્લેફ)
 „ (F) (એફ ક્લેફ)
 Contralto (કોન્ટ્રાલ્ટો)
 Crescendo (ક્રેસ્ચેન્ડો)
 Ledger Lines (લેડર લાઇનસ)

Soprano (સોપ્રાનો)
 Soprano-Staff (સોપ્રાનો સ્ટાફ)
 Soprano-Staff (સોપ્રાનો સ્ટેવ)
 Staff (સ્ટાફ)
 Stave (સ્ટેવ)
 Tenor (ટેનોર)
 Treble Clef (ટ્રેબલ ક્લેફ)
 „ Note (ટ્રેબલ નોટ)
 „ Staff (ટ્રેબલ સ્ટાફ)

શુદ્ધિપત્ર.

ખાસ અશુદ્ધિ શુદ્ધિપત્ર

આ ગ્રન્થના અભ્યાસીએ અને જણાવેલી અશુદ્ધિ પ્રમાણે સુધારો કરી પછી
અંથનો ઉપયોગ કરવો

૧૪	પક્તિ.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	૧૮૦	ઠ જી ખાતું. સગરિપમ	સમરિપમ
૭	૧૧	ઠ્યજતે	ઠ્યજ્યતે		લીટી ૩	
"	"	પદદ્વચઃ	પદાદ્વચઃ	"	૪ યુ ખાતું સમગમરિ	સમગપરિ
૮	૨૦	શકતા	શકતા		લીટી ૩	
૧૫	૭	પગાયર્ષા	પગાયિયુ	"	૪ યુ ખાતું સપમસરિ	સપમગરિ
૨૪	૭	સ્વરતે	સ્વરને		લીટી ૧૫	
,	૨૩	તીવસ	તીવસ	"	૪ યુ ખાતું ગપસગરિ	મપસગરિ
૨૫	૩૨	ઠ્ઠીએ નો	ઠ્ઠીએ તો		લીટી ૧૭	
૩૦	૧૬	ખી	રાખી	૧૮૭	૩૪	જોડીના
૧૧	૭	મ, મ	મ, મ		૧૮૯	૪
"	૮	મ	મ		૨૦૦	૧૬
૩૪	૧૮	ઠ્ઠીશુ	ઠ્ઠીશુ આને		૨૦૧	૪
			કેટલાક ખરજના		૨૦૨	૧૧
			સુરપણુ કહે છે		૨૦૩	૪
૭૧	૩૨	વિરામઅંગ	વિરામઅંગ		૨૦૪	૪
૭૪	૨૧	હે અથવા	હે અથવા		૨૦૫	૯
૧૦૬	૨	અસને જાતિમા	માત્ર અસને		"	૨૪
			જાતિના વર્ગમા		૩૪	કે એકે
"	૩	જાતિ	જાતિ તરીકે		૨૦૬	૬
૧૩૫	૧૬	સગીતાનુભવ	સગીતાનુભવ		"	૮
૧૩૯	૨૩	ઉતાવળથી	આસતેથી		૨૦૭	૩૪
		૫૪ ૧૪૮ થી ૫૪ ૧૬૬	સુધીમા આવેલા		૨૦૮	૧૫
		અલ'કારોની શુદ્ધિ	છેલ્લે આપવામા આવીછે		"	૧૮
૧૬૯	૧૩	રાતનીપુર્વા	પુર્વી		"	૩૦
૧૭૦	૪	રાતની પૂર્વા	પૂર્વી			
૧૮૦.	૨જીખાતું	મરિપસમ	ગરિપસમ	૨૧૦	૪	યુકિટ
	લીટી ૨૦					યુકિટ, ધિદાન્
						ધદન્, કિદાન્

૨૧૦ ૬	ધેષેકિટ, ધેષેકિટ, ધેષેતિટ,	૨૪૬ ૨૩	કષ	કષ
" ૧૨	તકિટ તકિટ; તકિટ ચિકિટ;	૨૪૭ ૬	કિષા ને	કિષા તે
૨૧૧	ટી (નવ)	૨૪૮ ૨૩	પરિવાર	પરિવાર,
૨૧૮ ૧૧	પિનક્	૨૪૯ ૧	મોરડી	મોરડી
૨૨૦ ૪	પિન્ના	" ૧૨	મુપશર્ધ	મુપશર્ધ
૨૨૫ ૧૦	પિંતુ	૨૫૦ ૨૩	તેથી પાડવરાગ	પાડવરાગ
૨૨૭ ૪	ગમમ	"	કહેવાય છે	કહેવાય
૨૩૦ ૫	ધમ્	૨૫૧ ૧૨	મુપલ્લખ્યતે	મુપલ્લખ્યતે
" ૧૧	મ ધ્મ	૨૫૪ ૧૩	કુતની	કુતની
૨૩૧ ૩	પ નિ ધ્	" ૧૧	નિ	નિ
૨૩૨ ૨	મં ગ	૨૫૫ ૨૫	નિ	નિ
" ૫	રિમ્	૨૫૬ ૪	સ્વરાભિન્ના: સ્વરાભિન્ના:	
" ૬	ધં નિં	" ૧૮	૧૧	૧૧
" "	સમ્	" ૧૮	૭, ૧૭,	૭, ૧૭, ૧૭
૨૩૪ ૧૬	મ પ્મ	" ૨૬	કમથી કાલ્પ કાલ્પ એ મુનિએ	
૨૩૬ ૨૦	સ્વ ગ્મના	" ૨૭	સવાદી સ્વરામા સંવાદી	
૨૩૭ ૬	સ્થાવીને	૨૫૮ ૮	વિદ્યાર્થીએએ વિદ્યાર્થીએએ	
૨૩૭ ૨૪	સ્વરમાગા	" ૨૬	ખ્યાસ	ખ્યાસ
૨૩૮ ૩	સ્વરપનાદ	૨૬૦ ૩	વિશે વિચ- વિશે વિચાર	
" ૫	૧૨ મુધી	" ૧૩	અંઆર	યુમાર
" ૨૭	આવે તે	૨૬૮ ૩	(પૂર્વાકસ્થાપ્ય) (પૂર્વાકસ્થાપ્ય)	
૨૪૦ ૪	પક્ષ છે	" ૧૮	તીન રાખી	તીન કરી
૨૪૧ ૧૪	ગમે તે	૨૭૦ ૨૦	પૂર્ણસ્વ	કે પૂર્ણસ્વ-
૨૪૨ ૫	તેનાથી તે વાદી સ્વરથી	" ૨૬	પૂર્ણાંતરિસ્વ	પૂર્ણાંતરિસ્વ-
" ૬	આવે તો	" ૩૨	સંવે શુદ્ધ સ્વરે	સંવે શુદ્ધ સ્વરે
૨૪૩ ૫	હવે આ પ્રકારે	" ૩૨	અનુક્રમે આવે તો	અનુક્રમે આવે તો
" ૬	સ્નેહી સ્વરો સ્નેહી સ્વરોને બાદ	૨૭૧ ૨૦	અંકાબરણ	અંકાબરણ
" ૭	પરસ્પર	" ૨૧	મંપ	મંપ
" ૮	વગાડવાથી વગાડતાં	" ૭	૭ પધ	૮ રિંગ પધ
૨૪૫ ૬	વરંધ્ય	" ૨૨	પધ	પધ
૨૪૫ ૧૯	મં	૨૭૨ ૧૩	નિસ	નિસ
		" ૮	૮	૮
		" ૧૦	૯	૯
		" ૧૮	ત્યા	ત્યા મુધી
		૨૭૪ ૧૫	મરિ	મરિ

૨૭૫	૧૨	અવ	અવરોહ	૨૮૪	૮	હેય એ	હોય એ
૨૭૭	૧૬	બે બે	બે બે વખત	"	૧૮	લિયોમા	લયોમા
૨૭૯	૧	લોએ છે	લોએ છે	"	૧૮	શોકદિ	શોકદિ
૨૮૦	૮	ગાયકવગ	ગાયકવર્ગ	"	૨૧	અનુચિતને	અનુચિતને
૨૮૧	૬	વ ઘ મ	વ ઘ મ	૨૮૪	૨૪	ચિત્તવળો	ચિત્તવાળો
૨૮૨	૧૨	રિગરિ	રિગરિ	"	૨૫	કહેવાય	કહેવાય
"	૧૮	સં નિ	સં નિ	"	૨૮	મત	મતી
૨૮૭	૫	સમ્યાગા	સમ્યાગા	૨૮૫	૨૦	રાસક	રાસિક
"	૨૮	આ વિષે	આ (કલાવંત બાની) વિષે	૨૮૬	૩૫	શક્તિ	શક્તિ
૨૮૮	૧૧	સંગીતાવલુંવ	સંગીતાવલુંવ	૨૮૭	૮	સ્વરે	સ્વરે
"	૧૮	ખ્યાલની	ખ્યાલની	૨૮૯	૪	ગાયકે	ગાયકે અને વાદકે
"	૩૦	મીયાસારી	મીયાસારી	૩૦૧	૧	દેસધ છોજ	દેસ ધણોજ
"	૨૮	નામે	નામે	"	૧૦	સ્થિતિમા, એ	સ્થિતિમા એ
૨૮૨	૩૭	જે શક	શકર	"	છેલ્લી દીપ છે તે પૃષ્ઠ ૩૦૩ ની	નીચે નોંધએ, ખાટે તે દીપ તે જે જાની સમજવી	
૨૮૩	૧૬	લોકથી	સ્થોકથી				

શુદ્ધિ વૃદ્ધિ.

નીચે જણાવેલી શુદ્ધિ ગ્રંથ જે તે પૃષ્ઠમા કરી લઈ પછી પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવો.

પૃષ્ઠ

૭૯ ૧૫ મી લાંટી નીચે દિવ્ય સફીર્ણ જાતિના એકતાલા પછી નીચે પ્રમાણે વધારો નોંધએ

કયી જાતિના એકતાલ કેટલી સ્વરૂપ તાળી અને ખાલીના ભાગ તેનું નામ માના

પ્રયુત જાતિ કે મહાસફીર્ણ જાતિ	૧૨	૩	૧૨૩૪૫૬ ૧૨૩૪૫૬
અનુચુંબ જાતિ કે કાકપદ જાતિ	૧૬	×	૧૨૩૪૫૬૭૮ ૧૨૩૪૫૬૭૮

૫૪.

૧૪૯ ભાદ્ર અલંકારનો અવરોહ આ પ્રમાણે જોઈએ.

સાં ની સાં | ની ધુ ની | ધુ પુ ધુ | પુ મુ પુ | મુ ગુ મુ | ગુ રી ગુ |
રી સા રી | સા ની સા |

૧૫૦ નંદ અલંકારનો અવરોહ આ પ્રમાણે સુધારી વાંચવો.

સં સં નિ નિ સં સં | નિ નિ ધ ધ નિ નિ | ધ ધ પ પ ધ ધ | પ પ મ મ પ પ |
મ મ ગ ગ મ મ | ગ ગ રિ રિ ગ ગ | રિ રિ સ સ રિ રિ | સ સ નિં નિં સ સ |

૧૫૩. છત્ર અલંકારનો અવરોહ આ પ્રમાણે સુધારીને વાંચવો.

સં ધ નિ સં | નિ પ ધ નિ | ધ મ પ ધ | પ ગ, મ પ | પં રિ ગ મ |
ગ સ રિ ગ | રિ નિં સ રિ | સ ધં નિં સ |

૧૫૩. વિશેષ અલંકાર નીચે પ્રમાણે સુધારી વાંચવો.

સ ગ રિ મ | રિ મ ગ પ | ગ પ મ ધ | ધ ધ પ નિ | પ નિ ધ સં |
સં ધ નિ પ | નિ પ ધ મ | ધ મ પ ગ | પ ગ મ રિ | મ રિ ગ સ |

૧૫૪. પ્રસ્તાર અલંકારના સુધારો.

મ મ | રિ પ | ગ ધ | મ નિ | પ સં | સં પ | નિ મ | ધ ગ | પ રિ | મ સ |

૧૫૪. ઉર્ધ્વી. અશુદ્ધિ આરોહમાં. સ સ મ ગ સ મ | શુદ્ધિ સ મ મ મ સ મ |

,, અવરોહમાં. નિ પ મ મ નિ ગ | ,, નિ મ મ મ નિ મ |

૧૫૫. હુંકૃતિ અશુદ્ધિ, સ પ મ સ | ,, પ પ સ સ |

૧૫૬. ઉદ્ધાટિત. ધ સ ધ સં ધ નિ સં રિં | નિ રિં નિ રિં નિ સં રિં ગં | એ ૧ જોઈએ.

૧૫૭. ભાદ્ર. પ નિ ધ સં સં નિ ધ પ | પછી આટલો ભાગ વધારી વાંચવો

ધ સં નિ રિં રિં સં નિ ધ | નિ રિં સં ગં ગં રિં સ નિ | સં ગં રિં મં મં ગં રિં સં |

તેમજ છેક છેલ્લે નીચેનો ભાગ વધારવો.

ગ સ રિ નિં નિં સ રિ ગ | રિ નિં સ ધં ધં નિં સ રિ | સ ધં નિં પં પં ધં નિં સ |

૧૬૦. મન્દ્રાદી. લીટી ૫ માં અશુદ્ધ. સં નિ ધ નિ પ ધ નિ સં |

શુદ્ધ. સં નિ ધ નિ સં નિ ધ પ |

૧૬૪. ચક્રાકાર. લીટી ૫ માં અશુદ્ધ. ધ નિ નિ નિ | ધ ધ ધ ધ પ ધ ધ ધ

શુદ્ધ. સં નિ નિ નિ | ધ ધ ધ ધ નિ ધ ધ ધ

„ ૧ માં અશુદ્ધ. મ પ પ પ | મ મ મ મ | રિ ગ ગ ગ |

શુદ્ધ. ધ પ પ પ | પ મ મ મ | મ ગ ગ ગ |

ઉશ્વે નીચેના સ્વરો વધારવા.

રિ રિ રિ રિ ગ રિ રિ રિ | સ સ સ સ રિ સ સ સ |

૧૬૧. લીટી ૭. અશુદ્ધ. ગ સં |

શુદ્ધિ મ સં

૨૧૫. જલદ ત્રિતાલને ખાટ ખીન્ને ઠેકા.

ધાદી ગીધા | ઘાતિ કિના | તાદી ગીધા | ધા ધી ધા |

૨૧૯. હ્રમ્ભે. અશુદ્ધ. ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪

તીં તા ઝ્ક | ધીં ધીં ધાગે ઝ્ક |

૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪

શુદ્ધિ તીં તા ઝ્ક | ધીં ધીં ધાગે ઝ્ક |

અશુદ્ધ. આમાંના ધીં ધીં ધા ગ ઝ્ક

શુદ્ધિ. આમાંના ધીં ધીં ધાગે ઝ્ક

૨૨૦. તેવરો. આ ઠેકા વધારા તરીકે સમજવો.

(૩) તિં તિ તિ | ધિના | ધિના |

૨૨૧. અપતાલ. ૩ જા નંબરના ઠેકા ઉપરાંત નીચેનો ઠેકા પણ વપરાય છે.

ના | ધા તુ ના | ક તા | ધા ધિ ના |

ધમાર—૩ ઠેકા આપ્યા છે તે ઉપરાંત નીચેનો ઠેકા પણ ઉપયોગી છે.

તા | ધીં ઝ્કઢ ધીના કિટ્ટત્ક | ઘા તા તીં ઝ્કઢ | તીં ઝ્કઢ તા |

૨૭૧. લીટી ૨૨ માં “૭ સ્ત્રિ, પધ, નિસં. સ રિ ગે મ પ ધે નિ સે પીધુ” છે તે ત્યાં નહીં જોઈએ, પણ પૃષ્ઠ ૨૭૨ ની ૧૦ મી લીટી પછીની એ લીટી જોઈએ.

૩૧૬. અશુદ્ધ. ચાંટ = (કિનારી) = (ચાલીવાળી જગ્યા)

શુદ્ધ. ચાંટ = (કિનારી)

गायन वादन पाठमाळा.

संगीतनां मूलतत्त्वोनुं प्राथमिक शिक्षण.

पुस्तक १ छु.—विभाग १ क्षो.

शास्त्रविवार—(THEORY)

म गल.

(शार्ङ्गविकीरित)

जेने गैव कहे मळान शिवण, वेद्यतियो अक्षने,
 न्यायी शास्त्रतया प्रमाण पदुओ कर्त्ता कहे जेभने,
 अर्हन्तियन जैन शास्त्र पदु, कर्मेति भीमासको,
 जैहो छुद्ध कहे न, योग करता स्थापी कहे धृष्टि ७ १
 मांभ्योना करता कहे पुद्गल जे, विज्ञान विज्ञानियो,
 वादी कोल तणु तमाभ पदता कोलस्वरेषे न ओ
 ओ रीते सहु शास्त्रवाद, पदुओ स्थापी कहे जेभने,
 नादब्रह्म कही उपसन करे आपे अति प्रेभने २
 ब्रह्मात्मे न निपत ओक उपण भाषा भडी त्या यर्ध,
 ते भाषा सह शुद्ध चेतन यही सिद्धान्ति त्या जे जनी,
 धर्माधीन समष्टि व्यष्टि रचना सिद्धान्तिची विस्तरि,
 ब्रह्मअन्ति तणु न ओन समष्टा संगीतशास्त्रे पही १
 ब्रह्मअन्ति मही न धर्मेष्टु यर्ध चित्ते जनी अपेष्टा,
 चित्ते व्यष्टि समष्टि तरन अनतोने त्या करी प्रेरणा,
 तेथी तो अनितो सहु प्रकटिने तरवे यर्ध धर्मेष्टा,
 शब्दब्रह्म यर्ध न नाद प्रकटया आनद व्याख्या घणु २
 ओथी गीत न वाद्य नृत्य प्रकटी संगीत त्या तो जन्तु.
 आ अक्षाड समस्त नाट्य रूप ये नाना रूपे निस्तर्पु.
 नेना आम विभाग राग रूप जे व्याख्या तातो कमे,
 पदु नादस्वरूप रूप प्रष्टु जे अपे सदा मोहने ३

(अनुष्टुप)

सर्प जेतोनु चैतन्य, विवर्त्यु नग रूप जे,
 आनद रूप श्रीनादब्रह्मने न उपानु ते १

(स्वरचित)

પાઠ ૧ લો

સંગીત (Music)

ગીતં વાયં નર્તનં ચ ત્રયં સંગીત મુચ્યતે ।

૧ ગીત એટલે ગાયન, વાદ એટલે વગાડવું તે અને નર્તન એટલે હાન ભાવ કરીને નાચવું તે, એ ત્રણે મળીને સંગીત કહેવાય છે. ટેટલાક પ્રાચીન સંગીતની વ્યાખ્યા અન્યોમા “તૌર્યનિક” એવું નામ આપવામા આ યુ છે. કોઈ પણ કવિતા જૂદા જૂદા સ્વરથી બોલવી તે ગીત કહેવાય એ કવિતા ગાતી વખતે તેના જે જૂદા જૂદા સ્વરો બોલાયા હોય, તથા એ કવિતાનો જે તાલ હોય, તે બંનેની પ્રકૃતતા યત્રોદ્ધાર કરવી તે વાદ્ય કહેવાય જેમકે, સારંગીમા, હાર્મોનિયમમા કે તાલુમમા એ કવિતાના સ્વરો વગાડીએ તો તે વાજમા જાણે એ કવિતા બોલાતી હોય એવું ધનને લાગશે તેમજ કવિતાની અદર રહેતો જે તાલ (કાળ) તેના આત્રાની ગણતરી દોલક, પખવાજ, તળાસ કે એવી જ તરેહના બીજા કોઈ પણ વાજમા કરીશું તો તે કવિતા બોલતાની સાથે તેના તાલ-કાળની પણ પ્રકૃતતા યદ્ય શકશે જેથી એ ક્રમ પ્રમાણે, કોઈ કવિતા ગાતી વખતે તેના સ્વરોની અને કાળની પ્રકૃતતા જે યત્રવડે કરવામા આવે તે વાદન કહેવાય છે આ પ્રમાણે કોઈ પણ કવિતા ગાવામા આવે તો તેના સ્વરો તથા તાલ એ બંનેની પ્રકૃતતા ગાયન વાદનથી યદ્ય શકી પરંતુ એ બંને ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ તેમાની એક વાત પ્રકટ યદ્ય શકી નહિ તે વાત એ કે, એ કવિતાનો જે ભાવ હતો, અથવા એ કવિતા જે વિષયનું વર્ણન કરે છે, અથવા તો તેમા જે રસ વર્ણવેતો હોય છે તે બધાની પ્રકૃતતા માત્ર ગાયન વાદનથી યદ્ય શકી નહિ, માટે કવિતાના ભાવ-નિષય-રસની પ્રકૃતતા શરીરના અન્યથો વડે હાવભાવથી કરી બતાવવી તે નર્તન કહેવાય છે એટલે ૨ ગીત, વાદ અને નર્તન એ ત્રણેની વ્યાખ્યાઓ કરીએ તો આ પ્રમાણે થાય —

(અ) કોઈ પણ કવિતા (સાહિત્ય) જૂદા જૂદા સ્વરોમા બોલવી તે ગીત કહેવાય છે

(બ) ગાયેલી કવિતાના સ્વરો અને તાલ-કાળની પ્રકૃતતા (સાધનો કે) યત્રોદ્ધાર કરી બતાવવી તે વાદ કે વાદન કહેવાય છે

(ક) ઉપર પ્રમાણે ગવાયેલી કે વગાડી બતાવવામા આવેલી કવિતાનો ભાવ કે રસ શરીરના હાવભાવ (અભિનય, એક્ટીંગ) થી પ્રકટ કરવો તે નર્તન કહેવાય છે

એ રીતે ગાયન (ગાય), વાદન (વગાડવું) અને નર્તન (નાચવું) એ ત્રણ ક્રિયાઓ જ્યારે બેળી થાય ત્યારે તેને સંગીત એવું વ્યાપક નામ આપવામાં આવે છે. હવે એ ત્રણે વિષયોમા કયા કયા અંગોનો સમાવેશ કરવામા આવે છે તે વિષે કહીએ છીએ

ગીત-ગાયન.

૨. સંગીતમા સૌથી ઉપયોગી વિષય ગીતનો છે તે એક સ્વતંત્ર વિદ્યા છે એ

વિદ્યામાં ગાવાના નિયમોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. ગીતનું બંધારણ ગીતમાં ક્યા ક્યા નાદ ઉપર છે. તે નાદના આહુત અને અનાહુત એવા બે ભેદ વિષયોનો વિચાર છે. તેમાંથી આદ્યતાદમાંથી મૂળ ૭ સ્વરો અને તેમના પેટા સ્વરો કરવામાં આવે છે કે શ્રુતિની ઉત્પત્તિ, સ્વરોનો પરસ્પર સંબંધ, ગ્રામ, મૂર્છના, ક્રમ, જાતિ, તાન, મેલ, રાગ, વર્ણાલંકાર, ગમકલંકાર, સ્થાયાલંકાર, રાગ, આલાપ અને ગાયનો (કવિતા, પ્રબંધ, સાહિત્ય) એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધોનો વિચાર ગીત-વિદ્યામાં કરવામાં આવે છે.

વાદન.

૩. ગાયનથી ઉતરતો વિષય વાદ્યનો છે. તે પણ એક અતંત્ર વિદ્યા છે. એ વિદ્યામાં અનેક જાતનાં વાદ્યો (વાજાં) કેવી રીતે વગાડવાં એના નિયમોનો સંગ્રહ કરેલો હોય છે. વાદ્યોના નીચે પ્રમાણે ચાર વર્ગો વિદ્યાનોએ પાડ્યા છે.

(૧) તત્ત્વવાદ્ય—જે વાજાંત્રોને તાંત અથવા તાર ચલાવી વગાડવામાં આવે છે તેમને તત્ત્વવાદ્ય કે તંત્રુવાદ્ય કહે છે. તબૂરો, સિતાર, તાલ્લુક, દિલરૂબા, પિયાનો, સારંગી વગેરે વાદ્યો તાંત અથવા તાર ચલાવી વગાડવામાં આવે છે માટે તેમને તત્ત્વવાદ્ય કહે છે.

(૨.) સુપિરવાદ્ય—જે વાજાંત્રોને કાણાં પાડી, તેમને મુખની ફૂંકથી અથવા પવન ભરીને વગાડવામાં આવે છે તેમને સુપિરવાદ્ય કહે છે. શરણાઈ, વાંમળી; મોરલી-મહુવર, ભૂંગળ, શંખ, રણસીંગ, બ્યુગલ ફ્લૂટ, હારમોનીયમ વગેરે વાજાંત્રો કાણાં પાડેલાં હોય મુખની ફૂંકથી કે પવન ભરીને વગાડવામાં આવે છે તેથી તેમને સુપિરવાદ્ય કહે છે.

(૩.) અવનદ્ધવાદ્ય—જે વાદ્યોને મોટે આમહું મદીને કે બાંધીને વગાડવામાં આવે છે તેવાં વાદ્યોને અવનદ્ધવાદ્ય કહે છે, જેમ કે, મૃદંગ કે પખવાજ, ઢોલક, ખંજરી, તળલાં, ઢક, પડખમ, રામઢોલ, નમાઈ ત્રાંસુ, લખલુ, નોખત એ બધા વાજાંત્રોને અવનદ્ધવાદ્યના વર્ગમાં ગણી શકાય.

(૪.) ધનવાદ્ય—જે વાજાંત્રો ધાતુના રસથી ઢાળીને બનાવેલાં હોવાથી નકર (ધન) હોય તેમને ધનવાદ્ય કહે છે. ઘટ, કરતાળ, મંજીરાં, ઝાંઝ, ઝાંઝર, દૂપરા વગેરે વાદ્યો ધાતુનો રસ કરી ઢાળેલાં હોય છે, નેતેઓ નકર હોવાથી તેમને ધનવાદ્ય કહેવામાં આવે છે.

૪. પૂર્વે કહ્યું હતું કે, વાદ્યમાં કવિતાના સ્વરો અને તાલ (કે કાળ) એ બંનેની પ્રકટતા કરી શકાય છે. એ વાત ધ્યાનમાં આવતાં, જેમાંથી સ્વરોની વાદ્યના સાથ અને પ્રકટતા થઈ શકે છે તેમને સ્વરવાદ્ય કે સાથનાં વાદ્ય કહી શકાય. હવે એ બે પ્રકાર તથા જેમાંથી તાલ કે કાળની પ્રકટતા (મણતરી) થઈ શકે છે તેમને લયવાદ્ય એવું નામ આપી શકાય તત્ત અને સુધિર એ બે જાતનાં વાજાંત્રોમાંથી માત્ર સ્વરો વાગી (પ્રકટી) શકે છે; અને અવનદ્ધ તથા ધન એ બે જાતનાં વાજાંત્રોમાંથી કાળ કે તાલની ગણતરી (પ્રકટતા) થઈ શકે છે. તેથી પ્રથમ

અને બીજા પ્રકારનાં વાદ્યો તે સ્વસ્વાદ્ય છે, અને ત્રીજા તથા ચોથા પ્રકારનાં વાદ્યો તે લયવાદ્ય છે. જેથી આરે પ્રકારનાં વાજત્રાનાં આ રીતે ૨ ભાગ પડે છે.

તાલ.

૫. વાજત્રાની વિધામાં તાલ એ પ્રધાન વિષય છે તાલ એટલે અમુક કાળના વિભાગથી બને હાથે નિયમીત રીતે તાળી મારવી તે. એ તાળી આપવાની સદ્ગત ગણતરી માટે ૧૦ જાતનાં અંગ ગણાય છે, તે આ પ્રમાણે:—૧ કાળ, ૨ માર્ગ, ૩ ક્રિયા, ૪ અંગ, ૫ અહ, ૬ જાતિ, ૭ કલા, ૮ લય, ૯ યતિ. ૧૦ પ્રસ્તાર. એ અંગને તાલના દશપ્રાણ કહેવાય છે. તે તે દરેક પ્રાણમાં ધણા વિષયોનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેથી તાલ એ એક સ્વતંત્ર વિધા ગણવામાં આવે છે.

સંગીત લેખન (નોટેશન).

૬. કોઈપણ કવિતા આપણે ગાઇશું તો તે કવિતાના દરેક અક્ષરો ને સ્વરમાં શ્રેણીથી તે સ્વર, અને કવિતાનો તે જ અક્ષર અથવા તે અક્ષરને માતાં વપરાયથો ને સ્વર તે બંને કેટલા વખત (માત્રા) સુધી લંબાયા અને ટુંકાયા તે કાળનું માપ ને યતું હોય, તે પ્રમાણે, કવિતાના અક્ષરો ઉપર 'સ્વર લખી,' તે સ્વરની નીચે (લંબાવેલા કે ટુંકાવેલા) કાળ (માત્રા) વિશેના ચિન્હો કરી, આખી કવિતા કે ગાયન લખવાની પદ્ધતિને ગાયનલેખન, સંગીતલેખન કે સંગીતની સ્વરકાલલિપિ કહે છે. એને અંગ્રેજીમાં નોટેશન કહે છે. આપણે તેને વ્યાપક અર્થે સંગીત લેખન કે ગાયનલેખન એવો શબ્દ વાપરીશું.

આ બાબતમાં અંગ્રેજોએ હાલમાં બહુજ સુધારો કરેલો છે. આપણા દેશમાં અંગ્રેજ નોટેશનની પદ્ધતિ ઉપરથી અનુકરણ કરી ઘણી પદ્ધતિઓ વસાવા લાગી છે. એ પદ્ધતિ અંગ્રેજોએ જ શોધી કઢાડી છે એમ કાંઈ નથી, એ તો સામવેદના મંત્રો ને કાળમાં ગવાતા તે કાળમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી, પરંતુ ત્યારબાદ તેનો લોપ થવાથી, એ વિષયની સુશરૂપતા છુટી જતાં એ વાત જૂલી જવાઈ હતી. હાલ આપણા દેશમાં ને અનેક પદ્ધતિઓ માલુ થઈ છે તે સર્વેમાં પ્રાચીન સંપ્રદાય પદ્ધતિને અનુસરતી એવી મરહુમ ડ્રોઈસર મૌલાખસે શોધી કઢાડેલી સંગીતલેખનપદ્ધતિ બહુજ સારી છે. આ પુસ્તકમાં એજ પદ્ધતિમાં જરૂર નેટલો ચાત્રીય ફેરફાર કરી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

નર્તન.

૭. કવિતાની અંદર રહેલો ભાવ અંગથી પ્રકટ કરી બતાવવો તે નર્તન કહેવાય છે. તેમાં નાટ્ય, નૃત્ય અને નૃત્ત એ ત્રણે કલાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

(અ) નાટ્ય—હાલ ને નાટકો જોવામાં આવે છે તેને જ નાટ્ય કહે છે. 'કવિતાની' અંદર રહેલો ભાવ બ્યારે નાયક નાયિકાઓ અથવા ને તે પાત્રો રંગભૂમિ ઉપર આવી પ્રત્યક્ષ બનવી પ્રકટ કરી બતાવે તે નાટ્ય કહેવાય છે. તે આપણે રાત દિવસ જોઈએ છીએ એટલે એ વિશે વધારે લખવાની જરૂર જણાતી નથી.

(વૅ) નૃત્ય-કવિતા અથવા સાહિત્યની અદર રહેલો ભાવ જ્યારે એકજ માણસ (ગાઇને સાથે સાથે) તાલ, માન અને રસને અનુસરી યોગ્ય હાવભાવથી પ્રકટ-સ્પષ્ટ કરી ખતાવે ત્યારે તે નૃત્ય અથવા નાચ કહેવાય છે તેના બે પ્રકાર છે ૧ તાંડવ અને ૨ લાસ્ય

કવિતાની અદર વર્ણવેલો હાવ જો વીર, રૌદ્ર, ભયાનક જેવા ઉચ્ચ-કઠોર રસવાળો હોય તો તે હાવભાવ પુરૂષના અગમ્યાથી કુદરતી રીતે વધારે સારી રીતે સ્પષ્ટ ધર્મશોભી શકે છે, અને જો તે હાવ શૃંગાર, કરુણા, વતસલ જેવા પ્રેમલ અથવા સુકુમાર રસ વાળો હોય તો સ્ત્રીના અગમ્યાથી સારી રીતે સ્પષ્ટ ધર્મ શોભી શકે છે તે ઉપરથી તાંડવનૃત્ય ઓ લાસ્યનૃત્ય એવા બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે એટલે કે, પુરૂષના નૃત્યને તાંડવનૃત્ય કે મર્દાનીનાચ અને સ્ત્રીના નૃત્યને લાસ્યનૃત્ય કે જનનાનીનાચ કહેવામાં આવે છે

(કૅ) નૃત્ત- યદ્યપિ જાતના હાનખાર વિના માન શરીરનું નચાવતું અથવા વિશેષણ મરુ (રે મરુ) તે નૃત્ત કહેવાય છે જેમ ાઇ માણસ તમણા હર્ષ અમુત્તાનનો ઠેકો બાધે (વગાડે) ાળી બીજો માણસ સારંગી કે બીજા મધ્યપણ વાજતા તે ઠેમ-તાનને અનુસરતી જત વગાડે એવે પ્રસંગે ત્રીજો માણસ પગમાં ધૂનરા બાધી તે ઠેકા અને ગતની લય પ્રગાજી માન 'યેઇ યેઇ તત્ત યેઇ' વગેરે અનેક પ્રકારનો નાચ કરતો હોય તો તે નૃત્ત કહેવાય છે આજકાલ મીઠલસોમાં કેરળો નચાવવામાં આવે છે તે નૃત્તનો જ ભાગ છે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં દિલ્લી કે લખનૌના કથકો વિશેષ મરીને નૃત્તનો જ મ બહુ બજાવે છે નૃત્તમાં માત્ર ગીતના તાલની શરીંગના ઠાઇપણ અમરડે સ્પટતા ધર્મ શકે છે

ગાયનની મુખ્યતા

૮ સંગીતના ગાન વાદન ઓ નર્તન એ નશુ અગ્રામ ગીતની મુખ્યતા મહેલી છે એ વિશે સંગીત નાકરમાં કહ્યું છે કે

નૃત્ય વાદ્યાનુગં પ્રોક્તં વાદ્ય ગીતાનુવૃત્તિચ ।

અતો ગીતં પ્રધાનત્વાદન્નાડઽઽવામિધીયતે ॥ ૧, ૨૪

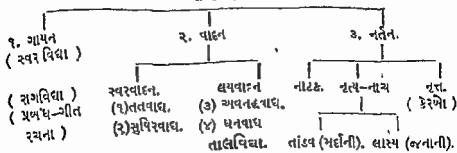
નૃત્ય વાદ્યને અનુસરતું છે, અને વાદ્ય ગીતને અનુસરે છે એટલા માટે તે સપમા ગીતની મુખ્યતા કહી છે ગવૈયાઓમાં આજે પણ કહેત ત પડી ગઇ છે તે એ છે કે, "ઉત્તમ ગાન, મધ્યમ વજનના કનિઠ નાચના ઓર બીન્ટ જ્વાતાના (એકટીંગ, ભાવ ખતાવવો, અદા કરવી તે) "આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે, ગાયન બરાબર ગાતા આવડે તો વાદન અને નર્તન સહેલું છે આજ કાલ ઘણા ખરા અભ્યાસીઓ ગાયનના લગાર પણ જ્ઞાન કે અનુભવ વિના હારમોનિયમ, સિતાર કે તબલા વગેરે વાદ્યો શીખવાનો આ રમ કરે છે ને તેથી તેઓ એ વિષયમાં ઘણા લાગા વખતસુધી પ્રયત્ન-અભ્યાસ કરવા છતા પણ અધૂરા રહી જાય છે માટે સંગીતના કોઇ પણ વિષયના અભ્યાસીએ ગાયનનું જ્ઞાન અવશ્ય મેળવવા પડી બીજા વિષયનો અભ્યાસ શરૂ કરવો યોગ્ય છે

માર્ગ અને દેશી સંગીત.

૯. ગીત, વાદ તથા નર્તન એ ત્રણે મળી કહેવાતું સંગીત-માર્ગ અને દેશી એવા બે પ્રકારનું છે. પ્રાચીન ર્ષિ-મુનિઓ વેદકાળમાં જે સંગીત કરતા તે માર્ગસંગીત, અને હાલમાં દેશ દેશની ર્ષિ પ્રમાણે રાગરાગણિઓ વાણું હૃદયને ખુશ કરનારું સંગીત કરવામાં આવે છે તે દેશીસંગીત કહેવાય છે. એમાં માર્ગસંગીતમાંથી દેશીમંગીત ઉત્પન્ન થયું છે. માર્ગસંગીતની મૂળ ઉત્પત્તિ વિશે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કશું છે કે. જ્યારે માર્ગસંગીત ભરતમુનિને શીખવ્યું, ભરતમુનિએ અપ્સરાઓ તથા અંધર્વ સાથે મહાદેવની આગળ ભજવી બતાવ્યું. એથી મહાદેવે ખુશ થઈ પોતે ભરતને તાંડવ શીખવ્યું અને પાર્વતીએ લાસ્ય શીખવ્યું. પછી ભરતે પોતાના બધા સિષ્યોને શીખવ્યું. મહાદેવની પાસે જે સેવકો હતા તેમાંથી તંકુ નામના એકે (મણે) તાંડવનો પ્રયોગ ભરતને બતાવ્યો, તથા પાર્વતીએ ધ્યાનની પુત્રી જે હિંચા તેને લાસ્ય શીખવ્યું એમ પણ ગ્રંથમાં કહ્યું છે. હિંચાએ હારકાંની ગોપીઓને શીખવ્યું, ને ગોપીઓએ સૌરાષ્ટ્ર દેશની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું. અને તેઓએ જૂદા જૂદા દેશોની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું. એવી પરંપરાથી અસખની સંગીતવિદ્યા અને તેની કળા દત્તરી આવ્યા વિશે સંગીતરતનાકર નામના પ્રાચીન ગ્રંથમાં લખ્યું છે. માર્ગસંગીતમાંથી દેશીસંગીતની ઉત્પત્તિ થઈ છે. સંગીતશાસ્ત્ર ઉપર મતગ, વિશાખિલ, દંતિલ, વિશ્વાવસુ, કંબલ, અર્જુન, નારદ, મધુસૂ, તુલક, દત્તમાન વગેરે અનેક વિદ્વાનોએ અતિ પ્રાચીનકાળમાં ઘણા ગ્રંથો લખી રાખ્યા હતા એમ જણાય છે. મયા ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષમાં પણ સંગીતના અનેક ગ્રંથો ગાવાનું જણવામાં આવ્યું છે. એ બધા પ્રાચીન અર્ચાચીન ગ્રંથોમાંથી જેટલા ગ્રંથો હાલ મળી શક્યા છે તે ઉપરથી તથા જે અતુલવસિદ્ધ મંગીત આપણા દેશમાં હાલ સર્વત્ર ચાલુ છે તે મંગીતની વિદ્યા અને કળાને અનુસંગત દેશી સંગીત કહાતું જે ગાયન વાદન તે શીખવા શીખવવા માટે, સ્વર, તાલના અતુલવસિદ્ધ જ્ઞાન વાળી સમગ્રુતી માટે, ગાયન વાદનનું જ્ઞાન સહેલથી થઈ શકે તેના સાધન રૂપ કૃત્રિમ પાકોનો તથા અભ્યાસને માટે મનોવત્તોનો સમૂહ આ પાઠમાં ગાજાના ૩ વિભાગ પાડીને કન્યામાં આવ્યો છે તેમાં આ ૧ લા વિભાગમાં સ્વર તથા કાળ (તાલ) વિશે જેટલું જણવાની જરૂર છે તે વિશે “શાસ્ત્રીય વિચાર” પાઠ ૨ થી ૧૨ સુધી કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રમાણે ગાયન, વાદન અને નર્તન મળી સંગીત કહેવાય છે તેના વિષયોને દૂકામાં ગોઠવવા હેતુ તો આ પ્રમાણે ગોઠવી રાખાય:—

સંગીત,

સ્વર વિષે શાસ્ત્રીય વિચાર.

પાઠ ૨ જો.

નાદ (Sound)

सर्वं नादात्मकं जगत् ॥

૧૦. ગીતં નાદાત્મકં વાચ નાદવક્ત્યા પ્રજ્ઞસ્યતે ।

तद्वयानुगतं नृत्यं नादाधीनमतस्त्रयम् ॥ १ ॥

ગીત નાદ વાણુ છે, વાચ (વગાડુ) પણ નાદથી જ સ્પષ્ટ થાય છે, તથા નૃત્ય (નાચવું) એ બંનેને અનુસરતું છે માટે ગાયન, વાદન અને નર્તન

બધો બ્યવહાર એ ત્રણે નાદને આધીન છે વળી કહ્યું છે કે —
નાદથી આલે છે

नादेन व्यजते वर्णः पदवर्णात् पदद्वयः ।

वचसो व्यवहारोयं नादाधीनं मतो जगत् ॥ २ ॥ सं. र. १, २

નાદથી વર્ણ (અ, આ, ઇ, ઓ, ય, એ, વગેરે અક્ષરો) ઉત્પન્ન થાય છે, વર્ણથી પદ (શ્લોકો, ધરો વગેરે શબ્દો) બનાવી શકાય છે એવા બે અથવા વધારે પદથી વાક્ય થતું હોવાથી તે વડે વાચા (બાણુ, બોલવું) બની શકે છે, અને એ વાચાથી તમામ મનુષ્યો આ દુનિયાનો બ્યવહાર ચલાવી શકે છે, માટે આણુ જગત્ નાદને આધીન છે જેને આપણે અવાજ, શબ્દ, ટમેરો, ધ્વનિ, ટહુકો, રણકારો કે ગર્જના વગેરે કહીએ છીએ તે બધી જાતના અવાજો માટે સંસ્કૃત ગ્રંથોમા “નાદ” એવો શબ્દ વાપરેલો છે એ નાદ વિના જ્યારે આખી દુનિયાનો બ્યવહાર ચાલી શકતો નથી, તો પછી ગાયન વાદન તો શી રીતે થઈ શકે ? માટે નાદ કેટલી જાતના, નાદ એટલે શું, તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈને સંભળાય છે, તથા આ હસનગતમા તેમજ અહસ્ત્ય કે શુભનગતમા નાદ કેવા રૂપે ગહેલો છે વિષે જાણવું જોઈએ

૧૧ પવનોના ઝપાટાથી ઉત્પન્ન થતા સમવાય, વિજળી ચવાથી થતી મેઘગર્જના,

દરિયાની લહેરોના અથડાવાથી થતી ગભીર શબ્દ લહરીઓ, નદિના સ્થૂળનાદકે આદતનાદ મહાન ધોધના પડવાથી થતો ગભીર ધોવાટ, ઝાડ ઉપર પવનના

ઝપાટા કે લહરીઓ અથડાવાથી થતો પાહણનો ખડખડાટ, કોયલ, મોર, મેના, ચકલી, સારસ, પોપટ વગેરે પક્ષિઓના મજૂનને મોહક અવાજો, સિંહ, વાઘ, ચિત્તાની ભયંકર ગર્જનાઓ, ગાય, બેશ વગેરે પશુઓના આરડવાના શબ્દો, મનુષ્ય વસ્તીમા થતો મનુષ્યના સમૂહનો ઝેલાહલ, અગર કોઈ ભરજભરમા સામજીવામા આવતી માણસોની ગરબડ, મનુષ્યોએ બનાવેલા આમગાદી, આગબોટ, મીલો વગેરે ચત્રોમાથી થતો ધડધડ અવાજ, અને સીસાટીઓ, તેમજ મનુષ્યોએ બનાવેલા સુંદર વાગના મધુર સ્વગ્ના રણકારા, અગર દુનિયાની કોઈ પણ બે વસ્તુઓના અથડાવાથી ઉત્પન્ન થતો કોઈ પણ જાતનો ધ્વનિ, એ બધા આ “સ્થૂળ દુનિયાના નાદો” છે, કે જેને આપણે રાત દિવસ સામજી અનુભવ કરીએ છીએ

૧૨. આ રચૂળ દુનિયાના જેટલા નાદ હોય છે તે બધા આપણે સાંભળી શકીએ છીએ; પરંતુ જે નાદ ધ્વજો જ રીણો હોય છે તે સાંભળી શકાતો સૂક્ષ્મ નાદ કે નથી. માણસ જાતની રચૂળ ઇન્દ્રિયથી નથી સંભળાતા એવા અનાહત નાદ. નાદ અનંત છે. ટ્રીડી ગાયવા મંદ્રાણના સ્પંદો આપણાથી ક્યાં સંભળાય છે? તોપણ સૂક્ષ્મ પ્રયોગથી જાણવામાં આવ્યું છે કે, એવાં ઝીણાં પ્રાણીઓ પશુ પોતાના વ્યવહાર માટે અચૂક પ્રકારનો ઝીણો નાદ કહાડી ચોક્કસ લાગણીઓ જતાવી શકે છે. એકાદી સાંત મધ્ય રાત્રિએ ઠાન આંખ બંધ કરી, મનને સાંત કરી બેસી રહેશો તો તેથી એક જાતનો એવો અગમ્ય (ન કહી શકાય તેવો) ધ્વનિ સંભળાય છે કે જેનું વર્ણન પણ કરી શકાતું નથી. યોગી લોકોએ એવા શુભ નાદો સાંભળીને તેનું વર્ણન શાસ્ત્રોમાં કરી મૂકેલું છે. આપણા શરીરમાં લોહીનું ફરવું, નાડી, ફેફસાં, પાચનક્રિયા, આંતરડાંની હીલચાલ, શાનતંત્રુઓના વ્યાપારોથી થતી ગતિ; એ બધાથી અનેક તરેહના સૂક્ષ્મ નાદો આપણા શરીરમાં થયાં કરે છે તેનું ભાન આપણને ક્યાં થાય છે? પણ જે યોગી મહાત્માઓ મન સાંત કરીને એકાદ ઘડિને આ રચૂળ જગતને બુલી જાય છે ત્યારે તેઓ સૂક્ષ્મ કે “શુભ દુનિયાના શુભ નાદો” સાંભળી શકે છે.

૧૩. રચૂળ દુનિયાના નાદોને માટે ‘સંગીતના ગ્રંથોમાં આહુતનાદ, અને શુભ દુનિયાના શુભ નાદોને માટે અનાહુતનાદ એવા બે સ્પષ્ટો વાપર્યા છે. નાદ નાદના બે પ્ર- માત્રના આહુત અને અનાહુત એવા બે વર્ગ પાડી, જે નાદો માણસ કારનેત્રેમનો જાતથી સાંભળી શકાય છે એવા રચૂળ દુનિયાના નાદો આહુતનાદમાં ઉપયોગ. સમ વેશ થઈ શકે; અને જે નાદો માણસ જાતથી સાંભળી શકતા નથી એવા સૂક્ષ્મ, કે શુભ દુનિયાના તમામ શુભ નાદોનો અનાહુતનાદમાં સ- માવેશ થઈ શકે એ કારણથી વિદ્વાનોએ આહુત અને અનાહુત એવા બે ભાગ પડવા છે. આહુતનાદની અને અનાહુતનાદની મર્યાદા પ્રયોગ ઉપરથી ચુકરેર કરવામાં આવી છે. નાદશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ સૂક્ષ્મ પ્રયોગો કરી એમ શોધી કહાડ્યું છે કે, જે આહુતનાદો આપણે સાંભળી શકીએ છીએ તેમાં જે નદાનામાં નદાનો નાદ સાંભળી શકાય છે તે એક સેકંડમાં હવાનાં ૧૬ આદોલનો કે ધ્રુજારીઓ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉંચામાં ઉંચો જે નાદ સંભળવામાં આવે છે એ નાદ, એક સેકંડમાં હવામાં ૪૮૦૦૦ આદોલનો થવાથી સંભળાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, આપણા કાનનું બંધારણ ઇશ્વરે જે રચ્યું છે તે ઉપરથી, એક સેકંડમાં અંખડ એવાં ૧૬ થી તે ૪૮૦૦૦ આદોલનો સુધી આહુતનાદની મર્યાદા ગણી શકાય, ને ૧૬ થી ઓછાં કે ૪૮૦૦૦ થી વધારે આદોલનો થવાથી જે નાદો ઉત્પન્ન થતા હશે તે નાદોનો મહાન પ્રદેસ કે મહાન જાડી, ગંભીર, સાંત શુદ્ધ તે અનાહુતનાદની મર્યાદાની રજાવાત ગણી શકાય. આ બંને વર્ગના નાદોના ઉપયોગ માટે સંગીતસ્ત્રનાકર નામે ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે:—

અનાહુતનાદ માણસથી કળી શકાતો નથી, નથી તે નાદ યોગીઓ જ જાણી શકે છે. આહુતનાદ મનુષ્યથી સાંભળી શકાય છે, તેથી તે સર્વેના જાણવામાં આવે છે. પર- માત્મા કે ઇશ્વરનું ધ્યાન કરતી વખતે ચિત્તની એકાગ્રતા થવી એ જલ્દી અર્થ છે, માટે

તે એકાદ્યતા સહેલાઈથી થવા માટે યોગીઓને સાફ અનાહત નાદ બહુ જ ઉપયોગી છે; જેથી એ નાદની સાધના (ઉપાસના) ગુરુએ બતાવેલા માર્ગે પ્રમાણે યોગીઓ જ કરે છે.

પરંતુ અનાહતનાદ ગુપ્ત હોવાથી તેમાં તમારા અમારા જેવા સ્પષ્ટ વૃત્તિવાળા પામર માણસોને ખુશી કરવાની મીઠાસ નહીં હોવાથી, તે નાદથી મનુષ્યના મનનું રંજન થઈ શકતું નથી. જેથી તમામ મનુષ્યોના ગાવા વગાડવામાં ઉપયોગી, તથા લોકોના મનને એકામ કરી ખુશ કરી મનનો થાક શમાવનાર, અને દુઃખના વિશ્રામ રૂપ એવો જે આહતનાદ તે બહુ જ ઉપયોગી છે. એ જ નાદમાંથી સંગીતના ગાયન વાદનમાં વપરાતા મુખ્ય સ્વરો અને તેના પેટા સ્વરો (શ્રુતિ) ઉત્પન્ન થાય છે. તથા આખા વ્યવહારમાં ઉપયોગી છે. માટે અનાહતનાદ જેમ યોગીઓને પરમાત્માનું ધ્યાન ધરવામાં સાધન રૂપ છે તેમ આહતનાદ આ સંસારમાંનાં મનુષ્યોને, પરમાત્માની ભક્તિ અને તે દ્વારા આનંદ, તેમજ મનના અતિશય થાકો જવાથી વિશ્રાંતિ મેળવવામાં ઐપધની પેઠે સાધન રૂપ છે.

૨૪. કોઈ પણ જાતના નાદનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે, તથા નાદ એટલે શું તે વિષે વિચાર કરીએ. ધારો કે તમારી સામે એક ઘંટ લટગાવેલો છે, તેની નાદ કેવી રીતે અને તમારી વચ્ચે ૮-૧૦ હાથનું અંતર છે. એક માણસ હથોડી લઈ ઉત્પન્ન થઈ સં. ઘંટ ઉપર આઘાત કરી વગાડશે ત્યારે તમારા સાંભળવામાં એ ઘંટનો નાદ બળાય છે આપણે. ઘંટ ઉપર હથોડી મારી આઘાત કર્યા પછી નાદ સંભળાય છે એમાં જે ક્રિયા-આપાર થાય છે તે વિષે ઝીણી નજરથી વિચાર કરી જોવાથી આ પ્રમાણે સમજાય છે—પ્રથમ તો એ ઘંટ ઉપર જેટલા જોરથી આઘાત કર્યો હશે તેટલા જોરથી ઘંટનું પતર ધ્રુજશે. એ ધ્રુજવાની ક્રિયા તમારે જોવી હોય તો ઘંટને જમીન ઉપર મૂકી, તેના ઉપર ઝીણી રેતી પાથરી, ઘંટ ઉપર હથોડીના આઘાત કરી વગાડશો તો તે પાથરેલી રેતીના રજકણો યગ યગ ધ્રુજવા માડશે. આ દાખલા પ્રમાણે, તમારી સામે ટાંગેલા ઘંટ ઉપર હથોડીના આઘાત કર્યા પછી તેનું પતર ધ્રુજશે. તે ધ્રુજવાથી ઘંટના પતરાને વળગેલી હવા જે ચારે કોર હશે તેના પરમાણુઓ તેટલા જ જોરથી ધ્રુજશે. એ ધ્રુજારી કે ચનચનાટ માત્ર એટલાજ પરમાણુઓમાં નહિ અટકતાં તે પરમાણુની પાસેની બીજી નવી હવાના પરમાણુઓમાં આઘાત પામી તેને ધ્રુજવશે. પાછી આ નવા પરમાણુઓમાં આવેલી ધ્રુજારીથી તેની પાસેના વળી બીજા નવા પરમાણુઓને આઘાત (ધક્કો) મળશે. એમ ક્રમે ક્રમે એ મૂળ ઘંટનું પતર હથોડીના આઘાતથી કંપાવમાન થઈને તેના ધક્કા કે ધ્રુજારીથી બધી હવાના પરમાણુઓ કંપાવમાન થઈ, તમે બધાં જોના હશે. સાં સુધી તે ધ્રુજારીઓનાં કુંડાળા આવી તમારા કાન ઉપર આવી આઘાત પામશે. હવામાં આ ધ્રુજારીઓ ઉત્પન્ન થઈ પરમાણુઓ કંપાવમાન કેવી રીતે થાય છે તે જાણવા માટે એક ધાતુનું મોટું તપેણું લઈ, તેમાં પાણી ભરી, તપેણાની કિનાર ઉપર આઘાત કરવાથી, પાણીનાં રજકણો કાપી ઉઠી તેનાં કુંડાળાં કેવી રીતે બને છે એ તમારા જોવામાં ઘણી વખત આવ્યું હશે. તેવી રીતે તમારી સામે ટાંગેલો ઘંટ અને તમારી વચ્ચે હવા રૂપી પાણી ભરેલું છે એમ ધારી, હવામાં ઘંટના ધ્રુજવાથી ધ્રુજારીઓ, અને કુંડાળાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ ચારે દિશામાં ફેલાતાં હશે તે બરાબર ધ્યાનમાં આવશે.

જ્ઞાનની અદરની ગ્યના તો એક દોષને જેવી રીતે ચામડુ મઠી લેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે હોય છે, જેથી મગ ઘટથી આવેલો આઘાત (કે જે ધૂનરીઓ તથા કુડાળા રૂપે હોય છે) તે તમારા જ્ઞાનના દોલ ઉપર અથડાશે, ને છેલ્લે એ દોલ ઉપર આવેલો આઘાત, તે જ દોલની સાથે મગધ ધગવનાર એક ગ્રવણ જ્ઞાનતત્ત્વ હોય છે તેના રસમાં સમાઈ જવાથી જે સૂક્ષ્મ ધમે તમારા મગજમાં વાગશે, ત્યારે તેથી જે અસર કે લાગણી (સંવેદના) થશે તેનું નામ નાદ 'નાદ'ને મધ અવાજ કહે છે, કોઈ ધ્વનિ કહે છે, અને મધ શબ્દ કહે છે જગતમાં જ્યાં જ્યાં અવાજ-ધ્વનિ-શબ્દ સંભળાય છે ત્યાં ત્યાં વાતાવરણમાં એવું કાર્ય દર્શેશ જનતું ગ્રહી નાદ સંભળાય છે જે જગતમાં પવન કે હવા ખીલકુલ ન હોય તે જગતમાં ઘટ વગાડીએ તોપણ તે ખીલકુલ નહિ સંભળાય જેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, નાદ ઉત્પન્ન થવામાં હવાની ઘણી જરૂર હોય છે, ને જ્ઞાનની રચના પણ અવિકારી હોવી જોઈએ.

વાતાવરણના રજકણોમાં, ઘટના આઘાતથી કે પ કે ધૂનરીઓ હવામાં ચારે બાજુએ ગોળા કુડાળાની માફક ફેલી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે મમજી સકાય એટલા માટે એક તળાવનો દાખલો લઈએ. ધારો કે એક નાનકડા તળાવમાં પાણી ઘણું જ સાત કે રિથર છે તેની વચમાં એક પથ્થર ફેંકીએ તો તે જે ગ્યજે પડશે તે પાણી પથ્થરના આઘાતને લીધે ફાલી ઉઠી તેની આસપાસ ચારે તરફ સરખી રીતે [સમકેન્દ્ર] કુડાળા ઉત્પન્ન થશે એ કુડાળાથી પાણીના રજકણો કંપી ઉઠી તરંગોના રૂપમાં પાછા નવીન કુડાળા ઉત્પન્ન થઈ ફેલાશે અને છેલ્લે કિનારા સુધી ફેલાઈ અથડાશે આ દાખલામાં પાણીના જે ગોળા કુડાળા ઉત્પન્ન થાય છે તેને સસ્કૃત ભાષામાં વીચીતરંગ કહે છે, ને માન બધા રજકણો ફાલી ઉઠી થર થર ધૂન, હાને, કે કપે છે તેને આંદોલન (વાયુએશન) કહે છે દુનિયામાં મોટા પણુ જ્ઞાનના આંદોલનો તથા તેથી થતા વીચીતરંગો કોઈ પણ જાતના સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ આઘાતથી થાય છે ને તેવા આઘાતથી નાદ સંભળાતો હોનાથી આ જગતમાં જેટલા નાદ હતા ૧૧ માં કલા તે મધાને આહુતનાદ કહે છે તેનો અર્થ આહુત એટલે "આવાત" અને નાદ એટલે 'અવાજ', 'શબ્દ' કે 'ધ્વનિ', અર્થાત્ આવાતથી ઉત્પન્ન થતો કોઈ પણ જાતનો ધ્વનિ કે અવાજ તે આહુતનાદ.

૧૫ નાદ શબ્દનો અર્થ ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે કહે છે —

નકાર પ્રાણનામાનં દકારમનલં વિદુઃ

જાતઃ પ્રાણાપ્રિસંયોગાત્તેન નાદોઽભિધીયતે ॥

૧ 'નાદ' શબ્દમાં બે અક્ષર છે ન અને દ છે તેમાં ન તે પ્રાણ અને દ તે અગ્નિ જેથી પ્રાણ એટલે (સ્થૂલ સૂક્ષ્મ) વાયુ અને અગ્નિ એટલે ઉષ્ણતા (કોઈ નાદ શબ્દનો પણ પ્રમરણી મતિ). એ બેના સંયોગ (આઘાત) થી જે સંભળાય છે તેને નાદ કહે છે આ અર્થ પ્રમાણે તો આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દુનિયામાં જે નાદ સંધળે બરપૂર ફેલાઈ રહ્યા છે તે બધાનો સમાસ નાદ શબ્દમાં કરવામાં આવ્યો. એ નાદ તે આહુત અને અનાહુત એવા બે પ્રકારનો સાચો માં કહે

છે, ને જણાવ્યું છે કે, કોઈ પણ નાદ વીચીતરંગ ન્યાય (રીત) થી ઉત્પન્ન થાય છે. ખીજા પ્રાણી તથા મનુષ્યના સરીરના નાદની ઉત્પત્તિકવી રીતે થાય છે તે વિષે કહ્યું છે કે,

હવે પછી જે કઈ બોલવું છે તે બોલવાની ધ્વનિ કગનાર જે જીવાતમા તે મનને પ્રેરે છે, એ મન સરીરમાં રહેલી ઉષ્ણતાને પ્રેરે છે, એટલે કે ગતિ આપે છે, તે ગતિ-થી શ્વાસોશ્વાસને ચલાવનાર જે શક્તિ પ્રાણુ તે ચલાયમાન થાય છે, પછી તે શક્તિના ચલાયમાન થવાથી, પ્રાણુવાયુ સરીરના ડૂંટી, હૃદય કંઠ, તાળવુ, અને મુખ એ પાંચ ભાગોમાં જે સ્નાયુઓ છે તેમની પ્રેરણાથી તે તે સ્થાનોથી જાંચો અદ્વી આવવાથી શબ્દ કે અનાજનો આવિર્ભાવ થાય છે એ પાંચ સ્થાનોથી પ્રેરણા થવાથી આવિર્ભાવ પામેલો અવાજ તે નાદ કહેવાય છે

૧૬ કલમ ૧૧ માં જેટલા આહતનાદ ગણાવ્યા તેના યોગ્ય વર્ગ પાડીએ શબ્દ,

અવાજ, ધ્વનિ, સ્વ, સ્વર વગેરે શબ્દો આપણે રોજ બોલનામા વાપરીએ

આહતનાદના છીએ તે શબ્દોના ખરેખરા અર્થ મનજવા જોઈએ ગાણુસ કે પ્રાણીના અવાજ, ધ્વનિ શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થતા નાદને આપણે અવાજ કહીશું, કોઈ પણ જગ અને શબ્દ એ પદાર્થોના, કે વનસ્પતિના આધાતથી ઉત્પન્ન થતા નાદને આપણે ધ્વનિ નામ વર્ગ કહીશું પ્રાણુપણુ ગાણુસ જાતનો જેની તેની બાધામાનો પ્રાણુપણુ જાતનો વર્ણ (કે જે પદ અને વાચ્યોનો ઉત્પાદક હોય તે) ૩૫ નાદ હોય તેને

આપણે શબ્દ કહીશું અવાજ, ધ્વનિ આ શબ્દ એ ત્રણ શબ્દોના અર્થમાં આ પ્રમાણે તથાવત ગખીને વિચાર કરીશું તો જણાઈ આવશે કે, આ દુનિયામાં જેટલા નાદ છે તેમાંથી કેટલાક મધુર લાગે છે એનાવાળા પ્રાણીઓના સરીરમાંથી નીકળતા અવાજોમાંથી "કાચલ, ગોર, મેના, મા સ વગેરે પ્રાણીઓના અવાજો ગાણુસ જાતના ગીતો વગેરે" જે અવાજો, આપણા કાનને મધુર લાગે છે ને તેથી આનંદ થાય છે તેમજ જડપદાર્થોના આધાતથી ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિઓમાંથી 'ધટ, વાજના સ્વરોના રણકારા, ઝાઝર, યત્રની સીંગીઓ, ધાતુના પતરામાંથી થતા રણકારા વગેરે' જેટલાક ધ્વનિઓ કાનને મધુર લાગે છે, ને સાંભળનાથી આનંદ થાય છે આવી જાતના આનંદ આપનાર પ્રાણુપણુ નાદ (અવાજ કે ધ્વનિ) ને મધુર અથવા મીઠા નાદ કહીશું જે નાદ આપણા કાનને મીઠા લાગે છે ને તેથી આનંદ થાય છે એવા નાદને સ્વર કે મુર કહે છે એ સ્વરના વિવેચન અને ઉપયોગ વિષે જે નિયમો હોય છે તે નિયમોના સમૂહને સંગીતશાસ્ત્ર કહે છે, ને જે નાદો (અવાજો કે ધ્વનિઓ) મધુર ન હોનાથી આનંદ આપી શકતા નથી એવા નાદોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વહન, વર્ધન વગેરે વિષે વિચાર જે શાસ્ત્રમાં સૂક્ષ્મ રીતે કરવામાં આવે છે તેને તો માત્ર નાદશાસ્ત્ર એવું સામાન્ય નામ પાડવામાં આવ્યું છે એને અંગ્રેજીમાં એકોસ્ટીક (Acoustics) કહે છે આમ હોવાથી આ દુનિયાના મુખ્યપુર અવાજ તથા ધ્વનિઓનો વિચાર કરનાર શાસ્ત્ર તે સંગીત શાસ્ત્ર છે, ને અમધુર અવાજ કે ધ્વનિઓનો વિચાર કરનાર શાસ્ત્ર તે નાદશાસ્ત્ર છે ને એ બંને શાસ્ત્રો આહતનાદશાસ્ત્રનાં અંગ છે

પાઠ ૩ જો.

સ્વર (Musical Note.)

સ્વતઃ રંજયતિ શ્રોતૃચિત્તં સ સ્વર ઉચ્યતે ॥

સંગીત રતનાકર. ૧, ૨,

૧૮. કોયલનો ટહુકો કાનને કેવો સરસ લાગે છે ? મોરના ટહુકારથી ને તેના લાંબા અવાજથી મનને કેવું સારૂ લાગે છે ? સારસ પક્ષિના બોલવાના કેવી જાતના અ- શબ્દો મનને કેવા શાંત અને ગંભીર લાગે છે ? હોયો બોલો છે તે તો વાળે તથા ન- ધણી વખતે સાંભળ્યું હશે; તે “ પ્રભૂતું ” “ પ્રભૂતું ” એવા શબ્દો બોલી નિશ્ચિતે સ્વર જમવાનના નામનું સ્મરણ મધુર અવાજથી એ પક્ષી કરતું હોય એમ કહી શકાય ? લાગે છે. રહનારના પડોઆ ફૂકડો “ ફૂકૂફૂક ” એવા શબ્દો બોલી મા- યુસને જગાડે છે તે પણ સાંભળ્યું જ હશે. પોપટનું બોલવું, તેની સીટી, મેનાંના મીઠા બોલ; દેવતગ્ધરા પક્ષિના બોલો; કાબેરના શબ્દો, ચકલીના ચીચી અવાજો અને એજ પ્રમાણે માણસ જાતના મીઠા શબ્દો તથા માવાના મુમધુર અવાજો, એ બધા પ્રાણિ જાતના શરીરમાંથી નીકળતા અવાજો કાનને મધુર લાગે છે ને તે સાંભળવાથી મનને પોતાની મેજેજ આનંદ થાય છે

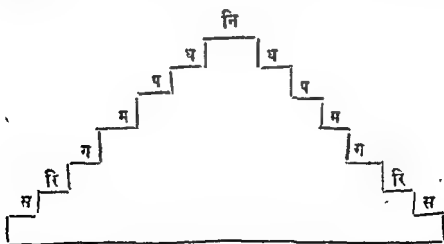
કોઈ મહોટા શહેરમાં જઈશુ તો સવારના પહોરમાં ચીલોની વાગતી સીટીઓ સંજાણશે; આમગાડીની ગીંગાઓ સંજાણશે. બાઈચીકલની ઘંટડીઓ કે મોટર નામની ગાડીઓના શંખનાદ; તેમજ દોલ, નગારા, અને બીજાં કોઈ પણ જાતના વાજમાંથી મધુર કે ગંભીર ધ્વનિઓ સંજાણશે, અને તેથી મન ઉપર ચોક્કસ લાગણી થશે. જંગ- લમાં જઈશુ તોપણ ચારે તરફ ખેતરોમાં ખેડતો કુવામાંથી પાણી કઢાડવા માટે જે હોસ તાણે છે તેના ધ્વનિઓ, તેમજ કોઈ વાસણી વગાડતું હોય તો તેના મીઠા ધ્વનિના રણકારા, સાંપ પકડનાર વાદીઓ જે મહુવર-મેરલી વગાડે છે તેના ચુલતાન કરી નાખનાર ને મનને ડોલાવી એકતાન કરી દેનારો ગંભીર સ્વર એ બધા જડપદાર્થો દ્વારા નીકળતા ધ્વનિઓ કાનને મધુર લાગે છે, ને તેમના સાંભળવાથી મન કોઈ વખતે આનંદિત બને છે તો કોઈ વખતે સાંત કે ગંભીર બની જાય છે.

એ પ્રમાણે દુનિયામાં સજીવ પ્રાણિઓના જેટલા મધુર અવાજો અને જડપદાર્થો ઉત્પન્ન થતા જેટલા ધ્વનિઓ મધુર હોય છે તે બધા વધતા ઓછા બળથી મન ઉપર અસર કરીને મનમાં આનંદની, શાંતિની કે ક્રોધજાતની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. આવી અસર કરનારા આ જગતમાં જેટલા અવાજો કે ધ્વનિઓ છે તેમનું પૃથક્કરણ કરતાં કરતાં વિદ્વાનોએ એવું શોધી કાઢ્યું છે કે, એ બધા અવાજો કે ધ્વનિઓ ખાસ ૭ પ્રકારના નાદમાં આવી જાય છે, તે નાદોને મુર કે સ્વર કહે છે.

૧૯. સ્વરો ૭ છે તેમનાં નામ : પશ્ચ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ. તે દરેક નામોના પ્રથમ અક્ષરના આધારે સ રિ ૭ સ્વરનાં નામ ગ મ પ ધ નિ એવાં ટૂંકાં નામ રાખવામાં આવ્યાં છે. તેમને સાત અને સંજ્ઞા. સ્વરનાં ચિન્હો કે નિશાનિઓ કે સંજ્ઞાઓ કહે છે. એટલે કે, સાત સ્વરમાં પહેલો સ્વર પશ્ચ છે ને તેની સ એવી ટૂંકી સંજ્ઞા રાખવામાં આવી છે, જેથી પ્રક્ટ સ એટલું ટૂંકું નામ કહેતાં પશ્ચ સ્વર સમજવો. એજ પ્રમાણે સાત સ્વરમાં બીજો સ્વર ઋષભ છે, ને તેની રિ એવી સંજ્ઞા રાખવામાં આવી છે. એજ નિયમ ગ મ પ ધ નિ, એ સંજ્ઞાઓને માટે સમજી લેવો.

૨૦. સ રિ ગ મ પ ધ નિ એ સાતે સ્વરો અનુક્રમે એકબીજાથી ચઢતા ચઢતા છે. જેમ કે, સ સ્વરના નાદ કરતાં રિ સ્વરનો નાદ ચઢતો કે જાણીએ. સાતે સ્વરો કેની રિ સ્વરના નાદ કરતાં ગ સ્વરનો નાદ ચઢતો છે. એજ પ્રમાણે ગ રીતે ચઢતા કે જ કરતાં મ નો નાદ, મ કરતાં પ નો નાદ, પ કરતાં ધ નો નાદ અને વરતા છે? ધ સ્વર કરતાં નિ સ્વરનો નાદ ચઢતો છે.

નિ ધ પ મ ગ રિ સ એવા ઉલટા ક્રમથી માટે સ્વરો એક બીજાથી અનુક્રમે ઊતરતા ઊતરતા છે. જેમ કે, નિ ના સ્વર કરતાં ધ નો સ્વર ઊતરતો કે નીચો છે. ધ સ્વરના નાદ કરતાં પ સ્વરનો નાદ ઊતરતો છે. એજ રીતે પ કરતાં મ નો, મ કરતાં ગ નો, ગ કરતાં રિ નો અને રિ ના સ્વર કરતાં સ સ્વરનો નાદ નીચો છે. આ વાત વધારે સારી રીતે જાણવામાં આવે તે સાફ સાતે સ્વરને નીચરધુનીના પગથીઆં રૂપે ગણવીએ.

આ નીચરધુની ઉપરથી સમજવામાં આવશે જ કે, સ ના કરતાં રિ નો સ્વર એક પગથિઆ નેટમો ઊંચો છે. રિ ના સ્વર કરતાં મ નો સ્વર એક પગથિઆ નેટમો ઊંચો. પશ્ચ સ ના કરતાં મે પગથિઆં નેટમો ઊંચો છે. ગ ના કરતાં મ નો સ્વર એક પગથિઆ નેટમો ઊંચો અને રિ ના કરતાં મે પગથિઆં નેટમો ને સ ના કરતાં ગજ પ.

ગિયો છે, તો ગ ના કરતાં બે, રિ ના કરતાં ત્રણ ને સ ના કરતાં ચાર પગથિયાં નેટલો ગિયો છે. એમ ધ કરતાં ઘ સ્વરને માટે તથા ઘ કરતાં નિ સ્વરને માટે સમજી લેવું.

એક સ્વર ખીજા સ્વર કરતાં કેટકેટલો ગિયો છે તે જાણ્યા પછી તેજ ક્રમથી એક સ્વર ખીજા કરતાં કેટકેટલો નીચો કે ઉતરતો છે તેનો ખ્યાલ થઈ શકશે. જેમ કે નિ નો સ્વર છેક છેલ્લો સાતમો છે; તે સ્વર કરતાં ઘ નો સ્વર એક પગથિયું નીચો છે, ને ઘ કરતાં પ નો સ્વર એક પગથિયાં નીચો છે તો નિ કરતાં બે પગથિયાં નીચો જાણવો. હવે જો ધ કરતાં મ એક પગથિયું નીચો છે તો ઘ કરતાં બે પગથિયાં નીચો ને નિ કરતાં ત્રણ પગથિયાં નીચો જાણવો. આ વાત ઉપરના દાખલાથી બહુજ સહેલી લાગશે.

૨૧. ઉપલી આખત જરા ઝીણા રૂપમાં સમજી શકાય, અને તે ઉપરથી બધા સ્વરો કયા પ્રમાણમાં ચડતા કે ઉતરતા છે તે ચોક્કસ જાણી શકાય તે સાત સ્વરો કયા માટે એક દાખલો આપી સમજાવીએ. ધાગે કે સ્વસ્વરનું વજન અથવા પ્રમાણમાં ચડતા તોય ૨૪ શેર હોય તો રિ નું વજન ૨૭ શેર નેટલું થશે, ગ નું ૩૦ કે ઉતરતા છે તેની શેર, મ નું ૩૨ શેર, પ નું ૩૬ શેર, ઘ નું ૪૦ શેર અને નિ નું વજન વજનના રૂપમાં ૪૫ શેર થશે. હવે સત્તું જે ૨૪ શેર વજન છે, તેને બદલે તેનાથી તથા અપૂર્ણાકના બમણું એટલે કે ૪૮ શેર વજન લઈએ તો તેનાજ જેવો, પણ તેનાથી રૂપમાં સમજાણુ ગિયો એવો ખીજો સ્વર થશે. આ બધાં વાજનોને નીચે પ્રમાણે ગોઠવીએ. જેમ કે,

સ્વર.....	સ	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સં
વજન શેર.....	૨૪	૨૭	૩૦	૩૨	૩૬	૪૦	૪૫	૪૮

સાતે સ્વરો આ પ્રમાણમાં છે. તેમજ એજ પ્રમાણ જો અપૂર્ણાકના સમજાવીએ તો દરેક સ્વરનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે આવે. તેમાં સ્વસ્વર પ્રમાણ ૧ છે એમ ધારીએ તો તેની સાથે સરખાવતાં રિ નું પ્રમાણ ($27-24=\frac{3}{4}$) છે આવે. ગ નું પ્રમાણ ($30-24=\frac{5}{4}$) છે આવે, એટલે કે સ જો ૧ હોય તો તેના કરતાં ગ સ્વર $\frac{5}{4}$ પ્રમાણ નેટલો ગિયો છે; મ નું પ્રમાણ ($32-24=\frac{4}{3}$) છે આવે, એટલે કે સ ના કરતાં મ સ્વર $\frac{4}{3}$ પ્રમાણમાં ગિયો છે. તેમજ પ નું પ્રમાણ ($36-24=\frac{3}{2}$) છે આવે, એટલે કે સ ના કરતાં પ $\frac{3}{2}$ ગણો ગિયો છે. ઘ નું પ્રમાણ ($40-24=\frac{5}{3}$) છે, જેથી ઘ સ્વર સ ના કરતાં $\frac{5}{3}$ ગણો ગિયો છે. અને નિ સ્વસ્વર પ્રમાણ ($45-24=\frac{15}{8}$) છે, એટલે કે સ ના કરતાં નિ સ્વર $\frac{15}{8}$ ગણો ગિયો છે. એથી આગળ જતાં બમણા સાતું પ્રમાણ ($48-24=2$) આવે. આ રીતે ઉપરની બે રીત પ્રમાણે સાતે સ્વરોનાં પ્રમાણો ગોઠવીએ તો આમ થાય.—

સ્વર.....	સ	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સં
વજનના રૂપમાં } ૨૪	૨૭	૩૦	૩૨	૩૬	૪૦	૪૫	૪૮	
પ્રમાણ. }								
અપૂર્ણાકના રૂ- } ૧	$\frac{3}{4}$	$\frac{5}{4}$	$\frac{4}{3}$	$\frac{3}{2}$	$\frac{5}{3}$	$\frac{15}{8}$	૨	
પમાં પ્રમાણ. }								

જો સ નું વજન ૨૪ શેર છે એમ ગણીએ, અથવા તો સ ને ૧ માનીએ તો તેની માથે બીજા ૬ ચરો ક્યા ક્યા પ્રમાણમાં હોઈ શકે તેનો સંબંધ આ ઉપરથી જણવામાં આવશે.

અપૂર્ણાકના રૂપમાં આપેલ પ્રમાણ બહુજ ઉપયોગી છે. જો સ નું વજન ૨૪ શેર છે એમ નહિ સ્વીકારતા ૨૬૪ શેર છે એમ ધારણો તો તે સંખ્યાને, ઉપર કહેલી તે તે સ્વરની અપૂર્ણાક સંખ્યા વડે ગુણવાથી તે તે સ્વરોનું વજન નીકળી શકશે. જેમકે સ નું વજન ૨૬૪ શેર હોય તો રિ નું વજન $264 \times \frac{1}{2} = 132$ શેર, મ નું $264 \times \frac{1}{3} = 88$ શેર, ધ નું $264 \times \frac{1}{4} = 66$ શેર, નિ નું $264 \times \frac{1}{5} = 52.8$ શેર અને પ્રથમ સ ના કરતા બીજો સ તેનું વજન $264 \times 2 = 528$ શેર થશે. એટલે કે સાતે સ્વરના નીચે પ્રમાણે વજનો આવ્યાં

સ	રિ	મ	ધ	નિ	સ
૨૬૪	૧૩૨	૮૮	૬૬	૫૨.૮	૫૨૮

૨૨. સ ની સાથે બીજા સ્વરો ક્યા પ્રમાણથી ગોઠવાયેલા છે તે વિષે જુલાસાથી મમજાવ્યું હવે કોઈ પણ પાસે પામેના જે સ્વરોમાં જે અંતરો કે અંતર પાસે પામેના કાશ (જગા) છે તેનું, એટલે કે તેમની ઉંચાઈ નીચાઈનું અંતર ક્યા જે સ્વરોમાં બીજા પ્રમાણમાં હોય છે તે પણ ઉપરના પ્રમાણ ઉપરથી હિસાબ કરી નીકળી શકશે. જેમકે, રિ અને મ ની વચ્ચે જે અંતર છે તેનું પ્રમાણ શું હશે, ધનું (અતરનું) અથવા મ અને ન ની વચ્ચે કેટલું અંતર હશે, તેમજ એ પ્રમાણે દરેક પ્રમાણ સ્વર વચ્ચે કેટલેટલું અંતર ક્યા પ્રમાણથી છે તે કહી શકાશે. એની રીત મહેલી છે. તે એ કે, જે જે પાસેના સ્વરો વચ્ચેનું અંતર કહાડ્યું હોય, તેમાથી ઉપલા સ્વરના પ્રમાણને નીચલા સ્વરના પ્રમાણથી ભાગી નાખવાથી જે અંક આવશે તે પ્રમાણવાળું અંતર, તે જે સ્વરો વચ્ચે છે એમ જણવું આ રીત પ્રમાણે હવે દરેક સ્વરની વચ્ચેના અંતરોનું પ્રમાણ કહાડીએ-

- (૧) સ અને રિ વચ્ચે $\frac{1}{2}$ નું અંતર છે, એ ઉપર કહેવામાં આવ્યું જ છે. તોપણ ઉપલા નિયમ પ્રમાણે રિ નું પ્રમાણ $\frac{1}{2}$ -સ નું પ્રમાણ $1 = \frac{1}{2}$ તે સ અને રિની વચ્ચેનું અંતર સમજવું.
- (૨) રિ અને મ વચ્ચેનું અંતર કશું નથી, તે આપણે ઉપલા નિયમથી કહાડ્યું જોઈએ, જેથી મનું પ્રમાણ $\frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 1$ ના પ્રમાણમાં રિ અને મ વચ્ચે અંતર છે. તેજ જે આપણે વજનના રૂપમાં હિસાબ કરી જોઈશું તો તેજ પ્રમાણ આવશે જેમ કે, મ ૮૦ ગ્રેન-રિ ૨૦ ગ્રેન $\frac{20}{80} = \frac{1}{4}$ નું અંતર આવ્યું. એટલે કે, કાતો વજનના હિસાબથી ગણો કે કાતો અપૂર્ણાકના પ્રમાણથી ગણો, અંતરના પ્રમાણમાં ફેર પડે નહિ.
- (૩) મ અને ધ વચ્ચે, મ $\frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 1$ અને ધ $\frac{1}{4}$ નું અંતર આવ્યું.
- (૪) મ અને ધ વચ્ચે, ધ $\frac{1}{4}$ અને મ $\frac{1}{2}$ નું અંતર આવ્યું.

- (૫) પ અને ઘ વચ્ચે, ઘ $\frac{૫}{૪}$ પ $\frac{૫}{૪} = \frac{૫}{૪} \times \frac{૫}{૪} = \frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર
 (૬) ઘ અને નિ વચ્ચે, નિ $\frac{૫}{૪}$ ઘ $\frac{૫}{૪} = \frac{૫}{૪} \times \frac{૫}{૪} = \frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર
 (૭) નિ અને ઉપરના પ્રમાણ સ વચ્ચે, સ $\frac{૨}{૧} = \frac{૨}{૧} \times \frac{૫}{૪} = \frac{૧૦}{૪}$ જેટલું અંતર
 નિ અને સ ની વચ્ચે સમજવું

આ રીતે દરેક સ્વગી વચ્ચે જે અંતરો આવ્યા તેને નીચે પ્રમાણે ગોઠવીએ

સ અને રિ વચ્ચે $\frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર	મ અને પ વચ્ચે $\frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર
રિ „ ગ „ $\frac{૨૫}{૧૬}$ „	પ „ ઘ „ $\frac{૨૫}{૧૬}$ „
ગ „ મ „ $\frac{૨૫}{૧૬}$ „	ઘ „ નિ „ $\frac{૨૫}{૧૬}$ „

નિ અને સ વચ્ચે $\frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર

સાતે સ્વરો પરસ્પરથી ઉપરના પ્રમાણમા અંતર રાખી રહેલા છે તે પ્રમાણની સંખ્યા નિયમિત જણાય છે એટલે કે, $\frac{૨૫}{૧૬}$, $\frac{૨૫}{૧૬}$ અને $\frac{૨૫}{૧૬}$ એ ત્રણમાથી કોઈ પણ એક પ્રમાણ રાખ્યા અંતરે સ્વરો રહેલા છે, તેમા $\frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર મહોડું ગણાય માટે તેને મહોડું અંતર કહીશું $\frac{૨૫}{૧૬}$ એ અંતર કઈક ઓછું છે માટે તેને મધ્યમ અંતર કહીશું અને $\frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર એ બંને અંતરોથી ઓછું છે માટે તેને લઘુ અંતર કહીશું સ્વરોની વચ્ચેના આ અંતરને ટેલકાક અવકાશ-જગ્યા પણ કહે છે

૨૩. પાસે પાસેના કોઈ પણ બે સ્વરોની વચ્ચે જેટલું અંતર હોય છે તે રિયે

આ જે કહ્યું તે ઉપરથી, પાસે પાસે ન હોય એવા કોઈપણ બે સ્વરો પાસે પાસે ન વચ્ચેનું અંતર ઉપરના નિયમથી નીકળી શકશે એટલે એવી રીતે કે, હોય એના કોઈ પાસે પાસેના ન હોય એના કોઈ પણ બે સ્વરો હોય તેમાથી જે સ્વર પણ બે સ્વરો વચ્ચે હોય તેના પ્રમાણને નીચલા સ્વરના પ્રમાણથી ભાગી વચ્ચેનું અંતર નાખવાથી જે આક આવશે તેટલું અંતર તે બે સ્વરો વચ્ચેનું સમજાશે એ નિયમ પ્રમાણે હવે અંતરો તપાસીએ

સ ની સાથે ગ મ પ ઘ અને નિ એ સ્વરો વચ્ચે જેટલું અંતર છે તે વિષે તો કલમ ૨૧ મા કહ્યું છે જ હવે રિ ની સાથે મ તુ અંતર કહાણું હોય તો, મ તુ પ્રમાણ $\frac{૫}{૪}$ રિ તુ પ્રમાણ $\frac{૫}{૪} = \frac{૫}{૪} \times \frac{૫}{૪} = \frac{૨૫}{૧૬}$ જેટલું અંતર થયું એજ પ્રમાણે રિ અને પ વચ્ચે ($\frac{૫}{૪} - \frac{૫}{૪} = \frac{૫}{૪} \times \frac{૫}{૪} = \frac{૨૫}{૧૬}$) $\frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર રિ અને ઘ વચ્ચે ($\frac{૫}{૪} - \frac{૫}{૪} = \frac{૫}{૪} \times \frac{૫}{૪} = \frac{૨૫}{૧૬}$) $\frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર, રિ અને નિ વચ્ચે ($\frac{૫}{૪} - \frac{૫}{૪} = \frac{૫}{૪} \times \frac{૫}{૪} = \frac{૨૫}{૧૬}$) $\frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર છે

ગ અને પ વચ્ચેનું અંતર એજ કમે નીકળશે જેમ કે, પ $\frac{૫}{૪} = \frac{૫}{૪} \times \frac{૫}{૪} = \frac{૨૫}{૧૬}$, એજ રીતે ગ અને મ વચ્ચે ($\frac{૫}{૪} - \frac{૫}{૪} = \frac{૫}{૪} \times \frac{૫}{૪} = \frac{૨૫}{૧૬}$) $\frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર, ગ અને નિ વચ્ચે ($\frac{૫}{૪} - \frac{૫}{૪} = \frac{૫}{૪} \times \frac{૫}{૪} = \frac{૨૫}{૧૬}$) $\frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર છે મ અને ઘ વચ્ચે ($\frac{૫}{૪} - \frac{૫}{૪} = \frac{૫}{૪} \times \frac{૫}{૪} = \frac{૨૫}{૧૬}$) $\frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર, મ અને નિ વચ્ચે ($\frac{૫}{૪} - \frac{૫}{૪} = \frac{૫}{૪} \times \frac{૫}{૪} = \frac{૨૫}{૧૬}$) $\frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર થશે પ અને નિ વચ્ચે ($\frac{૫}{૪} - \frac{૫}{૪} = \frac{૫}{૪} \times \frac{૫}{૪} = \frac{૨૫}{૧૬}$) $\frac{૨૫}{૧૬}$ અંતર છે

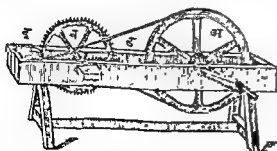
૨૪. આ બધી રચના બાબતો સમજાવ્યા પછી હવે જરા ઝીણી બાબત સમજાવીએ ગયા પાઠમા તમે લીખી ગયા કે, કોઈપણ જાતનો નાદ પ્રથમ સ્વરની બાબતો બે વસ્તુનો આધાર થયા પછી, તે આધારને લીધે પહેલા તો હવાના રજકણોમા આટોલતો (કપ, ધ્વજીઓ કે બહાઈચિન્સ) ઉત્પન્ન થાય

છે, તે તે આદેશનો આગળ વધી વીચારતરંગો એટલે કે, ગોળ કુંડાળાં જેવાં ચારે તરફ મોજાં રૂપે બધે પ્રસરી જવાથી નાદ સભળાય છે. એ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે, કોઈ પણ પ્રકારનો નાદ ઉત્પન્ન થવામાં કેટલાંક ચોક્કસ આદેશનો યવાંજ જોઈએ. એટલી ખાખત ઉપરથી વિદ્વાનોએ સ્વરની વ્યાખ્યા એવી બાંધી છે કે, જે નાદ ટુટક ટુટક ન હોતાં અખંડ અને નિયમિત હોઈ સ્પષ્ટ સંભળાય, તથા જેનાં આંદોલનોનો વેગ માપી શકાય તેવા નાદોને સુર કે સ્વર કહે છે.

કોયલનો ટહુકો, મોરનો અવાજ, પોપટની સીટી વગેરે અવાજોમાં, તથા ગાડીની સીટી, ધડિયાળની ટોકારી વગેરે ધ્વનિઓમાં કંઈક અખંડપણું હોઈને તેમના આદેશનો વેગ નિયમિત હોઈ માપી શકાય છે તેથી તે કોઈપણ પ્રકારના સ્વર છે. અહિં એક નવો સવાસ એવો ઉત્પન્ન થશે કે, એ બધુંએ ખરૂં, પણ કોઈ ચોક્કસ નાદ સભળાય એ તો હીક છે પરંતુ તે નાદના આદેશોનો સંખ્યા કે તેનો વેગ વળી માણસ જાતથી માપી શકતો હશે? એટલે એવી રીતે કે, કોઈ ચોક્કસ નાદ ઉત્પન્ન થવા માટે હવાના રજકણો એક પળમા કેટલી વાર ધ્રુજ્યા, એ વાત માણસ જાતથી સમજી શકાય તેવી નથી આવે સવાસ બોલો થાય એ ખરૂં છે. પણ તેનોએ શોધ વિદ્વાનોએ કર્યો છે, તે વિશે થોડુંક સમજાવીએ છીએ.

૨૫. કોઈપણ નાદ જે પદાર્થદ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે તે પદાર્થના આઘાતથી હવાના રજકણો એટલા બધા ઝપાટાળધ આદેશન પામે છે કે, તે આદેશનો આદેશન માપ-નરીઆખે જોઈ શકાતા નથી, તેમ માપી પણ શકાતાં નથી. જૂના જૂના વાના યંત્રની સ્વરો ઉત્પન્ન થવા માટે આદેશનોની કેટકેટલી સંખ્યા હોવી જોઈએ તેનું રચના માપ લઈ શકાય તે સારૂ વિદ્વાનોએએ જણુ જાતના યંત્રો શોધી કઢાડ્યા છે. તેમા આકૃતિ ૧ મા અતોવેલું રેડિયાના આકારવાળું યંત્ર બહુજ સાદું અને સમજી શકાય તેવું છે. પ્રથમ તો તેનું વર્ણન આપુ છું.

આ-યંત્રમા બે ધાતુના પત-નુ ચક્ર છે. તેની કોર (પરિધ) ઉપર સરખે અતરે

આકૃતિ ૧ સ્વરના આદેશનો માપવાનો યંત્ર

છે, તે યુદ્ધમા રાખી ફરવીએ તો તેને લીધે ઠં ઠોરડી રેડિયાની આકૃતિ થશે, અને તેથી બે ચક્ર નિયમિત ગતિથી ફરી શકે. બે ચક્રના દાતાની સાથે જ નામની લોખંડની ઠમા-નનો ટુકડો યંત્રના ચોક્કસ સાથે એવી રીતે જડી લીધો છે કે, બે ચક્ર જ્યારે જ્યારે ફરે

તીજુ દાતા પાડેલા છે. આ યંત્રમાં એજ ચક્ર મુખ્ય હોઈને ઉપયોગી છે. તેની પાસે જ નામનું બીજું મોટું ચક્ર ગોઠવેલું છે, તેના પરિધ ઉપર ચક્રને જનારી ઠં નામની ગોળ વાદી કે ઠોરડીનો સબંધ બે ચક્રની ધરી સાથે જોડવામા આવ્યો છે. કેમકે તેથી જ ચક્ર ફરે તો ઠં ઠોરડીને લીધે બે ચક્ર પોતાની મેજે ફરે. આ ચક્રને એક હાથે

ત્યારે ત્યારે તેનો દરેક ઘટો ફે કમાન સાથે ઘસાઈને પસાર થાય, ને તેમ ઘવાથી એ કમાન ઉપર ફટકો પડવાથી ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય. હવે જો કે ચક્રની ડોર ઉપર ૬૦ ઘાંતા હોય, અને તેને દરેક મેકંડમાં ૪ ફેસના વેગથી ફેરવીએ તો, દર સેકંડમાં ફે કમાન ઉપર $60 \times 4 = 240$ ફટકા પડશે એ ચોખ્ખું છે. ચક્રના ફરવાના વેગ ઉપર તેના ઘાંતાના ફટકા (કટકટલી) ઓની સંખ્યાનો આધાર ગણે એ સ્પષ્ટ છે. આમ ઘવાથી આ યંત્ર દ્વારા જે ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન કરવામાં આવશે તે સ્પષ્ટ અને અખંડ હશે.

૨૬. ઉપરના યંત્ર અને બીજાં ઘણાંક યંત્રો ઉપરથી વિદ્વાનોએ અનેક પ્રયોગો કરી એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે, ■ સુરમાનો પહેલો ધડજ સ્વર, એક સેકંડ-દરેક સ્વરના આ- માં ૨૪૦ આદોલનો કે ફટકાવડે ઉત્પન્ન થાય એમ સ્વીકારીએ તો આદોલનોના ૩૫માં રિ ગ મ પ ધ નિ એ છ સ્વરો ઉત્પન્ન થવા માટે નીચે પ્રમાણે ચોક્કસ પ્રમાણ આદોલનો થવા જોઈએ

સ	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સં
૨૪૦	૨૭૦	૩૦૦	૩૨૦	૩૬૦	૪૦૦	૪૫૦	૪૮૦

એક મેકંડમાં ૨૪૦ આદોલનોને બદલે જો બમણા (૪૮૦) આદોલનો થાય તો, ૨૪૦ આદોલનોથી જે સ સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી ઉચો (ટીપ-તાગ) સં ઉત્પન્ન થાય છે. જેથી ૨૪૦ અને ૪૮૦ ની વચ્ચે રિ ગ મ પ ધ નિ એ છ સ્વરોના આદોલનો હોઈ શકે એ સ્પષ્ટ છે ને તે જાણે સ્વરોના આદોલનોનું પ્રમાણ ઉપર પ્રભાવ છે. કલમ ૨૧ માં સ તું વળત ૨૪ શેઠ, રિ તું ૨૭ શેર વગેરે જે આપણે કલ્પના કરી હતી તેનો સંબંધ આવા ચક્રમ પ્રયોગો ઉપરથી સમજી શકે. ને સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ તું અપૂર્ણાંકનું પ્રમાણ જે ૧, $\frac{૩}{૪}$, $\frac{૨}{૩}$, $\frac{૩}{૫}$, $\frac{૨}{૫}$, $\frac{૪}{૫}$, ૨, આવું સમન્વય હવું તે પ્રમાણ આ આદોલનો સાથે મળતું આવે છે. હાલ હારમોનિયમ, પિયાનો વગેરેમાં જે સ (મધ્યમકલ્પ) વાપરવામાં આવે છે તે જો એક સેકંડમાં ૨૬૪ આદોલનોથી ઉત્પન્ન થતો હોય તો બીજા સ્વરો કેટકેટલા આદોલનોથી ઉત્પન્ન થશે, એ દર્શાવું હોય તો $\frac{૩}{૪}$, $\frac{૨}{૩}$ વગેરે પ્રમાણથી ગુણવાથી બીજા સ્વરોના આદોલનો આપી શકશે. જેમકે, સ ૨૬૪ મરિટ્ટ ૨૨૬૭ રિ ના આદોલનો થશે; સ ૨૬૪ મરિટ્ટ ૨૩૩૦ મરિટ્ટ આદોલનો થશે. આ રીતથી જે તે સ્વરના (અપૂર્ણ) પ્રમાણથી ગુણવાથી તે તે સ્વરના આદોલનો નીચે પ્રમાણે નીકળી શકશે. જેમકે —

સ	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સં
૨૬૪	૨૯૭	૩૩૦	૩૫૨	૪૦૬	૪૪૦	૪૯૫	૫૨૮

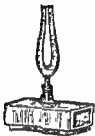
૨૭. સાત સ્વરોમાં પહેલો સ્વર જે ધડજ તેજ મુખ્ય છે. તે સ્વર પ્રથમ ટાયમ કરવામાં આવે તોજ તેના પ્રમાણમાં બીજા છ સ્વરો સુકર કરી શકાય. અમુક આદોલન 'ધડજ' સંખ્યાનો અર્થ " ધડ્ એટલે છ, અને જ એટલે ઉત્પન્ન કરવાના સ્વરને કા- નાર, એટલે કે ' છ સ્વરોને ઉત્પન્ન કરનાર જે સ્વર તે ' " એવો થાય થમ કરવા માટે છે. આખી દુનિયામાં જેટલા વાજ છે તેને મેળવવા માટે તથા ગાય સ્વરસ્થ વાની નના ઉપયોગ માટે ધડજનો અમુક (ચોક્કસ આદોલનો વાળો) ધ્વનિ- નાદ સુકર કરવાની ધણીજ જરૂર છે. જે ઉપરથી ફોન્સ, ઇંગ્લેન્ડ,

અમેરિકા વગેરે દેશના વિદ્વાન સંગીતશાસ્ત્રીઓની ભલામણથી લંડન શેઢરમાંની “ સોસાયટી ઓફ આર્ટસ ” નામની વિદ્યાની શોધ કરનારી મંડળીએ એવું ઠેરવ્યું છે કે, એક મેકંડમાં ૨૬૪ આદોલનો ચલાવી ને નાદ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ તે નાદ વ્યવહારમાં વાપરવામાં આવતો મધ્યપદ્મજ માનવે.

પરંતુ ૨૬૪ આદોલનો ચલાવી ને નાદ ઉત્પન્ન થાય તે નાદ તે શ્લાણેજ, એવું શા ઉપરથી સાંભળી શકાય ? એને માટે એકં બહુ સારી તેમજ સાદી યુક્તિ વાપરી છે. ૨૬૪ આદોલનો દર સેકંડમાં ચંત્રમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા પછી ને નાદ સંભળાય તેના સુર (નાદ) ની, સાથે પોલાદની એક વાંકી કમાન ધસી ધસીને મેળવવામાં આવે છે, પછી તે કમાનને જમીન ઉપર ઠોકીએ તો ને નાદ ઉત્પન્ન થાય તે નાદ ૨૬૪ આદોલનો વાગે હોય એ ખુશ્ખુજ છે. તે નાદને પદ્મજ સમજવો.

આકૃતિ ૨ આ એ કમાનનો આકાર બતાવ્યો છે. એને આપણે સ્વરસ્થભ એટલે

“ સ્વરને મુકરર કરનારો થાયલો ” એવું નામ આપીશું. એ સ્વરસ્થભની નીચે ચોખ્ખુ પથ્થુ લાગી લાકડાની પેટી માત્ર એક બાજુથી ખુલા મુખવાળી રાખેલી છે, તેના ઉપર એક ઊભી બેસણીમાં સ્વરસ્થભની કમાન ખોસી ગયેલી છે. જ્યારે જ્યારે સ્વરસ્થભનો નાદ સાંભળવો હોય ત્યારે ત્યારે, એ સ્થંભ તેમાંથી કઠાડી જમીન ઉપર પછાડી તુગત, પેટીની બેસણીમાં ખોસી મુકવેલે જોઈ આખી કમાન અગર ધૂન્સે, ને તેથી પેટીની અંદરની હવાના રજકણોમાં આદોલન થઈ થઈ પદ્મજ સ્વરનોનાદ ધૂન્સે, ને તેનો પડો દેવળમાંના ધુમટની પેઠે પેટીના પોલાણમાં યશે. સ્વરસ્થભને અગ્રેજીમાં ટ્યૂનિંગફોર્ક કહે છે. એ કમાન મુનર્થ વગેરે મહોદાં શેઢરોની બાજરમાં આઠ બાર આનામાં મળી

આકૃતિ ૨

સ્વરસ્થભ (મુનર્થ ફોર્ક)

શકે છે, કોઈ પથ્થુ વાળુ મેળવણું હોય તે વખતે, આ સ્થંભ (માત્ર કમાન) ને જમીન ઉપર ઠોકી કાન ઉપર ધરી સાંભળવાથી ને નાદ નીકળશે તે નાદમા એટલે સ્વરમાં વાળું મેળવણું. આ યત્રની સહાયતાથી સ્વર એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં લઈ જઈ શકાય છે. ને તેવું અસંલ રૂપ વિકાર પામ્યા વિના કાયમ રહી શકે છે. આ રીતે સ્વરસ્થભથી પદ્મજ મુકરર કર્યા પછી બીજા હ સ્વરો ઉત્પન્ન કરી શકાય. સંગીતના અન્યોમા પદ્મજની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે બહુ સરસ આપી છે.

પણાં સ્વરાણાં જનકઃ પદ્મિર્વાજન્યતે સ્વરૈઃ ।

પદ્મ્યો વા જાયતેઽન્નેમ્યઃ પદ્મજ ઇત્યભિષીયતે ॥

અર્થ—જે, ૧ સ્વરોનો ઉત્પન્ન કરનાર છે, અથવા જે હ સ્વરોથી ઉત્પન્ન થઈ શકે તેવો છે, અથવા શરીરનાં (નાક, કંઠ, છાતી, તાજું, જીભ, દાંત એ) હ સ્થાનોથી ને ઉત્પન્ન થઈ શકે છે તે પદ્મજ, કહેવાય છે.

પાઠ ૪ થો.

વિકૃત સ્વર (Modified Notes).

જાય નીચ જે સ્વરતાલું નવિન રૂપ યોજાય:

એજ વિકાર સ્વર જે તે વિકૃત કહેવાય. ૧

શુદ્ધ રૂપથી નીચ જે તે કોમલ કહેવાય;

શુદ્ધ રૂપથી જાય તે તીવ્ર કહેજ સદાય. ૨ (સ્વરચિત.)

૨૮. ગયા પાઠમાં સાત સ્વર વિષે ધલું કહેવામાં આવ્યું છે. સ રિ ગ મ પ ધ નિ એ સાત સ્વરો (ગયા પાઠમાં કલા પ્રમાણે) પોતપોતાના જે અસલ પ્રમાણથી રહે છે તેમને શુદ્ધ સ્વરો કહે છે. એ શુદ્ધ સ્વરોનાં પ્રમાણો વિષે ધલું વિકૃત સ્વર અને કહેવામાં આવ્યું છે. હવે એ શુદ્ધ સ્વરોમાંથી કેટલાક સ્વરોને વિકાર કોમલ લીમની વાળા કરી તેનાં કોમલ અને તીવ્ર એવા નામથી જે નવા પેટા બાખ્યા સ્વરો બનાવવામાં આવે છે તે વિષે કહીએ છીએ.

મુખ્ય સ્વરો તો કહ્યા સાત જ છે, પશુ તેતો પોતાના મૂળરૂપમાં એટલે કે, કુદરતી (નેચરલ) રિથિતિમાં હોય છે તેથી તેમને શુદ્ધસ્વર કહેવામાં આવે છે. પરંતુ અનેક રાગરાગણિઓમાં તથા તે ગાવા વગાડવામાં શુદ્ધ સ્વરોની વચમાં કેટલાક નવા પેટાસ્વર બનાવવામાં આવે છે તેમને વિકૃતસ્વર કહે છે. કોઈ એક શુદ્ધ સ્વર હોય તેને જોયો નીચો કરવો, એટલે કે તેના અસલ સ્વરૂપને વિકાગવાળો કરવો; એવો જે વિકાર પામેલ નવો સ્વર તે વિકૃત કહેવાય. જે વિકૃત સ્વર તેની પાસેના શુદ્ધસ્વર કરતાં કંઈક નીચો (ઉતરતો) હોય તો તે (નવા સ્વર) ને કોમલસ્વર કહે છે, અને જે કોઈ વિકૃતસ્વર તેની પાસેના શુદ્ધસ્વર કરતાં કંઈક જોયો (ચઢતો) હોય તો તે (નવા સ્વર) ને તીવ્રસ્વર કહે છે. આ બાબત ચોખ્ખી રીતે સમજી શકાય તે માટે શુદ્ધ કોમલ અને તીવ્ર એ ત્રણેની બાખ્યા આપીએ છીએ.

(અ) શુદ્ધસ્વર—જે સ્વર પોતાના પ્રાચ કુદરતી (નેચરલ) પ્રમાણમાં (રૂપમાં) હોય છે તેને શુદ્ધ કહે છે.

(ષ) વિકૃતસ્વર—શુદ્ધ સ્વરને જોયો કે નીચો કરવાથી તેના (શુદ્ધ સ્વર) માં જે વિકાર થાય છે તે વિકાર પામેલા સ્વરને વિકૃત કહે છે. તેના બે પ્રકાર છે, (૧) કોમલ અને (૨) તીવ્ર.

(૧) કોમલસ્વર—શુદ્ધસ્વરના કરતાં નીચો (ઉતરતો) હોય એવા વિકૃત સ્વરને કોમલ કહે છે.

(૨) તીવ્રસ્વર—શુદ્ધ સ્વરના કરતાં જોયો (ચઢતો) હોય એવા વિકૃત સ્વરને તીવ્ર કહે છે.

૨૯. સ્વરસાત્રના વિદ્વાનોએ સાત સ્વરના અવિકૃત અને વિકૃત એવા બે ભાગ પાડ્યા છે. સ અને ષ એ બે સ્વરો અવિકૃત છે, અને બાકીના રિ ગ મ પ ધ નિ એ

પાંચ સ્વરો વિદ્યુત છે. કેમકે સ અને પ એ બને સ્થાયી એટલે સાત સ્વરના વિ- સ્થિર હોવાથી તેમને અવિદ્યુત (વિકર નહિ પામી શકે તેવા) કહે કૃત અને અવિદ્યુત છે; અને રિ ગ મ ધ નિ એ પાંચ સ્વરો અસ્થાયી (સ્થિર રહી શકે એવા ન હોય) હોવાથી તેમને વિદ્યુત (વિકર પામી શકે તેવા) કહે છે.

સાતે સ્વરમાં માત્ર સ પ બંને સ્થાયી કે અવિદ્યુત શા માટે એ સવાલ બોલે યશે તો તેને માટે સ્થૂલ રીતે આ પ્રમાણે જવાબો આપી શકાશે. તેમાં પ્રથમ તો એ કે સાત સ્વરમાં પૂર્ણ સ્વર સુખ્ય છે, કેમકે પૂર્ણ ઉત્પન્ન થવા માટે બીજા કોઈ પણ સ્વરની જરૂર પડતી નથી, જેથી પ્રથમ તે કાયમ કરવામાં આવે તોજ બીજા ૭ સ્વરો મુકરર કરી શકાય છે, તેથી સાતે સ્વરોમાં પૂર્ણ સ્થિરપણું કુદરતી રીતે હોય એમાં શંકા કરવાની જરૂર ન રહેતી નથી. હવે કૃત પચમની વાત રહી. પચમને સ્થાયી માનવાનાં બે કારણો છે, એક તો એ કે, એક સ્વ થી તે તેની જાતના બમણા (બેગા) સ્વની વચ્ચે પચમ બરાબર પ્રમાણથી વચગા આવે છે, જેમકે સ ૧ પ ૧૧ (દ્વિ) : સં ૨ તેથી પચમની ચોખ્ખતા ગણિત પ્રમાણની રીતે બીજા ૭ સ્વરોમાં સ ની માથે વધારે સમ પ્રમાણથી જણાય છે એ કાણુથી અને બીજા કારણ એ છે કે સ ની સાથે પ બીજા બધા સ્વરો કરતા બહુજ સગ્ગ રીતે બે મારૂમ ભળી જાય છે; તેથી સ અને પ એકદમ સાથે વગાડવાથી વિશેષ મીઠા લાગે છે. આ પ્રમાણે સ અને પ એકરસ થઈ જાય છે તે સ્થિતિમાં પચમ પૂર્ણની સાથે લગભર પણ એકસરો હોય છે તો તુરત પગખી શકાય છે. કોઈ પણ વાજમાં સાત સ્વરો મેળવવામાં આવે છે ત્યારે પ્રથમ સ અને પ એ બંને સ્વરને સ્થિર કર્યા પછી બીજા સ્વરોને મેળવવા (સ્થિર કરવા) મા આવે છે, જેથી બીજા પાંચ સ્વરો સ્થિર કરવા માટે સ પ એ બંનેની સ્થિર થવાની પ્રથમ જરૂર છે. અને બીજી રીતે જોઈશું તો, કોઈ પણ વાજમાં-જેમકે, હારમોનિયમ કે પિયાનોમાં બધા સ્વર સુરીલા છે કે નહિ તે તપાસવા માટે પૂર્ણપચમ, પૂર્ણપચમ એવી બે બે આવીઓ એકદમ દાખી તેમની અધુરતાની પૂર્ણતા ઉપગ્રી ખાતી કરવામાં ધડજ અને પચમની જોડી સ્થિર કરવી પડે છે એ પ્રમાણ છે. એટલે કે સ અને પ એ બંને સ્વરો પોતાની સુસ્વરતાના સબધમાં કોઈ પણ ત્રીજા-નવા સ્વરની અપેક્ષા (જરૂરીયાત) નહિ રાખતા હોવાથી તે બંને નિરપેક્ષ કે સ્વતંત્ર છે. એ સુખ્ય બાજતોને લીધે સ પ ને સ્થાયી સ્વર ગણ્યા છે, ને બીજા પાંચને અસ્થાયી ગણ્યા છે. માટે સ્થાયીસ્વર અવિદ્યુત રહે ને અસ્થાયીસ્વર વિદ્યુત થાએ એ દેખાઈ જ છે.

૩૦. સાત સ્વરોમાંથી કયા કયા સ્વરોની વચ્ચે નવા પેટા સ્વરો બનાવી શકાય તે વિષે વિચાર કરીએ ૨૨મી કલમમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે કે, સાતે સ્વરો પરસ્પર ત્રણ જાતનું અંતર રાખીને રહેલા છે. તેમાં પહેલા અંતરને મહદ્અંતર (દાંબી જગા) બીજાને મધ્યમઅંતર (મધ્યમ જગા) અને ત્રીજાને લઘુઅંતર (ડુંકી જગા) કહે છે; તેમાંથી બે કોઈ બે સ્વરો વચ્ચેનું અંતર લઘુ હોય તો તેટલી ડુંકી જગામાં નવો સ્વર નાખી શકાશે નહિ, કેમકે તે જગા બહુ ડુંકી છે તેથી. પણ જો સ્વરો વચ્ચે મહદ્ કે મધ્યમ અંતર હોય તેમની વચ્ચે એક એક નવો સ્વર નાખી શકાશે. દાવે એ પ્ર-

કારવાળું' તીવ્ર રૂપ થયું, 'અથવા તો શુદ્ધ રિ કરતાં એ સ્વર નીચો હોવાથી રિનું વિકારવાળું કોમલ રૂપ થયું. તેથી ક નામના નવા પેટા સ્વરનું 'તીવ્ર સ' કે 'કોમલ રિ' એ બેમાંથી એક નામ પાડી શકાય.

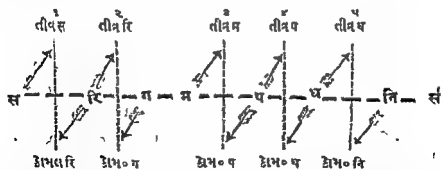
(૨) આ રીત પ્રમાણે રિ અને મ વચ્ચે જે નવો પેટાસ્વર નાખીએ તે સ્વર 'શુદ્ધ રિ' થી ચઢતો હોવાથી રિનું વિકારવાળું રૂપ થશે, અથવા તો 'શુદ્ધ મ' થી ઊતરતું રૂપ હોવાથી મ નું વિકારવાળું કોમલ રૂપ થશે, તેથી આ સ્વરને 'તીવ્ર રિ' કે 'કોમલ મ' એ બેમાંથી એક નામ આપી શકાય.

(૩) મ અને પ વચ્ચે જે નવો પેટાસ્વર નાખવો છે તે સ્વર, શુદ્ધ મ થી ઊંચો હોવાથી મ નું વિકૃત તીવ્ર રૂપ થશે, અથવા શુદ્ધ પ થી નીચો હોવાથી પ નું વિકૃત કોમલ રૂપ થશે. તેથી આ સ્વરને 'તીવ્ર મ' કે 'કોમલ પ' એ બેમાંથી એક નામ આપી શકાય.

(૪) પ અને ઘ વચ્ચે જે પેટાસ્વર નાખવો છે તે સ્વર 'શુદ્ધ પ' થી ઊંચો હોવાથી પ નું વિકૃત તીવ્ર રૂપ થશે, અથવા 'શુદ્ધ ઘ' થી નીચો હોવાથી ઘ નું વિકૃત કોમલ રૂપ થશે. તેથી આ સ્વરને 'તીવ્ર પ' કે 'કોમલ ઘ' એ બેમાંથી એક નામ આપી શકાય.

(૫) ઘ અને નિ વચ્ચે જે પેટા સ્વર નાખવો છે તે સ્વર 'શુદ્ધ ઘ' થી ઊંચો હોવાથી ઘ નું વિકૃત તીવ્ર રૂપ થશે, અથવા 'શુદ્ધ નિ' થી નીચો હોવાથી નિ નું વિકૃત કોમલ રૂપ થશે. તેથી આ સ્વરને 'તીવ્ર ઘ' કે 'કોમલ નિ' એ બેમાંથી એક નામ આપી શકાય.

આ માત બરાબર સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાય માટે એ પેટા સ્વરોને નીચે પ્રમાણે ગોઠવીએ. જેમ કે—

આ પ્રમાણે જે નવાં પાંચ પેટા સ્વરો પાડીએ તેનાં નામ આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે તો એક એક સ્વરનાં બે બે નામ પડે, અને તેથી પાંચ પેટા સ્વરોનાં ૧૦ નામ પડવાથી નામેભો ગોટાગો થઈ જાય. આવા નિયમથી અંગ્રેજી આયનમાં પેટા સ્વરોનાં બે બે નામો વપરાય છે. પરંતુ આપણા સ્વરજાત્રના નિયમ પ્રમાણે એક સ્વરનું એક જ નામ પાડવાનો રિવાજ હોવાથી આપણે પણ એક એક સ્વરનું એક જ નામ પાડવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

૩૨. એક વિકૃત સ્વરનું એકજ નામ પાડવા વિશે નીચેના જે નિયમો ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. ૧ લો નિયમ—સ અને પ જનને સ્થાયી સ્વર હોવાથી પાંચ વિકૃત સ્વ- અવિકૃત છે, તેથી તે સ્વરો વિકાર પામશે નહિ. માટે તેમનાથી ચઢતો ચોના ચોક્કસ ના- કે ઉતરતો કોઈ પેટા સ્વર તેમની આસપાસ હોય તો તેને 'સ તીવ્ર' મો પાડવા માટે 'કે કોમલ' અથવા 'પ તીવ્ર કે કોમલ' એવું નામ નહિ પાડી નિયમો. શકાય. ૨ જો નિયમ—કોઈ મૂળ શુદ્ધ સ્વર હોય તો 'તેનાથી નીચેના કોઈ વિકૃત સ્વરને' જો, તે 'મૂળ સ્વરનો કોમલ' એવું નામ આપ્યું તો પછી તે (મૂળસ્વર) નાથી 'જયેનો કોઈ વિકૃત સ્વર હોય તો તેને' 'મૂળ સ્વરનો તીવ્ર' એવું નામ નહીં આપી શકાય. કેમકે આવો નિયમ નહિ રાખવાથી એક વિકૃત સ્વરનાં બધાં નામો જ્યાં યાય છે. દાખલા માટે આપણે મૂળ 'શુદ્ધ રિ' લઈએ. તેની નીચે અને ઉપર એમ જનને જાણુએ એક એક પેટાસ્વર છે. હવે જો શુદ્ધ રિ ની નીચેના પેટા સ્વરને જો 'રિ કોમલ' એવું નામ આપીએ તો શુદ્ધ રિ ની ઉપરના પેટાસ્વરને 'રિ તીવ્ર' એવું નામ નહિ આપી શકાય, પણ તે પેટાસ્વર વળી ગ તો કોમલ હોવાથી તેને 'કોમલ ગ' એ નામ આપી શકાશે.

આ જે નિયમો ધ્યાનમાં રાખી પાંચ વિકૃત સ્વરોનાં નામ પાડીએ.

(૧). રિ કોમલ—સ અને રિ ની વચ્ચેના પેટાસ્વરને 'કોમલ રિ' એવું નામ આપવું જોઈએ. આ સ્વર સ થી ચઢતો હોવાથી તેને 'તીવ્ર સ' એવું નામ આપીએ તો પહેલા નિયમને બાધ આવે.

(૨). ગ કોમલ—રિ અને ગ ની વચ્ચેના વિકૃત સ્વરને 'કોમલ ગ' એવું નામ આપવું જોઈએ. આ સ્વર રિ કરતાં ચઢતો છે તેથી તેને 'તીવ્ર રિ' કહી શકાય, પણ તેથી ખીજા નિયમને બાધ આવે છે.

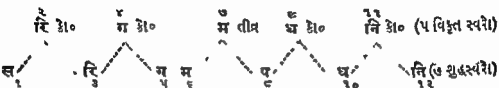
(૩). મ તીવ્ર—ગ અને મ વચ્ચે કોઈ વિકૃત પેટાસ્વર નથી. પણ મ અને પ વચ્ચે એક સ્વર છે તેને 'તીવ્ર મ' એવું નામ આપવું જોઈએ. આ સ્વર પ કરતાં નીચો છે માટે તેને 'કોમલ પ' કહીએ તો પહેલા નિયમને બાધ આવે.

(૪). ઘ કોમલ—પ અને ઘ ની વચ્ચેના પેટા સ્વરને 'કોમલ ઘ' એવું નામ આપવું જોઈએ. આ સ્વર પ કરતાં જયો હોવાથી તેને 'તીવ્ર પ' એવું નામ આપીએ તો પહેલા નિયમને બાધ આવે.

(૫). નિ કોમલ—ઘ અને નિ ની વચ્ચેના વિકૃત સ્વરને 'નિ કોમલ' એવું નામ આપવું જોઈએ. આ સ્વર ઘ કરતાં જયો હોવાથી તેને 'તીવ્ર ઘ' કહીએ તો ખીજા નિયમને બાધ આવે છે.

અગ્રેજ સંગીતમાં આવો ચોક્કસ નિયમ નથી. તેમાં તો કલમ ૩૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણે જરૂર પ્રમાણે એકજ વિકૃત સ્વરનાં જે જે નામો પાડવામાં આવે છે. તોપણ ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા નિશ્ચિત કરવી એ સાદું છે એમ ધારી ઉપલાં પાંચ નામો કાયમ રાખવામાં આવ્યાં છે.

૩૩ સ રિ ગ મ પ ઘ નિ એ સાત શુદ્ધ સ્વર અને તેની વચમાંના પાંચ ઉશુદ્ધ ને પવિત્ર કોમલતીવ્રાને વિકૃત સ્વર તે મળી કુલ ૧૨ સ્વરોની એક વિકૃત મળી ૧૨ સ્વરોની સ્વરમાળા થઈ તેને અગ્રેજીમાં ક્રોમેટિકસ્કેલ (Chromatic વિદ્યુત સ્વર માળા Scale) કહે છે. એ બાર સ્વરોને તેના ચોક્કસ નામો સાથે અનુક્રમે ગોઠવીએ —

અથવા આમ પણ ગોઠવી શકાય ૧ શુદ્ધ સ, ૨ કોમલ રિ, ૩ શુદ્ધ રિ, ૪ કોમલ ગ, ૫ શુદ્ધ ગ, ૬ શુદ્ધ મ, ૭ તીવ્ર મ, ૮ શુદ્ધ ધ, ૯ કોમલ ધ, ૧૦ શુદ્ધ નિ, ૧૧ કોમલ નિ, ૧૨ શુદ્ધ નિ

આ અનુક્રમમાં દરેક સ્વર એક પછી એક ચઢતા ચઢતા દરબજાવાળો એટલે એવી રીતે કે, ૧ હો સ, તે તો હમેશા શુદ્ધ જ રહે છે તેનાથી ચઢતો કોમલરિ, તેનાથી ચઢતો શુદ્ધરિ, તેનાથી ચઢતો કોમલ ગ, એ પ્રમાણે બધા સ્વરો અનુક્રમે ચઢતા ચઢતા દરબજાથી રહેલા છે. અગ્રેજ કે દેશી કોષ્ટ પણ જાતના વાજમા આવજા ક્રમથી બાર સ્વરોના પડદા ગોઠવવામાં આવે છે ને તેથી આ નિયમ સિદ્ધવત છે.

આકૃતિ ૩ મા હાર્મોનિયમ નામના વાજમા સ્વરોના પડદા આ નિયમ ઉપરથી કેવી રીતે એસાડેલા છે તે આખા છે. એમાં ધોળા અને કાળા પડદા છે તેમાં ને ધોળા પડદા છે તે શુદ્ધ સ્વરોના છે અને કાળા પડદા છે તે વિકૃત સ્વરોના છે

(૩૪) હાર્મોનિયમ કે પિમાનોમાં ૧૨ સ્વરોના પડદા ને ગોઠવેલા હોય છે તેનું ચિત્ર આકૃતિ ૩ મા આપ્યું છે. એમાંના કાળા કે ધોળા પડદામાંથી મળે પછી સ્વરને કોષ્ટ એક પડદા ઉપર આગળી મૂકી વગાડીએ, અને તેનેજ સ નો અથવા પડદાને સ પડદા કે સ્વર છે એમ ગણીએ તો બાકીના ૧૧ સ્વરો કયા કયા (આરબ) સ્વર ને પડદા ઉપર આવી શકશે એને માટે એકજ નિયમ છે તે એ કે, જો તેના બીજા સ્વરને કયા કયા સ્વર કે પડદા ઉપર આવે તે જોઈપાયાલા છે તેજ અનુક્રમ, જે સ્વર કે પડદાને [પછી તે કાળા (કોમલ તીવ્રતા) હોય કે ધોળા (શુદ્ધ) હોય તો તેને] સ (શર-આતવાળો) ગણીએ તો ત્યાંથી આરંભ સમજા બાકીના સ્વરોના પડદાને માટે (તેજ અનુક્રમ) સમજા લેવો આ નિયમ કોઈ પણ દેશી કે અગ્રેજ વાજમાના પડદાને માટે દૃઢ રીતે સમજા લેવો ધારો કે, આકૃતિ ૩ મા બતાવેલા ચિત્ર માંથી રિ કોમલનો પડદો છે તેને જો સ અથવા આરંભ ગણીએ તો કોમલ રિનો પડદો ચિત્રમાંના શુદ્ધ રિ ઉપર ગણીએ આ વાત બરાબર જણવામાં આવે તે સાર એ વિશેષ દાખર આપીએ છીએ

ગમે તે સ્વરને અથવા સ્વરના પડદાને આરંભક સ્વર એટલે કે સ ગણીએ તો ખીન્ન ૧૧ સ્વરો, કયા કયા સ્વર કે પડદા ઉપર આવે તે વિષે.

વિકૃત સ્વરમાળાના ચક્રનું કોષ્ટક.

કયા સ્વરને સ	કોમળ.	કો.	તીવ્ર.	કો.	કો.
ગણીએતો ખાલીના	રિ	મે	મ	ધ	નિ
સ્વરો કયા કયા સ્વર	સ	રિ	ગ	મ	પ
કે પડદા ઉપર આવે?	૧ ૨ ૩ ૪ ૫	૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨			
રિ કોમળને.	નિ	સ	રિ	રિ	મે
	૧૨ ૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧			
રિ શુદ્ધને.	નિ	નિ	સ	રિ	રિ
	૧૧ ૧૨ ૧ ૨ ૩	૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦			
મે કોમળને.	ધ	નિ	નિ	સ	રિ
	૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧ ૨	૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯			
ગ શુદ્ધને.	ધ	ધ	નિ	નિ	સ
	૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧	૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮			
મ શુદ્ધને.	પ	ધ	ધ	નિ	નિ
	૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭			
મે તીવ્ર.	મ	પ	ધ	ધ	નિ
	૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧	૧૨ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬			
પ શુદ્ધને.	મ	મ	પ	ધ	ધ
	૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦	૧૧ ૧૨ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫			
ધ કોમળને.	ગ	મ	મ	પ	ધ
	૫ ૬ ૭ ૮ ૯	૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧ ૨ ૩ ૪			
ધ શુદ્ધને.	ગ	ગ	મ	મ	પ
	૪ ૫ ૬ ૭ ૮	૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧ ૨ ૩			
નિ કોમળને.	રિ	મે	ગ	મ	મ
	૩ ૪ ૫ ૬ ૭	૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧ ૨			
નિ શુદ્ધને.	રિ	રિ	મે	ગ	મ
	૨ ૩ ૪ ૫ ૬	૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧			

ઉપ. વિકૃત સ્વરોનાં ચિન્હો વિષે ચોક્કસ જણાવીએ. જે સ્વર કોમળ હોય તેનું ચિન્હ ~ આલું અને તીવ્ર હોય તેનું ચિન્હ ^ આલું સખવામાં આવ્યું

છે. જેમકે, રિ મ ધ નિ એ ચારેને કોમળનાં ચિન્હ આપી લખવા

કોમળ તથા તીવ્ર હોય તે રિ મે ધે નિ આમ લખાય; અને મ તીવ્ર લખતો હોય તે મે આમ લખાશે. ~ આનો આકાર અર્ધ ચન્દ્ર (ખીજ ત્રીજના જેવા

અડધા ચન્દ્ર) જેવો છે તે સ્પષ્ટ છે. તેનો ઉપયોગ કવિતા લખતી

વખતે ધવો કરવામાં આવે છે તે જાણીતું છે. જ્યારે કવિતામાં દ્રશ્ય અક્ષરને બદલે દીર્ઘ અક્ષર વાપરવો પડે છે ત્યારે તે દીર્ઘ અક્ષરના માથા ઉપર - આતું ચિન્હ કરવામાં આવે છે. તેથી ~ આવા ચિન્હવાળા શુદ્ધ અથવા દીર્ઘ અક્ષરને દ્રશ્ય અક્ષરની પેઠે ઉતાવળથી જોલી જવો પડે છે. આ વાત એક કવિતા આપી સમજાવીએ.

તોટક ૨૮.

શૌર્ણી ચાંદનીની સમ રેણી રહે, કંઈ ગાન મધુરું મુગ્ધ વહે;

સુધી જે વચવર્તી બની કરતા, હરણું સંમ અધિતરંગ બધા. ૧.

મૃદુ એલું ગાન વહી વિરમે, તદ્દપિ અવજે પુનિ રહેની રમે;

રડું ઇન્દ્રધનુ પ્રગટીજ રમે, તદ્દપિ ગનમાં મૃદુ રંગ બમે. ૨.

(કુસુમમાળા-અવસાન)

આ કવિતામાં જે શુદ્ધ-દીર્ઘ અક્ષરો ઉપર ~ આતું ચિન્હ આપવામાં આવેલું છે તે અક્ષરોનો ઉચ્ચાર દ્રશ્ય કે લઘુની માફક જરાક ઉતાવળથી કરવામાં આવે છે. તેજ બાબત આદિ પશુ સમજા લેવી. એટલે કે કોઈ પણ શુદ્ધસ્વરને માથે ડાબી બાજુએ ~ આતું ચિન્હ હોય તો તે શુદ્ધ સ્વરને જરાક ઓછા-નીચા નાદમાં એટલે કે કોમળ (ઉતરતા) અવાજમાં જોડવો. અને જ્યારે કોઈ પશુ શુદ્ધસ્વરના માથા ઉપર જમણી બાજુએ, તેનાથી ઉલટું એટલે કે ~ આતું ચિન્હ કરેલું હોય તો તે શુદ્ધ સ્વરને તેથી જરા ઉપરના-ઉંચા એટલે કે તીવ્ર (ચડતા) અવાજમાં જોડવો.

આ ચિન્હોથી ખીજ એક બાબત બહુ ચોખ્ખી રીતે જણાય છે તે એકે, કોઈ પશુ સ્વર લખ્યે તો તેનાથી ચઢતી-ઉંચી જાતના સ્વરો જમણી તરફ હોય છે, અને ઉતરતા-નીચી જાતના સ્વરો ડાબી તરફ હોય છે. આ નિયમ સર્વ સ્વરોને માટે તથા તમામ જાતનાં વાળાંઓને માટે સર્વખી રીતે લાગુ પડે છે. જેમકે ઘ સ્વર છે. તેની જમણી બાજુએ ચઢતો સ્વર નિ છે, અને ડાબી બાજુએ ઉતરતો સ્વર વ છે. એ બાબત ~ અને ~ આવા ચિન્હથી કંઈક સ્ત્રી આવશે. ~ આ ચિન્હથી ડાબી તરફ થોડુંક ઉતરવું, જેમકે રિ આમ હોય તો, રિ જે શુદ્ધ નિ તેવું ડાબી બાજુ તરફ થોડુંક (અવાજમાં) ઉતરવું તે, અને ~ આ ચિન્હથી જમણી તરફ થોડુંક ચઢવું, જેમકે રિ આમ હોય તો રિ જે શુદ્ધ છે તેનાથી જમણી તરફ થોડુંક (અવાજમાં) ચઢવું તે; આવા પ્રકારનું જાન ~ અને ~ આ ચિન્હ નજરે જોતાંજ થઈ આવે છે. માટે જે કોમલ તીવ્ર સ્વરોનાં ચિન્હો એ જ પમદ કર્યાં છે.

૩૬. પ્રેદેસર મૌલાબક્ષે કોમલને માટે V આતું અંગ્રેજી 'વી' જેવું ચિન્હ અને તીવ્રને માટે / આતું ચિન્હ નક્કી કર્યું છે. જેમકે રિ મ ઘ નિ એ ચારેને કોમલ લખવા હોય તો રિ V મ ઘ નિ આમ લખાય છે; અને મ તીવ્ર લખવો હોય તો મ / આમ લખાય છે. મતલબ કે આ બંને જાતનાં ચિન્હોથી કોઈપણ પ્રેમ મૌલાબક્ષે જાતનો અર્થ ફક્ત થતો નહિ હોવાથી તે વાપરવાં જે અયોગ્ય ધાર્યું વાપરતા ચિન્હ છે. તોપણ આ પુસ્તકના અભ્યાસીઓના હાથમાં પ્રેમ મૌલાબક્ષનાં પુસ્તક આવે તો તેમના ચિન્હોનો તથા આ કલાં તે, એ બંને ચિ-

ન્હોનો સંબંધ જણવામાં આવે એવા હેતુથી આ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે. જેથી ઉપર બતાવેલા ૧૨ સ્વરોને આપણી પદ્ધતિનાં ચિન્હોથી અને ગ્રેાં મૈલામક્ષનાં ચિન્હોથી બ-
ખીને બતાવવા હોય તો આ પ્રમાણે બતાવાય.

(આ ગ્રંથની પદ્ધતિ પ્રમાણે)

રિ જ મ ઘ નિ
સ રિ ગ મ પ ઘ નિ

(ગ્રેાં મૈલામક્ષની પદ્ધતિ પ્રમાણે)

રિ ગ મ ઘ નિ
સ રિ ગ મ પ ઘ નિ

કોમલ તીમ્રનાં ચિન્હો બહુજ ધ્યાનમાં રાખવાં. કેમકે હવે પછી જે જે રાગરાગ-
ણિએ આપવામાં આવશે, તેમજ ગાયનોની સરખમો આપવામાં આવશે તેમાં આ ચિ-
ન્હોનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. માટે આ ચિન્હો હવે પછીના પાઠોમાં લખવામાં આવશે
તે ચિન્હવાળા સ્વરો વાંચવામાં અને તે પ્રમાણે મોટેથી માતી વખતે તથા હાથથી વગા-
ડતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવા.

૩૭, અ. સાતે સ્વરો પોતપોતાના જે અંતરે ઉપર રહે છે તેમના પ્રમાણે વિશે
કલમ ૨૧-૨૨-૨૬ મીમાં કહેવામાં આવ્યું જ છે, તે ઉપરથી કોઈ પશુ જે સ્વરોની
વચ્ચે કેટલું અંતર હોય છે તે જણવામાં આવશે. યુરોપિયન વિદ્વાનો
વિકૃત સ્વરમાં- આ બાર સ્વરની માળા જુદી રીતે બનાવવાનું કહે છે. તેમની પ-
ગામાના સ્વરોના પદ્ધતિ એવી છે કે, સ અને તેથી જગણો. જગણો જે ટીપનો સં એ
અંતરેનું પ્રમાણ બજેગા જે જગા (અવકાશ, અંતર) છે તેમની વચ્ચે સરખા ૧૧
ભાગ (અવકાશ) પાડી, દરેક ભાગમાં એક એક સ્વર નાખવો; આ
દરેક ભાગનું પ્રમાણ ૨ નું ૧૨ ઘાતમૂળ ($\sqrt[12]{2}$) ના પ્રમાણથી એટલે કે ૧.૦૫૯૪૬
આ પ્રમાણથી રાખવામાં આવે છે. અર્થાત્ સ અને ટીપનો સં એ જે સ્વરોની વચ્ચે
જે અંતર હોય છે તેમાં ૧.૦૫૯૪૬ ના પ્રમાણથી જે સરખાં ૧૧ અંતરે પડે તે દરેક
અંતર ઉપર એક એક સ્વર નાખી આ બાર મિત્ર સ્વરો બનાવવામાં આવે છે.
આવી પદ્ધતિથી જે સ્વરમાળા બનાવવામાં આવે તેને ઈક્વલ ટેમ્પરમેન્ટ સ્કેલ
(Equal-temperament scale) એટલે કે, સમાન અંતર વાળી સ્વરમાળા કહે છે.
આ પદ્ધતિ પ્રમાણે જે સ સ્વરની ઉપતિ માટે ૨૬૪ આદિલનો થવા જોઈએ એમ
ધારીએ તો ૧૨ સ્વરોનાં આદિલનો નીચે પ્રમાણે થશે.

સ	રિ	રિ	જ	ગ	મ	મ
૨૬૪	૨૭૯	૨૯૬	૩૧૪	૩૩૨	૩૫૨	૩૭૩
પ	ઘ	ઘ	નિ	નિ	સં	
૩૯૫	૪૧૭	૪૪૩	૪૬૯	૪૯૮	૫૨૮	

હારમોનિયમ અને પિયાનોમાં જે ૧૨ સ્વરોના પડદા હોય છે તેમના સ્વરો આ પ્રમાણથી ઓળખેલા હોય છે.

વ. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે બાગ સ્વરો બનાવવાથી મૂળ સાત સ્વરોનાં સ્થાન ચોક્કસ ખરી નળ છે, ને તેથી તેમનો નાદ નીચે પ્રમાણે સૂક્ષ્મ રીતે ગણિતથી વધતો ઓછો (એમૂરો) થાય છે. જેમકે—

સુર	સ	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ
કુદરતી શુદ્ધસ્થાન	૨૬૪	૨૯૭	૩૩૦	૩૫૨	૩૯૬	૪૪૦	૪૯૫
ઉપરની પદ્ધતિથી શુદ્ધ	૨૬૪	૨૯૬	૩૩૨	„	૩૯૫	૪૪૩	૪૯૮
સ્વરના આવતા સ્થાન							

આમનો રિ સ્વર શુદ્ધ ક્રંતા ૧ આદોલનોથી ઓછો છે, ગ ૨ આદોલનોથી વધારે છે, પ ૧ થી ઓછો છે, ધ ૩ અને નિ ૩ આદોલનોથી વધતો થઈ નળ છે. આમ દોવાથી આ સ્વરો મૂળ સાત સ્વરની સાથે લગાર બેસતા છે એમ સૂક્ષ્મગણિતથી જણાઈ આવે છે પણ કાનથી તે બેદ ઉપર ઉપરથી પારખી શકાતો નથી

તોપણ ૭ શુદ્ધ સ્વરો પોતે જે સ્થાન ઉપર ગણિત રીતે છે તેમના સ્થાનો કાયમ ખી, તેમની વચ્ચે જે જગા હોય છે તેમા જે પાંચ પેટાસ્વરો નાખતા, તે એની રીતે નાખતા કે, તે સ્વરો કુદરતી સ્વરો પ્રમાણે મધુર લાગે આ પ્રમાણે કુદરતી પાચ/પેટા સ્વરો વિદ્વાનોએ જે પાડ્યા છે તેમના આદોલનોમા અને ઉપરની ૧૦૫૮૪૬ ના સમાન અતરવાળા પદ્ધતિવાળા આદોલનોમા નીચે પ્રમાણે ફેર પડશે —

વિદ્યુતસ્વર	રિ	ગ	મ	ધ	નિ
કુદરતી સ્થાન	૨૮૦	૩૧૭	૩૭૫	૪૨૨	૪૭૫
સમાન અંતર નાખવાથી	૨૭૯	૩૧૪	૩૭૩	૪૧૭	૪૬૯
આવતા સ્થાન					

૩૮. આર્ય ગાયનશાસ્ત્ર પ્રમાણે ૧૨ સ્વરો કેવી રીતે ઉપજાવવામા આવે છે તે વિશે થોડક જણવું જોઈએ માત્ર એક પણ ઉપરથી બાર સ્વરો ઉપજાવવામા આવે છે એ વિશે સંગીત પારિજાત નામના અથમા નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે -

આર્ય સંગીતશાસ્ત્ર પ્રમાણે ૧૨ સ્વરોની માળા કેવી રીતે બનાવવામા આવે છે ?

મવર્તન્તે સ્વરાઃ સર્વે સદા સંવાદિ રૂપિણઃ ।

પુહ્જપંચમભાવેન પુહ્જે જ્ઞેયાઃ સ્વરા વૃષ્ઠૈઃ ॥

ગનિભાવેન ગ્રાધારે મસ ભાવેન મધ્યમે ॥ ૩૨૮ ॥ અધ્યાય ૧.

અર્થાત્ સ્વરો હમેશા સવાદી રૂપથી જ રહેલા છે પણ આમના પડખપચમ

ભાવથી, ગાંધાર આમમાં ગાંધારનિષાદભાવથી અને મધ્યમ આમમાં મધ્યમપદ્મ ભાવથી બધા સ્વરો રહેલા છે.

આ વિષય જરા અધરો છે તેથી એ વિષેનો ખુલાસો વાદી સંવાદીના પાઠમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવશે. તોપણ ટુંકમાં નીચે જણાવીએ છીએ. સ ઉપરથી પ નીકળી શકે છે. પ ઉપરથી રિ, રિ ઉપરથી ઘ, ઘ ઉપરથી ગ, ગ ઉપરથી નિ, નિ ઉપરથી મ, મ ઉપરથી રિ, રિ ઉપરથી ઘ, ઘ ઉપરથી ગ, ગ ઉપરથી નિ, અને નિ ઉપરથી મ. એમ એક સ ઉપરથી “પદ્મપદ્મમભાવના પ્રમાણથી” ખીજા ૧૧ સ્વરો બનાવવામાં આવે છે. તેથી શ્રીચંદ્રન પદ્ધતિ પ્રમાણે આદ્યોક્તો ગણી તેમને સ્વરસ્થાનના રૂપમાં રિધર કરી પછી સ્વરો ગણિતપ્રમાણથી મુકરર કરવા જેવી કઠિનતા આર્યપદ્ધતિમાં નથી. વળી જે જેની પાસે જેવું જેવું વાળું હોય તે વાળમાં માત્ર એક પદ્મ કાયમ કર્યું પછી “પદ્મપદ્મમભાવ” ના નિયમથી સપાટાબંધ ૧૧ સ્વરો રચાવી તેમની સુસ્વરતાનો કસ કાઢવાનો રિવાજ સર્વત્ર ચાલુ છે. તેથી સાધારણ વ્યવહારમાં આ પદ્ધતિ બહુજ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

ઉદા. કોઈ સ્વર વિકૃત કરવામાં આવે તારે શું તેના શુદ્ધ રૂપમાં વિકાર થાય છે ? એ પ્રશ્ન ધણી ઉપયોગી છે. જેમકે, રિ સ્વરને વિકૃત કરી તેનો રિ કોમલ કરીએ તો તે શું ‘શુદ્ધિયું પોતાનું’ વિકૃત રૂપ થયું ? જો તમે એમ કહેશો કે રિ કોમલ નામનો નવો સ્વર બનાવવાથી શુદ્ધિ માં વિકાર થયો નથી, પણ શુદ્ધિથી “ફલાણો સ્વર વિ- કોમલ રિ સ્વતંત્ર છે; જો એમ છે તો પછી રિ કોમલ તે “શુદ્ધ કૃત (કોમલ તીવ્ર) રિ નો વિકૃત (કોમલ) સ્વર” થી રીતે ? કેમકે તેમ થવાથી રિ થયો ” એટલે શું ? ના શુદ્ધ સ્વરરૂપમાં કંઈ પણ ફેરફાર થયો નથી, તો પછી શુદ્ધ રિ પોતે ‘વિકૃત (કોમલ કે તીવ્ર) થયો ’ એમ શા માટે કહેવાય છે ? આનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે છે.

સાત સ્વરની વચ્ચે જે જગા હોય છે તેમાં કોમળ તીવ્ર સ્વરો નાખવામાં આવે છે તેથી મૂળ શુદ્ધ સ્વરો તો પોતે કાયમ જ રહે છે. તે શુદ્ધ સ્વરો કંઈ પોતે પોતાના સ્થાનથી ખસી જઈ વિકાર પામતા નથી, પણ જે અમુક શુદ્ધ સ્વરનો વિકૃત સ્વર નવો બનાવવો પડે છે તે, શુદ્ધ સ્વરની પોતાની જે જગા આગલા કે પાછલા સ્વર વચ્ચે હોય છે તે જગાની વચ્ચે આવતો હોવાથી એ (એક શુદ્ધ સ્વરથી તે તેની પાસેના ખીજા શુદ્ધ સ્વરની વચ્ચેની) જગા માત્ર વિકાર પામે છે તેથી તે વચલા વિકારી સ્થાનના સ્વરને, તે જગા જે સ્વરની હોય તે સ્વરની જગાની અપેક્ષાથી ‘ફલાણા મૂળ (શુદ્ધ) સ્વરનો વિકૃત ’ એવું નામ આપવામાં આવે છે. તેથી વિકૃત (કોમળ, તીવ્ર) સ્વર એનો અર્થ એવો સમજવો કે, કોઈ પણ સ્વરની પોતાની જે આખી જગા હોય તે વિકાર પામેલી જગામાંનો સ્વર તે “તે (મૂળ) સ્વરનો વિકૃત સ્વર”. આથી કંઈ મૂળ સ્વર વિકાર પામતો નથી, અને બંને જુદા જુદા રહે છે, ને તેમનો ઉપયોગ પણ ભિન્ન ભિન્ન વખતે કરવામાં આવે છે.

૪૦ સાત શુદ્ધ અને પાંચ વિકૃત સ્વરો મળી ૧૨ સ્વરો વિષે શાસ્ત્રીય વિચાર કર્યો. એ બાર સ્વરોનાં પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જે નામ આપવામાં આવ્યાં ૧૨ સ્વરોનાં પ્રાચીન ગ્રંથોમાંના નામ અને દક્ષિણ-કર્ણાટકતરંગનાં નામ તથા હાલ આ તરફના ગવૈયાઓ ને નામથી જોળાયે છે તે નામોનું કોષક બંધી વાચી પણ જણાવતા નથી તોપણ સંગીતશાસ્ત્રની કીલ્મી બાબતોનો નિર્ણય ગ્રંથો ઉપરથી કરી શકવાની આશા જ યાચી. મુખર્ષ, મુરત, બરમ, અમ દાવાદ વગેરે શહેરોમાં જે હાલ સંગીતની કલમો ચાલુ છે તે કલમોના શિક્ષકો પણ એ ગવૈયાની પદ્ધતિના-બદલે તેથી પણ ઉતરતી સ્થિતિના હોય છે. તેઓમાં પણ સાત સ્વરના વિકૃતનામોનો મેળ નથી હોતો. જેને જેમ કાવે તેમ સ્વીકારી લઈ, ભેદાને તેવા અલપસાનવાળું શિક્ષણ આપતા ફરે છે, ને એવાઓનો પ્રસાર આજ કલ્યાણ વર્ષથી ચાલે છે. જેથી નિરક્ષર ગવૈયાઓ તેમજ કલમોના ખાં સાહેબો ૧૨ સ્વરને જે નામોથી જોળાયે છે તે નામો પણ નીચેના કોષકમાં આપવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથના સંગીત પારિજાત કર્ણાટક તરંગના ગવૈયાઓમાં વપરાતા નામ નામ. વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથના નામ.

૧ સ શુદ્ધ	સ શુદ્ધ.	સ શુદ્ધ.	સ શુદ્ધ પાંજ.
૨ રિ કોમલ.	રિ કોમલ.	રિ શુદ્ધ	રિ ઉતરી રિખળ કે કોમલ રિ.
૩ રિ શુદ્ધ.	રિ શુદ્ધ	રિ ચતુ શ્રુતિ	રિ ચત્રી રિખળ કે ત્રીન રિ.
૪ ગ કોમલ.	ગ શુદ્ધ.	ગ સાધારણ	ગ ઉતરી ગધાર કે કોમલ ગ
૫ ગ શુદ્ધ.	ગ ત્રીવ=અતરંગ	ગ અતર.	ગ ચત્રી ગધાર કે ત્રીવ ગ
૬ મ શુદ્ધ.	મ શુદ્ધ.	મ શુદ્ધ.	મ ઉતરી મધ્યમ કે કોમલ મ.
૭ મ ત્રીવ.	મ ત્રીવતમ	મ પ્રતિમધ્યમ.	મ ચત્રી મધ્યમ કે ત્રીવ મ.
૮ ય શુદ્ધ.	ય શુદ્ધ	ય શુદ્ધ.	ય શુદ્ધ પંચમ.
૯ ધ કોમલ.	ધ કોમલ	ધ શુદ્ધ	ધ ઉતરી ધૈવત-કે કોમલ ધ
૧૦ ધ શુદ્ધ.	ધ શુદ્ધ	ધ ચતુ શ્રુતિ.	ધ ચત્રી ધૈવત કે ત્રીવ ધ
૧૧ નિ કોમલ.	નિ શુદ્ધ.	નિ કૈશિક.	નિ ઉતરી નિખાદ કે કોમલ નિ
૧૨ નિ શુદ્ધ.	નિ ત્રીવ=કાકલીનિ.	નિ કાકલી.	નિ ચત્રી નિખાદ કે ત્રીવ નિ.

પાઠ ૫ મો.

સ્વરસમૂહ (Octavo)

સાત મુખ્ય સ્વરોનો જથ્થો સ્વરસમૂહ કહેવાય. (સ્વરૂત)

૪૧. સાત સંખ્યાનો જે સમૂહ તેને સમૂહ કહેછે. તેમ સાત સ્વરોનો જે સમૂહ કે જથ્થો તેને સ્વરસમૂહ કહેછે. ' સ્વરસમૂહ ' એ શબ્દનો સમજની વ્યાખ્યા. અર્થ સાતે શુદ્ધ સ્વરોનો સમુદાય; એમાં શુદ્ધ સ્વરોની અંદર વિદ્યુત સ્વરો પણ આવી ગયા સમજવા. કેમકે તે પેટા સ્વરો છે. જેથી ' સ્વરસમૂહ ' કે એકલા ' સમૂહ ' એ શબ્દથી સાધારણ રીતે ૭ મુખ્ય અને ૫ કોમલ ત્રીજા મળી ૧૨ સ્વરોનો સમુદાય સમજવો.

૪૨. પહેલાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે, જે આહુતનાદો આપણે સાંભળી શકીએ છીએ તેની મર્યાદા એક સેકન્ડમાં અર્ધડે એવાં ૧૬ અદિશ્વરોથી તે ૪૮૦૦૦ આદિશ્વરો સુધી છે. એ જથ્થો સાંભળી શકાય એવો જે નાદનો વિસ્તાર તેમાં અસમકો કેટલાં કાંચ. નેક નાદોનો સમાવેશ થઈ શકે છે. તે જથ્થો નાદો સાત વર્ગમાં વહેંચાઈ ગયા છે. એ સાત વર્ગોથી આઠમો વર્ગ કોઈ થઈ શકતો નથી. એ સાત વર્ગોવાળા નાદો તે સ રિ ગ મ પ ધ નિ એ સાત સ્વરો છે. એ સાતના સમૂહને સમૂહ કહે છે.

સમૂહો પણ જ્યાં મળી ૭ છે. તેમનાં નામ; ૧ હું અત્યુભન્દ્ર, ૨ જું અનુભન્દ્ર, ૩ જું મન્દ્ર, ૪ યું મધ્ય, ૫ યું તાર, ૬ ડું તારતર, ૭ યું તારતમ. આ દરેક સમૂહમાં સાત સાત સ્વર હોય છે. તે એક પછી એક જમણા જમણા હોય છે. આ સાતમાં મન્દ્રસમૂહ, મધ્યસમૂહ અને તારસમૂહ એ ત્રણ સમૂહો મુખ્ય છે. કેમકે ગાવા વગાડવામાં તે બહુ વપરાય છે. એ જ્યાં સમૂહો વિષે જીણી નજરથી વિચાર કરીએ.

૪૩. (અ) રોજ આપણે વાતચીત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે સૂર કેવો હોય છે તે જરા વિચારો. રોજ બોલવામાં કે સાધારણ વાતચીત કરવામાં કે અમધ્ય સમૂહ, તેથી કાદ સાદી કવિતા બોલતી વખતે અથવા તો કેટલીક સંખ્યા ગણતી હવરહં તે મન્દ્ર, વખતે આપણા અવાજનું બંધારણ સાધારણ—મધ્યમસર હોય છે અને મધ્યથી થકડ આવી તરેહના અવાજને કે સ્વરોને આપણે મધ્ય કે વ્યાવહારિક તે તાર સ્વરો કહીશું.

(વ) કોઈ વખતે આપણે જિયો સ્વર કાઢીને કોઈને બોલાવીએ છીએ, અથવા બધી પૂરો પાડી જવાય છે, અથવા એક બેહુત બીજા છેટેના બેતરંગના બેહુતને લાંબોને જિયો ધોરો કાઢી બોલાવે છે, નાતું હોકરૂં રવે છે, સીઓમાંથી કેટલીકોનો કંઠ બહુ જીણો સાંભળીએ છીએ, કોઈ પુરપનો પણ એવો જ જીણો કંઠ હોય છે. આ બધા અવાજો સાધારણ વાતચીત વખતે જે અવાજો વાપરીએ છીએ તે કરતાં, તીણા કે ઊંચા હોય છે, આવા અવાજોને કે સ્વરોને આપણે તાર સ્વરો એવું નામ આપીએ. જાણે કોઈ વાજને તાર બાંધેલો હોય ને તેને વગાડીએ અને તેમાંથી જેવા તીણા કે ઊંચા સ્વર નીકળે છે તેને મળતા આ જથ્થો સ્વરો હોયની!

(ક) કોઇના કાનમાં હલકા સ્વરથી કંઈક વાત કરીએ, અથવા કોઈ ઘરના માણસને જાડો ઘોઘરો ધાટો સાબળીએ છીએ, અથવા આપણને ઘણીજ ઉધરસ થઈ હોય તે વખતે જાડો સુર થવાથી જાડા અવાજથી બોલીએ છીએ, એ બધા અવાજો સાધારણ વાતચીત વખતે જે મધ્ય અવાજો વાપરીએ છીએ તે કરતાં જાડા અથવા નીચા હોય છે. આ જાતના અવાજો કે સ્વરોને આપણે મન્દ્ર (જાડ) સ્વરો એવું નામ આપીશું.

ત્યારે જે સ્વરો આપણે રોજ વાતચીતમાં વાપરીએ છીએ તેવી જાતના સાત સ્વરોના સમૂહને આપણે મધ્યસપ્તક કે વ્યાવહારિક સપ્તક કહીશું. આ સપ્તક મુખ્ય પ્રમાણરૂપ માની, બીજા સપ્તકો તેથી ચઢતાં અને ઉતરતાં કેવી રીતે છે તે વિચારીએ. કૂતરાનું લાંબા સ્વરથી બૂકવું, ગધેડાનું બૂકવું, ઘોડાનું હણહણવું, મનુષ્યોની વાણી વગેરે બધા વ્યવહાર મધ્યસપ્તકના સ્વરોમાં આવે છે. મધ્યસપ્તકથી ચઢતું તે તારસપ્તક. દાથીની ચીસ, ચઢલીના ચીચી શબ્દો, કાચકનો જાગ્યો અવાજ, ૧ મહિનાના કુરકુરીયાના કે બી. લાડીના બચ્ચાના શબ્દો વગેરે સ્વરો તીણા કે જાયા (ચીણા) હોય છે. તે બધા સ્વરો તારસપ્તકમાં ગણી સકાય સોંઠની મેઘ જેવી ગળંના, સાંકડું હસકારવું, લાંબીયા કૂતરાનું ધુરકવું, બેસનો રેંકવાનો સ્વર, એ બધા સ્વરોનું અનુકરણ કરીને આપણે ગળામાંથી કહાડશું, તો જણાઈ આવશે કે, તે સ્વરો વ્યવહારમાં આપણે જે મધ્યસ્વરો વાપરીએ છીએ તેના કરતા મન્દ્ર (જાડ) હોય છે, તેથી એવી જાતના સાત સ્વરોના સમૂહને આપણે મન્દ્રસપ્તક કહીશું. એ ત્રણ સપ્તકોના સ્વરોને આ પ્રમાણે ગણવીએ.

સ	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સ	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સ	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ

આ સપ્તક મુખ્ય છે.

૪૪. ત્રણ સપ્તકોમાં મધ્ય સપ્તક મુખ્ય છે. તેનાથી ઉતરતું તે મન્દ્ર અને મધ્યથી ચઢતું તે તાર. એ ત્રણેના સ્વરો પરસ્પર કેવા પ્રમાણથી રહેલા છે તે દરેક સપ્તકમાં જાણવા માટે ટૂંકી રીત એ છે કે, કોઈ એક સપ્તકમાંનો જે સ્વર જે સ્વરો કયા પ્રમા- પ્રમાણથી હોય તેના કરતાં, તેની પાસેના ચઢતા સપ્તકમાંનો તેજ સ્વર યુથી રહેલા છે? જમણો હોય છે. આ નિયમ સારી રીતે સમજી સકાય તે સાર એક રાખવો, અપીએ—

મધ્ય સપ્તકમાંના સ્વરો વળન ૨૪ શેર છે એમ આપણે પૂર્વે ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે આપણે અહિં પણ તેજ ધારીશું. તે પ્રમાણે દરેક સપ્તકમાંનાં વળનો નીચેના પ્રમાણથી થશે.

સ	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	મન્દ્રસપ્તક.
૧૨	૧૩	૧૪	૧૬	૧૮	૨૦	૨૨	પ્રમાણ (વળનમાં)
સ	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	મધ્યસપ્તક.
૨૪	૨૭	૩૦	૩૨	૩૬	૪૦	૪૫	પ્રમાણ (વળનમાં)
સ	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	તારસપ્તક.
૪૮	૫૪	૬૦	૬૪	૭૨	૮૦	૯૦	પ્રમાણ (વળનમાં)

આ પ્રમાણે ઉપરના ત્રણ સમકો કેવા પ્રમાણમાં રહેલાં છે તે સમજ સકારો. જેમ કોઈ એક સ્વર લખ્યો તો, તેની પાસેના ચડતા સમકમાંનો તેજ સ્વર બમણી કિં-મતનો હોય છે, તેમ કોઈ સ્વર તેની પાસેના નીચા કે ઉતરતા સમકમાં હોય તે, તેનાથી ૩ ગણી કિંમતથી ઉતરતો હોય છે. આથી સમજ સકારો કે, મન્દસમકથી બમણું મધ્ય સમક, અને મધ્યથી બમણું તથા મન્દથી ૪ ગણું તાર સમક છે.

૪૫. દરેક સમકના સ્વરો જતાવવા માટે અમુક ચિન્હો હોવાની જરૂર છે. કોઈ પણ વાજમાં તેમ હારમોનિયમમાં સમકોના પદ્ય આપેલા હોય છે. આમાં માટે ચિન્હો હવે તેમાંથી લખવા માટે ૫ સ્વર લખ્યો. એ સ્વરનો પડો દરેક સમકમાં હોય છે. હવે દરથી કોઈ આપણને કહેશે કે “ તમે ૫ નો પડો વગાડો ” હવે એવા ૫ ના પડા તો આખા વાજમાં ૩ હોય છે, અને પિવા-નામાં તો (૭ સમક હોય છે તેથી તેમાં) ૫ ના ૩ પડા હોય છે જે ઉપરથી કયા સમકમાંનો ૫ વગાડવો તે નક્કી સમજાશે નહિ, માટે દરેક સમકના મધ્ય એક ચિન્હો મુકવડે હવે હોય તો તે ઉપરથી અમુક ૨૨ અમુક સમકમાંનો વગાડવો એ વાત ચોક્કસ રીતે સમજાય આ ચિન્હો સરિંગમાં લખવામાં અતિશય ઉપયોગી છે, કેમકે ગાયન વિધાના પ્રયોગમાં સ્વરો સખતી વખતે અમુક ૨૨ કયા સમકમાંનો છે તે જાણવા માટે, દરેક વખતે તેને મામના ચિન્હથી લખવો પડે છે.

ગાયન શાસ્ત્રીઓએ મન્દ, મધ્ય અને તાર સમકના ચિન્હો ઘણા પ્રાચીન ઢાળ પૂર્વે ઠેરવી શાખ્યા છે. તેમાં મધ્યસમકના સ્વરો માટે કોઈ ચિન્હની જરૂર નથી. કેમકે તે દમેશના ચાલુ સ્વરો છે મન્દસમકના સ્વરો માટે સ્વગ્ના માથા ઉપર • આલુ બિંદુ અને તારસમકના સ્વરો માટે સ્વગ્ના માથા ઉપર । આવી ઊભી લીંટી કરવાનું કહ્યું છે * આ મંથમાં તેજ ચિન્હોનો ઉપયોગ કવા છે હવે એ ત્રણ સમકોના સ્વરોને ચિન્હો આપી જણાવીએ જેમકે —

સ રિ ગ મ પ ઘ નિ । સ રિ ગ મ પ ઘ નિ । સ રિ ગ મ પ ઘ નિ
મન્દસમક. મધ્યસમક. તારસમક.

વડોદરાના પ્રખ્યાત સંગીત નિપુણ મરહુમ ઓફેસર બૌલાળજી સમકના ચિન્હો જુદાજ આપ્યા છે તેમજ મન્દને માટે સ્વરની નીચે — આલુ અને તારને માટે સ્વરના માથા ઉપર • આલુ ચિન્હ શાખ્યું છે. જેમકે, મન્દસમકના સ્વરો લખવા હોય તો સ રિ ગ મ પ ઘ નિ આમ લખવા અને તારસમકના સ્વરો લખવા હોય તો સ રિ ગ મ પ ઘ નિ આમ લખવા ઓ. બૌલાળજી આ ચિન્હો પ્રાચીન પદ્ધતિથી જુદાજ ચો-ળ્યાં છે, અને તેજ ચિન્હો તેમની શાળામાં તથા તેમના બનાવેલા પુસ્તકોમાં વપરાય છે. આ મંથના અવ્યાસીઓના હાથમાં ઓ. બૌલાળજી બનાવેલા અન્યો આવે સારે

* મન્દ્રોવિન્દુ શિરામધેત્ । ઊર્ધ્વરેષ્ઠા શિરાસ્તારૌ લિપૌ...

(સંગીત રત્નાકર ૧-૧-૮ જુઓ)

તેમણે આ અને પ્રાચીન ચિન્હોને સમજી રાખવાથી અધૂરું નહિ લાગે.^૧

૪૬. મન્દ્ર, મધ્ય અને તાર એ ત્રણ સપ્તકો સિવાય બીજાં જે ચાર સપ્તકો છે તે વિશે વિચાર કરીએ. મન્દ્રથી નીચેના સ્વરવાળા સપ્તકને અનુમન્દ્ર કહે મન્દ્ર, મધ્ય અને છે, એ નામ સુરતરંગિણીમાંનું છે, એ અનુમન્દ્ર સપ્તકથી વળી નીચેના તાર સપ્તકે સિ- સ્વરવાળા બહુજ બળ—ધોધરા સ્વરને અત્યનુમન્દ્ર કહેવું જોઈએ; વાય બીજાં સપ્તકો કેમકે, જેમાં અનુમન્દ્રથી પણ ‘અતિ’ નીચેના સ્વર હોય તેને વિશે (અતિ+અનુમન્દ્ર =) અત્યનુમન્દ્ર કહેવું એ ગોચર છે. એથી પણ નીચેનું સપ્તક કોઈ ધારે તો તેને ‘અત્યનુમન્દ્રની નીચેનું’ એવા અર્થ-વાળું (અવ = નીચેનું + અત્યનુમન્દ્ર) અવપ્રાત્યનુમન્દ્ર એવું નામ આપી શકાય.

મધ્યથી ચઢતું સપ્તક તે તાર. અને તારથી ચઢતું તે તારતર સપ્તક અને તારતરથી ચઢતું તે તારતમ સપ્તક કહી શકાય. તાગથી ચઢતા સપ્તકને માટે સંસ્કૃત ગાયનવિદ્યાના ગ્રંથોમાં કોઈ નામ જોવામાં નથી આવતું. તોપણ ‘તર’ અને ‘તમ’ પ્રત્યયો વધારે વધારે કે ઉચ્ચ ઉચ્ચતા બતાવવા માટે લગાડવામાં આવે છે, માટે તારથી જાંચું તે ‘તારતર’ અને તેથી જે જાંચું તેને ‘તારતમ’ એવા નામો આપી શકાય. હવે સાતે સપ્તકોમાં મુખ્ય આરભક સપ્તક તે મધ્યસપ્તક છે, તેથી જાંચા અને નીચાં એમ બંને બાજુએ ત્રણ ત્રણ સપ્તકો આવી શકે છે. જેમકે,

૧ અત્યનુમન્દ્ર, ૨ અનુમન્દ્ર, ૩ મન્દ્ર } ૪ મધ્ય { ૫ તાર, ૬ તારતર, ૭ તારતમ.

૪૭ જેમ મન્દ્ર તથા તારને માટે ચિન્હો પૂર્વે કહ્યા છે, તેમ બીજા સપ્તકો માટે પણ ચિન્હો મુકરર કરવાની જરૂર છે મન્દ્રને માટે સ્વરને માથે મન્દ્ર, મ ય અને . આવું ચિન્હ કરવામાં આવે છે, તો અનુમન્દ્ર માટે . આવા એ તાર સિવાયના ચિન્હો, અને અત્યનુમન્દ્રને માટે ... આવા ત્રણ ચિન્હોનો સપ્તકો માટેના ઉપયોગ સ્વગ્ને માથે કરવો એ પ્રાચીન પદ્ધતિને અનુકૂળ ગણાશે. ચિન્હો વિશે તેમજ તારને માટે સ્વગ્ને માથે ૧ આવું ચિન્હ કરવામાં આવે છે, તો તારતરને માટે ૨ આવું અને તારતમને માટે ૩ આવું ચિન્હ વાપરવું એ પ્રાચીન પદ્ધતિને અનુસરનાર જ ગણવું જોઈએ. મન્દ્ર અને તાર સિ-વાય બીજાં કોઈ સપ્તકોને માટે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ચિન્હો આપ્યા નથી. પણ મન્દ્ર તથા તારના જે ચિન્હો છે તેને જ બમણા ત્રમણા પ્રમાણ તરીકે નીચા કે જાંચાપણુ બતાવી શકાય તે સાફ તે ચિન્હોને જોએ કે ત્રણ ત્રણ વાર વાપરવામાં આવે તો તેથી એ બંને બાંધ સમજી શકાશે એ સ્પષ્ટ જ છે.

ગ્રી. ભૌલાબક્ષે અનુમન્દ્ર માટે - આવું ચિન્હ સ્વરની નીચે વાપર્યું છે, અને તારતર માટે તેજ ચિન્હ સ્વરની ઉપર રાખ્યું છે. જેમકે, સ ડિ ગ મ વગેરે, તથા સ્ રિ ગ મ પે વગેરે. હવે સાતે સપ્તકો તથા તેમના સ્વરોને ચિન્હો આપી કેમથી લખી જણાવીએ.

૧ આ પુસ્તકમાં ભૌલાબક્ષના ચિન્હોનો ઉપયોગ કરવા કોઈ જાતની અડચણ ન હોતી, પરંતુ તેથી કરીને પ્રાચીન પદ્ધતિનો લોપ થાય છે. તે ન થવા માટે અમે પ્રાચીન પદ્ધતિને અનુસરીને આ પ્રાચીન ચિન્હોનો ઉપયોગ કર્યો છે

સમકર્તુ નામ.	શુદ્ધસ્વરો	વિકૃતસ્વરો ચિન્હ સાથે.
૧ અત્યુમન્દ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ—રિ ગ મ પ ધ નિ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ—રિ ગ મ પ ધ નિ
૨ અનુમન્દ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ—રિ ગ મ પ ધ નિ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ—રિ ગ મ પ ધ નિ
૩ મન્દ (ખરજ)	સ રિ ગ મ પ ધ નિ—રિ ગ મ પ ધ નિ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ—રિ ગ મ પ ધ નિ
૪ મધ્ય	સ રિ ગ મ પ ધ નિ—રિ ગ મ પ ધ નિ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ—રિ ગ મ પ ધ નિ
૫ તાર (ગીષ)	સ રિ ગ મ પ ધ નિ—રિ ગ મ પ ધ નિ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ—રિ ગ મ પ ધ નિ
૬ તારતર.	સ રિ ગ મ પ ધ નિ—રિ ગ મ પ ધ નિ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ—રિ ગ મ પ ધ નિ
૭ તારતમ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ—રિ ગ મ પ ધ નિ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ—રિ ગ મ પ ધ નિ

આ બધા સમકો પિપાનામા કેવી રીતે ગોઠવેનાં છે તેનું ચિત્ર આ માથે આકૃતિ ૩ મા આપ્યું છે. તેમા દરેક સમકો, અને તેના સ્વરો ચિન્હો સાથે દરેક પડદા ઉપર લખીને બતાવ્યા છે તે બેવાથી બધું બહુસામા આરજે

૪૮ કોઈ પણ એક સમક લઈએ તો તેનાથી ઊંચા ઊંચા સમકો બમણા બમણા હોય છે એને માટે સંગીત રત્નાકરમા કહ્યું છે કે, ટ્રિગુણશ્ચોક્ત-
 સાત સમકમાથી રોક્ષર ॥ (૧-૨-૭) એટલે ઉત્તરોત્તર સમકો બમણા બમણા હોય
 મધ્યમાલ એક સમ છે જો ૧ હું સમક ૧ છે એમ ગણીએ, એટલે કે પહેલા સમકનો
 આ રતા બીજા કોઈ પણ સ્વર ૧ ગણો હોય તો બીજા સમકમા તેજ સ્વર
 મધ્ય પછી સમક ૨ બમણો, ત્રીજામા પહેલાથી ૪ ગણો ને બીજાથી બમણો, ચોથામા
 ૮ ગણો ૮ નીચું પહેલાથી ૮ ગણો અને પાંચ સમકના તેજ સ્વરથી બમણો
 હોય છે ૧ હોય ૧૬ જેમકે—

સ (અત્યુમન્દનો) સ્વર ૧ હોય તો તેની સાથે સ (અનુમન્દનો) સ્વર બે ગણો થશે, સ (મન્દનો) સ્વર ૪, સ (મધ્યનો) સ્વર ૮, સ (તારનો) સ્વર ૧૬, સ (તારતરનો) સ્વર ૩૨ અને સ (તારતમનો) સ્વર ૬૪ ગણો થશે એ વાત નીચેના કોઠાથી સમજી શકાશે જેમકે—

સ્વર	સ	સ	સ	સ	સ	સ	સ
પ્રમાણ	૧	૨	૪	૮	૧૬	૩૨	૬૪

આ પ્રમાણથી દરેક સમકો પરસ્પર રહેલા છે, એજ નિયમ દરેક સમકમાના કોઈ પણ સ્વર માટે સમજી લેવો આ નિયમ પ્રમાણે નીચેના કોઠો ધ્યાનમા રાખવો

૧	૨	૩
કયા સમકમાના અધિક સ્વરથી	કયા સમકમાનો તેજસ્વર	કેટલાગણો ?
અત્યુમન્દ	અનુમન્દ	૨
અનુમન્દ	મન્દ	૨
અત્યુમન્દ	મધ્ય	૪

મન્દ	ધી	મધ્ય	૨-ગણો
અતુમન્દ	"	"	૪ "
અત્યતુમન્દ	"	"	૮ "
મધ્ય	"	તાર	૨ "
મન્દ	"	"	૪ "
અતુમન્દ	"	"	૮ "
અત્યતુમન્દ	"	"	૧૬ "
તાર	"	તારતર	૨ "
મધ્ય	"	"	૪ "
મન્દ	"	"	૮ "
અતુમન્દ	"	"	૧૬ "
અત્યતુમન્દ	"	"	૩૨ "

તારતમસમકને માટે એ પ્રકારે સમગ્ર સેવુ આ નિયમ કોઈ પણ શુદ્ધ કે વિકૃત સ્વરને માટે ગમે તે સમકમા સમગ્ર સેવો

૪૯ દરેક જાવા વગાડનામા તો માત્ર મન્દ, મધ્ય, અને તાર એ ત્રણનો જ ઉપયોગ થાય છે. આજકાલ જે ગણે ઠેકણે જે વાજતો જોવામા જોઈ જાય છે તેમા હારમોનિયમ, પિયાનો, ફિડલ (વાયોલીન), ગીટાર, બેન્ડો, મેડોલીન વગેરે વાદિતો અગ્રેજ છે અને સિતાર, દિલરૂબા, સારંગી, તાઉસ, સરોજ વગેરે વાદિતો દેશી છે. અગ્રેજ વાદિતોમાંથી હારમોનિયમ પિયાનો ને ફિડલનો વપરાસ આજ કાલ આપણા દેશમા બહુ થાય છે, ને દેશીમાંથી સિતાર, દિલરૂબા, મારગી વગેરે મુખ્ય મુખ્ય બહુ વપરાય છે, એ દરેક વાદિતોમા સ્વરો અને સમકની રચના કેવી કેવી હોય છે તે વિશે આગળ જણાવવામા આવશે પણ હમણા તો હારમોનિયમ વપરાસમા બહુ આવી ગયું છે તેમા હારમોનિયમની ૭ જાવા થાય છે એક મોની જાત અને બીજી નાની જાત મોની જાતના હા મોનિયમને ઓર્ગન કહે છે અને તેમા પાંચ ૩ તેથી વધારે સમક હોય છે, ને જે નાની જાતના હારમોનિયમ હોય છે તેમા તો ત્રણથી ઓછા સમકો હોતાજ નથી ને કદાચ એના હા-મોનિયમમા ત્રણથી વધારે સમક હોય છે તો તેમા યોગ્ય અતુમન્દના સ્વરોના પડદા અને યોગ્ય તારતરના સ્વરોના પડદા રાખવામાં આવે છે કદાચ પિયાનામા પાંચથી તે સાત સમકના પડદા રાખવામા આવે છે અને બાકી રહેલા ફીડલ વગેરે અગ્રેજ અને દેશી વાજતોમા તો ત્રણથી વધારે સમકના પડદા રાખવામા આવતા નથી

૫૦ માણસના કંઠમાંથી કુદરતી રીતે કેટલા સમકોના સ્વરો નીકળી શકે છે તે જાણવું જોઈએ. જ્યાં માણસોનો અવાજ એક સરખો હોતો નથી મનુષ્યના અ કંઠનો અવાજ ઘોષરો હોય છે, તો ગાંધનો અવાજ સાધારણ વાજવું બધારમુ શીક હોય છે, ને કેટલાકનો અવાજ તો જલ્દન ઝીણો (ઝીણો) હોય છે. પુરુષના અવાજ કરતાં સ્ત્રીનો અવાજ તો કુદરતી રીતેજ ઝીણો હોય છે તે આપણે અનુભવીએ છીએ. માર્ક પણ માણસનો અવાજ સાધારણ રીતે એક કે બે સમક સુધી જઈ શકે છે, ને જેમનો અવાજ સારી રીતે જાણવાનો હોય છે એવા સારા ગાયકોનો અવાજ તો ૩ સમક સુધી ૩ તેથી પણ વધારે ૪-૫ સ્વર સુધી પહોંચી શકે છે પુરુષના અવાજનું જે બધારમુ છે તેના કરતાં

૫૦ માણસના કંઠમાંથી કુદરતી રીતે કેટલા સમકોના સ્વરો નીકળી શકે છે તે જાણવું જોઈએ. જ્યાં માણસોનો અવાજ એક સરખો હોતો નથી મનુષ્યના અ કંઠનો અવાજ ઘોષરો હોય છે, તો ગાંધનો અવાજ સાધારણ વાજવું બધારમુ શીક હોય છે, ને કેટલાકનો અવાજ તો જલ્દન ઝીણો (ઝીણો) હોય છે. પુરુષના અવાજ કરતાં સ્ત્રીનો અવાજ તો કુદરતી રીતેજ ઝીણો હોય છે તે આપણે અનુભવીએ છીએ. માર્ક પણ માણસનો અવાજ સાધારણ રીતે એક કે બે સમક સુધી જઈ શકે છે, ને જેમનો અવાજ સારી રીતે જાણવાનો હોય છે એવા સારા ગાયકોનો અવાજ તો ૩ સમક સુધી ૩ તેથી પણ વધારે ૪-૫ સ્વર સુધી પહોંચી શકે છે પુરુષના અવાજનું જે બધારમુ છે તેના કરતાં

છીનો અવાજ એક સમક ઊંચો હોય છે, ને તેથી છીનો નીચામાં નીચો સ્વર પુરૂષના નીચામાં નીચા સ્વર કરતાં લગભગ એકાદ સમક સુધી ઊંચો હોય છે, અને છીનો ઊંચામાં ઊંચો સ્વર તથા પુરૂષનો ઊંચામાં ઊંચો સ્વર, એ બંનેની વચ્ચે લગભગ એક સમકનો ફેર રહે છે.

પુરૂષના અવાજને આપણે પુરૂષકંઠનાદ અને છીના અવાજને આપણે સ્ત્રીકંઠનાદ એવા નામો આપીએ. તે દરેકના અવાજની મર્યાદા જોટલા સમક સુધી હોય, તે માંના સ્વરોને નીચ, સ્પષ્ટ અને ઉચ્ચ એ ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખવાની જરૂર છે. જે સ્વરો જે મનુષ્યના કંઠની સ્થિતિ અથવા માપના પ્રમાણમા મન્દ્રસ્વર જેવા જડા હોય તે સ્વરોને નીચ કહીશું. જે સ્વરો તેજ કંઠમાંથી વગર મહેનતે સ્પષ્ટપણે પ્રકાશિત થઈ શકે છે તેને સ્પષ્ટ સ્વર કહીશું; આવી જાતના સ્વરો તેજ મનુષ્યના કંઠના માપના પ્રમાણમાં મધ્ય સ્વર કહેવાશે. જે સ્વરો તેજ કંઠમાંથી બહુ પ્રયત્નથી, કે કંઠને મહેનત પડવાથી કે લાંબો ધોરણ કઢાડી ઊંચે ગરે બોલવામાં આવે છે તેવા ઊંચા કે તીણા સ્વરને ઉચ્ચ કહીશું. આ સ્વર તેજ મનુષ્યના કંઠના માપના પ્રમાણમા તાર સ્વર કહેવાશે જેથી દરેક માણસના કંઠમાંથી જોટલા સ્વર નીકળી શકે તેના નીચ, સ્પષ્ટ અને ઉચ્ચ એવા ત્રણ ભાગ પડી શકે, અને તેથી જે તે માણસના અવાજના પ્રમાણમાં તે માણસના કંઠમાંથી નીકળતા સ્વરોના મન્દ્ર, મધ્ય અને તાર એ ત્રણ ભાગ કે સમક પડી શકે. આ પ્રમાણે જો પરંતુ તમામ માણસ જાતના એકંદર અવાજોનું કંઈક સ્થૂલ માપ કે પ્રમાણ ઠરવવાની જરૂર છે ને તેને માટે વિદ્વાનોએ પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓના કંઠનાદની મર્યાદાનું માપ કઢાડી, તેના અવાજના નીચ, સ્પષ્ટ અને ઉચ્ચ સ્વરોના ભાગની મર્યાદા નીચે પ્રમાણે ઠરાવી છે

પુરૂષકંઠ નાદના સ્વરોની મર્યાદા.

સ થી વ સુધી સામાન્ય મર્યાદા. જેને અંગ્રેજીમાં

બેસ (Bass) ના સ્વરો કહે છે.

અતિ નીચ સ્વરો.	નીચ.	સામાન્ય સ્પષ્ટ સ્વરોની મર્યાદા.	ઉચ્ચ.	અતિ ઉચ્ચ સ્વરો.
સે રિ ગે મં પે ધે	નિ	સે રિ ગ મ પે ધે નિ	સે રિ ગ મ પે ધે નિ	સે રિ ગ મ પે ધે નિ
અતિ નીચ સ્વરો.	નીચ.	સ્પષ્ટ	ઉચ્ચ	અતિ ઉચ્ચ સ્વરો.

નિ થી રિ સુધી વિશેષ મર્યાદા, જેને અંગ્રેજીમાં ટીનોર (Tenor) ના સ્વરો કહે છે.

સ્ટ્રીક્ટ નાદના સ્વરોની મર્યાદા.

સં થી નિં સુધી સામાન્ય મર્યાદા. એને અત્રેજમાં કોન્ટ્રાલ્ટો

(Contralto) ના સ્વરો કહે છે.

અતિ નીચ સ્વરો	સામાન્ય સ્પષ્ટ-સ્વરોની મર્યાદા.	અતિ ઉચ્ચ
ગં મં પં ધ નિં સં રિં ગં મં પં ધ નિં સં	નીચ. , સ્પષ્ટ. ઉચ્ચ. અતિ ઉચ્ચ.	

સ થી સં સુધી વિશેષ મર્યાદા. એને અત્રેજમાં
સોપ્રાનો (Soprano) ના સ્વર કહે છે

આ મર્યાદાઓ સાધારણ છે તે કઈ દરેક માણસ માટે ચોક્કસ નિયમ ન કહેવાય પણ સામાન્ય સરલતા સાથે આવા ભાગ પાડવાની જરૂર છે. માણસનો અવાજ ઉમ્મરના પ્રમાણમાં બદલાયા કરે છે. તેમાં ખાસ કરીને પુરૂષનો અવાજ તો બદલાયલો જોવામાં આવે છે. બાળકો નહાના હોય છે ત્યારે તેમનો અવાજ ઉચો હોય છે, પછી ૧૩ થી ૧૭ વર્ષના દરમિયાનમાં કંઈ ટુટાયાથી અવાજ ફરી જઈ ઉતરી જાય છે એ વિષે એક અનુભવમાં કહ્યું છે કે,—

અશીતિઃ સમૃતિઃ પૃષ્ઠત્વાર્ચિશ્ચસ્વાયયઃ ।

વિંશતિર્દશવર્ષાણિ પદ્મજાદીનાં વયઃ ક્રમાત્ ॥

મનુષ્યની ઉમ્મર ૮૦ વર્ષની થાય ત્યારે પૂર્ણ સ્વર તેના મળામાથી સારી રીતે સ્પષ્ટ નીકળી શકે છે. ને પછી ૭૦ વર્ષની ઉમ્મરે રિ, ૬૦ વર્ષે મ, ૪૦ વર્ષે સુધી મ, ૩૦ વર્ષે પ, ૨૦ વર્ષે સુધી ઘ અને ૧૦ વર્ષે સુધી નિસ્સર ઘણું કમીને પૂર્ણ રીતે નીકળી કે પ્રકાશી શકે છે. એટલે કે જેમ જેમ ઉમ્મર વધતી જાય છે તેમ તેમ અવાજ ઉતરતો જાય છે.

આ બધી બાબતો ઉપરથી વિચાર કરતા, આપણા દેશની હવા પાણી અને પ્રકૃતિનો તેમજ આપણા સંગીતનો વિચાર કરતા એમ નક્કી કરવું અમને સાઈ લાગે કે, પુરુષોએ સાધારણ રીતે આકૃતિ ૩ મા બતાવેલો મધ્ય સમૂહનો જે સ છે તેજ મધ્ય સમૂહનો છે એમ ગણી ત્યાંથી સરખાત ગણી ગાયન કરવું, અને સ્ત્રીઓએ (સ થી ચોથો જે મધ્ય સમૂહનો) મ સ્વર મુખ્ય ગણી, તેને મધ્ય સ ગણી સાથી આરંભ કરી ગાયનની સરખાત, હારમોનિયમ ઉપર કે કોઈ પણ વાળુ તે પ્રમાણે મેળવી ગાયનનો પ્રયોગ ચાલુ રાખવાનો રિવાજ રાખવો.

૫૧. સ થી નિં સુધીના સાત સ્વરો એક આખું સમૂહ ગણાય, પણ ખરેખરી રીતે તો આખું સમૂહ, સ થી સં સુધીનું જ (૧૦૨) આખું અતર આખું, અર્થાત્, સા સુધીના આગેા ગાગેા એક સમૂહમાં આવેલા જોઈએ. અને તે ઉપરથી આખું સમૂહ, અડધું સમૂહ, ચોણું સમૂહ, પા સમૂહ એવા ભાગ કવી રીતે ગણવું ? પાડી શકાય. હવે અડધું સમૂહ કહેવું હોય તો સ થી વ સુધી કે પ થી સં સુધી કહેવું જોઈએ, કમકે સ અને સં ની વચમાં વ

પરાપર પ્રમાણથી અડધે અંતરે આવે છે તેથી. તેમજ સ થી ગ સુધી કે ઘ થી સ્ સુધી પા સમક ગણી શકાય; કેમકે સ થી સ્ ની વચમાં પ જેમ અડધે છે તેમ સ થી સ્ ની વચમાં ગ પા અંતર ઉપર છે, તેમ ઘ થી સ સુધીનું અંતર લગભગ તેટલું જ છે. હવે સ થી સ્ ની વચમાં ઘ લગભગ પોણા અંતર ઉપર છે તો સ થી ઘ સુધી તથા ઘ થી મ સુધી પોણું સમક કહી શકાય. આ બધી બાબત પૂરે જો મરેનાં પ્રમાણો અને અંતરોનાં પ્રમાણો આપ્યાં છે તેની સાથે તુલના કરવાથી સમજી શકાય તેવી છે. જેથી દૂકમાં કહીએ તો—

- (૧) સ થી સ્ સુધી આખું સમક..... ૧
 (૨) સ થી પ „ કે પ થી સ્ સુધી અડધું સમક..... ૨
 (૩) સ થી ગ „ કે ઘ થી સ્ „ પા સમક..... ૩
 (૪) સ થી ઘ „ કે ઘં થી મ „ પોણું સમક..... ૪

આખું સમક, અડધું સમક, પા અને પોણું સમક ક્યાં સુધી ગણતું જોઈએ એને માટે શાસ્ત્રીય રીત ઉપર પ્રમાણે કહી શકાય. કેટલાકનો એવો મત છે કે, આખા સમકમાં કોમલ, તીવ્ર, શુદ્ધના મળીને ૧૨ મરો થાય છે, તેથી ૬ સ્વરો (સ થી મ) સુધીનું ૦૧ સમક, ૩ સ્વરો (સ થી રિ) સુધીનું ૦૧ સમક, અને ૯ મરો (સ થી ધં) સુધીનું ૦૧૧ સમક ગણવું જોઈએ. આ ગણતરી વ્યવહાર માટે હીક છે. યુરોપથી જે હારમોનિયમો આવે છે તેમાં ખડદાની ગણતરી આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે કરીને ૦૧, ૦૧, ૦૧૧ સમક ગણાય છે. ૫૪૦ સુદ્ધ રીતે જોતા આ પ્રકારની ગણતરી શાસ્ત્રીય કહી શકાય નહિ. વ્યવહાર માટે સ્થૂલ વ્યવસ્થા તરીકે હીક છે.

૫૨. સાત સ્વર વિષે, ત્રિકૃતસ્વર વિષે અને સમકો વિષે દરેક માણસે સ્થૂળ રીતે જોટલું જાણવું જોઈએ તેટલી બધી બાબતો આપાર સુધી સ્વરો વિષે સુદ્ધ મળવવામાં આવી. હવે તે બધા સ્વરોનું સુદ્ધ પ્રમાણથી એક કોણક પ્રમાણવાળું કોણક આપીએ છીએ. આ કોણક બહુજ ઝીણો વિચાર કરી આપવામાં આવે છે. તેના ખુલાસો આ પ્રમાણે છે:—

૧ લા તથા ૨ જા ખાનામાં આવે તથા યુરોપિયન નામો આપ્યાં છે. અંગ્રેજી અક્ષરો જે નામો છે તે મૂળ ફ્રેન્ચ તથા ઇટાલિયન છે. તે ઉચ્ચારો સાથે આપ્યા છે. ૩ જા અને ૪ થા ખાનામાં આ દેશમાં અને યુરોપમાં જે દૂકાં નામ વપરાય છે તે આપ્યાં છે. આપણમાં કોમલ તીવ્ર સ્વરને માટે જેમ ચિન્હો ચોખ્યાં છે તેમ અંગ્રેજી સંગીતમાં કોમલનું ચિન્હ ♭ આવું રાખ્યું છે અને તીવ્રનું ચિન્હ ♯ આવું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. કોમલને તેઓ “ફ્લેટ” કહે છે ને તીવ્રને “શાર્પ” કહે છે. ૫ થા ખાનામાં સ્વાભાવિક ૧૨ સ્વરોની માળા માટે જોટલા આદિલનો, પ્રયોગથી સિદ્ધ રીતે મુકરર કરવામાં આવ્યાં છે તે આપ્યાં છે, ને તેજ ઉપરથી દરેક સ્વર સ ની સાથે કયા પ્રમાણમાં હોય છે તે પ્રમાણ અપુણ્યકમાં ૫૨૦ ગુણક પ્રમાણના રૂપમાં ૬ જા ખાનામાં, ને તેજ પ્રમાણે દર્શાવના રૂપમાં ૭ થા ખાનામાં આપ્યા છે. (કલમ ૨૫ અને ૩૭ જ જુઓ).

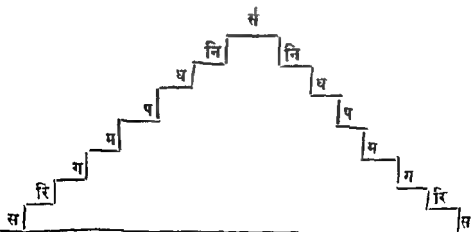
૮ મા ખાનામાં સ અને સ્ એ બે સ્વરોની વચમાં કલમ ૩૭ માં કહ્યા પ્રમાણે સમાન અંતરથી ૧૧ સ્વર નાખી આખા સપ્તકમાં ૧૨ સ્વરો બનાવવાની પદ્ધતિ યૂરોપમાં ચાલે છે તેનાં આદિલનો આખી તેનોજ ગુણુક પ્રમાણુનો અંક ૯ મા ખાનામાં આપ્યો છે અને ૧૦ મા ખાનામાં તેજ અંક દશાંશના રૂપમાં આપ્યો છે. તે ઉપરથી સ્વાભાવિક સ્વરોની વિકૃતશાળા અને કૃત્રિમ સ્વરોની (સમાન અંતરવાળી) વિકૃતશાળા એ બંનેમાં કેટલો તફાવત છે તે સપ્તમગણિતથી સમજી શકાશે.

૧૨ સ્વરનાં નામ.		હુકી સંજ્ઞા.		સ્વાભાવિક સ્વરોની શાળા. (નેચરલ સ્કેલ)			કૃત્રિમ સ્વરોની શાળા. (ક્રોમેટિક સ્કેલ)		
૧	અંગ્રેજી	૩	અંગ્રેજી	આદિલનો	અપૂર્ણાંકમાં	દશાંશમાં	આદિલનો	અપૂર્ણાંકમાં	દશાંશમાં
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
૧. ધૃજ	Do	સ	C	૨૬૪	૧:૧	૧.૦૦૦૦૦૦	૨૬૪	૧:૧	૧.૦૦૦૦૦૦
૨. રૂપમ (કામલ)	Re	રિ	Db	૨૮૦	૧૫:૧૬	૧.૦૬૬૬૬૬	૨૭૯	૧૦:૫૩	૧.૦૫૮૪૯૩
૩. રૂપમ (શુદ્ધ)	Re	રિ	D	૨૮૭	૮:૯	૧.૧૨૫૦૦૦	૨૮૬	૫૦૦:૫૬૧	૧.૧૨૨૪૬૨
૪. ગાંધાર (કામલ)	Me	મ	Eb	૩૧૭	૫:૬	૧.૨૦૦૦૦૦	૩૧૪	૧૦૦:૧૧૯	૧.૧૮૮૨૦૭
૫. ગાંધાર (શુદ્ધ)	Me	મ	E	૩૩૦	૪:૫	૧.૨૫૦૦૦૦	૩૩૨	૫૦:૬૩	૧.૨૫૯૯૨૧
૬. મધ્યમ (શુદ્ધ)	Fah	મ	F	૩૫૨	૩:૪	૧.૩૩૩૩૩૩	૩૫૨	૫૦૦:૬૬૭	૧.૩૩૪૮૩૪
૭. મધ્યમ (ત્રિવ)	Fah	મે	F#	૩૭૫	૪૫:૬૪	૧.૪૨૨૨૨૨	૩૭૩	૫૦૦:૭૦૭	૧.૪૧૪૨૧૩
૮. પંચમ (શુદ્ધ)	Sol	પ	G	૩૯૬	૨:૩	૧.૫૦૦૦૦૦	૩૯૫	૫૦૦:૭૪૯	૧.૪૯૮૩૦૭
૯. ધૈવત (કામલ)	Lah	ધ	Ab	૪૨૨	૫:૮	૧.૬૦૦૦૦૦	૪૧૭	૫૦:૭૯	૧.૫૮૭૪૦૨
૧૦. ધૈવત (શુદ્ધ)	Lah	ધ	A	૪૪૦	૩:૫	૧.૬૬૬૬૬૬	૪૪૩	૨૫:૪૨	૧.૬૮૧૭૯૩
૧૧. નિષાદ (કામલ)	So	નિ	Bb	૪૭૫	૫:૯	૧.૮૦૦૦૦૦	૪૬૯	૫૦:૮૯	૧.૭૮૧૭૯૭
૧૨. નિષાદ (શુદ્ધ)	Se	નિ	B	૪૯૫	૮:૧૫	૧.૮૭૫૦૦૦	૪૯૮	૮૦:૧૧૧	૧.૮૮૭૭૪૮
૧. ધૃજ	Do	સ	C	૫૨૮	૧:૨	૨.૦૦૦૦૦૦	૫૨૮	૧:૨	૨.૦૦૦૦૦૦

પાઠ ૬ હો.

સાત સ્વરનું ગાયન વાદન (હારમોનિયમ સાથે).

૫૩. ૭ શુદ્ધ સ્વર અને ૫ કોણમ તીવ્ર સ્વરો વિશે ગયા પાઠોમાં ઘણું સમજાવવામાં આવ્યું છે. હવે એ સાતે સ્વરોને કેવી રીતે ગાવાવગાડવા સાત સ્વરની આરોહી, એ વિશે કહીએ છીએ. કોઈ પણ એક સપ્તકમાંના સ્વરો એક બીજા અવરોહી એટલે શું ? જાણી કેટકેટલા ચડતી કે ઉતરતી ક્રિયાતના છે એ વિશે પૂર્વ કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સ રિ ગ મ પ ધ નિ એ સાત સ્વરોના નાદ એક બીજાથી ચડતા છે. એટલે કે, સ નો નાદ સધએ તો તેથી રિ નો નાદ જમ ચડતો. અથવા જાયો હોય છે. રિ કરતાં મ નો નાદ અથવા મર તેથી સગાર ચડતો હોય છે. એમ આગળના સ્વરોના નાદ એક એકથી જાંચા જાંચા છે. જમ એક નિસરણીને સાત પગથીયા હોય છે, અને તેમાં જમ પહેલા કરતા બીજું પગથીયું ચડતું હોય છે, બીજા કરતાં ત્રીજું ચડતું, એ પ્રમાણે બધાં પગથીયાં ચડતા ચડતાં હોય છે; તેથી જ રીતે ગાવામાં પણ સ કરતાં રિ જાંચા સ્વરથી જોડતો. રિ કરતાં મ તેથી પણ જરાક ચડતા અવાજથી જોડવો. એમ છેક નિ સુધી અને તેથી પણ જાયો જે દીપનો સં સાં સુધી સમજાવેલું નિસરણીનાં દરેક પગથીયાં ચઢી ચઢીને જપર જરૂં તેને સંસ્કૃત ભાષામાં આરોહ અથવા આરોહણ કહે છે. અને જપરથી ફરેક પગથીયાં નીચે ઉતરી આવવું તેને અવરોહ કે અવરોહણ કહે છે. સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ એ ક્રમથી ચાલે સ્વરો જોવી જવા કે વગાડવા તે આરોહી અથવા આરોહ કહેવાય છે, અને સ કે નિ થી એજ ક્રમ પ્રમાણે સં નિ ધ પ મ ગ રિ સ એમ ઉતરી આવવું તેને અવરોહી કે અવરોહ કહેવાય છે. એ આરોહી અને અવરોહીના સ્વરોને નિસરણીના પગથીયાં રૂપે જોડવીએ

૫૪. આખી ગાયન વિધાનો મૂળપાયો સાત સ્વર છે, એ સાતે સ્વરો બરાબર ગાતાં આવડે અને કોઈ પણ વાજનમાંથી વગાડતાં આવડે તથા સાત સ્વરો ગાતા કે કાનથી ખાસત્તાં આવડે તો બાદીનું બધું સહેલું છે સાત સ્વર વગાડતા શીખવા માટે રાનું આવું ત્રણ પ્રકારે જ્ઞાન જ્યાં સુધી ન ગાય ત્યાં સુધી બધું એ સુ કરવું તેની રીત નકાચુ ગણાય. એકડા વિનાનાં મીડાં નકામાં માટે પ્રથમ જેમ બને તેમ સાત સ્વરોનો ગાવા વગાડવાનો અભ્યાસ આ પ્રમાણે કરવો.

જે તમને ગાયન એ શી વસ્તુ છે એ વિશેનું લગભર પણ જ્ઞાન ન હોય, અને તમારી પાસે હારમોનિયમ જેવું કોઈ પણ વાજન ન હોય તો, સાત સ્વર શીખવા માટે કોઈ સારા ગવૈયા પામે, અથવા શેહેરમાની કોઈ પણ ગાયનસાળા (કલબ) માં જઈ ત્યાંના શિક્ષક પાસે જઈને હારમોનિયમ ઉપરના ફક્ત સાત સ્વરના પદ્યનું ઓળખાણ કરી લેઈ, સાતે સ્વરો બરાબર વગાડતા તથા ગાતા શીખવા બેઠાં તમે કોઈ પણ ગાયનસાળામાં જશે ત્યારે તમારા માત્ર સહેજ મોટેથી સ રિ ગ મ પ ધ નિ એના શબ્દો બોલાવશે અને તે સાથે ચડતા ચડતા અવાજ પમા ગળામાંથી કઢાવશે ને ફક્ત આ સાત સ્વરોના આરોહ અવરોહનો પારવાળુ ૭-૮ દિવસ સુધી અભ્યાસ કરાવશે ત્યારે સાતે સ્વરના અવાજ-નાદનું ઓળખાણ લગભગ લગભગ થવા માડશે આટલું થયા પછી તમારે માત્ર સહેજની પામે બેસી, હારમોનિયમના પડદા બંધી લઈ, તે દરેક પડદા ઉપર સ રિ ગ મ પ ધ નિ એ જૂદા જૂદા નામ લખીને પછી સ નો પડદો દાખવો અને પછી હારમોનિયમની ધમણ અલાવરી એમ કરવાથી સના દળાવેના પડદામાંથી સ સ્વરનો નાદ નીકળશે એ નાદમા તમારો મુર મેળવી સ અક્ષર બોલવો. જ્યારે હાર મોનિયમનો સ્વર, અને તમારા ગળામાંનો અવાજ એ બંને એક સંખ્યા મળી અએકા સંખ્યાય ત્યારે તમે સ નો સ્વર બગબર બોલ્યા છો એમ સમજવું એની ખાત્રી માટે પછી તમારા શિક્ષકને પૂછી બેસુ. જો તમે બેસુરા દરેક તો તે તમને જણાવશે આ રીતે સ ને બગબગ ગાળ વગાડવા પછી રિ નો પડદો દાખવો તેમાંથી જે સ્વર નીકળશે તેના નાદ જોવો, ગળામાંથી અવાજ કાઢીને તેની સાથે મેળવવો, અને મોટેથી રિ એવો શબ્દ બોલવો, ને વાજનમાં તથા ગળામાંનો અવાજ બરાબર મળ્યો છે કે નહિ તેની ખાત્રી માટે માત્ર સ રિ ગ મ પ ધ નિ એ પ્રમાણે આગળ અનુક્રમે ગ મ પ ધ નિ સ એમ આ શબ્દ કરી ચડવું અને સ નિ ધ પ મ ગ રિ સ એમ ઉપરથી નીચે ઉતરી અવરોહ થવું. એમ રોજ સાત સ્વરની આરોહી, અવરોહી કરી સાતે સ્વરોને ગાવામાં તથા વગાડવામાં પાકા કરવા સુર શુ અને બેસુર તે શુ એ વિશે પ્રથમ કોઈ પણ શિક્ષક પાસેથી સ્પૂળ રીતે જાણી લેવું જોઈએ. એટલું જાણી લીધા પછી તમે આ પાઠમાળાનો ઉપયોગ ખતથી પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી સ્વતંત્ર રીતે કરી શકશો. પણ જો તમને સાત સ્વરનું જ્ઞાન લગભર પણ નહિ હોય તો બધું નકારું છે. ગાયનવિદ્યા મૂળથીજ ગુરુમંથ (ગુરુથી જાણી શકાય એવી) છે. ગુરુ વિના બધું બર્થ છે. પરંતુ આજકાલ સારા ગુરુઓ મળી શકતા નથી. ને જેઓ ઘોડાક છે તેઓ પોતાના સિષ્યોને સાત સ્વર કેમ શીખવવું તે જાણતા નથી, એવા ગુરુઓને માટે તથા જે જિજ્ઞાસુઓને સાત સ્વરનું સારું ઓળખાણ છે, તેમજ જેઓ લગભર પણ સુરીલું કે બેસુર શુ તે જાણી શકે છે તેમને માટે તો ખાસ કરીને આ પાઠમાળાનો જરૂર ઉપયોગ છે.

૫૫. સાત સ્વર વગાડવા માટે શરૂઆતના અભ્યાસીઓને માટે કયાં વાળાં સારાં ?

એટલે કે, આજકાલ જે વાળાં વપરાય છે તેમાંથી નવા અભ્યાસીને ગાયન વાદનના નવા વધારે સરલ તથા અનુકૂળ યર્ધ પડે એવું વાળું કયું ? એ સવાલનો અભ્યાસી માટે દાર- નિર્ણય કરવો જોઈએ. આજકાલ દારમોનિયમ, પિયાનો, ફિડલ મોનિયમની બલામણુ. એ ત્રણ અગ્રેષ્ઠ વાળાંનો તેમજ સિતાર, તાઉસ, દિલરૂબા એ ત્રણ દેશી વાળાંનો ઉપયોગ બહુજ થાય છે તે બધાના જાણવામાં છે ન. એ બધામાં નવીન અભ્યાસીને માટે દારમોનિયમ બહુજ સહેલું યર્ધ પડે તેવું છે. કેમકે દેશી વાળાંની અને ફિડલની એક પંચાત એ જ કે, પ્રથમ તો તેના તાર મેળવવા પડે છે, ને સાર જાદ તે ઉપયોગમાં આવી શકે છે. તેથી જેને સ્વરનું જ્ઞાન લગાર પશુ નથી એવા નવા અભ્યાસીને માટે દારમોનિયમ સિવાય બીજાં બધાં વાળાં નકામાં છે. જો કે દારમોનિયમ કરતાં બીજાં બધાં વાળાં મીઠાશમાં વધારે હોય છે એ ખરૂં છે, પરંતુ તેમને મેળવવાની શુરુએથી લીધે નવા અભ્યાસીને બહુ આડ્ય- ખરૂંપ યર્ધ પડે છે. દારમોનિયમનો અર મોટો, તેના પડદાની ગોઠવણુ (કલમ ૩૩ માં જ- તાબ્યા પ્રમાણે) સરલ, અને તેને મેળવવાની પંચાતી નહિ તેથી બહુજ ઉપયોગી છે. પીયાનોનાં નામનું વાળું પશુ તેવુંજ છે, પશુ તે શરૂઆતમાં શીખનારને માટે તેટલું ઉપયોગી નહિ ગણી શકાય. કેમકે તેનો સ્વર દુટક હોય છે, તેમાં અંદરથી તાર હોય છે તેથી તેના તાર એક વખત મેળવ્યા પછી કેટલેક વખતે કિતરી જાય છે તેથી તેના સ્વર વખતે મેસુરા યર્ધ જાય છે તો તેને પાછી મેળવવાની મોટી પંચાત; જેથી પિયાનોનાં નામનું વાળું પશુ શરૂઆતના અભ્યાસીને માટે ઉપયોગનું ઓછું ગણાય. આ બધાં કારણોથી નવીન વિ- વાર્થીઓને માટે નાદનું અવશ્ય પ્રત્યક્ષ એટલે કે, સુગુ જ્ઞાન ચોખ્ખી રીતે બહુ સારૂ થવા માટે દારમોનિયમની અમે બલામણુ કરીએ છીએ

દારમોનિયમ અને પિયાનોમાં કેટલા સમકો હોય છે, ને દરેક સમકોના પડદાની ગોઠવણુ કેવા પ્રકારની હોય છે તે વિશે કલમ ૪૯ માં જણાવી ગયા છીએ. એ ગોઠવણુ આકૃતિ ૩ ઉપરથી પ્થાનમાં આવશે. આકૃતિ ૪ માં ફ્રેદર્ડીંગ દારમોનિયમનું ચિત્ર આપી તેનાં ૩ સમકોના પડદા ઉપર શુદ્ધ, કોમળ અને તીવ્ર સ્વરોનાં નામ લખ્યાં છે તે ઉપરથી સ્વરોના પડદાનું જોળખાણુ થશે. તેમાંથી હમેશાં અધ્યસમકોના જ ઉપયોગ કર- રવો, અને તેના સ નો પડદો વગાડી તે સાથે તમારા ગળાનો સ્વર મેળવી દેવો. તે સિ- વાય બીજા કોઈ પશુ સમકોના ઉપયોગ કરવો નહિ. ઓરગન અને ફ્રેદર્ડીંગ દારમો- નિયમમાં અધ્યસમક કયું તેનાં ચિત્રો આકૃતિ ૪-૫ માં આપ્યાં છે તે ઉપરથી સમજાશે. ચિત્રમાં પડદાઓ ઉપર સ રિ ન મ ના અક્ષરો લખ્યા છે તે પ્રમાણે દારમોનિયમના પડદા ઉપર અક્ષરો લખી લેવા, કે જેથી પડદાની ભૂલ નહિ થાય.

૫૬. દારમોનિયમના પડદાઓ ઉપર સ્વરોના અક્ષરો લખી કલમ ૫૪ પ્રમાણે જે તદ્દન નવા અભ્યાસીએ સાત સ્વરોનો યોડાક અનુભવ મેળવ્યો સ્વરનું જ્ઞાન થવા હોય, અથવા જેને પ્રથમથી જ સ્વરનું થોડું ઘણું એટલે કે, દારમો- માટે નવા અભ્યા- નિયમનો કોઈ પશુ એક પડદો વગાડી તેના સ્વરમાં અવાજ મેળવતાં રીએ શું કરવું ? આવડી શકે એટલું પશુ જેને જ્ઞાન હોય તેણે સ્વરનું જ્ઞાન જરાક

ચારે આગળીઓ માટે ૧, ૨, ૩, ૪ એવા આકાશ રાખ્યા છે. જેમકે સ રિ ગ મ પ આમ લખ્યું હોય તો સનો પડદો જમણા હાથના અંગુઠાથી દાખવો. રિ નો પડદો અંગુઠા પાસેની ૧ લી આગળીથી દાખવો, મ નો પડદો અંગુઠાની પાસેની બીજી આગળીથી દાખવો, મ નો પડદો ત્રીજી આગળીથી અને પ નો પડદો ચોથી આગળીથી દાખવો એ પ્રમાણે સમજી લેવું. સ્વરોની નીચે જ્યારે એવા આંકડા મૂકવામાં આવે હ્યારે તે ડાબા હાથની આગળીઓ માટે સમજવા. હવે દરેક પડદા ઉપર જમણા તથા ડાબા હાથની આગળીઓ કેમ ચલાવવી તે વિષે નીચે જણાવીએ છીએ.

(૧) અડધું સમયક વગાડવા માટે.

× ૧ ૨ ૩ ૪ ૩ ૨ ૧ × જમણા હાથની આગળીઓ.
સ રિ ગ મ પ મ ગ રિ સ
૪ ૩ ૨ ૧ × ૧ ૨ ૩ ૪ ડાબા હાથની આગળીઓ.

મન્દ સમયકના પડદા

(૨) આખું સમયક વગાડવા માટે.

આરોહી. × ૧ ૨ × ૧ ૩ ૩ ૪ જમણા હાથની આગળીઓના આકાશ.
સ રિ ગ મ પ ઘ નિ સં
૪ ૩ ૨ ૧ × ૨ ૧ × ડાબા હાથની આગળીઓના આકાશ.

મન્દ સમયકના પડદા

જમણા હાથની આગળીઓના આકાશ.

અવરોહી. ૪ ૩ ૨ ૧ × ૨ ૧ ×
સ નિ ઘ પ મ ગ રિ સ
× ૧ ૨ × ૧ ૩ ૩ ૪

મન્દ સમયકના પડદા ડાબા હાથથી ચલાવવા માટે

ડાબા હાથની આગળીઓના આંકડા.

(૩) બે સપ્તકોમાં ફરવા માટે.

× ૧ ૨ × ૧ ૨ ૩ × ૧ ૨ × ૧ ૨ ૩ ૪
સ રિ ગ મ પ ઘ નિ સ રિ ગ મ પ ઘ નિ સં
૪ ૩ ૨ ૧ × ૨ ૧ × ૩ ૨ ૧ × ૨ ૧ ×

૪ ૩ ૨ ૧ × ૩ ૧ × ૩ ૨ ૧ × ૨ ૧ ×
સ નિ ઘ પ મ ગ રિ સ નિ ઘ પ મ ગ રિ સ
■ ૧ ૨ × ૧ ૨ ૩ × ૧ ૨ × ૧ ૨ ૩ ૪

(૪) શુદ્ધ, કોમલ, તીવ્ર સ્વરો મળીને કુલે ૧૨ સ્વરો વગાડવા માટે.

૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨
રિ × ગ × ૧ મ × ધ × નિ × ૨ રિ × મ × ૧ મ × ધ × નિ ૩ ૪
સં ૨ રિ ૧ મ ૨ પ ૨ ધ ૨ નિ સં ૨ રિ ૨ મ ૨ પ ૨ ધ ૨ નિ સં
૩ × ૧ × × × ૧ × × ૧ × × × ૧ ×

કાળ-તાલ વિષે શાસ્ત્રીય વિચાર.

પાઠ ૭ મો.

કાળ (Time).

કલનાત્ સર્વં ભૂતાનાં સકાલઃ પરિકીર્તિતઃ । (તિથ્યાદિતત્ત્વમ્.)

સર્વં ભૂતભાવની કલના (ગણના, સંખ્યા) કરનાર તે કાલ કહેવાય છે.

પદ. સંગીતશાસ્ત્રનું બધું બધારણ સ્વર અને કાળ ઉપર છે. તેમાંથી સ્વર વિષે પાછલા પાઠોમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. હવે કાળ વિષે વિચાર કરવાનું છે. કાળ મહાત્મ્ય. વામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ કાળનું મહાત્મ્ય પ્રાચીન રૂપિ મુનિઓએ જો વર્ણવ્યું છે તે વિષે ચોક્કસ કહીએ છીએ. એક મુનિએ કાળનું કથન કરતાં કહ્યું છે કે.—

કાલઃ કલયતે લોકં કાલઃ કલયતે જગત્ ।

કાલઃ કલયતે વિશ્વં તેન કાલોઽભિધીયતે ॥ ૧ ॥

સર્ગ પાલન સંહરતા સકાલઃ સર્વતઃ સમઃ ।

કાલેન કલ્પ્યતે વિશ્વં તેન કાલોઽભિધીયતે ॥ ૨ ॥

કાલઃ સૃજતિ ભૂતાનિ કાલઃ સંહરતે પ્રજાઃ ।

કાલઃ સ્વપિતિ જાગર્તિ કાલો હિ દુરતિ ક્રમઃ ॥ ૪ ॥

કાલસ્ય વશગાઃ સર્વે દેવર્ષિ સિદ્ધ કિન્નરાઃ ।

કાલોહિ ભગવાન્દેવઃ સ સાક્ષાત્પરમેશ્વરઃ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—કાળથી સર્વં લોકની અને જગતની કલના કરાય છે, તેમજ સર્વં વિશ્વની કલના કરવામાં આવે છે તેથી કરીને “કાળ” કહેવાય છે. યજ્ઞિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરનાર જે કાળ તે સર્વ સ્થળે સમાન છે. એ કાળથી વિશ્વની કલ્પના કે કલના કરાય છે તેથીજ કાળ કહેવાય છે. કાળ સર્વં ભૂતોને ઉત્પન્ન કરે છે, પ્રગ્ભવે સંહારે છે. તેજ કાળ જગત, સ્વપ્ન, નિદ્રા એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં દુરતિ ક્રમ છે. દેવો, રૂપિઓ, સિદ્ધો કિન્નરો એ સર્વે કાળનેજ વશ છે. એવો જે ભગવાન કાળ તેજ સાક્ષાત્ પરમેશ્વર છે.

આ દુનિયામાંની કોઈ પણ વસ્તુ કે વિચાર દેશ (અવકાશ) અને કાળ વિના આપણા ખ્યાલમાં આવી શકતાં નથી એવું આપણી જુદિંદું બધારણ જ છે. કોઈ પણ નાદ ઉત્પન્ન થયો કે, તેના દેશ અને કાળ વિના એ નાદનું સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવી શકે જ નહિ. અમુક નાદ થયો અથવા શબ્દ ઉચ્ચારાયો કે તે નાદને અનુસરતી આકૃતિ ઊભી થઈ આવે, પણ તે આકૃતિને અમુક દેશ-અવકાશનો અને અમુક કાળનો સંબંધ કહેવાય નહિ તો તે વિષે આપણે કશું સમજી જ શકીએ નહિ. માટે દરેક નાદની સાથે, દરેક આકૃતિની સાથે તેના દેશકાળ પણ રહે છે જ. જેવો જેવો કાળ અને દેશનો ક્રમ કહેવાય છે તેવી તેવી આકૃતિઓ ઊભી થાય ને તેનો અનુભવ થાય છે.

‘ગાયન,’ વાદન અને નર્તન એ ત્રણેમાં તાલ વ્યાપિ રહે છે તે જાણીતું જ છે. એ ત્રણે અંગો મળીને જનતું જે સંગીત તે જૂદી જૂદી અસરો કે ભાવોને વિસ્તારે છે, એટલે કે ઉપજાવે છે. જે ભાવો કે આકૃતિઓ ઉપજાવવી હોય તે ઉપજાવી વખતે સાથે સાથે દેશ તો એની મેળેજ ઉપજાવે છે. પણ અમુક દેશને સ્થિર કરવાને અતુકૂળ એવો કેટલો કાળ જોઈએ, અથવા તો કેટલા કાળથી કેટલો દેશ સ્થિર થઈ શકશે એ કામ કાળતું છે ને તેથી જ સંગીતને તાલનો આશ્રય લેવો પડે છે. અમુક કાળને અતુસરી અમુક સ્વર રચના વિસ્તારે અને પોષાય એજ જૂદા જૂદા તાલનો આશય છે. જેમ જૂદા જૂદા રાગથી અનેક અસરો સૂચવાય છે તેમ જૂદા જૂદા તાલથી તે તે અસરો પોષાઈને તેની આકૃતિઓનો વિસ્તાર થઈ સ્થિર થાય છે. નાદ કે શબ્દની ઉત્પત્તિ થતાં જ તેને કાળનો નિયમ લાગુ થાય છે, ને દેશનો નિયમ નાદની આકૃતિઓ જેમ જેમ સ્પૃશ થતી જાય છે તેમ તેમ કાળક્રમ પરત્વે લાગુ થતો જાય છે. એજ નિયમ આખા જગતને માટે છે. કોઈ પણ વાત કાળ વિના જનતી નથી. એક અક્ષરનો પણ ઉચ્ચાર કરવામાં તેનો પૂર્વાપર કંઈક કાળ માનીને વ્યવહાર થાય છે. કાળ ન હોય તો કંઈ બની શકે નહિ. એટલા માટે કાળતું મહાત્મ્ય મોહાટા મહોટા રૂપિ મુનિઓએ ઉપર પ્રમાણે ગામું છે. સારે હવે વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને સંહારના કારણરૂપ એવો જે કાળ, કે જે અનાદિ અને અનંત છે તેના જે અંશો સંગીતમાં પ્રવર્તે છે તેનો વિચાર કરીએ.

૬૦. યુગ, વર્ષ, માસ, દિવસ, ધડી, પળ, કલાક, મિનિટ, સેકન્ડ વગેરે કાળરૂપી અનંત મહાસાગરના વિભાગો છે. કાળની મણતરી નહાનામાં નહા-કાળપરિમાણનું કોષ્ટક. નાથી તે મહોટામાં મહોટા પરિમાણ સુધી આપણાં શાસ્ત્રોમાં જે કરી છે તે નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી જાણવામાં આવશે.

કમળની ૧૦૦ પાંખડીઓ એક ઉપર એક ગોઠવી, તેમાં એાવ ઉપરથી નીચે સુધી એવી રીતે ભોંકવી કે, બધી પાંખડીઓ ભોંકાઈ જાય. એમ કરવાથી દરેક પાંખડીને વાંધાતાં-ભોંકાતાં જે સક્ષમ વખત લાગે છે તેને ક્ષણ કહેવામાં આવે છે. એવા

૮ સપ્ત = ૧ લવ.	૨ લધુ = ૧ ગુર.
૮ લવ = ૧ કાલા.	૩ લધુ = ૧ પ્લુત.
૮ કાલા = ૧ નિમેષ.	૨ ગુર અથવા ૧ કાકપદ કે
૮ નિમેષ = ૧ કલા.	૪ લધુ = ૧ દ્વિગુર.
૨ કલા = ૧ તુટિ.	૨ કાકપદ = ૧ હંસપદ.
૨ તુટિ = ૧ આણુ કે અનાદુત.	૨ હંસપદ = ૧ મહાહંસપદ
૨ આણુ = ૧ દુત.	૧૦ પ્લુત = ૧ પળ.
૨ દુત = ૧ લધુ (માત્રા) અક્ષર.	૬૦ પળ = ૧ ધડી.
	૬૦ ધડી = ૧ દિવસ.

એ પછી માસ, વર્ષ, યુગ, મન્વન્તર, કલ્પ વગેરે કાળનાં મહાત્ પરિમાણો સર્વના જાણવામાં છેજ. આ બધામાંથી ફક્ત તુટિ, આણુ, દુત, લધુ, ગુર, દ્વિગુર, હંસપદ અને મહાહંસપદ એ આઠ કાળનો ઉપયોગ ગાયન વિદ્યામાં કરવામાં આવે છે.

૬૧ ગાયન વિદ્યામાતૃ કોઈ પણ ગાયન અમુક તાલમા બનાવેલું હોય છે. ગમે તે ગાયન લઈએ, પછી તે ગાયન કોઈ તદ્દન સાદી કવિતા હોય કે કોઈ આઠ કાળ, તેની મહોરો પ્રમથ હોય, અથવા ગમે તો કૃત્તવધ, ખ્યાલ, રૂપો કે માત્રા અને ચિન્હો ટુમરી હોય તોપણ તે ગાયન તાલથી બધાયલું હોઈને કાળથી નિર્મિત હોય છે. તે કાળનું માપ તાળથી મપાય છે. તાલ એટલે “અમુક વખત (કાળ) ને અતરે બને દાયથી નિર્મિત રીતે તાળી મારવી તે.” જેથી તાળમા ખાસ કરીને કાળ કે વખતની ગણતરીનો વિચાર બહુજ કરવામા આવે છે. ગાયન વિદ્યાના જેટલા તાલ છે તે બધાનો કાળ, નીચેના ૮ કાળથી ગણવામા આવે છે એ આઠ કાળનાં નામ, તેમની માત્રા, નિશાનીઓ વગેરે નીચે પ્રમાણે છે

કાળનાં નામ.	માત્રા.	નિશાની.	દાખતો.
૧ મહાહ સપદ.	૧૬	†	સૃ
૨ હંસપદ.	૮	^	રી
૩ કાકપદ (દિગ્ગર)	૪	૪	મુ
૪ ચર	૨	૬	પુ
૫ લઘુ	૧		નિ
૬ દ્રુત.	૦ (૩)	~	સ્
૭ અણુ (અનાદ્રુત).	૦ (૩)	~	સૂ
૮ ત્રુટિ.	૦>(૩)	~	સૂ

૬૨ ઉપરના આઠ કાળ નિચે જણવાની પદલા માત્રા એટલે શુ તે નિચે પ્રથમ જણાવ્યું છે. આ માત્રા એટલે કોઈ પણ એક સંખ્યા અથવા માત્રા એટલે શુ અને અક્ષરને સાધારણ રીતે (બહુ ઝડપથી નહિ, તેમ બહુ ધીમેથી તે કેવી રીતે ગણવી નહિ એવી રીતે) બોલતા જેટલો કાળ લાગે તેટલો કાળ તે માત્રા ” જેમકે, ૧ માત્રા એટલે મોટેથી ‘ એક ’ એ સંખ્યાવાળો શબ્દ બહુ ઉતાવળથી નહિ, તેમ બહુ ધીમેથી પણ નહિ એવી રીતે બોલતા જેટલો કાળ લાગે તેટલો કાળ સમજવો એજ રીતે જો ૨ માત્રા ગણવી હોય, અથવા બે માત્રાનો કાળ જણવો હોય તો મોટેથી ‘ એક, બે ’ એમ અધ્યયન રીતે બોલી અટકી જવાથી, અથવા તો કોઈ પણ બે અક્ષરો (ક, ખ) બોલીને બધ રહેવાથી જેટલો વખત લાગશે તેટલો વખત સમજ લેવો એજ પ્રમાણે ૩ માત્રા માટે, ૪ માત્રા માટે કે ગમે તેટલી માત્રાઓ માટે સમજ લેવું જેમકે, ૩ માત્રાનો કાળ જણવો હોય તો ‘ એક, બે ત્રણ ’ એમ બોલી અટકી જવાથી એ વખત લાગશે તે જણ માત્રા જેટલો કાળ જણવો. એજ પ્રમાણે જો ચાર માત્રાનો કાળ જણવો હોય તો “ એક, બે, ત્રણ, ચાર ”

દ્રુતાર્ધમણુરેવંસ્યાત્મમાણં મુનિસંમતં । (તાલચક્ર પદ્ધતિ)

આ બધાનો એકજ મત છે. તે એ કે, લઘુ અથવા હ્રસ્વની ૧ માત્રા, શુર અથવા દીર્ઘ અક્ષરની ૨ માત્રા, પ્લુતની ૩ માત્રા, અને દ્રુત અથવા બંન્ધનની ૦૧ માત્રા તથા અણુની ૫૫ એજ ક્રમ પ્રમાણે ૦૧ માત્રા ગણવાનો રિવાજ મુનિઓના મત પ્રમાણે પહેલાંથી ચાલુ છે.

આથી લઘુની ૧ માત્રા તો, ૪ લઘુનો જે કાકપદ તેની ૪ માત્રા અને હંસપદની ૮ તથા મહાહંસપદની એજ ક્રમ પ્રમાણે ૧૬ ગણવી જોઈએ. આ કારણને લીધે આ પાઠમાં દ્વિગુરૂ અને કાકપદને એકજ ગણી બંનેની ૪ માત્રા સ્વીકારી છે, અને બીજા ગ્રંથકારો જેને કાકપદ કહે ૮ તેને આ પાઠમાં હંસપદ કહ્યો છે. ભરતકલ્પલતા મંજરી નામના ગ્રંથ સિવાય આ તરફના કોઈ પણ ગ્રંથમાં ૪, ૮ અને ૧૬ માત્રાના કાળ વિભાગ માટે સ્વતંત્ર નામો આપ્યાં જ નથી. તે ઉપરથી ૪ માત્રા માટે 'દ્વિગુરૂ' અને ૮ માત્રા માટે 'કાકપદ' એવા જે બે વિભાગોના નામ છે તે કોઈએ પોતાની કલ્પનાથી પાઠમાં હશે એમ કહેવું પડે છે.

૬૫. આ બધા કાળ વિભાગો અગ્રેજી કાળપરિમાણ સાથે સરખાવવા જોઈએ.

તે માટે લઘુ, શુર, પ્લુત વગેરે જે કાળ ગણાવ્યા તેમનું ધડીપણ

૧ માત્રાના કાળનું સાથે કેવી રીતનું પ્રમાણ હશે એ વિષે કંઈક સમજાય તો પછી માપ જેટલા સેકંડ તેની સાથે સરખામણી થઈ શકે, એને માટે આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

બરાબર ગણવું ?

દશમિશ્વ મૃતૈરેવં પલકાલોઽભિધીયતે ।

પલનાં પટ્ટયાઘટિકાસ્તાસાંપટ્ટયા દિનંસ્મૃતમ્ ॥ સં પારિભત.

એટલે કે, ૧૦ પ્લુત (૩૦ લઘુ) નો જે કાળ થાય છે તેને પણ કહેવામાં આવે છે. ૧૦ પળની ધડી ને ૧૦ ધડીનો દિવસ એ પ્રસિદ્ધ છે. આમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૦ પ્લુત એટલે ૧ પળ, અને ૧ પળ એટલે અગ્રેજી કાળમાન પ્રમાણે ૨૪ સેકંડ થઈ શકે છે. અર્થાત્ ૨૪ સેકંડ જેટલા વખતમાં ૩૦ લઘુ-અક્ષર-માત્રા-જેટલો કાળ થાય. આ પ્રમાણે વિચાર કરી જોતાં તો ૧ સેકંડ જેટલા વખતમાં ૧૧ લઘુ અથવા ૧૧ અક્ષર બોલવો જોઈએ એવું પ્રમાણ આવે છે.

પરંતુ આથી દાલના વ્યવહારમાં એક મોટી અડચણ ઉત્પન્ન થશે. તે એ કે, જો આપણી પાસે ધડી પણ જતાવનારાં ધડીવાળો હોત તો ૧ પળમાં ૩૦ લઘુ એ પ્રમાણના માપથી (૧ પળ = ૧૦ વિપળ + ૩૦ લઘુ =) ૨ વિપળે ૧ લઘુકાળ કે એક અક્ષરનો હુગાર આપણે નિયમિત રીતે કરી શકત. પણ દાલ આપણા તમામ દેશમાં અગ્રેજી મિનિટ સેકંડ માપનાર ધડીવાળોનો વપરાસ ચપાથી ૧ લઘુ બોલવા માટે ઉપલા દિસાખ પ્રમાણે ૬ સેકંડ જેટલો વખત બરાબર લાગવો જોઈએ; અથવા ૬ સેકંડની ગતિના પ્રમાણથી એક એક લઘુ બોલવો જોઈએ એમ થાય છે. ને તેમ ગળી યશનું બદ્ધ અર્થક થઈ પડે. કેમકે, ૧ સેકંડની ગતિ જ જે બરાબર રીતે તમારા અમારાથી રચલ

રીતે નિયમિત ગણી ચક્રાતી નથી તોપછી જે સેકન્ડનું માપ-તો ક્યાંથી જ રહે? જેથી ગાવા વગાડવાના વ્યવહારમાં ૧૧ અક્ષર, બરાબર માપથી એક જ સેકન્ડમાં ગણી શકાવો કઠણ છે, ને પણ વિપણ દરેક ધડિયાળો વ્યવહારમાં નથી. આજકાલ બધે અંગ્રેજી ધડિયાળો ચાલુ છે. એ બધી બાબતનો વિચાર કરતાં સાધારણ વ્યવહારમાં સરલતાની ખાતર આર્યશાસ્ત્રમાંનો લઘુકાળ અથવા એક અક્ષર બોલવાનું પ્રમાણ સ્થૂલ રીતે એક સેકન્ડ બરાબર ગણીએ તો દરકત જેવું નથી. આમ સ્વીકારવાથી આઠે કાળને અંગ્રેજી સેકન્ડના કાળમાન સાથે આ પ્રમાણે સરખાવી શકાય. જેમકે—

૧ લઘુ (અક્ષર, માત્રા, Pulse)	બરાબર	૧ સેકન્ડ.
૧ ગુરુ (દીર્ઘ)	"	૨ "
૧ દ્વિગુરુ (કાકપદ)	"	૪ "
૧ હંસપદ	"	૮ "
૧ મહાહંસપદ	"	૧૬ "
૧ દ્રુત	"	૩ "
૧ આલુ (અનાદ્રુત).	"	૩ "

કેટલાક વિદ્વાનો ૧ માત્રાનો કાળ ૧૧ સેકન્ડ બરાબર સ્વીકારે છે. પરંતુ ઉપરની ગણિતની રીતે જે ગણના થઈ શકે છે તેરીતે તો ૧ માત્રા ૧ સેકન્ડ બરાબર માનવી એ ઉત્તમ પક્ષ છે. યૂરોપિયનો પણ ૧ પદસ (માત્રા)નો કાળ જુદી જુદી વખતે જુદો જુદો રાખે છે. ગ્રેકોનોમ નામના તાલમાપક યંત્રમાં એક મિનિટમાં કેટલા પદસ ગણવા તેના આંકા હોય છે. તે પ્રમાણે તેઓ ઘણી વખતે (1600) આ આંકા રાખે છે. તે વખતે એક મિનિટમાં ૬૦ પદસ ગણવામાં આવે છે. તેજ માપ આપણા ૧ લઘુ (માત્રા) નું રાખીશું તો દરકત જેવું નથી.

આ પ્રમાણે વ્યવહાર ચલાવવા માટે બંને કાળની એકતાનો વિચાર કર્યા પછી હવે ફાણ કાળને સરખાવીએ. ૧ લઘુના ૬૫,૫૩૬ ફાણ થાય છે. ૧ સેકન્ડનો દશ લાખનો ભાગ ચોખ્ખી રીતે જુદો પારખી શકાય એવું કોનાઆફ નામે નવીન પ્રકારનું કાળદર્શક યંત્ર યૂરોપમાં શોધાયું છે, તેવું સૂક્ષ્મ પ્રમાણ જતાવનાર સાધન આપણામાં નથી. તોપણ આપણે ૧ ફાણ તે ૧ સેકન્ડનો ૮૪૬૬૭ મો ભાગ થાય છે. એટલે યૂરોપમાં છેલ્લી શોધ પ્રમાણે જેટલો સૂક્ષ્મકાળ ખ્યાલમાં આવી શકે છે તેવાજ પ્રકારનો સૂક્ષ્મકાળ શોધવાનો પ્રયત્ન આર્ય વિદ્વાનોએ કર્યો હતો; બે કે તેમની પાસે હાલના સુધરેલા જમાનાને લગતાં સાહિત્યો-યંત્રો જેવી મદદ નહિ હોય!!

ફેડ. ગ્રેફિસર મેલાબક્ષના ગ્રંથોના અભ્યાસીએને સ્વયંવું મટે છે કે, ગુરુ, કાકપદ,

હંસપદ અને મહાહંસપદ વગેરે જતાવેલી કાળ ગણનામાં અને મૌ-

પ્રાં મેલાબક્ષે લાગણે સ્વીકારેલી કાળગણનામાં જરાક તથાવત છે. પ્રાં મેલાબક્ષે કાળનાં ચિન્હો કયા ગુરુ પછી દ્વિગુરુ અને કાકપદ એવા બે કાળ જુદા માનીને તેમની સ્વીકાર્યા છે? માત્રાઓ અનુક્રમે ૪ તથા ૮ ગણી છે. પણ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તો

ઉપર કહ્યું તેમ કાકપદમાં ૪ લઘુ, ને હંસપદમાં ૮ લઘુ ગણવાનું કહ્યું છે, એ બે બાબતમાં મેલાબક્ષની ગણના અવળી યઈ જાય છે. માટે અત્રે જણા-

એમ બોલી અટકી જવાથી જે વખત લાગશે તે ચાર માત્રા જેટલો કાળ ગણવો. એ રીતે પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, પચાસ, સો, બસે કે જેટલી માત્રાઓ અથવા તો તેટલી માત્રાઓનો વખત કલો હોય તો, એકથી તે અનુક્રમે જેટલી માત્રાઓ કહી હોય તેટલી સંખ્યા, અથવા તેટલા અક્ષરો ગોઠેથી ગણીને કે બોલીને બંધ રહેવાથી તેટલી માત્રાઓનો કાળ સમજાશે. જેમકે, કોઈ પૂછે કે “૧૬ માત્રાઓ ગણી બતાવો” અથવા “૧૬ માત્રાનો કાળ બતાવી આવો.” તો તેના જવાબમાં “એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, અગિયાર, બાર, તેર, ચૌદ, પંદર, સોળ.” એમ બોલી બંધ રહેવું. એ પ્રમાણે ગમે તેટલી માત્રાઓ માટે કોઈ પૂછે, અથવા કોઈ પશુ સ્વર અમુક માત્રાઓ સુધી લંબાવવાનું કહે તો, પૂછેલી માત્રાઓ જેટલી સંખ્યા એકથી અનુક્રમે ગણી જઈ, અટકી રહેવું. ને પછી જવાબ આપવો કે, તમે પૂછેલી માત્રાઓ ઘણી. પણ એક બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે તે એ કે, એ માત્રાઓ ગણતી વખતે જે સંખ્યા બોલવામાં આવે તે સંખ્યા સરખી રીતે એક જ ગતિથી ઉચ્ચારવી જોઈએ; પણ કેટલીક સંખ્યાઓ ઉતાવળે બોલાર્હી અને કેટલીક ધીમે રહીને બોલી જવાઈ દશે તો નિયમિત કાળમાં જૂલ થશે. માટે માત્રા ગણવા સાચું ગણવાની સંખ્યાઓ કે બોલવાના અક્ષરો હોય તો, બહુ ઝડપથી નહિ તેમ બહુ ધીમેથી નહિ, પરંતુ સાધારણ રીતે (કુદરતી રીતે) જેમ આપણે બોલીએ છીએ તે પ્રમાણે ઉચ્ચારવાનો રિવાજ રાખવો.

૬૩. માત્રા એટલે શું અને તે કેવી રીતે ગણવી એ વિષે સમજાવવામાં આવ્યા પછી ઉપર આપેલા આઠ કાળની માત્રાઓ કેવી રીતે ગણવી તે આઠે કાળની માત્રા સમજાવવાશે. પહેલો કાળ મહાહંસપદનો છે, તેની ૧૬ માત્રા અને ચિન્હોના ઉપ-ગણાય છે. તેની નિશાની † આવી રાખવામાં આવી છે. તેથી જો યોગ વિષે કોઈ અક્ષર કે સ્વર ૧૬ માત્રા સુધી અખંડપણે લંબાવવો હોય તો તે અક્ષર કે સ્વરની નીચે † આવી નિશાની કરવાથી તે અક્ષર ૧૬ માત્રા સુધી લંબાવવો. જેમકે સા . બીજો કાળ હંસપદનો છે; તેની ૮ માત્રા ગણાય છે ને તેનું ચિન્હ ૮ આવું રાખ્યું છે; તેથી જો કોઈ સ્વર કે અક્ષરની નીચે ૮ આવી નિશાની કરવામાં આવે તો તેને ૮ માત્રા સુધી અખંડ રીતે લંબાવવો. જેમકે, સા . બીજો કાળ કાકપદનો છે. તેને ‘હિયર’ પણ કહે છે. તેની ૪ માત્રા છે, ને ચિન્હ ૪ આવું સંસ્કૃત યોગ્ય જેવું રાખ્યું છે. તેથી જો ચિન્હ જે અક્ષરની નીચે આવે તેને ૪ માત્રા સુધી લંબાવવો. જેમકે, સા . ચોથો કાળ ગુરનો છે. તેની બે માત્રા ગણાય છે, ને તેનું ચિન્હ ૨ આવું છે. જેમકે, સા એવું ચિન્હ જોડેલું હોય ત્યાં તે અક્ષર બે માત્રા

સુધી લંબાવવો. પાંચમો કાળ લઘુનો છે. તેને માટે કંઈ પણ ચિન્હ નથી. તેને માટે તો ફક્ત જોતો તેજ અક્ષર કે સ્વર (હંસ) જ લખાય છે. જેમકે, સ, રિ, ગ, મ, ષ, ઘ, નિ. એવી રીતે જ્યાં એકલો જ અક્ષર વપરાય ત્યાં તેને એક જ માત્રા સુધી લંબાવવો. છઠો કાળ દ્રુતનો છે. તેની ૧૦ માત્રા ગણાય છે, તેને માટે ૧ આવું ચિન્હ છે; એને વ્યંજનનું ચિન્હ પણ કહે છે. જેમકે, મ્ આગ ખોડો અક્ષર કરવામાં આવે છે. જ્યાં એવું ચિન્હ હોય તે અક્ષર હતાવળથી ઉચ્ચારવો. દ્રુતથી અડધો કાળ ગણવો છે

અણુને કેટલાક અનાતક પણુ કહે છે. તે દ્રુતથી ગમણી ઝડપે જોવાય છે તેથી તેનું ચિન્હ ૧૧ આપું રાખ્યું છે. અણુથી નહાનો કાળ ત્રુટિ છે. અણુ અને ત્રુટિ સાધારણ વ્યવહારમાં બહુ વપરાતા નથી. આ દરેક કાળનો વિન્તારથી ખુલાસો આવતા પ્રકરણને આરંભે કરવામાં આવશે.

૬૪. ઉપરના આઠ કાળ વિભાગના સંબંધમાં સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં પ્રમાણો જોઈ ને સક વિશેષ વિચાર કરીએ. સંગીત પારિજાતમાં કાણથી તે પ્લુત આઠ કાળ વિશે પ્રાચીન સુધી કાળ ગણાવી પછી ૧૦ પ્લુત તે ૧ પળ વગેરે કહ્યું છે મ યોના આધાર. નેમકે:—

ત્રુટિઃ કલાદ્વયેનસ્પાદણુઃ સ્પાત્તદ્ દ્વયેનતુ ।

દ્રુતશ્ચાણુ દ્વયેનસ્પાત્તદ્વયેનલઘુર્મવેત્ ॥ ૮ ॥

ગુરુ લઘુ દ્વયેનૈવ પુતોલઘુત્રયેણ ચ (અ. ૨)

અર્થ—૨ કલાની ૧ ત્રુટિ, અને ૨ ત્રુટિનું ૧ અણુ. એવા ૨ આણુઓથી ૧ દ્રુત અને ૨ દ્રુતનો ૧ લઘુ, એ લઘુથી ૧ શુર, અને ત્રણ લઘુથી ૧ પ્લુત થાય છે.

એથી આગળ ૪ લઘુનો ૧ દ્વિશુર, તે ૨ દ્વિશુરનો ૧ કાકપદ એવી ને કાળગણના પ્રો. મૈકાળજે તેમ જીવ્ય અચકારોએ ખતાવેલી છે, તે જાતની ગણના મંગીતના કોઇ પણ પ્રયોમાં નથી જોવામાં આવતી પણ તેને જાહે નીચેની ગણના જોવામાં આવે છે.

લચતુષ્કં કાકપાદઃ, તદ્વયં હંસ સંજ્ઞકઃ

હંસ દ્વય મુદાહૃત્ય મહાહંસ સુસંજ્ઞકઃ ॥

હત્તિતાલગતિઃ પ્રોક્તા તાલજ્ઞૈઃ પૂર્વ સ્થરિભિઃ । (ભરત કલ્પવૃક્ષા મંત્રી)

અર્થ—૪ લઘુનો ૧ કાકપાદ, ૨ કાકપદનું ૧ હંસપદ, ૨ હંસપદથી ૧ મહાહંસ. કાકપદ થાય છે. તાલની ગતિ જાણવા માટે પૂર્વના વિદાનોએ એ બધી મંત્રાઓ પાડેલી છે.

લઘુ, શુર, પ્લુત, દ્રુત કાળની માત્રાઓ કેટકેટલી ગણાય છે એ વિશે જૂદા જૂદા ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

एक मात्रोमवेद्दृश्चो, द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्तुप्लुतोज्ञेयो, व्यञ्जनञ्चार्धमात्रकम् ॥ (સંગીત દર્પણ)

अर्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयं, एकमात्रं लघुस्मृतं ।

द्विमात्रं तु गुरुज्ञेयं, त्रिमात्रंतुप्लुतस्मृतम् (સંગીત દામોદર)

एकमात्रो लघुप्रोक्तो, द्विमात्रो गुरु रेवच ।

त्रिमात्रस्तु प्लुतोज्ञेयो, मात्रार्धंच द्रुतो मतः ॥

વધુ જોઈએ કે, પ્રોં મૌલાબક્ષ જેને દ્વિગુર કહે છે તેને કાકપદ ગણવું જોઈએ, અને તેઓ જેને કાકપદ કહે છે તેને હંસપદ કહેવું જોઈએ

મૌલાબક્ષે ૪ માત્રા (દ્વિગુર) માટે ૮ આલુ અને ૮ માત્રા (કાકપદ) માટે ૮ આલુ ચિન્હ વાપર્યું છે તેને બદલે મેં ૪ આલુ અને ૮ આલુ ચિન્હ વાપરવું યોગ્ય ગણ્યું છે કેમકે, ૮ માત્રાનું ચિન્હ ૮ આલુ રાખીએ તો તે અગ્રેજી આકાશની માફક દેખાય છે, ને તેથી ૮ માત્રાનું જાન થાય છે તે સુધારી ૪ આલુ સંસ્કૃત યોગગતું ચિન્હ રાખવું સાઈ છે કેમકે તેથી ચાર માત્રાનો ભોધ એ ચિન્હ જોતાની સાથેજ યદ્ય આવશે ૮ માત્રાનું ચિન્હ મૌલાબક્ષે ૮ આલુ રાખ્યું છે તેને બદલે ૮ આ ચિન્હ વાપરવું મારું છે કેમકે ૮ માત્રા હંસપદની ફરી ત્યારે, કાગળ પરોગા આપણે જે હંસપદનું ૮ આલુ ચિન્હ વાપરીએ છીએ તેજ પરિચિત ચિન્હ રાખવું સાઈ છે કેમકે નવા ચિન્હો જનાવવામા એવો કાર્ધ ચોક્કસ નિમ કે વિચાર ન રખાય તોપણ જેને જે ફાવે તેના ચિન્હો વાપરી શકે, ને તેથી સંગીતની લેખનપદ્ધતિઓ અનેક યદ્ય જાય મહાહંસપદનું ચિન્હ † આલુ રાખ્યું છે તે નરુજ છે પણ સાર્થ છે વળી ઇ, ૮ અને † આ ત્રણ ચિન્હોના ખીગા કાર્ધ પણ છાપખાનામાં મળી શકે છે, જેથી તેને માટે સ્વતંત્ર ટાઇપ પાડવાની જરૂર નથી આમ હોવાથી આ અથમા અને પ્રોં મૌલાબક્ષના અયોગા ૪, ૮ અને ૧૬ માત્રાના ચિન્હો તથા નામોને માટે નીચે પ્રમાણે મતભેદ રહેશે જેમકે—

કેટલી માત્રા ? આ અથમા શુ સ્વીકાર્યું છે ?				પ્રો મૌલાબક્ષે શુ સ્વીકાર્યું છે ?			
	નામ	ચિન્હ	દાખલો		નામ	ચિન્હ	દાખલો
૪	કાકપદ	૪	સા	દ્વિગુર	૮	સા	
૮	હંસપદ	૮	સા	કાકપદ	૮	સા	
૧૬	મહાહંસપદ	†	સા				

૧૬ માત્રા માટે તેમણે કેઈ પથુ નામ
 ૮ ચિન્હ યોજ્યું નથી

૧૬ માત્રા માટે તેમણે કાર્ધ પણ નામ કે ચિન્હ યોજ્યું નથી

આ અથમા અને પ્રોં મૌલાબક્ષના અયોગા આટલોજ મતભેદ છે બાકી લઘુ દુત, અલુ, વગેરે કાળના ચિન્હોની તેમની વ્યવસ્થા પ્રાચીન છે તેથી તે અને સ્વીકારીને કાયમ રાખી છે

ફલ

ગાયન વિધાનો અને કવિતાની વિધાનો
માત્રાની ગણતરીના સંબંધમાં તફાવત.

ગાયન વિધામા તાલની માત્રાઓ ગણવાનો જે રીવાજ છે તે વિષે અસાર સુધી કહેવામા આવ્યું તે સાથે કરિતા જનાવવાની વિધા જે પિંગળ તેમા માત્રાઓ ગણવાના સંબંધમા શો નિયમ છે તથા તેની સાથે તાલની માત્રાઓનો સંબંધ કેવી રીતે જોડાયેલો છે તે જાણવું જોઈએ પિંગળશાસ્ત્રમા એવો નિયમ છે કે, લઘુની ૧ માત્રા, અને ગુરની ૨ માત્રા ગણાય ૮ એટલે જે અક્ષર દ્વસ્વ હોય તેને લઘુ ગણી તેની ૧ માત્રા ગણવી, અને જે અક્ષર દીર્ઘ હોય તેને ગુર ગણી તેની ૨ માત્રા ગણવી જેમકે અ, ઇ, ઉ, ઇ, ઈ, ઓ, ઓ વગેરે અક્ષરો દ્વસ્વ હોવાથી તેઓ લઘુ છે, તેથી તેમની એક એક માત્રા

ગણવામાં આવે છે, તથા આ, ઈ, જી, એ, કા, કી, ધૂ, વગેરે અક્ષરો દીર્ઘ હોવાથી તેમને ગુરુ કહેવામાં આવે છે, ને તેથી તે દરેકની બે બે માત્રાઓ ગણવી. એજ નિયમે પિંગળમાં લઘુગુરુ ગણવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, પિંગળમાં હ્રસ્વ અક્ષર કે લઘુની ૧ માત્રા અને દીર્ઘ અક્ષર કે ગુરુની બે માત્રા ગણવાનું જે ધોરણ છે તેમાં તો માત્રાનું ધોરણ ૨૪૫૦ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ અક્ષરો ઉપર જ છે.

પરંતુ ગાયન વિધામાં તાળની જે માત્રાઓ ગણાય છે તેનું ધોરણ તો ફક્ત કાળ કે વખતના અમુક ભાગ અથવા અંશ ઉપર રહેલું છે. સંગીતની ૧ માત્રા જેટલા કાળમાં જ ભે ઝડપથી બે, ત્રણ, ચાર કે સો (અથવા કલ્પનાથી ધારો કે લાખ) અક્ષરો બોલી જઈએ તોપણ સંગીતમાં તો એક જ માત્રા ગણાશે, પરંતુ પિંગળસાસ્રની નજરે તો સંગીતના ૧ લઘુકાળમાં જેટલા હ્રસ્વ કે દીર્ઘ અક્ષરો બોલાયા હશે તેટલા અક્ષરો લઘુ કે ગુરુ તરીકે ગણાશે. જેમકે એક માણસ સંગીતની ૧ માત્રા એટલે કે લઘુકાળનો ઉચ્ચાર કરે, અને બીજો માણસ તેટલાજ કાળમાં બધાએ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ અક્ષરો બોલી જાય, તોપણ સંગીતમાં તો તે સર્વેને એક જ માત્રા જેટલો વખત લાગ્યો; તેથી તે બધાંની એક જ માત્રા ગણાશે. એજ પ્રમાણે આ, કા, ખા, ગા, એ વગેરે અક્ષરો દીર્ઘ હોવાથી પિંગળમાં તેમને ગુરુ કહેવાશે, પણ જો તે દરેકનો ઉચ્ચાર એક એક માત્રા જેટલા કાળમાં કરીએ તો તે દીર્ઘ અક્ષરો, સંગીતમાં તો દરેક લઘુ તરીકે ગણાશે અને તેજ ગુરુ-દીર્ઘ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર જો દ્રુતકાળમાં કરીએ તો તે દરેક અક્ષરો દ્રુત થશે, ને પછી તેમની તાલમાં અડધી અડધી માત્રા ગણાશે.

બાકરણમાં આપણે શીખી ગયા છીએ કે, કોઈ પણ અક્ષર, સ્વર તથા વ્યંજન મળીને યજ્ઞેશો હોય છે. જેમકે, કે અક્ષર ‘ક’ વ્યંજન + ‘અ’ એ સ્વર મળીને થયો છે. તેથી જ્યારે કોઈ પણ વ્યંજન એકલો વપરાય છે ત્યારે તેની નીચે ૧ આલું ચિન્હ કરી અક્ષરને (ક આવી રીતે) ખોડો કરીએ છીએ. એવા ખોડા કરેલા અક્ષર (વ્યંજન) નો ઉચ્ચાર પણ લઘુ (હ્રસ્વ) કરતાં ત્વરાથી (દ્રુત ગતિથી) કરવામાં આવે છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. એ બાબતને ધ્યાનમાં રાખી એકલા વ્યંજનનો જે સ્વાભાવિક ત્વરાથી ઉચ્ચાર થાય છે કે કરવામાં આવે છે તેવો ઉચ્ચાર દ્રુતને માટે સમજી લેવો. તેમજ હ્રસ્વ અક્ષરને સ્વાભાવિક રીતે બોલતાં જેટલો વખત લાગે છે તેટલા કાળને લઘુ તથા દીર્ઘ અક્ષરને હ્રસ્વ કરતાં બમણા લંબાવીને બોલવાથી જે કાળ લાગે છે તે કાળને ગુરુ ગણી, પિંગળની માત્રાઓનો અને સંગીતની માત્રાઓનો મેળ સચૂલ રીતે મેળવવામાં આવે તો તે અચોક્ક્ય નથી. આટલું વિસ્તારથી વિવેચન કરવાનું કારણ કે, કવિતા વિધાના વિકાસનો અને સંગીત વિધાના વિકાસનો એક બીજના સાસ્રનો સંબંધ સમજી શકે, અને વિચારના વમળમાં ન પડે.

પાઠ ૮ મો.

(સ્વરોને હંભાવવા કે ઝડપથી બોલવા માટે વપરાતા મુખ્ય)

અષ્ટકાળ.

(THE VARIOUS SPECIES OF NOTES.)

મહાહંસ ને હંસ, વર્ણો કાકપાદ, શુરૂ થાય,

લઘુ, દ્રુત, અથુ, તુટિ આઠ એ અષ્ટકાળ કહેવાય. (સ્વરચિત.)

૬૮. કલમ ૧૧ માં જે અષ્ટકાળ વિષે દૂકામાં જણાવવામાં આવ્યું તે આઠ કાળો

ચોક્કસ કોષ્ટક આપવાની જરૂર છે. તે સાથે આપણા દરેક કાળનું

અષ્ટકાળનું ચોક્કસ અંગ્રેજીમાં નામ અને અંગ્રેજી ચિન્હ શું છે તે પણ આપીએ છીએ.

અનુક્રમ.	કાળનાં નામ	કેટલી માત્રા (એવર)	નિશાની.	દાખલો.	અંગ્રેજી નામ	અંગ્રેજી નિશાની.
૧.	મહાહંસપદ.	૧૬	†	મ્	એવ	
૨.	હંસપદ,	૮	^	રી	સેમીએવ	o
૩.	કાકપદ (દ્વિશુરૂ)	૪	હ	મ્	મીનીમ.	
૪.	શુરૂ.	૨	૭	પુ	કોચેટ.	
૫.	લઘુ.	૧		નિ	એવર	
૬.	દ્રુત	૦ (૩)	^	સ્	સેમીએવર.	
૭.	અથુ	૦ (૩)	~	સ્	ડેમીસેમીએવર	
૮.	તુટિ.	૦~ (૩)	~	સ્	સેમીડેમીસેમીએવર	

આ આઠ કાળ વિષે હવે આપણે પ્રથમ પ્રથમ વિચાર કરીએ.

૬૯. પહેલો કાળ મહાહંસપદનો છે. તેની ૧૬ માત્રા ગણાય છે. “ મહાહંસ-

પદ ” એ શબ્દનો અર્થ એવો છે કે, ‘ મહા ’ એટલે ‘ મોટું ’, હંસ

મહાહંસપદ એટલે એક જાતનું પક્ષી અને ‘ પદ ’ એટલે ‘ પગ ’. એટલે કે, શબ્દ-

મૂળ જેવા મોટા હંસની જાતના પક્ષીનો પગ તે મહાહંસપદ. હંસ

પક્ષીની બે જાતો થાય છે, નાની અને મોટી. તેમાં મોટો હંસ (મહાહંસ) જમીન ઉપર

ચાલે છે ત્યારે તે બહુજ ધીમે ધીમે પગ ચુકી ચાલે છે. જેથી એ પક્ષીને એક ટેકાણેથી

પગ હપાડી બીજી જગાએ પાછો તેજ પગ મૂકવા સુધીમાં સાધારણ રીતે જેટલો વખત

લાગે છે તે વખત ૧૬ માત્રા જેટલો હોય છે એમ વિદ્વાનોએ ગણતરી કરી છે. જેથી

૧૬ માત્રાના કાળને મહાહસપદ કહેવામા આવે છે. આ કાળનો ઉપયોગ ગાવા વગાડવામા ધણે થતો નથી. એને અત્રેણમા ધ્રીવ અથવા બ્રેવી (Breve) કહે છે તેનું ચિન્હ † આલુ રાખ્યુ છે. કેમકે એ ચિન્હથી મોટા (લાંબા કે ઊંચા) પગવાળા હસ પક્ષીનો બોધ થાય છે. તેથી તે ચિન્હ ને કાઈ પણ સ્વરની નીચે આપવામા આવે તો તે સ્વર ૧૬ માત્રા જેટલો લંબાવવો

૭૦ આઠ કાળમા ખીજે કાળ હસપદનો છે. તેની ૮ માત્રા ગણાય છે 'હસપદ' એ શબ્દનો અર્થ એવો છે કે, 'હસ' એટલે એક પક્ષી, કે જે સારસ હસપદ પક્ષીના જેવું જાયુ અને બગસાના જેવું ધોળુ હોય છે તે, અને 'પદ' એટલે પગ. એટલે કે, હસ પક્ષીને એક ઠેકાણેથી પગ ઉપાડી ખીજે ઠેકાણે પગ મુકવા સુધી સાધારણ રીતે જેટલો વખત લાગે છે તે વખત ૮ માત્રા જેટલો હોવાથી, ૮ માત્રાના કાળને હસપદ એવું નામ વિદ્વાનોએ પાડ્યુ છે. હસપદનો કાળ જાણવા માટે \wedge આવી નિશાની નખામા આવી છે. કેમકે, હસ પક્ષીના પગનો પગે એનો જ હોય છે વળી આપણે કાગળો કે લેખો લખીએ છીએ ત્યારે લખતા લખતા એકાદ અક્ષર બૂધી જઈએ છીએ તો, તે અક્ષર ચાલુ લીંખીમા \wedge આલુ ચિન્હ કરી ઉપર લખીએ છીએ તે સર્વના જાણવામા છેજ. એ ચિન્હને હસપદ કહે છે. તેજ ચિન્હ અહિં પણ કાયમ રાખ્યુ છે. માટે \wedge આવી નિશાની જે કોઈ પણ સ્વર કે અક્ષરની નીચે કવામા આવે તે સ્વર કે અક્ષરને ૮ માત્રા સુધી લંબાવવો, અથવા તો ૮ માત્રા ગણવાને માટે જેટલો વખત લાગે છે તેટલા વખત સુધી અખડપણે લંબાવવો. જેમકે સા આ પ્રમાણે સ્વરની નીચે હસપદ્યુ ચિન્હ (નિશાન) કરેહુ હોય તો તે સ્વરને ૮ માત્રા સુધી લંબાવવો એજ રીતે રીં મૂ મૂ પૂ છૂ જૂ જેવા હસપદના ચિન્હનાજ જેટલા સ્વર હોય તે દરેકને આઠ આઠ માત્રા સુધી અખડપણે લંબાવવા હસપદને અત્રેણમા સેમીબ્રેવ (Semibreve) કહે છે

૭૧ કાકપદ કે દ્વિચુરની ચાર માત્રા ગણાય છે કાક એટલે કાગડો અો પદ એટલે પગ, જે ઉપરથી કાગડાનો પગ તે 'કાકપદ' એવો અર્થ સ્પષ્ટ મકપદ જ છે આપણા જૂના વિચ ના વૃદ્ધ માણસોના મુખથી આપણે ધણીવાર સાંભળીએ છીએ કે, કાગડો એક આપે બેઈ શકે છે કેમકે તેને એક જ ડાંગો હોય છે. માટે જ્યારે કાગડાને એક બાજુથી જીજી તરફનો પદાર્થ જોવો હોય છે ત્યારે તે વાંકા વળી જાય છે, અને સાથે સાથે પગ પણ મૂંતો જાય છે. માટે કાગડાને એક ઠેકાણેથી પગ ઉપાડી જીજી જગાએ પગ મુકવા સુધીના આવકારમા જેટલો વખત લાગે છે તેને કાકપદકાળ કહે છે એ કાળ સાધારણ રીતે ૪ માત્રા જેટલો હોય છે એમ વિદ્વાનોએ શોધી કઢાડ્યુ છે આ ૪ માત્રાવાળા કાકપદ કાળને અત્રેણમા મીનીમ (Minim) કહે છે

ચુરની બે માત્રા ગણાય છે, ને કાકપદની ૪ માત્રા થાય છે તેથી કાકપદને દ્વિચુર પણ કહી શકાય દ્વિ એટલે બે, અને ચુર એટલે બે માત્રાનો કાળ એટલે કે, બે ચુરનો અથવા ૪ માત્રાઓનો કાળ તે દ્વિચુરકાળ કહેવાય તેની ૪ માત્રાઓ છે, માટે કાકપદની

૪ આવી (સંસ્કૃત યોગ્ય પ્રમાણે) નિશાની રાખવામાં આવી છે. જેથી કોઈ પણ અક્ષર અથવા સ્વરની નીચે ૪ આંતું કાઢપહું ચિન્હ કરેલું હોય તો તેને ચાર માત્રા સુધી અખંડપણે લખાવવો. જેમકે સા આ પ્રમાણે હોય તો તે સ્વરને ૪ માત્રા સુધી લખાવવો. એ પ્રમાણે રીં ગ મ પ ઙ ની આવા ચિન્હવાળા જેટલા સ્વરો હોય તે દરેકને ચાર ચાર માત્રા સુધી લખાવવા.

૭૨. લઘુની ૧ અને ગુરુની ૨ માત્રા ગણાય છે, એ વાત સર્વ કોઈ જાણે છે.

ગુરતું ચિન્હ ૬ આંતું છે. એ ચિન્હને સંસ્કૃતમાં અપચ્છદ્ધ* કહે છે.

ગુર. એ ચિન્હ ગુરુને બદલે સુકાય છે. માટે કોઈ પણ અક્ષર અથવા સ્વરની નીચે ૬ આંતું એટલે કે, ગુરતું ચિન્હ આવે તો તેને 'એક, બે'

એમ ગણતાં જેટલો વખત લાગે છે તેટલા વખત સુધી લખાવીને બોલવો. સ રીં ગ
૬ ૬ ૬

મ પ ઙ ની આવા ગુર ચિન્હવાળા જે અક્ષરો કે સ્વર હોય તે બધાને બે બે માત્રા
૬ ૬ ૬ ૬

સુધી લખાવી બોલવા ગુરુકાળને અગ્રિય ગાયન વિદ્યામાં ક્રોચેટ (Crotchet) કહે છે.

૭૩. લઘુની ૧ માત્રા ગણાય છે. તેને માટે કોઈ પણ જાતનું ચિન્હ રાખેલું નથી.

જેમકે કોઈ પણ અક્ષર અથવા સ્વર એકલો (કોઈ પણ જાતના ચિન્હ

લઘુ વિનાનો) લખવામાં આવે ત્યારે તે લઘુ જ છે એમ જાણવું. જેમકે

સ રિં ગ મ પ ઙ નિ, એ દરેક લઘુ, એટલે કે, એક માત્રાવાળા

અક્ષરો કે સ્વરો છે. માટે જ્યારે જ્યારે [સ એવો] એકલો સ્વર લખવામાં આવે ત્યારે

ત્યારે તેને 'એક' એ સંખ્યા મોટેથી બોલતાં જેટલો વખત લાગે છે તેટલા વખતમાં તે સ્વર બોલવો. લઘુ અથવા એક માત્રાના કાળને અગ્રિય સંગીતમાં ક્વેવર

(Quaver) કહે છે.

૭૪. સંસ્કૃત ભાષામાં દ્રુતનો અર્થ 'ત્વરા, ઝડપ' એવો થાય છે. જેમકે, ગણપતલાલ

દેસાઈ 'દ્રુતગતિથી' ગાશે છે એમ બોલાય ત્યાં તેનો અર્થ એવો થાય

દ્રુત. કે " ગણપતલાલ ઝડપથી (ત્વરાથી) ગાશે છે આવા અર્થે દ્રુત શબ્દ

પણી વખતે વિદ્વાનોના બાપણમાં વપરાતો આપણે સાંભળીએ છીએ.

તેજ અર્થ અદિ' પણ લેવો જોઈએ. દ્રુત એટલે લઘુનાં કરતાં ઝડપથી બોલવા માટે

જે કાળ વપરાય છે તે કાળ. જેથી લઘુની ૧ માત્રા ગણાય તો દ્રુતકાળની બા માત્રા

ગણવી જોઈએ. એ ઉપરથી દ્રુતને 'વ્યંજન' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ને તેનું

ચિન્હ ~ આંતું, એટલે કે અક્ષર અથવા સ્વરને ખોડા કરવા જેવું અથવા વ્યંજન

જેવું રાખ્યું છે. જેમકે, ૬ પ્ ૫ ગ્ ઘ્ સ્ રિં ગ્ મ્ ઇલાદિ. આ પ્રમાણે જ્યારે કોઈ અક્ષર

અથવા સ્વરની નીચે દ્રુતનું ચિન્હ હોય ત્યારે તેને બા માત્રાની ઝડપથી બોલવો.

* જંદયાસ્માં ગુરતું ચિન્હ ૬ આંતું અને લઘુનું ચિન્હ ૧ આંતું આપેલું હોય છે.

તે માર્ગ પણ વંદોનાં માપ ૧૬ આવી રીતે લઘુ ગુરનાં ચિન્હોથી આપવામાં આવે છે

એ વાત બધાના જાણવામાં છે જ.

ના માત્રા એટલે લઘુકાળની જે એક માત્રા ગણાય છે તેનાથી અડધો વખત. એટલે કે એક માત્રાને (‘એક’ એમ મોટથી) બોલતાં જેટલો વખત લાગે છે તેટલાજ વખતમાં ‘એક, બે’ એમ ઝડપથી બોલી ચાટકો જવાથી, એ જને સંખ્યાને આ રીત પ્રમાણે ઝડપથી બોલવા માટે જે વખત લાગે છે તે અડધી અડધી માત્રા જેટલો સમજવો. એ વિષે બીજો દાખલો આપીએ છીએ. કોઈ માણસ એક માત્રા બોલે તો તેટલાજ વખતમાં બીજો માણસ ઝડપથી બે વાર ‘એક, એક’ એમ બોલી રહે, અથવા તો ‘એક, બે,’ એમ બોલી રહે તો તે દરેક સંખ્યા જેટલા કાળમાં પૂરી થઈ તે દરેક કાળ દ્રુત કહેવાશે. દ્રુત એ લઘુથી અડધો (અર્ધ) છે માટે તેને અર્ધલઘુ પણ કહી શકાય. અંગ્રેજી સંગીતમાં દ્રુતને અર્ધલઘુના અર્થવાળું **સેમી** (અર્ધ) ક્વેવર (લઘુ) એટલે સેમી ક્વેવર (Semiquaver) એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૭૫. દ્રુતકાળથી અડધો વખતને અલગ કહે છે. કેટલાક અનુદ્રુત કે અનાદ્રુત પણ કહે છે. તેનું ચિન્હ ૨ આવું છે. માટે કોઈ પણ સ્વરની નીચે અલગ. સ્ આવું અલગ ચિન્હ હોય તો તેને દ્રુત કરતાં બમણી ઝડપથી, અને લઘુ કરતાં ૪ ગણી ઝડપથી બોલવો. એ ઝડપની કલ્પના એવી

રીતની છે કે, એક માણસ લઘુ અથવા એક માત્રા ગણવા માટે ‘એક’ એવો શબ્દ બોલે તો તેટલાજ વખતમાં બીજો માણસ ‘એક, બે’ એમ બમણી ઝડપથી ગણી રહે અને ત્રીજો માણસ તેટલાજ વખતમાં “એક, બે, ત્રણ ચાર” એમ ચારગણી ઝડપથી બોલી રહે તો, તેમાંથી ત્રીજો માણસ જે ચારે સંખ્યા ઉતાવળથી બોલી ગયો, તેમાંની દરેક સંખ્યાનો ઝડપથી બોલાવલો કાળ તે અલ્પકાળ કહેવાય. આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે, અલગની ના માત્રા ગણાય છે તે બરાબર છે.

૭૬. અલગથી અડધો કાળ તે ત્રુટિ કહેવાય છે. ત્રુટિ એ બહુ જ ઝડપથી ગણાતો કાળ છે, ને તે સાધારણ ગાવા વગાડવામાં વપરાતો નથી, માટે તેનું ત્રુટિ. ચિન્હ વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર નથી. તેની કે માત્રા ગણાય છે એ બાબત જૂલવી નહીં જોઈએ. અંગ્રેજી સંગીતમાં અલગને

ડેમીસેમી ક્વેવર (Demisemiquaver) અને ત્રુટિને સેમીડેમીસેમીક્વેવર (Semi demisemiquaver) કહે છે.

ઉપર જણાવેલા ૮ કાળમાંથી હ્રસ્વપદ, કાકપદ (દ્વિગુર), ગુર, લઘુ, દ્રુત અને અલગ એ ૫ કાળોના સાધારણ ગાવાવગાડવામાં જદું ઉપયોગ થાય છે. તેમની માત્રાઓ અને ચિન્હો બહુ જ ધ્યાનમાં રાખવાં. તે ધ્યાનમાં રહેવા માટે અભ્યાસીએ આ પાઠ પૂરી પૂરી વિચાર કરીને વાંચી જવો.

અષ્ટકાળ વાળા સ્વરોની પરસ્પર કીંમત.

(VALUE OF THE NOTES.)

૭૭. ઉપર ગણાવેલા આઠ કાળમાં મહાહ્રસ્વપદ કાળનો ઉપયોગ બહુ જ યોગ્ય થાય છે, પણ હ્રસ્વપદ કાળથીજ વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે માટે આપણે હ્રસ્વપદને મુખ્ય ગણીને તેની સાથે જાણીના કાળ સરખાવી જઈએ. જેમ એક રૂપીઆના અડધા બે, પાવરીઓ ચાર, બે આનીઓ આઠ, એક આની ૧૬ અને અડધી આનીઓ

૩૨ થાય, તેમ હંસપદને જો આપણે એક રૂપીઆની ઉપમા આપીએ તો તેના દ્વિગુર (કાકપદ) રૂપી અડધા બે થાય; કેમકે હંસપદની ૮ માત્રા છે ને દ્વિગુરની ૪ માત્રા છે, માટે બે દ્વિગુર રૂપી અડધાઓને ભેગા કરીએ તો એક હંસપદ રૂપી રૂપીઓ થઈ રહે. આ પ્રમાણે ગણતાં ગુરની માત્રા ૨, લઘુની ૧, દ્રુતની ૦.૫ અને અનાદ્રુતની ૦.૨ માત્રા ગણાય છે, તો એક હંસપદના ૪ ગુર થાય, ૮ લઘુ થાય, દ્રુત ૧૬ થાય અને અલ્પ ૩૨ આવે. આવી રીતની કિંમત જાણવા માટે નીચેનું કોષ્ટક બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે

કોષ્ટક.

૧	૨	૩	૪	૫	૬
૧ રૂપીઓ	અડધા.	પાવલાં.	બે આની	એક આની.	અડધીઆની.
(આઠ આની)	(ચાર આની)				
હંસપદ.	દ્વિગુર.	ગુર.	લઘુ.	દ્રુત	અલ્પ.
૧	= $\frac{૧}{૨}$ હંસપદ	= $\frac{૧}{૪}$ હંસપદ	= $\frac{૧}{૮}$ હંસપદ.	= $\frac{૧}{૧૬}$ હંસપદ.	= $\frac{૧}{૩૨}$ હંસપદ.
=૨ દ્વિગુર.	=૧ દ્વિગુર.	= $\frac{૧}{૨}$ દ્વિગુર	= $\frac{૧}{૪}$ દ્વિગુર	= $\frac{૧}{૮}$ દ્વિગુર.	= $\frac{૧}{૧૬}$ દ્વિગુર.
=૪ ગુર	=૨ ગુર	=૧ ગુર	= $\frac{૧}{૨}$ ગુર.	= $\frac{૧}{૪}$ ગુર	= $\frac{૧}{૮}$ ગુર.
=૮ લઘુ.	=૪ લઘુ	=૨ લઘુ	=૧ લઘુ.	= $\frac{૧}{૨}$ લઘુ.	= $\frac{૧}{૪}$ લઘુ.
=૧૬ દ્રુત.	=૮ દ્રુત	=૪ દ્રુત.	=૨ દ્રુત	=૧ દ્રુત	= $\frac{૧}{૨}$ દ્રુત
=૩૨ અલ્પ	=૧૬ અલ્પ.	=૮ અલ્પ	=૪ અલ્પ.	=૨ અલ્પ	=૧ અલ્પ

આ પ્રકારે ગણિતની રીતથી ઉપરનું કોષ્ટક આપ્યું છે તે ઉપરથી દરેક કાળની કિંમત એક જાળ સાથે કેટકેટલી છે તે સમજી શકાય

૭૮ હવે, કોઈ એક રચરચે લખે તે હંસપદ છે એમ ચિન્હથી બતાવીને તેની કિંમત ચિન્હોથી લખીને કેવી રીતે બતાવી શકાય તે નીચે બતાવીએ છીએ

૧	સા.....	૧ હંસપદ.
૧	સા	૨ દ્વિગુર.
૪	૧ સા ૧ સા	૪ ગુર
૧૬	૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા	૮ લઘુ
૧૬	૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા	૧૬ દ્રુત.
૩૨	૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા ૧ સા	૩૨ અલ્પ.

જાળ ૧૬

દ્વિગુરકાળની પરસ્પર કિંમત.

૧	એક કાકપદ કે દ્વિગુર)	= $\frac{૧}{૨}$ હંસપદ.
---	-----------------------	------------------------

૨	૧ સા	= ૨ ગુર.
---	------	----------

૪	૧ સા	= ૪ લઘુ.
---	------	----------

૮	૧ સા	= ૮ દ્રુત.
---	------	------------

૧૬	૧ સા	= ૧૬ અલ્પ.
----	------	------------

ગુરુદાજની કિંમત.

સાં ૧ ગુરૂ { = ૧૬૫૬.
 ૬ { = ૬૬૬.

સ સ = ૨ લઘુ.

$$s \ s \quad s \ s \dots\dots\dots = 4 \text{ ft.}$$

$s_1 s_2 s_3 s_4 \quad s_5 s_6 s_7 s_8 \dots = 6$ थल.

સધુકાળની કિંમત.

સ ૧ બધુ = $\frac{1}{2}$ હંસપદ, $\frac{1}{2}$ દ્વિગુરુ, $\frac{1}{2}$ ગુરુ.

$$5 \times 2 = 10$$

સુ, સુ, સુ, સુ = ૪ અણ,

દ્રુતકાળની કિંમત.

[illegible]

सू = २ अक्ष.

આ રીતે કાંઈ પણ કાળની કિંમત, દરેક સ્વરની નીચે, જો તે કાળનાં ચિન્હો લખીને બતાવવી.

દીપ—સમુ ઉપગંતના કાળને માટે સરિગમના સ્વરનો અક્ષર દીર્ઘ લખી તેની નીચે
 કાળનાં ચિન્હો મૂકવાનો રિવાજ રાખવો. જેમકે, સા [^] રી [†] સા [‡] ની [§] આમ દીર્ઘ અક્ષરો

लप्पी थिन्डो भूइयां, पञ्च तेने जफले स रिस नि आभ इत्य अक्षरे लप्पी थि-

નહો મૂક્યાં નહિ. એટલે કે, સા રી ગ મ પ ધ ની આ પ્રમાણે, સુર કે તે ઉપરાંતના
૬ ૬ ૬ ૬ ૬ ૬

૭૯. ઉપર કહેલા કોઈ પણ કાળની ગણિતથી તેમ ચિન્હોથી પરસ્પર કિંમત કઠાડી

ખતાવવામાં આવી; તોપણ ખીજી રીતે એ વિષે થોડુંક સમજાવીએ

બધા કાળની સરખામણીએ. પહેલા ખાનામાં આપેલા હસપદ કાળની કિંમત વિષે જાત

મણીને એક પ્રયોગ અનુભવ લેવો હોય તો આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરી જોવો: છ માણસને

બોલાવી, તેમાંના પહેલા માણસને હસપદનો સ્ ૮ માત્રા સુધી

બોલવા માટે સૂચવી રાખવું; બીજાને એ દિગુરના બે સા સા બોલવા માટે સૂચવી રા-

ખવું, એ પ્રમાણે ત્રીજાને ૪ ગુર, ચોથાને ૮ લધુ, પાંચમાને ૧૬ દુત અને છઠ્ઠા માણ-

સને ૩૨ અણના તેટલેટલા સા બોલવા માટે સૂચવી રાખવું. પછી બધાએ પોતપો-

તાના સા એકદમ બોલવા માટે કહી દેવું; આથી એમ થશે કે, પહેલો માણસ હસપદનો

સા ૮ માત્રા સુધી બોલીને બોલશે તેટલાજ વખતમાં બીજા પાંચ માણસો પોતપોતાના

તેટલેટલા સા બોલી રહેશે. એટલે કે, પહેલો માણસ ૮ માત્રા (હસપદ) જેટલા વ-

ખતમાં સા બોલી રહેશે તેટલાજ વખતમાં બીજા માણસ બે દિગુરના બે સા (સા સા)

ત્રીજા માણસ ૪ ગુરના ચાર સા (સા સા સા સા), ચોથા માણસ ૮ લધુવાળા

આઠ સ (સ સ વગેરે), પાંચમા માણસ ૧૬ દુતવાળા સોળ સ (સ્ સ્ વગેરે) અને

છઠ્ઠા માણસ તેટલાજ વખતમાં ૩૨ અણવાળા જતરીસ સ બોલી રહેશે.

૮૦. એકદરે વિચાર કરીશું તો જણાઈ આવશે કે, ૧૬, ૮, ૪, ૨, ૧, ૦.૫, ૦

અને ૦) (કે) માત્રાવાળા આઠ કાળનાં નામ મહાહસપદથી તે

૮ કાળ હતા તેના પદ ત્રુટિ સુધી આપવામાં આવ્યાં; પણ ૭ માત્રા, ૬ માત્રા, ૫ માત્રા,

કાળને માટેનાં ચિન્હો ૩ માત્રા, ૧૫ માત્રા અને ૦.૫ માત્રાના કાળનાં ચતુર નામો આ-

વશ નામો વિષે. પવામાં આવ્યાં નથી, તેમજ એ વિષે કશું કહેવામાં આવ્યું નથી,

માટે એ વિષે થોડુંક જણાવી લઈશું.

એક બહુજ સહેલો નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ તે એ કે, કોઈ પણ કાળના

ચિન્હની આગળ ૦ આવું જોળ મીડું મૂકવામાં આવે ત્યારે ત્યારે એવા મીડાવાળા ચિ-

ન્હની કે કાળની કિંમત ૧૫ મણી સમજવી. જેમકે, જો ૫ આવે હસપદના ચિન્હની

આગળ ૦ આવે મીડું મૂકવામાં આવે તો તેની કિંમત ૧૫ મણી સમજ (૮ માત્રા

હસપદની $\times ૧૫ =$) ૧૨ માત્રાઓ જણી લેવી. જે ૪ આવે દિગુરના ચિન્હની આગળ

૫ આવું મીડું મૂકવામાં આવે તો તેની પણ કિંમત ૧૫ મણી સમજ (૪ માત્રા

દિગુરની $\times ૧૫ =$) ૬ માત્રાઓ જણી લેવી. એજ પ્રમાણે ગુર, લધુ, દુતના ચિન્હની

આગળ મીડું આવે તો તેની કિંમત દોઢ દોઢ મણી સમજવી. જેમકે ૫.૦ ૧. ૦ એમની

કિંમત અનુક્રમે ૩ માત્રા, ૧૫ માત્રા અને ૦.૫ માત્રાની સમજવી. આ રીતે કોઈ પણ

જાતના કાળના ચિન્હની આગળ મીડું આપવાથી તેની જે દોઢમણી કિંમત થાય છે

એને માટે સાર્ધ (દોઢ) એવો અંશૂલબાળમાં સ્પષ્ટ છે. એનો અર્થ પણ સ્: એટલે એક

અને અર્ધ એટલે અડધું, મળી દોઢ એ સ્પષ્ટ જ છે. વધારે સમજ પડે એટલા માટે

જૂઠા જૂઠા કાળની આગળ મીઠ મૂકી તેણે 'સાર્ધપણું' (દોઢપણું, દોઢગણી કિમત—Dots) દેવીરીતે યાજ છે તે બતાવીએ છીએ.

૮૦ દોઢ હસપદ અથવા	સાર્ધ હસપદ,	માત્રા	(૮×૧૧ =) ૧૨
૪૦ દોઢ કાકપદ	„ સાર્ધ કાકપદ,	„	(૪×૧૧ =) ૬
૩૦ દોઢ ગુર	„ સાર્ધ ગુર,	„	(૨×૧૧ =) ૩
૧૦ દોઢ લઘુ	„ સાર્ધ લઘુ,	„	(૧×૧૧ =) ૧૧
૧૦ દોઢ દુત	„ સાર્ધ દુત,	„	(૦૧×૧૧ =) ૦૧૧

ઐટલા માટે જે સ્વરની નીચે—

સા_{૮૦} આણું સાર્ધહસપદણું ચિન્હ હોય તો તેની ૧૨ માત્રા જાણવી.

સા_{૪૦} „ સાર્ધકાકપદણું „ „ „ ૬ „ „

સા_{૩૦} „ સાર્ધગુરણું „ „ „ ૩ „ „

સા_{૧૦} „ સાર્ધલઘુણું „ „ „ ૧૧ „ „

સા_{૧૦} „ સાર્ધદુતણું „ „ „ ૦૧૧ „ „

આ રીતે સાર્ધ કરવાની રીતથી ૧૨, ૬, ૩, ૧૧, ૦૧૧ માત્રાના કાળના નામ અને ચિન્હો યર્ધ શકે. હવે ફક્ત ૭ માત્રા તથા ૫ માત્રા એ બેને માટે તો મિશ્ર

ચિન્હનો ઉપયોગ કરવો પડશે જેમકે, ૭ માત્રા માટે સા_{૮૦} સ આગળ ઐટલે કે પ્રથમનો

સા_{૮૦} સાર્ધદ્વિગુર હોવાથી તેની ૬ માત્રા યર્ધ, અને તેની સાથે એક સ (લઘુ) જોડી દેવાથી એક માત્રા વધીને કુલ ૭ માત્રાની કીમત યર્ધ. અને ૫ માત્રા માટે સા_{૪૦} સ આ પ્રમાણે જાણી લેવું.

કોઈ પણ બે અથવા વધારે સ્વરો જોડી દેવા હોય તો આવા ચિન્હ-થી સ્વરોનું માથું બાધી જોડી દેવામા આવે છે. જેમકે સ રિ, સ રિમ, સ રિમ મ સ રિ ગ મ પ, સ રિ ગ મ પ ઘ, ઇત્યાદિ.

૮૧. અત્યાર સુધી જેટલા કાળ વિષે સમજાવવામા આવ્યું છે તે બધાની કે માત્રાથી માંડીને તે ૧૬ માત્રા સુધીના કાળ, ચિન્હો, તેના અગ્રેજ નામો વગેરેની એકસ બે યાદીઓ આપીએ છીએ તે શીખનારે કાળ તથા પેટા કાળની ૨ યાદીઓ બગાળર ધ્યાનમા રાખી મનન કરવી.

યાદી ૧.

કાળનું નામ.	કેટલી માત્રા.	ચિન્હ.	દાખલો.	અંગ્રેજી નામ.	અંગ્રેજી દાખલો.
લઘુ.	૧	૮	સ	કેવર.	૮
ગુરુ.	૨	ડ	સા	કોચેટ.	૮
પ્રયુત(સાર્ધગુરુ).	૩	ડ	સા	ડાટેટ કોચેટ.	૮
કાકપદ(દ્વિગુરુ).	૪	ઠ	સા	મીનીમ.	૮
૦	૫	ઠ	સાસે	૦	૮
સાર્ધકાકપદ.	૬	ઠ	સા	ડાટેટ મીનીમ.	૮
૦	૭	ઠ	સાસે	૦	૮
૬ સપદ	૮	૮	સા	મેમીમેવ	૮
સાર્ધ૬ સપદ	૧૨	૮	સા	ડાટેટ મેમીમેવ	૮
મહા૬ સપદ.	૧૬	+	સા	મેવ	૮

યાદી ૨.

કાળનું નામ.	કેટલી માત્રા.	ચિન્હ.	દાખલો.	અંગ્રેજી નામ.	અંગ્રેજી દાખલો.
ગુરુ	૨	ડ	સા	કોચેટ	૮
૦	૧૧	ઠ	સાસે	૦	૮
સાર્ધ૬	૧૧	૮	સા	ડાટેટ કેવર	૮
૦	૧૧	ઠ	સાસે	૦	૮
લઘુ	૧	૮	સ	કેવર	૮
સાર્ધ૬	૧૧	૮	સા	ડાટેટ મેમીમેવ	૮
૬	૧૧	૮	સા	મેમીમેવ	૮
સાર્ધઅણ	૧૧	૮	સા	ડાટેટ ડેમીમેમીમેવ	૮
અણ	૧૧	૮	સા	ડેમીમેમીમેવ	૮
ત્રુટિ	૧૧	૮	સા	મેમીમેમી મેમીમેવ	૮

પાઠ ૯ મો.

તાલ.

(THE VARIOUS SPECIES OF TIME.)

અથ તાલ પ્રવક્ષ્યામિ કાલરૂપં જગદ્ગરમ્ ।

જનયતં મુલંગીતે ચાદ્યેનૃત્યે વિશેષતઃ ॥ ૧ ॥

ઉત્પત્ત્યાદિ ત્રયં લોકે યેન તાલેન જાયતે ।

કીટકાદિ પશૂનાંચ તાલેનૈવ ગતિર્ભવેત્ ॥ ૨ ॥

યાનિકાનિચ કર્પાણિ લોકે તાલાશ્રિતાનિ ચ ।

આદિત્યાદિ ગ્રહાણાં ચ તાલેનૈવ ગતિર્ભવેત્ ॥ ૩ ॥

બ્રહ્મકલ્પોઽપિ તાલેન યતઃ કાલવર્ગ ગતઃ ।

કાલઃ ક્રિયા પરિચ્છિન્નસ્તાલશબ્દેન ધ્રુવ્યતે ॥ ૪ ॥

તતઃ પ્રતિષ્ઠિત સર્વ તાલે કાલે યતઃ સ્મૃતઃ । (સ. ૦ પારિજાત, અ. ૦૨)

જગતનો અદર એક એવો જે કાળ તે રૂપ અને ગાયન, વાદન નર્તનમા મુખ્ય આપનાર એવો જે તાલ તે વિષે કહ્યું છે ૧ જેનાવડે ઉત્પત્તિ, અસ્તિ અને પ્રલય થાય છે કીટકાદિ પ્રાણિઓની ગતિ થાય છે તે તાલથી જ થાય છે દરેક કર્મો લોકમા જે પ્રવર્તે છે તે બધા તાલને આશ્રયે થાય છે, એટલું જ નહિ પણ સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારાદિ ગ્રહોની ગતિ પણ તાલથી જ થાય છે આખો બ્રહ્માનો કલ્પ તે પણ તાલવડે જ છે, કેમકે તે પણ કાળને વશ છે તેથી ક્રિયાથી પરિચ્છિન્ન એવો જે કાળ તે જ તાલ શબ્દથી અવલોકાય છે જેથી કાળરૂપ એવા તાલમા સર્વ પ્રજાક પ્રતિષ્ઠિત છે

૮૨ તાલ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ તો એવો છે કે, બને હાથે તાળી આપવી, એજ અર્થ ગાયન વિદ્યામા સ્વીકારવામા આવેલો છે. ગાતી વખતે એજ તા તાલ શબ્દનો અર્થ જો નિયમિત કાળ(માત્રા)ને અતરે આપવામા આવે સારે તેને ગાયન વિદ્યામા તાલ કહેવામા આવે છે એટલે કે, તાલ શબ્દની ગાયનવિદ્યાને લગતી વ્યાખ્યા કરીએ તો એવી રીતે ચર્ચ શકે કે, મુકરર કરેલા કાળને અંતરે બને હાથથી તાળી આપવી, અથવા બીજી કોઈ રીતે ટકોરો કે આધાત કરવો તે. કેમકે, જો આપણે ૪ માત્રાઓના કાળને અતરે તાળી મારીએ તો તે એક પ્રકારનો તાલ થએલો ગણાશે આ રીતે કોઈ પણ તાલ અધુક અધુક માત્રાઓથી નિયમિત રીતે બધાયલો હોય છે

૮૩. ગાવા વચારવામા જે તાલો બહુ જ ઉપયોગી છે એવા ૨૩ તાલોની, અને તે દરેકની કેટકેટલી માત્રાઓ થાય છે તેની યાદી આપીએ છીએ, તે બહુ સ્મરણમા રાખવી જોઈએ

તાલનાં નામ.	તેની માત્રા.	તાલનાં નામ.	તેની માત્રા.
(૧) એક તાલ.....	૪	(૧૩) હોરી-દીપવંદી.....	૧૪
(૨) દિતાલ.....	૮	(૧૪) ઝુમરો.....	૧૪
(૩) લાવણી.....	૮	(૧૫) જલદિતિતાલ.....	૮
(૪) દાદરો.....	૬	(૧૬) ત્રિતાલ.....	૧૬
(૫) તેવરો.....	૭	(૧૭) પંચળી.....	૧૬
(૬) ગઝલ.....	૭	(૧૮) ત્રિલવાડો.....	૧૬
(૭) અપતાલ.....	૧૦	(૧૯) ખાલ.....	૧૬
(૮) સૂમશક.....	૧૦	(૨૦) ટપ્પા.....	૧૬
(૯) એક્કો.....	૧૨	(૨૧) સવારી.....	૧૬
(૧૦) કુચપદ (ચૌતાલ).	૧૨	(૨૨) ".....	૧૫
(૧૧) આઠ ચૌતાલ.....	૧૪	(૨૩) ફરોદરત.....	૧૩
(૧૨) ધમાર.....	૧૪		

આટલા તાલોનો ઉપયોગ ગવૈયાઓ અને જાનવૈયાઓ લમેશાં કરતા રહે છે. દરેક તાલ, ઉપર કહેલી ચોક્કસ માત્રાઓના સમૂહથી થએલા છે હવે તેમાં કયી કયી માત્રાઓ ઉપર આધાત, ટકોરો કે તાળી મારવી અથવા ન મારવી તે વિશે કહીએ છીએ.

૮૪. ઉપર જે બધા તાલો જણાવ્યા તેમાં જેટલેટલી માત્રાઓ કહી હોય, તેમની અમુક માત્રા ઉપર તાળી મારવી, તે અમુક માત્રા ઉપર ખાલી તાલ અને ખાલી વિશે આપવી એવો ચોક્કસ નિયમ હોય છે. ખાલી એટલે બંને હાથ છૂટા કરી નાખવા, અથવા તાલ આપવાનો નહિ હોવાથી આધાત ન કરવો તે. તાળી અથવા 'તાલ મારવો' એનો અર્થ એ છે કે, બંને હાથથી તાળી મારવી અથવા બીજી કોઈ રીતે આધાત, ટકોરો વગેરે કરીને અવાજ-ધ્વનિ કરવો તે. એ તાલ અને ખાલી મમજવા માટે અમુક નિશાનીઓ જતાવવાની જરૂર છે. કેમકે, જે તાલની જેટલી માત્રાઓ હોય તેમની કયી કયી માત્રા ઉપર તાળી મારવી અને કયી કયી માત્રા ઉપર ખાલી આપવી, એ વાત ચિન્હ ઉપરથી મમજી શકાય એ કારણથી જે માત્રા ઉપર તાલ મારનામાં આવે તે માત્રા નીચે આપણે - આલું કે + આલું ચિન્હ મુકરર કરીશું. અને જે માત્રા ઉપર ખાલી આપવામાં આવે તે માત્રાની નીચે ૦ આલું ચિન્હ આપીશું. આ વાત એક દાખલો આપી સમજાવીએ. ગાયન નિધામાં એક તાલ જે વપરાય છે તેની ૪ માત્રા હોય છે, તેની ચારે માત્રાઓ છૂટી જતાવવા માટે ૧ ૨ ૩ ૪ આ મઠાણે આકલ લખી, તેમની જે માત્રા ઉપર તાલ મારવો હોય તેની નીચે - આલું કે + આલું (એ બેમાંથી કોઈ પણ એક) ચિન્હ આપવામાં આવે, અને જે માત્રા ઉપર ખાલી આપવી હોય તેની નીચે ૦ આલું ચિન્હ આપવામાં આવે તો એ બાબત વધારે સારી રીતે સમજી શકાશે. પાછળ આપેલા ૨૩ તાલની માત્રાઓ ૧ ૨ ૩ ૪ એમ આકલના રૂપમાં લખીને, તેમાં જે માત્રા ઉપર તાલ (આધાત) આપવો હોય તેની નીચે - આલું કે + આલું ચિન્હ, અને જે માત્રા ઉપર ખાલી આપવી (બંને હાથ છૂટા પાડી જમીન તરફ ઝું

કવવા) હોમ તેની નીચે ૦ આલું ચિન્હ* આપી દરેક તાલ સમજાવવાની જરૂર છે.

૮૫. દરેક તાલની માત્રાઓ કેટલી અને તેમાંની કયી કયી માત્રાઓ ઉપર તાળી દે ખાલી આપવામાં આવે છે તેની યાદી આપીએ છીએ.

તાલનો નામ. માત્રા.

૧. એકતાલ.	૪	૧ ૨ ૩ ૪
૨. દ્વિતાલ.	૮	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
૩. ત્રિતાલ.	૮	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ અથવા ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
૪. દ્વિતાલ.	૬	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ અથવા ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
૫. તેવરા.	૭	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
૬. ગજલ.	૭	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
૭. અપતાલ.	૧૦	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
૮. સંજલક.	૧૦	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
૯. એકો.	૧૨	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
૧૦. દ્વિપદ-ત્રિતાલ.	૧૨	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
૧૧. આડત્રિતાલ.	૧૪	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
૧૨. ધમાર.	૧૪	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
૧૩. હોરી-દ્વિપદ.	૧૪	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
૧૪. જૂમરા.	૧૪	ઉપર પ્રમાણે.
૧૫. જલ્લ ત્રિતાલ.	૮	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
૧૬. ત્રિતાલ.	૧૬	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬

૧૭. પતંગી. } આ ચારે તાલ એક બીજાથી જુદા એવા ખાસ ભિન્ન ભિન્ન તાલો
 ૧૮. તિલવાડો } નથી, પણ ત્રિતાલનાં જ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે. માત્ર મા-
 ૧૯. ખ્યાલ. } વાના અંગને લઈને તેની સાથે વગાડવાનાં તબલાનાં જો જુદી
 ૨૦. ટપો. } જુદી તરફના બોલો (ટકા) હોય છે તે ઉપરથી ત્રિતાલના જ જુદાં

* પ્રેક્ષક ગૌલાબદ્ધે પોતાના અંધોમાં ૦ આવા ખાલીના ચિન્હને બદલે 7 આલું અંગ્રેજી સાતબેને મળતું ચિન્હ વાપર્યું છે, પણ તે ઠીક નથી. તે કરતાં ૦ આલું ચિન્હ વાપરવું વધારે સારું છે. કેમકે, ખાલીનું નામ સંસ્કૃતમાં “ચન્દ્રતાલ” એવું પણ આપ્યું છે, તેથી ૦ આ ચિન્હથી “ચન્દ્રતાલ” નામનું યથાર્થપણું જળવાય છે. ‘સમ’ને માટે તેમણે ૦ આલું ચિન્હ સ્વીકાર્યું છે તેને બદલે એ ૦ આલું બામાકારનું ચિન્હ રાખવું યોગ્ય ગણ્યું છે; કેમકે ૦ આલું ચિન્હ જાપાનાનાં તમાર હોય છે, તેને માટે નવો ટાઈપ પાડવાની જરૂર નથી, ને વળી ૦ આથી તાલનો ભાગ સર યથો કે પૂરો થયો એવો ભાવ થાય છે તે પણ સારું છે.

જૂના આ પ્રકાર ગણવાનો વિવાદ માના વગાડનાગ્રંથોમાં પડી ગયો છે

૨૧ સવારી. ૧૧ ૧ ૨ ૩ ૪ | ૫ ૬ ૭ ૮ | ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ | ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬

૨૨. સવારી. ૧૫ ૧ ૨ ૩ ૪ | ૫ ૬ ૭ ૮ | ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ | ૧૩ ૧૪ | ૧૫ ૧૬

૨૩. શ્રેણી ૧૩ ૧ ૨ | ૩ ૪ | ૫ ૬ | ૭ ૮ | ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩

માનાર વગાડનાગ્રંથોમાં દાંધ જે તાલો બદલે જ વપરાય છે તે બધા ઉપર આપ્યા છે. માત્રાઓ ગણવાની રીત ગયા પાઠ (કલમ ૬૨)માં આપવામાં આવી જ છે. જેથી કોઈ પણ તાલની માત્રાઓ ગણવામાં અડચણ નથી જ આવે. ઉપર આપેલા તાલમાંથી કોઈ પણ તાલની તાળીઓ (તાન) અને જાણી આપવાની સહેલી રીતે એ ૩, જે તાલની જેટલી માત્રાઓ કરી હોય તેટલી સંખ્યા ગોટલી " એક, બે, ત્રણ " (વગેરે) એમ બોલવી, અને પછી જે માત્રાની નીચે - આતુ અથવા + આતુ ચિન્હ આપેલ હોય તે માત્રા ઉપર તાળી મારી, અને જે માત્રા નીચે ૦ આતુ મીડુ મીડુ હોય તે માત્રા ઉપર તાળી નહિ મારતા જને દાંધ પુટા પાડી, જગણે દાંધ જમીન તરફ જ મણી જાણુએ જુમવી દેવો. આ રીત ન્યાણે ઉપના બધા તાલ આપવાનો મતલબ કરેલો.

તાલનાં અંગ અને પ્રત્યંગ.

૮૬ કોઈ પણ તાનમાં જેટલી તાળીઓ મારવામાં આવતી હોય તેટલી તાળીઓ તેજ તાલના અંગ કહેવાય છે અને ખાલી આપવામાં આવે અંગ અને પ્રત્યંગ તે પ્રત્યંગ કહેવાય છે. અંગ એટલે તાલનો ભાગ અથવા શરીર, જેણે શું ? અને પ્રત્યંગ એટલે (પ્રતિ = તેના જ જેવું સામું અંગ = અવયવ કે ભાગ) સામું અંગ કે તાલનો અવયવ એ અંગ, પ્રત્યંગ વિશે વિસ્તારથી જણાવવાની જરૂર છે કેમકે એ ઉપયોગી નિયમ છે.

આપણે શરીર જે દાંધ, પગ નાખ, આખ મન, માથું વગેરે અંગોથી બનેલું છે તેમ દરેક તાનનું શરીર પણ એવી તરેહના અંગોથી બનેલું છે. અંગ એટલે ભાગ પણ કહી શકાય જે તાલમાં જેટલી તાળીઓ મારવી પડે તેટલી તાળીઓ તે દરેક અંગ (તે જ તાલના ભાગ) છે. આપણે ત્રિતાલ લખ્યો તો તેમાં ત્રણ તાળીઓ આવે, અને એક ખાલી આવે છે. હવે ત્રિતાલમાંની ત્રણ તાળીઓ જે માત્રા ઉપર આપવામાં આવે તેને જ ત્રિતાલના જૂદા જૂદા અંગ કહેવાય અને જે માત્રા ઉપર ખાલી આપવામાં આવે છે તે પ્રતિઅંગ (સામું અંગ) કે પ્રત્યંગ કહેવાય. એજ વાત એક દાખલો આપીને સમજાવીએ. આપણા શરીરનો દાંધનો આખો ભાગ લખ્યો તો તે આખો દાંધ શરીરનું અંગ કે ભાગ કહેવાશે, અને આગળ, કાણી કાણ વગેરે પ્રત્યંગ કહેવાશે. આ પ્રમાણે દરેક તાલ અંગ અને પ્રત્યંગથી બનેલો હોય છે. એટલે કે, કોઈ પણ તાલ એ અથવા વધારે તાળીઓ અને ખાલી વાળો હોય છે. કેટલાક તાલોમાં એક જ તાળી અને ખાલી હોય છે, તો કેટલાકમાં તે બેથી વધારે પણ હોય છે. ઉપર

મણીવેશ ૨૩ તાલોની જે બધી માત્રાઓના આંકડા અને તેની નીચે - ૦ આવાં ચિન્હો આપ્યાં છે તે ઉપર નજર નાખવાથી જણાઈ આવશે કે, તેમાંના કેટલાક તાલ એવા હશે કે, તેમાં આપવાના તાલ એક એક માત્રાને અંતરે હશે, અથવા તો બે બે માત્રાઓને અંતરે હશે, અને કેટલાક તાલમાં તો ત્રણ ત્રણ, ચાર ચાર કે પાંચ પાંચ માત્રાઓને અંતરે તાળી અને આલી મારવાની હશે. જેથી એક માત્રાને અંતરે, બે માત્રાને અંતરે કે એમ જેટલેટલી માત્રાને અંતરે તાળી પડે તેટલેટલી માત્રાઓતુ તે તે અંગ યશે. જે ૧ માત્રાને અંતરે તાળી પડે તો તે અંગ ૧ માત્રાનું કહેવાશે. ૨ માત્રાને અંતરે તાળી પડે તો તે અંગ ૨ માત્રાનું કહેવાશે, તેજ પ્રમાણે ૩-૪-૫ કે ૮ માત્રાને અંતરે તાળી પડે તો તેટલેટલી માત્રાવાળું તે અંગ મણાશે. એવાં જુદાં જુદાં ૭ અંગ પ્રાચીન અને ૧ અંગ અર્વાચીન, મળી ૮ અંગો વિદ્યોત્થે પાડ્યાં છે.

૮૭. પ્રાચીન ૭ અંગોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

સપ્તાંગાનિ ક્રમાત્તાલે જ્ઞાતવ્યાનિ સમંવુદ્ધૈઃ ॥ ૨૧ ॥

મુખ્ય અંગો વિશે અણુદ્રુતો દ્રુતથેતિ વિરામદ્રુત સંજ્ઞકઃ ।

લઘુ લઘુવિરામાશ્ચો ગુરુઃ પ્લુત ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૨૨ ॥

અધ્યાય ૨. સંગીત પારિભાષ.

અર્થ—તાલમાં અનુક્રમે અણુદ્રુત (વિરામ), દ્રુત, વિરામદ્રુત, લઘુ, લઘુવિરામ, ગુરુ અને પ્લુત એ સાત અંગો જણાવ્યાં.

હમણાંના કેટલાક ગ્રંથોમાં કાકેપદ એ નામનું આઠમું અંગ કેટલાક અંધકર્તાઓએ સ્વીકાર્યું છે તે ઠીક છે. એટલે પ્રાચીન ૭ અને હમણાંનું ૧ મળી ૮ અંગ થાય. આ આઠ અંગમાંથી વિરામ (અણુદ્રુત), દ્રુત અને લઘુ એ ત્રણને તેમજ ગુરુ, પ્લુત અને કાકેપદ (ચતુર્મુખ) એ ત્રણ મળી ૬ અંગોને મૂળ કે મુખ્ય મણવાં જોઈએ. કેમકે તેટલાં અંગોનાં મિશ્રણથી ગમે તેટલી માત્રાઓનાં મિશ્ર અંગો બનાવી શકાય છે. પ્રાચીન અર્વાચીન કાળના ગ્રંથકર્તાઓએ જે ૮ અંગ માન્યા છે તેમાં આ છ અંગોને હું “મુખ્ય અંગ” માત્ર કહું, ને તે સિવાયનાને મિશ્રઅંગ ખાતું કહું. પ્રાચીનોએ દ્રુતવિરામ (વિરામદ્રુત) અને લઘુવિરામ એ બે બે અંગોને આઠ અંગમાં જ ગણ્યાં છે તે ખાદ કરતા બાકીનાં ૬ અંગોમાં કેટકેટલી માત્રા મણવામાં આવે છે, તથા તે દરેક માટે કયાં ચિન્હો મુકરર કરેલાં છે તેનું કોઈક આપીએ છીએ.

મુખ્ય ૬ અંગો (પદંગ) નું કોષ્ટક.

અંગનું નામ.	ચિન્હ	કેટલી માત્રા ?	પ્રાચીન અંગોમાં આપેલાં પર્વાય નામો.
૧. વિરામ અંગ, (અણુદ્રુતઅંગ)	—	૧	અર્ધચન્દ્ર, કરજ, અર્ધમિંદુક, અર્ધદ્રુત, અ, અણુ, ધનુ, એકાદર, સિરમ્, ભતિ, બીજ.
૨. દ્રુત અંગ.	•	૨	ચન્દ્ર, દોદ્રુત, વલય, રૂપ, મિન્દુ,

			અર્ધમાત્રિક, સુવ્રત, આકાશ, ઉત્તમ, વ્યંજન, અક્ષરદ્વય, વ્રત; ૬.
૩. લઘુ અંગ.	૧	૪	ચતુરસ્ર, દંડ, માત્રા, અક્ષર, બાધુ, વિભૂ, ધ્વંસ, લ, ચર, સરલ, માત્રિક, બ્યાપક.
૪. ગુરુ અંગ.	૬	૮	વક્ર, દીર્ઘ, દ્વિમાત્રિક, પૂર્ણ, ગમ્, ગુરુ, યુગલ, કલા, ગ, વક્રી, ત્રિરાજ્યાવક્રી.
૫. સ્તુત અંગ.	૬ (કે)	૧૨	ત્રિમાત્ર, મામજ, શ્રંગી, ૫, અંગ, પશુચિખા, દીપ્ત, સામોદભવમ્.
૬. કાકપદ અંગ (ચતુર્થુષ્પ) x	૧૬		ચતુરમ, પાદ, ચતુર્માત્રા, પૂરુષાપા.

આમાંથી પહેલાં પાંચ અંગનાં ચિન્હો પ્રાચીન છે. કાકપદના અંગને માટે આ પુસ્તકમાં x આવું ચોક્કસ જેવું ચિન્હ રાખવામાં આવ્યું છે. કેમકે, કાકપદના અંગનું ચતુર્થુષ્પ એવું નામ જોવામાં આવે છે. તેથી જેનું ચારે તરફ સુષ્પ હોઈ શકે એવી જે ચોક્કસ x તે કાકપદના અંગના ચિન્હને માટે મુકરર કરવામાં આવી છે. ને તે સિવાયનાં ૭ અંગનાં ચિન્હો પ્રાચીન છે.

૮૮. ઉપરનાં સુષ્પ ૬ અંગો ઉપરથી બીજી કેટલીક માત્રાનાં નવાં અંગો બનાવી શકાશે. જેમકે, ૩, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૦, ૧૧, ૧૩, ૧૪ અને ૧૫ સુષ્પ ૬ અંગોના માત્રાવાળા કોઈ પણ અંગની રચના બનાવી શકાય. જેમકે, ધારે કે, મિશ્રલુથી મિશ્ર-જે માત્રાનું અંગ બનાવવું હોય તો ઉપરનામાંથી ૪ માત્રાનું અંગ અંગો બનાવવાની + ૨ માત્રાનું અંગ + ૧ માત્રાનું અંગ લઈ ૭ માત્રાનું અંગ બનાવી રીત શકાશે; આ અંગને (લઘુ + દુત + વિરામ =) “લઘુદુત વિરામ” અંગ એવું મિશ્રનામ આપવું જોઈએ એવાં ચોક્કસ અંગ બનાવી, તેમનાં મિશ્ર નામ અને મિશ્ર ચિન્હો આપીએ છીએ જેમકે—

* ૩ માત્રાનું અંગ તે(દુત (૨) + વિરામ (૧) =) દુતવિરામ અંગ, ને તેનું ચિન્હ ૩ આવું થાય.		
* ૫ “ “ (લઘુ (૪) + વિરામ (૧) =) લઘુવિરામ “ “ ૫ “		
૬ “ “ (લઘુ (૪) + દુત (૨) =) લઘુદુત “ “ ૬ “		
૭ “ “ (લઘુ (૪) + દુતવિરામ(૩) =) લઘુદુતવિરામ “ “ ૭ “		
૮ “ “ (ગુરુ (૮) + વિરામ (૧) =) ગુરુવિરામ “ “ ૮ “		
૧૦ “ “ (ગુરુ (૮) + દુત (૨) =) ગુરુદુતાંગ “ “ ૧૦ “		
૧૧ “ “ (ગુરુ (૮) + દુત(૨) + વિરામ (૧) =) ગુરુદુતવિરામ “ “ ૧૧ “		

* ૩ માત્રાના દુતવિરામ અંગને માટે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આટલાં નામ ગણાવેલાં છે—અવિરામ, દવિરામ, સાર્ધદુત, બવિરામ, શિખાદુત.

* પાંચ માત્રાના લઘુવિરામ અંગને માટે, લવિરામ, ત્રિદુત, સિખીલઘુ એ ત્રણ નામો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આપ્યાં છે.

આ પ્રમાણે ગમે તેટલી માત્રાઓનાં અંગ બનાવી શકારો. એવાં મિત્ર અંગો બનાવવામાં ક્રમ એવો રાખવો કે, તેમાં પ્રથમનું અંગ બની શકે તેટલું મહોલું લેવું, બીજું તેથી ઓછી માત્રાવાળું લેવું અને ત્રીજું તેથી પણ ઓછું, એમ એક પછી એક ચડતાં ઉતરતાં અંગો લઈ માત્રાઓ પૂરી કરવી; પણ એકજ જાતનાંજે અંગો વારંવાર ન આવે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું.

કેટલાક તાલોમાં અડધી અડધી માત્રાઓને અંતરે તાળી મારવાનું આવે છે. એવા તાલોના અંગમાં ૧૧ માત્રાનું અંગ હોય ત્યારે તે બતાવવા માટે કોઈ પણ ચિન્હ નથી. જેથી અમે ત્રુટ્યંગ (ત્રુટિનું અંગ તે) નામે નહું અંગ કહ્યું છે, ને તેનું ચિન્હ અમે ૨ આલું રાખ્યું છે. આ ચિન્હનો ઉપયોગ ૧૧ માત્રા જેવા અધરા અંગને માટે ખાસ કરી શકારો. ને તેથી ૧૧ માત્રાના (વિરાગત્રુટી) અંગનું ચિન્હ કરવું હોય તો ૨ આમ કરી શકારો. એ પ્રમાણે ૨૧, ૩૧, ૪૧ વગેરે કોઈ પણ અડધી માત્રા આ ચિન્હથી બતાવી શકારો.

૮૯ આ બધાં અંગો અને તેનાં ચિન્હોનો ઉપયોગ એ છે કે, કોઈ પણ ગમે તેવા અધરા તાલનું સ્વરૂપ દુંકામાં લખીને સમજાવી શકાય છે. કસમ અંગો અને તેના ૮૪ માં જે તાલો આપ્યા છે તેમાં તે, જે તાલની જેટલી માત્રાઓ ચિન્હોનો ઉપયોગ હતી તે બધી “ ૧ ૨ ૩ ૪ ” એમ આંકડા લખીને પછી, જે માત્રા ઉપર તાળી મારવાની હોય તેની નીચે + આલું કે - આલું ચિન્હ કરી, તથા જે માત્રા ઉપર ખાલી મારવાની હોય તેની નીચે = આલું ચિન્હ કરી, બધા તાલો સમજાવવામાં આવ્યા છે. પણ જો અંગોના નિયમથી તાલના રૂપો બતાવવાં હોય તો બહુજ દુંકામાં સરલતાથી નીચે પ્રમાણે બતાવી શકાય.

તાલનું નામ. અંગના નિયમથી યતું સ્વરૂપ.	તાલનું નામ. અંગના નિયમથી યતું સ્વરૂપ.
૧. એકતાલ. ૧	૧૩. દીપચંદી. ૩ ૦ ૧
૨. દ્વિતાલ. ૧ ૧	૧૪. ક્રુમરો. ૩ ૦ ૧
૩. લાવણી. ૦ ૦ ૧ કે ૦ ૧ ૦	૧૫. જલદ ત્રિતાલ ૦ ૧ ૦
૪. દાદરો. ૧ કે ૦ ૧	૧૬. ત્રિતાલ. ૧ ૨ ૧
૫. તેવરો. ૦ ૦ ૦	૧૭. પૂનખી. } ૧
૬. મજલ. ૦ ૦ ૦ -	૧૮. તિલચંદી. }
૭. અપતાલ. ૦ ૧ ૦	૧૯. ખ્યાલ. }
૮. સલસાલ. ૧ ૦ ૧	૨૦. ટપોલ. }
૯. એલે. ૧ ૧ ૧	૨૧. સવારી. ૧ ૧ ૦ ૦
૧૦. ચૈતાલ. ૧ ૧ ૦ ૦	૨૨. " ૧ ૧ ૨ ૨
૧૧. આડચૈતાલ. ૦ ૧ ૧ ૧	૨૩. દરોહર. ૦ ૦ ૦ ૨ ૧
૧૨. ધમાર. ૧ ૧ ૧	

કોઈ પણ તાલનાં આ પ્રમાણે દુંકામાં સ્વરૂપો બતાવી સમજાવવાની પદ્ધતિ બહુ પ્રાચીન છે. મઝીન-નામી, પારિબ્રજ વગેરે અંગોમાં દરેક તાલ આવાં દુંકાં રૂપો આ

પીને કહેવામાં આવ્યા છે. એટલા માટે અંગનો ઉપયોગ થયો છે. ગમે તેવો તાલ ગમે તેટલી માત્રાનો હોય તોપણ તેમાં જેટલી તાળીઓ મારવામાં આવતી હોય તેટલાં અંગો, એટલે કે તેના ભાગ પાડી, તે દરેક ભાગ કેટકેટલી માત્રાવાળો હોય છે તે બધું અંગોનાં ચિન્હથી આપ્યા તાલનું સ્વરૂપ ઠુંકમાં બતાવવું બહુ સરલ થઈ પડે છે. તે સિવાય વળી તાલનો પ્રસ્તાર કહાડવાની રીત આગળ (આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં) બતાવવામાં આવશે તેમાં પણ વિરામ, દ્રુત, વગેરે અંગો બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે.

૯૦. પૂર્વે કહ્યા તે કાળ અને ઉપર કહ્યાં તે અંગ એ બંનેનો ઉપયોગ અને સં-

બધ શો છે, તથા તેમનાં ચિન્હોની કિંમત જૂદી જૂદી જાતની છે એ અંગ અને કાળના વાત કદિ ભૂલવી નહિ જોઈએ. કેમકે, કાળ અને તેનાં ચિન્હોનો ચિન્હોની સરખામણી ઉપયોગ સ્વરની નીચે જોડવામાં આવે છે, અને અંગ તથા તેનાં મણી ચિન્હોનો ઉપયોગ તો માત્ર તાલનાં સ્વરૂપ બતાવવામાં જ આવે છે.

તે ચિન્હો કંઈ સ્વગની નીચે જોડાતાં નથી. તેમ બંનેની કિંમતમાં પણ તફાવત હોય છે. એ બધી બાબત નીચેની યાદીમાં જણાવીએ છીએ.

કાળ.	માત્રા.	ચિન્હ. દાખલા સાથે.	અંગ.	માત્રા.	ચિન્હ.
૧. અનાદ્રુત (અનાદ્રુત) કાળ.	૦૧	સ	૧. વિરામ અંગ અણદ્રુત અંગ	૧	~
૨. દ્રુતકાળ.	૦૧	સ	૨. દ્રુત અંગ.	૨	°
૩. લઘુકાળ.	૧	સ	૩. લઘુ અંગ.	૪	।
૪. ગુરુકાળ.	૨	સા	૪. ગુરુ અંગ.	૧૨	ડ
૫. પ્લુતકાળ.	૩	સા	૫. પ્લુત અંગ.	૧૨	ડે અથવા
૬. કાકપદકાળ.	૪	સા	૬. કાકપદ અંગ.	૧૬	×
		૪			

આ બંને યાદીઓ ઉપરથી એક વાત જણાઈ આવશે તે એ કે, કોઈ પણ કાળ કે તેના ચિન્હ કરતાં, તેજ જાતના અંગની કે તેના ચિન્હની કિંમત ૪ ગણી વધારે હોય છે. જેમકે અનાદ્રુતકાળની ૦૧ માત્રા તો અનાદ્રુત (વિરામ) અંગની ૧ માત્રા, દ્રુતકાળની ૦૧ માત્રા તો દ્રુતઅંગની ૨ માત્રા, લઘુકાળની ૧ માત્રા તો લઘુઅંગની ૪ માત્રા, પ્લુતકાળની ૩ માત્રા તો પ્લુતઅંગની ૧૨ માત્રા, ગુરુકાળની ૨ માત્રા તો ગુરુઅંગની ૮ માત્રા, તેમજ કાકપદકાળની ૪ માત્રા તો કાકપદઅંગની ૧૬ માત્રાઓ ગણાય છે.

૯૧. અંગ અને પ્રત્યંગ ઉપરથી તાળી અને ખાલી આપવાની રીત.

કોઈ પણ તાલમાં જેટલી તાળીઓ કે ટકોરા આપવામાં આવે છે તેટલા ટકોરા તે તાલનાં અંગ કે ભાગ કહેવાય છે. એ અંગ જેટલી માત્રાનું હોય તેટલી માત્રાના ચિન્હ પ્રમાણે ચિન્હ આપી તાલનું સ્વરૂપ ઠુંકમાં કેવી રીતે બતાવી શકાય એ વિષે સમજાવવામાં આવ્યું. હવે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તાલનાં જે મુખ્ય અંગો અને તેનાં મિશ્ર-

છુથી યતાં મિશ્ર અંગો કલાં છે તે પ્રમાણે તાળી અને ખાલી કેવી રીતે આપવી તે વિષે ચોડાંક અંગો લઈ સમજાવીએ છીએ.

(૧) વિરામ અંગ કે અલુદ્રુત અંગની ૧ માત્રા છે, ને તેનું ચિન્હ ૦ આલું અર્થ. ચન્દ્રના આકારવાળું છે. તેથી તાલના સ્વરૂપમાં જ્યાં એવું ચિન્હ આવે ત્યાં મોઢેથી 'એક' એમ બોલીને એક માત્રા ગણી કે, તે સાથે તુરત જ તાળી કે ટકોરો મારવો.

(૨) દ્રુત અંગની ૨ માત્રા છે. તેનું ચિન્હ ૦ આલું છે તેથી તાલના સ્વરૂપમાં જ્યાં એ ચિન્હ આવે ત્યાં મોઢેથી 'એક, બે' એમ બોલી, બે માત્રાઓ ગણી જવી. તેમાં 'એક' એ શબ્દ બોલતાંની સાથે તુરતજ તાલ આપી દેવો, ને 'બે' એ શબ્દ બોલતી વખતે કંઈ પણ (તાલી કે ખીલું કશું) કરવું નહિ.

(૩) દ્રુતવિરામ અંગની ૩ માત્રા છે. તેનું આલું ચિન્હ છે. તેથી તાલના સ્વરૂપમાં જ્યાં એવું ચિન્હ આવે ત્યાં મોઢે "એક, બે, ત્રણ" એમ બોલી ત્રણ માત્રા ગણી જવી. તેમાં 'એક' એ શબ્દ બોલતાંની સાથેજ ટકોરો કે તાળી મારવી, અને પછી 'બે, ત્રણ' એ બે માત્રાઓ બોલતી વખતે તાળી કે કશું મારવું નહિ. ફક્ત મોઢેથી શબ્દો બોલી જવા.

(૪) લઘુ અંગની ૪ માત્રા છે. તેનું ચિન્હ ૧ આલું છે. એ ચિન્હ જ્યાં હોય ત્યાં મોઢેથી એકથી ચાર સુધી બોલવું ને પહેલી માત્રા ઉપર તાલ આપવો, અને ત્રીજી માત્રા ગણતી વખતે મોઢેથી "ત્રણ" એમ જ વખતે બોલાય તે વખતે બંને હાથ છુટા પાડી, જમણે હાથ જમણી બાજુએ જમીન તરફ ઝુકાવવો. કેમકે લઘુઅંગમાં ચાર માત્રાઓ છે તેથી તેમાં જેમ પહેલી માત્રા અંગ છે તેમ ત્રીજી ઉપર તેનું પ્રત્યંગ (ખાલી મારવાનું અંગ) રહેલું છે.

ઉપરના વિરામ, દ્રુત, અને દ્રુતવિરામ એ ત્રણ અંગોના તેના પ્રત્યંગો ગણી શકાય નહિ. કેમકે તેમની માત્રાઓ થોડી છે. પણ જે અંગમાં ૪ કે તેથી વિશેષ માત્રાઓ હોય તેમાં તેનું પ્રત્યંગ અવશ્ય હોય છે. "પ્રત્યંગ (ખાલી) મારવું" એનો અર્થ 'જમીન તરફ હાથ ઝુકાવવો.' પ્રત્યંગ મારવાનો એક એવો નિયમ છે કે, જે અંગની માત્રાઓ બેકડી સંખ્યાવાળી હોય તેના સરખા બે ભાગ પાડી તેના પહેલા ભાગની સંખ્યાતરી પહેલી માત્રા ઉપર જેમ તાલી આવે છે, તેમ તેના બીજા ભાગની સંખ્યાતરી જે માત્રા આવે તે ઉપર પ્રત્યંગ (ખાલી) મારવામાં આવે છે. જેમકે, લઘુઅંગની ૪ માત્રા થાય છે, અને તે માત્રાઓ બેકડી સંખ્યાવાળી હોવાથી ૧ ૨ ૩ ૪ આમ તેના સરખા બે ભાગ પડે તો પહેલી માત્રા ઉપર તાળી અને ત્રીજી ઉપર ખાલી આવે. એજ પ્રમાણે ૭ માત્રાવાળું લઘુદ્રુત અંગ હોય તો તેના ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ આમ સરખા ભાગ પડે તો પહેલી માત્રા ઉપર તાળી અને ચોથી ઉપર ખાલી આવે. એજ રીતે ૮ માત્રાવાળા શુદ્ધ અંગનું પણ જણવું. તેના ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ આમ સરખા ભાગ પડતા હોવાથી પહેલી ઉપર તાલ ને પાંચમી ઉપર ખાલી આવે. આ પ્રમાણે બેકડી માત્રાવાળા કોઈ પણ અંગને માટે સમજી લેવું.

(૫) લઘુવિરામ અંગની પાંચ માત્રા છે, ને તેનું ચિન્હ ૫ આલું છે. જેથી એ

ચિન્હ તાલના સ્વરૂપમાં જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં મોટેથી પાંચ માત્રાઓ ગણવી, તેમાં પહેલી ઉપર તાળી મારવી અને 'ચાર' એ શબ્દ બોલતી વખતે ખાલી આપવાની ક્રિયા કરવી.

એકી માત્રાના અંગમાં અલગ આપવાની રીત ઉપર ગણવી. હવે ૫, ૭, ૯, ૧૧, ૧૩ વગેરે જેવી એકી માત્રાની સંખ્યાવાળા અંગમાં પ્રલંગ આપવાની રીત આ પ્રમાણે છે—જો કોઈ પશુ એકી માત્રાની સંખ્યાવાળું અંગ હોય તો તેના બે સરખા ભાગ પાડી શકાય, પશુ એકી માત્રાવાળા કોઈ પશુ અંગના બે ભાગ સરખા પડી ન શકે એ સ્પષ્ટ છે. માટે એવા એકી માત્રાની સંખ્યાવાળા અંગની જેટલી માત્રાઓ થતી હોય તેના પહેલો ભાગ મહોટા અને બીજો ભાગ નહાનો પાડવો. હવે જો પહેલા ભાગને ચાર'બે તાળી મારવામાં આવે તો બીજા ભાગને ચાર'બે ખાલી મારવી. જેમકે, લઘુવિરામની પાંચ માત્રાઓ છે, તે એકી માત્રાઓ છે, તેના પહેલો ભાગ મોટા પાડીએ તો ૩ માત્રાનો પડે, ને બીજો ભાગ તેથી નહાનો એવો ૨ માત્રાવાળો રહે, એટલે કે તેથી ૩+૨ મળી પાંચ માત્રાઓ પૂરી થાય. એમાંથી પ્રથમ ભાગની પહેલી માત્રા ઉપર તાળી આપવામાં આવે તો બીજા ભાગની પહેલી (એટલે આ દાખલામાં ચોથી) માત્રા ઉપર ખાલી ગા-રવામાં આવે એ સ્પષ્ટ છે. જેમકે ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ આ પ્રમાણે એજ નિયમ ૭, ૯ વગેરે એકી માત્રાઓના અંગ માટે સમજાવેલ. જેમકે ૭ માત્રાના અંગ (લઘુદ્રુત વિરામમાં) ૪+૩ (૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭) એવા બે ભાગ પડી તાલ અને ખાલી અપાય, વગેરે.

(૬) ગુરૂ અંગની ૮ માત્રા છે, ને તેણે ચિન્હ ૬ આપું છે. એ અંગ વખતે મોટેથી ૮ માત્રાઓ ગણી જવી. તેમાં પહેલી માત્રા ઉપર તાળી અને પાંચમી ઉપર ખાલી આપવી.

(૭) શ્લુત અંગની ૧૨ માત્રાઓ છે તેણે પશુ તેમજ કરવું.

(૮) કાંઈપદ અંગની ૧૬ માત્રાઓ છે તેને માટે પશુ એજ નિયમ ગણવો આ ઉપરથી ટૂંકામાં બે નિયમો ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ તે એકે—

૧ હો નિયમ—જે અંગની જેટલી માત્રાઓ હોય તેટલી માત્રાઓ મોટેથી ગણી-જવી; એ ગણતી વખતે ૧ લી માત્રા બોલાય કે તે સાથેજ તાળી મારવી કે બીજી કોઈ રીતે આધાત કરવો. પશુ એજ ન થયું જોઈએ કે, પહેલી માત્રા ગણતી વખતે 'એક' એમ મોઢામાંથી શબ્દ નીકળી ગયા પછી તાળી પડે. પશુ તાળી અને 'એક' એ શબ્દ, એ બંનેનું એક જ સાથે (એક જ કાળમાં) પડવું થયું જોઈએ.

૨ જો નિયમ—જો તે અંગની માત્રાઓની સંખ્યા એકી હોય તો તેની માત્રાના સરખા બે ભાગ થશે, તેમાંની પહેલી માત્રા ઉપર ઉપરના નિયમ પ્રમાણે તાલ અપાશે, પશુ બીજા ભાગની સરખાતાની જે માત્રા હશે તે ઉપર ખાલી અપાશે.

પશુ જો કોઈ અંગ એકી માત્રાની સંખ્યાવાળું હોય તો તેના એવા બે ભાગ પા-ડવા કે, તેમાંના પહેલો ભાગ જરા મોટા હોય, ને બીજો ભાગ તેથી જરા નહાનો હોય, આવા બે ભાગમાંના પહેલા ભાગની પહેલી માત્રાએ તાળ અને બીજા ભાગની પહેલી માત્રાએ ખાલી આપવી.

ઉપરના બે નિયમોની વધારે સ્પષ્ટતા થવા માટે દરેક અંગેમાં અંગ પ્રત્યંગો કથી
કથી માત્રા ઉપર આવી શકે છે તે નીચેની બે યાદીઓમાં જણાવીએ છીએ.

(અ) બેકી (સમ) માત્રાની સંખ્યાના અંગે,

અગત્ય નામ. માત્રા. સ્વરૂપ તેની છુટી પાડેલી માત્રાઓ.

(चिन्त)

ଉତ୍ତର ୩୩. ୪ ୧ ୨ ୨ = ୦ ୦

સાધુકૃત સ્થાન ૧ : ૧ ૨ ૩ ૧ ૨ ૩ - ૩ ૩

23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 = 33

સુરેશ્વર અગ ૧૦ ઃ ૧૨૩૪૫ ૧૨૩૪૫ = ૧ ૧

ସ୍ଥଳ ସାମ 10 3 12 34 5 6 7 2 34 5 6 = 9 9

$$21545 \ 2131 \quad 75 \quad \times \ 95 \ 384592 \quad \overbrace{12384592} = \overbrace{55}^5$$

એક્ટ્રી (વિપમ) માનાની સહ્યાના અંગે

નામ.	માતા રાણી (ચિન્હ)	છુટી પાડેલી માત્રાઓ
------	----------------------	---------------------

$$\text{संयुक्तिराशः } 3 \times 4 = 12$$
[illegible]

अद्वितीय अ. ग. ८ ५

$\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2} = \frac{1}{16}$

शरद्व्रतविशेषः ॥ ११ ॥ $\frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5} = 1$

વગર

ପତ୍ର ୩

સંગીત રનાકર, પારિજાત વગેરે સંગીતશાસ્ત્રના અધ્યયનને તાલે આપ્યા છે તે આવા અગ્રણી ચિન્હોદયી આપ્યા છે જેમકે—

અમ્હતાલ ૧૦૧૦૦૧૦૦૦૧ શિક્ષતાલ ૦૧૦૦૧૦૦૧

संज्ञा १०।००।००००\$ **सम्प्रतिता** ००।०००।०००।०।०।००।

इतितावत् १०१७५॥०००॥ भवेत्तावत् १००॥१४४४४४

शुद्धभक्षिताल ।।।०० सञ्ज्ञिताल ।०।०००।

પસ તતાલ ૦ ૦ ૦ ૧ ૧ ૧ મુપતાલ ૧ ૦ ૧ ૦ ૦ ૧

પ્રાચીન ઇતિહાસ ને અનેક તારીખો આપવામાં આવ્યા છે તેના લક્ષણો ઉપર પ્રમાણે સ્વરૂપોથી કહેલા છે એવી તરેહનો ઇર્ષ્ય પણ તારીખ હોય તો તેના સ્વરૂપમાં ને અગાં આપ્યા હોય તે પ્રમાણે ને તે તારીખની, પૂર્વે કહેલા નિયમ પ્રમાણે માનાઓ ગણી તાળીઓ અને ખાલી આપવી.

પાઠ ૧૦ મો.

તાલનિર્ણય.

हस्तद्वयस्य संयोगे वियोगे चापि वर्तते ।

ज्याप्तिमानो दक्षमाणैः कराच्छाल संज्ञकः ॥ (રાગદ્વયમ.)

કાલ, માર્ગ, ડિયા, અંગ, મલ, જાતિ, ઠલા, લય, મનિ અને પ્રતાર એ ૧૦ પ્રાણ હોવાય છે. એ દશ પ્રાણથી વ્યાસમાન થઈ, બે હાથના સંયોગ અને વિયોગથી જે પ્રવર્તે છે તે તાલ કહેવાય છે.

ગયા પાઠમાં આપેલા ૨૩ તાલ અને તેનાં અંગોનાં સ્વરૂપો ઉપરથી અભ્યાસીએ તાલ એટલે શું એ વિશે જાણ્યું હશે જ. હવે દરેક તાલે વિશે જૂદ જૂદ વર્ણન આપી તાલનો નિર્ણય આપીએ છીએ.

૧. એકતાલ.

હર. એક તાલની ૪ માત્રાઓ છે. જેમકે ૧ ૨ ૩ ૪. તેમાં પહેલી માત્રાઉપર તાળી અને ત્રીજી માત્રા ઉપર ખાલી મારવામાં આવે છે. આમાં ફક્ત એક જ તાળી માત્રામાં આવે છે માટે આ તાલમાં એક જ અંગ છે, ને તે લઘુઅંગ (૪ માત્રાનું) હોવાથી તેનું ૧ આવું સ્વરૂપ થઈ શકે છે. આ તાલને કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આદિ-તાલ, રાસતાલ કે એકતાલી એવાં નામો આપેલાં જણાય છે. આ તાલનું સ્વરૂપ ૧ આવું હોવાથી મોટેથી ' એક, બે, ત્રણ, ચાર ' એમ ચાર માત્રા બોલી જવી, તેમાં ' એક ' એ શબ્દ બોલતી વખતે તાળી કે ટકોરો મારવો અને ' ત્રણ ' એ શબ્દ બોલતી વખતે ખાલી આપવી, એટલે કે લઘુઅંગ પ્રમાણે તેના અંગ પ્રવર્ગ આપવાં. તાળી અને ખાલી આપતી વખતે બહુજ ઓછા સંદેહ પડતું એમ ન થવું જોઈએ કે, તાળી તથા ખાલી જે માત્રા ઉપર અપાતી હોય તે માત્રાનો ઉચ્ચાર વહેમો થઈ જાય અને તાળી પાછળથી પડે. પરંતુ માત્રાના શબ્દનું અને તાળી તથા ખાલી આપવાનું કાર્ય સાથે સાથે તેજ ક્ષણમાં થવું જોઈએ. આ વાત બહુજ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. કેમકે કોઈ પણ તાલની માત્રાઓ ગણીને આ રીતે તાલ કે ખાલી આપવામાં લગત એકાદ ક્ષણનો પણ ફેર પડ્યો તો બેતાલું થયું જાય.

એકતાલ એટલે જેની અંદર એક જ તાલ એટલે કે તાળી મારવામાં આવે છે તેવો તાલ. પછી તે તાળી ઉપર કયું તેમ ચાર જ માત્રાઓને અતરે અપાય તેજ તેને ' એકતાલ ' કહી શકાય એવો કોઈ નિયમ નથી. કેમકે ગમે તેટલી માત્રા લઈને તેટલીજ માત્રાને અંતરે જો ફક્ત એક જ તાળી મારવામાં આવે તોપણ તે " એકતાલ " કહેવાશે. આમ હોવાથી એક તાલો લખી જાતનાં થઈ શકે છે. જેમકે, ૧ માત્રાનો, ૨ માત્રાનો, ૩-૪-૫-૬-૭-૮-૯-૧૦ કે ૧૧ માત્રાનો પણ એકતાલો થઈ શકે. એ દરેક એકતાલોનાં નામો પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે પાડીને તેનાં સ્વરૂપો અને તેની માત્રાઓ નીચે પ્રમાણે ગણી બતાવવામાં આવે છે.

કપી જાતિનો એકતાલ તેનું નામ.	કેટલી માત્રા.	સ્વરૂપ.	તાળી અને ખાલીના ભાગ.
એકાદી.	૧	~	$\frac{1}{2}$
દ્વય.	૨	0	$\frac{1}{2}$ ૨
ત્રય (ત્રિ).	૩	8	$\frac{1}{2}$ ૨ ૩
ચતુરસ (ચતુરસ)	૪	1	$\frac{1}{2}$ ૨ $\frac{1}{2}$ ૨
ખંડ.	૫	7	$\frac{1}{2}$ ૨ ૩ $\frac{1}{2}$ ૨
૫ત.	૬	9	$\frac{1}{2}$ ૨ ૩ $\frac{1}{2}$ ૨ ૩
ષિષ્ઠ.	૭	5	$\frac{1}{2}$ ૨ ૩ ૪ $\frac{1}{2}$ ૨ ૩
માનુષી.	૮	5	$\frac{1}{2}$ ૨ ૩ ૪ $\frac{1}{2}$ ૨ ૩ ૪
મંકીરું.	૯	3	$\frac{1}{2}$ ૨ ૩ ૪ ૫ $\frac{1}{2}$ ૨ ૩ ૪
મધ્યમંકીરું.	૧૦	3	$\frac{1}{2}$ ૨ ૩ ૪ ૫ $\frac{1}{2}$ ૨ ૩ ૪ ૫
દિગ્ધમંકીરું.	૧૧	3	$\frac{1}{2}$ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ $\frac{1}{2}$ ૨ ૩ ૪ ૫

આટલી જાતના એકતાલામાંથી ત્રય અને ૫ત (૩ માત્રા અને ૬ માત્રાના) એ એ એકતાલા સ્વતંત્ર વપરાતા નથી. કેમકે, તેઓ દાદરા તાલમાં સમાઈ શકે છે, અને ૪ તથા ૮ માત્રાના એકતાલ સર્વ સાધારણ છે, ને તેઓ લાવણી કે ચલતીમાં સમાઈ જાય છે. ૮ માત્રાનો એકતાલ દિગ્ધસ્થાનમાં નકટાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ તાલ વાપરતી વખતે નકટાનો ઢેકો બંધાય છે.

૨. દ્વિતાલ.

૯૩. દ્વિતાલની ૮ માત્રા છે તેમાં $\frac{1}{2}$ ૨ ૩ ૪। ૫ ૬ ૭ ૮ આમ બે તાળીઓઃ
ચાર ચાર માત્રાને અંતરે અપાય છે તેથી તેનું સ્વરૂપ ૧। ૧ આમ બે લઘુઅંગવાળું થઈ શકે છે. માટે જ્યાં દ્વિતાલ આપવો હોય ત્યાં ૧। આ અંગ પ્રમાણે $\frac{1}{2}$ ૨ ૩ ૪। $\frac{1}{2}$ ૨ ૩ ૪ એમ માત્રાઓ ગણી તાળી અને ખાલી આપવા. આ તાલ વ્યવહારમાં સ્વતંત્ર વપરાતો નથી, પણ સંગીત રનાકર જેવા પ્રાચીન યોગમાં આપ્યો છે, અને હાલમાં કોઈક વખતે વપરાય છે, પણ બજવેયાઓ તેને લાવણી કે હુમાળીમાં સમાવી દે છે. કેટલાક યોગમાં

૬ આવા સ્વરૂપવાળો કંઠજાતાલ નામનો તાલ આપ્યો છે તેપણુ આમા, તેમજ ૮ માત્રાવાળા એકતાલામાં સમાર્પિત થયે છે.

૩. લાવણી.

૯૪. લાવણીના તાલને આદિતાલ તથા દ્વિતીયતાલ એવા બે નામો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આપ્યા છે દક્ષિણ દેશમાં એને કુમાળી કહે છે, અને આપણા દેશમાં તેને 'ચલતીનો ઠેકો' એવા નામથી ઓળખે છે. મુસલમાન ગવૈયાઓ તેને કલ્યાણી કહે-
છે તેની ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ આ પ્રમાણે ૮ માત્રાઓ છે, ને તેમાં ત્રણ તાલીઓ આપવામાં આવતી હોવાથી તેનું ૦ ૦ ૧ આવું સ્વરૂપ થયે, ને તે પ્રમાણે ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૩ ૪ આમ માત્રાઓ ગણી અગના નિયમ પ્રમાણે ("એક, બે, એક, બે, એક, બે, ત્રણ ચાર" એમ બોલી) તાળી અને ખાલી આપવા સાધારણ ભજનમાં આ તાલ બહુ વપરાય છે.

૪. દાદરો.

૯૫. આ તાલ વ્યવહારમાં બહુ વપરાય છે તેની ૬ માત્રા છે, ને તેની તાળાઓ બે રીતે અપાય છે. પ્રથમ તો ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ આ પ્રમાણે અપાય છે, તેથી એ રીતે તો તેનું ૧ આવું સ્વરૂપ થઈ શકે છે, ને તેને રૂપક કહે છે તેથી ન્યાં ૧ આવું રૂપ હોય ત્યાં ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ એમ અથવા ૧ ૨ ૩ ૧ ૨ ૩ આમ માત્રાઓ ગણી તાળી તથા ખાલી આપવા.

બીજી રીતે દાદરો તાલ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ આમ પણ અપાય છે આ રીત પ્રમાણે દાદરાનું સ્વરૂપ ૦ આવું થઈ શકે આ સ્વરૂપવાળા તાલને ચતિલભ એવું નામ કેટલાક ગ્રંથોમાં આપ્યું છે. માટે ન્યાં ૦ આવું રૂપ આપવામાં આવે ત્યાં ૧ ૨ ૩ ૧ ૨ ૩ ૪ એમ ગણી માત્રાઓનો ઉચ્ચાર કરવો ને તાલ આપવા

કેટલાક ગ્રંથોમાં નિસારૂક અને કીડા એ નામના બે તાલ આપ્યા છે, ને તે બંનેનું સ્વરૂપ ૦ ૦ આવું આપ્યું છે એ તાલો પણ આ તાલમાં સમાર્પિત શકશે. માટે ન્યાં ૦ ૦ આવું સ્વરૂપ હોય ત્યાં ૧ ૨ ૩ ૧ ૨ ૩ એમ માત્રાઓ ગણી તાલ આપવા. દાદરોતાલને જરા હતાવળથી ગાવામાં કે વગાડવામાં આવે ત્યારે તેને જલદદાદરો એવું નામ આપવામાં આવે છે.

૫. તેવરો.

૯૬. તેવરો તાલ તિવડા કે ત્રિયુટ એવા બે નામથી ઓળખાય છે ને તેની ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ આમ સાત માત્રાઓ છે તેમાં ૩ તાળી હોવાથી ૩ અંગ આવે એ સ્પષ્ટ છે તેમાં પહેલી તાળીનું અંગ ૩ માત્રા (કૃતવિરામ) વાળું, બીજું અંગ

૨ માત્રા (દ્રુત) વાળુ અને ત્રીજું પશુ ૨ માત્રા (દ્રુત) વાળુ હોવાથી તેવરાનું સ્વરૂપ ૬ ૦ = આલું યથા રહે. એ સ્વરૂપ પ્રમાણે ૧ ૨ ૩ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ આમ માત્રાઓ ગણી તાળીઓ આપવી.

૬. ગઝલ.

૬૭. ગઝલ તાલને હિંદુસ્તાનમાં પ્રશ્તો કહે છે. તેની ૧ ૨ ૩ ૧ ૪ ૫ ૬ ૧ ૭ આ પ્રમાણે સાત માત્રાઓ છે. તેમાં ચાર તાળીઓ આપવામાં આવે છે, તેથી ૪ અંગ પડે છે. તેમાંનું પહેલું અંગ ત્રણ માત્રા (દ્રુતવિરામ) નું, બીજું એ માત્રાનું, ત્રીજું તથા ચોથું એક એક માત્રાનું છે તેથી ગઝલનું સ્વરૂપ ૬ ૦ - - - આલું યથે એ સ્વરૂપ પ્રમાણે ૧ ૨ ૩ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ આમ માત્રાઓ ગણી તાળીઓ આપવી.

સાધારણ વ્યવહારમાં ગઝલનો જે ઠેકા વગાડવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે છે -
 | નૂક ધી ન્ધા ધા તી | આ ઠેકામાં ખર જોતાં તી ઉપર સમ છે, પશુ ગાનારાઓ અને વગાડનારાઓ તી અક્ષર ઉપર ખાલી આપીને, ગાયનની સમ સાજ સાવે છે. પરંતુ

ખરીરીતે તેને તાળીનું અંગ ગણી ત્યાજ સમ ગણવી જોઈએ એજ કારણથી ગઝલનું સ્વરૂપ ૬ ૦ - - - આલું આપ્યું છે. એ સ્વરૂપ પ્રમાણે જો કોઈ તાળીઓ આપવા જાય તો તેને ક્રમ યથે, માટે એ ક્રમ અયોગ્ય છે એ વાત આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.

૭. ઝંપા—ઝપતાલ.

૬૮. આ તાલના બે નામ છે, ઝંપા અને ઝપતાલ તેની ૧ ૦ ૧ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ આ પ્રમાણે ૧૦ માત્રાઓ છે. તેમાં ૩ તાળી આપવામાં આવે છે તેથી ઝપતાલ ત્રણ અંગવાળો છે. તેમાંનું પહેલું અંગ ૨ માત્રા (દ્રુત) નું, બીજું અંગ ૫ (લઘુવિરામ) નું, અને ત્રીજું અંગ ૩ માત્રા (દ્રુતવિરામ) નું છે. જેથી તેનું ૦ ૪ ૬ આલું સ્વરૂપ થશે. એ સ્વરૂપ પ્રમાણે ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૧ ૧ ૨ ૩ આમ અમવા સરસતાની ખાતર ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૩ ૧ ૧ ૨ ૩ આ પ્રમાણે માત્રાઓ ગણી તાળીઓ આપવી.

પ્રાચીન ઐયામાં ઝંપ તાલનું ૬ ૬ ૧ આલું પશુ એક સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે એ સ્વરૂપ પ્રમાણે ૧ ૨ ૩ ૧ ૧ ૨ ૩ ૧ ૧ ૨ ૩ ૪ આમ માત્રાઓ ગણી તાળીઓ આપવી વૈષ્ણવસમ્રાટના હવેલીઓ કે મદિરામાં કીર્તનો ગવાય છે તેમાં આ સ્વરૂપ પ્રમાણે હાલ પણ તાળીઓ અપાય છે

૮ સૂલકાકા.

૬૯. આ તાલના મઠતાલ કે મઠતાલ તથા અઠઠતાલી એવા બે નામો પ્રાચીન ઐયામાં આપ્યા છે. હિંદુસ્તાનમાં સૂલકાકતા એવું નામ ચાલુ છે. એજ નામને મળતું

સૂર્યદ્રાકી એવું નામ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. તેની ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ એવી ૧૦ માત્રાઓ છે, ને' તાળીઓ ૩ અપાય છે તેથી તેનાં ૩ અંગો છે. તેમાંનું પહેલું અંગ ૪ માત્રા (લઘુ) નું, બીજું ૨ માત્રા (દ્રુત) નું અને ત્રીજું અંગ ૪ માત્રા (લઘુ) નું છે તેથી સૂલશક તાલનું સ્વરૂપ ૧૦ આવું થશે. આ સ્વરૂપ પ્રમાણે ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૧ ૨ ૩ ૪ એમ માત્રાઓ ગણી તાળીઓ આપવી.

ટીપ—કહેવાય છે કે, 'સૂલશકતા' એવું કથોતપક્ષી કે હોલાતું નામ છે, અને તેના બોલવાના ખટકાના શબ્દો ઉપરથી આ તાલ શોધી કઢાડવામાં આવ્યો છે. બપોરે અથવા દિવસના કોઈ પણ ભાગમાં ઘર ઉપર કે ઝાડ ઉપર હોલો બહુ આનંદમાં હોય છે ત્યારે 'કુ કુ કુ' અથવા 'ખૂ ખૂ' એવા શબ્દો જે ગતિથી બોલે છે તે સર્વના

જાણવામાં છે જ. એના શબ્દોમાં પ્રથમનો શબ્દ લઘુ એટલે એક માત્રાવાળો હોય છે, અને બીજા બે શબ્દો દરેક યુર યુર એટલે બેબે માત્રાના હોય છે. જે તમે મોટેથી "એક, એક બે; એક બે;" એમ બોલીને તેમાંના ત્રણ 'એક' એ શબ્દ ઉપર તાળી મારશો તો હોલાના શબ્દોની ગતિ તુરત જાણવામાં આવશે. એજ શબ્દો જરા આસેથી બોલીશું તો સૂલશક તાલનું સ્વરૂપ યદ્ય રહે છે. એના શબ્દોમાંના - આ ચિન્હ (સમ) વાળો અક્ષર છેલ્લે છે તે સૂલશકમાં પ્રથમ શબ્દો છે એટલે જ ફર છે. બાકી એકંદરે બધું રૂપ સરખું જ છે.

૯. એકો.

૧૦૦. એકો તાલને એકતાલ પણ કહે છે. તેની ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ આમ બાર માત્રાઓ છે. તેમાં બધી ગણી ૩ તાળીઓ પડે છે તેથી એકાતું સ્વરૂપ ૩ અંગવાળું થઈ શકશે. એ દરેક અંગ ચાર ચાર માત્રાવાળાં હોવાથી તેમનું સ્વરૂપ ૧૧૧ આ પ્રમાણે ૩ લઘુઅંગવાળું થશે ને તે પ્રમાણે તેની ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ આમ માત્રાઓ ગણી તાળીઓ આપવી.

ટીપ—એક તાલમાં ૩ તાળીઓ મારવામાં આવે છે, ને તે પણ સરખે અંતરે આપવામાં આવે છે. જેથી તાળીઓ મારતી વખતે એવી જૂલ થઈ જાય છે કે, "આ તાલમાં પહેલી તાળી કથી, બીજી તાળી કથી, અને ત્રીજી કથી?" આવી ચંકા થઈ આવે છે. તેથી સમવાળી (-) તાળી કથી તેની ખબર પડતી નથી. માટે ગવૈયાઓ ગાતી વખતે એકાની ત્રણ તાળીઓને બદલે ધ્રુવપદ કે ચોતાલાનો તાલ દાખવી આપે છે, ને ગાય છે. કેમકે, તેમ કરવાથી એકાની સમ જણાતી નથી અને દરેક તાળીનું અંગ કયું છે એ દરેક તાળી આપતી વખતે સ્પષ્ટ જણાતું રહે છે. જોનેની માત્રાઓ સરખીજ છે. પણ એ જોને તાલોમાં ગવાતાં ગાયનોમાં ફર હોય છે. એક તાલમાં જે ગાયનો રચાય છે તે અસ્તાઈના ઢંગનાં હોય છે અને ધ્રુવપદમાં જે ગાયનો હોય છે તેમની રચના બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની (ખીલપદની) હોય છે.

૧૦. ધ્રુવપદ—ચૈતાલ.

૧૦૧. ધ્રુવપદ તાલ ધણે પ્રાચીન છે. એને ચૈતાલ કે ચૈતાલો એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ તાલનાં પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ચતુર, અઠતાલ, ચંદતાલ, કુકુઠ અને વર્ણયતિ એવાં નામો આપેલાં જોવામાં આવે છે. તેની ૧ ૨ ૩ ૪ । ૫ ૬ ૭ ૮ । ૯ ૧૦ । ૧૧ ૧૨ આ પ્રમાણે માત્રાઓ અને તાલ છે. તેમાં ૪ તાળીઓ આવે છે તે ઉપરથી તેનું “ચૈતાલ” એવું નામ પડેલું જણાય છે. તેનું પહેલું અંગ ૪ માત્રાનું, બીજું ૫ ૪ માત્રાનું અને ત્રીજું ચોથું એ બે અંગો એ બે માત્રાનાં હોવાથી તેનું સ્વરૂપ ૧ । ૦૦ આવું થશે. ચારે એ સ્વરૂપ પ્રમાણે ૧ ૨ ૩ ૪ । ૧ ૨ ૩ ૪ । ૧ ૨ । ૧ ૨ આ પ્રમાણે માત્રાઓ ગણી તાળીઓ આપવી.

૧૧. આડચૈતાલ.

૧૦૨. આનું પ્રાચીન નામ ધ્રુવતાલ છે, ને હિંદુસ્થાનના કેટલાક ભાગમાં દ્રુતસંગીત તાલ કહેવાય છે. તેની ૧ ૨ । ૩ ૪ ૫ ૬ । ૭ ૮ ૯ ૧૦ । ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ આ પ્રમાણે ચૈત્ર માત્રાઓ હોઈ તેમાં ૪ તાળીઓ હોવાથી તેનાં ૪ અંગ છે. તેમાંનું પહેલું અંગ ૨ માત્રા (દ્રુત) નું અને બાકીનાં ત્રણ અંગ ચાર ચાર માત્રાનાં છે, જ્યથી એ બધાં અંગો મળી આડચૈતાલનું સ્વરૂપ ૦ । । આવું થશે. એ સ્વરૂપ પ્રમાણે ૧ ૨ । ૧ ૨ ૩ ૪ । ૧ ૨ ૩ ૪ । ૧ ૨ ૩ ૪ આમ માત્રાઓ ગણી તાળીઓ આપવી.

૧૨. ધમાર.

૧૦૩. ધમારને કેટલાક ધમાલ પણ કહે છે. કેટલાક લઘુશેખર કહે છે. તેમાં ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ । ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ । ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ આ પ્રમાણે ૧૪ માત્રાઓ છે, ને ૩ તાળીઓ અપાય છે તેથી તેમાં ૩ અંગ છે. તેમાં પહેલું અને બીજું અંગ પાંચ પાંચ માત્રાવાળું, ને ત્રીજું અંગ ૪ માત્રાવાળું હોવાથી ૫ ૫ । આવું સ્વરૂપ થશે. ને એ સ્વરૂપ પ્રમાણે ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ । ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ । ૧ ૨ ૩ ૪ એમ માત્રાઓ ગણી તાળીઓ આપવી.

૧૩. દીપચંદી, હોરી.

૧૦૪. હોરી તો સર્વ પ્રસિદ્ધ છે. એને ગવૈયાઓ દીપચંદી, ચાચર, બીલંદી અને જત એવાં ચાર નામોથી ઓળખે છે. તેમાં ૧ ૨ ૨ । ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ । ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ આ પ્રમાણે ૧૪ માત્રા અને ૩ તાળીઓ છે. તેથી આ તાલનાં ૩ અંગ થશે. તેમાં પહેલું ૩ માત્રા (દ્રુતવિરામ) નું, બીજું ૩ માત્રા (લઘુદ્રુતવિરામ) નું અને ત્રીજું ૪ માત્રાનું અંગ મળી ૬ ૫ । આવું સ્વરૂપ થશે. આ સ્વરૂપ પ્રમાણે

૧ ૨ ૩ । ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ । ૧ ૨ ૩ ૪ આમ અથવા સરસતાની ખાતર ૧ ૨ ૩ ।
 ૧ ૨ ૩ ૪ । ૧ ૨ ૩ । ૧ ૨ ૩ ૪ આ પ્રમાણે માત્રાઓ ગણી તાળીઓ આપવી.

૧૪. હ્રમરો.

૧૦૫. આ તાલની માત્રાઓ, તેનાં અંગ અને સ્વરૂપ દીપ્ત્યંદી પ્રમાણે જ છે. માત્ર બંનેમાં જે તફાવત છે તે માત્ર ગાયનની ગતિના બંધારણ ઉપરથી રાખવામાં આવ્યો છે; તથા એ ગતિને અનુરૂપ તાલ આરવાતું મનને સરસ મર્ષ પડે તેવું લાગવા ઉપરથી, ગાયનવિદ્યાના વિદ્વાન અનુભવીઓએ તેની સ્થાનાવિક ગતિ ઉપરથી હ્રમરો તાલને દીપ્ત્યંદીથી સ્વતંત્ર ગણ્યો છે. બાકી બંનેના સ્વરૂપો સરખાં જ છે.

૧૫. જલદત્રિતાલ.

૧૦૬. આ તાલને તથા ત્રિતાલને દક્ષિણમાં ત્રિવટ કહે છે. ત્રિતાલને જે જલદીથી બોલીએ તો જલદત્રિતાલ કહેવાય છે બાકી આ તાલ ત્રિતાલથી સ્વતંત્ર નથી, તોપણ કેટલાક દિંદી અથોમાં તેમ રાગકલ્પદ્રુમ જેવા સરકૃત અને બાપાના મિશ્રઅથોમાં ત્રિતાલનાં જલદ અને ધીમા એવા બે નામો જૂદા જૂદાં આપ્યા છે. તેથી અહિં પણ તેનું વર્ણન જૂદા જૂદાં આપવું યોગ્ય ધાર્યું છે. આની ૧ ૨ । ૩ ૪ ૫ ૬ । ૭ ૮ આ પ્રમાણે ૮ માત્રાઓ અને ત્રણ તાળીઓ છે. જેથી તેમાં ૩ અંગો છે. તેમાંનું પ્રથમ ૨ માત્રાતું, બીજું ૪ માત્રાતું અને ત્રીજું ૨ માત્રાતું અંગ હોવાથી જલદત્રિતાલનું ૦ ૧૦ આવું ૩૫ થશે, અને તે પ્રમાણે ૧ ૨ । ૧ ૨ ૩ ૪ । ૧ ૨ આમ અથવા સરસતાની ખાતર ૧ ૨ । ૧ ૨ । ૧ ૨ । ૧ ૨ આ પ્રમાણે માત્રાઓ ગણી તાળીઓ આપવી. કેટલાક અથોમાં પ્રતિતાલનું ૧૦૦ આવું ૩૫ આપ્યું છે તે આમાં ઘટી રાકશે.

૧૬. ત્રિતાલ કે ધીમાત્રિતાલ.

૧૦૭. સાધારણ વ્યવહારમાં આ તાલ બહુજ ચાલુ છે. તેનાં ઉદીક્ષણ, મૂળતાલ, અદ્વા, વહાલીતાલા એટલાં નામો પડેલાં છે. કેટલાક અથોમાં વિલમ્બત્રિતાલ, કે બૃહત્તત્રયતાલ એવાં પણ નામો જેવામાં આવે છે. એમાંનાં ધણાંખરાં નામો "જલદ ત્રિતાલથી આ તાલ બમણો મહોટો હોવાથી બમણા કાળવાળો હોવાના કારણથી" અર્થ સાથે પડેલાં જણાય છે. આ ઉપરથી બે અનુમાનો થાય છે, એક તો એ કે, જલદત્રિતાલ મૂળથી જ વ્યવહારમાં ચાલુ હોય અને તેની અપેક્ષાથી આ તાલ બમણો છે, માટે ધીમા, વિલમ્બ, બૃહત્ વગેરે વિશેષણોથી કહેવાયો હશે; અથવા બીજું અનુમાન એવું થાય છે કે, આ તાલ વ્યવહારમાં મૂળથીજ ચાલુ હોય અને તેની અપેક્ષાથી ૮ માત્રાનો ત્રિતાલ તે "જલદ" એવા નામથી પડ્યો હોય. તોપણ ૮ માત્રાનો ત્રિતાલ જેની અપેક્ષાથી "જલદ" હોઈ શકે તેજ મૂળ ત્રિતાલ વ્યવહારમાં ચાલુ હોવો જોઈએ. ને તે પ્રમાણે હાલ વપરાય છે. તેથી આ તાલને આપણે ફક્ત "ત્રિતાલ" એવું સાદું નામ આપીશું. આ તાલની ૧ ૨ ૩ ૪ । ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ । ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬

આ પ્રમાણે સોળ માત્રાઓ છે. તેમાં ત્રણ તાળીઓ મારવામાં આવે છે તેથી તેનાં ત્રણ અંગો છે. પ્રથમનું અંગ ૪ માત્રાનું, બીજાનું ૮ માત્રાનું અને ત્રીજાનું ૪ માત્રાનું હોવાથી એ ત્રણે અંગો મળી ત્રિતાલનું ૧૬ આલું સ્વરૂપ મળે શકશે. એ સ્વરૂપ પ્રમાણે તેની ૧ ૨ ૩ ૪ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૧ ૨ ૩ ૪ આમ અથવા સરસતાની ખાતર ૧ ૨-૩ ૪ ૧ ૨-૩ ૪ ૧ ૨-૩ ૪ ૧ ૨-૩ ૪ આમ માત્રાઓ ગણી તાળીઓ આપવી.

१७, १८, १९, २०.

પાંજાખી, તિલવાડો, ખ્યાલ, દષ્ટો.

૧૦૮. આ ચારે તાલની માત્રાઓ, તેનાં અંગે અને તેનાં સ્વરૂપો ત્રિતાલ પ્રમાણે છે. પંજળી તાલ તબલાં ઉપર વગાડવાના અમુક જાતના સપ્ટે (ટેકા)નો એક પ્રકાર છે, જેમાં હુમરી જેવાં સાદાં ગાયનો ગવાય છે. અને ખ્યાલ, ટપ્પા તથા તિલવાડામાં અસ્તાઈ અને ખ્યાલ ટપ્પાનાં ગાયનો ગવાય છે. વળી એ ત્રણેની માત્રાઓ સોળ સોળ જ છે. પણ ગાનાર વગાડનારાઓ ગાતીવગાડતી વખતે ગાયનોના તથા તબલામાં વગાડવાનાં અક્ષરો (ટેકા)માં કંમી જનસ્તી વજન ગળી ગાય છે વગાડે છે, અને તેવા પ્રકારના વજનને કીધે “તિલવાડો, ખ્યાલ, ટપ્પો એ ત્રણે તાલ ધીમા ત્રિતાલથી જૂદી તરેહના હશે કે કેમ? એવું” તવા અબ્બાસીને શંકા બરેહ લાગે છે.

૨૧. સવારી. (૧૬ માત્રાની)

૧૦૬. કોઈ સાગ નામાંકિત હિસ્તાદો આ તાલનો ઉપયોગ કરે છે. આના ૨ પ્રકાર છે. ૧ લો પ્રકાર ૧૬ માત્રાનો, અને બીજો પ્રકાર ૧૫ માત્રાનો. ૧ લા પ્રકાર પ્રમાણે ૧ ૨ ૩ ૪ । ૫ ૬ ૭ ૮ । ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ । ૧૩ ૧૪ । ૧૫ ૧૬ આમ માત્રાઓ ગણી તાલ અપાય છે. આનું ૧૧૧૦૦ આવું સ્વરૂપ થશે, માટે ૧ ૨ ૩ ૪ । ૧ ૨ ૩ ૪ । ૧ ૨ ૩ ૪ । ૧ ૨ । ૧ ૨ આમ માત્રાઓ ગણી તાળીઓ આપવી.

૨૨ સુધારી (૧૫ માત્રાની)

૧૧૦. આ તાલ સવારીનો ખીજો પ્રકાર છે. એને ગ્રામીન મથમાં સેનાતાલ કહ્યો છે. તેની ૧૫ માત્રા ગણાય છે. ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ આમાં પ્રથમની ત્રણ તાળીઓ ચાર ચાર માત્રાને અંગે આવે છે, ને ચોથી તાળી તથા પાંચમી તાળી દોઢદોઢ માત્રાને અંતરે આપવી પડે છે. તેથી આ તાલ બહુ અધરો ગણાય છે. જેથી તેનું સ્વરૂપ ।। ૨ ૨ આતું થશે. એ સ્વરૂપ પ્રમાણે ૧ ૨ ૩ ૪ ।

૧ ૨ ૩ ૪ | ૧ ૨ ૩ ૪ | ૧ ૦|| ૦|| ૧ આમ મોત્રાઓ ગણી લાળીઓ મારવી.

દોઢદોઢ માત્રાને અંતરે તાળી આપવી અધરી થઈ પડે છે. ગાટે જ્યાં હ આવાં

સ્વરૂપો પ્રમાણે તાલ આપવાનો પ્રસંગ આવે ત્યાં એની દોઢદોઢ માત્રાના સ્ સ સ્ સ આવા સ છુટા પાડી, મોઢેથી જૂદા જૂદા સ (આપેલા કાળ પ્રમાણે) બોલી ને તે સની નીચે આપેલા તાલ પ્રમાણે તાળી આપવી.

૧૩. ફરોદસ્ત.

૧૧૧. ફરોદસ્ત તાલ મોટા ઉસ્તાદો જહુ વાપરે છે. તેની ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ આ પ્રમાણે તેર માત્રાઓ છે. તેમાં બધી મળી પાંચ તાળીઓ આપવામાં આવે છે, ને તે રીતે ફરોદસ્તનું સ્વરૂપ ૦ ૦ ૦ ૦ । આબું થઈ શકે. એ સ્વરૂપ પ્રમાણે ૧ ૨ । ૧ ૨ । ૧ ૦ । ૧ ૦ ૦ ૩ । ૧ ૨ ૩ ૪ આમ માત્રાઓ મળી તાળીઓ આપવી.

૧૧૨ ઉપર આપેલા ૨૩ તાલોનું સોધપૂર્વક કોણક આપીએ છીએ, તે અમ્મા રીતે લખુ જ ધ્યાનમાં ગમ્મલુ.

અનુક્રમ અંક.	તાલના નામ	માત્રા.	સ્વરૂપ	વિશેષ-પ્રાચીનમ્મ થોડત નામો વગેરે.
૧	એકતાલ.	૪	।	આદિતાલ, રાસ, એકતાલી
૨	દ્વિતાલ.	૮	।।	કશ્ચુતાલ (સ્વરૂપ ૬)
૩	લાવણી.	૮	૦૦।	દ્વિતીયકતાલ, આદિતાલ, ધુમાળી, ચલ-તીનો ઢેકા.
૪	દાદરો.	૬	૦ ૦ ૦ ।	૩૫ક, ચતિલગન, નિસારક, કીરા.
૫	તેવરો.	૭	૦ ૦ ૦	ત્રિપુટ, તેવર, તિવડ.
૬	મઝલ.	૭	૦ ૦ ૦	પસ્તો.
૭	ઝપતાલ.	૧૦	૦ ૧ ૦	ઝપા, ઝપ (પ્રાચીનસ્વરૂપ ૦ ૦ ।)
૮	સલશક.	૧૦	।૦।	મઠતાલ, મઠતાલ, અડતાલી. ત્રિપુટ (૦।)
૯	એકડો.	૧૨	।।।	એકતાલ. (પ્રાચીન)
૧૦	ધ્રુવપદ.	૧૨	।। ૦ ૦	ચાતાલ, અઠતાલ, ચંદતાલ, કુરુક, વર્ણયતિ.
૧૧	આડચૌતાલ.	૧૪	૦।।।	ધ્રુવતાલ, કુતસંગીત.
૧૨	ધમાર.	૧૪	। ૧ ।	લધુરોખર.
૧૩	હોરી.	૧૪	૦ ૦ ।	દીપચંદી, બીવંદી, ચાચર (ચર્ચરી), જત.
૧૪	ઝુમરા.	૧૪	”	” ” ” ” ” ”
૧૫	જલદનિતાલ.	૮	૦ । ૦	પ્રતિતાલ (સ્વરૂપ ૧ ૦ ૦) દિ. દુરયાનમાં તીતાલા કહે છે.

૧૬	ત્રિતાલ.	૧૬	૧૬।	વડા ત્રિતાલ, અદા, ઉદીપ્તતાલ, મળતાલ.
૧૭	પંજી.	૧૬	,,	
૧૮	તિલવાડા.			
૧૯	ખાલ.			
૨૦	ટપ્પા.			
૨૧	સવારી	૧૬	૧૧। ૦ ૦	પ્રાચીન મળતાલ (સ્વરૂપ ૧૧૧).
૨૨	,,	૧૫	૧૧। ૬ ૬	
૨૩	શરોદસ્ત.	૧૩	૦ ૦ ૦ ૬ ૬ ૬	

૧૧૩. ઉપર ને ૨૩ તાલો આપ્યા છે તેનો ઉપયોગ તમામ હિંદુસ્તાનમાં ચાલુ છે. પરંતુ તેમાંથી આડચોતાલ, સુલશાગ, દાદરો, અંપતાલ, ત્રિપુટ (તિવરો), કુચપદ અને એકતાલ એ સાત તાલો ધણા પ્રાચીનકાળથી વપરાતા આવેલા હોય એમ લાગે છે. કેમકે, સમ્પ્રતાનુષ્ઠાન મુખ્ય છે એમ એક શ્લોકમાં કહ્યું છે. નેમકે—

ધ્રુવો મઠો રૂપકથ શંપા ચ તિવડા તયા ।

આદિતાલઃ એકતાલઃ સમ્પ્રતાલાઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

એટલે કુચ (આડચોતાલ); મઠ (સુલશાગ), રૂપક (દાદરો), અંપ, તિવડા (તેવરો), આદિતાલ અને એકતાલ એ સાત તાલ મુખ્ય કલા છે. આજ શ્લોક ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષ પૂર્વે યજ્ઞેલા ૨-૪ અથોમાં યોગ્યકે ફેરફાર સાથે જણાવે છે. તાલચક્રપદ્ધતિમાં પણ એજ શ્લોક નીચે પ્રમાણે યોગ્ય ફેરફાર સાથે છે.

ધ્રુવો મઠો રૂપકથ શંપાચિવડ મેવચ ।

અદ્વતાલૈક તાલથ સમ્પ્રતાલાઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

આ સાત તાલોને કેટલાક માર્ગ તાલ માને છે, પણ તે ખોટું છે. સગીતરતનાકર અને પારિજાત વગેરે અતિપ્રાચીન અથોમાં તેવું કશું કહ્યું નથી. તેમાં તો અવ્યત્યુટ, અવ્યત્યુટ વગેરે પાંચ જ તાલો માર્ગી કલા છે. આ ઉપરથી એટલું જ સમજવાનું છે કે આ સાત તાલો પ્રાચીનકાળમાં બંધારમાં બહુ વપરાતા હશે તેથી મુખ્ય ગનાતા આવ્યા છે, બાકી તે કંઈ માર્ગી તાલ નથી. દેશી જ છે.

આ તરફના તેમ દક્ષિણ દેશના ધણા અધિકારીઓ આ સાત તાલોને મુખ્ય માનીને તેનો પ્રસ્તાર કહાડી બતાવે છે. તે એવી રીતે કે, દરેક તાલ લઈ તેવું ગ્રસ, ચતસ, ખંડ, ત્રિશ્ર, અને સંકીર્ણ એ પાંચ જાતિઓ લઈ તે પ્રમાણે રૂપ આપી તેને પ્રસ્તાર કહાડ્યો એમ ગણે છે. પરંતુ તે ખોટું છે. ગ્રેફિસર મૈલાબક્ષ જેવાએ એવી બૂલ કરી છે તે આશ્ચર્ય છે ! વસ્તુતઃ પ્રસ્તાર એ તાલનો સ્વતંત્ર પ્રાણ છે અને જાતિ એ પણ એક સ્વતંત્ર પ્રાણ છે. કોઈ પણ એક અંગ લઈ તેનો પ્રસ્તારકેમ કરવો, અને તે પ્રમાણે દરેક તાલનો પ્રસ્તાર કેવી રીતે ચર્ચ શકે, તથા જાતિનું ખરૂં સ્વરૂપ શું, એ વિષે આપતા પાઠમાં સમજાવવામાં આવશે જ.

૧૧૪. આ ૨૪ તાલોમાંથી એકતાલ, દાદરો, ગઝલ, ત્રિતાલ, ચૌતાલ, અને હોરી એટલા તાલો તો ગાવા વગાડવામાં પગલે પગલે વપરાય છે; ૨૩ તાલોમાંથી બે-તેવરો, ઝંપા (ઝપતાલ), સૂલકાક, એકો, ધમાર, આઠ-દારમાં બહુ વપરાય ચૌતાલ અને હુમરો એ સાત તાલો તો ઉસ્તાદી-ઊંચાં પ્રકારનાં છે એવા તાલો હતા. ગાયનોમાં વપરાય છે, કેમકે એ તાલોમાં તાળીઓ આપવી બહુ અઘરી થઈ પડે છે, જેથી મનને બહુ સાવચેત રાખવું પડે છે.

એ તાલો આપવામાં મન બે બરાબર સ્થિર ન હોય તો હાથથી નિયમિતપણે તાળી આપવાનું જૂની જવાબ છે, એવું કારણ સુખ્ય એ છે કે, તેમાં જે અંગે હોય છે તે બધાં સરખી માત્રાઓનાં હોતાં નથી. એક અંગ ૩ માત્રાનું, તો બીજું ૪ કે પાંચ માત્રાનું, હોય છે, તેથી નવા અભ્યાસીનું મન સ્થિર ન રહે તો તાલ જૂલો જવાબ છે.

ત્રિતાલ અને ચૌતાલની કીમત ગવૈયાઓમાં બહુ ગણાય છે. બધા તાલોમાંથી ફક્ત આ બેજ તાલોનો અભ્યાસ સરસાતથીજ અતિશય કરવામાં આવે છે. સારા સારા બજવૈયાઓ તખલા અને પંખવાળ ઉપર પોતાની કુશળતા બતાવવા માટે એ બે તાલો ઉપર ઘણીજ મહેનત લે છે. કેમકે, એ બે તાલ સારી રીતે આવડ્યા પછી બીજા તાલો સહેલા થઈ જાય છે. તેમાં પણ ચૌતાલ-ધ્રુવપદ એ બહુજ કીમતી ગણાય છે, ને આઠચૌતાલ, ધમાર, ઝંપતાલ, સૂલકાક એ તાલો ધ્રુવપદની યોગ્યતાવાળા ગણાય છે, તેથી એ તાલોમાં રચવામાં આવતાં ગાયનોનો ઠાઠ (દંગ) પણ ધ્રુવપદ જેવો રાખવામાં આવે છે.

સાધારણ હુમરીઓ, અસ્તાઈ અતરના ગાયનોમાં હુમરો તથા ત્રિતાલ અને તેને જ મળતા પંખળી તાલનો તથા એકાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ને સર્વથી હલકી જાતના ગાયનોમાં ૮ માત્રાનો દ્વિતાલ કે જેને નકટ્ટા કહે છે તે તથા લાવણી (ચલતી) વપરાય છે. દાદરો, ગઝલ, હોરી એમનો ઉપયોગ પણ બહુ થાય છે. માટે ઉપર જે બધા તાલો આપ્યા છે તે બહુજ ઉપયોગી હોવાથી તેમનો અભ્યાસ સારી રીતે કરવો જોઈએ.

ગવૈયાઓમાં એક કહેવત ચાલે છે કે, “વસુરે હોના લેફીન ચેતાલે મત હોના” એનો અર્થ એ છે કે, આપણે ગાયન ગાઈએ છીએ ત્યારે બે વાતો ચાલુ હોય છે. પ્રથમ તો ગાયનના જૂઠા જૂઠા સ્વરો મેઢેથી બોલાય છે, અને બીજું એ કે, હાથથી તાળી દેવાની ક્રિયા ચાલતી રહે છે. તેમાં ગાવામાં વખતે સ્વર બેસરો પણ ખાવી જાય પણ ગાતાં ગાતાં હાથથી તાળી મારવાનું જૂની જવાબ તો બેતાલું થએલું ગણાય. માટે તેમ ન થવું જોઈએ. એજ સુખ્ય કારણથી તાલ વિશે આટલું વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની જરૂર પડી છે.

૧૧૫. કોઈ પણ તાલમાં તાળીઓ કે ટકોરા મારવાના સંબંધમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે, ચૌતાલ તથા આઠચૌતાલ એ બે તાલોમાં ચાર ચમ, સાદો તાલ અને ખાલી એ ચાર તાળીઓ મારવામાં આવે છે, અને તેવરો, ઝંપતાલ, સૂલકાક, એકો, ત્રિતાલ, પંખળી, ધમાર, હોરી, હુમરો એ બધા તાલોમાં ત્રણ ત્રણ તાળીઓ મારવામાં આવે છે. એવા ત્રણ ત્રણ તાળીઓ વાળા તાલમાં ટકોરા કે તાળીઓ પાડતી વખતે કુદરતી રીતે જે જૂલ

યર્ષ જાય છે તે આ પ્રમાણે:—એવી જાતના કોઈ પણ તાલમાં તાળીઓ મારવાની સંસ્કારાત ધર્મ પછી “આ તાળી તે પહેલી હશે, કે બીજી હશે, કે ત્રીજી હશે ?” એવી સંકેત યર્ષ આવે છે. તેથી તાળીઓના અનુક્રમમાં જૂવ યર્ષ જાય છે. એ જૂવ ન ચવા માટે તાલની ૦ આ ચિન્હવાળી (ખાલીની) માત્રા ઉપર બહુજ ધ્યાન આપવું પડે છે. એને ખાલી અથવા પ્રત્યંગ કહે છે. પ્રત્યંગ એટલે (પ્રતિન્યંગ) સાચુ અંગ, અર્થાત તાલનું સાચું અંગ, એ અંગ અને પ્રત્યંગ વિષે કેટલુંક જાણવું બાકી છે તે સમજાવીએ છીએ.

કોઈ પણ તાલ ઉપર નજર નાખી તેની માત્રાઓ તપાસી જશો તો જણાઈ આવશે કે તે તે માત્રાઓની નીચે + અને ૦ આ એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ એક જાતનું ચિન્હ હશે. તેમાં + આ અને - આ ચિન્હ તે તાળીઓ મારવાના જાગ હોવાથી તાલનાં અંગ કહેવાય છે, અને ૦ આ ચિન્હ ખાલીનું હોવાથી તેને પ્રત્યંગ કહેવાશે. હવે - આ ચિન્હવાળી તાળી કે ટકોરને ‘સમ’નો તાલ કહેવાય છે અને - આવી સાદી લીટીવાળી તાળી કે ટકોરો માત્ર સાદો તાલ કહેવાય છે. સમનો તાલ એ મુખ્ય અંગ અથવા પહેલું અંગ ગણાય છે, ને ત્યારબાદ બીજા અંગો તેની પાછળના ગણવામાં આવે છે.

+ આ ચિન્હવાળી તાળી તે સમની તાળી, ને - આ ચિન્હવાળી તાળી તે સાદી તાળી છે, તેથી એ જાને ચિન્હોવાળી માત્રાઓ ઉપર તાળી તો આપવામાં આવે છે જ, પરંતુ તેમાંથી સમ એ આખા તાલમાં બહુજ ઉપયોગી જાગ ગણવામાં આવે છે ને સાદીતાળીને તો સાધારણ જાનવામાં આવે છે. કોઈ પણ તાલનો આરંભ (સંસ્કારાત) સમવાળા અંગથી કરવામાં આવે છે ને ત્યારબાદ બીજા અંગો આવે છે. જેથી સમ એ આખા તાલમાં ઘણુંજ ઉપયોગી અંગ હોવાથી આખા તાલનું ધોરણ એના ઉપરજ રાખવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. એજ ધારણથી ઉપર આપવામાં આવેલા તમામ તાલનાં સંસ્કારો અગત્ય ચિન્હોથી જ બતાવ્યા છે તેમાં પહેલું સંસ્કારાતનું અંગ સમવાળું રાખ્યું છે.

૧૧૬. ગાનાર અને વગાડનાર પોતાનો હુન્નર જે લોકો આગળ બતાવે છે તે લોકો એકત્ર ભેસી સામળે છે તેને મીજલસ, ગ મત, કે જલસો કહે છે. સમ એટલે શું ? એવી મીજલસોમાં ગાનારા વગાડનારા ગાતા ગાતાં કે વગાડતા વગાડતા જ્યારે સમવાળી જગા (માત્રા) ઉપર આવે ત્યારે મીજલસમાં એટલા સમજદાર માણસો માયુ ડોલાવી આનંદની લાગણી બતાવે છે, ને “ હા ” “ક્યાખાતદે”, “ બહોત અમ્હે ”, “ વાહવાહ ” “બહોત ખૂબ ” વગેરે શબ્દો બોલી ગવૈયાને કે બજવૈયાને ઉત્સાહથી વખાણી ઉત્તેજન આપે છે, આ બાબત તમે ઘણી વખતે મીજલસોમાં નજરે જોઈ હશે. એવા શબ્દોથી ગાનાર વગાડનાર એમ જાણે છે કે, “ ગાયનવાદનની કળામાં સારી કુશળતા બતાવી રહે જતેહ મેળવી છે ” આયું સમજી ગવૈયો કે બજવૈયો વિશેષ ચાલાકી બતાવી પોતાનું કામ સારું કરી બતાવવા આનંદથી ઉત્કેશાય છે “ ક્યા ખાત દે, ” “ હા ” વગેરે શબ્દો સામળનારા જે બોલે છે તે જણી જોઈને બોલે છે એમ કંઈ નથી, પણ જેઓ સંગીતના મર્મ (રહસ્ય-ખૂબી-ખારીકી) ને સમજે છે તેઓ તો સ્વરોની સુદર સ્વભાવથી અને લયની એકતાથી આનંદના આવેશમાં આવી જતાં કુદરતી રીતે જ બોલી જાય છે. એ જગા સમ ઉપર હોવીજ જોઈએ એવો નિયમ છે.

કોઈ પણ ગાયન કોઈ અમુક તાલમાં રચવામાં આવે છે ત્યારે તે ગાયનનું મુખ્ય યજન જે અક્ષર ઉપર હોય તે અક્ષર ઉપર જે તાળી (તાલ) પડે તે હમેશાં સમ જ થાય છે પહેલા કહેવામાં આવ્યું જ છે કે, ગાયન એટલે કોઈ પણ કવિતા - કાવ્યને જૂદા જૂદા સ્વરોમાં બોલવું તે હવે ગાયન ગાતી વખતે તેના શબ્દો જે સ્વરોમાં બોલવામાં આવે તે સ્વરોની મઝાનું બિન્દુ (ઠેકાણું) કવિતાના કોઈ એક અક્ષર ઉપર આવે છે, અને જાનનાર બ્યારે બ્યારે ગાતાગાતા એ અક્ષર ઉપર આવે છે ત્યારે ત્યારે મનમાં કુદરતી રીતે જ ખુશી ઉપજી આવે છે, અને સામજીનાર એ કંઈક સમજતો હોય તો તેનાથી ખુશી ઉપજતી સાથે માથું પણ ધુણાવી જવાય છે આ પ્રમાણે કવિતાના જે અક્ષર ઉપર ગાયનના સ્વરોની મજાહતું ઠેકાણું અથવા બિન્દુ હોય છે તે ઉપર તાળી મારવામાં આવે છે એ તાળી તેજ સમ તાલની શરૂઆત અર્થાથી જ કરી ત્યાંથી પહેલા તાળ કે પહેલું અંગ ગણવામાં આવે છે ' સમ ' એ શબ્દનો અર્થ " સરખું, સરખાઈ, એકતા " એવો થાય છે એ અર્થ પ્રમાણે ગાયનના સ્વરોના આનંદની અને તે સાથે તાળના આર લક્ષણની, એ બંનેની સરખાઈ કે એકતા બધા થાય તે સમ આ સમ ગવિતાના જે અક્ષર ઉપર આવે તે અક્ષરથી તાળની શરૂઆત કરવામાં આવે છ માટે દરેક તાળની શરૂઆતનો જે તાળી અથવા સમ તે બહુજ દેશનમાં રાખવી ઘટે છે

દાખલા માટે હાલ જે ગાયનો લોકમાં જુદો જવાય છે તેમાંથી કેટલાક ગાયનોની એક એ-કડી આપી, તેમાંના જે અક્ષર ઉપર રાજાવિન્દ આનંદની લાગણી થવાથી ' દા ' એવું મનમાં હાલ્યા જેવું થઈ આવે છે તેને સમ ગણી, તે અક્ષરની નીચે - આવું ચિન્હ આપીએ છીએ, તેથી સારી રીતે સમજી શકાશે સમને કેટલાક માન પશુ કહે છે

દાગન કે દોન આર
ખાસ પ્રભુ વીનવું
એક ચતરનાર કર કર સંગીત

પૂનમ ચાંદની ખીલી
મારો કુવર કોડીસો બહેર
મઈ દૂધ દ્યો દિલ રંગી

૧૧૭. સમ એટલે શું તે વિષે હવે સમજાવું હશે એ વિષે એક મનોરંજક વાત એવી સામજીવામાં આવે છે કે, અકબર બાદશાહના દરબારમાં રોજ સ સમની યોગ્યતા ગીત થતું ત્યારે દરબારમાં તે વખતે જે દરબારીઓ સામગ્રી બેસતા વિષે એક વાર્તા તેઓ સંગીત વખતે બ્યારે બ્યારે ગાયનની સમ આવે ત્યારે ત્યારે ' દા ' એમ કહેતા તે માથા ધુણાવતા તેમાં કેટલાક સમજીએ હતા તેઓ તો સમજીને જ તેમ કરતા હતા, પણ તેમાંના કેટલાક અણસમજીએ હતા તેઓ પણ " અમે સમજદાર છીએ " એવો મિથ્યા ડોળ રાખી ' દા ' એમ કહી માથું ધુણાવતા આમ રોજ ચાલ્યા કરતું એક દિવસ બાદશાહ સહેજ વિચાર કરવા લાગ્યો કે મારા દરબારમાં બ્યારે સંગીત થાય છે ત્યારે સમ ઉપર બધાએ માથું ધુણાવે છે માટે બધાએ ગાયનમાં મનજતા હશે ? " એની ખાતરી માટે આજ એમની પરીક્ષા કરે ' એમ વિચાર કરી શિષ્યાઓને આમંત્રણી સમજાવી રાખ્યું કે, દરબારમાં ગાયન અને ત્યારે ત

મેા સર્વેએ ખુદી તરવાર રાખી દેખરેખ રાખવી, અને જેઓ માયું ધુણાવે તેમના ઉપર તરવાર ઉગામી મારવાનો ડેગ કરવો; નેથી જેઓ ગાયનમાં સમજતા નથી તેઓ માયું ધુણાવતા અટકશે, ને જેઓ સંગીતનું ખૂંદ દાર્દ-રક્ત સમજતા હશે તેઓજ દરકાર રાખ્યા વિના સ્વાભાવિક રીતે “ સ્મ” ઉપર માયું ધુણાવશે. આ પ્રમાણે સિ-પાઇઓને સમજાવી બધી જોડવણી કરી રાખી. વખત થતાંજ બધા દરવારીઓ તથા સ-બાજનોથી આવેા દરબાર ખરાઈ ગયેા, ને સંગીત ચાલુ થયું, ને તરત જ અગાઉથી સમજાવી રાખેલા સિપાઇઓ ખુદી તરવાર રાખી દરવારમાં બેઠેલા સબાજનોની પાછળ ઊભા થઈ રહ્યા. પછી બાદશાહે હુકમ ફરમાવ્યો કે “ ગાયન ચાલતી વખતે જે કોઈ માયું ધુણાવશે અને ‘ દાં ’ એમ કહેશે અથવા ‘ વાદવાદ ’ “ ક્યા બાત હૈ ” એમ બોલશે તેનું માયું ધડથી જૂદું કરવામાં આવશે. બાદશાહનો આવેા અધેાઅ અને સખ્ત હુકમ જોઈ સહુ ગભરાઈ ગયા, ને બધા ચુપકીથી ગાયન માંભગવા લાગ્યા. પરંતુ તેમાંથી કેટલાક સમજદાર અને સંગીત સાદું જાણતા હતા તેઓથી, માતાં માતાં જ્યારે સમ અવી સારે માયું ધુણાવી ‘ ક્યા બાત હૈ ’ એમ બોલ્યા વિના ન જ રહેવાયું. તે જોઈ બાદશાહે જાણી લીધું કે, મારા દરબારમાં ખરા સમજદાર તો યોગ્ય જ છે. આ ઉપરથી સમજશે કે સ્મ એ કેટલી ઉપયોગી બાબત છે.

૧૧૮. ખાલી એ પ્રલંબ છે તે સ્પષ્ટ છે. આખા તાલમાં જે અંગ વધારે મા ત્રાવાણ હોય તેમાં પ્રત્યંબને માટે વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. કેમકે ખાલી (પ્રત્યંબ) તેની યોગ્યતા બહુ વિચારવા જેવી છે. તેથી સ્મ એ જેમ મુખ્ય છે ની યોગ્યતા. તેમ ખાલી એ પણ તેની સાથી જાણુ હોવાથી મુખ્ય છે. વળી જે તાલો જે અથવા વધારે તાળીઓ (અંગો) થી બન્યેા હોય ત્યાં તેા અમુક તાળી પહેલી કે બીજી કે ક્ષી? એ જાણવું હોય તો ખાલી ઉપર ધોરણ રાખી “ તે ખાલી પછી અમુક તાળી પહેલી કે બીજી ” એવેા અનુક્રમ ગણાય છે. એક દા-ખરો લઈ મમજાવીએ. ત્રિતાલમાં ત્રણ તાળી હોય છે કોઈ માણસ ત્રિતાલમાં એકાદું ગાયન ગાય છે, ને દ્વાયે તાળી આવે છે. આ ક્રમથી ગાનાર ગાતો આર્યો જય ત્યારે આખા ત્રિતાલની એકથી વધારે આદૃતિઓ થવાથી આખા ગાયનમાં ઘણા ત્રિતાલ આવેા જાય. હવે એમ ધારો કે, ગાનાર માત્ર તાલના અંગો ઉપર લક્ષ રાખી ફક્ત તાળીઓ મારતો જાય, ને ખાલીવાળા સામા અંગ ઉપર ખાલી ન આવે તો તેને એવો વહેમ પડશે કે, “ હું જે તાલ આપું છું તે પહેલો છે, બીજો છે કે ત્રીજો ? ” આવેા વહેમ પડે સારે ખાલીવાળું અંગ બહુ કીમતી થઈ પડે છે. એ અંગ કીમતી થઈ પડવાના સખ-ધમાં ગાનાર વગાડનારે આ વાત બહુ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. ઘણી વખતે એમ બને છે કે, ગાનાર કોઈ ગાજન ત્રિતાલમાં ગાય છે ને તે સાથે તબલચી (તબલ વગાડનાર) પણ વગાડે છે. એવે વખતે ગાનાર ત્રિતાલની ઘણી આદૃતિઓ થવાથી સમ જૂથી જર્મી બ્રમમાં પડે છે કે, ત્રિતાલની ત્રણ તાળીઓમાંથી હું કેટલામી તાળી આપું છું? એવો ભ્રમ થતાં ગાનાર ચુચવાય છે. આવેા ભ્રમ થવાથી ગાનાર તબલ ઉપર નજર કરે છે. હવે નિયમ એવો છે કે, તબલામાં અને બાલામાં કોઈ પણ તાલની માત્રાઓ ગણવા માટે જે શબ્દો વગાડવામાં આવે છે તેમાંના જ્યારે ખાલીવાળા પ્રલંબની માત્રાના વગાડવાના

શબ્દો માત્ર તખલા ઉપર વિશેષ વગાડવામાં આવે છે, ને બાકા ઉપર ઘોરા વગાડવામાં આવે છે એ વાત ગાનાર જાણુતો હોવાથી, જ્યારે આ અંગ આવીતું છે એમ જાણુતા તુરત જ એટલી જલ્દી એક તાળી આપી બીજી તાળી કે જે સમ છે તે ઉપર ગાવનની સમ મુકી દે છે અથવા બીજી રીતે વિચારતાં પણ ઉપજી જ ધોરણ ગાનારને માટે મમજી લેવાતું છે કેમકે, ગાનાર વગાડનાર એ બંનેની જોડીમાં વગાડનાર જો ઉત્સાહ (પ્રીતિ) હોય તો તે વગાડવામાં ગાનારને જૂલાવે છે, ને સમવાળા અંગના વગાડવાના શબ્દો જુ પાવે* છે, પરંતુ વગાડનાર ગમે તેટલી કુશળતાથી શ્રુત્યવધા જાય તોપણ આવીવાળા અંગના શબ્દો (પછી તે પરન હોય કે મોટોરાના બોલ હોય તો પણ તેના શબ્દો) તો માત્ર તખલા ઉપર વગાડવાનો અવસર એકાદ વખત પણ આવે છે, ને તે અવસર આવતા ગાનાર એટલી જલ્દી તુરત એક તાળી મારી સમ ઉપર આવી પડે છે આમ હોવાથી સમ અને ખાલી એ બંને આખા તાલની સામસામી બાબતો છે અને તેની વચ્ચેના બાકીની માદી તાળીઓ (વાળા તાલ) તો માત્ર વચગાળાના સાધારણ ભાગો છે આ બાબત, જે તાલમાં નહીં ત્રણ તાળીઓ મારવામાં આવે છે એના ત્રણ અંગ વાળા તાલોના મળવામાં તો નહીં જાનમાં તખલા જેવી છે જેમકે, ઝપ્તાલ, એકો, ત્રિતાલ, દીપચ દી અને સુમરે. એ તાલોમાં ત્રણ ત્રણ અંગ (તાળીઓ) હોય છે જેથી નેનાના સમ અને ખાલી ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું પડે છે ને એ બધા તાલો વ્યવહારમાં બહુ જ વપરાય છે એ વિનાના બાકી નહેલા ચોતાલ, ધમાર, આડચો. તાલ વગેરે તાલોમાં નહીં ત્રણ કે ચાર ચાર અંગ હોય છે, પણ તેમાંના બધા અંગો બહુ જ નાના મોટા હોય છે તેથી તાળ આપવામાં અને સમ સમાજવામાં બહુ ગોઠાવો થતો નથી પણ તેમાં એમ ધ્યાન છે કે સમ નિધમ માત્રાઓના અંગ પ્રમાણે તાળીઓ ગાનારમાં જૂલ ન થાય માટે એ અબધમાં બહુ ખજરદારી રાખવી પડી છે

૧૧૬ સમ અને ખાલી એ બે વિષે એટલે કે - આ ચિન્હવાળા અંગ અને ૦

આ ચિન્હવાળા પ્રત્યેક વિષે વિસ્તારથી વિચાર કરી આવ્યા હવે સમ અને ખાલી સિ તે વચ્ચેના - આના ચિન્હવાળા સાદા તાલો વિષે થોડુંક જાણુવું વાચના બીજા સાદા જોઈએ સાદા તાલો, સમની ચોખ્ખતા કરતા જરા ઓછી પાયરીના તાળ (કે અંગો) છે જે તાલમાં માત્ર એક જ તાળી મારવાની હોય છે સા તો તે તાળી સમ જ છે, પરંતુ જેમાં જેથી વિશેષ તાળીઓ મારવાની હોય છે સા તો પ્રથમના સમવાળા અંગને બાદ કરતા બાકી રહેલા અંગો (તાલો, તાળીઓ) તે સમથી ઓછી ચોખ્ખતાવાળા હોય છે જેમકે ત્રિતાલમાં ત્રણ તાળી મારવામાં આવે છે, તેમાંની એક તાળી સમની, અને બીજી બે તાળીઓ સાદા તાલ તરીકે ગણવામાં આવે છે છતાં એ પ્રકરના જ ને અંગો ઉપર તાળીઓ આપવી પડતી હોવાથી એ દૃષ્ટિથી બંનેની ચોખ્ખતા સરખી જ છે, પણ જ્યારે સમવાળા અંગનો ગાવામાં ઉપ

* આવી કિવાને “ સમ ચોરવી ” એમ કહે છે એની સમ ચોરવાથી ગાનાર સમ વાળી તાળી ઉપર આવી પડવાને બદલે બલતા જ અંગ ઉપર આવી પડે છે, એટલે કે ગાવનની સમ લાવે છે તેથી ગાનાર બેતાલો ગણાય છે અંગેજી સંગીતમાં આવું કંઈ નથી આટલી બાબતમાં આર્યસંગીત યદ્યપ અને અધર છે

યોગ થાય છે ત્યારે જ તેનું સમ તરીકેનું ખરૂં સ્વરૂપ જોળખવામાં આવે છે, પણ ગાય-
નની સમ તો તાલના ન આ ચિન્હવાળી માત્રા ઉપર આવવી જ જોઈએ એ સિદ્ધ નિયમ
છે તેવો નિયમ સાદા તાલ (- અગવાળા) ને માટે નથી.

૧૨૦. કોઈ પણ આખા તાલમાં ઉપરના વિવેચન પ્રમાણે ૩ આવતો હોય છે.

પ્રથમ તો (+ આવી) સમવાળી તાળી, બીજી એ કે, સાદી (- આવી)

સરખા અને નિઃ તાળી અને ત્રીજી (૦ આવી) ખાલી. તેમાં 'સમવાળી' અને 'સાદી'
શબ્દ એવી બે પ્ર- તાળી (કે ટકોરો) મારવાના અંગને આપણે અનુક્રમે વિશેષ અંગ
કારની ક્રિયા. અને સામાન્ય અંગ એવાં બે નામ આપીશું. કેમકે, સમને વિશેષ

અંગ કહેવાનું કારણ એ છે કે તે ખાસ અંગ છે, તેના જ ઉપર બધા

તાલનો આધાર છે. સાદી તાળી તે સાધારણ હોવાથી તેને આપણે સામાન્ય અંગ
કહ્યું છે તે ચોગ્ય જ છે. ખાલી તો અંગના પેટામાં આવી જાય છે, પરંતુ તેથી સમની
સામી ગાળૂ સમજાય છે તેથી તે ઉપયોગી જ છે. હવે સામાન્ય અંગ અને વિશેષ
અંગ તે સરખાવક્રિયા છે, અને ખાલી તે નિઃશબ્દક્રિયા તરીકે શાસ્ત્રમાં કહેલી
છે. એટલે કે, તાલની અંદર કહેલા અંગ પ્રમાણે જે તે ગાના ઉપર બંને હાથથી તાળી
મારી અવાજ (શબ્દ) કરવો, ચુટડી વગાડવી, અથવા ગમે તે રીતે આધાત કરી ટ-
કોરો વગાડવાની જે ક્રિયા તે, અવાજ કે શબ્દવાળી હોવાથી તેને સરખાવક્રિયા કહે-
વામાં આવે છે. અને તાલની અંદર બતાવેલા પ્રત્યંગ એટલે કે ખાલીની જગા ઉપર
બંને હાથથી તાળી નહિ ફોડતાં બંને હાથ છુટા કરવા, અથવા તો એક હાથને જમીન
તરફ ઝુકાવવાની જે ક્રિયા કન્વામા આવે છે તેમા અવાજ થતો નથી તેથી એવા પ્ર-
કારની ખાલી મારવાની જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેને નિઃશબ્દ ક્રિયા કહે છે. આ
વાત તેના શબ્દાર્થ ઉપરથી પણ જણાઈ આવશે. 'સરખાવ' એટલે શબ્દવાળી; એટલે
કે જેમાં તાળી, ટકોરો કે આધાત મારવાથી જે અવાજ થાય છે એવી જે ક્રિયા તે સરખાવ-
ક્રિયા, અને નિઃશબ્દ એટલે " શબ્દ વિનાની "; એટલે કે, જેમા તાળી કે ટકોરો માર-
વામાં આવતો નથી એવા પ્રકારની જે ક્રિયા તે નિઃશબ્દક્રિયા.

૧૨૧. આ તાલનિર્ણયની બાબતમા એક વાત બહુજ ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે

વિષે યોગ્ય જણાવી લેઈએ. અમુક માણસ " બેતાલો " છે, અથવા
બેતાલું થએલું " બેતાલો થયો " એમ ઘણી વખતે કહેવાય છે તેનો અર્થ શો ? તે-
ક્યારે ગણાય ? મન એ પ્રકારે બેતાલું થએલું ક્યારે ગણી સકાય તે વિષે બહુવું
જોઈએ. કોઈ પણ આખો તાલ જેટલોટલી માત્રાના અંગોથી બનેલો

હોય તે માત્રાઓના જથ્થા પ્રમાણે તાળના ભાગ પડશે અને તાળીઓ કે ટકોરા અપાશે.
એ ટકોરા ને અંગના નિયમ પ્રમાણે નિયમિત માત્રાને અંતરે જે તે માત્રા ઉપર પડે
તો તો બેતાલું નહી ગણાય, પણ જો કોઈ ટકોરો કે તાળ, જે માત્રા ઉપર બરાબર
પડવો જોઈએ તેજ માત્રા ઉપર ન પડતાં આવશે પાછો પડે તો તે બેતાલું થએલું ગણાશે.
વળી કોઈ આખા તાલમાં જેટલા ટકોરા મારવા હોય, તે ટકોરાનો (સમ, તાળ કે ખા-
લીનો) અનુક્રમ જુલો જવામાં આવે તોપણ 'બેતાલું' થએલું ગણાશે. અથવા ગાયન-
(કવિતા) માં જે અક્ષર ઉપર સમની તાળી આવતી હોય તે અક્ષર ઉપર સમની તાળી નહિ

પડતાં બીજા ગમે તે અક્ષર ઉપર પડે તોપણ બેતાલું જણવું. એને માટે દાખલો લખ્યો

ત્રિતાલમાં ૧૬। આ પ્રમાણે ૩ અંગ છ ને તેમાં ૧૬ માત્રાઓ હોઈ ૩ તાળીઓ પડે છે. તેમાં પહેલી તાળી ૪ માત્રાને અતરે, બીજી ૮ માત્રાને અતરે અને ત્રીજી ચાર માત્રાને અતરે પડે છે, તેથી ૧૬ માત્રાના આખા તાળીમાની ૧ લી, ૫ મી અને ૧૩ મી માત્રાએ તાળી પડતી જોઈએ, તેને બદલે ૦ માત્રા આધી પાછી થઈ તાળી પડે તોપણ બેતાલું થશે. અથવા ધારો કે તમે ત્રીજી તાળી આપી, ને પછી જૂલધી તેનેજ પહેલી તાળી સમજી પાંચમી માત્રાવાળા તાળી આપો તોપણ બેતાલું થએલું જણવું તેમજ ધારો કે, “કાગન કે દીન ચાર” એ ગાયનમાં ‘ચા’ અક્ષર ઉપર સમ પડે છે તેને બદલે જો ‘ન’ કે ‘ર’ અક્ષર ઉપર સમ પડે તોપણ બેતાલું થએલું ગણાશે.

એટલા માટે કોઈ પણ તાલ જેટલા અંગોથી બને છે તે દરેક અંગની અથવા તો આખા તાળની જેટલી માત્રાઓ થતી હોય તે માત્રાઓ ગમે તે કાળ (૬ સપદ, ૬ ૪૬, ૭૨, ૯૬, ૬૫, ૬૮ વગેરે) થી પૂરી થતી હોય તે તેની હરકત નહી, પણ તે બધાનો સંગવાળો, આખા તાલની જેટલી માત્રાઓ હોય તે ક્રમતા એક રીતીમાજ પણ વધવો ન જોઈએ, ને જે માત્રા ઉપર જે તાળ કે ખાલી આપાતી હોય તે નિયમિત રીતે આપવામાં આવે તો બેતાલું નહિ થાય. આ બાબત હવે પછી સંગીતશૈખનપદ્ધતિના નિયમથી (૩ ન વિભાગમાં) ગાયનો લખી જતાવવામાં આવશે ત્યારે વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે.

પાઠ ૧૧ મો.

તાલના ૧૦ પ્રાણ.

કાલો માર્ગઃ ક્રિયાંગાનિ ગ્રહો જાતિઃ કલાલયઃ ।

યતિઃ મસ્તારકથેતિ તાલમાળા દશ સ્મૃતાઃ ॥ (સં. પારિભત, ૨, ૫)

૧ કાલ, ૨ માર્ગ, ૩ ક્રિયા, ૪ અંગ, ૫ ગ્રહ, ૬ જાતિ, ૭ કલા, ૮ લય, ૯ યતિ અને ૧૦ પ્રસ્તાર એ જાણ, તાલના દશ પ્રાણ છે. એ દરેક પ્રાણ વિશે હવે વિચાર કરીએ.

૧. કાળ.

૧૨૨. તુટિ, અણુ, દ્રુત, લઘુ, ગુરુ, કાકપદ, હંસપદ, અને મહાહંસપદ એ આઠ કાળ વિશે ગયા પાઠોમાં પુષ્કળ કહેવામાં આવ્યું છે. એ કાળ વિશેનો વિચાર દરેક તાળમાં મુખ્ય હોવાથી તે તાલના શુદ્ધ છે તેથી તેને તાલનો પ્રાણ (શુદ્ધ) ગણવામાં આવ્યો છે.

૨. માર્ગ.

૧૨૩. માર્ગ ૪ કલા છે. મુખ, ચિત્ર, પાર્તિક, અને દક્ષિણ. તેમાં અનુક્રમે ૧, ૨, ૪, અને ૮ માત્રાની કલા ગણવામાં આવે છે. આ ચાર માર્ગો માર્ગ કલા છે ? અતિથય પ્રાચીન છે. સંગીતરત્નાકર અને પારિભતમાં એ માર્ગો કલા છે. કથાંટક તરફના કેટલાક ગ્રંથોમાં તો ૬ માર્ગ કહી તેમની કલાઓ કેટકેટલી માત્રાવાળી હોય છે તે વિશે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

૧. દક્ષિણ	માર્ગમાં ૮ માત્રાની ૧ કલા ગણાય છે.
૨. પાર્તિક	" ૪ " " "
૩. ચિત્ર	" ૨ " " "
૪. મુખ (ચિત્રતર)	" ૧ " " "
૫. ચિત્રતમ	" ૦૧ " " "
૬. અતિચિત્રતમ	" ૦૧ " " "

આમાંથી આપણે હવેયોગી એવા ૪ માર્ગનો વિચાર કરવા જેવો છે. માર્ગનો સંખ્ય સૂક્ષ્મ રીતે વિચારતાં લયની સાથે છે, તોપણ અત્રે યોગ્ય જણાવીએ.

૧૨૪. માર્ગ એટલે રસ્તો એવો અર્થ આપણે જાણીએ છીએ, તે જ અર્થ અહિં સમજી લેવો તાલનો રસ્તો તે માર્ગ. સર્વે રસ્તા કાઈ સરખા હોતા આજે એટલે શું નથી. કેટલાક રસ્તા પહોળા હોય છે, કેટલાક મધ્યમ હોય છે તો તેની સમજાવી કેટલાક નાહુ સાકડા હોય છે. તેવીરીતે તાલનો રસ્તો કે માર્ગ તે માત્રાનું કદ (પ્રમાણ) સમજાવું આપણે એક માત્ર ૧ સેકડ જેટલા કાળમાં જોલીએ છીએ તેને બદલે ૨ સેકડ જેટલા કાળમાં જોલીએ તો તે પ્રમાણમાં તેના ગુરુ, દ્વિગુરુ પ્રમાણ બંધારો. એ પ્રમાણે ૧ માત્રા જો ૪ કે ૮ સેકડના પ્રમાણથી જોલીએ તો એ હિસાબથી તેના ગુરુ, દ્વિગુરુ, હસપદ વગેરે જોવાશે. જેથી ૧ માત્રાના

કાળનો માર્ગ કે અવકાશ જે પ્રમાણે ગણીશું તેપ્રમાણે આખા તાનનો કાળ આધાર રાખશે. એ માર્ગનો ૧ માત્રાનો કાળ કેટલેટલી માત્રાની કળાવાળા ગણવે એને માટે ૪ માર્ગ કલા છે. તેમાં રોજ વ્યવહારમાં જે લઘુ અક્ષર સાધાગળ રીતે બોલીએ છીએ તેટલા કાળની કળાને આપણે ૧ માત્રા (કે ૧ માત્રાના કાળ) ની કળા ગણીએ તો તે માર્ગ ક્રિય થશે. તેથી જમણા કાળની કળાવાળો ૧ લઘુ છે એમ ગણી ચાલીએ તો તે માર્ગ ચિત્ર થશે. ચિત્રથી જમણો વાર્તિક અને વાર્તિકથી જમણો દક્ષિણ. એમ ૪ માર્ગો તે માત્રાના નાના મોટા અવકાશો કે રસ્તા છે તેથી તેને માર્ગ કહેવામાં આવે છે. માર્ગને બદલે સપ્રદાય સખ્દ વાપરીએ તો તે પણ ચોખ્ખો જ થશે. કેટલાક દેશોમાં ૧ લઘુની કળા ૧ માત્રા જેટલી ગણવામાં આવતી હોય તો બીજા દેશમાં ૧ લઘુની કળા (માન, પ્રમાણ, અવકાશ) ૨ માત્રા જેટલી ગણવાનો રિવાજ કે સપ્રદાય હોય છે આપણા દેશમાં ક્રિય અને ચિત્ર માર્ગ વ્યવહારમાં ચાલે છે. વાર્તિક અને દક્ષિણ કામ ધણા પ્રચલિત નથી, તોપણ અમલી ક્રુપદીઓએ કેટલીક વખતે વાર્તિક માર્ગ પ્રમાણે તાળ આપી ગયા છે ખરા. દરેક માર્ગે લઈ, તેમાં દરેક કાળની કેટલેટલી માત્રાઓ થશે તે નીચેના કોષ્ટકથી જાણશો.

કયા માર્ગના	લસખદની	કાકપદની	ગુરની	લઘુની.	ક્રુતની	અણની.
	કેટલી માત્રા ?					
ક્રિય માર્ગના	૮	૪	૨	૧	૦	૦
ચિત્ર „	૧૬	૮	૪	૨	૧	૦
વાર્તિક „	૩૨	૧૬	૮	૪	૨	૧
દક્ષિણ „	૬૪	૩૨	૧૬	૮	૪	૨

એક માર્ગની બીજા સાથે સરખામણીમાં કેટલેટલી માત્રાઓ થશે તે ઉપરના કોષ્ટકથી બતાવ્યું, પણ કોઈ એક જ માર્ગ લઈએ તો તેના ચોતાના લઘુની ૧, ગુરની ૨ વગેરે માત્રાઓ થશે, પણ તે માત્રાના કાળની કિમત બીજા માર્ગના લઘુ, ગુર વગેરે કાળોની સાથે ગમે તેટલી ચાલ તેનું કંઈ નહિ. એ વિષે ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવું.

૩ ક્રિયા.

૧૨૫. કોઈ પણ તાલમાં તાળી આપવાની જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેને સ-શબ્દ કહે છે અને ખાલી આપતી વખતે જને હાથની છુટા પાડવાની જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેને નિ-શબ્દ કહે છે. એ વિષે વિસ્તારથી પૂર્વે કલમ ૧૨૦ માં કહ્યું છે

સશબ્દ ક્રિયાના ૪ પ્રકાર છે. તેના નામ ક્રિય, શંખા, તાલ, અને સન્નિપાત તેમાં ચપટી વગાડી હાથ હલાવી-નીચો નમાવી-તાલ મારવો તે ક્રિય કહેવાય છે. જમણા હાથથી હાથા પગ ઉપર તાળ આપવો તે શંખા કહેવાય છે જમણો હાથ હાથા હાથ ઉપર મારીને તાળીઓ આપવી, એટલે કે બેઉ હાથની દબેણીઓથી તાળી ફાડવી તે તાળ અને જને હાથનો સામસામે ગમે તેમ આધાત કરી અવાજ કરવો તે સન્નિપાત કહેવાય છે.

નિઃશબ્દ દિવાના પણ ૪ પ્રકાર છે. આવાપ, નિષ્કામ, વિદ્યેષ અને પ્રવેશક. તેમાં જમણી બાજુએ હાથ નીચે ચલાવવો તે આવાપ; જમણી તરફ હાથના તળીયાને ઉપર ચલાવવો તે નિષ્કામ; હાથના તળીયાને ઊંચે લઇ નીચે ચલાવવાથી વિદ્યેષ થાય છે અને હાથને ઊંચેથી નીચે ચલાવતાં વચમાંજ અટકાવવો તે પ્રવેશક કહેવાય છે.

૪. અંગ.

૧૨૬. વિરામ, દ્રુત, લઘુ, શુર, પ્લુત અને કાકપદ એ મુખ્ય ૬ અંગો અને તેમના મિશ્રણથી દ્રુતવિરામ, લઘુવિરામ, લઘુદ્રુત વગેરે મિશ્ર અંગો લઘુઅંગ તથા વિ. વિષે પૂર્વે કલમ ૮૬ થી ૯૧ સુધી જે કહ્યું છે તે બધું આ પ્રાણુનું રામઅંગની કેટલી વર્ણન જાણી લેવું. આ બધા અંગોમાં લઘુઅંગ મુખ્ય છે. લઘુઅંગ માત્રા ગણવી? ગની ૪ માત્રા કે ૪ અક્ષર ગણાય છે. આ વાત ન સમજતાં કેટલાકે લઘુઅંગની એક જ માત્રા માને છે, પણ તે માનવું ખોટું છે. આવી માન્યતા સારા સારા વિદ્વાનોની થએલી જોવામાં આવે છે. જોવાઓને એટલું જ સ્વયંવું પડે છે કે, એક લઘુઅંગનો પ્રસ્તાર કરવાથી (આગળ પ્રસ્તાર વિશે જુઓ) છેલ્લે ચાર વિરામ અંગો આવશે. તે દરેક વિરામ એક એક માત્રાતક હોય છે તે ચોખ્ખું જ છે. વિરામઅંગનું નામ 'એકાક્ષર' અને લઘુઅંગનું નામ 'ચતુરક્ષર' કે 'ચતુરસ' છે તે પણ એજ સ્વયં છે.

૧૨૭. અંગ વિષેના અજ્ઞાનથી કાઈ પણ તાલની માત્રાઓ કેટલી ગણવી એ વિષે કંઈ ગરબડ થાય છે તેનો વિચાર કરવા જેવો છે. જનમનગરના અંગના અજ્ઞાનથી તા- પ્રસિદ્ધ મરહુમ આદિત્યરામજી કૃત સંગીતાદિત્ય નામના સંગી-લની માત્રાઓ ચોક્કસ તના અંશમા ત્રિતાલની ૪ માત્રા, ચોતાલની ૬ માત્રા, આડચોતા-રોતે કેટલી ગણવી તે લની ૭ માત્રા અને સુશશકની ૫ માત્રા ગણી છે. એવા પ્રકારની વિષે ધની ગરબડ ગણના પ્રો. આદિત્યરાજ અને તેમના સિષ્યોમાં આવે છે, ને તેમના સિષ્યોનો પ્રસાર કાઠીયાવાડમા તેમ જીજે ઠેકાણે યતાં તે સધળાઓની એ-પીજ માન્યતા છે. આ સંબંધમાં આદિત્યરામજી પોતે સાક્ષિમાન પૂર્વક ૪૪ ૩ માં લખી ખુલાસો કરે છે કે, 'કેટલાક અંશકારેએ ચોતાલની ૧૨ માત્રાઓનો નિશ્ચય કર્યો છે પરંતુ એ કહેવું એ તે કેવળ બાળકોને ભોધ કરવા માટે છે. કારણ કે તાલ અને કાલ અનંત અગાધ અને સ્વ-દ્વમ છે એમ શાસ્ત્રમાં અનેક સ્થળે કહ્યું છે તથા માન્યું છે તે બધું વર્ધ થઈ જાય. તેથી કરીને આધુનિક અંશકારેા કહેવું એકદેથી તથા નજીવું સમજી પ્રાચીન સંજ્ઞાનેાનું કહેવું સ્વી-કારવું એ ઉચિત છે.' આમ કહેવામાં તેઓ પોતે એમ જ સંમત્યા હતા એમ જણાય છે કે, ચોતાલની '૬ માત્રા, ત્રિતાલની ૪ માત્રા વગેરે જે છે તે કહેવું પ્રાચીન સ-ંજ્ઞાનેા એટલે કે, શાસ્ત્રકારેાનું છે, ને ચોતાલની ૧૨ કે ત્રિતાલની ૧૬ માત્રા વગેરે માન્યતા 'કેવળ બાળકોને ભોધ કરવા માટે છે.' પરંતુ અમે બેધડક કહીએ છીએ કે, આ સા-ક્ષિમાન પૂર્વક માનવું તેમ જ ખોટું છે. તેમના એ સિદ્ધાંતનું ખંડન કરવા માટે વધારે ઊંડું ઉત્તરવાની જરૂર નથી. તેઓ પોતે ચોતાલની ૧૬, સુશશકની ૫ અને આડચોતાલની ૭ એ ત્રણ તાલની જે માત્રાઓ માને છે તે વિષે કાઈ એમ ઉત્તર આપશે કે ૬, ૫ તથા

૭ માત્રા માનવી તે “મધ્યલય” પ્રમાણે છે, ને તેને જદ્યે ૧૨, ૧૦ તથા ૧૪ માત્રા માનવી તે વિલબલય પ્રમાણે છે, પરંતુ તેમ નથી એમ જો હોત તો તેમણે ત્રિતાલની ૮ માત્રાઓ કહી હોત પરંતુ ત્રિતાલની તો તેમણે ૪ માત્રા માની (કહી) છે, જો ૪ માત્રા મધ્યલયની, તો ૧૬ માત્રા અતિવિલબલયની ગણાય. પરંતુ તેમ તો તેઓ કહેતા નથી. માત્રા એટલે શુ અને તેનું માન-પ્રમાણ શુ તે વિષે તેઓ પોતે કશું જ સમજ્યા નથી, ને એક બાજક કોઈ વિષય સવળાને જદ્યે અવળો માની લઈ જે જૂવ કરે, ને જે સામિમાન પૂર્વક બોલે તેવા શબ્દો આદિતરામજીના યદ્ય મવા છે. તેમના મત પ્રમાણે માત્રા એટલે તાળી તથા ખાલી તે, એવું જ તેઓ માનતા હતા એ વિષેનું પ્રમાણ એ કે તેમણે સંગીતાદિત્યને આ તે તાલના ચક્રો આપ્યા છે તેમા તેમણે જણાવેલું જ છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ માત્રાના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે તથા તેનું પ્રમાણ-માન જૂદી જૂદી સ્થિતિમા નક્કી કરવા માટે તાલના ૧૦ પ્રાણરૂપ કમોટી એવી કરી રાખી છે કે, તે વિષે એકસ નિર્ણય થઈ જ નય છે, આથી પ્રો. આદિતરામજીનું માનવું એકદેશી અને કવચ ખોદુ જ છે તેઓ તાલશાસ્ત્રના ૧૦ પ્રાણ તથા તાલના લક્ષણો અને અંગોની યોગ્યતા જણાવતા જ નહોતા એમ કહેવું પડે છે અને તેમના મહોટા ચીરજીવને મળ્યા હતા અને તેમના વરની તાલવિદ્યાનો અનુભવ જાનનમગ્ના પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રીજી હાધીબાઈને માથે લઈ તેમને લા નઈ કેટલાક વર્ષ ઉપર લીધા હતા તપાસ કરતા જણાયું કે, તેમણે માત્ર વિગળના નિયમ પ્રમાણે લઘુગુરુનો પ્રસ્તાર કહાડી તેના જે દરેક રૂપો ધાય તેને મગતા પખવાજના બોલો બાધ્યા હતા ત્રિતાલ અને ચોતાલની તુલના કરી માત્રાના સ્વરૂપ વિષે પણ અને ખુલાસો પૂછ્યો હતો શુચવાયા, અને થોડીકવાળ પછી આલ્યા ગયા આ સ્થળ સંગીતાદિત્ય બેપર દીક્ષા કરવાનું નથી પણ જેમની પ્રસિદ્ધિ સર્વત્ર છે તેમના અંધમા શાસ્ત્રના અખમિદ્વાતો બર્ધા દોષ, ને લેખ એ સિદ્ધાંતોની તુલના કરી શકવાને અશક્ત હોય તો તે કાન્યુથી અંગઈ જઈ તેને સિદ્ધાંતરૂપ માની બેસે, ને ખરી વાનથી હેતુમય છે એટલા માટે આટલું સૂચવવાની જરૂર છે ‘મરહુમ આદિતરામજીના વખતમા સંગીતના જે અથો હતા તે કરતા હાલ વધારે ઉપલબ્ધ થયા છે તે બધા અથો જોતા કપાય ત્રિતાળની ૪ માત્રા ને ચોતાલની ૬ માત્રા જોવામા ન આવી. તાલ-ચક્રપદ્ધતિ, તાલપદ્ધતિ, તાલદશપ્રાણદીપિકા, રાગકલ્પદ્રુમ, સંગીતકૌમુદી વગેરે અથોમા જે લક્ષણો આપ્યા છે તેનો દ્રક્ષમા સાર કહાડતા ચોતાલની ૬ માત્રા, લક્ષકની ૫ માત્રા ને આચોતાલની ૭ માત્રા કોઈ પણ અથમા કહી નથી. જેમકે—

ચોતાલ—દ્વાદશાક્ષર સંયુક્તો તાલસ્તુ ચતુરોચ્યતે ।

ચતુરસ્રદ્વયં કુર્યાદ્વિદ્વયમતઃ પરમ્ ॥ ૨ ॥

તાલચક્રપદ્ધતિ અધ્યાય ૬.

સુવશઃ—લઘુદ્રુતો લઘુથૈવ સૂર્યફાક મુસંજ્ઞકઃ ।

આચોતાલ—લઘુર્લઘુ દ્રુતર્થકે લઘ્વાઘટતાલ સંજ્ઞકઃ । (રાગકલ્પદ્રુમ)

ઉપરના ચોતાલના લક્ષણમા “૧૨ અક્ષરથી યુક્ત, તેમા ચતુરસ્ર ૨ કરવાને દ્રુત ૨

કરવા” એમ કહ્યું છે તેનો અર્થ શો ? ૧૨ અક્ષરથી યુક્ત કેવી રીતે ? બે ચતુરસ્ર એટલે બે લઘુઅંગો અને ખીન્ન બે દ્રુત અંગો મળીને ચોતાવનુ સ્વરૂપ ૧૧૦૦ મા પ્રમાણે થશે. આમાંથી ૬ માત્રાઓ આદિતરામજી કેવી રીતે કહાડશે ? ચતુરસ્રનો અર્થ શો ? ચતુરસ્રને બે તેઓ લઘુ કહેશે તો બે લઘુ તથા ખીન્ન બે દ્રુત (ગગગર ૧ લઘુ) મળી ૩ માત્રા થશે (બે કે એ માનવું ખોટું છે તોપણ ધડીબર અંગનો અર્થ ‘ દાળ ’ કરીએ). તો પછી ૬ માત્રા ક્યાં ગઈ ? સુલક્ષ્મીની ૫ માત્રા કહી છે તે ઉપરના લક્ષણમાં લઘુ, દ્રુત અને લઘુ એ ત્રણ અંગો ૧૦૧ આ રીતે આપ્યાં છે. આમાં ૨ લઘુની બે, અને દ્રુતની અડધી મળી કુલ ૨૧ માત્રાઓ થાય છે, તો પછી ૫ માત્રા ક્યાં ગઈ ? એમ કોઈ પણ રીતે તેઓ ચોતાલની ૬, સુલક્ષ્મીની ૫ ને ઇંનર તાળોની તેમના મત પ્રમાણે જે માત્રાઓ છે તેટલી સિદ્ધ કરી શકાશે નહિ. ને તેમના અભિમાનનું ખંડન થઈ જાય છે. સંગીતાદિસર્ગા એવા એવા ઘણા અપ્રમાદાતો છે તેનું ખંડન કરવાનું આ રચનાથી, પણ એવા અધોથી જગામુઓ અંગઈ જઈ, સિદ્ધાંતરૂપ ન માની બેમે તેને માટે ચેત-તપીએ છીએ.

અંગનો ઉપયોગ બરાબર સમજાવાથી કોઈ પણ પ્રાચીન અર્વાચીન કે માર્ગી કે દેશી તાવનુ સ્વરૂપ લઈએ તો તેની “ અમુક જ ” માત્રાઓ થાય છે એ ચોક્કસ રીતે સમજાય છે. ને મતભેદ રહેતો નથી. આ એક જ બાબત ન સમજાવાથી એક જ તાલની કોઈ ૨ ાથી માત્રાઓ ગાને છે તો કોઈ વધારે માને છે. દાખલા માટે ત્રિતાલની કોઈ ૩ માત્રા તો કોઈ ૪ માત્રા, કોઈ ૮ ને કોઈ ૧૬ માત્રા માને છે, એમાંથી કોનું કહેવું સાચું ? એ વાત અંગોના ઉપયોગથી સમજી શકાય છે ને મતભેદ રહેતો નથી.

૫. અહ.

૧૨૮. તાલ કે તાળીના સ્થાનને અહણ કરવું, પકડવું અથવા તો તાવના અહણ કરવાના સ્થાનને પકડવું તે અહ કહેવાય છે. કોઈ પણ તાલમાં તાળી અહ એટલે શુ તાલ માત્રાના અમુક અમુક અંગો હોય છે. તે અંગોના નેટલી માત્રાઓ દરેક અહના લક્ષણો આવતી હોય તેમાની જે માત્રા ઉપર તાળી કે ટકોરો મારવો પડે છે તે માત્રાને કે તે સ્થાનને પકડવું, અથવા તાળી ભારી તાવનુ અહણ કરવું તે અહ કહેવાય છે. સંગીતરત્નાકરમાં ૩ અહ કહ્યા છે તેનાં નામ. સમ, અતીત અને અનાગત તે દરેકના લક્ષણો નીચે પ્રમાણે—

ગીતાદિ સમ કાલસ્તુ સમપાણિઃ સમગ્રહઃ ॥ ૬૪ ॥ તાલધ્યાય. ૫

ગાયન વાદન અને નર્તનના તાલનો જે પ્રારંભકાળ તે બે સમ હોય તો તે સમપાણિ કહેવાય છે. અહિંઆં “ પાણિ ” એટલે તાલ એવો અર્થ છે, તે તાલ બ્યારે સમ હોય એટલે કે, ગીતાદિના તાલનો કાળ, અને દરેક તાળીનો (અંગનો) પ્રારંભકાળ એ બંનેની સમતા હોય તો તે સમપાણિ કહેવાય છે ને તે જ્યાં હોય તેને સમઅહ કહે છે. અવ-પાણિ હોય તો અતીતઅહ થાય છે અને પરિપાણિક હોય તો અનાગતઅહ કહેવાય છે. આમાં અવપાણિ તથા પરિપાણિક એ બેમાં એ તથ્યવત છે કે, તાળીનું પૂર્વકાલ-

ભાવી પડવું, અને ઉત્તરકાલભાવી પડવું, એને અનુક્રમે 'અવ' તથા 'પરિ' પાશ્વિક કહેવાય છે; તેથી તાલના ગીતના પૂર્વભાવિપણીથી જે અવપાશ્વિક (એટલે કે, ગીતાદિ શરૂ થયા પહેલાંના કાળની અપેક્ષાને લીધે પૂર્વ ભાગમાં વર્તવું) તે અતીતગ્રહ, અને ગીતાદિથી ઉત્તરકાલભાવિ (એટલે કે, ગીતાદિ શરૂ થયા પછી) તાલનું પડવું તે પરિપાશ્વિક કહેવાય છે; તેને અનાગત ગ્રહ સમજી લેવું. આ પ્રમાણે પ્રાચીન સંયોગે આશય છે. હાલમાં સમ, અતીત અને અનાગત એ ત્રણ ગ્રહ ઉપરાંત વિષમગ્રહ એવો એવો ગ્રહ મળેલાઓમાં ચાલુ છે. એ ચારેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સમગ્રહ—ગાયનમાં જે તાલ હોય તે તાલનો આરંભ જે સ્થાન (માત્રા) ઉપર થતો હોય તે સ્થાન કે તે માત્રા (છુટી હોવાથી તે) ઉપર મુખ્ય પૂર્વક તાળી આપવામાં આવે તો તેને સમગ્રહ કહે છે. જેમકે સુરિગમ । પ્ધનિસ । સંનિષપ । મુગરિસ । આમાં જે માત્રા ઉપર તાળી પડે છે તે માત્રાવાળો સ્વર છુટો છે. તેની

માત્રા બીજી માત્રા સાથે ભળેલી નથી તેથી તાળી મરવામાં સરલતા આવી જાય છે. માટે એવી રીતે તાલના સ્થાનને મુખ્ય પૂર્વક ગ્રહણ કરવું તે સમગ્રહ કહેવાય છે.

૨. વિષમગ્રહ—તાળ આપવાના સ્થાનની માત્રા જે પાછલા સ્વરની સાથે મળી ગઈ હોય તો તેવે પ્રસંગે, એ માત્રા છુટી પાડી શકાતી નથી; પણ તે માત્રા જે સ્વરના કાળ સાથે ભળેલી હોય છે તે સ્વરનો ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં બ્યારે તે માત્રાનું સ્થાન આવે સારે જે તાળી આપવી પડે છે તેવા સ્થાનને વિષમગ્રહ કહે છે. જેમકે, આથી તાળી મારવી અધરી થઈ પડે છે, ને એવી કઠિનતા (વિષમતા) થી તાલનું સ્થાન વિષમકાળથી ગ્રહણ કરાવું હોવાથી વિષમગ્રહ કહેવાય છે જેમકે, સ । સુ રિ ગ મ । મ પ ધ

નિ । નાં ઘ નિ સ । સુ રિ । સ । આમાં જે જે માત્રા ઉપર તાળી મારવાની હશે છે તે માત્રા પાછલા સ્વરની માત્રા સાથે ભળી ગઈ છે તેથી પાછલો સ્વર એટલા પછી આગળના સ્વરની માત્રાનો કાળ આવે સારે તાળી પડી શકે છે, પણ એ તાળી સરખી રીતે નહિ પણ વિષમ રીતે પડતી હોવાથી એ અધાન વિષમ કાળથી ગ્રહણ કરાય છે તેથી તેને વિષમગ્રહ કહે છે.

૩. અતિતગ્રહ—જે સ્થાન ઉપર તાલ પડે છે તે સ્થાનની માત્રાનો ઉચ્ચાર ગીતમાં ન આવે ત્યારે જે તાળી અપાય છે તે અતિતગ્રહ કહેવાય છે. એમાં ગીતની માત્રાનો લોપ થાય છે, તેથી માત્ર તાળી પડે ને ગીત આગળની બીજી કે ત્રીજી માત્રા ઉપર ચાલ્યું જાય છે (અતીત થાય છે) તેથી એવા (તાલના પૂર્વભાવિ) સ્થાનને અતિતગ્રહ કહે છે. જેમકે । મુ રિ ગ મ । । ષ ઘ નિ સ । । મં નિ ઘ પ ।

। મુ રિ સ ।

૪. અનાગત—અતિતથી ક્લેશ તે અનાગત કહેવાય છે. અનાગતને બદલે હાલના મળેલાઓ અનાગત એવો અપ્રમદ સપ્દ વાપરે છે. આની વ્યાખ્યામાં અનેકવાર મતભેદ

છે. પરંતુ તેના સ્વર્ણ ઉપર વિચાર કરતા એમ જણાય છે કે, જ્યારે કોઈ ગાયન એવું અક્ષર હોય કે તેમાં જે તાળીઓ આપવાની હોય તે તાળી કયે ઠેકાણે આપવી તે જ્યાં સુધી બરાબર ખબર ન પડે ત્યાં સુધી ચોભી રહેવું અને પછી ગાયનની સમ આત્રી કે તુરંત તાળી પાડવી, ત્યારે તેને અનાગતમહુ કહી શકાય. કેમકે, ગાયન શરૂ થયા પછી તાલ હવે પછી બિવિધમા આપવાનો હોવાથી તાળીનું સ્થાન અનાગત (ભવિષ્ય) કાળમાં મહત્ત્વ કરાતું હોવાથી અનાગતમહુ કહેવામાં આવે છે. ગ્રામ શ્રીલાખદ્વા કહે છે કે “જ્યારે ગાનાર વગાડનાર એ બેભાથી એક પોતાની જૂદી જૂદી કથાઓને કીધે, ગાવા બગાવવામાં મન ચૂડી જૂદા પડી જાય, ત્યારે જે ઠેકાણેથી ચૂક્યા હોય અને પ્રાણ શુદ્ધ તાળની જગ્યાએ આવે ત્યારે એવા જૂલથી આવી ગયેલા તાળ દેવાના ઠેકાણાને અનાગતમહુ કહેવાય છે.” આ સ્પષ્ટીકરણ કંઈક ઠીક છે, ને પ્રાચીન ગ્રંથોના આશયને ચોક્કસ મળતું આવે છે.

૬. જાતિ.

૧૨૯. એકાકી, પદ્મિણી, ત્ર્યમ્બ, ચતુષ્ત, ખંડ, વૃત્ત, મિશ્ર, માતૃપી, મકીર્ણ અને દિવ્યમકીર્ણ એ ૧૦ પ્રકારની જાતિ છે. જાતિ એટલે વર્ણના નતિના પ્રમાણ વર્ગ. એટલે કે, વર્ણના સમૂહોનો જે વર્ગ તે જાતિ હવે એ વર્ણ તે કયા એ જણવું જોઈએ માત્ર ૨૨માંનો કોઈ પણ સ્વર તે વર્ણ કહેવાય છે, અને સ્વર (અ, આ, ઇ વગેરે) તથા વ્યંજન (ક, ખ, ગ વગેરે) માનો કોઈ પણ અક્ષર તે વર્ણ કહેવાય છે. ગાતી વખતે તાનમાં જે જૂદા જૂદા સ્વરો-વર્ણો આવે છે તેમના સમૂહો કે તમલા પખવાજ ઉપર ઠેકાના જે અક્ષરો કે પરન (પાટવર્ણ) વગાડવામાં આવે છે તેમના વર્ણના સમૂહો તે જાતિ કહેવાય છે. એક વર્ણના, બે વર્ણના, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦ કે ૧૧ વર્ણના જે જૂદા જૂદા સમૂહો તેને જૂદા જૂદા નામ આપી, ત્રીજે પ્રમાણે જાતિઓ કમી છે.

જાતિના નામ	કેટલા વર્ણ ?	જાતિના નામ	કેટલા વર્ણ ?
૧. એકાકી.	૧	૧. વૃત્ત (દિવ્ય).	૬
૨. પદ્મિણી.	૨	૭ મિશ્ર.	૭
૩. ત્ર્યમ્બ.	૩	૮ માતૃપી.	૮
૪. ચતુષ્ત.	૪	૯ મકીર્ણ.	૯
૫. ખંડ.	૫	૧૦. દિવ્ય મકીર્ણ.	૧૧

આ દસ પ્રકારની જાતિમાંથી ૮ જાતિ સંગીતરત્નાકર નામના ગ્રંથમાં ત્રીજે પ્રમાણે કહી છે

જાતયોઽર્થૈ લઘૌ સંતિ “ત્વેકાદિ વર્ણ સંખ્યાઃ” ॥ ૪૨ ॥

एकाकी पक्षिणी त्र्यम्बचतस्रः खंड सङ्गकः ।

वृत्तमिश्रश्च संकीर्ण इति नामभिरीरिता ॥ ४३ ॥

આગા ૮ જાતિ કહી છે, ને તાલચક્રપદ્ધતિ નામના ગ્રંથમાં તાન પ્રસ્તાવનામાં ને સ્તોત્રે આપ્યા છે તે આગલી કનગમાં આપ્યા છે, તેમાં ૬ વર્ણના ને ૮ નર્ણના સમૂહને દિવ્ય તથા માનુષી જાતિ કહી છે

૧૩૦ દરેક જાતિમાં કેટકેટલા લઘુ કે અપરો ગણના તે વિશે તાલચક્ર પદ્ધતિમાં જાતિનું માટે આ પ્રમાણે વિસ્તારથી કહ્યું છે જેમ—

તિશ્રજાતિર્લુપ્તોયો સતુ ત્ર્યક્ષર સંયુતઃ ।

ચતુરસ્રો દ્વિજાતિશ્ચ ચતુર્માત્રાત્મકોધુના ॥ ૩ ॥

સંઘજાતિર્દિવ્યજાતિમિશ્રજાતિસ્તુ માનુષી ।

લઘવઃ પચ પદ્ મપ્ત વસુ (૮) માત્રા વિરાજિતાઃ ॥ ૪ ॥

સંકીર્ણો નવમધ્યાય નવ માત્રાત્મકો લઘુઃ ।

(તાલ પ્રસ્તાર એવાસૌ સંગીતાલય નિવધને) ॥ ૫ ॥

“ચતુરસ્રો દ્વિજાતિશ્ચ” “તત્ત્વ સત્રિય” એમ ચ ।

“સંઘજાતિસ્તથા વૈદ્યો” “મિશ્ર શૂદ્રા” ૬ થ સકરઃ ॥ ૬ ॥

‘માનુષી’ ‘મિશ્ર’ ‘સંકીર્ણ’ જ્ઞાતવ્યો ‘વર્ણસકરઃ’ ॥

(હતિ તાલ પ્રસ્તાર કોશઃ) *

આમાં સૌ કહ્યું છે ~ તિશ્ર જાતિનો લઘુ નલ્ય અક્ષર (વર્ણ કે માત્રા) વાગે જાણ્યો ચતુરસ્ર (દ્વિજાતિ) જાતિનો લઘુ ચાર માત્રાવાળો અત્રે ગણવા ખડકજાતિ દિવ્યજાતિ મિશ્રજાતિ અને માનુષી જાતિવાળો લઘુ અનુક્રમે પાચ, ૮, સાત અને આઠ (વસુ) માત્રાવાળો જાણ્યો અને સંકીર્ણ જાતિમાં ૮ માત્રાવાળો લઘુ જાણ્યો તેમાં ચતુરસ્ર આ લઘુ જાતિ તિશ્ર સત્રિય જાતિ ખડક વૈદ્ય જાતિ મિશ્ર શૂદ્ર જાતિ અને માનુષી મિશ્ર તથા સંઘલ્ય એ ત્રણ વર્ણસકર જાતિ જાણ્યો

હવે આ બંને આધારો ઉપરથી જાતિનું એક ચોક્કસ કોટક આપી પછી જાતિ એટલે શું, અને તેનો પ્રયોગ વ્યવહારમાં કેવી રીતે ચાલુ છે તે વિશે સમજાવીશું

જાતિનું કોટક.

જાતિનું નામ	કેટલા-નર્ણ	૧ લઘુ કેટલી માત્રાવાળો	જાતિવાળા નલ્ય અનુચિન્દ	જાતિના વર્ણ	કાલ ગવેવાઓ મા નામથી ગોળજે કે
૧ એકાદ્રી	૧	૧	~	૧	કા. ૦૧
૨ પશ્ચિમી (કપસ)	૨	૨	૦	૨	અડધી ૦૧

* તાલચક્રપદ્ધતિના કેટલાક અધ્યાય વડોદરાના બાગસાહી દ્રવિડે અને બતાવ્યા હતા તેની નોંધ મે રાખેલી તે ઉપરથી હજી આપો એમ મારા હાથમાં આ પો નથી

૩. ગ્યસ્ત્ર (તિથ્ર) ૩	૩	૪	ક્ષત્રિય.	પોણી. ૦
૪. ચતસ્ર(ચતુરસ્ર) ૪	૪	૧	બ્રાહ્મણ(દ્વીજતી).	મધ્ય. ૧. સરખી.
૫. ખંડ. ૫	૫	૪	વૈશ્ય	સવાઈ. ૧
૬. દૃત્ત (દિવ્ય) ૬ (તિથ્રથી બમણી)	૬	૧	દેવ	દોઢી ૧
૭. મિથ્ર. ૭	૭	૧	શૂદ્ર	પોણાબેગણી ૧
૮. મહતુપી. ૮ (ચતુરસ્રથી બમણી)	૮	૬	વર્ણસંકર	બમણી ૨ દુગન.
૯. સંકીર્ણ. ૯	૯	૬	"	સવાબેગણી ૨
* ૧૦ મધ્યસંકીર્ણ ૧૦ (ખંડથીબમણી)	૧૦	૬	"	અઢીગણી ૨
૧૧. દિવ્ય સંકીર્ણ. ૧૧	૧૧	૬	"	પોણાત્રણમણી ૨

૧૩૧. આ બધામાં ચતસ્ર કે ચતુરસ્ર જાતિ સુખ્ય છે. તેનાથી ચઢતી ને ઉતરતી જાતિઓ બીજી છે તે આ કોણક ઉપરથી સમજાશે. ઉપર પ્રમાણે પ્રા-
તાલનાં લક્ષણો જા- ચીન વ્યવસ્થા જણાય છે. ચતસ્ર જાતિમાં ૪ વર્ણ આવે અને તેનો ૧
તિના લઘુઓથી આ- લઘુ તે ૪ માત્રાનો જે કાળ તે બરાબર સમજવો, અને તેનું ચિન્હ ।
પવાની પ્રાચીન રી. આ પ્રકારે લઘુઅંગતુ સમજવું. તેવીજ રીતે ખંડ જાતિના ચિન્હને
માટે ૪ આવું પાંચ માત્રાના અંગતુ ચિન્હ સમજવું, તેમાં પાંચ વર્ણ
આવે અને પાંચ લઘુઓ આવે. આમ હોય તો જાતિનો કસો ઉપયોગ નથી. કેમકે, અંગો
અને તેનાં ચિન્હથી જે ઉપયોગ અને બોધ થાય છે તેવોજ જાતિથી થાય છે. જેથી
બનેમાં કંઈ ભેદ રહેતો નથી; પરંતુ એક રીતે જાતિનો ઉપયોગ આ પ્રમાણે છે ખરો.
તાલચક્રપદ્ધતિ જેવા કેટલાક પ્રયોગમાં તાલનાં લક્ષણો જાતિના લક્ષણથી આખ્યાં છે. યો-
ગાંક લક્ષણો આપીએ છીએ તે ઉપરથી સમજાશે.

૧. ચોતાલ— ચતુરસ્ર ૨ + દુત અંગ ૦ = ૧૨ વર્ણ જેમકે, । । ૦ ૦
૨. સુલક્ષક— ચતુરસ્ર ૧ + દુત ૧ + દ્વિજાતિક ૧ = ૧૦ " " । ૦ ।
૩. ત્રિપુટ— દુત ૨ + તિસ્રજાતિકલઘુ ૧ = ૭ " " ૦ ૦ ૪
૪. ધમાર— ખંડજાતિ ૨ + ચતુરસ્ર ૧ = ૧૪ " " ૪ ૪ ।
૫. સવારી ૧૫ માત્રાની સેનાતાલ.) તિસ્ર ૧ + દ્વિજાતિ ૧ + ચતુરસ્ર ૨ = ૧૪ " " ૪ । । ।

* આ નામ જે નવીન કલ્પ્યું છે. કેમકે ૬ અને ૮ વર્ણની જાતિ ગ્યસ્ત્રથી અને ચતુરસ્રથી બમણી છે તો તે કલ્પવાની જરૂર નહોતી, પણ જ્યારે તે કલ્પી છે તો ૧૦ વર્ણની જાતિ કલ્પવી જોઈએ જ, તે દિવ્યસંકીર્ણથી ઉતરતી માટે તેનું મધ્યસંકીર્ણ એવું નામ રાખ્યું છે. કેમકે ૧૧ માત્રાની દિવ્યસંકીર્ણ જાતિ કર્ણોટક વગેરેમાં પ્રયોગમાં આવે છે, તેથી ૯ અને ૧૧ વર્ણની મધ્યમાં એક જાતિ કલ્પવી જોઈએ તેથી તે કલ્પવી પડી છે.

આવી વ્યવસ્થાથી જાતિના લક્ષણો દ્વારા તાલના લક્ષણો તાલપદ્ધતિ* તાલચક્રપદ્ધતિ વગેરે ગ્રંથોમાં આપ્યાં છે. કલમ ૯૨ માં આપેલા ૧૧ જાતના એકતાવાના નામો એજ આધાર ઉપરથી પાડ્યાં છે. પ્રાચીન ગ્રંથકર્તાઓ જાતિના સ્વરૂપને બગબર સમજ્યા હોય એમ લાગતું નથી. કેમકે તેમની માન્યતા પ્રમાણે તો અંગોનું મહત્વ કંઈ પણ મહેતું નથી. માટે જાતિનું જે સ્વરૂપ લક્ષમાં જેવાં આવે છે, તે જેને શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા કહી શકાય એવી, તથા અંગ નામના પ્રાણથી જેની વ્યવસ્થિતિ (વ્યુદાપણું) કરી શકાય એવી જે વ્યવસ્થા હોવી એમ એ તે વિષે હવે જણાવીએ છીએ.

૧૩૨. પૂર્વે તાલના જે લક્ષણો આપ્યાં છે તે અંગના ચિન્હોથી આપ્યાં છે. બધા અંગોમાં લઘુઅંગ (૧) મુખ્ય છે, તેનાથી ચડતી માત્રાના અંગ જાતિનું અસ્વરૂપ છે અને ઉતરતી માત્રાના અંગ, વધતી એટલી ક્રિંમતના ગણાય છે હવે લઘુઅંગમાં ચાર માત્રાનો કાળ એટલે કે, ચાર લઘુ અક્ષર (વર્ણ) ગણવામાં આવે છે. અને એક માત્રામાં ૨ દૃઢ અથવા ૪ આણુકાળનો સમાવેશ થાય છે, એમ અંગ અને કાળનો જે પરસ્પર સબધ છે તે વિષે કલમ ૯૦ માં ખુલાસાથી સમજાવ્યું છે. એટલું લક્ષમાં આવ્યા પછી હવેનો ખુલાસો જરાબગ સમજશે.

એક લઘુઅંગમાં ૪ માત્રાનો કાળ ગણાય છે, અથવા ૪ લઘુવર્ણનો ઉચ્ચાર કરીએ તેટલો કાળ એક લઘુઅંગમાં મમાય છે. હવે એક લઘુઅંગમાં જે ચાર વર્ણ ગણીએ છીએ તેને બદલે જે પાંચ વર્ણ ગણી જઈએ, તોપણ તેનો કાળ સરખો રહે, પણ તેથી થોડો થશે તેમજ એક જ લઘુઅંગમાં જે ચાર વર્ણ ગણવા એમ એ તેને બદલે સગાર ઉતાવળથી ૬ વર્ણ ગણી જઈએ, અથવા ૭ વર્ણ કે ૮ કે ૯ કે ૧૦ કે ૧૧ વર્ણ અપાટામાં ગણી જઈએ તોપણ એક જ કાળ ચાર માત્રાનો જ રહેશે. આ ક્રિયાથી ૪ માત્રા જેટલા કાળમાં ૩, ૫, ૧, ૭, ૮, ૯, ૧૦ કે ૧૧ વર્ણો ગણી જઈએ તેમ છતાં એકંદરે કાળમાં વધઘટ થવાની નહિ, આવી તરફથી અમુક અમુક વર્ણોના એક લઘુઅંગમાં જે સમાવેશ કરવો તેને જાતિ કહે છે.

*૧-દ્વાદશાસર સંયુક્તો તાલસ્તુ ચતુરોચ્ચત ।

ચતુરસ્રદ્વયં કુર્યાદ્વિજાતિકઃ પરમ્ ॥ ૨ ॥

૨-દશમાત્રાત્મકચાપં મઠતાલઃ પ્રપઠ્યતે ।

ચતુરસ્રં દ્વિચં ચાત્રસતઃ કુર્યાદ્વિજાતિકઃ ॥ ૪ ॥

૩-આદૌ દ્વિચં કુર્યાતિજાતિ લઘુસ્તતઃ ।

સપ્તાશરસમાયુક્તો તાલસ્તિપુટ ઇચ્ચંતિ ॥ ૧૧ ॥

૪-ચંદ્રજાતિદ્વયં પૂર્વ સતશ્ચ ચતુરસ્રકઃ ।

ચતુર્દશાસરો ચાપં ધમારઃ પરિપઠ્યતે ॥ ૧૨ ॥

૫-સેનાતા

૧૦-પંચદશાસ્મૃતાઃ ।

તિસ્રિ

તથા ॥ ૧૩ ॥

૫૨૭ આથી બીજી એક ક્રિયા બની આવશે તે એકે; એક લઘુઅંગમાં (૪ માત્રાના કાળમાં) જે ચાર લઘુવર્ણ ગણવા બેઠ્યો તેને બદલે પાંચ વર્ણ ગણીએ તો તે જરાક ઝડપથી ગણવા પડશે, ને તેથી ૫ વર્ણો ગણવા તે (૫ ÷ ૪ =) ૧૧ ગણી ઝડપથી અથવા ૧૧ ગણી ઉતાવળી ક્રિયાથી ગણવા પડશે; તેવીજ રીતે જો ૪ માત્રાના કાળમાં જો ૪ વર્ણને બદલે જો ૬ વર્ણ ગણીએ તો જરાક વિશેષ ઝડપથી ગણવા પડશે, ને તેથી ૬ વર્ણો ગણવા જતાં (૬ ÷ ૪ =) ૧૫ ગણી ઝડપથી અથવા ૧૫ ગણી ઉતાવળી ક્રિયાથી ગણવા પડશે. એજ પ્રમાણે ૭ વર્ણો ગણીએ તો (૭ ÷ ૪ =) ૧૭૫ ગણી ઉતાવળી ક્રિયાથી, ૮ ગણીએ તો (૮ ÷ ૪) ૨ ગણી ઝડપથી, ૯ ગણીએ તો (૯ ÷ ૪ =) ૨૨ ગણી ઝડપથી, ૧૦ ગણીએ તો (૧૦ ÷ ૪) ૨૫ ગણી ઝડપથી અને ૧૧ વર્ણો ગણીએ તો (૧૧ ÷ ૪ =) ૨૭૫ ગણી ઝડપથી ગણવા પડશે. તેમજ ૧ લઘુઅંગમાં જે ચાર વર્ણો બોલીએ છીએ તેને બદલે તેટલા જ કાળમાં ૩ વર્ણો બોલીએ તો ઝડપથી નહિ પણ ધીમે-આસ્તેથી બોલવા પડશે અને તેથી (૩ ÷ ૪ =) ૧૩ ગણી ધીમી ક્રિયા કરવી પડશે. તેમજ જો ૨ વર્ણો બોલીએ તો (૨ ÷ ૪ =) ૧ ગણી ઝડપથી, ને ૧ વર્ણ બોલીએ તો (૧ ÷ ૪ =) ૧ ગણી ધીમી ક્રિયાથી વર્ણો ગણવા પડશે. આ બધી જાતની ક્રિયાઓ ધ્યાનમાં આવે તે માટે નીચે પ્રમાણે સ્વરો લખી બતાવીએ છીએ.

એકાકી	પદ્ધિથી	અક્ષર	અતક્ષર	ખંડ	વૃત્ત
		૩		૫	૬
સા । સા સા ।	સ સ સ ।	સ સ સ સ ।	સ સ સ સ સ ।	સ સ સ સ સ ।	સ સ સ સ સ સ ।
૪ લઘુવર્ણોમાં ૫ વર્ણ.	૪ લઘુવર્ણોમાં ૬.				
મિશ્ર				મંડીર્ય.	
૭	માતૃપી (દુગ્ગ)	૮			
સ સ સ સ સ સ સ ।	સ સ સ સ સ સ સ ।	સ સ સ સ સ સ સ ।	સ સ સ સ સ સ સ ।	સ સ સ સ સ સ સ ।	સ સ સ સ સ સ સ ।
૪ લઘુવર્ણોમાં ૭ વર્ણ.	૪ લઘુવર્ણોમાં ૮ વર્ણ બોલવા.				
મધ્ય સંકીર્ણ		દિવ્ય સંકીર્ણ.			
૧૦	૧૧				
સ સ સ સ સ સ સ સ સ ।	સ સ સ સ સ સ સ સ સ ।				
૪ લઘુ વર્ણ (કાળ) માં ૧૦ વર્ણ બોલવા.	૪ લઘુ વર્ણોમાં અથવા ૪ માત્રાના કાળમાં ૧૧ વર્ણ બોલવા.				

૧૩૩. આમાં ૧ વર્ણની જે એકાકી, ૨ વર્ણની પદ્ધિથી, ૬ વર્ણની વૃત્ત, ૮ વર્ણની માતૃપી, ૯ વર્ણની સંકીર્ણ અને ૧૦ વર્ણની મધ્યસંકીર્ણ એ છને જાતિમાં મુખ્ય જાતિઓ કહી ન ગણાય તેમ સાફ. કેમકે તેમાંની એકમાં જાતિવનો ધર્મ નથી. વૃત્તજાતિ ગણી સંકાય ૨ છે તે અક્ષરથી જમણી છે; માતૃપીજાતિ તે ચત્તરથી જમણી છે, તેનો દુગ્ગજાય અને દુતકાળની સાથે સંબંધ છે; તેમજ સંકીર્ણ છે તે અક્ષરથી ત્રણ ગણી છે અને મધ્યસંકીર્ણ તે ખંડથી જમણી છે, તેથી એ છને જાતિઓને જાતિના વર્ગમાં ન ગણીએ તો અક્ષર, ખંડ, મિશ્ર અને દિવ્યસંકીર્ણ એ ચાર જ જાતિ ખરી છે. હવે લઘુઅંગ તે પોતે ૪ માત્રા(વર્ણ)તક હોવાથી તેને ચતુરસ્ર કહો કે ન કહો તે સરખું જ છે. એકાકી અને પદ્ધિથીનો સંબંધ શુર અને કાકપદ કાળની સાથે મળતો આવે છે તેથી

તેને પણ જાતિમા નહિ ગણી શકાય. ત્યસને જાતિમા ગણી શકાશે. હવે અમુક વર્ણના મમ્મહને જાતિ ગણવી કે ન ગણવી તેને માટે એક નિયમ ધ્યાનમા રાખવો જોઈએ તે એ છે કે-જે વર્ણોની સંખ્યા વિષમ (૩, ૫, ૭, ૯, ૧૧) હોય, અને તે વર્ણો ૧ લઘુઅ-ગતી ચાર માત્રા જેટલા કાળમાં ગણવામાં આવે છે તેટલા જ કાળમાં મંચી શકાય તો તે વર્ણોની જેટલી સંખ્યા હોય તેટલી સંખ્યાવાળી જાતિ જાણવી, પણ જો તે વર્ણોની સંખ્યા સમ (૨, ૬, ૮, ૧૦) હોય ને તેમને ૪ માત્રાના કાળમાં સમાવવાથી તેની કીમત અડધી, બમણી, કે અમુક ગણી થતી હોય, અથવા જો વિષમ સંખ્યાની કોઈ પણ જાતિથી જો તે સંખ્યા બમણી કે ત્રમણી અથવા અમુક ગણી થતી હોય તો તેને જાતિ ગણવી નહિ. આ નિયમને લીધે જાતિઓ માત્ર ચાર જ થાય છે, ને મૂળ મુદ્દે જે ચતસ જાતિ કાયમ છે તે આ નિયમથી બહાર હોવાથી તેને જાતિપણું માની શકાય તેમ નથી. કેમકે, મૂળમુદ્દે ચતસજાતિ (૧ લઘુઅગ) પ્રારંભ રૂપ છે તેથી તેની અપેક્ષાથી બીજી જાતિઓ અપાય છે, જેથી તેને જાતિમાં ન ગણીએ અગર જો કદાચ ગણીએ તો બધી મળી જાતિઓ ચતસ, ત્ર્યસ, ખંડ, મિત્ર અને દિવ્યસ કીર્ણ એ પાંચ જ થશે. જેમકે—

(૧) મૂળ પ્રમાણરૂપ ચતુરસ્ર જાતિ	(૪) ચતુરસ્રથી ૧૫૫ ગણી મિત્ર જાતિ
(૨) તેનાથી ૧૫૫ ગણી ત્ર્યસ્ર કે તિત્રજાતિ.	(૫) „ ૨૫૫ „ દિવ્યસ કીર્ણ „
(૩) ચતુરસ્રથી ૧૧ ગણી ખંડ જાતિ.	

ગાયનવાદનમા જાતિનો ઉપયોગ તો કર્ણોટક તરફના ગાનારા વગાડનારા અતિશય કરે છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા તેમ આ તરફ ત્ર્યસ્ર, ખંડ અને મિત્ર એ ત્રણ જાતિઓનો ઉપયોગ સારા સારા ગવૈયાઓ કરે છે, ને ચતસ્રજાતિ તો મુખ્ય હોવાથી તે વ્યવહારમા સર્વત્ર વપરાય જ છે. સકીર્ણ અને દિવ્યસ કીર્ણ એ બે જાતિઓ કર્ણોટક તરફના ગાયનવાદનમાં બહુ પ્રવીણ-ઉસ્તાદો વાપરે છે, પણ ઉત્તર હિંદમા એનો ઉપયોગ જ્યદ્દસે જ કોઈ કરી શકે છે સકીર્ણજાતિ ત્ર્યસ્રથી ત્રણગણી છે તેથી તેને ઉપરના નિયમથી જાતિના વર્ગમાં ગણી શકાશે નહિ, ને દિવ્યસ કીર્ણ જો કે આ તરફ તેમ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા ચાલતી નથી તોપણ દક્ષિણ હિંદમા ચાલે છે તેથી તથા તેને જાતિ તરીકે ગણવામા ઉપરોક્ત નિયમ બાધક થતો નથી તેથી તેને જાતિના વર્ગમાં ગણવાને માટે કોઈ પણ જાતની હરકત નથી.

ને જો કદાચ ઉપર કહી તે બધી (૧૧) જાતિઓને “ જાતિ ” તરીકે માનવી હોય તો ઉપરના નિયમથી તેના મુખ્ય અને ગૌણ (પેટા) એવા નામથી બે વર્ગ પાડી, બધી જાતિઓ આ પ્રમાણે બે વર્ગમાં ગણી શકાશે

ઉપરના નિયમથી જે બહુ તે
મુખ્ય જાતિઓ.

ઉપરના નિયમથી જે બહાર તે
ગૌણ જાતિઓ.

- ૧- ચતસ્ર કે ચતુરસ્ર
- ૨- ત્ર્યસ્ર.
- ૩- ખંડ.
- ૪- મિત્ર.
- ૫- દિવ્યસ કીર્ણ.

- ૧- એકાકી.
- ૨- દ્વ્યસ્ર-પદ્મણી.
- ૩- જત-દિવ્ય.
- ૪- માનુષી-કુમ્ભ.
- ૫- સકીર્ણ
- ૬- મધ્ય મકીર્ણ.

આમ હોવાથી મુખ્ય શુદ્ધ જાતિઓ વિષે હવે દૂકાગા સિદ્ધાંત બાંધીએ:—

૧. મૂળ પ્રમાણરૂપ ૧ લઘુઅંગ મુખ્ય હોવાથી, ને તેમાં ૪ માત્રાત્મક કાળના ૪ વર્ણો ગણવામાં આવતા હોવાથી તેને ચતુસ્ત્ર જાતિ કહે છે કે આપણે જોને મૂળજાતિ કહીશું.
૨. એક લઘુઅંગવાળા ૪ માત્રાત્મક કાળમાં ૩ વર્ણો ગણી જવા તે ત્ર્યસ્ર જાતિ.
૩. " " ૪ " " ૫ " " ખંડ " "
૪. " " ૪ " " ૭ " " મિશ્ર " "
૫. " " ૪ " " ૧૧ " " દિવ્યસંકીર્ણ. "

૧૩૪. ઉપર પ્રમાણે મુખ્ય જાતિઓ પાંચ થવાથી તે દરેક જાતિઓ (સંગીત શે-

ખન પદ્ધતિની રીતે) લખવાની પદ્ધતિ આ પ્રમાણે રાખવી:—જે

કોઈપણ જાતિવાળા જાતિના જેટલા સ્વરો લખવા હોય તેટલા સ્વરો લખી, તે બધા સ્વરના સમૂહો લ-સ્વરોને આથી રીતે (સ્વગ સંયોગ) ચિન્હથી જોડી દર્શાવવાની રીત ? તેની વચમાં જાતિની વર્ણ સંખ્યા બતાવનાર અંક મુકવો; આથી એમ સમજવું જોઈએ કે, ચતુરસ્રજાતિના ૪ લઘુકાળ જેટલા સમય-અ-

વકાશમાં તે અંક જેટલા સ્વરો ગોળી જવા. આમ કરવાથી મુખ્ય જાતિવાળા સ્વરો ખોડા (દ્રુત) કરવાની જરૂર રહેશે નહિ. પણ જો કોઈ પેટા જાતિ, મુખ્ય જાતિથી બમણી કે ત્રણણી હોય તો તે સ્વરોની ઉપર આલું ચિન્હ કરી તેમાં પેટા જાતિની વર્ણ સંખ્યાનો અંક બતાવી બધા સ્વર ખોડા કરવા. આ નિયમથી બધી જાતિના સ્વરો લખી બતાવીએ છીએ.

૧. સ સ સ સ । આ ચતુર જાતિ સાધારણ નિયમ પ્રમાણે લખાય છે તેમ લખવી.

૨. સ સ સ । આમ ત્ર્યસ્ર જાતિ લખવી. ૩ સ્વરો લખી । આ ચિન્હથી જોડી દર્શાવે તેમાં ત્ર્યસ્રની સંખ્યાનો ૩ નો અંક મુકવો.

અ. સ સ સ સ સ । આમ દ્રુત જાતિ લખવી. આ જાતિ ત્ર્યસ્રથી બમણી હોવાથી બધા સ્વરો દ્રુત કરવા અને અવસયોગ ચિન્હની વચમાં ૬ નો અંક લખવો.

વ. સ સ સ સ સ સ સ સ । આમ સંકીર્ણ જાતિ લખવી. આ જાતિ ત્ર્યસ્રથી વધુ ગણી હોવાથી બધા સ્વરો દ્રુત કરવાને ઉપર નો અંક લખવો.

૩. સ સ સ સ સ । આમ ખંડજાતિ લખવી. પાંચ સ્વરો લખી તેની ઉપર સ્વરસંયોગનું ચિન્હ કરી વચમાં ૫ ની સંખ્યા લખવી. આ જાતિ મુખ્ય હોવાથી તેના સ્વરો દ્રુત કરવાની જરૂર નથી.

બ. સ સ સ સ સ સ સ સ સ । આમ દિવ્યસંકીર્ણ જાતિ લખવી આ જાતિ ખંડથી બમણી હોવાથી ઉપર ૧૦ નો અંક લખી બધા સ્વર દ્રુત કરવા.

૪. સ સ સ સ સ સ સ આમ મિશ્રજાતિ લખવી.

૫. સ સ સ સ સ સ સ સ સ સ આમ દિવ્યસંકીર્ણ જાતિ લખવી.

૭. કળા.

૧૩૫. પૂર્વે જે ચાર પ્રકારનાં વાદ્યો ગણાવ્યાં હતા તે વગાડવા આટલે જમણા અને ડાબા હાથનો જે ઉપયોગ કરવો પડે છે તેના પ્રકારને કળા કહે છે. તે ૮ ગણાવેલી છે. ૧ ક્રુવકા ૨ ક્રુણા, ૩ સર્પિણી, ૪ પદ્મિની, ૫ અપતાકા, ૬ કપના, ૭ દેવસલવા, અને ૮ વિસર્જની. એ આઠેનો સળધ વાદ્ય વગાડવાની સાથે હોવાથી તે વિધે વધારે જમણવાની જરૂર નથી.

૮. લય.

૧૩૬ ધારે કે એક ગાડી સરખી ગતિથી નિયમિત રીતે ચાલે છે. તેના વેગ દરેક સેકન્ડે ૧૦૦ ફુટના પ્રમાણથી છે. તેની એજ ગતિમા એક તબક્કા જે શુ ? ચાર પશુ વધઘટ ન થતા નિયમિત રીતે ચરખી ગતિથી ગાડીનું જે ચાલવું તે તે ગાડીની લય કહેવામાં આવે છે એટલે કે, ગાડીનો વેગ એક સેકન્ડ જેટલા કાળમા ૧૦૦ ફુટની ગતિથી બધાયો તેજ ગતિ-વેગથી ગાડી સતત ચાલ્યા કર, ને તે નિયમિત કાળની અદર તે ગતિનું સતત-અખડ-અવિરત રીતે મળી જવું કે લીન થવું તે લય કહેવાય છે હવે ધારે કે, તે ગાડી એજ ગતિથી ૧૦૦ સેકન્ડમા (૧૦૦ × ૧૦૦ =) ૧૦૦૦૦ ફુટ ચાલવી જોઈએ. પણ તેની ગતિ વધઘટ થઈને, પહેલા એકડમા ૫૦ ફુટ ચાલે ને બીજા સેકન્ડમા ૧૫૦ ફુટ ચાલે, એમ અનિયમિત ગતિથી ૧૦૦ સેકન્ડમા પોતાનો રસ્તો પૂરો કરે તો તે તેનો વેગ અનિયમિત થવાથી, તેના વેગનો કાળ સરખો રહ્યો નહિ, ને તેથી તે ગતિ, વચના કાળ સાથે મળી ગઈ નહિ, તેથી તે લય નહિ કહેવાય અર્થાત્ લયથી એવો અર્થ લેવાનો છે કે, જેનો જેટલા કાળમા જેટલો વેગ નિયમિત થયો હોય તેટલાજ કાળની નિયમિત ગતિથી, કાળ સાથે મળી જવું, અથવા ગતિની કાળ સાથે સામ્યતા થવી તે લય. શબ્દ કલ્પદ્રુમ કોષમા લયની વ્યાખ્યા ૧. પ્રમાણે આપી છે.

લોયન્તે શ્લિપ્યન્તેડનેતિ લયંતિ વ્રજન્તિ સામ્યં ગીતાદયોડન્તેતિવાલયઃ ।

તેતિ ૧૫૫. ૧. ૧. ક્રિયા કાલયોઃ પરસ્પરં સમતા લયઃ ।

જેથી કરીને લીન થવું, મળી જવું તે લય, અથવા ગાયન વગેરે સામ્યતાને પામે તેનું નામ લય, અથવા તો ગાયન, વાદન, ગાયનના પાદ (કડીયા), ન્યાસ વગેરે સ્વરોના તાલની ક્રિયા અને કાળની પરસ્પર સમતા તે લય

એટલે ગાયનની કડીઓ જે તાલમાં હોય, અને તેના સ્વરોની ગ્યના જે જે લધુ શુર દ્રુત વગેરે કાળથી બધાયેલી હોય તે બધાની ગતિની (ક્રિયાની) નિયમિત કાળની સાથેની જે સમતા, એકતા કે લીનતા થવી તે લય કહેવાય છે. સંગીતપારિજાત અને સંગીતરત્નાકરમા કહ્યું છે કે—

ક્રિયાનંતર વિશ્રાંતિર્લયઃ સન્ધિવિધો મતઃ ।

તત્તદ્વિરામ કાલેન દ્રુત મધ્ય ચિલંવિતઃ ॥ ૬૦ ॥ સં. પા. ૨.

ક્રિયાનંતર વિશ્રાન્તિર્લયઃ સ ત્રિવિધો મતઃ ।

દ્રુતોમધ્યોચિલમ્વથ દ્રુતઃ શીઘ્રતમોમતઃ ॥

દ્વિગુણદ્વિગુણીક્રેયૌ તસ્માન્મધ્યાચિલમ્વિતૌ ॥ ૪૮ ॥ સં. ૨૦ ॥

તાલના ૧૦ પ્રાણુમાં જેને લય કહે છે તે સંખ્યામાં આ શ્લોકમાં એકું કહ્યું છે કે, ક્રિયા (સશબ્દ કે નિઃશબ્દ) પછીની વિશ્રાંતિ તે લય. તે અનેક પ્રકારની છે. અને તે વિરામકાળ (કલમ ૮૭ માં કહેલ વિરામ અંગ કાળ કે જે ૧ માત્રા કે ૧ લઘુનો કાળ ગણાય છે તે) વડે દ્રુત, મધ્ય, અને વિલંબ એ ત્રણ પ્રકારની થાય છે તેમાં સર્વમાં શીઘ્રતમ (ખુબી ઝડપી એવી) તે દ્રુતલય છે, તેનાથી ગમણી ધીમી મધ્યલય, તે મધ્યથી ગમણી ધીમી વિલંબિત લય ગણવી.

આ વિગે વધારે સમજ સકાય તે સારું એકદલ તાલ લખને તપાસીએ, આપણે ૮ માત્રાનો એકતાલ લખએ તો તેમાં ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ આ રીતે ૧ લી માત્રા ઉપર તાળી અપાશે અને ૫ મી માત્રા ઉપર ખાલી અપાશે. તાળી કે ટોકરો મારવો તે સશબ્દક્રિયા અને ખાલી અપવી તે નિઃશબ્દક્રિયા કહેવાય છે, એમ પૂર્વે (કલમ ૧૨૦ તથા ૧૨૫ માં) કહેવામાં આવ્યું છે. હવે એ જે ક્રિયા પહેલી અને પાંચમી એ જે માત્રાઓ ઉપર જ થાય છે. તે ખાલીની ૨-૩-૪ ૬-૭-૮ એટલી માત્રાઓ ઉપર તાળી કે ખાલીની ક્રિયા નહિ થવાથી એ માત્રાઓ એમને એમ જ ગણાશે. ઉપરના શ્લોકમાં ક્રિયા પછીની વિશ્રાંતિ એટલે તાલ માર્યા પછીની જે વિશ્રાંતિ (જે માત્રાઓ તાલ માર્યા વિનાની ગણવામાં આવે છે તે દરેકની, ક્રિયાવાળી માત્રા મારેના કાળની સમાનવા; અથવા તે દરેક માત્રાની ગતિનો કાળ, તાલવાળા માત્રાના કાળ સાથે મળી જવો) તે લય કહેવાય છે.

૧૨૭. લય ૩ પ્રકારની કહી છે. દ્રુત, મધ્ય અને વિલંબિત. તેમાં મૂળ પ્રમાણ-
૨૫ મધ્યલય છે, મધ્યથી જલદી (દ્રુત, ત્વરા) વાળી લય તે દ્રુત-
લય અને મધ્યથી ધીમી (વિલંબ) તે વિલંબિત લય. આ ઉપ-
રના કાંમદ.

૨૫ સમજ સકારો કે, જે ૧ માત્રા કે લઘુ લખએ તો તે લઘુ પોતે પોતાનો જે કાળ ૧ સેકંડ જેટલો ધરાવે છે તે દ્રુતરતી રીતે, મધ્યમસર મધ્યલયનું માપ છે. હવે જે તેજ માત્રા ૧૧ સેકંડમાં ખેલીએ તો, મધ્યલયની નજરથી દ્રુતલય વાળી ગણાશે; પણ જે તેજ ૧ માત્રાનો કાળ ૨ સેકંડ સુધીનો સુકર કરીએ તો દરેક માત્રા ધીમેથી ખેલાશે, તેથી તેને મધ્ય કરતાં ગમણી ધીમી કે વિલંબલય કહેવાશે. લયનો સ્વૂલ અર્થ “ગતિ” એવો પણ કરી શકારો, ને તેથી “મધ્યગતિ,” “દ્રુતગતિ” અને “વિલંબગતિ” એવો વ્યવહાર પણ કરી શકારો. આપણે કાંઈ એક ગાળન કે કવિતા સાધારણ ગતિથી ગાઈએ તો તે “મધ્યલયથી ગાઈ” એમ કહેવાશે. જે તે જ કવિતા જલદીથી-ઝડપથી ગાઈ જાય તો તે

૪. સ સ સ સ સ સ સ આમ મિશ્રભતિ લખવી.

૫. સ સ સ સ સ સ સ સ સ સ સ આમ દિવ્યસંકીર્ણ ભતિ લખવી.

૭. કળા.

૧૩૫. પૂર્વે જે ચાર પ્રકારનાં વાદો ગણાવ્યાં હતાં તે વગાડવા માટે જમણા અને ડાબા હાથનો જે ઉપયોગ કરવો પડે છે તેના પ્રકારને કળા કહે છે. તે ૮ ગણાવેલી છે. ૧ ધ્રુવકા, ૨ કૃષ્ણા, ૩ સર્પિણી, ૪ પદ્મિની, ૫ અપતાકા, ૬ કંપના, ૭ દેવસંભવા, અને ૮ વિસર્જની. એ આઠેનો સંજોગ વાદ વગાડવાની સાથે હોવાથી તે વિષે વધારે જાણવાની જરૂર નથી.

૮. લય.

૧૩૬. ધારો કે એક ગાડી સરખી ગતિથી નિયમિત રીતે ચાલે છે. તેનો વેગ દરેક સેકન્ડે ૧૦૦ ફુટના પ્રમાણથી છે. તેની એજ ગતિમાં એક તલ-લય એટલે શું? ખાર પણ વધઘટ ન થતાં નિયમિત રીતે સરખી ગતિથી ગાડીનું જે ચાલતું તે તે ગાડીની લય કહેવામાં આવે છે. એટલે કે, ગાડીનો વેગ એક સેકન્ડ જેટલા કાળમાં ૧૦૦ ફુટની ગતિથી જાયો તેજ ગતિ-વેગથી ગાડી સતત ચાલ્યા કરે, ને તે નિયમિત કાળની આંદર તે ગતિનું સતત-આખંડ-અવિચ્છિન્ન રીતે મળી જતું કે લીન થતું તે લય કહેવાય છે. હવે ધારો કે, તે ગાડી એજ ગતિથી ૧૦૦ સેકન્ડમાં ($100 \times 100 =$) ૧૦૦૦૦ ફુટ ચાલવી જોઈએ; પણ તેની ગતિ વધઘટ યદને, પહેલા એકડમાં ૫૦ ફુટ ચાલે ને બીજા સેકન્ડમાં ૧૫૦ ફુટ ચાલે, એમ અનિયમિત ગતિથી ૧૦૦ સેકન્ડમાં ચોતાનો રસ્તો પૂરો કરે તો તે તેજો વેગ અનિયમિત થવાથી, તેના વેગનો કાળ સરખો રહેા નહિ, ને તેથી તે ગતિ, વેગના કાળ સાથે મળી ગઈ નહિ, તેથી તે લય નહિ કહેવાય. આદિઆં લયથી એવો અર્થ સંવાનો છે કે, જેનો જેટલા કાળમાં જેટલો વેગ નિયમિત થયો હોય તેટલાજ કાળની નિયમિત ગતિથી, કાળ સાથે મળી જતું, અથવા ગતિની કાળ સાથે સામ્યતા થવી તે લય. શબ્દ કલ્પદ્રુમ કોષમાં લયની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે.

લોયન્તે શ્લિપ્યન્તેડનેનેતિ લયંતિ વ્રજન્તિ સામ્યં ગીતાદયોડગ્રેતિવાલયઃ ।
ગીતવાદ્યપાદન્યાસાનાં ક્રિયા કાલયોઃ પરસ્પરં સમતા લયઃ ।

જેથી કરીને લીન થતું, મળી જતું તે લય; અથવા ગાયન વગેરે સામ્યતાને પામે તેનું નામ લય; અથવા તો ગાયન, વાદન, ગાયનના પાદ (કડીયો), આસ વગેરે સ્વરોના તાલની ક્રિયા અને કાળની પરસ્પર સમતા તે લય.

એટલે ગાયનની કડીઓ જે તાલમાં હોય, અને તેના સ્વરોની રચના જે જે લઘુ ગુરુ દ્રુત વગેરે કાળથી જાણવાલી હોય તે જાણની ગતિની (ક્રિયાની) નિયમિત કાળની સાથેની જે સમતા, એકતા કે લીનતા થવી તે લય કહેવાય છે. સંગીતપારંગત અને સંગીતરત્નાકરમાં કહ્યું છે કે—

વર્ણન આપી જણાવે છે કે, “ ગાના બળવવા અને નાચ કરવામાં જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે તે દરેકમાં કેટલીનાર સુધી કેવી રીતે, કયા સ્વરની તથા હાથ પગની ચાલવણી કરવી, એટલે કયો સ્વર કેટલો લંબાવવો કે ટુચ કરવો, અને કયે ઠેકાણે કેટલો વિરામ લેવો એ વગેરેનું પ્રમાણ જો બતાવે છે તેને કાળ કહે છે એ કાળનો ઉપયોગ લય, તાળ, માર્ગ વગેરેમાં તથા સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કરવામાં થાય છે જેમકે, ઠરાવીને ગાવું ઉતાવળે ગાવું અને બહુ ઠરાવી નહિ તેમ બહુ ઉતાવળે નહિ એ રીતે ગાવું એ ઉપરથી એકંદર ઠાળના ૩ ભાગ પડે છે અને તેના પેટા ભાગ બે થાય છે મળીને કુલ પાંચ ભાગ તે નીચે પ્રમાણે:—

મુખ્ય ભાગ.	પેટા ભાગ	આ રીતે પેટા ઠાળોના ભાગ પાલ્યા
૧. શુદ્ધ વિલબકાળ	૧ મધ્યવિલબ.	પછી જણાવે છે કે, શુદ્ધ વિલબકાળમાં
૨. મધ્યકાળ	૨ મધ્યક્રુત.	૫૬૨ સેકન્ડમાં ૧૬ સુર અક્ષરોનો ઉચ્ચાર
૩. દ્રુતકાળ		બરાબર કરી શકાય છે. હવે તેટલા જ

અક્ષરો જરા ઝડપથી ઉચ્ચાર કરીને ૧૦ સેકન્ડમાં પૂરા કરીએ તો તેને મધ્યવિલબકાળ પ્રમાણે બોલ્યા એમ કહેવાય. હવે તેથી અર્ધા વખતમાં એટલે પાંચ મિનિટમાં તેટલાજ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર ઝટ કરીએ તો તે મધ્યકાળમાં બોલ્યા એમ કહેવાય. મધ્યથી અર્ધા વખતમાં જો બોલાય તો તે દ્રુતગતિ થઈ એમ કહેવાશે. ”

લયના સ્વરૂપ વિશે પ્રૌદ્ધસર સાહેબ એથી વિશેષ કશું કહેતા નથી. પરંતુ એ કહેવું કંઈક ઠીક છે ને દોષવાળું” પણ છે. ઘડીકમાં લયને ‘કાળ’ કહે છે ને તે કાળની જે બાબત કે સમજૂતી આપે છે તે તો તાલના પ્રથમ પ્રાચુર્ય (કે જેનો નિસ્તાર પાંદડ તથા ૮ માં કરવામાં આવ્યો) છે. તેઓ પોતેજ કહે છે કે, “ એ કાળનો ઉપયોગ લય, તાળ, માર્ગ વગેરેમાં થાય છે, તથા સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કરવામાં થાય છે. ” આ વાક્ય તાળના પ્રથમ પ્રાચુર્યને ધી શકશે લયના સ્વરૂપનો તેમાં લેશ પણ અંશ નથી. ને પછી બીજા જ નામમાં સમજાવે છે કે, “ જેમકે, ઠરાવીને ગાવું, ઉતાવળે ગાવું અને બહુ ઠરાવીને નહિ તેમ બહુ ઉતાવળે નહીં એ રીતે ગાવું ” આ વાક્ય માત્ર લયની બાબતને લાગુ પડી શકે તેવું છે. ને પછી તેઓ જ્યાં જ્યાં “ કાળ ” શબ્દ વાપરે છે ત્યાં ત્યાં “ લયનો ” વાક્યક સમજવાનો ■ ‘શુદ્ધવિલબકાળ’ ક્યાંથી લાવ્યા? તથા મધ્યવિલબ ને મધ્યક્રુત ક્યાંથી લાવ્યા, ને તે શી રીતે થતા હશે તે સમજાવું નથી. તેના અર્થ પોતે સમજાવે ■ કે, “ શુદ્ધવિલબકાળમાં ૧૬ સુર અક્ષરોનો ઉચ્ચાર ૧૫ સેકન્ડમાં કરી શકાય છે. ” ને તેટલાજ અક્ષરોનો જરા ઝડપથી ઉચ્ચાર કરીને ૧૦ સેકન્ડમાં પૂરા કરીએ તો મધ્યવિલબકાળ પ્રમાણે બોલ્યા એમ કહેવાશે. ને તેથી પણ અર્ધા એટલે ૫ સેકન્ડ જેટલા વખતમાં તેટલાજ અક્ષરો ઝટ બોલી જઈએ તો મધ્યકાળમાં બોલ્યા એમ કહેવાશે ” એટલે કે, આ હિસાબથી મધ્યકાળથી બમણી તે મધ્યવિલબવય, અને મધ્યવિલબથી બમણી તે શુદ્ધવિલબ એવું દરેક લયનું લક્ષણ થયું. આમ હોય તો બોલાવણનું કહેવું બોલુ છે. કદાચ નીચે પ્રમાણે દરેક લયના ભાગ પાડી શકાય, જેમકે—

“જલદગતિથી કે દ્રુતલયથી ગવાઈ” એમ કહેવાશે, અને તે જ કવિતા જો બહુજ ધી-મેથી ગાઈશું તો તે “વિલંબલયથી ગવાઈ” એમ કહેવાશે. આ પ્રમાણે ત્રણ રીતે કવિતા બોલતી વખતે, દરેક લયમાં તે કવિતાના દરેક લઘુઓ તે લઘુ તરીકે જ રહેશે. તેમની અક્ષર વિવચક ક્રિમતમાં કે કાળ વિવચક ક્રિમતમાં વધારો ઘટાડો નહિ થવાનો; તેમાં પણ પિંગળના નિયમે અક્ષર તરીકે તો તે કાયમ જ રહેશે; પરંતુ દરેક અક્ષર જે જે (કાળ કે) લયમાં બોલાશે તેની એક એક માત્રાની કાળવિવચક ક્રિમત, એક-બીજી લયની અપેક્ષાથી બમણી કે અડધી અડધી થશે. પણ પોતપોતાની લય પરત્વે તો દરેક લઘુ એક માત્રાવાળો જ ગણાશે. જેમકે, મધ્યલયના એક લઘુની અપેક્ષાથી, દ્રુત-લયના ૧ લઘુની ક્રિમત બા માત્રા ગણાશે, ને વિલંબલયના એક લઘુની ક્રિમત ૨ માત્રા જેટલી ગણાશે; પરંતુ મધ્યલયનો એક લઘુ મધ્યલયની અપેક્ષાએ (નજરે) એક જ માત્રાનો; દ્રુતલયનો એક લઘુ, દ્રુતલયની નજરે એક જ માત્રાનો; ને વિલંબલયનો ૧ લઘુ વિલંબલયની નજરે ૧ માત્રાની ક્રિમતનો જ ગણાશે. એ કારણને લીધે ગાયન લખતી વખતે તેના મધ્યાળા ઉપર તે ગાયન કયી લયનું છે તે લયનું નામ લખવામાં આવે છે. લયને કેટલાક ‘કાળ’ પણ કહે છે. જેમકે મધ્યકાળ, દ્રુતકાળ, વિલંબકાળ લયને ગતિ કહેવી તે કીક છે પરંતુ “કાળ” કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે કાળ તો તાલનો પ્રથમ પ્રાણ છે.

લયની સાથે માર્ગનો સબંધ છે. ધ્રુવ, ચિત્ર, વાતિક અને દક્ષિણ એ ચાર માર્ગ વિશે પૂર્વે કલમ ૧૨૩-૨૪ માં કહ્યું જ છે. તેમાના દરેક માર્ગમા ત્રણ ત્રણ પ્રકારની લય થઈ શકે છે. તે સર્વમાં આપણે તો વ્યવહારમાં ધ્રુવમાર્ગ અને તેમાની ત્રણ લયો કામની છે. વિલંબલયને દિદુરધાનમા કા કે “હાની લય” કહે છે. મધ્યલયને ‘આલૂ’ કે “સ-રખી લય” કહે છે અને દ્રુતલયને “જલદ લય” પણ કહે છે. જલદ લયને કેટલાક “દુગન લય” (દિગ્ચિત લય) કહે છે, પરંતુ તે અયોગ્ય છે. કેમકે, દુગનલય તે તો ૮ માત્રાની માનુષી જાતિનો પ્રકાર છે. જે તાલમા જેટલી માત્રાઓ હોય, તેના દ્રુત કરીને તાલ આપવો તે કેષ્ટ દુગનલય કે દ્રુતલય થઈ ન કહેવાય. કારણ કે, દ્રુતલય પોતે મધ્યલયની અપેક્ષાથી અડધી લય ગણાય; ને તેથી દ્રુતલયની બે આટલિઓ થાય સારે તે મધ્યલયની બરાબર થશે; ને તેમ ગણતા છતાં પણ દ્રુતલય પોતે, પોતાની અપેક્ષાથી સ્ફુર્ત રીતે તો મધ્યલય જ છે, કેમકે લયના ‘વિવં’ ‘મધ્ય’ એવા પ્રકારે તો કોઈ એક લયને મુખ્ય વ્યવહારયોગ્ય-સામાન્ય ગણી, પછી તેની અપેક્ષાએ બીજી લયોનું માપન (સરખામણી) કરવામાં આવે છે. તેથી દ્રુતલયને જો વ્યવહારયોગ્ય ગણીએ તો પછી પોતાની દૃષ્ટિએ તો તે મધ્યલય જ છે.

૧૩૮. પ્રોફેસર મૌલાજીસ પોતાના સંગીતાનુલસવ અંગમા લખે છે કે, ગાનાર અથવા વગાડનારે જે નિયમને અનુમરીને એક ઝીજ (ગાયન) લય વિષે પ્રોફેસર મૌલાજીસ કહે છે? ગાવા અથવા વગાડવાની ચરઆદ કરી દોય, તેને પૂરી ક્રન્તા રુધી તેજ નિયમ પ્રમાણે કાયમ ગાખવી તેને લય કહે છે. લયની આ વ્યાખ્યા કંઈક દીક છે. આ પછી “કાળ અને માર્ગ વિશે”

માર્ગનું નામ. માત્રા.	વિલંબલયની એક માત્રાનું માન કેટલી માત્રા જેટલું ?	મધ્યલની એક માત્રાનું માન.	દ્રુતલયની એક માત્રાનું માન.
૧. ક્રુવ. ૧	૨	૧	૦૧
૨. ચિત્ર. ૨	૪	૨	૧
૩. વાર્તિક. ૪	૮	૪	૨
૪. દક્ષિણ. ૮	૧૬	૮	૪

આ પ્રમાણે માર્ગ અને લયનો વિવેક છે. એકજ ગાથન જે માર્ગનું ગાઇએ, તે સાધારણ રીતે જેમ ગાવામાં આવે તેમ ગાવું તે તે માર્ગની મધ્ય લય, તેથી બમણું ધીમું ગાવું તેને તે માર્ગની વિલંબ લય અને મધ્યથી બા કાળમાં અથવા બમણી ઝડપે ગાઈ જવું તે દ્રુતલય કહેવાય છે. આ દેશમાં વ્યવહારમાં તો ક્રુવમાર્ગ અને તેમાંની ૩ લયો જ વપરાય છે. હિંદુસ્થાનના સારા ગવૈયાઓ ચિત્રમાર્ગ અને તેની લયોનો ઉપયોગ કરે છે, ને સારા સારા ક્રુવદીવાઓ (બિલપદ ગાનારાઓ) વાર્તિક તથા જવલ્લે દક્ષિણ માર્ગનો ઉપયોગ કરે છે.

૧૪૦. દરેક લયના કાળનું પ્રમાણ વ્યવહાર માટે (હાલનાં વપરાતાં ધડીયાઓ સાથે) ઠેરવવાની જરૂર છે. પૂર્વે કલમ ૬૫ માં જણાવ્યા પ્રમાણે એક માત્રાનો દરેક લયનું કાળમાન વખત એક સેકન્ડ જેટલો આપણે ઠેરવ્યો હતો તેજ વખત અહિં પણ મધ્યલયની ૧ માત્રાનો કાયમ રાખ્યો છે. હવે વ્યવહાર માટે આપણે ક્રુવમાર્ગ કાયમ રાખ્યો છે તો તે માર્ગના મધ્યલયની ૧ માત્રા એક સેકન્ડ જેટલી સમજવી. એ પ્રમાણ રચીકારતાં જૂદા જૂદા માર્ગની જૂદી જૂદી લયોની એક એક માત્રા કેટકેટલા સેકન્ડ જેટલી મણુવી જોઈએ તેનું કોષ્ટક આ પ્રમાણે—

કયા માર્ગની ?	મધ્યલયની ૧ માત્રા કેટકેટલા સેકન્ડની ?	વિલંબલયની ૧ માત્રા કેટકેટલા સેકન્ડની ?	દ્રુતલયની ૧ માત્રા કેટકેટલા સેકન્ડની ?
૧. ક્રુવ.	૧	૨	૦૧
૨. ચિત્ર.	૨	૪	૧
૩. વાર્તિક.	૪	૮	૨
૪. દક્ષિણ.	૮	૧૬	૪

૯. ચતિ.

૧૪૧. સંગીતરતનાકરમાં ચતિનું લક્ષણ આપતાં કહ્યું છે કે, **લયમ્વૃત્તિ નિયમો ચતિરિત્યમિધીયતે ॥ ૫૦ ॥** (તાલાધ્યાય). એટલે કે, લયની પ્રચલિત ચતિ શું ? ચતિનો જે નિયમ તે ચતિ કહેવાય છે. તે પાંચ જાતની છે. તેમાં સુમા, સ્ત્રોતોગતા અને ગોપુમ્મણ એ ત્રણ સંગીતરતનાકરમાં દહી છે ને મુદંગા તથા ટિપ્પીલિકા એ બે ચતિઓ પારિજાતમાં વધારે દહી છે. મળીને કુલ પાંચ ચતિઓ થાય છે. લયની પ્રતિતિનો નિયમ તે શું એ જાણવું જોઈએ. તે પહેલાં

વિલમિત લય		મધ્યલય		દ્રુતલય	
પ્રકાર	માત્રા	પ્રકાર	માત્રા	પ્રકાર	માત્રા
(૧) વિલય	૪	(૪) મધ્યવિલય	૨	(૭) દ્રુતવિલય	૧
(૨) વિલયમધ્ય	૨	(૫) મધ્ય	૧	(૮) દ્રુત	૦૫
(૩) વિલયદ્રુત	૧	(૬) મધ્યદ્રુત	૦૫	(૯) દ્રુતાલયલય	૦૫

આટલા ૯ પ્રકાર કુલે પડી શકશે પણ તેમાની બધી લયોની સરખામણી કરી (વ્યાવર્તક અશો પૃથક્ કરી) જોતા ૨ અને ૪ અકવાળી લય એક છે ૩, ૫ અને ૭ અકવાળી લય સમાન છે ૬ અને ૮ અકવાળી લય સમાન છે બાકી રહી ૧ અને ૯ માં અકની તેમા ૮ માં અકનીને લય ગણી શકાય તેમ નથી, ને ૧ લા પ્રકારને તો લય તરીકે ગણવી જ નોંધએ આમ પૃથક્કરણ કરતા લય ૩ પ્રકારની જ કહી શકાય ૧૩૬. માર્ગ અને લયનો સબધ છે જ તે સબધ ખ્યાલમાં આવે એવા હેતુથી દરેક માર્ગમાં ૫ થી ૧૫ લયો અને તેની માત્રાનું મૂલ્યમાન માર્ગ અને લયનો સબધ ક્ષુ કેડુ રાખી શકાય તેનું એક મુદ્દક આપીએ છીએ *

* સંગીત રતનાકરના ટીપ્પણ કલિનાથનો પણ એજ અભિપ્રાય છે

x યઃસ શોઘ્રતમઃ । સ એવ દ્રુતલય इत्यर्थः । * । तस्माद्द्रुतलयाद्विगुणो

વિશ્રાન્તિ કાલો મધ્યલયઃ । તસ્માન્મધ્યલયાદ્વિગુણો વિશ્રાતિકાલો વિલંબિત લયઃ । એવમેકકલાદિવેકૈકસ્મિન્માર્ગે વિશ્રાતિકાલ મમાણભેદાલ્લય ત્રયં દર્શિતમ્ । યથા લોક એકસ્મિન્નેવ માર્ગે ત્રયોઽપિ ગન્તુ મવૃત્તાઃ । તત્રેકો ધાવતિ તસ્ય ગતિઃ શામ્નાભવતિ । તતો મન્દમન્યો ગચ્છતિ તસ્ય ગતિર્મધ્યમા ભવતિ । તતોઽપિ મન્દમપરો યાતિ તસ્ય ગતિર્વિલમ્બા । એવ પાદસન્યાસક્રિયાવિશ્રાન્તિકાલવૈપમ્યાદ્ગતિભેદઃ । તથા તાલે લયભેદો દ્રુતલયઃ

||૬|| આ ઉપરાંત ૪૮ માં જોડેલી ટીપ્પણ બધાં છે કે, દક્ષિણ માર્ગ ચિરમાવ, ચિત્ર માર્ગમાં ક્ષિપ્રમાર અને વાર્તિકમાર્ગમાં મધ્યમાવ સમજ તેમા અને લયો થાય છે આ ત્રણ માર્ગમાંથી વાર્તિકમાર્ગ મધ્યસ્થ માનીને વળી કહ્યું છે કે, ચિત્રમાર્ગમાં ૧૦ લયનો ઉચ્ચાર કાળ થવાથી જે લય થાય તે દ્રુત, વાર્તિકમાર્ગમાં તેજ પ્રમાણે બમણી કાળનો ઉચ્ચાર થવાથી જે લય થાય તે મધ્ય અને દક્ષિણમાર્ગમાં ૪ કાળનો ઉચ્ચાર થવાથી જે લય થાય તે વિલમિત કહેનાય છે એ કહેડુ માર્ગ તાલના સબધમાં છે આટલું થયા પછી દક્ષત આપ્યું છે કે, યથા લોક એકસ્યૈવ ગ્રામસ્ય ગદ્વા મતિ માર્ગત્રયે

સતિ તત્ર સનિહિતેન માર્ગેનાઽઽગત શોઘ્રમાગત इत्युच्यते । તતો દ્વિગુણદૂરેણ માર્ગેનાઽઽગતઃ પૂર્વાપેક્ષયા મધ્યમાવેનાઽઽગત इत्युच्यते । તતોઽપિ દ્વિગુણદૂરેણ માર્ગેનાઽઽગતઃ પૂર્વોત્તરાપેક્ષયા વિલંબ્યાઽઽગત इत्यુચ્યते । एवं ग-मनक्रिया वैपम्याभावेऽपि मार्गभेदाद्द्रुतादिव्यवहारः । તથા પ્રકૃતેઽપિ । ૧૩૭

ગમે તે રીતે દરેક અંગની—માત્રાની માત્રાઓ ગમે તે પ્રકારે પૂરી થવી જોઈએ. આ પ્રમાણે આ સરગમનો તાલ ૧૬ માત્રાનો છે, ને તેની પ્રવૃત્તિ જે જે રીતે (એટલે કે ગમે તેમ લઘુ, મધ્ય, દ્રુત કે પ્લુત વગેરેથી) ચલી હોય તેના જે નિયમ તે ચલિત કહેવાય છે.

૧૪૨. આટલી સ્પષ્ટતા થયા પછી હવે દરેક ચલિતનાં લક્ષણો જોઈએ.

૧. સમાયતિ—તાલના અંગમાં જેટલી માત્રાઓ આવવાની હોય તે અંગના પ્રથમ, વચમાં અને છેલ્લે જો લયનું સરખાપણું કે એકત્વ હોય તો તે સમાયતિ કહેવાય છે. જેમકે સ્ સ રિ રિ । ગ ગ મ મ । વગેરે. આના પહેલા અંગમાંની બધી (ચાર) માત્રાઓ છુટી છુટી હોવાથી સરખાતમાં, વચમાં ને છેલ્લે સરખી લય ચાલી જાય છે તેથી તેવી જાતની લયની પ્રવૃત્તિ તે સમાયતિ કહેવાય છે. સમાયતિને કોઈ “ સમયતિ ” પણ કહે છે.

૨. જોતોગતા યતિ—આરંભ, મધ્ય અને અંતે જો અનુક્રમે વિલંબ, મધ્ય અને દ્રુત લયવાળા સ્વર હોય તો, અથવા વિલંબ મધ્ય, અથવા મધ્ય, દ્રુતલયના સ્વરો આવે તો તે જોતોગતા યતિ થાય છે. જેમકે, સ્ સ સ્ સ્ । અથવા સ્ સ સ્ સ્ । અથવા સ્ સ સ્ સ્ સ્ સ્ ।

૩. ગોપુચ્છાયતિ—દ્રુત, મધ્ય અને વિલંબ લયથી કે મધ્યમાં દ્રુત અને અંતે વિલંબિત લયથી ગોપુચ્છાયતિ થાય છે જેમકે સ્ સ્ સ્ સ્ । અથવા સ્ સ્ સ્ સ્ ।

સંગીતપારિજાતમાં કહ્યું છે કે, મધ્યથી આરંભ અને અંતે વિલંબિત લય હોય તો ગોપુચ્છા થાય છે. જેમકે સ્ સ્ સ્ ।

આ ત્રણ યતિઓ અતિ પ્રાચીન જે સંગીતરત્નાકર તેમાં છે, ને પારિજાતમાં પણ છે. પરંતુ પારિજાતમાં એથી પણ બે યતિઓ વિશેષ આપ્યા છે. તેનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

૪. મૃદંગા યતિ—આરંભમાં ને અંતમાં દ્રુતલયનો સ્વર તથા વચમાં મધ્યલયનો સ્વર હોય અથવા આરંભમાં ને અંતમાં મધ્યલયનો સ્વર હોય તો તે મૃદંગા યતિ થાય છે. એ બેના ઉદાહરણો સ્ સ્ સ્ રિ રિ રિ । વગેરે. તેમજ સ્ સ્ સ્ સ્ રિ ।

૫. પિપ્પીલિકાયતિ—મૃદંગાયતિથી ઉલટી રીતના લયવાળા સ્વરો હોય તે પિપ્પીલિકાયતિ જાણવી.

૧૪૩. આ રીતે ચલિતનું સ્વરૂપ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે. તે સ્વરૂપ સાથે પ્રો. મૈલાન-કર્ણ લક્ષણ જુદા પડી જાય છે. હવે દરેક ચલિતના તેમજે આપેલા લક્ષણો તપાસીએ તેઓ લખે છે કે, “ ચલિતના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર છે. (૧) મમયતિ. (૨) વિવમયતિ. (૩) ગોપુચ્છયતિ. (૪) મૃદંગયતિ અને (૫) પ્લુતયતિ. સમયતિની અંદર એક સ્વર પર તાલ આવે અને બીજા કોઈ સ્વરનો ઉચ્ચાર થાય ત્યાં સુધી તેને બેચેન, તેને સમયતિ કહે

યતિ વિષે પ્રો. મૈલાન-લક્ષણો મુજબ

યતિ વિષે પ્રોં મૈલાબક્ષનું લક્ષણ તપાસીએ. યતિ માટે પ્રોં મૈલાબક્ષ લખે છે ?
 “ યતિ શબ્દ યમ ધાતુ ઉપરથી નીકળ્યો છે. યમ એટલે કાબૂમાં રાખવું. સ્વરને કાબૂમાં રાખી તેનું ખોતાની મરજી માફક આકર્ષણ કરવું તેને યતિ કહે છે.” આ વ્યાખ્યા મરાળ નથી, પ્રાચીન ઐયનો એવો આસય નથી. યતિ એટલે સ્વરને કાબૂમાં રાખી તેનું મરજી માફક આકર્ષણ જ માત્ર કરવાનું હોય તો તે તાલ કે કાળની સાથે સબધ ધરાવનાર ૧૦ પ્રાણુમાનો કોઈ પ્રાણુ નથી, પણ સ્વરના આકર્ષણ કે વિકર્ષણનો એક પ્રકાર ગણવું જોઈએ. પણ લય એટલે કાળની ગતિ, અને તે ગતિની આલવાની જે પ્રતિતિ—ચાલ, તેને જ નિયમ તે જ યતિ. એ નિયમોના પ્રકાર ઉપરથી યતિના પ્રકારો પાડી શકાય. આ બધા બરાબર ખ્યાલમાં આવી શકે એટલા માટે ત્રિતાલની સરગમ આપી સમજાવીએ.

સરગમ તાલ ત્રિતાલ. માત્રા ૧૬. મધ્યલય

સ સ રિ રિ । ગ ગ મ મ । ષ ઘ ઘ । ત્રિ ત્રિ સં સં
 સં સ ત્રિ ત્રિ । ઘ ઘ પ પ । મ મ ગ ગ । રિ રિ સ સ

આ સરગમ મધ્યલયની છે, ને તેનો તાલ ત્રિતાલ છે. તેની ૧૬ માત્રા છે તો સરગમના લઘુઓ (અક્ષરો) પણ સોળ જ છે. આખી સરગમનો તાલ, ને તેના લઘુઓ સરખી રીતે સરલતાથી ચાલ્યા જાય છે તેથી, આખી સરગમના તાલની ચાલ—પ્રતિતિને નિયમ એકસરખો, બહુજ સરલતાથી ચાલ્યો જાય છે. પરંતુ બધી સરગમો તેમજ ગાયનની કવિતાઓના સ્વરો જે તાલમાં બોલાય છે તે તાલની જેટલી માત્રાઓ હોય છે તે દરેક માત્રા કંઈ છૂટી છૂટી હોતી નથી. કદિ કોઈ અક્ષર ગુરુ હોય છે, તો કદિ કોઈ અક્ષર કે સ્વર દ્રુત હોય છે, ને કદિ કોઈ અક્ષરો ત્રણ ત્રણ માત્રાના પણ હોય છે; ને એમ મળીને તાલનો આખો ગાળો પૂરો થાય છે, તેમાં તાળી કે ખાલીના પેટા ગાળાઓ પણ એવીજ રીતે પૂરા થાય છે. ઉપરનીજ સરગમને જૂદા જૂદા રૂપમાં આપીશું એટલે એ વાત સમજી શકાશે.

૧— સા રિ રિ । ગ મ ગ । પ પ ધુ । ત્રિ ત્રિ ત્રિ સા ।
 સા ત્રિ ત્રિ । ઘ પ પ । મ મ ગુ । રિ રિ રિ સા ।
 ૨— સ સ સા રિ । ગ મ મ મુ । ણ ણ ઘ ઘ । ત્રિ ત્રિ સં સં સં ।
 સં સં સા ત્રિ । ઘ ઘ ધુ ધુ । ણ ણ મ મ । ગ ગ રિ રિ સ ।

જે દાખલા જ બસ છે. આ બંને સરગમોનો તાલ એક જ છે. ને તે તાલનો દરેક (અંગનો) ભાગ ચાર ચાર માત્રાનો છે. પણ દરેક ચચચાર માત્રાનો ગાળો કંઈ દ્રુત ચાર ચાર છુટા છુટા લઘુથી જ બરાબરો નથી, કોઈ ગાળામાં ૧ ગુરુ ને બે લઘુ હોય, તો કોઈમાં પ્રથમ લઘુ, વચમાં ગુરુ ને છેલ્લે લઘુ મળીને ૪ માત્રાઓ પૂરી થાય. એમ

એકસેન્ટ (આધાત) નો પ્રકાર કહી શકાય. મૃદંગયતિમા માત્ર સંપૂર્ણ અથવા યતિવનો ધર્મ છે, પરંતુ તેનું લક્ષણ પ્રાચીન લક્ષણથી બીજું રીતનું છે.

૧૦. પ્રસ્તાર.

૧૪૪. તાલનો દશમો પ્રાણ પ્રસ્તાર છે. પૂર્વે અંગો વિષે કલમ ૮૬ થી ૯૧ સુધી વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં જણાવ્યું છેજ કે, મુખ્ય ૬ અંગો તથા તે અંગોના મિશ્રણથી મિશ્ર અંગો અનેક બનાવી શકાય છે. કોઈ પણ અંગ લઈએ, પછી તે મુખ્ય અંગ હોય કે મિશ્રઅંગ હોય, તે અંગ જેટલી માત્રાની કિમતનું હોય તેનાં કેટલાં રૂપો નીકળી શકે તે કહાડવાની રીતને પ્રસ્તાર કહે છે. એક માત્રાના અંગથી માંડીને તે ૧૬ માત્રાના અંગ સુધીનાં જ મુખ્ય અને મિશ્રઅંગો છે તે દરેકનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

અંગનાં નામ.	ચિન્હ	ગણિત	કેટલાં રૂપ.
૧ માત્રાનું વિરામ અંગ.	~	૧	= ૧
૨ „ દ્રુત અંગ.	o	૧ + ૧	= ૨
૩ „ દ્રુતવિરામ અંગ.	o	૨ + ૨	= ૪
૪ „ લઘુ અંગ.	l	૪ + ૪	= ૮
૫ „ લઘુવિરામ અંગ.	l	૮ + ૮	= ૧૬
૬ „ લઘુદ્રુત અંગ.	l	૧૬ + ૧૬	= ૩૨
૭ „ લઘુદ્રુતવિરામ અંગ.	l	૩૨ + ૩૨	= ૬૪
૮ „ ગુરુ અંગ.	u	૬૪ + ૬૪	= ૧૨૮
૯ „ ગુરુવિરામ અંગ.	u	૧૨૮ + ૧૨૮	= ૨૫૬
૧૦ „ ગુરુદ્રુત અંગ.	u	૨૫૬ + ૨૫૬	= ૫૧૨
૧૧ „ ગુરુદ્રુતવિરામ અંગ.	u	૫૧૨ + ૫૧૨	= ૧૦૨૪
૧૨ „ પ્લુત અંગ.	u	૧૦૨૪ + ૧૦૨૪	= ૨૦૪૮
૧૩ „ પ્લુતવિરામ અંગ.	u	૨૦૪૮ + ૨૦૪૮	= ૪૦૯૬
૧૪ „ પ્લુતદ્રુત અંગ.	u	૪૦૯૬ + ૪૦૯૬	= ૮૧૯૨
૧૫ „ પ્લુતદ્રુતવિરામ અંગ.	u	૮૧૯૨ + ૮૧૯૨	= ૧૬૩૮૪
૧૬ „ કાકપદ અંગ. (ચતુર્થા) x	x	૧૬૩૮૪ + ૧૬૩૮૪	= ૩૨૭૬૮

આ પાઠમાળામાં જે ૨૩ તાલો આપ્યા છે, તેનાં અંગો જેતાં કોઈ પણ તાલનું અંગ પાંચ માત્રાથી મહોદું નથી. અને પ્રત્યંગ ચાર માત્રાથી મહોદું નથી. જેમકે, ધમાર તાલનું ૧ ૧ ૧ આનુ સ્વરૂપ છે તેમાં ૧ નાંગો પાંચ પાંચ માત્રાના છે, ને ત્રિતાલનું ૧ ૬ ૧ આનુ સ્વરૂપ છે, તેમાં ૬ આ અંગ ૮ માત્રાનું છે તેથી (કલમ ૯૧ પ્રમાણે) તેમાં ચાર માત્રાનું અંગ અને ૪ માત્રાનું પ્રત્યંગ છે. તેથી ૪ કે પાંચ માત્રા સુધીનાં અંગોનો પ્રસ્તાર કહાડી જુદાં જુદાં રૂપો આપીએ છીએ.

૧૪૫. પ્રસ્તારથી રૂપો કહાડવાની રીત—જે અંગનો પ્રસ્તાર કહાડવો હોય તે

છે. સમયતિ એ માત્ર બેજ સ્વરોની મીલાપટ હોય છે. તેમાં પ્રથમના સ્વરનું પૂર્ણ ઉચ્ચારણ અને તેની સાથે બીજા સ્વરના પ્રથમના આકારનું માત્ર ઉચ્ચારણ બોડીને કરવું, તેને સમયતિ કહે છે. જેમકે, સા | રી = સા | આ = વિષમયતિ એ સ્વરો વચ્ચે તાલસ્થાન (ઉભી લીટી) રાખેલો હોય, ત્યાં પ્રથમ સ્વરનો ઉચ્ચાર કરવો, અને બીજા સ્વર ઉપર તાલ આપવો, એટલે વિષમયતિ થાય છે. જેમકે, સા | રી સા | આ "

ગ્રો. શૈલાબક્ષની સમયતિની વ્યાખ્યા પ્રાચીન વ્યવસ્થાને મળતી નથી આવતી, ને વિષમયતિ તો પ્રાચીન યથોર્થ છે જ નહિ. તેપણુ આપણે એ વ્યાખ્યાઓ ખરી છે એમ સ્વીકારીએ તો સવાલ એ થાય છે કે, સમયક અને વિષમયકના પ્રકારમાં અને આમાં તફાવત શો ? તેનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી. ને તેમાં લયની પ્રતિષ્ઠા નિયમની વાત ક્યા રહી ? અસ્તુ ! હવે બીજા લક્ષણો જોઈએ. "ગોપુન્નયતિ ત્રણ ચાર

અથવા તે કરતા વધારે સ્વરો મળીને થાય છે. જેમકે સા રી ગ. સા રી ગ મ વગેરે.

પ્લુતયતિ—જે સ્વરો અથવા વર્ણ ઉપર પ્લુતયતિનું ચિન્હ રાખ્યું હોય તે સ્વર-માના અથવા વર્ણમાંના આદિસ્વરનું અથવા વર્ણોચ્ચાર કરી તે પછી નાનો ઉચ્ચારણ અં આં ઉપર ખટકો અથવા ઝોકો દેવો. આ યતિ ધણું કરીને નીચલી અને મધ્યમ સમ-

ક ક ક ક ક ક ક

કના સ્વરોમાં થાય છે. જેમકે, સા રી ગ મ પ ધ સા

આ

મૃદગયતિ—મૃદગયતિ ત્રણ ચાર અથવા વધારે સ્વરો મળીને થાય છે. મૃદગય-તિમાં પ્રથમ સ્વરનો ઉચ્ચાર સાધારણ રીતે કરીને ઉત્તરોત્તર પહોળો અવાજ કરતા જવો તે જેટલા સ્વરો સુધી મૃદગયતિનો પ્રથમનો ભાગ હોય ત્યાં સુધી અનુક્રમે પોહોળો કરી

< > < >

અને ઉત્તરાર્ધનો પ્રથમ પ્રમાણે સાધારણ ઉચ્ચાર કરવો જેમકે.—સ ગા મ = સ આ જ

(સંગીતાનુભવ પૃ. ૨૧-૨૨.)

આ પ્રમાણે ગ્રો. શૈલાબક્ષે માહિતી આપી છે. તેમાં પ્લુતયતિ નવીન જણાય છે. તે પિપ્પલિકાનો અપભ્રંશ થવાથી થયો હશે એમ તેના સ્વરૂપ ઉપરથી કહી શકાતું નથી. ને મૃદગયતિનું લક્ષણ પ્રાચીન સાથે મળતું આવતું નથી. પરંતુ ગ્રો. શૈલાબક્ષ જે યતિઓ વિષે કહે છે તેમાંથી કેટલા યતિમાં યતિત્વના ધર્મો છે તે જોવું જોઈએ. જે સ્વરસમૂહો તાલથી નિયમિત હોય, ને તેમાં લયની પ્રતિષ્ઠા નિયમનું કંઈ પણ અંગ હોય તેને આપણે યતિત્વનો ધર્મ કહીશું. એ ધર્મ સમ અને વિષમયતિમાં નથી. તે તો ચોખ્ખી રીતે સમ અને વિષમયકનો પ્રકાર છે. ગોપુન્ન યતિમાં યતિત્વનો કંઈક ધર્મ છે એમ કહી શકાયો. પ્લુતયતિ એ યતિ છેજ નહિ, ને તેઓ જેને પ્લુતયતિ કહે છે તેને

(૫)	■ ~	૩—૧	સા સ _૫
(૬)	~ ■ ~	૧—૨—૧	સ સા _૫ સ
(૭)	૦ ~ ~	૨—૧—૧	સા _૫ સ સ
(૮)	~ ~ ~ ~	૧—૧—૧—૧	સ સ સ સ
(૯)	~ ૪	લઘુવિરામનો પ્રત્યાર. ૫	સા (સ)
(૧૦)	~ ૧	૧—૪	સ સા _૫
(૧૧)	૦ ઃ	૨—૩	સા _૫ સા _૫
(૧૨)	~ ~ ઃ	૧—૧—૩	સ સ સા _૫
(૧૩)	૪ ૦	૩—૨	સા _૫ સા _૫
(૧૪)	~ ૦ ૦	૧—૨—૨	સ સા _૫ સા _૫
(૧૫)	૦ ~ ૦	૨—૧—૨	સા _૫ સ સા _૫
(૧૬)	~ ~ ~ ૦	૧—૧—૧—૨	સ સ સ સા _૫
(૧૭)	~ ૧ ~	૪—૧	સા _૫ સ
(૧૮)	~ ઃ ~	૧—૩—૧	સ સા _૫ સ
(૧૯)	૦ ૦ ~	૨—૨—૧	સા _૫ સા _૫ સ
(૨૦)	~ ~ ૦ ~	૧—૧—૨—૧	સ સ સા _૫ સ
(૨૧)	ૃ ~ ~	૩—૧—૧	સા _૫ સ સ
(૨૨)	~ ૦ ~ ~	૧—૨—૧—૧	સ સા _૫ સ સ
(૨૩)	૦ ~ ~ ~	૨—૧—૧—૧	સા _૫ સ સ સ
(૨૪)	~ ~ ~ ~ ~	૧—૧—૧—૧—૧	સ સ સ સ સ

અંગ પ્રથમ લખવું તેની નીચે તેથી ઓછી માત્રાનું અંગ લખવું. એટલે કે, જો આપણે લઘુઅંગ (૪ માત્રાના અંગનો) પ્રસ્તાર કરાડવો હોય તો પ્રથમ લઘુઅંગનું ચિન્હ લખવું, તેની નીચે ૩ માત્રાના અંગનું દ્વિતીયમનું ચિન્હ લખવું; આ પ્રમાણે લખતાં બાકીની ૧ માત્રાનું અંગ તેની જોડમાં ડાબી તરફ લખવું; આથી બીજું ૩૫ થશે. પછી બીજા ૩૫મા જોડમાં ચિન્હ હોય તેમાથી ડાબી બાજુએ જે ૩૫ હોય તેની નીચે, તેથી ઓછી કોમતનું ચિન્હ મૂકવું ને જમણી તરફ ઉપર જે ચિન્હો હોય તેજ નીચે મૂકી દેવાં, ને બાકીની ખુટતી માત્રાનું ચિન્હ ડાબી તરફ મૂકી માત્રાઓ પૂરી કરવી. પણ જો તેજ ૩૫ જો માત્ર એકજ માત્રા (વિરામ)નું હોય તો તેની પાસેના જમણી તરફના તેથી મોટા ચિન્હની નીચે, તેના કરતા નહાતું ચિન્હ મૂકવું ને જમણી તરફ ઉપરનાં જ ચિન્હો મૂકી દઈ, ખુટતી માત્રાનાં ચિન્હો ડાબી તરફ મૂકવા એ જ નિયમ તમામ રૂપોને માટે જાણી લેવો. મતલબ કે, પિંગળમા શુર લઘુનો પ્રસ્તાર કરવાની જે રીત તેજ રીત અહિં સમજી લેવી. તેમા " ઉપર શુર નીચે લઘુ " એ રીત પ્રસિદ્ધ છેજ. તેમ લઘુની નીચે દ્વિતીયમ, દ્વિતીયમની નીચે દ્વિતીયમ, ને દ્વિતીયમની નીચે વિરામ અંગ લખવાં. એમ છેલ્લે સર્વે વિરામ અંગો આનતા સુધી પ્રસ્તાર કરાડવો આ રીત પ્રમાણે ૧ માત્રાના અંગથી તે ૫ માત્રાના અંગ સુધી પ્રસ્તાર કરાડી જતાવીએ છીએ.

પ્રસ્તારના ૩૫ ચિન્હના પ્રકારથી	પ્રસ્તારનાં ૩૫ સંખ્યાના પ્રકારથી	સ્વરની નીચે કાળ આપી સ્વર પ્રકારથી
(૧) ~ વિરામ અંગનો પ્રસ્તાર.	૧	સ
(૧) ૦ દ્વિતીય અંગનો પ્રસ્તાર.	૨	સા
(૨) ~ ~	૧—૧	સ સ
(૧) ઃ દ્વિતીયવિરામનો પ્રસ્તાર.	૩	સાં.
(૦) ~ ૦	૧—૨	સ સા
(૩) ૦ ~	૨—૧	સા સ
(૪) ~ ~ ~	૧—૧—૧	સ સ સ
(૧) લઘુઅંગનો પ્રસ્તાર	૪	સાં
(૨) ~ ઃ	૧—૩	સ સાં.
(૩) ૦ ૦	૨—૨	સાં સાં
(૪) ~ ~ ૦	૧—૧—૨	સ સ સાં

(૫)	ઠ ~	૩—૧	સા સ _૫
(૬)	~ ■ ~	૧—૨—૧	સ સા _૫ સ
(૭)	■ ~ ~	૨—૧—૧	સા _૫ સ સ
(૮)	~ ~ ~ ~	૧—૧—૧—૧	સ સ સ સ
(૧)	૪ લઘુવિરામનો પ્રસ્તાર. ૫		સા (સ)
(૨)	~ ૧	૧—૪	સ સા _૫
(૩)	૦ ઠ	૨—૩	સા _૫ સા _૫
(૪)	~ ~ ઠ	૧—૧—૩	સ સ સા _૫
(૫)	ઠ ૦	૩—૨	સા _૫ સા _૫
(૬)	~ ૦ ૦	૧-૨-૨	સ સા _૫ સા _૫
(૭)	૦ ~ ૦	૨-૧-૨	સા _૫ સ સા _૫
(૮)	~ ~ ~ ૦	૧-૧-૧-૨	સ સ સ સા _૫
(૯)	૧ ~	૪—૧	સા _૫ સ
(૧૦)	~ ઠ ~	૧—૩—૧	સ સા _૫ સ
(૧૧)	૦ ■ ~	૨—૨—૧	સા _૫ સા _૫ સ
(૧૨)	~ ~ ૦ ~	૧-૧-૨-૧	સ સ સા _૫ સ
(૧૩)	ઠ ~ ~	૩—૧—૧	સા _૫ સ સ
(૧૪)	~ ■ ~ ~	૧-૨-૧-૧	સ સા _૫ સ સ
(૧૫)	૦ ~ ~ ~	૨-૧-૧-૧	સા _૫ સ સ સ
(૧૬)	~ ~ ~ ~ ~	૧-૧-૧-૧-૧	સ સ સ સ સ

તબલા અને પખવાજ વગાડનારાઓને માટે પ્રસ્તારનો ઉપયોગ થયો છે. એ વિ-
તબલાના પાઠમાં વગાડવાના શબ્દોથી સમજાવવામાં આવશે

૧૪૬ આ ૧૦ પ્રાણુ આપણા દેશમાં બહુ જાણીતા નથી તેથી તાલ વિષે કોઈ
કેમ પારે છે ને કોઈ બધું જ માની બેસે છે તાલના ૧૦ પ્રા-
૧૦ પ્રાણુની ચોક્કસતા તે માત્રારૂપ જે કાળ અને તાલ એના ચોક્કસ બધો છે. કાળ,
માર્ગ, ક્રિયા, અંગ, શ્રદ્ધ, જાતિ, કળા, લય, યતિ અને પ્ર-
સ્તાર એમાં કાળ, માર્ગ અને લય એ ત્રણે માન્યતા માન ચોક્કસ રીતે જાળવી
રાખવાનો વિચાર ચલાવે છે અંગ અને ક્રિયા તાલ (તાળી કે ખાલી) નું માપ
નક્કી કરે છે, અને એ નક્કી કરેલા કાળરૂપ ક્ષેત્રના માપમાં કાયમ રહી શ્રદ્ધ, જાતિ,
યતિ તથા પ્રસ્તાર એ ક્ષેત્રને અનેક રીતે ખેડે છે, ને તે ખેડવાની કુશળતા ચાલક
ખેડુત (ગાયક કે વાદક) ઉપર આધાર રાખે છે.

કાળના ૧૦ પ્રાણુનું જ્ઞાન થવાથી કાળરૂપ જે ધ્વનિર તેનું કઈક જ્ઞાન થાય છે ને
તેની જૂઠી જૂઠી લય તથા ગતિઓનો મન ઉપર સરકાર થવાથી તેથી જે અનેક જન-
તાના રમોતુ જ્ઞાન થાય છે તે તો વળી જૂઠુંજ, એક ચાત્રા જેટલા કાળના અવકાશમાં
ગાયક કે વાદક જેમ વધારે રચના પ્રકટ કરી તાન આલેખ ઉપજાવે તેમ અલૌકિક આ-
નંદની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ આ સૃષ્ટિમાં એક ક્ષણ જેટલા કાળમાં જે અનંત વિચારો
પલટાઈ જતા હશે તે કેવી રીતે પલટાતા હશે, અને તે પલટાવાથી સમષ્ટિરૂપ ધ્વનિર
નિરિચ્છપણે જન-મુક્તિ તાળી પુરૂષોને કેવો વિલક્ષણ આનંદ આપતો હશે તે તો જાણનાર
જ જાણે !! જેમ એક લઘુ જેટલા કાળમાં મધિમરેષો જોડી તૈયારીની તાન ભે ક તે
સામળી આપણે ગમકી જઈ જ્ઞાન ધ્રુવી જઈ “ અહાહા, અહાહા ” એવા ઉદ્ગારો
કહાડીએ છીએ, તો પછી જે સૃષ્ટિકર્તા આ સમસ્ત જ્ઞાનના પ્રકૃતિ દ્રવ્યના અનંત
પરિણામો દરેક ક્ષણમાં અનંત કુશળતાથી કર્યાજ ન્યા છે તેના તાન આપાપથી ને
તૈયારીથી, તેના પૂર્ણ સ્વરૂપને અનુભવનારા શાની પુરૂષોને કેટલો આનંદ થતો હશે ? આ
વિષય આપણી કલ્પનાથી બહાર છે, જેથી એના અનંત, અમેય કાલસ્વરૂપ જગવાનને
મનથી અને વાણીથી કઈ પણ ઉપમા નહિ આપતા મુગા રહી નમસ્કાર કરીએ

પાઠ ૧૨ મો.

સંગીતલેખન પદ્ધતિ (નોટેશન સિસ્ટમ.)

(NOTATION SYSTEM)

૧૪૭. કોઈ પણ ગાયન જે રીતે ગાવામાં આવતું હોય તેજ રીતથી (૧) તે ગા-
નના દરેક અક્ષરો જે જે સ્વરમાં બોલાતા હોય તે તે સ્વરો તથા
સંગીતલેખન (૨) તે સ્વર મહિત બોલાવવા ગાયનના અક્ષરો કેટકેટલા કાળ સુધી
એટલે શું ? - લંબાય કે ટુંકાય છે તેના કાળ બતાવનાર ચિન્હો, (૩) તેમજ
ગાયનના કોઈ અક્ષર ઉપર ભાર મુકવો પડે, અથવા કોઈ અક્ષર
નોટથી ઘડકાડને બોલવો કે ધીમેથી બોલવો વગેરે જે ખાસ ક્રિયાઓ કરવી પડે તે,
એ ત્રણે બાબતો બતાવવા માટે તે તે બાજુત વિધેની ખાસ નિશાનિઓ અથવા ચિપ્પ-
દર્શક સંજ્ઞાઓ નક્કી કરી, તે સંજ્ઞાઓ ગાયનના સ્વરોને જોડીને, તેની નીચે ગાયનની
કવિતાના અક્ષરો લખી, આખું ગાયન લખવાની રીતને સંગીતલેખન પદ્ધતિ કહે
છે. એને માટે એક દાખલો આપીશું એટલે સમજારો. દાખલા માટે લલિત ઇંદુ લખ્યો.

નર ગી ગણે,	ન્યાલ હુ થયો,	લલિત લક્ષણો,	જ્ઞાનમાં ગયો. ૧.
અથવા— કરણરાય તું,	કર્માં હરે ગયો,	નગર છોડીને,	શીદને ગયો. ૧.
અથવા— અરર ઓ પ્રભુ,	શું હવે થશે,	દિન વિચોગના	શી રીતે જશે. ૧

લલિત ઇંદુની જૂદી જૂદી બે ત્રણ કવિતાઓ આપણામાં જે બોલાય છે તેની એક
એક કડી આપી છે એ કવિતાઓ જે માદી ઢગથી બોલાય છે તેજ સાદી ઢબથી ગ-
વાતાં તેના દરેક અક્ષરો જે જે સ્વરમાં બોલાય છે તે સ્વરો લખી નીચે પ્રમાણે કવિતા
લખીએ છીએ. જેમકે—

સ સ સ સ્તા રિ મ ગ મ પ મ ગ રિ ગ રિ સ્તા રિ ગ રી ગ રી સ સ્તા
ક રણ રા ય તું ક્યા હ રે ગ યો ન ગ ર છોડી ને શીદ રે ગ યો,
અ ર ર ઓ પ્ર ભુ શુ હ વે થ શે દિ ન વિ યો ગ ના શી રીં તે જ શે.

આ રીતે આ કવિતા તદ્દન સાદી ઢબથી બોલતાં કે ગાતા, તેના અક્ષરો જે જૂદા
જૂદા સ્વરમાં બોલાય છે તે સ્વરો, કવિતાના દરેક અક્ષરોની ઉપર ચૂક્યા છે હવે કરીવાર
એ કવિતા બોલશે અને બોલતી વખતે દરેક અક્ષર ઉપર ધ્યાન આપશે તો જણાઈ આ-
વશે કે કોઈ અક્ષર સાધારણ રીતે બોલાય છે ને કોઈ અક્ષર ધણા વખત સુધી બોલાવો
પડે છે. જેમકે, (કરણરાયમાં) ‘રા’ એ અક્ષર “ કરણ ” કરતાં લંબાવીને બોલાય છે,
ને ‘તું’ એ અક્ષર ‘રા’ કરતાં પણ બહુજાળાવીને બોલવામાં આવે છે. એવીજ
રીતે રે, યો, છો, ને, શી, રે, યો આદિના અક્ષરો લખાવવામાં આવે છે. હવે એ લંબા-
વવામાં આવતા અક્ષરો કેટકેટલી માત્રા (કાળ) સુધી લંબાય છે તેનાં ચિન્હો સ્વરની
નીચે આપી કરી તેજ સ્વરો અને કવિતા લખી જઈએ.

સ સ સ સ્વા રિ મ ગુ મ પુ મ ગુ રિ ગ રિ સ્વા રિ ગુ રીં ગ રીં સ સ્વા
ક ર ધુ રા ય તું ક્યા હ રે ગ યો ન ગ ર છો ડી ને શી દ રે ગ યો

આ પ્રમાણે દરેક સ્વર લખાવીએ કે ટુકાવીએ તે પ્રમાણે કવિતા લખી. પરંતુ એનો તાલ ક્યો, તેનો જે તાલ હશે તેની માત્રાઓ કેટલી, ને તે ગાણે ક્યા અક્ષર ઉપર તાળી કે ટકોરો મારવો અને ક્યા અક્ષર કે સ્વર ઉપર ખાલી આપવી, તેમજ દરેક તાળીનો ગાણો જેટલી માત્રાઓનો હોય, ને આખા ગાયનમા કુલે જેટલી તાળીઓ પડતી હોય તે સર્વે માત્રાઓનો સરવાળો ગણતા બધી મેળ મેળવી ચકાવ તે સાર તાળી ને ખાલીના માપથી સ્વરોના ભાગ પાડવા એ બધી ક્રિયા બતાવવા સાર તાળી કે ખાલીના કે ભાગ પાડવાના ચિન્હો આપી વળી એજ મિત્રા વધારે ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ લખીએ.

લલિતવૃત્ત. સાદી ઢબ. તાલ દાદરો. માત્રા ૬.

સ સ સ સ્વા રિ | મ | ગુ મ પુ મ | ગ | રિ ગ રિ સ્વા રિ | ગુ | રીં ગ રીં સ | સ્વા |
ક ર ધુ ગ ય તું ક્યા હ રે ગ યો ન ગ ર છો ડી ને શી દ રે ગ યો

આ ઢબ ખેલવામા દાદરો તાલ આવે છે તેની ૬ માત્રા છે તેથી દરેક છ છ માત્રાના સ્વરોનો એક એક ભાગ, સ્વરો વચ્ચે બીબી લીલી કરીને છુટા પાડ્યો છે, તેથી એના દરેક ભાગમા છ છ માત્રાઓ ગણવાનું ઠીક થઈ પડે છે

આના આવા જૂઠી જૂઠી જાતના ચિન્હોથી કવિતા લખવાની રીતને સંગીતલેખનપદ્ધતિ કહે છે. આ પદ્ધતિથી મિત્રા ગાયનના સ્વર, તાળ, માત્રા, અને બીજા કોઈ પણ જાતની વિશેષ ક્રિયાઓ એ બધાનો ચોક્કસ દિશ્સામ રહે છે ને તેથી ગાનાર વગાનારને બહુજ સરલ થઈ પડે છે એને સંગીતલેખન એવું કહે નામ આપી, એ પદ્ધતિ વિષે હવે વિશેષ વિચાર કરીએ

કોઈ પણ ગાયન કે સ્વરોની રચના કે વાદ્યમા વગાડવાની ગત અથવા તબલા વગેરે લેખ વાદ્યો વગાડવાના ચિન્હો (પરન-પાટવર્ણ) કે એકાદ નાચની ગતના ચિન્હો એ બધું આ પદ્ધતિથી લખવામા આવે છે, માટે તે પદ્ધતિ સંગીતમા અતિસમ ઉપયોગી હોઈ શકે એ ચોખ્ખું છે

૧૪૮ ક્યા હિંદુસ્થાન ને ક્યા યૂરોપ કે અમેરિકા !! પણ એ દેશોમાથી દર એ ટુપાડીયે હજારો ગાયનો આ પદ્ધતિથી લખાઈને આવે છે ને તમામ સંગીતલેખનથી હિંદુસ્થાનમા એડ વગાડનારાઓ તેના ઉપયોગ કરે છે જેમ તમારો ચતા લાલ ફોટોગ્રાફ તમારા કાંઈ પરદેશી મિત્રને મોકલશે તો તે તમારી આકૃતિ બરાબર અનુભવશે, તેવી રીતે સંગીતલેખન એ ગાયન કે કવિતાનો કે તમારા મગજમા રમી રહેલી એકાદ સુરાવટ એ બધાનો ફોટો છે. ધારો કે તમે એક ગાયન તાલ સુરમા બરાબર ગાયુ હવે તે ગાયન તમે એ સંગીતલેખનથી લખીને

વિદ્યામતમાં મોકલશે તો ત્યાંના લોકો તુરત જ વાંચીને, તમે જેવું ગાતા હતા તેવુંજ ગાશે અને વગાડશે. સંગીતલેખનથી સંગીત સદા જીવંત રહે છે એ મહોટો લાભ છે. આ જથી હજાર પાંચસે વર્ષ ઉપર જે કવિઓ થઈ ગયા તેઓએ પોતાનાં બનાવેલાં સંગીતો ને આ પદ્ધતિથી લખી રાખ્યાં હોત તો આજે તે બહુજ કીમતી થઈ પડ્યાં હોત, પરંતુ આજે તો તેમની શબ્દમય કવિતારૂપ રચનાઓ જ માત્ર રહી ગઈ છે, ને તે સાથેની કવિના મનમાં ઉપજેલી સુરાવટ, તેનો તો આજે પત્તો પથ નથી (તદન નાશ પામ્યા જેવી થઈ છે). પ્રેમાનંદ, મીરાંબાઈ, નરસિંહમહેતા, દયારામ વગેરે સારા સારા કવિઓનાં ને ગાયનો આજે આપણે ગાઈએ છીએ તેના સ્વરો, એ મૂળ કવિઓ જે સુરાવટથી ગાતા હશે તેજ સુરાવટથી હાલ ગાવામાં આવે છે કે કેમ એ યોદ્ધસપણે કહી શકાશે નહિ. પ્રેમાનંદ જેવા કવિએ આપેલા અનેક સંગોના સ્વરો નાશ જ પામ્યા છે. દાસના સાહિત્યના પોષકો જૂના સાહિત્યને છપાવી વ્યવસ્થિત કરવામાં જેટલું લક્ષ આપે છે તેટલું લક્ષ, એ સાહિત્યોના સ્વરોનું શોધન કરવામાં ખીલકુલ આપના નથી, ને એ વિષે તેમને કશો પથુ ખ્યાલ નથી. એથી પરિણામ એ આવે છે કે માત્ર શબ્દમય કવિતાઓનાં અલંકાર વિનાનાં નિરતેજ યોગીયાં પડી રહે છે.

દાસમાં આપણા શુન્દરાતમાં જે સારા સારા કવિઓ છે તેમને સંગીતના રાત સાથે આ પદ્ધતિ એટલી બધી ઉપયોગી છે કે, તે વિષે લખવા જતાં મંથનો વિસ્તાર થઈ જાય. આ પદ્ધતિથી એક મહોટો ફાયદો એ છે કે, અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ છંદો, કે જેમનાં માપ તો પિંગળમાં નિયમિત થઈ ગયાં છે, પરંતુ તે સિવાય આનંદાલ નાટકોમાં જે હજારો નવી નવી ષડ રચનાઓ થવા માડી છે, તેમજ મીરાં, નરસિંહમહેતા, દયારામ, સુરદાસ, કબીર વગેરે ગ્રામીન કવિઓનાં અનેક પદો, તથા વ્યવહારમાં ગવાતાં સંકેદો સ્ત્રીગીતો, એ બધામાંથી કોઈ પથુ અચુક સંગીતના માપવાળી કવિતા રચવી હોય તો શુંયવજુ પડતી નથી, ને આ પદ્ધતિથી એ કવિતા સરલ થઈ પડવા ઉપરાંત તેના માપનું ધોરણ મનમાં રમી રહે છે, ને નવીન કવિતા બહુજ સરલ રીતે બનાવી શકાય છે પરંતુ આ વિષય દાસના કવિઓ નહિ જાણતા હોવાથી પિંગળની બહારનાં પદો બનાવતી વખતે એવી જૂસો કરે છે કે, માત્રાઓનો મેળ મળતો નથી, ને તાલની જગાઓ બરાબર છુટી નહીં પડતાં ગોટાળા બરેલું થઈ પડે છે. દાસના કવિઓની કવિતાનાં અનેક ઉદાહરણો લઈ એ જૂન જાતાવી શકાય તેમ છે. ગ્રામીન કવિઓએ પણ એવીજ જૂસો કરી છે. દયારામ જેવાએ પણ એવી જૂસો કરી છે તો બીજાની વાત જ શી !!

ગાટે જે કવિતાનું કુદરતી માપ સમજવું હોય, ને પોતે બનાવેલી કવિતા આપણા મગજમાં જે સ્વરોની રચનાને લઈને ઉત્પન્ન થઈ તેજ સ્વરરચનાને કાયમ કરવી હોય, ને દાસ યોદ્ધાં ધણું પથુ લોકપ્રિય ગ્રામીન સંગીતો લોકોને મ્હોંએ પરંપરાથી ગવાતાં આવે છે તેમને કાયમ રાખવાં હોય તો આ પદ્ધતિમાં એ બધું સાહિત્ય લખાઈ છપાઈ વ્યવસ્થિત રાખવું જોઈએ.

સંગીતકલામાં એ પદ્ધતિ તો અતિશય જ ઉપયોગી છે. એ પદ્ધતિ વ્યારે સામવેદની રચના થઈ સારે ઉત્પન્ન થઈ હતી, પરંતુ તે ત્યાંજ અટકી પડી પછી એણે ધી

સં ૧૩-૧૪ સૈકા સુધી કંઈક થોડો દેખાવ દીધો. પછી આપણું સંગીત મુસલમાનોના હાથમાં સપડાયું સારથી પ્રાચીન પદ્ધતિ વ્યવહારમાંથી ચાલી ગઈ ને દહાય રહિ તો કોઈ કોઈ અંધોમાં ગુમપણે પડી રહી મુસલમાનોએ આપણી સંગીતકલાને બહુજ સરસ કેળવી એમાં શક નથી; પરંતુ તેમનામાં વિદ્વાનો છોટા ન મળે તેથી તાનસેન, બેલુબહાવરા વગેરેનાં તેમજ તે પછીના મુસલમાન કળાવાનોએ રચેલાં સંગીતો પરંપરાથી મોઝે રાખવા માંડ્યાં. એથી એ પરિણામ આવ્યું કે, આ પદ્ધતિ નાશ પામી ને ઉત્તમોત્તમ રાગ રાગણીઓનાં સંગીતો, રચનાર પુરુષમાં જે ઉત્તમતાથી ઉત્પન્ન થયાં તે ઉત્તમતા તેમના મરણ પછી તેમની સાથે જળી ભસ્મ થઈ, ને ગુરની ખરી ખુબી શિષ્યમાં નહિ, ને શિષ્ય વળી પોતાના થોડા જ્ઞાન ઉપર મુસ્તાક બની તેમાં ફેરફાર કરી જે ભ્રષ્ટર થાય તે વળી તેના ઉપશિષ્યમાં તેથી પણ ઉતરતી સ્થિતિમાં ઉતારી આપે. આવી સ્થિતિ થવાથી હજારો સારાં સારાં ગાયનો હાલ ગવેયાઓને મોઢે છે ને તેઓ તેમાં જે સરસ કુશળતા વાપરી જે આનંદ બતાવે છે તે બધું જતું રહેશે, ને શુદ્ધ સંગીત પાછળ પડ્યું રહેશે. જેથી આપણા દેશમાં આ પદ્ધતિ બધે પ્રસારે ને જે સંગીતના હિતેષુઓ તેઓ આ કળાને સારા પાયા ઉપર આણી પ્રાચીન અર્વાચીન સંગીતને કાયમ કરે તેજ સંગીત જીવતું રહેશે; નહિ તો તે નાશ પામશે કે કેમ તેની ચિંત્તા કરવા જેવું છે.

ગાયનશાસ્ત્ર શીખનાર નવા અભ્યાસીને માટે સંગીત લેખનપદ્ધતિ કેટલી બધી ઉપયોગી છે તે વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી. અમે તે ગાયનો કે સુંરાવટો તાલ માત્રાથી અને સ્વરોનાં ચિન્હોથી સખીને રાખ્યાં હોય તો (એક વખત આ પદ્ધતિ જાણી લીધા પછી) વિદ્યાર્થીને માત્ર ઠસરત (પ્રેક્ટીસ) કરવાની જ બાકી રહે છે. પછી શિક્ષકની જરૂર ન પડતી નથી, ને આ પદ્ધતિથી તેનું જ્ઞાન નિર્ભય થાય છે.

૧૪૯. આ પદ્ધતિ પ્રથમ તો સારી રીતે ખીલવીને ફેલાવે કરવાનું માન કલકત્તા

વાળા પ્રસિદ્ધ મુરેન્દ્રમોહન ટાગોરને છે. તેમણે અંગ્રેજી લેખનપદ્ધતિને જુદી જુદી સંગીત- સામે રાખી તેના જેવી આર્ય પદ્ધતિ ચાલુ કરીને અનેક અંધો છપા- લેખન પદ્ધતિઓ, વ્યા. સાર પછી અનેક વિદ્વાનોએ જુદી જુદી પદ્ધતિઓ કઢાડી, પરંતુ તે

સર્વેમાં વડોદરાના સંગીતના આચાર્ય અને અમારા ગુર મરહુમ પ્રોફેસર મૈલાબક્ષ એમની પદ્ધતિ જ વખાણવા લાયક છે. એ પદ્ધતિ અંગ્રેજીમાં જે જે પદ્ધતિઓ ચાલુ છે તેના કરતાં વિશેષ સરલ હોઈ આર્ય સંગીતને વધારે અનુકૂળ છે. સંગીતલેખન પદ્ધતિ તેમણે પ્રથમ શરૂ કરીને, તેના પ્રસાર વડોદરા રાજ્યમાં ગાયનશાળાઓ દ્વારા કર્યો, તેથી અનેક શિષ્યો એ પદ્ધતિથી શીખીને તૈયાર થયા છે. અમે એમની પદ્ધતિમાં સહેજ ફેરફાર કરી આ અંધમાં કાયમ રાખી છે. તે ફેરફાર પ્રાચીન અંધોના આધારથી, અંગ્રેજી લેખન પદ્ધતિ ઉપરથી, છાપખાનાની સમજ ઉપર આધાર રાખી તથા મરહુમ ઉપર લક્ષ રાખી કેટલાંક ચિન્હો ફેરવી, કેટલાંક નવાં બનાવી કર્યો છે; એ વિશે ગયા પાઠોમાં જે તે વિષયોના વર્ણનમાં જણાવ્યું જ છે. અંખમ્મ છલાશમાં જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ પોતપોતાની પદ્ધતિઓ બનાવી છે. વડોદરાના પ્રોફેસર ફ્રેન્કમહામદ તથા પૂનાના ય. સ. નારાયણગવ બનહદી ખી. એ. તેમજ ભાવનગરના શ્રીમન્મહારાજ સાહેબ તેમ ખીલ્લોની

પદ્ધતિઓ ભેખના ઓળખા જોવામાં આવે છે. આથી જેને જે કહે તે પોતે નવી નવી પદ્ધતિઓ રચે ને તેથી સમગ્ર દિલ્લા હજારો પદ્ધતિઓ ઊભી થાય, ને એક પદ્ધતિનું ઓળખાણ ખીજીને ન થતા અવ્યવસ્થા થાય એ ગિવાય ખીજો લાભ થવાનો નહિ. તે ક રના તો એકજ પુરુષ જે પદ્ધતિ ચલાવે ને તે પદ્ધતિનો જો બહોળો પ્રમાણ થએલો હોય તો તેજ પદ્ધતિને સુધારી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે એ માર્ગ ચોખ્ખો ગણાય એ સ્પષ્ટ જ છે. જેથી હવે પ્રો. ચૌલાબક્ષની પદ્ધતિને અનુમતી સંગીતલેખનપદ્ધતિના ચિન્હો મુકરર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

૧૫૦ સંગીતલેખન અથવા નોટેશનનો આધાર દરેક રીતે ચિન્હો કે નિશાનીઓ ઉપર છે તેથી એ ચિન્હોને આપણે ૪ વર્ગમાં વહેંચી નાખીએ જે સંગીતલેખનના ચિન્હોથી સ્વરો સબધી વ્યવસ્થા સૂચવાય. તેને આપણે સ્વરલેખ-ચિન્હોના ૩ વર્ગ ખૂબ કહીશું. જે ચિન્હોથી કાગ કે તાલ સબધી વ્યવસ્થા સૂચવામાં આવે છે તેને કાળલેખન કહીશું અને જે ચિન્હોથી ગાવા કે વગાડવા માટે કેટલીક ખાસ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે તેની સૂચના થઈ શકે એવા લેખનને આપણે વિશેષક્રિયાલેખન કહીશું એટલે કે મારના ચિન્હોથી સ્વરલેખન થશે, કાળના ચિન્હોથી કાળલેખન થશે અને કેટલાક ક્રિયા સૂચક ચિન્હોથી વિશેષક્રિયાલેખન થશે આ રીતે દરેક વર્ગમાં જે જે ચિન્હો મારવા જોઈએ તે ચિન્હોની સમગ્રતા આપણે છીએ.

૧૫૧ સ્વરલેખનનાં ચિન્હો.

(૧) સાત શુદ્ધ સ્વરોનાં ચિન્હ—પ્રજ્ઞ, સપલ, ગાધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ એ સાત સ્વરોને માટે અનુક્રમે સ રિ ગ મ પ ધ નિ એવી અક્ષરોપસરણો છે તે નિમે પૂર્વ ક્રમ ૧૯ માં જણાવ્યું છે.

(૨) કોમલ સ્વરોનાં ચિન્હ—કોઈ પણ સ્વર કોમલ હોય તો તે સ્વરની ઊપર ઊપર કાળી તરફ આડું ચિન્હ કરી લખના વિષે પૂર્વ ક્રમ ૩૫માં જણાવ્યું છે જેમકે રિ ગ ધ નિ એ ચારે સ્વરોને કોમલ લખીને જતાનવા હોય તો 'રિ ગ ધ નિ' આ પ્રમાણે લખાય.

(૩) તીવ્ર સ્વરોનાં ચિન્હ—કોઈ પણ સ્વર તીવ્ર હોય તો તે સ્વરની ઊપર જમણી તરફ આડું ચિન્હ કરી લખના વિષે પૂર્વ ક્રમ ૩૫માં જણાવી ગયા છીએ જેમકે મ તીન લખવા હોય તો 'મ' આગ લખાય.

(૪) સસેકનાં ચિન્હ—જો કોઈ સ્વર મધ્યસસેકથી ઉતરતો (એટલે કે મન્દ સ મકનો) હોય તો (તે સ્વર કોમલ હોય કે તીવ્ર હોય તો પણ) તે સ્વરના માથા ઉપર આડું બિંદુ કરવામાં આવે છે. જેમકે સ રિ ગ મ પ ધ નિ મ વર્ગે જો કોઈ સ્વર મધ્યસસેકથી ચડતો (એટલે કે, તાર સામનો) હોય તો (તે સ્વર કોમલ હોય કે તીવ્ર હોય તો પણ) તે સ્વરના માથા ઉપર આડું ઊભી લીટી કરવામાં આવે છે જેમકે,

સ રિ ગ મ પ, ગ મ પ નિ વગેરે મન્દ્રથી ઉતરતા અનુમન્દ્રને માટે તેમજ તાળથી ચઢતા અતિતારને માટે ક્યા ચિન્હો છે તેને માટે કલમ ૪૫-૪૭ માં જણાવ્યું છે

ગ્રે.૦ મૈલાળણે કોમલને માટે V આવું, એટલે અંગ્રેજી 'વી' જેવું ચિન્હ રાખ્યું છે અને તીવ્ર માટે સ્વરની - નીચે આવી લીટીનું ચિન્હ રાખ્યું છે જેમકે રિ કોમલ લખવી હોય તો રિV આવી રીતે લખવામા આવે છે ને મ તીવ્ર લખવો હોય તો મ, આમ લખવામા આવે છે મન્દ્રસમૂહને માટે સ્વરની નીચે આડી લીટી, ને તારને માટે સ્વરની ઉપર આડી લીટીનો નિયમ રાખ્યો છે જેમકે, મન્દ્રના સ્વરો સ રિ ગ મ પ વગેરે, તેમજ તારના સ્વરો સ રિ ગ મ વગેરે એ રીતે કોમલ તીવ્ર, મન્દ્ર અને તાર એ ચારે વિશેના ચિન્હો ગ્રે.૦ મૈલાળણે કલ્પનાથી બનાવ્યા છે, પરંતુ ઉપર જે ચિન્હો આપ્યા છે, તેમા કોમન તીવ્રના ચિન્હો અર્થને અનુસરી ઠાપખાનાની સવા જેઈ રાખ્યા છે ને મન્દ્ર તથા તારના ચિન્હ પ્રાચીન મથોમાં છે તે રાખ્યા છે

૬૫૨ કાળલેખનના ચિન્હો.

(૫) અષ્ટક ધના ચિન્હો—કોઈ પણ સ્વર કે અક્ષર જેટલી ગાના કે મળ સુધી લખાયવો હોય તેટલી માત્રાના ચિન્હને માટે પૂન કલમ ૬૩ તેમજ ૬૮ થી ૭૬ સુધીમાં જણાવ્યું છે, તેના ચિન્હો અને સમજવા તે નીચે પ્રમાણે —

કાળના નામ— મહાદસપદ હસપદ કાષ્પદ ગુર લઘુ દ્રુત અણુ તુટિ (દ્વિગુર)

તેના ચિન્હ—	†	^	∞	5	T	~	2	≡
ચિ હ જોડલા સ્વરો	સા †	સા ^	સા ∞	સા 5	સ T	સ ~	સ 2	સ ≡
ઉપરના ચિન્હવાળા સ્વરો જેટલી માત્રા લખાવના	૧૬	૮	૪	૨	૧	૦.૫	૦.૨	૧/૩

(૬) આઠકાળની વચ્ચેનાં કાળના ચિન્હ—પૂન કલમ ૮૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે ૦.૫ માત્રા તેમજ ૧.૫, ૩, ૬, ૧૨ માત્રાના ચિન્હો રિને કહ્યું હતું તેના વ્યવસ્થાને સાર્થ (ડોટેડ Dotted) કાળ એવું નામ આપ્યું છે એટલે કે, ઉપર બતાવેલા ૮ કાળમાના કોઈ પણ ચિન્હની આગળ ૦ આવું મીડું આવે તો તેની દીર્ઘતા ૧.૫ ગણી સમજી માત્રાઓ ગણવી ઉપરના કાળમાથી ચોગત કાળ લઈ તેના ચિન્હની આગળ મીડું મુકી બતાવીએ

કાળનું નામ	હસપદ	કાષ્પદ	ગુર	લઘુ	દ્રુત
માત્રા	૮	૪	૨	૧	૦.૫
ચિન્હ	^	∞	5	T	~
દાખલો	સા^	સા∞	સા5	સT	સ~

મીડું જોડી, ૧૫ } ગણી ક્રીમત કેવી રીતે થાય છે ? }	સા ૫	સા ૫૦.	સા ૫૦.	સ ૫	સ ૫
મીડું જોડતાં કેટ- લી માત્રા થાય ? }	૧૨	૬	૩	૧૫	૦૫

આવા કાળને સાર્ધ (દોઢ ગણા) કાળ કહે છે. તે સિવાય ૯, ૭ અને ૫ માત્રાના કાળ માટે ઉપરના કાળના જે કે ત્રણ સ્વરો જોડી ઈર્ધ નિર્વાહ ચલાવવો. જેમકે, સા સા આમ હોય ત્યાં ૯ માત્રા સમજવી; સા સા આમ ૭ માત્રા થઈ શકે, ને સા સા આમ પાંચ માત્રા થઈ શકે. જેમ વિગ્ર બ્યવસ્થા જણી લેવી.

આ બધા કાળનાં ચિન્હો સ્વરોની નીચે જોડતી વખતે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, ગુર અને તે ઉપરાંતના કાળ માટે સ રિ ત્રિ ને જદલે સા રી ની જેમ દીર્ઘ અક્ષરો લખવા, ને ગ મ ઘ ઙ એ અક્ષરો તો ગમે તે કાળમાં તે જ રાખવા, કેમકે તેમને ગા મા પા ધા એમ લખીએ તો તેના ઉચ્ચાર કાનને અગળ લાગશે, ને અશુદ્ધ ગણાશે તે જુદુંજ. જે કે પ્રાચીનો તેમ પશુ કમ્તા, પરંતુ તેની નીચે ગુર કે તે ઉપરાંતના કાળનાં ચિન્હો જોડતા નહોતા, પરંતુ આપણે તો તે ચિન્હો જોડવાનો નિયમ રાખ્યો છે, એટલે તેમ કરવું યોગ્ય ધાર્યું નથી. એને માટે પશુ પૂર્વે કલમ ૭૮ ની રીપમા ખુલાસાથી જણાવ્યું છે.

ગ્રેાં મૌલાનજે ગુર, લઘુ, દુત, અણુ, ત્રુટિ એ પાચેના જે ચિન્હો સ્વીકાર્યા છે તેજ અહિં અમે પણ સ્વીકાર્યા છે. દિગુરુ ચિન્હ ઈ આમ અગ્રેજ આદ્યા પ્રમાણે તેમણે રાખ્યું છે તે સુધારી મેં છ આમ ગાળખોધ ચોમડ પ્રમાણે રાખ્યું છે. હંસપદને તેઓ કાકપદ કહે છે પણ માત્રા તો ૮ માને છે. ૮ માત્રાનું ચિન્હ તેમણે ॥ આવું રાખ્યું છે તે સુધારી મ્હે ८ આવું રાખ્યું છે. કેમકે, ૮ માત્રાના કાળનું નામ હસપદ હવું ત્યારે આપણામા પ્રાચીનકાળથી મયો લખવામા હંસપદના ચિન્હનો જે ઉપયોગ થતો તેજ આપણે કાયમ રાખવું જોઈએ. વળી ૧૬ માત્રાના મહાહંસપદ કાળ માટે તેમણે કશું કહ્યું જ નથી એટલે તેના ચિન્હની સરખામણીની વાત ક્યા રહી ? તે ચિન્હ મેં નહું ચોળ્યું છે. કોઈ પણ ચિન્હની આગળ મીડુ મુકી તેની ક્રીમત ૧૫ ગણી માનવી તે બ્યવસ્થા ગ્રેાં મૌલાનજે અગ્રેજ મોરેસનમાંથી લીધી છે તે મેં પણ સ્વીકારી છે.

(૭.) મુખ્ય અંગોનાં ચિન્હ—પૂર્વે કલમ ૮૭ મા મુખ્ય ૬ અંગો તથા તેમનાં ચિન્હો માટે કહ્યું છે તેજ ચિન્હો અહિં સમજાવ્યાં છે ચિન્હો સ્વરની નીચે જોડવામાં આવતાં નથી, પણ તાળનાં સ્વરોપો બતાવવામા તેનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ થાય છે. જેમકે દાદરો તાલ હોય તો ૦૧ આવું સ્વરૂપ લખાય, ત્રિતાલ હોય તો ૧૬. આવું સ્વરૂપ લખાય વગેરે. એ બધી સમજણ પૂર્વે કલમ ૮૬ થી ૯૧ સુધીમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે. આ સ્વરૂપો ગાયનના મયાણા ઉપર તાલની પાસે આપવામાં આવે છે, એ ચિન્હોની માઠી નીચે આપી જઈએ છીએ.

મુખ્ય અગતું નામ	વિગમ	દુત	લઘુ	શુર	પ્રત	કાકપદ.
કેટલી માત્રા ?	૧	૨	૪	૮	૧૨	૧૬
તેનું ચિન્હ	~	o	।	ડ	કે	×

(૮) મિશ્ર અંગોનાં ચિન્હ—પૂર્વે કલમ ૮૮ માં આ ચિન્હો આપવામાં આવી જ છે. મુખ્ય અંગના ચિન્હો લઈ તેના મિશ્રણથી મિશ્ર કે પેટા અંગોના ચિન્હો બનાવવા વિષે એજ કલમમાં સમજાવ્યું છે. આ ચિન્હો પણ ગાયનને મધ્યે જ આપવામાં આવે છે. યેહાક ચિન્હો નીચે પ્રમાણે—

મિશ્ર અગતું નામ	દુતવિરામ	લઘુવિરામ	લઘુદુત	લઘુદુતવિરામ	શુરવિરામ
કેટલી માત્રા	૩	૫	૬	૭	૮
મિશ્ર ચિન્હ કેવી રીતે થઈ શકે ?	૦	૧	૧	૧	૨

આ બધા મુખ્ય અને મિશ્ર અંગના ચિન્હો પ્રાચીન ગ્રંથમાંથી લીધા છે તે મેં માન્ય રાખ્યા છે. માત્ર કાકપદઅગતું ચિન્હ તેમણે જ આપ્યું છે તે મેં સુધારીને x આપ્યું રાખ્યું છે.

(૯) તાળી, સમ અને ખાલીનાં ચિન્હો ગાયનના જે અક્ષર કે સંગમના જે સ્વર ઉપર તાળી કે ટપરો મારવામાં આવે છે તે અક્ષર કે સંગમની નીચે—આવી આડી લીની કે—આવું બાગાકારનું ચિન્હ કરવું તેમાં—આ ચિન્હવાળા તાળીને સાદા તાલની તાળી સમજવી અને—આ ચિન્હવાળા તાળીને સમવાળા તાલની સમજવી એ બંને ચિન્હોને સંશ્લેષ ક્રિયાના ચિન્હ સમજવા જે અક્ષર કે સ્વરની નીચે ખાલી આપવામાં આવે તેની નીચે o આવું મીઠું મુકનામાં આવે છે એને નિશ્ચય ક્રિયા કહે છે જેમકે, સા રી ગ મ પ ધ ની સાં

(૧૦) અગપૂર્ણ ચિન્હ (સ્થળ કે બાર BAR) જે તાલમાં જેટલી તાળીઓ અને ખાલી આવવામાં આવે તે તાળી તથા ખાલી કેટકેટલી મરનાને અંતરે પડે છે, એટલે કે તેનો ગણો કેટલી માત્રાનો હોય છે તે જણાવવા માટે એ ગણો પૂરો થાય કે લા આગળ । આવી આડી લીની, કરી, પછી બીજો ગણો શરૂ કરવામાં આવે છે જેમકે સા રી | ગ મ | પ ધ | ની સા | ગાયનનો જે તાલ હોય તેના અંગોની માત્રાના

ગણો આવી રીતથી છુટા છુટા પાડાયથી આખા તાળીની બધી માત્રાઓ ગણવી ઠીક થઈ પડે છે. આ દાખવામાં ત્રિતાલની ૧૬ માત્રામાં જે ૩ તાલ ને ૧ ખાલી આપવામાં આવે છે તેમાં દરેક તાળી (અ.મ.) નો ગણો ચાર ચાર માત્રાનો છે. તેથી દરેક ૪ માત્રા પૂરી થાય કે લા આગળ । આવી લીટી કરી ગણો છુટા જણાવ્યો છે. આ વિષે પાઠ ૧૦ માં દરેક તાલ વિષે વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે.

૧૫૩.

વિશેષ ક્રિયાલેખન માટે ચિન્હો.

સ્વર અને કાળ સિવાય જે કેટલીક ખાસ ક્રિયાઓ સ્વરને ઉચ્ચારવા કે વાદ્યમાંથી શબ્દ અથવા સ્વર પ્રકટ કરવા માટે કરવામાં આવે છે તેને વિશેષ ક્રિયાલેખન કહીશું. અંગ્રેજીમાં એને માટે એક્સપ્રેશન (Expression) નોટશન કહે છે. “ એક્સપ્રેશન ” એ શબ્દમાં અત્યુક્ત સ્વર કે તેના સમૂહને ગંદ, મહોટો અથવા બહુજ મંદ કરવો કે કેમ એટલી જ બાબતનાં ચિન્હોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. પણ આપણે તેને બદલે જે “ વિશેષ ક્રિયા ” એવો જે શબ્દ વાપર્યો છે તેમાં તો સ્વરના મંદપણનો, સ્પષ્ટ કે પ્રકાશિતપણનો અને તે ઉપરાંત આપણે બીજા અનેક બાબતોની ક્રિયાઓનો સમાવેશ કરીશું.

(૧૧.) ગાયનના આરંભનું ચિન્હ—અંગ્રેજીમાં ગાયનની શરૂઆતમાં કેટલાંક ચિન્હો રાખવામાં આવે છે તે અર્થ સાથે છે. ગ્રીક મૈલાખસે તેમ બીજા ગ્રંથકર્તાઓએ પોતપોતાના નામે લેખનપદ્ધતિ ચલાવવાનો આશ્રય રાખી, શરૂઆતમાં પોતાના નામનો આધાર રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ તે યોગ્ય નથી. ખરૂં પૂછે તો એવા ચિન્હની કંઈજ જરૂર નથી. તોપણ અમારા ધ્યાનમાં એમ આવે છે કે, તમામ નાદ, શબ્દ કે અક્ષરો જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તત્ત્વને માટે ઓ (ઓમ) નું ચિન્હ આપણા વિદ્વાનોએ રાખ્યું છે. તેજ ચિન્હ ગાયનની શરૂઆતમાં રાખવામાં આવે તો સારૂ. એ ચિન્હથી એવો અર્થ સમજવો બોધ્યો કે, હવે પછી જે ગાયન કે સુરાવટ આવશે તે ઓ રૂપ નાદશ્રદ્ધમાંથી જ વિસ્તાર પામ્યાં છે, ને તે સુરાવટ-નાદ રૂપ જે ઈશ્વર તેની સ્વર અને કાળની શ્રવણપ્રત્યક્ષ થતી પ્રતીતિઓ માત્ર છે. જેમકે, ઓ સ રિ । ગ મ । પ ઘ । નિ સાં ।

(૧૨.) ગાયનની કડી બે વખત બોલવા વિષેનું ચિન્હ—ગાયનની કડી જે બે વખત બોલવી હોય તો તે ગાયનનો ભાગ બધા પૂરો થાય ત્યાં । આવા સ્થંભની ઊભી તરફ આવાં બે મીઠા કે વિસર્ગનું ચિન્હ મૂકવું. જેમકે, સા રી । ગ મ । પ ઘ । ની સાં ॥ આમ હોય તો સા થી તે સાં સુધીની કડી બે વખત બોલી જવી. જો તેજ કડીની પછીની કડી પણ બે વખત ગાવી કે બોલવી પડે તો સ્થંભની જમણી તરફ વિસર્ગનું ચિન્હ મૂકવું. જેમકે, ॥ ઘખયો, સ રિ ગ મ । પ ઘ નિ સં । આમ હોય તો પધનિર્સ બે વખત બોલવું; પણ જો સ રિ ગ મ ॥ પ ઘ નિ સં । આમ હશે તો “ સરિગમ ” બે વખત બોલીને “ પધનિર્સ ” પણ બે વખત બોલવાં. ગ્રીક મૈલાખસે એને માટે ૨ આતું ચિન્હ સ્વીકાર્યું છે, ને તે સ્થંભને ૨ આવી રીતે બેટવાતું કહે છે.

(૧૩.) અમુક સ્વરો બે વખત બોલવા વિષેનું ચિન્હ * આતું રાખ્યું છે. તેને તારાતું ચિન્હ કહે છે. જે સ્વરથી જે સ્વર સુધી બે વખત બોલવું હોય તે સ્વરો ઉપર * આતું ચિન્હ કરવામાં આવશે. જેમકે સ સ રિ ગ । સં રિ ગ મ । પ મ ગ રિ । ગ મ પ ઘ । નિ સં રિ સં. આમાં * ચિન્હવાળા સ થી તે * ચિન્હવાળા રિ સુધીના સ્વરો બે બે વખત બોલી કે વગાડી પછી આગળ ચાલ્યું.

(૧૪) ગાયનની પૂર્ણતાનું ચિન્હ—ગાયનની પૂર્ણતા બધા થાય તે સ્થળે ॥ આવી બે લીટીઓ મુકવી, એટલે કે, બે સ્થળ પાસે પાને મુકવા એને માટે મૌલાબક્ષે બેડાળ ચિન્હ રાખ્યું છે તે યોગ્ય નથી

(૧૫) માત્રાલોપ (રેસ્ક્ટ) ચિન્હ—ગાયન ગાતી વખતે કે વગાડતી વખતે બે વચ્ચેના કોઈ અક્ષર કે સ્વરનો ઉચ્ચાર થતો નથી સારે તે સ્થળે જોટલી માત્રાઓનો વખત નાખી દેવો પડે છે, અથવા માત્રાનો લોપ કરવો પડે છે તેટલી માત્રાવાળું ચિન્હ સ્વરની જોડે મુકવામાં આવે છે. સ રિ । ગ । સ રિ ગ । । વગેરે. આ દાખલામાં સ રિ બોલ્યા પછી । એક માત્રા ખાલી રાખવી પડી છે. એવે વખતે સ રિ બોલીને મનમાં ‘એક’ એવો ઉચ્ચાર કરી પછી મોઢેથી ગ નો ઉચ્ચાર કરવો એજ પ્રમાણે સ રિ ગ બોલી મનમાં “ એક ” બોલવું. આ પ્રમાણે જોટલી માત્રા મૂકી હોય તેટલી માત્રા મનમાં ગણી જવી. એક માત્રાનો લોપ હોય તો લઘુ મુકવો, તે । આ રીતે મુકવો. ક્રુતનો લોપ હોય તો ૨ આમ મુકવો અને અલ્પનો લોપ હોય તો ૨ આમ મુકવો. શુર, દ્વિશુક વગેરે લોપને માટે તે તે કાળના ચિન્હો મુકના. એને અગ્રેજીમાં રેસ્ક્ટ (વિશ્રામ) કહે છે

(૧૬) ‘સ્વરસંયોગ’ ચિન્હ—ગાયનનો કોઈ અક્ષર બ્યારે બે ત્રણ સ્વરમાં બોલાતો (ગવાતો) હોય સારે તે અક્ષર જોટલા સ્વરમાં બોલાય તે બધા સ્વરો ઉપર । આવું ચિન્હ કરી સ્વરોનો સંયોગ કરવાની જરૂર છે. જેમકે, “ પૂનમચાંદની ” એ ગાયન (ગરબી) આપણે બોલીએ છીએ ત્યારે તેના ચાં અને ઢ તથા ની એ અક્ષરો બે કે ત્રણ સ્વરોમાં બોલાય છે. જેમકે સા સ સ । રિ ગ મ ગ ।
પૂ ન મ આ ઢ

મ મ ગ મ । આમાં ‘ આ આ ’ ‘ ઢ અ ’ તથા ‘ ની ઈ ઈ ઈ ’ એવા ઉચ્ચારો થઈ ની

આકાર, અકાર, હકાર બે ત્રણ સ્વરોમાં લખાઈ જાય છ હવે એ પ્રમાણે અક્ષરનો લખાવવામાં આવતો ભાગ, જે સ્વરમાં આવતો હોય, તે સ્વરો મૂળ બોલાતો અક્ષરનો જે સ્વર હોય, તે સ્વરની પાસે મૂકી, એ બધા સ્વરો । આવા ઢોસથી જોડી દેવા તેને આપણે સ્વરસંયોગનું ચિન્હ કહીશું ગ્રાં મૌલાબક્ષ તેને ચતિ કહે છે, ને તેઓ ઢોસને બદલે આવી કમાનથી સ્વર જોડવાનું કહે છે, પરંતુ હાલખાનામાં તે ચિન્હવાળો ટાઈપ માત્ર બે કે ત્રણ સ્વરોને જોડવા હોય તોજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. પણ ત્રણથી વધારે સ્વરને માટે એવી પદ્ધતિ કમાનોના ટાઈપ તૈયાર નથી હોતા. જેથી એને બદલે । આવું ચિન્હ વાપરતું ગ્રેસની અનુકૂળતાને માટે સારું છે કેમકે, એ આકૃતિ ગમે તેટલી લખાઈ સુધી લખાવી શકાય છે, ને તેથી ૩ કે તેથી વધારે સ્વર સમૂહને સારી રીતે બાધી શકાય છે જેમકે સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ. વગેરે

ગમે તે કાળના ચિન્હથી એકજ જાતના બે સ્વરો બાધેલા હોવાતો તે બે બદલાય બેથી

વધારે સ્વરોને બદલે એકજ સ્વર, બંનેના કાળના સરવાળા જેટલો લંબાવવો. જેમકે, સા સ આમ હોય તો સ એ વખત નહિ બોલતાં એકજ વખત બોલવો, પણ તે પાંચ માત્રા સુધી લંબાવવો. એકજ જાતના સ્વરો ન હોય ને એથી વધારે સ્વરો બાંધેલા હોય તો તે દરેક સ્વરનો ઉચ્ચાર જુદો જુદો કરવો, પણ તેની નીચે એ કવિતાનો-ગાયનનો અક્ષર હોય તો, તે અક્ષરનો અક્ષર જેટલા સ્વરના સમૂહ નીચે બધાથો દર્શી તેટલા સ્વરોનો ઉચ્ચાર નહીં કરતાં ગાયનનો અક્ષર જેવો હોય તે પ્રમાણે અ, અ, અ, અ અથવા આ, આ, આ, આ, અથવા ઈ, ઈ, ઈ ઈ અથવા ઉ, ઉ, ઉ, ઉ કે એ, એ, એ, એ, એ પ્રમાણે અકાર, આકાર, ઇકાર, ઉકાર કે એકાર પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરવો જેમકે મ મ મ મ ની . .

આમ હોય ત્યાં 'ની' અક્ષર પ્રથમ મ સ્વરમાં બોલી પછી મ મ મ એ ત્રણ સ્વરમાં " ઈ, ઈ ઈ " એમ ઉચ્ચાર કરી લંબાવવો.

(૧૭) જાતિકર્ષક ચિન્હ—જાતિને માટે પાઠ ૧૧ માં સ્પષ્ટતા કરી છે. સાધારણ વ્યવહારમાં ૪ માત્રાના અંગનો ભાગ ચાલુ ગણતા તેમાં ૪ અક્ષરો કે સ્વરો ગણવામાં આવે છે, તેને બદલે ૩, ૫, ૭, ૯ કે ૧૧ સ્વરો સમાવવા પડે ત્યારે તે પ્રમાણે ધીમે કે ઉતાવળથી બોલી જવા પડે છે. એ જાણત જણાવવા માટે તે બધા સ્વરો-અક્ષરો લખીને તેમની ઉપર સ્વરસંયોગ ચિન્હ લખી તેની વચમાં (જેટલા સ્વરો ૪ માત્રાના અવકાશમાં બોલી જવા હોય) તેટલા સ્વરોનો આકારો લખવો. જેમકે, ૪ માત્રામાં ૫ અક્ષરો મનાવીને બોલવું હોય તો સ રિ ગ મ પ આમ લખવું. આનો અર્થ એ થશે કે, સ રિ ગ મ પ એ પાંચ સ્વરાક્ષર છે તો પણ તેમને એવી ખુબીથી ઝપાટાથી બોલવા કે, તે સર્વેનો વખત ૪ માત્રા જેટલોજ થાય આ બધો વિસ્તાર જાતિ નામના છઠ્ઠા પ્રાણમાં સમાજવેલું છે ન.

(૧૮) આધાત (એકસેન્ટ Accent) ચિન્હ—જે સ્વર કે સ્વરો આધાત માર્યા પ્રમાણે યડકાવીને કે બાર દબને બોલવા હોય તે સ્વરને માથે ˆ આલું ચિન્હ કરવું. જેમકે, સ રિ ગ મ એમાં રિ ગ યડકાવીને બોલવા હોય તો સ રિˆ ગ મ આમ લખવું.

(૧૯) સ્વરકંપલું ચિન્હ—જો કોઈ સ્વરને કંપાવવો હોય તો તે સ્વરના માથા ઉપર ~ આલું ચિન્હ મુકવું. જેમકે, કરણસ્ય લું એમાં 'લું' લંબાવીને કંપાવવો હોય તો તેના માથા ઉપર કે તે સ્વરમાં બોલાતો હોય તે સ્વરના માથા ઉપર ~ આલું ચિન્હ મુકવું. જેવેક, સ સ સ સા રિ મ । એજ પ્રમાણે જો ધણા સ્વરો લંબાવવા હોય તો તે સઘળા સ્વરો ઉપર એજ ચિન્હ મુકવું જેમકે, સા રો મ મ પ ધ નો સા સ્વરને કંપાવવો કેવી રીતે તેને માટે એક દ્રષ્ટાંત એવું છે કે, હાગ્મોનિયમના પડકારની નીચલી આજીએ એજવાના બરનો આવે છે તેને ડાંટ કહે છે. તેમાં જમણી આજીને

- (१) सा^५ आभ लप्थु होय तो सा^५ सा^५ सा^५ सा^५ आभ गावुं वगाडवुं.
 ^ (S)
 (२) सा^५ आभ लप्थु होय तो स स स स स स स स आभ वगाडवुं.
 ^ (T)
 (३) सा^५ आभ लप्थु होय तो स् स् स् स् वगेरे १६ हुत गावा के वगाडवा.
 ^ (~)
 (४) सा^५ आभ लप्थु होय तो स स स स आभ गावु के वगाडवुं.
 ^ (T)
 (५) सा^५ आभ लप्थु होय तो स् स् वगेरे ८ हुत गावा के वगाडवा.
 ^ (~)
 (६) सा^५ आभ लप्थु होय तो स् स् स् स् आभ गावुं के वगाडवुं, वगेरे
 ^ (~)

કોઈ પણ એક સ્વર ત્રણ રીતે ગાઈ કે વગાડી શકાય છે. પ્રથમ તો એ સ્વર, પીળા બધા શબ્દો કોઈ પણ જાતના ઘણ વિના મહેનત પડ્યા વિના સગવડતાથી બોલી શકાયે છીએ તેવી રીતે ગળામાંથી કહાડવો અથવા કોઈ પણ વળામાંથી વગાડવો, તેને આપણે સ્વરની મધ્ય અથવા આધારણુ સ્થિતિ કહીશું એ સ્થિતિને અગ્રેષ્ઠ સંગીતમાં મીડીયમ (Median) કે મેઝો (Mezzo) એટલે મધ્યમ કહે છે. જો તેજ સ્વર, આપણે ધીમેથી-નગમાશથી પણ તેનો નાદ જે મધ્યમ સ્થિતિમાં હોય છે તેના કરતા નદાના નાદથી ગળામાંથી કહાડીશું અથવા વગાડીશું તો, સ્વરની એ સ્થિતિને આપણે મઠ કે મૃદુ-નરમ સ્થિતિ કહીશું અગ્રેષ્ઠ સંગીતમાં એને પીઆનો (Piano) કહે છે. હવે જો તેજ સ્વર મધ્યમસ્થિતિ કરતા વધારે સ્પષ્ટપણે કે પ્રકાશિતપણે બોલીએ કે વગાડીએ તો તેની સ્થિતિને આપણે કર્કશ કે કઠોર અથવા પ્રકાશિત સ્થિતિ કહીશું. એને અગ્રેષ્ઠ સંગીતમાં ફોર્ટ (Forte) કહે છે. સ્વરની આ ત્રણ સ્થિતિઓ સમગ્ર શકાય તે માટે હારમોનિયમ લઈ, તેના બધા પદ્ધતિઓમાંથી કોઈ પણ એકજ પડેલા દબાવીને ધમણ સાધારણ રીતે જેમ ચલાવવી જોઈએ તેમ ચલાવવાથી તેમાંથી નીકળતા સ્વરની સ્થિતિ તે મધ્ય કહેવાશે. હવે એજ સ્વરનો પડેલા ઘણી રાખી, ધમણ બહુજ ધીમે ધીમે- (બહુજ યોડો પવન લસાય એવી ગીતે) થી ચલાવશે તો સ્વર બહુજ નદાનો નીકળશે. આ સ્થિતિવાળો સ્વર તે નરમ કે મૃદુ કહેવાય છે. એનેજ આપણે મઠ કહ્યો છે. હવે જો એજ સ્વરને બહુજ જોરથી ધમણ ચલાવી વગાડશે તો તેથી સ્વર મહોટા નીકળશે. આ સ્થિતિવાળો સ્વર તે સ્પષ્ટ કે પ્રકાશિત હોવાથી કર્કશ કે કઠોર કહેવાશે. તેનેજ આપણે કર્કશ કહ્યો છે. સ્વરની એ ત્રણ સ્થિતિઓ અને તેમની પેટા સ્થિતિઓ બતાવવા

માટે અગ્રેજ સંગીતમાં સ્વરના માથા ઉપર એ સ્થિતિવાળા મળેલા પ્રથમ અક્ષરનો ઉપયોગ કરે છે, આપણે પણ તેમજ કરીએ. મધ્યમ સ્થિતિ માટે તો મહા જાતના ગિન્દની જરૂર નથી, પણ મંદ સ્થિતિ જતાવવા માટે સ્વરના માથા ઉપર મં અને કર્કશ કે ક્રોર સ્થિતિ જતાવવા માટે સ્વરના માથા ઉપર ક વખીશું. એમકે, સ, સ. મંદ મધ્ય અને કર્કશ એ ત્રણ સ્થિતિઓ અને તેની પેટા સ્થિતિઓ નીચે પ્રમાણે અગ્રેજ સંગીતમાં પાઠવામાં આવે છે.

૧	(પેટામાં)	૨	પેટામાં	૩	અતિ-
અતિમંદ	મંદ અને મધ્યની વચલી સ્થિતિ. મધ્યમંદ	મધ્ય	મધ્ય અને સ્પષ્ટની વચલી સ્થિતિ. મધ્યકર્કશ	કર્કશ=ક્રોર	કર્કશ
૧	૨	૪	૫	૬	૭

(૨૪) આ પ્રમાણે ૭ સ્થિતિમાં એક એક સ્વરને આપણી રાહાય છે. એ સ્વરેકનાં અગ્રેજ નામ તેની અગ્રેજ સંજ્ઞા અને આપણી સંજ્ઞાઓ આ પ્રમાણે—

નામ.	અંગ્રેજ નામ	અંગ્રેજ સંજ્ઞા	આપણી સંજ્ઞા	સંજ્ઞા ફેરી રીતે જોડવી ?
૧. અતિમંદ—Pianissimo		P. P	મં:	મં
૨. મંદ—Piano		P	મં	મં
૩. મધ્યમંદ—Mezzo-Piano		M. P	મ.	મ. સં
૪. મધ્ય—Mezzo		M		સ
૫. મધ્યકર્કશ—Mezzo-Forte		M. F	ક.	ક
૬. કર્કશ—Forte		F	ક	ક
૭. અતિકર્કશ—Fortissimo		F F	ક:	ક

(૨૫) એકજ સ્વરને ઉપરની કોઈ પણ એક સ્થિતિમાં આણવા માટે નિશાનીઓ વિશે થયું. પણ એકજ સ્વરને કે એથી વધારે સ્વરોના સમૂહને અતિમંદથી ચઢાવતા ચઢાવતા કર્કશ કે અતિકર્કશથી સુધી ચાલ્યા જવું તેને માટે સ્વર કે સ્વરો ઉપર < આબું ચિન્હ કરવામાં આવે છે. કોઈ એકજ સ્વર કે વધારે સ્વરસમૂહની આવી ગતિને અગ્રેજમાં ક્રેસ્ચેન્ડો (Crescendo) કહે છે. એથી ઉલટી રીતે એકજ સ્વર કે સ્વરસમૂહ અતિ કર્કશથી જોડતા કે ઘટાડતા અતિમંદ સુધી ઉતરતા આવી જવું તેને માટે એજ ચિન્હ અવળું > આવી રીતે કરવું. એકજ સ્વર કે સ્વર સમૂહની આવી ઉલટી ગતિને અગ્રેજ સંગીતમાં ડી ક્રેસ્ચેન્ડો (Decrescendo) કહે છે.

(૨૬) ગાયન ગાતાં કે વગાડતાં જે સ્વરને ગાનાર કે વગાડનારની મરજી મુજબ લખાવેલો હોય, કે તે સ્વર ઉપર સ્વતંત્ર આલાપ કરી પાછું તાલમા આવી મળવું હોય તો તે સ્વર ઉપર -ર- આવું ચિન્હ કરવું.

૧૫૫. આટલાં ચિન્હો સંગીતલેખનને માટે હાલ સંપૂર્ણ ગણાશે. યૂરોપિયન સં-

ગીતલેખનમાં જેટલાં ચિન્હો તથા જેટલા વિષયો છે તે બધાનો સમાસ મુરકી, ગીટકીડી વ- આટલાં ચિન્હોમાં સાધારણ રીતે થયો છે એમ કહીશું તો અયોગ્ય ગરે માટે મૌલાબક્ષે નહિ ગણાય. એ ચિન્હો આપણા સંગીતને તદ્દન અવશ્યનાં ને ઉપ- જતાવેલા ચિન્હ યોગી છે. શ્રી૦ મૌલાબક્ષે આ પદ્ધતિ યોજીને ચાલુ કરીને લોકમાન્ય

કરી તેનું સર્વ માન એ પુરવને ઘટે છે. પરંતુ તે પદ્ધતિમાં મુધારો વધારો કરી પૂર્ણરૂપમાં મૂકવા જેટલો પ્રયાસ કરવો જોઈએ તેટલો તો નહિ. પરંતુ કંઈક અંશે ઉપર પ્રમાણે ચિન્હોની યોજનાઓ કરી છે શ્રી૦ મૌલાબક્ષે જે ચિન્હો પોતે નવાં જ થોભ્યા છે ને જેનો ખપ હોય પ્રકારનાં ઉસ્તાદી સંગીતમાં વારંવાર થાય છે, ને જેને મુરકી તથા ગીટકીડી કહે છે તેનાં ચિન્હો કે સ્વરો લખવાની જે સરસ યુક્તિ વાપરી છે તે ધણીજ કીમતી છે સંગીતલેખનમાં તે એક અમૂલ્ય ઉમેરો ગણાશે. તે ચિન્હો નીચે આપીએ છીએ. (સંગીતાનુબંધ ૨૩ જુઓ.)

(૨૭) નિ મ્ રિ ગ મ્ પ ષ્ નિ સ્ } આને જમ-
સા રી ગ રી ગ મ્ પ ષ્ ની } જમા કહે છે.

ગરિ મ્ગ પમ ષ્પ નિધ્ સ્નિ રિસ્ } આને મુકી કહે છે.
સા રી ગ મ્ પ ષ્ ની }

સ્નિસ્ રિસ્ગિ ગરિગ મ્ગમ્ પ્મપ ષ્પ્પ નિધ્નિ } આને ગીટકીડી
રી ગ મ્ પ ષ્ ની સાં } કહે છે.

આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરતાં પૂર્વે જણાવવું જોઈએ કે, હવે પછીના પાઠોમાં આપવામાં આવેલી સરગમો અને અનેક જાતનાં ગાયનોનું સંગીતલેખન ઉપરનાં જ ચિન્હોથી લખવામાં આવશે, માટે વિદ્યાર્થીએ આ બધા ચિન્હો ધ્યાનમાં રાખવાં આ પાઠની પહેલાં આવી ગયેલા પાઠો જે બરાબર ધ્યાન આપી વાચવામાં આવશે તો આ ચિન્હો નહિ ભૂલી જવાય.

૧૫૬. સંગીતલેખનના સબધમાં આપણા ગવૈયાઓમાં અને સંગીતમાં સાફ સમજનારાઓમાં એક પ્રકારની અસમતા જોવામાં આવે છે. તેમનું સંગીતલેખન વિષે કહેવું એ છે કે, “ગાના કીસતરેદરે” લીખા જતા દે ?” એટલે અજ્ઞાન તે દૂર થ. “ગાયન કે જે હવાઈ બાળત છે તે કેવી રીતે લખી શકાય ?” આ વાતી જરૂર વિષય ઉપર વિવાદ ચલાવ માટે તેઓ મીઠા જેવા સ્વરો ગજામાંથી કહાડીને કે સીતાર કે બીન જેવા કાઈ પણ તંત્રવાદમાંથી મીઠા કે-

પાઠ ૧૩ મો.

સ્વર અને તાલ વિષે

ખાસ જાણવા જેટલી જાણતો.

પહેલા વિભાગમાં આપેલા પાઠોમાં સ્વર અને તાલ એ વિષે સંગીતના દરેક અભ્યાસીએ જેટલું જાણવું જોઈએ તે વિષે સાચીય વિચારથી ૧૫ સ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યું છે, જે ઉપરથી તે સે વિધેઓના સાચીય નિયમોનું જ્ઞાન સહેલાઈથી થશે. તે પછી એ બધું સમજવામાં અર્ધકે લાગતું હોય તો ફક્ત નીચેની જાણતો ધ્યાનમાં રાખવી જ જોઈએ ખરૂં છે કે, તદ્દન નવા (અપરિચિત) અભ્યાસીને માટે એ બધું અર્ધકે લાગશે તો પછી નીચેની જાણતો જરૂર ધ્યાનમાં રહેવીજ જોઈએ, તે વિના લગભગ પછી ચાલી શકે તેમ નથી.

સ્વર વિષે.

(૧) સ્વરો સાત છે તેમના નામ—પડજ, ઝપલ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ એ માટેની અનુક્રમે સ રિ ગ મ પ ધ નિ એ સાત સરખાઓ ક નિશાનીઓ રાખવામાં આવી છે આ સાતે સ્વરોને શુદ્ધ (નિયત) સ્વર કહે છે.

(૨) સ્વરોના ૨ પ્રકાર છે અવિકૃત અને વિકૃત અવિકૃત એટલે વિકાર નહિ પામે તેવા, અને વિકૃત એટલે વિકાર પામે તેવા. અવિકૃત સ્વરો સ અને પ એ બે જ છે. ને બાકીના રિ ગ મ ધ નિ એ પાંચ સ્વરો વિકૃત છે. સ્વર વિકાર પામવાથી તે કોમળ કે તીવ્ર થાય છે કોમળ (ફ્લેટ) એટલે શુદ્ધતા કરતાં નરમ, નીચો કે ઉતરતો સ્વર સમજવો, અને તીવ્ર (શાર્પ) એટલે શુદ્ધ સ્વરના કરતા તીવ્રો, ચઢતો કે ઊંચો સ્વર સમજવો જે સ્વર કોમળ હોય તે સ્વર, શુદ્ધ સ્વરના કરતા નીચેનો પેટા સ્વર ગણાય છે અને જે સ્વર તીવ્ર હોય તે સ્વર, શુદ્ધ સ્વરના કરતા ઊપરનો પેટા સ્વર ગણાય છે રિ ગ મ ધ નિ એ પાંચ શુદ્ધ સ્વરોની આસપાસ જે જગા હોય છે તે જગામાં પાંચ નવા પેટા સ્વરો પાડવામાં આવે છે તેમાં રિ ગ ધ નિ એ ચાર શુદ્ધ સ્વરોનો એક એક પેટા સ્વર તે રિ ગ ધ નિ કોમળ કહેવાય છે, અને ફક્ત જ શુદ્ધ સ્વરોનો એક નવો પેટા સ્વર થાય છે તેને તીવ્ર મ કહેવામાં આવે છે એમ રિ ગ ધ નિ એ ચાર કોમળ અને મ તીવ્ર મળી કુલ ૫ વિકૃત સ્વરો (પેટા સ્વરો) થાય છે એ પાંચ વિકૃત અને સાત શુદ્ધ સ્વરો મળીને ૧૨ મિશ્ર સ્વરોનો સમૂહ ગણાય છે.

(૩) ૭ મુખ્ય શુદ્ધ સ્વરોના સમૂહને સપ્તક કહે છે આખા સપ્તકમાં ૭ મુખ્ય સ્વરો હોય છે, તે ઉપરાંત ઉપર કહ્યા તે પાંચ પેટા સ્વરો તેમાં જ ગણવામાં આવે જ મળીને આખા સપ્તકમાં ૭ શુદ્ધ, ૪ કોમળ (રિ ગ ધ નિ) અને ૧ તીવ્ર (મ) મળી કુલ ૧૨ સ્વરોનો સમૂહ ગણવામાં આવે છે.

(૪) સાત મુખ્ય મુખ્ય સ્વરોના સમૂહનું ૧ સપ્તક એવા બધા મળીને ૭ સપ્તકો હોય છે, તેમાંથી ગાવા વગાડવામાં તો ફક્ત ૩ સપ્તકો જ વપરાય છે તેમના નામ મન્દ્રસપ્તક, મધ્યસપ્તક અને તારસપ્તક એ ત્રણેમાં મધ્યસપ્તક મુખ્ય છે મધ્યથી ઉતરતું સપ્તક તે મન્દ્ર સપ્તક છે અને મધ્યથી ચઢતું તે તાર સપ્તક છે. એ દરેક સપ્તકમાં ૭ મુખ્ય અને ૫ વિકૃત-પેટા સ્વરો મળીને જાર મિશ્રસ્વરોનો સમૂહ હોય છે.

(૫). ગાયનવાદનના અભ્યાસીઓની સગવડ માટે સ્વરોનાં ક્રોમલ તીવ્રતાં અને સ-
મકતાં ચિન્હો યોજવામાં આવ્યાં છે. તેમાં જે સ્વર ક્રોમલ હોય તે સ્વરની ઉપર ડાબી
બાજુએ ~ આવું અર્ધચંદ્રાકાર ચિન્હ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે; અને જે સ્વર તીવ્ર હોય
તેને માટે સ્વરની ઉપર જગણી બાજુએ જોજ ચિન્હ ઉપર ગ્રાખવામાં આવ્યું છે. જેમકે,
રિ ણ ધ નિ ક્રોમળ લખવા હોય તો રિ ણ ધ નિ આમ લખવા, અને મ તીવ્ર લખવો
હોય તો મ આમ લખવો. શુદ્ધ સ્વરને માટે કોઈ પણ પ્રકારના ચિન્હની જરૂર નથી.

(૬). જેમ ક્રોમળ તીવ્રતા ચિન્હની જરૂર છે તેમ સમકોનાં ચિન્હની પણ જરૂર
છે. મુખ્ય સમક તો મધ્યસમક છે, જેથી તેને માટે કોઈ પણ જાતના ચિન્હની જરૂર
નથી. મન્દસમકના સ્વરો લખવા માટે સ્વરના માથા ઉપર ~ આવું મીડું મૂકવામાં આવે
છે, અને તાર સમકના સ્વરોને માટે સ્વરના માથા ઉપર । આવી ઊભી લીટી કરવામાં
આવે છે. જેમકે, મન્દસમકના સ્વરો સ રિ ગ મ પ ધ નિ આ પ્રમાણે, અને તાર
મમકના સ્વરો સ રિ ગ મ પ ધ નિ આમ લખવામાં આવશે.

કાળ અને તાલ વિષે.

(૧) સંગીતમાં સ્વર જેમ મુખ્ય છે તેમ તાલ પણ મુખ્ય છે. તાલ એટલે અ-
નુક માત્રાને અંતરે તાળી, ટકોરો કે આઘાત કરવો તે. જેમકે, ૪ માત્રાને અંતરે તાળી
મારીએ તો તે “ ૪ માત્રાનો એક તાલ ” થશે, પાંચ પાંચ માત્રાને અંતરે તાળી આ-
પીએ અથવા તો છ છ માત્રાને અંતરે તાળી મારીએ તો જુદા જુદા તાલ ગણાશે. એવી
રીતે તાલ તો અનેક છે પણ ચાલુ બ્વહારમાં તો બહુજ થોડા તાલ વપરાય છે.

(૨). કોઈ પણ તાલ અનુક અનુક માત્રાના જથ્થાથી બને છે. તે માત્રાઓ મોટેથી
“ એક, બે, ત્રણ, ચાર વગેરે પ્રમાણે બોલી અથવા મનમાં ગણીને ” ગણવામાં આવે
છે. તેમાં માત્રા એટલે શું તે જણવું જોઈએ. માત્રા એટલે કોઈ પણ અક્ષરને અથવા
સંખ્યાને બહુ ઝડપથી કે બહુ ઉતાવળથી નહિ એવી રીતે બોલતાં સાધારણ રીતે જેટલો
વખત લાગે તેટલો વખત સમજવો.

(૩). ગાયનમાં કેટલીક વખતે કોઈ અક્ષર કે અક્ષર ૨-૩-૪-૫-૬-૭-૮ કે
તેથી પણ વધારે માત્રાના વખત સુધી લંબાવવો પડે છે, અથવા ગા ગા કે ગ
માત્રાની ઝડપથી બોલી જવો પડે છે. જેથી કોઈ પણ અક્ષર કેટકેટલા વખત (માત્રા)
સુધી લંબાયો કે ઝડપથી બોલાયો તે વિષેના કાળની ગણતરી કરવા માટે વિદ્વાનોએ ૮
કાળ પાડ્યા છે. તેમના નામ, તે દરેકમાં કેટલી માત્રા ગણાય છે તથા તે દરેકને માટે
કયાં ચિન્હો ઠરાવવામાં આવેલાં છે તે નીચે પ્રમાણે.

કાળનાં નામ.	માત્રા.	ચિન્હ.	કાળનાં નામ.	માત્રા.	ચિન્હ.
૧. મહાદંસપદ.	૧૬	†	૫. લઘુ.	૧	~
૨. હંસપદ.	૮	^	૬. કુત.	૦.૫(૩)	~
૩. દ્વિચર (કાકપદ)	૪	છ	૭. અણ.	૦.૫(૩)	~
૪. ગુરુ.	૨	ડ	૮. ત્રુટિ.	૦.૨૫(૩)	~

(૪). આમાંથી મહાદંસપદ અને ત્રુટિ એ બે કાળનો ઉપયોગ બ્વહારમાં બહુ થતો
નથી, જેથી હંસપદથી તે અણ સુધીના કાળનો ઉપયોગ હમલે હમલે થાય છે. કોઈ
સ્વર કે અક્ષર ૮ માત્રા સુધી લંબાય તો તેને હંસપદ કહેવો, ને તે સ્વરની નીચે તેનું

પાઠ ૧૩ મો.

સ્વર અને તાલ વિષે

આસ બજાવવા જેટલી બાબતો.

પહેલા વિજ્ઞાનમાં આપેલા પાઠોમાં સ્વર અને તાલ એ વિષે સંગીતના દરેક અભ્યાસીએ જેટલું જાણવું જોઈએ તે વિષે સાત્તીય વિચારથી ત્વરતારથી સમજાવવામાં આવ્યું છે, જે ઉપરથી તે તે વિષયોનાં સાંત્તીય નિયમોનું જ્ઞાન સહેલાઈથી થશેજ. તોપણ એ બધું સમજવામાં અવર લાગતું હોય તો ફક્ત નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જ જોઈએ. ખરૂં છે કે, તદ્દન નવા (અપરિચિત) અભ્યાસીને માટે એ બધું અવર લાગશે. તોપણ નીચેની બાબતો જરૂર ધ્યાનમાં રહેવીજ જોઈએ; તે વિના લગભગ પશુ ચાલી શકે તેમ નથી.

સ્વર વિષે.

(૧). સ્વરો સાત છે તેમના નામ—પદ્મ, સપ્ત, ગાંધાર, મધ્યમ, યંચમ, ધૈવત અને નિષાદ. એ આતેની અનુક્રમે સ રિ ગ મ પ ઘ નિ એ સાત સરાઓ કે નિશાનીઓ રાખવામાં આવી છે. આ સાતે સ્વરોને શુદ્ધ (નિયત) સ્વર કહે છે.

(૨). સ્વરોના ૨ પ્રકાર છે. અવિકૃત અને વિકૃત. અવિકૃત એટલે વિકાર નહિ પામે તેવા, અને વિકૃત એટલે વિકાર પામે તેવા. અવિકૃત સ્વરો સ અને પ એ બેજ છે. ને બાકીના રિ ગ મ ઘ નિ એ પાંચ સ્વરો વિકૃત છે. સ્વર વિકાર પામવાથી તે કોમળ કે તીવ્ર થાય છે. કોમળ (ફેલ્ટ) એટલે શુદ્ધતા કરતાં નરમ, નીચો કે ઉતરતો સ્વર સમજવો, અને તીવ્ર (શાર્પ) એટલે શુદ્ધ સ્વરના કરતાં તીવ્રો, ચઢતો કે ઉંચો સ્વર સમજવો. જે સ્વર કોમળ હોય તે સ્વર, શુદ્ધ સ્વરના કરતાં નીચેનો પેટા સ્વર ગણાય છે, અને જે સ્વર તીવ્ર હોય તે સ્વર, શુદ્ધ સ્વરના કરતાં ઊપરનો પેટા સ્વર ગણાય છે. રિ ગ મ ઘ નિ એ પાંચ શુદ્ધ સ્વરોની આસપાસ જે જગા હોય છે તે જગામાં પાંચ નવા પેટા સ્વરો પાડવામાં આવે છે, તેમાં રિ ગ ઘ નિ એ ચાર શુદ્ધ સ્વરોનો એક એક પેટા સ્વર તે રિ ગ ઘ નિ કોમળ કહેવાય છે, અને ફક્ત મ શુદ્ધ સ્વરનો એક નવો પેટા સ્વર થાય છે તેને તીવ્ર મ કહેવામાં આવે છે. એમ રિ ગ ઘ નિ એ ચાર કોમળ અને મ તીવ્ર મળી કુલ ૫ વિકૃત સ્વરો (પેટા સ્વરો) થાય છે. એ પાંચ વિકૃત અને સાત શુદ્ધ સ્વરો મળીને ૧૨ મિશ્ર સ્વરોનો સમૂહ ગણાય છે.

(૩) ૭ મુખ્ય શુદ્ધ સ્વરોના સમૂહને સપ્તક કહે છે. આપ્તા સપ્તકમાં ૭ મુખ્ય સ્વરો હોય છે, તે ઉપરાંત ઉપર કલા તે પાંચ પેટા સ્વરો તેમાંજ ગણવામાં આવે છે. મળીને આપ્તા સપ્તકમાં ૭ શુદ્ધ, ૪ કોમળ (રિ ગ ઘ નિ) અને ૧ તીવ્ર (મ) મળી કુલ ૧૨ સ્વરોનો સમૂહ ગણવામાં આવે છે.

(૪) સાત મુખ્ય મુખ્ય સ્વરોના સમૂહનું ૧ સપ્તક એવાં બધા મળીને ૭ સપ્તકો હોય છે, તેમાંથી આવેલા વગાડવામાં તો ફક્ત ૩ સપ્તકો જ વપરાય છે. તેમનાં નામ—મન્દ્રસપ્તક, મધ્યસપ્તક અને તારસપ્તક. એ ત્રણેમાં મધ્યસપ્તક મુખ્ય છે મધ્યથી કિતનું મન્દ્ર કે તાર સપ્તક છે અને મધ્યથી ચઢતું તે તાર સપ્તક છે. એ દરેક સપ્તકમાં ૭ મુખ્ય અને ૫ વિકૃત-પેટા સ્વરો મળીને બાર મિશ્રસ્વરોનો સમૂહ રોપ છે.

(૫) ગાયનવાદનના અભ્યારીઓની સમવડ માટે સ્વરોનાં કોમલ તીવ્રનાં અને સ-
મકતાં ચિન્હો યોજવામાં આવ્યાં છે. તેમાં જે સ્વર કોમલ હોય તે સ્વરની ઉપર ડાબી
બાજુએ ~ આવું અર્ધચંદ્રાકાર ચિન્હ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે; અને જે સ્વર તીવ્ર હોય
તેને માટે સ્વરની ઉપર જમણી બાજુએ એજ ચિન્હ હોધુ ગણવામાં આવ્યું છે. જેમકે,
રિ ગ ઘ નિ કોમળ લખવા હોય તો રિં ગં ઘં નિં આમ લખવા, અને મ તીવ્ર લખવો
હોય તો મ્ આમ લખવો. શુદ્ધ સ્વરને માટે કોઈ પણ પ્રકારના ચિન્હની જરૂર નથી.

(૬). જેમ કોમળ તીવ્રના ચિન્હની જરૂર છે તેમ સમકોનાં ચિન્હની પણ જરૂર
છે. મુખ્ય સમક તો મધ્યસમક છે, જેથી તેને માટે કોઈ પણ ભતના ચિન્હની જરૂર
નથી. મન્દસમકના સ્વરો લખવા માટે સ્વરના માથા ઉપર ~ આવું મીઠું મૂકવામાં આવે
છે, અને તાર સમકના સ્વરોને માટે સ્વરના માથા ઉપર । આવી ઊભી લીટી કરવામાં
આવે છે, જેમકે, મન્દસમકના સ્વરો સં રિં ગ મં પં ઘં નિં આ પ્રમાણે, અને તાર
મમકના સ્વરો સ્ રિં ગ મં પં ઘં નિં આમ લખવામાં આવશે.

કાળ અને તાલ વિધે.

(૧). સંગીતમાં સ્વર જેમ મુખ્ય છે તેમ તાલ પણ મુખ્ય છે. તાલ એટલે અ-
નુક માત્રાને અંતરે તાળી, ટકોરો કે આધાત કરવો તે. જેમકે, ૪ માત્રાને અંતરે તાળી
મારીએ તો તે “ ૪ માત્રાનો એક તાલ ” થશે, પાંચ પાંચ માત્રાને અંતરે તાળી આ-
પીએ અથવા તો છ છ માત્રાને અંતરે તાળી મારીએ તો જુદા જુદા તાલ ગણાશે. એવી
રીતે તાલ તો અનેક છે પણ ચાલુ વ્યવહારમાં તો બહુજ યોગ્ય તાલ વપરાય છે.

(૨). કોઈ પણ તાલ અનુક અનુક માત્રાના જથ્થાથી બને છે. તે માત્રાઓ મોટેથી
“ એક, બે, ત્રણ, ચાર વગેરે પ્રમાણે બોલી અથવા મનમાં ગણીને ” ગણવામાં આવે
છે. તેમાં માત્રા એટલે શુ તે બાજુવુ જોઈએ. માત્રા એટલે કોઈ પણ અક્ષરને અથવા
સંખ્યાને બહુ ઝડપથી કે બહુ ઉતાવળથી નહિ એવી રીતે બોલતાં સાધારણ રીતે જેટલો
વખત લાગે છે તેટલો વખત સમજવો.

(૩) ગાયનમાં કેટલીક વખતે કોઈ સ્વર કે અક્ષર ૨-૩-૪-૫-૬-૭-૮ કે
તેથી પણ વધારે માત્રાના વખત સુધી લખાવવો પડે છે, અથવા બા બા કે બ
માત્રાની ઝડપથી બોલી જવો પડે છે. જેથી કોઈ પણ અક્ષર કેટકેટલા વખત (માત્રા)
સુધી લખાયો કે ઝડપથી બોલાયો તે વિષેના કાળની ગણતરી કરવા માટે વિદ્વાનોએ ૮
કાળ પાડ્યા છે. તેમના નામ, તે દરેકમાં કેટલી માત્રા ગણાય છે તથા તે દરેકને માટે
કયાં ચિન્હો કરાવવામાં આવેલા છે તે નીચે પ્રમાણે.

કાળનાં નામ.	માત્રા.	ચિન્હ.	કાળનાં નામ.	માત્રા.	ચિન્હ.
૧. મહાહ સપદ.	૧૬	†	૫. લઘુ	૧	ˆ
૨. હંસપદ.	૮	^	૬. કુત.	બા(કે)	~
૩. દિગુર (ઠાકપદ)	૪	છ	૭. અણુ.	બા(કે)	~
૪. ગુર.	૨	ડ	૮. તુટિ.	બા(કે)	~

(૪). આમાંથી મહાહંસપદ અને તુટિ એ બે કાળનો ઉપયોગ વ્યવહારમાં બહુ યતો
નથી, જેથી હંસપદથી તે અણુ સુધીના કાળનો ઉપયોગ હમણે હમણે થાય છે. કોઈ
સ્વર કે અક્ષર ૮ માત્રા સુધી લખાય તો તેને હમપદ કહેવો, ને તે સ્વરની નીચે તેનું

હાડીને પછી કહે છે કે, “ધસકા નોટશન કરો” (આંતુ એટલે કે આગીડ અને લીધી તેનું સંગીત લેખન કરી બતાવો) મીડનું નોટશન ન થઈ શકવાથી તેઓ પોતાનો કંઈ ખરો થયો એમ ખાતરી સામા ગાયકોને આજ નાખે છે પરંતુ સત્ય વાત આમ છે —

આપણી રાગરાગણીઓનું બહુ જ જિજ્ઞાસુ સ્વરૂપ નેવા બધાએ તો શ્રુતિ અને મીડ ઉપર આધાર રાખનાર છે જે ૧૨ સ્વરો વ્યવહારમાં આપણે વાપરીએ છીએ, તેથી પણ રાગરાગણી થઈ શકે છે, પરંતુ તે સ્વરો સ્થૂલ થઈ પડે છે જેથી બાર સ્વરોની વચ્ચેના ખીન્ન ૧૨ પેટા સ્વરો પાડીને તે સ્વરોનો ઉપયોગ કન્વામાં આવે છે આ સ્વરોને શ્રુતિ કહે છે દરેક રાગનો આધાર અમુક અમુક શ્રુતિ ઉપર હોય છે એક સ્વરથી ખીન્ન સ્વર સુધી જે અંતર હોય છે તે બધું અંતર નાદ-સ્વરથી પ્રકાશિત કરતા આ લગ્ન જુલુ કે આલ્યા આવતુ તેને મીડ, ધસીટ, વગેરે કહે છે એ મીડમાં નાદના મૃદુલ સ્પષ્ટ મદત, મધુરતા, પ્રકાશ વગેરે ટેલકાક ગુણો હોય છે ને તે દરેકથી જુદી જુદી અસર થાય છે હવે ખરી વાત એ છે આટલી સૂક્ષ્મ બાબતો ઉપર દૃષ્ટિ નાખી દરેક રાગમાં આવતી શ્રુતિના ચિન્હો અને મીડના ચિન્હોની જાતિઓ નક્કી કરી આ બા દિવના તમામ સંગીત શાસ્ત્રીઓએ ભેગા મળી કંઈ પણ સર્વ માન્ય નિર્ણય કદિ પણ કર્યો નથી તો પછી જ્યાં માત્ર ૧૨ સ્થૂલ સ્વરોનું જ ગાયન લેખન કરવાની આશા નહિ ત્યાં વળી રાગરાગણીઓની ઝીણી બાબતોના ચિન્હો યુક્તર થઈ તેનું મંજીતલેખન થઈ, કાસ્મિરથી તે કન્યાદુભારી ને રામેશ્વરથી હારકા સુધી એક પદ્ધતિથી પ્રચારમાં આવવાની આશા જાણી ? એટલું ખરૂં છે કે, આ પાઠમાં જેટલા ચિન્હો આવી ગયા છે તેટલા જ ચિન્હોથી રાગ રાગણીઓના જિજ્ઞાસુઓ બતાવવા માટે પૂરતા નથી જ તેને માટે તો સર્વાનુમતે વાદ વિવાદ થઈ ખીન્ન નવા ચિન્હો યુક્તર કરી કોઈ એક પદ્ધતિ સ્થાપન થવી જોઈએ માટે હુકમાં કહેવાનું એ છે કે, બ્યવહાર સંગીત, અને રાગરાગણીઓના સાધારણ રૂપો બતાવવા માટે તમા પ્રાથમિક અભ્યાસીને માટે સંગીતલેખન કોઈ પણ રીતે અપૂર્ણ નથી ને તમામ બાબો ઉપલા ચિન્હોથી બતાવી શકાય તેમ છે

ગાયન વાદન પાઠમાળા

સંગીતનાં મૂળતત્ત્વોનું પ્રાથમિક શિક્ષણ.

પુસ્તક ૧ હું—વિભાગ ૨ બે.

ગાયન વાદન કલાનો

અભ્યાસ—(PRACTICE).

ગાવા પાઠોમા સ્વર અને તાલ વિષે વિસ્તારથી સમજાવવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી તે વિષેના શાસ્ત્રીય નિયમોનું જ્ઞાન થશે દરેક સ્વર તથા તાલ એ બંનેનું અનુભવ-સિદ્ધ જ્ઞાન થવા માટે આ વિભાગમા જે પાઠો આપવામા આવે છે તે આ પ્રમાણે—

૧૩ મા પાઠમા સ્વર અને તાલ વિષે ખ્યાસ બાજુવા જેટલી બાબતો આપી છે, તે બાબતો અભ્યાસીએ જરૂર જોખીને પણ ધ્યાનમા રાખવીજ નોંધએ. ૫છી ૧૪ મા પાઠમાં આરભક સરગમો આપી છે તેમાના મનોમતોગા આપેલી સરગમો હારમોનિયમ સાથે ગાવી તથા વગાડવી નોંધએ. ૫ઠી ૧૫ મા પાઠમા વર્ણુલકારની સરગમો આપી છે તે બધી જરૂર ગાવી વગાડવી નોંધએ. એથી સ્વર અને તાલનું પાકુ જ્ઞાન થશે. તે ૫છી ૧૬ મા પાઠમા થાટ (મેલ) આપ્યા છે. થાટ એટલે સગેતી ઉપસિ જેમથી થઈ શકે છે એવા સ્વરોનો આરોહ અને અવરોહ. એવા ૧૭ થાટો આપ્યા છે, તે દરેક થાટમા પાઠ ૧૪ અને પાઠ ૧૫ મા આપેલી સરગમો વગાડી શકાય છે, તે વગાડવાથી સ્વર તથા તાલ વિષે સફળ જ્ઞાન થશે અને સગની મજબુતી ખ્યાલ મગજમા કંઈક કંઈક જીભે થશે. એ ૫છી પાઠ ૧૭ મા સ્વરજ્ઞાનની પરીક્ષા સાર સ્વર પ્રસ્તાર આપ્યો છે. એમા ૭ સ્વરના સુખ્ય મુખ્ય રૂપો આપ્યા છે, એ રૂપો રાગ વગેરેની આલાપોમા જે સ્વરરચના આવે છે તેમા ઘણા વપરાય છે. સાર પાઠ ૧૮ મા પાઠમા વાદ્યવાદન વિષેનો આપ્યો છે, તેમા હારમોનિયમ, પિયાનો, સિતાર, દિલ-રૂપ્પા, ટ્રિલ્લ વગેરે વાદ્યોમા સ્વરોની રચના કેવી હોય છે તે બતાવવા ઉપરાંત વગાડવાની રીતો આપી છે, તેથી પાઠ ૧૫ થી પાઠ ૧૭ સુધીની બધી સરગમો કોઈ પણ વાદ્યમા વગાડી તે સાથે ગાઈ શકાશે. તાલના વાદન માટે તબલાનો ઉપયોગ અને તે ઉપર દરેક તાલના ઢુંકા કેવી રીતે વગાડવા તેના શબ્દો (બોલો) આપ્યા છે, તે ઉપરથી ગમે તે તાલનું ગાયન કોઈ ગાય અથવા વગાડે તો તે સાથે તબલુ વગાડી શકાશે.

મતલબ કે, ગમે તે જાતના સ્વરો અને તાલ કોઈ પણ જાતના વાદ્યમાથી કેવી રીતે ગાવા, વગાડવા એ વિષેના પૂરું ખુલાસો આ ભાગમા આપવામા આવ્યો છે, તેનો ઉપયોગ અભ્યાસીએ આ પુસ્તકમાં કહેલી રીત પ્રમાણે કરવે.

પાઠ ૧૪ મો.

આરંભ સરગમો.

પહેલા વિભાગના પાઠ ૬ માની કલમ ૫૪ મા જણાવ્યા પ્રમાણે તથા દારમો નિયમની સહાયતાથી કલમ ૫૬ મા સૂચવ્યા પ્રમાણે સ્વરોનો અભ્યાસ કર્યા પછી નીચે આપેલી સરગમોના સ્વરો દારમોનિયમ સાથે વગાડીને ગાવા નીચેના મનોયત્નમાં આપેલા સ્વરો કેટકેટલા વખત સુધી લખાવવા તેને આટે દર્શો નિયમ નથી તે તો અભ્યાસીની મરજીની વાત છે એમ માના કે તાલનો કઈ પધ્ધતિ સબધ જ રાખ્યો નથી માત્ર સ્વરોનો ઉચ્ચાર કરવા આટે નીચેના દાખલા આપવામાં આવે છે.

મનોયત્ન ૧ છુ.

(૧)

(૨)

(૩)

સા
સા સા
સા રી
સા સા રી રી
રી
રી રી
રી સા
રી રી સા સા

સા રો ગ
સા ગ
સા સા મ ગ
રી ગ
રી રો મ ગ
ગ
મ ગ રી રી
મ ગ રા સા

સા રો ગ મ
રી ગ મ
સા રી મ
સા સા મ મ
રી રી ગ મ
રી ગ મ મ
મ ગ મ મ
મ મ ગ ગ

મ ગ
મ મ ગ રી
મ મ રી સા
મ મ રી ગ
મ ગ રી સા
મ મ સા સા
મ મ સા રી
મ મ સા ગ

(૪)

(૫)

(૬)

સા રી ગ મ પ
રી ગ મ પ
સા રી મ પ
રી રો મ પ
મ ગ મ પ
મ મ પ પ
સા સા મ ગ પ પ
સા સા મ ગ પ પ

રી રી ગ ગ પ પ
પ પ મ મ ગ ગ
પ પ મ ગ રી રી
પ પ પ પ મ મ
પ મ મ રો સા
મ ગ મ મ પ પ
રી રી મ સા
રી સા

સા રી ગ મ પ ધ
રી ગ મ પ ધ ધ
મ મ પ ધ ધ ધ
મ મ પ પ ધ ધ
ધ ધ પ પ મ મ
ધ ધ પ મ ગ રી
ધ પ મ મ રી સા
ધ પ મ મ રી સા

સા રી ગ મ પ ધ ની
રી ગ મ પ ધ ની
મ મ પ ધ ની ની
મ પ ધ ની સા સા
પ પ ધ ધ ની ની
ની ની સા સા ની ની
ની ની ધ ધ ની ની
ની ની પ મ રી સા

આ પ્રમાણે ૧૨ તાલ તો તમામ હિંદુસ્થાનના ઘણાજ વપરાય છે તેથી સરસા-
તમા ૨૨-૨૩ તાલ ધ્યાનમાં નહીં રાખતા ઉપરના ૧૨ તાલ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે
તોપણ ચાલશે જે તાલની જેટલી માત્રાઓ હોય તેની તેટલી માત્રાઓ ગણવી, અને
તેના ભાગ પ્રમાણે માના ગણી તાળી કે ખાલી આપવા જેમકે, ત્રિતાલની ૧૬ માત્રા છે
તો એકથી તે સોળ સુધી મોઢે બોલીને તાળીઓ મારવી અથવા 'એક, બે, ત્રણ, ચાર
એમ ગણી ગણીને તાળી મારવી, એમ બે રીતે પણ માના ગણી ચકાશે એ સગવડ સાર
હોરી, ચૈતાલ, સુલકાગ, ઝપતાલ, ધમાર, આડચૈતાલ અને એકાદની માત્રાઓના આકડા
ઉપર અને નીચે એમ બે રીતે આપવામાં આવેલા છે, તેમાંથી જે રીતે તાળી મારતા
શ્રવે તે રીતે માત્રા ગણી તાળી અને ખાલી આપના - અને - આ ચિન્હ જે આકડા ઉ
પર હોય તે આપનાવાળી માત્રા બોલતાની સાથે તાળી કે ટપરો મારવો અને ૦ આ ચિ
ન્હવાળી માત્રા બોલતી વખતે હાથ જમણી તરફ નીચે ઝુમવો, અથવા ટપરો મારવો નહિ

મતલબ કે—પહેલા વિભાગમાં જે ૧૨ પાકો આપ્યા છે તે બધામાં કહેલી બાબતો
ધ્યાનમાં ન હોય તોપણ ઉપર જે બાબતો જણાવી છે તેટલી તો ધ્યાનમાં રાખવીજ
જોઈએ એટલે કે, માત્ર સંરના નામ, તેની ટુકડી સંખ્યાઓ, તેના કોમળ તીવ્ર એ બે વિદ્યુત
પ્રકાર, તે વિદ્યુત પ્રકારથી થતા નવા ૪ પેટા સ્વરો, તે ૫ પેટા સ્વરો અને ૭ મુખ્ય
શુદ્ધ સ્વરો ગળીને ૧૦ મિશ્રસ્વરોની માળા, સાત મુખ્ય સ્વરોના સમઘટી થતુ સંસ્કૃત,
એવા મુખ્ય ઉપયોગી ૩ સંસ્કૃત અને દરેક સંસ્કૃતમાં ૧૨-૧૨ મિશ્રસ્વરોની માળાને જયો,
તેમજ કોમળ તીવ્ર સ્વરોના ચિન્હો તથા સંસ્કૃતના ચિન્હો એ બધી સ્વરવિષયની બા
બતોના સળધમાં તેમજ તાળ એટલે શુ માત્રા એટલે શુ ૮ કાળના નામ તેની માના
અને ચિન્હો વિષે તથા ઘણાજ ઉપયોગી એવા ૧૨ તાળની માત્રા તથા તેમાંની કંઈ માત્રા
ઉપર તાળી કે ખાલી આપાય છે એટલી માહિતી ગાવનરિવાના દરેક નવા અભ્યાસીએ
મોઢે ગોખી રાખીને પછી આગળ ચાલવું જોઈએ તે વિના બધું નકાસું છે એટલું મોઢે
ગોખી રાખ્યા પછી ૧ લા વિભાગના પાક વારંવાર વાચીને મનમાં ખૂબ મનન (વિચાર)
કરીને દરેક વિષય ખૂબ ઠસાવી રાખવો જોઈએ

હવે પછીના પાંચમા અભ્યાસને માટે જે સરગમે આપવામાં આવશે તે (પાક
૧૦ મા મમળવી આવ્યા તે પ્રમાણે) સંગીત લેખન પદ્ધતિના નિયમથી આપવામાં
આવશે. તે પદ્ધતિ તો કેવળ ચિન્હો ઉપરજ આધાર રાખે છે તેથી એ સરગમે તથા
કવિતાની સ ગમેની ઉપર કે નીચે જે જે ચિન્હો આપવામાં આવશે તે બધા ચિન્હો
પાક ૧૨ મા તેની સમજણ સાથે આપ્યા છે તેથી કોઈ ચિન્હ વિષે સમજણ ન પડે,
અથવા ગુચવણ પડે તો તે પાકમાં જોઈ સમજી રાખવાથી ખુલાસો થશે. આજકાલ
આપણા રેશમાં ગાવનની અનેક ચોપડીઓ છપાઈ બહાર પડે છે, તેમાં ગાવનોના અક્ષરો
ઉપર સરગમે કે સરગમેના ૧, ૨, ૩, ૪ એવા આકડા આપેલા હોય છે, પણ તે બધી
પદ્ધતિઓમાં મોટી ખામી એ હોય છે કે, દરેક સ્વર કેટલા વખત સુધી લખાવવો કે
ઝડપથી બોલવો એ વિષેની માત્રાના ચિન્હ સ્વરની નીચે આપેલા નથી હોતા, તેથી તે
ચોપડીઓ નકામી હોય છે અને અગ્રે સંગીત વિદ્યાના નવા અભ્યાસીને ખાસ સચવીએ
છીએ કે, બૂલે ચુકે પણ એવી ચોપડીઓનો ઉપયોગ કરવો નહિ, ને છાકરાઓના હાથમાં
એવા પુસ્તકો આપવા પણ નહિ

જે ચિન્હ હોય તે મુકુંડ. જેમકે, સ જો, ૮ માત્રા સુધી લંબાતો હોય અથવા લંબાવવો પડે તો સ્વા આમ લખવો જોઈ. તેમજ જો રિ ૪ માત્રા સુધી લંબાવવો હોય અથવા બોલવો હોય તો રી આમ લખવો જોઈએ. એ પ્રમાણે જેટલા કાળ (માત્રા) સુધી જે અક્ષર કે સ્વર લંબાય તેને માટે જે ચિન્હ હોય તે ધ્યાનમાં સખી, જ્યારે જ્યારે કોઈ અક્ષર કે સ્વરો એવા ચિન્હવાળા જોવામાં આવે ત્યારે ત્યારે તેટલેટલી માત્રા સુધી લંબાવવા. ઉપર કહ્યાં તે ચિન્હો અને તે દરેકથી કેટકેટલી માત્રા ગણવી એ બાબત કદી પશુ ભૂલવી નહી. ।

(૫). કાલ દિગ્દશાનમાં ૨૨-૨૩ તાલ વપરાય છે. તે તાલો કેટકેટલી માત્રાના હોય છે, તે તેમાંની કયી કયા માત્રા ઉપર તાળી, ટકોરો કે આઘાત મારવામાં આવે છે એ વિષે ૧ લા વિભાગના પાઠ ૯ અને ૧૦ માં વિસ્તારથી સમજાવ્યું આપેલી છે તે વાંચવાથી ધ્યાનમાં આવશે, તોપણ નીચેના તાલ, તેની માત્રા સાથે તથા તેના ટકોરોવાળા અંગો અને ખાલીના અંગો સાથે ધ્યાનમાં ગણવા. કેમકે તે તાલો રાજ વપરાય છે.

૧. ત્રિતાલ. માત્રા ૧૬. $\frac{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10}{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10} \frac{11-12-13-14-15}{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10}$

૨. દાદરો. માત્રા ૬. $\frac{1-2-3-4-5-6}{1-2-3-4-5-6}$ અથવા $\frac{1-2-3-4-5-6}{1-2-3-4-5-6}$

૩. લાવણી. માત્રા ૮. $\frac{1-2-3-4-5-6-7-8}{1-2-3-4-5-6-7-8}$

૪. ગજલ માત્રા ૭. $\frac{1-2-3-4-5-6-7}{1-2-3-4-5-6-7}$ અથવા $\frac{1-2-3-4-5-6-7}{1-2-3-4-5-6-7}$

૫. હોરી. માત્રા ૧૪. $\frac{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14}{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14}$

૬. ચાતાલ માત્રા ૧૨. $\frac{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12}{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12}$

૭. તેવરો. માત્રા ૭. $\frac{1-2-3-4-5-6-7}{1-2-3-4-5-6-7}$

૮. મુલકાક. માત્રા ૧૦. $\frac{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10}{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10}$

૯. જપતાલ. માત્રા ૧૦. $\frac{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10}{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10}$

૧૦. ધમાલ. માત્રા ૧૪. $\frac{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14}{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14}$

૧૧. આલચાતાલ માત્રા ૧૪. $\frac{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14}{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14}$

૧૨. એકો. માત્રા ૧૨. $\frac{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12}{1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12}$

આ પ્રમાણે ૧૨ તાલ તો તમામ હિંદુસ્થાનમાં ધણુજ વપરાય છે. તેથી સરખા-
તમાં ૨૨-૨૩ તાલ ધ્યાનમાં નહીં રાખતાં ઉપરના ૧૨ તાલ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે
તોપણ ચાલશે. જે તાલની જેટલી માત્રાઓ હોય તેની તેટલી માત્રાઓ ગણવી, અને
તેના બાગ પ્રમાણે માત્રા ગણી તાળી કે ખાલી આપવાં. જેમકે, ત્રિતાલની ૧૬ માત્રા છે
તો એકથી તે સોળ સુધી મોઢે બોલીને તાળીઓ મારવી અથવા ' એક, બે, ત્રણ, ચાર
એમ ગણી ગણીને તાળી મારવી, એમ બે રીતે પણ માત્રા ગણી શકાશે. એ સગવડ સાફ
હોરી, ચૈતાલ, સુલકામ, ઝપતાલ, ધમાર, આડચોતાલ અને એકલની માત્રાઓના આંકડા
ઉપર અને નીચે એમ બે રીતે આપવામાં આવેલા છે, તેમાંથી જે રીતે તાળી મારતાં
પ્રાપ્તે તે રીતે માત્રા ગણી તાળી અને ખાલી આપવા. - અને - આ ચિન્હ જે આંકડા ઉ-
પર હોય તે આકરાવાળી માત્રા બોલતાની સાથે તાળી કે ટકોરો મારવો અને ૦ આ ચિ-
ન્હવાળી માત્રા બોલતી વખતે હાથ જમણી તરફ નીચે ઝુકાવવો, અથવા ટકોરો મારવો નહિ.

મતલબ કે—પહેલા વિભાગમાં જે ૧૨ પાડો આપ્યા છે તે બધામાં કહેલી બાબતો
ધ્યાનમાં ન રહે તોપણ ઉપર જે બાબતો જણાવી છે તેટલી તો ધ્યાનમાં રાખવીજ
જોઈએ. એટલે કે, માત્ર સ્વરનાં નામ, તેની ટુકી સંજાઓ, તેના કોમળ તીવ્ર એ બે વિકૃત
પ્રકાર, તે વિકૃત પ્રકારથી થતા નવા ૫ પેટા સ્વરો, તે ૫ પેટા સ્વરો અને છ મુખ્ય
શુદ્ધ સ્વરો મળીને ૧૨ મિશ્રસ્વરોની માળા, સાત મુખ્ય સ્વરોના સમુદયથી ધણુ સમક,
એવા મુખ્ય ઉપયોગી ૩ સમકો અને દરેક સમકોમાં ૧૨-૧૨ મિશ્રસ્વરોની માળાનો જયો,
તેમજ કોમળ તીવ્ર સ્વરોના ચિન્હો તથા સમકોના ચિન્હો એ બધી સ્વરવિધેની બા-
બતોના સંબંધમાં તેમજ તાળ એટલે શું, માત્રા એટલે શું, ૮ કાળના નામ તેની માત્રા
અને ચિન્હો વિષે તથા ધણુજ ઉપયોગી એવા ૧૨ તાળની માત્રા તથા તેમાંની કયી માત્રા
ઉપર તાળી કે ખાલી આપાય છે એટલી માહિતી ગાયનવિદ્યાના દરેક નવા અભ્યાસીએ
મોઢે ગોખી રાખીને પછી આગળ ચાલવું જોઈએ. તે વિના બહુ નકાસું છે. એટલું મોઢે
ગોખી રાખ્યા પછી ૧ લા તબાગના પાઠ વારંવાર વાચીને મનમાં ખૂબ મનન (વિચાર)
કરીને દરેક વિષય ખૂબ હસાવી રાખવો જોઈએ.

હવે પછીના પાઠોમાં અભ્યાસને માટે જે સરગઓ આપવામાં આવશે તે (પાઠ
૧૨ માં મમળવી આવ્યા તે પ્રમાણે) સંગીત લેખન પદ્ધતિના નિયમથી આપવામાં
આવશે. તે પદ્ધતિ તો કેવળ ચિન્હો ઉપરજ આધાર રાખે છે તેથી એ સરગઓ તથા
કવિતાની સરગઓની ઉપર કે નીચે જે જે ચિન્હો આપવામાં આવશે તે બધાં ચિન્હો
પાઠ ૧૨ માં તેની સમજણ સાથે આપ્યા છે તેથી કોઈ ચિન્હ વિષે સમજણ ન પડે,
અથવા શુંચવણ પડે તો તે પાઠમાં જોઈ સમજી રાખવાથી ખુલાસો થશે. આગકાલ
આપણા રેશમાં ગાયનની અનેક ચોપડીઓ છપાઈ ગઢાર પડે છે, તેમાં ગાયનોના અક્ષરો
ઉપર સરગઓ કે સરગઓના ૧, ૨, ૩, ૪ એવા આંકડા આપેલા હોય છે, પણ તે બધી
પદ્ધતિઓમાં મોટી ખામી એ હોય છે કે, દરેક સ્વર કેટલા વખત સુધી લખાવવો કે
ઝડપથી બોલવો એ વિષેની માત્રાનાં ચિન્હ સ્વરની નીચે આપેલાં નથી હોતાં, તેથી તે
ચોપડીઓ નકામી હોય છે. અને અગ્રે સંગીત વિદ્યાના નવા અભ્યાસીને ખાસ સૂચવીએ
છીએ કે, બૂલે ચુકે પણ એવી ચોપડીઓનો ઉપયોગ કરવો નહિ, ને છાકરાંઓના હાથમાં
એવાં પુસ્તકો આપવાં પણ નહિ.

મનોયત્ન ૨ બુ.

આ મનોયત્નથી સાત સ્વરની સાથે હંસપદ, દ્વિગુરુ, ગુરુ, લઘુ અને દ્રુત એ પાંચ કાળનું તથા થોડુંક તાલનું જ્ઞાન થશે.

(૧૬). દરેક સ્વર હંસપદ કાળ (૮ માત્રા) સુધી લખાવવો.

સા_૫ | રી_૪ | ગ_૩ | મ_૨ | પ_૧ | ધ_૧ | ની_૧ | સા_૫ | સા_૫ | ની_૧ | ધ_૧ | પ_૧ | મ_૨ | ગ_૩ | રી_૪ | સા_૫ ||

(૧૭). દરેક સ્વર દ્વિગુરુ (કાકપદ કે ૪ માત્રાના) કાળ સુધી લખાવવો

સા_૪ સા_૪ | રી_૪ રી_૪ | ગ_૪ ગ_૪ | મ_૪ મ_૪ | પ_૪ પ_૪ | ધ_૪ ધ_૪ | ની_૪ ની_૪ | સા_૪ સા_૪ |

સા_૪ સા_૪ | ની_૪ ની_૪ | ધ_૪ ધ_૪ | પ_૪ પ_૪ | મ_૪ મ_૪ | ગ_૪ ગ_૪ | રી_૪ રી_૪ | સા_૪ સા_૪ ||

(૧૮). દરેક સ્વર ગુરુકાળ (૨ માત્રા) સુધી લખાવવો.

સા_૨ સા_૨ સા_૨ સા_૨ | રી_૨ રી_૨ રી_૨ રી_૨ | ગ_૨ ગ_૨ ગ_૨ ગ_૨ | મ_૨ મ_૨ મ_૨ મ_૨ | પ_૨ પ_૨ પ_૨ પ_૨ |

ધ_૨ ધ_૨ ધ_૨ ધ_૨ | ની_૨ ની_૨ ની_૨ ની_૨ | સા_૨ સા_૨ સા_૨ સા_૨ | સા_૨ સા_૨ સા_૨ સા_૨ | ની_૨ ની_૨ ની_૨ ની_૨ |

ધ_૨ ધ_૨ ધ_૨ ધ_૨ | પ_૨ પ_૨ પ_૨ પ_૨ | મ_૨ મ_૨ મ_૨ મ_૨ | ગ_૨ ગ_૨ ગ_૨ ગ_૨ | રી_૨ રી_૨ રી_૨ રી_૨ | સા_૨ સા_૨ સા_૨ સા_૨ ||

(૧૯). દરેક સ્વર લઘુકાળથી ઉચ્ચારવો.

(અ). સ_૧ સ_૧ સ_૧ સ_૧ | રિ_૧ રિ_૧ રિ_૧ રિ_૧ | ગે_૧ ગે_૧ ગે_૧ ગે_૧ | મે_૧ મે_૧ મે_૧ મે_૧ | પે_૧ પે_૧ પે_૧ પે_૧ |

એ પ્રમાણે સાતે સ્વરો ચાર ચાર વખત ગાઈ વગાડી આરોહી અવરોહી કરવી.

(બ). દરેક સ્વર દ્રુતકાળની ઝડપથી બોલવો.

સ્ સ્ સ્ સ્ સ્ સ્ સ્ | રિ રિ રિ રિ રિ રિ રિ | એ પ્રમાણે સાતે સ્વરો આઠ આઠ વખત ગાવા વગાડવા, ને આરોહી અવરોહી કરવી.

મનોરથન ઓળખ.

(૧૯) ત્રિતાલ. માત્રા ૧૬.

સા | રી | ગ | મ | પ | ધ | ની | સા | સા | ની | ધ | પ | મ | ગ | રી | સા |
 - - - - -

(૨૦) ત્રિતાલ. માત્રા ૧૬.

સા સા | રી રી | ગ ગ | મ મ | પ પ | ધ ધ | ની ની | સા સા |
 - - - - -
 સા સા | ની ની | ધ ધ | પ પ | મ મ | ગ ગ | રી રી | સા સા |
 - - - - -

(૨૧) ત્રિતાલ. માત્રા ૧૬.

સા સ સ | રી રિ રિ | ગ ગ ગ | મ મ મ | પ પ પ | ધ ધ ધ | ની નિ નિ | સા સંસ |
 - - - - -
 સા સંસ | ની નિ નિ | ધ ધ ધ | પ પ પ | મ મ મ | ગ ગ ગ | રી રિ રિ | સા સસ |
 - - - - -

(૨૨) ત્રિતાલ. માત્રા ૧૬.

સસ સા | રિરિ રી | ગગ ગ | મમ મ | પપ પ | ધધ ધ | નિનિ ની | સંસસા |
 - - - - -
 સસ સા | નિનિ ની | ધધ ધ | પપ પ | મમ મ | ગગ ગ | રિરિ રી | સસસા |
 - - - - -

(૨૩) ત્રિતાલ. માત્રા ૧૬.

સસાસ | રિરીરિ | ગગુગ | મમુમ | પપુપ | ધધુધ | નિનીનિ | સસાસ |
 - - - - -
 સસાસ | નિનીનિ | ધધુધ | પપુપ | મમુમ | ગગુગ | રિરીરિ | સસાસ |
 - - - - -

(२४). त्रिताल. मात्रा १६.

॥ १ ॥

सससस | रिरिरिरि | गगगग | मममम | पपपप | धधधध | निनिनिनि | संससस |
 संससस | निनिनिनि | धधधध | पपपप | मममम | गगगग | रिरिरिरि | सससस |

(२५). त्रिताल. मात्रा १६.

स सा | रि री | ग गु | म म | प प | ध ध | नि नी | सं सा |
 सं सा | नि नी | ध ध | प प | म म | ग गु | रि री | स सा |

(२६). त्रिताल. मात्रा १६.

सा स | री रि | ग ग | म म | प प | ध ध | नी नि | सं सं |
 सा सं | नी नि | ध ध | प प | म म | ग ग | री रि | सा स |

(२७). त्रिताल. मात्रा १६.

स्म ससस | रिरि रिरिरि | गग गगग | म्म ममम | प्प पपप | ध्ध धधध |
 न्हि निनिनि | स्म संसस | स्म संसस | नि निनिनि | ध्ध धधध |
 प्प पपप | स्म ममम | गग गगग | रिरि रिरिरि | स्म ससस |

(२८). त्रिताल. मात्रा १६.

स स्म सस | रि रिरि रिरि | ग गग गग | म स्म मम | प प्प पप |
 ध ध्ध धध | नि न्हि निनि | सं स्म संस | सं स्म संस | नि न्हि निनि |
 ध ध्ध धध | प प्प पप | म स्म मम | ग गग गग | रि रिरि रिरि | स स्म सस |

(૨૯) ત્રિતાલ, માત્રા ૧૬

સસ સ્સ સ | રિરિ રિરિ રિ | ગગ ગ્ગ ગ | મમ મ્મ મ | પપ પ્પ પ | વગેરે.

એજ પ્રમાણે બીજા સ્વરો લઈ આરોહ અવરોહ કરવો ને તાલ પથ્થુ એજ ક્રમ પ્રમાણે આપવો.

(૩૦) ત્રિતાલ, માત્રા ૧૬

સસસ સ્સ | રિરિરિ રિરિ | ગગગ ગ્ગ | મમમ મ્મ | પપપ પ્પ | વગેરે.

એજ પ્રમાણે બીજા સ્વરો લઈ આરોહ અવરોહ કરવો ને તાલ પથ્થુ આપવો.

(૩૧) ત્રિતાલ, માત્રા ૧૬

સ્સ સ્સ સ મ | રિરિ રિરિ રિ રિ | ગ્ગ ગ્ગ ગ ગ | મ્મ મ્મ મ મ | વગેરે.

(૩૨) ત્રિતાલ, માત્રા ૧૬

સ સ્સ સ્સ સ | રિ રિરિ રિરિ રિ | ગ ગ્ગ ગ્ગ મ | મ મ્મ મ્મ મ | વગેરે.

(૩૩) ત્રિતાલ, માત્રા ૧૬.

સ સ સ્સ સ્સ | રિ રિ રિરિ રિરિ | ગ ગ ગ્ગ ગ્ગ | મ મ મ્મ મ્મ | વગેરે.

(૩૪) ત્રિતાલ, માત્રા ૧૬

સ્સ સ્સ સ્સ સ્સ | રિરિ રિરિ રિરિ રિરિ | ગ્ગ ગ્ગ ગ્ગ ગ્ગ | વગેરે.

અનોયત્ન ૪ થું.

(૩૫) ત્રિતાલ, માત્રા ૧૬

સા | રી ગુ | સ રિ ગ મ | સ્ રિ ગ્ મ પ્ ધ નિ સં |

સં | ની ધૃ | સ નિ ઘ પ | સ્ નિ ધ્ પ મ્ ગ્ રિ સ |

५ नंद धदरे, स्व३५ ०१॥भा. ६ ॥

स स रि रि स स | रि रि ग ग रि रि | ग ग म म ग ग | म म प प म म |
 - - . - - . - - . - - .
 प प ध ध प प | ध ध नि नि ध ध | नि नि सं सं नि नि | सं सं रि रि स सं |
 - - . - - . - - . - - .
 स स रि रि स सं | नि नि स सं नि नि | ध ध नि नि ध ध | प प ध ध प प |
 - - . - - . - - . - - .
 म म प प म म | ग ग म म ग ग | रि रि ग ग रि रि | स स रि रि स स |
 - - . - - . - - . - - .

६ सधिम्रच्छादने व्यतञ्जति ऐकता १ स्व३५ । भा. ४

म रि गु | रि ग मु | ग म पु | म प धु | प ध नी | ध नि सा |
 - . - . - . - . - . - .
 स नि धु | नि ध पु | ध प मु | प म गु | म ग री | ग रि सा |
 - . - . - . - . - . - .

७ आक्षेपे व्यञ्जति ऐकता ५ स्व३५ ० भा. ३

स रि ग | रि ग म | ग म प | म प ध | प ध नि | ध नि स |
 - - - - - - -
 सं नि ध | नि ध प | ध प म | प म ग | म ग रि | ग रि स |
 - - - - - - -

८ उद्गीत. अपतास, स्व३५ ०००० भा. १०

स स रि गु रि रि ग मु | ग ग म पु म म प धु | प प ध नी ध ध नि सा |
 - - . - - . - - . - - .
 सं सं नि धु नि नि ध पु | ध ध प मु | प प म गु | म म ग री ग ग रि सा |
 - - . - - . - - . - - .

६ सदानन्द. यतरश्मति ऐक्यात्, स्वरूप । भाषा ४.

म रि ग म | रि ग म प | ग म प ध | म प ध नि | प ध नि स |

सं नि ध प | नि ध प म | ध प म ग | प म ग रि | म ग रि स |

1 0 1 0 1 0 1 0 1 0

१०. निर्दोष. हादरो. स्वस्थ ०। मात्रा ६.

स रि स रि ग म | रिग रिग म प | गम गम पध | मप मप धनि | पध पध निस् |

Name _____ Rank _____
 Unit _____
 Date _____

सं नि सं नि ध ण | निध निध पद्म | धप धप मग | पद्म पद्म गरि | मग मग रिस् |

Name: _____

૧૧. કેકિલ. તાલ હોરી (દીપચ દી) સ્વરૂપ ૪૮ | માત્રા ૧૪.

सरिग सरिगम रिगम रिगमप गमप गमपथ मपथ मपथति । पथति पथतिस्

[illegible]

सनिध सनिधप | निधप निधपस धपस धपसग | पसग पसगारि मगारि मगारिस |

0 100 200 300 400 500 600 700 800 900 1000

१२ त्रिवर्ण्यं अमृतं स्वयं ० ॐ ॥ मात्रा १०

सारि गगग रिग ममम | गग पपप मप धधध | धध निनिनि धनि ससस |

$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$

संनि घयध निध पषप | धष ममम पम गगग | मग रिरिदि गरि मसम |

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

१३ पृथग्ज्वेली, सप्तश्लोकानि अष्टादश, स्वर्ण उ भाग ६

ससस रिरिरि गगग | रिरिरि गगग ममम | गगग ममम पपप |

— — — — —

ममम पपप धधध । पपप धधध निनिनि । धधध निनिनि भ्रभ्रभ्र ।

✦	Group	Area

(३६) त्रिताल, मात्रा १६.

सा । री गु । सा रि ग । रि गु म । रि ग मु । प ध नि स ।
 सा । नी धु । सा नि ध । नि धु ध । नि ध पु । म ग रि ग ।

* (३७) त्रिताल, मात्रा १६.

सा । रि री । गु गु । म म मु । पु. प । ध धु ध । नी नि नि । स स स स ।
 सा । नि नी । धु धु । प प पु । मु. म । ग गु ग । री रि रि । स स स स ।

(३८) त्रिताल, मात्रा १६.

सू सू म रि रि । ग ग ग म म । प प धु धु ध । नि नि स स स ।
 सू सू स नि नि । ध धु धु प प । म म म ग ग । रि रि स सू सू ।

(३९) त्रिताल, मात्रा १६.

सू सू म रि रि । ग ग ग म म । प प प धु धु ध । नि नि नि नि स स स स ।
 सू सू स नि नि । ध धु धु प प । म म म ग ग । रि रि रि रि स सू सू सू ।

(४०) त्रिताल, मात्रा १६.

सू सू स म म । रि रि रि रि रि । ग ग ग ग ग । म म म म म । प प प प प ।
 ध धु धु ध ध । नि नि नि नि नि नि नि । सू सू सू सू सू सू सू । सू सू स स स ।
 नि नि नि नि नि । ध ध धु धु ध । प प प प प । म म म म म । ग ग ग ग ग ।
 रि रि रि रि रि रि रि । सू सू सू सू सू सू सू ।

પાઠ ૧૫ મો.

વર્ણાલંકાર.

(સ્વર અને તાલના પાઠ જ્ઞાન માટે)

વર્ણ એટલે સ રિ ગ મ વજેરે સાત સ્વર, અને અલંકાર એટલે સ્વરોની અમુક જાતની ગુંથણી, એથી થતો સ્વરોનો જે સમુદાય અથવા સ્વરોની રચના તે વર્ણાલંકાર કહેવાય છે એ અલંકારો નીચે આપવામાં આવે છે. એથી સ્વરોનું અને તાલોનું જ્ઞાન બહુ પાકુ થાય છે. માટે ગાયનવિદ્યાના દરેક અભ્યાસીએ તેનો ગાવા વગાડવાનો અને તે પ્રમાણે તાલ દેવાનો અભ્યાસ બહુ રાખવો. મોટા મોટા રાગોનો આલપ કરવામાં તેમજ તાલની તૈયારી કરવામાં આ અલંકારોથી આજળ ઉપર બહુજ ફાયદો થશે હારમોનિયમ સાથે ગાવા વગાડવાનો અભ્યાસ રાખવાથી જાણી અને હાથની તૈયારી પણ સાથે સાથે બહુ સારી થઈ શકશે.

મનોરમ પ મુ.

૧ વિસ્તીર્ણ. હ્રસ્વજાતિએકતાલ, સ્વરૂપ ૦ માત્રા ૨.

સા | રી | ગુ | મુ | પુ | ધુ | ની | સા | સા | ની | ધુ | પુ | મુ | ગુ | રી | સા |

૨ નિષ્કર્ષ હ્રસ્વજાતિએકતાલ, સ્વરૂપ ૦ માત્રા ૨

સ સ | રિ રિ | ગ ગ | મ મ | વ વ | એ રીતે આગળ ચાલુ

૩ માત્રવર્ણ અષ્ટજાતિએકતાલ, સ્વરૂપ ૦ માત્રા ૨.

સ સ સ | રિ રિ રિ | ગ ગ ગ | મ મ મ | વજેરે

૪. ભદ્ર દાદરો સ્વરૂપ ૦

સા રી સા | રી ગુ રી | ગુ મુ ગુ | મુ પુ મુ | પુ ધુ પુ | ધુ ની ધુ |

ની સા ની | સા રી સા | સા રી સા | ની સા ની | ધુ ની ધુ |

પુ ધુ પુ | મુ પુ મુ | ગુ મુ ગુ | રી ગુ રી | સા રી સા |

અવરોહી એજ ક્રમ પ્રમાણે કરવી

૧૪. ગણેશ તાલ ધમાર સ્વરૂપ ૧૧ । માત્રા ૧૪

સ રિ ગ ગ ગ | સ રિ ગ મ પ | સ્ રિ ગ મ પ ધ નિ સ |

સં નિ ધ ધ ધ | સં નિ ધ વ મ | સં નિ ધ પ મ ગ રિ સ |

મનોથલ ૬ કું

નીચે આપેલા અનકારો જરા કહીન છે આટલે વિશેષ ધ્યાન આપી અભ્યાસ કરવો.

૧૫ બિન્દુ ત્રિશ્વજ્ઞતિ એકતાલ સ્વરૂપ ૧૧ માત્રા ૭

સાસાસા રિ | રીરીરી ગ | ગુગુગુ મ | મુમુમુ પ | પુપુપુ ધ | ધુધુધુ નિ | નીનીની સં

સાસાસા નિ | નીનીની ધ | ધુધુધુ પ | પુપુપુ મ | મુમુમુ ગ | ગુગુગુ રિ | રીરીરી સ |

૧૬ ત્રિશ્વજ્ઞતિ દ્વયસ્રજ્ઞતિ એકતાલ, સ્વરૂપ ૦ માત્રા ૨

સરિ | રિગ | ગમ | મપ | પપ્ર | ધનિ | નિસ | સંનિ | નિધ | ધય | પમ | મગ | ગરિ | રિસ

૧૭ ઉદ્ઘાટિત પહેલો ચતુરસ્રજ્ઞતિ એકતાલ સ્વરૂપ ૧ માત્રા ૪.

સરિગરિ | રિગમગ | ગમપમ | મપધપ | પધનિધ | ધનિસંનિ | નિસંરિસં |

સંનિધનિ | નિધપધ | ધપમપ | પમગમ | મગરિગ | ગરિસરિ | રિસનિસ |

૧૮ અવ્યયુચ્ચય દ્વયસ્રજ્ઞતિ એકતાલ સ્વરૂપ ૦ માત્રા ૨

મગ | રિમ | મપ | મધ | પનિ | ધસં | મંધ | નિપ | ધમ | પમ | મરિ | ગમ |

१८ आक्षिप्त. अतरञ्जति ओकता१, स्व३५ । मात्रा ४.

स स ग ग | रि रि म म | ग ग प प | म म घ घ | प प नि नि | ध ध सं सं |
 - . - . - . - . - . - .
 सं सं ध ध | नि नि प प | ध ध म म | प प ग ग | म म रि रि | ग ग स स |
 - . - . - . - . - . - .

२० छत त्रिता३. स्व३५ । ५ । मात्रा १६

सगरिस | रिमगरि | गपमग | मधपम | पनिधप | घसनिध निरिसनि | संगरिस |
 - - . - - - - . - - . -
 संगरिस | निरिसनि | धसनिध | पनिधप | मधपम | गपमग रिमगरि | सगरिस |
 - - . - - - - . - - . -

२१. सौभ नल६ त्रिता३ स्व३५ ०० मात्रा ८

सस गग रि रि सस | रि रि मम गग रि रि | गग पप मम गग | मम धध पप मम |
 - - . - - - . - - - . - - . -
 पप निनि धध पप | धध संस निनि धध | निनि रि रि संस निनि | संस गग रि रि संस |
 - - . - - - . - - - . - - . -
 संस धध निनि संस | निनि पप धध निनि | धध मम पप धध | पप गग मम पप |
 - - . - - - . - - - . - - . -
 मम रि रि गग मम | गग सस रि रि गग | रि रि निनि सस रि रि | सस धध निनि सस |
 - - . - - - . - - - . - - . -

२२ विशेष. अतरञ्जति ओकता३ स्व३५ । मात्रा ४.

सगरिम | रिमपप | गपमध | मधपनि | पनिधस | घसनिरि | निरिसंग |
 - . - . - . - . - . - .
 संघरिनि | निपसध | घमनिप | पगधम | मरिपग | गसमरि | रिनिगस |
 - . - . - . - . - . - .

૨૩ પરિધર્ત અતરસનભતિ એકતાલ સ્વરૂપ । માત્રા ૪

સગ મરિ | રિમ પગ | ગય ધમ | મધ નિપ | પનિ સંધ | ઘસં રિંનિ | નિરિં ગંસ |

- . - . - . - . - . - . - .

સંધ પનિ | નિપ મધ | ધમ ગય | પગ રિમ | મરિ સગ | ગસ નિરિ | રિનિ ધંસ

- . - . - . - . - . - . - .

૨૪. પ્રસ્તાર. દ્વયસ્રગભતિ એકતાલ. સ્વરૂપ = માત્રા ૨

સ મ | રિ પ | ગ ધ | મ નિ | પ સં | ધ રિં | નિ ગં | સં મં |

- - - - - - - -

મં સં | ગં નિ | રિં ધ | સં પ | નિ મ | ધ ગ | પ રિ | મ સ |

- - - - - - - -

૨૫ ટ્રેઝ. અતરસનભતિ એકતાલ સ્વરૂપ । માત્રા ૪

સ સ મ મ | રિ રિ મ પ | ગ ગ ધ ધ | મ મ નિ નિ | પ પ સં સં |

- . - . - . - . - . - .

સં સં પ પ | નિ નિ મ મ | ધ ધ ગ ગ | પ પ રિ રિ | મ મ સ સ |

- . - . - . - . - . - .

૨૬ અવલોકિત. દાદરો સ્વરૂપ । માત્રા ૬.

સસસ મમમ | રિરિરિ પપપ | ગગગ ધધધ | મમમ નિનિનિ | પપપ સસસં |

- . - . - . - . - . - .

સંસંસં પપપ | નિનિનિ મમમ | ધધધ ગગગ | પપપરિરિરિ | મમમ સસસ |

- . - . - . - . - . - .

૨૭ ઊર્ધ્વ. તાલ દાદરો. સ્વરૂપ । માત્રા ૬

સસ મમ સમ | રિપ પપ રિપ | ગધ ધધ ગધ | મનિ નિનિ મનિ | પસ સસં પસં |

- . - . - . - . - . - .

સપ પપ સંપ | નિમ મમ નિમ | ધગ મમ ધગ | પરિ રિરિ પરિ | મસ સસ મસ |

- . - . - . - . - . - .

२८. छहृष्टि. त्रिताल स्व३५ । मात्रा ४.

समगरि | रिपमग | गधपम | मनिधप | पसनिध | धरिसनि | निगरिस |

- . - . - . - . - . - .

संपधनि | निमपध | धममप | परिगम | मसरिग | गनिसरि | रिधनिस |

- . - . - . - . - . - .

२९. छहृष्टि. त्रिताल स्व३५ । मात्रा १६.

ससपप | रिरिधध गगनिनि | ममसस | संसमम | निनिगम धधोरि | सपपस |

- . - . - . - . - . - .

३०. छहृष्टि. जलल त्रिताल. स्व३५ ०१० मात्रा ८.

स स स स रि रि ग म | रि रि रि रि ग ग म प | ग ग ग ग म म प ध |

- - . - - - . - - - . - - .

म म म म प प ध नि | प प प प ध ध नि सं | सं सं सं सं नि नि ध प |

- - . - - - . - - - . - - .

नि नि नि नि ध ध प म | ध ध ध ध प प म ग | प प प प म म ग रि |

- - . - - - . - - - . - - .

म म म म ग ग रि स |

- - . - -

३१. असाह जलल त्रिताल स्व३५ ०१० मात्रा ८.

सरिसरि सरिगरि | रिमरिग रिगमग | गममम गमपम | मपमप मपधप |

- - . - - - . - - - . - - .

पधपध पधनिध | धनिधनि धनिसनि | निसनिस निसरिस | सनिसनि सनिधनि |

- - . - - - . - - - . - - .

नि ध नि ध नि ध प ध | ध प ध प ध प म प | प म प म प म ग म |

+ - . - - - . - - + - . -

म ग म ग म ग रि ग | ग रि ग रि ग रि सरि | रि स रि स रि स निं स |

+ - . - - - . - - + - . -

उ२. सभ यौताक्ष, स्व३५ ॥०० मात्रा १२. ।

सरिगम मगरिस्त सरिगम | रिगमप पमगरि रिगमप | गमपध धपमग गमपध |

— 0 — 0 — — — 1 0 — 0 — — — 0 — 0 — — —

मपधनि निघपप मपधनि | पधनिसं संनिघपपधनिसं | संनिघप पधनिसं संनिघप |

Year 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

नि ध प म म प ध नि नि ध प म | ध प म ग ग म प ध ध प म ग |

— 2 —

प म ग रि रि ग म प प म ग रि | म ग रि स स रि ग म म ग रि स |

૩૩. રંજિત જલદ ત્રિતાલ ૨-૧૫ ૦ ૧૦ માત્ર ૮

स ग रि ग स रि ग म | रि म ग म रि ग म प | ग प म प ग म प ध |

[illegible]

मध पथ मप धनि | पनि धनि पथ निसं | संध निध संनि थप | निप थप निध पम |

ध म प म ध प म ग | प ग म ग प म ग रि | म रि ग रि म ग रि स |

→ 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 10

૩૪ ઉદ્ધારિત જલદ ત્રિતાલ સ્વરૂપ ૦ ૧ ૦ માત્રા ૮

सग सग सरि गम | रिम रिम रिग मप | गप गप गम पध | मध मध मप धनि |

+

पनिपनि पधनिसं । धसंधसं धनिसरिं । निरिंनिरिं निसरिं । सधसंध सनिधप ।

— — — — —

निप निप निध पम | घम घम घष मग | पम पग पम गरि | मरि मरि मग रिस |

$\frac{1}{r} = \frac{1}{R_1} + \frac{1}{R_2}$

३५. व्यावृत्त. जलद निताल. ०।० भात्रा ८.

सग रिम सरि गम | रिम गप रिग मप | गप मध गम पध | मध पनि मप धनि |
 + - . - - - . - - - - . - - - - . - - - - .
 प नि ध सं प ध नि सं | सं ध नि प सं नि ध प | नि प ध म नि ध प म |
 - - . - - - - . - - - - . - - - - . - - - - .
 ध म प ग ध प म ग | प ग म रि प म ग रि | म रि ग स म ग रि स |
 - - . - - - - . - - - - . - - - - . - - - - .

३६. शाल. जलद निताल स्वल्प ०।० भात्रा ८.

सग रिम मग रित्त | रिम गप पम गरि | गप मध धप मग | मध पनि निध पम |
 - - . - - - - . - - - - . - - - - . - - - - .
 प नि ध सं सं नि ध प | सं ध नि प प ध नि सं | नि प ध म म प ध नि |
 - - . - - - - . - - - - . - - - - . - - - - .
 ध म प ग ग म प ध | प ग म रि रि ग म प | म रि ग स स रि ग म |
 - - . - - - - . - - - - . - - - - . - - - - .

३७. निष्ठुजित. जलद निताल. स्वल्प ०।० भात्रा ८.

स म स म सरि ग म | रि प रि प रि ग म प | ग ध ग ध ग म प ध |
 - - . - - - - . - - - - . - - - - . - - - - .
 म नि म नि म प ध नि | प सं प सं प ध नि सं | सं प सं प सं नि ध प |
 - - . - - - - . - - - - . - - - - . - - - - .
 निम निम निध पम | धम धग धप मग | परि परि पम गरि | मस मस मग रित्त |
 - - . - - - - . - - - - . - - - - . - - - - .

३८. येष्टु. जलद निताल. स्वल्प ०।० भात्रा ८.

सम गम सरि गम | रिप मप रिग मप | गध पध गम पध | मनि धनि मपधनि |
 - - . - - - - . - - - - . - - - - . - - - - .
 प सं नि सं प ध नि सं | सं प ध प सं नि ध प | नि म प म नि ध प म |
 + - . - - - - . - - - - . - - - - . - - - - .
 ध ग म ग ध प म ग | प रि ग रि प म ग रि | म स रि स म ग रि स |
 - - . - - - - . - - - - . - - - - . - - - - .

૩૯. કેમ. દાદરો. સ્વરૂપ ૦૧ માત્રા ૬.

સરિ રિગ ગમ | રિગ ગમ મપ | ગમ મપ પધ | મપ પધ ધનિ | પધ ધનિ નિસં |
 + - ૦ - - - - - ૦ - - - - - ૦
 સંનિ નિધ ધપ | નિધ ધપ પમ | ધપ પમ મગ | પમ મગ ગરિ | મગ ગરિ રિસ |
 - - - - - ૦ - - - - - ૦ - - - - - ૦

૪૦ સ્ત્રી સૂક્ષ્મ તાલ સ્વરૂપ ૧૦૧ માત્રા ૧૦.

સરિ સરિગુ સરિગમ | રિગ રિગમુ રિગમપ | ગમ ગમપુ ગમપધ |
 - - - - - - - - - - - - - - - - -
 મપ મપધુ મપધનિ | પધ પધની પધનિસ | સંનિ સંનિધુ સંનિધપ |
 - - - - - - - - - - - - - - - - -
 નિધ નિધપુ નિધપમ | ધપ ધપમુ ધપમગ | પમ પમગુ પમગરિ | મગ મગરુ મગરિસ |
 - - - - - - - - - - - - - - - - -

અનોચત્ત ૭ યુ

૪૧. પદ્માકાર માત્રાપી જાતિ એકતાલ સ્વરૂપ ૬ માત્રા ૮

સરિ સસસ રિગગ | રિગ રિરિરિ ગમમ | ગમ ગગગ મપપ | મપ મમમ પધપ |
 - ૦ - - ૦ - - ૦ - - ૦ - - ૦
 પધપપ ધનિનિ | ધનિધધ નિસંસં | સનિ સસંસં નિધધ | નિધ નિનિનિ ધપપ |
 - ૦ - - ૦ - - ૦ - - ૦ - - ૦
 ધપ ધધધ પમમ | પમ પપપ મગમ | મગ મમમ ગરિરિ | ગરિ ગગગ રિસસ |
 - ૦ - - ૦ - - ૦ - - ૦ - - ૦

૪૨. મહાવજ્ર સૂક્ષ્મ તાલ સ્વરૂપ ૧૦૧ માત્રા ૧૦.

સરિ ગરિ સરિ સરિ ગમ | રિગ મગ રિગ રિગ મપ | ગમ પમ ગમ ગમ પધ |
 - - - - - - - - - - - - - - - - -
 મપ ધપ મપ મપ ધનિ | પધ નિધ પધ પધ નિસં | સંનિ ધનિ સનિ સંનિ ધપ |
 - - - - - - - - - - - - - - - - -
 નિધપધનિધનિધપમ | ધપમપધપધપમગ | પમગમપમપમગરિ | મગરિગમગમગરિસ |
 - - - - - - - - - - - - - - - - -

૪૪ આપર્ત, ઐત્તાલ. ૨૫૩૫ ૧૧૦૦ ખાત્રા ૧૨.

સ રિ ગ રિ સ રિ સ રિ સ રિ ગ મ | રિ ગ મ ગ રિ ગ રિ ગ રિ ગ મ પ |
 ÷ ° - ° - - ÷ ° - ° - -
 ગ મ પ મ ગ મ ગ મ ગ મ પ ધ | મ પ ધ પ મ પ મ પ મ પ ધ નિ |
 ÷ ° - ° - - - ° - ° - -
 પ ધ નિ ધ પ ધ પ ધ પ ધ નિ સ | સ નિ ધ નિ સ નિ સ નિ સ નિ ધ પ |
 ÷ ° - ° - - ÷ ° - ° - -
 નિ ધ પ ધ નિ ધ નિ ધ નિ ધ પ મ | ધ પ મ પ ધ પ ધ પ ધ પ મ ગ |
 ÷ ° - ° - - - ° - ° - -
 પ મ ગ મ પ મ પ મ પ મ ગ રિ | મ ગ રિ ગ મ ગ મ ગ મ ગ રિ સ |
 ÷ ° - ° - - - ° - ° - -

૪૪. ઇદ્રનીલિ આઠ ઐત્તાલ. ૨૫૩૫ ૦૧૧૧ ખાત્રા ૧૪.

સરિ ગમ ગરિ સરિ ગરિ સરિ ગમ | રિગ મપ મગ રિગ મગ રિગ મપ |
 - - ° - ° - ° - - ° - ° - °
 ગમ પધ પમ ગમ પમ ગમ પધ | મપ ધનિ ધપ મપ ધપ મપ ધનિ |
 ÷ - ° - ° - ° - - ° - ° - °
 પધ નિસ નિધ પધ નિધ પધ નિસ | સનિ ધપ ધનિ સનિ ધનિ સનિ ધપ |
 ÷ - ° ° - ° - - - ° - ° - °
 નિધ પમ પધ નિધ પધ નિધ પમ | ધપ મગ મપ ધપ મપ ધપ મગ |
 ÷ - ° - ° - ° - - ° - ° - °
 પમ ગરિ ગમ પમ ગમ પમ ગરિ | મગ રિસ રિગ મગ રિગ મગ રિસ |
 ÷ - ° - ° - ° - - ° - ° - °

४५ भन्दादि त्रिताल. १५। मात्रा १६ ।

सरिगम मगरिस सरिगारि सरिगम । रिगमप पमगरि रिगमग रिगमप

गमपध धपमग गमपम ममपध । मपधनि निधपम मपधप मपधनि

पधनिस सनिधप पधनिध पधनिस । सनिधप पधनिस सनिधनि पधनिस

निधपम मपधनि निधपध निधपम । धपमग गमपध धपमप धपमग

पमगरि रिगमप पमगम पमगरि । मगरिस सरिगम मगरिग मगरिस

४६ भन्दाध्य. त्रिताल, स्व३५। १५। मात्रा १६

सगरिग मगरिग रिगरिस सरिगम । रिगमप पमगम गमगरि रिगमप

गमपम धपमप मपमग ममपध । मपधनि निधपध पधपम मपधनि

पनिधनि सनिधनि धनिधप पधनिस । सधनिध पधनिध निधनिस सनिधप

निपधप मपधप धपधनि निधपम । धपमम गमपम पमपध धपमग

पमगम रिगमम ममपम पमगरि । मरिगरि सरिगरि मरिगम मगरिस

૪૭. પ્રકાશ. ચૈતાલ. સ્વરૂપ ૧૧ ૦ ૦ માત્રા ૧૨.

સસ રિરિ ગગ મમ રિગ રિસ | રિરિ ગગ મમ પમ ગમ ગરિ |

- . - . - - - . - . - -

ગગ મમ પપ ઘપ મપ મગ | મમ પપ ઘઘ નિઘ પપ પમ |

- . - . - - - . - . - -

પપ ઘઘ નિનિ સંનિ ધનિ ઘપ | ઘઘ નિનિ સંસ રિંસ નિસ નિધ |

- . - . - - - . . - -

નિનિ સંસ રિંરિ ગંરિ સંરિ સંનિ | સંસ રિંરિ ગંગ મંમ રિંગ રિસ |

- . - . - - . - . - -

સંસ નિનિ ઘઘ પઘ નિધ નિસ | નિનિ ઘઘ પપ મપ ઘપ ધનિ |

- . - . - - - . - . - -

ધઘ પપ મમ ગમ પમ પધ | પપ મમ ગગ રિગ મગ મપ |

- . - . - - . . . - -

મમ ગગ રિરિ સરિ ગરિ મમ | ગગ રિરિ સસ નિસ રિસ રિગ |

- . - . - - - . - . - -

રિરિ સસ નિનિ ધનિ સનિ સરિ | સસ નિનિ ઘઘ પધ નિધ નિસ |

- . - . - - - . - . - -

४८. अक्षित, शैलास, २५३५ ११०० मात्रा १२,

स ग रि म म रि ग म स रि ग म | रि म ग प प ग म रि रि ग म प |

- . - . - - - . - . - -

ग प म ध ध म प ग ग म प ध | म ध प नि नि प ध म म प ध नि |

- . - . - - - . - - - -

प नि ध म स ध नि प प ध नि स | स ध नि प प नि ध स स नि ध प |

- . - . - - - - - - - -

नि प ध म म ध प नि नि ध प म | ध म प ग ग प म ध ध प म ग |

- . - . - - - . - . - -

प ग म रि रि म ग प प म ग रि | म रि ग स स ग रि म म ग रि स |

- . - . - - - . - . - -

४८. अक्षितश्च २. नित्यास. १५। २५३५ मात्रा १५

सस मम गग रिस सरि गरि सरि मम | रिरि पप मम गरि रिग मग रिग मप |

- - . - - - - . - -

गग धध पप मग मम पम गम पध | मम निनि धध गग मप धप मप र्न्धि.

- - . - - - - . - -

पप संसं निनि धप गध निध पध निसं | संसं पप धध निसं संनि धसं निधप |

- - . - - - - . - -

निनि मम पप धनि निध पध निध पम | धध गग मम पध धप मप नपमग |

- - . - - - - . - -

पप रिरि गग मप पम गम पम गरि | मम सस रिरि गग मम रिग गरिस |

- - . - - - - . - -

५०. सन्निवृत्त. योताद्य. स्व३५ ॥ १० ० मात्रा १२.

स रि ग रि ग म ग रि स रि ग म । रि ग म ग म प म ग रि ग म प ।

८ ० - ० - - ८ ० - ० - -

ग म प म प ध प म ग म प ध । म प ध प ध नि ध प म प ध नि ।

८ ० - ० - - ८ ० - ० - -

प ध नि ध नि स नि ध प ध नि स । स नि ध नि ध प ध नि स नि ध प ।

८ ० - ० - - ८ ० - ० - -

नि ध प ध प म प ध नि ध प म । ध प म प म ग म प ध प म ग ।

८ ० - ० - - ८ ० - ० - -

प म ग म ग रि ग म प म ग रि । म ग रि ग रि स रि ग म ग रि स ।

८ ० - ० - - ८ ० - ० - -

५१ वि. ह. द्वि. संदीर्घ. योताद्य. स्व३५ ॥ मात्रा ११.

सा सा सा रि सा गु । री री री ग री मु । गु गु गु म गु पु । मु मु मु प मु धु ।

० ८ ० ८ ० ८ ० ८ ० ८ ० ८ ०

पु पु ध पु नी । ध ध ध नि ध सा । सा सा सा नि सा धु । नी नी नी ध नी पु ।

० ८ ० ८ ० ८ ० ८ ० ८ ० ८ ०

रि. धु प धु मु । पु पु पु म पु गु । मु मु मु ग मु री । गु गु गु रि गु मु ।

० ८ ० ८ ० ८ ० ८ ० ८ ० ८ ०

૫૨. ચઠાકાર. જલદ ત્રિતાલ. સ્વરૂપ ૦ ૧ ૦ માત્રા ૮.

रिरि रिरि सरि रिरि | गग गग रिग गग | मम मम गम मम | पप पप मप पप |

$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{3}$ $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{5}$ $\frac{1}{6}$ $\frac{1}{7}$ $\frac{1}{8}$ $\frac{1}{9}$ $\frac{1}{10}$ $\frac{1}{11}$ $\frac{1}{12}$ $\frac{1}{13}$ $\frac{1}{14}$ $\frac{1}{15}$ $\frac{1}{16}$ $\frac{1}{17}$ $\frac{1}{18}$ $\frac{1}{19}$ $\frac{1}{20}$ $\frac{1}{21}$ $\frac{1}{22}$ $\frac{1}{23}$ $\frac{1}{24}$ $\frac{1}{25}$ $\frac{1}{26}$ $\frac{1}{27}$ $\frac{1}{28}$ $\frac{1}{29}$ $\frac{1}{30}$ $\frac{1}{31}$ $\frac{1}{32}$ $\frac{1}{33}$ $\frac{1}{34}$ $\frac{1}{35}$ $\frac{1}{36}$ $\frac{1}{37}$ $\frac{1}{38}$ $\frac{1}{39}$ $\frac{1}{40}$ $\frac{1}{41}$ $\frac{1}{42}$ $\frac{1}{43}$ $\frac{1}{44}$ $\frac{1}{45}$ $\frac{1}{46}$ $\frac{1}{47}$ $\frac{1}{48}$ $\frac{1}{49}$ $\frac{1}{50}$ $\frac{1}{51}$ $\frac{1}{52}$ $\frac{1}{53}$ $\frac{1}{54}$ $\frac{1}{55}$ $\frac{1}{56}$ $\frac{1}{57}$ $\frac{1}{58}$ $\frac{1}{59}$ $\frac{1}{60}$ $\frac{1}{61}$ $\frac{1}{62}$ $\frac{1}{63}$ $\frac{1}{64}$ $\frac{1}{65}$ $\frac{1}{66}$ $\frac{1}{67}$ $\frac{1}{68}$ $\frac{1}{69}$ $\frac{1}{70}$ $\frac{1}{71}$ $\frac{1}{72}$ $\frac{1}{73}$ $\frac{1}{74}$ $\frac{1}{75}$ $\frac{1}{76}$ $\frac{1}{77}$ $\frac{1}{78}$ $\frac{1}{79}$ $\frac{1}{80}$ $\frac{1}{81}$ $\frac{1}{82}$ $\frac{1}{83}$ $\frac{1}{84}$ $\frac{1}{85}$ $\frac{1}{86}$ $\frac{1}{87}$ $\frac{1}{88}$ $\frac{1}{89}$ $\frac{1}{90}$ $\frac{1}{91}$ $\frac{1}{92}$ $\frac{1}{93}$ $\frac{1}{94}$ $\frac{1}{95}$ $\frac{1}{96}$ $\frac{1}{97}$ $\frac{1}{98}$ $\frac{1}{99}$ $\frac{1}{100}$

ध ध ध ध प ध ध ध | नि नि नि नि ध नि नि नि | सं सं सं सं नि सं सं सं |

सं सं सं सं नि सं सं सं | नि नि नि नि ध नि नि नि | ध ध ध ध प ध ध ध |

प प प प म प प प । म म म म ग म म म । ग ग ग ग रि ग ग ग ।

— ⑤ — — ⑥ — — ⑦ — — ⑧ — — ⑨ — — ⑩ — — ⑪ — — ⑫ — — ⑬ — — ⑭ — — ⑮ — — ⑯ — — ⑰ — — ⑱ — — ⑲ — — ⑳ — — ㉑ — — ㉒ — — ㉓ — — ㉔ — — ㉕ — — ㉖ — — ㉗ — — ㉘ — — ㉙ — — ㉚ — — ㉛ — — ㉜ — — ㉝ — — ㉞ — — ㉟ — — ㊱ — — ㊲ — — ㊳ — — ㊴ — — ㊵ — — ㊶ — — ㊷ — — ㊸ — — ㊹ — — ㊺ — — ㊻ — — ㊼ — — ㊽ — — ㊾ — — ㊿ — —

५३. भृष्टसङ्गः शैतालः स्वल्पः ॥ ०० भावा १२

આ અલંકાર સનિવૃત્તના સ્વરોને જોવહાવવાથી આવે છે. તેમકે—

सूस्त्रिं रिं गृगृदिं रिं गृगृमृमृ गृगृदिं रिं सूस्त्रिं रिं गृगृमृमृ/

Year	2000	2001	2002	2003	2004
Share of GDP	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00

दि दि ग् ग् म् म् ग् ग् म् म् ष् ष् म् म् ग् ग् दि दि ग् ग् म् म् ष् ष् ।

0.000 0.000 0.000 0.000 0.000 0.000

गृ गृ मृ मृ पृ पृ मृ मृ यृ यृ धृ धृ पृ पृ मृ मृ गृ गृ मृ मृ पृ पृ धृ धृ ।

मृम् पृप् धृष् पृप् धृष् निनिधृष् पृप् मृम् पृप् धृष् निनि।

प ए ष ष नि नि ष ष नि नि सं सं नि नि ष ष प प ष ष नि नि सं सं ।

— 10 —

એજ કમે અપરોહી કરવી.

५४. पारिद्ध. यत्पुत्रञ्च ज्येष्ठताय स्वर्ग्य १। मात्रा ४.

सनि निनि | सध धध | सप पप | सम मम | सग गग | सरि रिरि | सस सस |

÷ • ÷ • - • ÷ • - • ÷ • ÷ •

मरि रिरि | संग गग | सम मम | सप पप | सध धध | सनि निनि | सस सस |

÷ • ÷ • ÷ • - • - • ÷ • - •

५५. ह्रसित. त्रिताल. स्वर्ग्य १५। मात्रा १५.

सा | सात् | सात्ति | सतिगम | सतिगमप | सात्तिगमपध | सात्तिगमपधनि |

- - • - ÷ - •

सात्तिगमपधनिस् | सा | सात् नी | सात् नि ध | स नि ध प | स नि ध प म |

- ÷ - • - -

स नि ध प म ग | स नि ध प म ग रि | स नि ध प म ग रि स् |

- • -

५६. जय.

(आशेद)

(अपशेद)

सरिगमपधनिसनिधपमगरिस

सरिगमपधनिधपमगरिस

सरिगमपधपमगरिस

सरिगमपमगरिस

सरिगमगरिस

सरिगरिस

सरिस

स

सनिधपमगरिसरिगमपधनिस्

सनिधपमगरिगमपधनिस्

सनिधपममपधनिस्

सनिधपमपधनिस्

सनिधपधनिस्

सनिधनिस्

सनिस्

स

૫૭ રથેન.

(આરોહ)

(અવરોહ.)

સરિ સગ સમ સપ સઘ સનિ સસં	સનિ સઘ સપ સમ સંગ સંરિ સંસ
રિગ રિમ રિપ રિઘ રિનિ રિસં	નિઘ નિપ નિમ નિગ નિરિ નિસ
ગમ ગપ ગઘ ગનિ ગસં	ઘપ ઘમ ઘગ ઘરિ ઘસ
મપ મઘ મનિ મસં	પમ પગ પરિ પસ
પઘ પનિ પસં	મગ મરિ મસ
ધનિ ધસં	ગરિ ગસ

૫૮ સ્વરઆલોક.

(આરોહ)

(અવરોહ)

રિ ગ મ પ ધ નિ સં સા	સં નિ ધ પ મ ગ રિ સં સા
॥ ॥ રી	॥ ॥ ની
॥ ॥ ગ	॥ ॥ ધ્ર
॥ ॥ મ	॥ ॥ પૂ
॥ ॥ પૂ	॥ ॥ ઘ
॥ ॥ ધ્ર	॥ ॥ ગૂ
॥ ॥ ની	॥ ॥ રી
॥ ॥ સા	॥ ॥ સા

સૂચના—સંગીતગ્લાહર, પારિજાત, નગવિબોધ વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જે અક્ષરો આપ્યા છે તેજ અવધારો થોડાક ફેરફાર સાથે ઉપર પ્રમાણે આપ્યા છે તેનો અભ્યાસ નિયમિત રીતે કરવાથી સ્વરોનું અને તાલોનું સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

પાઠ ૧૬ મો.

થાટ. (મેલ)

(રાગ ઉત્પાદક સ્વરોના આરોહ અવરોહ.)

રાગને ઉત્પન્ન કરનાર શુદ્ધ, કોમલ કે તીવ્ર એવા સાતે સ્વરોનો સરખા ક્રમથી આરોહ અવરોહ થઈ શકે એવો ને સ્વરોનો સમુદાય તેને થાટ કહે છે. જેમકે સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ' એ સાતે શુદ્ધ સ્વરોનો આરોહ કરીએ, અને તેજ ક્રમે સ' નિ ધ પ મ ગ રિ સ એમ ઉતરી આવી અવરોહ કરીએ તો તે સાત સ્વરોનો શુદ્ધ થાટ થયો કહેવાય. દ્વે એ સાત શુદ્ધ સ્વરોમાંથી માત્ર રિ શુદ્ધને બદલે 'રિ' કોમલ લઘુએ ને બાકીના બધા સ્વર શુદ્ધ લઘુએ તો તે 'કોમલ રિ'નો થાટ કહેવાશે. જેમકે સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ', સ' નિ ધ પ મ ગ રિ સ. એવી રીતે પાંચ કોમલ તીવ્રમાંથી એક, બે, ત્રણ કે પાંચે સ્વરો વારા કરતી લઈ તેની સરખી રીતે આરોહી કે અવરોહી કરવામાં આવે એવો ને સ્વરોનો સમુદાય (સસ્થાન) તેને થાટ કહે છે એ થાટમાં રાગને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોય છે, ને તેથી રાગોનું વર્ગીકરણ થઈ શકે છે.

થાટ એ હિંદિ બાપામનિ પ્રાચીન શબ્દ છે. થાટને બદલે ઠાઠ એવો શબ્દ ગવૈયાઓમાં બોલાય છે. પણ થાટનું સંસ્કૃત પ્રયોગ મેલ એવું નામ છે. મેલ શબ્દની બાબત સંગીત પારિજાતમાં એવી કરી છે કે,

મેલઃ સ્વરસમૂહઃ સ્યાદ્રાગ વ્યંજન શક્તિમાન ।

શ્રિષ્ટોચારણમેવાત્ર સમુદાયઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૩૩૦ ॥ અ. ૧.

રાગની સ્પષ્ટતા કરી શકવાને શક્તિમાન હોઈ શકે એવો ને સ્વરોનો સમુદાય તે મેલ કહેવાય છે. એમાં માત્રે સ્વરોના સમુદાયનું એકદુ (એટલે કે આરોહ અવરોહવાળું) ઉચ્ચારણ હોય છે તેથી તેવા સ્વર સમુદાયને મેલ કહ્યો છે.

રાગવિખોધ પ્રયોગ એમજ કહ્યું છે

× મેલાઃ ક્રમરૂપાસ્તે ભવંતિ × × ॥ વિવેક ૩—૧

ટાકા—મિલન્તિ વર્ગોભવન્તિ રાગાયેષ્વિતિ તદાથયાઃ સ્વરસંસ્થાન વિ-
શેષાઃ યાટ ઇતિ માપાયા (તે કથ્યન્તે કીદશાઃ ?) ક્રમરૂપાઃ ક્રમ આનુપૂર્વ્યા
સ્વરારોહણમેવ રૂપં યેષા તેઽવ્યુત્ક્રમસ્થાપિત સ્વરો ઇતિ યાવત્ ॥

મેલ ક્રમરૂપથી થાય છે એટલે એવી રીતે કે, સ્વરોની રચના કે જે કોમલ તીવ્રને અનુસરી આરોહ અવરોહરૂપ ક્રમવાળા સ્વરોનો સમુદાય તે મેલ. મેલ શબ્દની બુદ્ધિ ટીકા ઉપરથી એવી બુદ્ધિ છે કે, બધા રાગો જેની અદર મળે છે, અથવા વર્ગીકરણ

પામે છે, એવા આશ્રયભૂત સ્વરોની ક્રમરૂપ વિશેષ સંસ્થા તે મેલ જણાવે. મેલને ચાલુ બાધામાં થાટ કહે છે. તે ક્રમરૂપ કેવી રીતે? તે વિષે કહ્યું છે કે, સ્વરોનું એક પછી ને આવયું તે કે જેની અદર દરેક શુદ્ધ, કોમલ અને તીવ્ર સ્વરો વ્યુત્ક્રમ (ઉલટા સુ-લટા ક્રમ કે પ્રસ્તાર) રૂપી સ્થપાયલા હોય એવા ક્રમરોનો જ્યારેક અવરોહરૂપ સમૂહ તે થાટ આ પ્રમાણે ૧૨ સ્વરો લેતાં કુલ કેટલા થાટ થઈ શકે છે તે જોઈએ

હવે જો ૭ શુદ્ધ, ૪ કોમલ અને ૧ તીવ્ર મળી કુલ ૧૨ સ્વરો લઈએ તો તેના અનુક્રમે જૂના જૂના પ્રસ્તાર ક્રમથી ૩૨ થાટ થઈ શકે છે એ ૩૨ થાટોના સ્વરો અને નામો નીચેના કોષ્ટકમાં આપવામાં આવે છે. આમાંથી ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ચાલુ છે એવા ને ચાટો ૪ તેના નામ મોટા અક્ષરથી લખ્યાં છે, અને જે નામો ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં નથી ચાલતા, ને કેવળ દક્ષિણ દેશમાં માત્ર કર્નાટક તરફજ ચાલુ છે તેના નામ નહાના અક્ષરે લખ્યા છે. ને જે ચાટો ઉત્તર હિંદમાં ચાલુ છે તેના હિંદી નામો મોટા અક્ષરે લખી તેની નીચે ફોનમાં કર્નાટક તરફના નામ આપ્યા છે.

અનુક્રમ

દરેક થાટમાં કયા

અ ક સ સ્વરો થાટ-મેલનું નામ કોમલ કે તીવ્ર સ્વર ?

૧ સ રિ ગ મ પ ધ નિ શ કરાભરણ. સર્વે શુદ્ધ સ્વરો.
(ધીરજ કરાભરણ)

૨ , રિ , , , , રામભરી (સર્વકાતા) રિ

૩ , , શ મ , , , ગૌરીમનોહરી ગ

૪ , , શ , , , સરસાગી ધ

૫ , , , , , શ્રીજાદી (હરિજાગેધી) નિ

૬ , , રિ મ , , , કાકિલધિપ. રિંગ

૭ , , રિ શ , , , કાલગડો (માયા માલવગૌળ) રિ ધ

૮ , , રિ , , , ચક્રવાક રિ નિ

૯ , , શ મ , , , પીછ (કીરગણી) ધ ધ

૧૦ , , શ મ , , , કાશી (ખરદરપ્રિયા) મ નિ

૧૧ , , શ , , , ચારકેલી ધ નિ

૧૨	„	રિ	ગ	„	„	ધ	શુ	ધેનુક.	રિ	ગ	ધ
૧૩	„	રિ	ગ	„	„	શુ	નિ	નાટકપ્રયા.	રિ	ગ	નિ
૧૪	„	રિ	શુ	„	„	ધ	નિ	આશાબેગી (વકુલામરમ)	રિ	ધ	નિ
૧૫	„	શુ	ગ	„	„	ધ	નિ	સિંધલેરવી (નટભેરવી)	ગ	ધ	નિ
૧૬	„	રિ	મ	„	„	ધ	નિ	ભેરવી. (દતુમતોડી)	રિ	ગ	ધ
૧૭	મ	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	કલ્યાણ (મેચકમ્યાણી)	મ		
૧૮	„	રિ	„	મ	„	„	„	દિવસનીપૂર્વા (ગમનઅમ)	રિ	મ	
૧૯	„	શુ	ગ	„	„	„	„	ધર્મવતી.	ગ	મ	
૨૦	„	„	શુ	„	„	ધ	„	લતાંગી.	ધ	મ	
૨૧	„	„	„	„	„	શુ	નિ	વાચસ્પતિ.	નિ	મ	
૨૨	„	રિ	ગ	„	„	„	શુ	સુવર્ણાંગી.	રિ	ગ	મ
૨૩	„	રિ	શુ	મ	„	ધ	„	રાતની પૂર્વા (અમવર્ષની)	રિ	ધ	મ
૨૪	„	રિ	„	„	„	શુ	નિ	રામપ્રિય.	રિ	નિ	મ
૨૫	„	શુ	ગ	„	„	ધ	શુ	સિદ્ધેન્દ્રમધ્યમ.	ગ	ધ	મ
૨૬	„	„	ગ	„	„	શુ	નિ	હેમવતી.	ગ	નિ	મ
૨૭	„	„	શુ	„	„	ધ	નિ	નયમપ્રિય.	ધ	નિ	મ
૨૮	„	રિ	ગ	મ	„	ધ	શુ	તોડી (શુભપદ્મવરાણી)	રિ	ગ	ધ
૨૯	„	રિ	ગ	„	„	„	શુ	પૂર્વિધમાર્ગીણી.	રિ	ગ	નિ
૩૦	„	રિ	શુ	„	„	ધ	નિ	નામનારાયણી.	રિ	ધ	નિ
૩૧	„	શુ	ગ	„	„	ધ	નિ	સન્મુખપ્રિય	ગ	ધ	નિ
૩૨	„	રિ	ગ	„	„	ધ	નિ	ભવપ્રિય.	રિ	ગ	ધ

આ પ્રમાણે કુલ ૩૨ ચાટો થાય છે. હવે તેમાંથી પધારે મીઠા હોષ્ટ શકે એવા ભરતે જોતો ઉપયોગ આપણા ઉત્તરદિશમાં કરવામાં આવે છે એવા ૧૨ ચાટો, તેજના અભ્યાસ માટે નીચે આપીએ છીએ

૧. શકરામરણ્યુ. સર્વે શુદ્ધ સ્વરો.	સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ
૨. કાલગડો. રિ ં ધ	સ રિ ગ મ પ ં ધ નિ સ
૩ સિધબૈરવી ગ ં ધ નિ	સ રિ ગ મ પ ં ધ નિ સ
૪ બૈરવી રિ ગ ં ધ નિ	સ રિ ગ મ પ ં ધ નિ સ
૫ તોડી રિ ગ મ ં ધ	સ રિ ગ મ પ ં ધ નિ સ
૬ દિવસની પૂખા રિ મ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ
૭ રાતની પૂખા રિ મ ં ધ	સ રિ ગ મ પ ં ધ નિ સ
૮ ઝીઝીટી નિ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ
૯ કાશી ગ નિ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ
૧૦ ખીલુ ગ ં ધ	સ રિ ગ મ પ ં ધ નિ સ
૧૧ કલ્યાણ્ય મ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ
૧૨ રામગરી રિ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ

આ બધામાં શકરામરણ્યુ યાદ, એટલે કે સાતે શુદ્ધ સ્વરોના આરોહ અવરોહવાળો સ્વરસમૂહ તે મુખ્ય છે. ગયા પાઠોમાં આરોહક સરગમો અને અલકારો આપ્યા છે તે બધા શકરામરણ્યુ યાદના છે. એજ સરગમો અને એજ અલકારો દરેક યાદમાં ગાવાનો અને વગાડવાનો મહાવરો રાખવો. એ વગાડવાની તથા ગાવાની રીત એ છે કે, 'પૂર્વે આ પેલા કોઈ પથ્ય મનોમનની ગમે તે સરગમ હોય તે સરગમમાં જ શુદ્ધ સ્વરો છે તેને બદલે તે સરગમ ને અનુક્રમ યાદમાં વગાડવી કે ગાવી હોય તો તે યાદમાં જોડલા કોમલ તીવ્ર સ્વરો હોય તેટલા સ્વરો, શુદ્ધને બદલે (ને તે સ્વરો) લેવા જોઈએ, પહેલાં જો આ રમક સરગમો આપી છે તે બધી જો કાલગડોના યાદમાં ગાવી કે વગાડવી હોય તો એ સરગમોમાં જ્યાં જ્યાં રિ ધ શુદ્ધ આવે ત્યાં ત્યાં કોમલ રિ ં ધ ગાવા વગાડવા જોવી જ રીતે કોઈ અલકાર કાલગડોના યાદમાં ગાવો વગાડવો હોય તો જ્યાં જ્યાં રિ ધ શુદ્ધ આવે ત્યાં ત્યાં કોમલ રિ ં ધ ગાવા કે વગાડવા જો રીત ઉપરના કોઈ પથ્ય યાદને માટે સમજી લેવી. દાખલા માટે એક જો શુદ્ધ યાદની સરગમો આપી તેને કાલગડો યાદમાં કેવી રીતે વગાડવી તે સ્વરોના ચિન્હ આપી બતાવેલી છે.

૧. ચાટ શંકરાચરણ. તાલ ચતુરસ્ર જાતિ એકતાલ. માત્રા ૪.

સસસ રિગ્ | રિરિરિ ગ્મ્ | ગગગ મ્પ્ | મમમ પ્ધ્ | પપપ ધ્નિ | ઘઘઘ નિસ્ |

÷ • ÷ • ÷ • ÷ • ÷ • ÷ •

સંસંસ નિધ્ | નિનિનિ ધ્પ્ | ઘઘઘ પ્મ્ | પપપ મ્ગ્ | મમમ ગ્રિ | ગગગ રિસ્ |

÷ • ÷ • ÷ • ÷ • ÷ • ÷ •

ચાટ કાલંગડો. તાલ ચતુરસ્ર જાતિ એકતાલ. માત્રા ૪.

સ સ સ રિં ગ્ | રિં રિં રિં ગ્મ્ | ગ ગ ગ મ્ પ્ | મ મ મ પ્ ધ્ |

÷ • ÷ • ÷ • ÷ • ÷ •

પ પ પ ધ્ નિ | ઘ ઘ ઘ નિ સ્ | સં સં સં નિ ધ્ | નિ નિ નિ ધ્ પ્ |

÷ • ÷ • ÷ • ÷ • ÷ •

ધ ધ ધ પ્ મ્ | પ પ પ મ્ ગ્ | મ મ મ ગ્ રિ | ગ ગ ગ રિ સ્ |

÷ • ÷ • ÷ • ÷ • ÷ •

૨. ચાટ શંકરાચરણ. તાલ ચતુરસ્ર જાતિ એકતાલ. માત્રા ૪.

સસ સ્રિગ્મ્ | રિરિ રિગ્મ્પ્ | ગગ ગ્મ્પ્ | મમ મ્પ્ધ્નિ | પપ પ્ધ્નિસ્ |

÷ • ÷ • ÷ • ÷ • ÷ •

સંસં મ્નિધ્પ્ | નિનિ નિધ્પ્મ્ | ઘઘ ધ્પ્મ્ગ્ | પપ પ્મ્ગ્રિ | મમ મ્ગ્રિસ્ |

÷ • ÷ • ÷ • ÷ • ÷ •

૩. ચાટ કાલંગડો તાલ ચતુરસ્ર જાતિ એકતાલ માત્રા ૪.

સસ સ્રિગ્મ્ | રિં રિં રિં ગ્મ્પ્ | ગગ ગ્મ્પ્ ધ્ | મમ મ્પ્ ધ્નિ | પપ પ્ ધ્નિસ્ |

÷ • ÷ • ÷ • ÷ • ÷ •

સંસં સ્નિ ધ્પ્ | નિનિ નિ ધ્પ્મ્ | ઘ ઘ ધ્પ્મ્ગ્ | પપ પ્મ્ગ્રિ | મમ મ્ગ્રિસ્ |

÷ • ÷ • ÷ • ÷ • ÷ •

આ તો શ્રુત કાલંગડોનો રાખલો આધો છે. એ પ્રમાણે ગમે તે ચાટને ખાટે સમજી શકો.

ગાયન વાદનનો જોમે સારો અભ્યાસ કરવો હોય તેણે રાજ સવારમાં વહેલા ઉઠીને હારમોનિયમની સાથે ગાયવગાડવાનો મહાવરો ૧ કલાક સુધી ચાલુ રાખવો. તેમાં રાજ એક એક મનોર્થન લઈ તેમાંની દરેક સરગમો ઉપરનાં ગાયે ચાટમાં વગાડીને સાથે સાથે ગાવાનો અભ્યાસ રાખવો, આ મહાવગથી બહુ શયદો થશે. એથી કેમલ તીવ્ર સ્વરોનું જ્ઞાન બહુ સારું થશે અને, રાગ એટલે શું તે સમજી શકવાની શક્તિ આવશે. તે ઉપરાંત કેમલ તીવ્ર સ્વરોમાંથી મધુરતા છે અને તેથી મનમાં આનંદની જૂદી જૂદી લાગણીઓ ફેલી થાય છે એ વિષેનો અનુભવ મળશે. આ પાઠશાળાનું બીજું પુસ્તક હવે પછી પ્રકટ કરવામાં આવશે તેમાં રાજોનું શિક્ષણ આપવામાં આવશે, તે પ્રસંગે આ ૧૨ શા-નોનો અભ્યાસ ધણેજ આશિર્વાદ રૂપ થઈ પડશે,

નીચેના મનોર્થમાં આપેલી સરગમો અને પદ્ધતિ દરેક અભ્યાસીએ રાજ ગાયે ચાટમાં ગાવા વગાડવા વિષે નિત્ય નિયમ રાખવો.

મનોર્થન ૮ મું.

૧.

નિતાલ. માત્રા ૧૬. ૧૬।

સ સ રિ રિ | ગ ગ મ મ | સ રિ ગ મ | સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ |

સં સં નિ નિ | ધ ધ પ પ | સં નિ ધ પ | સં નિ ધ પ મ ગ રિ સ |

૨.

આડ ચોતાલ, માત્રા ૧૪. ૦।

સ રિ | ગ મ પ મ | ગ રિ ગ મ | સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ |

સં નિ | ધ પ મ પ | ધ નિ ધ પ | સં નિ ધ પ મ ગ રિ સ |

૩.

નિતાલ. માત્રા ૧૬. ૧૬।

સ સ રિ રિ રિ | ગ ગ મ મ | સ રિ ગ મ | સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ |

સં સં સં નિ નિ નિ | ધ ધ પ પ | સં નિ ધ પ | સં નિ ધ પ મ ગ રિ સ |

४.

त्रिताल. भाना १६ । १५ ।

स्रस्रि स्रस्रि स्रि | स्रम् रिदि ग्गम् | स्रि स्रि ग्गम् | स्रि ग्गम् पृथ निस् |

स्रस्रि स्रस्रि स्रि | स्रम् रिदि ग्गम् | स्रि स्रि ग्गम् | स्रि ग्गम् पृथ निस् |

५.

त्रिताल. भाना १६ । १५ ।

स्रस्र रिदिदि ग्गम् | रिदिदि ग्गम् | ग्गम् यम् पृथ | स्रिगम् पृथ निस् |

स्रस्र रिदिदि ग्गम् | रिदिदि ग्गम् | ग्गम् यम् पृथ | स्रिगम् पृथ निस् |

६.

त्रिताल. भाना १६ । १५ ।

स्रि रि ग्गम् यम् | रि ग्गम् यम् पृथ | ग्गम् यम् पृथ घनि | यम् पृथ घनि निस् |

स्रि रि ग्गम् यम् | रि ग्गम् यम् पृथ | ग्गम् यम् पृथ घनि | यम् पृथ घनि निस् |

७.

आद्योत्ताल. ०॥

स्र रि रि | स्रि ग्गम् यम् पृथ | रि ग्गम् यम् पृथ घनि | यम् पृथ घनि निस् |

स्र रि रि | स्रि ग्गम् यम् पृथ | रि ग्गम् यम् पृथ घनि | यम् पृथ घनि निस् |

८.

आद्योत्ताल. ०॥

स्र रि रि | स्रि ग्गम् यम् पृथ | रि ग्गम् यम् पृथ घनि | यम् पृथ घनि निस् |

स्र रि रि | स्रि ग्गम् यम् पृथ | रि ग्गम् यम् पृथ घनि | यम् पृथ घनि निस् |

૯.

જલદ ત્રિતાલ માત્રા ૮. ૦૧૦

x

સ સ્પરિ - - સ્પરિગ્મ્ | રિરિગ્ - - રિગ્મ્પ | ગ્મ્ - - ગ્મ્પ ધ |

- - - - -

મ્મ્પ - - મ્મ્પ્ધનિ | પ્પ્ધ - - પ્પ્ધનિસ્ | સ્સનિ - - સ્નિધ્પ |

- - - - -

નિ નિધ્ - - નિધ્પ્મ્ | ધ્ધ્પ - - ધ્ધ્પ્મ્ગ | પ્પ્મ્ - - પ્મ્ગરિ |

- - - - -

મ્મ્ગ - - મ્મ્ગરિસ્ |

- - - - -

૧૦

જલદ ત્રિતાલ માત્રા ૮. ૧૦૧

સ્પરિરિગ્ - - ગ્મ્મ્પ્ | રિરિગ્મ્ - - મ્મ્પ્ધ | ગ્મ્મ્પ્ - - પ્પ્ધનિ |

- - - - -

મ્મ્પ્ધ - - ધ્નિનિસ્ | સ્નિનિધ્ - - ધ્ધ્પ્મ્ | નિધ્ધ્પ - - પ્મ્મ્ગ |

- - - - -

ધ્ધ્પ્મ્ - - મ્મ્ગરિ | પ્મ્મ્ગ - - મ્મ્ગરિસ્ |

- - - - -

x આ ચિન્હને માટે વિભાગ ૧ ના પાઠ ૧૨ ના ૫૪ ૧૩૨ માં સમજાવેલી આપી છે

આ ચિન્હ 'અમુક જ સ્વરસમૂહની પુનરાવૃત્તિ માટે' યોજાયેલા આગ્રહ છે સ્પરિ - - આમ લખ્યું હોય તો એજ સ્વરસમૂહ ॥ પુન એ વખત પુનરાવૃત્તિ કરવી, એટલે કે ગાવો વગાડવો જેમકે, સ્પરિ સ્પરિ સ્પરિ આમ ત્રણ વખત લખવું ન પડે તે માટે સ્પરિ એમ લખી આગળ - - આવા પુનરાવૃત્તિ દર્શક ચિન્હો લખવા વિશે સમજાવી ગયા છીએ

પલટા

ત્રિતાલ ખાતા. ૧૬. ૧૬૧

- સા | રી | ગ | મ | સા રી | ગ મ | સ રિ ગ મ | સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ |
- સા | ની | ધ | પ | સા ની | ધ પ | સ નિ ધ પ | સ નિ ધ પ મ ગ રિ સ |
૧. સરિગમ્ પમગરિ | સરિગમ્ પધનિસ | સનિધપ્ મપધનિ | સનિધપ્ મગરિસ |
૨. સરિગમ્ પમગમ્ | " | સનિધપ્ મપમમ્ | " |
૩. સરિગમ્ રિગમરિ | " | સનિધમ્ નિધસનિ | " |
૪. સસરિદિ ગમમમ્ | " | સસનિનિ ધપમપ | " |
૫. મગરિમ્ મગીરમ્ | " | સધનિધ પધનિધ | " |
૬. મગરિમ્ સરિગમ્ | " | સધનિધ સનિધપ્ | " |
૭. સરિગમ્ પમમ્ | " | સનિધપ્ ધમપ્ | " |
૮. સરિગમ્ પધનિસ | મપધનિ સરિગરિ | સરિસનિ ધપમપ | નિનિધપ્ મગરિસ |
૯. સરિગમ્ પમગમ્ | રિગમપ્ ધપમપ્ | મપમપ્ મપગમ્ | ગમપ્ધ નિસરિસ |
- સનિધપ્ મપધપ્ | નિધપમ્ ગમપમ્ | ધપમગ્ પમધપ્ | ધપમગ્ રિસનિસ |
૧૦. સરિ ગમ્ ધમ્ | ગમ્ પમ્ ધપ્ | મપ્ ધનિ ધપ્ | મપધનિ પધનિસ |
- સનિ ધપ્ મપ્ | ધપ્ મપ્ ગપ્ | પમ્ ગરિ ગમ્ | પમગરિ મગરિસ |

પાઠ ૩૭ મો.

સ્વર પ્રસ્તાર.

આરણ્યક સારંગમો, વર્ણાલંકાર અને થાટમો આપેલા મનોવલ્લભોને ગોઠી ત્રગાડી બરાબર અભ્યાસ કર્યો હશે તો સ્વર અને તાલ વિષેનું જ્ઞાન બહુ સારું થવું જોઈએ તેમા પશુ સ્વર વિષેનું જ્ઞાન તો ચોક્કસ રીતે થવું જ જોઈએ એ સ્વર જ્ઞાન બરાબર થયું છે કે નહિ તેની પરીક્ષા આર સાત સ્વરોના પ્રસ્તાર આપીએ છીએ

પ્રસ્તાર એટલે આપેલા સ્વરોને જૂઠા જૂઠા ક્રમથી ગોઠવી છુદાં છુદાં રૂપો કરવાં તે જેમકે સ રિ ગ એ ત્રણ સ્વરો આપ્યા હોય તો તે સ્વરોને રિ સ ગ, સ ગ રિ, ગ સ રિ, રિ ગ સ, ગ રિ સ આટલી રીતે જૂઠા જૂઠા ક્રમથી ગોઠવી શકાશે એથી ખીજી રીતે ગોઠવી શકાશે નહિ કેમકે તેમ ગોઠવવા જમએ તો એક જ જાતનું રૂપ બે બે વાર કે તેથી વધુવાર આપી જાય. માટે આવી તરલની ગોઠવણી જેટલા રૂપ નીકળી શકે તેટલા રૂપ કહાડવા તેને પ્રસ્તાર કહે છે

સ્વરો સાત છે, તેમાંથી ૧ સ્વરનો પ્રસ્તાર થઈ શકે નહિ બે સ્વરનો પ્રસ્તાર કરવાથી ૨ રૂપો આવે જેમકે, સ રિ એ બે સ્વરો લખએ તો તેને ઉલટાવી રિ સ એવું જાણુ રૂપ થશે, તેથી ૧ સ રિ અને ૨ રિ સ એવાં બે રૂપો થશે. ત્રણ સ્વરોના પ્રસ્તાર કરવાથી ઉપર મઆણું ૬ રૂપો થશે આર સ્વરોના પ્રસ્તારથી ૨૪, પાંચ સ્વરોના પ્રસ્તારથી ૧૨૦, છ સ્વરોના પ્રસ્તારથી ૭૨૦ અને સાત સ્વરોના પ્રસ્તારથી ૫૦૪૦ રૂપો થશે એ બધા રૂપો અહિ આપીએ તો એક મહોદુ પુસ્તક થાય, જેથી ૧ થી ૭ સ્વરોના પ્રસ્તારોમાંથી કેટલાંક ઉપયોગી રૂપોનાં મનોવલ્લભો આપીએ છીએ

મનોવલ્લભ ૬ શ્રુ.

(૧)	(૨)	(૩)	(૪)	(૫)	(૬)
૧ સ રિ ગ	રિ ગ મ	ગ મ પ	મ પ ધ	પ ધ નિ	ધ નિ સં
૨ 'રિ સ ગ	ગ રિ મ	મ ગ પ	પ મ ધ	ધ પ નિ	નિ ધ સં
૩ સ ગ રિ	રિ મ ગ	ગ પ મ	મ ધ પ	પ નિ ધ	ધ સં નિ
૪ ગ સ રિ	મ રિ ગ	પ ગ મ	ધ મ પ	નિ પ ધ	સં ધ નિ
૫ રિ ગ સ	ગ મ રિ	મ પ ગ	પ ધ મ	ધ નિ પ	નિ સં ધ
૬ ગ રિ સ	મ ગ રિ	પ મ ગ	ધ પ મ	નિ ધ પ	સં નિ ધ

પ્રસ્તાર કહાડવાની રીત—આ રૂપો ઉપર નજર નાખવાથી એવું જણાઈ આવશે કે દરેક ત્રણ ત્રણ સ્વરોના જે છ છ રૂપો થાય છે તેમાં જે છેલ્લો સ્વર હોય તે અંતે આવે એવા બે રૂપ થશે, જે સ્વર બીજો હશે તે અંતે આવે એવાં બે રૂપો થશે, અને જે સ્વર પહેલો હશે તે અંતે આવે એવા બે રૂપો મળી કુલ ૬ રૂપો થશે. જે સ્વર અંતે આવે તે સ્વર ખાદ કરતા જે જે સ્વરો રહેશે તેમા આરોહના ક્રમ પ્રમાણે જે સમજી રૂપ થાય તે પહેલું માંડવું, અને તેને ઉલટાવી બીજું રૂપ માંડવું. જેમકે, રિ ગ મ એ ત્રણ સ્વરનાં ૬ રૂપ કહાડવાં હોય તો અંતે મ આવે એવાં ૨ + અંતે ગ આવે એવાં ૨ + અને અંતે રિ આવે એવાં ૨ રૂપો, મળી કુલ ૬ રૂપો થશે. આ રીતથી દરેક રૂપનો અંતનો એક સ્વર હાથમાં આવ્યા પછી જે જે સ્વરો બાકી રહે તેમા આરોહના અનુક્રમથી સ્વરોનો જે અનુક્રમ બંધાય તે બે સ્વરો, પહેલા રૂપની આગળ મૂકી દેવા, અને તેની નીચે તેજ બે સ્વરોને ઉલટાવી મુકી દેવાથી બીજું રૂપ થશે, જેમકે, રિ ગ મ એ પહેલું રૂપ તો ગ રિ મ એ બીજું રૂપ થશે. હવે ત્રીજું રૂપ અંતે ગ આવે એવું હોવાથી તેમાં બાકી રહેલા રિ મ એ બે સ્વર રહ્યા તે સ્વરો આરોહના અનુક્રમે છે તેથી રિ મ મ એ ત્રીજું રૂપ ને રિ મ ને ઉલટાવી મ રિ ગ થશે એ ચોથું રૂપ થશે. એમ દરેક રૂપને ખાદે સમજી લેવું. એકલે કે, પ્રસ્તાર કહાડવાની પુંકી રીત એ છે કે, આપેલા સ્વરોનો અનુક્રમ બાધી તેમાના દરેક રૂપને અંતે કયા કયા સ્વરો આવે તે ઉપરથી નીચે (ખાજી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે) લખી જવા. તે લખી ગયા પછી જે બે સ્વરો બાકી રહે તેમા પ્રથમનો અનુક્રમ તે પ્રથમ રૂપ, અને તેને ઉલટાવી દેવાથી જે રૂપ થશે તે બીજું રૂપ, એવો ક્રમ રાખવો. આમ કરવાથી સર્વેમા પહેલું જે રૂપ હશે તેથી ઉપર છંદુ રૂપ આવશે. જેમકે, ગ મ પ એવું પહેલું રૂપ હશે તો છેલ્લું રૂપ પ મ ગ એવું ઉપર છંદુ આવશે.

નીચે આપેલા સ્વરોગાથી અને તે અ કવાળા ત્રણ સ્વરો લઈ, તે દરેકનો ઉપરના નિયમ પ્રમાણે પ્રસ્તાર કહાડી છ છ રૂપો કરવા

૧	સ રિ ગ	૧૦	સ મ પ	૧૯	રિ ગ નિ	૨૮	ગ મ નિ
૨	સ રિ મ	૧૧	સ મ ઘ	૨૦	રિ મ પ	૨૯	ગ પ ઘ
૩	સ રિ પ	૧૨	સ મ નિ	૨૧	રિ મ ઘ	૩૦	ગ પ નિ
૪	સ રિ ઘ	૧૩	સ પ ઘ	૨૨	રિ મ નિ	૩૧	ગ ઘ નિ
૫	સ રિ નિ	૧૪	સ પ નિ	૨૩	રિ પ ઘ	૩૨	મ પ ઘ
૬	સ ગ મ	૧૫	સ ઘ નિ	૨૪	રિ પ નિ	૩૩	મ પ નિ
૭	સ ગ પ	૧૬	રિ ગ મ	૨૫	રિ ઘ નિ	૩૪	મ ઘ નિ
૮	સ ગ ઘ	૧૭	રિ ગ પ	૨૬	ગ મ પ	૩૫	પ ઘ નિ
૯	સ ગ નિ	૧૮	રિ ગ ઘ	૨૭	ગ મ ઘ		

भनोपनि १० अ. (चार, स्वरोना भुस्तार,)				
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१ स रि ग मं.	रि ग म प.	ग म प ध.	म प ध नि.	प ध नि सं.
२ रि स ग मं.	ग रि म प	म ग प ध	प म ध नि	ध प नि सं
३ स ग रि म	रि म ग प	ग प म ध	म ध प नि	प नि ध सं
४ ग स रि म	म रि ग प	प ग म ध	ध म प नि	नि प ध सं
५ रि ग स म	ग म रि प	म प ग ध	प ध म नि	ध नि प सं
६ ग रि स म	म ग रि प	प म ग ध	ध प म नि	नि ध प सं
७ स रि म ग	रि ग प म	ग म ध प	म प नि ध	प ध सं नि
८ रि स म ग	ग रि प म	म ग ध प	प म नि ध	ध प सं नि
९ स म रि ग	रि प ग म	ग ध म प	म नि प ध	प सं ध नि
१० म स रि ग	प रि ग म	ध ग म प	नि म प ध	सं प ध नि
११ रि म स ग	ग प रि म	म ध ग प	प नि म ध	ध सं प नि
१२ म रि स ग	प ग रि म	ध म ग प	नि प म ध	सं ध प नि
१३ स ग म रि	रि म प ग	ग प ध म	म ध नि प	प नि सं ध
१४ ग स म रि	म रि प ग	प म ध म	ध म नि प	नि प सं ध
१५ स म ग रि	रि प म ग	ग ध प म	म नि ध प	प सं नि ध
१६ म स ग रि	प रि म ग	ध ग प म	नि म ध प	सं प नि ध
१७ ग म स रि	म प रि ग	प ध ग म	ध नि म प	नि सं प ध
१८ म ग स रि	प म रि ग	ध प ग म	नि ध म प	सं नि प ध
१९ रि ग म स	ग म प रि	म प ध ग	प ध नि म	ध नि सं प
२० ग रि म स	म ग प रि	प म ध ग	ध प नि म	नि ध सं प
२१ रि म ग स	ग प म रि	म ध प ग	प नि ध म	ध सं नि प
२२ म रि ग स	प ग म रि	ध म प ग	नि प ध म	सं ध नि प
२३ ग म रि स	म प ग रि	प ध म ग	ध नि प म	नि सं ध प
२४ म ग रि स	प म ग रि	ध प म ग	नि ध प म	सं नि ध प

ત્રણ સ્વરના ની પ્રમાણે ૭ રૂપો થાય છે તે જ પ્રમાણે ૪ સ્વરોના ૨૪ રૂપો ઠહાડવા એટલે કે, જે ચાર સ્વર આપ્યા હોય તેમાનો ચોથો (છેલ્લો) સ્વર અતે આવે એવા ૬ રૂપો + ત્રીજો સ્વર અતે આવે એવા ૬ + બીજો સ્વર અતે આવે એવા ૬ + અને પહેલો સ્વર અતે આવે એવા ૬ રૂપો અર્થાત્ ૨૪ રૂપો થશે. આ રીતથી ૪ સ્વરના રૂપો ઠહાડતા દરેક રૂપનો ચોથો (છેલ્લો) સ્વર બધી આવે તો પછી બાકીના ૩ સ્વરોના રૂપો ત્રણ સ્વરના પ્રસ્તાર પ્રમાણે ઠહાડવાં

નીચે આપેલા સ્વરોમાથી ગમે તે અઠવાળા સ્વરો લઈ તે દરેકનો પ્રસ્તાર એજ નિયમે ઠહાડી ચોવીસ ચોવીસ રૂપો કરવા.

૧ સ રિ ગ મ	૧૦ સ રિ ધ નિ	૧૯ સ મ ધ નિ	૨૮ રિ મ ધ નિ
૨ સ રિ ગ પ	૧૧ સ ગ મ ધ	૨૦ સ પ ધ નિ	૨૯ રિ મ ધ નિ
૩ સ રિ ગ ધ	૧૨ સ ગ મ ધ	૨૧ રિ ગ મ ધ	૩૦ રિ ગ ધ નિ
૪ સ રિ ગ નિ	૧૩ સ ગ મ નિ	૨૨ રિ ગ મ ધ	૩૧ ગ મ ધ ધ
૫ સ રિ મ ધ	૧૪ સ ગ પ ધ	૨૩ રિ ગ મ નિ	૩૨ ગ મ ધ નિ
૬ સ રિ મ ધ	૧૫ સ ગ પ નિ	૨૪ રિ ગ પ ધ	૩૩ ગ મ ધ નિ
૭ સ રિ મ નિ	૧૬ સ ગ ધ નિ	૨૫ રિ ગ પ નિ	૩૪ ગ પ ધ નિ
૮ સ રિ પ ધ	૧૭ સ મ ધ ધ	૨૬ રિ ગ ધ નિ	૩૫ મ પ ધ નિ
૯ સ રિ પ નિ	૧૮ સ મ ધ નિ	૨૭ રિ મ પ ધ	

भक्तियोग ११ अ. (ध्याय स्वर्गोत्तम प्रस्ताव.)

स रि ग म प	म रि ग प म	स रि म प ग	स ग म प रि	रि ग म प स
रि स ग म प	रि स ग प म	रि स म प ग	ग स म प रि	ग रि म प स
स ग रि म प	स ग रि प म	स ग रि प म	स म ग म रि	रि म ग प स
ग स रि म प	ग स रि प म	म स रि प ग	म स ग प रि	म रि ग प स
रि ग स म प	रि ग स प म	रि म स प ग	ग म स प रि	ग म रि प स
ग रि स म प	ग रि स प म	ग रि स प ग	म ग स प रि	म ग रि प स
स रि म ग प	स रि प ग म	ग रि प म ग	ग ग प म रि	रि ग प म स
रि स म ग प	रि स प ग म	रि स प म ग	ग स प म रि	ग रि प म स
स म रि ग प	स प रि ग म	म प रि म ग	स प ग म रि	रि प ग म स
म स रि ग प	प स रि ग म	प स रि म ग	प स ग म रि	प रि ग म स
रि म स ग प	रि प स ग म	रि प स म ग	ग प स म रि	ग प रि म स
म रि स ग प	प रि स ग म	प रि स म ग	प ग स म रि	प ग रि ग म
स ग म रि प	स ग प रि म	स म प रि ग	स म प ग रि	रि म प म स
ग स म रि प	ग स प रि म	म स प रि ग	म स प ग रि	म रि प ग स
स म ग रि प	स प ग रि म	स प म रि ग	स प म स रि	रि प म ग स
म स ग रि प	प स ग रि म	प स म रि ग	प स म ग रि	प रि म ग स
ग म स रि प	ग प स रि म	म प स रि ग	ग प स ग रि	म प रि ग स
म ग स रि प	प ग स रि म	प म स रि ग	प म स ग रि	प म रि ग स
रि ग म स प	रि ग प स म	रि म प स ग	ग म प स रि	ग म प रि स
ग रि म स प	म रि प स म	म रि प स ग	म ग प स रि	म ग प रि स
रि म ग स प	रि प ग स म	रि प म स ग	ग प म स रि	ग प म रि स
म रि ग स प	प रि ग स म	प रि म स ग	प ग म स रि	प ग म रि स
ग म रि स प	ग प रि स म	म प रि स ग	म प ग स रि	म प ग रि स
प ग रि स प	प ग रि स म	प म रि स ग	प म ग स रि	प म ग रि स

१ ग म प ध नि	ग म प नि ध	ग म ध नि प	ग प ध नि म	म प ध नि ग
२ म ग प ध नि	म ग प नि ध	म ग ध नि प	प ग ध नि म	प म ध नि ग
३ ग प म ध नि	ग प म नि ध	ग ध म नि प	ग ध प नि म	म ध प नि ग
४ प ग म ध नि	प ग म नि ध	ध ग म नि प	ध ग प नि म	ध म प नि ग
५ म प ग ध नि	म प ग नि ध	म ध ग नि प	प ध ग नि म	प ध म नि ग
६ प म ग ध नि	प म ग नि ध	ध म ग नि प	ध प ग नि म	ध प म नि ग
७ ग म ध प नि	ग म ध नि प	ग म नि ध प	ग प नि ध म	म प नि ध ग
८ म ग ध प नि	म ग ध नि प	म ग नि ध प	प ग नि ध म	प म नि ध ग
९ ग ध म प नि	ग ध म नि प	ग नि म ध प	ग नि प ध म	म नि प ध म
१० ध ग म प नि	नि ग म प ध	नि ग म ध प	नि ग प ध म	नि म प ध ग
११ म ध ग प नि	म नि ग प ध	म नि ग ध प	प नि ग ध म	प नि म ध ग
१२ ध म ग प नि	नि म ग प ध	नि म ग ध प	नि प म ध म	नि प न ध ग
१३ ग प ध म नि	ग प नि म ध	ग ध नि म प	म ध नि प म	म ध नि प ग
१४ प ग ध म नि	प ग नि म ध	ध ग नि म प	ध ग नि प म	ध म नि प ग
१५ ग ध प म नि	म नि प म ध	ग नि ध म प	ग नि ध प म	म नि ध प ग
१६ ध ग प म नि	नि म प म ध	नि ग ध न प	नि ग ध प म	नि म ध प ग
१७ प ध ग म नि	प नि ग म ध	ध नि ग म प	ध नि ग प म	ध नि म प ग
१८ ध प ग म नि	नि प ग म ध	नि ध ग म प	नि ध ग प म	नि ध म प ग
१९ म प ध ग नि	म प नि ग ध	म ध नि ग प	प ध नि ग म	प ध नि म ग
२० प म ध ग नि	प म नि ग ध	ध म नि ग प	ध प नि ग म	प प नि म ग
२१ म ध प ग नि	म नि प ग ध	म नि ध ग प	प नि ध ग म	प नि ध म ग
२२ ध म प ग नि	नि म प ग ध	नि म ध ग प	नि प ध ग म	नि प ध म ग
२३ प ध म ग नि	प नि म ग ध	ध नि म ग प	ध नि प ग म	ध नि प म ग
२४ ध प म ग नि	प नि म ग ध	नि ध म ग प	नि ध प ग म	नि ध प म ग

નીચે આપેલા સ્વરોમાંથી જમે તે અંગના સ્વરો લઈ તે દરેકનો પ્રસ્તાર એજ જમે કરાડી એકસોવીસ એકસોવીસ રૂપો કરાડવા

૧ સ રિ ગ મ પ	૮ સ, રિ મ, પ નિ,	૧૫ સ મ પ ધ નિ
૨ સ રિ ગ મ ધ	૯ સ રિ મ ધ નિ	૧૬ રિ ગ મ પ ધ
૩ સ, રિ ગ મ નિ,	૧૦ સ, રિ, પ ધ નિ	૧૭ રિ ગ મ પ નિ
૪ સ રિ ગ પ ધ	૧૧ સ ગ મ પ ધ	૧૮ રિ ગ મ ધ નિ
૫ સ રિ ગ પ નિ	૧૨ સ ગ મ પ નિ	૧૯ રિ ગ પ ધ નિ
૬ સ રિ ગ ધ નિ	૧૩ સ ગ મ ધ નિ	૨૦ રિ મ પ ધ નિ
૭ સ રિ મ પ ધ	૧૪ સ ગ પ ધ નિ	૨૧ ગ મ પ ધ નિ

અનોથાન ૧૨ શું. (૭ સ્વરોનો પ્રસ્તાર)

કોઇ પણ ક સ્વરોનો પ્રસ્તાર કરવાથી ૭૨૦ રૂપો આવે છે, તેમાના બેટલાક ઉપયોગી રૂપો નીચે આપવામા આવે છે (તે દરેકના ૨૪-૨૪ બેરો નીકળી શકશે)

(૧) નિ બાદ

(૨) ધ બાદ

સ રિ ગ મ પ ધ.	સ રિ મ પ ધ ગ.	સ રિ ગ મ પ નિ.	સ રિ મ પ નિ ગ
સ રિ ગ પ મ ધ	સ રિ મ ધ પ ગ	સ રિ ગ પ મ નિ	સ રિ મ નિ પ ગ
સ રિ મ પ ગ ધ	સ રિ પ ધ મ ગ	સ રિ મ પ ગ નિ	સ રિ પ નિ મ ગ
સ ગ મ મ રિ ધ	સ મ પ ધ રિ ગ	સ ગ મ પ રિ નિ	સ મ પ નિ રિ ગ
રિ ગ મ પ સ ધ	રિ મ પ ધ સ ગ	રિ ગ મ પ સ નિ	રિ મ પ નિ સ ગ
સ રિ ગ મ ધ પ	સ ગ મ પ ધ રિ	સ રિ ગ મ નિ પ	સ ગ મ પ નિ રિ
સ રિ ગ ધ મ પ	સ ગ મ ધ પ રિ	સ રિ ગ નિ મ પ	સ ગ મ નિ પ રિ
સ રિ મ ધ ગ પ	સ ગ પ ધ મ રિ	સ રિ મ નિ ગ પ	સ ગ પ નિ મ રિ
સ ગ મ ધ રિ પ	સ મ પ ધ ગ રિ	મ ગ મ નિ રિ પ	સ મ પ નિ ગ રિ
રિ ગ મ ધ સ પ	ગ મ પ ધ સ રિ	રિ ગ મ નિ સ પ	ગ મ પ નિ સ રિ
સ રિ ગ પ ધ ધ	રિ ગ મ પ ધ સ	સ રિ ગ પ નિ મ	રિ ગ મ પ નિ સ
સ રિ ગ ધ પ મ	રિ ગ મ ધ પ સ	સ રિ ગ નિ પ મ	રિ ગ મ નિ પ સ
સ રિ પ ધ ગ મ	રિ ગ પ ધ મ સ	સ રિ પ નિ ગ મ	રિ ગ પ નિ મ સ
સ ગ પ ધ રિ મ	રિ મ પ ધ ગ સ	સ ગ પ નિ રિ મ	રિ મ પ નિ ગ મ
રિ ગ પ ધ સ મ	ગ મ પ ધ રિ સ	રિ ગ પ નિ સ મ	ગ મ પ નિ રિ સ

(३) प आह.	(४) म आह.	(५) ग आह.	(६) रि आह.
स रि ग म ध नि	स रि ग प ध नि	स रि म प ध नि	स ग म प ध नि
स रि ग ध म नि	स रि ग ध प नि	स रि म ध प नि	स ग म ध प नि
स रि म ध ग नि	स रि प ध ग नि	स रि प ध म नि	स ग प ध म नि
स ग म ध रि नि	स ग प ध रि नि	स म प ध रि नि	स म प ध ग नि
रि ग म ध स नि	रि ग प ध स नि	रि म प ध स नि	ग म प ध स नि
स रि ग म नि ध	स रि ग प नि ध	स रि म प नि ध	स ग म प नि ध
स रि ग नि म ध	स रि ग नि प ध	स रि म नि प ध	स ग म नि प ध
स रि म नि ग ध	स रि प नि ग ध	स रि प नि म ध	स ग प नि म ध
स ग म नि रि ध	स ग प नि रि ध	स म प नि रि ध	स म प नि ग ध
रि ग म नि स ध	रि ग प नि स ध	रि म प नि स ध	ग म प नि स ध
स रि ग ध नि म	स रि ग ध नि प	स रि म ध नि प	स ग म ध नि प
स रि ग नि ध म	स रि ग नि ध प	स रि म नि ध प	स ग म नि ध प
स रि ध नि ग म	स रि ध नि ग प	स रि ध नि म प	स ग ध नि म प
स ग ध नि रि म	स ग ध नि रि प	स म ध नि रि प	स म ध नि ग प
रि ग ध नि स म	रि ग ध नि म प	रि म ध नि स प	ग म ध नि स प
स रि म ध नि ग	स रि प ध नि ग	स रि प ध नि म	स ग प ध नि म
स रि म नि ध ग	स रि प नि ध म	स रि प नि ध म	स ग प नि ध म
स रि ध नि म ग	स रि ध नि प ग	स रि ध नि प म	स ग ध नि प म
स म ध नि रि ग	स प ध नि रि ग	स प ध नि रि म	स प ध नि ग म
रि म ध नि स ग	रि प ध नि स ग	रि प ध नि स म	ग प ध नि स म
स ग म ध नि रि	स ग प ध नि रि	स म प ध नि रि	स म प ध नि ग
स ग म नि ध रि	स ग प नि ध रि	म म प नि ध रि	स म प नि ध ग
स ग ध नि म रि	स म ध नि प रि	स म ध नि प रि	स म ध नि प ग
स म ध नि ग रि	स प ध नि ग रि	स प ध नि म रि	स प ध नि म ग
ग म ध नि स रि	ग प ध नि स रि	म प ध नि स रि	म प ध नि स ग
रि ग म ध नि स	रि ग प ध नि स	रि म प ध नि स	ग म प ध नि स
रि ग म नि ध स	रि ग प नि ध स	रि म प नि ध स	ग म प नि ध स
रि ग ध नि म स	रि ग ध नि प स	रि म ध नि प स	ग म ध नि प स
रि म ध नि ग स	रि प ध नि ग स	रि प ध नि म स	ग प ध नि म स
ग म ध नि रि स	ग प ध नि रि स	म प ध नि रि स	म प ध नि ग स

(૭) સ આદ.

રિ ગ મ પ ધ નિ રિ મ પ નિ ગ ધ રિ ગ પ નિ ધ મ મ પ ધ નિ રિ ગ
 રિ ગ મ ધ પ નિ ગ મ પ નિ રિ ધ રિ ગ ધ નિ પ મ ગ મ પ ધ નિ રિ
 રિ ગ પ ધ મ નિ રિ ગ મ ધ નિ પ રિ પ ધ નિ ગ મ ગ મ પ નિ ધ રિ
 રિ મ પ ધ ગ નિ રિ ગ મ નિ ધ પ ગ પ ધ નિ રિ મ ગ મ ધ નિ પ રિ
 ગ મ પ ધ રિ નિ રિ ગ ધ નિ મ પ રિ મ પ ધ નિ ગ ગ પ ધ નિ મ રિ
 રિ ગ મ પ નિ ધ રિ મ ધ નિ ગ પ રિ મ પ નિ ધ ગ મ પ ધ નિ ગ રિ
 રિ ગ મ નિ પ ધ ગ મ ધ નિ રિ પ રિ મ ધ નિ પ ગ
 રિ ગ પ નિ મ ધ રિ ગ પ ધ નિ મ રિ પ ધ નિ મ ગ

અનોથલ ૧૩ મુ. (૭ સ્વરોનો પ્રસ્તાર)

૭ સ્વરોનો પ્રસ્તાર કરવાથી ૫૦૪૦ રૂપો થાય છે. તેમાંથી કુટલાક મુખ્ય મુખ્ય ઉપયોગી રૂપો આપનારા આવે છે (તે દરેકના ૨૪—૨૪ બેરો નીકળી શકશે)

(૧)

(૨)

સ રિ ગ મ પ ધ નિ	સ રિ મ પ ધ ગ નિ	સ રિ ગ મ પ નિ ધ	સ રિ મ પ નિ ગ ધ
સ રિ ગ પ મ ધ નિ	સ રિ મ ધ પ ગ નિ	સ રિ ગ પ મ નિ ધ	સ રિ મ નિ પ ગ ધ
સ રિ મ પ ગ ધ નિ	સ રિ પ ધ મ ગ નિ	સ રિ મ પ ગ નિ ધ	સ રિ પ નિ મ ગ ધ
સ ગ મ પ રિ ધ નિ	સ મ પ ધ રિ ગ નિ	સ ગ મ પ રિ નિ ધ	સ મ પ નિ રિ ગ ધ
રિ ગ મ પ સ ધ નિ	રિ મ પ ધ સ ગ નિ	રિ ગ મ પ સ નિ ધ	રિ મ પ નિ સ ગ ધ
સ રિ ગ મ ધ પ નિ	સ ગ મ પ ધ રિ નિ	સ રિ ગ મ નિ પ ધ	સ ગ મ પ નિ રિ ધ
સ રિ ગ ધ મ પ નિ	સ ગ મ ધ પ રિ નિ	સ રિ ગ નિ મ પ ધ	સ ગ મ નિ પ રિ ધ
સ રિ મ ધ ગ પ નિ	સ ગ પ ધ મ રિ નિ	સ રિ મ નિ ગ પ ધ	સ ગ પ નિ મ રિ ધ
સ ગ મ ધ રિ પ નિ	સ મ પ ધ ગ રિ નિ	સ ગ મ નિ રિ પ ધ	સ મ પ નિ ગ રિ ધ
રિ ગ મ ધ સ પ નિ	ગ મ પ ધ સ રિ નિ	રિ ગ મ નિ સ પ ધ	ગ મ પ નિ સ રિ ધ
સ રિ ગ પ ધ મ નિ	રિ ગ મ પ ધ સ નિ	સ રિ ગ પ નિ મ ધ	રિ ગ મ પ નિ સ ધ
સ રિ ગ ધ પ મ નિ	રિ ગ મ ધ પ સ નિ	સ રિ ગ નિ પ મ ધ	રિ ગ મ નિ પ સ ધ
સ રિ પ ધ ગ મ નિ	રિ ગ પ ધ મ સ નિ	સ રિ પ નિ ગ મ ધ	રિ ગ પ નિ મ સ ધ
સ ગ પ ધ રિ મ નિ	રિ મ પ ધ મ સ નિ	સ ગ પ નિ રિ મ ધ	રિ મ પ નિ ગ સ ધ
રિ ગ પ ધ સ મ નિ	ગ મ પ ધ રિ સ નિ	રિ ગ પ નિ સ મ ધ	ગ મ પ નિ રિ સ ધ

(३)	(४)	(५)	(६)
सरिगमधनिप	सरिगपधनिम	सरिमपधनिग	सगमपधनिरि
सरिगधमनिप	सरिगधपनिम	सरिमधपनिग	सगमधपनिरि
सरिमधगनिप	सरिपधगनिम	सरिपधमनिग	सगपधमनिरि
सगमधरिनिप	सगपधरिनिम	समपधरिनिग	समपधगनिरि
रिगमधसनिप	रिगपधसनिम	रिमपधसनिग	गमपधसनिरि
सरिगमनिधप	सरिगपनिधम	सरिमपनिधग	सगमपनिधरि
सरिगनिमधप	सरिगनिपधम	सरिमनिपधग	सगमनिपधरि
सरिमनिगधप	सरिपनिगधम	सरिपनिमधग	सगपनिमधरि
सगमनिरिधप	सगपनिरिधम	समपनिरिधग	समपनिगधरि
रिगमनिसधप	रिगपनिसधम	रिमपनिसधग	गमपनिसधरि
सरिगधनिमप	सरिमधनिपम	सरिमधनिपग	सगमधनिपरि
सरिगनिधमप	सरिमनिधपम	सरिमनिधपग	सगमनिधपरि
सरिधनिगमप	सरिधनिगपम	सरिधनिपपग	सगधनिमपरि
सगधनिरिमप	सगधनिरिपम	समधनिरिपग	समधनिगपरि
रिगधनिसमप	रिगधनिमपम	रिमधनिसपग	गमधनिसपरि
सरिमधनिगप	सरिपधनिगम	सरिमधनिमग	सगपधनिमरि
सरिमनिधमप	सरिपनिधमस	सरिपनिधमग	सगपनिधमरि
सरिधनिमगप	सरिधनिपगम	सरिधनिपमग	सगधनिपमरि
समधनिरिगप	सपधनिरिगम	सपधनिरिमग	सपधनिगमरि
रिमधनिसगप	रिपधनिसगम	रिपधनिसमग	गपधनिसमरि
सगमधनिरिप	समपधनिरिम	समपधनिरिग	समपधनिगरि
सगमनिधरिप	सगपनिधरिम	समपनिधरिग	समपनिधगरि
सगधनिमरिप	सगधनिपरिम	समधनिपरिग	समधनिपगरि
समधनिगरिप	सपधनिगरिम	सपधनिमरिग	सपधनिमगरि
गमधनिसरिप	गपधनिसरिम	गपधनिसरिग	गपधनिसगरि
रिगमधनिसप	रिमपधनिसम	रिमपधनिसग	गमपधनिसरि
रिगमनिधसप	रिगपनिधसम	रिमपनिधसग	गमपनिधसरि
रिगधनिमसप	रिगधनिपसम	रिमधनिपसग	गपधनिपसरि
रिमधनिगसप	रिपधनिगसम	रिपधनिमसग	गपधनिमसरि
गमधनिरिसप	गपधनिरिसम	गपधनिरिसग	गपधनिगसरि

(૭)

રિગમપધનિસ	રિમપનિગધસ	રિગપનિધમસ	મપધનિરિગસ
રિગમધપનિસ	ગમપનિરિધસ	રિમધનિપમસ	ગમપધનિરિસ
રિગપધમનિસ	રિગમધનિપસ	રિપધનિગમસ	ગમપનિધરિસ
રિમપધગનિસ	રિગમનિધપસ	ગપધનિરિમસ	ગમધનિપરિસ
ગમપધરિનિસ	રિગધનિમપસ	રિમપધનિગસ	ગપધનિમરિસ
રિગમપનિધસ	રિમધનિગપસ	રિમપનિધગસ	મપધનિગરિસ
રિમપનિપધસ	ગમધનિરિપસ	રિમધનિપગસ	નિધપમગરિસ
રિગપનિમધસ	રિગપધનિમસ	રિપધનિમગસ	

સ્વરપ્રસ્તારનો ઉપયોગ કરવાની રીત.

સ્વરપ્રસ્તારનો જે રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેમાંની પહેલી રીતને સ્વર-વાચ્યન કહે છે અને બીજી રીતને સ્વરપરીક્ષણ કહે છે પહેલી કરતા બીજી રીત ઉલટી છે પહેલી રીતમાં લખેલા સ્વરો વાચવાના હોય છે ત્યારે બીજી રીતમાં રક્ત કાનથી સંભળાયેલા સ્વરો ઝોળખી, તેના નામ દેવાના હોય છે, એને “ સરગમ ” કરવી એમ પણ કહે છે એ બંને રીતો વિષે વિશેષ ખુલાસાથી સમજાવીએ છીએ

સ્વરવાચ્યન (સરગમ વાચવી)

આત્માર સુધી આવી ગયેલા પાઠમાં જે વિષયો શીખી ગયા તે ઉપરથી સમજાયું દુશે જ કે, આ દુનિયામાં જોટલા નાદ અવાજ, ચન્દ, ધ્વનિ વગેરે સાંભળાય છે તે બધા ૭ પ્રકારના વિભાગમાં આવી જાય છે એ દરેકને સ્વર કે સુર કહે છે સ્વરોની સ્ સ રિ ગ મ પ ધ નિ એ અનુક્રમે ટૂંકી સરાઓ છે એટલે કે, સ કહેતા ‘ ધૂન સ્વરોનો જે નાદ તેની ’ સરા સમજવી, રિ કહેતા “ ઋષભ સ્વરોનો જે નાદ તેની ” અથવા મમજવી, ગગરે ત્યારે સ્વરવાચ્યન એટલે કોઈ પણ સ્વરોની જે સરગમ લખેલી હોય તે સરગમના દરેક સરારૂપ અક્ષરો, તેના જે મૂળ નાદ હોય તેમાં બોલવા (ગાવા) તેનેજ સ્વરવાચ્યન કહે છે. ધારો કે, સી સ એ સરગમ વાંચવી હોય તો, ઋષભ અને ધૂનનો જે અવાજ હારમેનિયમમાંથી નીકળતો હોય તે અવાજમાં, અનુક્રમે રિ અને સ બોલવા તેને રિ સ સ્વરવૃત્ત વાચ્યન કહે છે આટલી સાદી બાબત સમજાવી પછી પ્રસ્તારમાં આવેલા ગમે તે સ્વરવૃત્ત સ્વરવાચ્યન કેવી રીતે કરવું તે નીચેના ખુલાસા ઉપરથી સમજી શકાય

આ પાઠમાં ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત સ્વરોના પ્રસ્તારના રૂપો મનોપલ્ન ૬ માં તે ૧૨ સુધી આપ્યા છે તેમાં પ્રથમ ત્રણ સ્વરોના રૂપો મનોપલ્ન ૬ માં આપ્યા છે તે લેવા તે આવડ્યા પછી ક્રમેક્રમે ચલતા મનોપલ્નો લેવા. મનોપલ્ન ૮ માં છ સમૂહો આપ્યા છે તેમાંથી દરેક સમૂહના પ્રસ્તારથી ૭-૭ રૂપો લખાયા છે તે આપ્યા છે, તેમાંથી સ રિ ગ એ પ્રથમ સમૂહ લેવા. એ સમૂહમાં એ પહેલું રૂપ છે ને તે સહેલું છે,

જાથી એ સરગમ જે તે અવાજમાં બોલી જવી. બીજું રૂપ રિ સ ગ છે, તેમાંના રિ સ્વર; હારમોનિયમના રિ ના પડછામાંથી જે સ્વર નીકળે છે તે સ્વરમાં બરાબર બોલવો; ને તેજ રીતથી સ ગ એ બે સ્વરો જે તે સ્વરમાં બોલવા. પાછલા પાઠોમાં આવી ગયેલાં મનોપ્રતોનો અભ્યાસ બે બરાબર કર્યો હશે તો તમને આ બધું સહેલું થઈ પડશે; પરંતુ એ અભ્યાસ બે કાચો હશે તો બધી સરગમો જે તે સ્વરમાં બરાબર બોલી શકાવાનું નહિ બને, માટે પ્રથમ પ્રથમ હારમોનિયમની મદદ લેવી.

સ્વરોનું વાંચન કરતી વખતે શરૂઆતમાં હારમોનિયમની મદદ આ પ્રમાણે લેવી. પ્રથમ જે સ્વર બોલવો હોય તે સ્વરનો ઉચ્ચાર મુરમાં કરી જોઈ, પછી એ સ્વર બરાબર તેજ સ્વરમાં બોલાયો છે કે નહિ. તે જાણવા માટે હારમોનિયમમાં તે સ્વરનો પડદો વગાડીને, તેની સાથે આપણો સ્વર મેળવી જોવો. જેમકે રિ સ ગ એમાંથી રિ સ્વર, હારમોનિયમની મદદ વિના પ્રથમ આપણા મળામાંથી કઢાડી, પછી તે સ્વર બરાબર સ્વરમાં બોલવો કે નહિ તે જાણવા માટે, હારમોનિયમમાં રિ નો પડદો વગાડી જે સ્વર સંભળાય, તેની સાથે આપણો સ્વર મેળવી જોવો. જે મળામાંથી નીકળતો સ્વર “એમુરો” (રિ ના સ્વર કરતાં ઊંચો કે નીચો) હશે તો તુરત ખબર પડી જશે.

સ્વરવાંચન કે સ્વરપરીક્ષણ કરતી વખતે એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, એ ક્રિયાના આદિથી તે અંત સુધી હારમોનિયમમાં કે, તમારી પાસે જે કોઈ ચાછંત્ર હોય તેમાં સ્વર ચાલુ રાખવો. જેમકે, એ સ્વર મગજમાં રમતો રહેશે. હશે તોજ ખીન સ્વરો બોળખી શકાશે.

આ પ્રમાણે પ્રથમ એકજ “સરમમ” લઈ તેનાં બધાં રૂપો ક્રમેક્રમે વાંચી જવાં. ને તે એટલી રીતે પાઠાં થાય કે, હારમોનિયમ સાથે આપણા અવાજને સરખાવતાં બહુજ થોડી ભૂલો જણાઈ આવે છે એમ લાગે ત્યારે હારમોનિયમની મદદ થોડી થોડી બોલી કરતાં જવી. અથવા એમ કરવાથી વધારે વખત લાગે, ને તમારી પાસે કોઈ લાપક શિક્ષક ન હોય તો, દરેક રૂપો પ્રથમ હારમોનિયમમાં વગાડી, તે સાથે મોઝેથી ગાંધ જવાનો જોઈએ તો અભ્યાસ કરવો. આમ કરવાથી તો સહેલું થઈ પડે એ સ્પષ્ટ જ છે. આ રીત પ્રમાણે એક જ પ્રકારના રૂપો ૧૦—૧૨ વખત સુધી હારમોનિયમ સાથે માર્છ વગાડી અભ્યાસ કરવાથી એ રૂપો, પછીથી હારમોનિયમની મદદ વિના વાંચી (બોલી કે ગાંધ) શકાશે. આ પ્રમાણે એક એક મનોપ્રત લઈ, તેમાં આપેલા સરમમના સમૂહો એક પછી એક લેતા જઈ, તેનાં રૂપોને ખૂબ પાઠાં કરવાં.

સ્વરપરીક્ષણ (સરગમ કરવી)

સ્વરવાંચનના અભ્યાસથી આ અભ્યાસ હલદી રીતે કરવાનો છે. એમ ધારો કે, કોઈ પક્ષ જાતનો સ્વર તમે સાંભળ્યો. હવે એ સ્વર કે અવાજ સ છે, કે રિ છે, કે ગ છે એ જોળખી કઢાડી તેનું નામ દેવું તે સ્વરપરીક્ષણ કહેવાય છે. ધારો કે, એક કાપડે પોતાનો ટુકડો કપ્યો, અને કોઈ તમને પૂછે કે, “આ સ્વર કયો તે કહો” ? આ

ઉપરથી કોયલનો સ્વર દારમોનિયમના પ ના પડદા સાથે મળતો આવતાં તમે તુરત કહી દેશો કે, “ હમણાં કોયલ બોલી તેનો સ્વર પ છે ”. આ પ્રકારે સ્વર ઝોળખવા તેને સ્વરપરીક્ષા કે “ સરગમ કરવી ” એમ કહે છે એ સંબંધને બદલે “ સ્વર નામકરણ ” (સ્વરનું નામ પાડવું તે) કે “ સ્વરાભિધાન ” (સ્વરનું નામ દેવું તે) એ સંબંધો પણ વાપરી શકાશે. સ્વરપરીક્ષાનો અભ્યાસ કરવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે.

સ્વરવાચનનો અભ્યાસ કરતી વખતે જે મનોયત્નો અને તેમાંના સ્વરસમૂહો લઈ કમેકમે ચઢતા ચઢતા સ્વરોના પ્રસ્તારો લીધા હતા તેજ આ અર્થે પણ સંમજી લેવો. પ્રથમ તો સ રિ ગ નાં છે એ રૂપો લીધાં છે, અને તેમાંનાં દરેક, રૂપોની સરગમો, બીજી માણસ મોઢેથી નહિ બોલતાં, માત્ર “ આઆઆઆ ” એમ બોલી તમને તેની સરગમ કરવાનું કહે છે, અથવા બીજી માણસ દારમોનિયમ ઉપર બેસી, સ રિ ગ નાં છે એ રૂપો એક પછી એક વગાડી તમને ઝોળખવા માટે કહે છે, તો તેની સરગમ કરતાં શીખવાની પદ્ધતિ આમ ગંખવી. એક માણસને દારમોનિયમ વગાડવા માટે બેસાડવો. દારમોનિયમના પડદા ઉપર સ રિ ગ મ પ ઘ નિ એ સાતે ૨૧૭ લખી રાખવા, પછી સ રિ ગ નો પ્રસ્તાર કરવાથી જે છે રૂપો થાય તે એક કાગળ ઉપર લખી તેના હાથમાં આપવાં, અને તેમાંથી એક રૂપ વગાડી પછી તેણે દારમોનિયમ વગાડવાનું બધું રાખી, તમને પૂછવા માટે કહેવું કે “ મેં કયા કયા સ્વરોના પડદા વગાડ્યા ? ” આવી યોગ્યવણ કર્યા પછી, દારમોનિયમનો પહેલા સમજનો સ નો પડદો કાયમ રીતે ઘાળી રાખવો. કેમકે, એથી સ નો અવાજ પહેલેથી તે હૃદયે સુધી ચાલુ રહેશે પછી સ રિ ગ એવું પહેલું રૂપ વગાડી, તમને તે પૂછશે ત્યારે તે સ્વરો કાનથી સાંભળી, મનમાં સ રિ ગ એમ બોલી, એ બંને બરાબર મળતા આવે છે કે નહિ તેનો અનુભવ કરીને કહેવું કે, તમે વગાડેલા પડદા તે સ રિ ગ છે આમ પહેલું રૂપ ઝોળખ્યા પછી તે બીજું રૂપ રિ સ ગ વગાડશે. તેમાં પ્રથમનો રિ ઝોળખવો, પછી સ સ્વર ઝોળખવો ને પછી ગ સ્વરને ઝોળખી, મનમાં બરાબર અનુભવ કરી પછી રિ સ ગ એમ કહી દેવું. આમ ૩-૪ સ્વરના રૂપો ઝોળખી કઢાડતા વાર નહિ લાગે ૫૭૮ થાય, છ તથા સાત સ્વરના રૂપો ઝોળખતાં બહુ મુશ્કેલી પડશે. તે બધા અધરા રૂપો ઝોળખવાની સરલ રીત એજ છે કે, તેમાંના એક એક સ્વર પૃથક્ પૃથક્ સાંભળી, તે સ્વર ઝોળખી કઢાડી પછી આખા રૂપની બધી સરગમો કહી દેવી ધારો કે, રિ ગ મ પ ઘ નિ એ રૂપ દારમોનિયમમાં ધીમે ધીમે વગાડ્યું. તેમાં પ્રથમ રિ નો સ્વર કાત ઉપર પડશે, એ પડતાની સાથે મનમાં સ રિ ગ મ પ એમ બોલતા જવું, ને કાન ઉપર પડેલા સ્વર તેમાંના કયા સ્વરની સાથે મળતો આવે છે તે મેળવતા જવો. જે રિ બોલતાની સાથે દારમોનિયમના પડદાનો સ્વર મળતો આવ્યો તો રિ એમ કહેવું, પછી એજ કમે ગ મ પ ઘ નિ એ સ્વરો લઈ, ઝોળખી ઝોળખીને સરગમ કરતા જવી આમ ત્રણ વાર સ્વરનો અભ્યાસ વારંવાર કરવાથી ૩-૪ સ્વરોનું ઝોળખાણ થશે. ને એ શક્તિ વધતા વધતા પાંચ, છ, અને પછી સાત સ્વરોના રૂપો ઝટઝટ ધ્યાનમાં ઉતરતાં જશે ઘણી જ ઉત્તમતાથી સરગમો મગજમાં રહી રવા માટે પાછળ આપેલાં મનોયત્નોની સરગમો જેમ બને તેમ ખૂબ ગાવી,

વગાડવી, મનમાં ધૂંટવી, અને ઠસાવવી. એથી સ્વરવાચનની અને સ્વરપરીક્ષાની શક્તિ વધતી જશે.

પ્રથમ શુદ્ધ સ્વરોત્પન્ન વાંચન તથા પરીક્ષણ કરતાં ફાળા પછી, તેજ મનોમત્તમાં આવેલાં રૂપોમાંના સ્વરોને કોમલતાથી કરી તે પ્રકારવાળા સ્વરો વાંચવા અને ઝોળા ખતાં શીખવા.

સ્વરવાચન અને સ્વરપરીક્ષણથી થતા અહાન લાભ.

આ જાને પ્રકારના અભ્યાસથી એટલો બધો લાભ થાય છે, કે જેનું વર્ણન કરતાં વિસ્તાર થયો ધઈ જાય, તેપણ ટૂંકામાં સમજાવીએ છીએ. લખેલા સ્વરો બરાબર બોલી (વાંચી) જાયો, અને તે સ્વરની નીચે જેટલી માત્રાઓનાં ચિન્હ દેવા તે પ્રમાણે લખેલા સ્વરો સંખ્યા કે ટૂંકાવી શકો. એટલી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય તો તમે ગાયનશાસ્ત્રના અરધા માર્ગનો પાર પામ્યાજ સમજજો. ધારો કે, તમને અત્યુત્તમ ગાયન આવડતું નથી. પણ હું તે ગાયન લખી, તેના દરેક અક્ષરો ઉપર, માત્રાનાં ચિન્હ સાથે સ્વરો લખી, આપું ગાયન સંગીતસેખનપદ્ધતિના રૂપમાં લખીને તમને જતાવીશ, તો તે ગાયન તમે કાગળે જોતાં જ બોલી શકશો; અથવા તમારો જો અનુભવ ઝોલો હશે તો તે ગાયન કોઈની સહાયતા વિના ધીમે ધીમે પણ બેસાડી શકશો અને પછી તેજ ગાયન બરાબર બોલી શકશો. અથવા એટલું પણ નહિ થઈ શકે તો તે ગાયન હારમોનિયમની સહાયતાથી તો ચોક્કસ રીતે ગાઈ વગાડી શકશો એમા તો કશો શક જ નથી. પૂરોપ, અમેરિકાથી હજારો સંગીતો સંગીતસેખનપદ્ધતિથી છપેલાં આવે છે. ને તે અહિં આવતાંની સાથે જ, જેઓ સ્વરવાચનમાં બહુ હુશિયાર હોય છે તેઓ ઝટ વાંચીને ગાઈ શકે છે, ને કોઈ પણ વાજમાં વગાડતું એ તો તે કરતા પણ સહેલાઈથી કરી શકે છે.

સ્વરપરીક્ષણની શક્તિ વધવાથી તો તે કરતાં પણ વિશેષ લાભ થાય છે. આ દુનિયાનો મને તે જાતનો ધ્વનિ કે અવાજ હશે તે કયા સ્વરનો છે તે તમે ઝટ સમજી શકશો. કોઈ પણ પ્રાસ પાસેના બેધ્વનિઓ વચ્ચેના તફાવત સમજી શકશો, અને તેમાંથી અલભ્ય આનંદ મેળવતા જશો. આવી રિઘતિ થશે ત્યારે તમારી મંત્રણેન્દ્રિય બહુ સૂક્ષ્મ થશે, અને તમે આ નાદમય દુનિયાને દરેક પગલે પગલે અતકાર રૂપે અનુભવશો. દુનિયાના દરેક અવાજની મીઠાસ, તેની મૃદતા, તેની સુદરતા, તેની અગાધ શક્તિ અને તેમાંથી ઝરતો અમૃત સરખા પ્રેમનો પ્રવાહ બહુ સારી રીતે પ્રત્યક્ષ કરી શકશો. ચકલી, મેનાં, પોપટ, કોયલ, સારસ, મોર, બીલાડીના ન્હાના ન્હાનાં બચ્ચાં, કુતરાંનાં બચ્ચાં, તથા એવાં જ બીજાં પ્રાણીઓ તથા તેમના બચ્ચાંના મધુર મધુર અવાજો સાંભળી તેમાંથી તમને કંઈક અલૌકિક આનંદ થશે. મનુજ બાલકનાં રડવાનાં મધુર—કોમળ અવાજો સાંભળી તમારૂં અતકરણ તેવુંજ મૃદુલ અનુભવશે. મનલગ કે, આ જગતમાં જેટલા નાદ માત્ર છે અને તેમા જે અલૌકિક આનંદ હારેલો છે તેના ખગ સ્વરૂપનો અનુભવ, તમને દિન પ્રતિ દિન અભ્યાસથી વિશેષ વિશેષ પ્રાપ્ત થતો જશે.

આજકાલ બધે એમ જોવામાં આવે છે કે, જે લોકો ગાયન, ખીલકુલ જાણતા નથી તેઓ શરૂઆતથીજ સિતાર, દિલરૂખા, ફિર્રા કે એવાંજ કોઈ તંત્રવાદ શીખવા જાય છે. તેમને પ્રથમ મુશ્કેલી તે વાદ્યમાંના તાર મેળવવાની આવી પડે છે. તેમાં વળી સિતાર કે દિલરૂખા તરફ (નીચેના તાર) વાળી હોય તો તો મહા મુશ્કેલી સમજવી. આવે પ્રસંગે મેળવી આપનાર જે કોઈ સ્વરોના યાનવાજો સારો શિક્ષક હોય તોજ કહે; નહિ તો શીખનારનું બહુ ગાડું ચટકી પડે. વળી એવા કોઈ શિક્ષકે વાદ્ય મેળવી આપ્યું, ને વિદ્યાર્થી વગાડવા જાય, ને ખુટીઓ ઉતરી જઈ તાર લગાર બેસુરા ધમ્ જાય તેની ખજાર વગાડનારને નહીં પડવાથી જે ગ્રાસદાયક કઠોરતા ઉત્પન્ન થાય છે તેનું તો વર્ણન પશુ કરી શકાય તેમ નથી. માટે તંત્રવાદના તાર, તેની અંદરની તરફના તાર, વળી વાદ્ય ઉપર બાધેલા સ્વરોના પડદા બરાબર સુરીલી જગાના યોગ્ય બિંદુ ઉપર છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી અને એ તપાસને અતે સ્વરનો પડદો ઉપર નીચે ખસેડીને બરાબર સુરીલા સ્થાન ઉપર કાયમ કરવો, એ બધું જાણવામાં આવે તોજ તંત્રવાદ કીખવાનું સરસ યર્ષ શકે છે, માટે કોઈ પણ જાતના તંત્રવાદનો અભ્યાસ કરવાની પહેલા સ્વરોનું જ્ઞાન હોવું ધણુંજ જરૂરનું છે, અને તે માટે પણ સ્વરપ્રસ્તારનો ઉપયોગ કરી, સ્વરવાચન તથા સ્વરપરીક્ષણના અભ્યાસની પ્રથમ ખાસ જરૂર છે.

વળી ધારો કે તમે નાટક જોવા ગયા. તેમાંના એક એકટરે (પાત્રે) કોઈ સારૂ ગાયન ગાયું. એ ગાયનના સ્વરો તમને બહુજ ગિય લાગ્યા, ને તેતો તમારે જાણી લેવા છે. હવે જે તમે સ્વરને જાણખયાની શક્તિ બરાબર રીતે ધરાવી શકતા હો તો તે ગાયન સાંભળીને દુરત તેની સરગમ લખી લેશો, તો એ ગાયન તમારા હાથમાં આવી જશે. એજ પ્રમાણે તમે કોઈ સારા ગવૈયાની મીઠાસમાં ગયા. એ ગવૈયાએ કોઈ એવો રાગ ગાયો કે તે તમે જાણતા ન હો. પરંતુ તે જે મુશવટ કરશે તેને તમે સારી રીતે જાણખી શકતા હોવાથી તમે તેની સરગમ કરી લેશો, એટલે તેવીને તેવીજ મુશવટ તમે પોતે પણ કરી શકશો. જે સારા સ્વરપરીક્ષકો હોય છે તેઓ તો એટલી ઝડપથી સરગમ કરી શકે છે કે, એક તરફ તમે ગાતા જાઓ, અથવા જેમએ તેવી તૈયારીની તાન મારો તોપણ, તેઓ ખીજ તરફ તેની સરગમ બોલી જાય છે આ રીતિ પ્રાપ્ત થવી અતિ આવશ્યક છે, ને એ રીતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે અત્યાર સુધી જેટલા મનોમથનો આપ્યા છે તેનો તત્તમનો બરાબર અભ્યાસ કરવાની બહુ જરૂર છે.

પાઠ ૧૮ મો.

વાદ્યવાદન.

તતં યેનાવનદં ચ મુવનં નિજવાપયા ।

આનન્દઘનમધ્યેમિ તં પ્રહ્લમુપિરે હરમ્ ॥ ૧ ॥

(સંગીત રતનાકર, વાદ્યાધ્યાય.)

અર્થ-જે પરમેશ્વરે યોતાની ભાવા-શક્તિથી જગતને વિસ્તારેલું છે (તતં), નિય-
મથી બદ્ધ કરેલું છે (અઘનદં), તે આનન્દઘન રૂપ પ્રહ્લમુપિર-શબ્દપ્રહ્લમય શબ્દ-
રની શત્તિ કરે છે.

વાદ્ય એટલે કોઈ પણ જાતનું વાજીંજ, અને વાદન એટલે વગાડવું. એટલે કે
કોઈ પણ જાતનું વાજીંજ વગાડવું તે વાદ્યવાદન કહેવાય છે. વાદ્યો અનેક જાતનાં છે
અને તેના પ્રકાર પણ અનેક છે, કે જે વિષે પાઠ ૧ લાની કસમ ૩ તથા ૪ માં સમ-
જુતી આપવામાં આવી છે આપણા દેશમાં મુખ્યત્વે કરીને તણુરો, સિતાર, દિલરૂખી,
તાઉસ, સારંગી અને ખીન એ છ વાદ્યો ઘણા કાળથી વપરાય છે. એકતારો, મોર-
ચંગ, રાવણહથોળા, સિંતાર વગેરે વાદ્યો ગુજરાત અને દક્ષીણામાં દક્ષિણ વર્ગમાં
ખુબજ વપરાય છે. આ બધાં વાદ્યો તાર બાધીને વગાડવામાં આરતા હોવાથી તેમને
તતવાદ્ય કે તંત્ર વાદ્યના વર્ગમાં ગણવામાં આવે છે. યૂરોપિયનો આપણા દેશમાં આવ્યા
પછી ફ્રીડલ (વાયોલીન) અને પિયાનો એ બે તંત્ર વાદ્યોનો શોખ આપણા ભોજોમાં
દાખલ થયો.

તાલના કાળની ગણતરી કરનારાં વાદ્યોમાં તબલાલા (નરવા), પર્ષવાજ (મદગ કે
પખાવજ) અને ઢોલક એ ત્રણનો ઉપયોગ સર્વે જગતે થાય છે. માગલિક પ્રસંગોમાં
નગારાં; ઢોલ, તાંસાં, તથા નગારી એટલા વાદ્યો વગાડવામાં આવે છે તે જોઈએ
છીએ. હોળીના દિવસોમાં હોડરા નગારીઓ વગાડે છે તેવીજ જાતનું ખજરી નામે
વાદ્ય ઉત્તર દિગ્દુરયાનમાં વપરાય છે, અને દક્ષિણ તરફ તથા રજપુતાના તરફ સાવણીના
ગાનારા કંદૂનો ઉપયોગ કરે છે તે પણ જાણવામાં જ છે. આ બધાં વાદ્યોને અવનવ
વાદ્ય કહે છે; કેમકે તેમના મુખ ઉપર ચામડું જેવી તે ઉપર આધાર કરી વગાડ-
વામાં આવે છે.

બસી, છુગાળ, રજશિંગુ, તણુકં, મહુવર, શરણાધ, વગેરે મુખની ટુંકથી
વાગતાં વાદ્યો આપણા દેશમાં બધે વપરાય છે, તે બધો મુપિરવાદ્યોનો વર્ગ ગણાય છે.
આ બધામાં બસી કે વાસળી-ગોરલીનો શોખ ઘણું હોય છે. યૂરોપિયન ભોજો દિગ્દુ-
સ્તાનમાં આવ્યા પછી હારમોનિયમ, ફેફુડ, કોન્સર્ટીના (હાથવાજી) વગેરે અંગ્રેજી
વાદ્યોનો શોખ આપણા દેશમાં બધે વધી ગયો છે. આ વાદ્યો ધમણમાં પવન ભરી તેની
ટુંકથી વગાડવામાં આવે છે તેથી તે પણ મુપિર વાદ્યના વર્ગમાં આવી જાય છે.

મદિરોમાં બજન કરનારા કીર્તનીયાઓ કાંસીજોડાં (હાલોકાં), ઝાંઝ, મંજરાં, કરતાલ, એટલાનો ઉપયોગ કરે છે નાચ કરતી વખતે પગમાં મુધરા બાધી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે પણ પ્રસિદ્ધ છે .

આ પ્રકારે આપણા દેશમાં ગરીબથી તે તાલેવત સુધી હાર કહેલા કાંઈને કાંઈ પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડવામાં આવે છે' એ બધાં વાદ્યોમાંથી તબુરો, સિતાર, દિલરૂબા કે તાલિસ તેમજ હારમોનિયમ, ચિયાને, ફિટલ એટલા વાદ્યોનો શોખ ઘેર ઘેર લોકોને લાગ્યો છે એ રીતે આ હ વાદ્યોમાં સ્વરોની રચના કેવી હોય છે, અને તે વગાડવાની રીતો કયી કયી છે એ વિષે હુમાં સમજુતી આપવામાં આવે છે

તાલના વાદન માટે તબલુ તથા ચઢગ વગાડતાં બધુલુ જોઈએ અને તેમાં દરેક તાલ વગાડવાના ઠેકા (સપ્દો) અને તે વગાડવાની રીત સમજાવવામાં આવશે

૧

તબુરો.

સામાન્ય વર્ણન—તબુરો એ સર્વે વાદ્યોમાં બહુ પ્રાચીન વાદ્ય છે તેનો આકાર આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે છે તેનું પ્રાચીન નામ “તુલુરવીણા” છે તોપણ હાલ મધુ લોકો તબુરોને ‘તબૂર’ કહે છે. ‘વીણા’ એ નામ પણ તબુરાનું જ છે આ વાદ્ય ખાસ કરીને શાસ્ત્રીય ગાયન ગાનારા જે સાત ગવૈયાઓ હોય છે તેઓ જ બગવે છે વૈષ્ણવોની હવેલીઓ—મદિરોમાં કીર્તન કરતી વખતે તબુરાનો ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે હરિ કીર્તન કરનારા જે નહાના તબુરાનો ઉપયોગ કરે છે તેને તબુરી કહે છે કેટલાક લોકો તબુરાને ‘તાનપુરો’ એવું પણ નામ આપે છે

તબુરો એ તમામ તત્તુવાદ્યોમાં પ્રથમ ક્રમમાં થએલો છે, અને મિતાર, દિલરૂબા વીણા વગેરે બીજા તત્તુવાદ્યો તબુરા ઉપર પડ્યા બાધવાની કલ્પના ઉપરથી ઉત્પન્ન થયાં છે. નેથી તમામ તત્તુવાદ્યોમાં આ વાદ્ય અતિ પ્રાચીન અને સર્વ સામાન્ય છે તેથી અહિં તમામ તત્તુવાદ્યોનું સામાન્ય વર્ણન આપવામાં આવે છે.

આ સાથેની આકૃતિઓમાં તબુરો, સિતાર અને દિલરૂબા એ ત્રણના ચિત્રો આપ્યાં છે તબુરો અને સિતારને તુનકુ હોઈ તેની ઉપરની સપાટીએ લાકડાનો કટકો નડી લઈ તેને લાંબી દાડી જોડેલી હોય છે તુનકાની ઉપરનો સપાટીવાળો લાકડાનો જે આ બાગ હોય છે તેને તબલ્લી કહે છે, અને તેની ઉપર તારની બેમણી હોય છે તેને ઘોડી કહે છે તુનકાની ઉપરનો બધો બાગ કે જે ફાંડી કહેવાય છે, તે લડી ઉપર છેક મથાવે કેટલીક ખુદીઓ હોય છે તેને તારનો એક છેડો પીટી, બીજો છેડો વાળના મૂંઝામાં બાંધેલો હોય છે લડીની ઉપર ખુદીઓમાં બાંધેલો તાર એક પટ્ટીની વચ્ચેના મધ્યમાંથી નીકળી બીજી પટ્ટી ઉપર બેસીને, ઘોડી તરફ આવ્યો બધ છે આ બીજી પટ્ટીને સરફતમાં બેઝુ કહે છે, અને દિલ્હીમાં તેને તારદાન કહે છે એથી ઘોડી સુધી

જેટલો તાર હોય છે તેને છેડવાથી અવાજ કે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારની રંગના તમામ દેશી કે અંગ્રેજી વાદ્યોમાં એક સરખો હોય છે. તબલો, ઘોડી, દાંડી, ખુટીઓ, મેરુ એ બધા બાજો મળીને કોઈ પણ તત્તુવાદ્ય થાય છે. સિતાર અને તબલોને તુલ્ય હોય છે તો હિન્દુસ્તાની લાકડાની કાતરેલી કાલી ગંજામાં આવે છે, ને તે ઉપર લાકડાની તનલીને બદલે ચામડું મઢી લેવામાં આવે છે એટલેજ ફેર હોય છે. બાકી બીજા બધા બાજો એક સરખા જ હોય છે. સાથેની આકૃતિ ૬ ઉપરથી આ બધી રચનાઓનું મળતા-પણું સમજી શકાશે

તારતુ* આંદોલન—કોઈ પણ વાદ્યમાં તર વાધી, તેને વધતો જોઈ એમો તેમાથી ઊંચા નીચા ધ્વનિઓ-અવાજો ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે મેરુ અને ઘોડી ઉપરનો તાર બંને બાજુએ એકબીજા હોવાથી, આપણે જો તેને ઊડીએ હીએ તો તે કુલ્વા માંડે છે એ કુલ્વાથી દવાના જે અણુઓ તારની આસપાસ હોય છે તેના ઉપર દરકા પડવાથી ધુલરીઓ, તર્ંગો કે આંદોલનો ઉત્પન્ન થઈ નાદ અંજમાય છે. તારને ઊડીને દુગ્ધ જેવો તો એ ધ્વાનમાં આવી જાય. વગેરે તારને ઊડીને દુગ્ધ ઘોડીની સપાટી ઉપર લક્ષ આપતાં તો એમ જણાઈ આવશે કે, તાર જ્યાં મુઠી દપનો રહે છે ત્યાં મુઠી ઘોડીની સપાટી ઉપર એ ફરક દપનો આધાર થતો ને છે. એ આધાર બે સ્પર્શ હોય તો તારનો અવાજ ખુરો થઈ તેનો અણુઓ વિસ્તાર પામે છે, ને અસ્પર્શ હોય તો તારનો અવાજ કુદ (ગદ) થઈ જઈને ફેલાતો નથી આ પ્રમાણે અવાજ ખુરો થવો કે કુદ રહેવો એ ઘોડીની સપાટી ઉપર આધાર રાખે છે. માટે સાચા કારીગરો સિતાર અને તબલોની ઘોડીની સપાટી જોઈ વધતી કરી અવાજને ખુરો બનાવી દે છે. એ ખુરો અવાજ જો એથી પણ વધારે ખુરો પામે તો તેને જીવાળી કહે છે. તારની જીવાળી ઉઘાડવા માટે ઘોડીની ગપાટી એટલી યથા રીતે રાખી બનાવવી ન શકે તો ચોક્કસ કે સતર, તાર તથા ઘોડીની વચ્ચે મુઠી, તેને એવે કાલે ખરીડી ચુકવું કે જ્યાં ચુકવાથી તારની જીવાળી ઉડી આવે. જીવાળીથી નાહતુ સારી રીતે અનુરચન થઈ શકે છે. હિન્દુસ્તા કે તાડિસ, આંગી તથા હિંદુસ્તાની ઘોડી ઉઘી દોઈ ચપટી હોતી નથી, જેથી તેની સપાટી ધારવાળી હોય છે, એ ધાર ઉપર જ બળવર તાર ને છે, એ તાર ઉપર ગજ (પોડાના બાગીની કામડી) નું ધર્મણ કરી તારના આંદોલનો ઉત્પન્ન કરવામાં હોય છે. અનુરચન ચામડાની તબલીમાં ચોતાની મેળે થતું રહે છે

કેઈ પણ તત્તુવાદ્ય ઉપર સ્વરોના પડદા બાંધવાનાં સ્થાન બધાં તત્તુવાદ્યોમાં ખુરી, તાર, મેરુ, પડદા, ઘોડી, ઘોડી વગેરે જાણેલી રચના સરખી જ હોય છે, એ બધી સમાન વ્યવસ્થા સાથેની આકૃતિ ૬ ઉપરથી આવી જશે મેરુથી તે ઘોડી મુઠી ઘોડીની જે લગાઈ હોય છે તે દાંડી ઉપર તે પડદા ઉપર તાર દવાવીને, તાર ઉપર આધાર કે ધર્મણ કરવામાં આવે તો સ્વર થાય છે. જેથી કરીને એ મેરુ અને ઘોડી વચ્ચેની દાંડીવાળા પ્રદેશમાં જુદા જુદા ઉત્પન્ન કરના માટે જુદા જુદા પદ્ધતિ કયા કયા સ્થાપન કરવા તેને માટે બહુજ સહેલી રી આપીએ છીએ, આ રીત જોને સ્વરનું રાગ લગાર પણ નથી તેને માટે સમજાવી. પ્રથમ તો પીતળનો તાર લઈને તેનો એક છેડો ઘોડીની નીચે વાંચના મૂળમાં બાંધવો, અને બીજો

મંદિરોમાં બજન કરનારા કીર્તનીયાઓ કંસીજોડાં (છળીકાં), ઝાંઝ, મંછરાં, કરતાલ, એટલાનો ઉપયોગ કરે છે. નાચ કરતી વખતે પગમાં ધુધરા બાંધી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે પણ પ્રસિદ્ધ છે. , ,

આ પ્રકારે આપણા દેશમાં ગરીબથી તે તાલેવંત સુધી ઉપર કહેલાં ઘાઇને કાઢ પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડવામાં આવે છે. એ બધાં વાદ્યોમાંથી તંબુરો, સિતાર, દિલરૂબા કે તાલિસ તેમજ હારમોનિયમ, પિયાનો, ફિડલ એટલાં વાદ્યોનો શોખ ઘેર ઘેર લોકોને લાગેલો છે. એ રીતે આ હ વાદ્યોમાં સ્વરોની રચના કેવી સ્થાય છે, અને તે વગાડવાની રીતો કથી કથી છે એ વષે દુકામાં સમજુતી આપવામાં આવે છે.

તાલના વાદન માટે તમલુ તથા ચૂકમ વગાડતાં બધું જોઇએ, અને તેમાં દરેક તાલ વગાડવાના ઠેકા (શબ્દો) અને તે વગાડવાની રીત સમજાવવામાં આવશે.

૧

તંબુરો.

સામાન્ય વર્ણન—તંબુરો એ સર્વે વાદ્યોમાં ઘણું પ્રાચીન વાદ્ય છે. તેનો આકાર આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે છે. તેનું પ્રાચીન નામ “તુમ્બુરીયા” છે, તોપણ હાલ ઘણા લોકો તંબુરાને ‘તંબૂર’ કહે છે. ‘વીણા’ એ નામ પણ તંબુરાનું જ છે આ વાદ્ય ખાસ કરીને શાસ્ત્રીય ગાયન ગાનારા જે સારા ગવૈયાઓ હોય છે તેઓ જ બજાવે છે. વૈષ્ણવોની હવેલીઓ-મંદિરોમાં કીર્તન કરતી વખતે તંબુરનો ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. હરિ કીર્તન કરનારા જે નહાના તંબુરાનો ઉપયોગ કરે છે તેને ‘તંબુરી’ કહે છે. કેટલાક લોકો તંબુરાને “તાનપુરો” એવું પણ નામ આપે છે

તંબુરો એ તમામે તંત્રવાદ્યોમાં પ્રથમ ક્રમમાં ગણાયેલો છે, અને સિતાર, દિલરૂબા, વીણા વગેરે બીજાં તંત્રવાદ્યો તંબુરા ઉપર પડતા બાધવાની ક્રમના ઉપરથી ઉત્પન્ન થયાં છે. જ્યો તમામ તંત્રવાદ્યોમાં આ વાદ્ય અતિ પ્રાચીન અને સર્વ સામાન્ય છે. તેથી અહિં તમામ તંત્રવાદ્યોનું સામાન્ય વર્ણન આપવામાં આવે છે.^૧

આ સાધેની આકૃતિઓમાં તંબુરો, સિતાર અને દિલરૂબા એ ત્રણનાં ચિત્રો આપ્યાં છે. તંબુરો અને સિતારને તુમ્બુ હોય તેની ઉપરની સપાટીએ લાકડાનો કટકો જડી લઈ તેને લાખી દાડી જોડેલી હોય છે. તુમ્બુડાની ઉપરનો સપાટીવાળો લાકડાનો જે આ ભાગ હોય છે તેને તખ્તી કહે છે. અને તેની ઉપર તારની બેસણી હોય છે તેને ઘોડી કહે છે. તુમ્બુડાની ઉપરનો બધો ભાગ કે જે દાંડી કહેવાય છે, તે દાંડી ઉપર છેક મથાળે કેટલીક ખુટીઓ હોય છે. તેને તારનો એક છેડો વીટી, બીજો છેડો વાજના મૂળમાં બાંધેલો હોય છે. દાંડીની ઉપર ખુટીઓમાં બાંધેલો તાર, એક પટ્ટીની, વચ્ચેના કાચામાંથી નીકળી બીજી પટ્ટી ઉપર બેસીને, ઘોડી તરફ આવેલો જાય છે. આ બીજી પટ્ટીને સંસ્કૃતમાં મેરૂ કહે છે, અને દિલ્હિયાનું તેને તારદાન કહે છે. મેરૂથી ઘોડી સુધી

જેટલો તાર હોય છે તેને છેડવાથી અવાજ કે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારની રચના તમામ દેશી કે અંગ્રેજી વાદ્યોમાં એક સરખી હોય છે. તબલી, ઘોડી, દાંડી, ખુટીઓ, મેર, એ બધા બાજો મળીને કોઈ પણ તત્તુવાદ્ય થાય છે. સિતાર અને તથુરાને ટુંબડું હોય છે તો દિલ્હીના લાકડાની કાતરેલી કાઠી નખવામાં આવે છે, ને તે ઉપર લાકડાની તબલીને બદલે આમડું મઢી બેવામાં આવે છે એટલેજ ફેર હોય છે. બાકી બીજા બધા બાજો એક સરખા જ હોય છે. સાથેની આકૃતિ ૬ ઉપરથી આ બધી રચનાઓનું મળતા-પણું સમજી શકાશે.

તારનું આંદોલન—કોઈ પણ વાદ્યમાં તાર બાધી, તેને વધતો ઓછો ખેંચી તેમાંથી ઊંચા નીચા ધ્વનિઓ—અવાજો ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે મેર અને ઘોડી ઉપરનો તાર બંને બાજુએ મેચાયેલા હોવાથી, આપણે જો તેને છેડીએ છીએ તો તે ધ્રુજવા માટે છે એ ધ્રુજવાથી દવાના જે અણુઓ તારની આસપાસ હોય છે તેના ઉપર દટકા પડવાથી ધ્રુજારીઓ, તરંગો કે આલોનનો ઉત્પન્ન થઈ નાદ સંભળાય છે. તારને છેડીને તુરત જોશો તો એ ધ્વાનમાં આવી જશે. વળી તારને છેડીને તુરત ઘોડીની સપાટી ઉપર લક્ષ આપશો તો એજ જણાઈ આવશે કે, તાર બધાં મુઠી કપતો રહે છે સાં મુઠી ઘોડીની સપાટી ઉપર એ ફરેક કપનો આવડાત થતો રહે છે. એ આવડાત જો સ્પષ્ટ હોય તો તારનો અવાજ ખુલ્લો થઈ તેના રણુકાર વિસ્તાર પામે છે, ને અસ્પષ્ટ હોય તો તારનો અવાજ કુદ (મંદ) થઈ જઈને ફેલાતો નથી. આ પ્રમાણે અવાજ ખુલ્લો થવો કે કુદ રહેવો એ ઘોડીની સપાટી ઉપર આધાર રાખે છે. મારે સાગ કારીગરો સિતાર અને તથુરાની ઘોડીની સપાટી ઓછી વધતી કરી અવાજને ખુલ્લો બનાવી દે છે. એ ખુલ્લો અવાજ જો એથી પણ વધારે ગુણગાર પામે તો તેને જીવાળી કહે છે. તારોની જીવાળી ઉચાડવા માટે ઘોડીની સપાટી એટલી સઘ રીતે ઢળતી બતાવવી ન શકે તો થોડુક રૂંદે સુતર, તાર તથા ઘોડીની વચ્ચે મુકી, તેને એવે ઢેકાણે ખેંચી મુકવું કે બધાં મુકવાથી તારની જીવાળી ઉમડી આવે. જીવાળાથી નાદનું મારી રીતે અતુરણ થઈ શકે છે. દિલ્હીના કે તાઉમ, સાંગી તથા કિડલની ઘોડી ઉંચી હોઈ અપટી હોતી નથી, જ્યાં તેની સપાટી ધારવાળી હોય છે, એ ધાર ઉપરજ બસબસ તાર રહે છે; એ તાર ઉપર ગજ (ઘોડાના વાળની કામઢી) નું ધર્ધણું કરી તારના આલોલનો ઉત્પન્ન કરવામાં હોય છે, અને તેનું અતુરણ આમડાની તબલીમાં પોતાની મેળેજ થતું રહે છે.

કોઈ પણ તત્તુવાદ્ય ઉપર સ્વરોના પડદા બાંધવાનાં સ્થાન કે પ્રમાણ—બધાં તત્તુવાદ્યોમાં ખુટી, તાર, મેર, પડદા, દાંડી, ઘોડી વગેરે બાજોની રચના લગભગ એક સરખી જ હોય છે; એ બધી સમાન વ્યવસ્થા સાથેની આકૃતિ ૬ ઉપરથી તુરત ધ્યાનમાં આવી જશે. મેરથી તે ઘોડી મુઠી દાંડીની જે લખાઈ હોય છે તે દાંડી ઉપર પડદા બાંધી, તે પડદા ઉપર તાર દબાવીને, તાર ઉપર આવડાત કે ધર્ધણું કરવામાં આવે તો સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં કરીને એ મેર અને ઘોડી વચ્ચેની દાંડીવાળા પ્રદેશમાં જુદા જુદા સ્વરો ઉત્પન્ન કરવા માટે જુદા જુદા પડદા ક્યાં ક્યાં ગ્યાપન કરવા તેને માટે બહુજ સહેલી રીત આપીએ છીએ; આ રીત જોને સ્વરનું ગાન લગાર પણ નથી તેને માટે સમજાવી. પ્રથમ તો ખીતગતો તાર લઈને તેના એક છેડા ઘોડીની નીચે વાદના મૂળમાં બાંધવો, અને બીજો

૧૨ ઘૈ:-પદ્ય વચમાં પણ તેમતે ધૈવત કોમલ સાથ. વ ઘ મધ્યમાં ઘૈ કોમલ આવે.
 એ રીતે સહુ બાધજો, સમક મધ્ય મુલાવ. ૧૨ આ રીતે મધ્યસમકના પડદા બાધવા
 સી } મેર ઘોડી મધ્યના, ચાગ બાગ કરી સાધ; હવે તારસમકના પડદા બાધવા માટે
 ત્રીજા બાગ ઉપર નહી, પડ્ડ તારતર બાધ. ૧૩ એમ દરબુ કે, મેર અને ઘોડીની વચલા
 તાર તારતર પડ્ડના, આવે જે સ્વર સર્વ; અંતરના ૪ બાગ કરી, મેરથી નીચે
 તેપણુ એજ પ્રમાણથી, બાધો પડદા સર્વ. ૧૪ ત્રીજા બાગ ઉપર “ તારતર સી ” નો
 પડદો બાધી દેવો, અને પછી સ અને
 સી વચમાં જે અંતર ગ્રહે તેમાં ઉપ-
 ના પ્રમાણથી બધા પડદા બાધી દેવા.

૩ પંચમ ખીજ એ રીતે પણ આવી શકે છે. મેર અને ઘોડીની વચમાં ૩ બાગ
 કરી તેમના પહેલા બાગ ઉપર; અથવા ગૌ કોમલ અને નિ કોમલની વચમાં પણ
 પંચમ આવે છે.

અને ખીજ એક વાત જણાવવા જેની છે. મેરથી તે ઘોડી મુધીની સપાટી બધા
 તંતુવાધમાં મળી હોતી નથી, મેરથી એ મપાની જે ચતુર્તી જાય છે તે છેડ ઘોડી મુધી
 એ સપાટી ઊંચી ચતુર્તી જાય છે. જેથી પડદા સ્થાપન કરતી વખતે બંનેની સપાટી સગા
 રાખી શકાય તો સાર; અથવા સપાટી સગા રાખીને તારપડ્ડ, અને તેની ઉપરનો તાર-
 તરપડ્ડ એ બે પડદા સ્થાપન કરવા. એ પ્રમાણે એ બે પડદા કાયમ કરી દેવાથી જે
 મમકોનો ગાળો આપણા હાથમાં આવશે. મેરથી તારપડ્ડ મુધી ૧ મમક ને તારપડ્ડથી
 તારતરપડ્ડ મુધી ખીજુ સમક. પછી મેરથી તારપડ્ડની વચ્ચે ઉપર પ્રમાણે અતરો ગણી
 બધા સ્વરના પડદા કાયમ કરવા, અને તેજ પ્રમાણે આગળ ઉપર તારપડ્ડ અને તારતર-
 પડ્ડ વચ્ચે જે અંતર (મેરથી તારપડ્ડની વચ્ચે જે અંતર હશે તેના કરતા અધુ)
 હશે તેમાઉપર કહેવા પ્રમાણથીજ વચતા ૧૧ સ્વના પડદા બાધી દેવા ઘોડીની સપાટી મેરના
 કરતા જેમ અને તેમ ઓછી રખાય તેમ માર. પડદા બાધતા બાધતા જેમ ઘોડી તરફ જઈશુ
 તેમ તેની સપાટી ઊંચી હોવાના દારણથી સ્વના પડદાના સ્થાન કે બિંદુઓ જરાક પાંચ પાંચ
 (મેર તરફ) ખસતા જશે. મારે આ પ્રમાણે ધ્યાન નખી પડદા બહુજ કાળજીથી અને
 બારીકથી બાધવા

તંતુવાધમાંના મુખ્ય તાર — તંબુરો, સિતાર, દિવરખા કે તાલસ અને ફિર્રામા
 મુખ્ય તાર કયા કયા હોય છે તે જણવું જોઈએ, એ બધાની ગોઠવણુ લગભગ સમાનજ
 હોય છે. માત્ર તંબુરના તારની ગોઠવણુ બુદ્ધિ હોય છે તારનો અનુક્રમ, કોઈ પણ વાદ્ય
 આપણી સામે રાખીએ તો તેની જમણી બાજુથી ડાબી તરફ સમજાવે એ તાર જે ખુટી-
 ઓ ઉપર બધાય છે તેનો અનુક્રમ આકૃતિમાં આપ્યો છે. તે પ્રમાણે હવે દરેક વાદ્યના
 તાર કેટલા હોઈને કયા કયા સ્વરોમાં ગેળવવા તે કહીએ છીએ

(૧) તંબુરો—તંબુરમાં પહેલો તાર ખીતળનો હોય છે, તે મંદ્રસમકના પંચમ સ્વરમાં
 ગેળવવો. ખીતે અને ત્રીજો એ બે તાર લોખંડના હોય છે, તે બંને મધ્યસમકના પડ્ડમાં

મેળવવા, એને જોડના તાર હોય છે. અને ચોથો તાર પીતળનો હોઈ તે મંદ્રસપ્તકના પૂજ્યમાં મેળવવો. આમાં મુખ્ય તાર તે, વચમાંના બે લોખંડના જોડના તાર ગણાય છે. એ તાર જોડે જોડે દોષ તેટલીજ જડાઈનો પીતળનો પહેલો તાર રાખવો, અને તેથી બમણો જડો પીતળનો તાર ચોથો ગણવો. તમુગની લગાઈ જે પ્રમાણમાં હોય તે પ્રમાણમાં તાર જડ પાતળા રખાય છે, કેમકે એ પ્રમાણમાં સ્વર મેળવાય તોજ તેમથી ઉત્પન્ન થતો નાદ સ્પષ્ટ, બલવાન અને અનુચિતભાવે હોઈ શકે છે.

(૨) સિતાર—સિતારમાં સાત તાર મુખ્ય હોય છે. તેની ખુટીઓના નંબરો આકૃતિમાં આપ્યા છે. તેમાં બીજા અને ત્રીજા નંબરની ખુટીઓમાં પીતળના (બહુ જડા કે પાતળા નહીં એવા) આધારજી તાર ચડાવવા અને તે બંને મધ્યસપ્તકના સ્વરમાં મેળવવા. આ બંને તાર પણ “જોડ” સંજ્ઞાથી જોવાય છે. પછી પહેલો તાર તેટલીજ જડાઈનો પણ લોખંડનો લઈને, પહેલી ખુટીએ બાંધી, મધ્યસપ્તકના મધ્યમ સ્વરમાં ચડાવી કાયમ કરવો. તે પછી ચોથા નંબરનો તાર, જોડના પીતળના કન્ટાં દોરો જડાઈવાળો લઈ ખુટી ઉપર ચડાવી મંદ્રસપ્તકના પંચમમાં મેળવવો. તે પછી પાંચમા નંબરનો તાર પહેલા નંબરવાળા મધ્યમ સ્વરવાળા તારના જોડેજ લોખંડનો તાર લઈ, મધ્યસપ્તકના પંચમ સ્વરમાં મેળવવો. કેટલાક ચોથા નંબરની ખુટી ઉપર લોખંડનો તાર ચડાવી, મધ્યસપ્તકના પંચમમાં મેળવે છે, અને પછી પાંચમા નંબરની ખુટી ઉપર પીતળનો તાર ચડાવી મંદ્રસપ્તકના પંચમમાં મેળવે છે. આ રીત સર્વ દિગ્ગજાનમાં ચાલુ છે પણ તે ઠીક નથી, કેમકે મંદ્રસપ્તકના સ્વરોની ગીચેના (અનુમંદ્ર સપ્તકના) સ્વરો વગાડવા હોય તો આ પ્રમાણે મેળવવાથી સહેલાઈથી વગાડી શકાય છે. સામાન્ય છઠ્ઠા નંબરનો તાર, કે જેની ખુટી દીંડીની બાજુમાં હોય છે તે લોખંડનો લઈ તેને મધ્યસપ્તકના પૂજ્યમાં મેળવવો, અને છેલ્લે સાતમા નંબરનો તાર કે જેની ખુટી દીંડીની બાજુમાં નોંચે હોય છે તે મધ્યસપ્તકના પંચમમાં મેળવવો. આમાં ૧, ૫, ૬, ૭ એ ચાર તાર લોખંડના મંખી જડાઈના લેવા.

(૩) દિલ્લિયા અને તાઉસ —એ બંને એકજ છે, માત્ર આકૃતિમાં ફેર હોય છે એટલું જ. તેની ઉપર મુખ્ય ચાર જ તાર હોય છે અને તે ચારે તાર સિતારના મુખ્ય ચાર તાર પ્રમાણેજ મેળવવા એટલે કે પ્રથમ લોખંડનો મધ્યસપ્તકના મધ્યમમાં, બીજો અને ત્રીજો એ બે જોડના પીતળના તાર મધ્યસપ્તકના પૂજ્યમાં અને ચોથો પીતળનો જરાક જડો તાર લઈ મંદ્રસપ્તકના પંચમમાં મેળવવો.

(૪) ફિડલ—ફિડલ કે વાયોલીન એ અગ્રેજી વાદ્ય છે. તેને ચાર તાર હોય છે, તે ચારે તારો મેળવવાની જુદી જુદી રીતો છે. તો પણ આમાન્ય રીત તો એ છે કે, પહેલો તાર કે જે ઝીણી તાંતનો હોય છે તે મધ્યસપ્તકના પંચમમાં, બીજો તેથી જરાક જડો હોય તે મધ્યસપ્તકના પૂજ્યમાં, ત્રીજો મંદ્રપંચમમાં અને ચોથો બહુજ જડો તાર મંદ્રપૂજ્યમાં મેળવવામાં આવે છે. દરેક વાદ્યોમાં તાગના અનુક્રમ અને બીજા ભાગ વિભાગ વગેરે સાથેની આકૃતિઓ ઉપરથી સમજી શકાયો

તત્તુવાદમાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ સંપત્તિના પડતાની ગોઠવણ — પૂર્વે કહ્યું જ છે કે, ગાવા વગાવામાં મુખ્ય તો ૩ મંત્રકજ વપરાય છે હારમોનિયમમાં એ સંપત્તિના પડતા તો અનુક્રમે એક પછી એક એમ લખાઈમાં આવેલા હોય છે, પરંતુ તત્તુવાદમાં તેમ નથી હોતું પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે વાણન ઉપર પાંદ જાધ્યા પછી તેના ઉપર ચઢતા ઉતરતા તાર ચાલી સંપત્તિની ગચ્છા નીચે પ્રમાણે થઈ શકે છે

મેર ઉપર તાર ચાલી, તેને ઈર્ષિ પશુ એ સ્વગમાં મેળવીને પછી, દાગી ઉપર મધ્ય અને તાગ એ એ સંપત્તિના પાંદ બાધી લેવા, અને પછી ૧ લી ખુટી ઉપર લોખડનો તાગ ચાલી, તેને મધ્યમમાં મેળવીશુ અને તે મદ્રસસમનો સ્વર છે એમ ગણીએ અને જો તે તાર, મેકથી નીચેના દરેક પાંદ ઉપર દળાવીને વગાવીશુ તો મ પ, ઘ ઘ, નિ, નિ, સ વગેરે સ્વરો અનુક્રમે વાગશે મિતાર દિનરૂપા, આ તાઉસમાં પ્રથમના ચાર તાગ સરખાનું સ્વગમાં મેળવેના હોય છે જેથી ને ચાર તાગમાંથી દરેક તાગ, યા કયા પાંદ ઉપર વગાડીશુ તો તેમાંથી મ્યો મ્યો રંગ નીચેનારો તે આકૃતિ ૭ મા આવેલા ઈર્ષિ ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે

આકૃતિ નંબર ૮ મા હા મોનિયમ કે પિયાનોમાંના અનુમન્દ્ર, મન્દ્ર, મધ્ય, તાગ અને તા તા એ પાંચ સંપત્તિના પાંદ આપી તેની સાથે મિતાર દિનરૂપા કે તાઉસ એ નણે ઉપર જે પાંદ બાધવામાં આવે છે તે પાંદ આપી, બનેલો મળ્યું આકૃતિથી અને રેખાઓથી બતાવ્યો છે જેથી આ બધી બાબત સ્પષ્ટપણે મગજ સકારે

તથુરો વગાડવાની રીત.

તથુરો એ સર્વે વાદ્યોમાં પ્રથમ છે, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતો નાદ ધરોજ શુદ્ધ, અનુ રચનાત્મક અને શાસ્ત્રીય હોય છે કેમકે તારને છેડવાથી ઉત્પન્ન થતો સ્વર, સગખા આદોય નના પ્રમાણથી અનુરચન પામે છે વળી તેના નારે તાગની ગોઠવણ બહુજ શાસ્ત્રીય રીતે કરવામાં આવી છે તથુરો મેળવવામાં પણ સાગ સ્વ ગાનની જરૂર છે અને જીવાણી ખોલવા વિરોધા સૂક્ષ્મ અનુભવની જરૂર છે જે જીવાણી સાથે મોનતી હોય, તાર તથુરાની લખાઈના પ્રમાણમાં જગ ચા હોય અને તે પણ તેો ઘટતા સ્વરમાં મેળવ્યા હોય ને બધા તાગના સ્વરો છેગિને જાત ચિત્તથી તથુરો સામગવામાં આવે તો માધ્યાર સ્વ સ્વતન્ત્ર રીતે સંભળાય છે, એટલુંજ નહીં પણ સામગનારું સ્વરગાન બહુજ જગ્યા પ્રકારનું હોય તો તે જે સ્વરની બાવના કરે છે તેજ સ્વર સંભળાય છે મોગી મોગી ગવૈયાઓની ખાસ મીજલસોમાં તો માત્ર તથુરો અને તબલા એ બે વાણ્યો જ ઉપયોગમાં લેવાય છે બીજા બધા વાણ્યો હોય પણ જે તથુરો ન હોય તો શાસ્ત્રીય (ઉસ્તાદી) સંગીતના જલસામાં ન અને તથુરાના સ્વરમાં મદદ કરવા માટે દિનરૂપા હારમોનિયમ કે એલુજ ઈર્ષિ વાણન સાથે આનું હોય તો તે સા જ છે પરંતુ તે પણ જોઈ ચોખ્ખતાવાળું અણાય છે સ્વરના આદોલનો બહુ બગવાળા ઉત્પન્ન થઈ ચારે બાજુએ ધુમ્મી સ્વરોના મોજા વિશેષ વિસ્તાર પામવા માટે બે સગખી જોવી તથુરાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે એથી સ્વગની ભરતી મારી રહી ગાનારનું મજાજ સ્વગના તરંગમાં તરંગિત થઈ સુરીલું બની ગયું છે

તંત્રુરનો પ્રથમ તાર મન્દ્રસમકના પંચમમાં, બીજો અને ત્રીજો એ બે જોડીના લોખંડના તાર મધ્યસમકના પડબમાં, અને છેલ્લો ખરજ (મન્દ્રસમકના પડબ) માં મેળવીને પછી આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જમણા હાથમાં તંત્રુરો લઈ, જમણા કાન આગળ ઢાંડીને સ્પર્શ થાય એમ ધરી, વીરાસનવાળા તંત્રુરો છેડવો (વગાડવો). તે છેડવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે —

૧—ત્રિતાલ, ખ્યાલ. ટપા, અસ્તાઈ, તિલવાડા, પંજબી, કુવપદ, વગેરે જેવા તાલો, કે જેમાં ચાર ચાર માત્રાના ભાગ પડે છે, અને તાળાઓ અપાય છે; તો એવા તાલોમાંનાં ગાયન ગાતી વખતે, પંચમનો તાર જમણા હાથની વચલી આંગળીથી છેડવો, અને પછી અંગુઠા પાસેની ૧ લી આંગળીથી લોખંડના બે તાર છેડવા, અને પછી તેજ આંગળીથી છેલ્લો ખરજનો તાર છેડવો. એમ ચારે તાર “ એક, બે, ત્રણ, ચાર ” એવી રીતે આપણે ગણતા હોઈએ તે પ્રમાણે અંતુક્રમે છેડવા; ધારો કે તમે ત્રિતાલનું ગાયન ગાઓ છો, તેની ૧૧ માત્રા છે અને દરેક તાલ ચાર ચાર માત્રાને અંતરે પડે છે, તો એ ચાર માત્રાઓ જણે તમે તંત્રુરા ઉપર ચારે તાર છેડીનેજ ગણતા હો તેમ છેડતા જવું. એથી તાલ, લય અને અંકમાંથી ખસી જવાશે નહીં.

૨—દીપચંદી, ઝુમરો એવા તાલોમાં કોઈ ગાયન હોય છે તો તેમાં ૩ અને પછી ૪ માત્રાને ગણે તાલ આવે છે, તેમાં ૩ માત્રાનો ગણો આવે સારો. પહેલો તાર ન છેડતાં જોડ અને ખરજનો તાર એ ત્રણ તારને આપણે જણે “ એક, બે, ત્રણ ” એમ ગણતા હોઈએ તેમ છેડીને પછી ચાર માત્રાના ગણો વખતે દરેક તાર ઉપર પ્રમાણે છેડવા.

૩—ધમાર તાલમાં પાંચ માત્રાનાં એવાં બે અંગ આવે છે. જ્યારે એવા પાંચ માત્રાના અંગવાળો તાલ આવે તે વખતે પહેલો પંચમનો તાર બે વખત છેડવો અને પછી બાકીના તાર અંતુક્રમે છેડવા.

એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે, દાદરા, ડુમરી, લાવણી, કેરબા, જેવાં (અતાર્ધ) ગાયનો ગવૈયાઓ કદી પણ ગાતા નથી, કેમકે તે ગાયનો હલકાં ગણાય છે. તેવાં ગાયનો ગાતી વખતે તંત્રુરનો ઉપયોગ થતો પણ નથી. કેમકે તેથી તંત્રુરાનું ગાંભીર્ય, તેનો શાસ્ત્રીય ઉપયોગ, વગેરેનો જે ઉપયોગ કર્યા જેવું થાય છે; તોપણ બીજાં કોઈ વાજત્રો ન હોય તોપણ તંત્રુરો તો હોવાજ નોંધએ; ને તેવે વખતે તંત્રુરનો ઉપયોગ કરવો જરૂર વ્યાજબી નહીજ ગણાય. દાદરા, ડુમરીનાં ગાયનો લાસ્યના અંગમાં ગણાય છે, અને તેને ગાવા માટે સ્ત્રીઓનાં મધુર અવાજોની જરૂર છે. પુરુષોમાં પણ તેવા અવાજ ધણાના હોય છે. એવા અવાજવાળા સ્ત્રીપુરુષો ડુમરીના વર્ગના ગાયનો ગાય સાગે તેમની સાથે સારંગી, દિલરૂબા, કે હારમોનિયમ વગાડવામાં આવે છે, કેમકે તેઓ ગાતી વખતે તેમના મળામાંથી જે સ્વર નેટલા પ્રમાણમાં મધુર અને ઝીણો નીકળે તેટલાજ પ્રમાણમાં વાદ્યમાંથી દરેક સ્વરો ઉત્પન્ન કરવા માટે સારંગી, દિલરૂબા, શિલ્લ એ વાજત્રો બહુ સાગં છે, ને તેવે વખતે તંત્રુરનો ઉપયોગ નથીજ કરવામાં આવતો. એકંદરે ટુંકમાં કહીએ તો સાર એ નીકળે છે કે, મર્દોની ગાયનો (તાલવ ગીનો) ગાતી વખતે તંત્રુરનો ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

તંતુરો વગાડવામાં જમણો હાથ રોકાયેલો હોય છે ત્યારે યમો હાથ છુટો જ રહે છે. યમો હાથથી તાલના આપાતો, અને ખાલીની જગ્યાએ આપવી, તે ઉપરાંત ગાયનના અર્થ પ્રમાણે હાથથી ભાવપ્રદશિત કરવો, એ વગેરે ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે.

સિતાર.

કોઈ પણ તંતુવાદ શીખનારે પ્રથમ સ્વરનું જ્ઞાન મેળવવાની ખાસ જરૂર છે. તે જ્ઞાન જો ન મેળવેલું હોય તો તેણે તંતુવાદો શીખવાનું હાથમાં ન લેવું, કેમકે તે મેળવવા માટે પડતા સુરીલી જગ્યાઓમાં ઊંચા નીચા કરવા માટે જો સ્વરજ્ઞાનની ખામી હોય તો આપ્તુ વાજન ખેસુઈ થઈ જાય છે અને કાનને ખરાબ લાગી, ઉત્તમ વાદનો આનંદ લઇ શકતો નથી. જેથી પ્રથમ સ્વરજ્ઞાન મેળવવા સિવાય બધું નકામું છે. તો પણ જોને થોડુંક પણ સ્વર જ્ઞાન છે એવા અભ્યાસીએ સિતારનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેને માટે અત્રે જણાવવામાં આવે છે.

સિતારના પ્રકાર—ગિતા જે જાતની હોય છે. તરફવાળી, અને તરફવિનાની. તરફ એટલે સિતારની ઢાંડીની ઉપર ૧૨ થી ૧૫ કે ૧૭ યુટીઓ સુધીની ચોક્કસ રાખી, તેમાં એક એક તાર પડેલી, તે બધા તાર ઢોડીની નીચે એક નહાની ધોડી ઉપરથી લઈ, સિતારના મૂળમાં બાંધેલા હોય છે. તેને દિંદુસ્થાનમાં તરફ કહે છે. એવી સિતારમાં મંદ્રસપ્તકના પંચમથી તે તારસપ્તકના મધ્યમ સુધી બધા તાર મેળવવામાં આવે છે. એથી સિતાર ઉપર જ્યારે જ્યારે જે જે સ્વરોના પડતા ઉપર તાર દબાવીને આધાત કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે તે તે સ્વરો નીચેની તારમાં એની મેળે બોલી ઉઠે છે, ને સ્વરોનું આકાશન બહુ સાંઝ થાય છે. તરફવાળી સિતારને માટે બહુજ ઊંચા પ્રકારના સ્વરજ્ઞાનની જરૂર છે. જેથી અભ્યાસીએ શરૂઆતમાં તેવી સિતારનો ઉપયોગ ન કરવો. માત્ર સાદી સિતાર જ લેવી.

સિતારના પડતા ઓછા કે વધતા રાખવામાં આવે તે ઉપરથી તેના જે પ્રકાર પાડવામાં આવે છે; મેરથી તે તારતરપૂજ સુધીના બધા કોમલ તીવ્રતા ચોવીસે પડતા બાંધવામાં આવે તો તેવી સિતારને અચલથાટની સિતાર કહે છે. અને એથી ઓછા પડતા હોય તો તેને ચલથાટની સિતાર કહે છે. ચલથાટની સિતારમાં ૧૭ કે ૧૯ પડતા રાખવામાં આવે છે. ખરી રીતે તો દરેક સપ્તકમાં સાત સ્વરના સાતજ પડતા અને એક તીવ્ર મધ્યમનો વધારાનો પડેલો એમ આઠજ પડતા રાખવામાં આવે છે. પણ નવીન અભ્યાસીને સ્વરજ્ઞાન ઓછું હોય તેથી દરેક સ્વરના જુદા જુદા પડતા રાખવાની જરૂર રહે છે. સિતારના ચિત્રમાં આપેલા પડતાના નંબરોમાંથી ૮, ૧૦, ૧૫, ૧૭, ૨૦, ૨૨, ૨૪ એટલા નંબરવાળા પડતા ન હોય તો બાકી ૧૭ પડતા રહેશે. એવી સિતારને ૧૭ પડતાવાળી અને જો નંબર ૩ નો પડેલો કઢાડી નાખવામાં આવે તો તેને ૧૬ પડતાવાળી સિતાર કહે છે.

સારા અભ્યાસીને માટે તો જમ ઓછા પડતા હોય તેમ સાંઝ, કેમકે સાત સ્વરની વચ્ચેના કોમલ તીવ્ર સ્વરો વગાડવા હોય તો આમણા કે પાછલા પડતા ઉપર તાર ખેંચીને જ વગાડી શકાય. અથવા તો શુદ્ધ સ્વરનો જે પડેલો હોય તેને તેના પાછલા સ્વરના

પડદાની વચ્ચે બરાબર અરધા અંતર ઉપર મેર તરફ ઊંચો ચઢાવી (પાછળ ખસેડી) એટલે કે ટ્રામલ સ્વરના સ્થાન ઉપર ખસેડી વગાડી શકાય છે. જેથી એવા અભ્યાસીના હાથમાં જે અચલધાટવાળી સિતાર આવે છે તે હાથ ગુચ્ચાઈ જાય છે. નવા અભ્યાસીએ ચલધાટવાળી સિતારનો ઉપયોગ કરવો. અહિંઆં થાટ એટલે શું તે કહેવાની જરૂર નથી. કેમકે પાઠ ૧૬ માં એ વિષે સમજાવેલું જ છે. પણ અહીં તો “ સ્વરના પડદાની સંસ્થા ” કે “ પડદાઓનું સંસ્થાન ” કે જેમાં બધી ગગરાગણીઓ મેલી છે, જુદા જુદા રાગો ટ્રામલતીત્ર સ્વરોના યોગથી બને છે તે બધા સ્વરો જેમાથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે બધા પડદાઓનું જે સંસ્થાન તે થાટ એવો અર્થ સમજવો.

સિતારના તાર અને પડદાની રચના—વિષે ઉપર સમજાવેલું જ છે. તે પ્રમાણે પડદાં અને તાર બાંધી સ્વરોમાં બગબગ મેળવીને સિતાર વગાડવી. આમાં વગાડવાનો તાર મુખ્ય પહેલો (સોખંડનો મધ્યમનો) બાજનો તાર હોય છે. અને તે સાતમા નંબરના પડદાને સં ગણીને ત્યાંથી આરંભ કરી તે પડદા ઉપર દાખીને વગાડવામાં આવે છે. પડદા અને તાર મેળવવા વિષે આકૃતિઓ જેવાથી વિશેષ મનજાણ્ય પડશે.

નવા અભ્યાસીના હાથમાં જે સિતાર આવે છે તેમાં તો પડદા તંપાર બાધેલા આવે છે. એજ પડદા કરીગરે બરાબર સ્થાન ઉપર બાધ્યા છે કે નહી તેનો પડતાણો મેરથી ઘેડીની વચ્ચેમાંના અંતર ઉપર તે તે સ્વરોના સ્થાન આપીને જોઈ લેવો. સિતાર બધા (ચોવીસે) પડદાની હોય, એટલે કે તે “ અચલ થાટ ” ની હોય, અથવા ૧૭ પડદાની હોય તો તો મેરથી આરંભ કરતાં સાતે પડદા બંનેમા દબેજ. દિશરખામા પણ આ આરંભના સાતે પડદા હોય છે. માત્ર ૧૬ પડદાવાળી સિતારમા ૩ જ નંબરનો પડદો હોતો નથી. આટલી બાબત ખાસમા ગણીને સિતાર, દિશરખામાં ઉપરના ચારે તાર કેરી રીતે મેળવવા તેની ખીજ એક રીત આપીએ છીએ.

આપણી સામે સિતારને ગખીએ તો જગણા હાથથી યાજી તરફનો અડુકમ રાખતાં પહેલો તાર સોખંડનો, કે જેને મધ્યમ કે બાજનો તાર કહે છે તે ટોચ છે. તેની પાસેનો બીજા નંબરનો પિત્તળનો તાર પ્રથમ આપણી મરજી પ્રમાણે એટલે ઊંચો ચઢાવવો કે તાર ટૂંકી ન જાય. પછી તેની જોડના ત્રીજા નંબરના પિત્તળના તારને આ બીજા નંબરના તારમાં મેળવવો. આ રીતે બંને જોડના તારોને એકજ સ્વરમાં મેળવ્યા પછી તેમાથી ઉત્પન્ન થતો સ્વર તે જ એમ સમજવું. હવે પ્રથમનો જે સોખંડનો તાર ટોચ છે તે મધ્યમ સ્વરમાં મેળવવાની જરૂર છે, તે મેળવવાની સહેલી રીત એ છે કે, પાંચમા પડદા ઉપર જોડનો સ સ્વરવાગો તાર દાખીને વગાડવાથી જે સ્વર ઉત્પન્ન થતો તે સ્વરમાં આ સોખંડનો તાર મેળવવો; પણ જે ૧૬ પડદાવાળી સિતાર હશે તો ચોથા પડદા ઉપર સ સ્વરવાગો તાર દાખી તેમાં મેળવવો. આ પ્રકારે પ્રથમના ત્રણે તાર મેળવ્યા પછી ચોથા નંબરના તાર સોખંડનો ટોચ તો તે તાર, પહેલો તાર બીજા નંબરના પડદા ઉપર દાખીને વગાડતાં જે સ્વર (મધ્યમ) ઉત્પન્ન થતો તે સ્વરમાં મેળવવો. અને પાંચમો પિત્તળનો તાર તો

પણ ચોથા નંબરના સ્વરની જોડે ઢાળા સ્વરમાં એટલે કે, તે ઉત્તરતા મંદ્રસપ્તકવાળા પંચમ સ્વરમાં મેળવવો. આ પ્રમાણે ચોથો અને પાંચમો એ બે તાર અનુક્રમે સોખંડનો અને પિત્તળનો હોય છે, તે કેટલાકના મત પ્રમાણે એથી ઉલટા એટલે ચોથો પિત્તળનો અને પાંચમો સોખંડનો હોય તો એથી ઉલટા પ્રકારે એટલે કે, મંદ્રપંચમ અને મધ્યમપ્રકરના પંચમમાં મેળવવા. દિવરૂપામાં તો ફક્ત આમાંનો એક જ (એટલે કે ૪ થા નંબરનો જ) તાર હોય છે. હવે સિતારમાં માત્ર દાંડી ઉપગના બે ચિકારીના સોખંડના જે તાર હોય છે, તેમાંનો પહેલો મધ્યસપ્તકના સં માં મેળવવો (એટલે કે, ૭ મા નંબરના પડદા ઉપર પહેલા તારને ઢાળતાં જે સ્વર નીકળશે તે સ્વરમાં. પણ જો ૧૬ પડદાવાળી સિતાર હશે તો ૬ ઠૂા નંબરના પડદા ઉપર પહેલા તારને ઢાળાવતાં જે સ્વર ઉત્પન્ન થશે તે સ્વરમાં મેળવવો;) અને બીજો કે જે છેલ્લો સાતમો તાર છે તે એથી પાંચ સ્વર ચડતો જે પંચમ તે સ્વરમાં અથવા તો છેક તાર મપકના સં માં મેળવવો.

સિતાર પકડવાની અને વગાડવાની રીત—પદ્માંદીવાળી સિતાગની દાંડી ઢાળા હાથમાં રાખવી, ને તુણડાનો ભાગ જમણા પગની જાંઘની બહાર બાજુ ઉપર એવી રીતે રાખવો કે તે જાંઘને આધારે રહી શકે; ને જમણા હાથના ડાંડાની ઉપરનો અને કોણીની નીચેનો માંસવાળો ભાગ તુણડાની ઉપર ઢળાવસો રહે; આથી જમ અને હાથના ઢળાણની વચ્ચે સિતાર ઢાળા હાથમાં પકડવા મિવમ છુટી રહી શકશે. ઢાળો હાથ છુટોજ રહે છે; કેમકે તે હાથથી પડદા ચલાવવા પડે છે. આ પ્રમાણે સિતાગને પકડવાનો કાણુ ધરાવ્યા પછી, જમણા હાથનો અંગુઠો ધોરી ઉપગના છેલા પડદાની નીચેના દારીવણા ભાગની બાજુ ઉપર ટેકવી રાખવો, અને અંગુઠાની પાસેની પહેલી આંગળીમાં તારની બનાવેલી નખી કે મિજરાફ પહેરીને પછી પ્રથમના તાર ઉપર આઘાત કરીને સિતાર વગાડવી. આ પ્રમાણે ઢાળા હાથે પડદા ઢળાવા અને જમણા હાથે એમ આગળ વગાડતા જવું.

ઢાળા હાથની આંગળીઓ ચલાવવાની રીત—પ્રથમ ઢાળા હાથનો અંગુઠો ઢાળીની પાછળી સપાટી ઉપર ટેકવી, પછી પહેલી અને બીજી આંગળીઓથી પડદા ઢળાવતા રહેવા. કેટલાક ઉત્તરદોષ તો આરે આંગળીઓનો ઉપયોગ કરવાનું કહે છે, પણ એને માટે એકજ નિયમ નથી થતો; કેમકે બધી સિતારો કંઈ સરખી હોતી નથી. દાંડીની લંબાઈ ઓછી વધતી હોય તે પ્રમાણમાં પડદાનું અંતર ઓછુ વધતુ રહે છે, જેથી તદ્દન નહાની સિતારમાં કદાચ બધી આંગળીઓનો ઉપયોગ થઈ શકે, પણ સાધારણ રીતે તો બે આંગળીનોજ વિશેષ વપરાસ થાય છે. સાત સ્વરના આરોહ અવરોહમાં તથા ઓછા વધતા સ્વર સમૂહો વગાડવામાં આંગળીઓ પડદા ઉપર કેવી રીતે ચલાવવી તેના દાખલા સિતારની ગતોને આરંભે આપેલા છે તે ધ્યાનમાં રાખવા. કોઈપણ તંત્રવાદમાં ઢાળા હાથની આંગળીઓની પડદા ચલાવવામાં આવે છે, ને તેમાં મુખ્ય વાત ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે તે એ કે, સરસ રીતે ઝડપથી સ્વરો જે રીતે વાગી શકે તેરીતે આંગળીઓ પેતાને ફાવે તે પ્રમાણે ચલાવવી. સિતારને માટે આપેલી ગતોમાં શરૂઆતમાં જે થોડાક દાખલા આપેલા છે તે ઉપરથી આંગળીઓ ચલાવવાની યુક્તિ સમજી શકાશે.

જમણા હાથની આંગળીથી તાર છેડવાની રીત—જમણા હાથના અંગુઠાને સિતારના મળાની પાસેની ઢાંડીના બાગ ઉપર ટેકવીને પછી, તેની પાસેની પહેલી આંગળીમાં મીજરાશ પહેરી, પેહેલા તાર ઉપર આઘાત કરવો. આ આઘાત જો આંગળી આપણી તરફ હાવીને કરવામાં આવે તો તેને ઢાં કહે છે, અને એજ આઘાત જો આપણી સામી બાજુ તરફ આંગળી લઈ જઈને પણ જરાક જોરથી કરવામાં આવે તો તેને ઢાં કહે છે. એમ એકવાર આપણી તરફ અને બીજીવાર સામી તરફ. એમ વારંવાર આંગળીના આઘાતોથી ઢાંઢા, ઢાંઢા એમ વગાડ્યા કરવું. લઘુ કે ગુરુ કાળના સ્વરો હોય તો તેને માટે ઢાં કે ઢાં નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, પણ જો જે દ્રુત સાથે આવે તો એજ ઢાંઢા ને ઝડપથી વગાડી જઈએ તો તેને દિંદ કહે છે. જે સ્વર ઉપર વધારે જોરથી આઘાત કરવાની જરૂરની જરૂર પડે ત્યાં ઢાં નો ઉપયોગ કરવોજ જોઈએ. દિંદ ને બદલે કાઢવાર ઢાંઢા કે ઢાંઢા શબ્દ પણ વપરાય છે.

[સિતાર વગાડવા માટે અવરોના 'પાઠ અને ગતો—સિતાર ઉપર આંગળીઓ સારી રીતે ચાલી શકે તે માટે પ્રથમ અભ્યાસીએ પાઠ ૧૪ માં બતાવેલ આરંભક સરગમે અને પાઠ ૧૫ માં આપેલા અલંકારો વગાડવા, અને ત્યારબાદ તેજ આરંભક સરગમે તથા અલંકારો ૧૬ માં પાઠમાં જણાવેલા મુખ્ય ૧૨ આટમાંથી કાફી, કાલગંડો, જૈરવી, કલ્યાણુ તોડી અને પુરીયા એ છ ચાટોમાં વગાડી જવા. એટલું થશે એટલે હાથ તથા આંગળીઓને સારી કસરત મળી તૈયાર થશે. તેમજ સ્વરજ્ઞાન, ક્રોમલ તીવ્ર પદ્ધતી માહીતી વગેરે થશે. સીતાર ઉપર વગાડવા માટે કેટલીક ગીતો આ પાઠને છેડે આપવામાં આવીજ છે તેનો અભ્યાસ કરવો તેથી આનંદ મળશે.

સિતાર અને દિલરૂબામાંની તરફ વિશે.

“તરફ” એ ત્રણ શબ્દ ઉપરથી થશે. હશે એમ જણાય છે વાસની લાકડીઓને જોડાએક બાધી લઈ, તેનો ત્રણ બનાવી તે નદી કે તટાવમાં તરવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે તે જણાવતું છે, તે પ્રમાણે જુદા જુદા તાર બાધી તેનો ત્રણે એટલે તરફ બનાવી, નાદ મરોવર તરવામાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ‘સિતાર, દિલરૂબા અને તાલિસમાં તરફની રચના હોય છે. તેના તારો, ઢાંડીની બાજુ ઉપર ખુટીઓ બેસારી, તેને બાધીને ઘોડીની નીચે બીજી નહાની ઘોડીની ઉપરથી લઈ જઈ, અથવા ઘોડીની વચમાં કાણું પાડી તેમાંથી પસાર કરી વાજંતના મૂળમાં બાંધેલી હોય છે. તરફનો આરંભ મેર તરતની નીચેથી કરવામાં આવે છે. ત્યાંથી ડરેક તાર અંદરથી ઢાંડીને તે તારસમકના સ્વરો સુધી મેળવવામાં આવે છે. તરફ કેટલી રખાય છે તેનો નિયમ નથી. તો પણ ઓછામાં ઓછી ૮, તેથી વિશેષ ૧૨ અને તેથી વિશેષ ૧૭ સુધી રખાય છે; મોટી સાગમી અને મોટા દિલરૂબાના માથા ઉપર વડી બીજી સાત તરફ વધારે ગોઠવેલી હોય છે. તે સાતે તરફના તાર પીતળના હોય છે અને તે અંદરસમકના સાતે સ્વરમાં મેળવવામાં આવે છે. વધારે ઓછી તરફ રાખવી એ વિશેષ મુખ્ય આધાર વાજંતની લંબાઈ અને ઢાંડીની પેઠાગાઈ ઉપર છે. આ પ્રમાણે જુદી જુદી તરફ હોય તો કેવી રીતે મેળવવી તે નીચેના ક્રમ ઉપરથી સમજી શકું.

૮ તારની તરફ—નહાની સિતાર અથવા દિલરૂખાને આઠ તારની તરફ રાખવામાં આવે છે. આવી તરફમાં લોખંડના ઝીણા તાર ચઢાવવા; અને તે અનુક્રમે સ રિ ગ મ પ ધ નિ સં એ સ્વરોમાં મેળવવા. જો એવા વાણંતમાં જે ગાયન, ગત કે રાગની છેડ કરવી હોય તો તે ગાયન વગેરેમાં જે કોમલતીવ્ર સ્વર આવતા હોય તે પ્રમાણે તરફના તે તે સ્વરના તાર પણ કોમલ તીવ્ર સ્વરોમાં મેળવવા.

૧૨ તારની તરફ—સાધારણ મધ્યમ કદના સિતાર, દિલરૂખાને ૧૨ તારની તરફ રાખવામાં આવે છે. તેમાંના બધા તાર જો લોખંડના જ હોય તો તે અનુક્રમે સ રિ ગ મ પ ધ નિ સં એ સ્વરોમાં મેળવવા. પણ જો તેમાંના પ્રથમના ચાર તાર પીતળના હોય તો તે ચાર તાર અનુક્રમે મં પ ધં નિં એ ચાર સ્વરમાં મેળવી ખાડીના લોખંડના ૮ તાર સ ધી સં સુધીના સ્વરોમાં અનુક્રમે મેળવવા. એમાં પણ ગાયનના રાગ પ્રમાણે તરફના તે તે તાર કોમલ તીવ્ર કરી લેવા.

૧૭ તારની તરફ—એમાં પ્રથમના પિતળના ૭ તાર અંદ્રસમકના સં ધી તે નિં સુધી મેળવવા અને ખાડીના ૧૦ લોખંડના તાર સ ધી તે મં સુધી મેળવવા. ગાયન કે ગત જે રાગમાં હોય તે રાગના કોમલતીવ્ર સ્વરો પ્રમાણે ફેરફાર તરફમાં કરી લેવો. તરફથી વાણંતનો અવાજ બમણો થાય છે અને નાદનો રચુકાર સારી રીતે અનુરણ્ય પામે છે. તેમજ વાણંતમાં અવર્ણ્યનીય મધુરતા આવે છે.

આ ઉપરાંત ઓછી વધતી તરફ હોય તો તે કયા સ્વરોમાં મેળવવી તેને માટે વાણંત ખરીદતી વખતેજ કારીગર પાસેથી મનજીતી લઈ તે પ્રમાણે મેળવવાનું ગમ્યુ.

દિલરૂખા અને તાડસ.

દિલરૂખા અને તાડસની રચના સરખી છે, માત્ર આકૃતિમાં થોડોક ફેર છે. તાડસનો નીચેનો ભાગ મોરની આકૃતિવાળો હોય છે એટલુંજ માત્ર. દિલરૂખા અને તાડસની ઉપર પડદાની ગોઠવણ સિતાર પ્રમાણેજ હોય છે. માત્ર દિલરૂખામાં મધ્યસમકમાં 'ર' (કોમલરિ) એ (કોમલધ) અને તાન્સમકમાં 'રિ' (કોમલરિ) એ ત્રણ પડદા નથી હોતા. એ પડદા નહીં હોવાથી ખાડી પડદાનું જે સંસ્થાન રહે છે તેને કાફીને ધાટ કહે છે. કાફીના ધાટમાં 'રિ' ના પડદા હોય છે છતાં શુદ્ધ ન નિ ના પણ પડદા રાખેલા હોય છે. દિલરૂખા ઉપર કારીગરો જે પડદા બાંધે છે તે આ પ્રમાણેજ બાંધીને તેવાર વેચે છે. આ વાણંતના પડદા ઉપર આંગળીઓ ચઢાવવાની રીત સિતાર પ્રમાણેજ છે. ધોડાની સુછીના વાળ ભેગા કરી તે વાળ એક લાકડીને બાંધી તેનાથી પહેલા તો ઉપર ધર્પણ કરીને વગાડવામાં આવે છે. એને ગજ કહે છે. અંગ્રેજીમાં બો (Bow) કહે છે અને તેનો અર્થ " ધનુષ્ય " એવો થાય છે, એ અર્થને મળતો કામઠી એવો રમ્મ કાઠીવાવાડ તરફ વપરાય છે. ધોડાના વાળ જેમ ચોખ્ખા હોય તેમ ધર્પણ સાફ થાય છે, અને અવાજ પણ ચોખ્ખો નીકળે છે. જો એ વાળને ભૂલથી તેવ કે ચરખીનો અંશ સાગી નાખે તો ધર્પણ બરાબર થતું નથી, જ્યાં તેને વારંવાર સાફ ગમવા માટે જોરજોરે રાંજનું કહે છે તે વાળ ઉપર ધસવામાં આવે છે. કેઈ પણ ગાંધીની દુકાનમાં ભેગને મળી રહે છે. એક પૈમનો કાંકેશ લઈ રાખવામાં આવે તો તે ધણો વખત પહેલી રહે છે.

ગજ જમણા હાથમાં રાખી જે તાર ઉપર ચલાવવો (ધસવો) હોય તે તાર ઉપર “ ડાખીથી જમણી તરફ ” અને “ જમણીથી ડાખી તરફ ” ચલાવીને લાંબા વખત સુધી સ્વર કાયમ રાખી શકાય છે. સિતારમાં માત્ર ગત તોડાનું જ કામ થાય છે, પરંતુ દિલ-રૂખામાં તો ગાવાની બરાબર નકલ થાય છે; અને તેનો સ્વર અખંડ કાયમ રાખી શકાય છે. માધુર્યમાં ખંને પરસ્પરથી બિન્ન છે; છતાં સરલ રીતે અવાજની સંપૂર્ણ અંશે નકલ કરતાર તો દિલરૂખાજ છે; એમાં કશો શક નથી. સિતારમાં પણ ગાવાની નકલ કરી શકાય છે પરંતુ તેમાં મીઠ, ધસીટ, જમજમમાં વગેરે કંઈક ક્રિયાઓ કરવી પડે છે, જે સારા ઉસ્તાદોથીજ એ કરી શકાય છે.

દિલરૂખા અને તાઉસના અભ્યાસીએ સિતાર અને તેના તાર, પડદા, વગેરેના વર્ણન વિષે જે લખેલું છે તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું; કેમકે દિલરૂખા અને તાઉસની ઉપરના તાર તથા તેના પડદાની રચના, એ વિષે જે જણવાનું છે તે તેના વર્ણનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. ડાખા હાથની આંગળીઓથી પડદા કેવી રીતે ચલાવવા તે વિષેના થોડાક દાખલા આપેલા છે તે સિતાર અને દિલરૂખા એ બંનેને માટે સમજી લેવા, અને તે પ્રમાણે દરેક પડદા ઉપર જે તે આંગળીથી તાર દબાવીને વગાડતા જવું. જમણા હાથથી ગજ ભાગ આપીને કે નરમ હાથથી ધસવામાં આવે તે પ્રમાણમાં મોટો નાનો સ્વર ઉત્પન્ન થશે. નવા અભ્યાસીએ આરંભક સરગમો, અલંકાર, યાદ પલટાનો અભ્યાસ કરવો. એથી આંગળીએ સારી ચાલશે, અને મગજ પણ સુરીકું બનશે. આગળના ભાગમાં જે છદો અને મીતો આપ્યાં છે તે પણ વગાડવાં.

દિલરૂખાના અભ્યાસીને માટે એક વાત જણાવવા જેવી છે તે એ છે કે, દિલરૂખા ઉપર જે પડદા બાધેલા હોય છે તે કાફીના યાદના હોય છે એટલે કે જો “ નિ કોમલતા પડદા બાધેલા હોય છે, ને તેના શુદ્ધ (જ નિ) હોય છે તે તો શુદ્ધજ, પણ “ દિ ઈ કોમલતા પડદા બાધેલા હોતા નથી, તો તે બે સ્વરો શીરીતે વગાડવા તેની સમજૂતી આ પ્રમાણે છે: સ્ત અને દિ ની વચ્ચે જે અવકાશ-અંતર છે તેની વચમાં તાર ઉપર આંગળી એવી રીતે રાખવી કે તે તાર શુદ્ધ દિ ના પડદા ઉપર બેસી શકે નહીં એ રીતે આંગળી રાખીને પછી જમણા હાથે ગજનો ધસારો કરવો. એજ પ્રમાણે ઘ કોમલ વ ઘ ની વચમાં અતરના મધ્યમાં તાર ઉપર આંગળી રાખીને વગાડવો.

ફિટલ કે વાયોલીન

ફિટલ એ અંગ્રેજી વાજીત્ર છે. તેને અંગ્રેજીમાં વાયોલીન પણ કહે છે. આપણા દેશમાં બીજા માત્રતા રાવળીયા, બરચરી વગેરે બીજાનીઓ “ સરવુ દધ્યો ” એ નામનું વાજીત્ર વગાડે છે, તેની રચના અને વગાડવાની પદ્ધતિ આ વાજીત્રને મળતી છે; પણ ફિટલ એ જરાક સુધારેલું વાજીત્ર છે. આપણા હિંદુસ્થાનમાં મદ્રાસ કર્ણાટક તરતના દેશોમાં ફિટલનો અતિશય પ્રસાર થયેલો જોવામાં આવે છે. ત્યાં તો પ્રત્યેક કુલમ શ્રીપુરુષ ફિટલ જણતા ન હોય એ અશક્ય જેવુંજ સમજવું. ગજથુથીમાંથીજ ફિટલનો ઉપયોગ થાય છે એમ કદીએ તો ખોટું ન ગણાય. આ વાજીત્રની એક ખુબી એ છે કે, મેરથી માત્ર ૮-૧૦ અંગ-

જના જેટલા ભાગમાં જ ત્રણે સમકોના સ્વરો વાગી શકે છે, તેથી ગમે તેટલી તૈયારીથી ઝડપમાં ગમે તેટલા સ્વરો ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. એ પ્રકારની તેમાં જેમ સરલતા છે તેમ તેમાં એ પણ એક ખામી છે કે, તે દિલ્હિયા કે સિતાર જેટલું બહુ સુમધુર નથી. સિતાર કે દિલ્હિયાને ઉપરથી છેડતાં તેના સ્વરના સુંદર રણકારા જેટલા કહ્યુંમધુર લાગે છે, તે પ્રમાણમાં શિલ્લને છેડી બેતાં લાગતા નથી. તેથી તે જરા શુષ્ક વાદ્ય છે; એવું શુષ્ક વાદ્ય, સંપૂર્ણપણે સુંદર લાગવા માટે તેના ઉપર પુષ્કળ તૈયારી કરવી પડે છે ભારે જ તે આપણા હાથમાં આવી શકે છે. ફિલ્લનો ખીજ વાજાન સાથે સારો યોગ બને છે. તેમાં હારમોનિયમની સાથે તેને ધણી દોસ્તી છે.

ફિલ્લ ઉપર આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ચાર તાર ચઢાવવામાં આવે છે. તે ચાર તારોને મેળવવાની જુદી જુદી રીતો, આંગળીને બહુ મેહેનત ન પડે તે ઉપરથી ઉત્પન્ન થએલી છે. ડાબા હાથનો અંગુઠો અને તેની પાસેની પેહેલી આંગળી વચ્ચે જે ચામડીની પાળનો ભાગ છે તે પાળ, ફિલ્લમાં ખુદીઓની નીચે જે ગાળાવાળી ખાંચ હોય તેમાં (પાળ) રાખીને મજબુત પકડી, આંગળીઓ ખુદી રાખવી; અને ઘોડી તરફનો ભાગ આપણા ડાબા ખભા ઉપર રાખી તેને ડાબા ગાલની નીચેના ભાગથી ઢબાવી રાખવો. આથી ફિલ્લ વગાડતી વખતે હાલી શકશે નહીં, પછી જમણા હાથમાં વાળનો ગળ રાખી દરેક તાર છેડવાથી સ્વરો નીકળશે.

શિલ્લમાં સ્વરો ઉત્પન્ન કરવા માટે સિતાર, દિલ્હિયાની માફક કંઈ પડતા નથી હોતા. માત્ર જે જગા ઉપર અધિક સ્વર વાગી શકે ત્યાં આંગળીથી તાર દોડી ઉપર ઢબાવવો પડે છે. જેથી પ્રથમ સ્વરોનાં સ્થાન પ્રથમથીજ નક્કી કરવાં પડે છે. એ સ્થાન પૂર્વે કલા પ્રમાણે મેર અને ઘોડીની વચ્ચેના લંબાઇના પ્રમાણથી ગણીને નક્કી કરવાં. તોપણ સરલતાની ખાતર ટુંકામાં અત્રે જણાવીએ છીએ. અર્ધા ફિલ્લોની સખાઈ સરખીજ હોય છે, મેરથી તે ઘોડી સુધીનું અંતર બરાબર એક ટુટનું હોય છે. તેથી એ પ્રમાણે અંતર ગણીને ઘોડી ને લગાર આધી પાછી હોય તો તે બરાબર સ્થાન ઉપર ચુકવી. પછી મેરથી ૧ા ઈચ ઉપર સીસપેનથી આંકા કરવો, ત્યાં પહેલી આંગળીથી રિ શુદ્ધ વાગી શકશે, પછી મેરથી ૨ા ઈચે સીસપેનથી બીજી લીંટીને આંકા કરવો, અને ત્યાં બીજી આંગળીથી ૩ શુદ્ધ વગાડવો. એ પછી મેરથી ૩ જા ઈચ ઉપર આંકા કરી, ત્યાં ત્રીજી આંગળીથી ૪ શુદ્ધ વગાડવો; ને છેલ્લે ૪ થા ઈચ ઉપર આંકા કરી, ત્યાં ચોથી આંગળીથી શુદ્ધ પંચમ વગાડવો. આટલા આંકાથી શુદ્ધ રિ ૩ મ ૩ એ ચાર સ્વરો વાગશે. કામલ સ્વરોનાં સ્થાન તેના શુદ્ધ સ્વરની અને તેની પાછળના સ્વરની વચ્ચે સમજવાં. જેમકે રિ કામલનું સ્થાન મેર (સ) અને રિ શુદ્ધની વચ્ચે જાણવું, મેર કામલનું સ્થાન રિ શુદ્ધ અને ૩ શુદ્ધની વચ્ચે સમજવું; ત્રીજા મધ્યમનું સ્થાન શુદ્ધ મપ વચ્ચે સમજવું. આ પ્રમાણે અંતરો ગણીને સ્વરના આંકા કરીને પછી તે તે સ્વરો વગાડવા માટે ઉપર કહી તે આંગળીનો ઉપયોગ કરવો. સ્વરોનાં સ્થાન જાણી લઈ આંકા કરવા. અત્રે એક વાત ખાસ જાણવા જેવી છે કે એક ઉપરના તાર જે તે સ્વરમાં બરાબર મળ્યાં નહીં હશે, ને લગાર પણ બેસુર હશે તો આ પ્રમાણે

છે અને બાંહ્યાં એ ડાબા હાથમાં રહે છે. તખલાને (ખાંભા માથે જ) કેટલાક નર કહે છે, કાઠીયાવાડના ઘણા ભાગમાં તેને ધુક્કડ એ નામથી પણ ઓળખે છે. તખલુ એ લાઠડાનો જડો કટકો લઈ, તેને અંદરથી કાંતરી પોલું બનાવી તે ઉપર ચામડું મઢી લાઇને બનાવેલું હોય છે. તે ચામડું તેની સાથે જોડેલ દોરડી કે વાધર (ચામડાની પટ્ટીઓ) ને ખેંચીને, અને પછી તે વાધર તથા તખલાની દિવાલ એ બંને વચ્ચે લાકડાના કટકો ગળે તેને હિંચા નીચા ખચેડીને, તખલાનું ચામડું હિંચા નીચા સ્વરમાં મેળવી શકાય છે. ખાંભાની રચના પણ લગભગ તેવીજ છે. ખાંભાને કેટલાંક ભોંભીયું કે ડગ્ધો પણ કહે છે. તે ખાંભાની કુંડી કે ત્રાંખાની કુંડી ઉપર ચામડું મઢીને બનાવે છે. “ડાચું” એને હિંદુસ્થાનની બાપામાં “બાંહ્યા” કહે છે, તે ઉપરથી ડાબા હાથમાં રહીને વાગનાઈ તે બાંહ્યાં એવો અર્થ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. તખલાને ચામડું મઢી લીધા પછી તેના ઉપર શાહીનો મસાલો ચોપડે છે, ત્યારેજ તે સુસ્વરમાં વાજે છે (ખોલે છે). બાંભા ઉપર પણ તેમજ કરવું પડે છે. કેટલાક બાંભા ઉપર શાહી નહિ ચઢાવતાં પણ પડે ત્યારે ધડનો લોટ પાણીમાં જરા સખત ભીંજવી તે ઉપર વચલા ભાગમાં ચોટે છે. તખલા કે બાંહ્યામાં ચાંદ, લવ અને થાપ કે શાહી એ ત્રણ જગાઓ હોય છે. કિનારની આસપાસનો ભાગ તે ચાંદ કહેવાય છે. શાહીવાળો વચલો ભાગ તે થાપ કહેવાય છે. અને ચાંદ તથા થાપની વચલો ભાગ લવ નામથી ઓળખાય છે. એ બધા ભાગો અને એ દરેક ભાગ ઉપર જમણા તથા ડાબા હાથની કયો કયો આંગળીઓથી કયા કયા અક્ષરો એટલો બોલ વાગી શકે તે આકૃતિઓ અને સમજૂતી ઉપરથી સમજી શકાશે. તો પણ આ વિષય કોઈ સાગ અનુભવી પાસેથી શીખ્યા વિના પોતાની મેળે સારી રીતે આવડી શકે એવું દહાંત આનંદુધી મારા જોવામાં આવ્યું નથી. તખલુ વગાડવું એ બીજા બધાં વાજીરાની માફક અધર છે પોતાની આંખી છાંદગી અર્પણ કરીને તે એકજ બાજતમાં કુશળ જળવૈયા તરીકે નામના મેળવી શકાય એવો આ વિષય છે; તો પણ દરેક તાવના ટેકા, તોડા, મોહોરા, થાપ એટલું સોધાવણી રીતે દરેક અભ્યાસીએ તો અવશ્ય જાણવું જોઈએ. “તાલવાદન” એ એકંદર વર્ણનરૂપ છે, અને તે તૂલ છંદ-પિંગળમાં આવતા વર્ણનરૂપ કરતાં અત્યંત તરેહવું છે; તેનો ખ્યાલ તખલાના ટેકા, પરંતુ વગેરેના અભ્યાસથી સારી રીતે આવી શકે છે. આપણા ગુર્જર સાક્ષર કવિ વર્ગે આ બાજત બહુજ ધ્યાનમાં ગણવી ધટે છે.

તખલા અને બાંભા ઉપર વગાડતાં શીખવાની ઇચ્છા રાખનારાએ પ્રથમ તો કોઈ સારા અનુભવી પાસેથી “થાપ કેમ મારવી,” આંગળીઓનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તથા ના, ધા, ધીં વગેરે જેવા મુખ્ય અક્ષરોથી જોલો દરેક તાલના મૂળ સાદા ટેકા શીખી લાઇને પછી આ પુસ્તકની મદદથી આગળ અભ્યાસ વધારી કરવો. નિદાન એટલો અભ્યાસ ન થાય તો કંઈ હરકત નહી, પણ દરેક તાલમાં આપેલા ટેકા, મોહોરા, પરંતુ એ બધાના શબ્દો ગાત્ર મોઝેથી બોલીને હાથથી તાળી આપવાનો અભ્યાસ તો કરવો જોઈએ. કેમકે તેટલું થાય તો પણ ધણ છે. તેથી જીભને તથા મનને એક જાતની કસગત મળવા ઉપરાંત મનની અવધાનની-એકાગ્રતાની શક્તિ ખીસી નીકળશે.

એક અક્ષરના બોલ.

તમણા અને બાંણા ઉપર જે અક્ષરો વગાડવામાં આવે છે તેને સંસ્કૃતમાં પાટવર્ણ કહે છે. તેમાં આવતા બધા અક્ષરો નીચે વર્ગવાર આપીએ છીએ અમુક વર્ગમાં જે અક્ષર મુખ્ય હોય તે આપીને તેની આગળ કૌંસમાં એજ વર્ગના બીજા અક્ષરો આપ્યા છે. એથી એમ સમજવાનું છે કે, મુખ્ય અક્ષર જે રીતે વગાડવામાં આવે છે તેજ રીતે કૌંસની અંદરના અક્ષરો પણ વગાડવામાં આવે છે; છતાં જે જુદા જુદા અક્ષરો વપરાય છે તે બોલની ગતિનો પ્રવાહ કાનને મનોરંજક સાગવા પરત્વે તથા આવાત પ્રત્યાધાતના ભરેલ અને ખાલી જગ્યાઓની યોજના પરત્વે વપરાય છે.

(૧) ધા (ઘ), ઘો (ઘોં ઘે), આ (મહાપ્રાણી) અક્ષરો તાલનો આધાત જે માત્રા ઉપર પડે છે તે માત્રા ઉપર આવે છે, અને તે તળવા તથા બાબા એ બંને ઉપર એક સાથે વગાડવામાં આવે છે.

(૨) તા (ત), ના (ન), તી (તુ તી), આ અક્ષરો તાલની જે ખાલી માત્રાઓ હોય તે ઉપર આવે છે અને તે ફક્ત તળલા ઉપર જ વગાડવામાં આવે છે

(૩) ટ (ટી, ટી), ટીં, ટોં, ને (ઘ, ઘો, ઘે, ઘું, ઘુ, ઘું), ક (કિ, ક) તલ (કલ, કા, કિન્, કેલ)

આ બધા અક્ષરો સર્વસાધારણ છે. અને તે ટેકામાં કે પદનોમાં બધે વપરાય છે, તોપણ તેમાંના જે અક્ષરો મૃદુ કે અસ્પ્રધાણી છે તે ખાલીવાળા અંગમાં આવે છે અને જે ટેકા કે મહાપ્રાણી છે તે તાલના આધાતવાળા અંગમાં આવે છે એવો નિયમ નેવામાં આવે છે.

બે અક્ષરના બોલ.

(૧) ઘાગે, ઘેઘે. ઘિન, ઘુમ, ઘીંક, ઘિટ, ઘિઢ, ઘાન, ઘિરિ તાલના અંગમાં આવતા બોલ.

(૨) [તાગે], તેતે, તિન, કિન, તીંક, [તિટ], કિટ, તાન, [તિરિ] ખાલીના અંગમાં આવતા બોલ.
[નાગે] [કિટ] [તિર]

(૩) નગ, દિગ; મન, ગદિ; મિન, મેન; તક; કત; નાત્તા;

સર્વ સાધારણ
અંગમાં આ-
વતા બોલ.

આકા કરેલાં સ્થાનો ઉપર જે તે સ્વર બોલી શકશે નહીં. જેથી તાર બરાબર મેળવવા ને પછી પશુ ફરેક વખતે તાર બરાબર મળેલા કાચમ છે કે નહીં તે તપાસતા રહેવું.

ફિલ્લના ચારે તાર કયા કયા સ્વરમાં મેળવવા તે વિશે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ જણાવીએ છીએ. પહેલી પદ્ધતિ જે સર્વ સાધારણ છે તે આ પ્રમાણે છે.

કયી આંગળીથી ?	૪ થી તાર (૩ જ કરતાં યોડા જડો) મંદ્રસપ્તકના સ્વરમાં મેળવવો	૩ જે તાર (બીજા કરતાં યોડા જડો) મંદ્રસપ્તકના પ સ્વરમાં મેળવવો	૨ જે તાર (પહેલાં કરતાં યોડા જડો) મધ્યસપ્તકના સ્વરમાં મેળવવો.	૧ લો તાર (છેક જીણા) મધ્યસપ્તકના પ સ્વરમાં મેળવ
૧ લી આંગળીથી	કોં રિં (મંદ્ર)	કોં ઘં (મંદ્ર.)	કોં રિં (મધ્ય)	કોં ઘં
	શું રિં "	શું ઘં "	શું રિં "	શું ઘં "
૨ જી આંગળીથી	કોં મં "	કોં નિં "	કોં મં "	કોં નિં
	શું મં "	શું નિં "	શું મં "	શું નિં
૩ ણી આંગળીથી	શું મં "	સ (મધ્ય)*	શું મં "	સ (તાર)
	તીં મં "	કોં રિં "	તીં મં "	કોં રિં "
૪ થી આંગળીથી	શું પં ..*	શું રિં "	શું પં ..*	શું રિં "

આમાં * ચિન્હવાળા સ્વરો પહેલા ૩ તાર ચલાવેલા હોય છે તે તારમાં જ બોલે છે, જેથી ચોથી આંગળીથી એ સ્વરો વગાડવાની જરૂર રહેતી નથી.

આ પદ્ધતિ સર્વ સાધારણ છે, પરંતુ તેમાં કઠિનતા એ છે કે, તારસપ્તકના ૫'ચમ સુધી જવું હોય તો, આખો હાથ ખસેડીને આંગળીઓને ઢાંડી ઉપર છેક નીચે ઉતારવી પડે છે, ને તેમ ક્રમશઃ ફિલ્લને ખમ્મા અને માલની વચ્ચેના ભાગમાં દબાવવું પડે છે, ને તે ઉપરાંત આંગળીઓ કંઈપણ સુરના મ્યાન ઉપર સ્થિર રહી શકતી નથી. એ કારણથી નીચે બતાવેલી પદ્ધતિઓ પ્રમાણે ચારે તાર નીચે બતાવેલા સ્વરોમાં મેળવવા.

	૪ થી તાર.	૩ જે તાર	૨ જે તાર.	૧ લો તાર.
બીજી પદ્ધતિ પ્રમાણે કયા સ્વરોમાં મેળવવા.	સ	મ	સ	પ
ત્રીજી પદ્ધતિ પ્રમાણે કયા સ્વરોમાં મેળવવા.	સ	મ	સ	ધ
ચોથી પદ્ધતિ પ્રમાણે કયા સ્વરોમાં મેળવવા	મ	સ	પ	સં
પાંચમી પદ્ધતિ પ્રમાણે કયા સ્વરોમાં તાર મેળવવા	મં	સ	મ	રિં
છઠ્ઠી પદ્ધતિ પ્રમાણે કયા સ્વરોમાં તાર મેળવવા	મ	સ	પ	રિં
સાતમી પદ્ધતિ પ્રમાણે કયા સ્વરોમાં તાર મેળવવા	સ	રિં	ધ	મં

આ પ્રમાણે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ છે, તે સર્વેમાં પહેલી, બીજી, એ જેનો સરવાળામાં ઉપયોગ કરવો, અથવા તો ચોથી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો. પાંચમી તથા છઠ્ઠી એ જે પદ્ધતિઓ પણ સારી છે.

શિલ્પને મેળવવાની પંચાત બહુ પડે છે. જેને સ્વરજ્ઞાન છે તેની વાત તો જુદી છે, પણ જેનાથી સમ કે વ એ મુખ્ય સ્થૂળ સ્વરો મળ્યા કે નહીં, એ વગેરે કશું પારખી શકાતું નથી તેને માટે શિલ્પ તો નકામું જ છે. એજ કારણથી પ્રથમ ગાયન અને સ્વાર પછી વાદન કહ્યું છે. જેને સાધારણ સ્વર જ્ઞાન છે તેણે ચારે તાર ઉપરમાંની પોતાને કાવે તે કોઈ પણ પદ્ધતિથી મેળવી, સ્વરોનાં સ્થાન પ્રથમથી જ નક્કી કરી, આંગળીઓનો ક્રમ એજ પ્રમાણે સમજી વગાડવું. ગમે તે પદ્ધતિથી શિલ્પ મેળવવામાં આવે તો પણ આંગળીઓનો અનુક્રમ એજ કાયમ રહેશે. એટલે કે મેરથી ચર કરતાં આગળનો જે સ્વર હશે તેના દોમણ કે શુદ્ધને માટે અંગુઠા પાસેની પહેલી આંગળી; સ્વાર પછીના બીજા સ્વરના દોમણ કે શુદ્ધને માટે બીજી આંગળી, ત્રીજા સ્વરને માટે ત્રીજી અને ચોથાને માટે ચોથી આંગળી સમજવી. આ નિયમ કાયમ રીતે ચાલુ છે.

શિલ્પના આરંભના અભ્યાસીએ આરંભક સરગમો, અલંકારો, ઘાટ અને પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવો. એથી શિલ્પ સંપૂર્ણ રીતે કાણમાં આવી જશે. એટલું થયા પછી આ પાઠશાળામાં આગળ ૩ જ ભાગમાં જે ગાયનો આપ્યાં છે તે સર્વે વગાડી જ્યાં જેથી વિશેષ હાલ શિલ્પના વાદનની બાબતમાં કશું બાકીવા જેવું રહેતું નથી. મળ જમણા હાથથી કેવી રીતે પકડવો તે સર્વે જાણે છે, માત્ર તેના ઓછા વધતા ભાર હળી વગાડવા ઉપરથી સ્વર શુદ્ધ કે વિસ્તારવાળો ઉત્પન્ન થાય છે એટલું જ.

તાલ વાદન.

ગાયનકળામાં ગાયન એ જેમ મુખ્ય છે તેમ તાલ એ પણ મુખ્ય છે. તાલ એટલે થું તે વિષે પૂર્વે વિસ્તારથી સમજાવેલું છે. કોઈ પણ તાલ આશુક માત્રાઓના મેળથી બને છે એ ચોખ્ખું જ છે; તે જ માત્રાઓની ગણતરી મુદંગ, દોલક, તખ્ત વગેરે જેવા જુદાં ત્રામાં કરી બતાવવી તેનું નામ તાલવાદન કહેવાય છે. તાલવાદનમાં અવનવન અને ધન વાદો વપરાય છે, પરંતુ તે સર્વેમાં મુદંગ (પખવાજ) અને તખ્તનો ઉપયોગ બહુ થાય છે. મુદંગ એ બહુ પ્રાચીન વાજંત્ર છે, તેને વચમાંથી કાપીને, જમણાની સરલતા ખાતર તખ્તની રચના પછીથી થએલી છે. એ બંનેનાં ચિત્રો નીચે સમજી શકાશે. આજકાલ આખા હિંદુસ્થાનમાં તખ્તનો ઉપયોગ બહુ થાય છે. જુદાં વગાડતાં આવડે તો બાકીનાં હાથવાદો સહેલાઈથી વગાડી શકાય છે. તે માટે જ તખ્તની અને તે ઉપર વગાડવાના બોલો (પાટવર્ણ) ની માહિતી આપીને આપણે આ તાલના ટેકા (એટલે તાલમાં આવતી દરેક માત્રાને બદલે વગાડવાના મુદંગ) આપીએ છીએ.

તુમહું- એ બે વાજંત્રો મળીને થએલું છે; તેમાં તખ્ત એ તખ્તની માત્રા

ત્રણ અક્ષરના બોલ.

ધાદિતા, ધિદાન્, ધિકિટ, તગન, નગન, દિગન, નરન, ન્દાન્, કિરાન્
ત્રન્, ત્રાન્, ત્દન્, તિકિટ, યુકિટ.

ચાર અક્ષરના બોલ.

ધાગેતિટ, તાગેતિટ; ધેવેકિટ, તિટકિટ; ધિટધિટ, ધિટતિટ, તિટોતિટ; ધુમ-
કિટ, ધુમકિટ; ધિરકિટ, તિરકિટ; ધિટનગ, કિટનગ;
નગતિટ; તકતક, કિટતક, ગદિમિન, દિગતાગે.

પાંચ અક્ષરના બોલ.

નગનગન. ધાગેદિગન.

છ અક્ષરના બોલ.

ધિકિટ ધિકિટ, તકિટ તકિટ; ધિરિ કિટતક, તિરિકિટતક;
ધુમકિટતક, ધુમકિટતક; ધાગેતિટ કિટ, તાગે તિટકિટ;
દિગન દિગન; તગન તગન; નગન નગન; યુકિટ યુકિટ;

આ પ્રમાણે ૭, ૮, ૯ કે ગમે તેટલા વર્ણના સમૂહો ગોઠવી જુદી જુદી લખ
પ્રમાણે રચના કરવામાં આવે છે હવે આ બધા બોલ તખલા ઉપર અને બાપા ઉપર
કેવી રીતે વગાડવા તે વિષે સમજુતી નીચેના કોઠાઓમાં આપવામાં આવી છે

તખલા અને બાજાની આકૃતિમાં બતાવેલા ભાગો અને તે તે ભાગો ઉપર વગાડવાના
બોલો ત્યાંજ લખ્યા છે તે ઉપરથી બોલ કઈ જગ્યા ઉપર વગાડવો તેની સમજણ પડશે
તેનીજ સાથે જમણા અને ડાબા હાથની આંગળીઓ ઉપર બોલના અક્ષરો બતાવેલા છે
તે ઉપરથી કયી આંગળીથી કયો બોલ વગાડવો તે પણ સમજી શકશો.

તાલ વિધેના પાઠમાં જણાવેલું છે કે, આડ્યોતાલ, સુલશક, ઝપા, ધમાર, તેવરો
અને ચૈતાલ એ બધા તાલો ધ્રુવપદના વર્ગમાંના છે. જેથી ગાયનોના ધ્રુવપદો અને તે
સિવાયનાં અસ્તાષ, ખ્યાલ, ટપ્પા, ડુમરી વગેરે એવા બે પ્રકારો છે. અને તે પ્રકાર પ્રમાણે
તાલવાદનમાં બે પ્રકારની પદ્ધતિઓ છે, એ પદ્ધતિને દિદુરયાનમાં બાજી કહે છે. ધ્રુવપદનો
બાજ જરા વધારે ગભીર ગણાય છે, અને તે પ્રમાણે તેવી ભવના તાલોના બોલ પપ્પ
વાજ કે તખલામાં વગાડવા માટે સાધારણ બોલના કરતાં જરા વિશેષ ગભીર અવાજથી
ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે વગાડવા પડે છે. જેથી ધ્રુવપદના બાજમાં વાગતા કેટલાક મુખ્ય
અક્ષરો કેવી રીતે વગાડવા તે વિષે થોડી સમજુતી નીચેના બીજા કોઠામાં આપી છે

બોલ વગાડવાની સમજૂતીના કોડો.

| નંબર. મુખ્ય પ્રકૃતિ
૩૫) અક્ષર. | સમાન પ્રકૃતિ
૩૫ તેનાજ
જેવા બીજા
અક્ષરો. | શાના ઉપર ?
કઈ જગા
ઉપર ? | કયા હાથની
કયી આંગળી-
ઓથી ? | વગાડવાની પ્યારીકી વગેરે. |
|---|--|-------------------------------|--------------------------------------|--|
| ૧ ઘા
(તખલા અને બાયા ઉપર એકજ
સમયે આ અક્ષર વગાડવો જોઈએ) | | તખલા ઉપર
ચોટની જગાએ | જમણા હાથની
૧લી આંગળી | જોરથી આઘાત કરી આ-
ંગળી ઉપાડી લેવી |
| ૨ થી (૧) ઘ, ઘે,
ઘી
(તખલા બાયા અને ઉપર એકજ
સમયે આ અક્ષરો વગાડવા જોઈએ) | | તખલા ઉપર
ચોટની જગાએ | ડાબા હાથની
છેલ્લી ચારે
આંગળીથી | આંગળીઓ જરાક નખાવી
જોરથી આઘાત કરી
ઉપાડવી. |
| ૩ ના ન | | તખલા ઉપર
ચોટની જગાએ | જમણા હાથની
૧લી આંગળી | આંગળી જોરથી મારીને
ઉપાડી લેવી અને પહેલેથી
છેલ્લે મુખી રચલી આંગળી
અડકાડી રાખવી |
| ૪ તા ત | | બાયા ઉપર
લવની જગાએ | ડાબા હાથની
મધ્ય આંગળી
ઓથી | આંગળીઓ અડધા નખા
વીને જોરથી આઘાત કરી
ઉપાડી લેવી. |
| ૫ તી (૨) મ તુ, તો,
તી દો થો | | તખલા ઉપર લવ
કે ચોટની જગાએ | જમણા હાથની
૧લી આંગળી | જોરથી આઘાત કરી
ઉપાડી લેવી. |
| ૬ કા (૩) કિ, કતુ તત્
કિલ, ધેત્. | | " | " | " |
| ૭ ગ ગો, ગે, ઘી, ગે
ગું, ગુ, ગુ. | | બાયા ઉપર
લવની જગાએ | ડાબા હાથની
મધ્ય આંગળીથી | જોરથી આઘાત કરી
ઉપાડી લેવી. |
| ૮ ટ ટી | | તખલા ઉપર
ચોટની ઉપર | જમણા હાથની
૧લી આંગળી | સાધારણ જોરથી મારીને
તરતર ઉપાડી લેવી નહીં |
| ૯ ટી | | (લવ " કે ચોટની
ઉપર) | " | જોરથી મારીને ઉપાડી લેવી. |
| ૧૦ ઢ | | તખલા ઉપર
ચોટની " | જમણા હાથની
છેલ્લી આંગળી | આંગળીઓ જોરથી નખાવી
સાધારણ અદર મારવો. |
| ૧૧ ઢી | | તખલા ઉપર
લવની જગાએ | જમણા હાથની
૧લી આંગળી | જોરથી મારીને ઉપાડી
લેવી |

દીપ—(ઉપરના કોઠાની.)

(૧) ધી ની સાથેજ જ્યારે રી (ધીરી) વગાડવામાં આવે ત્યારે ધી અક્ષર જમણા હાથની છેલ્લી ૩ આંગળીઓ જોડી દબને શાહીની ઉપર વગાડવો.

(૨) તી ની સાથે રી અથવા ટ વગાડવાનો આવે ત્યારે તી અક્ષર જમણા હાથની છેલ્લી ૩ આંગળીઓ જોડી દબને શાહી ઉપર વગાડવો જેમકે તીરીકિટતક

પથ્ય સ્ત્રીની સાથે (રી તથા ટ સિવાય) બીજો કોઈ પણ બોલ આવે તો તખલા ઉપર જમણા હાથની વચલી (અગ્રહા પાસેની બીજી) આંગળીથી શાહીની જગા ઉપર ટકોરો મારવો અને તેજ વખતે છેલ્લી આંગળી શાહીની પાસેના ભાગ ઉપર માર દીધા વિના અડકાડી રાખવી.

(૩) અન્યવૈયાઓના ક ને માટે મતભેદ છે. કેટલાક ફક્ત જાણા ઉપર વગાડવાનું કહે છે, ને કેટલાક તખલા ઉપર વગાડવા વિષે કહે છે જે રીતે વગાડવાનું કહેલું હોય તે રીતે ઉપર પ્રમાણે વગાડવું, પરંતુ કિ, કહ્ વગેરે બાકીના અક્ષરો તો માત્ર તખલા ઉપર જ વાગી શકે ॥

શ્રુવપદના બાજના બોલો વગાડવાનો કોડો.

| અક્ષર | શાહી ઉપર ?
કઈ જગેએ ? | કયા હાથની કઈ
આંગળીઓથી ? | કેવી રીતે વગાડવું |
|-------|---|---|---|
| ધા | તખલા અને બાંલા
બ ને ઉપર એકજ
વખતે તખલામાં
શાહી ઉપર.
બ બામાં શાહી તથા
તની ઉપરના ભાગ
સુધી. | જમણા હાથની પાંચે
આંગળીથી

ડાબા હાથની , = | પાંચે આંગળી જોડી દ્રધ તીર-
કસ ધરીને, અ બો પ ને થોડો
પોમે રાખી તખલા ઉપર એવી
રીતે આધાત કરવો કે તેમાંથી
બવાજનો પડશે (જોશર) આડુજ
રહે. આને થાપ કહે છે
ડાબાહાથે બાયા ઉપર પ ને પોમે
રાખી આંગળીઓની નીચેનો
મામવાળો ભાગ મારવો |

તા-રા, ક, ફક્ત તખલા ઉપર (તખલામાં ઉપર પ્રમાણે) (તખલામાં ઉપર પ્રમાણે)
કા. ૧-ધા પ્રમાણે

કિ. તખલા ઉપર જમણા હાથની છેલ્લી નોડીને આધાત કરવો
શાહી ઉપર ૩ આંગળીથી

વ પ્રકત બાંલા ઉપર ડાબા હાથની છેલ્લી આંગળીઓ જોડીને વગાડી બીજો
શાહી ઉપર ચારે આંગળીઓથી અક્ષર વગાડવાનો આરંભ કરતાં
સુધી હાથ હચકરો નહીં

ગી. ધુ. " " બાયા ઉપર અડધી દયેળી પ-
ડવી જોડાએ

એ સિવાય બાકી રહેલા કોઈ પણ અક્ષરો પૂર્વ કલા પ્રમાણે વગાડવા

૧ ત્રિતાલ.

- ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
- (૧) ના ધિ ધિ આ | ના ધિ ધિ આ | ના તિ તિ આ | ના ધિ ધિ આ
- (૨) ધા ધિ ધિ ન્યા | ધા ધિ ધિ ન્યા | ધા તિ તિ તા | તા ધિ ધિ ન્યા
- (૩) ના ધિ ધિ આ | ના ધિ ધિ આ | તિ તિ તિર કિદ | ના ધિ ધિ આ
- (૪) ધા ધિ ધામે ધિ | ધા ધિ ધામે ધિ | ધા તિ તામે તિ | તા ધિ ધામે ધિ
- (૫) ધામે ધિ ધિ ન્યા | ધા ધામે શ્ક ધિ | ધામે તિ તિ ન્યા | તા ધામે શ્ક ધિ
- (૬) ધા ધા તિર કિદ | ધા ધા તિ ના | તા તા તિર કિદ | ધા ધા ધિ ના

મુલ્લદાના શ્લોક (ઠેકા શરૂ કરવાની પહેલા કટલાક બોલો વગાડી સમજાતા હોય
ઉપર આવી પડવા માટે જે કાંડો લેવામાં આવે છે તેને મુલ્લદો (આશુખ) કહે છે
તેના બોલ)

નં ૧ તત્તુઆ કિદ ન્ગ ધિર કિદ ત્ક | ધા

નં ૨ તાક તુઆ કિદ ન્ગ તિર કિદ | તા તુઆ કિદ ન્ગ તિર કિદ ત્ક | ધા

નં ૩ તીક તિઆ કિદ ત્ક તા તિર | કિદ ત્ક તિર કિદ ત્ક તા તિર કિદ | ધા

વિલંબકય ગણીને ઉપરના બોલો આપ્યા છે.

તમણામાં કોઇ પણ ઠેકા વગાડવાની ચરઆત કરવા પહેલાં જેમ મુખડાના બોલ વગાડવામાં આવે છે તેમ સમ ઉપર આવવા માટે જે ટુકડા લઇ વગાડવામાં આવે છે તેને તોઢા કે મોઢરા (અવસાન) છે એની સાધારણ રીત એવી છે કે, તોઢાના બોલ ૩ વખત વગાડી છેલ્લે સમ ઉપર આવી પડવું. એવા મોઢરાના ૨—૩ નમુના આપીએ છીએ.

નં० ૧ તિરિ કિદ ધા | તિરિ | કિદ ધા તિરિ કિદ | ધા

આ બોલો
ફૂત લયમાં
શેવા

નં० ૨ ગ્દિ ગ્ન્ ધા ગ્દિ | ગ્ન્ ધા ગ્દિ ગ્ન્ | ધા

નં० ૩ ધા તિરિકિદ ત્ક ધી ધા તિરિ | કિદ ત્ક ધી ધા તિરિકિદ ત્ક | ધી

મધ્ય
લયમાં
માટે
થોડા

નં० ૪ તિરિકિદ ગ્દિ ગ્ન્ ધા તિરિકિદ | ગ્દિ ગ્ન્ ધા તિરિકિદ ગ્દિ ગ્ન્ | ધા

હિંદુસ્થાનના બજવૈયાઓ આ પદ્ધતિને “ત્રીન ધા છેકે સમ ઉપર, આના” એમ કહે છે.

ત્રિતાલમાં તિથ્ર, ખડ, મિથ્ર, સંકીર્ણ વગેરે જાતિની લય પ્રમાણે ‘વગાડવાની કદાચ જરૂર પડે તો તેને માટે જુદા જુદા બોલ નીચે પ્રમાણે ચોખ્ખા વગાડવું આ બોલ લય સ્થી કોઇ પણ તાલમાં તિથ્ર, ખડ, મિથ્ર વગેરે લયમાં વગાડવા માટે ચોખ્ખા કરી શકાય.

સમ અને તે પછીના બને
લાલો માટે વગાડવાના બોલ

ખાલી માટે વગાડવાના
બોલ

ચતુશ્ર-મૂળ-જાતિ. ના ધિ ધિ ના | ના તિ તિ ના

તિથ્રજાતિ-પોણીલય. ના ધી ના | ના તી ના

તિથ્રજાતિની દુગન
૧૧ ગણી લય { ધીના ધાધી ધીના | રીના તાતી તીના

ખડ જાતિ-
૧૧ ગણી લય માટે { ધી ના ધી ધી ના | તો ના તો તી ના

મિશ્રમતિ-
૧૥ ગણી લય માટે. { ' ધીના ધીના ધીધીના | ' તીના તીના તીતીના

દુગન લય માટે ધીના ધીના ઘાધી ધીધા | તીના તીના તાતી તીશા

અંકીર્ણમતિ
૨૧ ગણી લય માટે { ' ધીના ધાધી ધીના ધીધીના | ' તીના તાતી તીના તીતીના

ચોથાન (ચાર
ગણી લય માટે) { ધીગિનનાતુકાધિનગિનતુકાધિનગિન | નગિનનાતુકાતિનાકિનતુકાતિનાકિન

જલદ ત્રિતાલ.

ધા ધી ધા | ધા ધી ધા | ધા તી તા | તા ધી તા

આ તાલની પોતાની લય પ્રમાણે તો ૧૧ માત્રા ગણી શકાય, પરંતુ અધ્યક્ષની સર-
ખામણીએ તો તેની ૮ માત્રા જ થશે અર્થાત્ અધ્યક્ષ પ્રમાણે ટેકાના અક્ષરો સખ્યા છે,
તોપણ તેનો ઉપયોગ અને તેટલી દુતાલયથી કરી શકાય

૨ પંજાવી.

ધા તી ક ધા | ધા તી ક તા | તા તી ક ધા | ધા તી ક ધા |

૩. સ્યાલ અથવા તિલવાડા.

(૧) ત્રક ધી | ધી ધા ધા ધી | ધા ત્રક ધી | ધી ધા ધા તી | તા

(૨) ધા ધિ | ના તા ધી ધી | ધા ત્રક ધા ધિ | ના તા તી તી | તા ત્રક

(૩) ધા ત્રક ધી ધી | સા ના તી તી | ન્તા ત્રક ધી ધી | સા ના ધી ધી

આ ત્રણે ઠેકા મધ્યલયને માટે ઉપયોગમાં લેવા. ખ્યાલ, તિલવાડો, ટપો, આદિ એ બધા તારો ત્રિતાલના પ્રકારરૂપ છે, માત્ર એ બધા ત લો બહુજ વિલંબલયથી આપવામાં આવે છે એટલું જ. એટલી ખાસ વાત ધ્યાનમાં રાખી ખ્યાલની ચલુ (મધ્ય) લયમાં આ ઠેકાઓનો ઉપયોગ કરવો.

(૪) તિરિ કિદ ધીં | ધીં ઘા ઘાગે ધીં | ઘા તિરિકિદ ધીં |

ધીં ઘા ઘાગે ધીં | તા વિલંબલયને માટે આ ઠેકા સારો છે.

(૫) ધીં ઘા ઘા તિરિકિદ ધિદનગ | ધીં ઘા ઘા ધીં ઘા ઘા |

ધીં ઘા ઘા તિરિકિદ ધિદનગ | ધીં તાતા ધીં તાતા |

અતિવિલંબલયમાં ઉપરનો કોઇ પણ ઠેકા ઉપયોગમાં લઇએ તો પશુ ચાલે, પણ આપણા હાથમાં તેટલી ઠા લય ને રહેતી નથી એમ લાગે તો, આનો ઉપયોગ કરવાથી લય હાથમાં રહેશે.

અદા (રુયાલનો વીજો પ્રકાર)

(૧) તા ધિ | ધિ ન્ચિન્તા | ધીં તા ધિ | ધિ ન્ચિન્તા | ૬ (મધ્યલયમાં)

(૨) તા ધીં | ૬ ધીં ન્તા | ધીં ન્તા ધીં | ૬ ધીં ન્તા | ૪ (વિલંબલયમાં)

૪ ટપ્પા.

(૧) ધીં ક ધિ | આ ધીં ક ધિ | આ રીં ક તિ | આ ધીં ક ધિ | આ

(૨) ના ધીં ક ધીં | આ ધીં ક ધીં | આ રીં ક તી | આ ધીં ક ધીં

(૩) રૂ ધે ધિ | ધા રૂ ધે ધિ | ધા રૂ ધે ધિ | ધા રૂ ધે ધિ | ધા

५. दादरो. मात्रा ६.

१ २ ३ ४ ५ ६
(१) धिं धिं धा धा तु आ (रूपक तरीके सपयोगमां लेबो)

(२) धा ति आ धा तु आ (दादरा तरीके ,)

(३) धिं धिं आ धागे ति तक् (" ")

मुखडा—ति चि आ किटुत्तु किटुकिटु तक् ता तिरि किटु ।

परन—(१) धि धिन् गिन् ती चिन् किन् ।

(२) धात्रक् धागेन् धागे तुन् धिन् । तत्रक् त्रागेन् धागे तुन् धिन् ।

(३) धग्नि धग्नि धागे धिन् गिन् । तग्नि तग्नि धागे धिन् गिन् ।

(४) धा ति धा तिरि किटु तुन् तिरि किटु ।

मोहरो—तकिद् धुकिद् तकिद् धुकिद् । कडान्

६. लावणी—धुमाली—चलती—मानुषीजाति एकताल.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
(१) तक् धी तक् तक् । धी धी धा ती । (धुमाली, लावणी)

(२) तक् धी धागे त्रक् । धी धी धा ती । "

(३) धा ङ्क् धीं धीं | धा ति ना ति |

(४) धा धी धा धी | धा ति ना धि | (चकती, कावणी)

१ २ ३ ४

(५) धा ती त्क् धी | आर आनाना ओरतालाभा (डेरवाभा) वजाडवा भाटे

(६) धा ता त्क् धा | " " "

(७) धागेन् धिन्क् धीन् | " " "

(८) धीं ग् धा ति ना क् | " (होय लासभा) "

(९) धीं ग् धा धि ना क् | ५ ता ति ना क् | आर आनाना (विस ५) होयने भाटे

मोहरो (थाप)

ता क ता क ता | ता ता, त कत् | ता (असती, होय वजेरे भाटे)

चकिट धुकिट तक | तक तकिट धुकिट | क्ढान् (भतही लावधीने भाटे)

क्ढान् धेये कीट क्ढान् | कीट क्ढान् धेये कीट | क्ढान् (११)

७. दीपचंदी-होरो. मात्रा १४

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४

(१) धा धीं | धा धा तीं | ता तीं | धा धा धीं |

(२) धा धि न | धा धा ति न | ता ति न | धा धा धि न |

(3) धि धिन् गिन् | धिधि धिध् गिन् | ति तिन् किन् | धि धि धिध् गिन् |

(४) धा धीं | धा धा र्थुं | ता र्थुं | धा त्तिरि किट् लक् ।

परत-रेखा- घा त्तिर् किद् । घा त्तिर् किद् त्क् । ता त्तिर् किद् ।

धा त्तिर् किद् त्क् । आ प्रभाणे शेो गांधीने पृष्ठी स्रम हपर आववा माटे
नामे प्रभाणे मोक्षेशे देवा—

धा धा | धा त्तिर्क्त्तिद् त्क् | धा धा | धा त्तिर्क्त्तिद् त्क् |

(२) धग्ने धाङ्क्/धिनाङ्क् धग्नेङ्क्/र्त्तिकृत्तिना किङ्कतकु/कहांधाक्कधाक्कधा/धा

(३) धाक् धिन्नाकत्ता । धाक् धाक् धिन्नाकत्ता । ताक् तिन्नाकत्ता । ग्धिग्न्धा

गूढिगन्धा गूढिगन् । धा

८. क्षुमरो. मात्रा १४.

(विलम्बलय)

(1) धीं धीं अक | धीं धीं धागे अक | तीं तीं अक् | धीं धीं धागे अक |

આમાના પર્ષી પર્ષી ધારે રૂક્ એ છેલા બોલને જલે કેટલાક રૂક્ષા પિ પિ ના
પિ પિ ના એ રૂક્ષા લેછે, અને કેટલાક કક્ષા રૂક્ષા પિ પિ ધારેન્ ધારેન્
આને પણ રૂક્ષા લેછે

૯. તેવરો. માત્રા ૭.

(૧) ^૧ધીં ^૨ચ્ચ્ ^૩ધીં | ^૪ન્ધા ^૫ચ્ચ્ | ^૬ધિ ^૭ન્ધા |

(૨) ધા દિં તા | કિદ્ ત્ક્ | ગ્દિ ગ્ન્ |

૧૦. ગજલ. માત્રા ૭.

(૧) ^૧ધીં ^૨ન્ધા ^૩ન્ધા | ^૪ર્ધીં ^૫ન્ત્ ^૬ક્ |

અથવા

ટોપ પછુ ગજલને ગજલના તાલમાં સરખાતમાં ગાયા પછી આખરે તેની સમ પ્રથમ દીપચદીમાં અને પછી ચલતી (લાવણી) મા ફેરવાઇને પુનઃ ગજલના તાલ ઉપર અવાય છે, તે વખતે દીપચદીની સમયા નીચેના ઠેકા વગાડવો જમકે—ધાગે / ધાુ ર્ધીં / તાગે /

ધાુ ર્ધીં / આ સમ પૂરી થયા પછી જ્યારે લાવણીની સમ સર થાય ત્યારે ધાગે ધાતિ /

તાગે ધાધી અથવા તો ધા ચ્ચ્ ધિ ધિ | ધાતિ તાતિ | આ ઠેકા વગાડીને છેલ્લે

ગ્દિગ્ન્ ધા ગ્દિ | ગ્ન્ ધા ગ્દિગ્ન્ | ધા આ પ્રમાણે સમ ઉપર આવી પડતુ

૧૧. સપતાલ (સંપા) માત્રા ૧૦

(૧) ^૧ધિ ^૨ન્ધા | ^૩ધિ ^૪ધિ ^૫ન્ધા | ^૬ધિ ^૭ન્ધા | ^૮ધિ ^૯ધિ ^{૧૦}ન્ધા |

(૨) ધિં શ્ચ | ધિ ધ્વિ ન્ના | તિં શ્ચ | ધિ ધ્વિ ન્ના |

(૩) ધીં | ધાતુના | કત્તા | ધિ તિ ના |

(૪) ધા | ધા મે કિ | ટ શ્ચ | ધા કિટ | (ખખવાજ ઉપર વગાડવા માટે)

(૫) ધા કિદ્ | શ્ચ ગ્દિગ્ન | ધામે કિદ્ | શ્ચ ગ્દિગ્ન |

(૬) ઝપતાવાના તાલ કેટલાક ૪૪ : આ સ્વરૂપ પ્રભાવે આપે છે, અને તે આ દેશમાં હવેલીઓ (વૈષ્ણવોના મંદિરો) માં આપે છે, તો તેને મટે નીચેનો ટેકો વગાડવો.

ધા ધા ધીં | ધા ધીં તા | કિદ્શ્ચ ગ્દિગ્ન

૧૨. સૂલફાક. માત્રા ૧૦

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦

(૧) ધિ શ્ચ ધિ ન્ના | તિં શ્ચ | ધિ ન્ના તિ ન્ના |

(૨) ધા ધા ધિં તા | કિદ્ ધા | કિદ્શ્ચ ગ્દિગ્ન |

પરન.

(૧) ધા કિદ્ ધા કિદ્ કિદ્ | ધા ધા કિદ્ | કિદ્શ્ચ કિદ્શ્ચ ગ્દિગ્ન |

(૨) ધા કિદ્ ધુમ્ કિદ્ વકિદ્ વકાકિદ્ | વક્ વક્ ધુમ્ કિદ્ |

વક્ ધુમ્ કિદ્ ધુમ્ કિદ્ વક્ ગ્દિગ્ન |

(३) धा किट् वक् धुम् किट् वक् गदिगन् । धा धा किट् वक् । गदिगन् धा धा ।

किट् वक् गदिगन् ।

१३. आड चौताल. मात्रा १४

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
(१) धिं धिं । धा ऋक् तु ना । क चा धि धि । ना धि धि न्ना ।

(२) " । " । क चा ऋक् धि । " ।

१४. धमार. मात्रा १४.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
(१) त धि ट धि ट । धा धे ति ट । ति ट ता ।

(२) " । " । किट् वक् गदिगन् ।

(३) " । धा धा धि ता । " ।

परन,

धा किट् वक् धुम् किट् । वक् धिचा वक् धा । धिता किट् वक् । गदिगन् धा धा

किट् । वक् गदिगन् धा धा । किट् वक् गदिगन् । धा

૧૬. સવારી ૧૬ માત્રાની. વિલંબલય.

ધી ન્તા ધી ન્તા | કૃત્તા શ્ક ધિ ન્તા ધિધિન્ના | તીં કૃતિન્ના તા શ્કૃતિના |

કૃત્તા ધિ ધિ ન્તા ધિ ધિ ના | આ છેલ્લા દુકડાને બદલે કેટલાક બજવૈયાઓ નીચે પ્રમાણે વગાડે છે.

કૃત્તા શ્ક ધિન્ મિન્ ધગિન્ ધાત્ત્ક

૧૬. સવારી. ૧૬ માત્રાની વિલંબલય.

ધા ધા ધી ન્તા | ધિ ન્થિન્તા શ્ક તુના કિદનન્ |

કૃત્તા ધિ ધિ ન્તા ધિ ધિ ન્તા | ધિ ન્થાદ્ ધિ ન્થાદ્ |

૧૭. ફરોદસ્ત. માત્રા ૧૩.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩

૦૧ ૦૧

ધિ જા | ધિ જા | કૃત્તા શ્ક | ધિ ન્થા મે ધિ ન્થા મે | તિ ન્તિ ન્તા શ્ક |

૧૮. એકા. માત્રા ૧૨.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨

(૧) ધિ ધિ ધા શ્ક | તુ જા કૃત્તા | ધિ શ્ક ધિ જા |

(૨) " | " | ધારે શ્ક ધિ જા |

(૩) ધિ ધિ ધા ધા | તુ જા ધિ ધિ | ન્તા ધિ ધિ ન્તા | (જલદ લય માટે)

१९. ध्रुवपद-चौताल. मात्रा १२.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

(१) धा धा दि ता | किद धा दि ता | किद त्क गदि गन् |

(२) धा धिन् न्ग धी | धिन् न्ग धिन् न्ग | तिद् क्त गदि गन् |

(३) धा धा दि ता | किद धा दि ता | ति दि कि द्ध धि कि द्ध धा न् |

परन.

(१) धा किट धा किट किट | धा धा किट त्क धा किट | कत्ति द्दत्ता

किद त्क गदि गन् |

(२) धा धा दीता | किदत्क गदिगन् धा धीता | धा धीता किदत्क गदिगन् |

(३) धा किद त्किदत् का किद त्क धुम् | किद त्क गदि गन् धा धा किदत्क |

गदि गन् धा धा किद त्क गदि गन् |

(४) धा किद त्किद त्का धुम्किद | त्किद त्का त्किद त्का |

धा किद त्क धुम् किद त्क गदि गन् |

(५) धा किद त्किदत्का किद धुम् किद | त्किदत्का किद

तक् धुम् किद् तक् | द तकाक्किद् धुम् किद् तक् गदि गन् |

(५) धा धि धा किद् तक्किद् तका किद् | धुम् किद् तक्किद् तका किद् तक्धुम् |

किद् तक्किद् तका किद् तक् गदि गन् |

(७) धा किद् तक्किद् तका गिद् धी | धी गिद् धी धा धि धा किद् |

तक्किद् तका धी ता | तक् धुं किद् तक् धुं तक् धुं | किद् तक् धुं तु त्थुं |

दा दा दा दा तक्किद् ता | धा धि न्न धा धी | धाकिद् तक्किद् ताकाकिद्

तक्धुं | किद् तक्किद् तका किद् तक् गदिगन् |

(१) धा धादीन्ता | किद् तक् गदिगन् धा किद् तक् | गदिगन् धा किद् तक् गदिगन् | धा

(२) धा धा धि ता | ताता क्कान् धा ताता | क्कान् धा ता ता क्कान् | धा

(३) क्कान् धित्ता धि धि ता धे धे | तिदिक्त् गदिगन् धा धे धे तिदिक्त् |

गदिगन् धा धे धे तिदिक्त् गदिगन् | धा

(४) क्कान् धित्ता तिदिक्त् गदिगन् | धा त ध्या तिदिक्त् गदिगन् धा |

त ध्या तिदिक्त् गदिगन् धा त | धा

સિતાર અને દિલરૂખાના પડદા કથી આંગળીઓથી વગાડવા
તેના કેટલાક દાખલા.

આંગળીનો નંબર. ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨

આરોહી સ્વર—સ રિ ગ મ પ ધ નિ સં

આંગળીનો નંબર. ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧

અવરોહી સ્વર—સં નિ ધ પ મ ગ રિ સ

આ પડદા ૩૫૫ દાકથી ચલાવવાના હોય છે. તેમાં અંગુઠાનો ઉપયોગ 'તો ધતોજ' નથી, જેથી તેની પાસેની પહેલી આંગળી તે ૧ હો નંબર, બીજી આંગળી તે ૨ જે નંબર, એમ ૩-૪ નંબરને માટે જાણી લેવું. નીચેના દાખલામાં સ્વરો ઉપર જે નંબર આપ્યા છે તે આ રીતે જ આપવામાં આવેલા છે.

મનોરથન ૧૪ મું.

(૧)	(૨)	(૩)	(૪)
૧ ૨ ૧	૧ ૧ ૨ ૨ ૧ ૧	૧ ૧ ૨	૧ ૧ ૧ ૨
આરોહી સ રિ સ	સ સ રિ રિ સ સ	સ રિ ગ	સ રિ ગ મ
૧ ૧ ૨	૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨	૨ ૧ ૧	૨ ૧ ૧ ૧
અવરોહી સં નિ સં	સં સં નિ નિ સં સં	સં નિ ધ	સં નિ ધ પ

(૫)	(૬)	(૭)
૧ ૨ ૧ ૧ ૨	૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨	૧ ૧ ૨ ૨ ૨
સ રિ સ રિ ગ	સ રિ સ રિ સ રિ ગ મ	સ રિ ગ ગ ગ
૨ ૧ ૨ ૧ ૧	૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧	૨ ૧ ૧ ૧ ૧
સં નિ સં નિ ધ	સં નિ સં નિ સં નિ ધ પ	સં નિ ધ ધ ધ

(૮)	(૯)	(૧૦)
૧ ૧ ૨ ૧	૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧	૧ ૨ ૧ ૧
સ રિ ગ રિ	સ રિ સ રિ સ રિ ગ રિ	સ ગ રિ સ
૨ ૧ ૧ ૨	૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨	૧ ૧ ૧ ૨
સં નિ ધ નિ	સં નિ સં નિ સં નિ ધ નિ	સં ધ નિ સં

(૧૧)	(૧૨)
૧ ૧ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧	૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨
સ સ ગ ગ રિ રિ સ સ	સ સ સ સ રિ રિ ગ મ
૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨	૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧
સં સં ધ ધ નિ નિ સં સં	સં સં સં સં નિ નિ ધ પ

સમજીતી—આ ૧૨ દાખલા ઉપરથી આગળીઓ ચલાવવાની પદ્ધતિ સમજી શકાયો. આમાંના દાખલાના આરોહ અવરોહના પૂરા સ્વરો અલંકારના પાઠમાં આપેલા છે. પહેલા દાખલામાં જે રીતે સ રિ સ વગાડવામાં આવે તેજ રીતે રિ ગ રિ, ગ મ મ એ આગળના સ્વરો તેજ આગળીઓથી વગાડવા. અવરોહમાં પણ તેમજ સમજી લેવું જેમકે, સ નિ સ જે રીતે વાગી શકે તેજ રીતથી નિ ધ નિ, ધ પ ધ વગેરે સ્વરો વાગી શકશે. એમ હરેક દાખલામાં આપેલા સ્વરોના સમૂહ (અવકરો) માટે જાહેરી લેવું આટલા અભ્યાસ પછી સિતારમાં વગાડવા માટે હવે જે ગતો આપવામાં આવે છે તેના સ્વરોની આગળીઓ ચલાવવાનું ધોગ્ય મનમાં રખી રહેશે.

સિતારમાં વગાડવા માટે રાગોની ગતો.

૧. રાગ કલ્યાણ. ત્રિતાલ. યાત્રા ૧૬.

ૐ ગ ગ | રિ સ્ સ નિ સ | રિ રિ ગ રિ રિ | ગ મ્ મ્ પ મ્ | ગ રિ સ ::

ૐ " | " | નિ ધ્ ધ્ પ મ્ | " | " |

૨. રાગ કલ્યાણ—ત્રિતાલ, યાત્રા ૧૬.

ૐ ગ ગ | રિ સ્ સ નિ સ | રિ રિ ગ રિ રિ | ગ પ્ પ્ મ્ પ | મ્ ગ રિ ગ ગ |

ૐ રિ સ્ સ નિ સ | પ નિ નિ ધ પ | પ ધ્ ધ્ પ નિ | ધ સ સ ::

ૐ ગ ગ | મ્ ધ્ ધ્ પ સ | નિ રિ સ્ સ્ | નિ રિ રિ ગ ગ | ગ રિ સ સ્ સ્ |

ૐ નિ ધ્ ધ્ પ પ | મ્ ધ્ ધ્ પ પ | મ્ ગ ગ રિ ગ | રિ રિ સ |

३. राग कल्याण. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ ग रि रि गु | स स स री | धं नि नि स स ग ग | रि रि स नि स |

ॐ पं धं धं पं स | नि स स ध नि | स री ग | रि स नि स |

ॐ प प म ग रि | ग म म प ध | नि ध ध प म | ग रि स |

४. राग खमाच. ताल त्रिताल मात्रा १६.

ॐ स स स ग ग | म म म प ध | म प म ध ध | प ध म ग ग |

ॐ प म स नि स | धं नि नि प ध | " | प म ग ग |

५. राग खमाच. ताल त्रिताल. मात्रा १५.

ॐ स स स ग ग | म म म प ध ध | स नि ध प ध | म प ध म ग :

ॐ स नि स नि स रि | स नि ध प ध | " | " |

६. राग माढ. ताल त्रिताल. मात्रा १६

ॐ स नि | स म म प ध | नि प ध प प प | ध प प नि नि ध |

ॐ स स स स रि | नि स स ध प | ग प म रि स |

ॐ स ध ध ध प | म ग ग |

७. राग झीझोटी. त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ ऐं पं॑ | धं॒ स् स् स् री ग॑ | ग॒ म् म् री ग॑ | प॒ म ग री॑ | स॒ निं धं॑ :

ॐ ऐं पं॑ | धं॒ स् स् स् री री॑ | धं॒ स् स् स् री री॑ | " | " |

८. राग काफी. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ स॒ निं॑ | स॒ रि रि स म॑ | ग॒ रि स॒ निं॑ | स॒ रि रि रि रि ग॑ | ग॒ रि स॑

ॐ रि॑ | पु॒ प * म॑ | प॒ ध् ध् निं निं स् स्॑ | नौ॑ निं ध ध् प॑ | म् म् ग॒ ग॒ रि॑ |

ॐ रि॑ निं निं धं नि॑ | प॒ ध् ध् म प॑ | ग॒ म् म् ग प॑ | मु॒ : ॥ ५

ॐ म् म् म प॒ निं॑ | प॒ ध् ध् निं निं स् स्॑ | रिं॑ स॒ निं ध॑ | प॒ म ग॒ रि॑ | निं ध प म॑ |

ॐ ग॒ रि स॒ निं॑ | स॒ रि रि रि रि ग॑ | ग॒ रि स रि॑ | पु॒ * |

९. राग बिहाग. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ स॒ निं॑ | स॒ ग म् प नि॑ ध॒ | स॒ नि म् प॒ प॒ | ग॒ म् ग रिं ग॒ म् प॒ ध॒ | म॒ प म् ग रि॑ :

ॐ ग॒ ग॒ | म॒ प प नि॑ नि॒ | स॒ गं रिं॑ स् नि॒ ध म् प॑ | " | " |

१०. राग भूप. ताळ त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ ग ग | रि स् धं पं धं स् रि | प ग ग रि रि | ग प प ध प प | ग रि स :

ॐ * | " | " | प ग ग ध प प | स् धं धं सं सं सं | *

ॐ रि रि स् गं रि | स् ध प गं गं | रि स् स् ध स् | प ध ध प सं |

ॐ स् ध प ग रि | अथवा—

* धी * सुधीने दुष्टो सधने आगण आ प्रभावे वशाजुं.

ॐ स् ध स् रि | गं रि स् गं गं | रि स् स् ध स् | प ध स् रि गं रि स् |

ॐ ध स् ध प ग रि |

११. राग हमीर. जलद त्रिताल. मात्रा ८.

ॐ प प | म ध प | ग म | ध ध | ध प प | ध नि नि | सं सं | नि ध | प |

ॐ प प | म ध प | ग ग | ग ध ध | प प | ग ग ग | प प | रि स | सा |

१२. राग हमीर. ताळ त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ नि ध ध प प प प | म प ग ग म | ध ध नि | सं सं सं सं |

ॐ नि ध ध प प प प | म प ग ग ग | ग ध ध म म प प | ग ग रि रि रि |

ॐ स स ग ग म | ध ध नि सं | नि रि रि स् स् स् स् | नि नि ध ध प |

१३. राग हंसीर. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ स् स् | ध प् प ग म | ध ध् ध् ध प् प | प नि ध् नि स | नि ध प :

ॐ स् स् | ध प् प ग म | ग ग ग् म् रि रि |

ॐ रि ग् ग् म् ध् म् प | म् म् रि स |

१४. राग सोरठ. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ स् स् | रि रि रि म प | स नि स नि नि | ध प् प ध म | ग रि ग :

ॐ म् म् | ग रि रि नि स | नि म् म् रि म | प नि नि ध प | म् ग रि ग |

१५. राग जयजयवंती. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ प | रि रि रि रि रि | रि ग् ग् म प | म ग ग म् म् | ग रि रि ग स |

ॐ नि स् स् रि ग | रि स् स् नि ध | नि स स रि रि | स नि नि धं |

ॐ प | स म् स स स | नि ध् ध् नि स | नि ध् प् म् ग रि रि ग् | रि स् नि धं |

१६. पिलू जिल्ला. ताल त्रिताल. बिलंबलय मात्रा १६.

ॐ स नि | पु नि नि स सा | गुं ग रि स पु म् प् म् | गुं ग रि स रि नी |

ॐ सा सा सा शि म म । गु ग ग म ग म प । गं मं ग रि सा ।

ॐ प् म् प् म् । गु ग रि स रि नि । सा सा सा ।

१७. गारा. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ धं नि स रि । ग् म् ग रि ग स । रि म् स् स् रि नि । स रि रि स् स् नि नि ।

ॐ धं धं पं पं गं । मं नि नि धं नि । पं धं नि नि स स् । री रि नि नि स ।

१८. राग हींडोल. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ स् स् । स ग् ग् मं ध । सं सं सं स् स् । नि ध् ध् मं नि । ध् मं ग ।

ॐ ग् ग् । म् ध् ध् सं सं । मं गं सं नि ध् । म् ध् ध् सं नि । ध् मं ग ।

१९. राग सारंग. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ नि नि । मं पं पं नि स । रि रि रि प् म् । रि स् स् नि स । रि स स ॥

ॐ रि रि । म् प् पं नि प । सं नि पं नि नि । म् प् म् रि प । म रि स ।

२०. राग गौड सारंग. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ ग् म् । रि स् रि नि स । ग रि मं ग । प् म् म् ध प । ग् म् रि म् ग ॥

ॐ ग् रि । म् म् ग् प् म् म् । ध् प् पं सं नि । ध प ग म । ॥

२१. राग श्री. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ स् स् । स प् प म प । ध ध ध प् प । म् प् प म् ध । ग र् रि रि ।

ॐ स् स् । " । रि नि ध प् प । म् प् प ध रि । प् रि ग् रि रि ।

२२. राग बीलावल. ताल त्रिताल मात्रा १६.

ॐ रि रि । ग प ध नि । स नि स नि स । प ध नि ध प । म ग री

ॐ ग् ग । रि स् स् नि ध । स स् स् रि ग । प ध नि स नि ध प ।

ॐ ध नि ध प म् ग ।

२३. अलैया विलावल. त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ रि रि । ग प् प ध नि । स स स नि स । ध नि नि स नि । ध प म् ग ।

ॐ रि रि । ग प् प ध नि । स ग् रि स नि ध प । ग् प् ध नि स रि स नि ।

ॐ ध प म् ग् म् । रि रि । ग प् प ध नि । स नि स नि स । ध नि नि स नि ।

ॐ ध प ग म् म् । ग् रि रि नि स । स ध ध ध प । ध नि नि स नि । ध प म् ग् ।

२४. राग कालंगडो. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ स् रि । नि स् स् रि ग । रि म म ग् ग । म् ध ध प म । ग रि स ।

ॐ म् ग् । म् ध ध प ध । म् प् प म् म । म् ध ध प म । ग रि स ।

ॐ म् म् | ध म् ध नि सं | रि रि सं सं सं | नि स् स् नि रि | नि ध प ः

ॐ म् ग् | म नि नि ध प | म प् म् ग म | म ध प म् ग् म् | ग रि स |

२५. राग भैरवी. ताल त्रिताल मात्रा १६.

ॐ रि रि | नि स् स् ग म | ध प प ध ध | प ध प ध नि | नि ध प ः

ॐ ध ध | म प् प ग म | ग ध ध प ध | म प् प ग म | ग रि स |

२६. राग भैरवी. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ रि रि | नि स् स् ग म | प ध प ध ध | म प् प ग म | ग रि स ः

ॐ प् प | ध म् म ध नि | सं सं सं स् स् | सं स् सं रि गं | ग रि सं |

ॐ गं गं | रि गं गं सं रि | नि स् स् प ध | म प् प ग म | ग रि स |

२७. राग आसावरी. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ स् स् | रि म् म् प नि | ध प प प ध | म प् प ध म् प | ग रि स ः

ॐ गं गं | रि स् स् धं सं | रि म् म् प ध | स् नि ध ध प प | गं गं रि रि स् स्

२८. राग भीम पलासी. त्रिताल मात्रा १६.

ॐ स् रि | नि स् स् ग म | प नि ध प प | गं म् गं म प् म् | म् ग् सी रि ः

ॐ , " | " | प स् नि ध प | म प् म ग म | नि ध प् म् ग रि |

મનોચત્ન' ૧૫ મું.

સાર્ધકાળના સ્વરોના અભ્યાસ માટે કેટલાક દાખલા.

- (૧) સા સા સ્ | રી રી રિ | વગેરે. એ પ્રમાણે આરોહ અવરોહ કરવો.
 (૨) સા સ્ સા | રી રિ રી | „ „
 (૩) સ સ સા સ્ | રિ રિ રી રિ | „ „
 (૪) સ સા સ્ સ | રિ રી રિ રિ | „ „
 (૫) સા સ્ સ સ | રી રિ રિ રિ | „ „
 (૬) સા સ્ સા સ્ | રી રિ રી રિ | „ „

આ દાખલાઓથી અભ્યાસીને કામ તાવતી વાતી ગતિનું માર્ગ જાત થશે

કાળના વિશ્રામ (રેસ્ટ) ને માટે કેટલાક દાખલા.

(૧) સા ા રી ા વગેરે	(૧૦) ા સ સ સ	(૧૯) સ્ દ્ સ્ દ્
(૨) સા ડ રી ડ „	(૧૧) સ ા સ સ	(૨૦) દ્ સ્ દ્ સ્
(૩) ડ સા ડ રી „	(૧૨) મ સ ાં સ	(૨૧) સ્ સ્ ા
(૪) સા સા રી રિ ા „	(૧૩) મ સ સ ા	(૨૨) ા સ્ ા સ્
(૫) સા ા સ રી ા રિ „	(૧૪) ડ સ મ	(૨૩) ા સ્ દ્ સ્
(૬) સ ડ સ રિ ડ રિ „	(૧૫) સ સ ડ	(૨૪) દ્ સ્ સ્ સ્
(૭) ા સ સા ા રિ રી „	(૧૬) સ ડ સ	(૨૫) સ્ દ્ સ્ સ્
(૮) સ ા સા રિ ા રી „	(૧૭) ા સ ા સ	(૨૬) સ્ સ્ દ્ સ્ સ્ સ્
(૯) સ સા ા રિ રી ા „	(૧૮) સ ા સ ા	(૨૭) સ્ સ્ સ્ દ્ સ્ સ્

આ દાખલાઓમાં જ્યાં ડ-આવું ચિન્હ આવે ત્યાં મનમાં “એક, એ, ત્રણ” એમ ગણીને આગલા સ્વરોનો ઉચ્ચાર કરવો. જ્યાં ડ આવું આવે ત્યાં મનમાં એ માત્રાઓ ગણવી. ા ચિન્હ આવે ત્યાં મનમાં “એક” એમ બોલી પછી આગલા સ્વરોનો ઉચ્ચાર કરવો. ા આવું ચિન્હ આવે ત્યાં મનમાં દોઢ માત્રા ગણવી વગેરે સમજવું. આ દાખલા પ્રયોગમાં ક્યારેક કહ્યું છે, માટે ઘટિકની મદદ લેવી

પાઠ ૧૯ મો.

સ્વર રચનાનો વિસ્તાર.

(આમ, મૂર્છના, તાન, ક્રમ અને વાદી સંવાદી બ્યવસ્થા.)

આ પાઠમાળાના પ્રથમ વિભાગમાં આપેલા સ્વરો વિષેના ૬ પાઠો અને આખીજ વિભાગમાં આપેલા બધા પાઠોનો સારો અભ્યાસ કરીને, ત્રીજા વિભાગમાં આપેલા સંગીતોનો જો સારી રીતે ગાઇ વગાડીને મારો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હશે તો, પછી સ્વરોનો વિસ્તાર કરવા વિષેના, અને તેના પરસ્પર સંબંધના નિષ્કર્ષો શાથા છે તે વિશે હવે જે જે લખવામાં આવશે તે બધું સારી રીતે સમજી શકાશે, અને અનુભવમાં પણ સુધી શકાશે. ગાયત્રીવાદનમાં આમ, મૂર્છના, ક્રમ, તાન, અને વાદીસંવાદીના જે વિષયો આપેલા છે તે વિષે દુકામાં સમજાવીએ છીએ.

ગ્રામ.

“ ગ્રામ ” એ શબ્દ ગામ અથવા ગામડું એ શબ્દ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો છે એટલે કે, કોઈ ગામમાં જેમ મનુષ્યોનાં અનેક કુટુંબો રહે છે, તેમ બધા સ્વરો, અને તે સ્વરોથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવતી (મૂર્છના, તાન, રાગાદિ) અનેક પ્રકારની રચના, જે સ્વરને આરભક સ્વર તરીકે ગણીને લાથી (આરોહ અવરોહાદિ) ક્રવામાં આવે છે તે સ્વરને ગ્રામ કહે છે જેમકે, આપણે દારમોનિયમનો કોમ પણ એ પડદો લખ્યો, અને તે પડદો સ ૨૧૭ છે એમ ગણીએ, અને લાથી આગળ રિ ગ મ પ ધ નિ સં એવી આરોહ અવરોહાદિ રચના કરીએ તો, તે પડદો ગ્રામ તરીકે ગણાશે, અને એ પડદાને સ ગણીને ત્યાંથી આરભાએલી બધી સ્વ રચના, એ સ્વરમાં વમેલી ગણાશે, જેથી એ બધી સ્વર રચનાનો આશ્રયીભૂત (આશ્રયવાગો) જે મુખ્ય સ્વર તે “ ગ્રામ ” કહેવાશે. હવે એ સ્વર પૂજ્ય (લાથી આગળના રિ ગ મ વગેરે છ સ્વરોનો ઉત્પન્ન કરનાર) હોવાથી તે ગ્રામનું નામ પૂજ્યગ્રામ કહેવાશે. મતંગાચાર્ય તો ૨૫૯ કહે છે કે, યથા કુટુંબિનઃ સર્વે ઇકો-ભૂતાવસન્તિ હિ । સર્વે સ્લોકેષુ સગ્રામો યત્રનિત્યં વ્યવસ્થિતઃ એટલે કે, જેમ સર્વે કુટુંબીઓ એકઠા થઇને રહે તે ગ્રામ કહેવાય છે, તેમ અહિં પણ સ્વરો એકઠા થઇને રહે તે ગ્રામ કહેવાય સંગીત સમયસાર નામના ગ્રંથોન ગ્રંથમાં ગ્રામની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે

સ્વરાણાં મૂર્છના તાન જાતિ જાત્યાશકાત્મનામ્ ।

વ્યવસ્થિત શ્રુતીનાં હિ સમૂહો ગ્રામ ઇષ્યતે ॥

સ્વરોની મૂર્છના (સ્વરોના અશુક પ્રકારના આરોહ અવરોહ), તાન જાતિ અને તેના અસરપ સ્વરો, તથા વ્યવસ્થિત શ્રુતિઓ (સાત મુખ્ય સ્વર અને તેની વચ્ચેના બીજા

ગીતા સ્વરો) નો જે સમૂહ તે ગામ કહેવાય છે સગીતરત્નાકરમા પણ ગ્રામ-સ્વર-સમૂહઃસ્વાન્મૂર્છનાદેઃસપાશ્રયઃ (મૂર્છના આદિનો આશ્રયરૂપ જે સ્વરોનો સમૂહ તે ગામ કે ગામકુ કહેવાય છે) આ પ્રમાણે જ કહ્યું છે

કોઈ પણ સ્વગરચનાનો આરભ, પહેલા આરભક સ્વર તરીકે કોઈ એક સ્વરને સ્થાવીને પછી સાથીજ કરવામા આવે છે, અને તેવો સ્વર તે પડજ એ એકજ છે તેથી ગામ તો એકજ પડજગામ જ હોઈ શકે. પરંતુ પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ તે ઉપરાંત મધ્યમ-ગામ અને ગાંધારગામ એવા બે ગામ જુદા માનીને કુન ૩ ગામ ગ્રીકાર્યા છે, અને પછાં કહ્યું છે કે તેમાંથી બે ગામનો ઉપયોગ થાય છે ને ગાંધાર ગામનો હાલ ઉપયોગ થતો નથી

અગ્રેજ સગીતમા ગામનો વિચાર અતિસર્ય કરેલો છે તેમા તો બધા મળી ૨૯ ગામ સામીય રીતે મણુવામા આવેલા છે, અને તે કેવળ જુદીજ દૃષ્ટિથી ગણેલા છે તેઓ ગમે તેટલા ગામ ગણે તોપણ દરેક ગામમા તેઓ જે સ્વરને આરભકસ્વર (કીનોટ) ગણે છે તે, એજ સ્વગથી આરભાએલા આરોહ અવરોહનો આશ્રીભૂત સ્વર હોવાથી, એ બધી સ્વર રચનાનો તો તે પડજગામ જ થએતો ગણાશે આપણા સગીતમા આ પ્રકારની વ્યવસ્થા છે, અને તેથીજ તે પૂરોપિયન સગીતના કરતા વધારે સામીય છે, આ બધા વિષય જરા કઠણ છે તેથી હાલ તેને બાજુ ઉપર રાખી, મુખ્ય ગામ એક પડજગામ છે એટલું જ હાલ ધ્યાનમા ગણવું બસ છે

હારમોનિયમમા આપેલા સ્વરોના પડછમાંથી તમારી મરજીમા આવે તે સ્વરને સાં ગણો અને ત્યાંથી પક ૧૧ પૃષ્ઠ ૧૭૦ મા આપેલા બાગ ચાટમાંથી ગમે તે ચાટનો, પાક ૪, પૃષ્ઠ ૨૭ મા વિકૃત સ્વરમાળા ચક્રનું કોષ્ટક આપેલું છે તે નિયમે ક્રમેથી આરોહ અવરોહ કરશો તો, તેમા જે સ્વરને સાં ગણ્યો અને તે સ્વર હારમોનિયમ ઉપર અનુક્રમે ગણતા જે સ્વર હશે તે સ્વરને અગ્રેજ સગીતમા કીનોટ કહેવાશે અને સાથી સ્વરોનો આરોહ અવરોહ કરતા જે સ્વરમાળા થશે તે સ્કેલ કહેવાશે તે સ્કેલ જે શુદ્ધ સ્વરોનો હશે તો તે મેજરસ્કેલ કહેવાશે, અને જે અચુક ક્રમથી કોમળ સ્વરોનો હશે તો માયન સ્કેલ કહેવાશે એટલે આવા ક્રમથી સ ધી નિ સુધીમા આવતા બધા બારે સ્વરોમાંથી ગમેતેને કીનોટ તરીકે (આરભક સ્વર) ગણીને ત્યાંથી સ્વરમાળા (સ્કેલ) બનાવવામાં આવે છે એમા એમ બને છે કે, અચુક નબગના સ્વરને મીનોટ ગણીને ત્યાંથી આરભ કરવામા આવે તો તે નબરનો જે સ્વગનાદ હશે તેને ગામ તરીકે ગણવો એ જરાએ અસામીય નથી આ દુનિયામા ન્હાનામા ન્હાના ના થી માંડીને તે જાંઆમાં જાંઆ નાઃ સુધી જેટલા નાદ મળી આવ્યા છે તેના ૧ થી ૭ સમકો કરવામા આવ્યા છે, અને તે નાદો

સ્વતઃ સિદ્ધ સ્થિત છે, તો તેમાંના જે નખરના નાદને ધીનોટ-આરંભક સ્વર અથવા આમ સ્વર-તરીકે ગણીએ તો તે સહિતા અનુક્રમમાં જેટલામા નંબરવાળો સ્વરૂપનાદ થતો દશે તેજ સ્વરને આમ ગણી શકાશે. આથી સહિતા સિદ્ધનાદો તરીકેની નજરે આમની સંખ્યા વધારેમાં વધારે ૧૨ થી વધારે, અને ખરેખરી રીતે જોણામાં જોણી માત્ર ૧૨ સુધી ગણી શકાશે, પરંતુ એ બધા સિદ્ધ-સ્થિત નાદોમાંથી કોઈ નાદને જો આપણે અમુક કામ પુરતો આરંભક સ્વર (ધીનોટ) ગણીએ તો તે સમય પુરતો તો તેને ધરૂજઆમ જ ગણી શકાશે; અને ખરી રીતે જોતાં તેમ માન્યા વિના બધી સ્વગરમના ઉત્પન્ન કરી શકાતી જ નથી. પરંતુ આવી દૃષ્ટિ યુરોપિય સંગીતમાં નથી, અને તેમના રાગોની વ્યવસ્થા જુદાજ તત્વ ઉપર બધાએલી હોવાથી, તેમની આમાં જિ વ્યવસ્થા હોય છે અને સાધારણ નિયામને ગોટાળા બરેલી થઈ પડી છે.

આ રીતે સમજી શકાશે કે, મુખ્ય આમ તે માત્ર ધરૂજઆમ જ છે, અને ગૌણરૂપે કદાચ મધ્યમને આમ તરીકે માનવો હોય તો તે માની શકાય તેમ છે, પરંતુ તેમાં અનેક પક્ષ, અનેક દૃષ્ટિઓ અને અનેક રીતો છે. જેથી હાલ તુરત ધરૂજઆમ એ જ માત્ર મુખ્ય છે એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

મૂર્છના.

મૂર્છના શબ્દમાં ‘મૂર્છા’ ધાતુ છે. તેનો અર્થ “ મોહ પામવું, ” ‘વધવું, ’ ‘વ્યાપવું’ એવો થાય છે. એ ધાતુ ઉપરથી નારીભૂતિ વાચક મૂર્છના એ શબ્દ ઉત્પન્ન થયેલો છે. ગાયનશાસ્ત્રમાં એ શબ્દનો અર્થ એવો સ્વીકારાયો છે કે જેના વડે રાગ મૂર્છા પામે, એટલે કે વધે, વિસ્તાર પામે, બાપે તે મૂર્છના અથવા જ (સ્વર રચના) થી સામળનારાઓ મોહ પામે તે મૂર્છના આ શબ્દના અર્થ પ્રમાણે એવી ક્યાં રીતે સ્વરરચના કરવામાં આવે કે જેથી કરીને રાગ વધે, તેનો પ્રદેશ વધારે વિસ્તારવાનો થઈ શકે, અને એ વિસ્તારથી સામળનારને આનંદ કે મોહ ઉત્પન્ન થાય તે તો તેને માટે એ રીત છે કે,—

ક્રમાત્સ્વરાણાં સપ્તાનામારોહશ્વાવરોહણમ્ ।

મૂર્છને ત્યુચ્ચત્તે... .. ॥ સંગીત રાનાકૃં

પાત્ર, ■ કે સાત એમ આપણી મરજીમાં આવે તેટલા સ્વરો લઈને તેમનો “ ક્રમેથી જે આરોહ અવરોહ કરવામાં આવે તે મૂર્છના કહેવાય; દાખલા માટે આપણે સત સ્વરો લઈને તેના ક્રમથી કરીને નીચે પ્રમાણે આરોહ અવરોહથી ગયોમાં કહેલી ગીત પ્રમાણે મૂર્છનાઓ કરીએ —

ક્રમનો મૂર્છનાનું

અંક	નામ.	આરોહ	:	અવરોહ.
૧.	ઉત્તરમંદ્રા.	સ રિ ગ મ પ ધ નિ :	નિ ધ પ ગ મ રિ સ	
૨.	રજની.	નિં સ રિ ગ મ પ ધ ધ પ મ ગ રિ સ નિં		
૩.	ઉત્તરાયતા.	ધ નિં સ રિ ગ મ પ : પ મ મ રિ સ નિં ધં		
૪.	શુદ્ધપદ્મ.	પં ધં નિં સ રિ ગ મ : મ ગ રિ સ નિં ધં પં		
૫.	મલસીકૃતા.	મં પં ધં નિં સ રિ મ : મ રિ સ નિં ધં પ મં		
૬.	અશ્વકાન્તા.	ગ મં પં ધં નિં સ રિ : રિ સ નિં ધં પં મં ગ		
૭.	અભિરૂઢગતા.	રિં ગ મં પ ધં નિં સ સ નિ ધ પં મં ગં રિં		

આ પ્રમાણે સાત પ્રકારે આરોહ અવરોહ થઈ શકશે, અને તે દરેક પ્રકાર તે એક એક મૂર્છના તરીકે ગણાશે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે, કાંઈ પણ એક રાગ ભષ તેના જે સ્વરો હોય તેને ઉપરના ક્રમથી ગાવા વગાડવામાં આવે તો તે રાગ વધે, વિસ્તાર પામે અને તેથી સામળનાર આનંદ પામે, માટે આવી વ્યવસ્થાવાળા સ્વરોના આરોહ અવરોહને મૂર્છના એવું ખાસ નામ આપવામાં આવેલું છે

એવીજ રીતે પાંચ સ્વરો લઈએ તો તેની પાંચ મૂર્છનાઓ થશે, ૭ સ્વરો લઈએ તો ૭ મૂર્છનાઓ થશે અને તે પાંચ ૭ કે સાત સ્વરો જે યાદના લેવામાં આવે, અને તે યાદમાં જે જે સ્વરો કોમળ કે તીવ્ર હશે, તે તે પ્રમાણે એ સ્વરો કપમ રાખીને તેવા કોમળ તીવ્ર સ્વરોની મૂર્છનામાં યોજના કરવામાં આવે છે

ગૂરોપિયોના મેજર માયનર રહેયોની સરખામણી કહક આ મૂર્છનાના તત્ત્વ સાથે કરી શકાય તેમ છે, પરંતુ સર્વ રીતે તો નહીજ.

આ પ્રમાણે આ તત્ત્વ ઉપર પ્રાચીનકાળમાં મૂર્છનાની રચના સ્વીકારાએલી હતી; પરંતુ સાર પછીના તાનસેનાદિ ગ્રંથકારોએ જુદાજ ગામે સ્વીકારીને એમ બતાવેલું છે. મૂર્છના તદ્વાવસત હૈ જહાં શ્રુતિકો વિશ્રામ એટલે કે, જ્યાં શ્રુતિનો વિશ્રામ હોય છે સાંજ મૂર્છના વસે છે. એજ આશયને લઈને સંગીતદર્શોદર નામના ગ્રંથમાં સ્વરઃ સંમૂર્ચિતો યજ રાગતાં પ્રતિપલ્યતે । મૂર્ચનામિતિ તામાહુઃ ॥ એટલે કે રાગનો પ્રતિપાદક સ્વર જ્યાં મૂર્ચ પામે તે મૂર્ચના એમ કહ્યું છે. હનુમાનના મત પ્રમાણે, એક સ્વરનું તેની જોડેના સ્વર સુધી જઈ વિરામ પામવું તે મૂર્ચના ગણાય છે, અને ભરતના મત પ્રમાણે ગાયનમાં અથવા વાજીંત્રમાં સ્વરને જે કંપાવવો તે મૂર્ચના ગણાય છે. એમ બધા ગ્રંથોનો આશય ધ્યાનમાં લેતાં “સાત સ્વરોનો ક્રમથી આરોહ અવરોહ કરવાથી રાગ વધે છે અને વિસ્તાર પામે છે માટે તે પણ રાગના “વિસ્તાર”

તનીકે મારો છે, અને તાગમા જે સ્વર મુખ્ય એટલે કે અઘા અથવા વાદી હોય તેને બીજા સ્વર મુધી લઈ જઈને અથવા કાપાવીને જે મોદ ઉત્પન્ન કરવો એવો જે બીજાઓનો પક્ષ છે તાગમાં “મોદ ઉત્પન્નવવા” તરીકે સારો છે. માટે મૂર્છનાનો આટલો વિવેક હાન ધ્યાનમાં રખાય તો બહુ છે.

ક્રમ.

મોદ એક મૂર્છના લઈ, તેમાંનો એક પછી એક સ્વર અનુક્રમે લઈ, સાંથી રૂક્ત આરોહ કરવામાં આવે તેનું નામ ક્રમ જેમકે, ઉપર આપેલી પહેલી ઉપરમદ્રા નામની મૂર્છના લઈએ તો તેના નીચે પ્રમાણે સાત સ્વરક્રમ થશે

૧ હો ક્રમ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ	૫ મો ક્રમ	પ ધ નિ સ રિ ગ મ
૨ જે „	રિ ગ મ પ ધ નિ સ	૬ મો „	ધ નિ સ રિ ગ મ પ
૩ જે „	ગ મ પ ધ નિ સ રિ	૭ મો „	નિ સ રિ ગ મ પ ધ
૪ હો „	ગ પ ધ નિ સ રિ ગ		

જો મૂર્છનામાં કોમલ ત્રીજ સ્વરો હોય તો તેના ક્રમમાં પશુ તેજ સ્વરો આપશે તે સ્પષ્ટ જ છે આ ક્રમની રચનામાં લેવાતા સ્વરો કેવી રીતથી લેવા તે ઉપરના ક્રમ ઉપરથી સમજશે તો પશુ તેની ટુફી રીત એ છે કે, જે સ્વરથી આરંભ કર્યો હોય તેની પછીના બધા સ્વરો લઈને પછી પૂનના બાકી રહેલા સ્વરો લવા જેમકે, ઉપરનો પાંચમો ક્રમ પ ધી આરંભાયો છે, તો પ ધી નિ સુધીના સ્વરો લઈને પછી પૂર બાકી રહેતા સ રિ ગ મ એ આરંભ સ્વરો લઈ લેવા (‘તામ્સચાર્યાન્ત્ય સ્વરાસ્તાન્’ ‘પૂર્વાનુ-ચારયેત્’ ક્રવાત્ । સ. ૧૦)

આ પ્રમાણે પાંચ સ્વરની મૂર્છનાના ક્રમ પશુ પાંચ અને છ સ્વરની મૂર્છના ક્રમ પશુ છ જ હોઈ શકે તે સ્પષ્ટ છે

તાન.

તાન ’ શબ્દ તન્ ધાતુ ઉપરથી થયો છે એ ધાતુનો અર્થ “વિસ્તારતું” એ છે તે ઉપરથી (તન્યતે વિસ્તાર્યતે ઇતિ તાનઃ) વિસ્તાર સ્વી શક્ય તે તાન તાનથી તાગનો વિસ્તાર કરી શકાય છે કોઈ એક મૂર્છના લઈ તેના ચક્ર આરોહ કરવા તે તાન મૂર્છના કેવી રીતે થાય છે તે વિષે પૂર્વે સમજાવેલું જ છે સ્વરમાળામાંના સ્વરોનો ક્રમથી આરોહ અને અવરોહ કરવો તે મૂર્છના અને તેમાંથી અવરોહ બાદ કરતાં બાકી જે આરોહ રહે તે જ તાન, એટલે મૂર્છના અને તાનમાં ભેદ રાખેલો છે એટલે આરોહ ક્રમવાળી મૂર્છનાઓ તે તાન એમ સ્વીકારાયેલું છે. જો મૂર્છના ઔડવ (પાંચ સ્વરની)

હોય તો તેની તાન પણ પાંચ જ યાવ, જે યાડવ (છ સ્વરની) હોય તો તેની તાન પણ છ જ યાવ એ સમજી શકાય તેમ છે. તાન શુદ્ધનો આ પ્રાચીન અર્થ જરા સંકુચિત છે અને હાલમાં તો પૂર્વે આપેલા સર્વે અલંકારો તથા સ્વરોના પદ્ધતિ તે બધા તાનમાં જ ગણાય છે.

આ પ્રમાણે ગ્રામ, શૂરઠના, કંમ અને તાન એ ચાર વિષયોની સામાન્ય રચના ટુંકામાં સમજાવવામાં આવી. હવે પુનઃ એ ચારે વિષે ટુંકામાં કહીએ તો એમ કહી શકાય કે, સર્વે પ્રકારની સ્વરોની રચનાનો આશ્રયશૂલ એવો જે આરંભક સ્વર તે ગ્રામ, અને તે સ્વર પડતુ હોવાથી ગ્રામ માત્ર એક પડતુ ગ્રામ જ છે. શૂરઠના એટલે પ, ૬ કે ૭ સ્વરો અતુકમે આપ્યા હોય (પછી તેમાં જમે તેટલા કોમલ કે તીવ્ર સ્વરો હોય તેનું કંઈ નહીં, પરંતુ) તે આપેલા સ્વરોના કમે કરીને, તેની નીચેના સ્વરો એક પછી એક લઘુ આરોહ અવરોહ કરવા તે શૂરઠના. એ શૂરઠનાનાં આપેલા સ્વરોને એક પછી એક એવા ક્રમથી લઘુ આરોહ કરીને, પછી તેમાંના બાકી પુરતા સ્વરો લઘુ જે આરોહ કરવામાં આવે તે કંમ, અને શૂરઠનાથી થતા આરોહ અવરોહમાંથી, અવરોહ બાદ કરીએ તો બાકી રહેતા બધા આરોહો તે તાન કહેવાય છે; તે ઉપરાંત જમે તે પ્રકારતા સ્વરોના અડધથી ગવાતા કે વજાડવામાં આવતા અલંકારો કે પદ્ધતિ તે બધા તાનમાં જ હાલ ગણવામાં આવે છે. ગ્રામ ગ્રામ એ સ્વરરચનાની ઉત્પત્તિનો આશ્રયસ્થ બની, તેમાંથી શૂરઠના, કંમ, અને તાન એ ત્રણેનો વિસ્તાર થાય છે. આ પ્રમાણે સ્વરવિસ્તારનો વિચાર કર્યા પછી હવે સ્વરોની પરસ્પર મધુરતા અને નેમની યોગ્યતા વિષે યોદ્ધું બાંધવાની જરૂર છે.

સ્વરસંવાદ.

સ્વરોની પરસ્પર એકતા અને વિરૂદ્ધતા.

(ધારી, સંવાદી, અનુવાદી અને ત્રિવાદી સ્વર વિષે.)

આ વિષય અમારા બનાવેલ નાદલહરી (પૃષ્ઠ ૯૮ થી ૧૧૦ સુધી) અને ક્રુતિ-સ્વર સિદ્ધાન્ત (૧૪ ૭૭ થી ૮૨ સુધી) એ જે ગ્રંથોમાં ખુલાસાથી સમજાવેલો છે, તેોપશ્ચ એ વિષે ટુંકામાં જણાવી લખ્યો. સ્વરસમઠકમાંના સાતે મુખ્ય સ્વરો લખ્યે તો, તેમાંના કેટલાક સ્વરો (હારમોનિયમમાં કે કોષ્ટ પણ વાજીંગમાં) એકજ કાળમાં સાથે વગાડવાથી કાનને સારા લાગે છે, અને કેટલાક સ્વરો સારા લાગતા નથી, એ સાદા તત્ત્વ ઉપરથી સ્વરોની એક બીજા સાથેની એકતા કે વિરૂદ્ધતા સમજી શકાય તેમ છે. જે તમે હારમોનિયમમાં સં સ્વરોના પડદો દખાવશો, અને તેની સાથે પ નો પડદો દાખીને એ બંને સ્વરો એકી સાથે સાંભળશો તો તે બંને સ્વરો એક બીજામાં મળી ગએલા સંભળાશે; એકને કે આ ઉપરથી પહેલો અને પાંચમો સ્વર એક બીજા સાથે અતિશય રતેહ રાખે છે એમ સમજાશે. તેમજ સંના પડદાની સાથે નો પડદો દખાવી સાંભળશો તો તે પણ

એમ પ્રમાણે એક ખીજમાં મળી જશે; તોપણ મ ના કરતાં પ નો સ્વર સ સાથે વધારે સ્નેહ ધરાવી એકરસ એવો બળી જાય છે, અને મધ્યમ કછક ઓછો પરંતુ તેવાજ રૂપમાં એકરસ મળી જાય છે. આ ઉપરથી સાત સ્વરમાંના ગમે તે સ્વરને લઇને, તેની સાથે ખીજ સ્વરો સરખાવવા હોય તો, પ્રથમ આ મુખ્ય સ્વરને વાદી કહેવામાં આવે છે; અને તેનાથી પાંચમો તથા ચોથો એ બે સ્વરો આવે તો તે બે સ્વરોને સંવાદી કહેવામાં આવે છે. જેમકે આપણે સ સ્વર લઇને તેની સાથે બીજા સ્વરો સરખાવવા છ તો પ્રથમ સ સ્વર વાદી તરીકે ગણાશે, અને તેની સાથે મળી જતાં પ મ એ બે સ્વર સંવાદી ગણાશે. ત્યારે આ પ્રમાણે વાદી એક હોઈ, તેના સંવાદી બે સ્વરો હોઈ શકે છે; તેમાં પ્રથમ તો સ ની સાથે જેમ પ નો અતિશય સ્નેહ છે, તેમ જ સ્વરની સાથે તેનાથી પાંચમો સ્વર હોય તે મધ્યમસંવાદી ગણાશે, અને સ ની સાથે જેમ મ નો તેથી ઓછો, પણ ઠીક ઠીક સ્નેહ છે, તેમ જ સ્વરની સાથે તેનાથી ચોથો સ્વર હોય તે મધ્યમસંવાદી થશે.

અનુવાદી—હવે સ ની સાથે પ અને મ એ જેમ વિશેષ સ્નેહ ધરાવે છે, તેમ તેની સાથે, આરોહ કે અવરોહમાં ત્રીજો (મ) સ્વર લઇને ઓછા સમયમાં વગાડીએ તો તે સ્વર પણ પ મ કરતાં ઓછો સ્નેહ ધરાવે છે એમ જણાઇ આવશે. આ સ્વરને શાસ્ત્રમાં અનુવાદી કહેલ છે. જેમકે, સ ની સાથે, તેનાથી ત્રીજો સ્વર જ મ, તે બંને એકી વખતે વગાડીશું તો તે કાનને બેસુરા કે ખરાબ નહીં લાગે; તેમજ અવરોહમાં ત્રીજો સ્વર જ ધ તે વિષે પણ સમજી લેવું આ પ્રમાણે સંવાદી સ્વરોની માફક અનુવાદી સ્વરો પણ જખેજ હોય છે. તેમાંના એકને આરોહીઅનુવાદી (આરોહમાં ગણવાથી આવતો ત્રીજો સ્વર) અને ખીજને અવરોહીઅનુવાદી (અવરોહમાં ગણવાથી આવતો ત્રીજો સ્વર) કહી શકાશે. જેમકે સ વાદી છે, તો તેનો આરોહી અનુવાદી મ છે, અને અવરોહીઅનુવાદી ધ છે. વળી આ બધા અનુવાદીઓ સાત મુખ્ય-મુદ્ર સ્વરો ઉપરથીજ ગણવામાં આવે છે, તેથી તે બંનેને મુખ્યઅનુવાદીઓ તરીકે ગણવા જોઈએ. તથાજ તે બંને સુદૃઢ મેળવેલો હોય તો તેમાંથી મ નો સ્વર સ્વતંત્ર સંભળાય છે, અને ટૂંકામાં ધ નો સ્વર સંભળાય છે. જેથી અનુવાદી સ્વરો પૂર્ણમંડળના સંવાદમાંથી સ્વતંત્ર તરીકે પ્રસવ પામે છે. એ બધું ધ્યાન આપવા યોગ્ય અમત્કાર છે.

સાત સ્વરને બેતાં તેના આરોહમાં ને અવરોહમાં જેમ મુખ્યાનુવાદીઓ બે થાય છે, તેમ એક સપ્તકમાંના બાર સ્વરોને ક્રમે બેતાં તેમાંના પણ કેટલાક સ્વરો અનુવાદી થઈ શકે છે, તેને ગૌણ (પેટા) અનુવાદી એવું નામ આપીશું. જેમકે, બાર સ્વરની સ્વર-માળામાં સ થી આરોહમાં ચોથો સ્વર ક્રમજ મ આવે છે, તો તે સ ની સાથે કિંચિત સ્નેહ ધરાવી શકે છે. જેથી બાર સ્વરમાંના કોઈ એક સ્વર લઈ તેને વાદી ગણીએ તો તેનાથી ચોથો સ્વર આરોહમાં જ હોય તે ગૌણાનુવાદી સમજવો. આમ આરોહમાં જેમ થાય છે તેમ અવરોહમાં પણ ગૌણાનુવાદી થાય કે નહીં એવો સવાલ બેરો થાય તો તે યોગ્ય છે; હવે તે પ્રમાણે અવરોહમાં ચોથો સ્વર ગોધવા જઈશું તો, સ નિ નિ

ધ ધ) શુદ્ધ ધ સ્વર આવશે, અને તે તો ઉપર અવરોહી અનુવાદીમાં આવી જાય છે. એટલે આ રીતે અવરોહમાં ગાણાનુવાદીને શોધવાનું ને સ્વીકારવાનું રહેતું નથી.

વિવાદી—ઉપર પ્રમાણે એક વાદી, તેના બે સંવાદી અને બે અનુવાદી સ્વરો મળી કુલ પાંચ સ્વરો પરસ્પર વધતા ઓછા પ્રમાણથી સ્નેહ ધરાવે છે. હવે આ પ્રકારે-સાત શુદ્ધ સ્વરોમાંથી પાંચ સ્નેહી સ્વરો ગણતાં બાકી જે બે સ્વરો રહેશે, (જેમકે આરોહીમાં રિ અને અવરોહીમાં નિ) તે પરસ્પર વિવાદી જણવા. વિવાદી સ્વરો, વાદીસ્વરની બંને તરફ રહેલા હોય છે; જેમકે સ ની એક તરફ રિ ને બીજી તરફ નિ, આ સ્વરોને વિવાદી કહેવાનું કારણ એ છે કે, તેમાંના કોઈ પણ સ્વર વાદી (સ) ની સાથે વચાડવાથી તેમનું મિશ્રણ કાનને ખેંચી લાગવાથી અસહ્ય થઈ પડે છે.

આ બધા વિવેચનનો તમે હારમોનિયમમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેશો તો આ વાતની સત્યતા જણાઈ આવશે; ને સ્વરોનો પરસ્પર સબધ સમજી શકાશે. શાસ્ત્રકારોએ આ ઉપગ્રહી વાદીને રાગની ઉપમા આપી છે, સંવાદીને પ્રધાન (અમાત્ય) ની ઉપમા આપી છે. કેમકે પ્રધાન જેમ રાગના પ્રતિનિધિ તરીકે રાગનું જ કામ બજાવી શકે છે તેમ વળી રાગની પાછળ જેમ બીજા નોકરો રાગની સહાયતામાં રહીને તેનું કામ બજાવ્યા કરે છે તેમ અનુવાદીને નોકર કે સેવકની ઉપમા આપી છે; અને વિવાદીને કનુની ઉપમા આપી છે એજ કારણથી કેટલાક ગ્રંથ કર્તાઓએ વિવાદી એટલે “ રાગમાં જે સ્વર વર્ગ (બાદ) હોય તે ” એમ સ્વીકાર્યું છે કેમકે જે સ્વર બાદ કરેલો હોય તે સેવાથી આનંદમાં કે એકંદર મધુરતામાં હાનિરૂપ થઈ પડે છે.

ત્યારે આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે, જે સ્વરને મુખ્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તે સ્વર વાદી છે, તેની સાથેના જાયમે તથા ચોથો સ્વર સંવાદી હોય છે; અને આરોહ અવરોહમાંના ત્રીજો સ્વર અનુવાદી હોય છે. ને બાકી રહેલા બે સ્વરો વિવાદી હોય છે. આમ કોઈ પણ સ્વરને (પછી તે શુદ્ધ હોય કે કોઈએ તીવ્ર હોય તોપણ) વાદી ગણવામાં આવે તો તેના સંવાદી, અનુવાદી અને વિવાદી સ્વરો ઉપરનાજ નિયમોથી કયા કયા હોઈ શકે તે આગળના કોશમાં આપવામાં આવ્યા છે.

અગ્રેજી સંગીતમાં જેને ક્રોંગ્સકોર્ડ (સ્વરૈશ્ય) અને ડિસકોર્ડ (ડિસ્સોનેન્સ કે સ્વરવિરોધ) કહે છે તેના સંપૂર્ણ નિયમો આ વ્યવસ્થામાં આવી જાય છે. વાદી સંવાદીનું સ્વરૈશ્ય સાફ ચાલે છે, ને વાદી અનુવાદીનું સ્વરૈશ્ય થોડું ચાલે છે. એમ એક વાદી પછી અનુવાદી અને પંચમબાજ સંવાદી એમ ત્રણ સ્વરો હારમોનિયમ ઉપર એકદમ વચાડવામાં આવશે તો તે સ્વરત્રયની કાનને વિચિત્ર મધુરતા આપશે આવી રીતના સ્વરોનું ઐશ્ય થતું તેને હાર્મોની કહે છે. અને તે આ રીતે ઐશ્ય પામતી સ્વરોની ત્રીણે તેમના સંગીતમાં હાર્મોનિકટાઈડ ફેરું નામ આપવામાં આવેલું છે.

આ પ્રકારે સ ગ પ એ ત્રણ સ્વરો ને રીતે એકતા (હાર્મની) ધરાવે છે, તેમ સ ગ પ એટલે વાદી, પછી બીજો ગૌણાનુવાદી, અને ત્રીજો મુખ્યભાવ સવાદી એ ત્રણ સ્વરો પશુ પરસ્પર થોડી એકતા ધરાવે છે. જેથી સ ગ પ અથવા એ પ્રમાણવાળા કોઈ પણ ૩ સ્વરોના ઐક્યને મહુસ્વરૈક્ય અને સ ગ પ પ્રમાણવાળા ૩ સ્વરોના ઐક્યને લઘુસ્વરૈક્ય કહી શકાશે આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખીને, ગમે તે સ્વરને વાદી કદપીએ તો તેની સાથે ઐક્ય ધરાવતું અનુવાદી તથા સવાદીનું મળીને થતું સમૂહ ૩ સ્વરનું ઐક્ય (હાર્મોનિક ટ્રાઇડ) કયા કયા સ્વરોથી થઈ શકે તે પણ નીચેના કોષમાં આપ્યું છે, એજ પ્રમાણે ચાર સ્વરનું થતું ચતુસ્વરૈક્ય તે પણ આપ્યું છે

આજ કાલ યુરોપના બધા દેશોમાં હાર્મની (સ્વરૈક્ય) ના શાસ્ત્રને અતિશય ઊંચું ગણવામાં આવે છે નિષ્ઠ લાગે એવા મધુરસ્વર સમૂહોનું એકજ સમયમાં ચતુ સ્વરૈક્ય અથવા એકજ કાળમાં બેથી વધારે સ્વરો એકી વખતે વગાડતા સ્વરોનું ઐક્ય જળવાય તેને હાર્મની કહે છે અને વાદી, અનુવાદી, સવાદીના પ્રમાણથી ઉપજ કરેલી અમુક નિયમવાળી સ્વરમાળા બનાવી, તેમાંના બધા સ્વર ક્રમે ક્રમે વગાડી કે ગાવાથી અમુક પ્રકારની રસિક લાગણી ઉત્પન્ન કરે તેને મેલડી કહે છે, એટલે કે ઉપરના નિયમે ઉત્પન્ન કરવામાં આવી રસિકસ્વરમાળા તે બેવડી એને " સ્વરક્રમ માધુર્ય " એવું નામ પણ આપી શકાય આપણા ગાયનશાસ્ત્રમાંની તમામ રાગ રાગણીઓના સ્વરો આ મેલડીના નિયમથીજ બનાવવામાં આવેલા છે એમ આગળ ઉપર રાગના સ્વરો આપ્યા છે તે જોવાથી સમજી શકાશે આગળના કોષમાં એક સમૂહમાં એક એક સ્વરને વાદી બનાવતા, ઉપરના નિયમે મધુરસ્વરક્રમથી થતી સ્વરમાળા કેવી રીતે થઈ શકે તે આપેલ છે વાદી સવાદી સ્વર રચનાની વ્યવસ્થાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ રાગમાં થતો હોવાથી આટલા વિસ્તારથી આ નિયમ સમજાવવો પડ્યો છે દરેક સ્વરના સવાદી, અનુવાદી સ્વરો કયા કયા તે નીચેના કોષ ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે, માટે અભ્યાસીએ એ કોષોનું મનન સારી રીતે કરવું

કોષ પશુ રાગમાં જે સ્વરો આવે છે તે કયા નિયમથી રાખવામાં આવેલા છે તે નીચેના કોષક ઉપરથી સારી રીતે સમજી શકાશે આર્ય ગાયન નિધાના તમામ રાગોના સ્વરોની ક્રમરૂપ માસાઓ જે નિયમથી રચવામાં આપેલી છે તે સર્વોર્થક હોવાથી આ કોષ માટે દરેક વિદ્યાર્થીએ આનું સતત ચિંતન કરવું જોઈએ

સ્વર સંવાદનું કોષ્ટક.

વાદી.	સ્વરંગ.						પાંચ સ્વરોની મધુર સ્વરક્રમ માલા.				
	સંવાદી.		અનુવાદી.		ગાણુ.	અતુ: સ્વરંગ.					
	સ—પ
ભાવે	સ—મ
ભાવે	મુખ્ય			ત્રિ સ્વરક્રમ
(હારમોનિક ટાઇડ)					
			આરોહ-
માં	અવરો-
દમાં							
સ	પ	મ	ગ	ધ	ન	સ	ગ	પ	નિ	રિ	
રિ	ધ	મ	મ	નિ	ગ	રિ	મ	ધ	સ	ન	
રિ	ધ	પ	મ	નિ	મ	રિ	મ	ધ	રિ	ગ	
ગ	નિ	ધ	પ	સ	મ	ગ	પ	નિ	રિ	મ	
મ	સં	નિ	ધ	રિ	ધ	મ	ધ	સ	ગ	પ	
મ	રિ	નિ	નિ	ગ	ધ	મ	નિ	રિ	મ	ધ	
ગ	રિ	સ	નિ	ગ	નિ	પ	નિ	રિ	મ	ધ	
ધ	ન	રિ	સં	મ	નિ	ધ	સ	ન	પ	નિ	
ધ	ન	રિ	રિ	મ	સ	ધ	રિ	ગ	ધ	નિ	
નિ	મ	ગ	રિ	પ	રિ	નિ	રિ	મ	ધ	સ	
નિ	મ	ગ	ગ	ધ	રિ	નિ	ન	મ	નિ	રિ	

પાઠ ૨૦ મો.

રાગ વિધાનાં મૂળતત્ત્વો.

જુદા જુદા નાદો-સ્વરોથી જુદા જુદા મનોભાવ બતાવવા એ સંગીતનો મુખ્ય વિષય છે, સ્વરોમાં કેવી કેવી ચક્રિતઓ ગ્રહેલી છે, તેમજ કેવાં કેવાં સ્વરસંયોગોથી કેવી કેવી અસર કરી શકાય છે એ જો સમજવામાં આવે તો ચોક્કસ જાતની ભાવનાઓ નાદદ્વારા બતાવી શકાય એમાં કાંઈ જ શક નથી. સંગીતશાસ્ત્રમાં જોને રાગ કહે છે તે નાદદ્વારા ચોક્કસ રસવાન ભાવનાઓ બતાવનારી સ્વર સૃષ્ટિ છે. સાત સ્વરોમાંના અમુક અમુક સવાદિ સ્વરો લઈ, તે સંધાના રસોની એક મધુર માસા બનાવી, તેનો જ વિસ્તાર કેવી રીતે કરવો એ બધી રાગવિદ્યા-કલાનો વિષય છે. હિંદુસ્થાન એક મદાન વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, અને એના ચારે ખૂણાઓમાં અનેક વિદ્વાનો અને કુશલ ગાયકોના પ્રયત્નોથી અનેક રાગરાગણિઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે ને તેમ જોતા આ વિષયમાં મતભેદ હોવાનો સંભવ છે એ ખરું છે, પરંતુ એવો મતભેદ પુષ્કળ હોય તોપણ રાગ શાસ્ત્રના સર્વસામાન્ય સિદ્ધિ નિયમોને માટે કોઈનો મતભેદ નથી વળી આ વિષય ઉપર પ્રાચીન અર્વાચીન કાળમાં જોટલા અધોરચાયા છે તે સર્વેમાં કોઈને કોઈ અપૂર્ણતા રહી, મચ્છેલી છે, અને ક્રેટલીક બાબતોનો ચોક્કસ નિર્ણય નથી મળી આવતો એમ પણ છે ને કોઈક પ્રસંગે તો એકજ વિષયના સંબંધમાં દરેકનો મત એક બિંદુમાં નહીં મળતા પરસ્પરથી વિરુદ્ધ દિશામાં જ ચાલેલો જાય છે. જેથી એ મતભેદો, એ કલ્પનાઓ કે જે જાણવાથી વિધાર્થીઓને હાનુકર્ષ પણ લાગે નથી અને ક્રેટલાય વિષયોના મૂળથી ઉત્પન્ન થએલા અજેય તર્કો એ વગેરે સંબંધે કંઈ પણ સક્ષમ નિયાર નહીં કરતા માત્ર આનું બ્યવહારમાં આખા હિંદુસ્થાનમાં જે નાગરાગણિઓ હાલ ગવાય છે તેનું જ યોગ્ય સ્પષ્ટિકરણ આપવામાં આવે છે એટલે કે હાલ આનું પ્રયોગમાં જે કંઈ સર્વતોમુખ્ય મવાય કે વગાડાય છે તે ધ્યાનમાં રાખી તે સંબંધી જ માહિતી આપવામાં આવે છે. અત્રે જે કંઈ જણાવવામાં આવ્યું છે તેનો સારી રીતે અભ્યાસ કર્યા પછી એક એક રાગનો પ્રાચીન અર્વાચીન ઇતિહાસ, તેનું નાદાત્મક અને દેવતાત્મક સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે, અને તે સ્વરૂપોની ઉત્પત્તિક્રમ નિયમ કે કલ્પના ઉપરથી મૂળ ઉત્પન્ન થએલી હોવી જોઈએ, એ વગેરે સક્ષમ માહિતી મેળવવાની જિજ્ઞાસા જો થાય તો તેવા વિધાર્થીઓને અહિં આ પેલી માહિતી સર્વ રીતે અપૂર્ણ જ લાગશે એ સ્પષ્ટ જણાવવું જોઈએ, એવા વિધાર્થીઓને માટે બવિધ્યમાં આ પાઠશાળાનો બીજો ભાગ સ્વયંમાં આવશે તેમાં માત્ર ત્રણસંબંધી તાત્ત્વિક તથા ઐતિહાસિક સર્વ વિષયોનો સંગ્રહ કરવામાં આવશે જેથી આ વિષયના આર-બંધ અભ્યાસીએ પોતાની સર્વ જિજ્ઞાસાઓને જરા જે ચી રાખી, અત્રે આપેલી રચના માહિતી ઉપરજ સંતોષ માની લઈ અભ્યાસ કરવો, એટલું ખાસ જણાવવામાં આવે છે.

રાગ એટલે શું તે વિષેનું લક્ષણ મતંગાચાર્યે આ પ્રમાણે આપ્યું છે

યોऽसौ ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः ।

રજકો જનચિત્તાનાં મ રાગઃ કયિતો મુષ્યે ॥

જે ધ્વનિ વિશેષ (સ્વર) “સ્વરવર્ણથી વિભૂષિત” થતાં મનુષ્યના ચિત્તને રંજક હોય તેને વિદ્વાનોએ રાગ કહ્યો છે. રાગવિભોધમાં સોમનાથે એવું જ લક્ષણ આપ્યું છે. તેમાં ‘સ્વરવર્ણવિભૂષિત’ એ પદનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં લખે છે કે સ્વરાણાં વર્ણાં ગ્રહાંશ ન્યાસાદિ યુક્તા ગાનાક્રિયા તથાભૂષિતઃ સ્વરવર્ણવિભૂષિતઃ એટલે મદ, અંશ, ન્યાસ વગેરે સ્વરોથી યુક્ત એવી શબ્દગાગ્યોલી જે ગાયન ક્રિયા ને સ્વરવર્ણવિભૂષિત. એને જ મગતી ખીલ એક વ્યાખ્યા નોંધમાં આપે છે.

સ્વરવર્ણ વિસિષ્ટેન ધ્વનિભેદેન વા જનઃ ।

રજ્યતે યેન કથિતઃ સરાગઃ સંપતઃ સત્તામ્ ॥

જે વિસિષ્ટ સ્વરવર્ણથી અથવા ધ્વનિભેદથી મનુષ્યના મનનું રંજન કરી શકાય છે તેને રાગ કહેલ છે. આ લક્ષણ ઉપરથી એટલું જ સમજવાનું છે કે, કોઈ પણ એક સ્વર લઈ, તેને જે વાદ્ય કે વ્યંજ તરીકે ગાનીએ, તો તેના સંવાદિ અનુવાદિના નિયમથી મધુર સ્વર-ભાવા બનાવી, તેને મદ ન્યાસાદિના નિર્મધમાં આણી શુદ્ધ શુદ્ધ રચનાઓ (ધ્વનિ ભેદો) કરવામાં આવતાં, તેથી મનુષ્યના મનનું જે રંજન થઈ શકે છે તેને રાગ સમજવો.

હવે રાગોની મુખ્ય કેટલી છે તે, અને તેનું વર્ગીકરણ કેવી રીતે કરવામાં આવેલું છે તે સંબંધમાં આ પ્રમાણે શુદ્ધ શુદ્ધ મતો છે.

(૧) સંગીતના જોટલા શાસ્ત્રીય ગ્રંથો આજસુધી મળી આવ્યા છે તે સર્વમાં સંગીત-તરનાકર પ્રાચીન છે. તેમાં ૨૬૪ ગંગો કહેલા છે અને તે રાગ, ગ્રામરાગ, ઉપરાગ, બાપારાગ, વિભાપારાગ, આંતરબાપા, ગંગાંગ, બાપાંગ, ક્રિયાંગ, ઉપાંગ એ ૧૦ વર્ગમાં વહેંચી દીધેલા છે.

(૨) રાગાર્ણવ નામના સંગીતના ગ્રંથમાં ૩૬ ગંગોને મુખ્ય માન્યા છે. તેમાં ભૈરવ પંચમ, નદ, મહારી, માલવજોટ અને દેશાંગ એ છને મુખ્ય રાગ માની, તે દરેકના વ્યાપ્તિ પાંચ પાંચ રાગો મળી ૩૦ રાગ અને મુખ્ય ૬ રાગ, મળી કુલ ૩૬ રાગ સ્વીકારેલા છે.

(૩) કેટલાક ગ્રંથકર્તાઓએ ભૈરવાદિ ૭ રાગ એટલે પુરૂષો, તે દરેકની પાંચપાંચ સ્ત્રીઓ, તથા તે પાંચ પાંચ પુત્રો મળી કુલ (૬+૩૦+૩૦=) ૬૬ રાગરામણિ અને પુત્રોનો પરિવાર કહ્યો છે.

(૪) કેટલાક ગ્રંથકર્તાઓએ ૪૮ પ્રસિદ્ધ રાગ ગણ્યા છે. એટલે તે એકી રીતે કે શ્રીરાગાદિ ૬ પુરૂષો, તે દરેકની એક એક સ્ત્રી, મળી ૬ સ્ત્રીઓ અને દરેક રાગના ૬-૬ પુત્રો મળી કુલ (૬ + ૬ + ૩૬ =) ૪૮ રાગ મુખ્ય માન્યા છે.

(૫) કેટલાકના મત પ્રમાણે ભૈરવાદિ ૬ રાગ, તેમની પાંચ પાંચ સ્ત્રીઓ તે રાગ-શ્રીઓ, તે દરેક રાગના આઠ આઠ પુત્રો, અને તે દરેક પુત્રોની એક સ્ત્રી મળી કુલ એક દર (૬ + ૩૦ + ૪૮ + ૪૮ =) ૧૩૨ રાગ રામણિઓનો પરિવાર ગણ્ય છે. તેમાં પણ કેટલાક મતભેદ છે.

(૬) અસલના વખતમાં તમામ રાગરાગણીઓની સંખ્યા ૧૬૦૦ હતી. એની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં એમ કહેવા છે કે, શ્રીકૃષ્ણની સાથે ૧૬૦૦ ગોપીઓ સસઠીડા રમવામાં હતી. તે પ્રસંગે એક એક ગોપીએ એક એક રાગ ગાઇને શ્રીકૃષ્ણને રીઝવા ને એ રીતે ૧૬૦૦ રાગોની ઉત્પત્તિ ગોપીઓના મુખમાંથી થઇ.

(૭) શંકરના મત પ્રમાણે મુખ્ય પાંચ રાગો છે. રાગોના ૩ પ્રકાર છે: શુદ્ધ, સાલગ્ર અથવા છાયાલગ્ર અને સંકીર્ણ. તેમાં શુદ્ધ એટલે બીજા કોઈ પણ રાગની સહાયતા વિના, પોતે જ રંજન કરવાની શક્તિ ધરાવી શકે તેવા રાગને શુદ્ધરાગ કહે છે; જે બીજા રાગોની સહાયતાથી ખુશી કરી શકે, એટલે કે જ્યાં બીજા રાગોની યોડી છાયા આવે તે છાયાલગ્ર અને જે શુદ્ધ તથા છાયાલગ્ર એ બંનેના મિશ્રણથી રંજન કરી શકે તે સંકીર્ણરાગ કહેવાય છે.

શંકરને પાંચ મુખ્ય કહેવાય છે, અને તે દરેક મુખ્યમાંથી એક એક રાગ નીકળેલો છે, ને પાર્વતીના મુખમાંથી એક રાગ નીકળ્યો કહેવાય છે. : એમ મળી મુખ્ય ૬ રાગ આ પ્રમાણે છે: ૧ ભૈરવ, ૨ માલકૌંસ, ૩ હિંડોલ, ૪ દીપક, ૫ શ્રીરામ, ૬ મેઘરાગ. એ દરેકની પાંચ પાંચ સ્ત્રીઓ છે. વળી એ છએ રાગના કેટલાકના મત પ્રમાણે પાંચ પાંચ પુત્રો છે, અને કેટલાકના મત પ્રમાણે આઠ આઠ પુત્રો છે, ને તેટલા પુત્રોની પાછી એક એક સ્ત્રી ગંગણી સ્વીકારવામાં આવેલી છે. એ સંબંધમાં શંકરે પોતે કહેલું છે કે મહેન્દ્રા પાંચે મુખેથી અને પાર્વતીના એક મુખથી કુતુહલથી પ્રથમ ૭ રાગો ઉત્પન્ન કર્યા; તે જ શુદ્ધ રાગ છે. એ શુદ્ધરાગોની છાયાથી ૩૬ સાલગ્ર રાગો થયા, અને તેમના મિશ્રણથી પુનઃ અસંખ્ય સંકીર્ણ રાગો થએલા છે. શુદ્ધ રાગો તે સિવરૂપે છે. સાલગ્ર તે શક્તિરૂપે છે અને એ બંનેના મિશ્રણથી થએલા તે સંકીર્ણરૂપ છે.

મુખ્ય ૭ રાગ તેની સ્ત્રીઓ તથા તેના પુત્ર અને વળી તેની સ્ત્રીઓ વગેરે મળી થતો છએ રાગોના પરિવાર દરેક રાગ કયા રત્નમાં ગવાય છે તે રત્ન અને રસતુ કોણક નીચે આપવામાં આવ્યું છે તે જોવાથી એ રાગોની સઘળી બ્યવસ્થા સમજી શકાશે. તે ઉપરાંત બીજા સંકીર્ણ રાગો બહુ છે. મુખ્ય ૭ રાગ અને તેની રાગણીઓ વગેરે વિશેની માન્યતા જુદી જુદી છે. તેમાં બરતનો મત જુદો છે, ને હનુમાનનો તેમજ બીજા અથ કર્ત્તાઓનો મત જુદો જુદો છે. આ દેશમાં હનુમાનનો મત વધારે માન્ય છે એમ કહેવાય છે. તે ગમે તે હોય, પરંતુ એ વિશેની કદરવી ગાણકવર્ગમાં કયા પ્રકારની હતી, તેને ખાતર પ્રમાણરૂપ અથ એ કોઈ હોય તો હિંદીભાષામાં રચાયેલો મુરતરંગિણી નામે ગ્રંથ છે, અને તે લગભગ ૨૦૦ વર્ષની પહેલાંનો રચાયેલો છે. તેમાં સ્વીકારેલો રાગપરિવાર નીચે આપીએ છીએ તે જોવાથી સમજી શકશે.

(૮) રાગોની સંખ્યા અતિશય છે. સમુદ્રના તરંગોની સંખ્યા જેમ યદી શકતી નથી તેમ રાગોની પણ સંખ્યા યદી શકતી નથી એમ સોમનાથ, મતંગાચાર્ય વગેરે કહે છે. રાગાર્ણવ નામના માન્ય ગ્રંથમાં તો કહ્યું છે કે—

न रागाणां न तात्त्वानामंतः कुत्रापि विद्यते ॥

રાગો અને તાત્ત્વોનો પાર ક્યાંયો પામી શકાય ?

૫૬ રાગ પરિવાર.

ક્રમ	રાગનું નામ	શ કરના કયા મુખથી ઉત્પન્ન થયો ?	તે રાગની રૂતુ અને ગાવાનો મયમ	કયા ગસને ઉત્પન્ન કરે તે	ઔ રાગણીઓ	દરેક ઔના પુત્રરાગ (ઉપરાગ)	દરેક પુત્રની ઔ (ઉપ રાગણીઓ)
૧	ભૈરવ	આધાર	ગ્રીષ્મ પ્રાતઃ કાળ	ચાંત રૂદ્ર ભવાનક	૧ મધુમાધવી
૨ ભૈરવી
૩ બંગાલી
૪ વેરાડી
૫ મૈધવી	૧ બડહસ
૨ ખટ
૩ બરવા
૪ બીભાસ
૫ દેસધાર	૧ સોરડી
૨ પૂગવી
૩ જોતશ્રી
૪ ધમનકેહારી
૫ જોજેવંતી
૨	માન કૌસ	વામદેવ	વસંત રાત્રિનો ૪ થો પહોર	શુગાર હાસ્ય ગદ્ય અદ્ભુત	૧ તોડી
૨ અમાપચી
૩ જોડી ગૌરી
૪ શુનકલી
૫ કુકુભ	૧ બાધેમર
૨ સુધરાઈ
૩ ચૈત
૪ ગૌરા
૫ અદાણા	૧ કૈદારનંદ
૨ શુદ્ધનાંદ
૩ યમની
૪ ગોધની
૫ ખેમ
૩	હિ હોલ	તત્પુરુષ	શરદ રાત્રિનો ૪ થો પહોર	શુગાર વીર	૧ બીલાવલ
૨ રામકલી
૩ દેશાખ
૪ પટમજરી
૫ લલિત	૧ દેવગીરી
૨ બીરાવરી
૩ મહા
૪ અલૈયા
૫ પચમ	૧ ધવલગીરી
૨ માર
૩ ધમનકલ્યાણ
૪ પુરીયા
૫ હમીર
૪	દીપક	પાર્વતીના મુખમાથી	હેમંત સાંજે અને રાત્રિનો ૧ લો પહોર	વીર અદ્ભુત	૧ કૈદાર
૨ કાનડા
૩ દેસી
૪ કામોદ
૫ નંદ	૧ જોત
૨ નાપકી
૩ કારી
૪ શામ
૫ જામનંદ	૧ પરજ
૨ કામોદનંદ
૩ લગ્નહીસાખ
૪ નટમહારી
૫ બીલાગરા
૫	શ્રીગગ	સંધ્યાખત	શિશિર દિવસનો ૪ થો પહોર	શુગાર વીર	૧ વસંતી
૨ માનવો
૩ માલશ્રી
૪ આસાવરી
૫ પનાશી	૧ વરાર
૨ ચોરાસટંક
૩ લાચારી
૪ જોગીયા
૫ મધાર	૧ લકહન
૨ સોહની
૩ પહાડી
૪ ગૌરસારંગ
૫ શકરાભરન
૬	મેઘ	મિથાન	વર્ષા દિવસે રાત્રિ પોહોર અથવા ૬ ઠો પહોર કે હમેશા	વીર શુગાર ભવાનક હાસ્ય	૧ મલહારી
૨ શુપાલી
૩ શુભરી
૪ ટક
૫ સારંગ	૧ ગોડ
૨ કલ્યાણ
૩ જુદાવની
૪ ત્રિવન
૫ સાવંત	૧ સુવતાની
૨ હેમ
૩ ખભાવતી
૪ માલીગૌર
૫ મલોહા

રાગોના સ્વરોની ગ્યના બાદ કરતા, ઔ પુનાદિ વિષે આપણામાં કેવી કેવી કલ્પનાઓ કરેલી છે તે જાણવા ખાતર જ આટલું વિવેચન કરવામાં આવેલું છે, એમાં અભ્યાસીને

અભ્યાસના કામમાં તાત્કાલિક ઉપયોગી થઈ પડે એવું કશું નથી; એ બધો વિષય જરા કઠીન અને તાત્વિક છે. જેથી એ બધી જાણતો જાણુ ઉપર રાખી રાગ અને તેની સ્વર-રચના વિષે અભ્યાસીને માટે જે જાણ જરૂરનું છે તે વિષે હવે જરા વિસ્તારથી જણાવવામાં આવે છે.

રાગોનું નાદાત્મક સ્વરૂપ.

ગાયન શાસ્ત્રકરોએ રાગોનું સ્વરૂપ બે રીતે કહ્યેલું છે; (૧) દેવતાત્મક અને (૨) નાદાત્મક. તેમાં દેવતાત્મક સ્વરૂપ એટલે કોઈ એક રાગ લાઇને, તે રાગ પુરૂષ રૂપે છે કે સ્ત્રી રૂપે છે; જે પુરૂષ રૂપે હોય તો તેની કેવી પ્રકૃતિ છે, તેની સ્ત્રીયો કઈ કઈ છે, તેના રંગ, રૂપ, આકૃતિ વગેરે કયા પ્રકારના છે તેનું વર્ણન કરવું; જે તે રાગ સ્ત્રી રૂપે હોય તો તેની માનસવૃત્તિ કેવા પ્રકારની છે, કેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ગળે છે, કયા પ્રકારની નાવિકા છે, તેના પુત્રો, રંગ, રૂપ, પોષાક અને દેશ કેવા પ્રકારનો છે તથા તેની બીજા રાગ સાથે શી સમાઈ છે તે બધું જતાવવું તે દેવતાત્મક સ્વરૂપ ગણાય છે. અને અમુક રાગ આટલા સ્વરોથી થાય છે, તેમાંના અમુક સ્વર મુખ્ય છે, ને તેના વિસ્તાર અમુક આરોહ કે અવરોહ ક્રમે કરી સકાય છે, એ વગેરે જતાવવું તે નાદાત્મક કે સ્વરાત્મક સ્વરૂપ છે. આ બેમાંથી આરંભક અભ્યાસીએને માટે રાગોનું સ્વરાત્મક સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે.

પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું જ છે કે, સંગીત માર્ગ અને દેશી એ બે પ્રકારનું છે. તે પ્રમાણે રાગ પશુ બે પ્રકારના છે: માર્ગરાગ અને દેશીરાગ. માર્ગરાગો એકથી તે ચાર સ્વર સુધીના ગણાય છે, ને પાંચ, છ, તથા સાત સ્વરના ત્રિઅથુથી દેશીરાગોની રચના થાય છે. જે રાગોમાં પાંચ સ્વરો આવે તે રાગો ઐઠવ કહેવાય છે. ઐઠવ એટલે “પાંચ” એ અર્થ ‘ઉડુ’ એટલે આકાશતત્ત્વ, અને તે તત્ત્વ છેલ્લું (સૂક્ષ્મ) પાંચમું છે, તે ઉપરથી સાધવામાં આવ્યો છે. જેમાં પાંચ સ્વર આવે તે ઐઠવરાગ કહેવાય છે. તેમજ જેમાં છ સ્વર આવે તે તેથી પાઠવરાગ કહેવાય છે અને જેમાં સાતે સ્વર લાગે તે સંપૂર્ણરાગ કહેવાય છે. તે ઉપરાંત એવા પશુ ધણા રાગ છે કે, જેમાં સાતે સ્વરો આવે ખરા પશુ તેમાં આરોહમાં પાંચ કે છ સ્વરો અને અવરોહમાં સાતે સ્વરો આવે છે; અથવા તો આરોહમાં સાતે સ્વરો લાગે ને અવરોહમાં પાંચ, છ, કે સાતે સ્વરો આવે. આ પ્રકારની રચનાવાળા રાગોના જે વર્ગ છે તેને વક્સંપૂર્ણ રાગો કહે છે. એટલે તે ગંગામાં સાતે-બધાં-સંપૂર્ણ સ્વરો આવે ખરા, પશુ તે આરોહ કે અવરોહમાં જરા વાંછી (વક) રીતે આવે; તેથી એ વર્ગનું નામ વક્સંપૂર્ણ રાખ્યું છે. વળી આરોહ કે અવરોહમાં અનિયમિત સ્વરો આવીને જનતા રાગોના વર્ગને સંકીર્ણ નામ આપીએ તો આવે. ત્યારે આ પ્રકારે ઐઠવ, પાઠવ, સંપૂર્ણ, વક્સંપૂર્ણ અને સંકીર્ણ એ પાંચ વર્ગો સ્વરરચના ઉપરથી પાડવામાં આવ્યા છે. એ દરેક વર્ગમાં આવતા વ્યવહારમાંના મુખ્ય મુખ્ય રાગો કયા કયા અને તેના સ્વરો કયા કયા તે વગેરે

ધી જાણતો - ૧ માં આપવામાં આવશે.

અંશ, ગ્રહ, ન્યાસ.

પૂર્વે રાગની વ્યાખ્યા આપતી વખતે સમજાવેલું છે કે કોઈ એક સ્વર (યોડસૌ ધ્વનિવિશેષઃ) ને ખાસ મુખ્ય માનીને, તેને ગ્રહ ન્યાસ અલંકાર વગેરે સ્વરોથી શયુઃ. આરીને જે સ્વરસંધિ રચી ગાયનક્રિયા કરવામાં આવે છે અને તેથી મનને આનંદ મળી શકે છે તે રાગ કહેવાય છે. દરેક રાગમાં બેટલા સ્વર આવતા હોય તેમાંના એક સ્વરને મધ્યમિંદુની માફક મુખ્ય સ્વર તરીકે સ્થાપીને પછી તેની આસપાસનું વર્તુલ વધારે ઓછું વિસ્તારવાળું કરવામાં આવે છે. ને એ પ્રમાણે રાગમાં જે સ્વરને મુખ્ય માનવામાં આવે છે તેને અંશસ્વર કહે છે. રાગનો બધો આધાર એ સ્વર ઉપર જ રહે છે. અંશનું લક્ષણ ભર-તાથાય આ પ્રમાણે બહુજ સરસ આપ્યું છે.

(૧) રાગધ્વયસ્મિન્વસતિ (૨) યસ્માદૈવ પ્રવર્તતે ।

(૩) તેનૈવ તારમન્દાણાં (૪) યોડસર્થ મુપલભ્યતે ॥

(૫) (૬) (૭) (૮) (૯)

પ્રહાપન્યાસ વિન્યાસ સંન્યાસ ન્યાસ યોગતઃ ।

(૧૦) અનુવૃત્તશ્ચયથેહ સોડશઃ સ્યાદ્દશલક્ષણઃ ॥

(૧) રાગ જેમાં વસે છે, (૨) જેથી પ્રવર્તે છે, (૩) તેના તારસ્વરોની અને (૪) મંદ સ્વરોની અત્યર્થતા મેળવી શકાય છે. (૫) ગ્રહ, (૬) અપન્યાસ, (૭) વિન્યાસ, (૮) સંન્યાસ (૯) ન્યાસનો જે ઉપરથી યોગ કરી શકાય છે અને જે (૧૦) પ્રયોગમાં અતિશય આવર્તન પામનારો (વ્યાપક) છે, એ દશ લક્ષણો જેમાં હોય તેને અંશ કહેવાય છે.

સંગીત રલાકમાં દુકામાં કહ્યું છે કે, પ્રયોગમાં બહુ વપરાતો હોય એવો જે વ્યાપક સ્વર, તે (ગગના એક બામ-અંશ તરીકે વપરાતો હોવાથી) અંશ કહેવાય છે. પાગિ-જતમાં કહ્યું છે કે (રાગાણાં જીવમૂતા યે પ્રોક્તાસ્તેડશસ્વરા બુધેઃ) ગણના છવ રૂપ જે સ્વર તેમને અંશ કહે છે. આ ઉપરથી અંશ એટલે શું તે સમજી શકારો દરેક રાગમાં અંશ તરીકે જે સ્વરને સ્થાપવામાં આવે છે તે સ્વર આવતા પાંદમાં રાગના કોષ્ટકમાં આપવામાં આવેલ છે

ગયા પાંદમાં વાદી સંવાદિ વિશે વિસ્તારથી મનજાવેલું છે જ. જે રાગમાં જે સ્વર અંશ હોય તે સ્વરને વાદી સમજીને પછી તેને આધારે તેની પછી અનુવાદી તથા સવાદી સ્વરો ક્રમે ક્રમે લઈ રાગનો વિસ્તાર કરવો.

ગ્રહ—રાગમાં અંશ સ્વરની જેમ જરૂર છે તેમ ગ્રહ સ્વરની પણ જરૂર છે. ગાયન કે આલાપનો આરભ (શરૂઆત) જે સ્વરથી કરવામાં આવે છે, અથવા જે સ્વરથી રાગ કે

ગીતનુ અદ્ય ક્રવામાં આવે છે તેને અહુ કહે છે. ધારી કે હમીર કલ્યાણ રાગમાં અંશસ્વર થ છે. પરંતુ તે સ્વર સ સ્વરના કરતાં એટલો ઊંચો છે કે સાથી સ્વરઆત કંવા જતા બહુ સાઈ ન લાગે, તો તેવે પ્રસંગે સ કે તેની આસપાસના સ્વરથી ગાયન કે આલાપ શરૂ કરી, સાથી આગળ આલ્યા જઈ અશ સ્વર ઉપર કરવાનું હોય છે. જેથી અંશ તરીકે જેમ મેઘ સ્વરને મુકરંગ કરવો પડે તેમ અહ સ્વર પણ નક્કી કરવામાં આવે છે. ટ્રેટલીક વખતે એકજ સ્વર અશ તથા અહ તરીકે રાખવામાં આવે છે દરેક રાગમાં સ્વીકારવામાં આવતો અહસ્વર આવતા પાઠમાં રાગના કોણકમાં આપવામાં આવેલ છે

ન્યાસ—ગીતનો આરંભ જે સ્વરથી કરવામાં આવે તેને જેમ અહુ કહે છે, તેમ ગીત કે આલાપની સંપૂર્ણતા જે સ્વર ઉપર કરવામાં આવે છે તેને ન્યાસ કહે છે. ન્યાસ નો અર્થ ‘લાગ’ થાય છે, અને તેથી ગીતનો લાગ એટલે કે ગીતનો અંત જે સ્વર ઉપર કરવામાં આવે છે. (ન્યસ્યતે શ્રવ્યતે યેન ગાંતમિતિ ન્યાસઃ) તે ન્યાસ કહેવાય છે ધણી વખતે એકનો એકજ સ્વર અશ, અહ તથા ન્યાસ તરીકે રાખવામાં આવે છે દરેક રાગમાં ન્યાસ તરીકે જે સ્વરને માનવામાં આવે છે તે કોણકમાં આપેલ છે

રાગનો સમય.

અમુક રાગ દિવસ કે રાત્રિના અમુક જ વખતમાં ગાવો એવો ચોક્કસ નિયમ છે, અને તેનો નિર્ણય પ્રાચીનોએ સ્વર રચના ઉપરથી કરેલો છે પાછળ બતાવેલા ઐશ્વ ભાલકૌસ, હિ દોલ, દીપક, શ્રી, અને મેઘરાગ એ રાગો તે તે રીતમાં ગવાય છે, એ અને બીજા દરેક રાગો દિવસ કે રાત્રના અમુક પહોંમાં ગાવાનો નિયમ બહુ જુના વખતથી નહીં થએલો છે રાત્રિદિવસ મળી ૨૪ કલાકમાં છએ રીતોએનો અતુલવ મળી આવે છે જેથી જે રીતમાં જે રાગો ગવાય છે તે જ રાગો દિવસના તે તે ભાગમાં ગાઈ શકાય આખા વર્ષની છ રીતોએ રાત્રિદિવસના કયા ભાગ સાથે સબંધ ધરાવે છે તે નીચેની વ્યવસ્થા ઉપરથી સમજી શકાશે

વર્ષ અને દિવસની રીતોએનો મેળ.

વર્ષની ૬ રીત તે કયા ભાગમાં દિવસમાં તે રીતોએ કયા દરેક રીતમાં વાત, પિત્ત એના નામ આવે છે તે ભાગમાં જણાવ્ય છે તે કે કઈમાંથી કાની સત્તા ?

૧ વસંત	ચૈત્ર, વૈશાખ	સવારના ૧ થી ૧૦ ધડી સુધી	વાયુનો વધારો
૨ ગ્રીષ્મ.	જેઠ, અષાઢ	બપોરની ૧૧ થી ૨૦ ,	, કોષ અને કશના વ્યાધિઓનું શમન
૩ વર્ષા	શ્રાવણ ભાદ્રવે.	ત્રીજા પહોરની ૨૧ થી ૩૦	પિત્તનો વધારો
૪ શરદ	આસો કારતક	સાજ (પ્રિદોશ) ૩૧ થી ૪૦ ,	, કોષ અને વાયુના વ્યાધિઓનું શમન

- ૫ હેમંત. માગશર, પોષ. ક્ષમ્યશત્રિની ૪૧ થી ૫૦ „ કફનો વધારો અને પિત્તના વ્યાધિ-ઓનું શમનું.
- ૬ શિશિર. માઠ, કામલ. રાતને અંતે ૫૧ થી ૬૦ „ કફનો કાપ.

આ ઉપરથી રાત્રિદિવસ એ આખા વર્ષનું પ્રતિબિંબ છે એ સમજી શકાય. અને આ પૃથ્વી ઉપર જન્મીનેના ઉત્પાદક સૂર્યચંદ્રાદિ થઈ છે, તે એ જીવોની અસરમાં આવતા મનુષ્યો અને પ્રાણીઓના દેહો, નસો તથા તેમાંના વાત, પિત્ત, કફ ઉપર તેની અસર થાય એ સ્પષ્ટ છે. આમ હોવાથી શરીર કે જે એક પ્રકારની વીણા (ગાત્રવીણા) છે, તે તેમાંથી નીકળતા સ્વરો પણ શરીરના વાત, પિત્ત, કફની સત્તા પ્રમાણેજ ઉત્પન્ન થઈ શકશે. શરદી કે ઠંડીથી નસો ગંદાઈ જાય છે ત્યારે તેમાંથી મન્દ્ર (બડા) કે ગંભીર સ્વરો જ સારા નીકળી શકે છે. અતિશય ગરમીથી નસો ઢીલી થાય છે ત્યારે તેમાંથી તાગ્ગર કે ઉચ્ચ સ્વરો જ સારી રીતે અભિવ્યક્ત થઈ શકે છે; ને સમાન શરદી-ગરમીથી મધ્યમ પ્રકારના સ્વરો સારી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. આ જોઈ કંઈની નસોની જાળવત યદ્યે તેમ કાનના તંતુઓનું પણ તેમ જ છે, ને તે પણ શરદી ગરમીને લીધે નીચા કે ઊંચા સ્વરો અદ્યક્ષ કરી શકે છે. શરદી ગરમીની અસર વાહુત્રો ઉપર પણ થાય છે તે પછી મનુષ્ય ઉપર તે ધવી જ નોંધાયે. એજ હેતુથી આપણામાં સ્વીકાર્યોશ્વા ૩ ગ્રામની વહેંચણી જુદા જુદા સમયને માટે કરી છે, તેમાં પૂર્વ ગ્રામ દિવસના તથા રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં, મધ્યમ ગ્રામ દિવસના તથા રાત્રિના વચ્ચલા ભાગમાં અને ગાધાર ગ્રામ દિવસના તથા રાત્રિના અંત ભાગમાં રાખી તેમાં ગાવાની બક્ષામણ કરેલી છે.

દિવસ અને રાત્રિના ભાગમાં ગવાતા રાગોના સ્વરો ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં ઉપરના તત્ત્વ પ્રમાણે જ નીચેના સામાન્ય નિયમો મળી આવશે

(૧) રઘુવાગના રાગ.

કોમળ સ્વરો વધારે ને તેમાં રિ ષ કોમળ તેા ખાસ હોય છે. મ શુદ્ધ જ ધણે ખરો આવે છે. વળી ષ તથા મ સ્વર અંશ તરીકે વપરાય છે (ભૈરવ, આસાવરા, તોડી, ભૈરવી વગેરેમાં.)

(૨) ત્રીજા પહેર પછીના રાગ.

મ નિ શુદ્ધ અને મ ત્રીજ વધારે હોય છે. તથા રિ ષ અંશ તરીકે ખાસ વપરાય છે. સંજના મુખ્ય રાગોમાંના થીરાગાદિમાં રિ તથા પૂરિયા, પૂર્વી વગેરેમાં ષ અંશ હોય છે.

(૩) દિવસના મધ્ય ભાગમાંના રાગ.

આમાં મ નિ તું કોમળપણું, ને રિ ષ તું અસ્પષ્ટ ખાસ હોય છે. આ સમયનો મુખ્ય રાગ સારંગ છે. ને તેનુંજ મિથણુ આ વખતના બધા રાગોમાં હોય છે; તેમ ધનાગ્રી, જીમપલાસી વગેરેમાં રિ ષ આરોહમાં નથી હોતા.

(૪) રાત્રિના મધ્ય ભાગમાંના રાગ.

મ નિ તું કોમળપણું, ને ષ સ્વરનું અસ્પષ્ટ ખાસ જોવામાં આવે છે. આ વખતમાં ગવાતા કાનડા અને તેના તમામ બેદોમાં એજ નિયમ જળવાયે છે વળી અપરોહમાં મ રિ નેા લાગ ખામ હોય છે

(૪) રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાંના રાગ.

સવારે રિ ઘ નું કોમળપણું હતું તેનું હવે
આ સમયમાં શુદ્ધપણું થતું આવે છે મ નું
તીવ્રત્વ ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક હોય છે,
ને મંદથી મધ્ય સમયકના અર્ધ સુધી ગતિ
વિશેષ હોય છે. જેમકે કલ્યાણ અને તેના
બેટા.

(૬) રાત્રિના છેલ્લા ભાગમાં.

આહિં રિ ઘ નો વેગ ઉતરતો આવી
કોમળ થતો જાય છે, ને મ પ કે સ્
અંશ તરીકે વપરાય છે. ને તે સર્વેની
ગતિ મધ્યસમયકના અધથી તે તારસમ-
કના અર્ધ સુધી થતી રહે છે. જેમકે,
માલકૌસ, વસંત, લલિત, પરજ, શંકરા
પ્રીલાલ વગેરે.

આ પ્રમાણે જે તે સમયના ખાસ લક્ષણો છે, એમાં અપવાદરૂપ રાગો ધણા આવે છે,
પણ તે અપવાદ ઉપરના નિયમો ઉપરથી સુધારી શકાય તેમ છે. આ વિષય ઘણો ઠીંથ્રી
અને સૂક્ષ્મ છે, તોપણ સામાન્ય રીતે ઉપરના નિયમો ધ્યાનમાં રખાય તો એ ધણું છે. દરેક રાગ
કયા સમયમાં ગાવો તે પણ કોણકમાં જણાવેલું છે. સ્વરોના કુદરતી સાથેના સંબંધ ઉપર
પુષ્ટી મનન થઈ શકે તેમ છે અને તે ઉપરથી આખું શાસ્ત્રકારોની સૂક્ષ્મસૂક્તિનું આશ્ચર્ય
ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે. યુરોપિયન મંત્રીતમા આ વિષય આવતો જ નથી.

શ્રુતિ.

ગગમાં જે સ્વરમાવા વપરાય છે તેમાં બાર સ્વર ઉપરાંત કેટલાક સૂક્ષ્મ સ્વરો પણ
વપરાય છે. તેવા સૂક્ષ્મ સ્વરોને ગાયનશાસ્ત્રીઓએ શ્રુતિ એવું નામ આપેલું છે. આ વિષય
શાસ્ત્રકારોએ ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી ચર્ચેલો છે, જેથી એ વિષે ટુંકામાં જણાવીએ છીએ.
સ રિ ગ મ પ ધ નિ એ સાત શુદ્ધ સ્વરો અને તેની વચમાંના 'રિ ને મ' ધ 'નિ
એ પાંચ સ્વરો મળીને એક સમયમાં જે બાર સ્વરો હોય છે, તે બારે સ્વરોની વચમાં
એક એક સૂક્ષ્મસ્વર નાખીએ તો તેથી જે ખીજા નવા બાર સૂક્ષ્મસ્વરો થશે તેને જ શ્રુતિ
કહે છે. શ્રુતિ એટલે સૂક્ષ્મસ્વર, અથવા કે સ્વર. આવા સૂક્ષ્મ સ્વરોનો ઉપયોગ રાગમાં થાય
છે, ને તેની મીઠાસ કાનને જુદી જુદી લાગે છે. એનો અનુભવ તમારે સેવો હોય તો
આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરવો.

કાલંગડા અને ભૈરવ એ બંને રાગોમાં રિ ઘ કોમલ લાગે છે. હવે સિતાર કે દિલ-
રખામાં સ અને રિ ની વચમાં કોમલ રિ નો પડદો કાઢ્ય કરવો, અને ઘ તથા ઘ ની
વચમાં કોમલ ઘ નો પડદો કાઢ્ય કરવો. આ પ્રમાણે પડદા બાંધીને પછી તેમાં કાલંગ-
ડાનો રાગ વગાડી રિ ઘ ની કોમળતા ધ્યાનમાં રાખવી, પછી એજ પડદાઓને જરાક ઊંચા
(એટલે કે સ અને ઘ ની પાસે) ચઢાવશો તો તે બે પડદા કોમળતા કરતાં પણ વધારે
કોમલ થએલા ગણાશે. હવે એજ પડદા કાઢ્ય રાખી તેમાં ભૈરવ રાગ વગાડશો તો તમારો
ધ્યાનમાં એવું આવશે કે, એ અતિકોમળ થએલા સ્વરોની મીઠાસ એાછી નહીં થતાં ઉલટી.
વધી છે. એ પ્રમાણે દરેક રાગમાં ગમવના કરતાં પણ જે વધારે કોમલ (અતિકોમળ કે

પૂર્વ,) અને તીવ્રતા કરતાં પણ વધારે તીવ્ર સ્વરોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેનું જ નામ શ્રુતિ છે. આ વિષય ઉપર અમે શ્રુતિસ્વર સિદ્ધાન્ત એ નામનો વિસ્તારથી લેખ લખેલો છે. જેથી એ વિષેનું વિસ્તારથી જ્ઞાન મેળવનારને માટે એ અથ જોવાની અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. આ વિષય ઘણો જ બારીક છે, તો પણ એ બાર સૂક્ષ્મ શ્રુતિઓ ચાલુ બાર સ્વરોની વચમાં આવવાથી આખા સપ્તકના સૂક્ષ્મ વિભાગો કેવી રીતે પડે છે તે જાણવાથી સ્વરની બારીકી વિશે વિશેષ ખ્યાલ આવી શકશે. ચાલુ બાર સ્વરોની વચમાં બીજા ૧૨ સૂક્ષ્મ સ્વરો નાખતાં તેનાં નામો કેવી રીતે પડશે, તેમજ તેનાં ચિન્હો ક્યાં ક્યાં સ્વીકારી શકાશે અને તે દરેક શ્રુતિની મંવાદી અનુવાદી શ્રુતિઓ કથી કથી થશે તે નીચેના કોષા ઉપરથી સમજી શકાશે.

ચાલુ ૧૨ સૂક્ષ્મ સ્વરો અને તેમની વચ્ચેના ૧૨ સૂક્ષ્મ સ્વરો મળીને

થતી કુલ ૨૪ શ્રુતિઓનું કોષ્ટક.

	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૧૨ સૂક્ષ્મ સ્વરો (શ્રુતિ)	°રિ	રિ°	°ગ	ગ°	મ°	મ°	મ°
	અતિઘ્રમલારિ	પૂર્વ રિ	ઘ્રમલારિ	પૂર્વ ગ	ઘ્રમલારિ	પૂર્વ મ	ઘ્રમલારિ
૧૨ સૂક્ષ્મ સ્વરો.	૧ અતિઘ્રમલારિ	૨ પૂર્વ રિ	૩ ઘ્રમલારિ	૪ પૂર્વ ગ	૫ ઘ્રમલારિ	૬ પૂર્વ મ	૭ ઘ્રમલારિ
	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨
૧૨ સૂક્ષ્મ સ્વરો (શ્રુતિ)	°ધ	ધ°	°નિ	નિ°	નિ°	°રિ	રિ°
	અતિઘ્રમલારિ	પૂર્વ ધ	ઘ્રમલારિ	પૂર્વ નિ	ઘ્રમલારિ	પૂર્વ નિ	ઘ્રમલારિ
૧૨ સૂક્ષ્મ સ્વરો.	૮ અતિઘ્રમલારિ	૯ પૂર્વ ધ	૧૦ ઘ્રમલારિ	૧૧ પૂર્વ નિ	૧૨ ઘ્રમલારિ	૧૩ પૂર્વ નિ	૧૪ ઘ્રમલારિ

આ પ્રમાણે કુલ ૨૪ શ્રુતિઓ એક સપ્તકમાં આવી શકે છે પ્રાચીનશાસ્ત્રકારોએ ૨૨ શ્રુતિઓ માનેલી છે, તેમાં જ ૨ શ્રુતિઓનો સુધારો વધારો કરીને અમે ૨૪ માની છે; શ્રુતિ એટલે કે સ્વર (ક્યારદર નોટ) એમ જે ઉપર કહ્યું છે તે આ ઉપરથી સમજી શકાશે. એટલે એવી રીતે કે, આખા સપ્તકમાં જે બાજુ સ્વરો છે તે બધા શુદ્ધ સ્વરોની અપેક્ષાએ અર્ધ સ્વરો છે, અને તે બારે સ્વરોની વચમાં એક એક પેટાસ્વર નાખતાં કુલ થતા ૨૪ સ્વરો તે કે સ્વરની ક્રમિકતાથી થાય એ સમજી શકાય તેમ છે. વળી આ નવી ૧૨ શ્રુતિઓને આપવામાં આવેલા સ્વરનાં નામો પણ સમજી શકાય તેવાં છે. ઘ્રમલસ્વર અને તેની પ્રાણનો શુદ્ધસ્વર, એ બનેલી વચમાંની શ્રુતિને (સૂક્ષ્મસ્વરને) અતિઘ્રમલ કે

અર્ધકોમલ (ડબલ હલ્ફ) કહેવીજ નેમએ. તેને જ પારિજાતમાં “ પૂર્વ ” એ સજા આપેલી છે. વળી કોમળ તથા તેની આગળના શુદ્ધ સ્વરની વચમાંની શ્રુતિને “ મૃદુ ” સંજ્ઞા નગવિઓધમાં આપેલી છે તેનો આપણે અહિં ઉપયોગ કરીએ તો ચાહે તેમ છે, અથવા તેને જ “ કોમલત્વ ” એવું નામ આપવામાં આવે તો તે અયોગ્ય નથી. જેમકે, ‘રિ કોમલ અને સ ની વચમાં એક સ્વર નાખીએ તો તે સ્વર ‘રિ કોમલના કરતાં થોડો નીચો હોવાથી તેને “ અતિકોમલ રિ ” કહી શકાશે, તેમજ ‘રિ કોમલ તથા તેની આગળના શુદ્ધ રિ ની વચમાં જે સ્વર નાખવામાં આવે તે, કોમલ રિના કરતા થોડાક ઉચે હોવાથી “ કોમલત્વ રિ ” કહેવામાં આવે, અથવા શુદ્ધ રિ ના કરતાં જ નીચો હોવાથી “ મૃદુ રિ ” (નરમ રિ) એવું નામ આપીએ તો દરકત જેવું નથી. એજ નિયમે જ ધ નિ ના અતિકોમલ અને મૃદુ બેદો વિષે સમજી લેવું. મ અને નિ ના તીવ્રાદિ બેદો સ્પષ્ટ જ છે. પૂર્વ પાઠ ૪ માં સ અને પ ના અવિદ્યુતપણા વિષે સ્પષ્ટતાથી જણાવેલું જ છે. તે બે સ્વરો અવિદ્યુત હોવાથી તેમના કોમલ, તીવ્ર કે કોઈ જાતના બેદો પાડી શકાશે નહીં. જેથી મ અને પ ની વચમાંની શ્રુતિઓનાં મ સ્વરની અપેક્ષાએ તીવ્ર, તીવ્રતર અને તીવ્રતમ એવાં નામો જ પડી શકશે. હવે અત્રે જણાવવું જોઈએ કે, સ્થૂલ ૧૨ સ્વરમાંના શુદ્ધ મ પ ની વચમાંના સ્વરને “ તીવ્ર મ ” એ નામથી આપણે અત્યાર સુધી જોને કહેતા આવ્યા છીએ તે ખરેખર તીવ્ર નથી પણ ‘તીવ્રતર મ’ છે, એને કનાંટક તરફ પ્રતિમધ્યમ એ નામ આપવામાં આવેલું છે. તેને આ તરફ ક્રીડમ એવું નામ આપેલું છે તે વ્યવહાર અર્થે સામાન્ય રીતે સ્થૂલ નામ આપી ચલાવી લેવામાં આવેલું છે; પરંતુ તેને આપણે પણ પ્રતિમધ્યમ કહીએ તો તે સ્વર, અને શુદ્ધ મ એ બંનેની વચમાં એક સ્વર નાખીએ તો તે સ્વર મ કરતા થકતો હોવાથી તેને તીવ્ર મ કહી શકાશે, પ્રતિમધ્યમને ‘તીવ્રતર મ’ અને તે સ્વર તથા પ ની વચમાંના સ્વરને ‘તીવ્રતમ મ’ કહી શકાશે. આજ નિયમે નિ તથા સ ની વચમાં એક પેટા સ્વર નાખીએ તો તે નિ કરતા થોડો ઉચે હોવાથી તેને ‘તીવ્ર નિ’ કહેવો એ યોગ્ય જ છે.

કોમલ તીવ્ર સ્વરોને માટે આપણે ~ અને ^ એ બે ચિન્હો વાપર્યાં છે તેવાં જ ચિન્હો સહેજ ફેરફારથી અતિકોમલને માટે સ્વરના માથા ઉપર ડાબીતર ૦ આવું અને મૃદુને માટે સ્વરના માથા ઉપર જમણી તરફ ~ આવું ચિન્હ કાયમ કરી શકાશે તેમજ તીવ્રને માટે સ્વરના માથા ઉપર જમણી તરફ ૦ આ ચિન્હ, તીવ્રતરને માટે ^ આવું અને તીવ્રતમને માટે ~ આવું ચિન્હ ગખી શકાશે. અને તે બંને ત્યા લગી સાર્થ ગણાશે.

આ પ્રમાણે શ્રુતિઓનો વિવેક છે. હવે સ્વર અને શ્રુતિ એ બે કંઈ બિન્ન નથી, તેની બિન્નતા માત્ર, જે શ્રુતિ ઉપર સાત સ્વરો આવે તે શ્રુતિઓ સ્વર તરીકે અને બાકીની તે માત્ર શ્રુતિઓ, એવી સ્વૂલ ગણતરી ઉપરથી જ સ્વીકારવામાં આવે છે. આપણા દરેક રાગમાં કોઈ પણ એક શ્રુતિ મુખ્ય હોય છે, જે-તે શ્રુતિ તે રાગમાં આવવાથી રાગનું સ્વરૂપ સારી રીતે સ્પષ્ટ થાય છે. એ રીતે જોતા જે રાગમાં જે શ્રુતિ મુખ્ય હોય ત્યા તેને શ્રુતિ નહીં કહેતાં સ્વર કહેવાશે, અને જ્યાં એ મુખ્ય નહીં, ફક્ત ત્યાં તે માત્ર શ્રુતિ તરીકે જ

अहि कुंडलीवत् तत्र भेदोक्तिः शास्त्र संयता ॥

सर्वाथ श्रुतयस्तत्तद्वागेषु स्वरतां गताः ।

रागाहेतुत्व एतासां श्रुतिसंज्ञैव संयता ॥

ક્રુતિઓથી સ્વરો જુદા છે એ માત્ર કાનના સંભળવાના હેતુ ઉપર આધાર રાખે છે. તેમનો પરસ્પરથી જ ભેદ યાત્રામાં કબો છે તે સાપ અને તેના કુંડાળાના ભેદ જેવો છે. કેમકે સર્વે ક્રુતિઓ તે તે રાગોમાં સ્વરરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યાં એ રાગની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ નથી હોતી ત્યાં તેા એમની શ્રુતિ એજ સંજ્ઞા માનવામાં આવેલી છે.

શ્રુતિ એટલે શું અને તે કટલી છે તે આ ઉપરથી સમજી શકાશે. દરેક રાગમાં કોઈને કોઈ શ્રુતિ વપરાય છે, પરંતુ તે બધી બાબત એટલી સૂક્ષ્મ છે કે, આરંભક અભ્યાસીને માટે હાલ કશા કામની નથી. સંગીતના ગ્રંથોમાં આ વિષય સુખ્ય ગણાય છે, અને તે વિષયથી આ પાઠમાળાના અભ્યાસીઓ અભણપણ ન રહે તે માટે આટલો વિસ્તાર કરવાની જરૂર જણાઈ છે. અત્રે ખતાવેલી ૨૪ શ્રુતિઓની માન્યતાથી ગાનરચના, વાદ્યસંવાદી વગેરે અનેક બાબતો બહુ સુવ્યવસ્થાથી બંધ બેસે છે. કોઈ પણ શ્રુતિને આપણે સ (આરંભક) સ્વર માનીએ અને તે શ્રુતિ ૧ લી છે એમ માનતાં ૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૫, ૧૯, ૨૩ મી શ્રુતિ તે અનુક્રમે સ રિ ગ મ પ ધ નિ સાત સ્વરો થશે, અને ૩, ૭, ૧૭, ૨૧ એ પાંચ શ્રુતિ તે અનુક્રમે રિ ગં મં છં નિ એ પાંચ કોમલતીવ (વિકૃત) સ્વરો થશે. એટલે કે ખારે વિકૃત સ્વરો અનુક્રમે કયો શ્રુતિ ઉપર આવે તેને માટે આ દોહરો રમ-રણમાં રાખવો.

એક, અને ત્રણ, પાંચમાં, સત્ત, નવે, અગિયાર,

તેર અને પંદર વળી સત્તરમી શ્રુતિ ધાર.

આગણી, વિચારમાં તેવી જ શ્રુતિમાં જાણ,

ક્રમથી હાલ્ય શ્રુતિ મહી, હાલ્ય વિકૃતમાન.

સંવાદી અનુવાદી અને વિવાદી સ્વરોનો જેમ વિવેક છે તેમ શ્રુતિઓમાં પણ તેવો વિવેક છે. જે શ્રુતિને મુખ્ય માનીએ તે વાદી છે એમ ગણીએ તો, જે બે શ્રુતિઓની વચમાં ૧ કે ૧૩ શ્રુતિનું અંતર હોય તે બે શ્રુતિઓ સંવાદી યરો. તેણી ૯ શ્રુતિના અંતરથી મધ્યમ સંવાદી ને ૧૩ શ્રુતિના અંતરથી પંચમસંવાદી શ્રુતિ યરો; જે બે શ્રુતિઓ વચ્ચે ૭ શ્રુતિનું અંતર હશે તે બે શ્રુતિઓ અનુવાદી સમજી, ને જે શ્રુતિઓ વચ્ચે ૧, ૨ કે ૪ શ્રુતિનું અંતર હશે તે વિવાદી સમજી.

થાટ અથવા મેળ.

અમુક ગગ, અમુક મેલ કે ઠાટમાથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ સવ ગ્રંથોમાં જણાવેલું છે. મેલ એટલે શું તે વિષે ગયા ૧૬ માં પાઠમાં વિસ્તારથી જણાવેલું છે. અમુક રાગ અમુક મેળમાથી જ ઉત્પન્ન થયેલો છે એમ છે ખરું, પરંતુ એ બાબત જરા વિવાદિત છે. રાગમાં જેટલા સ્વર ક્રમભળ કે તીવ્ર વપરાય તે ઉપરથી તે રાગ અમુક ઠાટમાનો છે, અથવા અમુક મેળમાથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ કહી શકાય તેમ છે તે એક પ્રકારનું વર્ગીકરણ જ મણી શકાય, પરંતુ ઘણા રાગો એવા છે કે તેમાં ક્રમભળતી સ્વરો અનિયમિતપણે આવે છે, ને તેવે પ્રસંગે એ ગગ કયા મેળમાથી ઉત્પન્ન થયો છે એ ચોક્કસ હી શકાતું નથી. વળી પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોમાં મેળ અને તેની જે જુદી જુદી સંખ્યા માની છે તેમાં અનેક દૃષ્ટિભેદ છે અમુક રાગમાં આટલા સ્વર ક્રમભળ આવે ને આટલા તીવ્ર આવે એમ જે સ્વતંત્ર રીતે બતાવવામાં આવે તો પછી તે કયા મેળમાથી ઉત્પન્ન થયો છે એ જે ન કહેવાય તો ચાલી શકે તેમ છે જેથી એ વિષે ગણકમાં જણાવેલું નથી. વળી મેળ તરીકે જે રાગને આપણે સ્વીકારી શકીએ તે રાગ આરોહ અવરોહમાં સંપૂર્ણ જ હોવો જોઈએ એવા નિયમ છે. છતાં કેટલાક ગ્રંથ કર્તાઓએ મેળ તરીકે એવા ગગોને માન્યા છે કે, તેમાં કાંતો પાંચ સ્વ આવે કાંતો છ સ્વર આવે અથવા તો તે વક્ત્રસંપૂર્ણ ગગના વર્ગમાં ગણાતા હોય જેથી એ બાબત છોડી જ દીધી છે વળી આ બાબત વિશેષ મતભેદવાળી છે તે પણ એક કારણ છે.

જાતિ.

મેળના સંબંધમાં આટલી સ્પષ્ટતા થઈ પછી ખીજ એક બાબત અત્રે જણાવવા જેવી છે તે એકે અતિપ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં જાતિનું પ્રકરણ ધણું મહાવવાળું મનાઈ આવ્યું છે સંગીત રત્નાકરમાં તો તેનો અતિસથ વિસ્તાર છે પરંતુ તે પછીના રાગવિભોધ, પારિજાતક ગ્રંથોમાં એ વિષય બહુજ યોગ્ય પ્રમાણથી સૂચવનામાં આવ્યો છે અમુક સ્વર અંશ, ન્યાસ કે અપન્યાસ તરીકે આવે તો તેનું નામ અમુક જાતિ એવું જાતિનું લક્ષણ છે, એટલે કે અશસ્વર ઉપર આધાર રાખીને જાતિઓ પાડવામાં આવી છે જેમકે સ ગ મ પ ધ અશ સ્વર હોય, સ ન્યાસ હોય ને મ પ અપન્યાસ હોય તો તેને પાડજી જાતિ કહેવી વગેરે. તે દરેક જાતિથી અમુક રસની નિષ્પત્તિ થાય છે એમ બરતે નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલું છે. અર્વાચીન સમયના ગ્રંથોમાં એ પ્રકરણ પછાત પડ્યું ત્યારે તેની ગરજ વાદી સંવાદી પ્રકરણે સારી છે. તોપણ એ વિષે બહુ ધ્યાન આપવા જેવું છે જે આંશ હોય તો તેને વાદી ગણીને તેના સવાદી અનુવાદી સ્વરો ને થાય તે આનાપ કે ગાનકિયામાં ક્રમે ક્રમે લાવવા અંશને વધારે લેવાય, તો તેથી અડધા બાજે સંવાદિને લેવાય, ને પા બાજે અનુવાદીને લેવાય, ને વિવાદી સ્વરને સહેજ લેવામાં આવે (જે સર્વથા વળ હોય તો તે નહીં) એવા સામાન્ય નિયમ રાખવામાં આવે તો મ અંશથી પાડજીજાતિ, રિ અંશથી આર્યભીજાતિ, ગ અંશથી ગાંધારી, મ અંશથી મધ્યમા, પ અંશથી પંચમી, ધ

અંશથી ધૈવતી અને નિ અંશથી નૈપાદી ભતિ એવાં નામ દેશી રાગ પક્ષે આપવા કોઈ ભતની અટકણુ નથી. પણ એક વખતે એ વિષેના નિયમો સર્વાનુમતે ઠરાવી શકાય તો દરેક રાગના અહ અંશ ન્યાસ પ્રથક પ્રથક પછે નહીં જણાવતાં માત્ર અમુક ભતિ છે એટલું જણાવવામાં આવે તો બહુ સગવડ બરેલું થઈ પડે અફ.

આ પ્રમાણે રાગનાં ચૂળતરવો છે. દરેક રાગના કોટલા સ્વર આવે છે, તેમાં કયા સ્વરો કોમળ કે તીવ્ર છે, તેમજ તેમાંના કયો સ્વર અંશ, અહ તથા ન્યાસ છે, અને તે કયા સમયમાં ગવાય છે તે બધું આવતા પાઠમાં આપવામાં આવતા રાગોના કોટકોમાં જણાવેલું છે. જેથી વિદ્યાર્થીએ એ કોટકોનું સતત ચિંતન કરવું.

પાઠ ૨૧ મો.

રાગ સ્વર સ્વરૂપ

અને

તે ઉપરથી ઉપજતા સામાન્ય નિયમો.

આપ્યા હિંદુસ્થાનમાં હાલ સર્વત્ર જે સંગીત ચાલુ છે તેમાં બે પ્રકાર જોવામાં આવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં સંગીત એક પ્રકારનું છે, અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં સંગીત ખીજા પ્રકારનું છે. જેથી બંને દેશમાં જુદા જુદા ગગ ગવાય છે. આ આખો અંશ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંના પ્રચલિત સંગીત વિષેનો છે એ સ્મરણમાં રાખતાં આ નીચે જે ગંગે આપવામાં આવે છે તે સર્વે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં હાલ સર્વજે ગવાય છે તેમાંના છે. ગંગેની મંપ્યા અમુક મુકરર થએલી નથી; અતિશય પ્રમિદ્ધ એવા લગભગ ૨૫૦ રાગો હાલ ગવાય છે, તેમાંથી પણ ઘણા યોગ ગગ સર્વે જાણે છે. તેપણુ જે ૫૦-૬૦ મહોટા રાગ સર્વેના જાણવામાં છે તેટલા હમ, તેમા આવતા સ્વરો પ્રમાણે વર્ગ પાડી, દરેક વર્ગના ગંગેનાં જુદાં જુદાં કોટકો આપવામાં આવે છે

દરેક વર્ગના રાગની સાથે, તે વર્ગના રાગોના સ્વરસ્વરો ઉપરથી જે સામાન્ય નિયમો જોવામાં આવ્યા તે આપ્યા છે. એ નિયમો ઘણાજ ઉપયોગી છે; ને તેનું વિશેષ ચિંતન વિદ્યાર્થીએ કરવા કરવું. વર્તમાન પ્રચલિત સંગીતમાંના તમામ ગંગે આ સામાન્ય નિયમોને આધિન છે એ ખ્યાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. રાગોનાં સ્વરો આપ્યાં છે તે હાલ સર્વજે જે ગવાય છે, તે ઉપરથી આપ્યાં છે.

સંગીતના પ્રાચીન ગ્રંથો જેટલા હાલ મળ્યા આવેલા છે તેમાં ગંગનાં લક્ષણો વિશે મતભેદ છે, ને હજી સંકડો ગ્રંથો શોધવાના બાકી છે, જેથી ગ્રંથોમાંનાં લક્ષણો આપવાનું ઈદિ ધાર્યું નથી.

૧. ઔડવ (પાંચ સ્વરના) રાગ.

અનુક્ર. માક	રાગ.	અક્ષર(વા) શહેદી, તથા સવાદી	ન્યાસ	સામન્ય સ્વર સ્વરૂપ ગાન સ્વરસાધા.	વિશેષ સ્વર સ્વરૂપ રાગ સ્વરનામે વિશેષ વિચર.	સમય.	રસ અને પ્રકૃતિ
૧	સારંગ.	સ	પ	સં ર મ પ ન સ	નિમદ્ધે લે લેવાનો રિવાજ કેટલેક પ્રચલે નો- વામા આવે છે આ આરોહમાં શુદ્ધ, અને અવ- રોહમાં ક્રોધગ લેવો. સારંગના અનોક બેદ છે, તે જુદા જુદા અંશ સ્વર માનવાથી થયા છે જેમકે મ અચ્ચથી મધ્યમાવતી વગેરે.	ક્રીંમ રૂદ્ધ દિવસે ૨ નો પહોર.	વીર. અદ્ભુત. શાંત સાધારણ ગંભીર પ્ર.
૨	ભાલકૌસ.	સ	નિ	સ ગે મ ઘ નિ સ
રિ પ વળ્યે
ને ઘે નિ ગમગ	મ અચ્ચથી આ ગમ વિશેષ ગંભીર લાગે છે કેટલેક વખતે નિ શુદ્ધ પથ્ય લેવાય છે.	શુદ્ધ અને ચિદિર રૂદ્ધ રાત્રે ૩ નો પહોર.	શૃંગાર. વીર. ગંભીર પ્રકૃતિ.
૩	હિરોલ.	સ	ગ	સ ગ મ ઘ નિ સ
રિ પ વળ્યે, મેં તીન	આ ગમમાં માનથી, પુરીયા તથા વસતની છામા લાગે છે વગી આરોહમાં પથ્ય નિ ઝોઝો લેવાય છે. રિ પ નો લેવામાં આવે તો માર્ગદિદોશ ગમ થાય છે.	વખંતરતુ પ્રા- ત કાળ અચ- વારાત્રે ૨ થી ૩ પહોર.	શૃંગાર, વીર. ગંભીર પ્રકૃતિ.
૪	ભાલક્રી.	પ	સ	સ ગ મ પ નિ સં
રિ ઘ વળ્યે મેં તીન.	આમાં મ પ વિશેષ લેવાય છે. મેં તીન બહુજ શોડો લેવો, અને નિ પથ્ય ઝોઝોજ લેવો. કેટ- લોક તો સ મ પ નો ત્રણ સ્વરમાં જ ગાય છે, પરંતુ તે ચોખ્ખી નથી માત્ર એ ત્રણ સ્વર વધારે લેવા ઝો ખરે.	રાતે પહેલા પહોર પછી	શાંત, વીર. શૃંગાર. શાંત ગંભીર પ્ર.

ઐઐઐ ડાગની રૂથના વિષે સામાન્ય નિયમો.

(૧) શાશુ વ્યવહારમાં પાંચ સ્વગ્ના ઉપર પ્રમાણે ૬ ગમ છે. તેમાં રિ ષ, ગ ઘ, મ નિ એ ત્રણ મધ્યમભાવસંવાદી જોડીઓ, અને રિ ઘ એ પંચમભાવસંવાદી જોડી વર્ણ્ય દરીને બાકી રહેતા પાંચ સ્વરોના મિશ્રણથી ઉપરના બધા જોડા રાગ બન્યા છે. તેમાં મધ્યમ સંવાદી જોડીઓ વર્ણ્યવાળા ગમ ધણા છે અને પંચમસંવાદી વર્ણ્યવાળા યોગ્ય છે. જેમકે—

भगवान् भावे सवारी { रि प— भासईस, दिडाल,
मयनी नेरीओ वल्लं. { ग ध— सारंग, मेधमधार.
{ म नि— भूप, भीभास.

पंथमभावे मवादी
स्वस्ती ज्योती वर्ण्य. } दि घ— मासथी, लिङ्ग,
शुनी

(૨) આ ઉપરથી બીજો નિયમ એ સ્થિત થાય છે કે, મધ્યમસંવાદી જોડીઓ વર્ગ્ય કરવાથી થતા રાગોનું આંભાર્ય વિશેષ જણાય છે, અને પંચમસંવાદી જોડી વર્ગ્ય કરવાથી થતા રાગ મધ્યમ સ્વભાવના ને કંઈક ચંચલ હોય છે.

(૩) વળા આ ઉપરથી ત્રીજો નિયમ એ જણાય છે કે, એક જ જોડી વચ્ચે કન્યા બાકી રહેતા પાંચ સ્વરમાં, કોમલ ત્રીજ સ્વરનો જુદો જુદો યોગના કરી લેવાથી જુદા જુદા ગમ થાય છે; જેમકે, માવકૈસ અને હિદાય; માવશ્રી અને તિવમ.

(૪) વળી યોધો નિયમ એ સમજાય છે કે સ્વરો તેના તેજ હોય, પશુ તેમાં જુદા જુદા સ્વરને અંધ તરીકે રાખી, તેમાંના સ્વરોની મંદ, મધ્ય કે તાર પ્રકરમાં જુદી જુદી ગતિ રાખવાથી જુદા જુદા ગાય થાય છે. જેમકે, સારંગ અને મવાર, જૂપ અને ખીલાસ.

(૫) આ ઉપરથી પાંચમો નિયમ એ સમજાય છે કે, ઉપર પ્રમાણે સંવાદી સ્વરની જોડી વર્ગ્ય કરવાથી બાકી રહેતા પાંચ સ્વરોની ને આજ્ઞા અને છે તે આજ્ઞામાત્રા સ્વરો પરસ્પર વાદી સંવાદી અને અનુવાદીના નિયમે અનતા સ્વરચતુષ્કની મધુરમાલા રૂપે હોય છે. કેમકે સર્વે રાગોમાં સં સ્વર આગ્રગ તરીકે તો કાચમ હોય છેજ, તે કઈ વર્ગ્ય તરીકે થઈ શકેતો જ નથી. જ્યથી ઔડવ રાગોમાં એ સ્વરો વર્ગ્ય તરીકે અને સ પોતે સદા વિરાજમાન હોવાથી તે નથીજ એમ ઘડીબર ગણ્યતાં કુહ ડ સ્વરો બાદ તરીકે ગણીએ તો, બાકી ને ચાર સ્વરોનું ચોક્કસ રહે છે તે પરસ્પર સંવાદી અનુવાદીના પ્રમાણવાળું જ હોય છે.

(૧) આ ઉપરથી છઠ્ઠો નિયમ એ તારવી કહાય છે કે, દરેક રાગના સ્વરોમાં અર્ધ કે વાદી સ્વર દોષ એક ખાસ ચક્રર કરેલો હોય છે, અને તેના જ ઉપર આખા રાગનો આધાર હોય છે. જેથી વાદી સ્વર જેટલી યોગ્યતાવાળો છે તેટલી જ યોગ્યતાવાળો તેનો સંવાદીસ્વર હોય છે. જેથી અચસ્તરને જેટલા અળ સુધી લખાવીને સ્થિર કરવામાં આવે,

૨. પાડવ (છ સ્વરના) રાગ.

| અલોક-
માંક | રાગ | અક્ષર(વા)
અહીં અતે
સવાદી | સામાન્ય સ્વર સ્વરૂપ
રાગ સ્વરભાના. | વિશેષ સ્વર સ્વરૂપ
રાગ રચનાનો વિશેષ નિર્વાહ. | સમય. | રમ. |
|---------------|-------------------|--------------------------------|---|--|-----------------------------------|----------------------------------|
| ૧૦ | ગંડરૂ. | સા પ | સ રિ ગ પ ઘ નિ સ
મ વળં. સર્વ શુદ્ધ. | ખિલાસ રાગનું અંગ સુખ્ય છે તાં સં થી
દમેશાં ઉદાય થાય છે, તે સમકનો ઉત્તમ
વિશેષ શેઠાય છે સં નિ પ નિ ઘ સં નિ
પ ગ સ રિ સ એટલામાજ એતુ સ્વરૂપ છે | રાત્રિ ૨ બા
પ્રહર પછી | શુભર, શાત.
શાત ગંભીર પ્રકૃતિ. |
| ૧૧ | કેાશિક-
કાનડો. | મ નિ | સ રિ મું મ પ નિ સ
પ વળં. ને નિ કોમલ. | ગ્રાનડાનો આ એક લેહ છે, જેથી ને કોમલ ઉપર
વારંવાર આવવું મ ઘ નો લાગ લઈ નિ ઉપર
જગ હરી ન લઈ, સં નિ ઘ મ ને રિ મા
સ્વર લેવાથી એતુ સ્વરૂપ સમજાય છે. કેટલાક
આને બાધેસરી કહે છે, પણ તે ભૂલ છે. | રાત્રિ બીજા
પહોર પછી | વીગ, શુભર,
શાત ગંભીર પ્રકૃતિ. |
| ૧૨ | રાતની
પુરિયા. | ગ નિ | સ રિ ગ મં ઘ નિ સ
પ વળં. રિ ઘ કોમલ,
મ તીવ્ર. | ખંદ અને મધ્ય સમકમાં વિશેષ સ્થિતતાથી આ
રાગ વિસ્તરે છે કેટલાક માં શુદ્ધ પણ વાપરે
છે, પણ તેથી ભારવાની હાથ લાગે છે. માર-
વામાં મધ્ય અને તાર મસકમા ફરવાનું છે, અને
પ શુદ્ધ છે એટલા આમાં ફેર છે. | સાંજે અથવા
રાત્રિ ૨ જો
પહોર | શુભર.
મધ્યલ પ્રકૃતિ. |
| ૧૩ | મારવા. | સ નિ | સ રિ ગ મં ઘ નિ સ
પ વળં. રિ કોમલ મ | ખોને-લાં સુધી આરોહમાં નિ ક્રમી લેવા ને
અવરોહમાં વિશેષ લઈ રિ ઉપર આવવું. | દિવસે ૪ જો
પહોર. | વીર, શુભર, તીવ્ર
ગંભીર પ્ર. |

પ વળે. રિ કોમલ.

સામકનો ઉત્તરમાં વિશેષ રોકાય છે. કાઈ વખતે
મ તીવ્ર સહેજ લગાડવામાં આવે છે, જ મ મ
લેવાથી રાગ ઝોળખાય છે. સ ઉપર વિશેષ
કેરું. જ કોમલ ધણીવાર વપરાય છે, તેમ રિ
ને આડે પણ મતલબ છે. પણ જો રિ કોમલ
લેવાય તો જ પણ કોમલ લેવો જોઈએ એમ
જો કાઈ કહેતા તે ચોગ્ય છે, પરંતુ અત્રે વાદી
સ્વર પ છે તો તેનો સંવાદી જ શુદ્ધ છે, ને
તેજ રાખવો એ ઉત્તમ પદ્ય છે.

સંદિગમઘનિસં

મ યા જ નો લાગ વિશેષ લેવો. સામકનો
ઉત્તર ભાગ નિરોધ રોકાયેલો રહે છે. મ જો
લેવાય છે, તો આરોહમાં તીવ્ર ને અવરોહમાં
શુદ્ધ લેવો.

રાત્રે ૪ મા

કરશ્યા, શંગાર.

મધ્યમ પ્રકૃતિ.

પહોરમાં. વસે

તમાં હમેશાં

પાડવ રાગની રચના વિષે સામાન્ય નિયમો.

(૮) ઓડવ રાગના સ્વરપ સંબંધે ને નિયમો આપણે જોયા તેજ નિયમો પાડવ રાગોની સ્વરમાલામાં જણાઈ આવે છે.

(૯) પાડવરાગની સ્વરમાલામાં ને સ્વરોને વળે તરીકે સ્વીકાર્યા છે તે મ ક પ એ જો સ્વરો જ છે; એ પાડવ ધ્યાનમાં રાખવા
જોઈએ. તેમાં પણ પ વળે રાગો ધણી છે; ને મ વળેત રાગ આજ એક શંકા જ છે.

(૧૦) સાત સ્વરમાંથી પ કે મ એ બેમાંથી એકને બાદ કરીએ, અને સ ની હયાતી તલી નથી ગણીએ તો એ જો સ્વરોના
વળેથી બાકી રહેતા સ્વરોને પ કે મ બને છે તે પરસ્પર વાદી સંવાદીના તત્વને મળતું જ હોય છે.

તોપણ એટલું તો ખરું કે, આ સ્વરપચક, ઓડવ રાગમાંના સ્વરચતુષ્ક જેટલું મધુર હોતું નથી. આથી ઓડવરાગો વધારે મિષ્ટ છે
અને તેની સરખામણીમાં પાડવરાગો સેંકડે ૨૦ ટકા નેટલા ઝોળા મિષ્ટ છે. વળા પાડવરાગોનું સ્વરપ કંઈક સંકોચે જેનું દેખાઈ આવે છે.

(૧૧) આખા સામકમાં મ અને પ એ જો સ્વરો વધારે ગંભીર છે, ને તે ઉપરના પાડવરાગોમાં વળે તરીકે સ્વીકારવા છે.
જેથી તેમની ચેરહાનીને લીધે પાડવરાગો ઓડવના કરતાં ઓછા ગંભીર છે. કેમકે મ પ ના કરતાં રિ ઘ નું ગાંબીરે ઝોડું છે, ને
ગ નિ નું તો તેથી પણ ઝોડું છે. આ નિયમ ઉપરથી તેમ દરેક રાગમાં આવતા અંચ સ્વરો ઉપરથી દરેક રાગની પ્રકૃતિ-સ્વભાવ
ફેલા દોષ શકે તે કાણમાં આપવામાં આવ્યું છે.

(૧૨) આ રાગોની આલાપ કરવામાં પણ પૂર્વે જણાવેલા ૬, ૭ એ જો નિયમો પાળવામાં આવે છે.

૩. સંપૂર્ણ (સાત સ્વરના) રાગ.

| અનુક્ર-
માંક | રાગ | અષ્ટાદીઅતો
સંવાદી. | સામાન્ય સ્વર સ્વરૂપ
રાગ સ્વરગાથા. | વિશેષ સ્વર સ્વરૂપ.
રાગ રચનાનો વિશેષ નિવાર. | સમય. | રસ અને પ્રકૃતિ. |
|-----------------|------------------|-----------------------|--|--|------------------------------------|---------------------------------------|
| ૧૬ | શકરાસ-
રજ્જુ. | સ મ સ | સ ર ગ મ પ ધ નિ સ
સર્વે શુદ્ધ સ્વરો
આખાનો જ તે પ્રાચીન-
કાળનો "અંતર ગાધાર"
છે, તે નિ તે પ્રાચીન સમ
યનો "કાકલિ નિવાહ" છે. | અગ્રેજીઆ ને તે નેચરલ સ્કેલ કે હાથા ટો-
નિક સ્કેલ કહે છે તે આ છે, અને પ્રાચીન
કાકલ્યંતર સ્વરની પ્રથમ મૂર્છનાની સ્વર-
માળા તે આ. | સર્વ સમયે | વીર, અદ્ભુતાદિ
સર્વાતુલ્ય પ્રકૃતિ. |
| ૧૭ | કાફી. | સ પ ને તિ | સ રિ ગે મ પ ધ નિ સ
ને નિ કોમલ. તેને જ
પ્રાચીનકાલમાં શુદ્ધ મનિ
કહેતા અને કનોટકમાં પશુ
તેજ નામ આપુ છે. | પ્રાચીન શુદ્ધ યાદોનો જે સુખાવીમિક્ષ તે આ.
રાગ તરીકે આખા કોઈ વખતે નિ આરોહમાં
શુદ્ધ લાગે છે. | " | શૃંગાર.
ચંચલ પ્રકૃતિ |
| ૧૮ | ખીહુ. | સ પં ને ઘે | સ રિ ગે મ પ ધ નિ સ
ને ઘે કોમલ. | રાગ તરીકે ખરજી પ્રચલિત જ શુદ્ધ સ્વરો
આરોહમાં ક્વચિત્ લેવાય છે, તે નિ કોમલ
અવરોહમાં લેવાય છે. મંદ્ર તે મધ્ય સપ્તકમાંજ
વિશેષ ગતિ છે. નિ કોમળ પશુ કોઈ વખતે
લાગે છે. | " | શૃંગાર. કશ્યા.
ચંચલ પ્ર૦ |
| ૧૯ | ઝીંઝારી. | સ નિ | સ રિ ગ મ પ ધ નિ સ
ને કોમલ. | રાગ તરીકે આરોહમાં નિ શુદ્ધ ને અવરોહમાં
કોમલ વપસાય છે. મંદ્ર મધ્ય સપ્તકમાં ગતિ. | સાંને અચ-
જા રાતનો
૧ લો પહોર | શૃંગાર. કશ્યાદિ.
અતિચંચલ. |

૨૫	દિવસની પૂર્ણા.
(પૂર્ણા કસાથુ)	સ	પ	સ	સંરિગ મર્મ પછ નિસં	સંરિ કોમલ, મર્મ તીવ	મધ્ય ગતિમાં ને પૂરિયા ગયા છે તેમાં વળ્લે છે, તે આમાં છે. વળી છ શુદ્ધ છે; તેને માટે મતભેદ છે, પરંતુ ગ્રી. ચોલવણે તેના યાદ તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે, ને તે યોગ્ય છે. ક્રમકે મારવા વગેરે રાગો આ વર્ગમાં આવે છે.	દિવસનો ૪ થો પહોર.	વીર, અદ્ભુત, શું-ગાર. ગંભીર પ્ર.
૨૬	પૂર્વિ
(શમવર્ધની)	સ	ગ પ	ગ	સંરિગ મર્મ પછ નિસં	સંરિ કોમલ, મર્મ તીવ	ખુબસરવીને માટે ધણી વખતે મ શુદ્ધ લેવાય છે, ને તે ઉપરથી સાધારણ રીતે નિસેષ ઓળખાય છે. અવરોહમાં પ ઓછા લેવાય તેમ સાફ ફેટલાક છ શુદ્ધ રહે છે, પણ પાર-નતમાં કોમલ છે, ને તેજ યોગ્ય છે.	દિવસનો ૩ નો પહોર.	શુંગાર.
મધ્યમ પ્ર.
૨૭	તોરી.	છે	મં છે	મં	સંરિ મર્મ પછ નિસં	સંરિ મર્મ કોમલ, મર્મ તીવ	તોરીના અનેક ભેદ પડી ગયા છે. સવારના ઘણાપરા રાગોમાં તીવ્ર મ નથી, ને આમાં છે તે ધ્યાનપ્રા રાખવા ભેડું છે. ફેટલાક જેને અંશ ગણે છે, તેા મને સંવાદી તરીકે ગણે એ સ્પષ્ટ છે.	સવારે ૨ નો પહોર.	ભક્તિ. વિપ્રભંભ.
ગંભીર પ્રકૃતિ.

સંપૂર્ણ રાગની રચનાના નિયમો.

(૧૨) સાતે સ્વરોથી યતા, અને ઓરોહી અવરોહીમાં જેમની ઇચ્છાનુસાર ગતિ છે એવા સંપૂર્ણ રાગોનો આ વર્ગ ખાસ જુદી તરેહથી આપણે ધ્યાન લેવો છે, અને તે એ કે, સાત સ્વરો ક્રમય રાખી, તેમાં જુદા જુદા સ્વરોને કોમલ તીવ્ર ચાખી, જુદી જુદી સ્વરમાલાઓ (સ્કેલ) બનાવવામાં આવી છે, અને તે દરેક સ્વરમાલા અમુક પ્રકારની અસર કરી શકે છે.

(૧૩) અગ્રેજ સંગીતમાં સર્વ શુદ્ધ (નેચરલ) સ્વરોની માલાનો જેમ મેજરસ્કેલ છે તેમ આપણામાં શંકરાલરજુયાદ છે; અને ઓરોહ અવરોહ સ્વરોમાં અમુક કોમળ સ્વરોનો જેમ માધનરસ્કેલ છે તેમ આપણામાં તેને મળતો સિંધ લેરવીનો યાદ છે. પરંતુ તે

કરતાં તો હેરવીનો યાદ સંક્રમણરૂપના પ્રતિબિંબ રૂપ છે, ને તેજ ઉત્તમ રસપૂર્ણ છે.

(૧૪) આખી સ્વરમાળામાં જે સ્વરો કોમળ કે તીવ્ર ગણવામા આવે, ને તે જો પરસ્પર સંવાદી હોય તો, તેવા કોમલ તીવ્ર સ્વરો કલ્પન રહેવાથી યતી સાત સ્વરની માલા વધારે મધુર બને છે. જેમકે કાફી (ગં નિ), કાલંગડો (રિ ઘ), પીહુ (ગં ઘ). આ કારણથી આ ત્રણ રાગ વધારે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

(૧૫) બધા સંપૂર્ણ ગંગોમાં તીવ્ર મધ્યમ બુદ્ધીજ રીતે આપણું ધ્યાન ખેંચી રહેલો છે. આખા સંપતકમાં તીવ્ર સ્વર એક મધ્યમ જ છે. છ શુદ્ધ અને મ તીવ્રના મેળથી કલ્યાણનો યાદ ધણોજ રસપૂર્ણ અને ગંભીર બન્યો છે. વળી રિ ઘ તથા ગં ઘ કોમલ સ્વરોની જોડી સાથે મ તીવ્રનો યોગ અતિશય કામવર્ધક યાય છે. રિ ઘ અને મ ના યોગથી પૂર્વોનો યાદ અતિશય મોહક અને મૃદુ થયો છે અને રિ ગ ઘ એ ત્રણે કોમલ સાથે તીવ્ર મ નો યોગ થવાથી બનેલો તોડોનો યાદ મોહકતા ને મૃદુતાની મીમા બાદી ગ્ધો છે તીવ્ર મ ને દક્ષિણ દેશમા પ્રતિમધ્યમ કહે છે તે આ ઉપરથી સાર્થ જણાઈ આવશે.

(૧૬) આખા સપ્તકના પૂર્વ અને ઉત્તર એવા બે ભાગ પાડીશું તો તેમા નવોજ ચમત્કાર જણાઈ આવશે તેમા સ થી મ સુધી પૂર્વ ભાગ અને પ થી સ્ત સુધીનો ઉત્તર ભાગ ગણાય છે. અને તે બંને ભાગ નીચે પ્રમાણે એક ખીજના જોડીયા (પ્રતિનિધિ) તરીકે જણાઈ આવે છે જેમકે—

| પૂર્ણ સ્વર
(હોલ ટોન) | પૂર્ણ સ્વર
(હોલ ટોન) | અર્ધ સ્વર
(સેમી ટોન) | સપ્તકનો
પૂર્વાર્ધ | દરેક સ્વરના અંતર
રાની સમજીતી માટે |
|---------------------------|---------------------------|---------------------------|----------------------|---|
| સ ————— | રિ ————— | ગ ————— | | |
| મહત્ત અતર. | મધ્યમ અં. | લઘુ અં. | મ | |
| પૂર્ણ સ્વર | પૂર્ણ સ્વર | અર્ધ સ્વર | સપ્તકનો
ઉત્તરાર્ધ | પહેલા ભાગની કલ્પન
૨૨, પાંડુ અને જીઓ. |
| પ ————— | ધ ————— | નિ ————— | | |
| મધ્યમ અતર. | મહત્ત અતર | લઘુ અં. | સ્ત | |

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે પૂર્વાર્ધના સ્વરો વચ્ચે જે અંતર પ્રમાણ છે તેને જ મળતું પ્રમાણ ઉત્તરાર્ધના સ્વરો વચ્ચે છે. ઉપરના દરેક ભાગના હેલા (ગમ, નિસ્) સ્વરોની વચ્ચે જે લઘુ અંતર કે અર્ધસ્વરનું મળતાપણું છે તે, સાતે સ્વરો અનુક્રમે લેવાથી જતું રહે છે ને જેમ સ ની પાછળ નિ સ્વર જેટલી જગ્યા કાપમ રાખી રહેલો છે તેમ પ ની પાછળ મ સ્વર રહેલો નથી, જેથી મ ને તીવ્ર (કહો કે શાશ્વીય રીતે તીવ્રતા) કરીને જો આખી શુદ્ધ સ્વરમાળામા નાખીએ તો મ પ અને નિસ્ એ બે અર્ધનાદી (સેમી ટોન) સ્વર સમૂહોનો યોગ પરસ્પર સંવાદિત થવાથી કંઈ વિલક્ષણ જ મધુરતા આપે છે, ને તેથી જ કલ્યાણનો યાદ વધારે રસ પૂર્ણ થયો છે. પરંતુ તે યાદ જેટલોજ તોડોનો યાદ ધ્યાન ખેંચવા લાયક છે. એમા રિ ગં ઘ કોમલ રાખીતેની સાથે મ તીવ્રનો યોગ કર્યો છે, જેથી મૃદુતાની સીમા આવી ગઈ છે.

સર્વિ મેં મંપ ઘે નિસ્ આ પ્રમાણે મંપ અને નિસ્ ની યોજના તથા તે સાથે સર્વિ અર્ધનાદી સ્વરો મળી કુલ ૩ સંવાદી બેડીઓ તોડીના યાટમાં આવી રહેલી છે. હવે મેં નિ કોમળ સાથે ત્રીજા મેં નો યોગ શા શા કારણ થતો નથી તે આ જ કારણ ઉપરથી સમજી શકાશે.

(૧૭) આ બધાં કારણો ઉપરથી સમજી શકાશે કે, સર્વેશ્વ ગણાતા ઉપરના બારે યાટમાંથી નીચેના ૮ યાટ વધારે મધુર છે, અને તે એક બીજાના પ્રતિનિધિ રૂપ કે બિંબ પ્રતિબિંબ રૂપ છે.

(૧) શંકરાભરણ. + મ ત્રીજા યોગથી (૪) કલ્યાણ

(૨) કાલંગડો + " (૫) પૂર્વ

(૩) ભેગવી. નિ શુદ્ધ + " (૬) તોડી.

આ ૭ યાટ અને તે ઉપરાંત (૭) કાશી (મેં નિ) તથા (૮) પીલુ (મેં ઘે) એ બે યાટ કે જોમાંના કોમળ સ્વરો પરસ્પર સંવાદી છે. એમ બધા મળી ૮ યાટ (સ્કેલ) ને સુસ્વરિત ગણવા બેઠકો.

(૧૮) આ વર્ગના બધા યાટના સ્વરોમાં યૂરોપિયન સ્કેલ (સ્વરમાલા) ની દૃષ્ટિથી એક ખાસ ચમત્કાર રહેલો છે. યૂરોપિયન સંગીતમાં બે પ્રકારના સ્કેલ છે. સ્કેલ એટલે ૮ સ્વરોને આરોહ અવરોહ ક્રમમાં ગોઠવવા તે. તેમાં બધા શુદ્ધ સ્વરોનો જ સ્કેલ છે તેને નેચરલ (સ્વાભાવિક) કે ક્લાસિકલ સ્કેલ કહે છે. હવે ટોન કે હોલનોટ (એટલે સ્વર) બે પ્રકારથી ગણાય છે. જે બે સ્વરો વચ્ચે મહત્ત્વ કે મધ્યમ અંતર હોય તે ટોન એટલે પૂર્ણસ્વર કહેવાય છે, ને જે સ્વરો વચ્ચે લઘુ અંતર હોય તે સેમીટોન કે હાફનોટ (એટલે અર્ધસ્વર) કહેવાય છે. જે આપણે ૭ શુદ્ધ અને પાંચે કોમળત્રીજ મળી બધા બારે સ્વરો અનુક્રમે ગોઠવીએ તો તે દરેક સ્વરોની વચ્ચે લઘુ અંતર હોવાથી તેઓ સર્વે સેમીટોન (હાફનોટસ) સ્વરો થશે. આ અનુક્રમે બારે સ્વરોની માળા તે કોમ્પાટિક સ્કેલ કહેવાય છે. એ વિષે પાઠ ૪ મા વિસ્તારથી સમજાવેલું છે. હવે આ સ્કેલનો ઉપ-યોગ, તેમાં બધા અર્ધસ્વરો અનુક્રમે આવેલા હોવાથી થતો નથી. જોયે સર્વે શુદ્ધ સ્વરોની માળા કાયમ રાખવામાં આવે છે, અને તેમાં જરૂર પ્રમાણે કોમળત્રીજ સ્વરોનો ફેરફાર કરી શકાય છે. સર્વે શુદ્ધ સ્વરોની માળાનો જ નેચરલ સ્કેલ ગણાય છે તે શંકરાભરણ યાટને નામે આપણા સંગીતમાં યોગળાય છે. તેમાં પાંચ ટોન (હોલનોટસ) એટલે પૂર્ણાંતરિસ્વર અને બે સેમીટોન (હાફનોટસ) એટલે અર્ધાંતરિત સ્વર આવે છે. તે ઉપરની ૧૬ મી કલમ ઉપરથી સમજી શકાશે.

(૧૯) સાતે સ્વરો કલમ ૧૬ માં જણાવેલી બવરચાથી રહેલા છે. સર્વે શુદ્ધ સ્વરો સર્વે શુદ્ધ સ્વરો અનુક્રમે આવે તો અનુક્રમે આવે તો તેને મેજરસ્કેલ (મુખ્ય કે ચતુર્તા સ્વરોનો સ્કેલ) કહે છે. આ સ્કેલમાં એક મહાનિયમ એ જોવામાં આવ્યો કે “પાંચ પૂર્ણ અંતરવાળા સ્વર અને બે અર્ધ અંતરવાળા સ્વર કાયમ રાખી ૮ સ્વરોની માળા કરવાથી

સ્કેલ અને છે.” તો હવે આ નિયમ પ્રમાણે અર્ધ અંતરવાળી જગા, કોઈ પણ બે બે સ્વરો વચ્ચે રાખી કુલ બે અર્ધ સ્વરો ગણતાં, ને જાકીના પૂર્ણ અંતરવાળા પાંચ પૂર્ણસ્વરો રાખતાં, કેટલા સ્કેલ જની શકે તે વિચારવા જોવું છે. ને તે પ્રમાણે આ વર્ગના બધા ચાટખાંથી એવા કેટલા ચાટ બનેલા છે તે જોઈએ—

શંકરાચરણમાં ‘અર્ધ સ્વર’ જે બે સ્વરો વચ્ચે રાખેલા છે તે અનુક્રમે ગમ અને નિસ’ એ બે જોડીઓ વચ્ચે છે. એ બે જોડીઓ પરસ્પર બિંબ પ્રતિબિંબ બ્યાયે છે, અથવા નાજ શાસ્ત્રની પરિભાષા પ્રમાણે પરસ્પર સંવાદી નિયમે રહેલી છે, જેથી આ ઉપરથી એ પશુ નિયમ ફક્ત ચાલુ છે કે ગમે તે બે અર્ધસ્વરો ગખનિ આખો સ્કેલ બનાવવામાં આવે તો પશુ તે બે સ્વરો સંવાદિત હોવાજ જોઈએ. ત્યારે હવે આ નિયમ પ્રમાણે બિંબ પ્રતિબિંબરૂપે કે સંવાદિરૂપે જોડીઓ લઈ તેમની વચ્ચે અર્ધ અંતર રાખી જુદી જુદી સ્વરમાલાઓ (સ્કેલો) બનાવીએ.

અર્ધસ્વરવાળી સંવાદિત આ જોડીઓ વચ્ચે સેમીટોન’ રાખ- સ્વરમાલાને અપા-
જોડીઓ. ખવાથી થતી સ્વરમાલા (સ્કેલ). યક્ષ હેલી નામ.

બિંબરૂપ | પ્રતિબિંબરૂપ

૧. સ રિ	પ ધ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ સં	ભૈરવી.
૨. રિ ગ	પ ધ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ સં	સિંધ ભૈરવી.
૩. રિ ગ	ધ નિ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ સં	કાશી.
૪. ગ મ	ધ નિ	સ રિ ગ મ પ ધ નિ સં	કાંચોદી.
૫. ગ મ	નિ સં	સ રિ ગ મ પ ધ નિ સં	શંકરાચરણ (મિજર સ્કેલ)
૬. મ પ	નિ સં	સ રિ ગ મ પ ધ નિ સં	કલ્યાણ.
૭. પ ધ	નિ સં	સ રિ ગ મ પ ધ નિ સં	પીપ્પુ.

આમાંની સિંધ ભૈરવીની સ્વરમાલાને યુરોપિયન સંગીતમાં આવનર સ્કેલ કહે છે; પરંતુ તેમાં આરોહમાં રિંગ અને નિસ વચ્ચે, ને અવરોહમાં રિંગ, પધ વચ્ચે અર્ધસ્વર રાખે છે, કે જે કોઈ પણ નિયમ વગરનું છે. ને તેથી એ સ્કેલ કદગો ચર્ચા ગયો છે.

(૨૦) આ ઉપરાંત યુરોપિયન સંગીત શાસ્ત્રકારોના ખ્યાલમાં જે વાત નથી આવી તે વાત સેંકડો વર્ષ પૂર્વે આર્યાવર્તના સંગીત શાસ્ત્રકારોના ખ્યાલમાં આવી છે, તે એ કે, બે બે સ્વરો વચ્ચે અર્ધસ્વર નાખીને જેમ સ્કેલ બનાવી શકાય છે તેમ ત્રણ ત્રણ અને ચાર ચાર સ્વરો વચ્ચે અર્ધસ્વર નાખનાં બહુજ રસપૂર્ણ સ્વરમાલાઓ બને છે. એમાં માત્ર

એટલો નિયમ ખરો કે, જે સ્વરની આગળ અર્ધસ્વર લાવવો હોય તે બધા સ્વરો પરસ્પર વાદિ, અતુવાદી તથા સંવાદિ હોવા જોઈએ. કેમકે, સ, ગ, પ, નિ અથવા, સ, મ, પ, નિ, અથવા સ, મ, નિ, કે સ મ નિ. આ ચારમાંનો કોઈ પણ, સ્વરસમૂહ લઈ, તેની આગળ અર્ધ સ્વરો રાખવાથી નીચે પ્રમાણે સ્વરમાલાઓ બની શકે છે, અને તે વળી ઉપરના કરતાં વિશેષ મધુર બને છે. જેમકે—

| અર્ધ સ્વરવાળા સ્વરો-
ની જોડીઓ. | આ જોડીઓની વચ્ચે સેમીટોન
રાખવાથી થતી સ્વરમાલા. | સ્વરમાલાને અપા-
વતું દેશી નામ. |
|-----------------------------------|--|-----------------------------------|
| ૮ સ રિ, ગ મ, નિ મં | સ રિ ગ મ પ ધ નિ સં | રામગરી. |
| ૯ સ રિ, મ પ, નિ સં | „ ગ મ પ ધ નિ સં | દિનકીપૂર્વા |
| ૧૦ સ રિ, ગ મ, પ ધ, નિ સં | „ ગ મ પ ધ નિ સં | કાલગડો. |
| ૧૧ સ રિ, મ પ, પ ધ, નિ સં | „ ગ મ પ ધ નિ સં | તોડી |
| ૧૨ „ „ „ „ | „ ગ મ પ ધ નિ સં | પૂર્વ. |

આ મનોરંજક, રસપૂર્ણ અને શ્રદ્ધાસ્પદ વિષય બરાબર સમજીને યુરોપિયન સંગીત ઉપર નવો પ્રકાશ નાખી, તેમના સંગીતની સુધારણા કરવા કેટલું વિદ્વાન પ્રયાસ કરે તો ફતેહ મેળવી શકે તેમ છે. આ રીતે જોતાં યુરોપિયન સંગીત ઘણું જ પછાત છે એટલું જ નહીં પણ રહેલની પણ ગ્યના બધાં સંપૂર્ણરૂપમાં બાજવામાં નથી લા સગરચનાની તો આશા ક્યાથી જ રાખી શકાય? યુરોપિયનો આ વિષય સમજીને તેના ઉપયોગ પોતાના સંગીતમાં બધાં સુધી ન કરે ત્યાં અમારી દ્રષ્ટિએ તેમજ સંગીત એ ખરું સંગીત નહીં, પણ માત્ર બાજબેલ તરીકે જ ગણાયો.

૪. વક્ર સંપૂર્ણ રાગ.

અ. આસવક (= આરોહમાં પાંચ સ્વર અને આવરોહમાં સાતે સ્વર આવે તેવા) રાગ.

અનુક્રમિક	રાગ.	અશ(વા) અહ(ટી)અતે સવાદી.	સામાન્ય સ્વર સ્વરૂપ રાગ સ્વરભાવાના આરોહ અવરોહ.	વિશેષ સ્વર સ્વરૂપ. રાગ રચનાનો વિશેષ વિચાર.	સમય.	રસ અને પ્રકૃતિ.
૨૮	લેસવ.	ગ ધે રિ ધે	સં ગ મ પ ધે ૦ સં સં નિ ધે પ મ મ રિ સ આરોહમાં રિ નિ વર્ણ્ય રિ ધે કોમલ.	કેટલાક નિ ને વર્ણ્ય ગાનતા નથી, પણ વ્યવહારમાં તે વર્ણ્ય રખાય છે ને તે યોગ્ય છે. કેમકે સવારના ગાઓમાં ગ નિ બહુ વપરાય નથી, પણ પૂર્વ રાત્રિમાં જ તે બહુ વપરાય છે. અવરોહમાં રિ કોમલ ઉપર ઈરવું.	પ્રાત કાળમાં	શાંત, ભય નક, રોહ. વીર, અનિર્ગંભીર પ્રકૃતિ.
૨૯	આસાવરી.	રિ ધે ને	સ રિ ૦ મ પ ધે ૦ સં સં નિ ધે પ મ મે રિ સ આરોહમાં ગ નિ વર્ણ્ય મે ધે નિ કોમલ, રિ બને	રિ બની લેવાનો રિવાજ છે, બે કોમળ લેવી હોય તો અવરોહમાં લેવી. રિ મ પ નિ ધે પ એ એનું સ્વરૂપ છે.	દિવસે રાત્રે પ્રહર, શિશિર પ્રકૃતિ.	શાંત, કથ્ય, શુંગાર.
૩૦	સોરઠ.	સ રિ પ	સ રિ ૦ મ પ ૦ નિ સં સં નિ ધ પ મ મ રિ સ આરોહમાં ગ નિ વર્ણ્ય મે ધે નિ કોમલ, રિ બને	મ થી રિ ક્ષીનો લાગ અને સારંગનું પ્રધાનપણું જોઈ આવું સૂખ્ય સ્વરૂપ છે. આરોહે નિ શુદ્ધ, ને અવરોહે નિ કોમલ.	દિવસે રાત્રે પહોર.	વીર, અદ્યુત, ભયાનક. ગંભીર પ્રકૃતિ.
૩૧	દેસ.	સ રિ પ	આરોહમાં ગ પ વર્ણ્ય. અવરોહમાં નિ કોમલ.	જ મ રિ એ સ્વરો વારંવાર લેવા અને સારંગની છાયા ન આવે જોઈ આવું સૂખ્ય રૂપ છે. નિ આરોહે ને નિ અવરોહમાં લેવા.	"	શુંગાર. નિયોગ. નિર્લી, ગંભીર પ્ર.

૩૨	ધનાશ્રી. નિ	ગં ઘ	સ	સં મં મપં નીસં
સં નિ ઘ પ મ મં રિ સ
આરોહભા રિ ઘ વળ્યં
નં નિ કોમલ.	ઘ પ મું રી નિ સ એ એનું આમ સ્વ-
રૂપ છે કલ્પાક ના કોમલ ને નિ શુદ્ધ કલ-
વિત વાપરે છે પણ તે સર્વ રીતે ઠીક નથીન
મનેદારી તરીકે ઠીક છે	"	વીર, શુંગાર,
ગંભીર પ્રૌ
૩૩	સુવતાની. નિ	પ સ	પ	સેં મં મં પં નિ સં
સ નિ ઘે પ મ મં રિ સ
આરોહભા રિ ઘે વળ્યં
રિ મં ઘે કોમલ અને
મં તીવ્ર	મં તીવ્ર અને પ અંશથી આ નગ ધનાશ્રીથી
જુદો પડે છે	દિવસે ૪ થા
પહોંની સર-
આતમા.	"
૩૪	ભીમ્ય
લાસી.	મ નિ	સ	સં મં મપં નીસં
સ નિ ઘે પ મ મં રિ સ
આરોહભા રિ ઘે વળ્યં
નં ઘ નિ કોમ.	નિ ઘું પ પ મું પ મું નીં સ મ મં પ
મું પ મં રિ સ એ એનું સ્વરૂપ છે.
નિ મ નો લાગ વિશેષ સારો લાગે છે.	"	"
૩૫	મી.	રિ ઘ	રિ	સં રિં મં મં પં નિ સ
સ નિ ઘે પ મ મં રિ સ
આરોહભા ન ઘ વળ્યં
રિ ઘ કોમલ, મં તીવ્ર	ઘ રિ, પ રિ, ગ રિ, રી સા એ
એનું આસ સ્વરૂપ છે વિન્ય બલ્યપ્રા વિશેષ
ગવાય છે. અવરોહભા પ સહેન કમી લેવાય છે.	દિવસે ૪ થા
પહોં	વીર, શુંગાર
ગંભીર પ્રકૃતિ.
૩૬	ભૂપાલી. ગ	ગ ઘ	રિ	સ રિ ગં પ ઘં સ
સ નિ ઘ પ મ મં રિ સ
આરોહભા ન નિ વળ્યં	અવરોહભા નિ યોડા લેવાય છે. મં તીવ્રથી
કલ્પાયેનો ભાસ થશે, ને તે ચોખ્ખું છે, કમરે
જુપાલી કલ્પાયું એ નામથી ગવૈયાઓ ઝાળે
છે. ઘુ પ મં પ મ પ પ મ રિ નિ રી
એ એનું સ્વરૂપ છે	સતે ૧ લો
પ્રૌ	શાંત. અદ્ભુત,
શુંગાર ગંભીર પ્રૌ

૩૭	બીજાગ	નિ	ન	સં ગમપં નિસાં
સં નિષપમગરિસ
આરોહમા રિષ વર્ણ
મ બે છે.	મધ્યમ બે છે. જ્યાં બે લવા હોય ત્યાં તીવ્ર
મ લાગે પછી શુદ્ધ મ લાગે તે ઉપર કેટલું
અવરોહમા રિષ ધ અધ્ય કેટલાક માને છે	સુગાર. હાસ્ય.
શાંત, પ્રં	સુગાર. હાસ્ય.
મધ્યમ ગબોર
પ્રકૃતિ.
૩૮	બીજાવલ	ન	સ	સં રિ ગં પ ઘં સં
સં નિષપમગરિસ
આરોહમા મ નિ વર્ણ
નિ બે છે.	તાર સં અને તેની આમખસના શરોમા વિશેષ
ગતિ આને કેટલાક રહવારતો કલ્યાણ કહે છે.
અવરોહમા ન ઝોઝો લેવાય છે. નિ કોમન
પણ કોઈ વખત અવરોહમાજ લેવાય છે. આના
અનેક બેદ પડેલા છે	શુગાર. હાસ્ય.
શાંત, પ્રં	શુગાર. હાસ્ય.
મધ્યમ ગબોર
પ્રકૃતિ.
૩૯	કેદાર.	ન	સ	સં રિ ગં પ ઘં સં
સં નિષપમગરિસ
આરોહમા મ નિ વર્ણ,
મ બે છે	આરોહમા મ તીવ્ર ને અવરોહમાં શુદ્ધ લેવાય
છે. વળી ન પણ આરોહ આવ બનેમા ઝો-
હાજ લેવો. તેમજ નિ પણ ઝોઝો લેવાય તેમ
સારો આરોહમા રિ અધ્ય છે.	શુગાર. હાસ્ય.
શાંત, બહિત.
ગબોર પ્રં	શુગાર. હાસ્ય.
મધ્યમ ગબોર
પ્રકૃતિ.
૪૦	બહાર.	નિ	ન	સં ગં મં ઘં નો સાં
સં નિષપમગરિસ
આરોહમા રિ પ વર્ણ
મ નિ કોમન.	આમાં નિ શુદ્ધ પણ લાગે છે ને તે અવરો-
હમાજ, હમેશા મ ધ સ્વરો વારવાર આવે છે,
ને સ મ નો લાગ લેવાથી ઝોન સ્વરૂપ સમ-
જાય છે અવરોહમાં ધ સ્ત્રી લેવાય તેમ સાં
સમજના ઉત્તરધમા વિશેષ ગતિ છે.	શુગાર. હાસ્ય.
મધ્યમ ગબોર
પ્રકૃતિ.	શુગાર. હાસ્ય.
મધ્યમ ગબોર
પ્રકૃતિ.

મધ્યમ સંવાદી સ્વરો

વર્ણત રાગ.

- ૧ (મ) રિ-પ વર્ણ-બ્રહ્મર
- ૨ (ય) ગ-ધ " સોમ, દેસ, દેસી, શ્રી.
- ૩ (ફ) મ નિ " શૂપાત્રી, ખીલાવપ.

પ્રથમ સંવાદી સ્વરો

વર્ણત રાગ.

- ૧ (ઝ) રિ-ચ વર્ણ-ભૈરવ, ધનાશ્રી, મુવતા-
ની, ભીમપદ્માસી, ખીલામ.
- ૨ (ઘ) ગ-નિ " આસાવરી, કેદાર, ગોક-
મલાડ.

(૨૨) આરોહી સ્વરોમાં બે બે સ્વરોના વર્ણનથી આ વર્ગના જેમ અનેક રાગ થયા છે તેમ તેટલા જ આડવગો પણ થઈ શકે. બે કે વ્યવહારમાં તો ફક્ત ■ ગગો જ વપરાય છે; પ.તુ ઉપગની વ્યવસ્થા પ્રમાણે આડવ ગગો ખીજ અનેક થઈ શકે તેમ છે.

(૨૩) આરોહીમાં જેમ આડવ રાગોનું મિશ્રણ થાય છે તેમ અવરોહીમાં સંપૂર્ણ રાગોનું મિશ્રણ થયું છે. ને દરેક રામના અવરોહ તપાસી બેતાં જણાઈ આવે છે કે, પૂર્વે જે ૮ યાદોને આપણે સુસ્વરિત માન્યા છે તેજ યાદો જુદા જુદા રાગોના અવરોહમાં આવેલા ■

(૨૪) આડવ, પાડવ સંપૂર્ણ, વક્રસંપૂર્ણ અને સંપૂર્ણ રાગોમાંના જે રાગમાં મ અને નિ એ બે સ્વરોમાંથી કોઈ પણ એક સ્વર, બે બે બે આવે તો તેને માટે એક મહાન નિયમ એ છે કે, આરોહમાં ચઢતો સ્વર લાગે અને અવરોહમાં ઉતરતો સ્વર લાગે છે જેમકે, મ બે આવતા હોય તો આરોહમાં તીવ્ર મ, ને અવરોહમાં શુદ્ધ મ લાગશે, અને ને નિ બે આવતા હોય તો આરોહમાં શુદ્ધ નિ લાગશે અને અવરોહમાં કોમલ નિ લાગશે. જેમકે, મ વ મ ગ અને નિ સ ાન ધ.

(૨૫) વળી એજ બે બે સ્વરો સાથે સાથે લેવાથી કદ વિચિત્ર શ્રદ્ધતા આવે છે. જેમકે મ મ, મ મ, તેમજ નિ નિ, નિ નિ.

(૨૬) તમામ વક્રસંપૂર્ણ અને સંપૂર્ણ રાગોને માટે એક મહાન નિયમ એ છે કે, જે સ્વર આરોહમાં વર્ણ હોય ને તે સ્વર રાગની આમાંના બે લીધો હોય તો, ત્યાંથી આગળ વધી આરોહ નહીં કરતા તુ તજ પાછા ફરી અવરોહ કરી દેવો જેમ કે, સોમક ને દેમમાં આરોહમાં મ તપા ધ નથી આવતા, અને તે સ્વરો પૈકી બે ગ ને આરોહીમાં સ રી ગ આ પ્રમાણે લીધો હોય તો ત્યાંથી મ વ ધ એજ આગળ નહીં વધતાં ટુરત પાછા ફરી રી સ એજ ઉતરી આવવું. તેમજ બે ધ સ્વરને આરોહીમાં રિ ■ વ ધ એ પ્રમાણે લેવામાં આવે તો ત્યાંથી પાછા ફરી મ ગ રી એજ આવી જવું.

ઉત્તમ ગવૈવાઓ આ નિયમ એટલે મજબૂત પણે પાળે છે કે તે ઉપરથી, માનાર રાગને શાસ્ત્રીય રીતે ગાય છે કે નહીં તેની પરીક્ષા ટુરત કરી લે છે. વળી નાદશાસ્ત્રની રીતીએ આ નિયમની સત્યતા અને મદદતા સમજી શકાય તેમ છે. કેમકે આરોહી કે અવરોહીમાં જે સ્વન્માળા, જે અવન્ના પ્રમાણથી રાખી હોય તે પ્રમાણ જાળવી રાખીને તે પ્રમાણે ગાનેના વિસ્તાર ક્યાય તેજ ગાનું શુદ્ધત રહી શકે છે; ને જે પ્રકારની મધુન્તા સ્વરમાળામાં રાખવામાં આવે છે તેજ પ્રકારની મધુન્તા અસ્પષ્ટિજનક પણે આજ નિયમ પ્રમાણે આલાપમાં વિસ્તરી ક્યાય રહી શકે છે.

પ. વક્ર સપૂણ રાગ.

વ ધારવચક. (આરોહમાં ૭ અને અવરોહમાં સાત સ્વર આવે તેવા) રાગ.

અનુક્રમિક	રાગ	અરોહ(વા) ધ્રુવ(તી)અને સવરી	સામાન્ય સ્વર સ્વરૂપ રાગ સ્વરમાલાના આરોહ અવરોહ	વિશેષ સ્વર સ્વરૂપ રાગ સ્વરમાલો વિશેષ વિચાર.	સમય.	રસ અને પ્રકૃતિ.
૪૩	યમન-હસ્યાણ.	ગ ગ ધ	સારગમપધંસ
સનિધપર્મગરિસ	અવરોહમાં મ શુદ્ધ લાગે છે તે ઉપ-
યા આ રાગ કલ્યાણથી જુદો પડે છે મ શુદ્ધ
અવરોહમાં લેવો જોઈએ પર્મ ગ મ ગ રિ
સ આરોહમાં નિ જોઈએ કમી લેવાય છે કે,
તે નથી લેવાતો એમ કહીએ તો આલે	સાતે ૧ લો
પહોર	વીર, અદ્ભુત, શાન્ત
ગંભીર પ્રકૃતિ
૪૪	ખમાય.	ગ ગ ધ	સં ગ મ પ ધની સં
સં નિ ધ પ મ ગ રિ સ
આરોહમાં નિ (સગભગ)
વળ્ય	કેટલાક આરોહમાં પ ને બહુજ ઝોઝો લે છે,
ને તેથી સાફ લાગે છે. અવરોહમાં પળ પ ન
લેવા વિશે કેટલાક કહે છે પારિભાષા પ વ
ળ્ય કહે ન છે, તે ઉપની વાતને મનુ આવે
છે; ને તેમાજ અવ રોહમાં રિ વળ્ય કહે ન છે.	સાંતિએ ૨
જો પ્રહર
અથવા
સર્વદા.	સુખાર.
મધ્ય ગંભીર પ્રં
૪૫	હમીર.	ગ ગ રિ	સ રિ ગ મં ધ નિ મં
સ નિ ધ પ મ ગ રિ સ
આરોહમાં પ વળ્ય મ લે	અરોહમાં નિ ગ કમી લેવાનું કેટલાક કહે છે,
ને તેથી સાફ લાગે છે મ લે લેવાય છે ને
તેમ લેવા લેવા તો આરોહમાં તીન ને અવ-
રોહમાં શુદ્ધ લેવો કલ્યાણ તથા કેદારની છાયા
વણી આવે છે	સાતે ૧ લો
પહોર પહો	વીર, અદ્ભુત.
ગંભીર પ્રં
૪૬	કામોદ.	ગ ગ રિ	સ નિ ગ મ પ ધં સં
સ નિ ધ પ મ ગ રિ સ
આરોહમાં નિ વળ્ય, મ લે.	કેટલાક અવરોહમાં મ ને વળ્યે બાને છે. પણ
ઝોઝો લેવાય તેમ સર. રિ ન વારંવાર લે
વાથી સ્વરૂપ સાફ લાગે છે મ ને લેવાય છે,
ને તે આરોહમાં તીન તથા અવરોહમાં શુદ્ધ લેવો	સાતે ૧ લો
પહોર
લેખન ૨૭	સુગાર. વિપ્રમંબ.
મધ્ય ગંભીર પ્રં

૪૭	માઠ.	સા	નિ ગ	સ	સં ગ મ પ ઘ નિ સ
સં નિ ષ પ મ ગ ણિ સ	નિ ઉપર કંપ ઉત્પન્ન કરવો. જ ને ધલો લેવો.
ક્રોધક વખતે નિ ક્રોધક પશુ લાગે છે	રાતનો ૨ બો.
પ્રહર. કોઈપણ
વખતે.	કરણ. યુંગાર,
અંચલ પ્રકૃતિ.
૪૮	વસંત.	મં	સં	સ	આરોહમાં નિ વર્ણ
સં નિ ગ મં પ ણિ સ
સં નિ ષં પ મં ગ ણિ સ	આરોહમાં મં છ નો અને અવરોહમાં મં ગ
નો લાગ સારો છે. મ બે લેવાય છે તો તેથી
પરજની ઇચ્છા સોચે છે, જેથી નિ બને ત્યાં
સુધી ઓછો લેવો. વિકંબદગમાં આઈ ગાંભીરે
કાયમ રાખવું જોઈ એવું મુખ્ય સ્વરૂપ છે.	વસંત રુપમાં
ને હેમંતમાં.
પશુ રાત્રિના ગંભીર પ્રકૃતિ.	યુંગાર, વિપ્રેલંબ
૪૯	પરજ.	ગ	સં	સ	આરોહમાં પ વર્ણ
નિ ષં ક્રોધક, મ બે,
મં નિ ગ મં પ ણિ સ
ન નિ ષ પ મ ગ ણિ સ	આરોહમાં પ વર્ણ
આરોહમાં નિ પશુ ઓછો લેવાય છે. મ શુદ્ધ
આરોહમાં, ને અવરોહમાં તીવ્ર. વસંતની ઇચ્છા
ન આવે આટો બહુ મંબાળવું. અધ્ય અને કુત
અતિથી ગવાય તો વસંત જણાશે નહીં.	રાત્રે ૪ થો
પ્રહર.	યુંગાર કરણ,
અંચલ પ્રકૃતિ.

પાડવવક રાગોની રચના વિષે સામાન્ય નિયમો.

(૨૭) આ રાગોનો વર્ગ વિશેષ મુશારી જણાય છે અને તેમાં આરોહમાં ઓક ઓક સ્વર વર્ણ કરેલો છે; પાડવગની સ્વરમાલાનું
તત્ત્વ પશુ સમાજીક જણાય છે. વળી અવરોહમાંની બધી સ્વરમાલાઓ સંપૂર્ણ રાગોના થાટ માટેલી આવેલી છે. તે ઉપરાંત મ અને નિ
સ્વરો બે બે લાગેલા છે; તેથી મધુરતાનું કંઈ અવનવું જ બાત કરાવે છે.

આ રાગોની સ્વરમાલાના ચટ ઉત્તર પ્રવાહો બહુ પુખ્તીથી ગોઠવાયેલા છે, ને તેથી એ પ્રવાહો સાધારણતઃ અંચળ અને સહેજે ગં-
ભીર બનેલા છે.

(૨૮) આરોહમાં જે સ્વર વર્ણ હોય તે સ્વર બે આવાપમાં લેવામાં આવે તો ત્યાંથી અવરોહ કરી દેવો, એ મહા નિયમ ઓડવ
વક રાગોની પેટ આપના પશુ અવસ્થા પળવેલો બેઠકો. તે ઉપરાંત આવાપમાં અંશ (અહ), સંવાદી વગેરે સ્વરો સ્વરો નિયમ ૬, ૭ માં બતાવ્યા
ગ્રમણી રેવા બેઠકો.

(૨૮) સપૂર્ણ રાગોનો વર્ગ બાદ કરતા આ જ ના નગોના વર્ગના સબધમાં પ્રચીન કાળમાં એવો નિયમ પ્રચલિત હોવા વિષે જણાય છે કે, "જે સ્વર વર્ણ હોય તે સ્વર જે ગાયનવાદનમાં દ્રુતકાગથી તાનપયણમાં અવરોહમાં લીધો હોય તો ખરાબ લાગતો નથી, તેમજ પાડવ કે ઐડવ નગોમાં પણ જે સ્વર વર્ણ હોય તે જે ઝડપથી અવરોહમાં લેનામાં આવે તો આવે, તેથી કઈ મઝેદારીનો નાશ થતો નથી" અત્રુ ૨૫૯૫એ રાગ વિભોધના ૪ મા વિવેકના ૪૭ મા શ્લોકમાં જણાવેલું છે અને તે વિચારવા જેવું કે હાલ આખા હિન્દુસ્થાનમાં હિતમ તેમ મધ્યમ ગાયકવગ જે ગગો ગાય છે તે આ પ્રમાણે ગાતો જ નથી તે તો જે સ્વર વર્ણ હોય તે સ્વર અવરોહમાં લેતો જ નથી, તે લે તો રાગ ભ્રષ્ટ થયા વિષે કણુપ દરે છે વળી જે સ્વરમાલા અમુક સવાદિન સ્વરોથી નિર્ણિત કરી હોય તેજ સ્વરૂપમાં કાયમ રાખીને, એમ થી વિસ્તૃત કરાતી સ્વ સંહિતા જે પ્રકારની શુદ્ધતા ખાસ કરીને જળવાય છે, તેવી શુદ્ધતા આ પ્રાચીન નિયમથી નર્દોજ જાળવાય આ બાબત એટલી બધી સ્પષ્ટ છે કે, તે વિષે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી પ્રાચીનકાળમાં વર્ગી સ્વર દ્રુતમ તિમાં અવરોહમાં લેવાતો દરો તો તે વખતની ઝોઝી કુશળતા અથવા તો વક્સપૂણ રાગોની પ્રાથમિક અવગ્યા સૂચવાય છે વળી ઐડવ, પાડવ રાગોમાં પણ જ્યારે વર્ણ સ્વર લેવાથી ચાલી શકતું હતું ત્યારે તો એ ઉપગ્રથી તે વખતનું રાગ વિવેક માત્ર સપૂર્ણ અવગ્યામાં આબુ નહોતું એમજ કહેવું પડશે

રાગવિભોધ, વિવેક ૪. શ્લોક ૪૭ ની રીકા આ પ્રમાણે ॥

ત્યાજ્યસ્વરસ્યાપિ અવરોહે વાદનં રક્તિર્ન ન મચન્નિત્યાદ । इह पादवेपु
औदवेपु वा रागेपु अवरोहे द्रुतगीतः त्वरयागीतो वादितो वा वर्ज्यस्वरः
रक्तिघ्नो न भवेदिति शेषः ॥

ક. સંકીર્ણ (મિશ્ર) રાગ.

(આરોહ અવરોહમાં જુદા જુદા નિયમે વ્યાવતા સ્વરોનાળા રાગ)

અનુક્રમિક	રાગ.	અરોહ/અવરોહ	સામ્ય ન્યાસ	સામ્ય ન્ય સ્વર	વિશેષ સ્વરૂપ	સામ્ય.	રસ અને પ્રકૃતિ
૫૦	ગાંડી-સારંગ.	નિ ગ નિ	સ	સ નિ સ નિ મ ગ પ ધ મ	અતિશય સંકીર્ણ રાગ છે. બિહાગની છાયા વધી આવે છે. અવરોહમાં ન પ્રધાન ને આરોહમાં નિ પ્રધાન અવરોહમાં જાંબુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે કેદાર તથા નટની સહેજ છાયા લાગે છે, મધ્યથી મંદ સુધી વિશેષ ગતિ	સ્વિસે ૨ ને પહોર.	શુભાર. વીર. મધ્યમ પ્રકૃતિ.
૫૧	તિલક-કમ્પીક.	પ સ પ	નિ	સ રિ ં મ પ ં ની સ	સોરઠ-દેસનું અંગ વિશેષ અવરોહમાં જ પોતાનું સ્વરૂપ બતાવે છે. પ નિ નિ મ રિ મ સ રિ મ પ ધ મ ગ સ રિ મ સ નિ એ એનું સ્વરૂપ છે. મધ્ય અને મંદમાં વિશેષ ગતિ	રાત્રિ ૨ ને પહોર.	શુભાર. વિયોગ, કંઈક મધ્યમ પ્રકૃતિ
૫૨	હાયાનંદ.	પ રિ	સ અં રિ	સ રિ મ મ ં નિ ધ પ	આ નગ પથ અવરોહમાં પોતાનું સ્વરૂપ વધારે બતાવે છે. કેટલક વખત આરોહમાં મં ત્રીય લેવાય છે પાલિતના મત પ્રમાણે અવરોહમાં મ વળ્ય કરવાથી તથા આગલમાં નિ કમી લેવાથી સ્વરૂપ સાફ દેખાય છે. ગોડ હમીર, નટ, અલોપાની છાયાઓ લાગે છે.	રાત્રિ ૨ ને પહોરમાં	શુભાર, વીર. અદ્યુત. મધ્યમ ગંભીર પ્ર.

સંકીર્ણ રાગની રચના વિષે સામાન્ય નિયમો.

(૩૦) અત્યાર સુધીના બધા રાગના વર્ગોથી બિન્ન પડતો વર્ગ આ રાગોનો છે. આમાંના ઘણાખરા રાગો મંદ્ર અને મધ્યમાં જ ગતિ કરતા જણાય છે. તારસમૂહમાં વિશેષ ગતિ જણાતી નથી, ને સહેજ સહેજમાં વક્રતા ધારણ કરી અવરોહપ્રવાહી થાય છે. આથી મધ્યસમૂહનો પૂર્વાર્ધ જ રાગની સ્વરૂપ રચનામાં વિશેષ રોકાયેલો રહે છે, ને ત્યાંથી વારંવાર અવરોહ થઈ, મંદ્રમાં જઈ, તે બંનેની દરમીઆનમાં જ રાગનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થતું જાય છે.

(૩૧) મ એ (શુદ્ધ અને તીવ્ર) તથા નિ એ (ક્રાંતલ અને શુદ્ધ) પૂર્વે જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે જ લાગે છે.

(૩૨) ઔડવક અને પાડવક રાગોમાં “ આરોહમાં જે સ્વર વળ્યે હોય તે જો લેવાય તો ત્યાંથી પાછ ફરી તુરત અવરોહ કરવો ” એ મહાનિયમ અવશ્ય પાળવા વિષે જે કહ્યું છે તેમ અહિં પણ એ નિયમ પાળવો જોઈએ. હવે એ નિયમ જેમ આરોહમાં પાળવો જ જોઈએ તેમ અવરોહમાં પણ પાળવો જ જોઈએ. એટલે કે, “ અવરોહમાં જે સ્વર વળ્યે હોય, તે સ્વર જો અવરોહમાં સીધો હોય તો એજ નિયમે ત્યાંથી તુરત આરોહ કરી દેવો. ” કેમકે આ બધા રાગોનું સ્વરૂપ અવરોહમાં જ સ્પષ્ટ થાય છે, જેથી આ નિયમ બહુજ સંભાળી ગણવાની જરૂર છે. જેમકે તિલક કામોદના અવરોહમાં રિ સ્વર વળ્યે છે, ને તે સ્વર મ ગ રિ એમ અવરોહમાં સીધો હોય તો ત્યાંથી તુરત મ ગ રિ ગ સા રિ ગ સા નીં આ પ્રમાણે આરોહ કરી દેવો.

(૩૩) આમાંના દરેક રાગનું સ્વરૂપ અમુક પ્રકાર કે જાતના સ્વરસમૂહ ઉપર રહેલું છે, ને તે સ્વરૂપ સંભાળી તેના ધોરણે આગળ પાળળના સ્વરો લખતે રાગનું કુલ એકદર સ્વરૂપ જાળવી રાખવું પડે છે. ને તે સારી રીતે સાધી શકાય એટલા સાફ ઉપગ્રો નિયમ સારી રીતે પાળવો પડે છે.

પાઠ ૨૨ મો.

સંગીતનું કલાવિદ્યાન.

(રાગાલાપ અને રૂપકાલાપ વિષેના નિયમો.)

(૩૪) રાગનો આલાપ કેવી રીતે કરવો એ વિષે સંગીતરત્નાકરાદિ ગ્રંથોમાં બહુજ સારી પદ્ધતિઓ આપેલી છે, તેમાં સામાન્ય પદ્ધતિ આ પ્રમાણે છે.

પ્રદાંશમંદ્ર તારાણાં ન્યામાપન્યાસયોસ્તથા ।

અભ્યસ્ય વ્યવસ્થા પાદબોધનયોગિ ॥

અભ્યસ્યકિર્યત્ર દૃષ્ટા સ રાગાલાપ ચત્યતે ॥

અર્થે પ્રદ, અંશ મંદ્ર સમ્પન્ન સ્વર, તાર સમ્પન્ન સ્વર, ન્યાસ અને અપન્યાસ સ્વર, અદ્યપરસ્વર, બહુ વપનતા સ્વર પાદવ, ઔડવ અને સંપૂર્ણ એ બધા સ્વરો જેમાં (રાગમાં) રચિત રીતે બતાવવામાં આવે તેને રાગનો આલાપ કહે છે.

કોઈ પણ રાગ લઈ, તેના આરોહ અવરોહના જે સ્વરો હોય તે ધ્યાનમાં રાખવા. પછી તેમાંનો જે સ્વર અઢ તરીકે કલ્પા હોય તે સ્વરથી સરખાત કરી અંશ સ્વર ઉપર આવવું, ને પછી કલમ ૧, ૭ થી જણાવ્યા પ્રમાણે અંતરે વાદી તરીકે ગણી, તેના સંવાદી તથા અનુવાદી સ્વરો કયા થાય છે તે જોઈ લઈ, અને પછી તે કમ પ્રમાણે એક એક સ્વર લઈ ગગના સ્વરોનો વિસ્તાર કે ફેલાવ કરવો તે રાગાલાપ કહેવાય છે. ઉપરના શ્લોકમાં એજ કહ્યું છે; તેમાં આપેલા કેટલાક સ્વરો વિષે નીચે પ્રમાણે સમજુતી સમજી લેવી.

(અ) જે ગગની ગતિ મંદ્રસમ્પન્ન સ્વરોમાં વિશેષ હોય તો મંદ્રસ્વરો રચિતવે બતાવવા.

(બ) જે રાગની ગતિ તારસમ્પન્ન સ્વરોમાં વિશેષ હોય તો તારસ્વરો રચિતતાથી બતાવવા.

(ક) રાગના આરોહ કે અવરોહમાં જે સ્વરો આવે છે તેમાંથી જે સ્વરો અદ્યપ (ઓછા) લેવાય છે, એવા જે જે રાગ હોય તેવા રાગોમાં તે અદ્ય સ્વરોનું અદ્યપણું આલાપમાં વારંવાર બતાવવું તેને અદ્યત્વ કહે છે.

(લ) રાગમાં જેટલા સ્વર આવતા હોય તેમાંના અનુક્રમ સ્વરો આલાપમાં વારંવાર લેવામાં આવે છે, તેવા સ્વરોને બહુત્વ કહે છે.

(ઈ) આમાં અપન્યાસ એ શબ્દ આવેલો છે, તેનો અર્થ ન્યાસને મળતો જ છે. ન્યાસ એટલે ગીત કે આલાપનો અંત જે સ્વર ઉપર કરવામાં આવે છે તે સ્વર છે; તેમ ગીત કે આલાપના અસ્તામ, અંતરા, આભાસ એ દરેક ભાગેની સમાપ્તિ જે જે સ્વર ઉપર કરવામાં આવે છે તે તે સ્વરનાં અપન્યાસ, સન્યાસ, વિન્યાસ એવાં નામો ને. આનો યોગ્ય નિયમ દવે ગાયક વર્ગમાં બરાબર પળાતો નથી.

આલપ કરવાનાં ચાર સ્થાન.

(૩૫) રાગનો જીવરૂપ જે સ્વર, અથવા રાગના ભાગ (અંશ) રૂપ જે સ્વર, અથવા રાગ જેના ઉપર આધાર રાખીને રહે છે તેવા સ્થિર સ્વરને સ્થાયી કહે છે એ સ્વરને પૂર્વ જણાવેલી કલમ ૧-૭ પ્રમાણે લેવાય ખરો, પરંતુ રાગની ગતિ સરખી રીતે ત્રણે સમક્રમા વિસ્તારવાની હોય છે જેથી આવાપમા એ ગતિ ધીમે ધીમે વધારતાં વધારતા દરેક સમક્રમા કેવી રીતે આસ્થા જણુ તેને માટે પ્રાચીન ગ્રંથકર્તાઓએ ચાર સ્થાન જણાવેલા છે, તે આ પ્રમાણે,—

(અ) સ્થાયી (અંશ) સ્વરથી તે દ્વયર્થ સ્વરની નીચેના સ્વરોને ચલાવી પાછો સ્થાયી સ્વરમા ન્યાસ કરવો, એટલે કે આવી મળવું તે પ્રથમ સ્વસ્થાન કહેવાય ॥

એને માટે એક દાખલો લઈએ સ્થાયી સ્વર જે મ હોય તો, ત્યાંથી તેનો દ્વયર્થ સ્વર પ થશે જેથી સ થી ધીમે ધીમે આગળ વધી પ ની નીચેના સ્વરો લઈને પુનઃ સ સ્વરમા આવી તેમા ન્યાસ કરવો, એટલે કે નાગના આનારને મુખે તે પ્રથમ સ્વસ્થાન છે. અર્થ 'દ્વયર્થ' શબ્દનો એ અર્થ છે કે સ્થાયી સ્વરથી જમણો (દમ) સ્વર જે (તાર સમક્રમો) યનો હોય, તેનાથી અડધો (અર્ધ) જે સ્વર તે દ્વયર્થસ્વર કહેવાય છે, જેમકે સ અંશ હોય તો તેનાથી જમણો સ્વર સ્ત (તારસમક્રમો ૫૬૪) થશે, હવે એ સ થી અડધો સ્વર જે પ તે સ્થાયીનો દ્વયર્થ થશે પરંતુ કોઈ રાગમા જે પ વર્ણ (ખાદ) સ્વર હોય તો તેની જગ્યાએ મ સ્વરને દ્વયર્થ સ્વરને બદલે ગણવો એટલે કે આ ઉપ-થી એમ નિહ થયું કે, અસરવનો પચમસવાદી જે સ્વર હોય તેને જ દ્વયર્થ તરીકે ગણવો, પરંતુ એ સ્વર જે વર્ણ હોય તો, અથવા આથી સ્વરના સંવાગી તરીકે તેને બ્યા ખામ ન ગણવો હોય તો, ત્યાં મધ્યમમવાદી સ્વરને જ દ્વયર્થ તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ

(બ) સ્થાયી સ્વરથી નીકળી, તેના સવાદી સ્વર મુખી પહોંચી એ સ્વરને બતાવી, પુનઃ સ્થાયી સ્વરમા ન્યાસ કરવો આવી મળવું તે ત્રીજું સ્વસ્થાન કહેવાય છે

(ક) ત્યાંથી આગળ વધી દ્વયર્થસ્વર અને દ્વિગુણસ્વર (જમણો સ્વર) એ બંનેની વચ્ચે રહેલા (અર્ધસ્થિત) સ્વરોને ચલાવી, પુનઃ સ્થાયી સ્વરમાં ન્યાસ કરવો તે ત્રીજું સ્વસ્થાન કહેવાય છે

(દ) સ્થાયી સ્વરનો જમણો જે સ્વર હોય તેને ઉચ્ચારીને પછી, તેની જ ઉપરના સ્વરોમા ચોડી ગતિ કરી ત્યાંથી પાછા ફરી સ્થાયીસ્વરમા ન્યાસ કરવો તે ચોથું સ્વસ્થાન છે

એમ ઉપરના ચાર દરજ્જાથી ક્રમે ક્રમે ધીમી ગતિથી, પ્રસન્ન સ્વરોથી અને અનેક સ્વર લહરીઓથી રાગનો આત્મપ કરવો

* અર્ધસ્થિત સ્વરો કાને ગણવા તેને માત્ર એક જ સ્થાનમાં સ્થાપકાર કહ્યું છે,

દ્વયર્થ દ્વિગુણયોર્મધ્યે સ્થિતા અર્ધસ્થિતાઃ સ્વરાઃ ॥ ૧૯૦ ॥

દ્વયર્થ અને દ્વિગુણની વચ્ચે રહેલા સ્વરો તે અર્ધસ્થિત સ્વરો કહેવાય છે

રાગાલાપનો આ ચાર સ્વસ્થાન દેલા તે બહુજ સામાન્ય છે; હવે તેનો વિશેષ વિચાર કરવો જોઈએ. રાગોના અથ તરીકે સ રિ ગ મ એમનો (સમકના પૂર્વાર્ધમતિ) કોઈ પણ સ્વર હોય તો તેને માટે ઉપરનો નિયમ બહુજ બંધ બેસતો છે, પરંતુ પછાક રાગો એવા છે કે, તેમના અંશ તરીકે સમકના ઉત્તરાર્ધમાનો કે તાર સ્થાનમતિ કોઈએક સ્વર હોય છે; વળી કેટલાક રાગોની ગતિ મંદ્રસમકના વિશેષ હોય છે, તો કેટલાકની તાર સ્થાનમાં જ વિશેષ હોય છે. ત્યારે એવા રાગોના આલાપમાં ઉપરનો નિયમ કામે લાગતો નથી. જેથી તેનાં સ્વસ્થાન જુદી યોજનાથી કરવાં પડે છે

(૩૬) વગી આ ચારે સ્વસ્થાનોનો સબંધ હોગાનવિનેહ પૃષ્ઠ ૧૪૯ કલમ ૩૬ માં જણાવેલા પ્રબંધના અસ્તાધ (ઉદાહરણ), ક્રુષ વારંવાર બોવાતી ઢુંક કે ટેક) મેલા-પક, અંતરો અને આભોગ એ પાંચ ધાતુઓ સાથે છે. પ્રાચીનકાળમાં આ પાંચ ધાતુઓ વપરાતા. હવે તેને બદલે અસ્તાધ, અંતરા, મંચારી અને આભોગ એ ચાર ધાતુઓ વપરાય છે. અને તેની યોજના ઉપરના ચાર સ્વસ્થાનો સાથે છે, એટલે કે, અસ્તાધ રાગના અતિ કીમતી બાગ વાગા પ્રથમ સ્વસ્થાનના સ્વરોમાં રચાય, અંતરો બીજા સ્વસ્થાનમાં રચાય, અને સચ્ચાની ત્રીજા તથા ચોથા સ્વસ્થાનમાં સંચાર કરવા માટે રચાય, વગી આભોગ બીજા સ્થાનોમાં ફરી પૂર્ણાવૃત્તિ રૂપે પ્રથમ સ્વસ્થાનમાં આવી મળે તેવા ઢંગથી રચાય. આ બધા વિષય મોઈ સારા ઉદાહરણો જ સારી રીતે સમજી શકે છે રાગના આલાપનો વિષય મળે જ કહી શકે છે. જેથી એ નિષેઝે મેટલા નિયમો આપવામાં આવે તો પણ તેનો ઉપયોગ શરૂ વિના થઈ શકે તેમ નથી જ, તેમજ નીચેના એ નિયમો જણાવીએ છીએ

(અ) સમકના ઉત્તરાર્ધમાનો કોઈ પણ સ્વર અંશ તરીકે જે સમમાં વપરાય તે રાગનો ઉદાહરણ ખરો તારસ્થાનથી જ થાય છે તે વખતે વ થી રિ' સુધી પ્રથમ સ્થાન ગણવું પડી વ થી નીચેના ઝ—ઝ સ્વરો સુધી બીજું સ્થાન, એ જાનેના મિશ્રણથી ત્રીજું અને તાર સ્થાનના વ થી નીચે ઉતરી મધ્યસમક આખામાં ગતિ કરી રચાવી સ્વરમાં આવી મળવું તે ચોથું સંચારી સ્થાન ગણવું જોગ્ય છે

(બ) જે રાગોમાં મધ્યસમકના વ થી નીચેના સ્વરો અથ તરીકે વપરાય, અને તેમની ગતિ મંદ્રસ્વરોમાં વિશેષ હોય, તેવા રાગોના સ થી વ સુધીનું પ્રથમ સ્થાન, સ થી મંદ્ર મ સુધી બીજું, એ જાનેના મિશ્રણથી અથવા સ સુધીની ગતિવાળું ત્રીજું સ્થાન અને સ થી સરેજ એક બે વધારે સ્વર લઈ મધ્યમંદ્રના સ્વરોમાં સંચાર કરી રચાવી સ્વરમાં આવી મળવું તે ચોથું સ્થાન ગણવું જોગ્ય છે.

હાલ તો સાધારણ રીતે ગામનવાદનમાં મંદ્રસમકના ઉત્તરાર્ધથી તે તારસમકના પૂર્વાર્ધ સુધીના સ્વરો જ વપરાય છે મંદ્ર સ થી મ સુધીના સ્વરો કે તાર સમકના વ થી સ સુધીના સ્વરો વપરાતા જોવામાં આવતા નથી કેમકે ફરેક મનુષ્યના કંઠમાંથી ૩ સમકના સ્વરો નીકળી શકતા નથી કોઈ સારા ઉદાહરણો જ પોતાના કંઠને સારી રીતે કાળીને તથે

સપ્તકમાં સરખી ગતિ કરી શકે છે; એ માર્ગ પ્રાચીન સમયમાં ચાલુ હતો. એને માટે એક રથજે કહ્યું છે કે,

મધ્યપદ્મજ સમારમ્ય મંદ્રપદ્મજાવધિ ક્રમાત્ ।

સમ્યાગાલાપનં કૃત્વા મધ્યપદ્મજે સમાપયેત્ ॥

મંદ્ર મધ્યપદ્મજ મધ્યે રાગવર્ધન મારમેત્ ।

ગત્વાતાનં તારકાન્તં મધ્યપદ્મજે સમાપયેત્ ॥

એટલે કે, મધ્યપદ્મજી આરંભ કરી ત્યાંથી નીચેના સ્વરો લેતા લેતા મંદ્રપદ્મજ સુધી ગાલ્યા જવું; અને મંદ્રસપ્તકના સ્વરો બરાબર બતાવીને મધ્યપદ્મજમાં આવી મળવું અથવા સમાપ્તિ કરવી એ પ્રથમ ક્રમ થયો. એ ક્રમથી મંદ્ર અને મધ્ય એ બે પદ્મજની વચ્ચે રાગના સંવર્ધનનો આરંભ કરી પછી મધ્યથી તે તારસપ્તક સુધી તાલ પસઠા લઈ પુનઃ મધ્ય પદ્મજમાં રાગાલાપ સમાપ્ત કરવો. આવો નિયમ પૂર્વે ચાલુ હતો. જે રાગોનો ઉદ્ભવ ખાસ તારસ્થાનથી થાય છે તેવા રાગોને માટે ઉપરનો જ નિયમ યોગ્ય લેવો. અને આ બધા નિયમોના ફેરફાર જે તે રાગ પરત્વે કરી લેવાય છે. મતસભ કે રાગનો આલાપ ધીમે ધીમે ત્રણે સપ્તકમાં પથેચ્છ કરના માટે ઉપરના નિયમો પ્રમાણે વર્તવામાં આવે તોજ રાગતું સ્વરૂપ બરાબર ખુલ્લું થઈ શકે છે.

(કૃ) રાગાલાપ કરવામાં અને તે રાગમાંનાં ગાયનોમાંના સ્વરોમાં એક સામાન્ય નિયમ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે છે:—

(અ) જે રાગોની પ્રકૃતિ અતિશય ગંભીર હોય અને જોમની ગતિ ત્રણે સપ્તકમાં અવિ-
ચ્છિન્ન હોય ॥ તેવા રાગોની આલાપ શરૂઆતમાં અતિશય ધીમી ગતિથી (એટલે કે વિલંબલયથી) કરવામાં આવે તોજ તેવા રાગોતુ ગાભીર્ય જળવાય છે; જોથી તેવા રાગોના આલાપ તથા ગાયનો વિલંબલયમાં ગાવામાં આવે છે. એને આપણે ધ્રુપપદ (ધ્રુપદ) ની પદ્ધતિ કહીશું. આથી કયા કયા રાગોમાં ધ્રુવપદો હોઈ શકે અને કયા રાગોનાં ન હોઈ શકે તેના નિર્ણય કરી લેવાય છે. રાગોતું સ્વરૂપ વિલંબલયમાં બતાવવામાં અતિશય કુશળતા બતાવવી પડે છે, અને એ કુશળતાના તારતમ્ય ઉપરથી ધ્રુવપદોની ગાયનક્રિયામાં ૪ પ્રકારની પદ્ધતિઓ પડી મળેલી છે; તેને 'મત' એ નામથી ગવેવાઓ ઓળખે છે. એ મતો (ધ્રુવપદોની પદ્ધતિ) ના ઉત્પાદકો શંકર, કૃષ્ણ, હનુમાન અને હરિત કહેવાય છે. હાલ જે કેટલાક ધરડા ઉસ્તાદો જીવતા છે તેઓ આ વિષે માહિતી આપતાં એ ચારે મતોના સંબંધમાં આ પ્રમાણે જણાવે ॥ કે—

શંકરમત—આ મત પ્રથમ ચાલુ હતો અને તે મત પ્રમાણે જ પૂર્વે ધ્રુવપદો ગવાતાં હતાં. એ મત પ્રમાણે ગાવાની પદ્ધતિ જળવી રાખી તેમાં સુધારો વધારો કરનાર મૂળ પુરૂષ દિલીના પ્રખ્યાત ખીનકાર નોબતખાં નામે હતા. તેઓ શાહજહાન બાદશાહના અમલમાં હતા એમ કહેવાય છે. તેમના વંશજો હાલ ક્યાં છે તે સમજતું નથી. એમની ધ્રુવપદો ગાવાની વાણીને (ગાન પદ્ધતિ) તેમના નામ ઉપરથી નોહારીખાની એ નામથી ગવેવાઓ

ઝોળખે છે. એ પદ્ધતિવાળાં કુપદો હાલ જહુજ જુજ સામગ્રવામાં આવે છે. બધેકે નથીજ સંબળાતા એમ કહીએ તો આવે.

કૃષ્ણમત—આ મતનો પ્રવર્તક તાનમેજ ગણાય છે અને તેની બાની ગુવરહારી ગૌરહારી કે ગોળગદારી એ નામથી હાલ બ્યા ત્યા ઝોળખાય છે. હાલ સર્વત્ર આ વાણીનાં જ કુપદો ગવસ છે.

ભરતમત—આ મતની બાનીને ડાગુરી બાની કહે છે. આ સંબંધમાં ગવૈયાઓ વિશેષ માહિતી આપી શકતા નથી. કર્ણાટક વગેરે દક્ષિણ તરફ આ મત ચાલુ છે, ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંથી એ મત ભુસાતો ભુસાતો નહિ જવો ચર્ચા મયો છે.

હરુમાનમત—હાલ હિંદુસ્થાનમાં આ મતની માન્યતા વિશેષ છે એ મતના પારિજાત, દર્પણ સંગીતાવર્ણવ વગેરે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે ને એ મતના કુપદો ખંડારીબાનીના નામથી ઝોળખાય છે આ બાનીને ખીલવીને જામથી નાખવાતુ ખાન કુચ્છામરસ નામના પ્રખ્યાત ગવૈયાને ધટે છે. આ પ્રમાણે અતિશય કે મધ્યમ રીતે વિદ્યબંધયયા શેવાતા રંગોના આવાપ અને તેને અંગે ગવાતા ગાયનો (કુપદો) ના ઠંગનો વિવેક છે.

(વૈ) જે રાગો સાધારણ ગંભીર હોય છે તે તથા જે અતિશય ગંભીર હોય છે તેમાંના યોગ્યક રાગોનો આલાપ સાધારણ નિમજ કે મધ્યમતિ-નયથી કરવામાં આવે તોજ તેમનું સ્વરૂપ સાફ દેખાય છે. જેથી તેવા રાગોના આવાપ તથા ગાયનો મધ્યમ રીતે નિમજ, પરંતુ વિશેષે કરીને મધ્યલયના અગથી યોજવામાં આવે છે. આ વર્ગના ગાયનો જવ લગતી પદ્ધતિ વાળા ગવૈયાઓ ઝોળખે છે પૂર્વ કુપદ ધમારના ગીતો ચાલુ હતા, તેમાં નીહા-મતખાન કે જેમને સદારંગ એ નામથી ગવૈયાઓ જાણે છે, તેમણે ટેલોક દેશર કરો ખ્યાલની પદ્ધતિ અમલમાં આણી, એ પદ્ધતિમાં બાહાદુરખા, દુલેખા, અદાંગ એ સર્વે એ સુધારો વધારો કરી સારા ખાયા ઉપર યુગે, કે જેમાંના ગાયનો હાન સર્વત્ર ગવાય છે. એતુ બધારણ નહાની નહાની તાનો, ગીટકીડી વગેરેથી યએલું છે આ પદ્ધતિના ગાય ઝામા મીયાં પેલારંગ અને તેમના પુત્ર મીયા નમ્મનમદ્દ તથા અબદુલ્લાઝાદમદ્દ અને તેમના પુત્રો હાદુખા, હસુખા એ બે ઘણા પ્રખ્યાત પુરુષો ચર્ચા મયા છે

(ક) જે રાગોની પ્રકૃતિ સાધારણ હોય, ને કંઈક અંચલ હોય તેવા રાગોનો આલાપ મધ્ય કે દુત લયમાં કરવાથી જ રાગનું સ્વરૂપ સારી રીતે જળવાય છે. જેથી તેવા રાગોના આલાપ તથા ગાયનો સાધારણ મધ્ય તથા વિશેષે કરીને દુત લયના અગથી યોજમાં આવે છે આ પદ્ધતિ ટપ્પાને નાખે ઝોળખાય છે એમાં તાન વિશેષ હોય છે ટપ્પાના ઉપાદક મીયાં શુવામનખી વસ્વદે શુલામ રસુલ ઉર્દૂ મીયાંસારી ગણાય છે.

(દ) જે રાગો સાધારણ મધ્ય, અંચલ કે દુદ પ્રકૃતિના હોય છે તેવા રાગોનો આલાપ મધ્ય, દુત એ બંનેની મિશ્રવચથી કરવામાં જ રાગનું સ્વરૂપ ઠીક લાગે છે, ને તેને માટે કુમરીની પદ્ધતિવાળાં ગાયનો ગ્યવામાં આવેલાં છે, કે જે સર્વે પ્રસિદ્ધ છે

(૬) જે રાગો અતિ સુદ્ધ, જેમની પ્રકૃતિ અસ્થિર, મધ્યમગર ગંભીર કે એને મળતી હોય છે તેવા રાગોનાં ગાયનો દાદરા, ગઝલ, હોરી, ડુમરી, રેખતા વગેરેમાં રચવામાં આવે છે. મુસલમાન ગવૈયાઓ આ બધાને કવ્વાલીયાની એ નામથી ઓળખે છે.

(૩૮) રાગોની પ્રકૃતિ જેમ ગંભીર, મધ્યમ કે સુદ્ધ ચંચળાદિ સ્વભાવથી ગણાય છે તેમ તાલોના સંબંધમાં પણ એવોજ નિયમ જોવામાં આવે છે. ધ્રુવપદ (ચૈતાવ), ધમાગ, સ્વલક્ષ્ય, તેવરા, ઝંપા એ બધા તાલો ગંભીર પ્રકૃતિને અનુકૂળ છે; જેથી ગંભીર પ્રકૃતિના રાગનાં ગાયનો પણ એ તાલોમાં જ રચવામાં આવેલાં છે. આડચૈતાલ, તિવવાડો, એકદો, ત્રિતાલ મુમરો એ તાલો મધ્યમ પ્રકૃતિને ધણુ અનુકૂળ છે; જેથી એવી પ્રકૃતિવાળા રાગના ગાયનો એ તાલોમાં રચવામાં આવે છે. ખ્યાલના વર્ગનાં ગાયનો આ તાલોમાં જ યોગ્ય છે. ટપા-માં તિવવાડો, ટપો એ તાલોજ યોગ્ય છે. ને સુદ્ધ પ્રકૃતિના રાગોને માટે ત્રિતાલ, હોરી, એન્તાવ, દાદરા, ગઝલ વગેરે સુદ્ધ તાલો ધણુ અનુકૂળ થઈ પડે છે. જેથી ડુમરી અને કવ્વાલી વર્ગનાં ગાયનો એ તાલોમાં જ રચાય છે.

(૩૯) પાક ૧ લામાં નૃત્યના તાંદવ એટલે મર્દાની અને લારસ્ય એટલે જનાની એ બે પ્રકાર જણાવ્યા છે. તેવા પ્રકારો રાગના સંબંધમાં પણ જોવામાં આવે છે. જે રાગો અતિગંભીર, બન્ધ, ઉદાર અને શાંત પ્રકૃતિના છે તે રાગોને મર્દાની (પુરુષ) વર્ગમાં ગણી શકાય, ને તેના કરતાં કમી પ્રકૃતિનાને જનાની (સ્ત્રી) વર્ગમાં ગણી શકાય. ભેરવ, માવકંઠમ, દિંડોલ, શ્રી વગેરે રાગો મર્દાની છે, ને ભેરવી, કાઢગડો, દેસ, ઝીઝીરી, પીલુ, ખરવા, માઈ વગેરે રાગો જનાની છે. રાગોમા પુરુષ, સ્ત્રી, પુત્ર ભાર્યાદિ કલ્પનાની ઉત્પત્તિ આ કૃપત્થી સાર્થ જણાય છે. હવે પુરુષ રાગ ગાવા માટે પુરુષ કંઠની જરૂર હોતીજ નોંધએ, અને તે કંઠમાંથી નીકળતા સ્વરોની ગંભીરતા, અચુક તરેહના ગમકો (કંપ) ની જરૂર, તથા તદનુરૂપ શરીર એ બધું હોવું જોઈએ જ એ સમજી શકાય તેમ છે. એજ રીતે સ્ત્રી રાગો ગાવા માટે સ્ત્રી કંઠની જરૂર, તેમાંથી નીકળતા રૂંકે મલ સ્વર, ઉચ્ચ તીક્ષ્ણ ગ્વગ, નવાની નવાની તાનો, મુરેનીઓ વગેરે, તેમજ તદનુરૂપ શરીર, એ સઘળું હોવાની ધણીજ જરૂર છે. આમ બે પ્રકારની બહુ સુદર યોજના અમલમાં મુકાય તોજ સંગીત પેતાની અનુકૂળ પ્રકૃતિમાં પ્રકટ થઈ શકે તેમ છે, અને તેજ હેતુએ તથા નિયમોને લઈ બધી વ્યવસ્થા ગાતા પુરુષોએ કુદરતને અનુકૂળ સમયે કરેલી છે. એથી આપણું સંગીત સર્વ રીતે સુંદર, સ્વાભાવિક, રસભાવાનુકૂલ અને ગ્રાસપૂર્ણ બન્યું છે.

સ્વરો બે કે કંઠના (વોકલકોર્ડ) માંથી જ નીકળે છે તોપણ તેને માટે નાભી, હૃદય, કંઠ અને મૂર્ધા (મસ્તક) એ ચાર સ્થાનોથી પ્રયત્ન થાય છે, તેમાં નાભી પ્રયત્નથી ગંભીર સ્વરો, હૃદય પ્રયત્નથી મધ્યગંભીર સ્વરો, કંઠથી સ્પષ્ટ ને સન્ન સ્વરો, તથા મૂર્ધાસ્થાનના પ્રયત્નથી ઉચ્ચસ્વરો નીકળે છે. આ ચારમાંથી પ્રથમના બે પ્રયત્નવાળા સ્વરો પુરુષ કંઠમાંથી સદજ અને સ્વાભાવિક નીકળી શકે છે, ને બીજા બે પ્રયત્નવાળા સ્વરો સ્ત્રીકંઠમાંથી સદજ નીકળી શકે તેમ છે. આથી પુરુષરાગ ગાવા માટે પુરુષકંઠ અને સ્ત્રીરાગ ગાવા માટે સ્ત્રી કંઠની જરૂર સમજી શકાય તેવી છે. ધ્રુવપદ, ખ્યાલ, ટપા એ પુરુષ વર્ગને માટે યોગ્ય છે અને

હુમરી તથા કંવાલી વર્ગનાં ગાયનો સ્ત્રી વર્ગને માટે યોગ્ય છે. અને તે નિયમે જ દાલ સર્વે વ્યવદાર આવે છે. વાજીત્રોમાં પણ એવો ભેદ રાખેલો જણાય છે. પુરખને માટે તંબુરો, મૃદંગ એ ખાસ વાદ્યો, અને સ્ત્રી ગાનારીને માટે તેના સુકોમલ કંઈતું અનુકૂળ કરનારી મારંઝી, તબલા, મંજીરા એ ખાસ વાદ્યોની ઓકવણ કરેલી છે. ધ્રુપદ, ધમારનાં ગીતોના સ્વરો નાબી અને હૃદય સ્થાનના પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતા કંપવાળા ગમકોથી લેવાય છે. ખ્યાલ, ટપાનાં ગીતોમાંના સ્વરો નાબીસ્થાનનો બહુજ યોડો ભાગ, હૃદય અને કંઠ સ્થાનનો જરા વિશેષ ભાગ, અને સહજ મસ્તકસ્થાનનો ભાગ સર્વ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, ને હુમરી કંવાલી ગીતો માટે કંઠ તથા મસ્તકસ્થાનના સ્વરો લેવાય છે. આથી ધ્રુવપદ, ધમાર ખ્યાલ (અસ્તાઈ) ટપા એ પુરપે ગાવા યોગ્ય અને હુમરી, કંવાલી એ બધું સ્ત્રીએ ગાવા યોગ્ય સ્ત્રીકારવામાં આવેલું છે તે વ્યવસ્થા બહુજ સુકિત પૂર્ણ છે.

(૪૦) રાગ અને રૂપક—ગંગા સ્વરૂપ, ગાંભીર્યાદિ વિષે જે નિયમો જોઈ આવ્યા, તેને જ મળતી વ્યવસ્થા રૂપકોની પણ છે. રૂપક એટલે પ્રબંધ, કવિતા, પદ્ય કે ગાયન. હવે તે કવિતા-ગાયનના ચરીરનો આકાર (આપ) અને તેમાંના વિષય પણ તેવાજ રાગાનુકૂલ હોવોજ જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે; અને તે હેતુથી ધ્રુવપદનું ચરીર અસ્તાઈ, આંતરા, મંચારી અને આભોગ એ ૪ ધાતુઓથી બનાવવામાં આવેલું છે. ખ્યાલનું ચરીર ધણુખર્ડ અસ્તાઈ, આંતરા એ ખેજ ભાગથી બનાવવામાં આવેલું છે; ટપાનું ચરીર પણ એવુંજ અથવા એથી કંઈક ન્હાતું રચવામાં આવેલું છે. હુમરી અને કંવાલી ગાયનોનું ચરીર પણ તેવુંજ પરંતુ કંઈ જુદીજ રીતથી નાજુક બનાવવામાં આવેલું છે. આથી ધ્રુવપદોનાં ગાયનો અતિમંજીર અને મધ્યમ પ્રકૃતિના રાગોમાં રચવામાં આવેલાં છે, અસ્તાઈ (ખ્યાલ) નાં ગાયનો લગભગ તેવાજ અથવા તેથી ઓછા અંચલ સ્વભાવના રાગોમાં રચવામાં આવેલાં છે. ભૈરવી, કાલી-ગણ, દેશ, મિંધુરો, કાશી, ઝંઝીટી, પીપુ, બરવા, ચમતી, મારૂ વગેરે જેવા લગભગ અંચલ પ્રકૃતિના રાગોમાં ટપાનાં ગાયનો રચવામાં આવેલાં છે; અને તેમના સ્વભાવને અનુકૂળ એવી કૃત ગતિ એજ હેતુથી રાખેલી છે. હુમરી અને કંવાલીનું પણ તેમજ છે.

ગાયનોના વિષય—જે પ્રકારના રાગ તેનેજ અનુકૂળ સ્વરો, ગાયનો, તાલ, ગતિ (લય) અને આસાપતી રચના કરવામાં આવેલી છે તે પ્રમાણે તેના વિષયો પણ તેવાજ પર્મદ કરવામાં આવેલા છે. પ્રભુભક્તિ, રાજ્યભક્તિ, રાજ્યની રત્નિ, મંગલકાર્ય, ધર્મ, પુરાણ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંગીતની શાસ્ત્રીય જ્ઞાનતો, હૃદયમાંની ઉદાર ઉત્તમ ભાવનાઓ, વગેરે મહાન મહાન વિષયો, ધ્રુવપદનાં ગાયનોમાં હોય છે. ખ્યાલ, ટપાનાં ગાયનોમાં સુખ્મત્વે શૃંગારરસ અને તદનુકૂળ નાચક નાચિકના હૃદયોમાંના ઉચ્ચ ભાવો, કવચિત્ પ્રભુભક્તિ, અને ખીન્ન કેટલાક સામાન્ય વિષયો હોય છે. ટપામાંનાં ગાયનોમાં દાલ તો શૃંગારના વિષયો આવે છે. અને હુમરી કંવાલીમાં તો કેવળ શૃંગાર જ વર્ણવવામાં આવે છે; કોઈક પ્રસંગે ભક્તિરસનું પણ વર્ણન જોવામાં આવે છે.

(૪૧) ગમક (સ્વરકંપ) વિષે—સગોના ગાંભીર્ય ચાંચાભાદિ સ્વભાવને અનુસરતા સ્વરો ગગમાંથી કે વાદ્યમાંથી કંપાવીને જુદી જુદી ગતિથી કહાડવા એ પણ એક ધ્યાન ખેંચવા લાયક વિષય છે. તેમ એકજ સ્વરકંપ નાબી, હૃદય, કંઠ કે મસ્તકના પ્રયત્ન (સ્થાન)

થી નો ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો તે ગંભીરતા, કે અચ્ચતાનો ભાવ ખતાવે છે. તેમજ તેજ સ્વરકંપ નો વિલંબ, મધ્ય કે દ્રુતગતિના વેગથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો ગંભીર, મધ્યમ કે અચ્ચ ભાવનો હૃદ્બોધક થાય છે, અને તેનો સંબંધ રાગની પ્રકૃતિ સાથે યોગ્ય લેવાય છે. સ્વરકંપને શાસ્ત્રોમાં ગમક એવું નામ આપ્યું છે. જેથી એ વિષેની સમજુતી આ પ્રમાણે છે.

સાંભળનારના મનમાં આનંદ ઉપજી શકે એવા સ્વરોના જુદી જુદી તરેહના કંપ ઉત્પન્ન કરવા તે ગમક કહેવાય છે. જેમ ડમરૂ અથવા ડાબલું વાગે છે ત્યારે તેમાંથી ગોંગાં હાં હાં...એવા ઉંકાર યુક્ત સ્વરો નીકળે છે, અથવા માકડાં રમાડનાર મદારીઓ જે ડમરૂના આકારની બંને બાજુએ આમકું જડેલી અને બંને તરફ દોની બાંધી તેના છેડા ઉપર ગાંઠો કે કાંકરીઓ બાંધીને જેવી કડકડટી બોલાવે છે અને તેમાંથી જેમ દરેક આવાતનો જુદો જુદો સ્વર દ્રુતકાળથી નીકળતો જાય છે તેવી રીતે સ્વરો ગગાઆથી કહાડવા તે ગમક છે. રતનાકરાદિ અંધોમાં જે ૧૫ ગમકો આવેલા છે તેમાંના નીચે ખતાવેલા ગમકો તે અમુક કાળથી ગતિવાળા ખતાવેલા છે. જેમકે:—

૧. લીન—દ્રુત વેગથી સ્વરોને કંપાવવાથી લીન નામનો ગમક થાય છે. કરતાં
૨. કંપિત—દ્રુતના ૩ વેગથી „ „ કંપિત „ „ „
૩. સ્ફુરિત— „ ૩ „ „ સ્ફુરિત „ „ „
૪. તિરિપ— „ ૩ „ „ તિરિપ „ „ „ ૧૬૭
૫. આંદોલિત—લઘુના વેગથી સ્વરોને કંપાવવાથી આંદોલિત ગમ
૬. વલિ—ગુરૂ (વક) ના વેગથી સ્વરોને કંપાવવા તે વલિ કહેવાય. વરૂપ તાનપલટા) જે આસપથી નો કોમળતાથી આવના આનંદ તો કુરૂલ નામનો ગમક કહેવાય
૭. પ્લાવિત—૩ લઘુ એટલે પ્લુતના વેગથી સ્વરોને કંપાવવા તે પ્લ

આ સાત ગમકો દ્રુત, લઘુ ગુરૂ અને પ્લુતકાળથી થતા કહેવા છે, એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય તેમ છે. જેને આપણે લઘુ, ગુરૂ, કાકપદ, હંસપદાદિ ૧૬ ॥ ૮ માં ખતાવેલા) કાળ કલા છે તેજ કાળના વેગથી ઉપગના ગમકોનું લક્ષણુ. જેરે સેવા આપ્યું છે એમ કહીએ તો તેથી તેમાં ગમકપણું રહેતું સમજી શકતું નથી. કેમકે, દ આલનારો લીન ગમક અને તેનાથી ઓછા વેગથી ચાલનારા બીજા ગમકો એટલી ગંડપવ ખતી જાય કે, તેનામાં અને તાનમાં કશો ભેદ જ રહેશે નહિ; ને એવા ગમકો વાદ્યમાંથી કે ગાનામાંથી સહજમાં નીકળી શકેજ નહી; જેથી એ દ્રુત, લઘુ, ગુરૂ અને પ્લુત તે (પાઠ ૪૪ ૭૦ થી ૭૭ સુધીમા જણાવેલા) અંગના કાળથી જ સમજવા જોઈએ ને તેમ સ્વીકારવાથીજ બધી વ્યવસ્થા બધ બેસી શકે છે. જેમકે, દ્રુત અંગના વેગથી એટલે કે એ માત્રના કાળથી સ્વરોને કંપાવવા તે લીન, તેનાથી અડધા કાળથી એટલે કે એક માત્રના કાળથી કંપાવવા તે કંપિત, તેનાથી ૩ વેગથી એટલે ત્રિઅન્વલિવાળા ત્રિઅલ્પકાળથી ચાલનાર તે સ્ફુરિત અને દ્રુતઅંગના ૩ વેગથી એટલે કે, ૧ માત્રના વેગથી સ્વરોને કંપાવવા તે તિરિપ કહેવાશે. તેમજ લઘુ અંગથી એટલે ૪ માત્રના કાળથી ચાલનાર

આંદોલિત; ગુરુમંત્ર એટલે ૮ માત્રાના કાળથી ચાલનાર વલ્લિ અને ૧૨ માત્રાના કાળથી ચાલનાર તે પ્લાવિત એમ સમજી લેવું જોઈએ.

આ સાત ઉપરાંત બીજા ગમકો જુદા જુદા ગ્રંથોમાં ધણી કલા છે; પરંતુ તે સર્વેનાં સ્વરૂપો બગબગ ધ્વાનમાં આવે તેવાં નથી, અને તેમાંના ઘણાક તો વાજીત ઉપર અમુક ક્રિયા કરી સ્વરો ઉત્પન્ન કરવાની નજરે આપેલા છે, કે જે અદિગ્યાં લખવા માત્રથી તે સમજી શકાય તેમ નથી.

રાગના આશાપમાં આ બધા ગમકો એની મેલેજ આવી જાય છે. જે સંગીતલેખનનું થોડુંક જ્ઞાન હોય તો ગાવામાં આવતા ગમકો સહેજમાં જોગબી શકાય તેમ છે; અને તે ગાયનની જુદી જુદી પદ્ધતિઓમાં વપરાવાથી દરેક પદ્ધતિની ખાસ કરીને કેવા પ્રકારની હોઈ શકે છે તે સમજી શકાય તેવું છે.

(૧૨) સ્થાપ—રાગનો એક અવવવ, ભાગ કે દેશ તેને સ્થાપ કહે છે. રાગસ્વરોના નકાના નકાના ટુકડા જે લેવાય છે તે અને જ્ઞાન પલટા તે બધા સ્થાપાલંકાર તરીકે ગણાય છે. એવા ૯૬ અલંકારો સંગીતરત્નાકરમાં આપેલા છે; ને તેના સ્વરો હાલ નાશ આપ્યા છે, જેથી હાલ એ વિષે કશું કહી શકાય તેમ નથી. ગરૈવાઓ ગાયનમાં જે જુદા જાત સ્વ-સમૂહો લઈ સમ ઉપર આવે છે, ને નકાની મહોટી તાનો લઈ રાગનો વિસ્તાર કંઈક નો બધા સ્થાપ અલંકારો જ છે. વળી આ વિષય અત્રે ટુંકમાં સમજાવી શકાય તેમ કંઈ જુદી એ વિષે આથી વિશેષ જાણવાની આરંભક વિદ્યાર્થીને જરૂર નથી.

અને મધ્યમ્પકાલાપ—કાંઈ પણ રાગનો આલાપ ઉપરના નિયમે કર્યા પછી તે રાગમાંનું તેવાજ અયય આવે છે. એ ગાયન પ્રુપદ, ખ્યાલ, ટપ્પા, હુમરી, કબાલી એ પાંચમાં ગડા, દેય, મિ અને તે વિલંબ, મધ્ય કે દુત્તમયમાંથી જે લપમાં રચાયેલ હોય તે પ્રમાણે પ્રકૃતિના રાગો ગાઈ રહ્યા પછી પુનઃ આલાપ આવુ રાખવો, તેને રૂપકાલાપ કહે છે. એને દુત ગતિ એ.

ગાયનો ગમકોનો સૂક્ષ્મ સંબંધ ધ્વાનમાં ગમવા ચોખ્ખો છે. સ્વર જો કે કંઈ નળી- (લય) આટો છે તોપણ તેને માટે નાબી, હલ્લ, કંઈ અને મસ્તક એ ચાર સ્થાનોથી પસંદ કરે છે. નાબીતથાનના પ્રયત્નથી અંબીત સ્વરો, હલ્લ સ્થાનના પ્રયત્નથી અધ્યમ્બીત, કંઈથી સ્પષ્ટ ને સરલ સ્વરો, અને મૂર્ધાસ્થાનથી ઉચ્ચ સ્વરો નીકળે છે. પાછળ જે તાલ સંકર, કૃષ્ણ, બરત અને હનુમાનના મતો જણાવેલા છે, તે દરેક મતમાં ખાસ પ્રયત્નવાન સ્વરોના ગમકો સ્વીકારાયા છે. જેમકે, સંકરમતમાં નાબિસ્થાન અને થોડો હલ્લ ભાગ, કૃષ્ણમતમાં હલ્લપનો થોડો ભાગ પરંતુ તેને નાબિસ્થાનના રૂપમાં આણી મીઠા વગેરેની વિશેષ જોડવણ રાખી છે, આથી કમાનની માફક લચકદાર ગમકો એ મતમાં વિશેષ લેવાય છે. બરતમતમાં નાબિ, હલ્લ, કંઈ અને મસ્તક એ ચારે ભાગના સ્વરો સાધારણ રીતે લેવાય છે, અને હનુમાન મતમાં નાબિ તથા હલ્લસ્થાનના પ્રયત્નલક્ષી સ્વરોને સ્પષ્ટપણે બતાવવામાં આવે છે. આથી એકજ ગમક જે જુદા જુદા સ્થાન પ્રયત્નથી લેવાય તો તેમાં કેટલો બધો ફેર પડે છે, અને અમુક વર્ગના ગમકોના વધગણ ઉપરથી ગાયનની પદ્ધતિઓમાં કરી રીતે ફેર પડે છે એ સંબંધી અવલોકન આપણા જુના ગાયક વર્ગ સાફ જોઈ જણાય છે.

આપણે ગાનાલાપ, દિ-તાલાપ, કાવ્યાલાપ, સાહિત્યાલાપ કે પદ્યાલાપ એમાંથી કોઈ પણ નામ આપી શકીશું. એ આલાપના બે પ્રકાર સામકારોએ જણાવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે:—

(અ) સ્થાયબંજની—રાગનો અવયવ તે સ્થાય, અને તેનું આલાપથી જે બંજન કંવું તે સ્થાયબંજન કહેવાય છે. ગાયનમાં અરતાર્ધ, અંતરા, સંચારી, આભોગ એ ચારે કે તેથી ઓછા ભાગો હોય છે, અને તે દરેક ભાગમાં સમગી અમુક જગાઓ હોય છે. તેમાંની કોઈ પણ એક જગા ઉપર અથવા જુદી જુદી વખતે દરેક જગાઓ ઉપર તાન-પદ્ધતા લઈ આવી પાડું તેનુંજ નામ સ્થાય બંજની છે. આમાં ગાયનનાં દરેક ચરણો તો જોખનાં તેમ કાચમ જ રહે છે, માત્ર એ દરેક ચરણમાં રાગનો જે અવયવ હોય છે, તેનુંજ આલાપથી બંજન (ભાવું) કે છુટું પાડું થાય છે તેથી તેને સ્થાયબંજની કહે છે.

(વ) રૂપકબંજની—રૂપક એટલે ગાયન (પદ્ય, કવિતા) અને તેના અવયવોને ભાગી નાખતી એટલે કે છુટી પાડનારી જે આલાપ તે રૂપકબંજની કહેવાય છે. એટલે કે ગાયનના દરેક શબ્દ કે અક્ષરો ઉપર તાન પદ્ધતા સેવાય તે રૂપકબંજની કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે આલાપ વિષે નિયમો છે, સંગીત રત્નાકરમાં આ વિષય સમાપ્ત કરતાં અધિકાર માત્ર એકજ લોકથી જણાવે છે કે,—

વર્ણાલંકાર સંપન્ના ગમક સ્થાય ચિત્રિતા ।

આલસિરુચ્યતે તર્જ્જૂર્ધૂરિ મક્ષિપનોહરા ॥

૩,૧૮૭

વર્ણાલંકાર, ગમક (સ્વરોના કંપ) અને સ્થાય (રાગના અવયવરૂપ તાનપદ્ધતા) એ ત્રણેથી સંપન્ન એવી જે મનોહર સ્વરશ્લોકરી, તે આલાપ કહેવાય છે. એજ આલપથી સુરતરંગિણીમાં કહ્યું છે કે—

ગમક વાગન વદુ માંતીસોં અલંકાર હૈ સેત્ત ।

અર્થિ ચિત્રિતા તાનકી, સો અલાપ અવરેલ્લ ॥ ૧૬ ॥

એટલે કે, ગમકના સ્વરો, અલંકાર, અને ચિત્ર વિચિત્ર તાન પદ્ધતા વગેરે સેવા તે આલાપ કહેવાય છે.

રાગનો આલાપ જો વાદ્યમાંથી વગાડવામાં આવે તો તેને રાગની છંડ અથવા જોડ-કામ કહે છે; અને તે ઘીન જેવાં જાંઘાં વાજીરામાં કરવામાં આવે છે. સિતાર, દિલર-બામાં પણ એ છંડ કરી શકાય છે.

પાઠ ૨૩ મો.

સંગીતનું કલાવિધાન.

(ગાયક, વાદક લક્ષણ વગેરે)

ગાયકોના બેઠ અને તેમનાં લક્ષણ—ગાયન ગાનારને આપણે સાધારણ રીતે ‘ગાયક’ કહીએ છીએ, અને વાજીંત્ર વગાડનારને ‘વાદક’ કહીએ છીએ. પરંતુ શાસ્ત્ર-કારોએ તેમાં અનેક પ્રકારો જણાવી, દરેક પ્રકારના ગાયક વાદકને જુદાં જુદાં નામ આપ્યાં છે. સાધારણ ગાયક, અને શાસ્ત્રમાર્ગ પ્રમાણે ગાનાર ગવૈયામાં ઘણો ફેર હોય એ સ્પષ્ટ જ છે. ગવૈયાને પ્રાચીનકાળમાં વાગ્ગેયકાર કહેતા વાદ્ એટલે વાણી, વાયા કે ‘માત્ર’ અને ગેય એટલે ગાયન કે ‘ધાતુ’ એવો અર્થ થાય છે, તેથી જ વાયા અને ગાયન એ બંને કરે તે વાગ્ગેયકાર કહેવાય છે. એવા ગવૈયાના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ૩ પ્રકારો છે. ઉત્તમગવૈયો કાને અને ક્યારે કહી શકાય તેને માટે સંગીતરત્નાકરમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે —

ગાયકશાસ્ત્રમાં કુશળ, કાશમાં પ્રવિણ, હૃદના અનેક ભેદોમાં પ્રવીણ; ઉપમા વગેરે અલંકારોમાં તેમજ અનુપ્રાસાદિમાં પણ પ્રવીણ; શ્રંગારાદિ રસોમાં કુશલ, ભાવવિભાવાદિ, તેમજ નવરસોમાં કુશળ, બધી કલાઓમાં (દેશરિધિતા, પાંચાશ્યાદિ વગેરેમાં) ચતુર, સમગ્ર ભાષાઓમાં પ્રવીણ, સંગીતમાં કુશલ, નૃત્ય, વાદ્યગીતમાં ચતુર, વૈષક (શારીર સંબંધ) માં કુશળ, દુતાદિ સિયોમાં, અનેક તાલોમાં અને કલાઓમાં કુશળ (ચાતી), અનેક કાકુરર (હર્ષ શોકાદિ વિકાર યુક્ત અવાજ) માં કુશળ, સમગ્ર પ્રતિષ્ઠાનાત્ ભેદને જાણનાર; સુંદર ગેય કરનાર, દેશી રાગમાં પ્રવીણ, સભાને જીતવામાં વાજપદ્મ, રાગદેશ નહિ કરનાર, આર્દ્ર ચિત્તવાળો, ઉચિત અનુચિતને જાણનાર, સુંદરચાળીના પ્રબંધ કરનાર, નવી નવી ચીજોને જાણનાર, બીજાના ચિત્તને જાણનાર, પ્રબંધ ગ્યવામાં ચતુર, દ્રુતગીતોને રચનાર, વિવિધ પ્રકારના ગીતોની જાણતું અનુકરણ કરી ગીત કરનાર, ગમકોમાં ચતુર, રાગાલાપ અને રૂપ કાલાપમાં પ્રવીણ, એકાગ્ર ચિત્તવાળો, અવધાની અને સુંદર શ્રવણી જે યુક્ત હોય તેજ ઉત્તમવાગ્ગેયકાર કે ઉત્તમગવૈયો કહેવાય છે.

+ સંગીત એ ખરેખરી રીતે જોતાં પ્રતિભાનું કાર્ય છે. જેથી પ્રતિભા એટલે શું એ વિષે કક્ષિતાય ટીકામાં બહુ સરસ સ્પષ્ટતા કરે છે કે—

સ્મૃતિ ઝર્પતોત વિષયા મતં, રાગાદિ ગોચરા ।

બુદ્ધિસ્નાત્કાલિકી પ્રોક્તા પ્રજ્ઞા ત્રૈકાલિકોપતા ।

પ્રજ્ઞાં નવનવોન્મેષ શાલિર્નો પ્રતિભાં વિદુઃ ॥

અર્થ—વ્યતિત વિષયવાળા ચિત્તે તે સ્મૃતિ, સમગ્રરૂપે જાણ્યાં આવતી તે તે સમયની તાત્કાલિકી બુદ્ધિ તે પ્રજ્ઞા; કે જે ત્રયકાલિકી માનેલી છે, અને જુદા જુદા-નવા નવા ઉન્મેષ (ઉત્તરોન્મેષ, ઉર્ધ્વોન્મેષ, તરંગો, વૃત્તિઓ) વાળી જે પ્રજ્ઞા તે પ્રતિભા.

ઉત્તમ ગવૈયાનાં આ જે બધાં લક્ષણો આપ્યાં છે તે જોવાથી મમજી રાકારો કે, અંગ્રેજીમાં જેને રોકરર ઓફ મ્યુઝિક એટલે કે ગાયનશાસ્ત્રવેત્તા કહે છે તે કરતાં પણ વિશેષ યોગ્યતા વાગેયકારમાં હોવી જોઈએ. જે માત્ર ગાયનને અતિશય કરે અને વાણીમાં મંદ હોય તે, અથવા તો જે માત્ર ધાતુ તથા માતૃ એ બંનેમાં સારા હોય, પરંતુ ઉપરનાં બધાં ઉત્તમ ગવૈયાનાં લક્ષણો ન હોય તેને મધ્યમ ગવૈયા કહ્યો છે. અને જે મનોરંજક વાણી કરે ને ગાયનમાં મંદ હોય તેને અધમગવૈયા કહ્યો છે. જે માર્ગ તથા દેશી એ બંને સંગીતને જાણે છે તે ગાંધર્વ કહેવાય છે.

ઉત્તમ ગવૈયાએ ઉપર જણાવેલું જ્ઞાન મેળવેલું હોવું જોઈએ, અને તે ઉપરાંત ગાવામાં સુંદર શબ્દ, ગીતના ગ્રહ, ન્યાસ, અંગ્રાદિ સ્વરોમાં ચતુરતા; મુખ્યત્વે ઉપરાંગમાં ચતુર, મુવ-પદાદિ પ્રબધો ગાવામાં નિપુણતા, અનેક સુંદર તાન પલટા લેવાની તૈયારી, અનેક પ્રકારની આલાપ અને ગમકાલંકારોમાં પ્રયત્ન વિના શોભાયમાન ગતિ કરવાવાળો, પહેલો કંઠ, તાલમાં સાવધાન, ગમને જીતનાર, અપાર રચાય (રાગના અવયવ) માં સંચાર કરનાર, સર્વ દોષોથી રહિત, અભ્યાસી, સુધડતા, ધારણા રાખનાર, ભજનમાં રક્ત, ઉત્તમ સંપ્રદાય એટલી બાબતો જાણી સારી રીતે ગાવું જોઈએ. મધ્યમ અને અધમ ગવૈયાઓમાં આ બધા વિષયોની ખામી હોય એ સ્પષ્ટ જ છે.

આ ઉપરાંત ગાયકતા આ પ્રમાણે ખીજ બેદો ગણાવેલા છે:—દરેક પ્રકારની શિક્ષણ પદ્ધતિ જાણીને શીખવવામાં જે કુશળ હોય તે શિક્ષકાર (માસ્તર, ગુરુ) કહેવાય છે. ખીજના ગાયનની નકલ કરનાર તે અનુકાર (નકલીયો) કહેવાય છે. રસથી યુક્ત તે રસિક. સાંભળનારાઓનું મન ખુશ કરે તે રંજક, અને ગીતમાં જે અતિશય બાવ રાખનાર તે ભાગુક કહેવાય છે.

આ બધા વર્ગો શાસ્ત્રકારોએ ઘણા પ્રાચીનકાળના પાડ્યા છે. હમણાં દિંદુરયાનમાં ગાયકોના જે જુદા જુદા વર્ગો ગણાય છે તે ઉપરનાજ તત્ત્વને મળતા છે. જુની અને નવી એમ બંને સંગીતપદ્ધતિનું પૂર્ણજ્ઞાન હોય અને જેને ગાયન, વાદન તથા નર્તન એ ત્રણેના ઘણા બારીક બેદોનું પણ જ્ઞાન હોય, તેમજ હંદ, પ્રબધ વગેરે સરસ રીતે ગાવા ઉપરાંત, શિક્ષક તરીકેની યોગ્યતામાં પૂર્ણ હોય તેને નાયક એવું નામ ગવૈયાઓ આપે છે. હાલનું ચાતુ સંગીતનું પદ્ધતિસર સાફ જ્ઞાન ધરાવે તે ગુણી કહેવાય છે. જેઓ મુવપદ, ખ્યાલ વગેરે સારી રીતે ગાય તે ગંધર્વ, કલાવંદ કે ગુણી તરીકે ગણાય છે. જે ગાયન વિદ્યા શીખવી શકે છે, પરંતુ જે ગવૈયાની પેઠે મીજલસમા બેસીને ગાતા નથી, છતાં જે પૂર્ણ જ્ઞાની તથા ગુરૂની યોગ્યતાવાળો હોય તેને પંડિત કહે છે. આ ઉપરાંત ગાકના મુવ ગાનાર તે પ્રપદીયા. ખ્યાલ, ટપ્પા ગાય તે ખ્યાલોયા. કુમરી, કપ્પાલી ગાય તે અત્યધ એવા વર્ગો કરવામાં આવે છે.

નાયકમાં જે ગુણો ને યોગ્યતા હોય તે ગુણો અને યોગ્યતા સ્ત્રી ગાનારીમાં હોય તો તેને નાયકજી કહે છે. રૂપ, મેલનમાં શોભાયમાન, સુંદર, મધુર સ્વરવાણી, ચતુર તથા ગવૈયાની મારફ જ ગાનારી હોય તેને ચતુરપ્રિયા એવું નામ સ્ત્રીકરમાં આપેલું છે.

વૃંદ કે બેંડની કલ્પના.

અંગ્રેજી રાજ્યના સહવાસ પછી આપણે બેંડ એ શું છે તે સમજવા લાગ્યા; તેને આપણી જુની ભાષામાં "છત્રીવાળું" કહેતા. એ રજ્જ અને કલ્પના કંઈ નવીન નથી. ગાનાર વગાડનારનો જે સમૂહ, જ્યાં કે ટોળું તેને પૂર્વે વૃંદ (બેંડ) કહેતા અને તેના ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ બેદો રત્નાકરમાં ગણાવેલા છે. એક જ માણસ ગાય કે વગાડે તેને એકલ, અને બે જણા ગાય તો તેને યમક કહે છે. એ ઉપરાંત વધારે ગાનાર વગાડનારનો સમૂહ તે વૃંદ કહેવાય છે. એમાં ૪ મુખ્ય ગાનાર, ૮ જણા તેની સાથે ઝંઙી ગાનારા કે સર પુરનારા, ૧૨ ગાનારી સ્ત્રીઓ, ૪ વાંસળી વગાડનારા અને ૪ મૃદંગ (પખવાજ) વગાડનારા, એમ ૩૨ માણસનું ટોળું હોય તેને ઉત્તમવૃંદ કહે છે. અથવા ૩ સરખા ગાનાર, ૪ ગાનારી સ્ત્રીઓ, ૨ વાંસળી વગાડનારા, ૨ મૃદંગ વગાડનારા અને ૨ મુખ્ય ગાનારી આગેવાન સ્ત્રીઓ હોય, એમ કુલે ૧૩ જણા હોય; અથવા તો ૧૦ સરખી ગાનારીઓ, ૨ વાંસળી વગાડનારા, અને ૨ પખવાજ મળી કુલ ૧૪ જણા હોય તો તેના વૃંદને પથુ ઉત્તમ કહે છે. ૨ મુખ્ય ગાનાર, ૪ જણા તેમની પાછળ સ્વર પુનાર, ૬ ગાનારીઓ, ૨ વાંસળી વગાડનાર અને ૨ પખવાજ હોય, એમ કુલ ૧૬ માણસના વૃંદને, અથવા ૧ ગવૈયો, ૪ સરખીગાનારીઓ, ૪ વાંસળી વગાડનાર તથા ૨ પખવાજ મળીને ૧૧ માણસોના ટોળાને મધ્યમવૃંદ કહે છે. એથી ઓછા ગાનાર વગાડનાર ટોળાને કનિષ્ઠ વૃંદ કહે છે.

આ ઉપરાંત ભરતમુનિએ કુતપ એવા નામથી ૩ વૃંદો દર્શાવે છે; તેને અનુક્રમે તત્કુતપ, અમનન્દકુતપ અને નાટ્યકુતપ એ નામ આપેલાં છે. તત્કુતપ એટલે સર્વ તત્તુ વાદ્યો વગાડનારાઓનું ટોળું; કે જેને કલ્પ રટ્ટીગબેંડ કહે છે તે; અને તે સાથે વાંસળી, સરસાઈ, ચંપ, મુડરી, રણસંગિડ, મોટો તાલ આપનાર, એટલા હોય તો તે સર્વેના વૃંદને (કુતપને) તત્કુતપ કહે છે. એજ પ્રમાણે જેટલાં અવનકવાદ્યો (કેલ તામા, નગાર્, મૃદંગ, ડમર ઇત્યાદિ) છે તે સર્વેના વગાડનાર, તથા તે સાથે વૃંદ, કાંમીનેદા વગેરે અન્ય વાદ્યોના વગાડનારા ટોળાને અવનન્દકુતપ કહે છે. અને નાટકમાના સર્વે પાત્રો (એક દર) ના સમૂહને નાટકુતપ કહે છે.

ગાયકના રાપ.

ગવૈયાઓ ગાવા માટે જે તારે તેમનામાં જુના જુદા હોય જેવામાં આવે છે એવા રાપ સંગીતરત્નાકરમાં પચીસેક ગણાવેલા છે તે પ્લાનમાં સખવા જેના છે જેવા કે—

૧. સંકટ—દાંત પીસીને અક્ષરોનો ઉચ્ચાર કરનાર.

૨. ઉદ્ધૃષ્ટ—રસ વિના નકામી જુઓ પાડનાર.

૩. સરકારિ—ગાતી વખતે સરકાર કરે તો.

૪. બીત—બયથી ગાનાર.

૫. સંકિત—કડપથી અને સંકાપી ગાનાર.

૬. કંપિત—મુજતો અવાજ કાઢનાર.

૭. કરાલી—મધંદર મોં ફાડીને ગાનાર.

૮. રિલ્લ—ઓછી વધતી શ્રુતિવાળા સ્વરો એટલે કે બેસુ રવરાધી ગાનાર.

૯. કાકી—કામગીરીના હૂર અવાજ કહાડનાર.

૧૦. નિતાલ—એતાલો.

૧૧. કરબ—જિંદની પેડે જિંદી રોક કરી ગાનાર.

૧૨. ઉદ્ધ-વેદા જેવું મોં કરી અવાજ કરનાર.

૧૩. સોમક—ગાતી વખતે કપાળ, મોં અને ગળાની નસો બેઆંધ ને ફૂલામ તેવું ગાનાર.

૧૪. તુંબકી—તુંબકા જેવું ગળું ડુલાવી ગાનાર.

૧૫. વકી—વાકી રોક કરી ગાનાર.

૧૬. પ્રસારી—સરીરને ફેલાવીને ગાનાર.

૧૭. નિમીલક—આખો મીચીને ગાનાર.

૧૮. વિરસ—રસ વિના ગાનાર.

૧૯. અપસ્વર—રાગમા જે સ્વર વર્ગ હોય તેને ગાનાર.

૨૦. અભ્યક્ત—સ્વરો અને અક્ષરો ન સમજી શકાય તેવી રીતે ગાનાર.

૨૧. સ્થાનપ્રદ—ત્રણે સપ્તકમાં નહીં પહોંચી શકે તેવો.

૨૨. અવ્યવસ્થિત—વ્યવસ્થા વિનાનાં સ્થાનોથી ગાનાર.

૨૩. મિશ્રક—રાગમા બીજા રાગનું મિશ્રણ કરનાર.

૨૪. અનવધાન—સ્થાય, અંશ, મહાદિ સ્વરે ખ્યાલમાં નહીં રાખી ગાનાર.

૨૫. સાનુનાસિક—નાકમાથી આવું કહાડનાર.

ગજામાંથી નીકળતા સ્વર કે શબ્દના લેહ.

કંઠમાંથી જે સ્વરો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર ધ્યાન આપવાથી જલ્દી આવરો કે, કંઠની નસોમા ને કદ અતિશય હોય છે તો તેથી સ્વર જડો નીકળે છે, પિત્ત અતિશય હોય તો તેથી તીક્ષ્ણ-જિયો અને સાદ સ્વર નીકળે છે. અને વાયુના ભગવાથી જુડીજ તરેહનો નીકળે છે. એ ઉપરથી શાસ્ત્રકરોએ સ્વરોના વાતજ પિત્તજ કફજ અને એ ત્રણેના મિશ્રણથી સન્નિપાતજ એમ ચાર પ્રકાર પાડ્યા છે. કંઠમા કફના હોવાથી ઉત્પન્ન થનાર શબ્દને ખાહુલ કહે છે એ સ્વર કામલ અને મધુર હોય છે એજ સ્વર મંદ્ર તથા મધ્યમા પહોળા થાય તો તેને આહિષ્ટિ કહે છે. પિત્તના હોવાથી ઉત્પન્ન થનાર શબ્દ તે નારાટ ના મધ્ય ઓળખાય છે. એ શબ્દ ત્રણે સ્થાનમા ધન (નકર) જેવો ગંભીર હોય છે. વાયુથી ઉત્પન્ન થનાર શબ્દ તે ઘોરબક કહેવાય છે, ને તે ગસ વિનાનો, કઠોર અને જડો હોય છે. વાત, પિત્ત, કફ એ ત્રણથી ઉત્પન્ન થનાર શબ્દ તે મિશ્રક કહેવાય છે. આમા પછુ એક બીજાનું મિશ્રણ થાય છે પરંતુ આ સર્વમા નારાટ (પિત્તજ ધ્વનિ) અતિ ઉત્તમ અને ખાહુલ મધ્યમ ગણાય છે.

કંઠની નસોમા વાતાદિ દોષને લીધે, નીકળતા સ્વરોની આ બાબત ધ્યાનમા આવ્યા પછી, કેવા ગુણો વાળા કંઠસ્વર હોવો જોઈએ તે ગુણો ગ્લાનરમા આ પ્રમાણે ગણાવેલા છે.

૧. મૃદ—કાનને સારો લાગે તેવો તથા મૃદ સ્વર

૨. મધુર—તાર સ્વર, કે જે ગ્રૈહ, મધુર તથા મનોરંજક છે.

૩. એહાવક—અતિ સ્થૂલ નહીં, તેમ અતિ ઝીણો નહોતા જે સ્નિગ્ધ અને ધન હોય તેવો સ્વર

૪. ત્રિસ્થાનક—ત્રણે સ્થાનમા એકરૂપ એવો મનોહર સ્વર તે.

૫. મુખાવહ—સામગ્રીનાં જ મુખ આવે તેવો.

૬. પ્રચુર—સ્થૂળ એટલે કે મહોટો સ્વર.

૭. શ્રાવક—દૂરથી સામળવામા આવે તેવો

૧૦. કર્ણુ—સામળનાગને કર્ણુ ઉત્પન્ન કરે તેવો સ્વર.

૧૧. ધન—છેટથી અને પાસેથી સરખો સંભળાય તેવો સ્વર.

૧૨ સ્નિગ્ધ—ચક્ર નહીં અને દૂરથી મંભળાય તેવો

૧૩. અદ્ભુત—તેવની ધાગની પેઠે અવિચિત્ર એક સરખો સ્વર તે.

૧૪. મક્તમાન—સામળનાર અનુક્રમ થાય તેવો.

૭ કોમત - કોપય જેવો નાણુક ૨૧૨.

૮. ગાદ-પાટો ૨૧૩

૧૫ ૨૦ વિમાન-નિર્ભય કંઈથી માવામા
આનતો ઉત્તરવલ ૨૧૪ તે

આ પ્રમાણે કંઈસ્વન્મા કયા મુજો હોવા જોઈએ તે જણાવ્યા પછી, કેવા દોષ વાળો
૨૧૩ વર્ણવે છે તે જણાવવાની જરૂર છે, અને તે હેતુથી એ દોષો આ પ્રમાણે કહ્યા છે

૧ રક્ષ-સુધ, મનોહર નદી તેવો.

૨. રક્ષિત-પાટી ગએલો ૨૧૨

૩ નિસાર-એન્ડીના લાકડા જેવો સા
વિનાનો.

૪. કામિ-કલાક જેવો

૫ કટિ-નણે સ્થાનથી જે મુક્ત એવો
મુણુ વિનાનો

૬. કેણિ-કુ.ખની લાગણીથી જણાઈ આ-
વતો મન્દ કે તાર ૨૧૨ જેમા
આવે તેવો.

૭ કૃષ-ગ્રીણો ૨૧૩

૮. જગન-ગમેષ તથા જાંટના જેવો ભાગી
જતો ચર.

આ મને દોષથી મદિત અને ઉપ-જણાવેલા મુજોવાળો ૨૧૩ તેજ ઉત્તમ કંઈસ્વર
કહેવાય છે એવા કહ્યા કુરતી રીતેન મુરતા, પ્રીતિ, અભિરતા, માર્દવ, ધનતા, મિત્રતા,
કાંતિ વગેરે અંગો હોય તે મારીર કહેવાય છે ઉત્તમ કંઈ હોવો એ ઉદ્દત્તી બક્ષીમ છે,
અને તે પૂર્વજન્મમાં કરેલા વિદ્યાલન, તપ, ધર્મની ભક્તિ અને એજ જ બીજાં સુકૃત્યોથી
જ આ જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય છે

સમીક્ષાના અભ્યાસીઓને સૂચના.

આયન વાદનનું શાસ્ત્ર અને તેની કલાના સંબંધમાં, શરૂઆતથી શીખનાના અભ્યાસ
રીતો માટે જે પ્રમાણ વિવેચનની અને મોવલો તથા આવેલોની જરૂર હતી તે સ્વર્ણ
બાબનો આ મથમાં આવી ગઈ છે. અભ્યાસીએ સવારે ૫ વાગે હિન્દુ મુખ માર્ગન કરી
નાહી ધોઈ પરિન થઈ અભ્યાસમાં ગેજ એક કનાક ગાણે જ જોઈએ પ્રથમ આવેલો
અભ્યાસ વિશેષ કવો, હાથેનિયમનો સ્વર છેડીને પછી તે સ્વ-માં કંઈમાંથી સ્વર કહાડી
આસને પુનઃ કુટી આપણી હાતીમાં જોડેલો કમ હોય તે પ્રમણે સ્વરને સંભારવો સ્વસ્વમાં
આ પ્રમાણે કમ બર્ણા પછી દિ સ્વ-માં, પછી એક એક સ્વર લઈ અનુક્રમે તારસપકના સ્વ
સુધી જઈ તેજ પ્રમાણે અવરોહી કરવી આમ લગભગ અડધો કનાક સ્વસ્વપકના કર્યા
પછી થોડાક અલંકારો લઈ તે કાચમકામાં, પછી ભેર-ગીમાં, પછી તોડીમાં, પછી પૂર્ણમાં
અને કાફી તથા કલ્યાણમાં ગાવા કે વગાડવા આથી સ્વર અને ગમનું સાધન ઉત્તમ થઈ
સકશે. આ પ્રમાણે એક કલાક કસરત કર્યા પછી ગઈ કાલે જે આયન અભ્યાસ માટે લીધું
હોય તેની પ્રેક્ટીસ (કસરત) કરવી એમ નિશ્ચ નિયમથી કરવું

અભ્યાસીએ અદ્યતન પાણુ શરીરમાં વીર્યનો જેમ વિગેષ જમાવ હશે તેમ કંઈ
સ્વર તીક્રણ, નિરાશ અને ધન રહેશે, ને ખાસ કરીને કમ મુટવાની તાબત સારી રહેશે.
અહરમે નૈષ્ઠિક અદ્યતન પાણુ નૈષ્ઠિક અદ્યતનને અર્થ એ છે કે, જે દિવસો પાંચે જ હોય
અને શાસ્ત્રે જે જે દિવસોને માટે આશ્રય આપેલી હોય તે દિવસ સિવાય કોઈ પણ સમયે
તીર્યની હાનિ ન થવા દેવી સ્ત્રીઓને માટે પણ એજ નિયમ સમજી લેવો

જે અભ્યાસીઓને માવા ઉપર વિશેષ રૂચિ ન હોય પણ વાજીંત વગાડવા ઉપર વિશેષ રૂચિ હોય તેમણે વાજીંત ઉપર ઉપર પ્રમાણે રહેવારે વહેવા ઉઠી કસરત કરવી.

મીજલસમાં ગાયકે કેવી રીતે વર્તવું ?

પાંચથી વિશેષ સંભળનારા એકમ મળી, ગાનાર કે વગાડનારનો હુન્નર સંભળવા જે રચને ભેગા થાય છે, તેને મીજલસ કે સભારથાન કહે છે. ડેટવાક મહોટા રૂપમાં જલસો એવું નામ આપે છે. ગાયન ગાનાર તે ગવયો કે ગાયક કહેવાય છે, ને વગાડનારને વાદક કહેવાય છે. જેમ ગાયકના મુપદી-૧, જખાલીવા, અતાર્ધ વગેરે પૂર્વે જાણીતેના નામો છે, તેમ વાદકના પણ જુદા જુદા નામો છે. સિતાર વગાડનાર તે સિતારીયો, તમનાના બજાવવાને તખલસી, પખવાજના બજાવવાને પખાવજી, ઘીન વગાડનારને બીનકાર, વગેરે જુદા જુદા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. મીજલસમાં ગાનાર મુખ્ય હોય છે, અને તેની પાછળ વાજીંતો વગાડનારા (સાજીંત) જેમ છે ગવૈયો પોતાના હાથમાં તંતુરો લઈ ગાય છે, અથવા તેની પામેનો માર્ધ સદાવક હોય તો તે વગાડે છે, ને ગવૈયો છુટો રહી ગાય છે તખલસી કે પખવજી એ બેમાંથી જે એક હોય તે ગવૈયાની હામી તન્દ, પણ તેની મામે ભેસે છે, ને તંતુરો, દિનરૂઆ સાંગી કે ઊર્ધ્વ પણ જતનો સ્વ-વાદક હોય તો તે જતમણી તન્દ બેસે છે જે હા-મેનિયમ હોય તો સ્વર આપવા મટે ગવૈયાની પાછળ ગખવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સર્વે વ્યવસ્થામાં ગોઠવાયા પછી, સૌ પોતાપોતાના વાજીંતો મેળવી લે છે જે હા-મેનિયમ હોય તો તેમાંનો જે સ્વર ગવૈયાના કંઠને માફક આવે તે સ્વર પ્રથમ છેડે, પછી તંતુરો એ સ્વરમાં બરાબર મેળવે, ત્યાર બાદ તમજી કે પખવાજ મેળવી લેવું એટલું થયા પછી દિનરૂઆ કે સાંગીને મેળવી લેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સર્વે વાજીંતો એક રહના એકરસ મળી ગયા કે પછી ગાનાર શાત ચિત્તથી પોતાની ગાવાની ક્રિયા કરવા માટે છે.

ગાયકે પોતાનો કંઠ વાત અને કરના માર્ધ પણ હોય કે નિકાર સહિત રાખવાની ધણી જરૂર છે અને તે માટે મીજલસના વખતની પહેલાં ઓગામા ઓગા ૬ કલાક પહેલાં જમી લેવું જોઈએ કેમકે ખાધેનો ખોરાક બધા સુધી હોજરીમાં લેય છે ત્યાં સુધી શરીરમાં આળસ, તંદ્રા જરૂરતા વગેરે બનાય છે, ને તે ઉપરાંત જરૂરનો પડો બાબર ઉમાનને તેની જીર્ણ (જામી) ગતિને લીધે કંઠસ્વરનો દમ બરાબર મુકાય છે તે ક્રિયા એ પડાઈ થવામાં મુશ્કેલી પડે છે. વળી આળસ તંદ્રાને લીધે ગાયનવાદન ક્રિયામાં મુખ્યત્વે શાંતિ, અને તે સાથે સુકલ્પના અને પ્રતિભાની જરૂર હોય છે, તેની ગેનહાજરી રહે છે જેથી ગાયનક્રિયા કરવાની પહેલાં ૬ કલાક આઠાકથી ઓગા ખોરાક, અને તે પણ દલકો, દીપક પસંદ કરી ખાઈ લેવાની જરૂર છે જે ૨૪ કલાક પહેલાં ગાયકને એ સંબંધી કંઈક સૂચના મળે તો ગાયકે દલકો જુલાબ લઈ લેવો અને ત્યાર બાદ દલકો ખોરાક, શાત ચિત્તથી નિદ્રા અને મૌનવ્રતથી રહેવું જોઈએ આ પ્રમાણે નિયમથી ગયા પછી મિજલસના વખત અગાઉ ૬ કલાક પહેલાં બહુજ હનકો ખોરાક ખાવો અને બહુ ઠંડુ પાણી ન પીવું મિજલસમાં બેઠવાની પૂર્વે ચાલ કે કાશીનો ગરમાગરમ એક કપ પીવો, અને પાનસોપારી એનથી વગેરે મુખવાસ લઈ પછી મીજલસમાં બેસી ઉપર કલા પ્રમાણે વાજીંતો મેળવી બેઠકમાં ગોઠવાઈ જવું બધા

વાજાને છેડીને ગાયકે બાવના કરવી કે, “ હું દ્રાષ્ટ પવિત્ર અને દિવ્ય પ્રદેશમાં વિહાર કરવાનો છું, અને તે પ્રદેશમાંનાં નાદચ્છના અંશરૂપ રાગરાગણિઓનું ધ્યાન ધરી તેમનું આવાહન કરું છું; ને તે શુદ્ધરૂપમાં મ્હારા મગનમાં સૂરો. ” આમ બાવના કરી પછી સાંભળનાર (શ્રોતાઓ) તરફ જોઈ સેવું કે શ્રોતાઓ કયા વર્ગના છે; તેમને સ્વભાવથી કેવી જાતનાં ગાયનો પસંદ પડશે ? તે જાણી લીધા પછી તે સર્વને અનુકુળ એવાં શરૂઆતમાં એક બે શાસ્ત્રીય ગીતો જે રાગમાં હોય તે રાગના આલાપ સાથે ગાવાં, પછી યોગ્ય લૌકિક ગીતો ગાવાં, એમ હેરફેરથી ગાયકે ગાતા રહેવું; સામાન્ય લોકગીતોમાં ગાયકે પોતાની કુશળતા અને તૈયારી બતાવવાથી પણ શ્રોતાઓનું રંજન થઈ શકશે. શ્રોતા વર્ગમાં જે દ્રાષ્ટ ખાસ શાસ્ત્રીય રાગરાગણીનાં ગીતો સાંભળનાર હોય તેા તેમની દરખાસથી તેવાં ગીતો ખસ ગાવાં. આમ કરવાનું કારણ એ કે, ગાયકે શ્રોતાઓના મનને આનંદ આપવાનો છે, અને તેમને આ સ્મૃત્ત દુનિયામાંથી પાર એવા સુદૃઢ નાદતરંગમય સુદૃઢ વિશ્વમાં લઈ જવાના છે જેથી ઉત્તમ સ્વર, આલાપ, રાગસ્વરૂપ, ગીતની સુમધુર આલાપ, ગીતનો અર્થ અને તે અર્થમય બાવ એ બધું પ્રકટાવી શ્રોતાઓને મોહિત કરવાના છે અને તે વધારાગત કરવા માટે ગાયકે તક જવા દેવી નહીં.

શ્રોતાઓની ગાયકે વાદક પ્રત્યેની વર્તણૂક કેવી જોઈએ તે માટે પણ બે શબ્દ જણાવવાની જરૂર છે. શ્રોતાઓએ ગાયકને શબ્દોથી ઉત્તેજન આપવું. ગાયન કે આલાપની સમ જ્યાં આવે ત્યાં શ્રોતાઓએ “ વાદ વાદ, ” “ બહુ સાઈ, ” “ કયા ખાત હૈ ” વગેરે ઉત્તેજક શબ્દોથી ગાયકને વખાણવો. આથી ગાયક પોતાની ક્રિયા સદૃશ યતી જાય છે એમ સમજી વિશેષ આમળ વધી સાઈ કાર્ય કરી શકશે. શ્રોતાઓએ ગવૈયાના હોય તરફ ઓછી દૃષ્ટિ કરવી, પણ તેના સુસ્વરો, તાનબાજી, વિલંબલયની કુશળતા વગેરે તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું. શ્રોતાએ હમેશાં એવું આદી થવું કે “ ગાયક જે આનંદરૂપ નાદતરંગવાળા પ્રદેશમાં લઈ જશે ત્યાં આપણે જવું છે. ” આમ ધારીને પોતાનાં રાગ, ધ્યાન, કુશળતા એ સર્વ જરા બાજુ ઉપર રાખી, સાંત થઈ, ગવૈયાનું સાઈ નરસુ પણ સાંભળવું. ગાયકે અને શ્રોતા વર્ગે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, સંગીત એ દિવ્ય પ્રતિભાનું કાર્ય છે, તેા એ પ્રતિભા કંઈ ખેંચી લાવવાથી આવતી નથી; તે આવે છે ત્યારે મનાસ્થાનને જીતે છે અને બંનેને દિવ્યાનંદનો સ્વાદ ચખાડે છે. આમ હોવાથી ઘણી વખતે એમ બને છે કે, ઉત્તમ નામાકિત ઉત્સાહોની ગંભીર હોય છે ને ત્યાં પ્રતિભાની ગેરહાજરી થાય છે તેા તેમની ગંભીર પણ જામતી નથી; તેાપછી સાધારણ ગાયકની તેા વાત જ થી કરવી ? જેથી શ્રોતાઓએ બહુ ગંભીર બની, ક્ષતિબ્ધ દૃષ્ટિથી જોતા રહેવું, અને આદી થઈ રહેવું. ઘણા શ્રોતાઓને એવી ખરાબ ટેવ હોય છે કે, તેઓ મીજલસમાં આતીને બેમે કે ત્યાંથીજ ગરબડ કરવા માંડે છે, વ તચીત કરે છે, ગવૈયાઓ વાજાને મેળવે છે તેાપણ મેળવવા દેતા નથી ને અકંદરે શાંતિનો ભંગ કરી નાખે છે. આથી ગવૈયાનું મન પાછું ઠહે છે, ને તેમ થયું કે તેની પ્રતિભા હાજર થવામાં વિલંબ થાય છે. માટે આ જાણત શ્રોતાઓએ ખ્યામ ધ્યાનમાં ગંખી, શાંતિનો ભંગ ન થાય તેમ વર્તી ગવૈયા જે ગાતો જાય તેવા સારા અંશો તરફ જોતા રહી, શાખાથી આપતા રહેવી. આથી બંનેને લાભ છે.

હિંદી સંગીતની સુધારણા અને ઉત્તરિ વિષે સંગીતના શાખીનોને યોદ્ધિક સૂચનાઓ.

યુરોપ અમેરિકાના દેશોમાં આજ સુધી જેટલી વિદ્યાઓ અને કલાઓ શોધાઈ છે તેમાં દિનપર દિન સુધારો વધારો થતો જાય છે, તે સુધારાની યોગ્ય ઉપર ચઢતી જાય છે અને આપણી તથા એ દેશોમાંની દરેક વિદ્યા કલાઓની સરખામણીમાં આપણો દેશ જોજ પછાત છે. માત્ર સંગીત વિદ્યાકલાની બાબતમાં એથી ઉલટું જોવામાં આવે છે. આ વિદ્યા આજ આપણા દેશમાં એક અમુક્ય હીરો માટીથી ખરડાઈ કે લેપાઈ ગયો હોય તેની બરાબર પડી રહી છે, એ સંગીતરૂપ હીરાને સાફ ધોઈ, તેને પામા (પૈલુ) પાડી, દુનિયાની બજારોમાં સર્વે હીરાઓની બેજામાં મુકવાની જરૂર છે હાલ જે રિયલિટીમાં, એ છે તે રિયલિટીમાં કોઈ પણ દેશ તેનાથી ચઢતો નથી પણ ઉતરતો જ છે જેથી સંગીત વિદ્યાકલાના જે જે જિજ્ઞાસુઓ, શાખીનો કે સ્વદેશની વિદ્યાકલાના ઉત્કર્ષકો હોય તે તે સર્વેની ખાસ રૂઝ છે કે, તેની સુધારણા અને ઉત્તરિ કંવા માટે તન, મન અને ધનથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ સંગીત વિદ્યાકલાની સુધારણા શાખા અને શી રીતે કરવાની છે તે વિષેના માર્ગોની યોદ્ધિક દિશાઓ બતાવવામાં આવે છે

(૧) સંગીતલેખન (નોટેશન) પદ્ધતિ આખા હિંદુસ્તાનમાં એક હોવી જોઈએ, એ ખાસ ધ્યાનમાં નાખવા જેની બાબત છે અને તે વિષે પાઠ ૧૨ માં તથા અગ્રેજી નોટેશનની સરખામણીમાં જે જે જણાવ્યું છે તે ઉપરથી જણાઈ આવશે જ કે, આ પુસ્તકમાં અમે સ્વીકારેલી પદ્ધતિ જ સર્વથા ઉત્તમ ને સરન છે, એટલુંજ નહીં પણ યુરોપિયન નોટેશન કરતાં પણ ઉત્તમ છે, તો તેનો પ્રસાર સર્વ હિંદુસ્તાનમાં કરવો જોઈએ, કે જેથી આખા હિંદની સંગીતલિપિ એક થાય.

(૨). દેશજ ગીતો અથવા લૌકિક સંગીતોનો સંગ્રહ સંગીતલેખનથી કરવાની ધણી જરૂર છે જેમકે હિંદુસ્તાન, પંજાબ, મિથ, ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર, બંગાલ, મધ્યપ્રાંત વગેરે દેશોમાં લાના સામાન્ય જીવુરો જે ગીતો લગ્ન, જનોઈ વગેરે માગલિક તથા અમા ગનિક પ્રમગે હાન ગાય છે તેનો સંગ્રહ નોટેશનથી થવો જોઈએ. કેમકે રાગરૂપ રત્નો એ ખાણોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, જેથી એ ખાણોમાંની રેતી અને તેમાંના રત્નોનો પ્રાકૃતિક ને શાસ્ત્રીય સંબંધ શો છે તે જણાઈ આવે

(૩) શાસ્ત્રીય રાગનાં ગીતોનો નોટેશનના રૂપમાં સંગ્રહ કરવાની ખાસ જરૂર છે હાન જ્યાં ત્યાં પાછળ બતાવેલા ૫૦-૬૦ તરોજ પ્રચારમાં છે, પરંતુ હજી તો

* નાદબ્રહ્મયોગ એ નામનો નવો યોગમાર્ગ છે, અને તે વિષે અમે સ્વતંત્ર લેખ લખી રાખ્યો છે એ યોગ તદ્દન નવોજ હોઈ દરેક મનુષ્યથી અધિકાર પરત્વે ઓછા વધતા અનુભવથી પણ અજમાવી શકાય તેવો છે. પ્રસંગ મળ્યે એ મંથ પ્રસિદ્ધિમાં મુકારો.

x આને માટે જુઓ અમારૂં યોગદિવાકર. પૃ ૧૦૧ થી ૩૩૪.

સેંકડો રાગો અને તેના ગીતો એટલા પઠાત પડેલા છે કે, તે સર્વે ઉત્તમ ઉત્તમ જુના ગવૈયાઓની પાસેથી શીખી લઈ, તે સર્વેના નોટરુનો કરીને પ્રસિદ્ધ કરવા બેઠાએ હાન કંઈ નહીં તો ૨૦-૨૫૦ નામ ઘણા ગવૈયાઓ બને છે ને બીજા અપ્રસિદ્ધ ૨૦૦-૩૦૦ ગાનોની ચીજો આપેલો) નો નોપ જ થઈ ગયો છે તે દરેક ચીજોએ એક કીમતી રત્નો છે તે રત્નો જે ગવૈયાઓની પાસે છે તે ગાયાઓ સ્વર્ગમાં સીધાં જ તે આપણને પણ સ્વર્ગમાં ગયા વિના તે મળી શકે તેમ નથી જેથી મધ્ય પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ નાગો, તેમનાં સ્વરાત્મક સ્વરૂપો અને ચીજોએ મળેલા સમય સંગીતલેખનથી થયેા નેદરે આપણા સંગીતનો ખાન જાવનંત, કીર્તિનંત અને જગમગનો પ્રકાશ આખી દુનિયા ઉપર જે બાબતથી પરી શકે તેવો છે તે માત્ર આ એકજ બાબત છે, એ ઘણું જ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે

(૪) જેમ નોટશનથી તેમ આગેશન કે ફોનોગ્રાફની મદદથી ઉપત્તી બાબતો શ્રવણમાં સમજી શકાયે

(૫) આપણા દેશના વાજાગા સુધારો વધારો કરી, તેને શુદ્ધ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપી તે પ્રમાણથી સર્વ તત્ત્વવાદ, અવનંદ સુધિ અને ધન એ ચારે વર્ગનાં વાગેા બનાવી તેના કારખાના ઉદાગવાની જરૂર છે ગોથી આપણા દરેક વાગેા પણ સુધ રો અને દેશના વાદ્યત્રો ઉદ્યોગ સારા પાયા ઉપર આવશે

(૬) હાન હાન જોઈ, મેનાવગ પ્રમંથે જેમ અગ્રેજી એક વાગત આપણે સાબળાએ છીએ, તેમ તે જગોએ આપણી જુની વ્યવસ્થાના જ દો કે કુતપોષા સુધારો કરી જુદી જુદી તરેહના હિંદી મંડો કે ભારતીય કુટુંબો બનાવવાની જરૂર છે, અને સર્વે સમાજે તેને જ આવશ્યક આપવાની જરૂર છે

(૭) સંગીતશાસ્ત્ર ઉપર બાજ સુધી અનેક વિદ્વાનોએ અનેક અથો લખ્યા છે, તેમાંના પ્રાચીન અથે નો નોપબેગ કરી તેમને મૂળ અને બાબતથી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા, અને નામાકિત ગવૈયા, બજાવૈયા કે અથ કર્તાઓના જીવો તથા સમય સંગીતના કનિક આવ નાશપ દત્તિદાર્મો રચવા આજનુધી હિંદુસ્તાન અને યુરોપમાં એમ બેને દેશમાંની લાયકે રીઝોમાં લગભગ ૨૨૫-૨૫૦ નામીન હસ્તનિખિત અથો હોવા વિષે જણાય છે એ બધા અથો પૂર્વે આપા દત્તા એ રચ્ય છે, તેમાંથી માત્ર સંગીતગ્નાન પાંચિત રાગવિભોધ, કંપ્ય વગેરે ૮-૧૦ અથોજ દાય છપાયા છે ને હજી મેકડો અથો મેગરીને છપાવી નાખવાની જરૂર છે એ બધુ કાર્ય યશી તો જ મંગીતની શાસ્ત્રીય ગાળનોનો મ પૂર્ણ દત્તિદાસ લખી રહાયો, અને મંગીતનાં દરેક વિષયો વિશેના પ્રાચીન નિયમો શોધી કઢાવી તેમાં સુધારો વધારો કરી છપાયે

(૮) મંગીતના શિક્ષણ આટે પાઠશાળાની ખામ જરૂર છે અને તેમાં નાદ વિદ્યા, સ્વરગામ્ય, પ્રસ્તારગમ્યિત, રાગગામ્ય, ગાનક્રિયા, તાલવલયવિદ્યા, નાટ્ય શાસ્ત્ર, નૃત્યકલ્પા, નૃત્યકલ્પા છદ્ગાન રચના વિદ્યા અને આદિત્યશાસ્ત્ર એવા શાસ્ત્રનું પ્રયોગનિદ્ધ અને શાસ્ત્રસિદ્ધ સન જે તે વિષયના વિદ્વાન પ્રોફેસરોએ આપણુ બેઠાએ

આવી પાઠશાળા નીકળવાની આશા વ્યર્થ છે, પરંતુ પોતપોતાના ગામના સંગીતના જિજ્ઞાસુઓ એકત્ર મળી પોતપોતાને ગામે એક એક મંડળી કરીને રહે, તો એવી અનેક ગામોની અનેક મંડળીઓના સંમેલનથી ભવિષ્યમાં સંગીતની એક મહાસભા બંધાય, અને તે માર્ગે ઉપથી કલ્પના ત્રોટ કાળે અમલમાં મુકાય ખરી. આથી આવી પાઠશાળામાં અનેક મંગીતનિપુણ પડીતો અને ગાયકો કે કલાકૃત્યો ઉત્પન્ન થઈ શકશે.

(૯) સંગીતનું સંગ્રહસ્થાન, કે જેમાં સંગીતના દરેક વાદ્યો, તેના વગાડનારાઓ, પ્રાચીન અર્વાચીન સંગીતનિપુણોના ચિત્રો, ગગરાગણિઓના કલ્પિત પરંતુ સાહિત્યશાસ્ત્રાનુસાર ચિત્રો, દુનિયામાંના તમામ વાદ્યો, તેમના વગાડનાર, ગ્સ ભાવ અને પ્રકૃતિરૂપ મનોભાવનું દર્શન કરાવી શકાય એવા ફોટો-ચિત્રો વગેરે ગમના ઉપરાત સંગીતના તમામ પ્રાચીન અર્વાચીન મયો અને મહાપુરુષોના ચિત્રોનો સંગ્રહ રાખવો આ વાત અમલમાં મુકવા માટે જે તે વસ્તુઓનો સંગ્રહ, દરેક ગામની નહાની નહાની સંગીત મંડલીએ કરવો અને તેવો સંગ્રહ, આવા મહા સંગ્રહસ્થાનને એ મંડળીએ સંપૂર્ણ કરી ઉત્તેજન આપવું.

આ પ્રકારે સંગીતના કેન્દ્રરૂપ એક મહાસભા, પાઠશાળા અને સંગ્રહસ્થાન આપ્યા હિલ્લે માટે હોવાની ખાસ જરૂર છે, અને એ કેન્દ્રમાંથી આપ્યા દેશમાં સંગીત સળવી સુધા. વધારાની ગતિઓ ઉત્પન્ન થઈ તેનું ફન મૂળ કેન્દ્રમાં આવી મળવું જોઈએ આ સર્વ અમલમાં મુખ્ય માટે અહીં પ્રજાની મદદ મેળવવી, ગમ મહારાજાઓનો નિયમિત આશ્રય મેળવવો, દરેક નાટક કંપનીઓએ દરેક વર્ષે જે જે ખેતો ઉત્તેજનાર્થ આપવા વિનવવું, અને આપણા દયાળુ મરજા પમે હાંટરીના રૂપમાં મદદ મેળવવી વગેરે અનેક ઉપાયો છે એ સર્વ અમલો ધ્યાનમાં રાખી, દરેક જિલ્લામાં યથાશક્તિ આ મહામલ કરવા ઇચ્છા રાખશે તો યત નારાયણના દર્શન કરવાનો મુદ્દેશ કોઈક જો પચું ખાસ આવશેજ એવી ભારી આશા રાખી શકાય છે.

આ પ્રમાણે સંગીતના દરેક ટોચીન અને આ કલા કાર સ્વાભાવિક પ્રીતિ ધરાવનાર સ્વદેશ પ્રેમી પુરુષો, આ વિદ્યાનાના અભ્યાસ અને અભ્યાસના નામે સમગ્ર જન સમાજને સુનમ થઈ પડે તેમ કલામાં પોતે યથાશક્તિ મલ કરવું એમાં જ ખરૂં દેશ પ્રેમ તથા પરોપકારરૂપ ધર્મ એ બંને સમાવના છે દરેક મનુષ્ય આ રીતે પોતપોતાની કલા અને શાસ્ત્ર ખીનતવામાં લક્ષ આપી શકે તો તેમાં સમગ્ર દેશનો સર્વ જાણુથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સમાજની છે તે સ્પષ્ટ છે.

સંગીત એ નાદબ્રહ્મયો છે અને યોગના જેમ યમ, નિયમ, પ્રાણસામાદિ આદિ અંગો છે તેમ આના પણ છે. ગાયકે પોતાનું વર્તન કે યાનિય ઉત્તમ રાખી યમ નિયમરૂપે એ યોગસાક્ષીમાં જણાવેલા અંગો પ્રમાણે વર્તવું આમનમાં વીરમન નખવું. પ્રાણાયામ તરીકે સ્વરને જેટલા દીર્ઘકાળ સુધી ટકાવી રખાય ત્યાં સુધી ટકાવી રાખવો એન જ સમજવાનો છે, પોતાની ઈન્દ્રિયોનું જહાર કરવાનું વનણુ એવી રાખી અદ્ય સમેટી લેવી તે પ્રલાહાર છે, સ્વરોની સુસ્વરવાદ્ય દેશમાં જ પોતાના કંઈને રોકવો તે ધાણુ અને જે રાગ આવો હોય તેનું દેવતાત્મક ધ્યાન કરવું તે ધ્યાન છે, અને એ ધ્યાન એકગમ જામી જાય,

ને શ્રોતાગાતા બંને એક રૂપતાને પામે તે મુખાધિ છે. આ સ્થિતિમા આવ્યા પછી જે આનંદ થાય છે તેથી, જાણ જગતના વાસ, દુષ્ટો વગેરે સર્વ બુદ્ધિભય છે. આજ કાળથી સર્વ કાર્મ મનુષ્યોએ પોતાથી જે રીતે બને તે રીતે, પણ પરમાત્માની ભક્તિ સંગીત દ્વારા કરવી એ ભક્તિ સંગીત દ્વારા કરવાથી ભક્તિની જે અર્પણ (ઊંચો) સ્થિતિ તેમા ભક્તિ ત્વગથી પ્રવેશ પામી શકે છે, અને અખડ શાંતિ—આનંદનો અનુભવ લઈ શકે છે. શેજ ગરે નિદ્રા લેવાની પૂર્વે, દરેક ઈશ્વર જ તે પરમાત્માની ભક્તિ સંગીત દ્વારા કરવાનો નિત્ય નિયમ ગમવાથી બેઠે લાભ છે એથી મન અને મગજના તંતુઓને વિશ્રાંતિ મળે છે, અને નિદ્રામા પણ મનની વૃત્તિ ૫ માત્રા સાથે જલ્દી નેમચેવી હોયની । તેજુ લાગવા માટે જ એજ કાળથી એક સ્થળે જમવાન નારદને કહે છે કે, હે નાદ ! હું વંદુકમા નથી, તેમ યોગીઓના હૃદયમા પણ નથી, પરંતુ જે ભક્ત મારા મુણેનું ગાયન—ભજન—કરે તેમના જ હૃદયમા હું એ કારણથી ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાના જેવ યોગ, ભક્તિ, જ્ઞાનાદિ અનેક સાધનો છે તેમ આ મગીત પણ એક સહેલું, પવિત્ર અને દૈવી માધન છે, તેા તે સાધનદ્વારા દરેક મનુષ્યોએ યથાશક્તિ શોધનો માર્ગ મેળવી લઈ, ૫ માત્રાને કે આત્માને ઓગળી દૃતકૃત્ય થયું.

ૐ શાંતિ શાંતિ શાંતિ

ગણપતરાવ ગોપાળરાવ, બર્વે.

(નાદબ્રહ્મોપાસક.)

અંગ્રેજી નોટેશન વિષે વિશેષ વિચાર.

પૂર્વે જણાવેલું જ છે કે, અંગ્રેજીમાં નોટેશનની બે પદ્ધતિઓ ચાલુ છે તેમાંની એકને સ્ટાફ (Staff) નોટેશન પદ્ધતિ કહે છે અને બીજીને ટોનિક ગોલ્ડા (Tonic solfa) નોટેશન પદ્ધતિ કહે છે. સ્ટાફ નોટેશનને આપણે રેખા બિંદુ સિપિ કહીશું અને ટોનિક સોલ્ફાને સ્વરાક્ષર સિપિ કહીશું. સ્ટાફ નોટેશનને સ્ટેવ (Stave : નોટેશન પણ કહે છે. આ પદ્ધતિ ધણી જૂની છે. એ પદ્ધતિનું બરાબર સ્વરૂપ ૫૦ ૩૦૫ થી આપ્યું છે. એમાં અમુક લાંટી કે ખાનામાં મીઠું સુકીએ તો અમુક સ્વર ગણાય છે, અને તે મીઠાને કાળના ચિન્હથી અંકીત કરી સ્વર અને કાળનું બંધારણ નક્કી કરી સંગીતલેખન કવી રીતે કરવું તે વિષે સમજાવવામાં આવેલું છે. હવે બીજી પદ્ધતિ જે

ટોનિક સોલ્ફા નોટેશન

તે વિષે થોડુંક જાણવાની જરૂર છે. આ ગ્રંથમાં અમે જે પદ્ધતિ સ્વીકારી છે તેને કવળ મળતી આવે એવી પદ્ધતિ તે આ છે. આમાં સાત સ્વરોને માટે નીચે પ્રમાણે ટુંકી સંજ્ઞાઓ સ્વીકારવામાં આવી છે.

સાત સ્વરનાં નામ.

દરેક સ્વરની ટુંકી સંજ્ઞા.

હેશી.	અંગ્રેજી.	હેશી.	અંગ્રેજી.
૧. ૫૬જ.	Do (ડો)	સ	d
૨. ત્રપમ.	Re (રે)	રિ	r
૩. ગાંધાર.	Me (મી)	ગ	m
૪. મધ્યમ.	Fah (ફા)	મ	f
૫. પચમ	Sol સોલ	પ	s
૬. ધૈવત.	: ah (હા)	ધ	l
૭ નિપાદ.	To (ટી)	નિ	t

આપણે કાનઢને માટે ~ આ ચિન્હનો અને તીવ્રને માટે ^ આ ચિન્હનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તેમ આ નોટેશનમાં કોમલને માટે સ્વરસંજ્ઞાના અક્ષરની પાછળ : (એ) વધારવામાં આવે છે. જેમકે, ~રિ મેં હેં ~નિ કોમલ લખવા હોય તો ra, ma, la, ta તીવ્રને માટે અક્ષરની પાછળ @ ધ) વધારવામાં આવે છે; જેમકે મ તીવ્ર લખવો હોય તો @ આમ લખાશે.

આપણામાં સમકનાં ચિન્હ @ તેમ આ પદ્ધતિમાં પણ છે. મધ્ય સમકના સ્વરો માટે કોઈ પણ ચિન્હ નથી. મધ્યથી ઉચ્ચતા તાર વગેરે સમકો માટે, સ્વરાક્ષરની જમણી બાજુએ માથાની જોડમાં 1, 2, 3 એવા આંકડા અને મધ્યથી નીચેના મંદાદિ સમકો માટે સ્વરાક્ષરની જમણી બાજુએ નીચે 1, 2, 3 વગેરે આંકડા લખાય છે. જેમકે, એક જ સ જુદા જુદા સમકોવાળો લખવો હોય તો નીચે પ્રમાણે લખવો.

આપણી રીતે સ સ સ સ સ હી હી
ટોં સોલ્ફા પ્રમાણે d₃ d₂ d₁ d d¹ d² t³

આત્રા તથા કાળ વિષે

શી બ્યવસ્થા છે તે ટુંકામાં જણાવીએ છીએ. સ્ટાફ નોટેશનમાં આત્રા અને તેના

દ્રુતાદિ નહાના કાળ વિભાગો અને ગુરુ વગેરે મોટા કાળ વિભાગો વિષેની સમજૂતી આપણા દેશી પદ્ધતિ સાથે પાઠ ૮ માં તેમજ પૃષ્ઠ ૩૦૫ માં આપેલી છે. ટાનિક સોદશમાં એ બધો ગોટાળો કાઢી નાખ્યો છે. તેમા ગુરુને માટે : આલું વિસર્જનું ચિન્હ અને લઘુને માટે : આલું પૂર્ણ વિરામનું ચિન્હ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. એ ચિન્હો સ્વરોની વચ્ચે મુકાય છે. આપણા કાળ સાથે એની સરખામણી આ પ્રમાણે છે.

દેશી કાળ	ચિન્હ	ઉદાહરણ	અંગ્રેજી કાળ	ચિન્હ	ઉદાહરણ
ગુરુ	S	સા	ક્રોચેટ	:	d :
લઘુ		સ સ	ક્રેવર	.	d, d
દ્રુત		સ્ સ્	સેમી ક્રેવર	,	d, d.
આલુ	~	સ્ સ્	ટેમી સેમી ક્રેવર		, d d.

એટલે કે આમાં ગુરુ કાળને માટે જે ચિન્હ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે, તે ચિન્હની વચ્ચેમાં લઘુ દ્રુતાદિ વ્યવસ્થા ઉપર પ્રમાણે યર્ષ રહે છે. હવે જો ગુરુ ઉપરાંતના કાળ માટે ચિન્હ કરવું હોય તો તે લઘુ ગુરુની જગાઓમાં આડી લાંટીઓ વધારીને કરી લેવામાં આવે છે. જેમકે:—

ધ્રુત (૩ માત્રા) સ્. d :—
 કાકપદ સ્. d :— મદા દસ પદ સ્.
 હસપદ સ્. d :— — : d :— — : — : — : — : — :
 દોઢ માત્રા (સાથે લઘુ) સ્. d , :

કાળના વિશ્રામને માટે આ પદ્ધતિમાં જુદાં જુદાં ચિન્હ નથી, પણ ગુરુને માટે જે વિસર્ગ રખાય છે તેની વચ્ચેમાં જગાઓ ફક્ત ખાલી રાખવામાં આવે છે. જેમકે,

હમપદ વિશ્રામ (સેમી ક્રેવ રેસ્ટ) : : :
 કાકપદ " (મીનીમ રેસ્ટ) : : :
 ગુરુ " (ક્રોચેટ ") : : :
 લઘુ " (ક્રેવર ") : : :
 દ્રુત " (સેમી " ") : : :

મતલબ કે ગુરુને માટે જે જગા નક્કી કરવામાં આવેલી છે તે જગાના લઘુ, દ્રુત, આલુના વિભાગો પ્રમાણે જાગ્રો પાડી નાખી તેમાં કાળનાં ચિન્હોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. હવે

તાલ વિષે

જરા વિસ્તારથી જણવાની જરૂર છે. અંગ્રેજી સંગીતમાં જેટલા તાલ વપરાય છે તે બધા ૫ ૩૦૫ ની નીચે આપ્યા છે.

આપણા દેશી તાલો ધણાખરા એ કે તેથી વિશેષ અંગવાળા હોવાથી તેમાં એ કે તેથી વિશેષ તાળીઓ મારવામાં આવે છે. જેમકે ત્રિતાલમાં ૩ તાળી, ચેતાલમાં ૪ તાળીઓ મારવી પડે છે વગેરે અંગ્રેજી તાલોનું તેમ નથી. તેમાં તો મને તે તાલ દરે તેની

એક જ તાળી આપવામાં આવે છે; જોયી તેમના તાલ એક અંગ કે બાર વાળા હોય છે. અને તે બારમાં જેટલી માત્રાનો ગણો આવે તે પ્રમાણે તેમના તાલની વિવિધતા જુદી જુદી ગણાય છે. કોઈ પણ તાલ, જેટલી માત્રાના સમૂહનો હશે તે સમૂહનું જ ચોક્કસ માપ થશે તેને મેઝર કહે છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે તમામ અંગ્રેજી તાલો ૨, ૪ કે ૮ માત્રાના એકતાલો અને ૩, ૬ કે ૧૨ માત્રાના દ્વિતરના પ્રકારના આવી જાય છે.

કોઈ પણ તાલના દરેક અંગ (બાર) મા જેટલા કાકપદ, ગુર, લધુ કે દુત લેવાના હોય તે પ્રમાણે દરેક તાલની અપૂર્ણાંકના રૂપમાં સંજ્ઞાઓ નક્કી કરવામાં આવે છે. અને તે સંજ્ઞાઓ પોતે જ તાલના નામ તરીકે વપરાય છે. જેમકે કુ (ફોર એઈટ) સંજ્ઞાવાળો તાલ (ટાઇમ) વગેરે. આ સંજ્ઞાઓ કહેવુંને આરબે રૂબલ કે બાસનું ચિન્હ મૂક્યા પછી લખવામાં આવે છે. અંગ્રેજી સંગીતમાં જેટલા તાલ વપરાય છે તેનું, આપણા દેશી તાલ માત્રાના સંબંધ સહિત કોઈક આપીએ છીએ.

ક્રમ	તાલ સંજ્ઞા.	તાલ (ટાઇમ નો નામો) આર.	દરેક બારમાં કેટલા કાળવિભાગ આવે તે.	તાલની કુલ માત્રાનો સમૂહ.	દેશી તાલની સંજ્ઞાઓ અને તે પ્રમાણે તાલ રચણ.
૧	કુ (ફોર)	૬ ૬ ટાઇમ.	૨ દ્વિગુર (કાકપદ)-મીનીમ	૮	માતૃપી જાતિ એકતાલ ૩
૨	કુ (ફોર)	૬ ફોર "	૨ ગુર-કોચેટ	૪	અગ્રજ જાતિ "
૩	કુ (ફોર)	૬ એઈટ "	૨ લધુ-કેવર	૩	પાક્ષિક જાતિ "
૪	કુ (ફોર)	૩ ૬ "	૩ મીનીમ	૧૩	પ્રત્યક્ષ સંકીર્ણ "
૫	કુ (ફોર)	૩ ફોર "	૩ કોચેટ	૬	દ્વિતર કે વ્રત ,
૬	કુ (ફોર)	૩ એઈટ "	૩ કેવર	૩	જલદ દ્વિતર
૭	કુ (ફોર)	ફોર ૬ "	૪ મીનીમ	૧૧	કાકપદ જાતિ એક તાલ
૮	કુ (ફોર)	ફોર ફોર "	૪ કોચેટ	૮	માતૃપી જાતિ "
૯	કુ (ફોર)	ફોર એઈટ "	૪ કેવર	૪	અગ્રજ જાતિ "
૧૦	કુ (ફોર)	સીક્સ ફોર "	૨ સાર્ધ કાકપદ ૬ કોચેટ	૧૨	પ્રત્યક્ષ સંકીર્ણ "
૧૧	કુ (ફોર)	સીક્સ એઈટ "	૨ સાર્ધ ગુર (૬ કેવર)	૬	દ્વિતર
૧૨	કુ (ફોર)	સીક્સ સીક્સટીન "	૨ સાર્ધ લધુ (૬ સેમી કેવર)	૩	જલદ દ્વિતર
૧૩	કુ (ફોર)	નાઈન એઈટ	૩ સાર્ધ ગુર (૯ કેવર)	૯	સંકીર્ણ જાતિ એકતાલ ૩

આમાના ૧, ૨, ૩, ૧૦, ૧૧, ૧૨ એ નળસ્વાળા તાલોને ડ્યુપલ (Duple) કે દ્વિકાળ વર્ગીય તાલ કહે છે કેમકે એ તાલોના દરેક આગમાં જે કાળવિભાગ આવે છે તે બે બેના સમૂહથી આવે છે, તેમજ ૪, ૫, ૬ અને ૧૩ નળર વાળા તાલોને ટ્રીપલ (Triple) કે ત્રિકાળ વર્ગીય તાલ કહે છે, કેમકે એ તાલોના દરેક આગમાં જે કાળવિભાગો આવે છે તે ત્રણ ત્રણના સમૂહથી આવે છે નળર ૭, ૮, ૯ વાળા તાલોને ક્વાડ્રુપલ (Quadruple) કે ચતુષ્કાળ વર્ગીય તાલ કહે છે, કેમકે તેમાના દરેક આગમાં જે કાળવિભાગો આવે છે તે ૪-૪ ની સંખ્યાથી જ આવે છે

ઉપરના તાલોની અપૂર્ણાકના રૂપમાં સગાઓ પાડેલી છે તેના અર્થ પૃષ્ઠ ૩૦૭ ની શરૂઆતમાં આપ્યો છે. દરેક આગમાં જે કાળવિભાગ જોટલીવાર લેવો હોય તેની સંખ્યા ઉપર લખાય છે, અને એ લેવાયતો કાળવિભાગ હસપદનો (સેમી બેવનો) કેટલામો ભાગ થય છે તે નીચે જણાવવામાં આવે છે જેમકે, $\frac{1}{2}$ (ફોર એક્ટ) નો અર્થ એ છે કે, દરેક આગમાં ૪ લઘુ લેવા હોય તો તે ઉપર લખાય છે, અને તે લઘુ, હસપદનો ૮ મો વિભાગ છે માટે તે નીચે જણાવાય છે એટલે કે દરેક આગમાં જે કાળ જોટલીવાર લેવો હોય તે ઉપરના આકાશથી સમજાવે અને તે કાળ ક્યોતે નીચેના આકાશથી સમજાવે તેવો એટલે કે આમાં હસપદને એકમ મ્યાને માની લીધો છે અને મહાહસપદ (બેવ) વ્યવહારમાં નહીં ગણતા, હસપદથી જ બધો વ્યવહાર ચલાવી, તેના ત્રાપથી તાલનું માપ કઠાય છે

તાલની આ વ્યવસ્થામાં એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે, દરેક આગ કે મેઝર (તાલ) મા જોટલા કાળવિભાગ આવે તે ઉપરથી તે તાલનું સ્વરૂપ જુદું જુદું માનવું પડતું એ વ્યવસ્થા બરાબર નથી એ વ્યવસ્થા મ્યુસીશિયન સંગીતની નજરે ચોંટી ગઈ પશુ ક્લિદી મગીતની દૃષ્ટિએ તે ચોંટી ગઈ પશુ યાદો નહીં કેમકે અમુક તાલમાં આટલાજ કાળ વિભાગ આવે જ એવો નિયમ હી શકતો નથી જેમકે, $\frac{1}{2}$ ટાઈમના દરેક આગમાં ત્રણ જ ગુરૂ આવે એમ કહી નથી જ લઘુ અથવા એક કાકપદ અથવા ૧૩ તુત પશુ આવે, એકદરે જ માત્રાનો મેળ સધાય નથી આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા જણાઈ આવશે કે, ત્રિપદ ખતાવેલા ૧૩ જાતના તાનમાંથી ૨ ૪ ૮ કે ૧૬ માત્રાના સમૂહવાળા તાલ એકતાલની જાતના છે અને ૩ ૬ કે ૧૨ માત્રાના સમૂહવાળા તાલ દ્વાદશની જાતના છે માત્ર ૬ માત્રાનો $\frac{1}{2}$ તાલ જુદો પડે છે ને તેને આપણે સંકીર્ણ જાતિ એકતાલમાં ગણીએ છીએ

દૈનિક સૌંદર્ય પદ્ધતિમાં કુલ તાલ ૭ જાતના જ માન્યા છે જેમકે ૨ પદ્મ, ૩ પદ્મ, ૪ પદ્મ ૬ પદ્મ, ૮ પદ્મ અને ૧૨ પદ્મ મેઝરમાં બધા તાલોને વહેલી નાખ્યા છે આ વ્યવસ્થા કંઈક ઠીક, સરલ અને સીધી છે આપણા ગુરૂ કાગને આરબસ્થાને માત્રાને તેને પદ્મ એવું નામ આપ્યું છે આદિ પદ્મનો અર્થ એક આસ અને બીજો ઉપાસ એ બંને લેવા માટે જે કાળ લાગે છે તે કાળ એવો સમજવાનો છે અને તેના જુદા જુદા મેઝર (સમૂહ) માં ઉપરના ૧૩ જાતને (કે જે સદા નોટિશનમાં સ્વીકારવામાં આવ્યા છે તેમને) નીચે પ્રમાણે વહેલી નાખ્યા છે

ટાનિક સોલ્ફ તાલનાં નામ. તેમાં સ્થાઈ તાલ ક્યા ક્યા સમાઈ શકે છે તે તાલો.

૧. દુ પદ્મ મેઝર	(દ્વિ ગુરુનો તાલ)	$\frac{૬}{૪}, \frac{૩}{૪}$
૨. ત્રી પદ્મ „	(ત્રિ ગુરુનો તાલ)	$\frac{૩}{૪}, \frac{૩}{૪}, \frac{૩}{૪}$
૩. ફાર પદ્મ „	(ચતુર ગુરુનો „)	$\frac{૩}{૪}, \frac{૩}{૪}$
૪. સીક્સ પદ્મ „	(ષડ્ ગુરુનો „)	$\frac{૬}{૪}, \frac{૬}{૪}, \frac{૬}{૪}$
૫. નાઇન પદ્મ „	(નવ ગુરુનો „)	$\frac{૩}{૪}$
૬. ટવેલ પદ્મ „	(દ્વાદશ ગુરુનો „)	$\frac{૩}{૪}$

એક લઘુ અક્ષરનો સ્વાભાવિક ઉચ્ચાર ચવામાં જેટલો કાળ લાગે છે તેને આપણામાં માત્રા કહે છે; એને જ ઇંગ્રેજ સંગીતમાં પદ્મ કહે છે. આ પદ્મનું માપ સ્થાઈ નોટ-શનમાં ને આપણી દેશી પદ્ધતિમાં એક જ છે, ટાનિક સોલ્ફ પદ્ધતિમાં ગુરુ કાળને પદ્મ તરીકે સ્વીકારેલું જોવામાં આવે છે. તો પણ એ લખના બેદનો પ્રકાર છે એમ વિચારતાં ધડીબર એમજ સ્વીકારી લઇએ કે, ટાનિક નોટશનમાં સ્વીકારેલી ‘પદ્મ’ તે આપણી એક જ માત્રા છે, તો ઉચ્ચના છ જાતના તાલોને (૫૦ ૭૮, ૭૯ માં જણાવેલા) એક-તાલના વર્ગમાના નીચેનાં દેશી નામો આપી શકશે.

ટાનિક તાલનું નામ.	દેશી તાલનું નામ.	ટાનિક તાલનું નામ.	દેશી તાલનું નામ.
૧. દુ પદ્મ મેઝર	દ્વયજ નતિ એકતાલ	૪. સીક્સ પદ્મ મેઝર	ચતુર્જ નતિ એકતાલ (દ્વાદરો).
૨. ત્રી પદ્મ „	ત્રયજ „ „	૫. નાઇન પદ્મ „	સકીર્ણ નતિ એકતાલ
૩. ફાર પદ્મ „	ચતુર્જ નતિ એકતાલ	૬. ટવેલ પદ્મ „	પ્રયુત નતિ એકતાલ.

આ છ જાતના તાલો નોટશનના રૂપમાં કેવી રીતે લખવામાં આવે છે તે વિષે થોડુંક જણાવી લઈએ. આપણા સુખમાંથી જે અક્ષરો નીકળે છે તે ઉપર ધ્યાન આપતાં જણાશે કે, કેટલાક અક્ષરો ઉપર બાર મુકાય છે અને કેટલાક ઉપર બાર નથી મુકાતે. બાર મુકીને ખોલાતી કિવાને એક્સેન્ટ (Accent) કે સ્ટ્રેસ (Stress) કહે છે. જે અક્ષર, માત્રા કે પદ્મ ઉપર એક્સેન્ટ હોય તેને સ્ટ્રોન્ગ (Strong) કહે છે, કે જેને આપણે તાળી કે તાલ કહીએ છીએ જે અક્ષર, માત્રા કે પદ્મો ઉપર તાલ પડતો નથી તેને વીક (Weak) કહે છે, અને જે અક્ષર, માત્રા કે પદ્મ ઉપર ખાલી આપવામાં આવે છે તેને મીડીયમ (Medium) કહે છે. સ્ટ્રોન્ગ અને મીડીયમ (તાળી અને ખાલી) ના નિયમે ૫૪ ૭૦ થી ૭૭ સુધીમાં જતાં પ્રમાણે જ છે. અને તે રીતે દરેક મેઝરના તાલ કેવી રીતે લખાય છે તે નીચે આપીએ છીએ.

સ્થાઈ નોટશનમાં દરેક તાલના દરેક બાર જે રીતે લખાય છે તે રીતે જ ટાનિકમાં પણ લખાય છે, પણ તેમાં થોડો ફેર છે. જે પદ્મ ઉપર તાળી કે આધાત હોય તે પદ્મ (અક્ષર કે સ્વર) ની પહેલાં મહોરિા જાગ આપાય છે અને જે પદ્મ ઉપર ખાલી હોય તે પદ્મ કે અક્ષરની પહેલાં નહોતો (એટલે કે અડધો) બાર લખાય છે. જેમકે—

૧. ૬૨ પદ્મ મેઝર. | સા : રી | ગ : મ | પ : ધ | ની : સાં
દેશી નોટશ્યનની રીત પ્રમાણે. સા રી | ગ મુ | પુ ધુ | ની સાં |
૨. ૩૧ પદ્મ મેઝર
દેશી રીત પ્રમાણે. | સા : રી : ગ | રી : ગ : મ | ગ : મ : પ
સા રી ગુ | રી ગુ મુ | ગુ મુ પુ |
૩. ૬૨ પદ્મ મેઝર
દેશી રીત પ્રમાણે. | સા : રી | ગ : મ | પ : ધ | ની : સાં
સા રી ગુ મુ | પુ ધુ ની સાં |
૪. ૨૧ પદ્મ મેઝર
દેશી રીતે. | રી : ગ : મ | મ : પ : પ
રી ગુ ગુ મુ પુ પ |
૫. નાઇન પદ્મ મેઝર
દેશી રીતે | ગ : મ : પ | મ : મ : રી | સા રી : સા
ગુ મુ પુ ગુ મુ રી સા રી સા

આ ઉપરથી એ પછી જ્યાંય આવશે કે ત્યાં જાને માટે મોટા બાર, અને ખાલીને માટે નાના બાર, તે તાળી કે ખાલી જે અક્ષર ઉપર પડે તેની પહેલાં અપાય છે. આપણામાં તો તાળી કે ખાલીને માટે અક્ષર કે સ્વરની નીચે—અને ૦ ચિન્હ અપાય છે; અને આપણામાં જે બાર અપાય છે તે તાલનાં અંગો તરીકે અપાય છે આપણા તાલની ગ્યના મૂરોપિયન તાલોના કરતાં જરા જુદી તરેહની અને નિઝપૂણું છે એ પછી ધ્યાનમાં રાખવાની ધણી જરૂર છે.

મ્યુઝીકલ સ્કેલ અથવા સસસ્વર માલ્લા.

ઉપર પ્રમાણે સ્વર અને તાલ વિષે જાણ્યા પછી સ્કેલની રચના વિષે જાણવાની ધણી જરૂર છે. સ્કેલ એટલે શું અને તે કેવી રીતે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે તે વિષે પૂર્વે ૪૪ ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨ અને ૩૦૮ માં સ્પષ્ટતાથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. એ વિષે હવે થોડાક વિશેષ વિચાર કરી આ વિષય પૂરો કરીશું.

૨૨૧ નોટશ્યનમાં સ્વરનાં નામનાં આઠાક્ષરોને બદલે લીટી તથા ખાનામાં ખિંડુઓ મુકવામાં આવે છે આથી જે નજર વાળા સ્વરનું જે નામ હશે, અને સ્વર જે લીટી કે ખાનામાં મુકતો હશે તે જગ્યા કામચ રહે છે. એટલે કે અમુક નજરનો સ્વર ટ્રેબલ કે બાસ કલેશની અમુક લીટી કે ખાનામાં જ આવે એવું હરી ચુકેલું છે, ને એમદરેક સમકના દરેક સ્વરે આકૃતિ ૩ માં જણાવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે ટ્રેબલ કે બાસ કલેશમાં લખાય છે, જેથી

તેમા સ્વરના ચિન્હની જગા કદી ફરતી જ નથી. ધારો કે, એ જ આકૃતિમાં બતાવેલ ૨૪ મા નંબરવાળા સ્વરને આપણે મધ્યસપ્તકનો સ્ત્ર નામ આપ્યું તો તે નામ અને તેના બિંદુની જગા હમેશાને માટે કાયમ ગણાશે. આપણા સંગીતમાં ગ્રામની દૃષ્ટિએ તેમ થતું નથી જો ૨૬ મા નંબર વાળા ગ સ્વરને ગ્રામ તરીકે ગણીશું તો તેને આપણે સ્ત્ર તરીકે ગણી લાંબી ૨૭, ૨૮, ૨૯ વગેરે નંબર વાળા સ્વરોને રિ ગ મ પ ધ નિ કહી, લાંબી આગળ પાછળની સપ્તક રચના ગણતા વ્યાધ્યા જવાશે. પણ સ્ટાર નોટેશનની રીતે તો તેને ગ મ પ ધ નિ વગેરે જે સિદ્ધ નામે આપ્યાં હશે, અથવા ૨૬, ૨૭, ૨૮ વગેરે જે નંબર હશે તે નંબર વાળા સિદ્ધસ્વર તરીકે જ ગણવામાં આવશે. આથી આપણી ગ્રામ રચના અને સ્ટારની સ્કેલ રચના જુદી જુદી થઈ પડે છે. આપણી પ્રાચીન મૂર્ચનાઓની વ્યવસ્થાને મળતી બધી રચના આની સાથે બંધ બેસતી ગણી શકાશે; પરંતુ તે પણ સંપૂર્ણ રીતે તો નહીં જ. આ કારણથી સ્ટાર નોટેશનમાં જે લીટી કે ખાનામાં જે નંબરનો સ્વર લખાય છે તે સ્વર જ જગા-પાવરી-ગ્રેષ્ટિ ગ્રિયર ગ્રહે છે-કદી ફરતી જ નથી.

ટોનિક સોલ્ફાની પદ્ધતિ મધુર્ય અંશે આપણી વ્યવસ્થાને મળતી છે. કેમકે, તેમાં તો સ્વરના નામના આધારે જ લખવામાં આવે છે અને નીચેનાં કે ઉપરનાં સપ્તકોનો આંકડો સ્વરની જમણી તરફ નીચે ઉપર લખવામાં આવે છે જેથી એવો ગોટાળો થવાનો સંભવ રહેતો નથી.

આઠ સ્વરોને લઇને, તેને આરોહ કે અવરોહ ક્રમથી ચઢતા ઉતરતા ક્રમે ગોઠવીને, આખા સપ્તકનાં ૮ સ્વરોની માળા બનાવવી તેને સ્કેલ કહે છે. બધા ગળીને ૭ શુદ્ધ અને પાંચ કોમળ તીવ્ર મળી કુલ ૧૨ સ્વરો છે. તેમને જે અતુક્રમે ગોઠવીએ તો સ્ત્ર રિ રિ ગં ગ મ મં પ ધ ધ નિ નિ સ્ત્ર આ રીતે ગોઠવાશે. આવા ક્રમવાળી સ્વર-માળાને અંગ્રેજીમાં ક્રોમાટિક સ્કેલ કહે છે. એ જાર સ્વરના દરેકની વચ્ચે અડધું અડધું અંતર છે. એ વિશે ૫૪ ૨ થી ૨૭ સુધી અને ૫૪ ૨૬૯ માંની કલમ ૧૬, ૧૮ અને ૧૯ મીમા સમજાવેલું છે. હવે જે ઉપરના ૧૨ સ્વરમાથી ફક્ત શુદ્ધ સ્વરોને જુદા કહાડીશું તો એમ જણાઈ આવશે કે, તેમાંના ૩ જ તથા ૪ થા અને ૭ મા તથા ૮ મા સ્વર વચ્ચે અર્ધ અંતર હશે; ને બાકીના સ્વરો વચ્ચે પૂર્ણ અંતર હશે. હવે આજ નિયમ કાયમ રાખીને, કોઈ પણ નંબર વાળા સ્વરને આરભક (સ્ત્ર) ગણી, લાંબી ૩ જ તથા ૪ થા (ગ મ) વચ્ચે અને ૭ મા તથા ૮ મા (નિ સ્ત્ર) વચ્ચે અર્ધ અંતર રાખી, બાકીના સ્વરો વચ્ચે પૂર્ણ અંતર રાખીએ તો તે સ્વરમાળા શુદ્ધ હોવાથી તે મેજર સ્કેલ થશે. એને જ આપણે શંકરાભરણુનો ચાટ કહ્યા છે (જુઓ ૫૪ ૨૬૯ કલમ ૧૬).

આ પ્રમાણે અમે તે સ્વરથી ૭ શુદ્ધ સ્વરોની માળા કે સ્કેલ બનાવતાં (પછી તે સૃષ્ટિમાંના ગમે તે નંબર વાળા સ્વરને આરભક સ્વર કે સ્ત્ર સ્વર ગણ્યો હોય તો પણ), તેમાં જે પહેલા સ્વર હશે તેને કીનોટ કે ટોનિક નોટ કહે છે, આપણામાં તેને આર-ભક સ્વર, આરમ્બ સ્વર, વાદી સ્વર કે ષડ્જ પણ કહે છે. એ સ્વરથી ત્રીજા સ્વરને મીડીયન્ટ નોટ કહે છે; આપણામાં તેને “ આરોહી અતુવાદી સ્વર ” કે ગાંધાર કહે છે. ચોથા સ્વરને સપ્તકોમીન્ટ કહે છે; આપણામાં તેને મધ્યમભાવ સંવાદી સ્વર કે મધ્યમ કહે છે; અને પાંચમા સ્વરને ટ્રીમીન્ટ કહે છે, કે બ્યારે આપણામાં તેને પંચમભાવ સંવાદી સ્વર કે પંચમ કહે છે. આ બધી વ્યવસ્થા મેજર સ્કેલમાં હોય

છે આ પ્રમાણે મેજર સ્કેલ અને કોમ્પોઝિટ સ્કેલની વચ્ચે આ ઉપગત ત્રીજો માયનર સ્કેલ છે તે બહુ ઉપયોગમાં આવતો નહીં હોવાથી તે વિષે હાલ વિશેષ જણાવવાની જરૂર નથી.

ઉપરના નિયમ પ્રમાણે હારમોનિયમ (કે કોર્ડ પથ વાજી) માના સ્વર ઉપરાંત બાકી રહેલા રિ કોમ્પોઝિટ તે નિ શુદ્ધ સુધીના ૧૧ સ્વરોમાંના એક એક સ્વરને ટોનિક ડી, ટોનિક નોટ કે કીનોટ (આરંભક સ્વર આગ્રિક સ્વર) તરીકે લેવામાં આવે, અને ત્યાંથી મેજર સ્કેલો બનાવીએ તો તે સ્ટાફ નોટેશનમાં ફેવી રીતે લખવામાં આવે છે તે વિષે પૃષ્ઠ ૩૦૬ માં આપેલી આકૃતિ ૩ ની નીચે બતાવેલું છે. આ વિષેની સમજાવતી પૃષ્ઠ ૩૬ ક્રમ ૩૪ માં આપેલી છે, અને ત્યાં જણાવેલું છે કે જ્યાં નિ સુધીમાંના ૧૨ સ્વરોમાંથી જે સ્વરને સ (કીનોટ) ગણીએ તો બાકીના સ્વરો કયા કયા સ્વર રૂપે ફરી જશે તેનું કોણેક આપેલું છે તેજ વાત અત્રે ધ્યાનમાં રાખવાની છે આ બાબત જરા સહેનાઈથી સમજી શકાય તે સારું હારમોનિયમ ઉપર નીચે પ્રમાણે પ્રયોગ કરી જોવો.

હારમોનિયમના દરેક પડદા ઉપર સ્વરના નામ લખી નાખવા પછી તેમાંથી રિ કે મલના પડદાને ગ્રામ તરફ ગણી, એટલે કે તેને સ નો પડદો ગણી ત્યાંથી શુદ્ધ માલાનો મેજર સ્કેલ બનાવવા માટે રિ ન મ પ ધ નિ એ ૬ સ્વરો વગાડી જઈશું તો જણાઈ આવશે કે રિ ન મ ધ નિ સ્વરની કાળી ચાવીઓ ઉપર અનુક્રમે જ રિ મ પ ધ સ્વરો વાગશે આ પ્રમાણે એક એક સ્વરને ગ્રામ તરીકે ગણતાં કેટકેટલી કાળી ચાવીઓ આવે છે અથવા તો કોમ્પોઝિટ ત્રીજા સ્વર આવે છે તે ધ્યાનમાં રાખતા, એકથી તે સાત કોમ્પોઝિટ સ્વરો સુધી, કે એકથી તે સાત ત્રીજા સ્વરો સુધી જેમાં આવે તે આ કયા સ્વરનો ગ્રામ થાય અથવા મેજર તરીકે થાય તે આકૃતિ ૩ ની નીચે ૪ જાતના ત્રીજા (શાર્પ) ચિહ્ન વાળા અને ૭ જાતના કોમ્પોઝિટ (ફ્લેટ) ચિહ્નવાળા મેજર સ્કેલો આપ્યા છે અને તે બધા ૧૪ સ્કેલોના સ્વરો હારમોનિયમના ૫ દા ઉપર કયા કયા છે તેજરખર ધ્યાનમાં આવી શકે તે માટે તેનો નકશો આપ્યો છે કોણેક સ્વ ને મેજર (ગ્રામ) તરીકે લેખતા જે ટકા સ્વરો ગ્રમજ કે ત્રીજા આવે તે બધા સ્વરો સ્ટાફને આરંભે જે તે લીટી કે ખાનામાં જણાવવામાં આવે ■ એ નકશા ઉપરથી બીજી વાત એ જણાશે કે, પાંચ ફ્લેટનો ૫૬ કોમ્પોઝિટ ગ્રામ અને ૭ શાર્પનો ત્રીજા સ્વ નો ગ્રામ તે બંને એક જ ■ તેમજ ૬ ફ્લેટનો ૫ કોમ્પોઝિટ ગ્રામ, અને ૬ શાર્પનો ૬ ત્રીજાનો ગ્રામ એક જ છે એ બંનેનું જુદાપણું તે શાસ્ત્રીય નામે તરીકે છે, પરંતુ નાહની સમાનતા તરીકે તો જુદાપણું થતું નથી જ.

આ બધી વ્યવસ્થા સ્ટાફ નોટેશનમાં સ્વીકારાએલી છે, ને તેમાં કેટકેટલા કોમ્પોઝિટ ગ્રમો કયો મેજર (ગ્રામ) તે ધ્યાનમાં રાખવું પડે છે અને ગમે તે ગ્રામ હોય તેપણુ સ્વરના ચિહ્ન નેનાં પોતાનાં જોતે લીટી કે ખાનામાં જ લખવામાં આવે છે, અને તેનો અર્થ કદી ફરતો નથી લખવા તરીકે, જ કોમ્પોઝિટ કીનોટ ગણીએ તો, આપણી દૃષ્ટિએ ત્યાંથી પડજ ગ્રામ ગણાશે, પણ સ્ટાફ નોટેશનની દૃષ્ટિએ તો તેને ગ્રમજ જ કહેવાયો, અને ત્યાંથી મેજર સ્કેલની માલા તૈયાર કરવા માટે, મેજર સ્કેલના પ્રમાણુવાળા (૩ જ ૪ થા વચ્ચે અને ૭ માં ૮ માં સ્વર વચ્ચે અડધું (અડધું) સ્વરાંતર રાખવું પડશે આથી એ પરિણામ આવે છે કે, સ્ટાફ નોટેશનની દૃષ્ટિએ સ્વરના નામો અને આર્થ મગી તની દૃષ્ટિએ સ્વરના નામો જુદા જુદા થઈ પડે છે જેમકે —

ગેં ને મેન્ડર (ગ્રામ) ગણી, ત્યાંથી મેન્ડર સ્કેલ બનાવતાં સ્ટાફ નોટેશનમાં સ્વરો ક્યા ક્યા વંચારો તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે.

ગેં મ પ ઘેં નિ સં રિં ગેં

હવે આગર સ્વરોને, ગેં ને આગ ગણતાં, દેશીસંગીતની આગપદ્ધતિ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે નામો અપાશે :—

સ રિ ગ મ પ ઘ નિ સં

આ રીતે આ તરફવત ધ્યાનમાં રાખવાની વધુ જરૂર છે. સ્ટાફ નોટેશનની આ રીત સમજનાં હિતરે તો તો સહેલી છે; નહીં તો બહુ જ ગુચ્છવણી બરેલી છે; તોપણ એટલું ખરૂં કે, આર્ય સંગીતની દૃષ્ટિએ તો તે દોષીત ગણાશે. એ દોષ ટાનિક સોલ્ફા નોટેશનમાં દૂર થયો છે. દોષ એટલા માટે કે ગેં ને આરંભક (ટાનિક) સ્વર ગણીને ઉપરના નિયમે ૭ સ્વરો વગાડ્યા, કે કાન ઉપર તો, ગેં ને સા ગણેલો હેવાથી સાથી આગળના સ્વરો તો કાનને રિ ગ મ પ ઘ નિ સ્વરગણે સંબળાશે; તો બે કે, સૃષ્ટિના સિદ્ધનાદતરીકે તો સ્ટાફ નોટેશન પ્રમાણે જ વ્યવસ્થા કામચલાવુ રહેશે. પણ તેથી પ્રયોગમાં ધણો મોટાભાગ વધી પડે છે. જેથી સહેલી રીત તો તેજ કે, સૃષ્ટિના સિદ્ધ નાદગ્રેણિમાંના અમુક નાદને આગસ્વર તરીકે ગણ્યો કે તેને સા કહીને, સાથી ઉપલાં નીચલા સમકો બંધ બેસાડી દેવાં અને તેમની મર્યાદામાં ગાયનવાદનનો વ્યવહાર ચલાવવો. પણ સ્ટાફ પદ્ધતિમાં ગાયનવાદનનો પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર એક તરફનો, ત્યારે સિદ્ધનાદગ્રેણિ તરીકેનો વિચાર ઉપયોગમાં જ આવવાનો નહીં. આ દોષ મુરોપિયન સંગીતશાસ્ત્રીઓ નથી સમજતા તેમ નથી. પરંતુ આ વ્યવસ્થા સ્ટાફ નોટેશનમાં ફરી શકે તેવી નથી; જેથી એ દોષ ટાનિક સોલ્ફામાં સુધરી ગયો છે. તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, આમ રચના પ્રમાણે સૃષ્ટિમાંના જે સ્વરોને **સ રિ ગ મ પ ઘ નિ** એવાં નામો જે કવળ ઔપચારિકરીતે આપવાં પડે તે આપીને વ્યવહાર ચલાવવો. આ વ્યવસ્થાને લીધે આર્ય અને મુરોપિય આગસ્વરના એક રૂપ થઈ ગઈ છે. એટલે કે, જ કામચલાવુ સ્વરને આમ ગણી ત્યાંથી સાત સ્વર શુદ્ધ થેલા હોય તો સ્ટાફ નોટેશનમાંનાં ગેં મ પ ઘેં નિ સં રિં ગેં એ નામના સ્વરોને, દેશી તથા ટાનિક સોલ્ફાની પદ્ધતિ પ્રમાણે અતુકમે **સ રિ ગ મ પ ઘ નિ સં** એ નામો જ અપાશે. આમ હરેક આમ વ્યવસ્થાને માટે બધું લેવું.

જે ગાયન સ્ટાફ પદ્ધતિ પ્રમાણે, જે મેન્ડર (ગ્રામ) સ્વરનું હોય તે સ્વર, ટાનિક સોલ્ફા નોટેશનમાં પ્રથમ જણાવવામાં આવે છે. જેમકે, અમુક ગાયનનો પ્રથમ સ્વર ટાનિક (આરંભક, આગસ્વર) હોય તો એટલે કે પ્રથમ આમ હોય તો શરૂઆતમાં “ કી ૭ ” (Key G) એમ લખીને પછી તેની નીચે નોટેશન લખવામાં આવે છે. જેમકે પૃષ્ઠ ૩૦૭ માં આંગરારાષ્ટ્રીય ગીત છે તે સ્ટાફ નોટેશનમાં પ્રથમ આમથી આરંભાયું છે તેથી તેની ઉપર આપેલી ટાનિક લેખનમાં “ કી ૭ ” એમ લખ્યું છે. હવે સ્ટાફ પ્રમાણે ખીજી લીટીમાં પંચમનું બિંદુ મુકી ત્યાંથી ટાનિક કી ગણ્યો, પણ દેશી અને ટાનિક સોલ્ફા પ્રમાણે તો તેને સા ગણી, સાથી આગ **રિ ગ મ પ ઘ નિ** લેવાળા. આ બેંદ અંગ્રેજી અને દેશી સંગીતલેખનના અભિપ્રાયોએ અવસ્થા ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

અંગ્રેજી સંગીતમાં આપણા સંગીત પ્રમાણે જુદા જુદા કામચલાવુ સ્વર શુદ્ધ રાગ-

રાગણિઓ નથી. તેમનામાં તો માત્ર એક ચક્રાભંગુ (શુદ્ધ) જ થાટ છે, અને તેના જ રાગો છે, એ વિષે પૂર્વ જણાવેલું છે તે તરફ જોતા, સ્ટાફ નોટેશન આ વ્યવસ્થાને માટે પુરતું ગણી શકાશે, પરંતુ આપણા સંગીતનું (શુદ્ધ શુદ્ધ કેમલ ત્રીજ સ્વરવાળી રાગ રાગણિઓનું) નોટેશન, સ્ટાફ નોટેશનમાં બરાબર લખી શકાશે નહીં એટલે કે “ બરાબર નહીં લખી શકાય ” એમ કહેવાની મતનમ એ છે કે, એ પ્રમાણે લખી શકાશે, પરંતુ તેને માટે મેજર માયનરના ૭-૭ ફ્લેટ અને ૭-૭ શાર્પ જાતના સ્કેલોનો તેમની દૃષ્ટિએ જ અર્થ થાય છે તે નાચુએ રાખીને, માત્ર પડખામ કાલમ કરી, તે દૃષ્ટિથી નોટેશન મા આપ અને કેમલ ત્રીજ સ્વરો જ્યાં જ્યાં આવે ત્યાં ત્યાં ને તે સ્વરની જોડમાં જ ચિન્હથી જણાવાય, તોજ આપણાં ગાયનો સ્ટાફ નોટેશનમાં વધાવ રીતે લખી શકાશે, અને એવું નોટેશન જોઈને તેના અભ્યાસીઓ, આપણા દેશી રાગ રાગણિઓના ગાંતો બરાબર વગાડશે.

દેશી સંગતના રાગ રાગણિઓનું નોટેશન લખના માટે ટેનિકસોક્ષા પદ્ધતિ સારી છે અને તેજ પદ્ધતિનું અનુકરણ કરીને, તેમાંના જ ઘણાંખરા ચિન્હો કાલમ રાખીને એક નવીન દેશી નોટેશન પદ્ધતિ બાવનગરના શ્રીમન્ન મહારાજ સાહેબે બનાવી છે. ટેનિક પદ્ધતિ સારી છે, પરંતુ તેમાં હજી સુધારો ચવાના ઘણી જરૂર છે.

સ્ટાફ નોટેશનમાં એક મહાન દોષ એ છે કે, તેમાં સ્વગના બિંદુઓ લખાય છે, અને તેને માટે લાંટીઓ દોરવી પડે છે, કે જે સાધારણ વ્યવહારમાં અગત્ય બનેલું ઘણું પડે છે, અને સરગમના અક્ષરોની મારફત એ બિંદુઓ પોતપોતાના સ્વરના નામથી પોતે બોલી ઉઠતા નથી પણ સરગમ તો બોલી ઉઠે છે જેથી આખી છદ્મી સુધી અભ્યાસ કર્યો હોય તોપણ જો નોટેશનનું પુરતક આખા આગળ ન હોય તો આપણા માથાસ જેવી દશા થઈ પડે છે. ટાનિયામાં તેમ નથી, પણ તેમાંએ કાળના ચિન્હોની ચોળના ઘણી પસંદ કરવા કાલમ નથી. જે સ્વર જેટલા કાળ સુધી લખાવવો કે ઝડપથી બોરવો હોય તે પ્રમાણે તે સ્વ ની નીચે, આંખથી સ્પષ્ટપણે જુદું જોઈ શકાય તેવું સ્વતત્ત્વ ચિન્હ, છુદ્ડ જ હોયું જો છુએ આવે. દોષ સ્ટાફ નોટેશનમાં નથી એ ખરું છે. આમ વિચાર કરતા અગ્રેજ બને નોટેશનો કમી અધિક અશે દોષીત ગણી શકાશે આ દૃષ્ટાંત બંજી ધણી ખામીઓ છે એ બધી ખામીએ તો સદમ વિચાર નહિ કરનારા ધણા અભ્યાસીઓ યુનિવર્સિટી નોટેશનને નાખ્યું મહત્ત્વ આપી દે છે તે સર્વાંશે યોગ્ય નથી જ યુનિવર્સિટી નોટેશનનાં તમામ બારીમીનો વિચાર કરતાં અમે એવા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ કે દુનિયામાં જો કોઈ સુધરેલી એવી સર્વોત્કૃષ્ટ સંગીતવેષનપદ્ધતિ હોય તો તે પ્રો. બોલાજીની પદ્ધતિને થોડીક સુધારીને અમે જ આ ગ્રંથમાં સ્વીકારી છે તેજ એક સર્વાંગપૂર્ણ પદ્ધતિ છે. માટે આ ગ્રંથના અભ્યાસીઓ ઉપનાત બીજા જે જે સંગીતનો ઉત્કર્ષ પ્રનાગ હોય તેમણે અમે સ્વીકારેલી મૈત્રાસંગીત લેખન કે ઓંકાર નાલેખન પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરી તેમાં જે જે સુધારા વધારા કરવા ઈષ્ટ લાગે તે કરી લઈ, તેનો આખા હિન્માં પ્રચાર કરવા માટે યથા શક્તિ પ્રયાસ કરવો જોઈએ એટલું સચવીને આ વિષય અહિં આથી પૂરો કરવાનું આવે છે.

સવત ૧૯૬૬ના જેટ વધ ૧ વાર રવિ તારીખ ૧૧ માહે જુન સને ૧૯૧૧

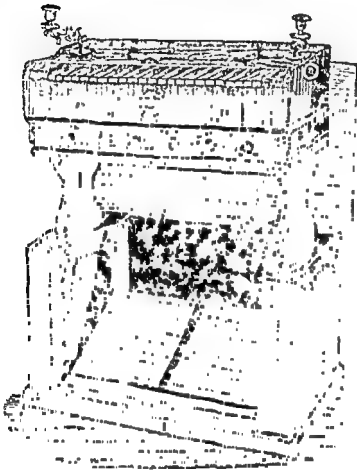
મુખ્ય—મલિકાદેવી

અનુપતરાવ બોપાલરાવ બે.

ગાયનશાસ્ત્ર શાળા

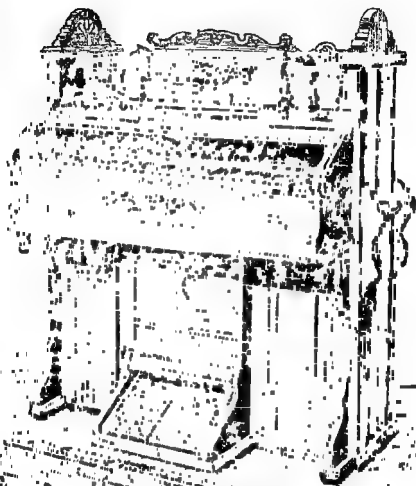
ગાયન વાદન યાદમાલામાંની આકૃતિઓ.

ફોલડિંગ ફારમોનિયમ.

આકૃતી ૪

ઔરંગઝેબ હારમોનિયમ

આકૃતિ ૫

આકૃતિ ૭

વાળંત્રોના પડદા અને તાર તથા સ્વરમેળનું કોષ્ટક.

સિનાર, દિલરૂખા, તણિસમાંના મુખ્ય ચાર તાર અને
પડદાઓ તથા સપ્તકોની ગોકવણનું કોષક.

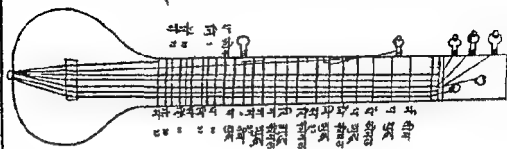
[illegible]

मेरु	पे	रा	गे	मेरु
१	१	१	१	मेरु
२	२	२	२	मे
३	३	३	३	प
४	४	४	४	ध
५	५	५	५	नि
६	६	६	६	ति
७	७	७	७	स
८	८	८	८	रि
९	९	९	९	ग
१०	१०	१०	१०	म
११	११	११	११	मे
१२	१२	१२	१२	प
१३	१३	१३	१३	ध
१४	१४	१४	१४	नि
१५	१५	१५	१५	ति
१६	१६	१६	१६	स
१७	१७	१७	१७	रि
१८	१८	१८	१८	ग
१९	१९	१९	१९	म

સિતાર, દિલરબા, તાલિસની ઝંડીઠીરના ઘાસ પાને પડ્યા હિર સાલકોની રચનાનું ભરખોર્નિયમના સાલકો સાથે બળનાપણું.

सं.	प्रश्न	उत्तर
१	प्रश्न १	उत्तर १
२	प्रश्न २	उत्तर २
३	प्रश्न ३	उत्तर ३
४	प्रश्न ४	उत्तर ४
५	प्रश्न ५	उत्तर ५
६	प्रश्न ६	उत्तर ६
७	प्रश्न ७	उत्तर ७
८	प्रश्न ८	उत्तर ८
९	प्रश्न ९	उत्तर ९
१०	प्रश्न १०	उत्तर १०
११	प्रश्न ११	उत्तर ११
१२	प्रश्न १२	उत्तर १२
१३	प्रश्न १३	उत्तर १३
१४	प्रश्न १४	उत्तर १४
१५	प्रश्न १५	उत्तर १५
१६	प्रश्न १६	उत्तर १६
१७	प्रश्न १७	उत्तर १७
१८	प्रश्न १८	उत्तर १८
१९	प्रश्न १९	उत्तर १९
२०	प्रश्न २०	उत्तर २०
२१	प्रश्न २१	उत्तर २१
२२	प्रश्न २२	उत्तर २२
२३	प्रश्न २३	उत्तर २३
२४	प्रश्न २४	उत्तर २४
२५	प्रश्न २५	उत्तर २५
२६	प्रश्न २६	उत्तर २६
२७	प्रश्न २७	उत्तर २७
२८	प्रश्न २८	उत्तर २८
२९	प्रश्न २९	उत्तर २९
३०	प्रश्न ३०	उत्तर ३०
३१	प्रश्न ३१	उत्तर ३१
३२	प्रश्न ३२	उत्तर ३२
३३	प्रश्न ३३	उत्तर ३३
३४	प्रश्न ३४	उत्तर ३४
३५	प्रश्न ३५	उत्तर ३५
३६	प्रश्न ३६	उत्तर ३६
३७	प्रश्न ३७	उत्तर ३७
३८	प्रश्न ३८	उत्तर ३८
३९	प्रश्न ३९	उत्तर ३९
४०	प्रश्न ४०	उत्तर ४०

અમલ યારના ૨૪ પડદા વાળી સિતાર

૧૬ પડદા વાળી સિતાર

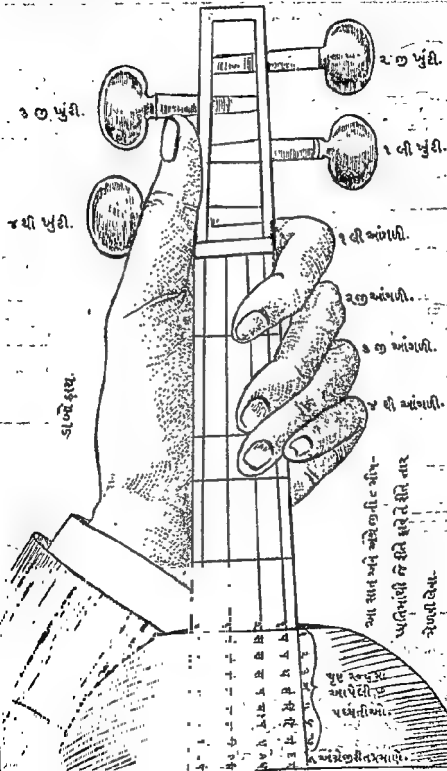

દિલરૂબામાં કાશીના યારના પડદા

દિલરૂબામાં સિતારના પડદા ઉપરાંત ગ નિ કોમલના પડદા વધારા તરીકે
 ફોય છે વાળી બનેં આ ૧-૨ એ તાર સરખા સ્વરના ફોય છે દિલરૂબામાં
 ૩-૪ તાર તથા સિતારમાં ૪-૫ એ તારો અનુક્રમે પ યં એ બે સ્વરોમાં મે
 બંધેલા ફોય છે પરંતુ આ ગ્રંથમાં તે પ અને પ સ્વરોમાં મેળવવા વિશે ક
 સ્યુ છે. સિતારમાં ૨-૩ એ બે તાર સ મા મેળવવામાં આવે છે તો દિ
 લરૂબામાં તેને બદલે એક જ તાર ફોય છે એટલો ફરક ધ્યાનમાં રાખવો

દ્વિતીય દેશીયે પકડયું અને તેજપર ખાંગણીઓ કેવીયે ચુકવી તે વિધેનું ચિત્ર.

आरुभीरू

બાંધુ, કે પ્રિયરના ભાગ, અને

દેવદાસીઓના અધિકારો

50

१००

कुछ
बातें

५

नि, ना, ती, तुं, पा, पीं,
ह, री, ता, वरीं, पो, डा

100

नेमी अष्टावक्राभिषेका

54101424 71151

१५५५

ॐ नादब्रह्मणै नमः

गायनवादन पाठमाला.

पुस्तक १ लुं.

विलास ३ जे,

छंदोगीत विनोद.

हे जेनी अंदर अक्षरछंदगान, मात्रालतिगान, त्रिगलगणेश
(छंदगीत रचना), गीतविनोद, ललीतगीत विनोदनी
अने गुजराती वांछनभाषाभाषांना छंद अने गीतानुं
संगीतलेखन (नोटेशन), ओ छ प्रकरणे आवेदां छे.

गुजरातीना प्राचीन आर्वाचीन कविवराना लगभग ४०० संगीत, संगीतलेखन
(नोटेशन) सह संग्रह करी तैयार करार.

गणपतराव गोपाक्षराव, अर्वे. (संगीतशास्त्री.)

नावलहरी, योगद्विवाकर, नवसंविता वगैरे अध्याना कर्ता.

मु'अछ—हालकादेवी—गायनशास्त्रशाळा.

(आशुचि पहेली. प्रत १०००.)

संवत् १९५८. सन् १९११.

डि'अत—प्रथमना जे विलास सहित—३. ५-०-०

(सर्व हक स्वाधिन.)

અમદાવાદ—યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લીમિટેડમાં
મેતીલાલ શામળદાસે બંધી

સૂચનાં.

આ પાઠશાળાનો અભ્યાસ દેશના દરેક શાળીન વર્ગે કેવી રીતે કરવો એ સંબંધમાં પ્રસ્તાવનાની પાછળ પૃષ્ઠ ૩૭ થી ૪૦ સુધીમાં સૂચવ્યું છે જ. આખા મંથના ૩ વિભાગ કરી, પ્રથમના વિભાગમાં શાસ્ત્રવિચારણા (થીઅરી), બીજા વિભાગમાં સરમમેા વગેરેનાં મનોરમનોનો અભ્યાસ (પ્રેક્ટીસ) આપી, કેવળ ગીતોનો જ નેતી અંદર સંપ્રદ છે એમો આ ત્રીજો -વિભાગ ખાસ જુદો પાડયો છે. આ વિભાગના સંબંધમાં જે કંઈ બે શબ્દો પ્રસ્તાવના દાખલ કહેવા જોગ હતા તે પ્રસ્તાવનામાં આવી ગયા છે જ. માત્ર આ વિભાગનો ઉપયોગ કરનારા અભ્યાસીઓના સંબંધમાં જે કેટલુંક સૂચવવાનું છે તે વિષેની થોડીક સૂચનાઓ કરવામા આવે છે

૧. ગાયનોનાં રાહો સંગીતલેખન પદ્ધતિ (નોટેશન) સહીત આપેલી છે. સંગીત-લેખનમાં ચિન્હોની બહુજા જરૂર હોય છે. ચિન્હો વિના કેમ પશુ ગાયન બરાબર લખી શકાય નહીં. જેથી કેમલ તીમનાં, સરકનાં, કાળનાં, તાલનાં અને બીજાં થોડાક ચિન્હો હર વખતે આવશે તો તેની સમજણ, વિશેષે કરીને પ્રથમ વિભાગના પાઠ ૧૨ માં આપેલી છે અને તે સિવાય એ વિભાગના સપળા પાઠો વાંચી જવાથી સારી રીતે ધ્યાનમાં રહી શકશે. સંગીતલેખન સહિત લગભગ ૪૦૦ ગાયનોનો આ ભાગ શુનદાતમાં પ્રજા સમક્ષ પહેલીજ વાર આવે છે તેથી ઊપવામાં જૂએ રહી જાય એ સ્વાભાવિક છે. જેથી અભ્યાસીને વિનંતિ કરવામા આવે છે કે, આ વિભાગને અતે પૃષ્ઠ ૩૭૨ થી ૩૭૬ સુધી જે શુદ્ધિ પત્રક આપેલું છે તે પ્રમાણે આખા ગ્રંથમાં સુધારા કરી લઈ પછીથી તે પ્રમાણે ગાયનવાદન કરવું

૨--છંદ અને ગીતના બધારણો જુદી જુદી રીતનાં છે. છંદમાં તો ચાર ચરણો સરખા માપનાં હોય છે. જેથી એક ચરણ જે રીતે ગવાતું હશે તે રીતેજ જો ચાર ચરણો ગાવાનાં હશે તો તે ગાવામા અલગ નહીં લાગે, અને જો ચાર ચરણો જુદી જુદી રીતે ગાવાનાં હશે તો તે પ્રમાણે દરેક ચરણ જુદું જુદું લખાવતાવું હશે, પરંતુ ગીતનું તેમ નથી. ગીતમાં પ્રથમનાં એક કે બે ચરણોની એક કડી રચવામાં આવે છે; અને એ આખી કડીનું જે ચરણ કે પદ થાય તે વારંવાર બોલાતી કડી તરીકે કાલમ (ડ્રમ્) રહે છે તેથી તેને ડ્રમપદ કહે છે. એ ડ્રમપદ પછી અચુક (લગભગ બે કે ચાર) ચરણોનું એક કહણું આવે છે; ને પછી એવાં અનેક કડવાનું એક ગીત થાય છે. આમ હોવાથી આ વિભાગનાં જે તે ગીતમાં ડ્રમપદ અને તે પછીનું એક કડવું, એટલાંનું જ નોટેશન આપેલું છે. એક કડવું જે રીતે ગવાય છે તેજ રીતે બાકીનાં કડવાં જગતાં હોવાથી દરેક કડવાનું જુદું જુદું નોટેશન આપવામાં આવ્યું નથી. એક કડવાની જે સરમ તેજ દરેક કડવાની સમજ લેવી. કેટલાંક ગીતોમાં બધાંજે કડવા જુદી જુદી માપનાં હોય છે ત્યાં બધાંજે કડવાનું નોટેશન આપેલું છે.

૩. નોટશન ઉપરથી ગાયનવાદન શીખનારાઓ સામાન્ય બૂલ એ કરે છે કે, ગાવામાં કોઈ અક્ષર લખાતાં તેના આ આ, ઈ ઈ, એ એ વગેરે ઉચ્ચારો લખાય છે. તેવા જુદા જુદા ઉચ્ચારો કેટલા કેટલાં યાય છે તે શીખનારના ધ્યાનમાં રહેતા નથી. હવે એવા દરેક ઉચ્ચારોની સરગમ પણ જુદી જુદી હોય તે સ્પષ્ટ છે. જોથી એમ બને છે કે ગાયનના કેવળ અક્ષરો ઉપર ધ્યાન આપી ગાયનવાદન કરવા જતા ગાયન, બરાબર બધે બેસતું નથી. આ વાત એક દાખલો આપવાથી સમજાશે.

(અ) સારી ચોપડીયો ચો બાય, હૈયું તે દેખી હરખાય.

આ ચોપાઈ બોલતી વખતે તેમાંના નીચેના અક્ષરોના સ્વરોચ્ચાર જુદા બોલાય છે જેમકે—

સા રીઘ ચોઓ પડી ચોઓ ચોઓ ભાઓ ય.

હે યુ'ઉ' તે દેએ ખીઘ હરખાય.

ઉપરની ચોપાઈમાંના રીઘ, ચોઓ ચોઓ, ચોઓ વગેરે અક્ષરોની પાછળના ઉચ્ચારો જુદા જુદા પડતા બોલાય છે; હવે એ દરેક ઉચ્ચારોની સરગમ જુદી જુદી હોય છે જોથી નવા અભ્યાસોમાં એવા સ્વતંત્ર ઉચ્ચારો ઉપર ધ્યાન જતું નહીં હોવાથી નહીં ધ્યાનમાં આવે તેવી ભૂલો થઈ જાય છે જોથી આ પ્રથમાં એવા ઉચ્ચારો આગળ...આવાં બિંદુઓ મુકેલાં છે તે નરસ અને તેની ઉપરની સરગમ તરફ ખાસ ધ્યાન રાખવું ઘટે છે.

૪. આખી પાઠમાંના અભ્યાસ અને તેમાંનાં તમામ ગીતોનું સારી રીતે ગાયન વાદન સાધ્ય થયા પછી કોઇ પણ નવા ગાયનનું સંગીતલેખન કરતા આવડી જશે તે કરવાની સહેલી રીત આ પ્રમાણે છે.—

પ્રથમ આપું ગાયન લખી જતું પછી તેમાંના અક્ષરોના આકાર, ધ્રુવર વગેરે જોડતા ઉચ્ચારો જુદા જુદા પડતા હોય તે ઉપર ધ્યાન આપી તેટલા બિંદુઓ કરી જવા જેમકે—

સારી. ચો પડીયો ચો. બા. ય, હૈયું તે દે. ખી. હરખાય

આમ ઉચ્ચારોના બિંદુઓ નહીં કર્યા પછી, તે ગાયનને જે તાલ હોય અને તે તાલ જે જે અક્ષર ઉપર પડતો હોય તેની નીચે તાલના ચિન્હ આપી દઈ દરેક તાલ વિભાગના ગાળા ઉપર લીટીઓથી છુટા પાડવા ત્યારબાદ દરેક અક્ષરો અને તેના ઉચ્ચારની જે સરગમ થતી હોય તેના સ્વરો, ક્રોમલ તીવ્ર અને સહકર્તાચન્દ આપીને ઉપર લખી નાખવા. અને છેવટે દરેક સ્વર જોડજોડથી માત્રા લખાતો હોય તે પ્રમાણે દુલ સુર વગેરે કાગળા ચિન્હથી જતાવેલા આ સહેલી રીત છે અને તે પ્રમાણે સંગીત લેખન કરી નાખવું.

છદોગીત વિનોદ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ	૩૦ મનહર	૪૬
મંગલ (અજની ગીત)	૧	૩૧ વૈતાલીય	૪૮
અક્ષર છંદગાન.	,	૩૨ અભંગ (મહોટા)	૪૯
૧ વિદુન્માલા	૨	૩૩ " (નંદાની)	૫૧
૨ પ્રમાણિકા	૩	માત્રા જાતિ માન.	
૩ માણવક	૪	ઉપોદ્ધાત	૫૨
૪ અનુષ્ટુપ શ્લોક	"	માત્રાસંધિ	૫૩
૫ ચંપકમાલા	૬	૧ ઉધોર	૫૬
૬ કામદા	૭	૨ ચોષાઈ (ચતુષ્પદી)	૫૭
૭ દ્વિવળા	૮	૩ જયકરી	૬૦
૮ ઉપેન્દ્રવળા	૧૦	૪ ચરણકુલ	૬૧
૯ ઉપજાતિ	"	૫ શ્વવગમ	"
૧૦ દોષક	૧૨	૬ મહીલીપ	૬૩
૧૧ લક્ષિત	૧૩	૭ શેલા-શેણ	૬૫
૧૨ ભુજંગી	૧૫	૮ હરિગીત —	૬૬
૧૩ દ્વિવળા	૧૮	૯ સવૈયા	૬૦
૧૪ પ્રિયંવદા	૧૯	૧૦ ત્રિભંગી	૭૩
૧૫ દ્રુતવિલખિત	૨૦	૧૧ ગુલશુ	૭૫
૧૬ તોટક	૨૨	૧૨ દોહરો (ફોહો)	૭૭
૧૭ મોતીદામ	૨૬	૧૩ સોરદા	૮૧
૧૮ વમતતિલકા	૨૭	૧૪ ઉદ્યાલા	૮૩
૧૯ માલિની	૨૯	૧૫ છપય-પદ્મદી	"
૨૦ ચામર	૨૧	૧૬ અખાના છંપા	૮૫
૨૧ નારાય-પંચચામર	"	૧૭ કુંડળિયો	૮૭
૨૨ મન્દાકાન્તા	૩૨	૧૮ ચંદ્રાવળા	૮૯
૨૩ પૃથ્વી	૩૪	૧૯ આર્યા-ગાથા પ્રકરણ	૯૧
૨૪ હરિશ્ચી	૩૫	(આર્યા ગીતિ અને આર્યા—	
૨૫ સિંધારિશ્ચી	૩૭	ગીતિની રચના અને ઉદાહરણો)	
૨૬ વિભુષપ્રિયા	૩૮	૨૦ મરાઠી સાખી	૯૪
૨૭ શાર્દૂલ વિદીરિત.	૩૯	" મહોટી	૯૫
૨૮ અગ્નિ	૪૩	" નંદાની	૯૬
૨૯ ધન્વિનય	૪૪	૨૧ દિગ્ગી	૯૭

૨૨ અનનીગીત	૯૯	નવો હંદ કે નવું દત્ત બનાવવા વિશે	૧૪૧
પિંગલ ગણેશ.		ગીતરચના-સાધન પદ્ય રચના	૧૪૩
હંદ-ગીત રચના	૧	ગીતરચનાનો ચોટાક ઇતિહાસ	"
સધુગુરુ વિચાર.	૧૦૧	ગીતનું લક્ષણ	૧૪૭
" (સામાન્ય વિચાર)	"	પ્રબન્ધરૂપી પુરુષના અવયવો કે અંગો	૧૪૮
" (વિશેષ વિચાર)	૧૦૩	પ્રબન્ધની જાતિ	૧૪૯
અક્ષરગણ વિચાર	૧૦૫	સડ પ્રમથના ભેદ (૪૦૬૮)	૧૫૦
" (સામાન્ય વિચાર)	"	આવિરૂપ કે અલિસંત્રપ્રમથના ભેદ	૧૫૧
" (વિશેષ વિચાર)	"	વિષદીર્ઘ પ્રબન્ધના ભેદ	"
માત્રાગણ વિચાર	૧૧૧	શાસ્ત્રીયગીતો	૧૫૨
" (સામાન્ય વિચાર)	"	લૅકિક ગીતો	૧૫૩
" (વિશેષ વિચાર)	"	ગીતના ૧૭ ગુણો	"
કવિતા રચના	૧૧૪	ગીતના ૧૦ દોષો	૧૫૪
" (સામાન્ય વિચાર)	"	પદ્યરચનાની ઉત્કૃષ્ટિનો અનુક્રમ	૧૫૫
પદ્ય રચનાના પ્રકાર	૧૧૭	કાઈ પદ્ય અક્ષરહંદ-વૃત્તને અથવા	} ૧૫૭
" (સામાન્ય વિચાર)	"	માત્રામેળ જાતિ-વૃત્તિને ગાનના	
" (વિશેષ વિચાર)	૧૨૦	બેસારવાની રીત	
પદ્ય-કવિતા રચના વૃક્ષ	૧૨૧	ગીતને ગાવાની રીત	૧૫૮
વૈદિક હંદ અથવા અક્ષરબંધપદ્ય	"	મહાન પ્રતિભાવાળુ કવિવરો મામાન્ય	
અક્ષરમેળ હંદો કે રૂપબંધ		૭૫ ગીતના નિયમથી સ્વતંત્ર છે	૧૬૦
પદ્યરચના	૧૨૩	ગીતવિનોદ.	
સમવૃત્તો	૧૨૪	૧ સુદર સિંચ મંગલ શુભ	૧૬૫
માત્રામેળ જાતિઓ કે માત્રાબંધ		૨ ગુણવત્તી શુભગત	૧૬૭
પદ્યરચના	૧૨૬	૩ પ્રભુવિષ્ણુ કાઈ ન દેખુ	૧૬૮
સમવૃત્તિ	૧૨૭	૪ મારા મનમાં તનમાં	૧૬૮
પ્રયત્નબંધ પદ્યરચના	૧૨૮	૫ આવુ સુદર નગ્નનું	૧૭૦
હંદ શાસ્ત્ર ઉપરના અયો અને મંથકારો	૧૨૯	૬ ભક્તિવડે વસા થાય	૧૭૧
હંદરચનાનો વિકાસક્રમ	૧૩૧	(૧) હરિજનકુ હરિનામ	૧૭૨
(વૈદિકગાળ)	૧૩૧	૭ અરે શુ ગાનવતો અભિમાન	૧૭૩
(સંસ્કૃતગાળ કે મુનિગાળ)	૧૩૩	૮ સદા સસારમાં સુખ	૧૭૪
(સંસ્કૃત પ્રાકૃતગાળ કે " ")	૧૩૪	૯ મેરે તો મન રામ નામ	૧૭૫
શિષ્ટ સાહિત્યનો સુચ	૧૩૪	૧૦ આ મહેને ચાહલીયો બહારો	૧૭૬
અપભ્રંશ કાળ	૧૩૯	૧૧ પ્રભુ નામ સુધારસ પીશે	૧૭૭
અલંકાર	૧૪૦	૧૨ જાતમ જ્યોત	૧૭૮
હંદ શાસ્ત્ર કે પિંગળના અયો		૧૩ મગને આજ ટ્રેમની ઝલક	૧૭૮
લખનારા કોણ હોવા જોઈએ ?	૧૪૦	૧૪ મળી જો ખીની વસંત	"

१५ सृष्टि करता रखके सीधा	१८१	४२ मन भाषाना करना रे	२१८
१६ तारखो नेहारो मस्तखार	"	४३ करं कर मेरे हाल पर	२२०
१७ गहन कुसुम कुंज भाँव	१८२	४४ दिन नीके बीते जाते है	२२१
१८ लचक लचक चलत	१८३	४५ दावर दावार	२२२
१९ हम्, रमबर भोरे हिल	१८४	४६ कई प्रथुने प्रथाम पूछु	२२३
२० हों मृदुल भुंरु, मनहर	१८५	४७ म्हारा केसर बीना कथ	२२४
२१ काहु सोकनके घर	१८६	४८ ह्या सिंधु तारे पारणे	२२५
२२ सहस्र धरणु विना	१८७	४९ तोरा दावर दावार पार	२२६
२३ (१) हारके भजन घीना	१८८	५० मेरी तुरवतपे आवे	२२७
(२) प्रभुपद पडेने	"	५१ चतरंगको गावे रस	२२८
२४ व्याज भदाराज नखपर	१८८	५२ तमे संपथी म्हात	२३०
२५ छे आ पउपासीना पयोठो	१८९	५३ न भूमि न धाँधी	२३१
२६ (१) हँ लामो निराशाभा	१९३	५४ नात्रुंदर्वी तनन	२३२
(२) हिधां ठोरी पिता माता	१९४	५५ (१) ऋतुराज वसत ही	२३४
(३) म्हाभत गयेरसे मेरी	१९५	(२) कृष्णकैसे होरी	"
(४) तुने है शोभ भीलनेका	"	(३) खेले मन दानकी	२३५
२७ (१) न्या न्यां नगर म्हारी हरे	१९७	५६ (१) किस कदरमे जो कंठ	२३७
(२) जीने आपणुं देखा नहि	१९८	(२) वीनानाथ ब्याल	२३८
२८ अक दीन अवे आपरी	२००	५७ (१) भरपुर भासेरे अमान'दी	२३९
२९ बीज अमड़े बीज अमड़े	२०२	(२) कपोतनी कडे छे रे	"
३० मुकामल ल्हासी अन्धिका	२०३	(३) दुर्गोपानि निसाभारे	२४०
३१ नमानि माहिवासुर	२०५	५८ (१) शुभुं तो यधुरे देवण	२४१
३२ (१) पलिहारी ल्हाश अ'मनी	२०७	५९ (१) हसरदे राजा ये पिंजरा	२४२
(२) हिमक रना ह्यंत विना	२०८	(२) हवे हसे कर जूहां द्वध	"
३३ नलसुत विलभ भये	२०९	६० पछेरे पोपट शन शमना	२४३
३४ मीरां भाके करेरे प्रकटकी	२१०	६१ तजदीनो मान	२४४
३५ (१) स'कट सर्व हरे	२११	६२ कल्याण—सरगाम	२४५
(२) पूछुं मन डाम करे	"	६३ मजन परमात्माको	२४६
३६ ने हरे ते भरखे	२१२	६४ प्रभु मेरो ध्यान	२४७
३७ दिल म्हादू माने नहीं	२१३	६५ चंदन है शारदा	२४८
३८ अनन्यगन्य छय	२१५	६६ सा समज रख उसतुं	२४९
३९ प्रात ययो यदुन'दन	२१६	६७ रामको आचार	२५०
४० प्रभुभक्ति करे हिल न'भी	२१७	६८ गोपालमेरी कचना	२५१
४१ (१) ने डोर्ध प्रेमी अ'स	२१८	६९ नादिर दिर हों तनन	२५२
(२) श न्हावे व्याकरणी	"	७० सावे सुर साधे	"

७१ परग्रह परसोत्तम	२५३
७२ दानी नादिर बिर दों	२५४
७३ नादिर बिर दानी	२५५
७४ सतत प्रभु तुं अज	२५६
७५ परमात्मा परिपूरन	"
७६ मौला गुनकी कदर	२५८
७७ मोरी नेंद नेंद लागीरे	२५९
७८ सुधयीसर गई आज	२६०
७९ उमड घन घुमड	२६१
८० वादरुधा उमडघुमड	२६२
८१ तेरो सुमरन कर	२६३
८२ जयजयवंनी, सरगम	२६४
८३ प्रथममणि गोंकार	२६५
८४ दानी तारे दानी तदानी	२६६
८५ घघनवा घांघारे	२६७
८६ गायन घादनघी	२६८
८७ फालेपन संग करके	"
८८ कैसा नीकली चांदनी	२६९
८९ पच धीरुको बीचार	२७०
९० ताघा नाद्रेतनन	२७१
९१ भंगन सभय आन	२७२
९२ तिलग सरगम	२७३
९३ आन हनु रही अशतभुमिआ	२७४
९४ तनन वेरेना	२७५
९५ विजय विजय अशतभुमिआ	"
९६ शांतिकर कृपालहो	२७६
९७ नादिर दामि तनवेरे	२७७
९८ वंदु प्रभु सुहर शाय	२७८
९९ जपिये नाम जाकोरी	२७९
१०० तुतो राम सुमर जग	"
१०१ गावु मैं तुमारो	२८०
१०२ पवनको श्वास करे	२८१
१०३ शारदा बीघा दानी	२८२
१०४ सुनेरी मैंने नीरबलके	२८३
१०५ वंदु भा तहने	२८४

१०६ अवलु पडे कोनुं	२८५
१०७ छुट्ठां बरी बरी पीओ	२८६
१०८ मोहन जागो	२८८

सलित गीत विनोदनी.

भाग १. छुनी गरपीआ.

गरपीना	गरपी-देखीतुं नाम.	५४
अनुक्रम	अंगद. प्रभुमयलवन	
	(तोडक)	२८९
	अथर्व गरपी सुनरोत.	"
१	कंकु छांटी कंकैतरी	२९१
२	रागनशमख वनभा०	"
३	भगन पहेयो वधावो	"
४	गोग्मा गजपत बामु पाप.	२९२
५	तमे डेढा बाध कुंवाग०	"
६	भा, पावाते गदधी जितपी.	२९३
७	प्रथम पार्वतीना पुत्रने	"
८	हर प्रभु संगायो०	२९४
९	भने भारीने रथडा०	"
१०	बहावा पधारो भूरी०	२९५
११	आसे भासे शरद पुनमनी०	"
१२	कांतके भासे अमना०	२९६
१३	रमाली रूखी पुनम गते	"
१४	कुंवरने वारे बसेडा०	२९७
१५	हारे, आसे डांकेरभा गर्ध०	२९८
१६	सीप सासुल देछेरे	"
१७	हुं सु जायु ने बडासे०	२९९
१८	पडवानी पडपीत गतमत०	"
१९	प्रेमनी प्रेमनी प्रेमनीरे०	३००
२०	रघुपतिसभ हृदयभा	"
२१	छंद नईको जेरो०	३०१
२२	के करतके कृष्ण ग्या भेभी०	"
२३	भारारे स्वामी भोदो ने०	३०२
२४	कहेवा देने कडात०	३०३
२५	बोमान मननारे के अघडा०	"

૨૬ અલબેલીરે અંબે માત૦	૩૦૪
૨૭ આવાને નંદલાલ રમવાને	૩૦૫
૨૮ કારક માસે કેમ ગયા છો.	૩૦૫
૨૯ સુષુ સાહેબડીરે મહાર૦	૩૦૬
૩૦ વનમાં બુલી પડીરે	"
૩૧ સગી સંધ્યાએ અમે	૩૦૭
૩૨ કંઈથુ થયા માધવ મયુરાં	૩૦૮
૩૩ બહાલા મારા બંસીબટને	"
૩૪ ગોકુળાધે લઈ આવેલો	"
૩૫ પ્રીતભડી જીવણજીની તોડી	૩૦૯
૩૬ વાગે જુદાવનમાં વાંસળીરે	૩૧૦
૩૭ આંખલડી અણીયાળીરે	૩૧૧
૩૮ ગોવિંદોજી પ્રાણુ દમારોરે	"
૩૯ ધડપણુ કેણે મોકલ્યુ	૩૧૨
૪૦ કામણુ દીસે છે અલબેલા	૩૧૩
૪૧ પ્રેમની પીડા તે કાને કહીએ	૩૧૪
૪૨ પાતળીયા પાલવ મેલોરે.	"
૪૩ આવજો આવજો જમુના ધાટ	૩૧૫
૪૪ સેપર શામ સલક્ષ પાસે	૩૧૬
૪૫ શીક્ષા શાણાને	"
૪૬ ગિરધારીરે પાત કંકુ તે	૩૧૭
૪૭ તમે અનુપમા દમે જાણીએરે	૩૧૮
૪૮ હરિ દાણુ માંજે રે	"
૪૯ મને બુલીને ગયો છે મારો.	૩૧૯
૫૦ ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્વા.	૩૨૦
૫૧ ચાલ બેહલી અલબેલી ખ્યારી	"
ભાગ ૨. નવી ગરબીઓ.	
૫૨ ચાલો સાહેલી, ભુવનેશ્વરીનાં	૩૨૨
૫૩ વટ સાવિત્રીવત આજ	૩૨૩
૫૪ પૂનમચાંદની ખીની.	૩૨૪
૫૫ શું નટવર વસંત ચેઈ ચેઈ.	૩૨૭
૫૬ ઉગ્યો સખી સહિનો સજુગાર.	૩૨૮
૫૭ રૂડીરડીયાળી રાત	૩૩૦
૫૮ સાહેબા સલજી ન્હાની.	૩૩૨
૫૯ રસિકા રસીપાને રંગે	૩૩૪
૬૦ પ્રેમધુની અંગમાં દાં	૩૩૬

૬૧ ખીલી રસીલી શી પેલી	૩૩૮
૬૨ ખુબી અતંત આ અખીલ.	૩૪૦
ભાગ ૩. પદ વગેરે.	
૬૩ મુજ અખળાને મોટી મીરાંત.	૩૪૪
૬૪ હરિ કુખળને જાદુડારો.	૩૪૫
૬૫ કાનુકે ન જાણે મારી પીડ.	"
૬૬ હાલરડું બહાલું રે હો.	૩૪૬
૬૭ મન માને નહોં	૩૪૭
૬૮ સુદેશે મન ભમરાવું.	૩૪૮
૬૯ વેલરભો વનમાં	"
૭૦ સંસારનાં મુખ ભોગવો.	૩૪૯
૭૧ જનુની જીવેરે.	"
૭૨ જળકમળ છાંડી જાને	૩૫૦
૭૩ મુખ દુઃખ મનમાં ન	૩૫૨
૭૪ વાગી વાગી સ્વયંવરમાં.	"
૭૫ જુઓ જુઓ વિત્રે ભોડી	"
૭૬ સ્વર્ગનીનીસરણી-ધન ધનરે.	૩૫૩
૭૭ ભોજનભગતના આખખા	
જીવેરે આસ	
૭૮ લાવજી. શી શોભાને શી સાજ.	૩૫૩
૭૯ હો હોને કોઈ રાય	૩૫૫
૮૦ આરતી. જ્ય આઘાશકિત મા.	૩૫૬
જીવેરતી વાંચનભાળામાંનાં છંદ અને ગીતોનું સંગીતલેખન (નોટશન).	
અનુક્રમ.	કવિતાનું નામ.
૧ ચાલો હોડોને આજ	૩૫૮
૨ મા મને ચાંદલીઓ	"
૩ ગદ્યા ગણાય નહોં.	૩૫૯
૪ વીસડું નહોં પ્રભુનામ.	૩૬૦
૫ આવો આવો આમ.	"
૬ આવો બાળકો આવાર.	૩૬૧
૭ પરુમાં પડી એક તકરા.	૩૬૨
૧૦ નીસાસા દેખી કરી.	૩૬૩
૧૫ કસ્યપને જે અવતર્ણ.	૩૬૪
૧૬ અરજ સુજો અવિનાશી	૩૬૫
૨૩ સાહસે ક્યોં પરશુએ.	૩૬૬

આ મેયમા આવેલાં કાવ્યોના કર્તાઓના નામની અક્ષરાનુક્રમબદ્ધિ અને કાવ્યો
ક્યાં જેનમા આવેલાં છે તેનો અક્ષ

અખોભગત-૫૭, ૮૪, ૮૫, ૮૬
અગ્રેશઃ પ્રસમજી અખરદાર ૧૬૭ ૧૮૫
અક્ષીઆસ ૨૭૦
ઉર્દુ, શરસી વગેરે સાદિત્યો ૧૯૧
૨૨૦, ૨૨૨, ૨૨૬ ૨૨૭, ૨૩૭
કપીર ૧૭૮, ૧૮૮, ૨૨૧, ૨૨૪,
૨૭૬ ૩૪૮
કલાપી-૧૬૭
કાલીદાસ (મદાવિ) ૨૮, ૩૭
કૃષ્ણાંકર જીજ્ઞાભાઈ પંડિત ૮૧
કૃષ્ણાવ બોળાનાથ ૭૮
કેશવનાન દગિ મ બ્યાસ (કેશવ કુલિના
કર્તા) ૧૧, ૧૫ ૬૪, ૧૭૧, ૧૭૭,
૧૮૭ ૨૩૭ ૨૪૨ ૨૮૩
અખપતરાવ મેળાગરાવ બવે ("સ્વ
ચિત' મહીવાળા સાદિત્યો) ૨, ૪, ૮,
૧૨ ૧૫, ૩૫ ૩૯ ૪૦, ૪૭, ૫૧
૫૩ ૫૧, ૫૮ ૬૦, ૬૧, ૭૧, ૭૬,
૮૩, ૮૭ ૯૧ ૮૮, ૧૧૮, ૧૮૫ ૨૧૩,
૨૧૫, ૨૧૭, ૨૪૮ ૨૭૪ ૨૭૮, ૨૮૧
૨૮૫
શુભરાતી નાટ્ય કપની ૩૨૨
ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી ૨૦
૨૩, ૨૭ ૧૮૪ ૨૧૬
છાટમ કવિ-૨૩૪
અપકૃષ્ણ-૨૩૫
કલાભાઈ ધોળસાજી ૧૭૩, ૧૭૪, ૨૧૨
૨૧૬ ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૦, ૩૩૨
તાનસેન-૨૬૫
ત્રિશુવન પ્રેમજી કરે કવિ ૨૦૧, ૨૦૩
દયારામભાઈ (કવિ) ૨૧૮ ૨૮૮, ૨૮૮
૩૦૧ ૩૦૮, ૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૩,
૩૧૪ ૪૨૫

દેવાનંદ-૨૮૪
ધીરો ભગત-૨૩૬
નગીનદાસ મુશ્વેત્તમદાસ શાલવી-૨૭૫
નયુરામ મુન્દરજી કવિ ૨૮૫
નર્મદાજી લાલજી કર્ણ-૭૮, ૭૮૮,
૭૦૭, ૭૫૪
નરસિંહગવ બોળાનાથ-૨૨, ૩૨, ૫૮,
૬૭ ૬૩, ૬૫, ૬૬, ૬૮, ૧૧૫, ૧૮૨,
૨૮૮,
નરસિંહ મેદેતા-૭૫, ૭૬, ૧૭૧, ૨૪૩,
૩૧૭ ૩૫૦, ૩૫૭
નિશુભાનંદ-૨૪૮
ન્દાનાથામ દનપતરામ કવિ-૨૭૪, ૨૮૫
પ્રભાજી દલપતરામ પટ્ટણી-૩૭
પ્રેમાનંદ (કવિ)-૩૪૮, ૩૫૨
દિગ્ગજરાજ રૂસ્તમજી બાટલીવાળા-૨૮૬
રેન્નમદ મદ (પ્રિદ્વિસ) -૨૫૨, ૨૫૫, ૨૭૭
બળવતરામ કલ્યાણરામ કાકોર ૩૪, ૧૦૦
બાલાજી કરે ઉગ્રાસગમ કચારીયા ૨૦૭, ૨૦૮
બાલાભાઈ અમીચંદ પટેલ ૨૩૮
મેશુમાવગ (નાયક) ૨૬૩
શ્રદાનંદ ૨૩૪
ભવભૂતિ ૨૧ ૨૮, ૨૮, ૩૩, ૩૫, ૩૬,
૪૦, ૪૧
ભીમરાવ બોળાનાથ ૧૮૨
બોખોભગત ૭૫૩
બોળાનાથ સારાભાઈ (પ્રાર્થના માળા
માથી) ૩, ૬, ૮, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૮
૧૯, ૨૭ ૨૮, ૩૧ ૩૧, ૩૮, ૪૯, ૮૩,
૮૬, ૮૭, ૧૭૫ ૧૮૨, ૨૧૧, ૨૨૩,
૨૨૫ ૨૩૦, ૨૭૨
મમનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ ૧૯૮

મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી (સુદર્શનકાર) ૧૧, ૨૭, ૪૦, ૪૮, ૫૭, ૬૮, ૯૭, ૧૭૯, ૧૮૪, ૧૯૪
 મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાંત) ૨૦, ૪૩, ૧૮૯
 મનુ (સ્મૃતિકાર) ૫
 મહમદખાં ગવૈયા ૨૬૭
 મીરાંબાઈ ૧૭૫, ૨૧૦, ૨૪૧, ૩૦૦
 ૩૪૪, ૩૪૫
 મુકુંદકવિ ૨૩૯
 મોરખી નાટક ૩૩૪, ૩૩૬
 મૌલાબક્ષ ધીસેખાં (મોદેસર) ૧૮૧, ૨૩૨
 ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૯, ૨૫૬ ૨૫૮, ૨૭૬, ૨૮૦
 રણછોડભાઈ ઉદયરામ ૨, ૬૦, ૭૯, ૯૫

રમણભાઈ મહિપતરામ (મકરંદ) ૨૨
 ૨૭, ૨૮૯
 રાજારામ રામશંકર ભટ્ટ ૪૩
 વાલજી આચારામ ૩૨૩ ૩૨૪
 ચાંતિદાસ ૨૯૭
 સખી રામદાસ ૧૮૮
 સુરદાસ ૧૭૨, ૨૦૯
 સુરકિશોર ૨૮૩
 હરિલાલ હર્ષદરાય ડ્રુવ ૪૩, ૪૮, ૯૮
 હિંદી સહિત્યો (અગ્રાત કવિઓનાં)
 ૨૨૮, ૨૪૨, ૨૫૦ થી ૨૫૪, ૨૫૯,
 ૨૬૦, ૨૬૨, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૯, ૨૮૨

આ ગ્રંથમાં આવેલાં રાગનાં શાસ્ત્રીય ગીતોનો રાગવાર અક્ષરાનુક્રમ અને ગીતો
 કયા પેજમાં આવેલાં છે તેનો અંક.

અડાનો કાનડો ૨૭૨
 આસાવરી. ૨૮૫, ૨૮૭
 આશાગોડી ૨૪૨
 કાદી (સુખારી) ૧૭૯, ૧૯૩, ૨૨૬,
 ૨૩૪ થી ૨૩૭, ૨૪૮, ૨૪૯.
 (તિલંગ મિશ્ર) ૩૩૦, ૩૩૨.
 કલ્યાણ ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭
 કામેદ ૨૫૯
 કાલંગોડો ૭, ૬૪, ૬૪, ૨૦૫
 કેદારો ૨૨૨, ૨૫૮
 ખમાય ૧૭, ૨૬, ૭૦, ૧૮૨, ૧૮૩,
 ૧૮૪, ૨૦૯, ૨૨૫.
 ગારા (કાનડો) ૨૬૬
 ગોંડ મલાર ૨૬૩
 છાપાનાટ ૬, ૨૫, ૨૨૩
 જ્યજ્યવંતી ૩૬૪, ૨૬૫
 જુસ્તો ૧૬૯, ૧૮૨, ૨૩૮, ૨૫૦, ૨૫૧
 જોગી આસાવરી ૧૭, ૯૬

ઝંજોટી ૨, ૧૩, ૨૪, ૪૬, ૧૬૬, ૧૭૫,
 ૧૮૧, ૨૧૦, ૨૧૬
 તિલંગ ૨૭૩
 તિલંગ અમેદ ૨૬૦
 દરગારી કાનડો ૧૭૭, ૨૬૭
 દેસ ૨૪, ૬૯, ૬૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭
 ૧૮૮, ૧૯૩, ૨૦૦, ૨૨૮, ૩૨૧, ૩૩૪
 ધનાશી ૧૭૧
 નારાયણી ૨૦૫
 પંજ ૪૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦
 પદાડી ૮, ૪૨, ૧૭૪, ૨૨૮
 પીલુ ૫૯, ૨૫૨
 પૂર્વી ૨૭૭
 મહાર ૨૬૮, ૨૬૯
 બીભાસ ૧૭
 બીહામ ૨૪, ૨૧૧, ૨૫૪, ૨૫૫
 બીમપલાસી ૨૭૫, ૨૭૬
 ભૂપ ૧૮૯, ૨૫૨, ૨૫૩

નૈઋત્ય ૨૮૮

નિરવી ૩, ૧૭, ૨૫, ૩૨, ૫૯, ૭૨, ૭૪

૨૮૨ થી ૨૮૬, ૩૬૧, ૩૬૨

મધુમાધ સારંગ ૧૪, ૨૭૧

મધ્યમાવલી સારંગ " "

મલાર ૨૬૧

માદ ૭૨, ૧૧૭, ૧૯૦, ૨૨૪, ૨૨૫

માલકૌંસ ૨૨૦, ૨૨૧.

મીવાની મલાર ૨૬૨

મુલતાની ૨૩૩ ,

વાગીશરી (જાગીશરી) કાનડો ૨૭૪

ચદાના (સીવાનો) કાનડો ૭

ચંદ્ર ૨૮૦, ૨૮૧

સારંગ ૪, ૨૦૧, ૩૪૬

મિથુરો કાનડો ૨૭૦

સોલની ૩૯, ૬૮

દમીર ૫૭, ૧૯, ૨૫૬

આખલડી અષ્ટી ૩૧૧

ગાયન વાદન પાઠમાળા.

ગાયન વાદન કલાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ.

પુસ્તક ૧ છું-વિભાગ ૩ બે.

છંદોગીત વિનોદ.*

(અજની ગીત.)

મધુર શાબ્દ ને ગંધ, રસો જે, નાદ, રૂપ ને મૃદુ સ્પર્શો જે,	
દિવ્ય પિતાની દિવ્ય પ્રભુતા, જાણે મધુરી તે.	૧
ગાયનવાદન દિવ્ય રસાયન, સેવન કરતા થઇએ પાન,	
દિવ્ય પિતાની મધુરી બન્સી બજતા નિકળ્યુ એ	૨
દિવ્ય પિતાની મધુરી બન્સી, નાદમૃત ધારાથી વરસી,	
અનહુત આહુત સર્ગીત રૂપે, બાજુ બસી એ	૩
અતખ પ્રરૂપની બાજુ બન્સી, સુણવા અતર વૃત્તિ તરસી,	
અલખ હતી તે લખ થઈ બન્સી, બન્સી એની એ	૪
જગમોહનની બન્સી બાજુ, છંદ ગીત લહરીએ ગાજુ	
ગાયન, વાદન, નર્તન રૂપે, નિલસા જગમા તે	૫
બસી છું મોહનને ખ્યારી, તુજપર તન મન નાખુ વારી,	
દિવ્ય દેવ, દાનવ, માનવની, મનમોહન ખ્યારી	૬

(સ્વ રચિત.)

* કવિતાના ૨ પ્રકાર છે, છંદ અને ગીત અક્ષર કે માત્રાની નિયમિત ગ્યતાથી બનેલી કવિતાને છંદ કહે છે અને તે સિવાયની જે કવિતા માત્ર સંગીતાતુક જ રચા એલી હોય છે તેને ગીત કહે છે ‘છંદ’ શબ્દનો અર્થ ‘આનંદ ઉપજાવનાર, આલ્લાહ કરનાર, લોકનાર’ એવો થાય છે અર્થાત્ નિયમિત માપથી ગર્વાદમા રહી, મનને આનંદ આપનારી એવી કમળદ વાણી તે છંદ, અને રજન કરે એવા સ્વરેના સમૂહોથી જે વાણી બોલી શકાય છે—ગાઈ શકાય છે (સુસ્વરૈર્ગાયમાનસ્વાદગીતમિત્યમિધીયતે) તે ગીત આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે, આનંદ આપનારી એવી કમળદ (છંદ) અને સ્વર મુક્ત એવી ગવાતી (ગીત) વાણીનો જે વિનાદ તે છંદોગીત વિનોદ

ગીત’ અને ‘ગાન’ એ જે શબ્દોના અર્થમા પહોં ફેર છે ગીત એટલે સંગીતાતુક કવિતા અને ગાન એટલે નિબદ્ધ અને અનિબદ્ધ એવા સ્વરાસાય જેથી આ વિભાગના છંદોગાન વિનોદ અને ગીતવિનોદ એવા બે ખંડ પાડવામા આવ્યા છે.

સંદ ૧.

છંદોગાન વિનોદ.

પ્રકરણ ૧.

અક્ષરછંદ ગાન.

૧. વિદ્યુન્માલા.

હરનામ— વિદ્યુન્મેલા, ચોજુમાલા, મંદામાલા, મૌક્તિકતિલક, વિજ્ઞુમા
સોમકાંત, સોમકાંત, સામકંતો, મહાળો, સોમક.

છંદ— અનુક્રુપ; ૬૫ ૧ હં.

અક્ષર— ૮ (ગાયત્રી માત્રા ૧૬).

માપ— મ મ ગ ગ
૩૩૩ ૩૩૩ ૩ ૩

વ્દાહરણ— મામામામા, વિદ્યુન્માલા

કોઈ પણ મધોમા યતિ કલા નથી, પરંતુ આગળી છંદઃચતુષ્મા ૪-૪ અક્ષરે ક
છે. આ ૬૫ બોલતી વખતે ૪-૪ અક્ષરના સરખા બે ભાગ પડે છે તેથી ગાવામાં વધ
અનુકૂળ છે ૪, ૮ કે ૧૬ માત્રાના ગમે તે વાવમાં ગાઈ ચકારે.

૧

નાદબ્રહ્મા જે છે દેવા, તેની નિત્યે સેવું સેવા,
સંગીતોનો જે છે માતા, સર્વે આનંદોનો હાતા.

૧ (૨૫ રચિત)

૨

જેણે પ્રાધી સહિં સારી, તે શક્તિ છે માતા મારી;
જોઈ લીલા તેની ન્નયું, હુ તો તેને પામે લાયું.

૨ (૨૫છોડાકોઈ ઉત્તર)

૧. (ક.) બ્યવહારમા બોલાતી સાદી બ્ન. એકતાલ. માત્રા. ૮

ૐ સા સા રી ની | અથવા સા સા સા ધું | સા સા રી સા |
ના દ બ હા ના દ બ હા જે છે દે વા
જે છે દે વા તે ની નિ ત્યે સે હું સે વા

૨. (સ) ગાવાની રાહમાં સગ ઝંઝીટી તાલ ત્રિતાલ, માત્રા ૧૬.

ૐ ધું સા | રી મુ | પ મુ | મુ રી | મુ મુ | રી સા | સા ની | ધું પ ::
ના દ બ હા જે છે દે વા તે ની નિ ત્યે સે હું સે વા

ૐ રી મુ | મુ મુ | મુ પ | ધુ મુ | મુ ની | ધું પું | ગમ રિ ગ | સરિ સા |

२. प्रमाणिका.

इतरनाम— प्रमाणी, पावाणी, अर्धनाराच, सामाणी, प्रमाणिका, नगस्वरु-
पिणी, लघुनाराच.

छंद— अनुष्टुप; ८५ भुं वृत्त.

अक्षर— ८ (गायनभां १२ मात्रा)

माप— ज र छ ग
131 315 १ 3

उदा०— जराळगे प्रमाणिका.

आ वृत्तनी व्यधी भणी १२ मात्रा यनी होवाची, तया दोभां पद्य ३, ३ मात्रांना
सरया ज्या पडवाची अक्षर द्वादश, हे द्वादश ताळभां जावाभां आ वृत्त विशेष अनुष्टुप
यर्ध पडे छे.

१.

जगत्पिता परात्परा, सभस्त पाप संहरा;
सरस्य सर्वं श्रवणा, कृपा करो ह्याधना. १.
कुशुद्धि दुःख क्षापरो, विशुद्ध ज्ञान आपरो;
अगारी अने प्रार्थना, कृपा करो ह्याधना. २.

(धर्म प्रार्थनाभाषा)

३. (क.) व्यवहारभां गवाती सद्यो द्वा. ताळ द्वादश. मात्रा. १.

ॐ निं । सा॒ रि सा॒ निं । सा॒ रि सा॒ निं । सा॒ रि सा॒ निं । सा॒ रि गु ।
७ ग॒ त्पि ता॒ प सा॒ त्प सा॒ स भ॒ स्त पा॒ प सं॒ ६ रा॒

ॐ स । री॒ म मु॒ म । गृ॒ रि सा॒ निं । सा॒ रि गु॒ स । री॒ स सा॒ ।
१ रा॒ र॒ प्प स॒ र्व श्र॒ व ना॒ कृ पा॒ क रो॒ द या॒ ध ना॒

४. (ल.) गायने भरे सारी सह. राग वैरवी. ताळ द्वादश. मात्रा. १.

ॐ स । पु॒ प पु॒ प । पु॒ म मु॒ ग । री॒ निं सा॒ म । री॒ निं सा॒ ।
७ ग॒ त्पि ता॒ प सा॒ त्प सा॒ स भ॒ स्त पा॒ प सं॒ ६ रा॒

ॐ स । री॒ निं सा॒ रे । मु॒ ग मु॒ म । मु॒ ग मु॒ प । मु॒ रि सा॒ ।
१ रा॒ र॒ प्प स॒ र्व श्र॒ व ना॒ कृ पा॒ क रो॒ द या॒ ध ना॒

૩. માળવક.

इतरनाम— माणवकक्रीड, माणवकक्रीडित, पायक, नरक्रीड, मानवकी.
सुरक्रीडा, माणव.

छंद.— अनुष्टुप. १०८ भुं वृत्त

अक्षर. ८ (गायनभा भावा १०)

माप— भ त ल ग
SII SSI 1 5

उदा० भूतलगा, માળવકે.

૪,૪ અક્ષરે થતી કલા છે. એ દરેક ચાર અક્ષરની છ ॥ મીત્રાઓ થતી હોવાથી
આ વૃત્ત ઘણા તાલમાં ગાવાને ઠીક થઈ પડે છે

૧.

ગા કવિતા પ્રીત કરી, નૃત્ય અને તાલ ધરી,
ભાવતણે રાગ કરી, ગાન વૃત્ત મેળ કરી. (સ્વ સચિત.)

૫. (ક) વ્યવહારમાં ગવાતી સાદી હજી તાલ ઘણો મીત્રા ૧

ૐ સા સ સ ધું | સા સ રિ સા | સા સ સ ધું | સા સ રિ સા |
ગા ક વિ તા પ્રી ત ક રી નૃ ત્ય અ ને તા લ ધ રી

૬ (સ) ગાવાની હજીમાં રાગ સારંગ તાન ઘણો મીત્રા ૧

ૐ સા રિ મ ધુ | ની પ મ રી | મુ પ મ રી | સા નિં પે સા |
ગા ક વિ તા પ્રી ત ક રી નૃ ત્ય અ ને તા લ ધ રી

ૐ પુ નિ સં રી | સા નિ પ મુ | રી મ પ ની | પુ મ રિ સા |
ભા વ ત ણે રા ગ ક રી ગા ન વૃ ત્ત મેળ ક રી

૪. અનુષ્ટુપ શ્લોક = વક્ર.

તમામ સરકૃત મયોમાં “અનુષ્ટુપ શ્લોક” ને નામે જે વૃત્ત વપરાય તેને પિંગ
ળના મયોમાં અનુષ્ટુપ હજી વર્ગમાંનો એક શુદ્ધ જ પ્રકાર ગણી તેને છંદ એવું નામ
આપેલું છે. રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો વગેરે બધું સરકૃત સાદિત્ય ધર્ણ ખરૂં આ શ્લોકથી

જ લખાયેલું છે. એ વક્ત્રના અનેક પ્રકાર છે, તેમાંથી જે અનુષ્ટુપ્ વક્ત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં વપરાય છે તેનું માપ હિરણ્યકશ્યપે આ પ્રમાણે છે.

પાંચમે લઘુને લાવો, ગુરુ છઠ્ઠો લખો તમે;
સમે પાદે લઘુ સાતે, વિષમે સાતમે ગુરુ.

આ અનુષ્ટુપ્ છે એટલે તેમાં દરેક ચરણમાં અક્ષરો તો આઠ જ આવે, પરંતુ તેમાં ચારે ચરણોમાં પાંચમે અક્ષર લઘુ, અને છઠ્ઠો ગુરુ આવે; વળી સમ પાદો (૨ તથા ૪ ચરણુ) માં સાતમે અક્ષર લઘુ અને વિષમપાદો (૧ તથા ૩ ચરણુમાં) માં સાતમે અક્ષર ગુરુ લાવવો. આ માપ વાગૂવક્ત્રમ, હિરણ્યકશ્યપ મુક્તાવલિ, પ્રાકૃતપિંગલ સત્ર વગેરે પિંગલના ગ્રંથોમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

૭. (ક) શ્લોકની આપ.

ૐ રી ગ ગુ ગ ગ રી ગુ રી | સ રી સા રી ગ રી સ સા |
પોં ચ મે લ ધુ ને લા વો ગુ રુ છ ઠો લ ખો ત મે

ૐ રી ગુ ગુ ગુ ગ રી ગુ રી | સા રિ ગુ રિ ગ રી સ સા |
સ મે પા દે લ ધુ સા તે વિ ધ મે સા ત મો ગુ રુ

ૐ રિ ગુ ગુ ગુ ગ રી ગુ રી | સ રી સા રી ગ રી સ સા |
ર વિ ધ્ય યો પ ના વૃ ક્ષા ન રી ગા વ ય સ જ ના

ૐ રી ગુ ગ ગુ ન રી ગુ રી | સ રી ગુ રી ગ રી સ સા |
દ તે પ તો વ કા રા ય ગુ મે દે વે ન નિ મિ તા

અર્થ — સૂર્ય, ચન્દ્ર, ગ્રેહ, વૃક્ષો, નદિઓ, ગાય અને સર્જનો, એ બધાં યુગે યુગે પરાં પકારને અર્થે દેવે નિર્માણ કરેલા છે.

वसून् वदन्ति वै पितॄन् रुद्राँश्चैव पितामहान् ।

प्रपितामहांश्चादित्यान् अतिरेपा सनातनी ॥ (મનુ)

અર્થ — પિતા વસુ કલા છે, પિતામહ રુદ્ર કલા છે અને પ્રપિતામહ આદિત્ય કલા છે એવી સનાતન શ્રુતિ છે. માટે ગ્રાપદાદાની આદ્ય પુત્રે દેવની આદ્યાની પેઠે પાળવી બોધાયે.

माकारं च निराकारं नेतिनेतीति सर्वदा ।

भेदाभेद विनिर्मुक्तो वर्त्तते केवलः शिवः ॥

અર્થ — દુનિયામાં જેટલા સાકાર અને નિરાકાર પદાર્થો છે તે સર્વેનો શાસ્ત્રે નેતિ નેતિ (એ નહિ, એ નહિ) એ પ્રકારે નિષેધ કર્યા પછી કેવળ બેદ અભેદ વિનાનો પરમ કલ્યાણુરૂપ પરમાત્મા જ બાકી રહે છે. અર્થાત્ છેલ્લે નેતિનેતિનો પશુ જે પ્રકારક છે તે જ — કેવલ કલ્યાણુરૂપ પરમાત્મા વર્તે છે.

૬. ચંપકમાલા.

ફરનાપ- ચંપામાલી, રુકાવતિ, રુકમાવતી, રુપવતી, સૌભાગ્યવતિ, પંચકમાલા.

છંદ- ચંદ્રિત. ૧૮૯ મુ. ૪૮. અક્ષર- ૧૦. (ગામનમાં માત્રા ૧૬).

માપ- મ મ સ ગ સદા- મૂમસગાથી, ચંપકમાલા.

511 555 115 5

કેટલાક ગ્રંથોમાં ૫, ૫ અક્ષરે થતી કલા છે, તે ઠીક છે. કેમકે આ ૪૮ના અક્ષરોની ગોઠવણ એવી આવી ગઈ છે કે આખું ૪૮ ગોઠવાથી ખાંચ ખાંચ અક્ષરોની આઠ આઠ માત્રાનો દરેક સમૂહ જૂદો પડેલો સ્વાભાવિક દેખાય છે. આની બધી માત્રા ૧૬ થતી હોવાથી ૪, ૮ કે ૧૬ માત્રાના ગમેતે તાલમાં આ ૪૮ ગાથાનું સરલ થઈ પડશે.

૧.

પાતક સર્વાધિક્ષ રામાયો, ઉત્તતિનો સન્માર્ગ બતાવો,

કોઈ નથી બેલી પ્રભુ ખરે, આશ્રય મારે સત્ય તમારે. ૧.

દર્શન દેશે નાથ તમારાં, મંગલ કાર્યો થાય અમારાં;

પાપ અમારા કોણ નિવારે, શીઘ્ર તમે આવો મુજ વારે. ૨.

(પ્રાર્થનાભાજી, બા. ૨.)

૮ (કે) સાદી રાહ. માત્રા ૮. માત્રા ૮.

ૐ સા સ સ સા પું | સા સ સ રી સા |

પા ત ક સ વી ધ્ય ક્ષ રા મા વો

૯ (લિ). રાગ હામાવટ. ત્રિતાલ. માત્રા ૧૬.

ૐ મનિ ઘપ | પરિ મુષિ | મગ મ સ | રી સા : | રી મ રિ | રિ મ પિ | મગ મ સ |

પા . ત ક સ . વી . . ધ્ય . ક્ષ રા મા વો ઉ ન તિ નો . સ . . મા . રી બ

આ . અ ય આ . રે . . સ . ત્ય ત આ રો

ૐ રી સા : | : પુ સ સ | સ રિ સા | મિ મ રિ સ | સ રિ નિ સ ઘ પ |

તા વો કો ઈ ન થી . બે લી . પ્ર, શુ આ . . . રો .

૧૦. (ગ) શહાના (સિયાનો) કાનલ ત્રિતાલ માત્ર ૧૬.

ૐ સાં નિં પ | મૂર્ણ નિં પ | મૂર્ણ સરિ | ગું મ પ | રી સા : | રી મ પ | પ નિં મ પ |
પા ત ક સ . . . વી . . . ધ્ય ક્ષ શ આ વો ઉ જ તિ નો . સ .

ૐ રી સં સં | નિસં નિં મૂર્ણ | ડ પ | ની સાં | રી સં સં |
આ જ બ તા . નો . કો ઇ ન થી બે લી પ્ર શુ

ૐ નિર્સરિં નિં પ | રિમ્ રિં મ પ | પ નિં મ પ | રીં સં સં | નિસં નિં મૂર્ણ |
આ . . . શે . આ . શય આ રે . સં ત્ય ત આ . શે .

૧૧ (ધ) તાગ કાલગડો ત્રિતાલ માત્ર ૧૬

ૐ ધંપ મ ગ | મુ પુ | ધું ધં ધં | પુ ધં મુ | પું મ ગ | મુ પુ | ધું ધં ધં | પુ પમ : |
પા ત ક સૂ વી ધ્ય ક્ષ શ આ વો પા ત ક સૂ વી ધ્ય ક્ષ શ આ વો

ૐ ગમ ગં રિ | ગું મ પ | ગમ ગં રિ | સા સા | ધું મ ધં | ની સાં | સરિં સરિં | સં નિં સાં |
ઉ જ તિ નો સ . આ . જ બ તા વો કો ઇ ન થી બે લી . પ્ર શુ મી . શે

ૐ સાં સં સં | નિર્ધે પંથે | નિરિં સં નિ | ધંપ ધંમ |
આ શ ય આ રે સં ત્ય ત આ રે .

૬. કામદા = (ચરાલિકા, કર્ણપાલિકા).

છંદ- પદિત ૩૩૧ યુ વૃત્ત

અક્ષર-૧૦ (ગાયનમા માત્ર ૧૬)

માપ- ર ય જ ગ
૨૩ ૧૨ ૧૨ ૩

તદા- રાયજામયી

ધૂનમું સૂત કામદા.

પાંચ પાંચ અક્ષરે થતિ કલા જ ગાયનમા

તેમ છે, કેમકે આખા ચરણની ૧૬ માત્રા રે | ની ની આ કલના તાલ જે રીતે આખી શકાય
છૂટા છૂટા સમૂહો પડી શકતા નથી તેથી સા આ જરી, પરંતુ તેના ચાર ચા માત્રાના
છતા ૪, ૮ કે ૧૬ માત્રાના કોઈ પણ ત યાય છે તેમ જ સમીતના ચિન્નમયતિઓ આવે છે, તેમ
જલદ દાદરા કે દાદરામા આવતો પ્રચાર રે સરિ | પુ તેમા સમીતના ચિન્નમયતિઓ આવે છે, તેમ
અને ૧૦ મો અક્ષર ૬ માત્રા સુધી લે તે કોઈમા ગવાશે. આમ છે તોપણ ૩ કે ૬ માત્રા
જોય છે, તે એ તોતોમા ગાતી વખતે પ આવે છે

ગામન વાદન પાઠમાળા પુ. ૧. વિ. ૩. હરોગીત, (વનોદ)

[ખંડ ૧.

૧.

હે તહા પ્રશ્ન પ્રાણ તારકા, સદિમાં સદા સાંતિ દારકા,
આર્તને અમે આપ સનિધે, માર્ગે દૃષ્ટા હે કૃપાનિધે,

૧

વિશ્વનાથ છે શુદ્ધ ચિન્મયે પ્રાણિમાત્રના મંગલાઅર્થે,
ધર્મેનીતિનો માર્ગ દાખરો, પ્રેમની સદા દૃષ્ટિ સખરો.

૨

વિશ્વમાલના પાપ મોચના, આપરો તમે સર્વ સાધના;
પ્રેમથી કરો નિત્ય પાલના, મંગલાશિષો દેવ દયાધના

૩

(ઈં પ્રાર્થન બા. ૨.)

૧૨. (કી) લલિતજ્ઞાની રાહ પ્રમાણે તાલ દાદરો મારા ૬.

ૐ સાં ઘં સાં રિ | મમગ | મુપ પુમ | ગુ | ગુ રિ સાં રિ | નરિગુ | રી ગ રી નિ |
હે મ હા પ્ર શુ . પ્રાણ તાર કા સ દિ મા સ દા . . સાં તિ કા ર

ત્રીજી અને ચોથી ચરણ એજ પ્રમાણે બોલવું. બીજી રીતે થોડાક ફેરફારથી
પ્રમાણે બોલવામા આવે છે. જેમકે—

ૐ માં યં સાં રિ | મમપુ | પુષપુમ | ગરીરિ | ગરિગ મપમ | ગરિસર્ન | સાં ગરીનિ |
હે મ હા પ્ર શુ . પ્રાણ તાર કા . સ દિ મા . સ દા . . સાં તિ કા ર

૧૩. (લિ) કાલગણ મગની ધૂનમા. તાલ દાદરો મારા ૬.

ૐ સરિગ ગુરિ | સાંસનિ | સરિગમમ | પુષગ | રી ગમગ રિ | સાંસનિ | સરિગમગ રિ |
હે મ હા પ્ર શુ . પ્રાણ તાર કા . સ દિ મા . સ દા . . સાં તિ કા ર

૧૪. (ગ) પહાડી રાગની ધૂનમા. તાલ દાદરો મારા ૬.

ૐ પુષ ધનિધનિ | સાં | સનિ રિ | સનિ સ | ધનિધનિધનિધનિ
હે મ હા પ્ર શુ . પ્રાણ તાર કા

ૐ ગરિ ગમપમ | ગરિસર્ન | સનિ ગ રી નિ | સાં |

૭. ઇન્દ્રવજા.

છંદ- ત્રિષ્ટુપ. ૩૫૭ મુ ૫૮.

અક્ષર ૧૧ (ગાયત્રીમા માત્રા ૧૮)

માપ- ત ત જ ગ ગ
ડડા ડડા ડડા ડ ડ

સદા - તા તા જ ગા ગે, કર ઇન્દ્રવજા.

૫. અક્ષરે યતિ છે આ વૃત્તના અક્ષરોની માત્રાના સરખા ખરડો પડતા નથી તેથી ગાયત્રીમા વિશેષ અનુકૂળ નથી, જેથી શ્લોકની દબથી બોલવું એજ હોક છે.

૧.

સાહિત્ય સંગીત કલા વિનાનો, સાક્ષાત્પુ પુત્ર વિપાશ હીણો,
જીવે ન ખાએ પ્રિય ધાસ તે તો, જાણે પશુંનું સદબાચ છે જો (સ્વ નયિત)

૧૫. (ક) વ્યવહારમાં બોનાતી શ્લોકની સાદી રમ

ૐ રી ગુ રિ ગ રિ ગુ | રિ ગ મુ પ મુ ગુ | રિ ગ રી સ રી ગુ | મ ગ રી ગ રી સા
સા હિ ત્ય સ ગી ત ક લા વિ ના નો સા ક્ષા ત્ય શ્ચ પુત્ર વિ પાશ હીણો

ૐ મુ પુ પ પુ પુ | મ પ પુ ધ મુ ગુ | રિ ગ રી સ રી ગુ | મ ગ રી ગ રી ના
જીવે ન ખાએ પ્રિય ધાસ તે તો જાણે પશુંનું સદબાચ છે જો

૧૬ (જ) બીજી રીતે નીચે પ્રમાણે કાલગડા રાગની ધૂનમાં બોવાય છે

ૐ રી રી મ નીં સા | સ રિ ગુ રિ રી ની | રી રી સ નીં સા | સ રિ ગુ રિ રી
સા હિ ત્ય સ ગી ત ક લા વિ ના નો સા ક્ષા ત્ય શ્ચ પુત્ર વિ પાશ હીણો

ૐ સા સા રિ મુ મુ | પ મ ગુ રિ રી નીં | રી રી સ નીં સા | સ રિ ગુ રિ રી સા |
જીવે ન ખાએ પ્રિય ધાસ તે તો જાણે પશુંનું સદબાચ છે જો

૧૭ (ગ) ત્રીજી રીતે નીચે પ્રમાણે પીલ રાગની ધૂનમાં બોવાય છે

સા રી રિ રી રી રિ ગંગુ ગંગ રિ મરિ | ની નીં નિં નીં સા સ રિ ગુ ગંગ રિ નિસ
સા હિ ત્ય સંગીત કલા વિનાનો, સાક્ષાત્પુ પુત્ર વિપાશ હીણો.

નિં મ રી રિ રી રી રિ મંગંગ રિ સરિ | પુ ની નિ નીં સા સ પ મુ પ ગંગ રિ નિસ
જીવે ન ખાએ પ્રિય ધાસ તે તો જાણે પશુંનું સદબાચ છે જો

। । ૧.

હે મહા પ્રભુ પ્રાણુ તારકા સદિમા સદા શાંતિ કારક,
ત્માર્વાને અમે આપ સન્નિધે, માર્ગીયે કૃપા હે કૃપાનિધે. ૧

વિશ્વનાથ હો શુદ્ધ ચિન્મયે પ્રાણિમાત્રના મગવાઅર્થ,
ધર્મેનીતિયો માર્ગ દાખસો, પ્રેમની સદા દૃષ્ટિ રાખસો. ૨

વિશ્વપાલના પાપ મોચના, આપસો તમે સર્વ સાધના,
પ્રેમથી કરો નિત્ય પાલના, મગવાસિમે થો દયામના. ૩

(૬૦ પ્રાર્થન બા. ૨.)

૧૨. (ક) લક્ષિતટ્ટતની રાહ પ્રમાણે તાલ દાદરો માત્રા ૬.

ૐ સ્તુ ધં સ્તુ રિ | મુપગ | મુપ પુમ | ગુ | ગુ રિ સ્તુ રિ | મરિગુ | રી ગ રી નિં | સ્તુ
હે મ હા પ્ર ભુ પ્રાણુ તાર કા સ દિ મા સ દા શાંતિ કા ર કા

નીજી અને ચોથુ ચરણ એજ પ્રમાણે બોલવું. બીજી રીતે થોડાક દેહકારથી આ
પ્રમાણે બોલવામાં આવે છે જેમકે—

ૐ મ્તુ ધં સ્તુ રિ | મુપગ | મુપ પુમ | ગુ રિ | મરિગ મપમ | મરિસર્ની | સ્તુ ગ રી નિં | સ્તુ
હે મ હા પ્ર ભુ પ્રાણુ તાર કા સ દિ મા સ દા શાંતિ કા ર કા

૧૩ (સ્ત્ર) કોનગડા ગમની ધૂનમાં તાલ દાદરો માત્રા ૬

ૐ સરિગ ગુરિ | સ્તુ સ્તનિ | સરિ ગ મુમ | પુપગ | રી ગ મગ રિ | સ્તુ સ્તનિ | સરિ ગ મગ રિ | ના
હે મ હા પ્ર ભુ પ્રાણુ તાર કા સ દિ મા સ દા શાંતિ કા ર કા

૧૪ (ગ) પઢાડી રાગની ધૂનમાં તાલ દાદરો માત્રા ૬.

ૐ પુપ ધ્વનિધનિ | સ્તુ | સનિ રિ સનિ સ | ધનિધસન્નિધં
હે મ હા પ્ર ભુ પ્રાણુ તાર કા સ દિ મા સ દા શાંતિ કા ર કા

ૐ મરિગ મપમ | મરિસર્ની | સનિ ગ રી નિં | સ્તુ |
સ દિ મા સ દા શાંતિ કા ર કા

૮. ઉપેન્દ્રવજ્રા.

હંદ- ત્રિષ્ટુપ. ૩૫૮ મું વ્રત.

અક્ષર ૧૧. (ગાયનમાં માત્રા ૧૭.)

માપ- જ ત જ ગ ગ
૧૩ ૩૩ ૧૩ ૩ ૩

હદા૦ ઉપેન્દ્રવજ્રા, જતજાગમેથી.

૫, ૬ અક્ષરે યતિ છે. આ વ્રતની બધી માત્રાઓના સરખા ખડકો નહિ પડતા હોવાથી ગાવાને માટે અનુકૂલ નથી, પણ સ્થોત્રની દબથી બોલવું એમાં જ તેનું સ્વાભાવિક પળ રહેલું છે.

આ વ્રત ઉપેન્દ્રવજ્રાની દબમાત્ર બોલાવ છે જેથી આ વ્રતની સાદિગમ ઉપેન્દ્રવજ્રાની પેઠે બધી લેવી માત્ર ફેરે એટલેજ કે, આ વ્રતના જે જે લઘુ ગુરુ અક્ષરો આવે તે પ્રમાણે ઉપેન્દ્રવજ્રાની સરગમાંથી લઘુ કે ગુરુકાળ પ્રમાણે ફેરફાર કરી બોલવું.

૧

મારે અપાદ છે તોય ગતી કરે છે, કરે નથી તોય કરે અહો છે;
અચક્ષુ છે તોય તમે જીવો છે, અચક્ષુ છે તોય તમે મરો છે. ૧
મ તમે સ્વપ્નમાં જલ સુકિતમાં, ધરો પ્રભુ ચક્રિત પ્રપૂર્ણતાની;
હે સ્વપ્નજી સર્વાદિ સ્વપ્ન પ્રકાશ, કરો તમે પાપ સહુ વિનાશ. ૨
ક્રિયા હોવોની તમને વિદિત, નહીં અમારે વદતી વિદિત;
૩. સમસ્ત સાક્ષી પ્રજા વ. પદે, પિતા તને શુ કહું કું વિશેષ (પ્રાર્થનામાળા)

૯. ઉપજાતિ. (ઉપેન્દ્રમાલા, આરુવાનકો)

ત્રિષ્ટુપ તુ મિત્રવ્રત.

અક્ષર ૧૧ (૧ લા ચરણની ૧૭ અને બીજા ચરણની ૧૮ માત્રા થાયછે)

પહેલું અને ત્રીજું ચરણ ઉપેન્દ્રવજ્રા સીર્ગ, અને બીજું તથા ચોથું ચરણ ઉપેન્દ્રવજ્રા સીર્ગ, અને બીજું તથા ચોથું ચરણ ઉપેન્દ્રવજ્રા સીર્ગ, અને બીજું તથા ચોથું ચરણ ઉપેન્દ્રવજ્રા સીર્ગ.

૧. ગોગા કદિપાદ યાશે, જ નાંજગોગા વલ્લી તો રચાશે;
૨. ગરિ ગ મપાળે તો ઉપજાતિ જાણો, જિને જુમમાંથી કવિ જોડ જાણો.

૩. હિમા યતિ, અને ગાવાની અનુકૂલતા વ. ૪. ગે માટે ઉપરના બે વ્રતો પ્રમાણે

७) गावा भाटे सारी राह, राग अमाय, अपतास, आना. १०

गरिग | मृपुध | सनिधमप | पधमग | स | नीनीनि | सांनिधपध | सनिधमप | पधमग |
 १. न पाणी न व. न्दी न वा. यु. न आ का स के छ. दि यो. के. न स्ना. यु.

सनिसांस | सनिसांरि | सनिधुनि | नीनीनि | सांनिधपध | सनिधमप | पधमग |
 १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०.

विमल व. १. भास. अपतास, आना १०

पुग | मुरीग | गरिसां : प | धुसांरि | गुपुग | मुरीग | रीसां |
 १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०.

सरिगुरि | गरिसां : प | सासांरि | धुपुग | मुरीग | गरिसां |
 १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०.

वनी अपतास, आना १०.

न भूमि न पाणी न वनि
 नदि शुभ के पीत के रम्यधं | नीसां : रि | रीरीसं | सनिधपप | मृपुध | मपगरि |
 १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०.

न शास्त्र न शास्त्र न के रीसमिरिसां :
 नदि ओ के ने मदी अ व कत के. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०.

नदि दैत अद्वैत सापेक्ष इये
 दही सवैसाक्षी व कटस्थ व पगुमगरिसां : नि | नीसांरि | गुमपुग | गुमपुगम | गरिसां |
 १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०.

निसांमगरिसां : गीगुरीसीसांरि | धपगुमगरिसां |
 १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०.

૮. ઉપેનૌ સ | સારુરિ | રીગરિ | રિગ

ઉંદ- ત્રિષ્ટુપ. ૩૫૮ યુ ૧૮

માપ- જ ત જ ગ ગ
131 331 131 5 5

ૐ મ | પુપુમ | પુપુમ | પુપુધ | પે
૧ શ્રોત્રિ સ્વૈત મા ત પ્ર તા.

૫, ૬ અક્ષરે યતિ છે. આ વૃત્તની
હોવાથી ગાવાને માટે અનુકૂલ નથી, પણ ૨૬
૬૫૯ રહેલું છે

૨૬ (સ્વ) નિશાળમા બોલાતી દબ તા

૧ આ ૧૮ ઇન્દ્રવજ્ઞાની દબમાં જોઈ ૐ સ | સર્ધસારિ | ગમપુમ | પનિષ્ટુપ |
પેઠે જાણી લેવી માત્ર ફર એટલેજ કે,
ૐ પ્રમાણે ઇન્દ્રવજ્ઞાની શરૂઆતમાં લખુ કે ય ત મે સ ત્ય પ્રા નિલ યુ કિત પ્ર

એ પ્રમાણે
નીચેની બે

પ્રમા અપાદ છે તોય ગતી કરે છે,
અચક્ષુ છે તોય તમે જુવો છે ૨૭ (ગ) પીલૂરાગની છાયા કે ધૂનમા
ૐ ૬ તમે સ્વપ્નમાં બસ સુષ્ટિવાની,
સ્વપ્ન સર્વાદિ સ્વપ્ન પ્રમાણે, ૬ ૐ નિં | સારુરિ | રીગરિ | ગુર્ગુર્ગરિ
ક્રિયા હોવાની તમને વિદિ,
સમસ્ત સાક્ષી પ્રભુ વ પદેસ, ૫ એ હો સદ પ્રણાએ કે શ્રીએક બા

આકીની કડીઓ ૬૫૨ પ્રમાણે

૯. ઉપજાતિ

ૐ સર્ત
૭ ત્રિષ્ટુપ તુ મિશ્ર૮૮.

૨૮ (પ). કાલંબડાના તગની ધૂન

ૐ નિં | રીસારિ | સાસારિ | સરિગુ
૫ રે ૫ મે ના મ મે નુ સ

૧૪ ૧ પહેલું અને ત્રીજું ચરણ ઇન્દ્ર-
ૐ પુપુર્ધૈનિધૈ વૃત્તોના મિશ્રણથી
હેમહા રોગા કદિપાદ

ૐ સ | સારુરિમા | મુમુમ | પમિગુરિ
૫ રે ૫ મે ના મ મે નુ સ

ૐ ગરિગમપમ
યુ કિમા શ યતિ, આવા

૧૪. પ્રિયંવદા (પ્રિયંવદ).

છંદ- જગતિ. ૧૪૦૦ અં પદ.

અક્ષર ૧૨. (ગાયનમા માત્રા ૧૫.)

માપ- ન મ જ ર
૫૫ ૩૫ ૧૩૫ ૩૫

વદાં નમજરા ઘર પ્રિયંવદા વિપે.

પતિ કલ્યા નથી. આ વૃત્તમા ૮-૮ માત્રાના એવા બે ભાગ પડે છે તેથી ત્રિતાલમા ગાયના યોગ્ય અનુકૂળ થઈ પડશે.

૧.

પ્રથમના ઋષિ ગણે બધા થયા, મળલ સત્ય પ્રભુને કહી ગયા;
નિર્ગર્ભો સૃષ્ટિ રચના સુખપ્રદા, સ્તુતિ દિધી શ્રુતિ બણી પ્રિયવદા ૧
-વિ સશી દિગ્ધિ ગ્લા દવાવડે, પ્રભુ પ્રભા સકલ વસ્તુમા પડે,
હૃદયને નિષ્ઠ છે સદા તમે, તદ્દપિ દેવ નહિ દેખિયે અમે ૨
નિમિત્તે જે હૃદયના બધા જશે, પ્રગટ કાન્તિ પરમેશ્વરી થશે,
હૃદયમા કર્મ તમારું દર્શન, પ્રભુપદે પ્રભુમિતે પ્રતિદશ્યુ ૩
અવગુણો નહિ પિતા ગણે કદી, શિશુ તણી બુન લાભા કરે બધી,
શુભ સમે કરે છું હું ઉપાસના, સુખતિ લેા પ્રભુ તમે કૃપાવદા ૪

(પ્રાર્થનામાળા. ૨)

૩૬. (ક) મોકની વૂન પ્રમાણે

સ સ સ રી ગ રિ ગ મુ પ મુ ગ મુ | રિ ગ સ રી ગ મ ગ રી ગ રી સ સુ |
પ્ર પ મ ના ન રિ ગ લો બ ધા ય યા, મ બ લ સ ત પ્ર બુ ને ક દી ગ યા,
મ પ પ પુ પ મ પ પુ પ મ ગુ | ગ રિ સ રી ગ મ ગ રી ગ રી સ સુ |
નિર્ગર્ભો સૃષ્ટિ રચના સુખપ્રદા સ્તુતિ દિધી શ્રુતિ બણી પ્રિયવદા
શનગણે અને ખીતુ રંગની ધૂનમા, ઈશ્વરશાની રૂ, ગ સરગમ મોજી લેવી.

૩૭ (લિ) ગમ મુભાગવરાટી તાલ વિતાલ માત્રા ૧૫.

સનિસગ | ગર્ગરિમ | ગર્ગરિસ | સરિગુ : | ગર્ગરિગ | ગમપથ | મધ પ મ | ગર્ગરિસુ : |
પ્રથમના ઋષિ ગણે બધા થયા મળલ સત્ય પ્રભુને કહી ગયા

મમ પ મ | રિ ગમપ | મધપમ | મધપુ | પુ નિષપ | પમપથ | નીધપમ | ગ રિ સુ |
નિર્ગર્ભો સૃષ્ટિ રચના સુખપ્રદા સ્તુતિ દિધી શ્રુતિ બણી પ્રિયવદા

૧૩. ઇન્દ્રવંશા (ઇન્દુવંશા, વીરાસિકા.)

છંદ- જગતિ. ૧૩૮૧' મુ ૪૮

અ ર ૧૨: (ગામનમા માત્રા ૧૯)

માપ- ત ત જ ર
ડડા ડડા ડડા ડડા

ઉદાઁ - છે ઇન્દ્રવંશા; તતજાર વર્ણયો.

૫, ૭ અક્ષરે વતિ. આ ૪૮ની માત્રાના સગ્ગા વિભાગે ૫ડતા નથી તેથી તે ગાવામાં વિશેષ ધ્યાનરૂપ નથી .

૧.

માતા સિદ્ધિનો હૃદયમાં ભર્યો છે, જે યોગ લાગે પ્રભુ તે પદાર્થ દે,

એ બાળથી ઘે પ્રભુ ગાનનું બલ, માત્ર સદા જલ રૂપા હું કેવલ

ભરો અમાગ હૃદયમાંથી સદા, માટે વધારે તમને હું શું કહું

અગામ છું બાલક નામ નિર્મલ, માત્ર મહા જલ રૂપા હું કેવલ

(પ્રાર્થનામાત્રા ૨)

૩૩ (ક) શ્લોકની સાદી રમ.

સા રી ગ રી ગુ રિ ગ મુ પ મુ ગ મુ | રી ગરિ સ રી ગુ મ ગ રી ગ રી સ સા |
મા તા શિ રુ નો દ દ લા વ જાણો લે, જે યો. અ લા ગે પ્ર ભુ તે પ દાર્થ દે

મુ પુ પ પુ મ પ પુ પ મ ગ | રી ગરિ સ રી ગુ મ ગ રી ગ રી સ સા |
એ બાલ થી ઘે પ્ર ભુ ગા ન નું બ લ મા રું. સ દા જ લ રૂ પા હું કે ન લ

૩૪. (લ) ખીજ રીતે કાલગણની ધૂનમાં આ પ્રભાણે બોલાય છે.

રી રી સ ની સા સરિ ગુ રિ ગુ રિ સનિ | રી રી રિ સનિ સા સ રિ ગુ રિ ગુ રિ સા |
મા તા શિ રુ નો દ દ લા વ જાણો લે. જે યો અ લા. ગે પ્ર ભુ તે પ દાર્થ દે

સા સા રિ મુ મુ પ મ ગુ રિ રી રિ સનિ | રી રી સ ની સા સ રિ ગુ ગ રિ ગ રિ સા |
એ બા વ થી ઘે પ્ર ભુ ગા ન નું બ લ મા રું સ દા જ લ રૂ પા હું કે. વ લ

૩૫. (ગ) નીજ રીતે ખીજૂ રાગની ધૂનમાં આ પ્રભાણે બોલાય છે

સા રી રિ રી રી ગ ગ મ ગ ગરિ સ રી | ની ની નિ ની સા નિ સ રી ગ ગરિ નિ સા |
મા તા શિ રુ નો દ દ લા વ જાણો લે જે યો ગ લા ગે પ્ર ભુ તે પ દાર્થ દે
એ બા વ થી ઘે પ્ર ભુ ગા ન નું. બ લ મા રું સ દા જ લ રૂ પા હું કે. વ લ

વિતર વારિદ વારિ દવાતુરે, ચિરપિપાસિત ચાતક પોતકે ।

મચલિતે મહતિસળમન્યયા ક વ ભવાન્ ક પયઃ ક ચ ચાતકઃ ॥

અર્થ —હે મેઘ ! દવામિએ આતુર કરેલું આ ચાતકનું બચ્ચુ ધણી કાળથી તૃપિત છે ને પાણી કંઈ છે તેને તું પાણી આપ, જે તે હાલ તું નહીં આપે તો પછી સંસારના સયોગ દોષ બહુર છે, અને આ પવન વાદી રહ્યો છે, તેથી હાથમાં તું ક્યા, હાથે પાણી ક્યા ? અને આ ચાતક ક્યા ?—એવું યદ્દ જશે !

૩૮. (ક). યોગની સાદી રીત પ્રમાણે

ૐ સ સ સ રી રિ રિ ગરિ રિ ગ મુ મ ગ | રિ રિ ગ ગરિ સ રિ ગુ મ ગ રી સ સા |
શ શિ જ તા પ્રિ ય ર • મ વિ બા વ ગી ય ધિ ૨ જે • જ તિ અ ધ વિ થો ગ થી

મ પ પ પૂ મ પ પૂ પ ધ પૂ મ ગુ | રિ રિ ગ ગરિ સ રિ ગુ મ ગ રી સ સા |
દિ ન ર પે મુ બ આ બ ની રૂંદ અ હી ક ૨ પ્ર જા • ક ૨ ના મ ન મા નિ તા
પીપુરાગની ધૂનમા પશુ બેઠી રમશે.

૩૯. (વ). કાલગણ રાગની ધૂનમા.

ૐ પ નિ નિ સા સ સ સા સ રિ ની સ રિ | નિ નિ સ રી નિ સ રી સ રિ સા નિ સા |
વ હિ જ તા ઠ ર જા મ મ ને હ રે નિ ર ખ તા ર ચ ના ન ય નો ઠ રે
મ પુ ર શ બ્દ વિ હ મ ધ જા ઠ રે ર સિ ઠ ના હ ઈ થો ર સ થી મ રે

નતે સુખદ સુપ્રદ થાય છે અને પછી જન્મતના કલ્યાણને અર્થ દિવાદિ કરે છે ત્યાં સુધી એ પરમાત્માના સુલિંગરૂપ એ મહાત્માઓ પ્રવળ રહે છે, અને તે પછી જ સારદરુના કળાવાન ચન્દ્ર જેવા થાય છે. તેમનાં કૃપાના કાર્યનું, અનુભવી જન્મત, તેમના આશયને પ્રુપ્ત ગણવા જેટલો વિશ્વાસ તે પછી જ રાખે ॥ અને ત્યાર પછીજ તેમના આશય લોકસુદિત ગણાય ॥ ને ને સદસ્તુ એમના આસપાસનાં પ્રવાહમા આવે ॥ તેની સાથે જ તેઓ શુદ્ધ ઉત્કૃષ્ટ વ્યવહાર રમે છે, તેમા ન્યૂનતા રાખતા નથી અને ભાવી તથા અપરાધ વ્યવહારની કામના રાખતા નથી. આ સ્થૂલ વ્યવહારમા પોતાના સુદિત આરાધના પ્રેર્યા એ મહાત્માઓ લોકના કલ્યાણ બધી પ્રવ્રત્ત થાય છે. તમેયુષ્યુ રૂળ આજસ છે, રમેયુષ્યુ રૂળ સકામપ્રવ્રત્તિ છે, અને સત્વનું રૂળ આવી નિષ્કામ લોકપ્રકારક પ્રવ્રત્તિ ॥

૧૬. દ્રુતવિલંબિત. (દ્રુતવિલંબ, મુંદરી.)

છંદ— જગતિ ૧૪૧૪ મું દત્ત. અક્ષર—૧૨ (ગાલનમાં માત્રા ૧૬)

માપ— ન મ મ ર ઉદા—દ્રુતવિલમ્બિતં યાય નમામરે.

111 311 311 313

આ વૃત્તમાં આવેલા અક્ષરોની માત્રાના ૪ કે ૮ માત્રાના છૂટા વિભાગ પડતા નથી તેથી ગાવાને માટે વિશેષ અતુલ્ય નથી. સોકની ટળ સ્વાભાવિક છે.

૧.

વહિ જતા ઝળ્યા શ્રમને દરે, નિગૂળનાં રચના નયનો કરે,
મધુર શબ્દ વિદગ બધાં કરે, ગસિકનાં હરયો રસથી ભરે. ૧
પ્રણયની પશુ તુમિ થતી નથી, પ્રણયની અભિસાધ જતી નથી;
સમયનું સવ બાન રહે નહિ, અવધિ અંકુશ રોલ સહે નહિ ૨

(અણિસંકર રતનજી બા. દ્રુત ચક્રવાક મિથુન.)

૨.

શર્ણો જતાં, પ્રિય રમ્ય વિભાવરી, થઇ રમે જતાં અધ, વિશેગથી,
દિનરૂપે સુભગા જનીં રહે, મહી કર પ્રભાકરના મનમાનીતા । ૧
શર્ણો ગયે ઉગશે ગર્ધોને, બને ટક્કો અધનિયા, મુગ્ધચિત્તમાં,
પ્રસવકાળ રમી શર્ણો અથગ્યો, નીરખીને ધિક્ક શ્વવું શ્વવું । ૨

(સરસ્વતી ચન્દ્ર બા. ૧. પૃ. ૧૯ અને ૩૧૦)

વિગત માનમદા મુદિતાશયાઃ ચરદુષોદશશાઙ્ક સપત્તિષ્વ. ।

મકૃતસંન્યવહાર વિહારિણસ્, ત્વદ સુત્વં ચિરહન્તિ મહાધિયઃ ॥

અર્થ.—જેના માન અને મદ જતા રહ્યાં છે, જેના આશયનું સોક મોદન કરે છે, ચરદના પૂર્ણ ચન્દ્રના જેવી જેની મન ક્રાંતિ છે, અને પ્રકૃતિથી પ્રેરાઈપર્તિત થઈ આવેલા શુભ વ્યવહારમાં જેઓ વિહાર કરે છે, એવા મહા બુદ્ધિવાંચાઓ તો આં સોકમાં સુખે વિહરે છે. (યોગવાસિષ્ઠ*)

* રહસ્ય—આ શ્લોકમાંનાં આશયં વ્યવહારં અને ચન્દ્રની ઉપમાનો સૂક્ષ્મ અર્થ એ છે કે, આયુષોસર્મા જગતના પોષણને અર્થે વૃદ્ધિ કરવા વાદના આકાશમાં ઉભરેલ છે, અને ચન્દ્રનું દીર્ઘકાળ સુધી આગ્રહન કરે છે તે પ્રભાસે મહામાઓના રમ્ય સૂક્ષ્મ શરીર પ્રથમ

વિતર વારિદ વારિ દવાનુરે, ચિરપિપાસિત ચાતક પોતકે ।

મચ્છલિતે મરતિસખેમન્યયા ક ચ ભવાન્ ક પયઃ ક ચ ચાતકઃ ॥

અર્થ:—હે મેઘ ! દવાગ્રિએ આતુર કરેલું આ ચાતકનું બચ્ચું ધણી કાળથી તુલિત છે ને પાણી જાંબે છે તેને તું પાણી આપ, જો તે હાલ તું નહીં આપે તો પછી સંસારના સંયોગ ક્ષણે બંધુર છે, અને આ પવન વાદી રહ્યો છે, તેથી ક્ષણમાં તું મૃત્યો, ત્હારું પાણી ક્યાં ? અને આ ચાતક ક્યાં ?—એવું યદ્યંતરે ।

૩૯. (ક). શ્લોકની સાદી રીત પ્રમાણે.

ૐ સ સ સ રી રિ રિ ગરિ રિ ગ મુ મ ગ | રિ રિ ગ ગરિ સ રિ ગુ મ ગ રી સ સા |
શ શિ જ તાં પ્રિ ય ર . અ વિ ભાવ રી ય ધી ર જે . જ તિ અ ધ વિ થો ગ થી

મ પ પ વુ મ પ વુ વ ધ વુ મ ગ | રિ રિ ગ ગરિ સ રિ ગુ મ ગ રી સ સા |
દિ ન ર પે સુ બ ગા બ ની રહે મ હી ક ર પ્ર ભા . ક ર ના મ ન મા નિ તા
પીપુરાગની ધૂનમાં પશુ બોલી શકશે.

૩૯. (લ). કાલગમ્ય રાગની ધૂનમાં.

ૐ પં નિ નિ સા સ સ સા સ રિ ની સ રિ | નિ નિ સ રી નિ સ રી સ રિ સા નિ સા |
વ હિ જ તા જ ર છાં જ મ ને હ રે નિ ર ખ તાં ર ચ ના ન ય નો ઠ રે
મ ધુ ર ય ખ વિ હ ગ ધ છાં ઠ રે ર સિ ક નાં હ હ થો ર સ થી બ રે

જાતે સુમદ સુપ્રદ યામ છે અને પછી જગતના કલ્યાણને અર્થે ક્રિયાદિ કરે છે ત્યાં સુધી એ પરમાત્માના સ્તુતિગ્રંથ એ મહાભાગ્યો પ્રવચન રહે છે, અને તે પછી જ શરદરતના કળાવાન અન્દ્ર નેના થાંપણે, તેમની કૃપાનાં કાંપેલું, એનુભવી નર્મત, તેમના આશયને પુરુષ મણુવા નેટલો વિધાસે તે પછી જ રાખે છે અને ત્યાર પછી જ તેમના આશય લોકમુદિત મણુવ છે. એ સદૃશ્ય એમની આર્સપાસનાં પ્રવાહમાં આવે છે તેની સાથે જ તેઓ શુદ્ધ ઉત્કૃષ્ટ વ્યવહાર રચે છે; તેમાં ન્યૂનતા સખતા નથી અને ભાવી તથા અપરોક્ષ વ્યવહારની કામના રાખતા નથી. આ સ્થૂલ વ્યવહારમાં પોતાના મુક્તિ આશયના પ્રેર્યા એ મહાભાગ્યો લોકના કલ્યાણ બણી પ્રવૃત્ત યાવ છે. તેમણે શુદ્ધ રજ આજસ છે, રત્નેશુભુ રજ સકામપ્રવૃત્તિ છે, અને સત્ત્વ રજ આવી નિઃકામ લોકોપકારક પ્રવૃત્તિ છે

૨૬. તોટક (નંદિની.)

છંદ-જગતિ, ૧૭૫૬ મુ દ્રત.

અક્ષર-૧૨ (ગાયનમાં માત્રા ૧૬)

માપ-સ સ સ સ
૧૧૬ ૧૧૬ ૧૧૬ ૧૧૬

ઉદા-૦-રચનાકરે તોટક સાસસસે.

આ માત્રાના ચતુર્થાંગને વિભાગો પડતા હોનાથી, તોટકદ્રવ ગાયનમાં બહુજ અતુલ્ય
છે. ૪, ૮ કે ૧૬, માત્રાના ગમે તે વાદ્યમાં ગાઈ શકાશે

૧.

ગગને અતિગૂઢ લખ્યુ વિધિયે, કંઈ નામ ગભીર કલાનિધિયે,
સંગત રૂઢ કંઈ તારલિયા, નહિ સમ્મ અનુપમ ગૂંહે બનિયા ૧

મન અદ્વિત જાવ કરે ન કરે, કળતું કરો ઈધનદત પગે
કદો સાદનીના જગની નાંખે, તહિ કાવ્યવણા સદુ પૂર યુગે ૨

સહુ તારલિયા અમકત ઝાણા, યુગ બોધદિ ૫ મન નણા
પરબ્રમિ વસે પ્રિય આ પડિયે, મા તે તણાં વાણાં તહિ સચિયે ૫

સહુ તારકમ હળ ગમ્ય વિયે, કંઈ પ્રાણી અમણ્ય વસે ન વસે
નહિ એ વિપયે જ વિવાદ કરો, તહિ પ્રાણી બનેજ વસો ન વસો ૭

પણુ તારક ઉત્તમ કાર્ય કરે, બની કાવ્યપદો કંઈ બોધ કરે
લખ્યુ કાવ્ય ને ગગને વિધિયે, મરો મન ગભીર કલાનિધિયે ૮

(નરસિંહરાવ દ્રવ કુસુમમાલા દિ વનવ્ય)

૨.

જહો રતનકે રહિ વ્યોમભૂમિ, કરો સાજ તહિ રસમેર મૂંચી,
રમતો કહની સહ તાગો દષ, કંઈ ખીર સમીર વહેછ અહિ ૧

નિજ પાપ પરે વહિ માન ઝોણું, નહિ કોયકોં ને કદિ જાવ સુણુ,
લઈ તે યુગ અતરગાદિ ભરે, યુગ અતર માનથી તહા ઉભરે ૨

(નરસિંહરાવ દ્રવ કુસુમમાલા વસન્તની એક સાજ)

૩

કરણા વહિ જાવ મળી નહિ શુ, નહિયા વણિ સગમ સિન્ધુ મહી,
ગગને યહ મિશ્રિત વાયુ ગૂંહે મધુરા કંઈ લાવયિ નિત્ય વહે

(રમણભાઈદત કવિતા અને માહિત્ય પૃ ૩૦૦)

૪.

યદુનંદનને બવખંડનને, નમું પ્રાત સમે બગમંડનને !

યદુનંદનને, યદુનંદનને, નમું પ્રાત સમે, યદુનંદનને.

(સરસ્વતિચંદ્ર. ભાગ ૩. ૧૧)

૫.

નર રત્ન કંઈ મુજ દેશ વિશે, બહુ આધિજ બ્યાધિ ઉપાધિ સહે !

નર રંકની ત્યાં કરવી શી કયા ? ધનરાશિ નિરર્થક મુજ પડ્યા !

ધરતી રસ-સુંદર કોમળતા, ફળ-પુષ્પ ધરે નહિ નારી લતા !

અપોપાત્ર સૂર્ય વિના ન બને ! ધનરાશિ અચેતન મુજ રહે.

નર-રત્ન કંઈ કંઈ ગુણપણે, બહુ આધિજ બ્યાધિ ઉપાધિ સહે ;

નર રંકની ત્યાં કરવી શી કયા ? ધનરાશિ નિરર્થક મુજ પડ્યા.

નર રત્ન કંઈકે દરિદ્ર દશા-તર્જી ધૂણ તથે કંઈકે રજા,

નર-રત્ન વિરોધન નાજ બને, ધન-સાધન મુજ આસાધક રહે !

નર બ્યાધ કંઈ મુજ દેશ વીશે, દુષ્પ્રખર માહી પુરાર્ધ રહે ;

નર બધન ભોક્ષ ન કોઈ કરે, પિક નિર્જળ મુજ સહ ધનને.

ધરતી રસસુંદર કોમળતા, ફળ પુષ્પ ધરે નહિ નારીલતા,

ન ખીચે અપોષક માળી વિના-શુ સિચે રસ માળી અવિત્ત વિના !

પ્રિય હોય કુમુદ કંઈ તું બને, પ્રિય હોય સુમિત્ર કંઈ તું બને,

તમ વૃષ અનેક શ્યામકન્ના, ગુણ બીલવ ગણિ ત્યજ ધનના.

(સરસ્વતિચંદ્ર ભાગ ૪ પ્ર૦ ૬. સરસ્વતિચંદ્રની અશ્રુધારા.

દરેક ધનવાને આ કવિતા વાંચી બોલે સેવે જોઈએ.)

૪૦. (ક) વ્યવહારમાં બોલાતી સાદી રાહ. ચતુરશ્રમતિ એક તાલ.

ૐ રિ રિ | સા નિ સ | રી રિ રિ | મ ગ મ ષ | મ ગ રિ રિ | સા ગ રિ |

ગ ગ ને અ તિ ગૂ દ લ ખ્યુ - વિ ધિ ચે . કં ઈ કા વ્ય ગ

ૐ સા નિ ષ | ની સ સ | રિ ગ | એ પ્રખ્યાતે બધી કડીઓ બોલાય છે.

બી ર ક લા નિ ધિ ચે.

૪૧ (સ) હુમરીની સહમા. રાગ ઝીઝીટી તાલ ત્રિતાલ માના ૧૬

ૐ સનિ | પપપસ | નીધનિ | સારુરિ | સીસનિ | સારુરિ | રિગ પમ | ગુરિસ | સારુ
ગ ગ ને અતિ ચૂઢ લ ખ્યુ વિધિ ચે ક ઈ કા વ્ય ગ બી. ૨૬ સાનિધિ ચે

ૐ સસ | સરિસમ | ગુગમ | યગમય | યગરિનિ | સારુરિ | સીપમ | ગુરિસ | સરિ |
અળ ક. ત ૩ ડાકક તી. ૨લિ ચા. જહિ શ ખ્દ અ નુપમ રૂઢેબનિ ચા.

૪૨. (ગ) રાગ બેહાગ તાલ ત્રિતાલ માના ૧૬.

ૐ સનિ | સારુમ | પુનિનિ | સારુસનિ | ધપમપ | ગમગમ | ગમપધ | મુપમ | ગરિ |
જહિ ૨ ત ૫ ડે ૩ ડી બ્યો મ બુ મી કરી સા. ૬ત હી. ૨સ બેરધુ મી

ૐ ગમ | ગુગમ | પુનિનિ | સર્ગ રિસ | સનિપધ | ગમગરિ | ગમપધ | મુપમ | ગરિ |
૨ મ તોકક લી સ હ તા લી ૬ ઇ ૫ ધી. ૨સ મી. ૨૫ હે ૫ અ હિ.

૪૩ (ધ) નાગ દેસ તાલ ત્રિતાલ માના ૧૬

ૐ ગસ | રિમ્દિમમ | પુનિનિ | સારુસસ | નિસરિનિ | ધવપપ | રીપમ | ધવધમ ગરિ |
અર છા. વહિ બ્ય મ બી નહિ ચુ. ન હિ નો. વણિ સુમમ સિ. ૫મ હિ.

ૐ મમ | મુપપ | નીનિનિ | સારુસસ | નિસરિનિ | ધવધમ | મપસનિ | ધવધમ | ગરિ |
ગમ નેચધ ગિ ગિ ત વા ચુવ હે. મ ધુ ન. કક બા. વણિ નિ. ત્પર હે.

૪૪ (ફ) રાગ બેરવી. તાલ ત્રિતાલ માના ૧૬

પનપતી દયા વસી જનતી ઉરે, પનટાવ દયા દોન બેર બુરે !

નહિ ખાસ સખા પ્રભુ રૂઢવવા, જડતા ન ઉરે પ્રભુ જૂલવવા !

હિવે દોણુ ચક્રયો સહ એ કથવા ?.....

ૐ ધૈનિં | સારિગૈં | રૌસનિં | ગૌરિરિ | ગૌમપ | ગૌરિસરિ | સરિગૌમ | ગૌ સરિં | સાઃ |
 પ લ ટા તિ દ શા વ સિ જ્ઞતિ ઉ રે પ લ ટા • ય દ શા • દી ન ઊ ર ઝ રે

ૐ સસ | ધૃપપ | ધૃપપ | ધૈનિધૃપ | મૃમપ | ગૌમગૌરિ | સરિગૌમ | ગૌમગૌરિ | સાઃ |
 નદિ પાસસ આમથુ રે • જ વ વાજડ તા • ન ઉ રે • મથુ જુ • લ વ વા

૪૫ (ચ) ત્રાગ છાયાનાટ, તાલ ત્રિતાલ ખાત્રા ૧૬.

ૐ મ ગ | મ નિ ધ પ | પ રિ ગ મ પ | મ ગ મ રિ સ | રિ સઃ |
 પ લ ટા • તો દ શા • વ • સો જ્ઞ • • તો ઉ રે •

ૐ સ નિં | સારિ રિ | રિ ગ મ પ | મ ગ મ રિ સ | રિ સઃ |
 પ લ ટા • ય દ શા • દી ન ઉ • • ર ઝ રે •

ૐ પ પ | પુ સં સં | સારૂ સં સં | સારૂ રિં સં | સાઃ |
 નદિ પાસસ આમથુ રે જ વ વા

ૐ સં સં | સં ધ નિ ધ | ધ નિધ નિ રિં | સં નિસં ધ પ | પુ |
 જડ તા • ન ઉ રે • • મથુ જુ • • લ વ વા

ૐ મ મ | મૃ મ મ | પુ મ પ | ધ નિસં ધ પ | પમિપ |
 હ રિ ઝથુ થ કથો સહ ઝે • • ક થ વા • •

૧૭. મોતીદામ.

હતરનામ-મૌક્તિક દામ, મુત્તિયદામ, મયંધર માલવ

હંદ-જગતિ, ૨૮૨૬ મુ ૨૮

અક્ષર-૧૨ (ગાયનમા માત્રા ૧૬)

માપ-જ જ જ જ

સદા-જજાજજયો રચ મૌક્તિકદામ.

151 151 151 151

આમા પશુ આર આર માત્રાના વિભાગે પૃથક્ પડવાથી ૪, ૮ કે ૧૬ માત્રાના ગમે તે તાલમા ગાઇ શકાશે એથી આ વૃત્ત તોટકની માફક ગાવામા બહુજ અનુકૂળ છે

૧.

બન્ને બનતારણુ શ્રીભગવાન, તન્ને નિજ આતરનું અભિમાન,

સન્ને અજનાર તણા શુશુભાન, થન્ને સધળા મુધરેલ સમાન (ક દ ડા)

૪૬ (ક) હુમરીની રાઢમા દોધકૃત્તની ઘ રાઢ પ્રમાણે આરે તોડકૃત્ત ઠી સ્વ રાઢ પ્રમાણે
ગમ ઝીઝોટી નિતાલ માત્રા ૧૬ૐ નિ | પથપસ | નીધુનિ | સારિરિ | રીસનિં | સારિરિ | રીપમ | ગુરિસ | સાસ |
બ બે . ભ વ તા રણુ શ્રી ભ ગ વા ન ત બે નિજ અ ત ૨ ન અભિ મા નૐ સ | સરિસમ | ગુગમ | મપમમ | રીસનિં | સારિરિ | રીપમ | ગુરિસ | સાસ |
સ બે . અજ નાર તણા . શુશુ આ ન થ બે સ ધ ણા મુધ રેલ સ મા ન

૪૭. (લિ) રામ અમાય. તાલ નિતાલ માત્રા ૧૬

ૐ સ | * નિ ધ મ ગ | મુ પ ધ | ની સ સ | નિ ધ પ ધ નિ |
બ બે . ભ વ તા રણુ શ્રી ભ ગ વા . . . નૐ મ | મુ ધ નિ | સ નિ સ સ | સ નિ સ રિ | નિ ધ પ ધ સ નિ | *
ત બે નિજ અ ત ર ડું અભિ મા . . . ન બૐ મ | મુ ધ નિ | સ નિ સ સ | સ નિ સ રિ | સ નિ ધ |
સ બે . અજ ના . ર તણા - શુશુ આ નૐ સ | સ મ ગ મ | રિ ગ સ રિ | સ નિ સ રિ | નિ ધ પ ધ સ નિ | *
ગ બે . સ ધ ણા - મુ ધ રે . લ સ આ . . . ન બ

૧૮. વસંતતિલકા.

इतरनाम— उद्धर्षिणी, सिंहोद्धता, सिंहोन्नता, मधुमाघवो, तक्का, वसंततिलक,
 . वसंततिल, शोभावति, चेतोहिता.

छंद— शर्करी, २४३३ भुं वृत्.

अक्षर— १४ (गायनमां मात्रा २१)

माप— त भ ज ज ग ग
 551 511 151 151 5 5

उदा०—याज्ञे वसंततिलका, तभजाजगागे.

પતિ ૮,૬ અક્ષરે કલા છે. આમાં પ્રથમ ત્રણ આવેશો હોવાથી તેની પાંચ માપ થાય છે, તે જો આર માત્રાનો ગણ હોત તો બાકીની માત્રાના ૫૩૬૦ આર આર માત્રાના ૫૩૬૦, ને તેથી આ વૃત્ત ગાયનોપયોગી ચાત, પરંતુ તેમ નહિ હોવાથી ગાયનમાં પ્રિય અનુકૂળ નથી. આજ સુધી જનસમાજમાં આ વૃત્તની ખોલવાની જો હજી ૩૬ થઈ ગયેલી છે તેજ હજી ખોલવામાં આ વૃત્તનું સૌદર્ય સમાપ્ત છે.

૧.

જોને ન જાણ્યો સકરો મન છદિ ધર્મ, જોને ન પામ્યો સકરો ગુણ દેહ કર્મ;
 એવા પરાત્પર પ્રભુ અતિ સક્તિમાન, પાદરવિદ નમિ નિત્ય ધરૂં હું ધ્યાન.
 જે પૂર્વે ઈશ્વર પ્રભુ નિજ સક્તિ યોગે, ઉત્પન્ન વિશ્વ કર્યો તે ચર્ચો છે વિશેષ,
 હવે તથા ગતિ કૃતિ ચિત્તમા ધરે છે. અંતોનું રક્ષણ કૃપા ચર્ચો તે કરે છે.

(ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા બા ૧)

૨.

આડી કરી નજર જોઈ નિયુ નિહાળે, ને અંગુલી મૃદુર્યો હાથ મિથે તુ ડાબે.
 જોતાં પિતા હસિ નિહાળ્યો ડબાઈ જાતી, આહાર હાલી વદતો-ધક્કતી જાતી.
 (હમ સમયે સજ્જાતી કન્યાના હૃદયનો આવ. કાતા નોટક.)

૩.

આ એક પાસ ઉતરે શર્ચો અસ્ત માર્ગે, આ જિગતા રવિતણા જ કુસુમો પાદ.
 સંસાર આ અહિં દયા-યુગ-અંતરાળે, જે તેજના હૃદય અરવથી બાર્ષો રાખે.

(સરસ્વતી ચન્દ્ર. બાજ ૧. પ. ૧૩૦)

૪.

સંગીતનો પરમ અદ્ભુત શો પ્રતાપ! પામે નવુ જીવન જે જન હોય કવાન્ત,
 પામે છુપાઈ રૂપ, શોક નિમગ્ન હર્ષ, ચિન્તા યમે, વર્ણો મટે અતિ પાપ વાર (રમણભાઈ)

પ,

દેશ્ય ઉછાર્જો અપ્રતોદધિના પ્રવાહે, કાલોપકક ચસવાયુ પ્રદેશમાં હે,
 કારસ્પ એક કાણુ દાખવતું સુરેખ, છે માનવી જીવન સંખલું એવું એક.
 આપ્યું દિનારપર નેહ તરંગ રાજે, છે તે મહાન બળિયો નિજ તરંગમાં એ;
 બીજો તરંગ ઉપકક પહેલે પખાળે, ને બો! વિદ્યુત ચમુ સંખલું તેજ કાળે।
 (કૃષ્ણરાવ ભોજાનાથ.)

તાપત્રયોપધિવરસ્ય દિ તત્સ્મિતસ્ય, નિઃશ્વાસમન્દમરુતા નિવસીકૃતસ્ય ।
 एते कदंकरचया इव विमकीर्णाः, जैवातृकस्य किरणा जगति भ्रमन्ति ॥

અર્થ—તેનું સ્મિત કેવું છે? ત્રિવિધ તાપના સમખાણુ ઔપધિરૂપ છે આ જૈવાતૃક (ચંદ્ર) જેમ તે સ્મિત છે તે મુખમાંથી એ સ્મિત નીકળે છે તેજ મુખમાંથી શ્વાસ પણ નીકળે છે, બીજે આ મન્દ મન્દ પવન જેમ તે શ્વાસ છે એ સ્મિતરૂપ ઔપધિ બુસાંબુસા જેવી થાય છે. અને તેના હાથા હોતરા જેવો થૂકા એ પવનથી ચોપાસ દેનાઈ વેરાઈ જતો હોય તેમ એ ચન્દના કિરણ જગતમાં ભ્રમણ કરે છે. અર્થાત આ ચોપાસ ધ્વિરતું સ્મિત કિરણ રૂપે જગતના ત્રિવિધ તાપનો નાશ કરતું બાપી રહ્યું છે.

यस्य त्वया व्रणविरोहण मिद्गुदीनाम्. तैलं न्यपिच्यत मुक्षे कुशमूचिविद्धे ।
 श्यामाक मुष्टि परिवर्द्धितको जहाति, सोऽयं न पुनकृतकः पदवी मृगस्ते ॥

અર્થ—(હે શંકૃતલા!) આ મૃગનું બચ્ચુ ત્હારે બાળક જેવું ત્હે કરી લીધેલું છે. મુઠીએ મુઠીએ સાથે ખવડાવી ત્હે એને મ્હોલું કરેલું છે, એના મુખમાં દર્ભનો કાટા વાગે તો લારે લા રાકડા તેમાં છડ મુદ્દીનું તેલ ત્હે પુરેલું છે તે મૃગ બાળક (આત્મારે તું જવા બેગી ત્યારે સ્વાભાવિક પ્રીતથી) ત્હારે માર્ગદર્શી બેસે છે ને તે માર્ગને છોડતુંજ નથી (સાકુતન) ૪૮. (ક) સાદી શ્લોકની રૂન.

ॐ रीगुरि रीगरिगरिगरिगमुपमुगु । रीगरिग रीस सरिगु मगरु रीगरिससु ।
 જે સત્ય રૂપસિ વર્તે • ગણસાતિઘતા જે પૂ • શ્વે સમિત મશ્તિ સ્વપિ સમરતધા • તા

ॐ मुपपपु मपपपु मपपु घपमग । रीगरिग गरिस सरिगु मगरु गरीसु ।
 જે છે સમયે કરવા શુભ પૂર્ણકા • મ પા એ • ન જે • નિક રથા કદિ એ વિસ મ
 ૪૯. (સ) કારીસગની ધુનમાં .

ॐ निसरीरिरिरिरिरिरिगगुगगरिसरि/नीनीनिनीनिनिनिसुनिसगरिगगरिससु ।
 આ • એક પાસ ઉતારે શસ્ત્રસ્ત્રતામાં મેં • આ ઉગ તાર વિતથા જ કુશું • બીજા • ૬
 સ • માર આગ્રહિ દશાયુ મચ્છત રાજે • એ તેજ ના ઉદય અસ્તિયામાં વિસ • ખ્યો

૫૦. (સિ) કાલગદા રાગની ધુનમાં.

ૐ સ રિ સ રિ રિ સ રિ રિ સ નિ સા સ રિ ગુ રિ ગ રિ સ નિ ।
 ને . પ્રે . મ મા . જી ગ વ હે પ જી અ. લ્પ દી . સે .

ૐ રી રી રિ રી રિ સ નિ સા સ રિ ગુ રિ ગ રિ સા ।
 ઉ ઠે પ જે પ જી જી ન વ લી વિ શે . પે

ૐ સાસા રિમુમગમમુ પમગુરિ ગરિસનિ । રીરીરીરીરિ સનિસાસરિગુરિગરિસા ।
 પ્રે મી સમીપધિજતા ચિત્તુચિ રા . ય . ને માત્ર એક પ લ તે પ છો વ પંચા . ય

૧૯ માલિની. (માનિની, નૂતનમાલા.)

છંદ—અતિશર્ક્કરી. ૪૬૭૨ મુંદ્રત્ત.

અક્ષર—૧૫ (ગાયનમાં માત્રા ૨૨)

માપ—ન ન મ ય ચ હદા—નનમયય વસુધો, માલિનો ઠોક થાશે.
 III III SSS ISS ISS

૮,૭ અક્ષરે થતી કલા છે, આ વૃત્તના અક્ષરોની માત્રાના સરખા વિભાગો પડતા નહિ હોવાથી ગાયનમાં અતુટ્ટા નથી.

૧.

ગિરિસમ દુલનાના કણ્ઠોએ કરીને, વિવિધ વિવિધ રંગો, મિથુપાત્રે ભરીને,
 તરવર તુલુ કેશ લેખનોને ધરીને, ધરણી સુપટ કેશ કાગળો પાતરીને. ૧
 નિશ્ચિન નિત્ય પ્રત્યે ચારદા વિશ્વભાવ, પ્રભુ ગુણ મહિમાની ને લખે સર્વ વાત,
 નહિ નહિ નહિ ખામે પાર તારો અગ્રાધ, અકિત મુહિત થૈને નોર્ણ રૂદેશેજ હાથ. ૨
 (ભોળાનાથ સારાભાષ)

મનસિ વચસિ કાયે પુણ્યપીયૂષપૂર્ણાઃ । ત્રિભુવનમુષકારશ્રેણિભિઃ પ્રોણયન્તઃ ॥
 પરગુણ પરમાણૂન્ પર્વતોક્ત્ય નિયમ્ । નિઝહદિવિકસન્ત સન્તિસન્તઃ કિયન્તઃ॥

અર્થ—મન, વાણી અને કર્મ એ ત્રણે સ્થાને પુણ્યરૂપી અમૃતથી ભરેલા, ઉપકારની
 પરપગ—માલાથી ત્રિભુવનને પ્રસન્ન કરતા, પારકાના ગુણ પરમાણુ નેટશે હોય તો તેને
 પર્વતનું રૂપ આપી નિત્ય પોતાના હૃદયમાં વિકાસ પામનારા સર્જન કેટલા છે ? તો કહે
 વિરલા ॥

५१. (क) श्लोकानी सादी गद

ॐ मपपप पपपु पुपुप पुपुध पपग । रिगरि गरिस सरि रिग गुमगुरी ग रिस सा ।
गिरिसभुसतानाऽऽश्लोकेऽरी - ने वि वि ध वि वि ध २ . आ . सिधुपात्रे भरी . ने

ॐ रिगरि गरिग रीगुरी गरिग मुपगुगु । रिगरि गरिस सरि रिग गुमगुरी गरिससा ।
त ३ व २ वृथु के रां वै अनो . नेधरीने ध २ लि सु ५ ८ के . रा . आगोपा यरी . ने

५२. (ख) कालगडा रागनी धूतभा.

ॐ स रिरि रिरि स नी सा स रि ग गु गु रिरि स नि ।
६ ल र्थी त भ ६ थु तो य . ६ तु ते न ६ तो .

ॐ स रिस रिस रिस नि सा स रि ग गु म ग रि ग रि सा ।
६ भ ल ६ रि रि ६ . सी नु . ग ने मु . ६ ६ . तो

ॐ स स स स स रि ग म मु मु म प म गु रि ग रि स नि ।
अ ति श य थ छि ता . तो वि श्व भा . त्रि ति आ . थु .

ॐ स रिरि रिरि स नी सा स रि ग गु गु रिरि स रि सा ।
न ० प ति स भ अ भे जे . अ दे ल व्य भा . थु

५३. (ग) काल रागनी धूतभा

ॐ स स रि रि रि रि री री गु ग गु गु ग रि स रि ।
म न ति य च सि पा ये पुष्य पी य प पू . ना .

ॐ नि नि नि नि नि नि नी सा नी स री गु ग ग रि नि स ।
नि मु र्ध न मु प का र अ नि मि प्री ण य . न्त .

ॐ नि स रि रि रि रि री री री म मु म ग ग रि स रि ।
प र गु ण प र मायुन् प र्व ती क . त्य नि . त्य म

ॐ नि नि नि नि नि नि नी सा नी स री गु ग ग रि नि स ।
नि ज ह दि वि क स न्त स न्ति स न्त रि य : न्त .

૨૦ ચામર. (તૂળક, તૂળ, પંચયામક.)

છંદ—અતિશર્કીરો, ૧૦૮૨૩ મુ વ્રત. અક્ષર—૨૫ (ગાયનમાં માત્રા ૨૩).

માપ—ર જ ર જ ર ચદા—સાત આઠ છે યતો, ર, જાર જાર ચામરે.

૬૬ ૬૬ ૬૬ ૬૬ ૬૬

૮,૭ અક્ષરે યતિ. આ વ્રતના ૬-૬ માત્રાના સરખા વિભાગે પડતા હોવાથી ગાયનમાં બહુજ અનુકૂળ છે. ૩ કે ૬ માત્રાના કોઈ પણ તાલમાં (દાદરા વગેરેમાં) આ વ્રત ગાવામાં આવે છે. માત્ર છેલ્લો અક્ષર તથા માત્રા લખાવી માત્રાના સરખા વિભાગે કરી લેવામાં આવે છે.

૧.

ધન્ય ધન્ય ધન્ય દેવ ધન્ય છે કૃતિ બધી, સૃષ્ટિ પાળવા સજ્યાં તમે ક્ષમાન ઔષધિ,
માતને રતને તમે સજળ્યુ પ્રેમથી પવ, બાલ જીવનાર્ય એ દયા કીંધી દયામયે. ૧
બોમમાં વિરાળને રહે રપિંદુ મંડલે, સર્વમાં જણાય સત્ય નાથતુ બહુ બલે,
ગર્હ હું તમારૂં નામ, નિત્ય ભક્ત વસલે, ભક્તિમાં રહે કૃપાલ વ્રતિ મારી નિશ્ચલ, ૨
(પ્રાર્થનામાળા ૨.)

સૂચના—આ વ્રત નારાય વ્રતની સહો તથા રાગમાં ગવાય છે, તેથી આ વ્રતની ગાવાની પદ્ધતિ નારાય વ્રત પ્રમાણે હોવાથી તેની કળ-સહો અહિં આપી નથી. નારાયને પવચામર કહે છે. ને તે માત્ર એકજ અક્ષરથી વધારે છે.

૨૧. નારાય અથવા પંચચામર.

ઇતરનામ-પંચચામર, નરાચ, નરાય, નારાજ, નાગરાજ, વિપક્ષ.

છંદ—અષ્ટિ, ૨૧૮૪૬ મુ વ્રત. અક્ષર—૧૬ (ગાયનમાં માત્રા ૧૬)

માપ—જ ર જ ર જ ર ચદા—જરા જરા જગા ધરો, નરાચમાંહિ ભાવધો.

૬૬ ૬૬ ૬૬ ૬૬ ૬૬

૮,૮ અક્ષરે યતિ. આ વ્રતમાં પણ ૬-૬ માત્રાના સરખા વિભાગ પડતા હોવાથી ગાયનને માટે નારાયવ્રત બહુ અનુકૂળ છે. તાલ દાદરો.

૧.

અનાદ્યનંત દેવ વિશ્વના પિતા તમે પ્રભુ, સમર્થ સત્ય સ્વામિ સર્વ સ્પાશ છે સદા વિશ્વ;
વિનતિ સર્વ વિશ્વનાથ ચિત્તમાં વિચારશે, દયાનિધાન દેવ સર્વ દોષને નિવારશે. ૧
કરો પ્રગલ્ભ સત્ય જ્ઞાનભાનુનો સદૃશ સ્થળે, કૃપા વિના કદાપિ દુઃખ દેશતું નહીં ટળે;
પ્રજા તમારી છે, પિતા કરી નહિ નિસારશે, દયા નિધાન દેવ સર્વ દોષને નિવારશે. ૨
(પ્રાર્થનામાળા ૨)

૫૪. (ક) સાદી ઢળ. તાલ દાદરો. માત્રા ૬.

નિં | સારિ સારિ નિં | સારિ સારિ નિં | સારિ સારિ નિં | સારિ ગુ સ | રિમ મ મુ
અ ના ધ ન ત દે વ વિ અ ના પિ તા ત મે પ્ર ભુ સ મ. ધ સ

ગુ રિ સારિ નિં | સારિ ગુ સ | રી સ સારિ | એજ પ્રભાસે ત્રીજું અને ચોથું અરણ્ય
સ્વામિ સ વ સા ક્ષિ ઊ સ દ્વ વિ ભુ મોલવામાં આવે છે

૫૫. (લ) રાગ ભૈરવી. તાલ દાદરો. માત્રા ૬.

સ | ધુ પ ધુ પ | મ પ મ ગ રિ ગ | રી નિં સારિ મ | રી નિં સારિ : | સ | રી નિં સારિ રિ
ક રો પ્ર ક ય સ. ત્ય યા. ન ભા તુ નો સ દ્વ રથ જે ક પા વિ ના ક

ગુ ગુ મુ મ | ગુ ગુ મુ મ | મુ રિ સારિ : | મ | ધુ મ ધુ નિં | સારિ નિં સારિ સ | નો નિં સારિ સ
દ્વ પિ કુઃ અ દે શ તુ ન હો ટ જે પ્ર ભુ ત મા રી છે પિ તા ક દો ન હો વિ

રી સ ધુ : | સ | ધુ પ ધુ પ | પુ મ ગ રિ ગ | સ રિ નિં સારિ મ | રી નિં સારિ
સા ર સો દ યા નિ ધા ન દે વ સ. વ દો. પ ને નિ વા ર મો

૨૨. મન્દાક્રાન્તા.

છંદ-અલ્પદિ, ૧૮૯૨૯ મુ પૃષ્ઠ.

અક્ષર-૧૭. (ગાયનમાં માત્રા ૨૭)

માય-મ મ ન ત ત ગ ગ. હ્રદા-મન્દાક્રાન્તા, ધ્રુવિપદ્મપે, મામનાતાતગામે.
૩૩૩ ૩૩ ૩૩ ૩૩ ૩૩ ૩ ૩

૪,૬,૭ અક્ષરે પતિ. આ વૃત્તની માત્રાના સરખા વિભાગ પડતા નહીં હોવાથી ગાય-
નમાં અતુકુળ નથી. કોઇને હૃત તરીકે ઓકથતાં તેનું વર્ણન આ વૃત્તમાં કરવામાં આવે છે.

૧.

સંધ્યાકાલે મુદ્દ નગરથી વિધને જોતું જોતુ, આશ્વું જાયે દિનકરતણું ગિમ્ય ક્ષિતિજગાંધી,
આશ્વું જાવું ! જગપતિ તણી એવી કમળ હશે હાં ! અંધુ તોએ જગત સધળું શોક ધારી બને કાં ? ૧
ભાસે જે આ જગત નગરે ઊગ્યું અસ્ત યાવું, તેતે મિથ્યા દિનપતિ જુએ એક રૂપે રહેતાં;
કા વેળાએ ધુળ ધુમસ કે વાદળાંથી ઊવાયો, અંખો ભાસે મનુજ નગરે નેત્રનો દોષ એતો. ૨
(પ્રભાચંકર દલપતરામ પટ્ટણી રૂત, કેશવકૃતિની અદાંજલિ)

૨.

જો ! જો ! પેશે હુમુહુમુહુ નાદ મંભીર જોશે, ઊડા પેસે સુજ હૃદયને ચાતિતુ નીર ડોલે;
તે યાયે ત્યાં પ્રતિરવ કંઈ ઊપનો ઊર્મિભાળા, આંધી પામ્યો અતિ મહન આ ચક્તિએ સિધુ કાળા ૧
(હરવંશીણા. પ્રકૃતિ રહસ્ય)

યદ્વોચોભિઃ સ્પૃશસિ ગગનં યચ્છપાતાલ મૂલમ્ ।
 રત્નૈરુદ્ધોપયસિ પયસા યસ્મિઘત્સે ધરિત્રીમ્ ।
 ધિક્ સર્વં તત્તત્ત જલનિધે યદ્વિમુચ્યાશ્રુધારાઃ ।
 તોરે નીરગ્રહણરસિકેનાધ્વમેનોશ્ચ્ચક્ષતોઽસિ ॥

અર્થ—હે સાગર ! મોઝ વડે તું ગગનને સ્પર્શ કરે છે, રત્નોવડે તું પાતાળને પ્રકાશિત કરે છે, અને ધરતીનું તું આનંદાદન કરે છે, તારા એ સર્વે પરાક્રમને ધિકાર છે. કારણ પાણી લેવાનો રસિયો પ્રવાસી તારા તીર ઉપર આશુની ધારાઓ ખૂંટી તારો ત્યાગ કરે છે (પ્રકીર્ણ)

किं पृष्टेन द्रुततरमितो गम्यतां सा प्रिया ते ।
 दृष्टा मार्गे दिवसमखिलं सास्रमेका मयैवम् ।
 पान्थे पान्थे त्वमितिरभसोद्ग्रोवमालोकयन्ती ।
 दृष्टे दृष्टे न भवति भवानित्युदध्रुर्वलन्ती ॥

અર્થ—પુછીને શું કામ છે ? તું હવે અદિશી એની પાસે સ્વપ્નર આશ્વો જા ! તારી તે પ્રિયાને 'મહે' આખો દિવસ માર્ગમાં કેવી રીતે ચેતી લીધી તે સાબળા ! જે જે વટેમાર્ગ મળે તે તુંજ હર્ષણ એવું બાણી, અમકી, ઝોક લેતી કરી કરી તેને એ જોવા લાગતી હતી અને જોઈ જોઈને, તે છ નથી એવું સમજતા તરત આશુ ભરી પાછી વળતી હતી. (પ્રકીર્ણ)

૫૧. (ક) શ્લોકની પદ્ધતિ પ્રમાણે

ૐ મુ પુ પુ મ પ પ પ પ મુ પ પ પ પ પ મ ગ રિ ।
 સ ધ્યા કા લે શ્ર દુ ન જ ર થી વિ શ્વ ને જો તું જો તું .

ૐ રીં ગુ રીં ર ગુ ગ રિ સ સ રિ મુ ગુ મ ગુ રીં ગ રિ સ સુ ।
 આ શ્વુ જા ચે દિ ન ક ર ત છુ જિ બ ક્ષિ તિ જ મા . થી

ૐ રીં ગુ ગ રિ ગ રિ ગિ ગિ ગિ ગિ રીં ગ રિ ગ મુ પ મુ ગુ ।
 આશ્વુ જા . પુ . જ ગ પ તિ ત શ્ચી . એ વીં છ . આ હ શે હા

ૐ રીં ગુ રીં ગુ ગ રિ સ સ રિ ગુ મ ગુ રીં ગ રિ સ સા ।
 ઝા પુ તો એ જ અ ત સ ધ જી શો ક ધા રી બ ને . હા

૫૭ (સ્વ) કાફી રાગની ધૂનમાં

ૐ સા રીં રીં રીં રિ રિ રિ રિ રીં રીં મ મુ મ ગે ગે ગ રિ સ રિ ।
 અ ધ્યા કા લે શ્ર દુ ન જ ર થી વિ શ્વ ને જો તું જો તું .

ૐ નીં નીં નીં નીં ધ નિ નિ નિ નિ સા નીં સ રીં ગુ ગં ગં રિ નિ સા ।
આ હ્યુ ના એ દિ ન ક ર ત છું બીં બ ક્ષીતી જા . થી .

૫૮ (ગ) કાવગડા ગગની ધૂતમા

ૐ રીં રીં સ નિ સા સ રિં સ રિં નિ સા સ રિં ગ ગ મગ રિં ગોરિ સનિ ।
સા ધ્યા કા . લે શ્રુ ક ન જ ર થી વિ શ્ર . ને જો . તું જો . તું .

ૐ રીં રીં સ નિ સા સ રિં રિં સ નિ સા સ રિં ગ ગ મગ રિં ગરિ સા ।
આ હ્યુ ના . એ દિ ન ક ર ત છું બિ . બ ક્ષીતી . જા . થી .

ૐ સા સા રિં મ મુરિ મ મ મ મ મુરિ ગ ગ મગ રિં ગરિ સ નિ ।
આ હ્યુ ના . તું જ ગ પતિ ત છીએ વી ધ મ્હા હ રો . હા .

ૐ સ રિં સ રિં સ નિ સા રિં સ રિં સ નિ સા મરિ ગ ગ મગ રિં ગરિ સા ।
જા . ખુ . તો . એ જ ગ ત સ ધ છું શો . ધ પારી બ ને . કાં

૨૩. પૃથ્વી.

ઉદ.- અત્યષ્ટિ, ૩૮૭૫૦ મું વ્રત અક્ષર. ૧૭ (ગાયનમા માત્રા ૨૪)
માપ- જ સ જ સ ય લ મ. લદા૦-ત્રિશા નવપરે જસા, જસયલા ગ પૃથ્વી ધરો.
131 115 151 115 155 1 5

૮,૯ અક્ષરે થતિ આ વ્રત પછુ ગાયનને બ ૧૫૨ અનુકૂળ નથી આપ્યા વ્રતમા
૮-૮ માત્રાના ૩ વિભાગ પડે છે, ૫૨૬ તે ૩+૫ મળીને પડે છે દીપચદી તાતમા ૭
માત્રાનો દરેક ખડક હોય છે તે ૩+૪ નો હોય છે, અને ૪પતાલમા ૫ માત્રાનો જે દરેક
વિભાગ હોય છે તે ૨+૩ નો હોય છે, તેમ પૃથ્વી વ્રતમા નિયમિત વિભાગ જોતા એ એક
નવીન તાલ ગણીને તેનો વ્યવહારમા યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકાય તેવો છે

૧.

અનત અવકાશનું હિત સજો ઉરે બહુ જે ! અર્ન્વત-તતકાલનું સત્ ખરૂં અનાદ્ય તે !
અનત ઇવયોનિના સચ્ચુ કાટિ સકલપતું અવિરૂત નિધાન-આદિ-અવસાન સર્વપ્રે ! ૧
અનત મુખ જે સુરે, સુરણુમાજીવી રહે, વિચાર-અભિલાષ-ગાન-રતિ તે તણો ભારકર !
બજો ઉર ઉમગથી સરલ આ ક્ષિણુભાવયો, અનેક યુગ દેશના કદા મહાનુભાવો તને, ૨
પોતા શ્રુતસજીવની નિમલ વાર્ણી તાહરી, દગો સકલ દેશ-કાલ અપરોક્ષ જાણુ લહે,
રમે રગવહે મોહુ અમર જોમ શ્રદ્ધાતણુ, (વ્યવહાર સત એ મહાન રસરૂપ આત્મા ગણુ)
બસે વિવિધ એવ કાલ નટરાજ વર્તોવતો, વસે તું નિજ રગમા સકલ સંત તું હાથમા ૩
(સુદર્શન પુ. ૧૭ અ. ૪. આરોહણ કાવ્ય ઉપરથી)

૫૬. (ક) લોકોમાં ગોલાતી સાગી રાહ.

ૐ સ ગુ ગ ગ મ પુ મ ગુ રિ સ રિ નીં સ ગુ રીં નિં સા । અથવા
અ નં ત અ વ કા રા તુ હિ ત મ્હે ઉ રે ધ ળ ને

(આકીનાં ચરણો એજ પ્રમાણે બોલવાં.)

ૐ સ ગુ રિ ગ ગ મુ રિ ગુ રિ રિ સ નીં સ ગુ રીં સ સા ।
અ નં ત અ વ કા રા તુ હિ ત મ્હે ઉ રે ધ ળ ને

(આકીના ચરણો એજ પ્રમાણે બોલવાં.)

૨૪. હરિણી.

છંદ-અત્યષ્ટિ, ૪૬૧૧૨ મુ વ્રત.

અક્ષર- ૧૭. (ગાપનમાં માત્રા ૨૫)

માપ-ન સ મ ર સ લ ગ. ઉદા-છયુગ મુનિયે, નસ્મારાસા, છગે હરિણી કરો.
III 115 355 315 115 1 5

૬, ૪, ૭ અક્ષરે થતી. આ વ્રત ખંભુ ગીતાનુક્રમ નથી, કેમકે તેની માત્રાના સરખા વિભાગો પડતા નથી.

૧.

પુનિત પ્રભુતા, વિદ્યાકાશે, અને પૃથિવીપરે, રસિક હૃદયો આત્મા તે ને નકી કલના કરે,
વિર્લોન ચક્રને, આત્માકેરી, પ્રભામય તાનમાં, લલિત કવિતા, વર્ણી ત્યારી, સ્તુતિ કેઈ ગાનમાં
(સ્વ ગચિત)

નકિલ ભવતાં સ્થાનં દેવ્યા શ્રદ્ધેઽભિમતં તત્ત્વમ્ ।
દુષ્ટમિત્વં વને શૂન્યે ત્યક્તા ન વાપ્યનુશોચિતા ॥
ચિરપરિચિતાસ્તેતેભાવાઃ પરિદ્રવ્યપન્તિમામ્ ।
ઇદમશરણૈરધાપ્યેવં પ્રસીદત્વ રુચતે ॥

અર્થ—(સીતાને વનમાં તથા દીધા પછી રામચન્દ્ર અયોધ્યા વાસીયોને કહે છે.)
તમારા-મહારા મુદમાં સીતાદેવી સ્થાન કરે એ તમને નજ ગમ્યું. તો શૂન્ય વનમાં તણુની
પેડે તેને તથા દીધી ! એટલું જ નહિ પણ એની પાછળે શોક પણ નથી કર્યો. લાખા પરિ-
ચયવાળા આ બધા પદાર્થો હવે મને નીચોવે છે (મહાર્ હૃદય ઓગાળે છે), અને અશ-
રણુ ખનીને આજ પણ માત્ર આમ શોધ પડાય છે-તેટલું ક્ષમા કરો.

(અવભૂતિ કૃત ઉત્તરરામ નાટક.)

જ્વલતુમગને રાત્રૌ રાત્રાયસ્વપ્નકલઃ શશો ।
દહતુમદનઃ કિંવામૃત્યોઃ પરેણ વિધાસ્યતિ ॥
મમતુ દયિતઃ શ્લઘ્યસ્તાતો જનન્યમલાન્વયા ।
કુલમમલિને ન ત્વેવાયં જનોનચજીવિતમ્ ॥

અર્થ—પૂર્ણચન્દ્ર મગનમાં ગત્રે રાત્રે જવાલારૂપે પ્રકટે ! મદન મદને ખાળી નાખો !
મૃત્યુથી વધારે તે એ શું કરવાનો હતો ? હું તો મહારા શ્લઘ્ય તાતને, વિમલવશની જન-
નીને અને વિમળ કુળને દયિત ગણું છું તેના આગળ મહારા પ્રિયજન પણ દયિત નથી
અને આ મહાર્ શ્રવન પણ દયિત નથી. (અવભૂતિ)

૬૦. (ક) બહુજ સાદી હળ.

ૐ રિ ગ રિ સ સ સૃ ધું સ રિ ગુ રી નિ ની સ ગ રી નિ સા ।
પુ નિ ત પ્ર જી તા વિ શ્વા . કા શે અ ને પૃ થિ વી પ રે
(બધા ચરણે એ પ્રમાણે)

કાલગદા અને ખીતુ રામની ધૂનમાં પણ બોલાય છે.

(સ્ત્ર) ઉપરનીજ પરંતુ જરા સારી રાહ.

ૐ સં ગ રિ સ સ સૃ ધું ધું સ રિ ગ મ ગ રી સ રી સ ગ રી સ સૃ ધું ।
પુ નિ ત પ્ર જી તા . વિ શ્વા . કા . શે . અ ને પૃ થિ વી પ રે .

(ખીતું અને ચોથું ચરણ આ પ્રમાણે બોલવું)

ૐ રિ ગ ગ ગ ગ ગ રી રી ગુ ગુ રી રિ ગ રી રિ ગ મ ગ રી ।
સ ર સ પ્ર તિ આ . આ ત્મા કે રા મુ ધા . ગ મ તા ન માં

૨૬. શિશ્વરિણી.

છંદ-અત્યષ્ટિ, ૫૯૩૩૦ મું વત.

અક્ષર ૧૭. (ગાયત્રીમાં માત્રા ૨૫)

માપ-ય મ ન સ મ લ ગ. ઉદાં-છપ રુદ્રે છેદો, યમનસમલાગે શિશ્વરિણી.

ISSISSSIH HIS SH I S

૬, ૧૧ અક્ષરે યતિ. આ વત ગીતાતુલ્ય નથી, કેમકે તેની માત્રાના સરંખા વિભાગો પડતા નથી.

૧.

રથોદ્ગતા બિબેા અઠ ઉપગ્રહો સર્વે ગગને, વિરાજે નક્ષત્રે અણિત નિયમેથી અતુકમે;
અસખ્યા તાગની અણતરી કદાપી નથી થતી, કૃપાસિંધુ પ્રેરે સતત અમને શુદ્ધ સુમતિ. ૧
મહાસિંધુ શોકે ગિરિવર સરો પૃથ્વી ભુવને, પ્રલો પુષ્પો વેલી પ્રકૃતિત રહે સુન્દર વને;
કરે નિત્યે આર્યા અતુકમ થકી સર્વે પ્રકૃતિ, કૃપાસિંધુ પ્રેરે સતત અમને શુદ્ધ સુમતિ. ૨
ન જાણું હું મંત્રો નહિ પ્રભુ હું જાણું અતિરમતિ, ન જાણું પદશાસ્ત્રો નહિ હરિ હું જાણું જપવિધિ;
ન જાણું હું જાનો નહિ મત વિધાનો ન યમન, પરતુ હું જાણું શરણુ પ્રભુનું કષ્ટ હરણુ. ૩
ન જાણું સાહિત્યે નહિ વિદિત છે જોદ રસના, ન શબ્દસંકારો નહિ પદ કમે કાવ્ય રચના;
ન જાણું હું યોગો નથિ કદિ કિધુ શાસ્ત્ર શ્રવણ, પરતુ હું જાણું શરણુ પ્રભુનું કષ્ટ હરણુ. ૪
નથી દીધાં દાનો મત નિયમ લીધા નથિ અમે, સદ્ જાણો મારી હૃદયગત વાર્તા પ્રભુ તમે;
મહા પાપો મારું તમવિષ્ણુ ક્ષમા કોણ કરશે, કુપુત્રો તો યાશે તદપિ ન કુમાતા કદિ થશે. ૫

(હૃદય પ્રાર્થના આગા ભાગ ૨.)

અનાઘ્રાતં પુણ્યં કિસલયમહૂતં કરચ્છદૈઃ,

અનાવિદ્યં રત્નં મધુનવમનાસ્વાદિતરસમ્ ।

અસ્વપ્નં પુણ્યાનાં ફલમિવ ચ તદ્રૂપમનયમ્,

ન જાને ભોક્તારં કમિદ્ સમુપસ્થાસ્યતિ વિધિઃ ॥

અર્થ—અણુસુંધું પુલ, નખવડે પશુ અણુચૂંટી કળી, અણુવીધું રત્ન, અણુઆખું નવું મધ, ખડિત થવા ન મોડેલું પુષ્પોનું ફલ, એ સર્વના જોતું કાષ વગરનું આનું રપ છે, તેને ભોગવવા કીધા ભોગવનારને વિધાતા ભોક્ષણે એની અને સમજણ પડતી નથી.

(શકુંતલાને જોઈ તેને વિષે દુઃસ્વપ્નને પડેલી ચિંતા. શાકુંતલ)

ૐ નિં સા ગરિ મુ ગમ ગરી રિ ગ રિ સ નિં સા રિ ગ રિ સ રિ સા ।

૨ વિ દ્વ . નાં બિં . બો . અ દ્વ ઉ પ અં હા સ . વં જુ . ને

ૐ નિં સ્તુ ગ રિ ગુ ગ મ ગ રી રિ ગ રિ સ નિં સ્તુ રિ ગ સ ગ રિ સ્તુ ।
વિ રા જો • ન ક્ષ • ત્રો • ગ શ્ચિ ત નિ ય મે થી • અ તુ ક મે

ૐ મ પુ પુ પુ મ પ પુ મ પ પ પ પ ધ પ્ધ ન્ધ પ્ધ પ ધ પ મુ ગુ રી ।
અ સં પ્પા તા રા • ની ગ શ્ચ ત રિ ક દા • પી • • • ય તિ ન થી • •

ૐ નિં સ્તુ ગ રિ ગુ ગ મ ગ રી રિ ગ રિ સ નિં સ્તુ રિ ગુ રિ સ રિ સ્તુ ।
કૃ પા સિં • હુ પ્રે • રો • સ ત ત અ મ ને શુ • હ સ મ તી
કાલંગકા અને પીયુ રાગની ધૂનમાં પણ બોલાય છે.

૨૬. વિવુધપ્રિયા.

હતરનામ-મત્તકોકિલ, કર્પૂર, ચર્ચરી, ચંચરી, ચંચલો, ચકવા.

હંદ-ધૃતિ, ૮૩૦૧૯ અ વૃત

અક્ષર ૧૮ (ગામનમા માત્રા ૨૬)

માપ-ર સ જ જ મ ર
S1S 11S 1S1 1S1 S11 S1S

ઉદાહરણ-ધાય છે વિવુધપ્રિયા દશ આઠ રાત જજા મરે.

૧૦, ૮ અક્ષરે યતિ. (પિંગવાદ્ય) આમાં ૭-૭ માત્રાના વિભાગો પડતા હોવાથી આ વૃત સગીતાનુકૂળ વિશેષ છે. જેથી દીપ્યદી (રત્ન ના ખડકો) ઝુમરો, નિપુટ (તેવરો) ગઝલ વગેરે ૭ કે ૧૪ માત્રાના મધ્ય પશુ તાલમાં ગવાશે. માત્ર હોયો અક્ષર ૪ માત્રા સુધી લખાવવો બોધ્યો

૧

આદિ કારણ વિચના અજરામરા પરમેશ્વરા,
ગામને સ્તુતિ પ્રેમથી ક્રિયે અમે અભિવંદના,
આપશો અમને તમે શુભ કર્મની પ્રભુ સાધના,
ચાપ દારક પાવના કરશે સદા પ્રતિપાલના. ૧
જોતના પશુ જોત છે પ્રભુ પ્રાણ છે સદુ પ્રાણિના,
ચમુના પ્રભુ ચમુ છે વિનુ વાણિ છે સદુ વાણિના,
ચિત્ત છે સદુ ચિત્તના પ્રભુ સત્ય આત્મ સર્વના,
ચાપ દારક પાવના કરશે સદા પ્રતિપાલના. ૨

(પ્રાર્થનામાળા ૨)

૬૨ (ક) સાદી રહ્યે મિશ્રજાતિ એકતાળ. માત્રા ૭

ૐ સાૃ રિ સાૃ સ નિં | સાૃ રિ સાૃ સ નિં | સાૃ રિ સાૃ સ નિં | સાૃ રિ ગૃ |
આ દિ કા ર છુ રિ શ્વ ના અ જ ગ મ રા પ ર મે શ્વ રા
આ પ શો અ મ ને ત મે શુ જ ક મે ની પ્ર જુ સા ધ ના

ૐ સૃ રિ મ મુ પ મ | ગૃ રિ સાૃ સ નિં | સાૃ રિ ગૃ સ સ | રી સ સાૃ |
ગા . ધ ને સ્તુતિ પ્રે મ થી ક રિ યે અ મે અભિ વ દ ના
પા પ હાર ક પા વ ના ક ર શો સ દા પ્ર તિ પા લ ના

૬૩, (સ્વ) રાગ સોહની તાલ ત્રિપુટ (તેવરે,) માત્રા ૭

ૐ મૃ ધ ની સ સ | રી સ ની સ સ | ની ધ ની સ સ | સ નિ ધ મુ ગૃ :||
આ દિ કા ર છુ વિ શ્વ ના અ જ રા પ રા પ ર મે . શ્વ રા .
આ પ શો અ મ ને ત મે શુ જ ક મે ની પ્ર જુ સા . ધ ના .

ૐ સાૃ ગ ગૃ મ મ | ગૃ રિ સાૃ નિ સ | ની ધ ની સ સ | સ નિ ધ મુ ગૃ |
ગા ધ ને સ્તુતિ પ્રે મ થી ક રી યે અ મે અભિ વ . દ ના .
પા પ હાર ક પા વ ના ક ર શો સ દા પ્ર તિ પા . લ ના .

૨૭. શાર્દૂલવિક્રાદિત.

છંદ-અતિધૃતિ, ૧૪૮૩૩૭ ગુ વ્રત

અક્ષર ૧૮ (ગાથનમાં માત્રા ૩૦)

માપ-મ સ જ સ ત ત ગ
SSS S SS SS SS S

ઉદાહરણ-માસા જાસવતાગ સૂર્ય મુનિયે, શાર્દૂલવિક્રોદિતે

૧૨, ૭ અક્ષરે યતિ આ વ્રતની માત્રાના સરખા વિભાગો પડતા નહિ હોવાથી ગીતને અતુકજ નથી તેની શ્લોક તરીકે બોલવાની જે પદ્ધતિ પ્રચલિત છે તેજ સ્વાભાવિક છે

૧.

જેને શૈવ કહે મહાન શિવજી, વેદાંતિયો બ્રહ્મને,
ન્યાયી શાંતજી પ્રભાજીપદુઓ કર્તા કહે જીમને,

અહીં નિત્યજ જૈનશાસ્ત્ર વધતું, કહેતિ મોમાંસકો,
 જોદો છુદ્ધ કહેજ, ચોમ કગ્તા આપી કહે ઇશ છે.
 સાંખ્યોના કગ્તા કહે પુરુષ જે, વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનિઓ,
 વાદી કાલવણા તમામ વદતા કાલસ્વરૂપે જ એ,
 એ રીતે સહુ શાસ્ત્રવાદપદુઓ સ્થાપી કહે જેમને,
 નાદબ્રહ્મ કહી ઉપાસન કરે આપે અતિ પ્રેમને.

(૨૫ ગચિત)

અધારે થયુ પાતળુ નભ વિષે તારાણુતિ નીતરી,
 વીણા, તાલ, મૃદંગ, રાગ તરિને કાને પડે આ ધડી,
 રાની આ ઝણુણાટ જેમ કગ્તી, વેગે હડી ગય છે,
 " નિદ્રાની મોઢી પાખમા જન બધા જપે પ્રશાન્તિ વિષે "

(મણિવાલ કૃત કાતા, ૫ ૧૬)

મધ્યાન્હે દવચન્દિનોષ્પસમયે દંદહમાનાદિરેઃ ।
 કુચ્છાન્નિર્ગતમુત્તૃપં જલમયો વોદ્યૈકરક્ષાક્ષમમ્ ।
 પ્રેમ્ણા જીવયિતું મિથઃ પિતૃપિતૃવૃચાર્ય મિથ્યા પિવન્ ।
 નિર્મણાસ્વમણીતગારિ હરિણદ્વન્દ્વં વિપશંબને ॥

અર્થ—મધ્યાન્હ કાળ ચલે છે અને એ વાપની વેળાએ પર્વત દવના અગ્નિથી ભડ-
 બડાટ ભલે છે તેમથી હચિણ હચિણીતું જોકે મહા પ્રય ને નીકળી શકયુ અને તારાનું માર્યું
 એ જોકે જળ આગળ આવ્યું પશુ જળ તો એકજ જણીની ગદા કરી શકે, એટલું હવું
 આ બેમાંથી આ જળ કોણે પીતું આણે જમણુ કે એ જલે ને એજો જમણુ કે આ જલે
 જોમ પ્રીતિથી પોતાના જલની ઉપેક્ષા કરી, અને સામાનું જલન ઇચ્છયુ પોતપોતાના મનમાં
 આમ ધારી, નર અને માદા પાણીમાં જોકે જોકે મો જોણી ગયા અને " તું પી, તું પી "
 જોમ જોકે ખીળતે માત્ર કહેવા લાગ્યાં અને તેનું ફળ એ થયુ કે, બેમાંથી કોઈએ પાણી
 પીયું નહિ અને પ્રેમી જોકે—બિચારે હચિણીતું જોકે—વનમાં મરી ગયું. (પ્રકીર્ણ)

વાતં સ્થાવરયજ્ઞમઃ પુટકયન્સોતસ્વતી સૂતયન્ ।
 સિન્ધું પલ્લવયન્નવં વિટપયન્મંદલં લોષ્ટયન્ ।
 શૈલં સર્પયન્દિશં ચ પલયંલોકપયં ક્રોધયન્ ।
 હેલારન્ધરયો હ્યસ્તવ કપંકારં ગિરા ગોચરઃ ॥

અર્થ—તદાસે અર્થ કેવો દોડે છે ? પનનને તે સ્થાવર કરી ચૂકે છે આકાશને
 પરીયા જેવું કરી દેશે. નદીને સૂત (વાતાણા) નેવી કરી દે છે. મહાસાગરને નદાની

તસાવડી જેવો કરી દેછે. આખા વનને એક શાખા જેવું કરી દેછે. ભૂમંડલને માટીના દેશ જેવું કરી દેછે. પર્વતને રાક્ષસા દાણા જેવા કરી દેછે. દિશાને પલ માત્રા જેવી કરી દેછે. અને ત્રણે ભોકને પોતાની ક્ષણમાં બરી લેછે । રમતમાં જ જેણે એવો વેગ આરંભ્યો છે એવો ત્હારો અથ વાણીથી શી રીતે વર્ણી શકાય ? (સુ૦ રત્નભાંડાગાર)

પ્રાસાદોયતિ વૈળવાદિ મહનં દીપીયતિ દ્રાક્તમઃ ।

પર્યટ્કીયતિ ભૂતલં દૃપદપિ શ્લક્ષ્ણોપધાનીયતિ ।

કસ્તૂરીયતિ કર્દમઃ કિમપરં યૂનો રસાવિષ્ટયોઃ ।

યેનાલોકિતયોઃ સ વન્ધ્યમહિમા દેવો નમસ્યઃ સ્મરઃ ॥

અર્થ—કામદેવનો મહિમા કેવો નમસ્કાર થોગ્ય છે ? તેનાથી વાંસતુ વન મ્હેલ જેવું થાયછે. અંધકાર એકદમ દીવા જેવો યાવછે. પૃથ્વીનું તળીયું પલંગ જેવું થાયછે. પાથર પથ્થુ સુવાળા ઉછીકારપ થાયછે. કયરો કસ્તૂરી થાય છે, ને બીજું શું કહીયે ? ને કામદેવના દષ્ટિપાતથી રસાવિષ્ટ સુવક્રમુગલ આરા અમરકાર-પરતા-અનુભવે છે તે દેવને નમસ્કાર કરવા થોગ્ય છે. (પ્રકીર્ણ.)

૬૪. (ક) સાદી શ્લોકની શબ્દ પ્રમાણે.

ૐ સા સા રી રિ રિ ગ રિ રિ ગુ રિ રિ ગ ગ રિ રી ગુ મ મ ગ રી ગ ગ રિ ।
જે ને જો વ ઠ હે . મ હા ન શિ વ છ . વે શ તિ થો . બ હ ને .

ૐ સા રી ગુ મ ગ રી ગ ગ રિ સ સ રિ ગુ સા રી ગ ગ રિ સા રિ સા ।
ન્યા થી શા જ ત થા પ્ર મા . થુ પ દુ જો ક ત્તા ક હે . જે મ ને

ૐ મુ પુ પુ પ પ પુ મ પુ પ મ પ પુ મુ પુ ધ પુ મુ ગ ગ રિ ।
અ હ નિ ત્ય જ જે ન જા જ વ દ તુ ક મં તિ મી માં સ કા .

ચોથું ચરણ બીજા ચરણ પ્રમાણે બોલવું,

અથવા પહેલું અને ત્રીજું ચરણ ઉપરની ત્રીજી સરમમ (એટલે કે ' અર્દાનત્યજ ' એ ચરણવાળી) પ્રમાણે અને બીજું તથા ચોથું ચરણ બીજી સરમમ (એટલે ' ન્યાયી સાજ તથા ' એ ચરણવાળી) પ્રમાણે વ્યવહારમાં કાઢ બોલે છે.

૬૫. (વિ) પીલુ રાગની ધૂનમાં.

ૐ નિ સે રી રી રિ રિ રી રિ રી ગ ગ ગ રી રી મુ ગ ગુ ગ રિ સ નિ સ્ રિ ।
અ . ધા રૂ ચ હું પા ત ણું ન જા વિ વે તા રા પુ તિ ની . ત રી . .
રા . ત્રી આ જ થુ જા ટ જે મ ક ર તી વે એ ઉ શી જા . ય છે . .

ૐ નીં નીં નીં નિં નિં નિં સા સ સા રિ નિં નિં નિં સા નીં સા રિં ગુ ગ રિ નિ સા |
 વી છા તા લ શ્ર દં ગ રા ગ ત રિ ને કા ને પ કે આ . ધ ડી
 ની ડા ની મિ ઠિ 'પા ખ મા જ ન બ ધાં 'જ' પે પ્ર સા તિ . વિ પે

૬૬. (ગ) કાલંગડા રાગની ધૂનમાં.

ૐ રીં રીં સ નિ ધ નિ સા રિં રીં રિં સ નિ સા સ રિં ગુ ગ મ ગ રિં ગ રિં સ નિ |
 ૧ જ ને રો . વ કે હે મ હા ન સિ વ છ મે . દા તિ થો . જ . હા ને . સા
 ૨ ન્યા પી સા . જ ત છા પ્ર મા છુ પ હુ ઝો કે . લો કે હે . જો . મ ને
 ૪ જો દો છુ . દ કે હે જ થો ગ કે ગ તા જો . છ કે હે . ધ . રા છ

ૐ સા સા રિં મ મ મ મુ મ મુ મ રિં મ મુ રીં ગુ ગ મ ગ રિં ગ રિં સ નિ |
 અ દં નિ . ત જ જો ન સા જ વ દ ત કે મ નિ થો . મા . મ કા .

૬૭. (ધ) સાધારણ ઊંચા સ્વરે બોલાય છે તે ગીત.

ૐ સા સા રીં મ મ પુ પ પુ ધ મ પ પુ પ ધ સા નિ ધ પ મુ ધ પુ |
 ૧. સાં ખ્યો ના કે ર તા કે હે પુ ર પ ને વિ . ચા ન વિ . ચા નિ ઝો
 ૩. ઝો રી તે સ હે શા જ વા દ પ હુ ઝો રથા . પી કે હે . જો મ ને

ૐ ધુ ધુ પુ મ મ ગુ રિં ગુ રિં સ રિં સ નિ નીં સા રિં ગુ રીં સ સા |
 ૨. વા દી કા લ ત છા ત મા મ વ દ તા . કા લ સ્વ ર પે જ જો
 ૪. નાં દ , જ હા કે હી ઉ થા સ ન કે ર . આ પે અ તિ પ્રે મ ને

૬૮. (ઢ) લમ્પા અંતરપટ ધરીને બોલવામાં આવતાં મગજાટકની સહ

ૐ ગું ગું રિં ગ રિં સ સં ધ સં રીં રિં ગ રિં ગ રિં સ રિં |
 જ ને . રો . . . વ કે હે મ હા . . . ન સિ વ

ૐ ગું રિં સ નિ ધ પ ધુ સાં રિં ગુ રિં સ નિ સાં ગ રિ
 વે દા તિ થો જ .

ૐ ગં ગુ સં | આ પ્રમાણે બધા ચરણો બોલ્યા પછી છેવટે નીચે પ્રમાણે
 હા ને . બોલવામાં આવે છે

{ સાં રિં સાં સાં ધુ સાં રિં સાં સં }
 સિં વ લ મ . સા વ ધા ન

૨૭. સ્તવધરા.

ઇતરનામ-રૂપકમાલા, રૂપામાલા, રુવામાલા, સ્તવધરા.

છંદ-મઘ્વતિ, ૩૦૨૯૯૩ મું વૃત્ત.

અક્ષર ૨૧ (ગાયત્રીમાં માત્રા ૩૩)

માપ-મ ર મ ન ય ય ય

૬૬ ૧૬ ૬૧ ૧૧ ૬૬ ૬૬ ૬૬

હ્રદાહરણ-મારા મનાયયાયા, ત્રણયતિ તુરંગે, લાવજોસ્તવધરામાં.

૭, ૭, ૭ અક્ષરે થતિ. આ વૃત્ત પશુ ગીતને અનુકૂળ નથી તેની પોતાની શ્લોક તરીકે બોલવાની જે પદ્ધતિ-રૂઢી આલે છે તેજ સ્વાભાવિક છે.

૧.

નિદ્રામાંથી જાગાડી, જાદ મધુકરને, છેડવે પક્ષમાંથી,
પોપીને વિશ્વ આપું, નિજ કર્યો પુરે, સર્વ સંપૂર્ણ આશા,
સિદ્ધાંતની પ્રાર્થનાના, અશ્રવનમહ જે. જાપ આ અરતશૈલ,
તે એક સ્લાધ્વ બારવાન પરહિત કરવે માત્ર જેનો પ્રયાસ.

(રામરામ રામશંકર બદ્ધ કૃત નાગાનંદમાંથી)

૨.

ધીમે ધીમે હટાચી, કુસુમરજ લઈ, રાહતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વશ્વિઓથી, પરિમલ પસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય,
બેમીને કોણ જાણે, કપાલિ પરભૂતિકા, ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
માળી નાખે દલાવી, રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી દાખ જાય.

(રા. મહિરાકર બદ્ધ કૃત વસંતવિજય.)

૩.

ધુ ધૂ ધૂ ધૂ ધુધવતી ! મદન ગિરિ ગુફા, કાનને ગાજી જાડે !
પ્હોડોએ ત્રાંડ તોડી ગગન ધુમિ જતાં, આભના ગામ છૂટે !
ભીખી છે પિંચગા શી અટપટિત સટા ! પુચ્છ શું વીજ વીજે !
સ્વારી એ કેસરીની ! ત્રિભુવનજમિની અંકિતો એથી રીડે.

(કુન્નવિહાર.)

૬૯. (ક) સાદી શ્લોકની પદ્ધતિ પ્રમાણે.

ૐ મુ પુ મુ પુ મ પુ પુ મ પ પ પ પ પ પુ મુ પ પુ પુ ધ પ મ ગ રિં |

ધી મે ધી મે છ ય થી કુ સુ મ ર જ લ ઈ ડો લ તો વા મુ વા . ય .

ૐ રી મુ મુ રી મ રી મુ રિ મ રિ સ સ રિ મુ મુ મ મુ રી મ રિ સ સા |

ચો પા સે વ શિ ઓ થી પ રિ મ લ પ્ર સ રે ને ત્ર ને ત મિ થા . ય

ગાળી ના ખે હ લા વી ર સિ ક હ હ ય ને વૃત્તિ થી દાખ જાય . ય

ॐ श्री गुरु गुरी ग गरि गरि रि ग ग ग ग ग गरि श्री ग रि ग मु प मु गु
 भे श्री ने को धु न्म - ले - कथ हिं य र भृ ति डा - गा न स्व - र्गि य गा य

૬૦. (સિ) ખીપુરાગની ધૂનમાં.

ॐ सां रीं रीं रीं रिं रीं रिं रिं रिं रिं रिं रिं रीं रीं मं मं मुं मुं गं गं रिं रिं ।
 धीं मे धीं मे छं टं थीं कुं सुं भं रं नं वं षं डं षं तो वां युं वां • ५ •
 ज्ञे श्रीं नें डां धूं नं छूं म्मं हिं पं रं लृं तिं डां गां नं स्वं गर्गं यं गां • ५ •

ॐ नूँ नूँ नूँ नूँ निं नूँ नूँ षं निं निं निं निं स्रु नि स रि गुं गुरि गरि नि स ।
 यो पा से व क्षि ओ थो प रि भ ल प स रे ते • त ने तु मि या • य •
 गा जी ना भे छ ला पी र सि क छ ह य ने दृ • त थी दा अ ज • य •

૬૧. (ગ) કાલંગડા રાગની ધૂનમાં

ॐ रौ सरि मनि साँरि सनि साँ रिँरिँरिँ साँरि निंसाँ सरि गगु मगु रिं गौर सगी ।
 धी मे . धी . मे ७ टा . थी ३ सु भ २ ७ ६ ४ ३ . ६ ७ ६ ५ . ५ ५ . ५ .

ॐ री री री री रि सनि स्रु रि रि रि रि सनि स्रु सरि ग गु मगु रि गरि स्रु ।
 यो पा मे व वि ओ . धी प रि अ ल प क्ष रे ने . न ने तु . सि धा . य
 गा णा ना पे ह ला . धी र सिं क छ द य ने न . सि धी द . अ न . य

ॐ सासुरिममुगमुमुरिमममममुशुगगुमगुरिगरिसनी ।
 बेसीने . डा. यु. ल. वे. ५५ डि. ५२ श्रुति डा. आ. न. स्वर्गी . य. आ . य .

२९. इन्द्रविजय.

इतरनाम—मत्तगजेन्द्र, मत्तगण्ड, मालती, इन्दव, मधुमालतिका, शोभा, सवैया.

छंद.- विकृति, १७८७५५८ सुं वृत्त. अक्षर २३ (गायनभां मात्रा ३०).

માવ- ૭ મગળ, ૨ મુદ્.

उदा०-वारशिवे यति इन्द्रविजैमहो, भोगणसात गुरुद्वय अंते.

૧૨, ૧૧ અક્ષરે યતિ. આ રૂપના અક્ષરોના વિભાગ ચાર ચાર માત્રના પડતા હોવાથી માપનમા અનેક રીતે અનુકૂળતા મધ પડે છે. જેથી, ૪, ૮, ૧૬ ચત્રાના ગમે તે જાતના તાલમા ગાઇ શકાયો.

૧.

કોઇક દેશ તથા કવિયો નિજ, બૂપતિને બગવાન બસે છે,
કોઇક દેશ તથા મનુજો ગુરુનેજ પ્રભુ અવતાર ગણે છે,
સૂર્ય, સમુદ્ર, હુતાશનના મહિમાની મિતો ગિતમાદિ ચણે છે,
કોણ નહીં દલપત કહે દિલ, દટિયકી પ્રભુ દૂર રહે છે ?

૧

કેક વરધા વનવાસ ઉદ્ધમર્થો, મદિર માલતણી તણે માયા,
કેક તને મળ્યા હમવા તુજ, ખ્યાન ધરી બહુ તીરથ ધાયા;
કેક મુઆ ઉપવાસ મરી કરિ, કેક પ્રભાગિ મુઆ નિજ માયા,
તોપણ તે દલપત કહે નહિ, ઉત્તર એક દોધો જગરાયા

૨

હાઠિ રહ્યા મનમાદિ મુનીશ્વર, વિશ્વપતી તણું વાત નિચારી,
તર્ક કરી કહિ તાવ જડયુ નહિ, દટિ ઘણી દિવ જાડો ઉતારી,
માન તણ આનુગાન કરી લખ્યુ કે મન વાણિ ન પ્લેઝાં અમારી,
કેમ શકે કે મેઘ મ્વીશ્વર, ઈશ્વરની ગતિ વિશ્વમી ન્યારી

૩

સૂચના—દોષક વ્રતથી આ વ્રત બમણું છે તેથી જટની ગીતે દોષક ગવાય તેટલી રીતે આ વ્રત ગાઈ સમશે જેમકે—

૭૨. (ક) દોષક વ્રતની (ક) ગદ પ્રમાણે માનુષીભતિ એક તાન માત્ર ૮.

ૐ સાસસ સાસધ સાસસ રીસસ સામસ મા વ વ સાસસ રીસા | એમ ચારે
કો ઇ ક દે શ ત થા ક વિ યો નિ જ બૂ પ તિ ને બ ગ વા ન ગ હે છે ચરણ મોલવા

૭૩. (લ) દોષક વ્રતની (લ) ગદ પ્રમાણે માનુષીભતિ એકતાલ માત્ર ૮

ૐ મમમ મસરિ મમગ રીસસ નૌધંનિં સા રિગ સામગ રી સા | એ પ્રકારે ચારે
કો ઇ ક દે શ ત થા ક વિ યો નિ જ બૂ પ તિ ને બ ગ વા ન ગ હે છે ચરણ મોલવા

૭૪. (ગ) દોષક વ્રતની (ગ) ગદ પ્રમાણે ત્રિતાલ માત્ર ૧૬

ૐ સાનિંસ | રીરિરિ | મગમપ | મગરિરિ | સાગરિ | સાનિંધં | નૌસસ | રિગરી |
કો ઇ ક દે શ ત થા ક વિ યો નિ જ બૂ પ તિ ને બ ગ વા ન ગ હે છે

બાકીના ચંદો આ પ્રમાણેજ ગાવા.

૭૫. (ય) દોષકટતતી (રુ) રાહ પ્રભાણે. રાગઝીઝીટી તાલ વિતાલ. માત્રા ૧૬

ગી ય ગા ય

ૐ પંધંપસ|નીંધંનિં|સારિરિ|રીસંનિં|સારિરિ|રીપમ|ગુરિસ|સરિસનિં|
કોઃ ધંક દેશ ત છા ક વિ યો નિજ બૂ પ તિ ને ભગવા નમ શ્વે . છે .

રિ

ચોથું ચરણ આ પ્રભાણેજ ગાણું.

ૐ સરિસમ | ગુગમ | મગમપ | મગરિનિં | સારિરિ | રીપમ | ગુરિસ | સરિસ
કોઃ ધંક દેશ ત છા . મનુ . ને . શરૂ ને જ પ્ર બૂ અવ તાર ગ શ્વે . છે
સુ . યં સ મુદ્રણ તા . શન ના . મહિ મા નિ બિં તોચિત માંહિચ શ્વે . છે

૩૦. મનહર. (ઘનાક્ષરી, ઘનાક્ષર, કવિત.)

૩૧. વર્ણનો દંઢક.

અક્ષર ૩૧.

માપ—લઘુ ગુરૂના કોઈ પણ નિયમ વિના, દરેક ચરણમાં માત્ર ૩૧ અક્ષરો આવે,
તેમાં છેલ્લો અક્ષર ગુરૂ સંખ્યે.

ઉદાહરણ—એક ઘોશ વર્ણજેમાં ગુરુલઘુ નિયમ નહીં,

અંતે ગુરુ એક યતિમાંજે મનહરમાં. (૧ હું ચરણ)

૧૬, ૧૫ અક્ષરે યતિ. આ વૃત્તમાં ચાર ચાર અક્ષરે તાલ આપી બોલવાનો િ
સોડોમાં પ્રથમથીજ પદી ગયેલો હોવાથી ગામનમાં ગત્યાતરીકે મનહર વૃત્ત બહુ સાધારણ

૧

પવન પ્રકટ નહિ દેખવામાં આવે પણ, જાડોને દસાવે તેથી પવન નિશ્ચય છે;
નદી મધ્યે નીરતણું નિરખી નવિન પ્ર. દૂર વરસાદ થયો દિલમાં મનાય છે;
દૂર દિસે દેવતા તે દૃષ્ટિએ દેખાય નહિ, ધુમાડો દેખીને દૂર દેવતા ધરાય છે;
તેમ કરનાર તથા કામ દસપતરામ, દેખી કરનાર છે એવું કદી શકાય છે.

કોઈ પણ કારખાતું કદાપિ ન નબી શકે, ને તેને સંભાળનાર દરિયે ન કોઈએ,
આતો છે અનંતકોટી સંસ્થિતે કારખાતું. જરૂર સંભાળનાર તેનો કોઈ નેષએ;
સર્વ એ સંભાળે એવો આવે એક ધ્રુવ છે, તે પ્રભુનું સદૃશમાં ધ્યાન નિત્ય ધારી
સર્વ સંભાળે તે દાગાવે.

૨.

ને જેદતથી, પ્રતીતી, એ ત્રણે નથી, જે વિના પ્રતીતી નથી તે પ્રતીત ૩૫ છે
સાત બોધ્ય જેના, એતન અનુમ જ્યોતિ ત્રિપુટી પ્રકાશ્ય જેની, અદ્ભૂત અનુપ છે.
૫, પ્રકાશ, તમ, ખંડન, પ્રકાશ્ય, સર્વ, નિત્યનો જે નિત્ય ચિત્તનો તે ચિદમૂર્ત છે,
યી ધ્રુવો ક્રિયા જેઓ, જે વિના ન તૃણ હાલે, મન વિશ્વભાહે સર્વ આત્મા પ્રજા પૂર્ણ છે.

(સ્વામી આત્માનંદના કવિત ઉપરથી)

૭૬ (કિ) સાદી ૬૫

ૐ સરિસ નિં સરિ સનિં | સરિસનિં સરિગમ | પપમમગરિસનિં | સરિગસરિસસ |
પ વ ન પ્ર ક ટ ન દિ દેખવામા આવેપણુ, ઝાડોનેહલાવેતેથી પ વ ન જણાય છે

બાકીના અક્ષરો એજ પ્રમાણે બોલાય છે

૭૭ (ચિ) ચાનુ ૨૬

ૐ ધં સસસસસરિગ | રિમ મ મમ મ મમ | રિગગરિસ સસસરિ | રિગગરિસ સસસ |
પ વ ન પ્ર ક ટ ન દિ દેખવામા આવેપણુ ઝાડોનેહલાવેતેથી પ વ ન જણાય છે

ૐ સપપપ પપપપ | પધ ધ ધ પ મ મમ | રિગગરિસ સસસરિ | રિગગરિસ સસસ |
ન દિમધ્યેનીરતણું નિરખીન નિન પૂર દૂર વ ર સ્થાલ થયો દિલ મા મનાય છે

૭૮. (ઙ) તમ ૫૨જા તાલ તિતાલ, માત્રા ૧૬

ૐ * સંનિસરિં | સનિમૈધં | સનિધંપ | મગરિસ * | સસગમ | મૈધનિસં |
જે નેઅ ને જે હ વ થી પ્ર તીતી પ્ર તીતી નથી જેવિના પ્ર તીતી નથી

ૐ સરિં સરિં | સનિ મૈધં * ગમ મૈધં | નિસ સસ | નિરિં સરિં | સનિ ધ્વં ધં |
તે પ્ર તીત ૩૫ છે. બોધ્યાત્ર બોધ્યજેના એ વ ન અ હુ મ જ્યોતિ

ૐ સા
કે ને રિં ગ ગં | મ ગ રિ સ | નિ રિ સં રિં | સં નિ મૈ ધં |
ત્રે પુ ટી પ્ર કાશ્ય જાડી અદ્ભૂત અનુપ છે

૩૧. વૈતાલીય.

इतरनाम—सुंदरी, सुरमालिका, कमळा, वियोगिनी.

अर्धसमवृत्तनो प्रकार.

१ क्षु અને ૩ જી ચરણ પંક્તિ છંદ, ૩૪૮ મુ વ્રત { અક્ષર—
૧ ક્ષુ અને ૩ જી ચરણ ૧૦ અક્ષરનું.
૨ જી „ ૪ થી „ ત્રિપ્લુપ „ ૬૯૨ „ „ { ૨ જી = ૪ થી „ ૧૧ „

માપ— { ૧ લા અને ૩ જા ચરણમાં સ સ જ ગ (સહજાવૃત્તનું માપ)
{ ૨ જા „ ૪ થી „ સ મ ર લગ (સીધુવૃત્તનું માપ)

ઉદાહરણ—વિષમે સસજાગ સુંદરી, કમલા સામર લાગયો ઠરી.

ટીપ—કવિ દલપતરામના પિંગળમાં આ માપવાળા વ્રતને 'વૈતાલીય છંદ' કહ્યો છે. પણ એ નામ કોઈ પણ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત પિંગળના અથવા નથી મળી આવતું, પરંતુ મુઠ્ઠી વગેરે નામોજ મળી આવે છે. તો પણ હાથ આપજો આ વ્રતને જ્યારે વૈતાલીયથી અજાણતા આત્મા છીએ તેથી મથાગે પણ તેજ નામ મૂક્યું છે. આ વ્રત ગાયનમાં અનુકૂળ નથીજ.

૧.

રચના ગગનારે ધણી, કશ્યાણુ કશ્યા કરો ધણી, કેશવકૃતિ ૧૪૫
પ્રભુતા પ્રભુતારિ તું ધરી, મળરો લે મળગેલ લે હરી (ક. દ. ડા.)

૨

અહા! વિધ ભગે, હુએ, દહે! કશ્યા કોણુ કરે, સુગર્ભ કે!
કગ્તાં જન-ભોક્ષા જાતનો, ભવ બધે ભવનુ પ્રગથ હો!

(હરિભાલ હર્ષદરામ મુવ.)

૩.

ઉદમાચલ મસ્તકે ચરણે, શશિ જો આ મણિ! દષ્ટિ ખાટો,
ઉજળી કરી સદિ બાર્ષીને, વિરહીને ઝટ મોઢિ બાળનો.

(કાંતા નાટક.)

૭૬. (ક) શોકમાં જે પ્રકારે ભોલાય છે તે પ્રમાણે રાહ.

પં નિં માુ સ મ સાુ રિ ની મ રી | નિં નિં સાુ રી મ રિ સાુ રિ માુ નિં માુ |

૨ મ ના ૨ મ ના ૩ ૩ ધ બી ક ર શ્યાણુ ક ર શ્યા. ક રે ધ શ્યા
જે પ્રમાણે જાગીતા ચરણે. ભોલાય છે.

૩૨. અમંગ. (૧)

આ છંદ મહારાષ્ટ્રીય છે. પહેલા ૩ ચરણોમાં છ ■ અક્ષરો અને ચોથા ચરણમાં ચાર અક્ષરો આવે. લઘુ ગુરુ કે યતિ ગણતો કશો નિયમ નથી. આને મોટો અમંગ કહે છે.

હ્રસ્વાદરણ-પદ અક્ષર છે, પહેલે વીજે ત્રીજે,

ચોથે પાંદે ચાર, અમંગમાં. ?.

અમંગમાં સંગીતના તાલ આપવા વિષેનો નિયમ માત્ર અક્ષર ઉપર છે. તે પછી તેમાં ૪-૪ માત્રાના વિભાગો પડે છે. અર્થ. તેનું ધોરણ મળી ૪ માત્રાના કાળથી તાલ આપવા. તેમાં લઘુને ગુરુગણી લંબાવવો પડે અથવા તે ગુરુને લઘુ તરીકે ગણી બોલવો પડે તે પછી હરકત નથી.

૧.

મરાઠી શબ્દો—દેવા આહ્મો યાલ, આમચા સંમાલ,
કીમે સર્વકાલ, દીન ધંધૂ ॥ ૧. ॥

૨.

જેની કશ્ચાધી, પવન વહે છે, વૃદ્ધિ વરસે છે, વચા કાળ.	૧
જેના નિયમો છે, સકળ અમળ; પરમમ બળ, છે અતુલ.	૨
જેની શુભ કમ્પા, યહી સૃષ્ટિ મધ, પ્રેમમય દૃષ્ટિ, સર્વત્ર છે.	૩
એવા પ્રભુને કું, વાંદવાર વંદું; ભક્તિમાં આનંદું, અખંડ કું.	૪

૩.

જેનાથી મધું છે, ભગત નિર્માણ; રચું છે મંથણ, જેના બળે.	૧
જે છે સર્વ સાક્ષી, સર્વેનો આધાર; ભક્તું તેને જાવે, વાંદવાર.	૨
રહો છ સકળ, વિશ્વમાં જે બ્યાપી, તેને નહીં માપી, રાકે કાઈ.	૩
જળ સ્થળ સર્વે, જેનો છે નિવાસ, તેનો છે વિશ્વાસ, સૌ ભક્તોને.	૪
મંગળ સ્તવન, મંગળ ભજન, કરે નિશ્ચિન, સાધુ જન.	૫

૪

પ્રકૃતિ મળાને, ગાય પ્રભુગાન, આપે સદા માન, માને નીમ	૧
રવિ સદી તારા, શુભચુલ્લ ગાય. દિનનિશ જાય, અધિદાને.	૨
વન વૃક્ષ વેલી, ગદ્ય પુષ્પ માલ, તમને કૃપાવ, અર્પે સદા.	૩
સમુદ્રના ધ્વનિ, ગીત નિત્ય ગાય, પ્રભુ પ્રત્યે ધ્યાન, તરંગોથી	૪
એવું મહત્ત્વ, સજળ સમર્થ, પૂર્ણ કરે અર્થ, ચોખ્ખું સર્વ.	૫

૫

મત્ય ચિદાનંદ, બહાષદ વદુ, બકિતમા આનંદુ, સર્વકાળ	૧
હૃદય અમાર્ગ, કરંગો પ્રેમલ, બરસો પ્રેમન, ભાવ તેમા	૨
ભાવ થકી ગાઉં, તમારા સંગીત, ચાપ મહાગદિત, કંઠ મારો	૩
પ્રેમથી રોમાય, હો મારે ગાત્રે, વહે મારા નેત્રે, આનંદનુ	૪
નવ મને સંજો, પ્રભુ એકે આરો, તમે પ્રભુ તારો, તો હું તરૂં	૫

(બોજાનાથ સારાભાઈ કૃત અજગ માળામાથી)

૮૦ (કૈ) સાદી રાહ ચતુરશ્રમતિ એકતાલ માત્ર ૪.

મ નિં ધ નિં | સ નિં સા | નિ રિ સ સ નિં ધ પૂં |

સ ત્ય ચિ દા ન દ ચ લ પ દ વ . હું

ધ ધં સ રિ | રિ ગ ગુ રિ સ | સુ ગુ | ગ રિ સા |

બ કિત મા આ ન . હું . . સ વં કા . જી

૮૧. (ચિ) બીજી રાહ તાલ દીપચંદી માત્ર ૧૪

સ | સ રી | સા ની | સા | ગું સા | ગું મુ | પુ મુ | ગું રિ | સા નં | ૧ .

સ ત્ય ચિ દા ન દ ચ લ પ દ વ . હું

સ સા | ગું મુ | પુ | પુ | પુ | મુ ગુ | મુ ગુ | મુ મુ | પુ મુ | ગું રી | સા |

બ કિત મા આ નં હું . સ વં કા . જી . સ વં કા . જી

૩૩. અભંગ. (૨)

આ છંદ મહારાષ્ટ્રીય છે; અને તેમાં પણ બે ત્રણ પ્રકાર છે, પરંતુ તે બધા ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત નથી. આને ન્હાનો અભંગ કહે છે.

ન્હાના અભંગમાં ૮ અક્ષર. લઘુગુરુ વગેરે કશો નિયમ નથી. ચરણને અંતે અનુપ્રાસ લાવવા, માત્ર છેલ્લે અક્ષર મળે તો પણ ચાલે. કુદ્ધ ચરણો બે આવે.

સદાહરણ—આઠ વર્ણ પદે યાય, ચાર ચરણો રચાય. ૧.

ત્રણ પ્રાસ મળી જાય, ન્હાનો અભંગ ગણાય. ૨.

આ અભંગમાં પણ અક્ષર ઉપર તાલ આપાય છે. ત્રીજા અક્ષરથી તાલ શરૂ કરી ચાર ચાર અક્ષરે તાલ આપવો. એમાં પણ વસ્તુતઃ તો ૪ માત્રાના વિભાગો પાડી તાલ પડે છે, જોયી બોલવામાં લઘુને દીર્ઘ અને ગુરુને હ્રસ્વ કરી ગોચર પડે તો બાધ ગણાતો નથી.

મરાઠી શાખા—સત્ય સર્વદા ઘોલાંવે, સોટું સર્વદા ટાકાવે. ૧

સત્ય ર્શ્વરા આવહે, સત્યે સર્વ સિદ્ધિ ઘટે. ૨

સાચું પળે પળે બોલો, બોલુ કદી નહીં બોલો. ૩

સાચું પ્રભૂછને ગમે, સાચે સર્વે સિદ્ધિ મળે. ૪

૮૦. (ક) સાદી રાહ. અનુભંગાતિ એકતાલ. માત્ર ૪.

પ પ | પ ઘ પ મ | ગ મ પ મ | ગ મ ગ રિ | સ સ |

સા ચુ' પ બે પ બે બો લો બો હું ક દી ન દિ બો લો

અથવા

પુ પ્ | પ ઘ પ મ | ગ મ્ પ મ્ | ગ મ ગ રિ | સ સ |

સા ચુ' પ બે પ બે બો લો બો હું ક દી ન દી બો લો

સંદ ૧.

છંદોગાન વિનોદ.

પ્રકરણ ૨.

માત્રાજાતિ ગાન.

ઉપોદ્ધાત.

અક્ષરમેળ છંદોના દરતાં માત્રા મેળજાતિની રચના જુદા પ્રકારની છે. અક્ષરમેળ છંદના કેટલાક વૃત્તનું માપ અમુકજ ક્રમથી લઘુ કે ગુણના અક્ષરોથી કરીજ ચુકેલું હોય છે. પરંતુ માત્રામેળ જાતિની કોઇ પણ વૃત્તિનું માપ તેવું કરેલું હોતું નથી; એમાં તો આખા ચરણમાં કુલ એકંદર અમુક માત્રા લાવવાની હોય છે ને તેમા અમુક તાલ અમુક માત્રાને આંતરે આવે એટલું મોઢમ દહેલું હોય છે, વળી તે ઉપરાંત તેમાં ને આરંભે કે અંતે લગુ ગુડ અક્ષરો ખાસ લાવવા હોય તો તે વિશે ખાસ જણાવવું પડે છે, વળી યતિઓ કેટકેટલી માત્રાએ રાખવા તેની પણ સચના આપરી પડે છે, ને એકંદરે દરેક માત્રાજાતિનું લક્ષણ (માપ) લાંબું થઇ જાય છે. આ લક્ષણમાં મુખ્ય વજન તાલ ઉપર રાખવું પડે છે. માત્રાજાતિના તાલ ગુજરાતી પીંગળો સિવાય બીજા કોઈ પણ પિંગળોમાં આવેલા નથી; ને તે સુધારણા પ્રથમ લોકપ્રિય મર્ગસ્થ ઠવિ દક્ષપત્રગમે પોતાના પિંગળમાં કરી અને તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે,

તાળની કળ ને પાછલી, મળે ન વૂટે તાળ;

આવી મળે ને આગવી, તાળ વૂટે તતકાળ. ૨૭ (પિંગળ.)

એટલે કે, જોડામી માત્રા ઉપર તાળ કલો હોય તે માત્રા, ને તે પછીની આગળની માત્રા સાથે મળેલી હોય તો તાળ ન વૂટે; પણ ને તે માત્રા પાછળની (પાછળના તાલની) માત્રા સાથે મળેલી હોય તો તાળ વૂટે; જેમકે પાંચમી માત્રા ઉપર તાળ કલો હોય તો તે માત્રા છટ્ટી માત્રા સાથે મળેલી હોય તો દરકત નહિ, પણ ને તે ચોથી માત્રા સાથે મળી

* અક્ષર મેળથી ચનારી કવિતા રચનાને છંદ કે વૃત્ત કહે છે, તેમ માત્રા મેળની ચનાથી ચનારી પદ્યરચના તે જાતિ કે વૃત્તિ કહેવાય છે. જેમ ૧૧ અક્ષરનાં બધાં મળી ૨૦૪૮ વૃત્તો થાય છે તો તે બધાં વૃત્તોના વર્ગને ૧૧ જાંફગ્નો અમુક (ત્રિષ્ટુપ) છંદ કહેવામાં આવે છે, તેમ અમુક માત્રા લેવામાં આવે તો તેના જુદા જુદા બેદથી જોડલાં વૃત્તો થાય તે બધાના વર્ગને જાતિ કહે છે અને તેમાનાં દરેક વૃત્ત તે વૃત્તિ કહેવાય છે. આ વ્યવસ્થા અર્વાચીન પિંગળોમાં નેવામાં આવે છે.

ગએલી હોય (એટલે ચોથી અને પાંચમી એ બે માત્રાને બદલે એક ગુરુ અક્ષર મૂક્યો હોય) તો તાલ તૂટે. આ સુધારણાથી માત્રાભેળ વૃત્તિઓનાં માપ અને તેની રચના સરલ થઈ ગઈ. પરંતુ એમાં દરેક ચરણમાં કયી કયી મત્તા ઉપર તાલ આવે તે વિષે તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જ જોઈએ છે, ને લક્ષણ દ્વંદ્વમાં બતાવી ચકાવું નથી.

આ બધી બાબતોનો વિચાર કરી, માત્રાભેળ બલિઓ (માત્રાબંધ હંદો) ની વૃત્તિઓનાં શ્રાવ્ય અથવા વાચ્ય લક્ષણો-માપ-મૂલ્યાંકની નવીન રીત યોજી છે. એ રીત બહુજ સહેલી અને સરલ છે. દરેક વૃત્તિનું દરેક ચરણનું માપ નેટલી માત્રાનું હોય, અને તેને સરલતાથી બોધતાં તાગના અંગથી નેટલા કડકા પડતા હોય તે દરેક કડકાને સંધિ એવું હંદો નામ આપી એવા સંધિઓ માત્રાભેળ હંદોમાં નીચે પ્રમાણે વપરાય છે:—

(ટોહરો.)

- ચરણતણા કડકા પડે, સરલ બોલતાં નેહ; તે કટકાથી ચરણનું, માપ કહો બધી બેશ. ૧
- ચરણ તણા કડકા યકી, વિભાગ વિધિવિધ થાય; તે સંધિ કહેવાય છે, કવિતા પદની માંભ. ૨
- હ કાર સંજા લઘુતણી, વળી ગુરુની ગાં થાય; માત્રા હપની દાં ગણો, માત્રાસંધિ માંભ. ૩
- ત્રિમાત્ર સંજા તો તણું, દાહ પ્રથમરૂપ બેશ; લદા કદાચિત થાય તો, ગણો ખાસ આ દેશ. ૪
- લદ સંજાની સાથ બે, બર્ગિયો હોય ઉકાન; તાલ પડે નહિં તેહપર, એ વિવેક હર ધાર. ૫
- ચકાર સંજા અગણ્ય તે, ચતુર માત્રની ખાસ; જગણ્ય ન આવે તેહમાં, એ મન રાખ ઉત્તમ. ૬
- ચચ કહિ બે સાથે મળે, તો તેના આદેશ, હગગાલગા ને વળી, ગાલગાલ બેશ. ૭
- સંજા પ યકી બણ્યો, પંચમાત્રનું રૂપ; સરસ દાહદા તેહનું, બણ્યો એકજ રૂપ. ૮
- સપ્તમાત્ર ત્રણમાત્રની, તિચ સંજા લેખાય; દાહ અને દાદા મળી, કવિતા સરસ લખાય. ૯
- માત્રા સંધિ સાત એ, ક્યારે અગ્રે જ નવીન; સરલ માર્ગ એ વૃત્તિનો, વિગળમાં જ નવીન. ૧૦

એક માત્રાવાળો જે લઘુઅક્ષર તેને હ સંજાથી અને બે માત્રાવાળો જે ગુરુ અક્ષર તેને ગ અથવા ગા સંજાથી ઓળખવામાં આવે છે તે તો પ્રસિદ્ધ છે. બે માત્રાની સમ્યા

ખતાવવાને માટે દ કે દા સંજ્ઞા યોજવામા આવી છે. એ સંજ્ઞાથી બે લઘુ કે એક ગુરુ એ બનેલાંથી ગમેતેના સમાસ સમજવો. આ રીતે છ, ગા અને દા એ ત્રણ મૂળ માત્રાસંધિઓ છે. ત્રણ માત્રાની તિ સંજ્ઞા ગમી છે, અને તેનું દાલ એજ ૩૫ સરસ ગણ્યુ છે, કોઈ પ્રસંગે દાલને બદલે લદા પણ વાપરી શકાય. ચાર માત્રાને માટે ચ સંજ્ઞા રાખી છે; એ સંજ્ઞાથી ચાર માત્રાના પ્રત્યક્ષભેદથી જોટલાં ૩૫ આવે તેમાંથી જગણ્યનું ૩૫ બાદ કરતાં બાકી જે દાદા, લલદા, દાલલ, લલલલ એ ચાર ૩૫ો રજાં તે બધામાંથી ગમેતે ૩૫નો સમાવેશ ચ સંજ્ઞામાં સમજવો. એને અર્થિ' ચ ગણ્યુ ક્વો છે હવે જો કોઈ ક્ષેત્રમાં બે અગ્રણો સાથે આવે તો તેમાં જગાગાન્ત્રગા અથવા ગાલગાલગા એ બેમાંથી ગમેતે ૩૫ ખાસ પ્રસંગે વાપરી શકાય પાંચ માત્રાને માટે પગણ્ય રાખ્યો છે, ને તેની પ સંજ્ઞા કાપમ કરી છે, એ સંજ્ઞામાં દાલદા એ એકજ ૩૫નો સમાવેશ સમજવો. જ્યો તેમાં તે ઉપગત લલલદા અથવા દાલલલ એ બે-માંથી ગમે તે ૩૫ની યોજના સમજી લેવી. સાત માત્રાને માટે તિચ સંજ્ઞા કાપમ ગમી છે કેમકે ૩ અને ૪ માત્રાના તિ અને ચ એ બે મધિ મળી મિશ્રસંધિ તિચ કાપમ્યો છે. તેમાં દાલદાદા એ એકજ ૩૫નો સમાવેશ સમજવાનો છે. આ બધા સંધિઓ તે તાલના અંગથી પડતા માત્રાના વિભાગો કે સમૂહો છે તેથી એ સંધિઓ મેળેથી બોનતાં તેના આધાર ઉપર તાલ પાડવો જોઈએ જ એ સ્પષ્ટ છે આ બધા સંધિઓ તાલના ચિન્હોથી નીચેના ક્રમમાં ગોઠવીએ છીએ —

જો કોઈ પછુ બે સંધિઓ પાસે પાસે આવે તો તેની માત્રાઓ એક બીજામા મળી નહીં જોઈએ એ વાત ખામ ધ્યાનમાં રહેવા માટે માત્રાવિભાગથી થતા મધિઓની આ નવિન વ્યવસ્થા ખામ યોજવામા આવી છે

કેટલી માત્રા. સંધિની સંજ્ઞા એ મર્યામા આવતા ૩૫ો, તાલ સાથે

૧	લ કે લા=	લ
૨	ગ કે ગા=	ગા
૨	દ કે દા=	દા અથવા લલ
૩	તિ કે તી=	દાલ, „ લલલ કે મિતિ લદા.
૪	ચ કે ચા=	દાદા „ દાલલ, લલદા, લલલલ.
૫	પ કે પા=	દાલદા „ લલલદા, દાલલલ; અથવા દાલદા

આમ પણ તાલ અપાય

૭ 'તિચ કે તીચ = દાલદાદા અથવા દાલદાદા આ રીતે પણ તાલ અ.
 લ કે લૂ = લ કે લા (તાલ વિનાનો સધિ જણવો)
 દુ કે દૂ = દ કે દા (" ")
 ઘ કે ચ એ એ સધિઓ સાથે આવે અને તેમાં બે કદી લગા
 ગાલગા એ રૂપ અથવા ગાલગાલગા એવું રૂપ વા.
 પરવામાં આવે તો ખાસ આદેશ તરીકે ચાલી શકે.

આ પ્રકારે આટલા સધિઓથી માત્રામેળ વૃત્તોના માપ સરલ રીતે બહુજ દ્રઢામાં આપી શકાય છે આ સધિઓને માત્રગણ કહેવામાં આવે તો તે અચોત્ત નથી ગુર્જર સાહિત્યના સર્વાંગના મરોપક શ રા. કેશવવાલ હર્ષદેશય ધ્રુવ ખી, એ એમણે આ સધિઓ સર્વ રીતે પમદ કર્યા છે અને આપણા ગુજરાતના પિંગલાચાર્ય અથવા છદ્યા અમ પ્રખ્યાત સાક્ષર શ્રીચુત રણછોડલાા ઉદયરામ એમણે આ નવીન વ્યવસ્થા તપાસી બેઠ સપૂર્ણ રીતે મતોપ ગતાઓ છે

આ પ્રકરણમાં અમે જેટલા માત્રામેળ વૃત્તો આપ્યા છે તેના નવીન માપ આ સધિ ઓથીજ આપ્યા છે એ માપ બહુજ દ્રઢામાં સરેાની પેઠે સરલ થઇ પડશે, તે તાલની જગાઓ, ચતિના વિભાગ, બોનનાનો દમો એ બધું દ્રઢામાં સમજાઇ જશે તોપણ આ નવીન વ્યવસ્થા સરેના ધ્યાનમાં એકદમ નહિ આવી શકે, તે તેથી નવા અભ્યાસને શુચ- વણુ બરેણુ ન થઇ પડે તેમ ધારી આજ સુધી ગુજરાતી પિમળોમાં જે રહીથી માપો આ પવામાં આપ્યા છે તે રહી પ્રમણે પણ માપો આપ્યા છે એને માટે વિશેરે કરીને સ્વર્ગસ્થ કરિ દલપતરામનું પિંગળ અને સાક્ષર શ્રી રણછોડલાાનું રણપિંગળ એ બેને આશય લીધો છે, અને તેમાં ગાવાની રીતોનો અનુભવ કરી બેઈ, તે દલિથી સુધારો વધારો પણ રથજે રથજે સ્વચ્છો છે

૧. ઉધોર.

માપ—માત્રા ૧૪; તેમાં અંતે ગુરુ લઘુ; અને ૧, ૩, ૫, ૮, ૧૦, ૧૨ માત્રા એ તાલ.
પડે છે, જેથી ૧૪ માત્રાના નીચે પ્રમાણે વિભાગો પડી શકશે.

માત્રા વિભાગ—૨ + ૨ + ૩ + ૨ + ૨ + ૩ એવાં ૪ ચરણ.

ચરણસંધિ— દા દા દાલ દા દા ગાલ. ”

નવીનમાપ—દદતિદ દગલ થી ઊધોર ”

ઉદાહરણ—કલ કુલ ચાલ પદમાં આણુ, ગુરુ લઘુ અંતે ઊપર નીચું;
રાશિ તથા ચરે પસુ દશ તાલ, રવિપર ઉધોરે સંભાળ. ૧.

આ વૃત્તમાં આપવામાં આવતા તાલ, તેવરા તાલની સાથે મળતા આવે છે, જેથી
ઉધોર તેવરા તાલમાં ગાવો. તોપણ મજલ અને હોરી એ તાલોમાં પણ ગવાશે.

૧.

ગુણ તું નાદ લહરી તેહ, પ્રભુની અલખ લખ ધુનિ નેહ;
નખને યુનિત કરવા કાળ, પ્રકટ્યું ગીત નર્તન સાળ;
પ્રસર્ગ પ્રણયઈય અનંત, પ્રભુ આ વિશ્વમાં વિલસંત;
તનવાં હોય જો સંચીત, કર તું ભક્તિમય સંગીત. ૨
(સ્વ રચિત.)

૨.

સજ તું સદિપતિથી રનેહ, તજ તું તર્ક જુલમી નેહ,
ભજ તું ભાવથી ભગવાન, મન તું મારી શિક્ષા માન. ૧
(ક. દ. ડ.)

૮૩. (ક) સાદી રૂપ. ત્રિશ્રગતિ એકતાલ. માત્રા ૭.

ૐ સ સ સ નિં | સુ રિ સ સ સ ધં | સુ સ | આ રીતે જ્યાં
સુ થ તું • ના દ લ હ રી • તે • ચરણો બેસાય છે.

૮૪. (લ) લૈકિક રાહ. ત્રિશ્રગતિ એકતાલ. માત્રા ૭.

ૐ સસ સુ | રિગ મ ગ રિસુ | રિમ મ મ મ પ | મ ગ મ ગ રિ રિ ગ | સુ સ |
સુ થ તું • ના • દ લ હ રી • તે • હ પ્રભુની • અલખ લખ ધુ નિ ને હ

ૐ મમ મપ | મંગ મ પપ ઘપ | નિધ પ મમ મપ | મુ મ મસ રિ મ | સુ સ |
જૂ ગ ને • પુ નિ ત ક ર વા • કા - જ પ્ર ક ટ્યુ • ગી ત ન • તે ન સા જ

૮૫. (ગ) રાગ હમીર. તાલ ત્રિષ્ટુ-તેવરે. આંગ ૭.

ૐ ધ રિ નિસ | ધુ પ પ પ મમ | ધુ ધ : | પ પ પુ | સ સ ધ સ સ સુ | સુ ધ |
શુ શુ ધુ • નાદ લ હરી • તે હ જૂ ગ ને પુ નિ ત ક ર વા કા જ
પ્ર શુ. ની • અલ ખ લ ખ ધુ નિ જે હ
પ્ર ક ટ્યુ • ગી ત ન • તે ન સા જ

૨. ચોપાઈ (ચતુષ્પદી)

માત્ર—આત્મા ૧૫, તેમાં અતિ ગુરુલુ: ૧, ૫, ૬ ૧૩ આત્માએ તાર પડે છે જેને ૧૫
આત્માના વિભાગે આ પ્રમાણે પડશે.

માત્રાવિભાગ—૪ + ૪ + ૪ + ૩ એવાં ૪ અંશો.

ચરણસંધિ—દાદા દાદા દાદા ગાજ ”

નવીનમાપ—ચાચચ ગલ ચોપાઈ જાણ. ”

હદાહરણ—પ્રતિપદ આત્મા પંદર એવ, અતિ ગુરુ લઘુ અક્ષર હોય;

તાલ પ્રથમ અચ્ચારે દ્વિમ, ચતુષ્પદી ચોપાઈ નામ. ૧

અરથને અતિ ગુરુલુ છે, તેમાંથી ગુરુને એક આત્મા વધારે લંબારી, અપનમાં સોળ
આત્મા કરી લઈ, ચોપાઈને ત્રિતાલ, હારણી કે છંદતાલનાથો ગમે તે તાલના ગાવો.

૧.

લક્ષ્યાલક્ષ્ય વિવર્જિત જેહ, પદ્માપદ્ય વિવર્જિત તેહ
મન વાણી પામે ત્રિધામ, કુણ કેને દેખાડે દ્વિમ.
હું નહિં તું નહિં ત્યાં છે તેહ, શાન નહિં શાના ને ગેય,
જ્યાં કંઈયે કહ્યું નવ જાય, હકારાદિ વર્ણ સમાય.
તે ગુરુ શિષ્યને શું કરિ કહે, મન વાણીથી અચોચર રૂડે,
મન કર્યે તે બીજું યાવ, મને ત્યાં કું કહ્યું ન જાય;
માટે શિષ્ય કહું શુણ વાત, સમજાથી તું સમજે ખાત.

એક વરત બીજું કે નથી, હું છું એમ કેને કે' કયી ?
સાચું ત્યાં પ્રતિબિમ્બ નખ્ય મળે, વેરા નિષ્ક કુણુ કેને કળે ?
પોતે કહે ને કહે હું સત્ય, ચિમ્બ કરી બે એવું નૃત્ય.

(અખોભકત. ગુરુશિષ્ય સંવાદ.)

૨.

હસતું રમતું બિચું પ્રભાત, વાયુ નિર્ભેજ મધુરો વા'ત,
બોમ ભુંફે ધન મુક્ત જ હસે, ઝાકળ મોતી તરપર લસે. (હૃદય વીણા.)
કામળ કળી 'તું કાં રીસાય ? તુજસરોંખી નવ દીકી ક્યાંય;
અનેક અનિલો આવી બમે, અહિં તુજથું તે રંગે રમે ? (કુસુમમાળા.)

૩.

ધર્મ કર્મમા ગમી ધ્યાન, જ્ઞાન મેળવા રખો તાન,
પરઉપકાર ઉપર કર પ્રીત, મોક્ષતણી એ ઉત્તમ રીત. (સ્વ રચિત,)

૮૬. (ક) નિરાજનમાં ખોલાતી સાદી રાહ. અતુઅનગતિ એકતાલ. માત્ર ૪

ગંગ ગરિ | મંગ રિ નિ | સ્તુ સ ગ | રી. રિ | નીં નીં | સ્તુ રિ ય | મ ગ રી | સ્તુ. સ |
હ સ તું . ર મ તું . દિ બ્ય પ્ર બા ત, વા ય નિ મે જ મ મુ રા વા ત

ગુ રિ રિ | ગુ રિ નિ | સ્તુ સ સ | રિ રી. | નીં નિ નિ | સ્તુ રિ મિ | મ ગ રિ રિ | સ સ્તુ. |
બો મ મુ રું ધ ન મુ ક્ત જ હ સે એ ક જ મો તી . ત ર પ ર લ સે

૮૭. (લ) માશની દેશીની રાહ, તાલ દીપચંદી, માત્ર ૧૪.

સ્તુ સ્તુ | નિ રી | સ્તુ સાં | નિધિ પધની | ધુ | પુ | ૬ | મુ પુ | ધુ | પુ મુ | ગરી |
ધ મ ક . મ મા રા . બા . . ધ્યા ન જ્ઞા ન મે જ વા રા .

સરિગુ | રી. | સ્તુ | ૬ | સ સ સ સ | રી. | મુ મુ | પ પુ. | ધુ નીં | ધુ. | પુ | ૬ |
બો . . તા . ન . પ ર ઉ પ કા ર ઉ પ ર ક ર પ્રી ત .

મુ પ પ | ધુ | પુ મુ | ગ રી | સરિ ગુ | રી. | સ્તુ | ૬ |
મોક્ષ ત ણી એ . ઉ . ત . મ રી ત .

૮૮. (ગ) રામાયણની ચોપાદની રાહ (મારની દેશીને મળતી.) તાલ દીપચંદી. માત્રા ૧૪.

ૐ સૌસૌ | ની | સૌરી | સની | ધુપુ | પધુ | નિસરિ | સની | ધુપુ | પુ | મુગુ | મુ |
ધ મે ક મે માં રા . ખી . ધ્યા . ન ઝા ન મે બ વા રા

ૐ ધુપુ | મુપ | ગુ | ડ | સસસસ | સા. | ગુગુ | ગમુ | પુધુ | મુ | પુ | ડ |
ખો . તા . ન . ૫ ૨ ૭ ૫ કા ૨ ૭ ૫ ૨ ક ર પ્રી ત .

ૐ પુપપ | પુ. | મુગુ | મુ. | ધુપુ | મુ. | ગુ | ડ . |
મોક્ષ ત થી એ . ઉ પ મ રી ત

૮૯. (ઘ) અગ્રેષ્ઠ ગાયનની ૯મી ઉપર. માત્રાપીઠતિ એકતાલ. માત્રા ૮.

ૐ ધુ સ સૌ સ રી | ગુ ધુ પુ. પ | ગ ગ રી સ સ રી | ગુ રી સા. સ |
ધ મે ક મે માં રા ખા ધ્યા ન મ હ મ ર ક મે લી દે મા ન

ૐ પ પ ધ નિ સૌ ધ પ | ગ ગ મ ધ પુ. પ | ગુ રિ રિ સા રી | ગુ રિ રિ સા. સ |
૫ ૨ ૭ ૫ કા ૨ ૭ ૫ ૨ ક ર પ્રી ત મોક્ષ ત થી એ ઉ ત ય રો ત

૯૦. (ઙ) રાગ ભૈરવી. તાલ ત્રિતાલ. માત્રા ૧૬.

ૐ ધુ પ પ | પપ ધ પ | મુ પમ | ગરિ ગમ | સરિ સસ | સરિ ગમ | ગરિ સરિ | સા. સ |
દા મ બ ક ણી તુ . કાં રી . સા . . ય તુ જ સરિ ખી . ન વ દી . ઠી . ધ્યા ય

ૐ સ સા સ | સ સ રી | ગુ ગુ | મ . | ગ ગ ગ ગ | મુ મ મ | ગ મ ગ રિ | સ સા. |
અ ને ક અ નિ લો આ વી બ મે અ દિ તુ જ શુ તે . રં . એ . રં મે

૯૧. () રાગપીઠુ. તાલ દીપચંદી. માત્રા ૧૪.

ૐ પું ની | સા | સા સા | ગ રી | સા ની | સ રી | ગુ | ગ રિ સ |
ધ મે ક મે માં રા . ખી . ધ્યા . ન

ૐ ગ ગ ગ ગિ | મ ગ રિ | સ રિ મ રિ | મ ની | સ્વા. ગિ | ર ની | ધ્રુ પુ | સ. |
 ગા . ન . એ . . જ . ના . ન . એ . તા . ન .
 એ . કા . ન . એ . . ઉ . ત . અ . રી . ત .

ૐ સ સ ગ મ | પુ. | પુ પુ | મ મુ | મુ પુ | ગે રી | સ્વા. | સ્વા. |
 પ ર ઉ પ કા ર ઉ પ ર ક ર પ્રી . ત .

૩. જયકરી.

માપ—માત્રા ૧૫, તેમા અને લઘુ ગુરુ તાન ચોપાદ પ્રમાણે, અને માના વિભાગ પશુ ચોપાદ પ્રમાણે છે

ચરણસંચિ—દાદા, દાદા, દાદા, લગા; એવા ૪ ચરણો.

નવોનમાપ—ચાચાચા લગ નયકરી ગણો, ..

ઉદાહરણ—ચરણ ચરણમા પદર કલા, અતે લઘુગુરુ આવે લલા,

વૃત્તિ નયકરી જુગતે કરે, તાવ પ્રથમ ચચ્ચારે ધરે. ૧

ચરણને અતે આવતા ગુરુને એ માત્રા વધારે લખારી ગાયનમા સોળ માત્રા કરી
 લઘુ ચોપાદની માફક જયકરી પશુ નિતાલ, લાવણી, એકતાલમાથી અમે તે તાલમા ગાવી

૧.

પ્રભુપદ મળવા કર્મે શુ કરે ભક્તિ અનેરી ચિતમા ધરે,
 યાન સુધારસ પાન જ કરે, દિનજન તારી મુક્તિ વરે

(૨૫ રચિત.)

૨

ગાયમ આમે રહુકા કરે, ચાએ સાખ કરપતી કરે,
 રાહુ તોપણ તે નવ કરે, હુ છશુ કે સાખ જ ગરે. (રચુટોડભાષ)

૪. ચરણાકુલ.

માપ—માત્રા ૧૧, તેમાં અને બે ગુરુ ચચ્ચાર (૧, ૫, ૯, ૧૩ મી) માત્રાએ તાલ;
જેથી માત્રા વિભાગ (ચોપાદ પ્રમાણે) ચાર ચાર માત્રાના થાય છે.

ચરણસંધિ—દાદા, દાદા, દાદા ગાગા, એવાં ૪ ચરણો.

નવોનમાપ—ચાચચ ગગ ચરણા કુળમાનો.

ઉદાહરણ—ચરણ ચરણમાં માત્રા સોળે, તેમાં બે ગુરુ અને તે સોળે;

તાલ પ્રથમ ચચ્ચારે લાવે, ચરણાકુળ બહુ બેસ બનાવે. ૧

(૧) રણપિંગળમાં ૮ માત્રાએ યતિ કહેલ છે તે ધ્યાનમાં રાખતા જોવું છે. દસપતંગમ કવિએ યતિ કહેલ નથી. એટલે તે મનનેન્દી જાનત છે, પરંતુ જો યતિ જળવાય તો અયોગ્ય નથી.

(૨) આમાં ચાર ચાર માત્રાના સગખા વિભાગો પડે છે, જેથી ચોપાદ કે જ્યકરીની માફક કોઈ અક્ષર લખીશો પડતો નથી. ત્રિતાલ, એકતાલ, લાવણી એ ત્રણમાંથી ગમેતે તાલમાં ચોપાદની માફક જ ગવાશે.

૧૦

ચંદની પડતી જગની જાણે, ઉન્નતિ અવનતિ મનની માને,
નિયમિત સુખ દુઃખ તજવાં ધારે, દિનજન તારક પંથ સ્વીકારે.

(૨૧ રચિત.)

૫. સ્લવંગમ.

માપ—માત્રા ૨૧ તેમાં ૧૧ માત્રાએ યતિ છે, જેથી આખા ચરણમાં ૧૧ અને ૧૦ ના બે ખંડ જુદા પડે છે. પ્રથમ ખંડની ૧૧ માત્રા, તેમાં અંતે લઘુ, અને બીજા ખંડની ૧૦ માત્રા, તેમાં આગે લઘુ, ને અંતે ગુરુ છે. ૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૭ મી માત્રાએ તાલ પડે છે; અને તે પ્રમાણે માત્રા વિભાગ આ પ્રમાણે થાય છે.

૧૧ માત્રાનો પહેલો ખંડ.

૧૦ માત્રાનો બીજો ખંડ.

માત્રા વિભાગ—૪ + ૪ + ૨ + ૧

૧ + ૪ + ૩ + ૨ = એવાં ૪ ચરણ.

ચરણસંધિ—દાદા, દાદા, દા, લ

લ દાદા દાલ ગા; „

નવોનમાપ—ચચદલ, લચદા લાગ

અલપંગમ થાય છે, „

આ જગ ધુમ્મસ વિષે, હૃદય કદિ ડૂબતા, ને સહસા કંઈ દિવ્ય ભાવના જિગતાં;
ધુમ્મસ નાએ જોડી, કવિત છબિ બિધડે, હેવી આને ચૂર્તિ જોઈ મુજ આગળે. ૨
(હૃદય વીણા, પ્રાત કાળના ધુમ્મસમાથી)

૯૨. (ક) સાધારણ લોકોમાં બોલાતી હોય.

ૐ ગુ ગુ | ગુ ગુ | રી રિ સ | સુ નિ નિ | સુ રિ સુ |
છ ત્રે યા તી છા ય છ ડી ધ ર છા જ તા

ૐ ની પુ | ની ની | સુ સ સ | સુ નિ નિ | સુ રિ સુ |
હા થી હો દા મા ય ર સી ક બિ રા જ તા

૬. મહીદીપ.

માપ—માત્રા ૨૨, તેમાં અતે બે શરૂ, ૧૨ માત્રાએ યતિ અને બે ત્રણ ત્રણ માત્રાને અતરે તાલ આપવામાં આવે તો ૧, ૪, ૭, ૧૦, ૧૩, ૧૬, ૧૯ માત્રા ઉપર તાલ પડશે, અને બે છ છ માત્રાને અતરે તાલ આપવામાં આવે તો ૧, ૭, ૧૩, ૧૯ માત્રા ઉપર તાલ પડશે, પરંતુ ત્રણ ત્રણ માત્રાને અતરે તાલ અપાય તો તે સારૂ છે, કેમકે મહીદીપમાં ત્રણ ત્રણ માત્રાના વિભાગો સ્વભાવત પડે છે, જેમકે—

માત્રાવિભાગ—૩ + ૩ + ૩ + ૩ + ૩ + ૩ + ૨, ૨ એવા ૪ મરણો

ચરણસંધિ—દાઢ, દાઢ, દાઢ, દાઢ; દાઢ, દાઢ, ગા ગા, ..

નવીનમાપ—તિતિતિ તિ વળી તોતિ ગાગ; મહીદીપ કીન્, ..

ઉદાહરણ—અરણ્ય અરણ્ય ગાહ બધી, ગાવોંથ કલ લાલો,

અતમાહ બે જ શરૂ, હાદરો વિરાગો,

એક પછી ત્રણ ત્રણ કે, છએ તાલ બંને,

વૃત્તિ તો બને રસાન, મહીદીપ નામે

૧

બે ૩-૩ માત્રાને અતરે તાલ આપવો હોય તો જલદ હાદરામાં અને ૬-૬ માત્રાને અતરે તાલ આપવો હોય તો વિલંબ હાદરામાં મવાશે. માત્ર ગાવામાં છેલ્લા શરૂને એક ૬૨ ૪ માત્રા સુધી લખાવાય તો બધી મળી ૨૪ માત્રાઓ થવાથી હાદરો તાલ બધી રીતે બધું ખેસતો યઈ પડશે.

૧

તું અખંડ એક નિત્ય ચિદ્રૂપન અવિનાશી,
માયિક જગ સકલ દૃશ્ય જાલનો વિલાસી;
પૂર્ણકામ છો સમાન ધર્મરૂપ ધાતા,
વિવિધ જગત જાલનો વિચારથી વિધાતા.

૧

સકલ દૃશ્ય અવધિયે સદૈવ છે વિનાશી,
આદિ-આત્મ-મધ્યમાદિ તું રહ્યો વિકાસી;
નિવિકાર નિરાકાર તું સ્વયંબ્રહ્મણી,
શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, પૂર્ણ રૂપે અવિનાશી.

૨

(કેલવકૃતિ ઉપરથી-ચોડાક ફરશર સાથે.)

૯૩. (ક) શોકામાં બોલાતી પ્રચલિત રાહ. રાગ ઝીઝીટી. તાલ દાદરા, માત્રા ૧.

ૐ સત્તુ નિં સત્તુ રિ | સત્તુ નિં ઘ નિ પં | ઘં ઘ સ મ મ રિ | રિ મ ગુ |
તું અખંડ એક નિ . લ ચિદ્રૂપન અવિનાશી
પૂર્ણકામ છો સમાન ધર્મ . જગ - રૂપ ધા . તા

ૐ મુ મ ગ રિ ગ | મ પ પ પુ પ | ગ મ ગ રિ મ સ | રિ ગ રિ ગ મ ગ |
માયિક જગ સકલ દૃશ્ય જાલનો વિલાસી . . .
વિવિધ જગત જાલનો વિચારથી વિધાતા . . .

૯૪. (લિ) રાગ કલિંગ બૈરવ. તાલ દાદરા, માત્રા ૧.

ૐ ગુ રિ રૌ રિ | રૌ સં સત્તુ સ | પ પ ઘં પ મ પ | ગ મ રિ ગ મ પ |
તું અખંડ એક નિલ ચિદ્રૂપન અવિનાશી . .

ૐ મુ મ મ મ મ | મ પ મ ગુ મ | પ ઘં ઘ પુ મ | ગ રિ ગુ મ પ |
માયિક જગ સકલ દૃશ્ય જાલનો વિલાસી . .

ૐ ધુ ધં ધ મ ધ | ની સં માર્ગ મ | રૌ રિં સત્તુ સં | ની ધ પુ |
પૂર્ણકામ છો સમાન ધર્મ . જગ - રૂપ ધા . તા

મ મ મ મ મ મ | મ પ મ ગુ ગ | મ ધ ધ પુ મ | ગ રિ ગુ મ પ |
 વિ વિ ધ જ અ ત બ . લ નો વિ આ . ર થી વિ ધા . તા . .

૭. રોલા-રોડા.

માપ—માત્રા ૨૪, તેમાં ૧૧ માત્રાએ યતિ છે, જેથી આખા ચરણના ૧૧ અને ૧૩ માત્રાના બે ખંડ પડે છે; તેમાં પહેલા ખંડ પ્લવંગમના પહેલા ખંડ જેવો છે, એટલે કે ૧૧ માત્રામાં અતે લધુ; અને બીજો ખંડ ૧૩ માત્રાનો, તેમાં આદિ લધુ અને અતે શરૂ લાવવાનો છે. આર આર માત્રાએ તાલ છે.

માત્રા વિભાગ—૪ + ૪ + ૨ + ૧; ૧ + ૪ + ૪ + ૨ + ૨ એવાં ૪ ચરણો.

ચરણસંધિ—દાદા, દાદા, દા, લ; લ, દાદા, દાદા, દા ગા ,,

નવીનમાપ—ચચદલ આણી છે, લચચ દગ રચળે રેલા. ,,

સદાહરણ—પ્રથમ યતિ અગિઆર, લધુ અતે છે એમાં,

દ્વિતિય યતિ કલ તેર, પ્રથમ લધુ અતે શરૂમાં,*

પ્રથમ ઉપર છે તાલ, પછી ચઆરે આવે,

રેલા-રોડા માંહે, કલા કવિ એવીશ લાવે. ૧

ધ્રુવપદ—એતાલ કે એકા તાલમાં રેલા ગાઈ શકાશે; અથવા સર્વ સાધારણ ૪ માત્રાના એકતાલામાં અવાશે.

* ૧૩ માત્રાવાળા બીજા યતિના ખંડમાં આદિ લધુ લાવવર્તુ ખાસ કારણ એમ છે કે, પહેલા યતિને અતે લધુ છે, ને પછી તુરતજ ને અહિં શરૂ આવે તો તાલ તુટશે.

૧.

સિતારમાંથી લાઈ, મધુર સુર રમે પવન શું,

ને સુકંઠ સંગીત, જગતમાં જનમી શુભલું;

કેમલ ટહુકા મિલ, વળી રવ નહીં લહરીને.

વનવેલી ચુબતો પવન ત્હેનો સ્વર ઝીણું. ૧

સિતાર સુર, મધુમાન, પવન, નદિ, કેઠિલરવ જે,

પ્રેમતણાં એ રૂપ બધાં વિલસંતાં નિલે;

વળી પુલકાંના જેલ, પ્રસરતા ગંધ મધૂરા,

ને મેઘધનુષ માંલ, સિંચે રંગો જે સધળા. ૨

તે સુગંધ ને રંગ, નહીં પણ પ્રેમ રસીલા,
પ્રેમતણાં એ રૂપ, પ્રભૂની પ્રણયી લીલા;
દિવ્ય કુસુમ એ પ્રેમ, ઘરે વિધવિધ આકારો,
પણ હંકરો રહે કેમ ? સદુચી એ છે ન્યારો. ૩

દિવ્ય નાદ ને ગંધ વળી રસ રૂપની યુથી,
માળા મહેરો કંઠ સુશોભિત થાયે તેથી;
દિવ્ય માલ એ રસિકવરો ઉર ધરશે બ્યારે,
દિવ્ય પ્રેમ તે હૃદય મહા સર્વે પડશે ભારે. ૪

(કુસુમપ્રામાણ્યના “ પ્રેમનાં સ્વરૂપ ” એ કાવ્ય યોગ દેશદેશ સાથે.)

દ્વિ. (ક) સાદી રાહ. ચતુરશ્રમિતિ એકતાલ, માત્રા ૪.

ૐ ગ ગુ રિ | ગુ ગુ | રી રિ સ | સ મ નિ નિ | સ મ ગ | રિ રિ સ |
સ તા ર માં થી હી મ ધુ ર સુ ર ર મે પ વ ન થં

ૐ નીં પ નિ નિ નિ નીં | સુ સ સ | સ સ નીં | સ સ ગુ | રિ રિ સ |
ને સુ રે રે સ ગી ત જ ગુ ત માં જ ન થી ધુ મ ધં

૮. હરિગીત.

માપ—૨૮ માત્રા, તેમાં છેલ્લે યુર; ૩, ૬, ૧૦, ૧૩, ૧૭, ૨૦, ૨૪, ૨૭ માત્રાએ એટલે
૬, પહેલી એ માત્રા બાર ઠરતાં ત્રીજી માત્રાથી ત્રણ ચાર માત્રાને અંતરે તાલ આપવામાં
આવે છે; ત્રીજી એમાં માત્રા વિભાગ નીચે પ્રમાણે થયો:—

માત્રાવિભાગ—૨ + ૩ + ૪ + ૩ + ૪ + ૩ + ૪ + ૩ + ૨ એવાં ૪ પાદ.

ચરણસંધિ—વા, દાહ, દાદા, દાહ, દાદા, દાહ, દાદા, દાહ ગા „

નવીનમાપ—દૂ આર્થો તિચ ત્રણવાર ધરી પછી દાહગા હરિગીત છે. „

ઉદાહરણ—હરિગીત અઠાવીસ માત્રા, જગણ વિષુ પ્રતિપાદમાં,
હયમત આદિ લાવી પછી કલ, સાતના ત્રણ ખંડમાં;
એ ખંડ ત્રણ તો દાહદાદા તણ, પછી તો દાહગા,
હય કલ મુકી ત્રણ ચાર માત્રે તાલ આપી ગાન ગા. ૧

આજ સુધીમાં જેટલાં પિંગળાં જીવામાં આવ્યાં છે તે બધાં ઉપરથી આ સરસ,
સફળ બનાવ્યું છે. કવિ દલપતરામે ૧૬ માત્રાએ કૃતિ, કહી છેવટે ર ત્રણ કસો છે, પછી
તેને માટે કાઈ અયમમાં આધાર નથી, તોપણ ૧૬ માત્રે કૃતિ રખાય ને છેવટે ર ગણને
મદને દાહગા એવો સંધી રખાય તો સારું જ છે.

હરિગીતના પ્રથમ અને ત્રીજા ચરણુમા આરંભની જે માત્રાઓ ઓછી કરવાથી જે રૂપ થાય તેને વિષય હરિગીત એવું નામ આપણા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ આપ્યું છે. દીપ-અદી (હોરી) તાલમાં અથવા તેવસમાં આઈ શકાશે તેમ સુમરામાં અસ્તાષ્ટના ઢંગથી ગાવાનું ક્ષાવી શકે તો તેમાં પણ ગાઈ શકાશે

૧.

- ‘ આ ’ મંદ મંદ સમીર બહે તર કુળમાં બહુ મંદાલતો,
ગિરિગંધરે અચડાઈ મીઠા રાગ મૃદુ આલાપતો,
‘ આ ’ દહેરે જલમાં ચાવતી વાકી ચુકી લયકાષ્ટને,
એકામતાથી મળી મળી તટપર પડે મીઠે રવે ૧
‘ સૌ ’ તાવ દે તે ગાનમાં તરવર બુકે બહુ બુકાઈ,
દે માન તે શુભમાનને વળી ધવલ પુષ્પ વધાવતા,
‘ આ ’ બોમ તર તટ વિશ્વ, સઘળું નાચતું પ્રતિબિંબમાં,
હોયા મુલે ગિરિવર રહ્યા બધું ગાન ગર્જીતામ્બમાં ૨

(કાતા-સરોવરની કાચ જેવી સપાળી, અને એની આસપાસના પ્રદેશનું વર્ણન ૫૪ પૃષ્ઠ) મૂળમાં વિષય હરિગીત છે, પરંતુ વિષય ચરણુમાં આરંભ એક સુર મુકી આ રચનાને હરિગીતમાં અનુકૂળ કરી લીધી છે

૨

- હોયા નીચા તરવર બુકે કાં નાટ્યશાળા ગોળ ને,
લીલા લીલાં જાખા પીળા વળી ગગ રંગી ચિત્ર તે,
પક્ષી નમી નમી ગામ બેઠી સ્વગ પ્રિયા સાથે -૨ ૧
દોડે ધીમે ઝરણો ઝીણા મીઠું ગાન કમકમ ઘાયરે,
‘ આ ’ પવન દહેરે તરવરે તરવામીના પિછ બિડતા,
ગિરિગંધરે ધુધુકાર કરતી સર્વને પ્રતિશબ્દમાં,
‘ આ ’ ધોધ ધધડે કુગરચી આ તિમિર ઝીણચી ટાડુ છે,
તેમાં પ્રિયા બેઠી વિલાસિ નિહાળતા અઠકયા હરો ૨

(કાતા, ૭૫)

૩

- ચન્દ્રાનના સહ ચન્દ્રની લાગિત મધુરી સમૃદ્ધી,
પામી વસન્ત પ્રસાદ ખીલતી જુદી સુલાખ શુ કેતમી,
સુગાર અધરામૃત વસે યાવન પ્લવન કુચ કુંદરે,
બેઠો લપાઈ રતીપતિ બ્રૂટાક્ષમાં શઠ સાધિને ૧

(કાતા કરણ કાન્તાનું વર્ણન કરે છે. ૫૬)

૪.

એ એ કુદે, નાચે કુલે મળી, ચન્દ્રપતિ બહુ હર્ષથી,
 પીતી બલે મીઠું પ્રેમ સુખ, ભેટે પતિ કર કોડથી;
 હસતી દિસે દુખ આપણાં, મનઝા વિષે જમને પ્રહી,
 એ ચાર ઘડીયે દિવસ ચઢતાં, સમજશે એ સદ્દ શુભી. ૧

(કાંતા—પતિથી વિશેષી બીચારી કાંતા પેતાની સંખી સાથે સત્રીની વેળાએ એક
 સરોવરમાં ન્હાય છે, તે વખતે પાણીના તરંગથી તેમાંની પોપણીઓ ફાલવા ડોલવા લાગી
 તેને ઉદ્દેશી કાંતાની ઉક્તિ.)

૫.

‘ આ ’ સદિ સધળા શાંત રાખી મુજને જ જમાડતો,
 ટલુકે મીઠો તુજ પવન લહરી સંગ જે બહુ લાડતો;
 ‘ મીઠું ’ ગાન તુજ સોચે હૃદયમાં માહની કંઈ અવનવી,
 ભૂલ્યાં બાન, તછું મુજ રમ્ય રાગ્યા, હૃદયું દોડે તવ ભણી. ૧
 દોડીં ખેલે અધુર તુજ ટલુકાની સંગે રગમાં,
 આનન્દસિન્ધુ તરંગમાં નાચું એ ઉઠરંગમાં;
 હા! વિરમો પથ્ય ગયો ટલુકે, હૃદય લલચાવે બહુ,
 પ્રરીં એક વેળા, એક વેળા, બોલ્ય, મીઠીં! ટફ, ટફ-ટફ ૨
 (કુસુમભાગા. મધ્વરાવિષે કાવલ.)

૬૬. (ક) વ્યવહારમાં બોલાતી સાદી રૂબ. તાલ મિશ્રજાતિ એકતાલ. માત્રા ૭.

ૐ નીં | સા રિ સા સ નિં | સા રિ સા સ નિં | સા રિ સા સ નિં | સા રિ મુ |
 આ મં દ મં દ સ મી ર હે ત ર કું જ માં બ હુ ખ્દા લ તો
 આ હે ર જલ માં . આ લ તી વાં . કો મુ કી લ ચ કા ખ ને

ૐ સ સ | રિ મ મ મ મ મ | ગુ રિ સા સ નિં | સા રિ ગ ગ સા | રી સ સા |
 ગિ રિ મ . જરે અચ હ હ મી હ . રા મ મુ દ આ લા પ તો
 એ . કા . અ તા થી . અગ્નિ મ બી ત ટ પર પ રે . મી ઠે ર વે

૬૭. (લ) રાગ સોહની. તાલ તેવરા. માત્રા ૭.

ૐ ગ | મુ ઘ નીં સં સં | રીં સં નીં સા | ની ઘ નિ નિ સા | સં નિ ઘ મુ |
 ચં દ્રા ન ના સ હુ ચં દ્ર ની લા લિ ત્વ મ હુ રી સં . મુ હી
 શું ગાર અધરા . મુત વ સે વૈ વન ધ્વ જા . કુચ રે . રે રે

ॐ सां । गुं ग गुं मं मं । गुं रिं स नि सां । नि नि षं नी सं सं । स नि षं मु ।
 पा भी व सं त प्र सा द भि ल ती शु ध शु ला ण शु के . त डी .
 जे . हो ल पा ध २ ती प ती . भुक् टा . द मा श २ सा . धी ने

६८. (ग) रागदेस ताव तेवरा, भागा ७

ॐ सां । रि म रि म प नि नि । स सं नि सां रिं नि । ध प धं मु पु । धृ प ध म ग रि । ग सां ।
 ङी या . नि या . त ३ प २ जु के क रि ना . ट च शा णा गो . . ण ने . ङ

ॐ नीं । नीं ध नीं प ध । नि स नि सां रिं नि । ध प प शी म प । प ध म ग रि । ग स* ।
 क्षी ला पि ला आ . आ . भी गा व ङी २ . अ रं गो . थि . त ते . ङ

ॐ मु । मु प नी नि नि । सां सं सां सां । स नि सं रीं रीं । सां सं नीं ।
 प क्षी न भी न भि गा य जे डी स्व २ पि या सा ये २ २

ॐ नीं । नीं ध नीं प ध । नि स नि सां रिं नि । ध प ध म म प प । प ध म ग रि ।
 हो उ धि मे अ २ श्वा . ओ ला भि कु गा . न अ म अ म ङी . अ रे .

६९ (घ) राग हभीर, ताव तेवरा, भागा ७

ॐ सां । धृ प प प ग म । धृ ध ध नि स रिं नि स । धृ प रि ग म् ध म् प । ग म रि सां ।
 अ रा न ना स ड् अ द नी . ला . . . ली त अ धु री . . . स . ग डी

ॐ सां । म म म प प ग म । धृ रिं स नि ध प । ग म रि ग म ध प । ग म रि सां ।
 पा भी . प स . त प्र मा द भी . ती . शु ध शु ला . ण शु के . त डी

ॐ प । पु प नि ध नी । स मं स सां सां । ध नि ध नि ध नि स रिं । स नि स ध पु ।
 शु गा २ अ ध ना मृ त व से यो व न ध्व ङ . . कु य ह . . ध रे

ૐ સાં | ગં મે રિં સં નિ ધ નિ | સં મે રિં સં નિ ધ પ | ગં મે રિં ગં મે ધ પ | ગં મે રિં નુ
 ઁ ઠે . લ ખ . ધ ૨ . તી . પ તી . ધુ ૩ ઠા . ક્ષ મી . સ ૨ સા . ધી ને

૧૦૦. (ક) રાગ ખમ્ભાચ તાલ તેવરા ગાના ૭.

ૐ સાં | સાં સ ગુ ગુ | મુ મ પુ ધ રિં | સાં નિ ધ ધ મ પ | ધ પ ધ મ ગુ :
 આ પો ૫ છી ના ચે કુ લે મ ણી ચ ન્દ પ તિ બ હ હ . . ૫ થી

ૐ સાં | ની નિ ની નિ નિ | સાં સં નિ સં રિં નિ | ધ પ ધ ગ મ પ પ | ધ પ ધ મ ગુ :
 પી તી બ લે ઓ હ ગે મ સુ ખ ભે . ૨ . પ તિ . ૬ ૨ કો . . ૭ થી

ૐ મ મ | મુ મ ની ધ નિ | સાં નિ સાં સં સં | ની નિ સાં સં સં | નિ સં રિં સં નિ ધ |
 હ સ તી દિ સે દુઃખ આ પ છો મ ન ડા વિ પે જ ધ ને . ૬ . થી .

ૐ સાં | સાં મં મં મં મું | રિં ગં રિં સ નિ સાં | નિ ધ નિ ધ ધ મ પ | પ ધ મ ગુ |
 ઁ આ ૨ ધ ડિ ચે દિ વ મ ચ ટ તા સ મ જ શે . એ . સ હ છુ લી

૧. સવૈયા.

માપ—૩૧ માત્રા, તેમાં ૧૬ માત્રાઓ થતી, અને ચરણને અંતે ચર લઘુ. પહેલી માત્રાથી માંડીને ચરચર માત્રાએ તાલ.

માત્રા વિભાગ—૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૩=એવા ૪ પાદ.

ચરણસંધિ—દાદા, દાદા, દાદા, દાદા; દાદા, દાદા, દાદા, ગાલ. ..

નવીનમાપ—આ ૧૨ અલ્પથી છે ૬૨૦ વર્ણો, ચાચચ ગલ્લથી સવૈયા નીચ. ..

લક્ષણ—(દોહરામાં) માત્રા એકત્રીયમાં, અંતે ચર લઘુ આંખ;
 મોઢે થતી શ્રુતિ આતરે તાલ સવૈયા નીચ.

આ સવૈયાને કેટલાક પિંગળોમાં ચોર અને માત્રિક સવૈયા એવું નામ આપ્યું છે; આ સવૈયા ૩૧ માત્રાનો છે માટે તેને " એકત્રીશા સવૈયા " કહે છે. ૩૨ માત્રાનો જે સવૈયા થાય છે તેને " બત્રીશા સવૈયા " કહે છે, તેમાં અતે જે ૩૨ લાવવાથી કુલ ૩૨ માત્રા થાય છે તેથી એ નામ પડ્યું છે. તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

હોહરેક—માત્રા તો બત્રીશમાં, અતે જે ૩૨ આણુ;

સોજે યતિ, શ્રુતિ તાલથી, દિતિય સવૈયાં માન.

આ બંને સવૈયામાં ૪-૪ માત્રાના વિભાગો પડતા હોવાથી એકતાલ, લાવણી-ચલતી, ત્રિતાલ એમાંથી મમે તે તાલમાં ગાઈ શકારો.

૧.

(બત્રીશા સવૈયા.)

જે ભયથી સહુ વાચુ વહે વર્ણો, જે થઈ અર્થિ સર્વ પ્રભુજે,
જે થઈ સાગર સીમ સુકે નહીં, પૃથ્વી બહાનલ માર્ગ પ્રસારે;
જે ભયથી યમરાજ હરે વર્ણો, સૂરજ ચન્દ્ર તપે નભ બપોરે,
તે પ્રભુ એક સ્વયં વિભુ બ્યાપક અલ્પ બળમાર્થી સહુ ભય ભયે. ૧

જે કશ્વાકરથી જગમોહન રાજવસંત વિલાસ કરે છે,
વિશ્વતથાં સહુ આશ્રક માશુક સંગીત કેલોં વિલાસ કરે છે,
બાલક બેપર માત પિતા અતિ બહાલથી નિર્ભય પ્રેમ કરે છે,
તે પરપ્રેમ સ્વરૂપ જ અલ્પ બળે સહુ ભોગ વિલાસ મળે છે. ૨

(સ્વ રચિત.)

૨.

જો સસાર સુખે સુધરે તો જોઈ બની જાએ કુણુ બાળુ,
તિથિ પિતા માતા તજી કાણુ ચડે ગિરનાર સિધાયણ આણુ;
જો મન શુદ્ધ પડે ન પડે પછી વેદ પુરાણુ કુરાન કિતાબુ,
પાણી ચક્રી જો શુદ્ધ થયું પટ યા માટે ધર્મોયે લઈ સાબુ. ૧

(૩૦ દો ડા.)

૧૦૨. (કી) બ્યવહારમાં જોલાતી સાદી ચાલ. માત્રાબીજીતિ એક તાલ. માત્રા ૮.

હું સુ સુ સ સ | રિ મ મ મ મ મ મ | ગુ ગ મ ગ રિ રિ ગ | સુ સ રિ ગુ ગુ |
જો સં સા ર સ ખે . સુ ધ રે તો . જો ગો જ ને . જા . એ કે છ બા બુ

ૐ સરિરિરિ રી મુ|ગુ ગરિ-રિસ નિનિ|સરિ રિ રિ મુ મ ગ|રિસ સસસા સા
 તી . યં પિ તા આ તા ત શ ક્રો . શુ ચ ટે . ગિ ર ના ર સિ ધા . ચળ આ બ

ત્રીભું ચરણ પહેલા ચરણ પ્રમાણે, અને ચોથું ચરણ બીજા ચરણ પ્રમાણે બોલવું.

૧૦૨ (વિ) રાગ માલ. માતૃપીઞ્ઞતિ એકતાલ. માત્રા ૮.

ૐ સા ગ ગ મુ પ પ|મુ મ ગ પુ મ મુ|ગુ ગ પુ મ ગરિ રિગ|રિસ ગ રિ સા સા
 જે બ ય થી સ હુ વા યુ વ હે વળી . જે થ કો . અ . ણિ . સ . પં પ્ર ના જે

ૐ ગુ ગ ગ ગમ પપ|મુ મ ગ ઘપ મ મ|સા ઘપ ગપથ મ રિગ|સા રિ ગ સા સા
 જે થ કો સા . ગર રી મ ચુ કે . ન હિ પૃથ્વી . મહા . ન બ . આ ગે પ્ર સા રે

ૐ મુ મ મ મુ મ મ|પુ પ પ પ્ધ નિ નિ નિ|સ નિ પ પ ધ પ સં સં|સા સ સં સા સા
 જે બ ય થી ધ મ રાજડ રે . . વળી સુ . ર જ ચ . ન્દ ત પે ન બળ્યા હે

ૐ નિરિ સં સ્ત્રિ ધુ ધ મ|પુ પ પ પ્ધ નિ નિ નિ|ધરિ સં સ્ત્રિ ધુ ધ ધિ નિ|પિપ નિ ધ પુ પુ
 તે . પ્ર લુ . એક રવ ધ વિભુઆ . . પ કે . ધ . મ્હ બ . ન્યાયો સ . હુ . . બ ય અંધે

૧૦૩ (ગ) રાગ ભૈરવી. માતૃપીઞ્ઞતિ એકતાલ માત્રા ૮.

ૐ ઘુ પ પ પુ ધ પ|મુ પ મ ગરિ ગરિ|સરિ સસ સરિ ગમ|રિગ સરિ સા સા
 જે કે ર છા કે ર થી જ ગ મો . હ ન સ . જ વ સ . ત વિ ધા . સ કે રે છે

ૐ ની નિ નિ સા સ રિ|ગુ ગ ગ મુ મ મ|ગુ ગ ગ મુ પ મ|ગુ સ રિ સા સા
 વિ ચ ત જો સ હુ આ રા કે અ શુ કે સંચો ત કે લિ વિ લા સ કે રે છે

ૐ ધુ ધ મ ધુ નિ નિ|સા સં સં સા સં રિ|ની નિ નિ સા સં સં|શિ સં નિ ધુ પુ
 બા લ કે જી પ ર આ ત પિ તા આ તિ બ્હા લ ચો નિ મં લ પ્રે મ કે રે છે

ૐ પુ પ પ પુ પ પ|મુ પ મ ગરિ ગ ગ|સરિ સસ સરિ ગમ|રિગ સરિ સા સા
 તે પ ર પ્રે મ સ્વ ર પ જ ધ . મ્હ બ જે . સ હુ જો . ગ વિ સા . સ મ લે છે

૧૦. ત્રિભંગો.

માપ—માત્રા ૩૨, તેમાં અતિ ગુરુ; અને ૧૦, ૮, ૮, ૬ માત્રાએ યતિ. તેમાંથી પહેલા ત્રણ યતિના પ્રાસ ગણતા આવે. ત્રિભંગી એ નામ, તેમાં આવતા ૩ યતિના અનુપ્રાસવાળા ખંડો ઉપરથી પડ્યું છે. પહેલી બે માત્રાઓ યુકી દઈ, ત્રીજી માત્રાથી ચાર ચાર માત્રાને અંતરે તાલ.

માત્રાવિભાગ—૨ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૨ એવાં ૪ ચરણો.

ચરણસંધિ—દૂ દાદા, દાદા; દાદા, દાદા; દાદા, દાદા; દાદા ગા, ,

નવોનમાપ—દૂ ચચને ચચયા, ચચને ચગયા, પ્રાસત્રિયથી, ત્રિભંગીં તો. .

વદાહરણ—છે બુનિય કલનો, દસ વસુ યતિનો, વસુ ખટ યતિનો, ત્રિભંગીં તો,

વર્ણો અતે ગુરુ છે, કલ ત્રણથી છે, તાલ સરસ છે, ચચચારે;

યતિ કરજો ચિતે, પ્રાસ જ ખંતે, ત્રણ યતિ અતે, તો કાવે.

વર્ણો દોઈ તાલે, જગણુ ન ચાલે, તો સુખ આવે, ગાએ તે. ૧

પહેલી બે માત્રા યુકી દીધા પછી ચાર ચાર માત્રાને અંતરે સરખે ગાળે તાલ પડે છે. અને છેલા ગુરુમાં પ્રથમની બે માત્રા આવૃત્તિમા મળી જાય છે. ચતુષ્ક્રમિતિ એકતાલ, લાવણી—ચક્રતી, કે ત્રિતાલ એટલામાંથી ગમે તે તાલમા મવાશે.

૧.

જય પ્રભુ પ્રખ્યાતા પદ પંકાતી, સુખસિ ગણાતા, ગુણગતા,

તું ભગની ભ્રાતા, દિલ અવલતા, શુભ શોભાતા, સાક્ષાત્;

જય વિશ્વ વિદ્યાતા, અલખ લખાતા, મુક્ત મનાતા, મુદ્ધતા,

જય જય જગતાતા, તું પિતૃમાતા, દે સુખસાતા, સુખદાતા. ૧

જય પૂર્વ પ્રકાશી, વિશ્વવિલાસી, અખિલ નિવાસી, આકાશી,

જય અયજ ઉગ્રસી, વિપત વિનાશી, છતનિજ દાસી, છે ખાસી,

નાપિ સંકલ અઠવાશી, સિંધ ચોરાશી, તત્ત્વ તપાસી, ચિત ચદ્રાતા,

જય જય જગતાતા, તું પિતૃમાતા, દે સુખસાતા, સુખદાતા. ૨

૧૦૪ (કે) સાદી રાહ માતૃપીળતિ એકતાલ, માત્રા ૮.

ૐ સ સ | નિ નિસા રી સા | નિ નિ સા રી સા | નિ નિ સ સ રી સા | નિ નિ સા સા
જ ય પ્ર હુ પ્ર ખ્યા તા પ દ પ ઠા તા સુ શુ શિ ગ છા તા શુ છ રા તા .

એજ પ્રમાણે બાકીના ચરણો બોલવા

૧૦૫. (લે) રાગ ભૈરવી માતૃપીળતિ એકતાલ, માત્રા ૮

ૐ સ સ | સ ધં ધ પ વુ વુ | પ નિ ધ પ મ ગ ગ મ | પ નિ ધ પ મ ગ ગ મ | ગ ગ રિ રિ સા |
જ ય પ્ર હુ પ્ર ખ્યા તા પ દ પ ઠા તા સુ શુ શિ ગ છા તા શુ છ રા તા .

ૐ સસ | રિ મ મુ મુ મ મ | ગ રિ ગ રિ ગ રિ મ ગ રિ મ | સ રિ સા સ રિ ગ મ | રિ ગ સ રિ સા
તુ . ભ ગ ની જા તા દિ લ અ વ ઘ તા શુ જ શો બા તા સા ક્ષા તા .

ૐ પં પ | ધુ ધં મ ધુ ની | સ સં સ સં સા સા | ની નિ નિ સા સા | રિ સ નિ ધં વુ |
જ ય વિ શ્વ વિ ધા તા અ લ અ લ ખા તા સુ કા મ ના તા શુ દ બા તા .

ૐ પ પ | પ પ પ પ વુ વુ | પ નિ ધ પ મ ગ ગ મ | પ નિ ધ પ મ ગ ગ મ | મ ગ રિ સ સા
જ ય જ ય જ ગ તા તુ . પિ ત્ર યા તા દે . સુ ખ શા તા મુ ખ દા તા .

૧૦૬ (ગે) અગ્રેજી રાહમાં માતૃપીળતિ એકતાલ માત્રા ૮

ૐ સ સ | સ સ સા સા રી | ગ ગ ગુ ગુ ધુ | પ પ ગ ગ રી મુ | ગ ગ રી સા |
જ મ પ્ર હુ પ્ર ખ્યા તા પ દ પ ઠા તા સુ શુ શિ ગ છા તા શુ છ રા તા

ૐ વુ | પ પ સા ની ની | ધ ધ ધ ધ ધુ ની | પ પ વુ ધુ ની | સા સા સા |
તુ ભ ગ ની જા તા દિ લ અ વ ઘ તા શુ જ શો બા તા સા ક્ષા તા

૧૧. સૂલણા. (સૂલણા, સૂલન, આંદોલિતા.)

માપ—માત્રા ૩૭, અંતે ગુરુ, અને ૧૦, ૧૦, ૧૦ માત્રાએ યતિ પહેલોથી પાંચ પાંચ માત્રાને અંતરે તાલ પડે છે જેથી માત્રા વિભાગ નીચે પ્રમાણે થશે.

માત્રાવિભાગ—૫ + ૫ + ૫ + ૫ + ૫ + ૫ + ૫ + ૨

ચરણસંધિ—દાહદા, દાહદા; દાહદા, દાહદા; દાહદા, દાહદા; દાહદા, ગા

નવીનમાપ—દાહદા, દાહદા; એમ ત્રણ વારથી; દાહદા ગા ધરી; ચાપ સુધણા.

ઉદાહરણ—કૃષ્ણ સુર્વ તો, સાડગીરી મળી, દર, દરો, દીંચ, ઝુનિ હેઠ આણી,

અંત ગુરુ એક તો, અચળ કરી આણુવો, સૂલણા વૃત્તિની જાત જાણી,
એક બિપર પછી, પાંચ પાંચે વર્ગો, તાલ સંભાળીયે, વિમળ વાણી,
તાલમા ત્રીજી માત્રા લઘુ લાવીએ, દાહદા સંધિ વિષુ ધૂળધાણી. ૧

સૂલણામાં પાંચ પાંચ માત્રાના ગાળા પડતા હોવાથી તે અડગતિ એકતાયમાં અથવા
અપતાલમાં ગાઈ શકાશે અપતાલમા ગાવા માટે દાહદા એ રીતે તાલ આપવા પડશે,
અને પાંચ માત્રાના અગવાળા ગમે તે તાલમા ગવાય તો પણ છેલ્લા ગુરુને કુપ પાંચ માત્રા
સુધી લખાવવો જોઈએ.

૧

અખિલ બ્રહ્માંડમા એક તું શ્રીહરિ, જૂજને રૂપે અંતંત બાસે,
દેહમા દેવતું, તેજમા તત્ત્વ તું, શન્યમા શબ્દ ધર્મ વેદ વાસે
પવન તું પાર્શ્વ તું, ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ યદ્ય દુર્લો રહ્યા તું આકાશી;
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવ થકી જીવ થયો એજ આશે, ૧

વેદ તો એમ વહે, શ્રુતિરચિત સાખ દે, કનક કુંડલ વિષે બેદ નહોયે,
પાટ ધડોવા પછી, નામ રૂપ જૂજવા, અત્ય તો હેમતું હેમ હોયે,
વૃક્ષમાં જીજતું, જીજમા વૃક્ષ તું, જોઈ પોતરો એજ પાસે,
મરો નરમૈયો એ, મનતણી શોધના, પ્રીત કર પ્રેમથી પ્રગટ થાશે. ૨

૨.

મર્ગોને જોઈ તો જ્યત દીસે નહીં, ઉઘમાં અટપટા ભોગ બાસે,
ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકા કરે બ્રહ્મ પાસે,
પંચ મહાભૂત પરિબલ વિષે બિપન્યા, અણુ અણુ ગાહો રહારે વળગી,
ફૂલને રંગ તે તો વૃક્ષના જાણવા, યદ્ય યકી ગળ તે નહિ રે અળગી. ૧

ૐ પપમમ | રીમસા | સગમગ | ગમપમ | સરિરિરી | ગુમપમ | ગમરિસા | સૃ સ |
વિવિધરમ ના ક રો અર્નેકરસ લે વાને. શિ વચકી જીવયો એ ન આ રો .

૧૨. દોહરો. (દિપયા, દૂહા, દાહા.)

દોહરાનું પ્રાચીન નામ દ્વિપયા > દ્વિપદા ■ એ ઉપરથી જણાય છે કે, પ્રાચીન સમયમાં દોહરો એ બે પાદ કે ચરણોના ગણાતો હતો. એની ઉત્પત્તિ પ્રથમ અપભ્રંશ કાળમાં થયેની છે. દરેક પાદના ૨ ખંડ છે, તેમાં પહેલો ૧૩ અને બીજો ૧૧ માત્રાનો છે. એવા બે ખંડને એક પાદ ગણાતો, ને એવા બે પાદથી આખો દોહરો થયેલો ગણાતો. પરંતુ હાલ ગુજરાતી ભાષામાં તેમજ ઇતર ભાષામાં જે પિચ્છો છે તેમાં પાદના ખંડને ચરણ તરીકે ગણી આખા દોહરાના ૪ ચરણો ગણ્યા છે. પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી એ ભૂત ભરેલું છે હમણાં ચાલતા રિવાજને અનુસરી દોહરાના ૪ ચરણોનું માપ આપીએ છીએ

(૧ ને ૩ ચરણોનું માપ) (૨ ને ૪ ચરણોનું માપ) } વૃત્તાની
માપ—૧ લો પાદ ૪ + ૪ + ૩ + ૨, ૪ + ૪ + ૩ = ૨૪ માત્રા } ૪૮
૨ જો , , , , , = ૨૪ માત્રા }

પાદસંધિ— દાદા, દાદા, દાલ, દા; દાદા, દાદા, ગાલ એવા ૨ પાદ.

નવોનમાપ—ખંડ પ્રથમ ચચપ ગણથી ચચગલ દિપયા પાદ, ,

અથવા ૪ ચરણે } ચચપ ગણ દુહા વિષમપદ સમપદ ચચગલ માપ ,
ની રીત પ્રમાણે }

હદાહરણ—પ્રથમ ત્રિજ પદ તેર કળ સમપદમાં અગિઆર

માત્રા લઘુ અગિઆરમી પ્રતિપદમાં સભાગ ૧

અચારે તો તાન છે દોહા જુલે છેક

તાલ પ્રથમ કે બીજામાં નિબે જગણ કદિ એક ૨

વિષમપદાતે ગાલગા, સમપદ અતે ગાલ

દોહા સાખી માનમાં, મન ગમતી લે ચાલ ૩

(પ્રાચીન પદ) } તેર અને અગિઆરના દ્વય ખંડો મળી પાદ, (૧ લો પાદ) } દિપયા
(તિ પ્રમાણે) } ને પદથી રમ દોહરો ગુરુ લઘુ અતે પાદ (૨ જો પાદ) } ૧

ચતુર ખંડ બે પદ તથા, ચતુર ચરણ કે લોક,

અપભ્રંશના સમયથી, એક સમજવું હોય.

૧૧ મી માત્રા લઘુ લાવવી અને તાલમા જગણુ ન લાવવો એમ કવિ દલપતરામ પિંગળમા કહ્યું છે તે ઉપરના લક્ષણમા આવી જાય છે. " ચંદાસસ્કૃત કાળનો ખાસ છે જેમ ત્રિબુલ, સરકૃતકાળનો અનુબુલ, સરકૃતપ્રાકૃત કાળના આખ્યાનકી અને ગાથા એ જેમ તેને કાળમા ખાસ છદો હતા, તેમ અપભ્રંશ કાળનો ખાસ છદ જો કાઢી હોય તો ને દોહરો છે. " એ દોહરો પ્રકૃતિરૂપ છદ હોઈ તેમાથી સોરઠો, ઉડિયાલો, પલવંગમ, રોલા વગેરે નીકળ્યા છે.

દોહરો એ લોક પ્રચલિત વાર્તા વગેરેમા વપરાતો લૌકિક છદ છે, જેથી તેની યોગ્યતા સરકૃતના અનુબુલ શ્લોકની માફક છે, જો કે દોહરો એ સપૂર્ણ અશે ગેય (સંગીત ક્ષમ, ગાયતને અનુકૂળ) નથી તો પણ જો ગેય કરવો હોય તો ઉત્તમ પદ્ય એ છે કે પહેલાં અને ત્રીજા ચરણની અંતનો દાહદા એ સધિ છે તેને ગાલગા એવું સ્થિરરૂપ આપવું અને તેમાના પહેલા શુરને ૩ માત્રા તથા બીજા શુરને ૪ માત્રા સુધી લખાવવો, અને તે જ પ્રમાણે ૨ જ તથા ૪ થા ચરણના ઉપાલ્ય શુરને ૩ માત્રા સુધી લખાવનામાં આવે તો તેથી આખા વૃત્તમા સંગીતના તાલના ૪-૪ માત્રાના ગાના પડશે, ને પછી તે અનુશ્રન્તિ એક તાલો, લાવણી કે ચલતીમા ગવાશે અથવા કે (ચ ગાલગાને બદલે પ્રથમના ગાને બદલે દા સાખી (વિષમ ચરણને) અંતે લગા એવું કવચનું રૂપ રખાય તો પણ સાઈ. કેમકે ગરબી વગેરેમા જ્યાં જ્યાં સાખીઓ ગવાય છે તે સાખી તે દોહરો જ છે, માત્ર વિષમ ચરણને અંતે લગા રખાય તો પણ આવા તરીકે, અને સાખી તરીકે પણ દોહરાનો ઉપયોગ કરી શકાય તેમ છે

૧

જય જય જય જગદીશ જય જય અબ્યય અવિનાશ,

જય વિશ્વભર નાય જય, જય ચિત્ત ધન આકાશ

૧

જેની શક્તિથી યયા, જુ જળ ગિરિ આકાશ,

જસ જેના બહુ બહુ વળી, વદ્ધ તે અવિનાશ

૨

સર્વ ચન્દ્ર મહતી ગતિ, રાત દિવસ રતુ સાર,

ધાતુ ઝાડ જનાવરો, સદ્ગુને ગુજ આધાર

૩

તજવીજો સસારમાં, કીધી શી ભગવત

અતુરાઈ પરમાર્થમા, કહાપણુમા હું અનંત

૪

સર્વ શક્તિ ધરી તે હરી, તીક્ષ્ણ આખથી જોય,

બને વાત બહુ ખૂણુમા, દીલ ગુફામાં હોય

૫

જેને જાણું ગુપ્ત હું, તેનો નહિ હું અજાણુ

છાના કામ નિહાળતો, જ્યારે જગનો જાણુ (નર્મ કવિતા) ૬

૨.

જેણે જગ રચના રચી સૌ જનને સુખકાર,
એ પ્રભુ સુખ અતર વસે, ઘો સુખ અપરંપાર. (રણુછાંડભાષ) ૧

૩

પ્રતિભામય રસ ભાવની, દિવ્યઅર્થ કલનાય;
રસિક શબ્દનર્તન તણી, દિવ્ય કલા કવિતાય. ૧
ભાવ ઉચ્ચ ને સરલતા, શબ્દચિત્ર તદ્દુપ,
પાઠ્ય ગેયમા મધુર જે, તે કવિતા રસદુપ. (૨૫ રચિત.) ૨

૪.

કવિતા કલિયે કલ્પના, જનમન જંજન જાણુ,
સરસ સરસ રસ શબ્દમા, અર્થનો રચના આણુ. ૧
શબ્દનો રચના સરસ તે, અધિક અધિક અનુપ્રાસ;
ઉપમા આદિક અર્થના, અવંકાર આભાસ. ૨
કામળ લાગે કાનને, મન ઉપજે મીઠાસ,
શુકિત સરસ જે જાણીયે, કવિમા નહીં ક્યાસ. ૩
કાવ્ય કળા કવિજન કરે, શ્રમ લાઈ સર્વ પ્રમાર,
પણુ ગાયકના ગુણુવડે, કવિતા શોભે સાર. ૪

(કં ૬૦ ડા.)

૧૦૮. (કં) યાજ્ઞામાં વિધાર્થીઓ જે સહે બોલે છે તે રાહ.

ૐ રિ ગ રિ સ | રિ ગ મ મ | ગુ રિ સ સ | ધં સ સા | રિ ગ મ ગ | ગ રી રિ |
જૂ ય જૂ ય જૂ ય જૂ ગ દી ય જૂ ય જૂ ય અ બૂ ય અ વિ ની . શ

ૐ રિ ગ રિ સ | રિ ગ મ મ | ગુ રિ સ સ | નિં સ રિ રિ | ગ રિ સ નિં | સા સ |
જૂ ય વિ . શ્વ . જા ર ના ય જૂ ય જૂ ય યિ દ ધ ન આ . કા શ

૧૦૯. (સં) બીજી રીતે.

ૐ પુ પુ | પુ પુ | પુ પ પુ | પુ ષ ધ | પ પ મ ગ | રિ ગ રિ રિ |
જૂ ની ય નિ થી ય થાં જૂ જ જ ગિ રિ આ . કા . . કા

ૐ સ સ રી | મુ મ મ | મ ગ ગ રી | રી મુ | રી સ સ | સા સ |
 ને રા ને ના બ હ બ હ વ ણી વ હ તે અ વિ ના ય

૧૧૦. (ગ) ઇન્દ્ર સભાની (' સમ હું ને કામદા ' એ) રાદ
 તાલ ચતુશ્રજતિ ગોકતાલ ચાના ૪.

ૐ રિ ગ રિ | સ ધે સ રિ | રિ મુ મ | મ રિ મ પ | પ ધ ધ પ | પ મ મ ગ | રિ મુ મ |
 ને . ની . ય . મિ . થી . ય યા . . . શુ મિ જ જ ગિ રિ આ . કા . રા

ૐ રિ ગ મુ | મુ ગ રિ | રિ મુ રિ | સા રી | પુ પ મ | મુ ગ ગ | રિ ગ ગ રિ સા | સ |
 ને રા ને ના બ હ બ હ વ ણી વ હ . તે અ વિ ના . . . ય

૧૧૧ (ઘ) " ગાડી આવી ચુકતાત " અથવા " મલ્લે પધારે મહારાજ " એ
 ગરબીમાં ગવાતી સાખીની રીત પ્રમાણે.

ૐ પુ પુ મુ મુ ધ પ મ ગ મ રિ રિ ગ રિ ગ રિ પ મ મુ ગ |
 ને ની રા મિ થી . ય યા . શુ મિ જ જ ગિ રિ આ . કા રા

ૐ વ વ વ વ મ મ મ પ મ મુ મ | ધુ સ રિ મુ મ ધ પુ વ | એટલું બોલી પછી
 ને રા ને ના બ હ બ હ વ ણી . વ હ . તે અ વિ ના ય ગરબીની કડી ગાવી

૧૧૨ (ઙ) " પૂનમચાદની ખીની " એ ગરબીમાં ગવાતી સાખી પ્રમાણે.

ૐ પુ પુ પુ પુ મુ પ મ પ ધુ પ મ ગ રિ સા સ સ સ રિ ગ મ ગ રિ સા સ |
 ને ની રા મિ થી ય યા શુ મિ જ જ ગિ રિ આ . કા રા
 ને રા ને ના બ હ બ હ વ ણી વ . હ . તે . અ વિ ના ય
 એટલું ગાઈ પછી ગરબીની પહેલી કડી ગાવી.

૧૧૩. (ચ) " કચબીન રહી એકેલી ભેરી જન " એ ગાયનમાં ગવાતી સાખીની
 રાદ પ્રમાણે રાગ કાલગડે. તાલ ચતુશ્રજતિ એક તાલ ચાના ૪

ૐ ધુ ધુ | ધુ ધુ | ધુ | પ પ ધ પ ધ ની | ધ ધ ધ પ | મ મ પ ધ | પુ પ |
 ને ની રા મિ થી ય યા શુ મિ જ જ ગિ રિ આ . કા રા

ૐ મ મ મુ | મ ગ રિ સ | સ રિ મ મા | પુ | ધુ ધુ | ધુ પ ધ | મ ધ પ મ |
 ને રા ને ના . બ હ . બ હ વ ણી વ હ તે અ વિ ના . . રા

૧૩. સોરઠા.

દોહરાનાં ચરણોને ઉલટાવ્યાયા સોરઠો થાય છે. સોરઠાનું ખરૂં નામ “ સોરઠીયો ફુલો ” છે. અને તે સૌરાષ્ટ્રમાં અસલના વારાથી લાંબા સાદથા લલકારીને બોલવામાં આવે છે, તે ઉપરથી એ નામ પડ્યું હોય એમ લાગે છે.

(૧ કુ ને ૩ બું ચરણ) (૨ બું ને ૪ યુ ચરણ)

માપ— ૪ + ૪ + ૩; ૪ + ૪ + ૩ + ૨ = ૨૪ માત્રા; એવા બે

પાદસંધિ—દાદા, દાદા, ગાલ; દાદા, દાદા, દાલ, દા. ૫૬ કે ચરણોની મળી ૪૮ માત્રા.

નવીનમાપ—સોરઠ ચચગલ પાલ, ચચદલદા યા સમપદો;

ઉદાહરણ—પ્રથમ ત્રિજે, અગિઆર, દ્વિતિય ચતુર પદ તે કળ;

સોરઠ રચના થાય, ૫૬ ઉલટાવે દોહરા.

૧

સોરઠ સંપૂર્ણ રીતે ગેય નથી, પણ તેની પોતાની લખાવીને બોલવાની જે રીત છે તે રીતે બોલવામાં જ તેનું સ્વાભાવિકપણું સમાયલું છે.

૧.

જે બાત બમવાન, શુદ્ધિ અમારી ઉત્પ કરે,

૧

ધરીયે તેનું ધ્યાન, જ્ઞાન શક્તિ ઉરમાં બરે.

૧

૨.

જનની જલ્મુ ચૂરવીર, નર નાશન જલ્મીય ના;

વખાણશે તે વીર, રણથરો રજપૂતડો.

૧

ખડો ખડાદુર સવ, રણમાં રંગ મચાવશે;

કેસરીયાં કરીં ધાપ, તે ચૂરવીર રણધીર છે.

૨

ચળકે જ્યાં સમરોર, ધાવપડે ધોરપર ધણ;

વાળે સધળું વેર, તે ચૂરવીર રણધીર છે.

૩

બય મનમાં ન લગાર, દ્વિમતથી રણમાં ધસે;

કરવા પર ઉપકાર, તે ચૂરવીર રણધીર છે.

૪

૩

શબ્દકે રૂપીનો વિલાપ.

તરવરીઆ તોખાર, હૈયું ન કાટ્યું હંમલા;
જતાં રા ખેગાર, ગામતરાં ગુજરાતનાં. ૧

(ઠાં) ટલકે ગળ્લ છ મેર, જોખે ગરવાને ચટી;
કાગળ કાપી કોર, પોંજર કાઝયો પાણીએ. ૨

ગરવો મઠ ગિનાર, વાદગથી વાતું કરે;
જતાં ગ ખેગાર, ખરેખી ખાંજો નવ યયો. ૩

મો પદ મુજ આધાર, ચોમલોં કોણ મઠાવતો;
ગયા મકાવનદાર, જીવતાં જાતર બાગરો.

સ્વામી હોડો સંન્ય. (લછ) ખડમ ધરો ખેગાર,
જનપતિએ છાપેઓ ગરવો રાડ ગીરનાર.

ખાજીરામાં રામ, મકઠ આખો રાતીયો,
કુળમાં લાગે ખોડ, મગ્તા માન સંભારીએ.

માર શેર વદવાણ, બાગેલો બોગાવો વહે;
બોગવતો ખેગાર, બોગવ બોગાવા ધણી.

(લોહીકે ફુલ)

૧૧૪. (ક) સોરકાની રાહ. તાલ ચતુષ્જાતિ એઃ તાલ. મુ. ૪.

ૐ પુ મુ | મુ મ મ | રિ મુ પ | ગુ ગ પ મ | રિ | સ સ સ | સ રિ સ રિ | રી. સ |
ને ભા નુ બ ગ વા . ન બુ દિ અ . ૧ . રી હ દ ય ક રે .

ૐ ગ ગ પ મ | ગ મ ગુ રિ સ | રિ ગ રિ ગ | સ | સ સ | સા સ સ | સા |
ધ રી ચે . તે . ય . . ધ્યા . . ન ચા . ન ચ . . કિત હ ર માં ધ રે .

૧૪. ઉડિયાલા.

દોહરાનો ૧૩ માત્રાનો જે ખંડ (એટલે કે પહેલું ચરણ) છે તેને જ એ વાર લઈ, તેની પહેલાં એ માત્રા વધારવાથી ૨૮ માત્રાનો જે આખો પાદ થાય છે તેવા એ પાદથી ઉડિયાલો બને છે. તેમાં પ્રથમની વધારાની એ માત્રા મુકી છ પછી ત્રીજીથી ચતુર્થ માત્રાને અંતરે તાલ પડે છે.

માપ—૧ લો પાદ. ૨ + ૪ + ૪ + ૩ + ૨ + ૪ + ૪ + ૩ + ૨ = ૨૮ માત્રા } એ પાદનો આ-
૨ જો " " " " = ૨૮ " } ખો ઉડિયાલો.
કુલ માત્રા ૫૬

પાદસંધિ—દા, દાદા, દાદા, દાલ,દા; દાદા, દાદા, દાલ,દા, આવા એ પાદ.

નવોનમાપ—દૂ ચાચપ, ચાચપ થી કરે, ઉલ્લસો હપ પાદનો "

ઉદાહરણ—સૌ, સુસિદ્ધવરો રસસંગમદી, વિલિન યશે જો પ્રેમથી,

તો, પ્રતિભામય કવિતાતણુ, અંશુત વસે રમેહથી. ૧

જો, ગાયક કવિ એ પ્રેમથી, કાન્ત આનસર દુખશે,

તો, નાદશ્રવણઆન દનાં, મધુર ઝંઝુ ત્યા ફરશે ૨

(૨૧ મિત)

ઉડિયાલાનાં ઉવાલા, ઉવાસ, ઉલાસ, ઉલાલ એવા પણ ખીજ નામ છે આ વ્રત લોક પ્રચારમાથી હાલ જણ ગયું છે. તેથી એ વિષે ગાયન સંબંધી કોનો નિચાર કરવો ઉચિત ધાર્યો નથી, તોપણ હપયને અતે ઉડિયાલો આવતો હોવાથી તેમાં તેની માત્રાની હપની સરગમ આપવામાં આવશે.

૧૫. હપય—પટ્પદો.

હપય એ મિશ્ર વ્રત છે. એક શેલા અને તેની પછી ઉડિયાલો આવવાથી હપય બને છે. સંસ્કૃતમાં તેનું નામ પટ્પદો એટલે “ ૭ પદ કે ચરણવાળી ” એવું છે. એટલે કે શેલાવ્રતના ૪ ચરણો અને ઉડિયાલાના એ પાદ (એટલે કે આખો ઉડિયાલો) મળી કુલ ૬ પદ થાય છે તેથી તેનું નામ પટ્પદો કે હપય રાખવામાં આવ્યું છે.

માપ— } શેલા=૪ + ૪ + ૨ + ૧, ૧ + ૪ + ૪ + ૨ + ૨ = ૨૪ માત્રાનું ૧ ચરણ
 } ચાર ચરણની માત્રા (૨૪×૪=) ૯૬ એવાં ૪ ચરણ.
 } ઉડિયાલા=૨ + ૪ + ૪ + ૩ + ૨, ૪ + ૪ + ૩ + ૨ = ૨૮ માત્રાનું ૧ ચરણ
 } એ ચરણની માત્રા (૨૮×૨=) ૫૬ એવા ૨ ચરણ.

(५० ६० ५१०)

૧૧૫. (ક) લોકોમાં બોલાતી હપ્પની તહ.

ૐ ગ ગ ગ ગ | ગ ગ ગ ગ | રી રિ સ | સ સ નિં નિં | સા રિ ગ | રી સા |

(૧) અ શ ર છુ શ ર છુ અ ન ત સં . ત જ ન મ ત ત સે વે

ૐ નિં નિં પુ | નિં નિં નિં નિં | સા સ સ | સ સ ની | સ સ રિ ગ | રી સા |

(૨) બ ય બ જ ન બ ગ વં ત અ . ત ક લં બ પ દ હે વે

ત્રીજું ચરણ ૧ લા પ્રમાણે અને ૪ થું ચરણ બીજા ચરણ પ્રમાણે બોલવું.

ૐ ગ ગ | ગ ગ ગ ગ | ગુ ગ રિ | મુ મ મ મ | ગુ ગ રિ | રિ રિ સ સ |

(૫) પ્ર તિ દિ ન જ ગ પાળ ક પાળ પ્રભુ મળ્યા . જ વિ ખ

ૐ સા સ રિ રિ | નિં નિં | ની નિ સ | સ સ સ સ | રિ ગ રિ ગુ |

ગાળ હ ર (૬) વ દિ દી ન વા . થી દ લ પ ત ક હે

ૐ સ સ ગ રિ | રિ સ સા | સા સ સ સ |

જ ય જ ય જ મ જ જાળ હ ર

૧૬. અખાના છપ્પા.

આપાઈ કે જેઠરીના ૭ ચરણોથી અખાના છપ્પાની રચના થાય છે.

૧

ભાવાને શુ વળગે શુર જે રણમાં જીતે તે શર,

સંસ્કૃત બોલે તે શુ થયુ, (કાષ) પ્રાકૃતમાંથી નારી ગયું ?

બાવનનો સપજો વિસ્તાર, અખા જેપનમો જણે પાર. ૧ (માયા અંગ)

કવિ થીને અધકુ શું કબુ, જોતા નહીં જલ અણુઅણુ,

રાગ દેવની પુંજ કરી, કવી બાપાર જોડો આઠી,

તમો અખા શુ પામે લાભ, વાળે ગયો જમ અંતિ ગામ. ૨

પ્રાય મધ્ય આગ પંખાળ, પડિતે તેનાં યુથાં જાળ,

શ્લોક સુભાષિત મીઠી વાણ્ય, તેણે મોઢા કવિ અજાણ્ય,

કહે અખો મર્મ સનભ્યા પળે, સંસ્કૃતપ્રાકૃત કરી લખે. ૩ (પ્રપચ ૦)

- ખટ દર્શનના જુજવા મતા, મહોમાહે ખાધી ખતા,
એકનું માપ્યુ બીજે હણે, અન્યથી આપને અધકો ગણે,
અખા એજ અધારો કુવો, ઝમડો ભાગી કોમ ન સુવો. ૪ (વેનિદાં)
- પોતે હરિ ને જાણે લેય, કાઠી જોડો ગુરનો વેય,
સાપને ઘેર પરાણો સાપ, મુખ ચાટી ચાલ્યો ઘર આપ,
એવા ગુર ધણા સસાર, તે અખા શું મૂકે ભવપાર ૫ (ગુરં)
- પડ પચાવે પૂજે પાણુ, મનમા જાણે હું તે જાણુ,
આપે આતમ બારે ભમે, મૂરખ સામુ માઝી નમે,
ડાણા પડિત ચે આદરે, તે અખા ધાયું ડમ કરે. ૬ (જડમકિત)
- તિનકે કરતા પ્રેપન ધયા, જપ માળાના નાકા ગયા,
તીરથ કરો કરો ચામ્યા ચર્ણુ તોય ન પોતા હરિને ચર્ણુ,
કયા સુણી સુણી કૃટયા કાન, અખા તોર ના પુ બ્રહ્મજાન. ૭
- એક મૂરખને એની દેન, પચા એટના પૂજે દેન,
પાણી દેખી કરે સ્નાન, હુનસી દેખી તોડે પાન,
એ તો અખા જાકુ ઉતપાન, ધણા પરમેશ્વર એ ડરાની વાત ? ૮
- વ્યામ વેશ્યાની એકજ પેર, વિધા બેઠી ઉઠેરી ઘેર,
વ્યાસ કયા કરેને રડે, જાણે દ્રવ્ય અદૃશ્ય જડે
જે જાણે વાચ્યાની પેર, અખા જા ન વાચે પોતે ઘેર ? ૯ (કુમ્ભજન)
- તન તીરથ તું આતમ દેવ, સદા સનાતન જાણે બેર,
અકસરું અધિદેવત સદા, તે જાણે ટળે કાગી આપન
તીરથ મર્જન કીધુ અખે, જન્મ મગ્યુ ને તેને વિષે ૧૦ (આતમા)
- જાન કથી શુ કીધુ ધાટ, અંતર અવિધાએ વેધ્યા હાટ
અનુભવ કરે લારે એક આનમા, મુખ નિદા દીશે નહિ ક્ષમા,
અખા કર્યુ પણુ ન લઈ જાન, શુ શર આગળ માડયાતા કાન ૧૧ (ખાનદાની)
- જાનીની કવિતા ન ગણીય, કિરણ સર્વના ક્યમ વરણીય,
શબ્દ તણો છેડો ક્યમ યાગ, આકાશને ક્યમ તોડ્યુ જાય,
એવું વચન અલિંગી તણુ, અખા નહિ કોલ પર આપણું ૧૨ (કવિ અંગ)

૧૧૬ (ક) લોકિકે સહ માનુષીમતિ એકતાલ માત્રા ૮.

ૐ ગુ ગુ ગુ રી | સ સ સારી રિ | ની નિ નિ સારી | ગુ રી સારી |
બા પા ને શુ વ જ એ બૂ ર જે ર શુ મા જ તે તે શુ ર

એજ રીતે બાદીના ચરણો જોવાય છે ચોખ્ખા જેટલી રીતે આઈ સમય તેટલી
રીતે આ હખા ગવાઈ શકશે, પરંતુ તેમ ગાવાની રીત નથી

૧૭. કુંડલિયો.

કુંડલિયો એ દોહરા અને રોલાના ત્રિઅષ્ટુથી થાય છે. પ્રથમ દોહરાનાં પ્રાચીન વ્યવસ્થા પ્રમાણે બે પાદના ૪ ખંડો (એટલે કે હમણાં આપણે જોને ચાર ચરણો કહીએ છીએ તે) ૨મી દોહરા પૂરો કરવો; પછી રોલાદ્વત્તનાં ૪ ચરણો રચવાં, તેમાં રોલાના પ્રથમ પાદની શરૂઆતમાં દોહરાનો એથો ખંડ (પાદ—ચરણ) ને હોય તેજ મુકી દેવો, અને પછી રોલા પૂર્ણ કરી, તેના એથા પાદને અંતે, દોહરાનો શરૂઆતમાં ને શબ્દ હોય તે મુકી દેવાથી, શબ્દોનો યોગીક કુંડાળા જેવી રચના થશે. એજ કારણથી આતું નામ કુંડળી કે કુંડળીયો પડ્યું છે.

માપ—માત્રા ૧૪૪=દોહરા આખાની માત્રા ૪૮+રોલાનાં ૪ ચરણોની માત્રા ૯૬ .
તાલ દોહરામાં દોહરા પ્રમાણે અને રોલામાં રોલા પ્રમાણે આપવા.

ઉદાહરણ—(૧) કુંડલિયો કરતાં કરો, પ્રથમ દોહરા એક; } દોહરા.
(૨) હેના એથા ચરણને, ઉલટાવો ધરી ટેક. }

(૩) ઉલટાવો ધરી ટેક, ૨થો તે રોલા વૃત્ત બે, } રોલા.
(૪) દોહરા રોલાથીજ બને, ખટ પદતું વૃત્ત તે;
(૫) ફુલા પ્રથમનો શબ્દ લખે અંતે કુંડલિયો,
(૬) કુંડળ રચના થકી, કહે સોજન કુંડલિયો. }

આ વૃત્ત પશુ અતિશય ભોક્ત્રયલિત છે, અને તેની બોલવાની ઢબ અમુક હરી મુકેલી છે, જેથી તે ઢબ પ્રમાણે સરમગ આપવામાં આવે છે. કવિ દયારામે “મનપ્રબોધ બાવનો” માં જે કુંડળીયા રચેલા છે તેમાં “દોહરાનું ઉત્તરાર્થ, રોલાદ્વત્ત અને આખો દોહરા” એવું માપ જોવામાં આવે છે.

૧.

- (૧) સત્તારૂપે સર્વ તું, વ્યાપક જગ વિલસંત,
- (૨) માયારૂપ વિવર્તના, અધિષ્ઠાન સુખકંદ;
- (૩) અધિષ્ઠાન સુખકંદ, બહા સર્વાતર્થાભિ,
- (૪) કથારૂપે સર્વ, રથજે તું દેખે નામી,
- (૫) હો કુટરથ અનંત, સર્વના આત્મારૂપે;
- (૬) સચ્ચિદ ધન આનંદ, એક તું સત્તા રૂપે.

૨.

નહિ ડાલે જો નાગ તો, નાહ વશીનો નાદ,
જંગમ જન સ્થિત થાય નહિ, શુશ્ણુ કવિતાનો સ્વાદ,
શુશ્ણુ કવિતાનો સ્વાદ, અગદ માદ્ય નહિ ડાલે,
નહિ કવિતા તે દામ, બરાબર બકરો બોલે,
કહે કવિ દસપતરામ, નામ ધિક્ષ બોલુ બોલે,
ધિક્ષ વગી વાનાગ, નામ શુશ્ણુ જો નહિ ડાલે. ૧

(૩૦ ૬૦ ૩૦)

૧૧૭ (ક) લોકોમાં જે રીતે બોલાય છે તે રીતે.

ૐ ગુ રી | ગુ ગુ | રી સ સા | રી ગ ગ | રિ રિ સ સ | રી રિ |
(૧) સ સા ર પે મ વં તુ વ્યા પ ક જ ગ વિ લ મ ત

ૐ નૌ નૌ | સા સ સ | ગુ રિ ગુ | સ ગુ રિ | રિ સ સ સ | સા સ |
(૨) મા યા ર પ વિ વ ર્ત ના અ ધિ ય ન સુ ખ ક દ

ૐ ગ ગુ ગ | ગ ગ ગ ગ | રી રિ સ | સ સ નૌ | સા રિ ગ | રી સા |
(૩) અ ધિ કા ન સુ ખ ક દ જ ન સ ર વ્યા ત ગ મા મી

ૐ નૌ પુ | નૌ નૌ | સા સ સ | સા નૌ | સા રિ ગ | રી સા |
(૪) ર દા ર પે સ વં સ્થ બે તુ દે બે ના મી
(૫) સ ચિત ધન આ ન દ એ ક તુ સ વા ર પે

ૐ ગુ રી | ગુ ગ ગ | રી રિ સ | સ સ નૌ | સા રિ ગ | રી સા |
(૫) છા કે ર સ્થ અ ન ત સ વ ના આ આ ર પે

૧૮. ચંદ્રાવળી. (ચંદ્રાવલી, ચંદ્રાવલી).

આપણા દેશમાં આ વૃત્ત સ્ત્રીઓમાં બહુ પ્રિય થઈ પડેલું છે. વાસાવડના કવિ કાલી-દાસનું બનાવેલું મુવાખ્યાન આ વૃત્તમાં જ છે, અને તે સ્ત્રીઓમાં છૂટથી ગવાય છે, એની રચના ચરણાકુળ અને દોહરાના મિશ્રણથી ચઢેલી છે. આ વૃત્તમાં ૮ ચરણો છે એમ ગણીએ તો ૧ હું, ૩ જુનું, અને ૫, ૬, ૭, ૮ એ ચરણો ચરણાકુળનાં અને ખીજું તથા ત્રીજું ચરણ, દોહરાના ખીજા ચરણનું રચવાથી ચંદ્રાવળી થાય છે. અથવા ચંદ્રાવળીનાં ૪ ચરણો છે એમ ગણીએ તો ૧ લા ચરણનો ૧ લો ખંડ ચરણાકુળના એક ચરણનો, ને ૨ જો ખંડ દોહરાના ખીજા (સમ) ચરણનો રચી, બે ખંડનું એક ચરણ રચવું, એવાં બે ચરણો બનાવી પછી ચરણાકુળ આખો રચવો, ને તેનાં ચરણ તે ચંદ્રાવળીનાં ૨ ચરણો છે એમ ગણવું. આમાં કુંડળીયાની મારક શબ્દોની કુંડળી થાય છે, તે એવી રીતે કે, છેલ્લો ચરણાકુળ લાવતી વખતે તેમાંના પહેલા ચરણમાં તેની પૂર્વના દોહરાના ચરણમાં આવેલા શબ્દોનું સુઝી દેવા અને છેલ્લા ચરણમાં, ચરણાત્મક ચરણાકુળનું પહેલું ચરણ તે ને તે જ શબ્દોમાં મુકી દેવું. જેમકે—

૮ ચરણો.	કેનું ચરણ !	માપ.	ઉદાહરણ.
૧	ચરણાકુળનું	૪+૪+૪+ગગ	પ્રથમ ચરણ ચરણાકુળ લાવી, } ૧ હું ચરણ.
૨	દોહરાનું સમચરણ	૪+૪+૨+છ	દ્વિતી ખીજું પદ આણું; }
૩	ચરણાકુળનું	૪+૪+૪+ગગ	બે દ્વિતીનાં રચી બે ચરણોને, } ૨ જુનું ચરણ.
૪	દોહરાનું સમચરણ	૪+૪+૨+છ	પછી કુંડળી કરી બચું; }
૫	ચરણાકુળનું	૪+૪+૪+ગગ	પછી કુંડળી કરી બચી રચોને } ૩ જુનું "
૬	"	"	ચરણાકુળ પદ ચાલે તથા તે, }
૭	"	"	૨૫ ચંદ્રાવળી કુંડળી લાવી, } ૪ હું "
૮	"	"	પ્રથમ ચરણ ચરણાકુળ લાવી }

કુલ માત્રા, ૧૧૮

નાગર કવિ રેવાસદર કૃત કૃષ્ણલીલા વગેરે કાવ્યો ચંદ્રાવળીમાં છે, તે ખ્યાનમાં લેવા જેમ છે. જ્યાં જ્યાં ચરણાકુળનું ચરણ આવે ત્યાં ત્યાં ચરણને અંતે બે ચરણો બદલે ત્યાંક લગુચર કે ચરણપુ પછી જેવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓમાં કાળીદાસ કવિના મુવાખ્યાનના ચંદ્રાવળી ગવાય છે તેમાં ચંદ્રાવળી પૂરો ચરણ કે પછી " જયજય વૈકુંઠરાય " એ ૨૬ ઉમેરવાનો આસ જેવામાં આવે છે.

૧.

- (૧) સુધર સુધર ના તું સુધરીને, (૨) સુધા મૌ સસાન,
 (૩) આગમ વિપ તઠ ઉચમ ઝપી, (૪) કા ન જમે કસાર,
 (૫) કા ન જમે કસાર સરસ તે, (૬) તુલિત મરે સિદ વર્ગ વન્મ તે,
 (૭) કાદે દલપત દિલ દીપ કરીને, (૮) સુધર સુધા ના તું સુધરીને ૧

૧૧૮. (ક) ઓઓમાં દ્રુવાધ્યાનની જે તદ અવાય છે તે તદ
 રામ બીમપક્ષાસી ભિમિત મનામી ચતુશ્વજિતિ એકતાલ આત્રા ૪.

ૐ નિ નિ નિ નિ | સ સ સ સ | સ ગ ગ ગ | મુ મુ | ગુ મ પ | મુ ગ રિ | સુ સ |
 સુ ધ ૧ સુ ધ ૨ ન ૨ તુ • મુ ધ શી ને સુ ધાર તુ શ સા ૨

ૐ પુ પ પ | પ પ પ પ | મુ પ પ | પુ પ મ | ગુ મ પ | મુ ગુ | મુ મ |
 આગ સ વિ પ ત ઝ ઉ ચ મ રૂ પી • કા ન જ મે ક સા ૨

ૐ મ પ પ પ | પુ પુ | મ પ પ પ | પ પ ધ પ | મ મ મ પ | પુ મ ગ | સ ગ ગ ગ |
 કા ન જ મે ક સા • > સ ૨ સ તે તુ રિ ત મ રે ન ૨ વા • શી ૫

ૐ મ મ પુ | સ પ પ પ | પ પ પ પ | મ પ પ પ | પુ ધ પ |
 ર મ તે ક હે દ લ પ ત દિ લ દી • મ ક શી ને •

ૐ મ મ મ પ | પ મ ગ ગ | સુ સ ગ | ગ મ મ પ | ઓહુ ઓરી પગી આ
 સુ ધ ૨ સુ ધ ૨ ન • તુ સુ ધ શી • ને • પ્રમણે વસણ લેવુ

ૐ ગુ મ પ | મુ પ મ | મુ રિ | સુ ગ |
 જે જે • તૈ ક ક રા • શી •

૧૧. આર્યા-ગાથા પ્રકરણ.

"સંસ્કૃતપ્રાકૃતકાળના આરંભનાં સૈકાંમાં પ્રથમ માત્રાગેય પદ્યરચના ઉત્પન્ન થઈ. એ સમયની સરૂઆતમાં મહાભારત અને રામયણની પેઠે જેને પ્રબલિય સાહિત્ય કહી શકાય એવા બૌદ્ધ અને જૈન આગમો રચાયા તેમાં ગાથા પ્રથમ દેખાવ આપે છે. મુનિકાળના સંસ્કૃતનો પ્રધાન છંદ એવો અનુષ્ટુબ-ચ્છેક છે, તેવો તે પછીના પ્રાકૃતકાળનો પ્રધાન છંદ ગાથા છે. સાતવાહનની ગાદાસચ્ચર્ડ અને વાદ્યપતિનો મલદલ્લો જેને ગાથામાં જ છે. ગાથાની વિકૃતિઓ પછીથી ઉદ્દગીતિ, ગીતિ, ઉપગીતિ અને આર્યાગીતિ એ ચાર રૂપે થઈ. પ્રવરસેનનો સેતુબન્ધ ગાથાની વિકૃતિ જે આર્યાગીતિ તેમાં રચાયેલો છે. ગાથાની ઉક્ત ચારે વિકૃતિઓ, તેમનાં નામમાં સમાવશા સંકેત પ્રમાણે પાદ્ય કરતાં ગેય તરીકે વધારે વપરાઈ હશે."

આર્યા-ગાથા અને તેના ઉપર કલા તે ૪ વિકારોના શુદ્ધ શુદ્ધ બે હજાર બેગે પિગળોમાં આપ્યા છે, કે જે તે બધા ભણવાની અન્ને જરૂર નથી. આર્યા મૂળે બે વિષય ચરણોનો છંદ છે, એ ચરણને દલ એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. એટલે કે બે દશેધી આર્યા બને છે, પરંતુ આ તમ્હના કેટલાક પિગળકારોએ આર્યાનાં ૪ ચરણો કલા છે તે બુદ્ધ ભણે છે. એ પિગળોમાં જેને ચરણો કહે છે તે મૂળે તો યતિઓના ભેદ છે, અને એ યતિના વિભાગથી દરેક દલના બે બે ખંડ પડે છે. એવા બે દલમાં મળી કુલ ચાર ખંડ પડે તેને ૪ ચરણો કહેવામાં આવે છે તે અચોગ્ય છે. આર્યાના નમ્રમ બેદા તે સંસ્કૃત, માગધી અને મરાઠી ભાષામાં વપરાતા જેવામાં આવે છે. શુભગાતી ભાષામાં આર્યા, ગીતિ અને આર્યાગીતિ એ ત્રણનો વપરાસ ધણી વખતે થાય છે તેથી એ ત્રણના દરેક દલોમાં અને તેના યતિખંડોમાં કેટકેટલી માત્રાઓ આવે છે તે નીચેના ક્ષેત્રમાં આપીએ છીએ.

નામ.	પર્યાય નામ.	પ્રથમ દલ.		બીજું દલ.		કુલ
		૧.યતિ ખંડ ૨.યતિખંડ ૩.યતિખંડ ૪.યતિખંડ	(૧ ચરણ) (૨ ચરણ) (૩ ચરણ) (૪ ચરણ)	(૧ ચરણ) (૨ ચરણ) (૩ ચરણ) (૪ ચરણ)	નામ	
૧. આર્યા.	ગાથા, ગાદા,	૧૨	૧૮	૧૮	૧૫	૫૭
૨. ગીતિ.	ઉદ્દગાથા, ઉગ્ગાદા,	"	"	"	૧૮	૧૦
૩. આર્યાગીતિ.	રકષક, ખધા, સાહિની,	"	૨૦	"	૨૦	૧૪

આર્યા, ગીતિ અને આર્યાગીતિના માપનો કાઢો.

$$\begin{array}{l}
 ૧. આર્યા—(૧ હ ચરણ) ૪+૪+૪+૪=૧૨. (૨ હ ચરણ) ૪+૪+૪+૪+૪+૪=૧૮ \\
 (૩ હ ચરણ) " =૧૨ (૪ હ ") " + " + " + " =૧૫ \\
 \hline
 ૨૪ + ૩૩
 \end{array}$$

$$\begin{array}{rcl}
 ૨. ગીતિ—(૧, ચરણ & , & =૧૨ (૨ જીં ચરણ) ૪+૪+જ+૪+ગ=૧૮ \\
 (૩, ,) & , & =૧૨ (૪ જીં ,) & , & =૧૮ \\
 & & ૨૪ + & & ૩૬
 \end{array}$$

$$\begin{array}{rcl}
 ૩. આર્યાગીતિ—(૧, ચ૦) & , & =૧૨ (૨, ચ૦) , , + , + , + , + ગ = ૨૦ \\
 (૩, ચ૦) & , & =૧૨ (૪, ચ૦) & , & = ૨૦ \\
 & & ૨૪ + & & ૪૦
 \end{array}$$

આ પ્રમાણે દરેકનાં માપ છે. એ માપમાં જે ચર ચાર માત્રાઓના ગાળા બતાવવામાં આવ્યા છે તે ૪ માત્રાના સમૂહનું જ ગણ્ય એવું નામ રાખ્યું છે. ચાર માત્રાનાં પ્રસ્તાર ભેદથી (૬૬, ૧૧૬, ૬૫, ૧૧૧ અને જગણ ૧૬૧ એ) જે પાંચ રૂપો થાય છે, તેમાંથી જગણ બાદ કરતાં બાકી જે ચાર રૂપો રહે, તેમાંથી ગમે તે ૧૫ જ ગણમાં સમજી સેતું ઉપરના ૩ હંદોના માપમાં જ્યાં જ્યાં જ ગણ આવે ત્યાં ત્યાં જે જગણ ન લવાય, ને તેને બદલે ચાર લધુ (જ ગણનું ચોથું ૧૫) લવાય તો પચુ આસે એવો નિયમ છે. આ બધા હંદોમાં ચાર ચાર માત્રાએ તાલ પડે છે, તેથી ગાયનને ચાટે બહુજ અનુકૂળતા થઈ પડે છે; આમાંના ૪ થો ખડ માત્ર ચાલુ તાલમાં થડકાવ છે, કેમકે તેમાં પ્રથમ ચાર માત્રાનો ગાળો આવ્યા પછી પાંચ માત્રાનો ગાળો આવે છે, કે જે ગાયનમાં અનુકૂળ થઈ પડતો નથી, ને તેથી તે સપૂર્ણ ગેય (માછ સકાય તેવો) નથી; જોયો એના ઉપર લક્ષ જતાં પછીથી ગીતિ, આર્યાગીતિ (કે જે ગેય રૂપે છે) રચાઈ હેતુ એમ લાગે છે.

૧. આર્યા—ગાયના પાદસંધિ અને ઉદાહરણ.

પાદસંધિ—(૧) દાદા, દાદા, દાદા, (૨) દાદા, દાદા, લદાલ, દાદા, ગા;
(૩) , , (૪) દાદા, દાદાલ, દાદા, ગા.

જરીજમાપ—જાજજ, ઘૂળીં જજ, લદલ; જગ પ્રથમ દસે દસેજાં લો આર્યા;
ચાચચ, ઘૂળીં જજ, લજગા; બીજું દસ તો થશે આર્યા.

ઉદાહરણ—પાંચ ચગણ પછીં લાવો, પછી જગણ કે ચતુર લધુ લાવો.

પછી ચગણ ચર લાવી, આર્યા કેઈ પ્રથમ દસ તો. ૧

પાંચ ચગણ પછીં લધુ છે, એક ચગણ પછીં ચર અંતે લાવો;
બીજું દસતો થાયે, આર્યા-ગાય તણુ ગાઓ. ૨

હાલસ અણદસનાં, જે યતિ અથવા યતિપદ પ્રથમ દસે,
દ્વિતિય દસે પછુ યતિ જે, હાલસ પંદર કથ તથા તો. ૩

૨. ગીતિના પાદસંધિ અને ઉદાહરણ.

પાદસંધિ—(૧) દાદા, દાદા, દાદા; (૨) દાદા, દાદા, લદાલ, દાદા, ગા;
 (૩) " (૪) "

નવીનમાપ—ચાચચ, વળોં ચચ, લદલચ; ગા એવાં ૬૫ દ્યો જ થી ગીતિ.

ઉદાહરણ—આર્યાનું દલ પ્હેલું, તેવું દલતો ઓળું રચી કરજો;

ગીતિ સુંદર ગાજો, બે દલમાં મળોં ચતુર પદો રચજો. ૧

(૩). આર્યાગીતિના પાદસંધિ અને ઉદાહરણ.

પાદસંધિ—(૧) દાદા, દાદા, દાદા; (૨) દાદા, દાદા, લદાલ, દાદા, ગાગા;
 (૩) " (૪) " "

નવીનમાપ—ચાચચ, વળોં ચચ, લદલચ; ગા એવાં ૬૫ દલેજ આપાં ગીતિ.

ઉદાહરણ—ગીતિ દલ અતે ગુરૂ; લાવી રચજો તમેજ આપાં ગીતિ,

અરચારે છે તાલો, સુંદર ગાયન કરે જ તો ના બીની. ૧

આર્યા અને આર્યાગીતિના કરતા ગીતિ સર્વાંગે સંજીતાતુકુળ છે; કેમકે આર્યાનો ચોથો પાદ-ચરણ તાવના થકામ છે, તો વળી આર્યાગીતિના સમ (૨-૪) ચરણોમાં એક ગુરૂના વધાગથી, જોઈએ તે કરતા વધારે લખાણ થાય છે.

૧. (ગીતિ.)

નમું નમું નમું નમું નિત્યે, નિર્મલ મનથી નમું તને દેવા.

દિવ્ય જિતા પ્રભુ તારી, ધન્ય અનુસરી સદા કરે સેવા. ૧

મગને યદગણ રચના, રચિ છે સુંદર આતી ચમત્કારી,

નિશ્ચલ નિયમો બાધી, અતિશય સત્તા તમેજ વિસ્તારી. ૨

જપા નવ બાસે દિન મણિ, નિશ્ચયથી યદગણ હુતાસ નવ બાસે;

બાસે ધન્ય સદા ત્યાં, તે યકિ ત્રિશુવન પ્રદીપ્ત અતિભાસે- ૩

જે યકો ઉદ્ભવ જગનો, જેણે કરીને પ્રકાશને પામે;

જેમાં જઈ વિરામે, જે તણીં કરણા દિસે સદા ધામે. ૪

સર્વેશ્વર સર્વાત્મા, સમિચ્છ ધન સ્વાર્થો સન્મતી ઘાતા;

ધાતા ત્રિશુવન ત્રાતા, સર્વાતર્થાંધિ વિશ્વવિદુ માતા. ૫

૧૧૯ (ક) ગૌકિ નાદ. ગરેમ અનુધનતિ એતાય, ગાયા ૪.

ૐ પ પ નિ નિ | નિ નિ નિ ધ | ની સૃ | પુ નિ નિ | નિ ધ મ નિ |
નુ નુ ન મં નુ મુ ન મં નિ લે નિ મં સ મુ ન થી .

ૐ ધ પુ ધ | મ પ ધ | નિ મ્ નિ ધ પુ | રી મ મ | પુ ધ પ | મ ગ ગ રિ |
નુ મં ત ને દે . વા દિ બ્ધ પિ ત્તા ધ બુ ત્તા . રી .

ૐ રી મુ | પ પ સ સ | રિ નિ ધ પ | પ ધ મ ગ | રી |
પુ મ્તા અ નુ સ રી સ દા . ક રૂ . સે . વા

૧૨૦ (લ) ના ગામગો અનુધનતિ એતાય ગાયા ૪

ૐ ધ ધ ધ ધ | ધ ધ ધ ધ | ધ પ પુ | મુ મ મ | મ મ મુ મ્પ |
ન મ ન મ નુ મં ન મ નિ . લે નિ મં સ મુ ન થી .

ૐ મ ગુ રિ | નિ રિ ગ મ | ગુ રી ગ ગ | ગુ મ ગ | રી મ નિ |
નુ મં ત ને દે . વા દિ બ્ધ પિ ત્તા ધ બુ ત્તા રી

ૐ સ રિ ગુ | ગ ગ મ પ | મ ગુ રિ | નિ રિ ગ મ | ગુ |
પુ મ્તા અ નુ સ રી સ દા . ક રૂ . સે . વા

૨૦. મરાઠી સાલ્હી. (મહોટો અને ન્હાની.)

મહાગદ્ય ભાષાના સાહિત્યમાં સાખીના વપરાસ થયો છે. ગુજરાતી કવિતામાં પણ તેનો ઉપયોગ થવા આવ્યો છે. એ સાખીના બે પ્રકાર છે. ચાર ચરણની અને બે ચરણની ચાર ચરણની સાખીમાં પહેલા બે ચરણો હોય છે તેને બે ચરણની સાખી કહેવાય છે, જેથી પ્રથમ ચાર ચરણની મહોટી સાખીનું માપ આપીએ છીએ.

માત્રાચિમાગ-(૧ ક્ષેત્રે ૨ જી ચરણ) ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪

પાદસચિ- , દાદા, દાદા, દાદા, દાદા, દાદા, દાદા, દાદા

માત્રાવિભાગ—(૩ યં ૨૦) ૪ + ૪ + ૨ . (૪ યં ૨૦) ૪ + ૪ + ૪ + ૨

પાદસંધિ— „ દાદા, દાદા, ગા, „ દાદા, દાદા, દાદા, ગા,

નવોનપાંપ—૭ ચ ગણ, દગ બે, પદ ચચગા પદ; ચચચગ પદથી સાખી.

ઉદાહરણ—(૧) ચચચચ ચતિ ચચદગ એવાં પદ બે રચિ સાખી કરજો;

(૨) તૃતીય પદે ચચગા ને લાવી, ચોથે ચચચગ ધરજો,

(૩) મહોટી સાખી એ, (૪) મધુરી ગાયન માંહી તે.

૧

આ આ ચરણની સાખીને મહોટી સાખી કહે છે. ન્હાની સાખી મહોટીનાં બે ચર-
ણથી બને છે. સાખીનો ઉપયોગ મુજરાતના નાટકોમાં પણ થાય છે. એની રચના સર્વાંશ
ગેય છે. ચાર ચાર માત્રાએ તાલ પડે છે, તેથી એકતાલ, લાવણી, ત્રિતાલમાધી ગમે તે
તાલમાં ગવાશે.

સાખી મહોટી.

૧.

મુખ્યાંને મુખદાતા મુદર, દે વિનોદ દુખી જનને,

શુભતાં મનને પુનિત કરીને, તન્મય તુરત બનાવે;

અતિશય મધુર એ, ગાયન વાદન ગ્ધાનિ હરે.

૧

ગગા નદી તે સાગર મૂકી, કૃપે પડવા ધાયે;

શબ્દ પુનમની ચંદ્રકળા તે, ગત મુખમા જાયે,

તેવી છંદ વૃત્તિ, નિત્યે નીચ પધે વહેતી.

૨

(૨૧ મિન.)

૨

શેલડી કેરો પાડ મુરછ, પ્રેમ ચક્રી સમજાવે,

શેલડી નામે મુખમાં પાણી, વેહેતું વેહેતું આવે,

એવી મીઠી એ, મુખકર શેલડી દીડી એ.

૧

રસ બોમાંથી મીઠો બેએ, એ શુભ મારે લેવો,

કડવો ને કા શબ્દ ઉચારે, તે મારે તથા દેવો,

એ શુભ શેલડીનો, મધુરી દરખ વેલડીનો.

૨

ગુર્ધ મોગરો જ્યાં લાંથી તે, સુવાસ બેની લે છે,

જર્જો તે સ્વલ જનને પદ્મિલ, ફૂલી ફૂલી દે છે,

એવાં શુભર છે, તે સૌ જનને મુખકર છે.

(૨૫ હોડમા.)

૧૨૨. (કે) દક્ષિણમાં સર્વ સાધારણ ને રીતે ગવાય છે તે રીતે.

રાગ ભેગી આસા તાવ ચતુશ્રમતિ એકતાલ, માત્રા ૪. અથવા ધ્રુવાળીમા

ૐ ધં ધં ધં | ધં ધં ધં | પુ પુ | ધં ધં નિ નિ | ધં ધં પ | પ ધ મ મ | પ ધં પુ |
સુ ખી યા ને સુ ખ દા તા સુ . ૬ ૨ દે વિ નો . ૬ ૬ ખી ન ને

ૐ મ મ મુ | મ ગ રિ સ | રિ મ મ મ | મ્ પ પુ | પ ધં ધં | ધં ધં ધં | મ ધં પ મ |
શુ શુ તા મ ન ને . પુ નિ ત ક ની . . ને ત . અ ય તુ ર ત બ ના . વે .

ૐ ગ રિ સ સ | રિ મ મ પ | ધુ પ | મ ધં પ મ | ગ રિ સ સ | સ પ વ મ | મુ રિ સ | ગ રિ સ સ |
અ તિ શ ય મ હુ ૩ . એ ગા . ય ન વા . ૬ ન ગા નિ ૬ ૨ . . .

સાખી નહાની

પ્રાણનાથ પરમેશ્વર તમને, ભજ્યે સહજન હંદ,

જદે છે પ્રભુ શુદ્ધ ભાવથી, પામે છે આનંદ. ૧

દીન જનોના પ્રભુ ખાલક હો, તારક હો જમદીસ,

એકલુષ્ઠિક સુખ પ્રાપ્તિની, દેશે શુભ આશીષ. ૨

અવગણના અપરાધ આમારા, પ્રભુ લક્ષે નહિ વેશે,

લાભ તમારા શુભ દર્શનનો, પ્રસન્ન થઈ પ્રભુ દેશે. ૩

(પ્રાર્થનામાળા. ૨)

૧૨૨. (કે) દક્ષીણમાં રીતે બોલાય છે તે રીતે. રાગ ખીલ. તાલ ચતુશ્રમતિ એકતાલ માત્રા ૪.

ૐ સ મ મ મ | ગ રિ સ સ | રિ મ મ મ | ગ રિ સ રિ |
પ્રા . શુ તા . ધ પ ૨ એ . ચ ૨ ત મ ને .

ૐ નિ નિ ની | નિ નિ સ રિ | રિ મ ગ રિ | સા ગ રિ |
મ હ ચે સ હ જ ન ૩ . . . ૬ . .

ૐ નિ નિ ની | નિ નિ સ રિ | રિ મ ગ રિ | સા |
મ હ ચે સ હ જ ન ૩ . . . ૬

(સ્વ). મોટી સાખીનાં પદ્યોં ને ચરણો ને રીતે બોલાય છે તે રીતે પણ આ સાખી ગવાય છે રાગ ભેગીઆસા. તાવ ચતુશ્રમતિ એકતાલ અથવા ધ્રુવાળી.

૨૧. દિંડો.

દિંડો મૂળ દક્ષિણી સાહિત્યમાંથી આપણા પરિચયમાં આવેલી છે. તેની રચના પણ બહુ સુંદર અને ગેયપૂર્ણ છે. તેનાં ચાર ચરણો છે. દરેક ચરણમાં ૧૯ માત્રાઓ નીચેના વિભાગથી આવે છે.

માત્રાવિભાગ— ૩ + ૬ + ૩ + ૩ + ૪ = ૧૯ માત્રા.

પાદસંધિ—દાહ, દાહ દાહ; દાહ, દાહ, ગા ગા.

નવોનમાવ—તિતિતિ તિતિ ગગ મળો, ચતુર પાદ દિંડો.

વદાહરણ—દિંડો પ્રતિપદ પતિ, નવ દય કલના તો,

ત્રિ,ખટ, ત્રય, ત્રય વર્ગો, અંત માગ ત્યાં તો;

પ્રથમ ત્રણ કલ પછો, ખટપટ પર તાળો,

ચતુર પાદ તણી, દિંડો સરસ ભાવો.

૧

આમાં પ્રથમની ૩ માત્રા મુકી બોધી માત્રાથી માડી છ છ માત્રાએ તાલ આપી ઘટરા તાલમાં ગવાય છે; એ ગાતી વખતે ઉપાંચ ગુરને કુલ ૬ માત્રા મુકી લખાવવામાં આવે છે, ને છેલ્લા ગુરને ત્રણ માત્રા મુકી લખાવી તેની સાથે આદરબની ત્રણ માત્રાએ લઈ તાલનો ગાળો પૂરો કરાય છે. દિંડો સર્વતોમુખ જે રીતે ગવાય છે તે રાહ સારી છે તેથી તેની જ સરગમ આપીએ છીએ.

૧.

નમું સદ્વિદ્યન એક અનાથતા, નમું વિશ્વંદર વિશ્વના નિયંતા,

નમું સર્વ સાક્ષી સત્ય મુક્તિદાતા, નમું મંગલમય ભક્તજન ત્રાતા.

૧

(ઉપર પ્રાર્થનાભાળા.)

૨.

પીતિ પ્રેમ વડું જય જય જય વાણી, બર્યા પ્રેમ યકો પવન આભ પાણી;

શીતલ પ્રાણ સાંધ આપતો ગભીર, સુરજ ચન્દ્ર તણો પ્રેમ શો ગભીર ।

૧

પિતા પુત્ર માત ખની ને સસાર, દિસે પ્રેમવટે દોપતો ઝમાર;

તુટયો પ્રેમ ફોટી જય છે સસાર, પરબહતણી યોગના અપાર ।

૨

પશુ પ્રાણી સમુદ સંઘમાં ફરે છે, વિવિધ ઘાટ તણી યોગના કરે છે,

મનુષ્ય જીવ મનુષ્ય જીવશું તણાવ, પ્રકટ પ્રેમ । તારી કલ્પના જણાવ.

૩

પ્રિયા પ્રિતમતણે કઠ લીન ચાપ, પિતા મઠ વિરે બાવડો ભગ્ય,
 બિન દામ બિન બિન રૂપ ભાસે, બધે પ્રેમ ! તું જ એકલો પ્રકાશે. ૪
 નથી દુ ખ ભેદ, પ્રેમ ! સકિત તારી, નિમિર દુ ખ પ્રેમ તેજ દે વધારી,
 બધે પ્રકારૂપ મલ પ્રેમ બાપ, કૃતિ રીતિ અતિ બિન ના પ્રમાણ ૫

(મણિલાલ નવુભાઈ)

૩

ઉપ કાગ દિવસ-નાથને જગાડે, કમલ-વૃદ્ધ ખિલવે, બમરને રમાડે,
 પ્રકૃતિ પૂર્ણકળા જગૃતિમા ખીસે, તેની પૂરે હૃદયે રગ રસ તું ઝીસે ૧
 મધુરિ હરિ શીત સમીર તુજ વહેથી ! કિરણ કળા ચંદ્રિકાશિ અમિ ઝરેશી !
 તલપિ તનપિ જગાળ તુજ પ્રતાપ દાખે ! અકળ આહુનિ તવ ગમ પ્રમાર્થે ભાખે ૨

(હરિલાલ દુવન કુલવિહારમાંથી)

૪.

મોહ દદ મડિ જય કયા હડી તું ? તણ ડાળ પખિ બાળ છે હજી તું !
 કાલું કિતકિતાપ ગાન સાજ વાણે ! વિવિધ વરણુ મેન ચરણુ કા ન માણે ૧
 મધુર મોહ-સગ ચચ શૌ તુજ શોભે ? ચા-મુરસતા-વિસ્તારિ મિથ ભોભે !
 કરી સુખન રસ પ્રેમયા રસિ નાપુ, મુજ વિચાર હૃદય તેહ સદા રાખુ !!! ૨
 પ્રેમના પાખ, વાક, વાકિ, રગ-બીની, કર-રપર્સથી સ-પુલક, પોત-ઝીણી
 તે ઉતકંઠિત મુજ કલથુ લપેગી, સદાકાળ હું હુકાગી રાખુ તેથી !!! ૩

(બાળપદ્મી કુલવિહાર)

૧૨૭ (ક) ઝિડી જે રીતે બોલાય છે તેજ રાહ રામ કારી જીણા, તાલ દાદરો મારા ૬

ઐ ગ ગ રિ | રિ ગ મ પ પ ધ | મ પ મ ગ રિ ગ | સ રિ ગ મ ગ રિ | સુ |
 ન મુ . સ ચિ દ ધ ન એ ક અ ના . ધ . . . તા
 ન મુ . રિ ચ . બ ર વિ ચ ના . નિ ય તા
 ન મુ . મ ગ લ મ ય બ કા જ ન ના તા

ઐ મ ગ મ | પુ પ પુ પ | પ ય મ પુ ધ | સ નિ ધ પ મ ગ | મુ |
 ન મુ . સ વ સા ક્ષી સ . ત્ય મુ કિ દા તા

૨૨. અંજની ગીત.

આ ગીત દક્ષિણ તરફ બહુ વપરાય છે. યુજરાતી ભાષામાં પણ તેનો વપરાશ થતો જાય છે. એની રચના અને રાહ એ બંનેની સંકલના બહુ સુંદર થયેલી છે. એનાં ચાર ચરણો છે, તેમાં પ્રથમ ૩ ચરણો ચરણકુળનાં આવે છે, અને ચોથું ચરણ ૧૦ માનાનું, તેમાં અંતે ગુરૂ આવે છે. ચરણકુળના પદને આતે એ ગુરૂ આવે છે તેને બધ્યે એક ગુરૂ લવાય તોપણ આસે. ચાર આઠ માત્રાને અંતરે તાલ.

માત્રાવિભાગ—(૩ ચરણો) ૪ + ૪ + ૪ + ૪

૪ + ૪ + ૨

પાદસંધિ— „ દાદા+દાદા+દાદા+દાગા (૪ થુ ચ૦) દાદા+દાદા+ગા.

નવીનમાપ— „ ચચચદ, ગ ત્રિપદ, અંજની ગીતે, „ ચચગ ચતુર પદતે.

ઉદાહરણ—માત્રા ચૌ પછી ગુરૂ આવે, ત્રણ પદ યમકા પ્રીતે લાવે,

એથે પાદે દસ કલમાં ગુરૂ, અંજની ગીત મરી.

૧

અંજની ગીતની રચના સગીતાતુકલ છે, ને તે ૪, ૮ કે ૧૨ માના ગમે તે તાલમાં ગાઈ શકાશે, તો પણ ખાસ કરી લાવણી કે ધુમાળીયા વનારે ગાય છે. તેની આવાની જે ખાસ રાહ છે તે નહાની ને સુંદર છે તેથી તેનીજ માત્ર સરમગ આપીએ છીએ.

૧.

મધુર શબ્દ ને મધ મસો જે, નાદ, રૂપ ને મુદ્દ સ્પર્શો જે;

દિવ્યપિતાની દિ મ પ્રભુતા, જાણો સઘળી તે. ૧

માયન વાદન દિવ્ય રસામન, સેવન કરતા થયએ પાવન,

દિવ્યપિતાની મધુને બન્સી, જાણતા નિકળ્યું એ. ૨

દિવ્યપિતાની મધુસી બન્સી, નાદામૃત ધારાધી વરસી,

અનહત આહત સર્ગીત રૂપે, જાણ બસી એ. ૩

અલખ પુરુષની જાણ બસી, સુણવા અંતર શક્તિ તરસી,

અલખ હતી તે લખ થઈ બન્સી, બન્સી એની એ. ૪

જમોહનની બસી જાણ, છંદ-ગીત લહરીએ જાણ,

ગાયન વાદન નર્તન રૂપે, વિલસી જગમાં લે. ૫

બન્સી તું મોહનને પ્યારી, તુજપર તન મન નાખું વારી,

દિવ્ય દેવ, ઘનવ, માનવની, મનમોહન પ્યારી. ૬

(૨૧ રચિત.)

૬,

ભારતી માતા સ્વરૂપ.

સ્વર્ગમાં સેયો મા ત્હારો, માનસસર સિરમણિ રૂપાણો;
બાલ ત્રિવર્ત્સી વિમલ દિગ દારો, જય જય મા મ્હારી.	૧
ઝૂંચે નાન્દયી સિંધુ કાને, રેવા મહા નદી કટિ સ્થાને;
કાવેરી તોડા ઠેકાણે, જય જય મા મ્હારી	૨
રામેશ્વર ઝેડીએ ચળકે, પુરી હારિકા કાલી ઝગકે;
મા ત્હારી વાળીની હળકે, જય જય મા મ્હારી.	૩
રામશય પંજાબ એક કર, પરમ અરવલ્લી બીજે કર;
તેગ સટકતી સત્તાદિ કટિપર, જય જય મા મ્હારી.	૪
રામ સૌમ્ય હુમ દગ પસારો, બુદ્ધ ઉદ્ધિ ઉરનો મજારો;
ગુરુ ગોવિંદ પ્રકાશ પુરોડો, જય જય મા મ્હારી.	૫
ભક્તિમાન ધુનિ માને મ્હાવી, એ સ્વર બલ વિષે લે તાળી;
અમણિત માની સંત પ્રણાળી, જય જય મા મ્હારી.	૬
રિંબ અમુ બ્યારે મા બોલે, તાનસમાધિ પ્રકસ જ ઢોલે;
બ્યારા, પતંગલો, શંકર બોલે, જય જય મા મ્હારી.	૭
શું શું મા તુંજ સત્તવ વખાણી, શુભ શુભ તજ સતનની ખાણી;
અશોક, અકબર, વિજયા રાણી, જય જય મા મ્હારી.	૮

(પ્રીતિ ભગવંતતય કલ્યાણસય હાકર.)

૧૨૪. (ક) દક્ષીણમાં જે રીતે ગવાય છે તે નીચે. સગ ઝીંઝીટી ચતુર્થભૂતિ એકતાસ,
માના. ૪. (અથવા ધુમાળીમાં પણ ગાયશે.)

ૐ નિં સ રિ રિ | રિ ગ મ્ ગ્ મ | ગ રિ ગ રિ | સ રિ સા. |
મ ધુ ર શ . ૭૬ ને . . ગ . ૫ ર સો . ને
ના . ૬ ર . ૫ ને . . મ્ ૬ ર ૫ . શો . ને

ૐ સા રિ રિ | રિ ગ મ્ ગ્ રિ ગ | સા સ સ | રિ ગ મ્ ગ્ મ | રી ગ રિ | સ નિંધ નિ | સા. |
દિ વ્ય પિ તા . ની . . . દિ વ્ય પ્ર બુ . તા . . બલો . સ ધ ના . તે

સ્કંદ ૧.

પિંગલ ગણેશ

પ્રકરણ ૩ જી.

છંદ-ગીત રચના.

પાદાઙ્ગ સંધિ પર્વાણં, સ્વર વ્યજ્ઞન મૂપણમ્ ।

યમાહુરક્ષરં દિવ્યં, તસ્મૈ વાગાત્મને નમઃ ॥ શાંતિપર્વ. અા ૪૩

નાદેન વ્યજ્યતે વર્ણઃ, પદં વર્ણાત્ પદાદ્વચઃ ।

વચસો વ્યવહારોઽયં, નાદાધીન મતોજગત્ ॥ સં ૨૮નાકર.

અર્થ—૨૪૨, ૦૧જન, ૫૬, સંધિ તે, જેના ભૂષણ ૨૫,

તેણે અક્ષર વાગાત્મ જે, શબ્દ નાદ રસરૂપ

૧

નાદ થકી શબ્દો બને, ૫૬ સહુ શબ્દાધીન

૫૬થી ભાષણ થાય છે, જગત નાદ આધીન.

૨

(સ્વ રચિત)

લઘુ ગુરુ વિચાર.

(સામાન્ય વિચાર)

(હોદ્દગ)

૧ સ્વર

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, જી, ઝ, ને, જ્ઞ, ઝો, ઞે, ઞો, જાણુ,
ઞો, ઞા, ઞ ઞે ઞો તથા, સ્વર સંયા જ પ્રમાણ. ૧

૨ „ હ્રસ્વ.

હ્રસ્વે અ, ઇ, ઉ, ઝ, ચાર સ્વર, હ્રસ્વ ગણી લેખાય,

૩. „ લીધ.

બાકી સ્વર બીજા બધા, લીધે કરી કહેવાય. ૨

૪. વ્યજ્ઞન.

ક, ચ, ટ, ત, પ, ય, એ વર્ગમાં, આવે સર્વ જેઠ,

વર્ણી ષ, સ, હ, જ એ જે રણા, વ્યજ્ઞન સર્વે તેઠ ૩

૫. ॥ ડંસ્વ કે દીર્ઘ.	વ્યંજનમાં આવી મળે, ડંસ્વ દીર્ઘ સ્વર ખાસ;
ડંસ્વ દીર્ઘ વ્યંજન બને, એ મન રાખ ઉઝસ.	૪
૬. સ્વર વ્યંજનથી }
પૂરું ઉચ્ચાર થાયછે}	વ્યંજન સાથે સ્વર મળે, યાપ પૂરું ઉચ્ચાર,	
૭. એકસો વ્યંજન તે
દ્રુત અથવા અર્ધમાત્ર	સ્વર વિષુ વ્યંજન જો રહે, ગજો અર્ધ ઉચ્ચાર,
એવા વ્યંજન અર્ધને, દ્રુત કહે છે સૌ યાપ.	૫
૮ અક્ષર	‘અર્ધમાત્ર’ વર્ણો તેહની, સંજાસાસે જોય.	૬
૯. ॥ ડંસ્વ દીર્ઘ.	સ્વર વ્યંજન બને મળી અક્ષર તે કહેવાય,
ડંસ્વ, દીર્ઘ એ બેદથી, અક્ષર સધુ શુર થાય.	૭
૧૦. સધુ.	ડંસ્વ સ્વરો કે વ્યંજનો, સર્વ સધુ-લેખાય,	
૧૧. શુર.	દીર્ઘ સ્વરો કે વ્યંજનો, સર્વ શુરે પેખાય.	૮
૧૨. સધુનો ઉચ્ચાર	વ્યંજનનો ઉચ્ચાર તે, યાપ ઝડપથી જોડ;
તે અવકાશથી બેવડો, સધુ બોલાયે તેહ	૯
૧૩. શુરનો ઉચ્ચાર.	જો સધુના અવકાશથી, શુર બોલાયે તેમ,
વિશાળ મ્હોટું થાય છે, મ કી કૂ કે જેમ	૧૦
૧૪ સધુના ઉચ્ચારનો
અવકાશ	ડંસ્વાક્ષરને સહજમાં, વદતા જો અવકાશ,
તે સધુનો અવકાશ છે, મનમાં નાખ પ્રકાશ.	૧૧
૧૫ માત્રા અથવા
સધુ	એ સધુના અવકાશનું, ખાસ વળન છે જોડ,
તેના એકમ રૂપને, માત્રા જાણે તેહ	૧૨
૧૬ માત્રાના બીજા નામો	મત્તા, મરા કલા, વળી, કલ એ માત્રા નામ,	
૧૭ માત્રાનો ઉપયોગશોમાં ?	જાતિ ગીતમાં તેહનું, તથા તાલમાં કામ	૧૩
૧૮. વ્યંજનની રૂ, સધુની	અર્ધમાત્ર વ્યંજન તણી, સધુની એક જ માત્ર,	
૧ અને શુરની ૨ માત્રા	શુરની માત્રા જો મણી, વિગળમાં જ સુધાન	૧૪
૧૯. સધુમાં કેવી શક્તિ
છે ?	અગવળાટ, અચળ ગતિ, ધનચનાટ વળી જોડ,
સહજભાવ છે વેગનો, સધુમાં જાણે તેહ	૧૫
૨૦. શુર અને ખુતમાં શી
શક્તિ રહેલી છે ?	ઘ્રાઠપણ, મભિગ્રહ, વળી વિપુલતા ભાવ,
મદપણ ને સાતપણ, શુર ખુતમાં છે સાવ	૧૬
૨૧. શુર જો સધુ અવકાશથી
બોલાય તો તે સધુ જાણવો	શુર જો સધુ અવકાશથી, બોલાયે કદી ખાસ,
તો તેને સધુ જાણવો, મનમાં રાખ ઉઝસ	૧૭
૨૨. સધુ જો શુરના અવકાશ
થી બોલાય તો તે શુર જાણવો	શુર જો સધુ અવકાશથી બોલાયે કદી ખાસ,
તો તે સધુને શુર કદી, ચક્ર મન નહિ રાખ	૧૮
૨૩. કવિતામાં વ્યંજન આવે
તો તે મણાતો નથી,	કવિતામાં વ્યંજન તણી, યાપ નહિ ઉપયોગ,
પણ વ્યંજન લાવે કદિ, કદું શુ સાથે ચોગ	૧૯

૫૫. તેની પહેલાં જો
લઘુ હોય તો તે શરૂ થાય છે.
જેમકે ભગવન્ એમાં નૂ ની
પહેલાંનો લઘુ છે તે શરૂ થાય છે.
૨૪. જોડાક્ષરની પહેલાં જો
લઘુ આવે, તે ચડકાય તો શરૂ
થાય. જેમકે પ્રચરન. ૫૫ જો
ચડકાય નહિં તો નહીં, જે-
મકે, 'મળ્યો' એમાં મ લઘુ છે.
૨૫. અક્ષર છંદોના ચરણને
અંતે શરૂને જાણે લઘુ હોય
તો ચાલે.
૨૬. લઘુનાં ચિન્હ બે છે.
જેમકે - અને ।
૨૭. શરૂનાં ચિન્હ બે છે.
જેમકે - અને ૬
૨૮. તેના ઉપરથી લીટિ
એમાં ટિ લઘુ છે, ૫૫ તેના
ઉપર શરૂનું ચિન્હ આવે
તો શરૂનો ઉચ્ચાર કરવો.
૨૯. તેમજ જો કોઈ શરૂ
અક્ષરની ઉપર - લઘુનું
ચિન્હ હોય તો તેનો
ઉચ્ચાર લઘુનો કરવો.
- વ્યંજનની જો પૂર્વમાં, લઘુ અક્ષર જો હોય;
તો તે શરૂ અક્ષર ગણે, પિંગળચાએ તોય. ૨૦
ભગવન્ એ ઉચ્ચારમાં વ્યંજન મળ્યું ન શકાય,
૫૫ વન્ માં નો જે લઘુ, તે શરૂ નિશ્ચય થાય. ૨૧
- જોડાક્ષરની પૂર્વ જો, આવે કદિ લઘુ ખાસ;
ને જો તે ચડકે કદી, શરૂ થાય ત્યાં ખાસ. ૨૨
- અક્ષર. વૃતના ચરણમાં, અંત કહ્યો શરૂ જોય;
૫૫ જો લાવો લઘુ કદી, ચાલી શકે છે તોય. ૨૩
- અર્ધ અન્દ્ર કે જોઈ લીટી, બે લઘુ ચિન્હ મળ્યાય;
' ૬ ' ક્ષર કે આડી લીટિ, બે શરૂ ચિન્હ બધ્યાય. ૨૪
- હરન ધ, ઉ, ઝની જગરે, આડી લીટિ હોય,
તો તેનો ઉચ્ચાર હું, શરૂ સરખો કર તોય. ૨૫
- હાર્ય હો જો ઝ ની જગરે, અર્ધ અન્દ્ર જો હોય,
તો તેનો ઉચ્ચાર હું, લઘુ સરખો કર જોય. ૨૬

(વિશેષ વિચાર.)

સંસ્કૃત તેમ પ્રાકૃત પિંગળોના ઉપર જણાવવામાં આવી તે જાણતો ઉપરાંત નીચેની જાણતોનો વિશેષ વિચાર કરવો હોય છે.

૧. શુભ અને અશુભ વર્ણો—કવિતાના આરંભે એટલે શરૂઆતના શબ્દોમાં જો વર્ણ કે અક્ષર આવે તે હંધ અને અશુભ નહિ હોવા જોઈએ. જેથી શુભ, અશુભ અને હંધ વર્ણો નીચે પ્રમાણે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે

અક્ષર ગણ વિચાર.

(સામાન્ય વિચાર.)

૦. લઘુ સંઘા લ. 'લ' કાર સંઘા લઘુતણી, ગુરુ સંઘા જ 'મ' કાર,
ગુરુ સંઘા ગ. લઘુ ગુરુ અક્ષરથી બને, વર્ણવૃત્ત પદ હાર. ૨૭
૧. ગણ કેટલા ? . ત્રણ અક્ષરનો એક ગણ, મ વર સત જ બ ન આઠ;
કહું તેના આઠાર તે, કવિતામાં કર પાઠ ૨૮
૨. ગણના આઠાર
ડડ ય, ડાડર આદિલઘુ તે યગણ છે, રગણ મધ્યલઘુ ગણ;
ડડા તિ, ડામ અંતલઘુ તે તગણ છે, લગણ આદિગુરુ માન. ૨૯
- ડા જ, ડડસ મધ્યગુરુ તે જગણ છે, સગણ અંત્યગુરુ આણ;
ડડડ મ, ડા ન ત્રણગુરુ તે તો મગણ છે, ત્રણલઘુ નગણ જ માન. ૩૦
૩. ઉદાહરણ ચપ્પદોમાં ' માતાશ ' તે મગણ છે, ' નગર ' નગણ તું જણ;
' ભોજન ' તે તો લગણ છે, ' જગત ' જગણ જ માન. ૩૧
- ' સમત્ર ' તે ગણ સગણ છે, ' તાતાર ' તમણ માન;
રગણ ગણો જ ' રાજવી ' યગણ ' યમોના ' ગણ. ૩૨

(વિશેષ વિચાર.)

પ. ગણોનાં શુભ અશુભ ફળો વિષે—જેમ દરેક વર્ણ અથવા અક્ષરોના શુભ, અશુભ કે દગ્ધ હોવા વિષે વિચાર કરેલા છે તેમ દરેક ગણો વિષે પણ પિંગળના પ્રયોગમાં કહેલું હોય છે. જેમકે, દરેક ગણ કયા ફળને આપે છે, તેના અધિકતા દેવો કયા છે; તેમનો વર્ણ કયો વગેરે જણાવેલું હોય છે. એ બધે વિચાર હશે—દુતોને શુદ્ધ કરવા માટે તથા એ વૃત્ત રચનાર તથા જેને માટે તે રચનામાં આશ્રય છે તે બંનેને સુખ આપનાર નીવડે એટલા માટે વિદ્વાનોએ દરેક ગણના સ્વામિ; ફળ; વર્ણ; રંગ વગેરે ઘણી બાબતો જણાવેલી છે તેમાંની કેટલીક હવેયોગી બાબતો નાંચેના કેષ્ટકમાં આપી છે.

| ગણનું
નામ	મ	ય	ર	સ	ત	જ	મ	ન
સ્વરૂપ	ડડડ	ડડ	ડડ	ડડ	ડડ	ડડ	ડડ	ડડ
દેવતા.	પૃથ્વી	જલ	અગ્નિ	વાયુ	આકાશ	રવિ	ચન્દ્ર	સ્વર્ગ
ફળ	શ્રી	વૃદ્ધિ,
સંપત્તિ	મૃત્યુ	અમૃત્યુ	અયોનાશ	શોક	મંગલ	સુખ
વર્ણ	ક્ષત્રિય	બ્રાહ્મણ	વૈશ્ય	ગૃહ	ગૃહ	વૈશ્ય	ક્ષત્રિય	બ્રાહ્મણ
રંગ.	ધોળો	કાળો	લાલ	ધૂમાળ
જેવો	ધોળો	કાળો	પીત	કાળ
જેવો
કુળ	હિન્દ	ક્ષત્રિય	કાળ	વાયુ	ચન્દ્ર	વૈશ્ય	વૈશ્ય	ક્ષત્રિય
રસ	સુગાર	કરુણા	દૈવ	વીર	શાન્ત	ભવાનંદ	હારય	નવરસમા
મિનામિત્ર	મિત્ર	દાસ	સત્રુ	સત્રુ	ઉદાસીન	ઉદાસીન	દાસ	મિત્ર
શુભ કે
અશુભ	શુભ	શુભ	અશુભ	અશુભ	અશુભ	અશુભ	શુભ	શુભ

પ્રેક્ષાક મર્યાદા મં ય મ ન ગણના વર્ણ અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર કલા છે, તથા ધોળો, પીળો, સ્ફટિક તથા સ્વામ ૨૪ હોવાનું કહેલું છે.

મનુષ્યની કવિતા કરનારઓએ કવિતાના આનંદમા સુખ આપનાર ગણોનો ઉપયોગ કરવો. હું આપનાર તથા અશુભ ગણોનો ઉપયોગ કરવો નહિ પણ હિંમતના યુધ્ધ ગા-વાની કવિતામાં તેનો બાધ નથી એ વિશે કહ્યું છે કે,

“મ, ન, મ, ય સુખ દેનાર છે, જ, ર, સ, ત હું દેનાર.

અશુભ ન આણે પ્રથમમાં, મનુષ્ય કવન કથનાર ” ૧

૬. ગણોના મિત્ર શત્રુભાનનું કૃણ—કવિતાના આનંદમા કયા ગણો આવે તો તેનું શુ શુ ફળ મળે તો આટલે નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છે

કયા ગણ	કયો ગણ	શું ફળ ?	કયા ગણ	કયો ગણ	શું ફળ.
પછી,	આવે;		પછી	આવે ?	
૧ મિત્ર	મિત્ર	સિદ્ધિકારક	૯ ઉદાસ	મિત્ર	અદ્ય ફળ
૨ „	દાસ	વિજય	૧૦ „	દાસ	દુઃખકારક
૩ „	ઉદાસ	હાનિ	૧૧ „	ઉદાસ	અપ્રજાકારક
૪ „	શત્રુ	મિત્રનાશ	૧૨ „	શત્રુ	દુઃખઆપનાર
૫ દાસ	મિત્ર	સિદ્ધિ	૧૩ શત્રુ	મિત્ર	બ્રંશ, સ્વપ્ન
૬ „	દાસ	ધનહાનિ	૧૪ „	દાસ	પ્રિયનાશ
૭ „	ઉદાસ	શોક પીડા	૧૫ „	ઉદાસ	કુળન શ
૮ „	શત્રુ	પરાજય	૧૬ „	શત્રુ	કાવ્ય નાશકનો
					નાશ કરાવે.

કવિતાના આરંભમાં જે ઉપર પ્રમાણે ગણો આવે તેો રચનારને તથા જ્ઞાતા વર્ણનને માટે એ કવિતા સ્ત્રી હોય તેના સંબંધમાં તે તે પ્રમાણે જણા મળે છે.

૭. વર્ણુ પરત્વે કયા ગણો વાપરવા ? દિવ્જ જાતિના મનુષ્યો માટે રચવામાં આવતી કવિતાના આરંભમાં ન તથા સં સિવાય બધા ગણોનો ઉપયોગ કરવો; વૈશ્યની કવિતામાં મં તથા સં ગણ વર્જ્ય છે; શ્રેષ્ઠાદિક અન્યજ વર્ણુ માટે ર, સ, ત, જ એ. ટથા ગણો લેવા. શ્રી વિંદી કવિતાના આરંભે ચ તથા મ ગણ લાવવા નહિ એમ કેટલાક વિદ્વાને એ કહ્યું છે.

દુઃખાકારો તથા ઉપર કલા તે ગણોના અશુભ દોષો વગેરે નિવરણ વૈદિક છંદોને લાગુ નથી, તે તો માત્ર લૌકિક છંદોને માટે જ જાણવા. તેમજ મંગળવાચક શબ્દમાં કે દેવતાચક શબ્દમાં એ ગણોનો ઉપયોગ બાધ કરતો નથી. વળી આરંભનો ગણ શુભ ફળ આપનારો મુક્યો હોય તો તે પછીના ગણનું મિત્રામિત્રપણું જોવાતું નથી.

૮. રૂપસંધિ—અક્ષરમેળ છંદોના માપ આ આઠ ગણોથી આપવાનો રિવાજ તમામ પિંગલોમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ અમારા મત પ્રમાણે તે એકજ પક્ષ સર્વાંશી ઉત્તમ નથી. કોઈ પણ વચને જોલતી વખતે તેના અક્ષરો જે જુદા જુદા જગ્યામાં સ્વાભાવિક રીતે વહેંચાઈ જાય છે તે જગ્યા કે જગ્યાને અંગ્રેજી પદ્ધતિના પ્રમાણે ફૂટ કઢી શકાય અને આપણી પરિભાષામાં સંધિ એવું નામ આપી શકાય તે પ્રમાણે માપ આપવામાં આવે તો તે, જોલવાની પદ્ધતિને અનુસરતું ગણાય. આ જાખત જે ઉદાહરણો આપી સ્પષ્ટ કરીએ છીએ.

૧. વસંતતિલકાનું ચરણ—

મંગીતનો પરમ અદ્ભુત રો પ્રતાપ.

(અ) ગણમેળથી પડતા
વર્ણુ વિભાગ

સંગીત, નોપર, અદ્ભુત, તરો પ્રતાપ.

(વ) જોલતી વખતે પડતા
સ્વાભાવિક વર્ણુ વિભાગ.

સંગીતનો, પરમ અદ્ભુત, ભુત રો પ્ર, તાપ.

૨. શિખરિણીનું ચરણુ.— કુપુત્રો તો યારો તદપિ ન કુમાતા કદિ યશે.
 (અ) ગણમેળથી વર્ણુ વિભાગ કુપુત્રો, તો યારો, તદપિ, ન કુમા, તો કદિ, યશે.
 (વ) બોલવામાં પડતા સ્વાભા- } કુપુ, ત્રોતો યારો, તદપિ ન કુમા, તો, કદિ યશે.
 વિક વર્ણુ વિભાગ. }

આ બેજ ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ સમજ ચકારો કે, (અ) રીતે આપેલું માપ, બોલવાની પદ્ધતિને અનુસરતું નથી; કેમકે તે પ્રમાણે બે ૩-૩ અક્ષરનો જયો પાડી બોલવા જમ્મએ તો તે કાનને સાફ લાગશે જ નાહો. સંસ્કૃતકાળમાં શ્રુતિસંવાદી વર્ણુ સમૂહોનો પ્રવાહ મનમાં આવતો તે પ્રમાણે નવા નવા હંદો રચાતા હતા એમ અનુમાન થાય છે, અને હાલ અતુ-ભવ પછુ તેવો જ છે પિંગળચાલના પ્રયો હાલ જેટલા બોવામાં આવે છે તે બધા સંસ્કૃત-પ્રાકૃતકાળમાં પછીથી થયા છે, અને હંદોનાં લક્ષણો ગણિતશાસ્ત્રીઓએ (સંવાદના તત્વને આજુ ઉપર રાખી) વર્ણુમણીથી રચ્યા છે એ અસલ સંસ્કૃતકાળમાં જે જૂનો વપરાતા તે સર્વેનું પૃથક્કરણ કરતા નીચેના ૨૪ પ્રકારના શ્રુતિસંવાદી વર્ણુસમૂહો મળી આવે છે,

વર્ણુસમૂહ. ઉદાહરણ. નીચીનસંજ્ઞા.	વર્ણુસમૂહ. ઉદાહરણ. નવીનમંડા.
૧. લ (લઘુ) લ	૧૦. લલલલા=નિરસિકા નુ
૨. ગા (યજ્ઞ) ગ	૧૩. લગાગાગા=યુગાંતોમાં યુ
૩. લલ = લવ છો	૧૪. ગાગાગાગા=માયાગૌરી મુ
૪. ગાલ = ગામ ગી	૧૫. ગાગાલગા=તાતારના તુ
૫. લગા = લખો લુ	૧૬. લલગાલ=સમકાલ સી
૬. ગાગા = ગામ શુ	આ અને ૮ ગણો મળી થતા
૭. લલલલ=ચરપટ ચ ગણુ	કુલ ૨૪ પ્રકારના વર્ણુસમૂહો પડે છે.
૮. લલલલલ=પવનરજ પ ગણુ	તેને રૂપસંધિ અથવા તો છંદ.
૯. લલલલલલ=હસિતકપલ છ ગણુ	શ્રુતિ એવું નામ આપી રાકાય
૧૦. લલલલલલા=પવનચપલા પુ	આ બધી સંતાઓ વિશે હુંકામા બ્ય.
૧૧. લલલલલલલા=હસિતકપલ છુ	વરથા નીચે પ્રમાણે સમજ લેવી

લ અને ગ એ બે રૂપોથી થતા રૂપસંધિ.

સર્જીત શ્રુતિ ચોવીશ ત્યમ, હંદજત ૫૬ ચાલ.

કર્ણુ થકી તે બોલખો, ચરણુ ખંડ છે જ્યાલ.

૩૩

રૂપસંધિ તેને કહો, તેમાંથી શુ થાય ?

પાઠ્ય શ્લોક ને ગેય બે જૂનો તેના થાય.

૩૪

ચાર લઘુ તે ચ ગણુની, ચકાર સંજ્ઞા જણુ;

પાંચ લઘુ તે પગણુની, પ કાર સંજ્ઞા જાણુ.

૩૫

છ લઘુ તે તો છ ગણુની, છકાર સંજા ખાસ;	
એ ત્રણ નૂતન ગણુતણી, કટ્ટી સંજા ખાસ.	૩૬
મયરસતજબનલગ વળા, ચપલ એ સંજા તેર;	
તે સંજાના રૂપમાં, થાય કહું શો ફેર.	૩૭
સંજા અંતે લઘુ મળે, તો થાયે ફેં કાર;	
પણ અંતે બે ગુર બળે, તો થાયે ઝૂં કાર.*	૩૮
સંધિ અંતે લાવવો, વળીં યતિ અંતે તે જ;	
પાદતે ગુર લાવવો, છંદ-વૃત્તમાં એ જ.	૩૯

આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે વૃત્તોનાં સ્વભાવિક માપો કેવી રીતે આપી શકાશે તે નીચેનાં ધોરણ ઉપરથી સમજી શકાશે.

૧. વસંત તિલકા—“ ગાઓ વસંતતિલકા તુમુગીયુથી તો.” (માપ સાથે ઉદાહરણ) એટલે તુ=તગણ+ઉ=ગ=તગણને અંતે ગુરવાળો સંધિ, અર્થાત્ ગાગાલગા; પછી તુ=ન. ગણ+ઉ=ગ=નગણને અંતે ગુરવાળો સંધિ, અર્થાત્ લલલગા, ને પછી સી=સગણ+ફ=લ=સમણને અંતે લઘુવાળો સંધિ, એટલે કે લલગાલ, ને છેલ્લે ગ=ગ+વ=ગ=બે ગુર.

૨. સમધરા —“ મૂયા છેદો, છુ છેદો, રગિયુર્થી રચના, થાય છે અઘગમ્.”

આ માં મ=ગાગાગાગા. ય=યગણ આગળ યતિ, પછી છુ=છલછલલલગાં એ સંધિ તથા ત્યાજ છેદ=યતિ લાવવો, તે પછી ર=રગણ, ગિ=ગાલ, ગ=ગાગા એવી વ્યવસ્થા સમજી લેવી

આવા લક્ષણોમાં જે જે સંધિ આવે તે સંધિના આગંબે જે લઘુ કે ગુર હોય તેનાજ ઉપર તાપ આપવો જોઈએ એટલે કે, આ ૩૫ સંધિઓ તે, વૃત્તોના વર્ણ બોલતી વખતે તેના પડતા સ્વાભાવિક જથ્થા સૂચવે છે, તાલની જગ્યાઓ સૂચવે છે, અને તે પ્રમાણે વૃત્તની બોલવાની ચાલ (રાહ) કેવી હોય છે તે પણ સૂચવે છે

આ વ્યવસ્થા નવીન છે તે કોઈને ગમે, કોઈને ન ગમે, કોઈને સહેલી લાગે, ને કોઈને કઠણ લાગે તે વાત જુદી છે, પણ અમારી દૃષ્ટિએ આ બાબતમાં જે સુધારણા ઇષ્ટ લાગે તે સૂચવવી એ અમારું કર્તવ્ય છે પછી તે વ્યવસ્થા સ્વીકારવી ન સ્વીકારવી એ જોની તેની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે.

* કોઈ પણ સંજાને અંતે લઘુ હોય તો ફેં, ને ગુર હોય તો છકાર મેળવી નવીન સંજા બનાવી શકાય. જેમકે, ગાગાગાગા એવો ચાર ગુરનો એક સંધિ હોય તો તેમાં પહેલો મ ગણુ છે, તેને અંતે એક ગુર છે માટે મ+ઉ=મ એવી સંજા તેની થઈ શકે. તેમજ લલલલલગા એવો એક સંધિ હોય તો તેમાં પ્રથમ પાંચ લઘુનો પ ગણુ તેને અંતે ગુર છે માટે તેની પ+ઉ=પુ એવી સંજા થાય. તેજ રીતે લલની લ+ફ=લી. લગાની લ+ઉ=લુ, ગાલની ગ+ફ=ગો, ગાગાની ગ+ઉ=ગ વગેરે સંજાઓ બનાવી લેવી.

૯. પાઠ્ય અને ગેય વૃત્તો વિષે—એક જ રૂપ મધિ તણ, બહુ આવર્તન થાય,
 તો તેના સવાદથી, ગેયવૃત્ત યથ જાય ૪૦
 પણ જો આવર્તન નહીં, રૂપ સધિમા થાય,
 તો તેના અનુવાદથી, પાઠ્ય વૃત્ત યથ જાય ૪૧

એટલે કે, આ સધિઓ જણાવ્યા, તેમાંથી કોઈ પણ એક જ સધિની બે અથવા તે ક્રમતા ધણી આટલિઓથી જો વૃત્ત બનાવવામાં આવે તો તે વૃત્ત ગેય એટલે ગાયનને અનુકૂળ થશે પણ જો જુદા જુદા અનુવાદી સધિઓ લઈ તેનું વૃત્ત બનાવીએ તો તે પાઠ્ય, એટલે કે શ્લોકની માફક બોલાવું વૃત્ત થશે, કેમકે એક જ સધિ પુન પુન અનેક વાર આવે તો, ગાયન પક્ષે તાલના સરખી માત્રાના સમૂહો યતા હોવાથી કોઈપણ એકસ તાનમાં ગાઈ શકવાની અનુકૂળતા થશે પરંતુ પાઠ્ય વૃત્તમાં એક જ મધિ બે કરતા વધારે વાગ આવર્તન પામતો નહીં હોવાથી ગાયન પક્ષે કોઈ એક મુન્દર તાન થતો નહીં હોવાથી પાઠ્ય વૃત્ત ને માત્ર પાઠ (પઠન) કરવાની રીત પ્રમાણે બોલાશે દોષક, બુજગી, ગોતી દામ, તોટમ વગેરે વૃત્તો ગેય છે, કેમકે તેમાં એક જ સધિનું આવર્તન થાય છે તેથી તે કોઈ પણ એકસ તાલમાં લેાય છે ને અનુક્રમ ઊદવજ્જ, ઉપેદવજ્જ, વસતતિધમ ચાહું સનિહીરિત જેવા વૃત્તો પામ્ય છે, કેમકે તેમાં અનેક બિન્ન બિન્ન સધિઓનો અનુવાદ થતો હોવાથી તેનો મધ્ય એકસ તાલ થતો નથી એટલે ગાયનપક્ષે તેની માત્રાના સરખા જગ્યા પડતા નથી તેથીજ એમ કહી શકાય કે,—

પાઠ્ય તણુ યુજન ખો, ગેય મવાઈ શકાય
 પાઠ્ય યથુ નગવેદથી ગેય સામથી ત્યાય ૪૨
 જમર તણુ યુજન બધુ બે ત્રણ સ્વરમાં થાય
 તેમ પાઠ્ય મિતાતણુ, યુજન કરોજ શકાય ૪૩

બ્રહ્માએ નગવેદમાંથી પાઠ્ય અને સામવેદમાંથી ગીત બતાવ્યા વિશે સંગીત અને શિક્ષાના વધુ અરા મેળોમાં કહ્યું છે તે ઉપરથી પાઠ્ય અને ગેય એ બેનો માર્ગ પ્રાચીન કાળથી જ બિન્ન બિન્નપણે નવતરતો આવેલો જણાય છે આ ઉપર લક્ષ ન આપતા ધણા સંગીતજ્ઞોનો એવો ખત છે કે, મને તેવા વૃત્તને મને તે રાગતાલથી માર્ગ શકાય છે તો પછી પાઠ્ય શ્લોકને મારે આવેા નિર્બંધ શો ? આ અભિપ્રાય ધરાવનારનામાં કાવ્ય પિંગલ, શબ્દરત્નને સવાદ અને એ બધાનો સંગીત સાથે કેવા મેળગથી સંયોગ કરવામાં આવે તો કહ્યુંસવાદના રસમાં ક્ષતિ થશે કે નહિ, એ વિષેનું સક્ષમજ્ઞાન ન હોયું જોઈએ એટલું જ દુકામાં મહી શકાશે બમરાઓનો યુજનવ બે કે ત્રણ સ્વરમાં થય છે તેમ પાઠ્યવૃત્તોનું યુજન બે ત્રણ ચાર કે પાંચ સ્વર સુધી પણ કરી શકાશે ગયા પ્રકરણમાં જો વૃત્તો આપ્યા છે તેમાં ગાયનને અનુકૂળ વૃત્તો કયા છે અને કેટલા શ્લોકોની માફક બોલાતાં (પાઠ્ય) વૃત્તો કયા છે એ વિષે જો તે વૃત્તમાં કહેવામાં આવ્યું જ છે

માત્રા ગણ વિચાર.

(સામાન્ય વિચાર.)

૩૪, માત્રા ગણો	માત્રા કેરા ગણુ કહું, છપચત્તદ ગણો પાચ	
છ,પ,ચ,ત,દ એ પાચ	કહું તેના આકાર તે, મનમા ધારી વાચ	૪૪
૩૫ દરેકની કેટલી માત્રા ?	માત્રા છનો છગણુ છે, પગણુ પચકલ નાણુ,	
છ ગણુની ૬	પ ગણુની ૫	
ચ " ૪	ત " ૩	
દ " ૨	ચતુર માત્રનો ચગણુ તે, દન ત્રય ત્રગણુજ મન	૪૫
એ ગણોના ટટહટણ એ	દ્ય માત્રાનો દગણુ છે, છપચત્તદ ગણો પાચ,	
પાચ નામો કેટલાક પિં		
ગણોમા છે.	ટટહટણ ગણો કો કહે, પગિમા તે વાચ	૪૬
૩૬ દરેક ગણુના ભેદ, એટલે	ત્રયદ્ય ભેદો છ ગણુના, આઠ પગણુના ભેદ,	
કે, તેમા કયા કયા રૂપો આવી	પાચ ભેદ છે ચગણુના, ત્રગણુ તણા નણુ ભેદ	૪૭
શકે છે તે	દ ગણુ તણા દ્ય ભેદ તે પ્રસ્તારોથી નાણુ,	
(વિશેષ વિચારમા જુઓ)	એ સૌ ભેદ પ્રભેદ તે, ગિમગમા ન અગણુ	૪૮

(વિશેષ વિચાર)

૧૦. માત્રા ગણુ—જેમ નણુ ત્રણુ અક્ષરોના સમૂહનો એક એક અક્ષરગણુ સ્વીકારવામા આવ્યો છે તેમ છ પાચ, ચાર નણુ અને મે માત્રા ૥ સમૂહના, માત્રાગણો સ્વીકારવામા આવ્યા છે જેમકે, છ માત્રાના સમૂહનો છ ગણુ પાચ માત્રાનો પ ગણુ, ચાર માત્રાનો ચગણુ, ત્રણ માત્રાનો ત્રગણુ, બે-દિ માત્રાનો દ ગણુ એવા ગણો સ્વીકારવા છે એ નામો તે માત્રાની સંખ્યાના અધાક્ષર ઉપરથી પાડેલા છે કેટલાક પિંગલોમા છ ગણુને દ ગણુ, પ ગણુને ટગણુ, ચગણુને ઢગણુ, ત્રગણુને દંગણુ અને દગણુને પંગણુ એવા નામો આપેલા છે

૧૧. દરેક માત્રાગણોના ભેદ—દરેક માત્રાગણોના પ્રસ્તાર ભેદથી નીચેના રૂપો થાય છે

૧. છ અથવા દ ગણુના ૨. પ અથવા ટ ગણુના

૧૩ ભેદ.

૮ ભેદ.

આર્યા વગેરે છ દોમા મ,સ,જ,મ,

(૧) ડડડ (૮) ૥ડા

(૧) ડડ (૫) ડા

ન ગણુ એવા ખાસ નામ આપેલા છે

(૨) ૥ડડ (૮) ડડા

(૨) ડડ (૬) ડા

૪ તે અથવા દ ગણુના ૩ ભેદ,

(૩) ISIS (૧૦) IIS	(૩) IIS (૭) IS	(૧) IS (૨) IS (૩) IIS
(૪) SIIIS (૧૧) ISII	(૪) S S (૮) IIS	૫. દં અથવા ણ ગણના ૨ લેદ.
(૫) IISIS (૧૨) SIIIS	૩ ચં અથવા ઈ ગણના	(૧) S (૨) II
(૬) ISSI (૧૩) IISII	૫ લેદ.	
(૭) SISI	(૧) SS મ (૪) SII મ	
	(૨) IIS (૫) IIS ન	
	(૩) ISI જ, આ પાચ રૂપોને	

આ રીકે પાચે ગણોના $13+11+10+9=43$ ભેદો થયા, તે દરેક ભેદને પિગગના શ્રેયોમા સ્વતંત્ર નામો આપ્યા છે જેમકે ૬ માત્રાનો જે છ ગણુ તેના તે રૂપોમાથી પ્રથમનું જે SSS આ રૂપ ગણુ તેના શિન, હર, સકર વગેરે નામો આપેલા છે એમ તમામ ભેદોને માટે સમજી લેવું

૧૨. માત્રાસંધિ—માત્રામેળ જ્ઞતિની વૃત્તિઓના માપ, માત્રા ગણોથી આપવા એ વ્યવસ્થા પણ બરાબર નથી, કેમકે તેમ કરવાથી વૃત્તોના લક્ષણોમા કેટલેક પ્રસંગે અતિ યામિ કે કતો અ યામિનો દોષ આવે છે આ સજ્ઞધમા પ્રકરણુ ૨ ના ઉપોદ્ધાત (પૃષ્ઠ ૫૨) મા વિવેચન આવી ગયું છે જ એટલે જેમ અક્ષર વૃત્તોના માપ રૂપમધિથી આપવા યોગ્ય છે તેમ માત્રામેળ જ્ઞતિ કે વૃત્તિઓના માપ અમે બનાવેલા માત્રાસંધિથી આપવા અતિશય ઉત્તમ છે આથી માત્રામણુ નિરર્થક દરે છે એમ માનવાનું કારણુ નથી કેમકે કેટલીક માત્રાજ્ઞતિઓ કેવળ માત્રાગણુથી બને છે ત્યા તથા ગીતાં રચનામા તેમનો ઉપયોગ ખાસ કરવામા આવે છે, ત્યા આ સંધિઓથી માપ સર્જાશે આથી સર્જાશે નહિ જ. માત્રાસંધિ રિપેની બધી વ્યવસ્થા નીચેના દોહગમા આપીએ છીએ

લગ રૂપ સંધિથી બને, ૭૬ વૃત્તના માપ	
જ્ઞતિ-વૃત્તિ કાજ કુ, કહું કલસંધિ મુમાપ	૪૮
હકાર સગા લધુ તણી, વળા ગુરની ગાં થાય,	
માત્રા દ્વયની ઈ ગણો માત્રાસંધિ માલ	૫૦
ત્રિમાત્ર સગા ત્રી તણુ, દાહ પ્રથમ ડંપ બેશ,	
હદા કહાચિત થાય તો, ગણો ખાસ આદેશ	૫૧
હદ સગાની સાથમા, બર્ગીયો હોય હકાર	
તાલ પડે નહિ તેહપર, એ વિવેક ઉગાર	૫૨
ચકાર સગા ચંચણુ જે, ચતુર માત્રની ખાસ	
જગણુ ન આવે તેહમા એ મન તાપ્ત ઉગ્રસ	૫૩
ચંચ કદિ બે સાથે મળે તો તેના આદેશ	
લગા ગાલગા ને વગી, ગાલગામ્પગા બેશ	૫૪

પગણ થકી-તો જાણજો, પંચમાનનું ૩૫;
 સરસ દાલદા તેહનું, જાણો એકજ ૩૫. ૫૫
 સપ્તમાત્ર ત્રણ આગની, તિત્ત સંજા લેખાય;
 દાલ અને દાદા મળી, કવિતા સરસ લખાય. ૫૬
 તાલ આપવો જ્યાં પડે, તે માત્રે ગુરુ લાવ,
 તાન અને આલાપમા, એ ગુરુ તું લખાવ. ૫૭
 માત્રાસધિ સાત એ, કર્યા એમ જ નવીન;
 સરસ માર્ગ એ શ્રુતિનો, પિંગળમાંહ નવીન. ૫૮

(આ વિષેની સમજુતી વિસ્તારથી પ્રકરણ ૨ ના આરંભમાં આપી છે.)

૧૩. અંકસંજ્ઞા—કવિતાના પાદનું માપ આપવામાં કયા અક્ષર કે માત્રાએ તાલી આપવામાં આવે છે, અથવા કેટલા અક્ષરે કે માત્રાએ થતી આવે છે એ બધું બતાવવું પડે છે. ત્યારે સખ્યા બતાવવા માટે (દરેક સખ્યાની) સંજ્ઞાઓના રૂપમા તે કહેવામાં આવે છે. જેથી એ અંકસંજ્ઞાઓ ધ્યાનમાં રહેવા નીચેનું કોષ્ટક સ્મરણમાં રાખવું.

૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧
અ	ક	દ	ધ	ન	પ	ચ	જ	ઝ	ટ	ડ	ધ
શ	સ	હ	ળ	લ	વ	શ	ચ	જ	ઝ	ટ	ડ
ન	મ	ય	ર	લ	વ	શ	ચ	જ	ઝ	ટ	ડ
મ	લ	વ	શ	ચ	જ	ઝ	ટ	ડ	ધ	ન	પ
શૂન્ય	મહી	પાદ	શિલ્પી	યુગ	વાળ	ઇતિ	અગ	નાગ	નંદ	આશા	ભવ
અન્ન	ધરા	યુગલ	તાપ	વર્ણ	સંધિ	રસ	વાર	સિદ્ધિ	અંક	ધૂપ	શર્વ
પૂર્ણ	એક	અશ્વિ	રામ	મોક્ષ	અમૃ	જલ	સર	યોગ	સંલયા	રૂપક	સ્થાણુ
વિયત્	દંત	પક્ષ	વન્દી	યામ	ચક્ષુ	રિપુ	લોક	યામ	દ્વાર	સ્નાન	કરણ
ગગન	ધ્રુવ	કર	દોષ	વાણી	તત્ત્વ	રાગ	તાલ	કરિ	નાય	પંક્તિ	પશુપતિ
અયન લોક ચરણ કન્યા વેદાંગ ઘાતુ ભાવ રત્ન દોષ											
ઓષ્ઠ નાદી વેદ અંગ તર્ક નદી મદ ધાન્ય											

૧૨	૧૩	વિદ્યા	મૂળ	પુરાણ	૨૦	૨૨	૨૭
ક	જલ	ઇન્દ્ર	કલ્યા	અષ્ટાદશ	નલ	વપસર્ગ	મ
ઇન	યક્ષ	અધિનય	ષોડશ	વનસ્પતિ	અંગુલ		નક્ષત્ર
મગ	વિશ્વ		સંસ્કાર		વસા	૨૪	ઉદુ
શુદ્ધ	જગત્	૧૬		૧૯	કોદી	જિન	ઋક્ષ

માસ	મલમાસ	તિથિ	અતિષ્ઠિતિ	૨૧	સિદ્ધ
શશી		ઘસ	૧૭	નવદશ મૂર્ચ્છના	અવતાર ૩૨
સૂર્ય	૧૪	પંચદશ	અત્યષ્ઠિ	અંકનંદ સમિત્	રદ
માનુ	રત્ન		સચર	દેવવાદ્ય અનુસ્મૃતિ	૨૫ દંત
રવિ	મનુ	૧૬	૧૮	વિરાટમુલ	તત્ત્વ દ્વિજ
મવન	મહ	તૃપ	ધૃતિ		પાસો

કવિતા રચના.

(સામાન્ય વિચાર.)

૩૭. અમુક અક્ષરો, લઘુગુરુ, માત્રાઓ અમુક વર્ણ, કલ, લપ તથા બધનંતુ ને માપ; કે લપના મેળથી ને કડી રચવી તે તે માપે રચવી કડી, છુક, પદ, ચરણ સમાપ. ૫૪ ૫૬, ૫૮, ચરણ કે છુક કહેવાય છે.

૩૮. માધુસૂનો પગ જેમ જુદા જુદા માનવનો ને ચરણ તે, બહુ સાંધાથી થાય; સાંધાથી બનેલો છે તેમ કવિતાનો તમ કવિતાનો ચરણ તે, ગણ, કલ સંધિથી થાય. ૬૦ ૫૮ ગણ કે માત્રાના જથ્થા સંધિથી બને છે.

૩૯. અમુક ચરણો રચવામાં આવે અમુક ચરણ એવા થઈ, બને પણ રચનાય; તે તે કવિતા કે પદ્ય કહેવાયછે. વધતાં ઓછાં પદ્યકી કવિતા વિધિવિધ થાય. ૬૧

૪૦. કવિતાના પાદ કે ચરણના વિ- કવિતા વદતાં ચરણના, અક્ષર ને બોલાય; બાજો* ૧ સંધિ, ૨ ખંડ, ૩ પતિ. તેના સ્વાભાવિક જથ્થા, તે સંધિ કહેવાય. ૬૨

* પાદ કે ચરણમાં સંધિ એટલે જુદા જુદા સાંધા અને ખડો કેવી રીતે હોય છે તે નીચેના ઉદાહરણથી સમજાશે.

૧ લો ખંડ ૨ બો ખંડ ૩ બો ખંડ } આ લઘુગુરુના અક્ષરમેળ સમ્બંધ-નિદ્રામાંથી જગાડી. } જટ મધુકરને } ઓડવે પદ્ય ગાંધી } છંદમાં સંધિઓ અને યતિથી ૧ લો સંધિ, ૨ બો સં. } ૩ બો સં. } ૪ થોસં. ૫. ૬. } પડતા ખંડો સમજ સકારો.

૧ લો ખંડ ૨ બો ખંડ } આ માત્રાપદ-માત્રામેળ સંધિ-ને કંઈ જુદા રીતે જગ મોહન } સજવ સંતવિ લાસક રહે. } ન્યતિમાં માત્રાસંધિઓ અને યતિથી પડતા ૧ | ૨ | ૩ | ૪ | ૫ | ૬ | ૭ | ૮ } ખંડો સમજ સકારો.

ચરણમાં આવતા અક્ષરોને જોડતાં
તેના સ્વાભાવિક રીતે જે જુદા જુદા
કટકા પડે, તે કટકામાં જે અક્ષર
કે માત્રાના સમૂહો આવે તે 'સધિ
કહેવાય છે. જે અથવા વધારે સધિ-
થી કવિતાનો ખંડ બને છે, અને
એવા જે અથવા વધારે ખંડો યતિથી
જોડાય છે. અથવા પૃથક્ દર્શાવી
શકાય છે.

૪૧. અક્ષરગણોથી હંદ કે વૃત્તાં,
ને માત્રા ગણોથી જ્ઞતિ કે
વૃત્તિના માપ કહેવાય છે.

૪૨. સમવૃત્ત-જેનાં ચારે ચરણો
સરખા માપનાં હોય તે.

૪૩. અર્ધસમવૃત્ત-૧ હંદ ને ૩ જુ
ચરણ સરખું, ને ૨ જુ તથા ૪ થુ
ચરણ સરખા માપનું તે.

૪૪. વિષમવૃત્ત-જેના ચાર ચરણો
જુદા જુદા માપના, સમવિષમપદો
જુદાં માપના કે ૪ થો ઓછા
વધતા ચરણો હોય તે

૪૫. યતિ—કોઈ વાક્ય જોડતા વ-
ચના જેમ ઓછો વધતો વિગ્રામ
ભેલો પડે, તેમ કવિતાનું ચરણ જો-
ડતી વખતે જે યોડાક વિગ્રામ ભેલો
પડે તે યતિ કહેવાય છે, યતિથી ચર-
ણના ખંડો જતાવવામાં આવે છે, અને
જોડાય પછી છે. વિરામ, અવરતિ,
ઉપરતિ, વિચ્છેદ, શ્વસત, આથી, ભેદ,
આશાથી, એ બધાં યતિના નામ છે.

૪૬. યતિભંગ ક્યારે કહેવાય? યતિ-
થી ચરણના જે ખંડ પડે છે તે ખ-

ચરણમાં રક્ષા' કહે, અગ્રિજમાં 'ફટ'
કવિતા પદના સધિ તે, અણશે નાવે તૂટે, ૧૩
વિધવિધ સધિથી બને, ચરણ તણો તો ખંડ;
તે ખંડોની યોજના, યતિ યકી બને સખંડ. ૧૪

લ, મ રૂપસધિથી બને } માપ હંદનાં બેસ;
વર્જ્યગણોથી તો બને }
માત્રાસધિથી બને } માપ જ્ઞતિના બેસ. ૧૫
માત્રાગણોથી તો બને }

ચતુર ચરણ સમમાપથી, ચાલ જાત કવિતાય,
સમવૃત્ત જ તેને કહે, કવિજન પિંગલ માણ. ૧૬
પહેલું, ત્રીજું ચરણ તે, "વિષમપદો" કહેવાય,
બીજું ને ચોથું ચરણ "સમપદ" તે વચાય. ૧૭
પ્રથમ અને ત્રીજાતણું, સરખે સરખું માપ,
બીજું ચોથું એક તો, વૃત્ત અર્ધસમ પાઠ. ૧૮

જેનાં ચારે ચરણની, રચના બિન્ન પ્રકાર;
અથવા સમ કે વિષમપદ, તહીં મળે એકતાર. ૧૯
અથવા ચતુર પદો યકી, ન્યૂન અધિક રચનાય,
એવા લક્ષણ સુજા તે, વિષમવૃત્ત કવિતાય. ૨૦
સભાષણમાં આપણે, વહીએ જે જે વાક્ય;
તે માટે જ્યમ આપણે, વિરમી વર્તીએ વાક્ય. ૨૧
ત્યમ કવિતાના પદમહી, વિરમી થોડા વિગ્રામ,
તેને કવિજન યતિ વદે, વિરતી, છેદ, ઉપરામ. ૨૨
'અપ્પવિરામ' સમો ગણો, અદ્યપયતિને ખામ,
પૂર્ણવિરામ સમાન તો, યતિ, છેદ છે આસ. ૨૩

યતિ યકી ચરણો તણા, પદી જ્ય જે ભાગ,
તે વિભાગમાં સખંડો જો કદિ થાય વિભાગ ૨૪

રોની વચમાં ચુદ્ધના બાગ પડી ચતિભગ તેને કહે, કવિતા દેખિત થાય;
જમ્ય તો ચતિભગ દોષ કહેવાય છે. અલ્પચતિમાં તે તણો, દોષ કદી ન વદાય. ૭૦
તે દોષ અલ્પચતિમાં ગણાતો નથી.

૪૭. પાદ કે ચરણમાં ચતિનો ઉપ- (૧) એક સંધિ પૂરા થઈ, બીજો જ્યાં કદ થાય;
ચોમ ક્યારે ક્યારે થઈ શકે તે રચનામાં ચતિ ચોજના, કવિએ કરવીએ ત્યાં ૭૧
તે વિશે. (૨) ચરણતણો તે જડ જો, લાંબો બહુ થઈ જાય;
તો વચમાં વિશામને કાજે ચતિ મુકાય. ૭૨
(૩) સમાન ખંડો ચરણમાં, આવે જો કદિ ખાસ;
તો તે જૂન પાડવા, ચતિ ચોજવો આસ. ૭૩
(૪) ભિન્ન ભિન્ન રચનાતણા, ખંડો જો રચનાય;
તો તે ખંડો જોડવા, ચતિની જરૂર નહાય. ૭૪
(૫) ઉત્તરખંડ જ ચરણનો, પૂર્વખંડની સાથ,
સળંગ વદતા પાદમાં ભિન્નપણુ જો ધાય; ૭૫
એવું અસંવાદીપણું, જે જે રચનામાં થાય,
તો સંવાદ જ કારણે, ચતિ ચોજના થાય. ૭૬

૪૮. અંત્યાનુપ્રાસ (તુકાન્ત) અથવા કવિતાપદના અંતમાં, આવે મળતા વર્ણ,
અત્યયમક. તે અંત્યાનુપ્રાસ છે, મધુરા લાગે કર્ણ. ૭૭

૪૯. હંદના બે પ્રકાર છે. ૧ વૈદિક, છે બે વિધિના હંદ તે, વૈદિક, લૌકિક જણ્ય;
૨ લૌકિક. ગુજરાતી ભાષામાં લૌ- વૈદિક “અક્ષરખંધ” તે, વૈદિક હંદ પ્રમાણુ. ૭૮
કિક હંદો વપરાય છે. તેના ૨ ગુજરાતી ભાષા મઠી, રચિયા લૌકિક હંદ;
પ્રકાર છે. ૧ અક્ષરમેળ હંદ અને સઘળા ગુજર સાક્ષરે, કાવ્યનો રાખી અંત. ૭૯

* કવિતાના ચરણને અંતે મળતા વર્ણ આવવાથી જેમ પ્રાસ કે અનુપ્રાસ અથવા અત્યયમક થાય છે, તેમ અમુક, વર્ણ, ચુદ્ધ કે જુદા જુદા વર્ણોની આખા પાદમાં ઘણી આવૃત્તિ થાય તો ઝડ, ઝમક, લાટાનુપ્રાસ એ બેદો થાય છે. જેમકે—

- વર્ણ, ચુદ્ધ જો ફરી ફરી, પદમાં આવે જોય;
મમક કવિજન સૌ કહે, ત્રણ પ્રકારના હોય. ૧
(૧) ઝડ અથવા વૃત્તનુપ્રાસ. એક જ વર્ણ ફરી ફરી, આવે ચરણો માળ,
ઝડ કે વૃત્તનુપ્રાસ તે, કહે કવિ વિંગળ માંજ. ૨
(૨) ઝમક અથવા છંદાનુપ્રાસ. અનેક વર્ણ ફરી ફરી, આવે પદમાં ખાસ,
ઝમક કવિ તેને કહે, કે છંદાનુપ્રાસ. ૩
(૩) લાટાનુપ્રાસ, એક જ ચુદ્ધ પુનઃ પુનઃ, પદમાં આવે ખાસ;
શ્રાપ અર્થે તેના જુદા, તો લાટાનુપ્રાસ. ૪

- ૨ માત્રામેળ જાતિ દરેક છદમા લૌકિક છદોના વળી, બનીયા, દ્વિવિધ પ્રકાર,
અનેક વૃત્તો અને દરેક જાતિમા વર્ણ અને માત્રા તથા, છદ, જાતિ અવધાર. ૮૦
- અનેક વૃત્તિઓ છે તે બધાના બેદ
આગળ આવશે, એ બેદમાનાં
- મુખ્ય મુખ્ય વપરાતા વૃત્તો અને છદ તથા વૃત્તો બહુ, જાતિની વૃત્તિ અનેક,
વૃત્તિઓની રચના કહેવામા આવી વૃત્ત અને વૃત્તિ તથા, કહ્યો રચના સુવિવેક ૮૧
૫૦. કવિતાનું લક્ષણ-પ્રતિભામય રસ, પ્રતિભામય રસ ભાવની, દિવ્ય અર્થ કલનાય,
ભાવ અને દિ ષ અથાની જેમાં રસિક શબ્દ નર્તન તથા, દિવ્યકલા કવિતાય ૮૨
- કદવના હોય, ને તે કદવના રમિક આવ ઉચ્ચ ને સરસતા, શબ્દચિત્ર તદ્દપ
શબ્દ નર્તનરૂપે વર્ણવેલી હોય તે પાઠ્ય, ગેયમા મધુર જે, તે કવિતા રસરૂપ ૮૩
- કવિતા કે પદ્ય કહેવાય છે કવિ
તાની કના એ દિ યક્વા છે

કવિતા ઉત્તમ ક્યારે થએલી જાણવી કે, ભાવ ઉચ્ચો હોય સરસતા હોય, શબ્દોની
ગ્યતા રિપય અથવા રસની સાથે એકરૂપ થઈ ગએલી હોય, ને પાઠ્ય (શ્લોકની માફક
જોડાતાં વૃત્તો) તથા ગેય (ગાયનમા ગનતા વૃત્તો કે પ્રબધાદિ) મા મધુર હોય ત્યારે

પદ્ય રચનાના પ્રકાર.

(સામાન્ય વિચાર)

- ૫૧ આજ સુધી કવિતા કે પદ્યનું પદ્યનું રચનાતથા, ગણિયા પાત્ર પ્રકાર,
ધની જેટલી રચના થએલી છે તે અક્ષરબધ અને વળી, રૂપબધ વિસ્તાર ૮૪
- પાત્ર પ્રકારમા સમાઈ જાય છે. માત્રાબધ કહ્યો વળી, પ્રયત્નબધ જ સાર,
૧ અક્ષરવધ, ૨ રૂપવધ, પ્રબધ તે લયબધ એ, ગાનતથા વિસ્તાર. ૮૫
- ૩ માત્રાવધ, ૪ પ્રયત્નવધ,
૫ લયવધ
- ૫૨ ગમે તેવી અક્ષર કે માત્રાની કવિતાની રચના તથા, આત્મા છે સવાદ,
રચના તે કવિતા કે પદ્ય નહિ નયિ, મુનિ, પ્રાકૃતકાળમદ, એજ મપયો છે વાદ. ૮૬
- કહેવાય, પદ્ય તે રચનામાં કહક
સવાદ જળવાયેલો હોય તેજ
પદ્ય નામને પાત્ર છે, એવો પ્રા
મીન સપ્રદાય છે

૫૩. અક્ષરબધ-વૈદિક છંદ કોષપણુ બાપણુ વદોએ શબ્દથી, તે અક્ષરથી બનેલ;
બાપણુ બોલતી વખતે તેમાંના તે 'અક્ષરસંવાદથી' વૈદિક છંદ રચેલ. ૮૭
- કેટલાક અક્ષરો જાયા કે નીચા નિયમિત અક્ષરમાં વળી, જોય નોંચ સ્વરિત સ્વરો જ,
સ્વર કે બારમાં બોલાય છે. તેમાં વેદ છંદ રચના બને, અક્ષરબધ સરોજ. ૮૮
- જે જાયા સ્વરમાં બોલાય તે ઉદાત્ત, બાપણુ વદતાં શબ્દના, અક્ષરમાં શું થાય ?
નીચા સ્વરમાં બોલાય તે અનુદાત્ત, જાયા નીચા સ્વર મહો, અક્ષર સૌ બોલાય ૮૯
- અને બંનેમાં જે ન બોલાય તે ઉદાત્ત જાઓ સ્વર ગણો, અનુદાત્ત સ્વર નીચ,
સ્વરિત, વેદના છંદો અમુક અક્ષ- જોય નોંચ વિન સ્વર સ્વરિત તે, તથા સ્વર મનમાં ચીંત. ૯૦
- રતી સંખ્યાથી બધાયવા છે, પણ ઉચ્ચ નીચ ને સ્વગિતના, નિયમ કળી ન શકાય ?
તેમાં આ તથા સ્વરોના મંવાદનો ઋષિયે કે પેરે કરી, છંદ મહો રચનાય ? ૯૧
- ક'ષક નિયમ રાખેલો હોય છે. તે નિયમો કયા હશે તે સમજ
શકાતું નથી આખા અક્ષરોના સમૂહો આવર્તન પામતા નથી
તેથી તે અનાવર્તિ અક્ષરબધ રચના ગણવી જોઈએ.
૫૪. અક્ષરબધ પદ રચનાના અના- આદર્શ અક્ષરતથા, વેદ મહો નહિ થાય,
વર્તિ અને અનાવર્તિ એવા બે તેથી અનાવર્તિ ગણો, વેદ છંદ રચનાય ૯૨
- પ્રકાર છે. વેદના છંદ કે જેમાં અમુક અક્ષરોની જગ્યા, આદર્શ જો થાય;
અક્ષરોના સમૂહો આવર્તન પામતા આદર્શ અક્ષરબધ તે, અજગ વત પદ થાય ૯૩
- નથી તેથી તે અનાવર્તિ, અને અભંગ, મનહર, છંદ જેવા, કે જેમાં બે બે, તથા તથા કે ચારચાર અક્ષરોના સમૂહો જ આવર્તન પામે છે તે આદર્શ અક્ષરબધ છે.
૫૫. અક્ષરબધનું ખાસ લક્ષણ એજ 'વૈદિકસંસ્કૃત' કાળમાં, પ્રકટયો અક્ષરબધ.
કે, ચરણમાં માત્ર અમુકજ અ- સંધિ પડે નહોં ચરણમાં, પ્રાસ, યતિ ન સંબંધ. ૯૪
- ક્ષરો આવે, પણ સંધિ-અક્ષરોની આદર્શ, પ્રાસ, -યતિ કે એવું કશું ન મળે.
૫૬. રૂપબધ-અક્ષરગણુછંદ. વૈદિક- શબ્દ અક્ષરોથી બને. તે લઘુગુરના રૂપ;
કદાચ પછીના સંસ્કૃતકાળમાં અ- લગ રૂપ ગણુ મવાદથી, રૂપબધ રસકૃપ. ૯૫

મુક લઘુગુરનાં રૂપોના મેળથી કે અક્ષરગણના મેળથી ચરણે રચી લૌકિક છંદો રચાયા. તેમાં ચરણમાં સંધિ, યતિ એ બે આવે પણ પ્રાસ ન આવે; માત્ર લઘુ-ગુરનાં રૂપોનો સંવાદ જળવાય એટલે થયું.

૫૭. માત્રાખંધ—માત્રમેળગતિ. લઘુ અને ગુરનો ઉચ્ચાર કરતાં તેનો જે અવકાશ પડે છે તેના એકમને માત્રા ગણી તેની રચનાથી માત્રાખંધ પદો રચાયાં. તેમાં માત્રાનો સંવાદ પ્રધાન રાખી તે પ્રમાણે સંધિ, યતિ, અનુપ્રાસ એ બધું જળવાયું જોઈએ એમ નહીં થયું.

૫૮. પ્રયત્નખંધ—શબ્દોનો ઉચ્ચાર થતી વખતે તેમાંના કેટલાક અક્ષરો ઉપર સ્વાભાવિક ભાર, આધાત કે પ્રયત્ન થાય છે તે ઉપર લક્ષ રાખી, તેની રચનામાં સંવાદ જાળવી રાખી જે રચના કરવામાં આવે તેને પ્રયત્નખંધ પદ કહી શકાય. જેમકે; ચાર મળે ચોટલા ત્યાં બાળે ચોટલા, એમાં ચિન્હ-વાળા અક્ષરો ઉપર જે કુદરતી આધાત-પ્રયત્ન આવી પડે છે તે ઉપર ખ્યાલ આપવાથી આ વાત સમજી શકાશે. ધરખુણીમાં લોક-ગીતો, કહેવતો, કહાણી, ઉખાંચાં વગેરેમાં આ જાતની પદરચના જોવામાં આવે છે. એમાં માત્ર પ્રયત્નનો સંવાદ જાળવી રાખવો એજ મુખ્ય તત્ત્વ છે. તમામ અંગ્રેજી કવિતાઓ આ વર્ગમાં આવી ગય છે.

“ લૌકિકસંસ્કૃતકાળ ” માં, પ્રકટયો આ રૂપખંધ; છે સંધિ યતિ ચરણમાં, પણ પ્રાસ ન સંબંધ. ૯૬

લઘુ ગુરના ઉચ્ચારથી, પ્રકટે જે અવકાશ; તેના વજન વિચારથી, પ્રકટી માત્રા પ્રાસ. ૯૭
માત્રાના સંવાદથી, માત્રાખંધ બનેલ; સંસ્કૃતપ્રાકૃતકાળના, આરંભે પ્રકટેલ. ૯૮

શબ્દોચ્ચારણમાં પડે, જે અક્ષરપર ભાર; ‘ પ્રયત્ન ’ કે તેને કહે, સમજો નવિન વિચાર. ૯૯
ભાર વિનાના અક્ષરો, ખાલી તે કહેવાય; બરેલ ખાલી વર્ણુની, રચના નતન થાય. ૧૦૦
નામ, ક્રિયાપદ કે બધા, શબ્દો જે બોલાય; પ્રયત્ન વિષુ બાપણુ નહીં, કદી કરી જ શકાય. ૧૦૧
બરેલ ખાલી અક્ષરો, શબ્દોમાં જે હોય, તેની રચનામાં રહ્યું, સંવાદિત્વ જ જોય. ૧૦૨
એ સંવાદોથી બને, પ્રયત્નખંધ જ ખાસ; પિછાન તેની થાય તો, કવિમાં રેન કયાસ. ૧૦૩
પ્રયત્નખંધોમાં બળે, અંગ્રેજી કવિતાય; કહેવત લૌકિક ગીતમાં, કવિના શુભ દેખાય. ૧૦૪

પદ. લયબંધ-ગાયનશાસ્ત્રમાં જેને લયબંધ જ એ પાંચમે, તાલ કાલ વિસ્તાર,
તાલ કહે છે તે લય (એટલે ગરબી, દેશી, પદ બધા, લયના વિવિધ પ્રકાર ૧૦૫
કાળનો અમુક પ્રવાહ) નો અમુક
બંધ છે તે બંધન ઉપર લક્ષ
આપીને રચેલી તાલકાલથી બદ
પદરચના તે પ્રબંધ કે લયબંધને
નામે ઓળખાય છે

શબ્દ, નાદ બે લઠ્ઠરિયો, રસ અર્થિધની દાર,

કવિતા સર્ગીત રૂપમાં, પ્રકટે મન મોઝાર

૧૦૬

તમ અનત રસરૂપ જે, આત્મા સ્વયપ્રકાશ,

તમ અમ હૃદયે તેહનો, પ્રકટે દિવ્ય પ્રકાશ

૧૦૭

(૨૧ રચિત)

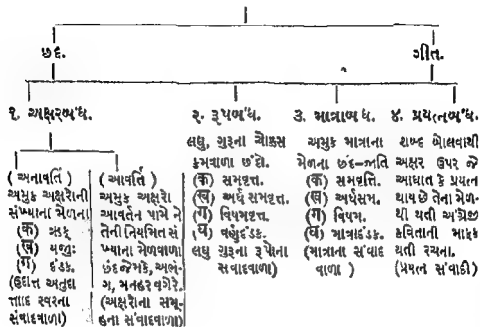
પદ રચનાનો વિશેષ વિચાર.

૧૪. પદ રચનાના પ્રકાર—“શબ્દ અને પદ એ બેમા પદ એ કાવ્યસાહિત્યનું
ઉપયોગી અંગ છે. કાવ્યનું કાવ્યત્વ ભાવપ્રવાહના પ્રદર્શનમાં રહેલું છે અને તે પ્રદર્શન ગદ્યમાં
અને પદમાં બનેલા યદ્ય શકે છે તેમ છતાં કહેવું જોઈએ કે, પદ કાવ્યને વિશેષ મનોહર
કરે છે કારણ કે પદમાં અક્ષરોની ગોઠવણમાં જ કાનને અને હૃદયને આનંદ આપવાનો યુક્તિ
રહેલો છે આથી કરીને જેમ સુસ્વર કંઈ ગાયન જાતે અધુર છતાં વાદ્યનો સાજ મળે છે
ત્યારે ઝાર મોદ ઉપજાવે છે તેમ પદમાં રચાયેલ કાવ્ય અપૂર્વ આનંદ આપે છે ”

અમુક અક્ષરોની સંખ્યાવાળી, અથવા લગુધુરના ક્રમવાળી, કે અમુક માત્રાના સમૂહની
એક કહી કે કુલ બનાવીએ તેને પદ, પાદ કે ચરણ કહે છે એવા બે, ત્રણ ચાર, પાંચ
છ કે ગમે તેટલી કહીએ રચવા મા આવે તો તે પદ કે કવિતા કહેનામ જી અર્થાત્
નિયમિત વર્ણમાત્રાના નિયમિત ચરણો તે કવિતા કે પદ, એવું રચના પરત્વે લક્ષણ કરી
શકાય આ પ્રમાણે અક્ષર, માત્રા, પ્રવળ, તાલ-લય વગેરે પ્રકારના બધોની બનતી પદ
રચનાના નીચે પ્રમાણે વર્ગ પડી શકે છે

દુનિયામાં આજ સુધી જે પદાત્મક સાહિત્ય જોવામાં આવ્યું છે તે નીચેના વર્ગમાં આવી
જાય છે અક્ષરમય પદરચના તે વેદ અને અવસ્તામાં છે રૂપબધ પદરચના આપણા
સાહિત્યમાં છે તેમ પ્રાચીન ગ્રીક ભાષના સાહિત્યમાં છે, પરંતુ તે આર્યરચનાને મુશબ્દે
શીથીલ છે માત્રાબંધ પદો આપણામાં જ તેમ શરસી આરમીમાં પણ (ચિત્રાત્મક રૂપે)
છે પ્રચલન બધનો પ્રસાર આપણામાં જાડુજ ઝોછો છે, પરંતુ અમેજીમાં તો અતિશય
છે. લયબંધ તો આપણામાં આદ્યુત રૂપે વિસ્તાર પામ્યો જો તેમ અમેજી વગેરે ભાષા
ઓમાં પણ છે. એ ફરક વિશે કુઠામાં વિચાર કરીએ

પદ્ય—કવિતા રચના વૃક્ષ.

ગીત.

અનિબંધગાન.

(રાગાલાપ)

નિબંધગાન કે

૫. લયબંધ પદ્ય.

(પ્રબંધ, વસ્તુ, શ્લોક.)

નિર્બંધ

(ક) સ઼.

(લ) આલિસંશ્રય.

(ગ) વિપ્રકીર્ણ.

અનિર્બંધ

કે જેમા દેશ દેશનાં પદ, ગજંબ, કુમરી, ધોળ, બજનો, પ્રવાસિયાં, ગરબીઓ, મુવ-પદ, અષ્ટપદીઓ, વગેરે, ખ્યાલ, ટપ્પા, પ્રાચીન કવિઓની જેમ કવિતા, અર્વાચીન નાટકોનાં ગાયનો વગેરે.

૬૫. વૈદિક છંદ અથવા અક્ષરબંધ પદ્ય—દુનિયાનાં માણસ ગતની ઉત્પત્તિ થયા પછી જે પહેલવહેલી કવિતા રચાઈ હશે તે સર્વેમાં પ્રથમ વેદ રચાયા હશે એમ જગતનો આદિકાળનો ઇતિહાસ જોવાથી સમજી શકાય છે. જ્યાં વેદ છંદ રૂપે છે. વેદના છંદો તો માત્ર અમુક અક્ષરના સમૂહની એક કડી (પાદ) કે જે, ત્રણ, ચાર કે પાંચ કડી સુધીના હોય છે. વૈદિક છંદોના બધા મળાને ૨૧ પ્રકાર છે, ને તેનાં સાત સાતનાં એવાં

આદ્ય, પર અને પરાત્પર એવાં ત્રણ સમકો પાડવામાં આવ્યાં છે. આદ્ય સમકમાં ગાયત્રી, ઉષ્ણિઙ્, અનુષ્ટુપ્, વૃહતી, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ્ અને જગતી એ છે. આ માંના દરેક છંદો આર્ષ, દૈવી, આસુરી, પ્રાજાપત્ય, યાજુષી, સામ્નો, આર્ચી અને વ્રાહ્મી એ આઠ આઠ પ્રકારના થાય છે. એ દરેક પ્રકાર અને તેમાં આવતા (બધા પાદના) અક્ષરોની સંખ્યા નીચે કોષ્ટમાં આપીએ છીએ.

	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
છંદુ નામ.	ગાયત્રી.	ઉષ્ણિઙ્.	અનુષ્ટુપ્.	વૃહતી.	પંક્તિ.	ત્રિષ્ટુપ્.	જગતી.
આર્ષી. અક્ષર	૨૪	૨૮	૩૨	૩૬	૪૦	૪૪	૪૮
દૈવી. "	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
આસુરી. "	૧૫	૧૪	૧૩	૧૨	૧૧	૧૦	૯
પ્રાજાપત્ય. "	૮	૧૨	૧૬	૨૦	૨૪	૨૮	૩૨
યાજુષી. "	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
સામ્નો. "	૧૨	૧૪	૧૬	૧૮	૨૦	૨૨	૨૪
આર્ચી. "	૧૮	૨૧	૨૪	૨૭	૩૦	૩૩	૩૬
વ્રાહ્મી. "	૩૬	૪૨	૪૮	૫૪	૬૦	૬૬	૭૨

આ ઉપરાંત તેના પેટાબેટો બીજાં કેટલાક થાય છે. ઉપરના સમક સિવાય બાકીનાં બે સમકના છંદોના (બધા પાદમાં કુલ આવતા) અક્ષરોની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે.

છંદ નામ. અક્ષરસંખ્યા. છંદ નામ. અક્ષરસંખ્યા.

૮. અતિજગતી. ૫૨	૧૬. કૃતિ. ૮૦	આ ૨૧ પ્રકારનાં હોય પુનઃ નિચૂત્, વિરાદ, ધૂરિજ, અને સ્વરાદ એ ચાર પ્રકારનાં થઈ શકે છે જે હજારો નેટલા અક્ષર હોય તેના કરતાં બે એક અક્ષર ઓછા હોય તો તે છંદ નિચૂત્ નામે થાય છે, બે ઓછા હોય તો વિરાદ નામે થાય છે તેમજ બે એક અક્ષર વધારે હોય તો ધૂરિજ અને બે અક્ષર વધારે હોય તો સ્વરાદ નામે થાય છે.
૯. શકવરી. ૫૬	૧૭. પ્રકૃતિ. ૮૪	
૧૦. અતિશકવરી. ૬૦	૧૭. આકૃતિ. ૮૮	
૧૧. અષ્ટિ. ૬૪	૧૮. વિકૃતિ. ૯૨	
૧૨. અત્પષ્ટિ. ૬૮	૧૯. સંસ્કૃતિ ૯૬	
૧૩. ધૃતિ. ૭૨	૨૦. અધિકૃતિ ૧૦૦	
૧૪. અતિધૃતિ. ૭૬	૨૧. ઉત્કૃતિ ૧૦૪	

વેદના મંત્રો જે હજારો રચવામાં આવ્યા છે તેના ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

ચણ્, ક્રક્ અને સામ. જેમાં આખા હંદમાં અક્ષરોની અમુક સંખ્યાજ આવે, તે પાદનો કશો વિચાર નથી હોતો એવા માત્ર અક્ષરસંખ્યાના પ્રમાણવાળા મંત્રો-મંત્રવાળા હંદો-ચણ્ કહેવાય છે અને જેમાં મંત્રના અમુક હંદો, અમુક પાદમાં માત્ર અમુકજ અક્ષરોની સંખ્યા લઘુચરના બધન વિના આવે એવા સ્વરૂપ નિયમથી રચાયા છે તેને ક્રક્ કે ક્રક્ષા કહે છે અને જેમાં ૧૦૬ અક્ષરોથી વધારે આવે તે દંડકના નામથી ઓળખાય છે. વૈદિક હંદો આપણા બ્યવહારમાં જોવામાં આવતા, નથી તેથી એ વિષે આથી વિશેષ જાણવાની જરૂર નથી.

અમુક હંદમાં બધા મળીને અમુકજ અક્ષરો (લઘુ ચર, ગણ કે માત્રાના ડોષિયુ બધન વિના) આવવા જોઈએ, એ પદ્યરચનાની કેવળ પ્રાથમિક કલ્પના છે. પછી આખા હંદમાં અમુક અક્ષરો આવે ખરા, પરંતુ (આખા હંદમાં આણવાને બદલે તેના) અમુક પાદમાં અમુક અમુક અક્ષરો (લઘુચરના ડોષિ પણ નિયમ વિના) આવે, એવા તદ્દન સાદા નિયમે હંદો રચવા વિષેની જસ બ્યવસ્થિત રચના થયો, એ બીજી સુબ્યવસ્થિત કલ્પના છે. આ બે સાદા નિયમે જ વૈદિક હંદોની રચના કરવામાં આવેલી છે. જેમકે—

ત્રિપદા ગાયત્રી નામનો હંદ ૨૪ અક્ષરનો થાય છે, ને તેમાં ૮ અક્ષરના ૩ પાદ આવે છે, તો દરેક પાદમાં ગમે તે રીતે ૮ અક્ષરો લાવવાથી એ હંદ બની રહે છે. આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. કેમકે આવી સાદી બ્યવસ્થામાંથી ઉત્તરોત્તર ક્રમે ક્રમે જુદા જુદા સમયમાં મનુષ્યજાન જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ અમુક યોક્ષસ નિયમવાળા હંદો રચાતા ગયા.

લૌકિકહંદ અથવા રૂપબદ્ધ પદ્ય રચના અને માત્રાબદ્ધ પદ્ય રચના

પ્રાચીન વેદો બાદ કરતા આપણા સાધારણ મોત્યવ્યવહારમાં જે બધા હંદો-પદો વપરાય છે તેને લૌકિક હંદ કહે છે. તેના ૨ પ્રકાર છે; અક્ષર ઉપરથી અને માત્રા ઉપરથી. અમુક લઘુચરના ક્રમથી જ આટલા અક્ષરો લાવવા એવી રચનાવાળી હંદ કે પદ્યની રચના તે અક્ષરમેળ, અને અમુક માત્રાના મેળથી હંદોની રચના કરવામાં આવે તે માત્રામેળ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તે દરેક હંદોનો વિસ્તાર નીચે પ્રમાણે છે.

૧૬. અક્ષરમેળ હંદો કે રૂપબદ્ધ પદ્યરચના—અક્ષરમેળ હંદો ૧ થી તે ૨૬ અક્ષર સુધીના સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, ને ૨૭ કે તે ઉપરાંતના અક્ષરનાં ચરણોવાળાં પદો દંડક એવા નામથી ગણાય છે. ૧ થી તે ૫ અક્ષર સુધીની સંખ્યાના હંદોને હક્તા વગેરે નામે આપી, ૬ થી ૨૬ સુધીના અક્ષરના સમૂહવાચક નામે (હંદોના નામે) પૂર્વે કહેલા ૨૧ પ્રકારના જ વૈદિક હંદનાં નામે છે તેજ લખીને યાદવામાં આવ્યાં છે જે પદ્યમાં ૪ ચરણો એક જ માપના આવે તેને સમપદ્ય કહે છે. જેમકે, અનુષ્ટુબ, ઉપેદ્રવળ, ષુભંગી, વસંતલક્ષ્યા વગેરે.

૨૬ કે તેથી વિશેષ અક્ષરના હંદો દંડક નામથી ઓળખાય છે. જેમકે ૨૭ અક્ષરનો દંડક, ૨૯ અક્ષરનો દરેક વગેરે દંડકમાં એક ચરણમાં જેટલા વર્ણ જો નિયમે આવે તેટલાજ વર્ણો ચારે ચરણમાં લાવવામાં આવે છે, તેથી દંડક પણ ખરી રીતે જોતાં સમ-

વૃત્તો ન છે. દંડકા ૨૭ વર્ણથી તે ૮૮૯ વર્ણ સુધીના થાય છે. જેમકે કોઈ ૬૩૩મા જે ૯૯૯ વર્ણ હોય તે તેટલાજ વર્ણો એક ચરણ, એવા ચારે ચરણો આવવાં જોઈએ, અમુક અક્ષરના વર્ણદંડકા અને તેના પુન અનેક દંડકા વૃત્તોની સંખ્યા અનેક ગણી છે, ને તેમાં પણ અનેક ભેદ છે તે બધું જાણવાની વિશેષ જરૂર નથી આપણામાં ૩૧ અક્ષરનો જે મનહર હંદ અને ૩૨ અક્ષરનો જે ધનાક્ષરી હંદ આવ્યું છે તે વર્ણદંડકાના પેટામાં આવી જાય છે.

અર્ધસમવૃત્તો—૧ હું તથા ૩ હું ચરણ વિષમચરણ કહેવાય છે, ને તેનાં અસમ, ઝોજ અયુગ્મ, અયુગ્મક, અયુગ્મ એટલા નામ છે ૨ હું ને ૪ થુ ચરણ સમપદ કહેવાય છે, ને તેનાં અનેજ, યુગ્મ, યુગ્મક, યુગ્મ એટલાં નામ છે ૧ ને ૩ હું ચરણ સરખા માપનું ને ૨ હું તથા ૪ થુ તેથી જાદા માપનું જ, પણ એ બંને સરખા માપના હોય હારે તે અર્ધસમવૃત્ત કહેવાય છે. દરેક હંદનાં અર્ધસમવૃત્તો અનેક થાય છે, આપણામાં ધૈતાળીય અને પુષ્પતામા નામના જે વૃત્તો બોલાય છે તે આ વર્ગમાંનાં જ છે.

વિષમવૃત્તો—જેના ચારે ચરણો જુદા જુદા માપના, એટલે કે વિષમ હોય તે વિષમવૃત્ત ગણાય છે, તેને કેટલાક “અસમવૃત્ત” પણ કહે છે, તથા તેના અનેક ભેદો છે જે અત્રે જાણવા નકામા છે.

૧૭ સમવૃત્તોની યાદી—‘હંદ’ એટલે અમુક અક્ષરના પ્રસ્તારભેદથી જેટલાં વૃત્તો થાય તેનું કોણું, જ્યો તે, એવી જગથા પિંગળા અથવા પાછળથી મનાઈ, ને તે પ્રમાણે દરેક હંદમા કેટલા સમવૃત્તો પ્રસ્તાર ભેદથી થઈ શકે, તથા તેમાં કયાં કયા પ્રસિદ્ધ વૃત્તો આવે છે તેની યાદી આપીએ છીએ—

સમવૃત્તો.

કેટલા વર્ણ ?	હંદ-વર્ગનું નામ.	દરેક હંદના પ્રસ્તારભેદથી કેટલા સમવૃત્તો થઈ શકે.	તેમાંના કેટલાક પ્રસિદ્ધ વૃત્તોના નામો
૧	ઉક્તા.	૨	શ્રી, સુ
૨	અત્યુક્તા	૪	ક્રમા, ચલી, ચાર, મધુ
૩	મધ્યા	૮	નારી, ઝસી, મગી, વગેરે
૪	પ્રતિષ્ઠા	૧૬	કીડા, નદ, દોલા ,
૫	સુપ્રતિષ્ઠા	૩૨	વાલા, દારીત ,
૬	ગાયત્રી	૬૪	વિદ્યુલ્લેખા, શશિવલ્લા ,
૭	ઉષ્ણિક	૧૨૮	ભકિત, ? ચામર, ,
૮	અનુષ્ટુપ	૨૫૬	અનુષ્ટુપ, વિદ્યુન્મતા ,
૯	બૃહતિ	૫૧૨	બિંબ, મણિબંધ ,

૧૦	પંક્તિ	૧૦૨૪	અંપકમાલા, કામદા	„
૧૧	ત્રિષ્ણુપ	૨૦૪૮	ઉપેદ્રવળા, ઉપગતિ	„
૧૨	જગતી	૪૦૯૬	ભુજંગી, તોટક,	„
૧૩	અતિજગતી	૮૧૯૨	પ્રહરંણી, મતમપુર	„
૧૪	શર્કરી	૧૬૩૮૪	વસતતિલકા, પથ્થા	„
૧૫	અતિશર્કરી	૩૨૭૬૮	માલિની, આમર	„
૧૬	અષ્ટો	૬૫૫૩૬	પથઆમર (નારાય)	„
૧૭	અત્યષ્ટો	૧૩૧૦૭૨	મદાકાતા, પૃથ્વી,	„
૧૮	ધૃતિ	૨૬૨૧૪૪	વિશુધિયા	„
૧૯	અતિધૃતિ	૫૨૪૨૮૮	શાર્દૂલવિકીડિત	„
૨૦	કૃતિ	૧૦૪૮૫૭૬	ગામા, ગંડગી	„
૨૧	મકૃતિ	૨૦૮૭૧૫૨	અગ્ધરા, પ્રતિમા	„
૨૨	આકૃતિ	૪૧૮૪૩૦૪	આમતધ્વનિ	„
૨૩	વિકૃતિ	૮૩૮૮૬૦૮	હન્દવિજય	„
૨૪	સંસ્કૃતિ	૧૬૭૭૭૨૧૬	દુગિના	„
૨૫	અતિકૃતિ	૩૩૫૫૪૪૩૨	કમલા	„
૨૬	ચત્કૃતિ	૬૭૧૦૮૮૬૪	ઝલણ	„

૧૩,૪૨,૧૭,૭૨૮ કુલ સમજતો

૧૮. અમુક રસને અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વત્તેનું કોષ્ટક
રસનું નામ અનુકૂળ જતો

પ્રતિકૂળ જતો

૧ શૃંગાર	શાર્દૂલવિકીડિત, વસતતિલકા, પૃથ્વી,
શિખરિણી, મદાકાતા, અગ્ધરા, ઉપેદ્રવળા,
ઉદ્રવળા, રચોદ્રતા, તુલિલનિત વગેરે	પથ્થા, વગેરે
૨. હાસ્ય	દોષક, તોટક, ભુજંગી, વગેરે, કે જેમા
સરખા સધિઓ પડતા રહે તે બધા જતો.	પૃથ્વી, „
૩. કરુણ	મદાકાતા, પુષ્પિતામા, માલિની, દુત વિલ
નિત વગેરે	દોષક „

૪. રૈદ.	હરિણી, શાર્દૂલવિકીરિત, અગ્રરા,
રયોદતા, અનુબુદ્ધ વગેરે.	શિખરિણી "
૫. વીર.	ઉદવળ, ઉપેદવળ, વંશસ્થ, શાર્દૂલ-
વિકીરિત, શિખરિણી, અગ્રરા,	પ્રદર્પણી મા-
સિની વગેરે.
૬. ભવાનક.	અગ્રરા, શાર્દૂલવિકીરિત, શામર,
પથ્યા, વગેરે.	"
૭. બીમત્સ.	શાર્દૂલ વિં, અગ્રરા, વંશસ્થ,
રયોદતા વગેરે.	મંદાકાંતા, વગેરે.
૮. અદ્ભુત.	શાર્દૂલ વિં, નંદિની, કુસુમવિચિત્રા,
શાસિની, રવામતા, ઉપચિત્ર, વસંત-
તિલાકા, ઉદવળ વગેરે.	શિખરિણી "
૯. શાંત.	શિખરિણી, મંદાકાંતા, શાર્દૂલવિં	કુસુમવિચિત્રા.

૧૯. માત્રામેળ જાતિઓ કે માત્રાબંધ પદ્યરચના—માત્રાના મેળથી જે છંદ રચવામાં આવે છે તે માત્રાછંદ, માત્રિકછંદ કે માત્રિજાતિ એવા નામથી ઓળખાય છે. જેમકે એક ચરણમાં ૧ માત્રાનો મેળ લાવી, તેવા ચાર ચરણોનું એક વૃત્ત બનાવવામાં આવે તો તે એક પ્રકારનો માત્રાછંદ કહેવાયો. 'માત્રા છંદો' એ રીતે બને છે. 'માત્રાના મેળથી' અને 'માત્રિકમણના મેળથી.' જે છંદોનું માપ ફક્ત અનુક્ર માત્રાનું કહેવામાં આવે તે કેવળ માત્રાબદ્ધ કહેવાય છે, અને જેનું માપ પૂર્વે જણાવેલા માત્રાગણોથી કહેવામાં આવે તે માત્રિક ગણુબદ્ધ કહેવાય છે. માત્રાબદ્ધ છંદોને જાતિ કહે છે, અને માત્રાબદ્ધ વૃત્તોને વૃત્તિ કહે છે; માત્રિકગણુબદ્ધ છંદો ને પદ્ય કહે છે. તેમાંથી માત્રાબદ્ધ જાતિ (છંદો) અને વૃત્તિઓ (વૃત્તો) વિશે વિચાર કરીએ.

એક માત્રાથી માંડીને તે ૩૨ માત્રા સુધીની જાતિઓ પિંગળના અંધોમા ગણવામાં આવી છે. અને ૩૨ થી ઉપરાંત માત્રાની જાતિઓને જાતિદંડક કે માત્રિક દંડક તરીકે ગણી કઢાડી છે. માત્રાજાતિના પશુ સમ, અર્ધસમ અને વિષમ એવા ત્રણ પ્રકાર (છંદો વૃત્તોની માફક) પાડવામાં આવ્યા છે તેમાંથી સમજાતિની કેટકેટલી સમજાતિઓ થાય છે તે નીચેની યાદી ઉપરથી સમજશો.

માત્રાદંડક, દરેક ચરણમાં ૩૩ થી ૧૨૦ માત્રા આવે ત્યાં સુધીના થાય છે. આપણામાં ૩૭ માત્રાનો ગૂંસણુ છંદ જે મવાય છે તે ૩૭ માત્રાના જાતિદંડકમાંની એક વૃત્તિ છે.

અર્ધસમજાતિ—દોહરો, સોરઠા, આવાં, ગીતિ એ જાદી વૃત્તિઓ અર્ધ સમજાતિમાંની છે. આ વૃત્તિઓમાં પહેલું અને ત્રીજું તથા બીજું અને ચોથું ચરણ સરખા માપનું હોય છે. ૧ જુ (વિષમ) પદ અને ૨ જુ (સમ) પદ એ જાનેની કુલ જેટલી માત્રા થાય, તેનું પ્રથમ દલ અને ૩ જુ તથા ૪ જુ એ જાનેની ગણીને જેટલી માત્રા થાય તેનું બીજું દલ કહેવાય છે. આ જાતિમાં ત્રણ અનેક વૃત્તિઓ છે. તે સર્વ જાણવાની જરૂર નથી.

[વિષમજાતિ—જે જાતિ સમ કે અર્ધસમમાં નહીં આવે તે વિષમ જાણવી. કુંડ-જાણીયા, હપય, ચંદ્રાવળા એ વગેરે વૃત્તિઓ વિષમ જાતિની છે. આ જાતિમાં અનેક વૃત્તિઓ છે કે જેનો પાર જ નથી.

સમવૃત્તિ.

૨૦. સમજાતિની અંદર આવતી વૃત્તિઓ, અને તેના બેઠાનું ક્રોધક.

| ક્રેટલી
માત્રા ! | જાતિ (હંદો) નાં
નામ. | પ્રસ્તાર બેઠથી ક્રેટલી જાતની
વૃત્તિઓ થ ય છે તે અંખ્યા. | દરેક જાતિમાં આવતી
ક્રેટલીક પ્રસિદ્ધ વૃત્તિઓ. |
|---------------------|---------------------------|---|---|
| | (અ) | (વ) | |
| ૧ | ■ | અઅક્ષ. | ૧ |
| ૨ | ○ | શૂલધર. | ૨ |
| ૩ | ○ | વજ્ર. | ૩ |
| ૪ | ■ | અક્ષા. | ૪ |
| ૫ | યાસિક કે | ચમગ | ૮ |
| ૬ | રાગી | „ વેણી. | ૧૩ |
| ૭ | લૌકિક | „ દીપ | ૨૧ |
| ૮ | વાસવ | „ પ્રસિદ્ધ. | ૩૪ |
| ૯ | આક | „ રૂઢ. | ૫૫ |
| ૧૦ | દૈશિક | „ સોમરાજ. | ૮૯ |
| ૧૧ | રૈઢ | „ માલતી. | ૧૪૪ |
| ૧૨ | આદિત્ય ! કે | તાંડવ. | ૨૩૩ |
| ૧૩ | ભાગવત | „ ધરણી. | ૩૭૭ |
| ૧૪ | માનવ | „ મધુમાલતી. | ૬૧૦ |
| ૧૫ | તૈયિક | „ ચોપાઈ કે જયકરી. | ૯૮૭ |
| ૧૬ | સંસ્કારી | „ વિલુન્નાલા. | ૧૫૯૭ |
| ૧૭ | મહાસંસ્કારી, | અન્દન. | ૨૫૮૪ |
| ૧૮ | પૌરાણિક | „ અન્દન. | ૪૧૮૧ |
| ૧૯ | મહાપૌરાણિક, | તમાલ | ૬૭૬૫ |
| ૨૦ | મહાદૈશિક | „ ચરણ. | ૧૦૬૪૬ |
| | | | ગમક, વૃત્ત, વગેરે. |
| | | | વામવૃત્ત |
| | | | કાંતા, વસુમતિ |
| | | | મધુભાર વૃત્ત |
| | | | ચરણ, ગંગ, |
| | | | દીપક, રતિકરી |
| | | | આભીર, રસિક |
| | | | તુરગ, તોમર |
| | | | મૂળચન્દ્ર, જલતરણ |
| | | | ઉધોર, હાકળી |
| | | | જયકરી, ચોપાઈ |
| | | | ચરણાકુળ, પદરી |
| | | | રામવૃત્ત, મહાચન્દ્ર |
| | | | માલી, રણ |
| | | | જોધક, મોદની |
| | | | યોગવૃત્ત, નંદી |

૨૧	ત્રૈલોક્ય	,,	સ્વયમ્ભ	૧૭૭૧૧	સ્વયમ્ભ, રાક્ષા
૨૨	મહારૈદ્ર	,,	કમન્દ	૨૮૬૫૭	મહીદીપ, લીલા
૨૩	રોમર્ક	,,	નિશ્ચલ	૪૬૩૬૮	હીર, ઉપમાન
૨૪	અવતારી	,,	કાન્ધ	૭૫૦૨૫	કાન્ધ-રોલા
૨૫	મહાઅવતારી			૧૭૧૩૮૩	મુક્તામણિ
૨૬	મહાભાગવત			૧૮૬૪૧૮	ચક્ર, ગીતા,
૨૭	નાક્ષત્રિક			૩૧૭૮૧૧	આત્રેય, અતિગી
૨૮	યૌગિક			૫૧૪૨૨૮	હરિગીત સાર
૨૯	મહાયૌગિક			૮૩૨૦૪૦	મરહટ્ટા.
૩૦	મહાતૈથિક			૧૩૪૧૨૬૮	ચૂડામણિ, સાટક
૩૧	અશ્વાવતારી			૨૧૭૮૩૦૮	સર્વેષો એકત્રીસો
૩૨	લાક્ષણિક			૩૫૨૪૫૭૮	સર્વેષો બત્રીસો, ત્રિભ
દુમિના વગેરે

(ૐ) આ નામો છદ પ્રભાકરમાના છે, અને (બે) આ નામો ગણપ્રસ્તારપ્રકાશ આપેલા છે.

૨૧. પ્રયત્નબદ્ધ પંચ કથના—ભાષાના સમ્રોદ્ધ અક્ષરોના જનેના છે તેને અવ બીને અદ્યત્નબદ્ધ (વૈદિક છદ) પદ્ય રચના પ્રગટે છે શબ્દના અક્ષરો સમુ કે ગુરૂ રૂપ હોય છે તેના આશ્રયે રૂપબદ્ધ (વર્ણરૂપ) પદ્યરચના ઉદ્ભવે છે વળી અક્ષરો, વળ વિચારતા એક માત્રાના કે બે માત્રાના હોય છે, તેને આગળ કરીને માત્રાબદ્ધ (માત્રાભા) કે વૃત્તિ) પદ્યરચના પ્રસરે છે શબ્દમા, આવેના અક્ષરોમાથી કોઈના ઉપર સ્વાભાવિક રી ભાર પડે છે, ને બીજા ભાર વગરના હોય છે આ ભારને આપણે પ્રયત્ન નામ આપીએ પ્રયત્ન વગર કેઈ પણ નામ કે ક્રિયાપદ બોવાઈ નથી એ ‘પ્રયત્ન’ તે અંગ્રેજ Greek accent ને મળતો છે એને આધારે અંગ્રેજીમા સાદી પણ અદ્ભુત પદ્યરચના બની શકે છે ગુજરાતીમા પણ આ પ્રયત્નાત્મક પદ્યરચના તરફ યોગ્ય ધ્યાન અપાય, તો ચમત્કારી પરિણામની આશા રાખી શકાય બધી અને ખાલી અક્ષરની ગોઠવણમાં સવાઈતું તત્ત્વ રહેલું છે, તેની પિછાન પડતી નેમ્બએ પ્રયત્નબદ્ધનાં શિષ્ટ ઉદાહરણો ગુજરાતી ભાષામાં નથી માત્ર હાલેવતો અને ‘આવરે વરસાદ દેખરિયો પરસાદ’ જેવા ધરણુશીયા ગીતોમા ને વામા આવે છે નિશાનમા એકગ આંક બોલે છે તેની આપ પ્રયત્નાત્મક એક શિષ્ટ ઉદાહરણ આપીએ છીએ તે ઉપરથી આ જ્ઞાતના પદ્યરચનાની યોદ્ધિક કલ્પના આવી શકશે.

‘ સાહિત્ય સર્વરન રસ છે

કાન્ધ દુરય હો કે આન્ધ, લેખગૃહ હો કે પૃથ,

બુધત્રૈલ હો કે પ્રસન્ન, સૈલીબરત હો કે સુક્ષિપ્ત

પાત્રથી ને વસ્તુથી, પાઠ્યથી ને ગ્રંથથી,
છટ છે, એક જ —

રમની જન્માવટ.

આર્દ્રતા અવનીપર દલવાય, કે દિમાલયે દિમાલય બુધાય,
ઉપ્સુતા દાનાનજ સગવાયે, કે રુકથી રુચા પ્રકુલાયે,
વાયુની લહરે રોમ રોમ કપાયે,
કે રોમ રોમ નર્તાયે, રીતે આ કે એ,
નવ નવો રંગ જ જામે છે "

(કેગરલાલ હર્ષદરાય ક્રુવ.)

આમા એક ચન્દુમા પૂરી થતી વિપયની વ્યાપ્તિથી કવિતાની સરખાત થાય છે, તેના સમર્થનના વાક્યોમા ઉદ્દેશ્ય ને વિધેય લક્ષ્ય જેચનાર યતિથી નોખા પડ્યા છે. કવિતાની રચના સરળ ને વિચારશ્રેણીને જ અનુસન્તી છે. ઉત્તર ભાગમા ન્યા ચગ્ગો ભારે થતા જાય છે ત્યા અત્ય વચકની સદાયતા લીધી છે, પણ તેને અવધિત પ્રાધાન્ય મળવા દીધુ નથી.

દ્વિતીમા ને ત્રીસી ભાગમા આ પ્રકારની પદ્યરચનાઓ ખીજ અવસ્થામા છે ખરી, પરંતુ એ ભાગઓમા પણ શિષ્ટ ઉદાહરણો મળતા નથી, વાવિખમા આ પ્રકારની રચનાઓ સ્વતઃ ઉત્પન્ન થઈ અગ્રેષ્ઠ પદ્યાની આરેક શિષ્ટરચના કદાચ થાય એવો સંભવ છે.

૨૨. છંદ શાસ્ત્ર ઉપરના અર્થો અને અથકારો—આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રો બધાં છંદ એટલે કવિતામા રચાયલા છે. વેદ, રામાયણ, મહાભારત, વગેરે તમામ હદમ વાણીમા છે. ભારે એ છંદ શાસ્ત્રના મૂળ કર્તા ઋષિ દશે એનો વિચાર કરી આ વિષય પૂરો કરીશું, એ વિશે રણુપિંગલભાં જણાવ્યું છે કે, ' છંદ શાસ્ત્રના મૂળયોજક કોણ અને એ ક્યારે અને કયા યોગ્યથુ દશે એ હજી સંદેહપણે જાણવામા આવ્યું નથી આપણા મહર્ષિયો તેને વેદનું આગ માને છે અને વેદની રચના જલુધા છંદોમય છે તેથી તે વેદકાળથી પહેલા દશે એમ કદંપી શકાય છે. પ્રાચીન ઋષોભાં આ શાસ્ત્રની પરંપરા જોવા જઈયે છીયે તો તેના મુખ્ય આચાર્ય મહાદેવ છે તેમની પાસેથી દેવતાના પતિ ધન્વંતેવ ચીખેલા છે ધન્વ પાસેથી વ્યવનમુનિ શીખ્યા, અને તેમની પાસેથી બૃહસ્પતિએ, બૃહસ્પતિ પાસેથી માંડવ્ય ઋષિયે છંદોગાન મેળવ્યું છે. માંડવ્ય પાસેથી સૈતવ ઋષિયે અને સૈતવ પાસેથી યાત્ક-મુનિયે અને તેમની પાસેથી પિંગલાચાર્યે એ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું છે અને તેમની પાસેથી અન્યાચાર્યોએ એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એ પ્રમાણે શ્રીમાન રામાનુજાચાર્યના શરૂ, છંદ સૂત્ર ઉપરની પોતાની આદ્યપ્રકાશ નામની ટીકામા જણાવે છે. "

" આ ઉપરથી એટલું તો નક્કી થાય છે કે, પિંગલાચાર્ય પહેલાના અને તે છંદ શાસ્ત્ર કારે થઈ ગયા હોય, પરંતુ તેમના અર્થો પિંગલ મુનિના અથ જેટલા આ દેશમા પ્રવર્ત્યા

નથી. લૌકિક છંદ અને વૈદિક છંદનું વિવરણ પ્રાચીન આચાર્યોમાં જેવું મહર્ષિ પિંગલે કર્યું છે તેવું અન્યાચાર્ય કરેલું નથી, તેથી તેમને હંદશાસ્ત્રના મૂળ પ્રવર્તક માન્યા છે. ”

“ કેટલાક એમ કહે છે કે, લૌકિક હંદશાસ્ત્રના મૂળ પ્રવર્તક ‘પિંગલચાર્ય’ કહેવાય છે એમનાં બીજાં નામ પિંગલનાથ કે પિંગલગુપ્ત છે. વળી કેટલાક એમ પણ કહે છે કે, વેદના મહાભાષ્યના રચનાર પતંજલિ હતા તેનું બીજું નામ પિંગલચાર્ય હતું. વળી કેટલાક એમ પણ કહે છે કે, પિંગલનાગનો ઉપાસક કોઈ સમયે હંદોગીત ધરાવનાર બ્રાહ્મણ હતો, તેણે શંભુ નામના પોતાના ગુરુ પાસેથી એ શાસ્ત્ર શીખી પોતાના ઉપાસ્ય દેવની પ્રશસ્તિ માટે હંદશાસ્ત્રને પિંગલનું નામ આપ્યું, ને સારથી તે નામ જગતમાં પ્રવર્ત્યું. વળી કેટલાક એમ કહે છે કે, પિંગલ એ નામ કલ્પિત છે. એ નામનો કોઈ મનુષ્ય નથી યર્ષ્ય ગયો પરંતુ ગુરુ અને લઘુના પિંગ્ડુ જેમાં વ્યાખ્યાન છે (પિંગ્ડુ=પિંગ્ડ, ગ્ડ=ગુરુ, લ્ડ=લઘુ) એવા એ શબ્દનો અર્થ થાય છે. ગમે તેમ હોય, તો પણ એ પિંગલમૂલ પછી હંદશાસ્ત્ર ઉપર જે જે અર્થો રચાયા છે તે સરળતા સામાન્ય રીતે પિંગલ નામે ઓળખાય છે તેથી એમ તો કલ્પના થાય છે કે, એ નામ તેવા નામના કોઈ હંદશાસ્ત્રકારપરથી પ્રવર્ત્યું હોય, વા સૂત્રમંથકારે ગૃહ્યર્થ દર્શક ‘પિંગલ’ એવું નામ આપ્યું હોય અને તેથી તેની પ્રવૃત્તિ યર્ષ્ય હોય એમ માની લેવામાં કર્યું બાધકારક નથી. ”

(રણપિંગલની પ્રસ્તાવના ૪. ૫)

આ પ્રમાણે હંદશાસ્ત્રનો વિસ્તાર છે; આ શાસ્ત્ર ઉપર અનેક પ્રાચીન અર્થો મેળવીને તથા દમણાં હિંદુસ્થાનમાં જુદા જુદા દેશોમાં જે પિંગલના અર્થો પ્રચલિત છે તે તમામ અર્થો ઉપરથી આપણા ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રી રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ રણપિંગલ નામે પ્રચંડ અર્થ રચ્યો છે. પ્રાચીન અર્વાચીનકાળમાં જે કોઈથી આ મહાભારત કાર્ય થઈ શકત નહીં તે કાર્ય શ્રી રા. રણછોડભાઈએ દીર્ઘ પરિશ્રમ કરીને પૂર્ણ કર્યું છે. આથી તેમનો માત્ર ગુજરાત ઉપર તો શું પરંતુ આખા ભારતદેશ ઉપર મહાન ઉપકાર થયો છે. આજસુધી મળી આવેલા પ્રાચીન અર્વાચીન એવા ૯૦ અર્થો ઉપરથી એ પ્રચંડ અર્થ રચવામાં આવેલો છે અને તે ઉપરાંત જે અર્થો મળી શકતા નથી, પરંતુ જેનાં નામ માત્ર જાણવામાં આવેલાં છે તેવા ૧૧ અર્થો જોવા વિષેની તેમણે રણપિંગલમાં પાઠી આપી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, આ શાસ્ત્ર ઉપર આપણા દેશમાં જુદા જુદા સમયમાં અનેક પરિતોએ પુષ્કળ પરિશ્રમ કર્યો છે. રણપિંગલ એ તમામ અર્થોનું સર્વસ્વ ટકી શકાય, ને

* રણપિંગલ એ પિંગલનું મહાન અરણ્ય છે. એ મહાન અરણ્ય કેવડું વિશાળ છે તેનો વિસ્તાર એ અર્થ જોઈને જ થાય તેમ છે. અમે તો શુદ્ધ અંતઃકરણથી કહીશું કે, સાક્ષર શ્રી રણછોડભાઈ કેવળ પિંગલચાર્યના અવતારરૂપે જ છે. એમના દીર્ઘ પરિશ્રમ વિષેનો જરાબર ખ્યાલ મને પોતાને છે, તે ઉપરથી એ યાદ કરી શકીશ કે, એ કાર્ય તેમણે લાખી ખંત રાખી ન કર્યું હોત તો આપણા પિંગલ અર્થોમાં પ્રતિષ્ઠાદન કરેલા કવિતા રચના વિષેનાં સર્વોચ્ચ વિસ્તીર્ણ કલ્પના કોઈને પણ ન થાત, અને તે મંમક કરવાનું કાર્ય અપૂર્ણ જ રહી જત!!

તેથી તે ગ્રંથને તમામ પ્રાચીન અર્વાચીન પિંગલ ગ્રંથોમાં મેરુચાને મુકી શકાય તેમ છે. તેમજ વેદકાળથી તે આજસુધી છંદ રચનાનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ કેવી રીતે થતો ગયો હશે એ સંબંધમાં આપણા ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રી કેશવજીજી હર્ષદરાય મુવ એમણે પદ્ય-રચનાના પ્રકાર એ નામનો પવિત્રાબ્જનો શામળાંક લેખ (જુદિપ્રકાશ પ્રસ્તુત ૫૫, અંક ૧,૨,૩,૪ સન ૧૯૦૮ અનેવારોથી એપ્રીલના અંકોમાં) લખ્યો છે તેને પણ રતનરૂપ ગણવેા જોઈએ; કેમકે એ લેખ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત-અને અપભ્રંશ સાહિત્યના વિશાળ મહાસાગરનું મંથન કરી લખેલો છે. તેમાંથી છંદરચનાના વિકાસક્રમના ઇતિહાસનો સાર આપી પછી ગીતશાસ્ત્રનો વિચાર કરીશું.

છંદ રચનાનો વિકાસક્રમ.

(વૈદિક કાળ.)

૨૩. મહા સંસ્કૃતની પદ્ય રચના—દુનિયાના બધા દેશોના સાહિત્યમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વેદો છે, તેમાં પણ છેક પ્રાચીન ઋગ્વેદ છે. તેની વાણી ઉચ્ચનીચ પ્રવાહ કે આ-ધાત (પિચ્ચ અસેન્ડે) વાળી છે. ઉચ્ચ પ્રવાહને ઉદાત્તસ્વર કહેવાય છે, નીચ પ્રવાહ તે અતુદાત્તસ્વર કહેવાય છે; અને જે પ્રથમ ઉચ્ચનીચ ન હોય તે સ્વરિત સ્વર કહેવાય છે. વેદની દરેક ઋચાનો પ્રત્યેક અક્ષર આમાંના કોઈ પણ એક જાતના પ્રવાહથી બોલાવેા જોઈએ એવો નિયમ છે. વેદકાળના સંસ્કૃતને આપણે ‘ મહાસંસ્કૃત ’ કહીશું. તે ઉદાત્તિ સ્વરવાળું હોવાથી ઋક્સંહિતાની પદ્યરચનાનું ગંધારણ સ્વરવિશિષ્ટ અક્ષરનું ખતેલું છે. છેક પ્રારંભે પદ્યની રચના ઉત્પન્ન થઈ હશે ત્યારે એ કડીનાં પદો પ્રથમ રચાયાં હશે, એ મૂલ-ભૂત એ કડીના પદને મતુષ્યનું રૂપક આપી, પદ્યની ચાલ બનાવનાર કડીને પદ, પદ કે ચરણ નામ આપ્યું હશે અને તે પ્રમાણે બેથી ત્રીજીને છ ચરણ સુધીની ઋચાઓ ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે. મોટા ભાગ ત્રણ ને ચાર ચરણના હોય છે. ચરણમાં ઓછામાં ઓછા ચાર ને વધારેમાં વધારે તેર અક્ષર હોય છે.

વેદકાળમાંની પદ્યરચનામાં જે હલો વપરાયો છે તે સર્વેમાં ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ્ અને અનુષ્ટુપ્ એ ત્રણ અતિપ્રાચીન છે. પારસી અને આર્યપ્રજા પરસ્પરથી છૂટી પડીને, પારસી પ્રજા ઇરાનમાં જઈને વસી તે પહેલાં આ ત્રણ હલો ઉત્પન્ન થયા છે. કેમકે ઋગ્વેદમાં જેમ એ ત્રણ હલો છે તેમ અવસ્તામાં વપરાયેલા જોવામાં આવે છે. આ ત્રણ હલો-માંથી ત્રિષ્ટુપ્ છંદ વધારે વપરાયો છે. ઋક્સંહિતાનો ૬ ભાગ એ હંદથી રોકાયો છે, ગાયત્રીનો વપરાસ એના કરતાં ઓછો છે, તો પણ સંહિતાનો ૩ ભાગ એ હંદમાં રોકા-એલો છે. ને અનુષ્ટુપ્ ગાયત્રીથી ઘણો ઓછો વપરાયો છે, માત્ર ૬૬ મો ભાગ એ હંદમાં લખાયો છે.

હવે એ ત્રણની રચના ઉપર વિચાર કરીએ તો એમ જણાઈ આવે છે કે, સૌથી પ્રાચીન ગાયત્રી, ત્યાર પછી ત્રિષ્ટુપ્ અને પછી અનુષ્ટુપ્ની રચના થઈ હશે; કેમકે ઉદા-ત્તિ સ્વરવાળા ૮-૮ અક્ષરના ત્રણ ચરણોથી ગાયત્રી છંદ બને છે, એટલે કે આ રચના

સહેલી છે, પછી ગાયત્રી છંદના ચરણને છેડે ૩ અક્ષરો મેળવી ૧૧-૧૧ અક્ષરો કરી, ગાયત્રીનાં ૩ ચરણોને બદલે ૪ ચરણો બનાવી, દરેક ચરણમાં ૯ મો અક્ષર લઘુ લાવવો જોઈએ એવો નિયમ કરી ત્રિષ્ટુબ છંદ રચવામાં આવ્યો. એટલે ગાયત્રીના કરતા ૩ અક્ષર વધારે, એક ચરણ વધારે અને અમુક અક્ષર લઘુ જોઈએ, એ ત્રણ ફેરફાર ઉપરથી ત્રિષ્ટુબ-૭૬ ગાયત્રી ઉપરથી થયો છે એમ જણાઈ આવે છે. ગાયત્રીનાં ૩ ચરણ પછી એક ચરણ વધારવાથી અનુષ્ટુબ્ છંદ થાય છે, આ કાળના અનુષ્ટુબ્માં લઘુચરણો કરો નિયમ નથી; માત્ર અક્ષર સંખ્યા જાળવવી એટલું જ છે.

આ ફેરફારમાં એક પ્રકારનો વિકાસ જોવામાં આવે છે ગાયત્રી પછી જે નવો ત્રિષ્ટુબ રચાયો તેમાં પ્રથમતરુન, લઘુ કે ચરની પિછાન થયા પછી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો તે છે, અક્ષરોનો ભરાવ પણ દોઢો થયો અને ચરણોનાં જોડકા પડ્યા. જેથી તે કાળના આપિ કવિઓ ગાયત્રીને પડતો મૂકી ત્રિષ્ટુબની પ્રાકૃતિક બોધાધ તે છંદ વધારે વાપરવા લાગ્યા એથી પછી આગળ વધી અક્ષરોનો ભરાવ અને અમુક અક્ષર લઘુ આણવો જ જોઈએ એવો નિયમો નહીં સ્વીકારતાં રચનાની સરલતા અને ત્રિષ્ટુબના ચરણોના જોડકાની મનોહરતા ખ્યાલમાં આવતા ગાયત્રી છંદને અનુષ્ટુબરૂપે નવું જીવન આપવામાં આવ્યું. કે જે અનુષ્ટુબ્ સાર પછોના મુનિકાળના સરકત સહિતમાં પૂરું વિજયી થયો છે

મહાસંસ્કૃતની પદરચના ઉદાત્તાદિ સ્વરવિશિષ્ટ અક્ષરોની બનેલી છે, છતાં અક્ષરની સંખ્યાનુ બંધન દંડ જણાતું નથી છંદના ચરણના આગમમાં કે અંતમાં એક અથવા બે અક્ષરોના વધારવાની છૂટ ઉપરથી નિમૃત્ત, વિરાજ્, બૃરિજ્, રસજ્ની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. એ વ્યવસ્થા પછીથી થયેલી લાગે છે, પરંતુ તે એક ઉપયોગી બાબત છે. ચરણના આદિ, અંત કે મધ્યમાં અક્ષરોના વધારા ધમરાથી પદમાં નવીનતા આવે છે, અને કવિને કેટલેક અંશે સ્વનિર્મલતા મળી શકે છે. આવી વ્યવસ્થા લગભગ અર્ધી ભાષાની પદ રચનાને સમત છે અગ્રેજી, ગ્રીક, લાતીન, ફારસી ને અરબી ભાષાની પદરચના આ વ્યવસ્થા કમુલ રાખે છે આ કાળના પ્રધાન છંદો ત્રણ છે—ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુબ્ અને અનુષ્ટુબ્ તેમાં ચાર ચરણના અનુષ્ટુબ્ની ઉત્પત્તિ અર્વાચીન તથા ત્રિષ્ટુબ્ની તેથી પ્રાચીન, તે એ બે ચાર ચરણોવાળા છંદોના કરતા ત્રણ પાદવાળી ગાયત્રી અતિપ્રાચીન સિદ્ધ થઈ શકે

છે. એથી પણ વધારે જૂના સમયમાં જ ચરણના છંદોની રચના થઈ હશે, કે જે યજુર્વેદનાં વચનોમાં મળી આવવાનો સમય રાખી શકાય છે વૈદિક છંદોનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે, સંધિઓ કેવળ યાદચ્છિકપણે આવે, ચરણના ખડ પડે નહીં, ને યતિ કે વિરામ એ બધું કશું ન મળે, તેમ અક્ષરોના સમૂહો અમુક જગ્યાએ આવે તે પણ નહીં, એટલે કે આ રચના તે અનાવર્તિ અક્ષરબંધની મણી શકાય. માત્ર “ઉદાત્તાદિ સ્વરોની અમુક સવાદી રચના” ઉપર વૈદિક છંદનું બંધારણ હતું એટલું અટકળી શકાય છે, પરંતુ તે સ્વરોની કેળવી અને કેવી અસરો હતી તે ચોક્કસ જણાવું નથી. વૈદિક છંદોના આવા સરલપણાને લાઘ્ય અનેક પ્રકારના બેદને ઉત્પન્ન કરનાર લઘુચરણો વિવેક, ન્હાના મોટા સંધિ, યતિ વગેરે તરવો એમાં નથી જ

(સંસ્કૃતકાળ કે મુનિકાળ.)

૨૪. સંસ્કૃતની પદરચના—વેદકાળ પછે મંત્રસંહિતાના ઉદાત્તાદિ સ્વરો વપરાતા બંધ થવા લાગ્યા. સંસ્કૃતમાં તો તે છેલ્લેક નાચ પામ્યા પાણિનિ જેવા પડિતોની વાણીમાં મહાસંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રગટ પરિચયથી કેટલાક કાળ સુધી એ સ્વરો કદાચ ટકી રહી વપરાતા હશે, પરંતુ લોકજાણમાંથી તો તે લોપાઈ ગયા હતા. એ સ્વરોના બંધનવાળી ભાષા વપરાતી બંધ પડ્યા પછી સંસ્કૃતભાષા આગળ વધવા લાગી, તેમ સંસ્કૃતની પદરચના પણ આગળ પગલાં ભરવા લાગી. મહાસંસ્કૃતની પદરચના ત્રિષ્ટુબનો નવમો અક્ષર લઘુ હોય તો ઠીક એટલે જ એક નિયમ રાખી અટકી હતી. સંસ્કૃતકાળના વાકિમં, વ્યાસાદિમુની કવિઓએ આ જુની વિશિષ્ટાક્ષરની યોજના અનુષ્ટુબમાં દાખલ કરી, અને બીજા તથા ચોથા ચરણનાનો અક્ષર લઘુ દસવી બેઠીનાં ચરણોમાં નવીન ચમત્કાર દાખલ કર્યો. આવી વિશિષ્ટાક્ષરની યોજનાથી એક તરફ નવા અનુષ્ટુબ-લોકાનું સ્વરૂપ બંધાયું તેમ બીજા તરફ લઘુચરના રૂપના વિવેકથી ત્રિષ્ટુબ ચરણની અનેક વિકૃતિઓ ઉત્પન્ન થઈ. આ કાળના મુખ્ય હંદો અનુષ્ટુભ (નોક) અને આખ્યાનકી + એ બે છે. તે બંને ગાયત્રી અને ત્રિષ્ટુબના વિચારરૂપ છે. કૃષિકાળના ત્રિષ્ટુબમાં લઘુચરનો વિવેક જેમ પ્રથમજ દેખાય છે તેમ મુનિકાળમાં એજ ત્રિષ્ટુબમાં ચર્ચિતો વિવેક દાખલ થયેલો પ્રથમ જણાય છે. પદબંધના સંવાદના યતિ એ એક મહત્ત્વ ધરાવનારું વસ્તુ છે. આ સમયમાં ચરણ ચરણમાં ભિન્ન ભિન્ન સંવાદવળી અનેક વિકૃતિઓ ઉત્પન્ન થઈ તેની સાથે એક સમાન સંવાદવળી વિકૃતિ પ્રથમ પ્રચારમાં આવી, કે જે વિકૃતિ આખ્યાનકી હંદ છે, મહાભારત ને રામાયણનાં આખ્યાનોમાં એ પ્રથમ વપરાતો હોવાથી એનું નામ આખ્યાનકી પડ્યું હશે.

આ પ્રમાણે વેદકાળથી સંસ્કૃતકાળ સુધીના જે વિકાસક્રમ જણાય છે તે એ જ છે, ૮ અક્ષરની ગાયત્રીમાં લઘુચરના રૂપનો કશો નિયમ નથી, ત્રિષ્ટુબમાં એજ નિયમ બીજા-વચમાં દેખાય છે, એ બીજા અનુષ્ટુબમાં સંસ્કૃતના મુનિકાળના અકુરિત કાલ છે, ને આખ્યાનકીમાં પાલવે છે, ને પાછળથી સંસ્કૃતપ્રાકૃતકાળમાં એ નહાતો રોપો. લઘુચરના અનેક ઉપાત્મક પ્રકૃતિની શાખાઓ રૂપે મહાન વૃક્ષરૂપે ફેલાય છે. વળી મન્વેદના પાચને છ ચરણના હંદો દેખાતા બંધ પડી મહાભારતમાં ને રામાયણમાં હંદનાં માત્ર ચાર જ ચરણો હોય, વધારે નહિ એવો નિયમ બંધાય છે.

* અનુષ્ટુબના ચારે ચરણોમાં પાંચમો અક્ષર લઘુ, તથા છઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ લાવવો એવું જે લક્ષણ હાલ એ *લોકાનું આપણે જોઈએ છીએ, તે અર્વાચીન કાળમાં હંદોગણિતના સમયમાં બંધાયું છે. પૂર્વે તેમ નહોતું. એટલે કે, અનુષ્ટુબમાં વેદકાળથી તે આજ સુધી આ પ્રમાણે પરિવર્તન થતું ગયું છે.

+ રામાયણમાં અસંખ્યામાં, કુતવિલખિત, પ્રુષ્પિતાશા વગેરે હંદો જે સર્ગને અંતે મળી આવે છે તે અર્વાચીન હોઈને કોપક છે.

(સંસ્કૃતપ્રાકૃતકાળ કે શિષ્ટ સાહિત્ય-હૃદયસિક્કલ લીટરેચર-નો યુગ.)

૨૫. સંસ્કૃતપ્રાકૃતની પદ્ય રચના—પદ્યરચનાના ઇતિહાસમાં સંસ્કૃત પ્રાકૃતકાળ પરમ તેજસ્વી મણી શકાયે; કેમકે આ સમયમાં લઘુગુરુ ઉપર આધાર રાખી પદ્યરચના સંપૂર્ણ રીતે વિકાસ પામે છે અને માનવી મણુનાવાળી પદ્યરચનાનો ખાસ નંખાવ છે. હવે એ બે પ્રકારની પદ્યરચનાનો વિકાસક્રમ તપાસીએ—

સંસ્કૃતકાળના અંતમાં અને સંસ્કૃતપ્રાકૃતકાળના આરંભમાં દેશમાં સર્વત્ર ચોક્કસ અને સ્વતંત્ર હકપનાઓ સૂરી રહી હતી. આ સમયમાં જૈમિનિએ શ્રીમાંસાચાત્મ રમ્યું. ગીતામે તત્ત્વનિર્ણયના વિચારના નિષ્કર્ષોનું ન્યાયશાસ્ત્ર રમ્યું. બાદગણે શ્રુતિનો સમન્વય કરી ઉપનિષદનો અદ્વૈતચાદ અમુક સ્તરોમાં વ્યવસ્થિત કરી વેદાંતશાસ્ત્ર રમ્યું. પાંડિનિએ વ્યાકરણ શાસ્ત્ર રમ્યું. ધર્મ, ઈર્મ, તરંગગાન બાળા એમ મર્વમાં પરિવર્તન કરનારા પંતુ સુબ્યવસ્થિત વિચારો સ્ફુર્ગાઈ રહ્યા હતા. તેની અમર આ સમયની પગમના ઉપર થઈ ચુકી આ સમયની પૂર્વના વ્યામ વાદમીઠિએ વાપરેલા અનુષ્ટુભના ચરણના પૂર્વાર્ધમાં લઘુગુરુનો મુદ્દલ વિવેક નહોતો, માત્ર અમુક અક્ષર લઘુ લાવવો એડી યોગ્યતા ચરણના હિતસારમાં જ છે; વળી તેમના ત્રિષ્ટુબને યતિની કે સમપદની વ્યવસ્થા ઇષ્ટ નથી આ બધી વ્યવસ્થા કરી જઈ દરેક ચરણમાંના દરેક અક્ષરોનું લઘુગુરુનું રૂપ ચક્રર ચાલ છે એટલે કે જે અક્ષર લઘુ કલો હોય તે લઘુ જ જોઈએ, ગુરુ ન ચાલે. યતિનું રચન ચોક્કસ કરે છે. વળી જે રૂપ પછી યતિ કહી હોય સાંજ તે વ્યાખ્યા જોઈએ, આપી પાછી ન ચાલે આ પ્રમાણે લઘુ ગુરુના ચોક્કસ રૂપોની રચનાને આપણે રૂપાભક કે રૂપબંધ પદ્યરચનાને નામે ઓળખીશું. આ રચના જેમ ચોક્કસપણે કરી ચુકી, તેમ માત્રાની મણુનાતો પણ પાથો નંખાઈ માત્રા હદો અસ્થિતવમાં આવ્યા હવે એ બને વિષે ટકામાં વિચાર કરીએ.

રૂપાભક હંદોના બે વર્ગ પડીયું; યતિ વિનાના અને યતિવાળા. યતિ વિનાનું જે ચરણ હોય તેના ખંડ નહિ પડવાથી ચરણ અખંડ રહે છે આ વર્ગમાં ૧૨ થી તે ૧૭ રૂપ સુધીના હંદો મળી આવે છે તેમાં ૧૧ રૂપના હંદોનું ઇંદ્રવજા ને ઉપેન્દ્રવજા એ જોડકું સરખું છે, ઉપેન્દ્રવજાને આરંભે જે છ છે સાં ગાં ચુકવાથી ઇંદ્રવજા બને છે, આ ઉપરથી સંવાદ જળણથી આરંભક રૂપનો ફેરફાર કરવાની છૂટ હતી, એમ સમજી શકાય છે. ખીજું જોડકું સ્વાગતા અને રથોદ્ધતાનું છે. આમાં બધાંએ રૂપો સરખાં છે, માત્ર સ્વાગતામાં નવમું અને દશમું રૂપ છઠ્ઠાં છે તો ખીજામાં ગાલ છે. આ ઉપરથી સંવાદ એનો એ રાખવો હોય તો આવા ફેરફાર અયોગ્ય છે. ૧૨ રૂપના હંદોનું ઇંદ્રવજા ને વચ્ચરથ એ જોડકું ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે. પૂર્વે કહેલા ઇંદ્રવજા તથા ઉપેન્દ્રવજાના ચરણના અંતમાં ગુરુ છે તેની પછી એક ગુરુ વધારવાથી અનુક્રમે ઇંદ્રવજા ને વચ્ચરથ બને છે. એટલે કે આ બે હંદો વિકારરૂપે છે સ્વતંત્ર નથી. દ્રુતવિલખિત અને પ્રગિતાક્ષરા પણ ધ્યાન આવવા લાયક છે. મંજુભાવિણીની રચના રથોદ્ધતાના આરંભમાં બે લઘુ હિમેરવાથી થયેલી છે, તે ઉપરથી એનું અનુમાન નીકળે છે કે, સંવાદ જળણીને ચરણના આરંભમાં રૂપનો વધારો ધટારો કરી શકાય. આ વર્ગમાં પ્રભા (પ્રમુદિતવદના) આવે છે તેના સધિઓમાં રૂપની અને જોરની નવી નવી વ્યવસ્થા હોવાને લીધે એકદર મંવાદ જાદુ મનોહર

છે. ૧૩ રૂપના છંદોમાં પ્રભાવનીને રચિરાની રચના, ઈદવંશાને વંશરચનાં પાંચમેા ગા છે તેને ખટ્તે બે લઘુના મુકવાથી ચાપ છે. પરંતુ આટલા રૂપરચથી ચાસ રૂની જાય છે. આ ઉપરથી એવો નિશ્ચય નીકળે છે કે, એક રૂપને રચાને બે રૂપનો આદેશ શુદ્ધ રચનામાં ચોગ્ય નથી. કલદંત્ર પ્રમિતાક્ષરના અંતમાં એક ગુરુના ઉમેરવાથી ચાપ છે, તે ઉપરથી સંવાદ જાણીને ચરણના અંતમાં રૂપનો વધારો થકારો થઈ શકે. વસંતતિલકાની લોભવિ-લોભ સંવાદી રચના ધ્યાનમાં લેવા જોમ છે શિશુપાલવધ કાવ્યના ચોથાસર્ગમાં વપરાયલો પથ્થા કે મંજરી તથા એજ કાવ્યમાં વપરાયલો પ્રમદા, રમણીયક એ છંદો પશુ જોવા જેવા છે. સોળ રૂપના વાણિની અને સત્તરરૂપના પૃથ્વી છંદમાં તેના ધ્યાન ખેંચવા લાયક મંધિઓની ગોઠવણી જોવા જેવી છે. આ બધા અખંડ છંદોમાં ઉપનંદવળા, રવાગતા, રથો-દના, દુતવિવંખિત, પ્રભા, પ્રમિતાક્ષર, પ્રભાવતી, વસંતતિલકા, મંજરી, પ્રમદા, રમણીયક, વાણિની અને પૃથ્વી પ્રકૃતિરૂપ છંદ છે, એટલે કે તે કાંઈના ચિતારથી થયા નથી; તે સિવાયના છંદો વિકૃતિરૂપ છે.

હવે યતિરાજા સખડ છંદો લઈશું તો ૧૧ રૂપનો શાલિની બહુ જૂનો છે. તેમાં પ્રથમનાં ૪ રૂપો જુદાં પડે છે, ને ૫ઠ્ઠીનાં ૭ રૂપનો ઉત્તરખંડ જુદો પડે છે, આ ઉત્તર ખંડ જે જે છંદોમાં દેખા દેટે ત્યા પશુ તે ઉત્તરખંડરૂપે જ રહે છે. આમાંના બંને ખંડો મજાગ વાંચી શકાતા નથી માટે વચ્ચે યતિનો ગાળો નખવો પડ્યો છે. ૧૨ રૂપનો જલોદત-ગતિ કે જે ભારત્રી ને આન એ બે કવિઓએ વાપર્યો છે તેમા છઠ્ઠાંરૂપ પછી યતિ છે. બે ખંડો સમાન (લગાલ લલગા, લગાલ લલગા) હોવાથી યતિથી જુદા પાડ્યા હોય એમ જણાય છે ૧૨ રૂપનો વૈથદેવી છે તે શાલિનીની વિકૃતિ છે, તેની ચાસ ને યતિ તેનાં તે જ છે. માત્ર શાલિનીના આન બે ગુરુના વધારાથી આ છંદ બને છે. ૧૩ રૂપનો ક્ષમા છંદ કે જે ભારત્રીએ કિરાતાખ્યામાં વાપર્યો છે એનુ ચાપ લલલલ લલગા, ગાલગા ગાલગા આવુ છે. શાલિનીનો ઉત્તરખંડ અને ક્ષમાનો પૂર્વખંડ અનેક છંદોમાં જોવામાં આવે છે. ક્ષમાના કરતા પ્રાચીન પ્રદર્શણી છંદ છે, તેમાં જે યતિ આવેલો છે તે પશુ ધ્યાન ખેંચવા લાયક છે ૧૪ રૂપનો મધ્યક્ષમા છંદ કિરાતાજુનીયમા આવેલો છે. તેમા શાલિ-નીનો પૂર્વખંડ તે આમાં પશુ પૂર્વખંડ છે (ગાગાગાગા, લલલલલલ ગાગા ગાગા), ૧૫ રૂપનો શાલિની, પ્રદર્શણી જેટલોજ જૂનો છે. શાલિનીનો ઉત્તરખંડ તેજ આનો ઉત્તર ખંડ છે, ને પૂર્વખંડ ૮ રૂપનો છે તે મધ્યક્ષમાના લઘુમધ સંધિને અંતે બે ગુરુના વધારાથી થયો છે. ૧૬ રૂપનો કાઈ સખંડ છંદ નોંધ લેવા જેવો નથી, પશુ તેનો બદલો ૧૭ રૂપના છંદોમાં વળી જાય છે. મેવદૂતમાં વપરાયલો મંદાકાંત આ વર્ગનો છે તે બહુ ધ્યાન આ-પવા લાયક છે, તેમાં ચોથા ને દસમા રૂપ પછી યતિ રાખ્યા છે તેથી તેના ત્રણ ખંડ પડે છે, તેમાંનો પૂર્વ ને ઉત્તર એ બે ખંડો તે શાલિનીના પૂર્વોત્તરખંડ જ છે. ને મધ્યખંડ દરિ-ણીનો પૂર્વખંડ છે. શાલિનીના ખંડોમાં વચ્ચે નવીન જ ચલનો ખંડ પડ્યો તેથી છંદમાં અપૂર્વ નાનાવ અનરચુત થયું છે; તેવા જ બીજો શિખરિણી છંદ કે જે જનજૂતિને પ્રિય થઈ પડેલો હતો તે છે. છઠ્ઠાંરૂપ પછી યતિ છે, તેના બંને ખંડોમાં સંવાદ જુદો છે, જેથી તેમને જોડી દેવાને માટે વચ્ચે યતિનો ગાળો નાખ્યો છે. આ વર્ગમાંનો ત્રીજો છંદ

દરિણી છે, એના ત્રણ ખંડોમાં વચમાં સાલિનીનો પૂર્વ ખંડ ગ્રાહ્યો છે; ને પૂર્વ ઉત્તર ખંડો નવીન છે, જેથી આવા ત્રણ લિખિત ગ્રાહ્યના ખંડોના ગાળા પૂરવા વાંતની ખાશ જરૂર છે. ૧૮ ૩૫નો કાર્ડ સખંડ છદ નથી. ૧૯ ૩૫નો સખંડ છદ માત્ર શાંતિ વિદ્યો-
ડિત છે, તેમાં ખાશ ૩૫ પત્રી થતી છે, જેથી તેનો પહેલો ખંડ જલ્દી મહોટા થઈ ગયો છે, એવા મહોટા ખંડની કાળ બરવાને લીધે કદાચ તેનું નામ શાંતિવિદ્યોડિત પડ્યું હશે એમ અનુમાન થાય છે. ૨૦ ૩૫નો સુવદના છદ કે જેમાં સાત ને ચાલુ ૩૫ પત્રી થતીથી ત્રણ ખંડ પડે છે. ૨૧ ૩૫નો સખંડ છદ માત્ર ધૃતથી છે, ને જેને સરસી કે પંચાવધી ત્રણ કહે છે તે માથે વાપર્યો છે તેમાં ૧૧ ૩૫ પત્રી થતી છે, આજ વર્ગમાનો બીજો છદ અગ્રધરા છે, તેમાં સાત ને ચાલુ ૩૫ પત્રી થતી આવવાથી ૩ ખંડ પડે છે, જેમાંના પ્રથમ બે ખંડો સુવદનાના છે, ને છેલ્લો ખંડ સાલિનીનો ઉત્તર ખંડ જ છે. આ ઉત્તરખ-
ડનો સંવાદ જુદો છે તેથી તે સુવદનાથી જુદો પડે છે. થતીની આવી યોજનાઓથી અ-
પૂર્વ સૌંદર્યના એક એકથી જુદા એવા નવનવા છદો આ યુગ કે જે સંસ્કૃતની પૂર્ણ
જલ્દોજસાથી તરીકે ગણાય છે તેમા થવા તે થયા. સાર પછી એ માર્ગ લઈ કરીને અઠ-
દીજ પડશે.

૨૬. આ રીતે આ યુગમાં ૩૫માં છદો નવનવા સંધિ અને ખંડોના યોગથી બન્યા; તેમ
માત્રાની ગણનાનો પાથો નંબાઈ, માત્રાજોડ છદોની રચનાનું પ્રમાણ આરંભના સૈકાઓમાં
ઢગી નીકળ્યું. માત્રાના અંકરું પહેલપહેલું દર્શન વૈતાલીય અને ગાથા એ બે છદોમાં
થાય છે. આ કાળના આરંભના સૈકાઓમાં જે પ્રમુખીય સાહિત્ય બાદ અને જનધર્મના
પ્રયાસથી રચાઈ તેમાં આ બે છદો અતિશય વપરાયા છે.

રામાયણ અને મહાભારતની પેઠે જેને પ્રમુખીય સાહિત્ય કહી શકાય, એવા પ્રાચીન
બાદ અને જૈન આગમોમા માત્રાગર્ભવાળી ૩૫રચનાનો વૈતાલીય ને શુદ્ધ માત્રાત્મક
રચનાનો ગાથા એ બે છદો પહેલપહેલા દેખાય છે. વૈતાલીયના પૂર્વ ભાગમા અમુક રચ-
નામાં અમુક જ ૩૫ આવડું જોઈએ એવા નિયમ નથી જણાતો. આખા પૂર્વભાગનું એક જ
વજર મુકર છે ને જળવાય એટલે બસ. એ વજનના એકમને માત્રા કહે છે વૈતાલીયને
આપણે હાલના બધા પિંગળોમાં અક્ષરછદ, તરીકે જોઈએ છીએ, પરંતુ એ પ્રથમ જે
કથામાં વપરાયો છે તેનું માપ જોતા તેની રચના, વિષય (૧, ૩) ચરણના પૂર્વભાગમાં
જ માત્રા અને સમ (૨, ૪) ચરણના પૂર્વ ભાગમા આઠ માત્રા આવે છે, ને પછી
બધાંએ ચરણોમા અતિ ૩૫ાત્મક સંધિઓ આવે છે. એક માત્રાના બીજને આપણે જે સંગ
આપીએ, કેમકે જે એટલે જે લઘુ તેની એક જ માત્રા થાય છે એ માત્રાના બીજને
દ્વિમાત્ર કહીને તેની દે સંગ પાડીશું, એ બીજમા બે લઘુ અથવા એક સ્વ એમાંથી ગમે
તે ગણી શકાશે. હવે વૈતાલીયના માત્રાત્મક ભાગે દે બીજની ત્રણ ને ચાર આદિતિના
બનેલા છે, ને ઉત્તર ભાગ ૩૫ાત્મક છે. જેમકે—

માત્રાત્મક.	૩૫ાત્મક.	માત્રાત્મક.	૩૫ાત્મક.
દદદા પછી	ગાથા સંગ	દદદા પછી	ગાથા ગાથા.
(૧ ને ૩ જુ ચરણ.)		(૨ જુ ને ૪ ચુ ચરણ.)	

આ બે માત્રાના દ બીજનું ઈસન વૈતાલીયમા પ્રથમ થાય છે, ને તેનીજ વિદ્યુત્તી થનારા ઉપચંદ્ર, અપરવક્ર, પ્રુષિતાગ્રા, સુદરી, માધભાગ એ બધા છદોમાં પણ તેજ પછીથી વપરાય છે. એ દ સધિ બેવડાઈ ચાર માત્રાને સધિ પાછળથી ઉત્પન્ન થાય છે. કે જે ગાથામાં પ્રથમ જોવામા આવે છે. અક્ષર ગણમાં જે જ ગણુ છે તે બાદ કરતાં બાકીના ૧૧૧, ૧૧૬, ૬૫ અને ૬૬ એ જે ચાર રૂપો, ચાર માત્રાને પ્રસ્તાર કરવાથી નીકળે છે તે સર્વે ચારે રૂપોનો એક સમૂહ ગણી તેને આપણે ચ સધિને નામે ઓળખીશું. ગાથાના પ્રથમ ચરણમાં પાંચ ચ સધિ પછી એક જ (કે ચાર લઘુ) અને પછી એક દ આવે છે, અને બીજામાં પાંચ ચ પછી એક લ ને તે પછી એક દ આવે છે. આમાંના પ્રથમ ચરણના પાંચ સરખા સધિ પછી છઠ્ઠો સધિ ચાર લ નો કે એક જ નો રાખવાનો હેતુ એવો જણાય છે કે, ચાર લ ના પ્રયોગથી ચચ્ચગતા, ને એક જ ના પ્રયોગથી વિકટલ આવે છે. ઉત્તર ચરણમા એક લ નો પ્રયોગ પણ સિધિલતા ટાળવાને માટે છે. આ પ્રમાણે વૈતાલીય અને ગાથાની રચનાનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાઈ આવે છે કે, સરકૃતપ્રાકૃત કાળનો માત્રાગર્ભ આ રૂપબંધ, માત્રાત્મક દ સધિનું આપણને પ્રથમ દર્શન કરાવે છે, ને તેજ સમયમા એ સધિ બેવડાઈને ચ સધિ ઉત્પન્ન થાય છે લ બીજનું ચાચચ્ચ અને જ સધિનું વિકટલ તથા ચ સધિનું સ્થિતિસ્થાયિત્વ સારી રીતે પરખી શકાય હતું. અને માનાબધ પદ્યરચનામાં મતિની યોજના પણ આ સમયમાજ દાખલ થએલી જોવામા આવે છે

સરકૃતપ્રાકૃતકાળમા બે ભાષામા સાહિત્ય લખાતું હતું. મહાકવિ કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરે કવિવરો સંસ્કૃત ભાષામા જેમ કાવ્યો લખતા હતા તેમ બૌદ્ધ અને જૈનોના આચાર્યો તેમજ સાતવાહન, વાકપતિ, પ્રવરસેન વગેરે પ્રાકૃત ભાષાના કવિવરો પ્રાકૃતમા કાવ્યસકલના કરતા; પરંતુ બંને ભાષાના લેખકો પૂર્વ પગપરા પ્રમાણે અચુક છદો પોતાના કાવ્યમા વધતા ઓછા વાપરતા. સંસ્કૃતભાષામા રચાતા કાવ્યોમા ઉપર કહી ગયા તે રૂપબંધ છદો વપરતા. ત્યારે પ્રાકૃતભાષામા રચાતા કાવ્યોમા આ વખતે (માત્રાગર્ભ રૂપબંધનો) વૈનાળીય અને (કેવળ માત્રાબંધનો) ગાથા છદ વધારે વપરાતા લાગ્યા. ને તે એટલે સુધી કે તેની અસર સંસ્કૃતમા પણ થઈ. કાલિદાસે રઘુવંશમા જે મહામાયિની છદ વાપર્યો છે તે વૈતાલીયની પેઠે રૂપ અને માનાનો મળીને મિશ્ર છદ છે. એના આરબે છ લઘુ છે તે રૂપાત્મક સમૂહ છે, ને તે પછી ગાલગા સંધિની ચાર આદૃતિ છે તે દાલદા સધિ ઉપરથી થનારો ચિત્રસંધિ છે આ સમયમા ચિત્રરચનાવાળા કાવ્યો અતિશય થયા. ગાથાજ સંસ્કૃત કવિઓએ તો વાપરવો સુકીજ દીધો હતો, જેથી એ છદ પ્રાકૃત કવિઓનો આશ્રય લીધો. તેને પરિણામે માત્રાના સધિઓની આદૃતિને સવાદ કાનને મધુર લાગતા, માત્રાના ચિત્ર સધિઓ વાપરવાનો મોહ ઉત્પન્ન થયો અને પ્રમાણિક, તોટક, દોષક, જુજ ગી, સ્ત્રિણી જેવા ચિત્રાત્મક રૂપજો સંસ્કૃતમા થવા લાગ્યા તેમ બીજી તરફથી મોટા દંડકો ઉત્પન્ન થયા. કાલિદાસ અને ભવભૂતિ જે આ સમયના બે મહાકવિ છે અજ પરંતુ તેમની વચ્ચે કેટલાક સૈકાનો તફાવત છે. રૂપબંધમા ચિત્રાત્મક (તોટક દોષક વગેરે જેવા કે જેમા એકજ સંધિ અનેકવાર આવે એવા) છદો અને દંડકો ભવભૂતિની પૂર્વેના યોગક વર્ષો સુધી ઉત્પન્ન થતા ગયા હશે, કે જે પછીથી ભવભૂતિએ પણ તેનો ઉપયોગ કર્યો હોય એવું

અનુમાન થાય છે. નવોદય કાવ્યમા પ્રમાણિક છદ્, સિદ્ધપાવવધમા તોટક અને અગિવણી, તથા નૈવધમાં દોષક છદ્ વપરાયેલા મળી આવે છે. આ બધા છદો અક્ષરમેળ તરીકે ગણ્યા છે પરંતુ ખરી રીતે જોતાં તે માત્રાબધ પ્રકૃતિની ચિત્ર રચનાવાળી વિકૃતિ છે. એક ને એક સંધિનું બે કરતા વધારે વાર પુન પુન આવતું તે ચિત્રાત્મકરૂપ ગણવું જોઈએ, કે જે વ્યવસ્થા, આ કાળના મધ્ય કે અતર્માં વપરાયેલા પ્રમાણિક, તોટક, દોષક, સિગ્વિ-ણી એ ચાર છદો રચાયા તે બાદ કરતા, બાકીના તમામ રૂપબધ છદોમાં જણાતી નથી.

૨૭. સસ્કૃત પ્રાકૃતકાળમા થયેલા રૂપબંધ અને માત્રાબધ ઝદોનું મળતાપણુ અને ભિન્નપણું.

(રૂપબધ છદોના ખાસ લક્ષણ)

(માત્રાબધ છદોના ખાસ લક્ષણ)

૧. સંધિની આગ્રસિ થતી નથી કદાચ એકજ સંધિ બેવાર વપરાય તો તે બિબ્બરતિર્જિબ જેવા, ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિ કે મંધિ પ્રતિસંધિ ન્યાયે વપરાય, એટલે સંધિઓની આગ્રસિ બે કરતા વધારેવાર થઈ શકતી નથી.

૧. માત્રાબધ ભતિ કે વૃત્તિમાં તો સંધિ-ઓના આવર્તન થવાનું જોઈએ, એટલે કે માત્રાબધનું નિબધન આગ્રસિ થવી જોઈ છે.

૨. બે કે વધારે સંધિઓ લઘુચરના (રૂપ) પિડોમા એક હોય એમ દેખાય, છતાં જોરની વહેંચણીમા જુદા પડે છે.

૨ માત્રાછદમા આવતા સંધિ માનાપિ-ડમા, તેમજ જોર અને નજોરમા એક સરખાનું રહે છે.

૩. રૂપબધમા ચરની જગાએ લઘુ, અથવા લઘુને રથાને ગુરુ, અથવા એક ચરને બદલે બે લઘુ, કે બે લઘુની જગાએ એક ગુરુ એવો કશો ફેરફાર થરણુમા થઈ શકતો નથી.

૩. માત્રાબધમા બે માત્રાના દાં બીજને બદલે એક એક માત્રાના બે લંબી જ, એક એક માત્રાના બે લંબીજોને બદલે બે માત્રાનું એકજ દં બીજ, તેમજ દાલને બદલે કન્યિત લદા, ચ ને રથાને જ વગેરે સમાન માત્રા પિડનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ છે.

૪. રૂપબધમા સંધિનું ભિન્નત્વ એ સુખ્ય છે અને સંધિની અદર રહેલા લઘુચરના રૂપેનું નાનાત્વ જાણુ રહે છે. બલકે તોટકું પણ નથી હોતું એમ કહીએ તો ચાલે.

૪ માત્રાબધમા સંધિઓ ભિન્નપણું નથી હોતું છતાં સંધિની અદર રહેલા માત્રાના બીજોમા નાનાત્વનો સુખ્યત્વે અવકાશ રહેલો છે.

૫. રૂપબધમા લઘુ કે ચરના અનેક યોગો કરીને નવનવા બાવ સૂચવી શકાય તેવી છૂટ મળી શકતી નથી.

૫ લં અને દં એ બે માત્રાના બીજો-માની શક્તિઓ અને તેના મિશ્રણથી થતા નવા નવા યોગોથી અનેક બાવ સૂચવવાની શક્તિ રહેલી છે. તેમની યોજના માત્રાબધ છદોમાં મરજી પ્રમાણે કરી શકાય છે.

૬. રૂપબંધ થઈ છે, પ્રાદ છે અને ચિત્ ૧. માત્રાબંધ મૃદુ, સાદા અને સરલ છે.
પથ છે.

૭. રૂપબંધનો તો એક એક છંદ વિચારવો ૭. માત્રાબંધની પર્યાયના સહજ છે
પડે છે, ને સંવાદની સ્થિરતાના નિયમો કેમકે કોઈ પણ માત્રાબંધના મૂળ અને
મુકરર કરેલા છે. મિથસ્થિ બાધ્યા એટલે બસ. તેમજ
મંવાદની સ્થિરતા લાગુ કરવી સહજ છે.

૨૮. અપભ્રંશકાળ — આ કાળમાં ખાસ કરીને દોહરાનું પ્રાધાન્ય વિશેષ છે. મહા-
સંસ્કૃતનો ત્રિબુજ, સંસ્કૃતનો અનુબુજ, સંસ્કૃત પ્રાકૃતના આખ્યાનકી અને ગાથા, તેવો
અપભ્રંશનો ખાસ છંદ ઠહીયે તો દુલ્લ છે, તેના ખરેખરે ઉલટાખાથી સોરડો અને છે, આ
સમયે ઉડિયાલા નામનો છંદ વપરાતો તે પણ દુહાના પ્રથમ ખંડને આરંભે દો સંધિના
વધારાથી અને પછી દુહાનો પ્રથમ ખંડ જેવોને તેવો મુકવાથી થાય છે. જો કે હાલ એ
છંદ વપરાતો નથી, માત્ર હપયને અંતે જ આવે છે, ને તે આ રીતે દુહાની વિકૃતિ છે.
પ્લવંગમ અને રાક્ષા પણ દુહાના વિકારરૂપે છે. અપભ્રંશકાળમાં અનેક નવનવા માત્રાસં-
ધિઓ ઉત્પન્ન થઈ તેની રચનાથી અનેક માત્રાછંદો સ્થિતિક (સખંડ) અસ્થિતિક (અખંડ),
એમ બે પ્રકારના રચાયા છે, ને તેમાંના પ્રસિદ્ધ છંદો વિશે પૃથક્ પૃથક્ વિવેચન જે તે
છંદોમાં આપવામાં આવ્યું છે.

રૂપબંધની પેઠે માત્રાબંધ છંદોનાં ચંદ્રો મિશ્ર કરી નવા મિશ્ર છંદો અનેક થયા છે.
આ રીવાજ અસહ્યનીજ આદ્યો આવેલો છે. ઉપેદ્રવજા, ઇંદ્રવજા, વગેરેનાં અથવા રચોદ્રતા
મંજુભાષિણીનાં ચંદ્રો અરસપરસમાં સહજ એકવાઈ જશે, ને નવા છંદો બનાવી શકશે તે
સ્પષ્ટ છે. માત્રાબંધમાં તેમજ થયું છે. રાક્ષા અને ઉડિયાલાના મિશ્રણથી હપય; દુહા
અને રાક્ષાના મિશ્રણથી કુંડગાગો; ચોપઈ કે ચરગાકુળ અને દુહાના મિશ્રણથી ચંદ્રાવધી
બનેલ છે. આ પ્રમાણે અનેક છંદો ધડાયા છે.

અપભ્રંશકાળના ઉત્તર જાગમાં કે જ્યારથી અવાગીન સાહિત્યનો આરંભ લેખી શકાય
તેવામાં અક્ષરબંધ રચના પુનઃ સજીવન થાય છે. એ રચનાનાં વૃત્તો અક્ષરોની આદ્ય
સંધિનાં છે, અને તે વૃત્તો વાપરવાનું માન હિંદી અને મરાઠીને છે. એ રચનામાં અત્યાર
સુધી ૪ પ્રકારના સંધિ વપરાટમાં આવ્યા છે. એક અક્ષરનો, બે અક્ષરનો, ત્રણ અને ચાર
અક્ષરનો; અબંગ એ બે અક્ષરની આવૃત્તિનું ઉદાહરણ છે અને મનવર છંદ એ ચાર અક્ષર-
ની આવૃત્તિવાળા સંધિનું ઉદાહરણ છે. આ અક્ષરબંધ હજી વધારે ખેડાઈ શકે તેમ છે,
ને તેમાં યતિના ધરિત ઉપયોગથી અનેક ચમત્કાર લાવી શકાય તેમ છે.

વૈદિક અક્ષરબંધ તે અનાવર્તિ અક્ષરબંધ છે; કેમકે તેમાં અબંગ, મનહરાદિની મા-
દક અક્ષરોનું આવર્તન થતું નથી. યતિનો ધરિત ઉપયોગ કરી અનાવર્તિ અક્ષરબંધ પદોની
નવીન રચના થવી એ બલિષ્ઠાધીન છે. અક્ષરબિદ્ધ પદરચના સરલને સાદાજ છે.

૧૨૯. અલંકાર—આ રીતે હંદ રચનાના વિકાસક્રમનો ઇતિહાસ જોતાં કેવળ સાદી રચનામાંથી ઉત્તરોત્તર સંમિશ્ર રચના કાલક્રમે કેવી રીતે થતી ગઈ એ સમજી શકાય છે. હવે પદ્યમાં અલંકારના વપરાસની જાણતરમાં તપાસ કરતાં જણાઈ આવે છે કે, જોને આપણે અનુપ્રાસ કે અંત્યયમક કહીએ છીએ તેનથી પદ્યરચના પૂર્વે તદ્દન મુક્ત હતી. યમક અલંકારના જે અનેક ભેદ છે તેમાંના પ્રાસ એક ભેદ છે. તે સંપ્રદાયકારણે વપરાયેલા ભારવિહવિના કિરાતાર્જુનીયમાં પહેલ પહેલો જણાય છે. પ્રાકૃતકાળમાં તો તે અલંકાર કેવળ જ જણાય છે અને પછી અપભ્રંશકાળમાં તો તેનો વાપર અતિશય થયેલો છે; કારણ કે આ સમયમાં અલંકાર પ્રસ્થાનનું જોર અતિશય વધી જાય છે. આઠ દશ સૈકામાં તો એનાં મૂળ એટલાં જોડાં જામી જાય છે કે, આજ તે કાઠવાં મુશ્કેલ થઈ પડ્યાં છે. તેમ છતાં કહેવું જોઈએ કે, અંત્યયમક (અનુપ્રાસ) એ કંઈ પદ્યરચનાનું પ્રધાન અંગ નથી, પણ માત્ર શબ્દમાર જ છે. ”*

૨૦. હંદ શાસ્ત્ર કે પિંગળના અર્થો લખનારા કોણ હોવા જોઈએ ?

પિંગળ ઉપર પ્રાચીન કે અર્વાચીન સમયમાં જે અર્થો થયેલા છે તે બધા અતિ-પ્રાચીન નથી, જુનામાં જુનું પિંગલ યુત્તવોષ કે જે કવિ કાલિદાસનું રચેલું ગદ્યાય છે તે પણ તે કવિનું નહોતાં અર્વાચીન છે. પિંગળ રચનાર મૂળ કોઈ ગણિતશાસ્ત્રી હોવો જોઈએ. ગણિતે બધા શાસ્ત્રોમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો છે, એ ગણિતકલ્પના હંદશાસ્ત્રને જેણે લાઘુ પાડી હશે તે કવિ ન જ હોવો જોઈએ; કેમકે પદ્યરચનાનું મુખ્ય તત્ત્વ સંવાદ છે. પિંગળના અર્થો જ મૂળ રચના નહિં દત્તા ત્યારે વૈદિક, સંસ્કૃત અને અપભ્રંશકાળના કવિઓ સંવાદ તત્ત્વ ઉપર ખ્યાલ રાખી નવા નવા હંદ યોજતા દતા. પદ્ય એ સંવાદના તત્ત્વને આજુ ઉપર રાખી, તથા અક્ષરના રૂપને ગણિત પ્રમાણે પ્રસ્તાર કરવાથી આવતાં રૂપને ગણુ એવું નામ આપી તેમની અનુક્રમે મ ય ર સ ત જ મ ન એ આઠ સંગ્રહો પાડી, પોતાના મમયની પહેલાં ઉપલબ્ધ હોએલા હંદોનાં આ ગણુ કંપનાથી નવાં લક્ષણ (શ્રાવ) ધકનાર ગણુક મિત્રાચ બીજું કોઈ ન જ હોય. આ શાસ્ત્રના મૂળ આચાર્ય જે પિંગળનામ યદ્ય ગએલ કહેવાય છે, તેમના સંબંધમાં ગરુડની જે આખ્યાયિકા પ્રસિદ્ધ છે તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, આ શાસ્ત્રનો મૂળ લેખક પિંગળનામ દશે તો તે ઉત્તમ ગણિતી હતો અને તેણે ગણિત પ્રક્રિયા પ્રમાણે હંદોનાં લક્ષણો ધકી રાખ્યાં અને તે પછી એજ દિશામાં પછેના તમામ પિંગળશાસ્ત્રોએ નવા અર્થો અને હંદો રચ્યા.

* આ પ્રમાણે અર્થો સુધી પદ્યરચનાના પ્રકાર” એ લેખમાંથી સાર આપવામાં આવ્યો.

+ શેષનામનું બીજું નામ પિંગલ છે. તે એક મમયે પૃથ્વી ઉપર આવ્યો. તેને ગરુડે જોતાજ તેણે તેની પુંડ પકડી ગરુડ લગભગ પાસે આવ્યો ત્યારે પિંગલ નામે કહ્યું, હું કવિ છું, મારું ઔરભ્ય જુઓ, એમ કહી એક અક્ષરથી ૨૧ અક્ષર સુધીના પ્રસ્તારમાંના તમામ જ્ઞાને બેઠો ગણાવ્યા; તે ગરુડ પણ લખતો ગયો ને હેરડે સમુદ્રનો કિનારો પાસે આવ્યો એટલે એક જ્ઞાન રચીને નામ પાડીમાં પેરી ગયો. એ જ્ઞાન જુનું પ્રવાતને નામે જોગબાય છે, વગેરે.

૩૧. નવો છંદ કે નવું ધૃત બનાવવા વિષે—પૂર્વે અક્ષરછંદના સમગ્રતોની અને માત્રાગતિની યાદી આપી છે તે ઉપરથી દરેક છંદ જાતિ-વર્ગમાં, પ્રસ્તાર બેદથી કેટકેટલાં જુદો કે જુદીની રચના થઈ શકે છે, તે સમજી શકાશે. જે પિંગળ શાસ્ત્રકારોએ આ પ્રમાણે મમ, અર્ધસમ અને વિષમ છંદોના ગણિત પ્રસ્તારથી અનેક બેદ બતાવી આપી સામાન્ય લોકોને ચક્રિત કરી નાખ્યા હશે તે પિંગળશાસ્ત્રકારો પદરચનાના આક્રમને સંપૂર્ણ રીતે પિછાનતા નહોતા જ એમ કહેવું જોઈએ. પદરચનાનો આત્મા સંવાદ છે. રચના સરલ રીતે બધે એમતી આવે તેનું નામ સંવાદ, અને એ સંવાદ બરાબર સંધાયો કે તે રચના કાનને મીઠી લાગવી જ જોઈએ. પરંતુ એવો સંવાદ જે રચનામાં ન હોય, (છતાં તે રચના જે ગણિતપ્રસ્તારનો અમુક બેદ થયો હોય તોપણ) તેને ‘પદ’ એ નામ શી રીતે આપી શકાય, એ જાતરત આલેખનું નિરાકરણ કોઈ પણ પિંગળશાસ્ત્રીથી આપી શકાશે નહીં. ગદ્યમાં સવાદ ટોતો નથી, કેમકે તેમાંના સપ્તોની રચના કોઈ અમુક નિર્બંધથી બેસતી આવતી નથી, એનું કાવ્ય એમ છે કે, વાક્ય કોઈ પણ જાતના બંધન વિના, કેવળ વિચારચેષ્ટાને જ અનુસરે છે. પણ પદરચનામાં તો આશનો, ડખનો, માત્રાનો, અક્ષરસંખ્યાના આવર્તનનો, કે પ્રવાળનો નિર્બંધ હોય છે. છતાં ગદ્યમાં પણ ધણીક વખતે સવાદનું તત્વ જળવાય છે તો તે પ્રકારના લખાણો કે લખણો કાનને મધુર લાગે છે અને કવિત્વનું બાન કરાવે છે. આજ કારણથી કાવ્યનું કાવ્યત્વ જે ભાવપ્રવાહના પ્રદર્શનમાં રહેલું હોય છે, તે પ્રદર્શન ગદ્યમાં તથા પદ્યમાં એમ બંનેમાં થઈ શકે છે. બાલ્યભટ્ટની કાદમ્બરી ગદ્યમાં જ છે, અને દમણી જેવા જગજે તો કવિ શ્રી -હાનાલાલના ધણા કાવ્યો લગભગ ગદ્યમાં જ છે તેથી જ તેમને કાવ્ય એ નામ આપી શકાય છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે, જ્યાં સવાદ ન હોય, તેમ છતાં જે તેવા પ્રકારની રચના કોઈ પણ પદ્યના વર્ગમાં ગણાતી હોય તો તેની રચનાને પદ કે કવિતા નહીં જ કહી શકાય. હરિગીતજુતિનો દાખલો આપી સમજાવીએ

૧. સજ જે બરી સજમાવ બધું તાર્કી તોડ નિહાન હું,

આ રચનામાં દાલદાદા એ સધિનો સવાદ બહુજ મનોહર રીતે સંધાયો છે, હવે તે સવાદપણ બાજુ ઉપર રાખી, હરિગીતમાં કુલ ૨૮ માત્રા લાવવી જોઈએ તો તેટલા અવકાશમાં નીચેની રચના કરી જોઈએ.—

૨. બરી સજને બહુક સજમાવ નિહાન તાર્ક તોડ હું,

હવે ૨૮ માત્રાની જાતિમાં ૫૧૪૨૨૯ જુદાં જુદાં યાવ છે, તે બધા બેદમાં આ બેદ હોવાજ જોઈએ, અને તેને પિંગળકારની દૃષ્ટિથી પદ્ય-કવિતા એ નામ આપી શકાશે જ. એમ છે તો, એને પદ કહેનાર કવિ નહિ સમજવો, પરંતુ તેને તો ગણિતી જ કહેવો જોઈએ આ સંબંધમાં શ્રી રા. કેશવલાલ મુવ ચોતાના “પદરચનાના પ્રકાર” એ નિબંધમાં ૨૫૯૫જુ જણાવે છે કે, “પદરચનાનો આત્મા સવાદ છે, તેને ન લેખતાં અમુક માત્રા ગણવા અક્ષરનો પ્રસ્તાર કરતા જે જે માત્રાની કે અક્ષરની ગોઠવણી ઉપજી આવે તે તે બધા છંદ જ એણે લેખનાર કવિ ન હોય-ગણક જ હોય પિંગળનું ગણિત પ્રકરણ, સંવા-

દને પદરચનાનું શ્રવન સમજનારની દૃષ્ટિમાં મિથ્યા પાંડિત્ય રૂપ છે. આલંકારિકે અલંકારના અમાકાર તરફ લોકરચિને વાળી કાવ્ય સાહિત્યને હાની પહોંચાડી છે, ને ગણ્યુકે ગણિતની પ્રક્રિયાથી સુદ્ધિને અકિત કરી પદરચનાને હાની પહોંચાડી છે.”

“ ગણિતના ખેલ અભાષ્યાને સંવાદનું પિછાન ચલા નથી દેતા. કવિઓની સંવાદ રસિકતા ઉત્તેજિત થાઓ, ને પદરચનામાં પણ ઇષ્ટ ફેરફાર ચલાવો સમય પાસે આવો.” આપણે પણ તેજ ધ્વનિશ્રુ. જેના જેના મનમાં સંવાદિત શબ્દ પ્રવાહ ઉત્પન્ન થયો, અને તેમાં અમુક રસિકતા છે એમ લાગ્યું, તેને જ સ્થિરરૂપ આપી દેવામાંથી નવા નવા હંદોગીત બનાવી તેને પ્રસાર કર્યો. કવિ નર્મદે નર્મદીય બનાવ્યું, કવિશ્રી દલપતરામે દલ હંદ બનાવ્યો, સાક્ષર શ્રી નવસરામભાઈએ મેઘ હંદ બનાવ્યો, સાક્ષર શ્રી રણુછોડભાઈએ રણોદયવૃત્ત બનાવ્યું, એમ જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જે નવીન હંદરચના કરી તે સંવાદ રસિકતા ઉપર ખ્યાસ રાખીને જ કરી છે, નહીં કે અમુક હંદના અમુક પ્રસ્તાર બેરોમાનું અમુક રૂપ લઈ તેને નવું નામ આપવા ઉપરથી !

અમે પૂર્વે અક્ષરસંધિ અને માત્રાસંધિ આપ્યા છે. તેમાંના જે મધિઓ પાસે પાસે આણુતાં બધી સંવાદી રચના મનોહર થાય—કર્ણુ મંદુર લાગે—તેને નવીન વૃત્ત તરીકે ઉપયોગમાં આણવું. એકે બે નવા અક્ષરવૃત્તની રચના આપી સમજાવીએ.

૧. યતિવિનાનું અખંડ ચરણનું વૃત્ત. અક્ષર ૧૫. તેના સંધિ.

લલગાલ, લલગાલ, લલગા, લગા, લગા, (ગણ્યુવૃત્ત)

ઉદા—સિસિસાલુ, લુ ઘડી જ, ગણ્યુવૃત્ત, યાય છે.

૨. યતિવાળો, સખંડ ચરણનો હંદ. અક્ષર ૨૬. તેના સંધિ.

ગાગાગાગા; લલલલલલગા; લલલગા, લલલગા; માલગા, માલ, ગાગા.

આ પણ નવીન રચનાનું વૃત્ત છે. એમાં ૪, ૧૧, ૧૬ એટલા અક્ષરે યતિ આપી શકે છે તેથી આખા હંદના ચાર ખંડ પડે છે. આ બધી રચનામાં અમુક સંવાદ રહેશે જોઈ શકાશે.

આ પ્રમાણે સંવાદનું તરવ ધ્યાનમાં રાખી નવાં નવાં વૃત્તો બનાવવાં. માત્રામેળ વૃત્તિઓ બનાવવી તો સહેલી છે, તોપણ તેમાં યોડુંક સંગૃહીતવુ સાનુભવવાન હોય, તો સંગૃહીતના તાલનો સંવાદ જાગવી, તેને અનુકૂળ માત્રાસંધિઓની ગોઠવણીથી નવી નવી ગેયપદ્ય વૃત્તિઓની રચના કરી શકાય. સંવાદનું તરવ ધ્યાનમાં લાવીને પછી પ્રાચીન અપ્રાચીન પિંગળોમાં જે અસંખ્ય અક્ષર અને માત્રાવૃત્તો આપેલાં છે તેમાંનાં ઘણાંક વૃત્તો નિર્માણ દેવી શકાશે અને કેટલાંક તો ઘણાંજ સરસ ગણી શકાશે. કેટલાક એમ કહેશે કે, પારો કે તમે ૧૫ અક્ષરનું એક નવું વૃત્ત મેળવ્યું, અને તેને કોઈ નવું નામ આપ્યું તો તેથી શું ? તે વૃત્ત ૧૫ અક્ષરના પ્રસ્તારથી યત્ન અનેક ઉપોમાંનું એક હોતુંજ જોઈએ, તેમાં નવું એવું શું છે ? આ આશ્ચર્ય પણ નિર્માણ છે. ગણિતની પ્રક્રિયાથી કે સદિની દૃષ્ટિથી કશું જ નવું નથી. ન્યૂટને ગુરુત્વાકર્ષણ શોધી કઢાવ્યું, તે પહેલાં તે સદિમાં નહોતું, ને પછી તેણે અમલમાં આણ્યું એમ કાંઈ નથી; સદિમાં તો હતું જ પરંતુ તેના એકલાના જ ધ્યાનમાં આવ્યું

એજ સવિશેષતા ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે, ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિનો શોધક ન્યૂટન છે. તેમ એવું કોઈ જાણ નથી કે જે સંદેશમાં ન હોય, પરંતુ “અમુક સંવાદ રસિક શબ્દ પ્રવાહનું રૂપ, અમુક ભાવપ્રદર્શનને સાનુકૂળ છે” એટલું ખ્યાલમાં આવતાં તે જ રૂપને રિયર કરીને તેને જે નવીન નામ આપવામાં આવે તે “નવીન સંવાદી રચના” તરીકે તો (તેટલા જ અંશમાં) નવીન જ છે.

ગીત રચના—લયબંધ પદ્યરચના.

ઉરે. વેદાગમી જ હંદ અને ગીત એ બંને જુદાં જ મનાયાં છે અને તેના નિયમો પણ જુદા જુદા છે. હંદઃશાસ્ત્રમાં કે પિંગલમાં તો માત્ર જુદા જુદા હંદો અને વૃત્તોના નિયમો આપેલા હોય છે. પરંતુ એ હંદ ઉપરાંત જે બીજા અનેક પ્રકારની કવિતાઓ, કે જે ગાયનો, પદ્યો, સંગીતો, ગજવો, હુમરી, ઘોળ, પ્રમંથ-ધ્રુવપદ્યદિ, ગરબી, પ્રાચીન દરિયોના રાગ અને દાક્ષ, વર્તમાન નાટકનાં સંગીતો, ગાદપદી એ બધું સાહિત્ય જે જુદા જુદા દેશોમાં ગવાય છે તે જોઈ સ્વસ્થપણે નહું નહું રચાય છે તે બધાનું નામ સામાન્ય રીતે ગીત એવું આપવામાં આવ્યું છે. ગીત એ જુદા જુદા તાલ અને લયથી યુક્ત હોવાથી એક રીતે તો તે પણ હંદનું જ રૂપાંતર છે. ઉપર કહ્યાં તે બધી જાતનાં ગીતો રચવા વિષેના નિયમો ગીતશાસ્ત્રમાં જાણાવેલા હોય છે. ગીતની ઉત્પત્તિ અતિપ્રાચીન વેદકાળમાં જ થયેલી છે. સામાન્ય બોલવાની મધ-ભાષા કરતાં પદ્યબદ્ધ હંદસવાણી એ ઉચી ગણવી જોઈએ, એવી ભાવના યતી તેનો પ્રસાર પ્રથમ થયો હતો; ને બધું લેખન-ભાષણ એ વાણીમાં જ કરવું વધારે પ્રચલિત છે એમ નક્કી કરેલું હતો એમ જાણી આવે છે, કેમકે વૈદિક હંદોનાં નામ નારીજાતિમાં છે; કારણ કે તે ગર્ભિત રીતે વાચ્ (વાણી) નાં વિશેષણ તરીકે જાણાય છે. ગાદપદી, ત્રિષ્ટુબ કે જગતી એવાં હંદોનાં નામ કહેવાય છે તે ઉપરથી ગાય-ઝોવાફ, ત્રિષ્ટુબ વાચ્ કે જગતી વાચ્ એમ સમજવાનું છે. પદ્ય તે મધ અથવા શોકની બોલીની અપેક્ષાએ પ્રચલિત વાણી છે. તે પ્રચલિતપણાના વિશિષ્ટ અર્થમાં તેને વાચ્ કહેલ હતો એમ અનુમાન થાય છે. અમુક હંદમાં રચાયેલા આખા કાવ્યને ઉકળ કહે છે, તેમાં પણ પ્રચલિતપણાનો અર્થ ગર્ભિત છે. સૂક્તમાં તે સુ આદયથી ઉક્ત થયો છે. x

જ જુઓ રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવનો “પદ્યરચનાના પ્રકાર” એ લેખ (બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૦૮ જાન્યુઆરી અંક ૧ લો) પૃષ્ઠ ૫૭. આગળ આલતાં એ લેખમાં તેઓ જણાવે છે કે:—

“ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુબ વગેરે કહેતાં જે વાચ્ વિશેષણ અધ્યાહાર સમજાવતું તે કાળોતરે બૂલાયું, ને તેને વિશેષણ જ હંદની સંજ્ઞારૂપ મનાયાં. આવી રીતે, ખરૂં જોતાં જેનું નામ ભગવદ્ગોતોપનિષદ છે, તેને આપણે ભગવદ્ગોતા અથવા કેવળ ગીતા કહીએ છીએ. હંદોનાં નામ વાચ્ વિશેષણની જાતિને અનુસરીને નારીજાતિમાં રચાયાં, તેમ સંગીતમાં રાગ રાગણીનાં નામ તે તે વિશેષણની જાતિ અનુસાર નર કે નારી જાતિમાં રચાયેલાં જોઈએ છીએ.” આ કહેવું વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

આ પ્રકારે છાંદસવાણી પ્રતિષ્ઠાને પામી રિચર થયા પછી તેને વધારે પ્રથમ ને સુદર બનાવવા માટે (પરૂણદિ) સંગીતના નાદમય સ્વરોમાં તે વાણી ઉચ્ચારવી એ નવો વિવેક થયો હશે, ને તેને અનુસરી અમુક છંદ અમુક નાદ-સ્વરમાં* બોલી તેને સુસ્વરિત બનાવવાનો પ્રયત્ન થયો હશે એમ સમજી શકાય છે.

૩૩. પરૂજ, ઋષભાદિ સ્વરોની જે સરિગમાદિ સંસ્થાઓ પાડેલી છે તે બહુ પ્રાચીન નથી, અને પરૂણદિ નામે પણ વેદ ઉદ્ભવે તો પ્રાચીન નહોતું હોય, તો પણ એ સમયમાં માત્ર નામ વિરહિત સ્વરોનું પણ જ્ઞાન નહિ જ હોય એવું અનુમાન થઈ શકતું નથી. કદમ્ય તેનો ઉપયોગ વણા દાળ સુધી થયા પછી, પરૂણદિ નામે પછીથી પડ્યાં હોય એમ કદમી શકાય છે; અને તેમ થાય એ સ્વાભાવિક છે. તોપણ આ વિવિધ સ્થિતિમાં પણ, પક્ષિ, મનુષ્યો, અને ધાતુ વગેરેના જે વિધવિધ ધ્વનિઓ-નાદો અંભગાય છે, તેમાંના સુમધુર નાદો કે જે સ્વભાવતઃ જ મનુષ્યના મનનું આકર્ષણ કરી આનંદ આપે છે તે સ્વરો, છાંદસવાણીમાં બોલનારા કવિઓના પ્રયાસમાં ન આવેલા હોય એમ કેમ બની શકે? એ કવિઓએ સ્થિતિના નાદોનું પૃથક્કરણ કરી, તેને સાત વર્ગોમાં વહેંચી દીધા હશે અને પછી અમુક વાણી (જંદ) અમુક સ્વરમાં બોલવી એવો નિયમ પછીથી બાંધ્યો હશે. જે કે હાલ આપણે સ્વરોને પરૂજ, ઋષભ વગેરે નામેથી ઓળખીએ છીએ તેમ તે સ્વરોને વૈદિક ઋષિઓ એ સમયમાં કયા નામથી ઓળખતા હશે તે ઓક્સ રીતે મમજી શકાયું નથી, તોપણ સામાન્ય 'સ્વર' એ શબ્દ વેદોમાં છે; અને શિક્ષામંયોમાં તો ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિતમાં સાતે સ્વરોને વહેંચી દીધેલા બોલામાં આવે છે. તે ઉપરથી એટલું તો અનુમાન કરી શકાય છે કે જે ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એ ત્રણ પ્રયત્નનાદ સ્વર (એક્સેન્ટ) છે તેમાંજ સંગીતના સાતે સ્વરોનું પ્રકૃતિરૂપ વર્ગીકરણ કરી નાખી, ઉદાત્તાદિ પ્રયત્નાત્મક સ્વર, તે નાદાત્મક સ્વરમાં રૂપાંતર પામ્યા હશે એ વધારે સંભવનીય છે. ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ એ બંને વેદોમાં ઘણાક સમયનો તદ્દાવત હોવો જોઈએ. ઋગ્વેદમાં નૈસર્ગિક દેવોની સ્તુતિ છે, પછી યજુર્વેદમાં યજુષાગાદિનું આદ્યાત્મ્ય વધતું જાય છે, ને યજુદેવતાને સંતુષ્ટ કરવા માટે, ઋગ્વેદના નૈસર્ગિક દેવોની સ્તુતિના મંત્રોને સામગાન રૂપે ખુબી જનન મળે છે, અને તે જ્ઞાન એ બ્રાહ્મણો વીણા સાથે કરવા માટે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે પરૂણદિ સ્વરો એ દાળમાં પણ સારી રીતે જાણવામાં હતા, અને તે જ્યારે જાણવામાં હતા ત્યારે છાંદસવાણી કે જે માત્ર ઉદાત્તાદિ પ્રયત્ન સહ આરંભે બોલાતી, તે સમય વીતતાં સંગીતના નાદાત્મક સ્વરોસહ બોલાવા લાગી, ને ત્યારબાદ તે સામગાનમાં રૂપાંતર પામી, કે જેમાંથી ગીતરચનાની શરૂઆત થઈ હોવા જોઈએ ને વસ્તુતઃ થયું છે તેમજ.

* ગાયત્રી છંદનો સ્વર પરૂજ છે, ઉષ્ણિકનો રિ, અતુષ્ઠનો ગ, બૃહતનો મ, પંકિતનો પ, ત્રિષ્ટુબનો ઘ અને જગતી છંદનો સ્વર નિ કહેવો છે. એટલે કે તે તે છંદો એ સ્વરોમાં બોલાતા હશે એમ જણાય છે.

વળી ગાયત્રી છંદ પ્રથમજ છે, અને તે દેવતાઓની સ્તુતિ, ગાયન અને પ્રકાર કરવા માટે વપરાય એમ કહ્યું છે. તે ગાયત્રી વેદનું આદિ જ્ઞાન કરનારા જે બ્રહ્મા તેમના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. આ ઉપરથી પણ પ્રથમ જંદો લઈને તેને જ જુદા જુદા સ્વરોમાં ગાવાનો પ્રચાર અતિપ્રાચીન સમયમાં હતો એમ જણાઈ આવશે.

પ્રથમ તો હંદોને જ એક એક સ્વરમાં ગાવા વિધેનો પ્રચાર થયો હતો, ને સાર પછી કોઇ પણ હંદને લખને તેને ૨, ૩ કે ૪ સ્વરમાં તાલ-લય-માત્રામાં યોજીને લખાવીને ગાવાનો પ્રચાર પડી ગયો હતો. ઋગ્વેદો કે જે ગાયત્રી વગેરે હંદોમાં રચવામાં આવેલા છે તે હંદો અમુક સ્વરમાં બોલવા જ જોઇએ એવો નિયમ છે, તે ગીત રચનાની ખીજરૂપ સ્થિતિ સૂચવે છે. ત્યારબાદ વેદના હંદરૂપ મત્રો ગીતમાં ઉત્પન્ન થઈ ગાન કરવામાંથી જુદાં જુદાં સામગાનોની ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ છે. એક રાસમાં ગાતું તે આર્યિકગાન, બે સ્વરમાં ગાતું તે ગાદિક, ત્રણ સ્વરમાં ગાતું તે સામિક અને ચાર સ્વરમાં ગાતું તે સ્વરાંતર ગાન; એ બધાં વૈદિક ગાનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં અને ગીતરચનાનું પ્રભાત સમજવું જોઈએ. સામવેદની પૃથક્ રચના થઈ તે આ પ્રાથમિક સ્થિતિમાંથી જ થઈ અને ઉત્તર પાખી યજ્ઞ અને દેવતાઓને મંત્રુષ્ટ કરવા માટે વેદમંત્રો જિયા સ્વરોમાં લક્ષકારીને ગાવામાંથી સામગાન અને તેના જુદા જુદા પ્રકાર પડ્યા, અને પછી પ્રાચીન મંત્રવંશદિ ગીતરચના રચાવાની શરૂઆત થઈ હતી એમ અનુમાન થાય છે. યજ્ઞ વખતે બે બ્રાહ્મણોએ વીણા લખને વેદમંત્રોનું ગાન કરવા વિધે તો વેદમાં જ થઈ છે. એ મંત્રો કે હંદો પ્રથમ ત્યારે ગાવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા (કેમકે તે વખતે હંદો પોતે જ ગીતરૂપ થઈ પડવાથી તેમ થયું) હતી ત્યારે હંદના લઘુચરને જ માત્ર એક કે બે માત્રાના જ નિયમે લખાવવાનું પોરણ કાયમ નહિ રહેતાં બેથી વિશેષ માત્રા મુખી પણ લખાવવા પડતા. “ મંત્રમાં આવેલા પાદ બે ઓછા અક્ષરના હોય તો તે અક્ષરો ક, હા, હુ, હૌ, વા વગેરે ઉચ્ચારો ઉમેરીને, અથવા કેટલાક ક્ષેપક ઉમેરીને પૂર્ણ કરી લેવા ” નો નિયમ હતો. એ ઉપરથી આ વાતને કબજે રોકી શકાય છે. આટલી સ્થિતિ પડી ત્યારે ગાવાનો પ્રચાર વિશેષ પડતો ગયો ત્યારે માત્ર જુદા જુદા હંદો જ ગાવાને માટે સર્વાંશે અનુકૂળ નથી થઈ પડતા એમ ત્યારે જણાવું ત્યારે (અથવા ત્યાર પછીથી) હંદરચના કરતા પૃથક્પણે જુદીજ તરેહની પદરચના રચાવાની શરૂઆત થતી ગઈ હતી એમ અનુમાન થાય છે. તેમાં સામગ નથી પૃથક્પણે જે પ્રાથમિક સ્થિતિવાળા ગીતોઃ ત્યાં તો ગાધર્માનને નામે ઝોળખાયા, અને સારબાદ જેમ જેમ સમય આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ લોકપ્રચારમાં જે ગાવાનો, ગાનાના સ્વરો

* પોરણદર વગેરે કાઠીયાવાડના ભરવાડોની એક જાતિમાં જે ગાયત્રી ગવાય છે તે સામગાનને મળતા આવે છે. સંવત ૧૮૫૬ ની શરૂઆતમાં હું પોરણદર ગયો હતો ત્યારે સ્થાના પ્રસિદ્ધ વનરપતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ મુન્દરજી મહેને જ મલમાં લઈ ગયા હતા, અને વંગલના ભરવાડોને એકત્ર કરી તેમના ગીતો તેમની પાસેથી ગવડાવ્યા હતાં. એ સામગવાદી પ્રાચીન સામગાન યતું હોય એવો જાસ થયો. તેમાં પાદને અંતે અને મધ્યમાં હો, હા વગેરે સામિકગાનના પાદપૂરક-ક્ષેપક અક્ષરો આવતા હતા, ને તેમને લાંબા સ્વરે અમુક માત્રાનો કાળ આપી ઉચ્ચારતા હતા. તેમનું એ સંગીત તે સામ ગાનના અવશેષરૂપ તો નહિ હોય ? આ ઉપરથી એક બીજો બોધ લેવાનો છે તે એ કે, આવા ગાયત્રીયા લોકોના ગીતો, આચાર, વ્યવહાર, રૂઢી વગેરેનો અભ્યાસ કરવામાંથી અસલની પ્રણાલિકા કેવી હતી તે સમજી શકાય છે. નોટરચનાથી પ્રાચીનકાળમાં ગીતોનો સંગ્રહ કરવા વિધેનો રીવાજ બે આજુ રહ્યો હોત તો પ્રાચીન ગીતોમાં સ્વરૂપ વિધે આપણે નિર્દોષ અનુમાનો કરી શકતા.

અને તાલના વપરાશ ઉપરથી ઉત્પન્ન થઈ આવૂ થયાં તે સામાન્ય રીતે ગાન એવા નામથી પ્રચલિત થયા હશે એવું અનુમાન થાય છે. મતલબ કે દેવી “આધર્વગામ” અને “લૌકિકગાન” એ બે જે ઉત્પન્ન થયાં તે વેદના મંત્રો ગાવામાથી કે સામગાન કરવામાથી થયા હોવા જોઈએ. સંગીતરત્નાકરણિ ગ્રંથોમા એ વાતને મળતી આખ્યાયિકા જોવામા આવે છે.

ઋગ્યજુઃ સામવેદેભ્યો વેદાઘ્યાયર્વણઃ ક્રમાત્ ॥

પાઠયં ચાભિનયાન્નોતં રસાન્સંગૃહ્ય પદ્યભૂઃ ॥ ૧ ॥

સંગીત રત્નાકર, નર્તનાધ્યાયઃ

આમા સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જલદેવે ઋગ્વેદમાથી પાઠવેના સંગ્રહ કર્યો, યજુર્વેદમાથી અભિનયનો, સામવેદમાથી સમસ્વરાત્મક ગીતનો અને અથર્વવેદમાથી રસનો સંગ્રહ* કર્યો. સંગીત પારિજાતમા તો એથી પણ આગળ વધી કહ્યું છે કે, સામવેદનો ઉદ્ધાર કરી તેમાથી ગીતનો સંગ્રહ જલ્દાએ કર્યો અને તે જલ્દાની પાસેથી નારદે શીખી લઇને વીણાનાં વગાડ્યું.

ભરતનાટ્યશાસ્ત્રે મ્થ સંગીતરત્નાકરના કરતાં વિશેષ પ્રાચીન છે, શોધકો તેનો સમય હજી સૈકા સુધીનો ગણે છે. એ મથમા તો ગીતોનું (ક્રુવા યગેરેનું) વર્ણન જોવામાં આવે છે પરંતુ ત્યાર પછીથી રચાયેલા સંગીત રત્નાકરમાં તો પ્રાચીન કાળમા તથા પોતાના સમયમા જે અનેક તરેહના ગીતો પ્રવર્તતાં હતા તે બધાનો સંગ્રહ પ્રબંધાધ્યાય નામના એકા અધ્યાયમા વ્યવસ્થિત રીતે કરેલો છે, કે જે સંગ્રહ બીજા કોઈ પણ ગ્રંથમા જોવામાં આવતો નથી, એ અસહના કાળમાં નાટકોનો પ્રચાર વિશેષ હતો એમ જણાય છે કે તમાયણ કાળમા એ રીવાજ ચાલતો હતો એમ મ્થો ઉપરથી સમજી શકાય છે. પાણિનીએ નટસૂત્રનું નામ પોતાના વ્યાકરણમાં આપેલું છે તે ઉપરથી પાણિનીની પૂર્વે તો અનેક

* આ ઉપર કલિનાથ ટીકામા સ્પષ્ટ કરે છે કે,

ઋગ્વેદાત્પાઠયસ્ય સંગ્રહણં તસ્ય મન્ત્રરૂપત્વેન શબ્દમધાનત્વાદિતિ મન્તવ્યમ્ । પાઠયંનામ વાચિકામિનેયઃ । પાઠાસરોદ્ધટનં ચ યજુર્વેદાદભિનયાનાં સંગ્રહણમપિ મસ્ય માદાત્મકત્વાદિતિ મન્તવ્યમ્ । વગેરે તેમજ પ્રથમ અધ્યાયમા સામવેદાદિદં ગીતં સંજગ્રાહ પિતામહઃ ॥ ૨૬ ॥ એ શ્લોક ઉપરની ટીકામાં જણાવે છે કે, સત્સંગ્રહ રૂપત્વં ચ ગીતસ્યાપિ સમસ્વરાત્મકત્વાત્ । સામનિ છુત્કૃષ્ટ પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય ચતુર્થ ગણ્ઢાદિ સ્વાર્યાલ્યાઃ સમસ્વરાઃ ।

x સામવેદાદિદં ગીતં સંજગ્રાહ પિતામહઃ । નારદેનહુ તત્પ્રાપ્ય વીણાયાં વાદનં કૃતમ્ ॥ ૬૦૨ ॥ અધ્યાય ૧.

§ પાણિનીના જોવામા નટસૂત્ર જોવામા આશ્ચંદ્રો હશેજા

સંકલ્પે સુધી એ રીવાજ ચાલુ હતો જ. બૌદ્ધના આર્યક્ષિત વિસ્તર નામના ગ્રંથમાં પણ એને મળતો પુરાવો છે જ. આ બધા ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે, નાટકમાં ગાયનો ગાવાનો રીવાજ સારી રીતે ચાલુ હતો, ને તે ઉપરથી તેનાં સ્ત્રોત રચાયેલાં હતાં એટલું જ નહીં પણ નાટકના જુદા જુદા પ્રસંગે ગાવાનાં કુપર્યે ને પ્રબધો ત્યાં ત્યાં ગાવાં તે વિશેના સંગ્રહ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે એ બધાં પ્રાચીન ગાયનો-પ્રબધોના સાર સંગીતરતનાકરના એવા પ્રજ્ઞાધ્રાણ ઉપરથી આપીએ છીએ—

૩૪. ગીતનું લક્ષણ—સંગીત રતનાકરમાં ગીતનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કયું છે.

રક્ષકઃ સ્વર સંદર્ભો ગીતમિત્યમિધીયતે । ૪, ૧.

જેન કરે એવા સ્વરોનો જે સંદર્ભ (શુદ્ધ, જયો) તે ગીત કહેવાય છે. સંગીત-પારિભાષામાં એનું લક્ષણ જરાક ફેરફાર સાથે આ પ્રમાણે છે.

સુસ્વરેર્ગોચમાનત્વાદ્ગીતમિત્યમિધીયતે ॥ ૫૦૧ ॥ અ. ૧.

એટલે કે, સુસ્વરોથી ગાઈ શકાય છે માટે ‘ગીત’ એવું નામ પાડામાં આવ્યું છે. આ બંને લક્ષણો જેતાં ગીતની રચના પડતે સામાન્ય વ્યાખ્યા એવી થઈ શકે કે, રજન કરે એવા સ્વરસંદર્ભયુક્ત સુસ્વર રચના, તેને અનુકૂળ એવી જે ગણ, તાલયુક્ત કવિતા તે ગીત કહી શકાય. આ વ્યાખ્યાથી છંદ અને જાતિથી પૃથક્ રચનાવાળી પદ્યરચના તે બધી ગીતના વર્ગમાં ગણવી જોઈએ એમ સ્પષ્ટ ધ્યાનમાં આવશે ગીત બે પ્રકારનું કહેલું છે. (૧) ગાંધર્વ અને (૨) ગાન. અનાદિ અપ્રમથવાળું ગાંધર્વથી જે ગીત ગવાય છે અને જે કલ્યાણના હેતુકે છે તે ગાંધર્વગીત કહેવાય છે આ ગીતો હાલ ક્યાંય પણ સાંભળવામાં નથી આવતાં. એની માહિતી સંગીતરતનાકરના પ્રથમ અધ્યાયના જાતિ તથા ગીત પ્રકરણમાં આપેલી છે, કે જે અત્રે આપની નિરૂપણમાં છે. જે ગીત ગવેલાઓથી રચેલું અને લક્ષણથી યુક્ત હોય તેને દેશીરાગમાં ગાન કહેલું છે, કે જે ગાન મનુષ્યના ચિત્તનું અતિ રંજક છે તેના બે પ્રકાર છે અનિબદ્ધ અને નિબદ્ધ. બધન વિનાની સ્વચ્છંદ જે કાંઈ પણ રાગના સ્વરોની આધાર (આલમ્પિર્વન્ધ હીનત્વાદનિબદ્ધમિતીરિતા) તે

* ઉપરના જોઈ પ્રાચીન લક્ષણો માત્ર સુસ્વરસંદર્ભ ઉપર કદાચ રૂપીને કરવામાં આવેલાં છે. તે એટલા જ હેતુથી કે, છંદ અને જાતિની પેઠે બીજાં ગાયનો કે પદ્યોમાં ગણ, તાલ વગેરે તો આવવાના જ, પરંતુ તે ગણ, તાલ છૂટાદિ, સ્વરસંદર્ભ જે પ્રકારનો હશે તેને અનુસરતાં હોવા જોઈએ, એટલેજ અક્ષર કે મત્રા છંદમાં તથા ગીત રચનામાં તદ્દા-વત રહેી શકે છે. એટલે કે ગીતનો છંદથી પૃથક્ આવર્તક અસ્થ એ જ છે. બાકી આજકાલ જે તમામ સંગીતો સાંભળવામાં આવે છે તે બધાં, તથા તે ઉપરનાં પ્રાચીન પ્રબધો, કુપર્યદો, ખ્યાલ, દષ્ટા વગેરે સામગ્રીએ છીએ તે બધાનો સમાવેશ સુદ્ધમૂર્તિ જેતા અર્ધસૂત્ર કે વિષમ પદોમાં થઈ શકે તેમ છે. તેથી અક્ષર કે મત્રા સંધિની રચનાને ગીતુત્વ આપી, ગીતરૂપ પદ્યરચનામાં આવનારા અક્ષરોની ગોઠવણી, સ્વરરચનાના પ્રવાહ પ્રમાણે, ઉપરના યતી હોવાથી ગીતનું લક્ષણ માત્ર સ્વરરચનાને જ અપ્પત્વ આપીને પ્રાચીનોએ કરેલું છે એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે.

અનિષદ્ગાન કહેવાય છે અને ધાતુ (ગાયન) તથા અંગેથી ને બધાપણું
(વદ્ધ ધાતુભિરક્તૈશ્ચ નિવદ્ધમભિધીયતે) નિષદ્ગાન કહેવાય છે.

નિષદ્ગાનની પ્રબન્ધ, વસ્તુ રૂપક એ ત્રણ સજાઓ છે એ નિષદ્ગા
યવા પ્રબન્ધના અંગે અને ધાતુઓ આ પ્રમાણે સ્વીકાર્યા છે —

૩૫. પ્રબન્ધરૂપી પુરૂષનાં અવયવો કે અંગો—

प्रबन्धोऽङ्गानि षट्स्य स्वरश्च विरुदं पदम् ।

तेनकः पाट ताळौ च प्रबन्ध पुरुषस्यते ॥ ૧૨ ॥

જેમ પુરૂષના હાથ, પગ, માથુ પેટ વગેરે અંગો છે તેમ પ્રબન્ધરૂપી પુરૂષના
સ્વર, (૨) તેનક, (૩) પાટ (૪) તાલ, (૫) બિરુદ, (૬) પદ એ ૬ અંગો કે
યવો છે તેમા સ્વર તે સરિગમાદિ, અથવા નાદનો પ્રકાર જોનાથી થાય છે તે
અપના તેન એ મઝલવાચક શબ્દ છે, એથી મઝલનો પ્રકાર થાય છે પાટ એટલે
ધના (તખ્તા શુદ્ધગાદિના) બોલો, એટલે પરનના શબ્દો, કે જે તાલથી વાદમાં વ
વામા આવે છે તે અક્ષરોનો ઉચ્ચાર તે પ્રબન્ધની ગતિના હેતુરૂપ હોય તે તાલ કહે
છે. બિરુદ એટલે શુણ્ઠ કે જે કાવ્યના મધુર, ઝોજ, પ્રસાદ કહેવાય છે તે, અને
એટલે બિરુદ (શુણ્ઠ) થી અન્ય-નારનું વાચક તે એ પદથી કા ધના અર્થનો નકાશ થા

આમા ને અંગે ગણાવ્યા તે ધ્યાનમા રાખવા જેવા છે ગાયનમા સરિગમોના
ક્ષરો-સ્વરો આવે છે જ, તે સરિગમવાણી ને કવિતાઓ તે બધી સ્વરપ્રબન્ધમા અ
ન્ય છે સરિગમ બે પ્રકારની ગણાય છે તેમા પ્રથમ પ્રકારને નાદાત્મક (ધ્વન્યાત્મ
કહે છે, એને જ ગવૈયાઓ સ્વરસરિગમ (સુર સંગમ) કહે છે અને બીજાને વર્ણુત્ત
સરિગમ કે જોતસરગમ અથવા અક્ષરસરગમ કહે છે, તેમા માત્ર સ્વરની (નાદની) કે
એક કે ને સરગમ હોય તેને જે તે સ્વરમા બોલવી તે નાદાત્મક કે સ્વર સરગમ કહેવ
છે, અને સરિગમમા માત્ર અક્ષરો જ હોય, પરંતુ તેનો ઉચ્ચાર જે તે સ્વરના અવાજ—
દમા નહીં દરવામા આવે તો તે વર્ણુત્તમ કે જોતસરગમ કહેવાય છે આ બેમાથી સ્વરસ
ગમેવાણી કવિતા તે પ્રબન્ધનો એક પ્રકાર છે તેનક એટલે ગાયનગાવાની શરૂઆતમા ગ
યાઓ ને “ તનનનરી તો તનનન ” વગેરે ને શબ્દો બોલીને ગાય છે તે તેનકતેએ જ
આ જાતની કવિતા તે પણ પ્રબન્ધમા ગણવામાં આવી છે. “ ધુમકિટ, ધીરકિટ, ધિલામ
વગેરે તખ્તા કે પખવાજના અક્ષરો ઉસ્તાદી ગાયનમા કોઈ કોઈ વખતે ગવૈયાઓ ગાય
તે સર્વ અધીતી ગાજત છે, એ જાતની કવિતાઓ તે પાટ નામના અંગનો એક પ્રબન્
છે તાલ અનેક પ્રકારના છે જેમકે ત્રિતાલ, ચોતાલ દાદરો વગેરે, તેમા ને કવિતા
ગાયનમા વારવાર અનેક તાલ આવે, અથવા અનુક્રમે એકજ તાલના ધીરણ ઉપર આપ
કવિતા રચેલી હોય તેવી સઘળી કવિતાએ તેપણ તાલપ્રબન્ધનો જ એક પ્રકાર છે અ
સ્વર, તેનક, પાટ અને તાલ એ ચારના મિશ્રણથી “ ચતુરંગ કે ચતુરંગની રચના થાય
છે, કે જેમા સરગમ, તનનનરી જેવા અક્ષરો, ધુમકિટ, કિડાજ જેવા અક્ષરો તાલની અને
ગતિઓના પ્રવાહને અનુકૂળ શબ્દરચના એ ચારે આવે છે. બાકી બિરુદ અને પદ રચના

વાળી કવિતાઓ તો મર્વેન ચાલુ છે તે તો પ્રસિદ્ધ જ છે સ્વર, પાટ અને તાલ એ ત્રણેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે, પણ “તનનનરી, તોમ” વગેરે શબ્દો ગાયનને આરભે ગવાય છે તેને “નોમયોમ” એ નામથી ગવૈયાઓ ઝોળખે છે, તેનો અર્થ શો છે એ વિષે કહ્યું છે કે—

તેનેતિ શબ્દસ્તેનઃ સ્યાન્મદ્ગુણ્ય મકાશકઃ ।

ૐ તસ્તદિતિ નિર્દેશસ્તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્યતઃ ॥ ૧૭ ॥

તદિતિ વ્રહ્મ તેનાયં વ્રહ્મણા મદ્ગુણાત્મના ।

તેન એ શબ્દ મગલનો પ્રકાશક છે તત્ત્વમસિ (તે તું છે) વગેરે મહાવાયોધી ૐ તસત્ એવો નિર્દેશ કરવામા આવે છે તેમા તત્ એ શબ્દથી બ્રહ્મ સમજવાનું છે. તે તેનથી (તેનાથી) એટલે સર્વ મગન સ્વરૂપ બ્રહ્મથી ‘તેન તેન’ એવો નિર્દેશ ‘સિ’ હાવતોક ન્યાપની રીતીએ ” કરનામા આરંભો છે

૩૬. પ્રબન્ધરૂપી પુરૂષના દેહના ધાતુ—મનુષ્યના દેહને વાત, પિત્ત, કફ વગેરે ધાતુઓ ટકાવી રાખે છે તેવી રીતે પ્રબન્ધરૂપી પુરૂષના દેહને પોષણ કરનાર ધાતુની પણ કલ્પના કરવામા આવી છે જેમકે, (૧) ઉગ્રદાહ, (૨) મુવ, (૩) મેલાપક, (૪) અતરસ અને (૫) આભોગ એ પાંચ ધાતુ તરીકે કલ્પ્યા છે એ ઉપરથી જે પ્રબન્ધની આમાથી જેટલા ધાતુઓ લઈ રચના કરવામા આવે તે ઉપરથી તેટલા ધાતુઓવાળો પ્રબન્ધ કહેવાય છે એટલે કે, જેમા માત્ર ઉગ્રદાહ (અસ્તાષ-પહેલી કડી) હોય તે ‘એક ધાતુક’, જેમા અસ્તાષ અને અતરસ બે હોય તે ‘દ્વિધાતુક’, જેમા અસ્તાષ, અતરસ અને આભોગ એ ત્રણે હોય તે ‘ત્રિધાતુક’ વગેરે હદ કે જાતિમા જેમ ચલો કે પાદ આવે છે તેમ ધાતુ એટલે પ્રબન્ધરૂપી કવિતાના ચરણો (અવયવો) સમજવા હવે એ ધાતુઓના લક્ષણો ટુકામા આ પ્રમાણે છે પ્રબન્ધના પ્રથમ પાદ કે ચરણથી ગીતનો આરંભ થાય છે મારે તે ઉગ્રદાહ કહેવાય છે, આને ગવૈયાઓ ‘અસ્તાષ’ એ નામથી ઝોળખે છે ધ્રુવ એ પ્રબન્ધ-કવિતાની વારવાર ખેલાતી ટેકવાળી કડી છે, એકે તે નિત્ય હોવાથી તેને ધ્રુવપદ એવું બીજું નામ પડ્યું છે અસ્તાષ અને ધ્રુવપદ એ બંનેના મેળાપથી મેલાપક કહેવાય છે ધ્રુવ પછી આવનાર ચરણ તે અતરસ અને પ્રબન્ધનો છેલ્લો અવયવ તે આભોગ કહેવાય છે, એ આભોગથી ગીતની સમાપ્તિ થાય છે

૩૭ પ્રબન્ધની જાતિ—એ પ્રમાણે પ્રબન્ધના ત્રણ અને ધાતુઓનો વિવેક છે, તે વપરાત જાતિનો પણ વિવેક કરવામા આવ્યો છે સ્વર, બિરદ વગેરે જે છ અંગો ગણાના તમાથી છ અંગો જે પ્રબન્ધમા હોય તે મેદિની જાતિનો પ્રબન્ધ ગણાય છે, પાંચ અંગ વાળો આનન્દિની, ચાર અંગવાળો દીપની * ત્રણ અંગવાળો હાવની અને બે અંગનો

* હાથી, ઘોડા, હાટ અને પાવદળ (સિપાઈ વર્ગ) એ ચાર પ્રકારથી થતા સૈન્ય તો લશ્કર કે સૈન્ય કહેવાય છે, તેમ સ્વર, તેન, પાટ અને તાલ એ ચાર પ્રકાર (ચતુરંગ) ના સમૂહને “ચતુરંગસૈના” કે “અતરંગ” એ નામથી ગવૈયાઓ ગીતો ગાય છે તે પ્રસિદ્ધ છે

જે પ્રજાના દેશ તે તારાવશી જાતિને પ્રજા કહેવાય છે એવા ક્રમથી પ્રજાની પાયા જાતિઓ યાજ છે કેટલાક વિદ્યારી જાતિના એ પાયાનાઓને જરૂરી અનુક્રમે શ્રુતિ, નીતિ, ઝેના, કવિતા અને ગ્રંથો એ પાયાનાઓ આપે છે તમામ પ્રજાના અનિર્ણયિત અને નિર્ણયિત એવા બે પ્રાર છે. છંદ, તાલ, અંગ, પાત્ર, રાગ, ગ્રંથ વગેરેનો નિયમ જોમા ન દેવા તે તે અનિર્ણયિત (નિયમરહિત) પ્રજાના કહેવાય છે અને જે નિયમિત રચનાથી યાજ તે નિર્ણયિત પ્રજાના કહેવાય છે. જગી પ્રજાના સૂર, આલિપ્ત અથ અને વિષ્ણુકીર્તિ એવા ત્રણ પ્રાર છે અને તેમાં ગણતા જમા બેઠો નીને પ્રમાણ છે.

સૂર પ્રજાના બેઠા (૪૦૧૮)

(ક) શુદ્ધ શુદ્ધ,

(લ) સાદગ શુદ્ધ

(૧) એલા તેમા ૩૧૫ પ્રજા છે

માસગ એટલે મિથ એવા જે

૧૧૨. ગણમેળથી થતી એલા, તે ગાંડેલા

ચાનો પ્રજા તે માલગ ચા પ્રજા

કહેવાય છે તેમા ૪ શુદ્ધ, ૮૩ વિદ્યારી

કહેવાય છે તેમા ૭ પ્રાર છે

અને ૧૫ મહીર્ણ ગણાય છે

૮ માત્રા ગેળથી થતી આનેલા

(૧) કુચ તેમા ૧૬ પ્રજા છે

૨૪ વર્ણુલા (અદારોથી થતી તે)

(૨) મઠ , ૧ ,

૧૨ વર્ણુમાનેલા

(૩) પ્રનિમઠ , ૪ ,

૩ મતગણત ૭ એલા

(૪) નિ સાદક , ૧ ,

૫ દેશાખેલા

(૫) અડકતાલ , ૧ ,

(૬) રાસક , ૪ ,

(૭) એકતાલી , ૩ ,

૧૬૮ તથા + બીજા ૧૮૭ બેઠા=૩૫૫

૪૫

(૨) કરજ એમા ૨૭ પ્રજા છે

(૩) ઢેકી , ૩૦ ,

(૪) વાતની , ૧ ,

(૫) ઝાંખક , ૩૧૦ ,

(૬) લાલક , ૭ ,

(૭) રાસ , ૮૨ ,

(૮) એકતાલી , ૧ ,

આ પ્રજાનો શુદ્ધચાના ૪૦૨૩ બેઠા

સાલગચાના ૪૫ બેઠા. મળી કુલ ૪૦૬

સૂરપ્રજાના બેઠા યાજ છે

આલિહમ કે આલિમ થય પ્રબંધના ભેદ. (૧૬૮)

આ પ્રબંધના નીચે પ્રમાણે ભેદ અને અંતો છે —

નામ.	કેટલા ભેદ ?	નામ	કેટલા ભેદ ?	(૧૩) ખનિકૃદિતી	૧
(૧) વર્ણ	૩	(૭) તુરગ લીલા (હવલીલા)	૨	(૧૪) આર્પાપ્રમન્થ.	૨૬
(૨) વર્ણસ્વર	૪	ગદ્યમૃગપદ્યમૃગ ૧		(૧૫) ગાથા પ્રબન્ધ.	૧
(૩) ગદ્ય પ્રબંધ	૩૬	(૮) ગજલીલા	૧	(૧૬) દ્વિપદ્યક	૯
મુખ્ય ૬ ભેદ—		(૯) દ્વિપદી	૮	(૧૭) કવચસ.	૨
તેની ૬ પ્રકારનીમતિ		(૧૦) ચક્રવાલ	૩	(૧૮) તોટક.	૧
(૪) કેવાટ.		(૧૧) કૌત્યપદ	૧	(૧૯) વૃત્તપ્રબંધ.	૧
(૫) અઠ્યારિણી.	૬	(૧૨) સ્વરાચં	૧૪	મને તે છદ અને	
(૬) કન્દ.	૨૧	શુદ્ધ, મિશ્ર ૭		તાલથી ગવાય તે.	

(૨૦) માતૃકા ૬

તેના દિવ્યા, માતૃપી અને દિવ્યા-
માતૃપી એ ત્રણ અને તે ફરેકના
અનિબદ્ધપદ્યમ તથા નિબદ્ધપદ્યમ
એવા બે બે પ્રકાર

(૨૧) રાગકંઠબ તેના નવાવર્ત, ૨૫ ૬
રિતક એવા ૨ ભેદ, અને તેના
અપ્સરપત્ર, અન્નગર્ભક, બમગત્રે
કિત એવા ત્રણ ત્રણ ભેદ.

(૨૩) પદ્યતાલેશ્વર. ૨

(૨૪) તાલાલેશ્વર. (ગદ્યતાલ અને ૨
પદ્યતાલ

૧૬૮

આ બધા ભેદ પારિજાત વગેરે
સંગીતના ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી આપેલા છે.

વિપ્રકીર્ણ પ્રબંધના ભેદ ૩૬.

આમા માત્ર ૩૬ પ્રબંધો છે તેના નામ આ પ્રમાણે છે શીરગ, શ્રીવિલાસ, પદ્ય-
બંગી, પચાનન, ઉમાતિલક, ત્રિપદી, ચતુષ્પદી પદ્મપદી, વરુ વિજય, ત્રિપદ્યક, ચતુર્મુખ,
સિંહલીલ, હસલીલ, દંડક, જપટ, કંકુક, ત્રિભંગી, હનુવિલાસ, મુસ્સેન, રનગક, શ્રીવર્ધન,
હર્ષવર્ધન, વદન, ચત્વરી, ચંપા, પદ્મી, રાહડી, વીરશી, મનસાચાર, ધવલ, મગલ, ચાર
પ્રકારની એવી (એવી, ભોલી, ઢોઢરી, દંતી) આ પ્રમાણે ૩૬ ભેદ છે સંગીતપારિજાતમાં
સાપટ કે સપટ એવા એક ભેદ આપેલા છે. રતનાકરમાં તે નથી, પરંતુ એવી એ જુદો
ભેદ ગણાવેલો છે ખરો.

એ રીતે સુડ પ્રબંધના ૪૦૬૮ ભેદ + આલિકમ પ્રબંધના ૧૬૮ ભેદ + વિપ્રકીર્ણના ૩૬
ભેદ અને + ૩૫૬ પ્રબંધના ૫ ભેદ = ૪૨૭૭ જાતના પ્રબંધો અને તેમાંના મુખ્ય
પ્રબંધોનાં લક્ષણો સંગીતરતનાકરના પ્રબંધાધ્યાયમાં આપેલાં છે. પ્રાચીનકાળમાં દેશોદેશમાં
જે અનેક ગીતો પ્રચલિત હતાં તેનો વ્યવસ્થિત રીતે સંગ્રહ રતનાકરના કર્તાએ કર્યો છે એ
એક મહત્વ કાર્ય કર્યું છે સંગીતરતનાકર ધ સ ૧૪ માં સૈકર્નીક ગ્રંથ છે એ સમય પછીથી
તે હાલના સમય સુધી અનેક નૂતન ગીતરચનાઓ દેશોદેશમાં થઈ ગઈ છે તેના સંગ્રહ
કરવો હવે અશક્યવત્ થઈ પડ્યો છે તોપણ મુખ્ય મુખ્ય લોકગીતો (પંદ્રમુલર સોગર)

અને ગગનાં ગીતો અથવા જેને સામાન્ય લેખે “ ઉસ્તાદી ગાયનો ” ને નામે ઓળખે છે તે વિષે હુકામા વિવેચન કરી સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે

૩૮ શારેરીય ગીતો—પ્રથમ ગવૈયાઓ રાત ફિલ્સ જે સંગીત ચીજને કે ઉસ્તાદી ગાયનો ગાય છે તે વિષે વિચાર કરીશુ ગવૈયાઓ મીનલમેમા ધ્રુવપદ, ખ્યાલ ટપ્પા, અષ્ટપદી, હુમરી, તિલાના, ચતરંગ, ગજલો, લાવણી, કેન્ડા વગેરે નામના ગાયનો ગાય છે એ બધા ગીતો જુદા જુદા રાગોમા ગાવામા આવે છે તેમા જે ગીતો ચૌતાલ, સુલકાક, ધમાર, તેવરા, અપતાલ વગેરેમાથી ધર્મ પણ તાલમા રચેલા હોય, અને તે અમુક (વિવં-અપદ કે શુદ્ધ વિવંઅપદમાં મીંડ અને ગમકના) પ્રકારે ગવાય તે બધા ગીતો ધ્રુવપદ, ધ્રુવ કે ચૌતાલાના વર્ગમાના ગણાય છે જે ગીતો હમેશા વિલખલપથી ગવાય અને જે વિલખનિતાલ, ગુમરા, એકો, આઝોતાલ, સવારી, ફરોદસ્ત વગેરે તાલેમાં રચાયેલા હોય તે બધાં ગીતો ખ્યાલ એ નામથી ઓળખાય છે જે ગીતો ધીમાતિતાલાની લયમા ગવાય અને જેમાં તાલ પણ ટપ્પાનો જ હોય, તેમજ તેમાં તાનપતરા વિશેષ લેધને ગાવામા આવે તે ટપ્પા કહેવાય છે અષ્ટપદી તો મંત્રોગવિદ વગેરેની પ્રસિદ્ધ જ છે જે ગીતો નૃગાર, કશ્યા, શોમ, વગેરે લાસ્યાતુકુગ રસેમા જ ગોળવામા આ યા હોય, ને તેમના તાલ ત્રિતાન, પગખી, કે દાદરો હોય તે બધા ગીતો હુમરી નામથી ઓળખાય છે. આ રીતે ધ્રુવપદ, ખ્યાલ, ટપ્પા અને હુમરી એ ચાર પ્રકારે ગાયનકલાને લગતી જુદી જુદી પદ્ધતિઓને લઈને ઉત્પન્ન થયા છે એ દરેક પ્રકારોને પદ્ધતિ એ નામથી ઓળખીશુ આ ચાર પદ્ધતિઓ ઉત્પન્ન થઈ તે પહેલા એટલે કે અગ્રજ બાદશાહના વખતમા પ્રખ્યાત સંગીતવેત્તા “ તાનસેન ” ધર્મ ગયો તેની પહેલાના ગાયનોમા ‘ આલાપ ’ વધારે લેવાતી અને તે માત્ર લયના અગથી જ લેવાતી એ આલાપને અનુસારે હવે પ્રબલ, ધ્રુવા મઠ એ જાતના ગીતો પખવાજની સાથે ગવાતા આ બધી પ્રાચીન પદ્ધતિને તાનસેને સુધારી નવા પાયા ઉપર આણી મુઠી તેજે ધ્રુવપદના ગાયનની પદ્ધતિ અમનમા આણી પછી તેના વંશમાના જુદા જુદા પુરોષોએ ગાયનની પદ્ધતિને નવું નવું રૂપ આપી ઉત્તર્ય ધ્યેય છે તાનસેનના પછી એ પ્રાચીન પ્રબો ગાવાનો પ્રચાર જતો રહ્યો ધ્રુવપદ પછી ધમાર અને હોરીનાં ગાય નેના પ્રસાર થવા માડ્યો ત્યારબાદ ‘ નીહામત ખાન ’ કે જેમની કવિતામા ‘ સદાર મ ’ એવું નામ આવે છે તેમણે અને ‘ બાહાદરખાં ’ દ્વલેખા અદારંગ એ બધાઓએ ‘ ખ્યાલ કે અસ્તાષ ’ ની પદ્ધતિ આણી કરી આ ઉસ્તાદોની પછી મિયા શુરામનખી વઘટે ગુલામરસુદ જોઈ મીયા શૈારી, કે જેમના ગાયનોમાં ‘ શૈારી ’ એવું નામ આવે છે તેમણે ટપ્પાની પદ્ધતિ ઉત્પન્ન કરી ટપ્પા પછી હુમરી શરૂ થઈ છે આપણા પ્રાચીન જાનસાક્ષીમાં તાનસે નાદિના સમય પછી ધ્રુવો સુધારો વધારો થયો છે, એ સુધારણામા યુસલમાન ઉસ્તાદોનો મુખ્ય હોય છે એમના પ્રવલથી સુસ્વરોની સવાદરસિમ્તા અને મધુરતા એ બે અશો આપણા મંગીતમા આવી મળ્યા ને સંગીત સર્વગમુંદર મન્યુ

તિલાના તે તેનકનો પ્રકાર છે તના દરે તાલી વગેરે અક્ષરો જે ગીતોમાં ગવાય છે અને જેનો તાલ ધ્રુવો ખરો ત્રિતાલ કે તેને જ મળતો હોય તે તિલાનો કહેવાય છે જેમા સરીમખાદિ સ્વરોના નામ, તિલાનાના કેટલાક અક્ષરો, તળલા કે પખવાજના રાખદો, અને

ચોડાક અર્થવાળા શબ્દો એમ એ ચારે પ્રકારે જે ગાયનમાં આવે, ને તેમાં તાલ ત્રિતા-
લાની જાતનો હોય તે ચતુરંગ કહેવાય છે. ગરબો તે ફારસી કવિતા કે પદ્યરચનાનું નામ
છે; આપણામાં જેમ અક્ષર અને માત્રાના મેળથી છંદો અને ટૂંકો રચાય છે તેમ ફારસી
છંદરચના બધી સામાન્ય રીતે ગઝલના નામથી આપણા દેશમાં કહેવાય છે. ફારસી
કવિતા રચનાનું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક પ્રસિદ્ધ સાહ્યર શ્રી રઘુદાસભાઈ ઉદયરામે ગુજરાતી
બાષામાં રચ્યું છે તેમાં તમામ ગરબોનાં લક્ષણો વિસ્તારથી આપ્યાં છે. લાવણીને કેટલાક
લાવણ્યમયી કહે છે; તે કેવળ સુંગર રસના વર્ણનમાં ચલતી વગેરે જેવા તાલમાં આજ
સુધી ગવાતી, પરંતુ હાલમાં તેનો ઉપયોગ આ તરફના વિદ્વાને ઉચ્ચમાવનાવાળી કવિતામાં
કરવા લાગ્યા છે; તેનાં માપ જુદાં જુદાં છે, એના બધા પ્રકારો દક્ષિણમાં વિશેષ ગવાય છે.
કેરળા એ નાચ વખતે ચપતીના ઠેકામાં સુંગર રસવાળી નહાની કવિતાઓ છે; જેનાં
માપ જુદાં જુદાં છે.

૩૬. લૌકિક ગીતો—સાધારણ વ્યવહારમાં, માત્ર ગવેશ્યોને બાદ કરતા બાકી નહોતો
તમામ જનમમાજ જે લૌકિક ગીતો ગાય છે તે ઘણાંખરા આટલા પ્રકારનાં હોય છે.—
ભજન-કીર્તનો, પદો, પ્રભાતિયાં, ગરબી-ગરડા, ધવધમજન ગીતો, પ્રાચીન કવિઓનાં માર
રામથી, બિલાવર વગેરેમાં રચેલાં કાવ્યો, દેશીઓ, નાટકમાં ગવાતા ગાયનો, તેમજ મરાઠો,
હિંદી, પંજાબી, બંગાલી, સિંધી, ગજપુતાના વગેરે દેશ દેશના અનેક પદો, ભજનો વગેરે
અનેક છે; આ બધાં ગીતોનો પાર નથી, ને તેમનો કશો નિયમ નથી. કોઈ આમુક પ્રકારની
સ્વરની લદરી ગનમાં આવી કે તે સાથે તે લદરીની પ્રકૃતિને અનુકૂળ શબ્દોની
પાનણી બંધાઈ જાય છે, ને તેજ સ્વતંત્રરચના નવીન ગાયન તરીકે લેખાય છે. આ
પાકમાળામાં હવે પછી જે જે સંગીતો આપવામાં આવશે તે સર્વના કવિતા રચવાનાં માપ
અવિધ્યમાં એકાદ સ્વતંત્ર પુસ્તકમાં આપવામાં આવશે.

આ પ્રમાણે ગીતશાસ્ત્રનો ટૂંકમાં સાર છે. આ બધાં ગીતોની સંખ્યારચના માત્ર ગાય-
નની સ્વરલદરીનો પ્રવાહ અને ગાયનનો તાલ એ જાને ઉપર આધાર રાખીને જ કરવામાં
આવે છે; પરંતુ મુખ્યત્વે તો તાલની લય ઉપર રચનાનો બધો આધાર છે, તેથી આ બધા
પ્રબંધો, ઉસ્તાદી ગાયનો અને લૌકિક ગીતોને લયબંધ એ નામ આપવામાં આવ્યું છે તે
સચાર્ય છે. એ ગીતના ગુણદોષો શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે ગણાયા છે.

૪૦. ગીતના ૧૦ ગુણો—વ્યક્તં, પૂર્ણ, પ્રસન્નં ચ સુકુમારમલંકૃતમ્ ।

સમં, સુરત્તં, શ્લક્ષ્ણં ચ વિકૃષ્ટં મધુરં તથા ॥ ૩૭૪ ॥

દ્વૈતે સ્યુર્મુળા ગીતે x x x ।

અર્થ—જે ગીત વ્યક્ત (પ્રકાશવાળા સ્વરોવાળું), પૂર્ણ (પ્રકૃતિ, પ્રત્યયથી તથા
છંદ, ગગ અને પદોથી જે સંપૂર્ણ તે); પ્રસન્ન (પ્રકર અર્થવાળું), સુકુમાર (કંઠમાંથી
બહુ સુમધુરપણે ઉત્પન્ન થાય એવું, એટલે કે ઉચ્ચનીચ એવા મધુરસ્વર વિનાયું); અલંકૃત

(મન્દ્ર, મધ્ય અને તાર એ ત્રણ સ્થાનમાંના સ્વરો જેમાં સરસ રીતે ગુંથાયલા હોય તેવું); સમ (સમવર્ણ અને લયવાળું); સુરક્ત (વીણા, બંસી અને કંઠના અવાજની સાથે એકરૂપ-સમરૂપ થઈ શકે તેવું), શ્લેષ્ણ (નીચ, ઉચ્ચ, દુત, મધ્ય વગેરે સ્વરમાં, પરંતુ સુકોમલ હોય તે); વિકૃષ્ટ (ઊંચેથી ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તેવું) અને મધુર (અતિ-શય મધુર ને મનુષ્યના મનને મનોહર લાગે તેવું). આ પ્રકારે દશગુણો મુક્ત જે ગીત હોય તે ઉત્તમ કહેવાય છે.

ગીતના ૧૦ દોષો—કાંઈ પણ ગીત નીચેના ૧૦ દોષવાળું ન હોવું જોઈએ.

દુષ્ટં લોકેન સાસ્ત્રેણ, શ્રુતિકાલ વિરોધિ ચ ।

પુનરુક્તં, કલાવાહનં, ગતક્રમમપાર્યકમ્ ।

ગ્રામ્યં સંદિગ્ધમિત્યેવં, દશઘા ગોત્ર દુષ્ટતા ॥ ૩૭૯ ॥

સંગીત રતનાકર, અ. ૪.

જે ગીત લોક અને સાસ્ત્રી વિરૂદ્ધ હોય, શ્રુતિ તથા કાળથી વિરૂદ્ધ હોય, પુનરૂક્ત દોષવાળું હોય; કલાથી બહાર હોય, ક્રમ વિનાનું હોય, અર્થ રહિત હોય, ગ્રામ્ય અથવા દંડવિનાનું, અને સંદેહયુક્ત હોય. આ પ્રકારે ૧૦ દોષો ગીતમાં નહિ આવવા જોઈએ.

હંદ રચનાથી પૃથક એવી જે ગીત રચના તેના ઉપર પ્રભાણે વિસ્તાર છે. આપણા શ્રોત્ર સાક્ષરોની સંગીતરસિકતા ઉત્તેજિત થાઓ અને રાગજલ્ કાળ્યોનેા વધારો થાઓ એમ ઇચ્છીશુ આ માર્ગ કેટલો બધો રસિક અને ઉચ્ચગામી છે તેની પ્રશંસા કરતાં સ્વ-ગંરથ સાક્ષર શ્રી મણિવાય પોતાની અખેદાર્મિની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે—

“ હંદોગજ્ઞ કાળ્યો કરતાં રાગજલ્ કાળ્યો કરવાનો માર્ગ કેટલાકને રચિત નથી એમ મારા જણવામાં આવ્યું છે, પણ જ્ઞાનની અલૌકિક શક્તિનું જેને કાંઈ પણ જ્ઞાન છે તે આપી શકે કરે એમ હું ધારતો નથી. આત્માની સમીપમાં સમીપ, આત્માના વ્યાપાર કહેવાતા હોય તો તે વ્યાપારનું અંશે અંશે પ્રતિબિંબ દર્શાવનાર, આત્મા, માધુર્ય, પ્રેમ, રસ આદિ હોય તો તેનું પ્રતલ્લ મ્હાન કરાવનાર; આત્મા દિલ્લ કાલ કે વસ્તુ ત્રણે પરિચ્છેદથી રહિત હોય તો તે ત્રણમાંના દિલ્લ અને વસ્તુ એ પરિચ્છેદ રહિત હોઈ, કાલપરિચ્છેદ માત્રથી જ આત્મતુલ્યતા અનુભવાવનાર, વિશ્વમાં જ્ઞાન સમાન કાંઈ નથી જ નથી. અમુક શબ્દો, અમુક વચનો એ સંગીતનો જીવ નથી, ઝીલ્લી બાધણી સાથે તેને સંબંધ નથી; તે તો કેવલ શુદ્ધ સ્વરમય, રાગના મૃદુ આધારમય, તાલની સુલલિત લયમય, કલ્પારબે વિસ્તરતી સદૃશ સમયે પ્રહાના શબ્દસ્રોતરૂપ નિવર્તનમય, એક આપૂર્ણ, અલૌકિક, આત્મભાવના, આત્મજીવન છે. અમુક રાગ, અમુક અક્ષર કે અમુક સદૃશ કરવાને સમર્થ છે. એવા સંગીતને કાલ્ય વ્યારે આત્મ્ય કરશે ત્યારે આત્મભાવનાનું પણ તત્ત્વ અનુભવાશે. કવિઓ પોતાને શુભી, કાવ્યત-દગને શુભી, રાગની લયમાં વિલીન થઈ જશે. ”

આ પ્રકારે મનુષ્યો અને દેવોને આનંદ આપનાર: ગીતરચનાનો વિવેક છે, ને તેનું મહાત્મ્ય રૂપિમુનિઓએ પણ ધણું મહોતું વર્ણવ્યું છે.

તેન ગીતેન દ્રપ્યન્તે દેવાશ્ચ મુનયો નરા: ।

તસ્ય ગીતસ્ય માહાત્મ્યં વચ્નું કો વા ક્ષમો ભવેત્ ॥ ૫૦૪ ॥

સંગીત પારિજાત. અધ્યાય. ૧

૪૧. પદ્યરચનાની ઉત્ક્રાંતિ (ઇવોલ્યુશન) નો અનુક્રમ.

આ પ્રમાણે પદ્યરચનાના દરેક પ્રકારો વિશે વિસ્તારથી વિચાર કરી જોતાં જણાઈ આવે છે કે, તે એક મહાન રત્નાકરૂપ વિસ્તૃત શાસ્ત્ર છે. માણસ જાતની ઉત્પત્તિથી તે આજ સુધીનો વિચાર કરતા આનવહૃદયમાં શબ્દરત્નાકરની વાચરૂપ જુદી જુદી પદ્યલહરીઓ જુદા જુદા સમયમાં ઉત્પન્ન થતી ગઈ તેના કેટલા ક્રમ પડી શકે એવા તર્ક જો મનમાં આવે તો તેના સમાધાનમાં નીચેના ક્રમ ઉપર આવી શકાય છે.

(૧) પ્રથમ તો એક, બે, ત્રણ કે ગમે તેટલા અક્ષરો મળીને કુલ એક રચના, અમુક સંવાદને વળગીને ધર્ષ હશે, અને પછી તેમાં ચરણ કે પાદનો વિવેક થતો ગયો હશે. એટલે કે, અમુક અર્થમાં અમુક અક્ષર-ગણ આવે એવા નિયમ સંહિત રચના પ્રથમ ધર્ષ હશે (વૈદિક હંદનો આરંભક ક્રમ.)

(૨) પછી અમુક અક્ષરો અને પાદનો વિવેક થયો હશે, અને તેમાંના દરેક પાદમાં અમુક જ સંવાદિત અક્ષરો આવે, એવો ક્રમ બંધાયો હશે. એટલે કે ત્રિષ્ટુભ હંદ બાદ કરતાં બાકીના વૈદિક હંદોની રચનાનો ક્રમ (વૈદિક હંદ ક્રમ.)

(૩) પછી અમુક ચરણમાં અમુક જ અક્ષર, લઘુ કે ગુરુ આવવો જોઈએ એવી વિશિષ્ટાક્ષર (Preferential syllable) ની યોજના કરવામાં આવી હશે, આ ચર-આત વૈદિક ત્રિષ્ટુભ હંદમાં જણાઈ આવે છે, ને તે યોજના સંસ્કૃતકાળના મુનિકવિઓએ અનુષ્ટુભ હંદમાં કરી, ને પછી તે યોજનાથી આખ્યાનકી હંદની સ્વતંત્ર રચના ધર્ષ. આ ક્રમમાં લઘુ ગુરુના ક્રમનો આવિર્ભાવ જોવામાં આવે છે. (લૌકિક હંદ રચનાનું પ્રમાણ.)

(૪) સરખા ચરણોની હૃદયગમતાનો પૂર્ણ સ્વીકાર કર્યો પછી, દરેક ચરણમાં અમુક અક્ષરો, અમુક લઘુગુરુના ક્રમથી લાવવા જોઈએ ને તેમાં અમુક રચણે યતિ લાવવો જ જોઈએ એવો ક્રમ પૂર્ણ રીતે બધાય છે. આ પ્રમાણે બધી રચનામાં એકંદરે અમુક સંવાદિત અક્ષરસમૂહો (રૂપસધિઓ) આવવા જ જોઈએ, ને તેથી અમુક સંવાદ જળવાવો જોઈએ એવો નિયમ પણ જળવાય છે. (લૌકિક પાઠ્ય વૃત્તનો ક્રમ.)

(૫) લઘુ અને ગુરુ અક્ષરના ઉચ્ચાર ઉપર લક્ષ જતાં જાનેતું વળન મુકરર થાય છે, ને તે વળનનું એકમ તે માત્રા એવું રચ્ય આવવામાં આવતાં, એક માત્રાના લં બીજાને ને પછી બે માત્રાના દ બીજાને પાંચે નંબાઈ, માત્રાગર્ભ હંદો રચાવાની શરૂઆત થાય છે. અર્ધગેય અને પૂર્ણગેય હંદરચનાનો આરંભ અહીંથી જ થાય છે (માત્રાગેય જાતિનું પ્રમાણ)

(૬) એકમાત્ર, બે માત્રા અને ચાર માત્રાના છંદ, દ અને જ સંધિઓનો પૂર્ણપરિમય થયા પછી તેમાં રહેલું સરલપદ્ય અને જ ગણ જેવા સંધિનું વિકટપદ્ય પૂર્ણ રીતે સમજતાં, એક જ માત્રાસંધિ અનેકવાર આવર્તન પામતાં પૂર્ણ સંવાદિત એવું અખંડ અને સખંડ માત્રાગતિ વૃદ્ધ મહોદય વિસ્તારથી ફેલાય છે. (માત્રાગતિનો પૂર્ણ વિકાસ.)

(૭) આ બધી રચનાની સાથે એક, બે, ચાર, છ એવા અક્ષરોની સંખ્યા જ જેમાં આવર્તન પામે એવા પ્રકારની આવર્તિઅક્ષરબંધની રચના થતી જાય છે. (અબંગ, મનહરસદિ કવિત્ત રચનાનો ક્રમ.)

(૮) એક પાદમાં કેવળ અમુક અક્ષરો, કે અમુક ક્રમથી લઘુગુરુની રૂપ રચના, અથવા અમુક માત્રા, કે અક્ષર સમૂહોની આવૃત્તિવાળી રચનાઓ થતી જાય છે તેમ બાપણુ બોલતી વખતે તેમાંના શબ્દો ઉપર આવી પડતા સ્વાભાવિક આપાતો કે પ્રપાતો ઉપર ખ્યાલ રાખી પ્રવત્નાત્મક રચના અસ્થિતિમાં આવે છે. (કારસી ગેત, કહેવતો અને અગ્રેષ્ઠ પ્રવત્નાત્મક પદ્યરચનાનો ક્રમ.)

(૯) અક્ષરમેળ અને માત્રામેળથી રચાતી અમુક પ્રકારની છંદ-ભૂતિ રચનાથી પૃથક્ રચના છંદો ઉપર થવા માંડે અને પદ્યરચનાનો નિયમ મરજી મુજબ રહે એ ક્રમ આપુ થવામાંથી ગીત રચનાનો પાયો નેખાય છે.

(૧૦) ઉપરના ક્રમ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલી પદ્યરચના જે જે કાળમાં બ્યારે બ્યારે ગાવાના ઉપયોગમાં વપરાવા લાગી ઢોરે લારે લારે તેમાં ખાસ ગાવાની સ્વરરચના, તેની ગતિ, તાલ, લય એ સર્વનો પ્રવાહ બળી જવો સ્વાભાવિક છે. એ પ્રવાહના ક્રમને “કવિતા અને સંગીતનો પ્રથમ સંયોગ” કહીશું. આનો સંયોગ વેદકાળથી થતો આવ્યો છે, અને તેમાંથી જ સામગાન ઉત્પન્ન થયું છે.

(૧૧) કવિતાની સાથે સંગીતનો સંયોગ થયા પછી જે પદ્યરચના ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં એમ બને કે, પ્રથમ સ્વરોની જુદી જુદી લઢરીઓ મનમાં ઉત્પન્ન થઈ આવી તે સાથે શબ્દોની લઢરીઓ પણ રચાતી આવી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં જે કવિતાની રચના થાય છે તે મુખ્યત્વે કરીને સુસ્વરોના પ્રવાહને અનુસરતી થતી જાય છે. જેથી સંગીતના તાલ, તેની માત્રા, લય, રસ, સ્વર એ બધાનો પ્રવાહ જે પ્રકારનો હોય તે પ્રવાહને અનુસરતી શબ્દરચના રચાવામાંથી ગીતરચનાનો વિસ્તાર વધીને, કવિતાનું સ્વાતંત્ર્ય સર્વ રીતે વધી જાય છે. આ કવિતાની પૂર્ણવસ્થા ગણવી જોઈએ.

કવિતા શબ્દરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે એ ખરું છે, પરંતુ તે બોલતી વખતે કંઈ, યુખ વગેરે રચનામાંથી નીકળતા નાદકારો કે સ્વરકારો બહાર નીકળે છે. આ રીતે વિચારતાં કાંઈ પણ કવિતા શરીર ચંત્રમાંથી વર્ણરૂપે ઉત્પન્ન થઈ કે તેનો કનિષ્ઠ કે શ્રેષ્ઠ પ્રકારના સંગીતની સાથે સંમિધ થવાનો જ. હવે તે કવિતા બ્યારે પોતે પ્રધાનરૂપ બને અને તેવી સ્થિતિમાં તે સંગીતને અનુકૂળ કરી લેઈ તેને ગૈશ્વ જનાવી દે તો, એવી ચોક્કસતાવાળા ઉત્પન્ન થનારી કવિતા અમુક નિયમે રચાયેલી હોય છે; પરંતુ જે મનમાં સંગીતનો જ પ્રવાહ પ્રવલપણે

વહેતો હશે, ને તેવે વખતે સંગીત પ્રાપ્તરૂપે બની કવિતાને પોતાની સત્તા નીચે ગાથ બનાવી દઈ, સ્વર, તાલ, લયના બંધનથી બાંધી લઈ પોતાને અનુકૂળ કરી લેવા, સંગીત બ્યારે મધન કરે છે ત્યારે કવિતા એક રીતે પરત્વે ગણી શકાય એ ખરૂં છે, પણ એટલી સ્થિતિ પૂર્વે, કવિતા જે નિર્મલમાં રહેતી હતી તેવા નિર્મલમાં હવે નહિ રહેવાની. આમ હોવાથી ગમે તે કવિતા (છંદ, જાતિ, પદ્ય, ગીત) હોય તો પણ તે ગાવના ઉપયોગની દૃષ્ટિથી, સંગીતનાં તાલ, માત્રાના સ્વરૂપ પ્રમાણે કોઈ નવું જ માપ ધરાવી શકે છે. એ માપ કેટલેક અશે અક્ષરછંદ અને માત્રાજાતિમાં અમેએ પૂર્વે ગણાવેલા અક્ષર અને માત્રા સંધિથી આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેજ પ્રમાણે રૂપબદ્ધ અને માત્રાબદ્ધ પદ્યો સિવાયનાં તમામ ગીતોની રચના સંગીતના નિયમે શી રીતે કરી શકાય; અને તેમાં રૂપસંધિ માત્રા સંધિ કે અક્ષર-માત્રા ગણો કે સંગીતના તાલના લયસંધિ વગેરેનો ઉપયોગ શી રીતે થઈ શકે એ સંબંધમાં હવે પછી એ વિષયના ખાસ અથવા વિસ્તારથી જણાવીશું.

૪૨. કોઈ પણ અક્ષરછંદ-વૃત્તને અથવા માત્રામેળ જાતિ-વૃત્તિને ગાયનમાં બેસારવાની રીત —

(૧) પ્રથમ તો જે વૃત્ત હોય તે અક્ષરમેળ છે કે માત્રામેળ છે તે નક્કી કરવું પહેલાં અરણ્યમાં જેટલા અક્ષરો આવેલા હોય, અને તેમાં પણ દરેક લઘુચર જે ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવાયલા હોય, તેજ પ્રમાણે જો બાકીનાં ત્રણ અરણ્યોમાં બ્યવસ્થા હોય તો તે અક્ષર-વૃત્ત છે એમ જાણવું, ને એવો કરો નિયમ ન જણાય તો તે માત્રામેળ જાતિની વૃત્તિ છે એમ જાણવું.

(૨) અક્ષરવૃત્તમાં પાઠ્ય અને ગેય એવા બે પ્રકાર હોય છે. અરણ્યમાં આવેલા અક્ષરોના સરખા સંધિ પડતા હોય તો તે ગેયવૃત્ત છે એમ જાણવું. જેમકે, વિદ્યુન્માલા, દોષક, જુનંગી, તોટક, મોતીદામ, જેવા વૃત્તોમાં એકજ સંધિ (ગણ) વારંવાર આવે છે, તેથી તે ગેય છે પરંતુ જે વૃત્તોમાં એક જ સંધિ આ રીતે આવતી ન પામતા નથી પરંતુ તેમાં આવેલા ગણ કે સંધિ એવી રીતે ગોઠવાયા હોય કે તેની રચના સરખા લઘુચરના ક્રમથી ચાલી નય, તો તેવા વૃત્તને પણ ગેય જ ગણવું જેમકે, પ્રમાણિકા, માણુવક, અપકમાલા, કમદા, પ્રિયવદા, ચામર, નારાય, વિદ્યુધપ્રિયા, વગેરે વૃત્તોમાં જે મણો છે તે બધાથી કુલ રચના એવી ચમ્પેલી હોય છે કે, તેને માત્રાની દૃષ્ટિથી જેવાથી સંગીતની માત્રાના સરખા સંધિ પડે છે. એટલે કે તે રચનામાં લગા, ગાલ, લલલગા, ગાલલલ, ગાલગાલલ, આવા પ્રકારનો ક્રમ હોય છે. જેથી તેની રચના ગેયનરૂપે જ હોય છે. આવા વૃત્તોમાં ગાતી વખતે પાદને અતે તાલની છુટતી માત્રાઓ પૂરી કરવી હોય તો ઉપાત્ત ચરને કે અતે ચર હોય તેને જ લખાવવો, અને તાલની માત્રાઓનો ગણો પૂરો કરવો.

(૩) પરંતુ જે વૃત્ત આપાથી એકે પ્રકારનું ન હોય તેને પાઠ્ય ગણવું જેમકે અનુ-ષ્ટુપ શ્લોક, ઇંદ્રવજ્જા, ઉપજાતિ, ઇંદ્રવશા, દ્રુતવિલગિત, વસંતતિલકા, ચાલિની, મદાકંતા, પૃથ્વી, હરિણી વગેરે. આ બધાં વૃત્તો શ્લોકની આદ્ય જ બોલવાં, એટલે કે પાઠ કરવાની

રીતે જ બોલવા માત્ર તે બોલવું ભરનાના ગુજરવની પેઠે ૨, ૩ કે ૪ સ્વરમા અમુક રાગની ધૂનમા ગુજન તરીકે થવું જોઈએ, એવું ગુજન સાધારણ વ્યવહારમાં શકરાભરણ પીયુ, કાલગડો કે કાફીની ધૂનમાં કરવામા આવે છે આવા ગુંબજતોના સ્વરો પૂર્વે જે તે વૃત્તોમાં આપેલા છે તે સદ પ્રમાણે નવું વૃત્ત બેસારવું.

(૪) જો કોઈ વૃત્ત માત્રામેળનું હશે, તો તો તે લગભગ ગ્રેય જ હોવાનું. તોપણ તેમાંનાં વૃત્તોના પૂર્ણગેય અને અર્ધગેય એવા બે પ્રકાર પડી શકશે તેમાં ચોપાછ, મહીદીપ, હરિગીત, ઉધેર, સવૈયા, ત્રિભંગી, જૂલજુલા, સાખી, અજનીગીત, ગીતી, દિડી વગેરે વૃત્તિઓ પૂર્ણગેય છે. એવા વૃત્તોમા એક જ સધિ આવર્તન પામે છે, તેથી તે સગીતના કોઈ પણ તાતમા આવી જાય છે પરંતુ દોહરો, મોરકા, રોલા, પ્લવગમ અને તેની જ જાતના વૃત્તોમાં એવી રચના હોય છે કે એક જ પ્રકારનો માત્રાસધિ ત્રણ કે ચારવાર આવર્તન પામ્યા પછી જુદો જ માત્રાસધિ આવે છે, કે કાતો યતિનો ગાળો પડી જાય છે, અને તેથી આગળના ખડનો શરૂ થતો સધિ જુદા જ પ્રકારનો આવી જાય છે, ને પાદાતે રહેલી માત્રાઓ મધ જુદા જ સધિથી ગાઠવાએલી હોય છે આવી તરેહના વૃત્તને અર્ધગેય વૃત્ત કહેવું જોઈએ આવા વૃત્તોમા મતિથી યત્ન ચરણના ખડ કંટલા પડે છે તે જોઈ, દરેક ખડના માત્રાના સરખા ગાળા પાડી લેવા અને સગીતનો જે તાલ તેને વધારે અનુકૂળ પડતો હોય તેવા તાલની ચોજના કરી, બધા ખડોમા એજ વ્યવસ્થાથી આગળ ચાલવું તેમા પાદાતે, કે ખડને અતે, ચોજેલા તાતની માત્રાના સધિઓના કરતા જેટલી માત્રા ખુટે તેટલી માત્રા ઉપાત્ય ગુરને કે પાદાત ગુરને લખાવી પૂરી કરવી.

(૫) ઘણાક સગીતશાસ્ત્રીઓએ એમ માનવું છે કે, ગમે તે વૃત્ત-પછી તે કેવળ પાઠ્ય હોય કે પછી કાતો સાદુ વાક્ય હોય તોપણ તેને અમેતે સજ તાવમાં ગાઈ શકાય છે અવજત “ ગાઈ શકાય ” એ ખરૂં છે, પરંતુ તેમ કરવું સાફ કે ખોટું એ શાસ્ત્રીય પ્રશ્ન છે સગીતના પાઠ્યાત્ય દેશમાં શુદ્ધ (અસિમ) સગીત (ખ્યાર મ્યૂઝીક) અને પ્રયોજિત સગીત (એપ્લાઇડ મ્યૂઝીક) એટલે કે કવિતાના અર્થને જ માત્ર ઉત્તીપન કરનાર સગીત, એવા બે પ્રકાર માનવામા આવ્યા છે તેમ આપણા દેશમા પણ એવા પ્રકાર માનવામા આવ્યા છે તેમા હદ શાસ્ત્રમાં ગણુલેલાં તમામ માત્રામેળ અને અક્ષરમેળ વૃત્તો છે તે બધા કેવળ કાવ્યના સરીરો (પોષ્ટ્રીપ્રિપર) છે, તેમા જે વૃત્તો કેવળ શ્લોકની માફક-પાઠ્ય-હોય છે તેની સુદરતા ગુજન (chant) કરવામાં જ રહેલી છે અને જે વૃત્તો ગેય (sangable) હોય છે તેની સુદરતા તે તે વૃત્તોના પોતાના જે તાલ હોય, અને તે તાલ સગીતના જે તાલ સાથે મળતા હોય તે પ્રમાણે ગાવામા જ સમાવડી છે એનું માન કરતી વખતે લઘુ અને ગુરને ક્રમે એક કે બે માત્રા સુધી લખાવવા અને પાદાતમા સગી તના તાલખડની માત્રાઓ પૂરી કરવાને માટે કઘય ગુરને બે માત્રા કરતા વધારે લખા વેવો પડે તો ૩-૪-૫ કે ૬ માત્રા સુધી પણ લખાવી શકાય છે, પરંતુ તેની અદરના ગમે તે લઘુને કે ગુરને કહુંગાધુર્વને દાનિ પહોંચી શકે તેવી ગીતે નકામે લખાવી શકાય નહીં આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જાદસવાણી એ શુદ્ધ કાવ્યમદ વાણી છે, એ વાણીમા જે અર્થ ગ્રહેલો હોય તેનું મધુર સ્વરોદાગ પ્રાગીકરણ કરતા માટે જેટલો સગીતનો આશ્રય

કરવે પડે તેટલા જ પુરતો સંગીતનો સજ્જારરૂપ ઉપયોગ કરી લેવો તેમાં જ તે વાણીનું સૌંદર્ય છે. પરંતુ જે વાણી સુસ્વરચુકત એટલે કે ગાનપૂર્ણ હોય તેને ગીત કહે છે; એ ગીતનું શાબ્દિક શરીર, અમુક બાવપ્રદર્શક સુસ્વરોના પ્રવાહને અંગત્વુત રચાયેલું હોય છે. એટલે કે ગીત વર્ગમાં આવતાં કાવ્યોની રચના સ્વતંત્ર નહિ પરંતુ સંગીતાનુસારીક કરેલી હોય છે; અને તેથી તે શુદ્ધસંગીત (પ્યારમ્યુઝીક) ના વર્ગમાં આવી શકે છે. આવા સંગીતકાવ્યોમાં કેવળ સ્વરસૌંદર્ય સાધવાનું હોય છે, પરંતુ તેમણે ફટલીક મર્યાદાઓમાં રહીને સાધવાનું હોય છે. આ વિષય સૂક્ષ્મ છે, અને તેનું રહસ્ય શું છે તે જાણવા માટે સંગીત અને કાવ્યના ઊંડા જ્ઞાન તથા સૂક્ષ્મરહસ્ય સમજવા જેટલી સૂક્ષ્મ ભુક્તિની જરૂર છે. જેથી હુંકામાં કહેવાનું તે એજ કે, ગમે તે વૃત્ત ગમે તે રાગ તાલમાં ગાઇ શકાય છે એ કહેવું અને તે પ્રમાણે કરવું સર્વથા યોગ્ય નથી જ. ત્યારે દરે એકંદરે જોતાં પદને ગાવામાં ઉપયોગ કરવા પરત્વે તેના પાઠ્ય, અર્ધગેય, પૂર્ણગેય એવા ૩ પ્રકાર પડી શકે, તેમાં જે પાઠ્ય હોય તેનું યંજન કરવું, અર્ધગેય હોય તેને સંગીતાનુકૂળ કરી લેવું અને જે પૂર્ણગેય હોય તેને સારી રીતે સંગીતીકરણ (સંગીતકર) કરવું એ જ યોગ્ય છે, અને હૃદસ-વાણીનું સૌંદર્ય તેમાંજ રહેલું છે. કેમકે એ વાણીને પોતાને આજુપણુ પુરતા જ સંગીતનો ઉપયોગ કરી લેવાનો હોય છે.

૪૩. ગીતને ગાવાની રીત.

હવે હૃદસ વાણીના કરતાં સ્વતંત્ર એવી જે નાદમય વાણીનાં સંગીતકાવ્યોની રચના ગીત વર્ગમાં આવણે કરી છે તેને ગાવાની પદ્ધતિ શી છે તે જાણવી આ વિષય પૂરો કરીશું. દરેક ગીત સંપૂર્ણ ત્યારે જાય જ છે, અને તેને શી રીતે ગાવું એ તેની રાહ, ધાટી, ચાલ કે ઢાળ ઉપર આધાર રાખે છે. કેમકે જે ગીત, જે જાતના સ્વરોના પ્રવાહને અનુસરતું રચાયું હશે તે સ્વરપ્રવાહ પ્રમાણે જ ગાવું જોઈએ. જેમકે, " પૂનમચાંદની " એ ગીત, તેની જે રાહ હશે તે પ્રમાણે જ (તેના સ્વરોમાં જ) ગાવું જોઈએ. બીજા ગમે તે રાગ તાલમાં નહીં જ ગાઈ શકાય. કેમકે એની રચના ખાસ અમુક પ્રકારની ચાલના સ્વરોની ગોઠવણી ઉપરથી જ થયેલી છે. એટલા માટે દરેક ગીતો સંગીતલેખનપદ્ધતિથી બરાબર જાણવામાં ન આવે કે કોઈ પ્રત્યક્ષ ગાઈ ન જતાવે ત્યાં સુધી તેને શી રીતે ગાવું તે સમજી શકાશે નહીં. જે ગીતોની રાહના સ્વરો જાણવામાં ન હોય તે ગીતો લોકોમાં ગવાતાં હોય તો તે ઉપરથી ગાવાનું સમજી શકાશે. પરંતુ દ્વારાગ, મીરાં, પ્રેમાનંદ વગેરે પ્રાચીન કવિઓનાં જે ગીતો અથોમાં ગાય છે, પરંતુ તે લોકોમાં પણ ગવાતાં નથી એવાં સંકટો ગીતો- સંગીતકાવ્યો- રાગવાળાં સાખ્યાન પદો અથોમાં સંગૃહીત છે. એવાં ગીતોને કેવી રાહથી ગાવાં, તેની પોતાની રાહ કંપી હશે, કવિએ એ ગીતોની રચના કરી હશે ત્યારે તેના મનમાં કયો સ્વરપ્રવાહ હશે એ બધું જ્યાં સુધી ન જાણાય, અથવા જાણી શકવું અશક્યવત જ થઈ પડે, ત્યારે તે ગીત પ્રચલિત ગીતોની રંગ-રચ સહેામાં ગાઇને જોસાડી જોવું, પછી જેમાં તે ચોખ્ખા લાગે તે રાહમાં આવું. તેમ છતાં આવા એકે પ્રયત્નમાંથી નિષ્ફળ જવાય તો તેનું યંજન કરવું એજ ચોખ્ખું છે. કેમકે ગમેતે ગીતને ગમેતેવી રાહમાં ચોજાને ગાવું એમાં સંગીતકલાની કુશળતા હોવાની જરૂર છે, ને તે સાથે એ ગીત કયા રસને

અને વસ્તુસ્થિતિને અનુકૂળ છે તે સમજી શકવા જેટલું કાવ્યજ્ઞાન પણ હોવાની જરૂર છે, સંગીત તથા કાવ્ય એ બંનેનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન ધરાવનારા કંઈ સર્વત્ર મળી શકતા નથી જ, તેના જે હોય તેઓ તેા આપો વિવેક કરીને કોઈ સારી મન કલ્પિત શબ્દમાં એ ગીત બે-સાડી દેશે પરંતુ જેઓ એ બે કલાના મર્મને સમજનારા નથી તેઓને માટે તેા ગુજન કરવાનો માર્ગ જ યોગ્ય ને સહેલો છે પ્રાચીન કવિઓની અનંત શ્રદ્ધાદરીઓ જે જુદી જુદી નાદસહરીઓ સાથે બળી જઈ સ્વતંત્ર ગીતરચના થતી ગઈ હશે તે નાદસહરી, કેવી કેવી મહાન શક્તિઓ ધરાવી શકતી, અને તેથી સમગ્ર જનમંડલ ઉપર કેવી એકસ અસર કરી શકાત, એ બધી બાબતોનું ચોક્કસ જ્ઞાન, તે બધા ગીતો પર પાછી આપણા સમાજના અવિચ્છિન્ન રીતે ગવાતા હોત તેા ચર્ચ શકત, એટલે કે ગીતકલ્પક કવિહૃદયની નાદસહરી આજે જીવત પ્રવાહરૂપે જનસમાજના હૃદયમાં વડન કરતી હોત તેા આપણને આજે એ સબધી ચોક્કસ જ્ઞાન થાત, પરંતુ જે ગીતો જનસમાજમાં પરંપરાથી ગવાતાં બધ પડ્યા છે ને તેથી તેના નાદપ્રવાહ લુપ્ત થયા છે તેને માટે હાલ આપણે આપણા પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રાખી સમાધાન માની લેવાનું છે, એ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી

૪૪ સંગીતપદ્ધત્યના એટલે કે ગીતના સંબંધમાં આપણી ગુજરાતી ભાષા પણી મગર છે. મરાઠી અને હિંદી ભાષામાં જે લોકિક ગાંતો પ્રચલિત છે તે બંને માથે ગુજરાતી ગીતોની સરખામણી કરતા, ગુર્જરી નાદગીત તેના સ્વતંત્ર જનન શુદ્ધ, સ્વતંત્ર નાદવ હન, અનેક ભાવપ્રદર્શન અને માર્ગવાદિ શુભોભા ઉચ્ચસ્થાન નિર્વિનાદપણે ભોગવે છે મરાઠીમાં ગીતોની અને તેના નાદપ્રવાહની, જે અનેકવિધતા-નાનાત્વ-છે અને હિંદી જેવી બહોળી ભાષામાં જે અનેક કવિઓએ સ્વતંત્ર સ્વાભાવિક રીતે સ્વતંત્ર ગીતરચના કરી છે, ને એમ એ બંને ભાષામાં જે નાનાત્વ નોભા આપે છે તે કરતા ગુજરાતીગીતમાં નાનાત્વનું અને તે સાથે સૌંદર્યનું અનંતપણું એટલું બધું પ્રકાશી નીકળે છે કે, તે દ્વારા જે જે ભાવેનું પ્રદર્શન કરવા માગીએ ને તે ભાવો ધ્વનિપૂર્ણ રીતે ઉદીપ્ત થઈ શકે છે હિંદી મત્તહી અને ગુજરાતી એ નશે ભાષાના લોકગીતોની જુદી જુદી યાદી કરી, તેમાંથી જુદી જુદી રાહો-દેરીઓ તારવી કહાડતા જોવામાં આવ્યું છે કે, ગુજરાતી ભાષામાં દેશીઓ-રાહોની સખ્યા ઘણી છે ગરબી અને શ્રીગીતોના અમુત્ય વધારાથી અને એ એકજ સવિશેષ ગીતરચનાથી ગુર્જરીગીતોની ઉચ્ચતાને સૌભાગ્યવન્ન કદી પણ કાંઈ થવાનો નથી જ નરસિંહમેહેતા ખીરા પ્રેમાનંદ, દયારામ એ ચાર કવિરત્નોએ ગુર્જરીગીતને જેમ દીપાવી છે, તેમ સગીતકારોનેા અપાર પ્રદેશ, પોતાની મધુર નાદસહરીઓથી બરચક બરી નાખી સહૃદયતાની સળહશક્તિ બહુ જોરથી વહેવડાવી છે અર્વાચીન નાટકો ચાલુ થયા તે પૂર્વે આપણા દેશમાં દક્ષિણમાં અને ઉત્તરહિંદમાં લોકો પ્રચલિત સંગીત જેટલું જાણતા, અને તેઓ જેટલા ગીતો ઉપર પોતાની માનસિક વૃત્તિ કરી લેખ વિશ્રામ મેળવતા તેની સરખામણીમાં ગુજરાતી ભાષાનું પગલું આગળ ને આગળ જ છે બીજી રીતે હમણા એ ત્રણે બાપાસાહિત્યમાં જે સામુદાય પાશ્ચાત્યવાદ મય અને સાહિત્યના અભ્યાસથી આ નવીન કુશળો સ્વભાષાદ્વારા કાવ્યદેવીની કીર્તિ બજાવે છે તેમાં પણ આગળ પગલું ગુજરાતીનું મરાઠીનું તેની પાછળ અને હિંદીનું તેની પણ પાછળ છે ગુજરાતમાં હરિલાલ, મણિલાલ કલાપી, નરસિંહરાવ, મણિયર, નંદાનાલાલ, રમણભાઈ, જળરદાર વગેરે સાક્ષરોની કવિતા સંગીતનાદી વધારે છે, તેમાંનાં

સંગીતની સાથે ગાનત્વ વિશેષ છે, કે જેવું મરાઠી ને હિંદીમાં હજી મારા જીવામાં ઘણું આગ્યું નથી.

૪૪. આંપણા દેશમાં પદ-કવિતા ઉપર સંગીતનો અસ્કાર વિશેષ થતો ગયો છે; પરંતુ હિંદમાં એ સંસ્કાર એટલો બધો થયો છે કે, તેની અપેક્ષાએ મરાઠી અને ગુજરાતીમાં એ સંસ્કાર હમણાં હમણાં થવની માત્ર સદ્ગત્તા જ થઈ છે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ ગણાય. હિંદમાં એ સંસ્કાર અકબર આદલાહના વખતથી અતિશય પ્રબલ વેગથી થવા માંડ્યો છે. તેના વખતમાં તાનસેન, જેશુ બહાવરા વગેરે સંગીતના આચાર્યો ધણ ગયા, તેમજે હિંદી પદરચના ઉપર સંગીતનો સંસ્કાર કર્યો. તેમજ એ સંસ્કાર ત્યારથી તે આજ સુધી સતત થતો રહ્યો છે, અને આપણા ગરતખંડનું શુદ્ધ સંગીત કેવળ હિંદી, મજ, ઉરદુ વગેરે ભાષામાં જ જ્યાં ત્યાં ગવાય છે. ઉરદુ ઉપર તો એટલો બધો સંસ્કાર થયો છે કે, તેમાંની દરેક ગજલો (ફારસી પદરચના) જેય રૂપમાં જ છે. તેમનામાં પાઠ્ય, અર્ધગેય કે લોકગીતરચના જેવું કશું થયું જ નથી. કોઈ પણ ભાષામાં ઉત્પન્ન થતા ગીતોનું સ્વયંભુપણ શીગતે ઠેરવી શકાય કે જ્યારે, તે ભાષાના કાલ્ય ઉપર શાસ્ત્રીયસંગીતની અસર બહુજ થોડી થએલી હોય, તેમ છતાં ઉત્પન્ન થતાં લોકગીતો અતીશય સંગીતનાદી બનતાં જાય. હિંદમાંના લોકગીતો સંગીતકાળોના અનુક્રમણ રૂપ જ છે; મરાઠીમાં એવું અનુક્રમણ આજુ છે; તેમજ સંગીતનાદી પ્રતિભા થોડી ધણી પિહાર કરે છે ખરી. પરંતુ તે સર્વમાં સંગીતનો સંબંધ, કે તેનો શાસ્ત્રાભ્યાસ આપણા ગુજરાત દેશમાં બહુ નહીં છતાં, ઠેક નરસિંહ મહેતાના સમયથી તે નર્મદાદ્યકર, દસપતરામ વગેરેની પૂર્વના સમય સુધી જે લોકગીતો રચાતા ગયાં છે, અને તેજે શુર્જરીભાષામાંના અતઃકરણ સંગીતાતત્ત્વથી ભરપૂર બની ચૂક્યું છે તે તરફ જોતાં શુર્જર ગીતકાવ્યનું સ્વયંપ્રભાવ અને આધારભ સ્તયવે છે. ગુજરાત, કાઠીયાવાડ અને કચ્છ-દેશની અંદર જે તમામ લોકગીતો ગવાય છે તેની રાહો-ચાલ વગેરે એટલી બધી અનેકવિધ છે કે તેટલી સંખ્યા મરાઠી ને હિંદીમાં પણ નથી, તેમજ તેમનું સ્વયંભૂત્વ પણ નથી કહેવાની મનભલ્ય એ છે કે, સંગીતના ગાઢ પરિચય વિનાજ, ભિન્ન ભિન્ન કવિઓના હૃદયમાં જે સ્વતન્ત્ર ગીત રચના પ્રભવે છે તે રચનાને સ્વયંભુ ગણીએ તો તેવી ગીતરચના ગુજરાતી ભાષામાં સ્વાભાવસિદ્ધ થએલી છે. હિંદમાં જ્યાં ત્યાં સંગીત સંગીતને સંગીત જ ધણી કાળથી ગાઢ પરિચયથી ગવાતું આગ્યું છે, ને તે ઉપરથી જ “ જાકો દેલો હિંદુસ્તાન, ઘરઘર ઢોલકી ઘરઘર તાન ” આ કહેવત પડી છે. કળીર, નાનક, ચૈતન્ય, સુરદાસ વગેરે ભક્ત કવિઓ સંગીતમય વાતાવરણમાં જન્મ્યા હતા અને તેથી જ તેમની ગીતરચના તેમની પૂર્વ થએલી રાહોમાં જ રચાઈ હતી; કંઈ એ ચૂળ રાહોના ઉત્પાદક તરીકે તેમને નહિ જ ગણી શકાય. ગુજરાતની ભક્ત જનોની આથી ઉલટ સ્થિતિ છે. તેઓ સંગીતમય વાતાવરણમાં જન્મ્યા નહોતા, તેમ તેમના ઉપર સંગીતનો સંસ્કાર પણ વિશેષ થયો હતો એમ પણ નથી. પ્રેમાનંદ કવિ સંગીતનું જિન્યું શાસ્ત્રીય ગાન ધરાવતા હતા એમ કહી શકાય તેવો પૂરાવો પણ નથી. એ બધા કવિઓમાં માત્ર દયારામભાઈ સંગીતના મર્મજ અને ગરવા તરીકે હશે, પરંતુ તેમજે સ્વેલી કવિતાઓમાંથી સંગીતની રાગરાગણીઓવાળી કવિતાઓ જાદ કરતા બાકીની તમામ ગરબીઓ અને પદોમાં નાદપ્રતિભાની સ્વતન્ત્ર ધણી છે. પ્રભાતિમાંની શુદી શુદી રાહોના મૂળપ્રેરક મહેતા નરસિંહ, તેમ બીજા અનેક હૃદય દ્રાવક અને લોકરાહોની ઉત્પાદક

તેમનીજ પ્રતિભા છે મીરાનામના સંક્રમણ મધુરનાદ અરણ્યોથી આપણી ગુજરાતી સ્ત્રીઓના હૃદયો મધપ્રવાહની જેમ ગસબીના થઈ ગયા છે, તેમજ તેના પદો આપણી સ્ત્રીઓના જીવનના એક ભાગરૂપ યર્ષ પડ્યા છે. પ્રેમાનંદના અનેક રાગો અને રાગમય છંદો અને ગીતમય પદોની નાનવહનીઓથી મહોટાં મહોટા આખોનોના આદોલનો ગુર્જર હૃદય ઉપર હજી સુધી પણ સ્થપાઈ ગયા છે, ધીસમજાતની કાદોનું પાન કરીને કયો મનુષ્ય તેની કેદમાંથી મુક્ત થઈ શકે તેમ છે? ભોગમમતતા આજમમાથી કયો પ્રાણી સસારનાં પાપો અને કોટર વર્તનમાંથી બેઠા મેળવતો નથી? દવારામબાઈની લલિત ગરબીમય વાણીથી જ્યાં પ્રેમી સ્ત્રીપુરોના મન પ્રણયશીલ બન્યાં નથી? અનેક ગુર્જર કવિઓના પ્રવર્તનથી શુદ્ધ શુદ્ધા સમ્યક્તા આ પ્રમાણે જે જે સ્વતંત્ર ગીત ગયના થતી ગઈ છે તે સંગીતશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ઘણી આનંદાન્દાવક ઘણી ચકાશે આ બધા કવિઓ સંગીતશાસ્ત્રી નહોતા, પરંતુ તેમનાં હૃદય નાદવીણરૂપ હતા, તેથી તેમનામાં કવિત્વની પ્રતિભા આવતી તો તેના પરાં વાણીના શબ્દાધાનથી એ વીણા ગાજી ઉઠી મુમધુર ગીતનદસીના રૂપમાં બહાર નીકળતી આ વાત ખાસ અને અર્થવાની મુખ્ય મતલબ એ છે કે, સંગીતશાસ્ત્રમાં જે ભૈરવ, માલ કૌસ, કામેક, નિહાગ, કાશી વગેરે અમુખ્ય રાગમણીઓ પ્રચલિત છે તે, બધીનું મૂળ, જનમમાજના હૃદયમાં ભરેલા નાદાબ્ધીમાના અસખ્ય વીચીતર ગોના અનેક સર્વસામાન્ય સવાહિત સ્વરતરંગોમાં રહેલું છે એ નાદાબ્ધીમાના વારીનું યાનરવિના કિરણોથી બાબૂબન થઈ તેની સહાયતા રૂપ વાદ્યોયો બની તેનું સિચન કવિવાણીકારા જનસમાજની આત્મકરણ ભૂમિમાં થવા માંડે છે, ને બધે નસજાટ થવાથી દયા, કૃપા, માયા, અહિંસા, વગેરે નાતિના સહજ ઉચ્ચ સહજોની રેલમહેન યર્ષ રહે છે અને એ ગીતોદારા પ્રજા સ્તવન કર્યાંથી એકાત, શાત, સ્વચ્છ અને મદમહિત હૃદયમાં પરપ્રેમરૂપ સ્વમણ વ્યાપક એકરસ એના શ્રી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો રહે છે, ને આ દાવાસિસમ સસારમાં જીવે દરેક પળે બગતા છતાં અખડ રાતિનું સુખ મેળવે છે, ને એ હૃદયોમાંથી પ્રેમાશ્રુનું સતત વહન થતા પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગગા આ ભૂમિ ઉપર ઉતરી પડી જીવેલા પાપોને ધોઈ નાખતી હોય તેવું જ્ઞાન થાય છે

૪૫ મહાન પ્રતિભાવાન કવિવરો સામાન્ય વૃત્ત ગીતના નિયમથી સ્વતંત્ર છે

મનોવિકારોના ઉત્કર્ષની સાથે તાલ અને નાદ-સ્વર એ બનેનો સમય છે એ સમય જેમ તેમ જોડી દીધેલો નથીજ તે તો સ્વતંત્ર સિદ્ધ જ જોડાએલો છે, સ્વાભાવિક છે અને સાર્વત્રિક છે માણસ જાતિની આધ્યાવસ્થાથી તે અત્યાર સુધી એ સબ્ધ આદ્યો આગે છે મનોવિકાર, મનોભાવના, હૃદયોદ્ગાર એ બધાનો અપૂર્વ પ્રકર્ષ તે જ કાવ્યનો આત્મા છે, તો તેની સાથે મૂળથીજ સહસ્ર યએલા તાલ (કાળ) અને નાદ (સ્વર) એ ૬૫ યુક્ત એવો જે શબ્દનો પ્રકર્ષ તે જ તેનો દેહ હોયો જેમણે અનેક માનસિક ભાવોનો અનુકૂળ પ્રસંગથી ઉપજાવ્યો હોય તો ઉદગાર એ જો “ કાવ્યનો વિષય ” હોઈ શકે, તો તેની બાધા અથવા શબ્દરચના “ તાલ અને સ્વરથી બદ્ધ એક શબ્દસમૂહના અતિશય પરિપાક પામેલા ” સ્વરૂપવાળી જ હોવી જોઈએ એ જો સ્પષ્ટ છે, તાલ અને નાદ તથા શબ્દ માટે એ સર્વોત્તમ અને કાવ્યનો જ્યારે આજ અન્યોન્યાય સબ્ધ કુદરતેજ જોડી દીધેલો છે તો પદબધ્ધ એ કાવ્યને આવશ્યક નથી એમ કહેવું એ અસ્વાભાવિક છે એટલે કે,

ઉત્તમ કાવ્યને માટે જાને આવશ્યક છે. માનસિક બાવેનો પ્રકર જોમ હોવાની જરૂર છે, તેમ તાલસ્વરથી બદ્ધ એવો શબ્દોનો દેહ પણ હોવાની જરૂર છે. એવા શબ્દો શોધી કઢાડવા અને તે કાવ્યાર્થને પોથી શકે એવા તાલ સ્વરોમાં ગોઠવવા એ કામ, કવિનાં જે ખીજાં પ્રધાન કાર્યો હોય છે તેમાંનું એક છે. એટલાજ માટે અમે કવિતાના લક્ષણમાં કહ્યું છે કે, “રસિક શબ્દ નર્તન તણી દિવ્યકલા” આવા પ્રકારનો પદ્યબંધ એ કેટલાક કવિઓના ગળામાં કાષ્ઠધંટા સમાન થઈ પડે છે; અને તેથી કરીને તેમની પ્રતિભાના વિહારને માટે પ્રતિબંધ રૂપ થઈ પડે છે એ ખરૂં છે. વરોણીવાના ગણાદાને જોમ નિર્બંધ અસલ થઈ પડે છે તેમ કેટલાક કવિઓના કાવ્ય પ્રવાહને હંદ-વૃત્તને નિર્બંધ સહન થઈ શકતો નથી; અને તેથી કરીને ઘણી વખતે તેમના કાવ્યમાંના રસનીદાનિ થય છે. પરંતુ તેટલા જ માટે પદ્યનિર્બંધન દૂર કરવું, એનો અર્થ કાવ્યનો વિન શ કરવો એજ થાય છે. કેટલાક અસામાન્ય મનુષ્યોના વિકારો (વિચારો અને પ્રેરણાઓ જોમ તેના દ્વારમાં નહીં રહેતાં) દેહના બંધનને તોડી નાખી જોમ ઉચ્છુપ્ત અને છે, ને પછી તેનું પરિણામ કોઈનો હાથ કાપ, માથું ઉઠાવ, કપાળ ભાંગી નાખ વગેરે એવા રૂપમાં એટલે કે, આંતર ઉદ્દગારોના રેશ્ટમાં આવી જાય છે; અને દેહનાં બંધનો તથા મર્યાદાઓ અસલ થવાથી તેઓ ગાંડા કે મસ્ત બની જાય છે, તેવીજ રીતે કેટલાક પ્રચંડ પ્રતિભાના કવિવરોનું થાય છે. તેમને અમુક પ્રકારના વૃત્ત કે ગીતની રાહતું બંધન સહન થઈ શકતું નથી, એવા કવિવરો જે પોતાના કાવ્યને સ્વતંત્ર સ્વેચ્છાનુસાર પ્રવાહમાં મુકી દેશે નહિ તો તેમના કાવ્યને પક્ષાઘાત થયો જ જણવો. નિયમ અને બંધનો તો સામાન્ય મનુષ્યો માટે છે. અસામાન્ય પ્રતિભાના દિવ્ય કવિવરોને તમારા અમારા કષ્ટોલા સામાન્ય નિર્બંધો શા કામના ? તેઓ પોતે મસ્તીમાં આવતાં જે તરેહથી ચાલશે અને વર્તશે તેજ એમના નિયમો; એવા મદા પુરૂષોના મુખમાંથી જે શબ્દો નીકળશે તેજ એમનો શબ્દક્રમ, અને તેજ તેમનું વૃત્ત કે ગીત. તાલ, સ્વર અને બાવાર્થ એ ત્રણે તેમના શબ્દોની પાછળ હોડના હોડતા ચાલ્યા આવે છે. પ્રસન્ન પ્રતિભાની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને એવા કવિવરોએ તો સદા આસાખ્યાં જ કરવું. એ આલાપમાંનું હૃદય, રસ અને માધુર્ય એ સધાયાં છે કે નહીં તેનું અવલોકન પછીથી ખીજાઓએ કરવું ! તેમને શું ? એવા મહાન પ્રતિભાશાલી પુરૂષો શાની પર્વા કરે છે ? તમારા અમારા જેવા જોડકાં જોડનાર પામશે તો આ શબ્દ ચોખ્ખું કે બીજો, એવો વિચાર કરી કરીને જ સમય ગાળે છે. એવી શબ્દોની તામડી જોખનારો કવિ તે તો માત્ર એક સામાન્ય કવિ સમજવો. અદિતીય અને પ્રાસાદિક કવિઓના મુખમાંથી જે શબ્દો નીકળશે તે યોગ્ય જ હોવાના. તે જે યોગ્ય ન જણાય તો તેમાં ઘણો ખરો આપણે જ દોષ સમજવો. આપણી સહૃદતા એટલે અંશે હજી જાગૃત થઈ નથી, અથવા આપણી રસદતા કે રસિ-કતાનો જોડએ તેવો વિકાસ હજી થયો નથી, અથવા કદાચ આપણી પ્રકૃતિમાં હજી કાવ્યનો ઉદય જ થયો નથી એમ કહેવું જોઈએ એવા કવિઓના શબ્દો અમસ્તા કે નકામા નીકળવાના નહીંજ, પરંતુ તે શબ્દો તો તેમને ચઢેલી અપૂર્વ સૂત્રાંથી પ્રેરાએલા ઉદ્દગાર તરીકે જ હોવાના.

તાલના નિયમો, સ્વરોની રચના અને વૃત્ત કે ગીતના નિયમો એ બધું કંઈ કવિઓ શીખેલા હોતા નથી; અથવા એ જણવાની તેઓ કદિ દરકાર પણ કરતાં નથી. તો પણ તેમની વાણીમાં જે તાલ, જે સુરીલાપણું અને જે પદ્યબંધન સધામણું હોય છે તે ખીજા-

ઓથી અબ્યાસથી પણ સમજી શકાતું નથી. કાવલ, મોર, છુલ્લુલ, મેનાં વગેરે પદ્ધિઓના કંઠમાં મૂળેજ મધુરતા છે, તેજ પ્રમાણે આવા કવિઓની વાણી સ્વભાવતઃ જ હંદમીતાનુ-ગામી હોય છે. અતઃકરણી પ્રવૃત્તિથી જ તેમને સખ્દોની અંદરની મધુરતાનું જ્ઞાન હોય છે. તેમનું જ્ઞાન તે કેવળ નૈસર્ગિક સંભીત રૂપજ હોય છે તેથી કરીને અમુક વૃત્તની કે ગાથ-નના અમુક સહની તેમને અપેક્ષા નહોતાં હતાં પણ તેમના સખ્દોની દરકાર રાખતાં વૃત્ત કે ગીતો (સ્વર રચના) તેમની પાછળ અનુસરતાં ચાલ્યાં આવે છે. " ગવૈયાનું છોકડું રડે તોપણ સુરમાં રડશે " એ કહેવતનો સાર સમજવાથી ઉપરની બાબત સ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલમાં આવશે. મહેતા નરસિંહ, બાઈ શીરાં, પ્રેમાનંદ, દયારામ વગેરે એ હમ્મકોટીના કવિઓ ઘણા ગયા તેઓ પોતે જ કવિ અથવા તે સંભીતના આધારપર જ કવિ ગયા, કે જે તેમના આધારવાળાં ગીતો આજે પણ ગાઈને હૃદય પાવન કરીએ છીએ આપણી શુભરાત્રીઆ-પામા ગીતરચના જે થએલી છે તે ધણીખરી એવા હમ્મકોટીના કવિઓના સ્વેચ્છાનુસાર આધારપત્રમાંથી જ થએલી છે, અને તેટલા માટે તે ગીતો સ્વયંજ અને સ્વતંત્ર છે. જે બાપામાં આવા કવિઓ જે યુગમાં થાય છે તે યુગ તે બાપાનો સુવર્ણયુગ જ સમજવો જોઈએ. આપણી શુભરાત્રી બાપા એવા નૃતન કવિવરના ગાનાધારપત્ર અને પુનઃ નવીન સુવર્ણયુગ પ્રાપ્ત થવાની રાહ જુએ છે!!

આપણી બાપામાં હાલ જે જુદાં જુદાં ગીતો સર્વેતોમુખ અવાજ છે તે બધાને સંગ્રહી રાખવાની કેટલી બધી જરૂર છે ને આ બધા કારણો ઉપરથી સમજી શકાશે. આપણા દેશમાં નાટકોનો પ્રસાર થયા પછી તો અનેક ગીતો રચાયાં છે, ને તે આજે સર્વત્ર ગવાય છે. તેમાં પણ જે ગીતોની સ્વર રચના ધણી મધુર હોય છે તે તમામ આખાલુદ્ધ સ્ત્રી પુરૂષો વચ્ચે રીપ્પે ગાય છે, ને જ્યાં વિશેષ મનઃહ્રસ્વ હોતી નથી તે પાછળ રહે છે. ગીત કે પદ્યમાં કવિતા રચીને પરમાત્મભક્તિ કરવાનો રીતજ પ્રાર્થના સમાજ, હજીસમાજ, આર્ય-સમાજ, શ્રી શ્રેષ્ઠસાધક અધિકારીમંડળ, વગેરે વર્તમાન ભક્ત સમાજોમાં સ્વીકારાયેલા છે તે વિશેષ રત્નિપાત્ર છે, અને આ બધું વિવેચન આપમાં સેતાં પ્રાપ્તિ અર્વાચીન ગીતોનો સંગ્રહ તેના યરીરના ગ્રંથ અને તેની ગહના સ્વરભેષન સાથે જે રીતે થયો જોઈએ તે રીત હવે પછી એકાદ સ્વતંત્ર ગ્રંથરૂપે કરવામાં આવશે.

હવે જે રાગરાગણીઓવાળાં ઉરતાદી ગાથનો જલસાઓમાં કે મીજલસોમાં ગવૈયાઓ ગાય છે. તેનો સંગ્રહ આ પાઠશાળાના બીજા અથવા જે તે રાગરાગણીના વર્ણનમાં કરવામાં આવશે. પરંપ્રેમ સ્વરૂપ પૂર્ણ રસરૂપ એવું પરમ અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ નાદબ્રહ્મ, કે જે સર્વ એક રસ હોઈ નિરપેક્ષ વ્યાપ્ત છે, તેની પ્રતીતિ, માનસરોવર રૂપ સંભૂત સહૃદયને થાય છે. ને પછી તેમાંથી પ્રતિભામુક્ત નાદ તથા સખ્દની લહરીઓ રૂપે સંગીત અને કવિત એ બેના સ્વર્ગીય ગંગા યમુનાના પ્રવાહો પ્રસવ પામી તેનો એક સ્થળમાં સંગમ થાય છે. એ સંગ-મથી ચનારો મહાનંદ અનંત રસાસ્થિમાં જઈ ગયે છે. એટલા માટે મંગ્લાયમુનાના સંગીત-મથી ચનારો મહાનંદ અનંત રસાસ્થિમાં જઈ ગયે છે. એટલા માટે મંગ્લાયમુનાના સંગીત-સાહિત્યરૂપે સંગમમાં શાનાવગાહન કરી ત્રિવિધ તાપથી મુક્ત થઈ પુનિત થવાનો દરેક પ્રેમીજને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને સ્વભાષા માતાની સેવા થયાવકાશ કરવી જોઈએ એટલું સ્વયં નીચેના સખ્દોમાં વિરામ પામીએ છીએ.

“ વાસ કરી અનંતતાને દ્વાર, કવિત સંગીત વસે ચિરકાળ. ”

(સ. નરસિંહરાવ)

“ કવિતા સંજોત સુરકલા, અનંત રસસર દીન; ”

અવગાહન કરીને થએ, જ્ઞાન લક્ષિ રસલીન, ” (સ્વચિત)

विभाग ३—खंड २.

गीत-विनोद.

१

भगव

सुंदर शिव भगन सुख गाऊँ छविरा,
रिखवर जवभय दारक नथुं भवेभत सुंदर० (ध्रु १५६०)
भधुर कुञ्जभ विषे रमे भध सुंदरा,
कैमुदी सुदप्रदा, उषा भनोदत,
भदुल कंक कंकिलरव अरधु सुभकरा,—

सदुभा पसती, दसती, प्रनिहसिता—शी ललित—सुंदरता

गुम जमदरा

सुंदर० १

विप्रलर्षी विपयमोदनी भधुस्वरा
द्विधाम पय जता न्धार्यो विपधरा
विपय होरवा भये, अहो ह्या करा।

क्षु तो, हवे, जणदे कर धरी आ—परिहरवा—भधुर न्वा—

मोदनी सुर

सुंदर० २

निभल साधु छट्य विषे निषद जवधरा,
न्धार्यो हमे सत्पदष्टि धनतिभिर करा,
ते सभे विशुद्ध प्रेरीं ज्ञानरविकरा,

करण, धरीने, शरीने, हरी तभने—सद्य भने—भन गगने,

शालि दे रियरा

सुंदर० ३

(नरसिंहराव)

राग श्रीजोरी, ताव ददरो, भाना ६.

ॐ स स रि ग रि | स नि रि स स नि | ध नि प धुं नि | स॥ ।
 सुं ६ २ शि ५ भ . ग ल शु षु गा . तु छ थ रा

ॐ स स स रि ग रि | स नि रि स स नि | ध नि प धुं नि | स॥ ।
 वि शु व २ भ व भ य ङा . २ क न भुं भ हें थ रा

ॐ स स स रि ग रि | स स रि स स नि | ध नि प धुं नि | स॥ ।
 भ धु २ कुं सु भ वि षे . २ भे . ग . ध शुं ६ रा

ॐ स रि गु रि | स नि रि स नि | र नि प धु रि | स॥ ।
 को सु दी धु ६ . थ द्वा उ पा भ तो ६ रा

ॐ स स रि गु रि | स नि रि स स नि | ध नि प ध ध नि | स॥ ।
 भुं ६ ल कं ६ को . कि ल २ व थ व थु सु भ क रा

ॐ स रि गु | रि ग मृ | ग म पृ | ध प म ग री | ध प म ग री | पु म ग री |
 सुं ६ भा व स ती ६ स ती प्रति श ल ता श्री . ल लि ता सुं ६ २ ता

ॐ स निं स ग रि ग | रि ग मृ पृ ध प म ग रि स नि स ।
 ६ न न ग . ६ रा

૨.

શુભવંતી શુભરાત અમારી, શુભવતી શુભરાત.	
નમિયે નમિયે માત ! અમારી શુભવંતી શુભરાત	(મુ.)
મેઘેરા તુજ મણિમંડપમાં, બ્રહ્મી રણાં અમ શીશ;	
માત મીડી, તુજ ચરણ પડીને, માગીયે શુભ આસીશ.	અમારી શુભવંતી ૧
મીડી મનોદર વાડી આ તારી, નંદનન શી અમોલ,	
રસ ટુલડાં વીણતાં વીણતા ત્યાં, કરીયે નિત્ય કલ્પોલ.	” ૨
સત મહંત અનંત વીરિની, બહાલી અમારી માત;	
જય જય કરવા ત્હારી જગતમાં, અર્પણ કરીયે જાત.	” ૩
ઊંડા ધોર આરણ્ય વિષે કે સુદર ઉપવન માંછ;	
દેશ પ્રદેશ અહોનિરા અંતર, એકજ ત્હારો છાંય.	” ૪
સર સરિતા રસભર અમીઝરણાં, રત્નાકર ભરપૂર;	
પુષ્પ શૂભિ ફળ ફલ ઝૂંબી, માત રમે અમ ઊર.	” ૫
દ્વિદુ, મુસલમિન, પારસી સવં, માન અમે તુજ બાળ,	
અંગ-ઉમંગ ભરી નવરંગે, કરીયે સેવા સહુ કાળ.	” ૬
ઊર પ્રભાત સમા અજવાળી, ટાળી દે અધાર,	
એક સ્વરે સહુ અગન ગજવતો, કરીયે જયજયકાર.	” ૭

(અરદેશર ફરામજી ખખરદાર.)

મહાદેવ પાગની છાયામાં. મનુષીજાતિ એકનાલ માત્રા.

ૐ સ સ ગુ ગ મ પ ધ | પ ધ પ મ ગ સ ગ મ | પ ધ પ મ ગ સ રિ ગ | સા સ સ |
 શુભવંતી - શુભરાત અમારી - શુભવંતી - શુભરાત

ૐ સં સં સં નિ ધ ધ ધ નિ | પ ધ પ મ ગ સ ગ મ |
 નમિયે - નમિયે - મા - ત અમા - રી -

ૐ પ ધ પ મ ગ સ રિ ગ | સા સ સ |
 શુભવંતી - શુભરાત

ૐ મુ મુ મુ મ મ | પ પ પુ પ ધ ની | પ પુ પુ ધુ નિ નિ |
 મો ધે રા ધુ જ મ ધિ મં ડ પ મા મુ કી ર લાં અ મ

ૐ સુ સં સં : | નિ રિં સં નિ ધુ ધ મ | પ પ પ પ ધ નિ ધ |
 શી ય મા . ત મિ હો ધુ જ ચ ર ધ પ કી . ને .

ૐ નિ રિં સં નિ ધ ધ ધ નિ | પ ધ પ મ ગ સ ગ મ |
 મા . ગી ધે શુ બ આ . શી . ય અ મા . રી .

ૐ પ ધ પ મ મ સ રિ ગ | સ સ સ |
 યુ ધુ વં . તી . શુ જ રા ત

૩

પ્રભુ વિશ્વ દોષ ન દેખું, બેઠ વિના જુદુ યું પેખું. (૨)

સેનાર પોતે, દેનાર પોતે, લાવી દેનારો તેઢ;

ખાનાર તે, ખવરાવનારો તે, ચાલે ચાલે તેઢ.

પ્રભુ વિશ્વ. ૧

વાલે પોતે, બેઠે પોતે, બીજરૂપે પશુ તેઢ;

પેટ પોતાનું પોતે પોતે, શબે કુચે તેઢ.

પ્રભુ વિશ્વ. ૨

પિતા પોતે પુત્ર જ પોતે, પુત્રો અને વળી માત;

સગાં સહોદર રૂપે બન્યો વળી, પોતે પોતાનો તાત.

પ્રભુ વિશ્વ. ૩

મધ પોતે મધમાખી પોતે, પોતે વિધવિધ ફલ;

પ્રકાશ્ય પોતે, પ્રકાશક પોતે, સરજ ચન્દ્ર અચૂલ.

પ્રભુ વિશ્વ. ૪

આડમે બેયું ત્રીણી નળરે કાઠ કઠોર અમાપ;

કેરીમાં રસ ક્યાંથી પેઠો એતો આપો આપ.

પ્રભુ વિશ્વ. ૫

દૂધ, દારૂ, ખાણી, તેલને કુડે જુદા સર્વ જણાય;

વ્યાસ કહે એ તો એક પ્રકાશક જુદો ક્યાંથી ચાપ.

પ્રભુ વિશ્વ. ૬

(પ્રાચીન ઉપરચી.)

બોબ બગતના ચાળખાને મળતી સહ. તાલ દાદરો. માત્ર ૬.

ૐ ડ સ સ સ સ | ધં સ સ રિ સ્ રિ ગ | ગુ રિ રિ સ સ | રિ ગ સ સ સા |
 હ રિ વિ શ્વ કાં ધ ન દે ખું . . . બે ડ વિ ના જુ ડ યુ પે ખું

ૐ નિં નિં નિં નિં નીં | સ સ સ રિ ગુ | સ રિ સ ગ રિ ગ | સૃ સ સ |
 હે ના ર પો તે દે ના ર પો તે લા વી દે ના સે . તે દ

ૐ મ મ મ મ મ મ | રિ મ મ મ મ ગ | મ ધુ પ મ પ | ગુ રિ સ સ સ* |
 ખા ના ર તે અ વ સ વ ના રો તે દ આ વે આ ખે . તેહ પ્ર છુ વિ છુ

૪.

મારા મનમાં તનમાં નિત્ય દીપી રહી, ઝગમગ આતમ જ્યોતિ. (૨)
 માનસરોવર આહેલો હસલો ચારો ચરે ગાન મોતી. (મારાં)
 નિત્ય આનાદિ સ્વયં વિશુ વ્યાપક આતમ જ્યોત જથ્થા
 સમ્યક્ આનંદ અહા સનાતન, તેજ પોતે જમજ્યોતિ (મારાં)
 (૨૧ રચિત.)

છાંદો રાગની છાયામાં તાલ દાદરો, ખાતા ૧.

ૐ* ધં નિં | સ સ સ સ રિ રિ | ગ મ ગ રિ સ સ | રિ રિ મ રિ મ પ મ | ગુ રિ ગ સ રિ |
 મા રા મ ન મા ત ન મા નિ ત્ય દી પી ર હી 'ઝ ગ મ જ આ ત મ જ્યો . . . તી

ૐ મ ધ ધ નિં સં સં | ધ નિં ધ પ મ મ | ગ મ ગ મ ધ પ | રિ ગ સ રિ | *
 મા ન સ રો વ ર આ હે લો હ સ લો આ રો ચ રે ગા ન મો . . તી

ૐ નિ નિ નિ સં સં સં | રિં સં નિ ધ પ ધ | નિં સં નિ ધૂ પ ગ મ | પૂ. |
 નિ ત્ય અ ના દિ સ્વ ય વિ શુ વ્યા પ ક આ ત મ જ્યો ત જ થા પ

ૐ મ ધ ધ નિં સં સં | ધ નિં ધ પ મ મ | ગ મ ગ મ પ મ | ગુ રિ ગ સ રિ | *
 સમ્યક્ આનંદ અહા સનાતન તેજ પોતે જમજ્યો . . . તિ

‡ આવે આખે એ લીટી નીચે પ્રમાણે એ રીતે બોલાવ છે.

(૧) રિ ગુ. રિ મ મ મ | અથવા (૨) રિ ગ રિ પ મ પ |
 આ વે . આ ખે . આ વ . આ ખે .

પ

આવુ સુંદર નરતનુ પામી શરણ હરીનુ લે (૨)

શરણ હરીનુ લેરે મનવા, શરણ હરીનુ લે, અરે નર શરણ હરીનુ લે, આવુ (મુ.)

સુંદર તનમા સુદર મન છે સુદર કરણ સુદર સાધન છે

તોપણ સુંદર તત્વ અહે નહીં આતમધાતી તે, ખરે નર આતમધાતી તે આવુ ૧

હરતા હરતાં જતા જમતા રવપતિને પ્રભુ જે મણુનારી,

સતિના ચિતમા ચોટી રહ્યા પતિ, તે નહીં અન્ય પતિ રટનારી,

તેમ નિગત રામમા તાન જમાવી કરીદે

આવુ ૨

ખેલ ખેલાડી ફરે દોર ઉપર, દોરી ઉપર એક ચિત લગાવીને,

નૃત્યગ્રાસી ખેલા શીર પારીને નૃત્ય કરે એક ચિત લગાવીને,

પ્રેમ મગન થઈ પ્રેમે તુતો, મજન કરીને લે, અરે નર મજન કરીને લે આવુ ૩

મિશ્ર રાગની માહ તાલ માલુખીગતિ એકતાલ અને દાદરે।

ૐ સા ગુ મુ પ ધ | નિ ધ પ મ ગ રિ ગ મ | પ ધ મ ગ સા ગ મ | પૂ સ નિ : |
 આ વુ મુ દ ર ન ર ત નુ પા . મી . સુ ર શુ હ રી નુ . લે . .

ૐ પ પ સં સં ની સા | ધુ નિ ધ પ ધ પ | નિ ધ પ મ ગ રિ ગ મ | પૂ સ નિ : |
 શ ર શુ હ રી નુ લે રે . મુન વા શ ર શુ હ રી . તુ . લે .

ૐ સા સ સ રિ રિ રિ સિ | ગુ ગ ગ ગ ગ મે | રી ગ ગ મ મ પ પ | ગ મ મૂ રિ રિ ગુ |
 સુ દ ર ત ન મા . સુ દ ર મુ ન છે . સુ દ ર કૂ ર શુ સુ દ ર સા ધ ન છે

ૐ પુ સં સં ની સં સં | ધુ નિ ધ પ ધ પ | નિ ધ પ મ ગ રિ ગ મ | પૂ પ પ ધ નિ ધ |
 તો પ શુ મુ દ ર ત ત્વ અહે . નહિ આ . ત મ ધા . તી . તે ખ રે . ન ર
 - અ રે . ન ર

ૐ પ ધ પ મ ગ રિ ગ મ | પૂ સ નિ : | અદિથી દાદરે તાલ લેવે।
 આ . ત મ ધા . તી . તે . .

ૐ સસસરિરિરિ | ગ ગ ગ ગ ગ મ | રિ ગ ગ મ પ પ | ગ મ મ રિ ગ | } અહિ યી
હ ર તાં ક ર તા ર મ તાં જ મ તાં સ્વ પ તિ ને પ્રભુ ને ગ યુ ના રી } પાછો એક-
સ તિ ના મિ ત આ યો ટી ર લા પ તિ તે ન હિ અન્ન પ તિ ર ટ ના રી } તાલ લવા.
ખેલ ખેલા ડી ક રે દો ર ઉ પ ર દો રી ઉપર એક ચીત લ માવીને
નૃત્ય કા રી ખે ડ લા રી ર ધારી ને નૃત્ય ક રે એક ચિત લ માવીને

ૐ પુ સં સં ની સં સં | ધુ નિ ધ પ ધ પ પ | નિ ધ પ મ ગ રિ ગ મ | પુ. સ નિ |
તે મ નિ ર ત ર શ મ માતા . ન જ મા . વી . . . ક રી સે . .
પ્રે મ મ મન ય ધ પ્રે એ . તું . તો . જ જ ન ક રી . ને . લે . .

૬

ભક્તિવડે વશ થાય, જગતપતિ, ભક્તિવડે વશ થાય,	(ધુ)
ને ધમિર વશ થાય નહિં તો, જન્મ મરણ નહિં અથ. જગતપતિ = ૧	
ભક્તિ પરમ શુભનુ શુભ સાધન, સફલ કરે છે કામ.	" ૨
ભક્તિવડે ભગવાન સદાવશ, નિમમાગમ પણુ ગાય,	" ૩
બર્જીયાના બળરૂપ દયાનન, નિર્ભય અથ બધાય,	" ૪
મકટ સેવક પર આવે તો, ત્યા ધરણીધર ધાય,	" ૫
ભક્તાધીન દ્યાનિધિ બૂધર, ભક્તિ વિના ન પમાય,	" ૬
ભક્તિ વિના મત જપ, તપ આદિક, અશ્લ અનેક ઉપાય	" ૭
અમમીલ, નારદમુનિ, શબરી, કરા ગણિકા મજરાજ	" ૮
કેશવ પ્રભુના ભક્તિતણા અણુ, એક સુખે ન મણાય.	" ૯

રાગ ધનાશ્રીનું પદ. ત્રિતાલ. આતા ૧૬.

ૐ | પ પ પ | પ ધ પ મ | મૂ મ રિ | ગ મ પ પ | પ
ભક્તિવ ડે . વ શ યા વ જ ગ ત પ તિ .

ૐ મ મ પૂ મ | મ રિ ગ રિ | સુ સ સ | ગ મ પ પ |
ભક્તિવ . ડે . વ શ યા વ જ ગ ત પ તિ

ॐ । नि नि नि । सा म म । मुँ ग रि । ग म प प । प
 भ तित व उ व स था य न अ त प ति ;

ॐ म प म । ग रि ग रि । सा स स । ग म प प ।
 भ तित व उ व स था य न अ त प ति

ॐ । म ग म । प प प प । प ध नि स । नि ध प ।
 ने ध अ र व स था य न हो . तो

ॐ । स सा । स स स स । स ध नि स । नि ध प ।
 ने ध अ र व स था य न हो . तो

ॐ । प प प । प ध प म । मुँ ग रि । ग म प प । प
 न न म उ व स था य न अ त प ति ;

ॐ म म म । प ग रि स । सा स स । ग म प प ।
 भ तित व उ व स था य न अ त प ति

हरिजनकुं हरिनाम, बढो धन हरिजनकुं हरिनाम. (ध्रु०) :

बीन रखवाले चोर नहीं चोरत, सोवत है सुसुधाम, बढो धन० ?

दिन दिन होत सबाइ दोदी, परत नहीं कछु दाम. ॥ २

सूरदास प्रभु सेवा जाकी, पारसमुं कहा काम. ॥ ३

૭.

અરે શુ માનવતો અભિમાન-પલકમાં ટળી જશેરે;
 અરે જેમ પીપળ ઉપર પાન-પલકમાં ખરી જશેરે;
 પલકમાં ખરી જશેરે આદીમાં મળી જશેરે અરે.
 ધડી જીવતરમાં ધડી એક સુખની.....રે નથી.
 મૂઠ મમતમાં તોયે મરતા.....રે મથી.
 ખામર નર નાદાન—અરે શુ.

સાખી—કાયા કલેવર કારગુ મંદકીનો ગાડવો,
 સમજી જને સમજી જઈ અભિમાનને વશ્યુસાડવો.
 ,, અભિમાન ક્ષિધરને નહિં દુધ પાઇને પેષાડવો;
 રાવણ સરીખે માનથી લીધે નથી કાઠ લાડવો
 ખામર નર નાદાન—અરે શુ.

પીલુ છલ્લાની મિત્ર રાહ તાલ દાદરો, માત્રા ૬.

ૐ મ | ગરિસનિં | સામગ | ગમવધ | પુવમ | મમમગ | રિગરિગ | ગમરિગ | સા. :
 અ રે . શુ . મા ન વ નો . અભિ માન પ લક માં . ટળી . જ શે . . . રે
 ખ રે . જે મ પી પળ ઉ . પ ર ખા ન પ લક માં . ખરી . જ શે . . . રે

ૐ રિ | ગંગરિ | સરિસરિ | ગમરિગ | સા. : | રિમમમ | મમ મગ | રિમમપ |
 પ લક માં . ખરી . જ શે . . . રે ધ ડીજીવ તર માં . ધ ડીએક
 મા . દી માં . મૂળી . જ શે . . . રે મૂ . ઠ મ મૂ ત માં . તો . પે .

ૐ પવપુ | રિમવધ | નિધવમ | ગરી | સા. સં નિ | ધવમગ | રિગરિ :
 સુખની . . . રે ન થી . ખા મ ર ન ર ના . દા . ન
 મ ર તા . . . રે મં થી

તાવ તેવરો માત્રા ૭

ૐ ની ની નિ ની નિ નિ | સા. સં સા. સા. | ની ધ મુ પ ધ | પધનિ ધ પુ |
 કા યા ક લે વ ર કા ર મો છ મ દ કી નો . ગા . . ડ વો
 અભિ મા ન ક્ષિ ધ ર ને ન હીં દુધ પા ઈ ને પે . ખા . . ડ વો

ૐ સ સ | રી રિ ગુ સ રિ | ગુ મ્ પુ નિ પે | ગુ રિ ગ રિ સ રિ | ગુ રિ સુ |
 સ મ જી જ ને સ મ જી જ હ અ બિ મા ન ને • વ જી સા ડ વો
 રા • વજી સ રી જે • મા ન થી હો • ધો ન થી • ઢ ધ લા ડ વો

આ પછી " પામર નર નાદાન " એ કડી બોલવી

૮

સદા મસારમા સુખ દુખ સરખાં માની લખએ,
 રાખે જેવી રીતે રામ, રંજે તેવી રીતે રહીએ—સદા.

માખી—કાયા કાચો કુબ છે, જીવ મુસાફર પાસ,
 તહારે ત્યા લગી જાયજે, જ્યા લગી આસોઆસ—સદા.

સાખી—પીપળ પાન ખરતા, હસતી કુપગીઆ,
 મુજવીતી વુજ વીતરો, ધીરી બાપડીઆ
 નહિ જેવી ને તેવી નિત્ય કોઇની નમતી જોઇએ,
 દયાના દગ રૂઢના રંગ જેવા દેખી દખએ.

સાખી—કહિ મ્હોલાતો માળીયા, મેમળ છાપર ખાટ,
 કોઇ દિન એવો આવશે, જૂખ્યા ન મળે બાત—સદા.

પહાડી રામની ગઝલની સહુ, ઘરેશ માત્રા ૬

ૐ ધ ધ સ રિ | મ્ મ્ પ મ ગ મ ગ | સુ સ ગ ગ ગ | ગ રિ ગ સુ | ૬ |
 સ ધ સ • સા • • ર મા સ ખ દુ ખ સ ર ખા મા • ને દે યે
 ન હિં જે • વી • • ને તે વી નિ ત્ કો ઇ ની ન જ તી જોઇ યે

ૐ સ સ નિ સ | ધ નિ ધ સ નિ સ | ધ નિ ધ પ ધ પ | ગુ પ ધ સુ | ૬ |
 રા જી જે વી રી • તે રા • અ ર • એ તે વી રી તે રહી યે
 દ થા ના • દ • અ રૂ ઘ ના ર • અ જો વા • આ ની દે યે

સાખી—ગુ ગુ ગ રિ રિ સ સુ નિ ની પુ નિ નિ ની નિ નિ સુ સ |
 કા યા કા • યો • કુ બ છે જી વ મુ સા ફ ર પા સ

ૐ ની ની ની નિ નિ ની નિ ની ધ પ મ ગ સુ સ સં સુ રિ ગે સુ સ |
 તહા રા ત્યા લ ગી જાયજે • • જ્યા લ ગી આ સો • આ સ

९.

(१)

मेरे तो मन रामनाम दूसरा न कोई,
दूसरा न कोई रे रामा, दूसरा न कोई. मेरे. (ध्रु.)
माता छोड़े पिता छोड़े, छोड़े सगे सोई;
साधु संग बैठ बैठ, लोकलाज खोई. मेरे. १.
संत देख दोड़ आई, जगत देख रोई;
प्रेम आंसुं डारडार, अमरबेल खोई. मेरे. २.
मारगमें तारण भीले, संत राम दोई;
संत सदा सीस उपर, राम हृदय होई. मेरे. ३.
अंतमेंसे तंत काढयो, पाँछे रही सोई;
रागे मेल्या बिखना प्याला, पीने मस्त होई. मेरे. ४.
अबतो बात फैल गई, जाने सब कोई;
वाई मीरां राम मभु, होनोथी सो होई. मेरे. ५.

(२)

दीननो दयाज छोडी, डाने शरखु जलई, दीननो. (ध्रु.)
मात, तात जलथी प्रभु, अलख प्रत्ये धाई,
पाभीने प्रसाद पूर्य, कृतकृतार्थे धाई दीननो १
नीति, भक्ति शर्पा पुष्प तीर्थभा हु नाई,
परम छट अलनीहुं स्तुति शुभु गाई दीननो. २
प्रभु कृपाविधाननी हुं, पूर्य कृपा आई,
संकट समये न नाथ, पश्य हुं साई दीननो. ३
नभी, नभी, परमपरा हुं शरखु रहारे आबु,
प्रेमपुष्प अंजलि प्रभुपदे वधाबु. दीननो. ४

राम अंजोटी. तब दारो, आना ५.

*
ॐ सत् स निं स रि । सत् नि यं नि पं । ध स स सत् रि । रि म गु ः ।
मे रे तो म न रा म ना . म ह . स रा न ड . ध

ૐ મુ મ મ્ગરિ ગ | મ પ પ પ પુ | ગ મ ગ રિ મ સ | રિ ગ રિ મ મુ* |
 દ સ રા . . ન કા . ધ રુ મા દુ . સ રા . ન કા ધ . .

ૐ સા નિ સા રિ | નિ સ નિ ધુ પ | ધ સ સ સ સ રિ | રિ મ ગુ |
 મા તા છા ડે પિ તા . છા ડે છા . ડે સ રે . સો . ધ

ૐ મુ મ મ્ગરિ ગ | મ પ પ પ પુ | ગ મ ગ રિ મ સ | રિ ગ રિ મ મ્ પ મ્ગરિ સ્ |
 સા પુ સં . . ગ ભે . ઠ ભે ઠ લો . ઠ લા . જ ખો . ધ

૧૦

મા અને આદલીયો બહાલો, જમોદાશ રમવાને આલો.
 રમવાને આલો રે, મા અને રમવાને આલો.....
 નવલખ તારા વીણી વીણી મારા ગુનમા ધાલો. મા અને આદલીયો. (ધ્રુ૦)
 રવે રવે તે રહન કરે ને ગાડો ઘેતો થાય,
 આદલીયાની કાળે બહાલો, માખણીયાં નવ ખાધ મા રહને ૧
 કહે તો આપુ દૂધ પુવા રૂઢાના, કેતો આપુ રોય,
 કેસર વનની દેલું તમે (તમારી), ભોમા શાંદ આળોડો મા રહને ૨
 કાયા ચણુનો છોડ મગાવુ, પગલુ ઝોળો,
 જોરા આવેને નંદના કુવર, બરાલુ ખોલો મા રહને ૩
 શેલડી કેરો સમિ મગાવુ, પગલુ ઝોની છોષ (વાલીડા)
 તમે છાના રહોને નંદના કુવર, બરાલુ ખોષ મા રહને ૪
 સાદુ સોનાના પારણીયા ને રેશમની દોરી,
 હરખે હાલરડા ગાય છે ખાતા, જસોદા ભોળી. મા રહને. ૫
 છોકરલડા તો સાને હરી કઈ ગાડો યધ ગયો કદાન,
 આદલીયો મગનમાં મરજે, તારી ગાંધ છે સાન મા રહને ૬
 મગા જમુનાના નીર મગાવ્યા, ચંદરમા ઝાખ્યો,
 બલે મળ્યો મેહેતા નરસૈનો સ્વામી રોતલડો રાખ્યો. મા રહને. ૭

પ્રજ્ઞાસિયાંને મળતી રાહ તાલ દાદરો મગા ૬

* ૐ મુ ધ ધ | પિ ધ પ મ્ગરિ સા | રિ ગ ગ મ્ગ મ્ધુ | પ્ધ પ મિ મ્સ રિ ગ | સા : |
 મા રહને આ . દ લી યો . બ્હા લો . રે જ સો . દા ર મ વા . ને . આ . લો

ૐ મ્ મ્ મ્ મ્ મ્ મ્ | પ્ પ્ ઘ્ ઘ્ નિ | પ્ પ્ પ્ ઘ્ પ્ સ્ | સ્ નિ ઘ્ પ્ પ્ |
 ૨ મ વા ને આ . લો રે આ મ ને ૨ મ વા ને . આ લો . . . ૫
 ૩ . વે ૩ વે ને ૩ દન ક રે . ગા . ડા વે . લો આ . . .

ૐ મ્ મ્ મ્ મ્ મ્ મ્ | પ્ ઘ્ પ્ મ્ ગ્ રિ સ સ | સ સ રિ ગ મ્ પ | મુ . * |
 ન વ લ ખ તા રા વી . છી વી છી . આ રા શુ ન્ન . માં ધા . લો
 આં . દ લી યા ની કા . જો . જહા . લો . આખ છી યાં ન વ ખાપ

ૐ સ્ સ્ સ્ સ્ સ્ સ્ | નિ રિ મ્ ઘ્ ઘ્ નિ | પ્ પ્ પ્ ઘ્ પ્ સ્ | સ્ નિ ઘ્ પ્ પ્ |
 ૨ મ વા ને આ લો રે . આ મ્ ને ૨ મ વા ને . આ લો . . . :

ૐ મ્ મ્ મ્ મ્ મ્ મ્ | પ્ ઘ્ પ્ મ્ ગ્ રિ સ સ | સ સ રિ ગ મ્ પ | મુ . | .
 ન વ લ ખ તા રા વી . છી વી છી . આ ન શુ ન્ન . માં ધા . લો

૧૧.

પ્રભુ નામ સુધાન્ન પીલે, (૨) મન શુ બેઠુ મુખ દીયે.	પ્રભુનામ (ક્રુ.)
નામ સુધારસ શીતલનાથી, તનના તાપ દરીલે,	
શાતપથ્ય આપે અતરમા, દુખ મ્હે નહિ દીલે.	પ્રભુનામ. ૧
નોતમ નાવ નકી તન્વાનું, કરમા એજ કરીલે,	
ભયકારક ભવસાગર ભારે, અતર તરત તરીલે.	" ૨
કુંદન રૂપ સમજ તું કાયા, ઓપ ચહે શુભ શીને,	
હીરો પ્રભુનું નામ નિરવર, આજ જરૂર જડી લે.	" ૩
કર જપ, તપ, કે ચોખ, સમાધિ, બેસ જઈને બીયે;	
કેશવ કોઈ ન એને તોયે, કહુ હું તે જ કરીલે	" ૪

રાગ દરબારી કાનડો. તાલ તિલાવ. મત્રા ૧૬.

ૐ મ્ મ્ | રી સ સ | સ્ રિ રિ | રિ પ મ્ ગ | મુ : |
 પ્ર ભુ ના મ સ ધા ૨ સ પી . લે . :

ૐ મ મ | રી સા | મુ સ સ | નિ સ્ રિ નિ પ | પુ : |
મ ન મુ બે મુ બ દી . . લે .

ૐ ડ | મુ મ મ | પ નિ પ્ નિ નિ | સા સ સ | નિ સ સા |
તા મ મુ ધા . . ર સ શી ત ણ તા . થી

ૐ નિ નિ ની | સા સ મ | નિ સ્ રિ નિ પ | નિ પ નિ પ : |
ત ન ના તા પ હ રી . . લે

ૐ સા સ સ | નિ પ મુ | રી મુ | પ પ પુ | સા સ સ | સા રિ રિ | રિ પ મ ગ | મુ |
શાં ત પ છુ . આ તે આ ત ર આ દુઃ ખ ર લે ન હિ દી . લે .

૧૨.

આતમ જ્યોત નજર નહિ આતી, (ધ્રુવ)

તેલ ન વત્તી વુજ નહિ જાતી, નહિ જાગત નહિ સોતી. આતમ જ્યોત. ?

શ્વગમગ શ્વગમગ નિસદિન ચમકે, જૈસે નિર્મલ મોતી. ,, ૨

કહત કવીરા સુનભાઈ સાધુ, ઘર ઘર વાંચત પોથી. ,, ૧

કાફી અને તિલ્ક'ગની મિશ્ર રાહ. તાલ દોરી આવા. ૧૪

ૐ સ રી | સા ની | સા | મુ સા | મુ મુ | પુ મુ | મ રી | સા : |
આ . ત મ બો ત ન જ ર ન હિ આ . તી

ૐ નિ પુ | સા નિ પ | મુ પ | મુ સા | મુ મુ | પુ મુ | મ રી | સા |
આ . . ત મ બો ત ન જ ર ન હિ આ . તી

ૐ નિ પુ | સારુ નિ પ | સ રી | સારુ ની | સારુ | મુ સારુ | મુ મુ | પુ મુ | ગ રી | સારુ |
આ . આ ત મ તે . સ ન બુ તી . શુ ઝ ન હી બ . તી

ૐ નિ ની | ની | સ સારુ | સારુ રી | સ ની | પુ |
ન હી ત ગ ત ન હી મો . તી

૧૩

ગગને આજ, પ્રેમની ઝબક છાઈરે, (૨) (ક્રુ.)
પૃથિવી રટી હવાઈ પરવતો રજા નાહી, સચરાચરે બરાઈ રે ગગને આજ ૧
મૃત ને ભવિષ્ય ગયા, વર્તમાન સર્વ થયા, એકમાં અનેક ગ્હારે. „ ૨
હીડીથી કુંજર સુખી, ગળી બેઠ બુદ્ધિ હૃદી, વાટડી અબેદ સુધીરે. „ ૩
વાદ ને વિવદ ગયા, ઝેર વિખવાદ ટળ્યા, જુદા સહુ ભેગા મળ્યારે. „ ૪
મત, ભેગ, તપ, મેવા, જુદા છે પ્રસાદ મેવા, પડિતો વેદાંતો તેવારે „ ૫
ધનભાગ્ય તેના જેણે પ્રેમ પા નીલાલયો નેણે, સુખને શું કે'શે વેણેરે „ ૬
આભળશે કોણ કે'શે, સાચકી વખાણી લેશે, ન કલે કે'વાઈ રે'શેરે. „ ૭
પ્રેમ જે કહી બતાવે, પ્રેમ જે કરી બતાવે, અણિ તેને મન બાવેરે. „ ૮

રામકાકો. તાલ હોત્રી-દીપચંદી, આગ્રા ૧૪.

ૐ મ | મ મુ | ગ રિ ગ રિ | સ સારુ | રી મી | રિ રિ ગ | મુ પ મ | પુ | પુ |
ગ ગ ને આ . આ જ પ્રે મ ની ઝ સ ક . આ . ધ રે .

ૐ મ | મ મુ | ગ રિ ગ રિ | મ મુ | પુ પુ | નિ ની | સારુ સારુ | સ ની | સારુ રી | સ ની | પુ પુ |
ગ ગ ને આ . આ જ પૃથી વી ર હી હ વા ધ પુ વ તો ર લા ના હી

ૐ સ ની | સારુ રી | સ ની | પ ધ મ | પુ | પુ |
સ ય સ ય રે બ ગ . ડ રે .

૧૪.

સખી જો ખીલી વસંત જહાર (૨) (ક્રુ.)
આજ તો આજ ન સમાય મુજ અંચ આ,
હિપવન મન હરનાર સખી જો ખીલી વસંત જહાર.

નવીન પદ્મ સદૃશો ધારે,

અભિ કૃષ કલી ચુમી રીઝ અપાર. જો ખીલી વસંત૦ ૧

ધીતલ મંદ સગીર શુભ ચીએ,

શુભ સર્વ અલે નીરધાર, જો ખીલી વસંત૦ ૨

હમીર, કેદાર અને ખમાચની મિશ્ર રાહ ત્રિતાલ, માત્રા ૧૬.

ૐ । નિઘપ | મુગમ | ધુનિપ | ધપસા | સંનિઘપ | મુગમ | ધુનિ | પ્ધનિધપ |
ખીલીવ મંતલ દાર સ ખી • જો • ખીલીવ સતલ દાર આ • • •

ૐ * મ મ મ મ | મ મ મ મ | મ પ ગ મ | રિ સ સા |
આ જ નો આ ન દ ન સ આ ય મ જ આ ગ આ

ૐ પપપપ | પપમપ | ધનિધપ | ધપસા | સંનિધપ | મુગમ | ધુનિ | પ્ધનિધપ |
ઉપવન મનદર ના • ર સ ખી • જો • ખીલીવ મંતલ દાર આ • • • •

ૐ પ પ પ પ | નિ નિ નિ નિ | સાં મં રિં | મં નિ સાં |
નરિ ન પ હ વ સ હ જ કો • ધા • ર

ૐ સમગમ | રિગસરિં | સંનિધનિ | સાંપમં | સંનિધપ | મુગમ | ધુનિ | પ્ધનિધપ |
ખીલીકૃષ કલીચુમી રી • જ અ ખા ર જો • ખીલીવ સતલ દાર આ • • •

ૐ મું મં રિં | મું રિં સં | રિં સં નિ | સાં નિ ધ | ની ધ પ |
રી ત લ મં દ સ ખી ર સ અ ધ સિ એ શુ ભ

ૐ ધુ પ મ | પુ મ ગ | મુ પ સં | સં નિ ધ પ | મુ ગ મ | ધુ નિ | પ્ધ નિ ધ પ |
સું રં રથ લે નિ ર દાર જો • ખીલીવ સતલ દાર આ • • •

१५.

सृष्टि करता रब्बके सिवा, कौन है कहोतो सही;

भ्रममें भूल परी, ज्ञानमें कहो तो सही. सृष्टि करता० (ध्रु०)

परमेश्वर परलपकारी, परब्रह्म पर होतकारी,

आदि अंत वोहो है फिर, कौन है कहोतो सही. सृष्टि० १

राग जीओरी. ताल छंदरो. मात्रा ५

ॐ री ग म प म | ध प म ग री | म प म ग स | री ग म पु |
सृष्टि करता २ अ के सिवा के न है के हो तो सही

ॐ ऽ प ध स | नी ध ध प | म प म ग स | री ग म पु |
अ म मे भू ल प री आ • न से के हो तो सही

ॐ म प नी नि नि | स नि स स स स | स स नी नी | स रि स नि ध प |
पर मे अ ० प र छ प आ री प र अ ल प र छि तु आ री

ॐ प स नी स | ध नि ध प प प | म प म ग स | री ग म पु |
आ दि अ त वे • छि है री २ अ • न है के हो तो सही

१६

(१.)

तारवो तेहारो अखत्यार है तारो न तारो.

तारवो०

भक्तजन तारे जीने तारबेको काम कीनो, बिना भक्ति तारो तो तारवो तेहारो;

अखत्यार है, तारो न तारो.

तारवो० १.

(३६ भैरवाब्ध)

(૨)

તારવા તમે પ્રભુ સમર્થ છો, જેવો છું તેવો	તારવા. (પ્રૃ.)
અવશ્ય, હોષો મહાન, નાથ છે અપાઝ મહારા,	
દયા કરી તારો તો તારવા સમર્થ છો	તાર. ૧
યોગ્યતા નથી તથાપિ આશ રાખુ છું તમારી,	
દીન ભણી પાળો તો, પાળવા સમર્થ છો	,, ૨
મુક્તિપદ મારવાની, હામ કેમ આણે મારી,	
કૃપા કરી આપો તો, આપવા સમર્થ છો	,, ૩
કલ્યાણ નિધાન નામ નાથ છે તમારું મારે,	
પાપ તાપ, કાપો તો, કાપવા સમર્થ છો	,, ૪

(ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા)

છટલો. દાદરો માત્ર ૧

ૐ ગું ગ રી ગું | મુ પુ ધ પ | મ પ મ ગ રિ સ | રિ ગું મ પ ધ પ મ પ મ ગ રિ સ |
 તા ર વો તે હારો અલ્લા • ર હૈ તા ગ • ન તા રો . . .

ૐ ડ મ મ પ ધ | ની સા સ સ | રિ ગું રિ સ સ રિ | સ નિ ધ ધ પુ : |
 મ સ જ ર તા ર જિ ને તા ર વો વો • મ જી ન

ૐ ની ની સ સ રિ | સા નિ ધ પ ધ | ધ નિ ધ પ ધ પ | મ પ મ ગ રિ સ |
 રો ના મ • ક્તિ તા રા તો તા ર વો ત હા રો હૈ .

૧૭

મહન કુસુમ કુન્ડ માલ, મુદલી મધુરી બસી બાળે,	મહન કુસુમ. (પ્રૃ.)
વિસરી ત્રાસ લોકલાજ, સળગી આવો આવોરે	
ધારી ચાર, નીલવાસ, હૃદય પ્રણય કુસુમ નસ	
હરિશ્વનેત્ર વિમલ દાસ, કુન્ડવને આવોરે	મુદલી મધુરી. , ૧
દાળે કુસુમ સુરભી બાર, દાળે નિહમ સુસ્વચાર,	
દાળે ઇન્દુ અમૃતધાર, રમત શી સદાતીરે	મુદલી મધુરી. , ૨
મંદ મંદ ભૂમ ગુણે, અમૃત કુસુમ કુન્ડકુણે.	
કુટયા સળગી પુન્ડ પુણે, બહુલ મૂલ્ય ભલિ રે	મુદલી મધુરી. , ૩
ગુણો સખી ચામરણ, નયન પ્રેમ હિજળી ભય	
અમૃત સદન વદન હાય નિદતી શી ચદળે	મુદલી મધુરી. , ૪

राग भ्रमाय. ताल धादरे, मात्रा ६

ॐ * स स स ग ग ग | मृ म पृ ध | सँ सँ नि ध ध म | प ध म गु ग |
 २ ६ न कु सु म कु न मा ल २ दु ली म म धु री ७ सी ७ ने

ॐ नि सँ नि साँ रि | साँ नि ध प ध | सँ सँ नि धु म | प ध म गु | *
 २ ६ री ७ स ७ ७ ला ७ न स ७ नि आ ७ वो ७ आ . ७ वो ७

ॐ मृ म धु नि | सा नि सा सँ | नि सँ नि स स रि | नि सँ नि ध प ध |
 धा री ७ आ ७ नी ७ ल ७ पा ७ स ७ ७ ७ य ७ प्र ७ धु ७ य ७ कु ७ सु ७ म ७ ग . स

ॐ स स म गु म | रि ग रि साँ स | नी नि सँ स रि | साँ नि ध प ध |
 ७ रि ७ धु ७ ने ७ न ७ वि ७ म ७ ल ७ ला ७ स ७ ७ न ७ व ७ ने . आ ७ वो ७ ७ ७

ॐ सँ सँ नि ध ध म | प ध म गु ग |
 ७ ७ ७ लि ७ म ७ धु ७ री ७ ७ सी ७ ७ ने

१८०

लचक लचक चलत मोहन आवे, सैयां मोरा

आवे मन भावे सैयां, लचक लचक चलत.

(ध्रु०)

अधर अधर मधुर मधुर मुखसैं बीन बजावे सैयां. लचक लचक० १

श्रवन कुंडल चंपल दोर, मोर मुगट चंद्र किरन;

मंद हसत जीयामें बसत, सुरत मन लोभावे सैयां, लचक लचक० २

રાગ ખમાચ. તાલ દાદરા. માત્રા ૬

ૐ પ ધ પ સં સં નિ | ધ પ ધ મ પ પ | ધ્વ ષ ધ મ ગુ | નિ સં નિ સં નિ ધ |
 લ ય ક લ ય ક ય લ ત મોહ ન આ . . . વે મૈ યા . મો ગ .

ૐ સુ ગ મ પ ધ | નિ સં નિ સં નિ ધ | *
 આ વે . મ ન આ . વે સૈ યા .

ૐ મ મ મ નિ ધ નિ | સં સં નિ સં નિ સં | રિં ગં રિં સં રિ નિ | સં નિ સં નિ ધ નિ |
 અ ધ ર અ ધ ર મ ધુ ર મ ધુ ર મુખ સે જી ન બ જા . વે મૈ યા .
 અ વ ન ક ડ લ ય પ લ દો . ર મો . ર મુ ગુ ટ ય . દ કી ર ન

ૐ મુ ગ મ પ ધ | નિ સં નિ સં નિ સં | રિં ગં રિં સં રિ નિ | સં નિ સં નિ ધ નિ |
 મ દ હ સ ત શ યા મે બ મ ત સુ ર ત મ ન લો બા . વે સૈ યા .

૧૯

દગ રસમર મોરે ફાલ છાઈ રહી, છાઈ ગહી છનગાઈ ગહી.	દગ રસમર (ધ્રુવ)
ગામ ઝપટ નિદ્રા નવ કાઈ, પલક પલક અણુખાઈ રહી	„ ૧
પૂજી ભરી મદ મદ વિલાસિની, નવિન મુખા વરસારી રહી.	„ ૨
દુ ખી સુખી વળી વિધવિધ રંગી, ખલક મુગ મચાવી રહી	„ ૩
ભીતર બાહેર ઉપર નીચે, અણિમર મોદ મચાવી રહી	„ ૪

(પ્રેમ મય ઉપાસ્ય બ્રહ્મ-પ્રેમશ્વર.)

રાગ ખમાચ. તાલ ત્રિતાલ. માત્રા ૧૬.

ૐ સં નિ | ધ પ મ ગ | મ મ પ ધ | નિ સં નિ સં | નિ ષ્ ષ્ ષ્ |
 દ ગ ર સ બ ર મો રે દિ લ જા ધ ર હી . . .

ૐ નિ સં | રીં રિં રિં | રીં સં નિ | ધ નિ ધ નિ | સાં : |
 અ હા જા ધ ર હી જ લ કા ધ ર હી

ૐ S | ા મ ધ નિ | સં નિ સૌ | સં નિ સં રિં | સં નિ ધુઃ |

ઝાખ ઝ ઝ ટ ની ડા . ન વ કા . ધ

ૐ સં સં રિં રિં | રિં રિં મં નિ | ધ નિ ધ નિ | સૌ નિ સં |

પ લ ક પ લ ક અ ધુ ખા . ધ ર હી એ જ

ૐ રિં રિં રિં રિં | રિં રિં સં નિ | ધ નિ ધ નિ | સૌ |

પ લ ક પ લ ક અ ધુ ખા . ધ ર હી

૨૦

હા, મૃદુલ મધુર મનહર ઉર અલખવેલુ વાગી રે (૨)

મનુલ રવ ધ્વનિત થાય નાદઅલરૂપ થવાય,

ઉરકલા વિકાસે રે, આત્મજ્યોત જાગે રે

હા મૃદુલ ૧

પ્રભા ઝનકતી સુહાવ, પ્રણયમત્ર ત્યા વહાય,

પ્રતિભશ્ચિતિ નાચે રે હૃદયગુહિ રાચે રે

હા મૃદુલ ૨

રાગ દેસ. તાલ દાદરો માત્રા ૬

ૐ સૌ | સં નિ રિં સં નિ ધ | પ ધ પ મ ગ મ | રિ મ રિ સં નિં સ | રીં ગ મ્ પ ધ મ | ગ રીં | S.

હા મૃ દુ લ મ ધુ ર મ ન હ ર ઉ ર અલખવે લુ વા ગી રે .

ૐ રિ મ રિ મ મ મ | પ નિ ધ પુ પ | ની નિ સૌ સં | નિ રિં સં નિ ધ પ |

મં . જુ લ ર વ ધ્વ નિ ત થાય ના દ અ લ ર પ થ વા . ય

ૐ નિ નિ નિ સૌ સં | સં નિ રિં સં નિ ધ | પુ સૌ | ની નિ સૌ સં | સં નિ રિં સં નિ ધ | પુ |

ઉ ર ક લા વિ કા . સે . રે હા આત્મજ્યોત જા . . ગે . રે

૨૧

મહા સુખકર મનહર વાટિકા

અગધિત પુષ્પ લતાથી પ્રદુષિત. ગહેરી તમાલ તરની ધડા, મહાં (કુ)ં

અતિકામળ નવ કુસુમની ભાપર, ચઢી ચુસે મકરંદ મધુકર;

વિવિધ પ્રકાર કરે સુખરીવર, પહેરી પરાગતણા દુપટા. મહાસું (૧)

કોકિલ, કોક, કપોતતણાં કુળ, કેલોં કરે આનંદ ધરી ભર;

ત્રિવિધ પવન તન તાપ કરે દુર, શી મનોહારી છવાઈ છટા; મહાસું (૨)

(કવિ નથુરામ સુંદરજી.)

રાગ છાયાનંદ ત્રિતાલ. માત્રા ૧૬.

ૐ મ ગ | મ નિ ધ પ | પ રિ રિં મ્ પ્ | મ મ રિ | સ્ : ૫

મ હા સુ ખ ક ર મ ન દ . ડ . વા . . ટિ કા

ૐ પ પ પ પ | મ્ સ સ | સ રિ નિં સ | ધ નિ પ પ |

અગધિત પુષ્પલ તા . થી પ્ર કુ . લિ ત

ૐ ા સ્ સ્ રિ રિ | રિ મ મ પ | મ મ રિ સ | રિ સ |

ગ હે રિ ત મા . લ ત ર . ની થ ટા .

ૐ પ પ પ | નિ ધ નિ નિ | સં સં સં સં | નિ રિં નિ સં |

અતિમ મ લ ન વ કુ સુ મ ની ઉ . પ ર

ૐ ધ નિ ધ મ | મ્ સં સં | મ રિં નિ સં | ધ નિ પ પ |

ચ ઢી . ચુ મે મ ક રં . દ મ ધુ . દ ર

ૐ મ મ મ મ | પુ મ્ પ | પ્ નિ સ્ રિં નિ સં | ધ નિ પ પ |

વિ વિ ધ પ્ર કા ર દ . ર . . . ચુ ખ શી . વ ર

ૐ પ પ પ પ | મ્ સં સં | મ્ ગ્ મ્ રિં સં | ધ પ |

પ હે રી પ સ મ ત જ્ઞા . . ક પ ટા .

૨૨.

સદગુરુ શરણુ વિના અગ્નિતિમિર ટળશે નહીં રે;

જન્મ મરણુ દેનારૂ જીજ્ઞા ખરૂં બુજશે નહીં રે.

સદગુરૂં (કુ.)

પ્રેમામૃતવચ ખાન વિના, સાચા ખોટાના જ્ઞાન વિના,

ગાંઠ હ્રદયની યાન વિના ગળશે નહીં રે.

સદગુરૂં ૧

શાસ્ત્ર પુરાણુ સદા સંભારે, તન મન ક્ષત્રિય તાપર તારે;

વગર વિચારે વગમાં, સુખ રજશે નહીં રે

,, ૨

તત્ત્વ નથી મારા તારામા, સ્વ સમજ નરતા સારામા;

સેવક સુત દારામા હોંન વળશે નહીં રે.

,, ૩

કેશવ હરિની કરતા સેવા, પરમાનંદ ખતાવે તેવા,

શોધ વિના સર્જન એવા, મળશે નહીં રે.

,, ૪

રાગ દેસ, તાલ ત્રિતાલ. ખાંડા ૧૬.

ૐ સસસસ | રિરિમમ | પુ ની | સરિસંસ | નિધપપ | મપમધ | પધમગ | રી - | મગરિસ |
 સદગુરુ શરણુ વિના અગ્નિ તિમિટળશે નહીં... રે સદગુરુ
 જન્મ મરણુ દેનારૂ જીજ્ઞા ખરૂં બુજશે નહીં... રે

ૐ મુ મુ | પ પ નિ નિ સા સં મં | સાં સાં | ની ની | સાં સાં | નિ સં રિં સં | નિધપુ |
 પ્રેમામૃતવચ ખાન વિના સાચા ખોટાના જ્ઞાન વિના...
 ગાંઠ હ્રદયની યાન વિના ગળશે નહીં... રે તન મન ક્ષત્રિય તાપર તારે... રે

ૐ રી રિ રિ | રિ રિ રી | નિ રિં સંસ | નિધપપ | મપમધ | પધમગ | રી |
 ગાંઠ હ્રદયની યાન વિના ગળશે નહીં... રે
 વગર વિચારે વગમાં સુખ રજશે નહીં... રે

२३

(१)

हरि के भजन बोना, कैसे तरोंगे ? कैसे तरोंगे रामा, कैसे तरोंगे. हरि के (ध्रु०)
 आशा बढी जीवना जुग थोरा, तृष्णा के रोगमें जन्मो मरोंगे. हरिके भजन. १
 भक्ति बोना भटकत भवसागर, कीट पतंग ब्रह्मांड फिरोंगे. ॥ २
 छव चोरासो दुःख बहु भारी, अनंत वार अवतार धरोंगे. ॥ ३
 सखो रामदास आस रघुवरकी, सत गुरु शरण गये जगरोगे, ॥ ४

(२)

प्रभु परपंके, सदा हूं पाय साधुरे, सदा हूं पाय साधुरे, सदा हूं पाय० हा प्रभु (ध्रु०)
 निर्मल मनथी, स्मरथु करीने, परावर्तितभा हूं वृत्ति (सदा) अतुराथ० रे, ॥ १
 आ भवभा प्रभु परभक्तपानी, नैका विना कही, हूं नय ताथ० रे. ॥ २
 शरणागत हीन दास तभारे, अपराधतप्यी क्षमा हूं (प्रतिपण) भाथ० रे. ॥ ३

राग सोरठ भक्षार भिन्न ताल दादरो, भाषा ५.

ॐ * रि रि प म ग म | रि ग रि स निं स | री. मु प | प ध निं स निं ध पु. |
 हं रि . डे . न न . नी ना . डे से त रे

ॐ नी. नी नि | सां सं स सां | नी ध मु प | प ध निं स निं ध पु * |
 डे से त रे ने श भा डे . से त रे

ॐ मु. मु प | नी सां सं | ध नि ध प म प | नी सं री. |
 आ शा न डी छ व ना

ॐ मु. री सं | री नि सां सं | ध नि ध प म प | नी सं री. |
 आ शा न डी . छ व ना

ॐ नी नी नि | सां सं सां | नी ध मु प | प ध निं स निं ध पु. |
 त प्या डे रे न ने न

૨૪.

આજ મહારાજ, જલપર હૃદય જોઈને, ચન્દ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે. આજ (ક્રીં) ૦
રોહધન કુસુમવન, વિમલ પરિમલ જહન, નિજ ગગનમાંલી ઉત્કર્ષ પામે;
પિતા! કાલના સર્વ સંતાપ સામે નવલરસ ધવલ તવ નેત્ર સામે । પિતા, કાલનાં આજ. ૧
જલધિ જલદત ઉપર દામની દમકતી, યામિની બોમસર માંહ સરતી,
કામિની કોકિલા કેલિ કૂળન કરે, સાગરે બાસતી બબ્બ જરતી;
પિતા, સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ધાસ ધરતી, તરલ તરણી સમી સરલ તરતી । પિતા, સૃષ્ટિ, આજ. ૨

રાગ છૂપ. તાલ અપતાલ, માત્રા ૧૦

ૐ સં ધ રિં સં સં ધ ધ પ ગ ગ | ગ રિ ગ ધ પ ગુ રિ સ્તુ |

આ . જ મ હા રા . જ જ લ પ ર હ દ ય જો છ ને

ૐ સ્તુ ધ ધુ ધ ધ ધ ધુ | ધ પ પ ધ ધ ગ ગ પ ધ :

અ દ નો હ દ ય મો હ . પૈ જ . બો

ૐ ગુ ગ પ ધ સં સં સં સં સ | સં ધ રિં સ સં ધ ધ પ ધ ધ |

સ્તે હ ધ ન હુ સુ મ વ ન વિ મ લ પ રિ મ લ મ હ ન

ૐ ગ ગ ધ ધ ધ ધુ ધ ધુ | ધુ પ પ ધ ધ ધ ગ પ ધ |

નિ જ ગુ ગ ન મો દિ હ ત પૈ પા . મે . પિ તા .

ૐ સં ધ રિં સ્તુ ધુ પ ગ ગ | ગ રિ ગ પ પ ગુ રિ સ્તુ |

કા . લ ના સુ પૈ સં . તા . પ શા મે પિ તા

ૐ સ સ ધ ધ ધ ધ ધ ધ ધ ધ | ધુ પ પ ધ ધુ ગ પ ધ | *

ન વ લ ર સ ધુ વ લ ત વ ને ત્ર સા . મે પિ તા .

૨૫.

હે આ..... પડ પાણીને! ખરપોટા, મમત શો! તેમા માનવને ગોટો,
અલકનોડુ ખેલ ખરેખર જોટો. (મુ. ૦)

હંસ મુસાફર સાર સમજ તું, દેહનગરમાં ત્રાસ ધણો છે,
કામ, ક્રોધ, મદ, લોભ તણો છે, વિપય રસથી બરપૂર,
દેહ નદીનું પૂર,

દાન, દયા, દીનતા, ધ્યાનની તલવાર,
કો ધરી ઉપર ન ડરવું તેમ બાર,
પુન્યની વ્યાધી પાળ, જાણુ સરિતા પાઠ
પ્રપન્ન વ્યાપાર આદરીને પાપ દ્રવ્યને પામતા
તેમા નિશ્ચે આવે રે તુને ટોટો

અલકનો. ૧

આભર, અધિકાર, બરેલ જે બહાર, તનય, તરુણી ધરા ધામ
અતે કાઈ ન આવે કામ, પાપ પુન્યનો, સદાય હંસ ખસ ન્યાય ધાય,
આવ્યા છવ જેમ એકલા જાણ, બહુ બર નિજ કૃત્ય કરાવુ
માનવ દેહને, પરમપદનું સાધન સમજ, બળન કરવું હરાવું નિત્ય આવે,
જરી ચાલે નહિ લા તો ગોટો

અલકનો. ૨

રાગ માઠ, તાલ દીપચ દી, એકતાવ તેવરો એ તથા તા।

ૐ સ|ગમુ|પધન્ધિન્ધિ|નિધપ|નિધપમ|ગરુ|રીરિસ|મુમુગરિ|સદ|
ખ લ ક નો. ખે. લ ખ રે. ખ ર ખો. રી

ૐ પુ|ગપુ|ધનિસરિ|સદ|પિસંસંસ|નિદિસુનિસં|
આ. પુ. ડ પા થી નો.

ૐ ધનિ ધનિ|પધ્પન્ધિ|પુમ|ગમુ|પધ્પન્ધિ|ધનિધપ|
પ. ર. રો. રી. મ. ત. શો.

ૐ સદુ|સદુ|સનિસં|ધનિધનિ|પધ્પન્ધિ|પુ|
તે મા મા ન વ ને. રો. રી

ૐ મ | ગ મુ | પ ધ નિ સં | સુ | પ ધ પ મ | ગ રિ સ | સુ સુ | ગ મ ગ રિ | સુ |
ખ ળ ક નો . . . એ . લ ખ રે . . ખ ર ખો . . . રો

ૐ પુ મ પ | ધ નિ સં રિ | સં મુ | સુ ડ | સુ સં સં | નિ રિ સં | નિ ધ ધ ધ | નિ પુ |
હ સ મુ સા . . . ફે . આ ર સ મ જ . ટું . . .

ચતુરસ્રજતિ એક તાલ

ૐ મ મ મ | મ મ મ પ | મ મ ગ રિ | સુ સુ |
દે હ ન ગ ર આ . ત્રી . સ ધ શો ઉ
ક મ કો . ધ મ હ શો . બ ત શો ઉ

ૐ મ મ મ મ | મ મ મ મ | ગ મ પ ધ | ધુ ધ | ધુ ધ ધ | ધુ ધ નિ | પ ધ પ નિ | ધ પુ પ |
વિ પ ધ ર સ થી બ ર પુ . . . ર દે હ ન દી ધ . પુ . . . ર

તાલ તેવરો આઠા ૭

ૐ સ સં સં સ સ નિ સ | નિ ધ નિ ધ નિ ધ પ નિ ધ પ પ |
દા ન હ યા દિ ન તા ખ્યા ન ની . ત લ . વા ર
ક ર ધ રી ઉ પ ર ન હ ર ધુ . ત . લ . બા ર

ૐ નિ ધ પ નિ ધ પ મ | મુ મુ મ મ | સ સ સ ગ મ પ ધ | પ સં સં નિ સં ધ નિ |
પુ ન્ય ની બા . ધી . ખા . . જ પ્ર પ ચ બ્યા . પા ર આ . દ રી . રે .
બા . ધુ સ રિ તા . ખા . . ર

ૐ પ ધ મ પ મુ મ પ | મુ મુ મુ રિ સ સુ સુ |
પા . પ . દ વ્ય ને પા . . . મ તા .

ताव दीपयदी भात्रा १४.

ॐ सां सां | नी | सां सां | नि र्निस् निस् | धनि धनि | धृप् नि धृप् | पु ।
 ने भा नि मे आ वे रे . धृ ने . रा . . रा

ताव तेवरे भात्रा ७

ॐ प रि रिं सं स रिं | नि स सं नि धं नि ध | प ध प नि ध पु | नि प ध पु प प |
 आ भ र आ धि भ र भ रे स ने भ ध र त न म त र शी ध रा धा . भ

ॐ ऽ ग म प ध | नि प ध पु प प | सां सां स ध | नी नी नि प |
 अ ते धर्न आ वे . हा . भ पा . . प पु . . म

ॐ धृ धृ ध म | पु पु पु ग | मु मु म रि | गु गु ग स | स री स रि ग स |
 नी . . स ध . . म ध . . स पा . . स आ म

ॐ सां सां स स | प रीं स स स रि | नि नि स ध नि पु |
 रा आ आ आ व आ म ओ क ला ल पु
 भ धृ धृ ई नि म र ल म आ . पु

ॐ म प ध स नि धृ | म प ध नि ध पु | ग म प ध प म ग |
 भा न प रे ह ने प र म प द र्द र्द र्द र्द र्द र्द र्द र्द र्द

ॐ रि ग म प म गृ | प म ग रि स रि ग | सां ।
 भ न न क पु ध र धृ नि ल आ वे

ताव दीपयदी

ॐ सां सां | नी | सां सां | नि र्निस् निस् | धनि धनि | धृप् नि धृप् | पु ।
 न री आ वे न हा . ला ता . गे रा

- કહીં લાખો નિસસામા, અમર આશા છુપાઇ છે;
ખદા ખંજર સનમનામાં, રહમ વિડી લપાઇ છે; ૧
- જુદાઇ હંદગી લરની, કરી રો રો બધી ફહાદી,
રહી ગઇ વસલની આશા, અમર ગરદન કપાઇ છે. ૨
- ખડી ના વસલની આવી, સનમ પશુ છેતરી ચાલી;
હજારો રાત વાતોમાં, ગમાવી એ કમાઇ છે. ૩
- અખમ દુનિયા અખાનોમાં, મુસીબત ખોદનો ખંજર;
કતલમાં એ કદમખોશી, ઉપર કયામત ખુદાઇ છે. ૪
- શમાપર જાય પરવાના, મરે ચીરી ઉપર ફરહાદ,
અગમ ગમની ખરાબીમાં, મજેદારી હુદાઇ છે. ૫
- ફના કરવું, ફના ચાવું, ફનામાં શક સમાઇ છે,
મરીને શવવાનો મૈત્ર, દિલજરની ફહાઇ છે. ૬
- અહરતું નામ લે શોધી, તુરત પીલે ખુસીથી તું;
સનમના હાથની છેલ્લી, હકીકતની રહાઇ છે. ૭
- સદા ફિલના તડપવામાં, સનમની રાહ રોશન છે;
તડપતે તૂટતા અંદર, ખડી માથાક સાઇ છે. ૮
- અમનમાં આવીને છોખો, શુલોપર આફરી' થઇ તું;
શુભોના ખારથી ખયલાં, બહન શુલને નવાઇ છે. ૯
- હજારો બોલીયા મુરશદ, ગયા માથૂકમાં ફૂલી,
ન ફૂલ્યા તે મુવા એવી, કલાઓ સખત ગાઇ છે. ૧૦

(અમર આશા, સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરથી મણિલાલતું અંતિમ કાવ્ય.)

રામ કાફીની ગઝલ. તાલ દીપચંદી, હોરી માત્રા ૧૪.

સ | મુ. | ગુ મુ | પુ. | પુ. મ | પુ. | સર્ | નૈ. | નૈ. |
ક હા લા . ખો . નિ રા ટા માં .
ખ શ ખં . જરુ . સ નમ ના ચાં .
૨ હી ગુ ઈ વ . રલ ની આ ટા .

ૐ પ | ધ પુ | મુ રી | ગુ | ગુ મુ | પુ મ | ગુ રી | સા | સા નં
 અ મ ર આ . સા . ધુ પા . ધ . છે .
 ર હમ . હ . ડી . લ પા . ધ . છે .
 અ ગુ ર મ ર દં . ક પા . ધ . છે .

ૐ મ | મુ . | મુ | પુ . | પુ . | ની . | ની ની | સા . | સા . |
 શુ ડા હ જી . ગી ભ ર ની .

ૐ નિ | ની . | પુ | ની . | ની . સં | રિ સાં | ની પુ | પુ . | પુ . |
 ક રી રો રો . બ ધી . કા . ડી .

ગઝલની આ રાહ બહુજ લોકપ્રિય છે, અને તે રાહ દ્વારા હૃદયના ભાવો પ્રશ્નીત અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરી શકાય છે.

(૨).

- હાંધાં હોડી પિતા માતા, તજ બહાલી ગુણી દારા;
 ગણ્યા ના મર્મ બેદારા, હાંધા સંન્યાસ એ ભાતા. ૧
- પિતા કાળે તજ બહાલી, ન માની વાત મ્હે તહારી;
 ગણ્યા ના માદ નિ શ્વાસ, હાંધા સંન્યાસ એ ભાતા. ૨
- થયો દાદૈશુ મન માન્યો, વિદ્યન વર્ધ સ્નેહની સાનો,
 હવે સુક્રમાર ઉર ફાટી, જતું રાતું રશ્મિ બાકી. ૩
- એવે તે દેવો રેવારે, અધિકારી ન હોવાને,
 પ્રિયાના આંસુ હું ભાષ, ન એ રૂહેવાય ભેવાઇ. ૪
- અહો હેદાર બહાલીરે ! ટકાવી દેહ રાખીરે;
 ન ભુલતું તું ભૂલી દે ! વિધિનું ધાયું વેડી લે ! ૫
- અહા હેદાર બહાલીરે ! સતી તું શબ સાચી રે !
 ન ભેગતું તું ભેડી રે ! છુટેલાને તું છોડી દે ! ૬
- અહો હેદાર બહાલીરે ! સતી તું શબ સાચીરે !
 છુટે ના તે નીભાવી લે ! પડ્યું પાતું સુધારી લે ! ૭
- અહા હેદાર બહાલી રે ! હોંડું તે સ્વપ્ન માની રે;
 ન ભુલતું તું ભૂલી દે ! વિશે તેને નીભાવી લે ! ૮

- અહો હૃદય બહાલીરે ! ન નિવારયુ બાવિ રે;
 ન બ્રહ્મતું તુ શુદ્ધી જા, વિધિનું પાથું તે પી જા. ૧૦
- અધિ હૃદય એ બહાલી ! સખા ! બહાલા ! ખરા બાધ !
 અખીની આંખ મીચો ને ! જનારાને જવા ધોને ! ૧૦
- ગણી સંબંધને ત્રુટયો, ગણી સંબંધને જુટો;
 કૃતક્રીને વિસારોને ! જનારાને જવા ધોને ! ૧૧
- હતી ભક્તી ! હતા તાત ! હતી બહાલી ! હતો પ્રાત !
 નહી !—ત્યારે—નહી કાંઈ ! ન લેવું સાથ કંઈ સાહી. ૧૨
- અહો તું બાધ બહાલા રે ! શુદ્ધી સંસ્કાર મહારા રે.
 બીંચારે દેશ આ આવે ! કરે તે કાજ કંઈ કાવે. ૧૩
- અહો તું બાધ—બાધ રે તું—રૂપી છે કમાઈ રે;
 બીંચારા દેશને, તેને ગુમાવે શોધો શે' મુને ! ૧૪
- મુઠી દે શોધવો મુને ! મુઠી દે શોધવો મુને !
 પ્રિયાની આ દશા દેખું—નથી સસારમાં રહેતું. ૧૫
- હવે પાછો નહી આવું ! મુઠું પાછું નહી રહાઉં !
 રહું તે રે તજી દેવું—શુ છે સંસારમાં લેવું ? ૧૬
- અહો તું જીવ મહારા રે ! દીધો શો દંશ દારાને !
 ગણી ના પ્રાણપ્રારી તહે ! દગી તહે મુઠું બહાલીને ! ૧૭
- અહો તું જીવ મહારા રે ! દીધો શો દંશ દારાને ?
 ધરો શુ પ્રાણ પ્રારીને ? હણી મુઠા કુખારી તહે. ૧૮
- હવે એ કુર ઉગ, ફાટ ! અહો રાત્રિ વહો ધાર,
 અભાગી નેન મહાગની ! ધટે નીરાંત તે ચની ? ૧૯
- અહો એ જીવ મહારા રે ! દહ આ દંશ દારાને,
 ધટે ના પાસ સસારે—ધટે સંન્યાસ તો ત્હારે ૨૦
- અહો એ જીવ મહારા રે ! દહ આ દંશ દારાને,
 ધટે જા બેલમ—સસાર, ધટે જા શત્રુ સંન્યાસ. ૨૧
- શરીરે ભરમથી જાઓ, ઉરે અત્યંત સંતાપ્યો,
 હીઃ જ્વાળામુખી જેવો, હવે સંન્યાસ આ તેવો. ૨૨
- તજી તહે ત્યાં પડી છુટી, સરિતા અભિમા સુતી !
 ગિરિ ! એ સાકળા મુને નહી તોડી કઢી મુટે. ૨૩
- જગદ્ બ્રહ્મા સિયર, હવે આકાશ ઉદ્ગમીવ,
 યદ્ય ત્હારે રહું જેવું, નહીનું અભિમા રોવું. ૨૪
- હવે સ્વચ્છન્દ્યારી હું ! યદ્યજ્ઞવેદ્ય ધારી હું !
 પતંગો કાડતી જેવી—હવે મહારી ગતિ તેવી. ૨૫
- હો પક્ષીમણી જેમ, હવે મહારે જવું તેમ;
 સમુદ્રે મોજું રહે તેવું હવે મહારેય છે રહેવું. ૨૬

નદી ઊંચે નદી નીચે મળે આધાર, ધન હીચે;

નિરાધાર—નિરાધાર—હવે મ્હારીય એ આલ, ૨૭

રુદ્રે પોતે, ન દેખાય, કુમુદની ગન્ધ મ્હોં વાસ;

અરણ્યે એકથો વાયુ! કુંવન એ ભાવિ છે મ્હાફું, ૨૮

જહાંગીરી—ફકીરી એ! લગાટે છે લખાવી મ્હોં।

પ્રભ એ હું વધાગ એ હું। ઉરે, એ એકલી, તું—તું।। ૨૯

('સરસ્વતિ ચન્દ્ર. ભા. ૧ સ્વરસ્વતિ ચન્દ્રે લખેલો ચન્દ્રાન્ત ઉપરનો પત્ર.)

(૩)

મહોબ્બત ગુએરસે મેરી, છુડાદો યા રસુલ-લીલાદ;

મુએ અપના યે દીવાના બનાદો યા રસુલ-લીલાદ મહોબ્બત (પુ.)

લગા તકીયે યુનાહું કે, પગ દોન તાત સોના હું;

મુએ ઇસ ખવાગ, ગફસતસે, જગાદો યા રસુલ-લીલાદ. મહોબ્બત ૧

પગ હું કારે દરિયામે, બંવરમે ખાતા હું ચકર;

કિનારે વસ કે મુજકો, લગાદો યા રસુલ-લીલાદ. " ૨

અધેરી કાશમે મુજકો, અકેલા છોક જાવેમે;

વહાં બરકત તુમારીસે, ઉજલા યા રસુલ-લીલાદ. " ૩

બકી કિરમન હમારી હ, કે હમ્મતમે તુમારી હૈ;

બરોસા દીન દુનિયામે, તુમારા યા રસુલ-લીલાદ. " ૪

ચેલી હૈ આદમુ દિલમે, પહું તુમ નામકી તસખીર;

હૈ કુહ કામ દુનિયામે, કે જારીયા રસુલ-લીલાદ. " ૫

ખુશ મુજકો મદીનેમે, ખુશાવે તો બહેવર હૈ;

કે રોઝા જાકે મયે દેખું, તુમારા યા રસુલ-લીલાદ. " ૬

હુસેની પીર હૈ મેરા, મુશ્ક જાનક હૈ મેતુલા;

મુસાદર હું મેં કાબેક, ખોંચા હૈ યા રસુલ-લીલાદ. " ૭

(૪.)

તુજે ॥ શીખ મીલનેકા તો હરદમ લો લગાતા જ,

જલાકર ખુદ તુમારીકો, બસમ તનપરુ લગાતા જ;

પકડ કર છકકી ઝાફુ, સફાકર હિન્દ અએ દિલકો,

ધુખીકી ધૂલકો લેકર, મુસલ્મેપર ઉગાતા જ.

મુસલા ફાડ તસખીહું તોડ, કિતાબાં ડાલ પાનીમે,

પકર દસ્ત તું પરસ્તોકા, મુલામ ઉનકા કહાતા જ;

ન મર ખૂખા ન રખ રોઝા, ન જા મસજિદમે સિજદાકર,

વજુકા તોડકે કળ, ચરામે ચોખ પીતાજ,

ન હો મુલો ન હો બંમન, દુધકો છોક નકરુ પૂજ,

દુકમ હૈ જાહ કલંદરકા, અનદલક તું કહાતા જ,

૨૭

(૧)

જ્યાં જ્યાં નઝરે મહારી કરે, યાદી ભરી સા આપની,	
આંધુ મહીં એ આખથી, યાદી કરે છે આપની	જ્યાં જ્યાં (મુ.)
માથુકોના આપની લાથી મહીં લાની, અને	
જ્યાં જ્યાં સમન જ્યાં જ્યાં ગુલો, ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની ।	૧
જોઈ અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની ચીડી લહર,	
તેની ઉપર ચાલી રહી નાણુક સવારી આપની ।	૨
તારા ઉપર તારાતણા ઝૂમી રહ્યા જે ઝૂમખા,	
તે યાદ આપે આંખને જેમી કચેગી આપની ।	
આ ખુનને ચન્દ્રે અને રાતે હમારી ગોદમા	
આ દમ્બદમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની ।	૪
આકાશથી વર્ષાવતા છા ખજરો દુરમન જધા	
યાદી ખનીને લાત બેઆઈ રહી છે આપની ।	૫
દેખી પુરાઈ ના રૂંદે હુ રી રિકર છે પાપની ?	
ધોવા પુરાઈને બધે ગગા વહે છે આપની ।	૬
જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ ધારો, ત્યાં મિલાવી હાથને,	
અહેશાનમા દિલ ઝૂકતું, ગહેમત ખડી ત્યાં આપની ।	૭
ખાઈ તણને ખાર કાઈ, આદરે છેલી સફર,	
ધોવાઈ યાદી ત્યાં રંગવે છે જુદાઈ આપની ।	૮
રોઈ ન કાં એ નહમા બાકી રહીને એકલો	
આશકોના રાહની જે રાહદાની આપની ।	૯
જૂનું નવું જાણુ અને રોઈ હસુ તે તે બધું	
જૂની નથી ના કાઈ તાણ એક યાદી આપની ।	૧૦
બૂની જવાતી છે બધી લાખો કિતાબો સામગ્રી,	
જોયુ ન જોયુ છે અને જે એક યાદી આપની ।	૧૧
કિરમત કરાવે બૂલ તે બૂલો કરી નાણુ બધી,	
છે આખરે તો એકલી ને એજ યાદી આપની	૧૨

(કલામીનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય)

રાગ દેસ તાલ તેવરા માત્ર ૭

ૐ ગ સ | રિ મ રિ મ મ પ નિ | નિ સ નિ સ રિ નિ | ષ પ ષ મુ પુ | પ ધ મ ગ રિ |

જ્યાં • જ્યાં • ન જ ર મહા • રી • ઠ રે ત્યાં • ત્યાં • નિશાની આ • પ ની •

ઝી મે આ • ષ કુ • દે • સા ન હીં મ ન મે • હ કુ પો યા • ન હીં •

ॐ नी | नी ध नी प ध | नि सं नि सां रिं नि | घ प घ मु पु | प ध म ग रि
 आं सु भ दी ओ . आं . भ या या . दी . ङ रे छे आ . प नी .
 न्यां न्यां य भ न न्यां . न्यां . शु बो त्यां . तां . नि शा नी आ . प नी .
 तन मन कु जो धो . या . न दी न्हा . या . हु वा सो क्या . म या .
 मन का म का सिर दा . र है मा . ला . लि या हो क्या . हु वा .

S | मु प नी नी | सां सं सां सां | नी सं रिं रिं | सां म सं नि |
 मु भा शु डो ना गा ल नी ला ली भ दी ला ली अ ने .
 का मन ग ले का हा र है मन फै ल का दर बा र है .

(२)

जीने आपकुं देखा नहिं, मन मेलकुं धोया नहिं;
 तन मनकुं जो खोजा नहिं, न्हाया हुवा सो क्या हुवा. जीने० ?
 का मन गलेका हारहै, मन फैलका दरबार है;
 मन कामका सिरदार है, माला लीया सो क्या भया. ,, २
 माया करमका ठाठ है, ममताज्यं तृष्णा बांधके;
 सूता विषयकी खाटमें, हरहर कीया सो क्या हुवा. जीने. ३
 रंग राम मंडप धाजता, घरमें सुना सो क्या हुवा;
 मुर तालमें जो गम नहिं, गुनिजन भया सो क्या हुवा, जीने० ४
 मंडप झरुखा रावठी, बेठा रहा गुलझारमें;
 बिकुटी महल जावा नहिं, बाहेर फिरा सो क्या हुवा. जीने० ५
 लालच करे दिल दामकी, खासत करे बदलामकी;
 हिरदे नहिं सुख रामकी, हरिहर कहा सो क्या हुवा. जीने० ६
 गोंगा करे संसारका, जानो कुंचा बाझारका;
 आया जो सीरय द्वारका, छापा लीया सो क्या हुवा. ,, ७
 एक दिन भजन जो भावसे, समरन तो खुद होता नहिं;
 जागा है सारी रेनका, किरतन कीया सो क्या हुवा. ,, ८

એક દીન એવો આવશે.

એક દીન એવો આવશે

બ્યારે અમીઝરણે ઝરતા પૃથ્વીનેવ પલ્હાળશે,

એક દીન એવો આવશે (ક્રુ.)

કલિકાળમા પશુ ભક્ત એવા આર્યભૂમિમા પાકશે;

નિભવીર્યથી પ્રભુ ભક્તિથી સૌ વિધને સુખ આવશે

એક દીન ૧

રામ, અર્જુન, બીષ્મ, જ્યેષ્ઠ કર્ણ, સંગ, પ્રતાપ ને,

હમિરાજ, ચેતીરાજ, ગુર્જરગજને જ ભુલાવશે.

,, ૨

પરશ્મનિષ્ઠ વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્ર રૂપિના પાદને,

પ્રેમે નર્મ નિ સ્વાર્થનેતા આર્યવર્ષ ઉદ્ધારશે

,, ૪

આત્મબળ પાત્રી બધા આ પુત્ર ભારતવર્ષના,

નિભયતણી મુર્તિ બની મો સ્વાર્થને તુછકારશે

,, ૫

આ દેહ કાચો કુબ આત્મા નિત્ય દિવ્ય પ્રકાશશે,

દેહ મત્સ્યપર અગ્નિનીતા અગ્નિને ફિટકારશે.

,, ૬

આ દુ.ખ ને ભુખના પડે પોકાર આરો દેશથી;

ત્યાથીય મગલ ગીતના ધ્વનિ મદ મધુરા આલશે

,, ૭

પૂવ થયા નહોતા વર્ણો સ્વપ્ને ન તકર્યા વીર તે,

આ પૃથ્વીને કરી સ્વર્ગ, સરવે દેવ જોવા આવશે

,, ૮

મગનભાષ અતુરભાષ, બી એ, એલ, એલ, બીના કાવ્ય ઉપરથી,

રાગ દેસ. તાલ તેવરો માત્રા ૭

*
 ઐ ગ સ | રિ મ રિ મ પ ની | સૃ નિ સૃ સૃ | ની ધ ની પ ધ | નિ સ નિ સૃ સૃ |
 એ ક દી . ન એ . વો આ વ શે બ્યા રે અ મી ઝ ર શો . ઝ ર તા

ઐ નિ ધ પ મુ પ પ | પ ધ મ ગ રિ |
 પ . ધિ ને જ પ લા . ળ શે .

ઐ ગ સ | રિ મ રિ મ પ ની | સૃ નિ સૃ મ મ | મુ પ ની નિ નિ |
 એ ક દી . ન એ . વો આ વ શે ક લિ કા લ મા પુ છુ

ઐ સૃ સં સૃ સૃ | ની સ રિ રિ રિ | સૃ સં સૃ નિ ધ | ની ધ ની પ ધ |
 વી ર એ વા આ વે બુ મિ યા પા ક રો નિ જ વી વે થી પ્ર છુ

ઐ નિ મ નિ સૃ રિ નિ | ધ પ ધ મુ પ પ | પ ધ મ ગ રિ |
 બ . કિ ત થી સૌ . વિ . શ ને સુ ખ આ . પ શે .

સૌ મુજમા મુજમા-મુજમા રે (કુ.)

શુ કુચુમે ખીલતા મધુરા, શ્યાં મુરંગ નાચે ખોળા,
 શા હસતા નદીયો ખાખાં, શ્યા વરસે વાળળ કાખાં સૌ મુજમા ૧
 કરતા શુ તારા ઝંભગ, જળતો શો સજ્જ મહમક,
 શુ સજ્જતા ઉર્પવન જર્ગીયા, ગાંતી શુ કોયલ મેનાં સૌ મુજમા ૨
 વસતા શા લાંડન, પેરીસ, પૂજતા કાશી મહા,
 શરતા શુ યોગી ધર ધર, થાતી શી પૂજા હરહર. સૌ મુજમા ૩
 દોડે શી ગાડી શરદર, ચાલે શી બોટો ઝરઝર,
 ઝાતી ॥ આધી સરસર, લડતી શી કોળે મરમર સૌ મુજમા ૪
 શા / દર્શન વેદો, મજહબ, શુ ત્રિપિટક કુરાન, બાવબલ,
 ખુબ, શકર, ઇસ્મિ, મહમદ, જે રહેલું સહેલું સૌતું સૌ મુજમા ૫
 તે કપિલ, કલ્યાદ જ અહલાતુન, તે રપે-સર, કેન્ટ, જ હેમિલ્ટન,
 શ્રીરામ, મુધિષિર, નટવર, શુ વિક્રમ, શિવજી, અડબર સૌ મુજમા ૬
 છુ આગળ પાછળ જીવનીય, છું શુભ પ્રકટમા સહુ દિશ,
 મો માશુક, આશક, પ્રિયજન, સૌ જીવો ઇશિર, ચિદધન

સૌ મુજમા મુજમા સૌ હું હું ૭

(સ્વસંચિત)

રાગ વસંત. ત્રિતાલ માત્રા ૧૬

ૐ સારું | નિ ધં પ મ્ ગ | મ ધ નિ સ | સ રિં રિ સ નિ મ્ | મ ધ : |
 શા મુ જ મા . મુ જ મા મુ જ મા ૧ .

ૐ સારું | નિ ધં પ મ્ | પ નિ ધં પ મ્ પ | ગ મ્ ગુ | ગુ
 શા કુ ચુ મે . ખી લ તા . . મુ ધ રા

ૐ સ નિ | સ ગુ ન | મ ધ નિ સ | સ રિં નિ સ | ૬
 શા . કુ રં મ ની . મે . બો . જા .

ૐ સ નિં | સાસ મ્ | મ મ્ મ્ | મ મ્ મ્ મ્ મ્ મ્ | મ્
 શા . હ સ તા ન દિ યો ની જા . .

ૐ સ નિ | સ સ મ્ | મ નં રિં નિ | મ ધ નિ મ્ | નિ ધ |
 શા વ ર સે વા . દ જા . . . જા .

ॐ स सा | री म पु नि | पु म री स | री म पु नि | पु म रि म म | रि रि सा | ५.
 मी हां मे हु लां नी मां छ मी हां मे हु ला नी मां छ वी . न य म के
 रने ह स . धी नी मां छ रने ह स . धी नी मां छ वी . न य म के

ॐ मु म | म प नि स री | सा नि म प म | रि रि सा | ५.
 धी न य म के . . . रे . वी . न य म के
 अ ग भा ह रे . . . रे . अ . ग भा ह रे

ॐ म म म | मु प नी नि | सा स स नि स | री म री स | सा स |
 र स धी यो म क न ग म गी हो . मे हु लो छ वा य
 अ . छ अ . छ ने अ ग आ नं द जे . मे अ नं ग
 दि शा . अ . नो न धा य प्र स न शा त ने हे आ य

ॐ नि नि प | , , | , , | , , | , , |
 र स धी
 अ . छ
 दि शा .

ॐ नी प | म प नि स री | सा नि पु म | रि रि सा | ५.
 अ ग भा ह ग . . . रे . अ . ग भा ह रे

ॐ स सा | री म पु नी | पु म रि म म | रि रि सा |
 सु के प्र स न ता भा छ वी . न य म के
 रने ह स . धी नी

सुक्रभल व्हाली चंद्रिका शु योगभा छुपाई रही ?

जोने आ अनिल-अम जयमद विषे वही

सुक्रभल. १

अनिल अम लेई अंग योगभां नयावतो,

द्विज्यां द्विज्यां जाजि जाजि गद बेदि सुजतो

सुक्रभल २

પુંઠળ પુંઠળ મોહ ઘેલડો અનિલ આ પવે;	
વાદળી ફલગ મારી નભ બધું ધુમી વળે.	સુકોમલ, ૫
પ્રસારી અંગ બાલિકા અનેક એક ચમ રહી;	
તાણી ધનુષ એ ઉભી અનિલ આગે એકલી.	સુકોમલ. ૭
જોઈ રૂપ, શોર્ષ, દિવ્ય મોહ ચોટની પ્રભા;	
ચમિયો નિહાળા વણુ, અસુર નેમ ચંડિકા.	સુકોમલ. ૮
બૂલો મોહ આતુરીથી, વાયુ ગાદ સ્નેહથી;	
ઉછંગમાં લઇ ચલો શું ઘેલડો સુમી સુમી.	સુકોમલ. ૧૦
ભાગી ત્યાંથી અંક ત્યાગી ઉર્વે માતના બણી;	
ખાલખેલ કરતી બાળા આભમાંથી ઉતરી.	સુકોમલ. ૧૧
ઊતરી ગરી પડી એ રામ રામ પુલકીને;	
જનની પ્રેમ ઘેલી ભેટી અંકમાં છુપાવિ દે.	સુકોમલ. ૧૨
શાન્તિ શાન્તિ જનની રામ રામમાં રથી ગ્હી;	
કષક દિનથી વિરહ ભવાળ જલતી તે રમી અધ	સુકોમલ. ૧૩
રૈલ શૂંગ શૂંગ, બાગ, કુંજ દક્ષ દક્ષ કંઈ,	
ક્ષેત્ર ક્ષેત્ર સ્થાન સ્થાન ઉર્વે રંગમાં વહી.	સુકોમલ. ૧૮
આ સહુનું હાઈ અનિલ નિજ પ્રિયા વિષે લહે;	
ફેટસો લતો પ્રમત કાષ્ઠ કવિ એ કવે.	સુકોમલ. ૧૯
ડોલતો દરો દિશામાં ચાલતો લળી લળી,	
સ્થાન સ્થાન કર પ્રસારતો પ્રિયા લહી લહી.	સુકોમલ. ૨૧
પુષ્પની સુવાસના પ્રિયાર્નો વાસના લહી,	
એહને અનિલ નિજ અંગના લોયે ભરી.	„ ૨૩
વિહંગના આવાપમાં, પ્રિયા અવાજ માનિ લે,	
એહને ઉપાડિ અનિલ અંગ અંગ ધારી લે	„ ૨૪
કષક કુમળો વેલમાં પ્રિયા લળકતી લેખતો,	
આલિંગી એહને અનિલ મદ વિષે રમી રલો.	સુકોમલ. ૨૫
સરોજ સર નિહાળતો, ભરેલ ભૂંગ માલિકા,	
પ્રિયત્ની આંખ માની અનિલ ચલિત સતો ચિતમાં.	„ ૨૬
શૂંગના ઉછંગમાં રમત કષક બેળીયા;	
પ્રિયાનું સિમત શુદ્ધ માની હર્ષે તો એ હૃદયમાં.	„ ૨૭
ત્યાં સરીજ દટિ તેહ ઉગિ વેણું ઊપરે;	
અનિલ બ્યત્રતાથી રામ રામ ખ્વાવરો બને.	„ ૩૨

(કવિ ત્રિભુવન પ્રેમચંદ્રકર કૃત વિભાવરી સ્વપ્ન.)

ॐ स | नी पु धु | स री गु री | स नी धु री | सा सा ।
न मा . मि मा . म . क . पा ली नी

ॐ ग | पु धु नी | प प ग पु प प | ध ध ध नी प प | धु ध री ।
न मा . मि म दि ष म स्त क न . ट न वे द वि नो दि नी

ॐ सा गं सा | नी प धु | धु नि प ।
मो शी श्री मा लि नी मा लि श्री

ॐ स नि प ध नि पु | गु प ग प ध रि ।
प्र ण त ज न सौ मा ग्य ज न नी .

ॐ स नी प | म गु री गु | सा सा | ग | पु धु नी ।
म दि षा सु र म रि नी न मा . मि

ॐ ॐ . ग पु धु | ध नी प | पु म गु | पु प ।
श क व . क शु ला कु श पा ना

ॐ ॐ . सा री | प मु गु | रि सा नी धु | सा सा ।
श फि से . ना म मु र ना नी

ॐ पु मु गु | म गु री सा । गु पु धु | स नी धु रि ।
प क ज न य ना . व क न वे . नी

ૐ ગુ પુ ની | ધ પુ મ ગ રિ ગ | ગ સુ ની ધ | સુ. સુ. |
 પા લિં ત ગુ રુ ગુ હ પુ રા નિ

ૐ સુ સ સુ નિં ધં | સુ સ સુ ગ | પુ પ પુ પ પ | ધુ નિ પૂ. ઃ
 શ ક રા ધં શ ગે રા ની સ મ સ્ત દે વ સ્વ રુ વિ ની

ૐ ગુ પ ધુ સુ | રિં ગુ મ ગ સુ | સુ ની પ ધ | ગુ, પુ ધ રિ |
 ક ક ના લ કુ તા જ ન ની કા ત્યા ય ની ના રા ય ની

ૐ સં ની પૂ | મ ગુ રી ગુ | સુ. સુ |
 મ હિ પા સુ ર મ દિ ની

૩૨

(૧)

ખલિહારી તારા અંગની, ચળેલીંમા દીઠી નહીં,
 સખ્તાઈ તારા દીલની, એ વળૂંમા દીઠી નહીં,
 મન માહર એવું કણ, પુષ્પ પ્રહાર સહે નહીં,
 પણ દાવ! દિલ તારે ક્યા, એ તો જરા દીઠી નહીં

૧

એક દિન તે અલકાવલીમા, દીઠાંતી સુખની હખી,
 પણ ગુમ ચઢ ગઢ તે ગુમાની, ત્યારથી દીઠી ની,
 એ કંઈ જરા કર રોમ્ય કે, મારી ઉપર ચાને ગુમાન,
 એ રેહ અર્પ્યો તોય પણ, દિલદારને દીઠી નહીં

૨

ગુમાની નુખરાબાજ ગેરી, સુદરીએ મન દરે,
 પણ કામએ એ પાર સમ, તુજ સુંદરી દીઠી નહીં,
 એ વીર વિરહી જોણવા, તુજને જમત કંઈ કંઈ ભમ્યો,
 ગિરિવર સુદા કે કુંજ કુન્ડે, તોય એ દીઠી નહિ

૩

(દરિયેમ પંચદશી)

(૨.)

દિલ્લસરનાં દર્શન વિના, ખીલું મને ગમતું નથી,
પુતળી પડે નજદીકમાં, બેઠા વિના ગમતું નથી;
સુખચન્દ્ર ઓપે જગદણી, ઝરતું સુધા જ્યાંથી વહી,
તે સુખ ચકોર ગરીબને, ખીધા વિના ગમતું નથી ૧

કુદરતતણી જલિહારીમાં, કુ રમું રમીશો રમમાં,
પશુ હાપ ! બરછક ગંગા તને, છાટ્યા વિના ગમતું નથી,
છો માદશ નેણે શુન્હાઓ, નિલકોનો દરતરી
પશુ ખરત તુજ દરબારમાં, આગ્યા વિના ગમતું નથી ૨

જો એક દે સુખન મને, તો કફ કવિના કાકરી,
ખ્યારી તહારા શુધુના, આપન વિના ગમતું નથી,
મોધેરા તુજ સુખન થકી, મોધી કવિતા ગાહરી,
પશુ લેખણીને દુજ છબી, લેખ્યા વિના ગમતું નથી ૩

(દર્શનેગ્ધા. હરિગ્રેમ પચદશી.)

“ ગાઢ પેક બધક જો હવા ખસત ” એ ગમલની રાહ. તાલ ગઝલ માત્રા ૭

ૐ સ સ | રી સ ની પ ધ | સ રી સ રી પ પ | પ ધ મ ગુ સ રિ | સ્ રિ ગ રિ સ રી |
પ લિ હા રિ તા રી . આ ગ ની અ . બે . હી ખા દી . હી . . ન હી .

ૐ સ સ | રિ મ રિ મુ મુ | પુ. પ પુ પ પ | ધુ ધ ધ ધ ધ ધ | પ ધ મ પુ |
મ ન મા . હ રી એ પુ ક જું . . પુ અ પ્ર હા ર સ હે . ન હી

ૐ પ પ | ધ પ ધ મ મુ ગ મ | રિ ગ સ રી પુ | પ ધ મ ગુ સ રિ | સ્ રિ ગ સ રી |
પ પુ હા . . ય ત્હા રે . દિલ દ યા એ તો . જ સ દી . હી . . ન હી

ૐ નિ સ | રિ ગ ગ ગુ ગુ | રિ ગ સ રી મુ | મુ ગ રિ ગ સ રિ | રિ ગ સ રી |
મે તો . જ રા દી હી . ન હી મે તો જ શ . દી . હી . ન હી

३३'

जलसुत विलख भये, सुरत वीन जलसुत विलख भये!	(ध्रु०)
हिमसुता पति रिपु तन प्रकटे, खगपति चख न पये !	सुरत वीन० ?
सारंग सुता सारंग लीयो करपे, सारंग स्थिर भये.	" २
सारंग देख रीझ रहे सारंग, के रय राख रहे रे !*	" ३
सारंग सुत अंक कर लीनो, सारंग चित्र ठये.	" ४
सारंग देख चौके ओहो सारंग, के रय भाग गए रे.	" ५
माँत भयो प्रकटे कच्छपनदन, संतन सुख भये !	" ६
सुरदास कहै हरिप्रताप ब्रजवनिता सुख छहे.	" ७

(सरस्वति मन्द भाग ४)

राग भभाञ्ज. ताल त्रिताल. भावा १६.

ॐ ध प म ग | म म प ध | नि स० नि | प ध सं नि |
 नृ ल सु त वि ल ख ल ये . सु २ त ली न

ॐ मृ ध नि | सं नि सं सं | सं नि सं रि | सं नि धृ |
 हि म सु ता . प ति रि पु त न प्र क टे

१ कमल, राधाना नेत्र कमल, २ कृष्णमन्दनी-सुरत (मुग्ध लक्ष्मी) विना, ३ काम-
 देव, मदन ४ भगपति=गङ्गपति (कृष्ण). ५ यय्य=यय्य. जेटले के यय्य=आभ, भगपति
 ने गङ्ग तेने पामती नथी. ६ राधा. ७ वीरुड ८ हरिषु, * मन्दभालु हरिषु ते मन्दनो
 रय राणीने उषुं रक्षुं. ९ सारंग जेटले होवो, तेनो सुत जेटले कामल, तेनो अंक
 जेटले निखाल हाथमां कथे. १० सारंग=बाध तेनुं यिन हाथमां कथे. ११ ठये=विश्रु.
 १२ कच्छपनदन=सूर्य.

भावार्थ—कृष्णने विधेजे राधाजे वीरुड लक्ष्मी विनोद छन्दसे तयारे ते सांभलवा
 हरिषुपयौ अने मन्द रथीर यधने उभा. राधाजे मन्दसैन न वेसतां हाथेणीमा कामलवउ
 बाध यिओ. ते नोछ हरिषु नाहा. मन्दतुं हरिषु पणु जीन्धि अने रय बेछ नाहुं, तेथी
 मन्द पणु अस्त ययो तां सूर्य उओ. ने कृष्ण हसन पणु यथा.

ॐ म प म ग | म म प ध | नि ध नि प | ध रिं स' नि |
 म ग प ति म्. म न प ये . . सु र त श्री न

३४

मीरां भक्ति करे रे भक्तकी ! नाथ तुम जानत हो सब घटकी. (ध्रु०)
 राममंदिर मीरां दर्शन आवत, ताल बनावत चुटकी;

पायल घुघुरे रुमझुम बाजत, लाज संधालो घुंघटकी ! नाथ. १

ध्यान धरत मीरां धरणी धरनको, ने सेवा करत खटपटकी;

शाळिग्रामकुं तुलसी चढावत, भाल तिलक बीच टपकी ! नाथ. २

विखना पिआला राणाजीए भेज्या तो साधुसंगत मीरां अटकी;

चरणामृत करी पो गई मीरां, जेसी सीसी अमृतकी. नाथ. ३

सुरदोरपर चली एक धारा ने सीर गगरी पर मटकी;

बाह मीरां कहे मधु गोरधर नागर, एसी सुरत बनी नटकी. नाथ. ४

राग जीओरी. ताल होरी, मात्रा १४.

ॐ सा नी | पु नी नी | सा री गु | म पु मु गु | म मु री गु |
 भी रा भ उति ६ रे रे प्र ६ ट ही वा : य गु म

ॐ म पु प ध मु | ग री सा री | नि नी सा | स री |
 म्. न्. . त हो . स म ध ६ ही वा .

ॐ सा नी | पु नी नी | स सा सा सा | स स रि सा नी | सा री गु |
 भी रा रा भ भ हि र भी रा ६ र . स न आ व त

ॐ म पु प ध मु | ग री सा री | स नी सा | सा सा |
 ता . म . . म्. म्. . व त सु ट ही .

ૐ રી. મુ મુ | પ પુ પુ | મ મુ મુ મુ | મ પ ધ મુ મુ |
પા . મુ . લ . ધુ . ધ . ર . ર . મ . ધુ . મ . બા . . જ . ત

ૐ ગુ. ગુ ગુ | મ ધુ પુ પુ | મ મુ મુ મુ | ગ મુ રી મુ |
લા . જ . સ . બા . . લો . ધુ . ધ . ટ . હી . ના . . ય . ધુ . મ

ૐ મ પુ મ ધ મુ | મ રી સા રી | નિ ની સા | સ રી |
મ . ન . ત . હો . . સુ . મ . ધ . ટ . હી . હા .

૩૫.

(૧)

સંકટ સર્વ હરે, ભવપતિ.

(ધુ.)

અપરાધો અતિશય મહે' કાષા, અનુમદ પૂર્ણ કરે.	સંકટ સર્વ હરે ૧
અનેન્ય ભાવથી રાખુ' તમારો, આશ્રય એક ખરો.	" ૨
કર જોડી હું વિનવું કર હું, પ્રભુ તે ચિત્ત ધરો	" ૩
કરણા દિયી મુજ હૃદયે, પ્રેમલ ભક્તિ ભરો.	" ૪

(૨)

પૂર્ણ મનકામ કરે, કૃપાનિધિ.

(ધુ.)

અતિ દુર્ભમ દુસ્તર ભવપય આ, ભક્તને નથી અવરો.	પૂર્ણ મન ૧
પ્રભુ ચિંતન શુભ પદ વંદનાથી, મંદ મુજ અતિ મુખરો.	" ૨
સદય હૃદય કરણામય ચર્તિ, ચિત્તમાં નિત્ય કરે.	" ૩
દૌનવતસલ દૌનબન્ધુ ક્યાલા, દુર્ભેતિ સર્વ હરે.	" ૪

રાગ બિહારી, તાલ ત્રિતાલ. માત્રા ૧૧.

ૐ સં નિ પ મ | ગ મ પ મ | ગુ. રિ સ | ગ મ પ નિ : |
સં . ઠ . ટ . સ . વં . હ . રા . . જ . વ . પ . તિ

ૐ પ પ પ સ' | સા' સ' સ' | સ' સ' રિ'સા' | નિ ધ ની' |

પ પ રા . ધો અ તિ ત સ ય મે . હી . ધા

ૐ ગ મ ગ ગ | ગ મ પ નિ' | સ નિ ધ પ | ગ મ પ નિ' |

ગ મ ગ મ ઘ પૂ . ધું ક રો . . . ભ વ પ તિ

૩૬.

જે કરશે તે બરશે કોઈ શું કહેશે, બાવળ વાવીને આત્ર સ્વાદ કેમ ભેશે;

કેમુડે વાસ ન મળશે, નહિ કેતકી કદીએ ફળશે;

જે વાવે તેવું લણશે, કરણી સરખા ફળ દેશે.

બાવળ વાવીને.

કૌવય સંગતથી રંગત શુ રહેશે મન અડનથી ગંધ અખડન બેશે,

મધ મધપુડે જે વળશે, મધ આમ્ય હશે તો મળશે,

પથુ ચટકો તો નવ ટળશે, આ દેશે પરદેશે

બાવળ વાવીને

(દેશી નાટક સમાજ)

નાટ્ય ગીત, પ્રાસ મહાપીઆતિ એકતાલ માત્ર ૮

ૐ સા' | સ'સ'સા'સા'સસ' | સા' ની'નિ'નિ'ધ | પધપ ધપધ નિ'ધ | પધપમગરિ' |

જે કરશે તે બરશે કોઈ શું કહેશે

ૐ સ'નિ' | સ સ રી રી મુ | મુ પ પુ પ મ ગ | રિ'ગ રિ' પ ય ગ રિ'નિ' | સા' |

ખા . વળ વાળીને આત્ર સ્વાદ શુ . લે શે

યં . દ ન અ ડન થી ગ ધ અખડ ન રહે શે

ૐ નિ'સ | રિ'ગ રિ'ગ રિ'પ ય મ | રિ'ગ સા' . |

ક . મુ . ડે . વા . સ ન મળ શે

ન હિ કે . ત કિ ક દિ એ . ફળ શે

જે . વા . વે . તે . હુ . લણ શે

ૐ સં નિ | સં નિ સં નિ સં નિ | સં રિં સં નિ ઘ પ |

ક ર ધી . સં ર ખાં . ૫ ળ દે . શે . . .
આ . દે . શે . ૫ ર દે . શે . . .

ૐ સં નિ | સં નિ સં નિ સં નિ સં નિ |

કો . વ ય સં . ગ ત થી .

ૐ સં રિં રિં સં સં નિ નિ ઘ | પ ઘ પ ઘ પ ઘ નિ ઘ | પ ઘ પ મ ગ રિ |

રું . ગ ત થું . ર હે શે

“મધ મધપુટે જે વળશે,” “મધ ભાગ્ય-હશે તો મળશે” અને “પથુ ચટકો તો નવ ટળશે” એ લીટીઓ “કસુડે વાસ ન મળશે” એ રાહ પ્રમાણે ગાવી.

૩૭.

દિલ મ્હાર માને નહિ, મનહું હરે નહિ, કોને પૂછું હું વિશ્વતાતણ,
મ્હેં જોયું ફરી ફરી જોડી મળે નહિ, કોને નમું હું દિવ્ય તાવણ,
મનમાં પ્રિતી પ્રકટી આતી, પ્રભુ દેખવા તલસી રહી,
ઉરમાં અતર ઉછળી હતી, પ્રભુ પ્રેમમાં જ સમાઈ ગઈ
હિરણ્ય અમૂલ્ય ખરીદવા ઉમંગ ભરે જગમાં ભર્યો,
પથુ અંતરે સાતિ વળી નહિ, લગની કહીં લાગી નહીં,
છતી આત્મદષ્ટિ અધ બની વિપદાધિમાં શું કુખી મરું હું તાવણ.

(સ્વ રચિત.)

નાટકની રાહ તાલ દાદરો, અને તેવરો.

ૐ સાં સં | નીં સાં સં | નિસં રિં સં નિ ઘ | પ પ પુ પુ | પ ઘ નિ ઘ પુ |

દિ લ મ્હા રું આ ને . . ન હિ . મ ન હું ક રે . . ન હી .

ૐ મુ રિં ગ સા | રી પે ય ગ ય | રિં ગ સ સા | ૬.

કો ને : પું નું હું દિ . વ્ય તા . ત છ

ૐ સા નિં | સા રી રિ | રી ગ રિ ગુ | મુ પ્ પ્ નિ ધુ | પુ પ્ પુ |
 મે . ભે ધુ રી . રી ભે ડી . અ બે ન ડી

ૐ મુ રિ ગ સા | રી પ મ ગ મ | રિ ગ સ સા | ૬.
 ડે ને . ન મું હુ દિ . અ તા . ત છ

અઢીથી તેવરા
 તાલ સેવે.

ૐ સ સ | રિ મ રિ મુ મ મ | પુ પ્ પુ પ્ પ | મુ મ પુ પ્ પ | મ્ પ્ ધ મ ગ રિ |
 મ ન માં . પ્રિ તી પ્ર ઠ ડી અતી પ્ર ભુ દે અ વા ત લ સી . . ર ઢી .

ૐ સ નિં | સ રિ રિ રિ રિ રિ ગ | મુ પ્ પ્ ધ મ ગ | રિ ગ સ સ રિ ગ મ | રિ ગ સ સ સ |
 હુ ર મી . અં ત ર ઉ છ ની હ તી . પ્ર ભુ પ્રે . મ મા . જ રા મા . ધ મ ધ

ૐ નિ નિ | ની નિ ની નિ નિ | સા સં સાં સાં | ની ધ પ મ ગ ગ | મ પ ગ મુ |
 હિ ર ભે અ મુ ભ્ય અ રી ર વા ઉ / મ ગ ભ ર જ ગ માં . બ મ્પે

ૐ નિ નિં | ની નિ ની નિ ધ | પ ધ પ મ ગ રિ ગ | મ મ પ પ ધ મ ગ | રિ ગ રિ સા |
 પુ ભુ અ ત રે અ . હુ ર ન પ્ર . ટમા . લ અ ની કે હોં ભા . ગી . ન ઢી

ૐ સં સં | ની નિ સા સં | સં નિ રિં સં નિ ધ |
 છ તી આ ભ દ દિ અ . ધ ભુ નિ .

ૐ પ પ પુ પુ | પ ધ નિ ધ પુ | મુ રિ ગ સા | રી પ મ ગ મ | રિ ગ સ સ |
 વિ પ યા ધિ મા . . હું . હું બી . મ ર . હું . . તા . ત છ

આ પછી " મે ભોયુ ફરી ફરી " એટલું બોલી પછી " દિલ આર માને નહિ "
 એ ફરી બોલી ગાયન થઈ કરવું

૩૮.

અજળ ગજળ ઇસ વિરહ પ્રજળે, ઊર વિધ્યું જ્ઞાન ભક્તિરસ બાલે. અજળ, (ધ્રુવ)

ઈશિવિરહ પરવસ કરનારો, જ્ઞાની યોગી જ્ઞાનનો હરનારો;

જ્ઞાન સુખાન સહુ એ ગાળે, ગાળે.

અજળખં ૧

રસિક હૃદય ઇશિ વિરહે ધવાયુ, પ્રણયી હૃદય ફરતું રધવાયું;

મૂલે ભક્તિ, જ્ઞાનતરૂ ડાળે ડાળે.

અજળખં ૨

વિશ્વ વિશ્વાસો નિત્ય જોઈ અનુરાગે, જગતવિશ્વાસી ઊભો હસે દગ આગે;

અનુભવ શાંતિ પ્રસરી રહી વાળે વાળે.

અજળખં ૩

(૨૪ રચિત.)

નાટકની રાહ ઉપરથી. તાલ પળખી-ત્રિતાલ. મારા ૧૬.

ૐ ગ | ધ પુ ધ | ગ પ ગ પ | રિ ગ રિ ગ | ગ મુ ગ | રિ સા રિ | સ રિ ગ મ | ગુ | ગુ.
અ જ બ ગ જ . બ . ધ . સ . . . વિ ર હ પ્ર જ . . . યે .

ૐ સં | સં સાં સં | સાં ની | ધુ ધુ | ધુ નિ પ | ધ ની ધ | પ ધ પ મ | ગુ | ગુ.
હ . ર વિ ધ્યુ . જ્ઞાન . . . ભ ક્તિ ર સ જ્ઞા . . . લે .

ૐ ગ | ગ પુ પ | ધ નિ ધ નિ | ધુ ધુ | ધુ સં | સં ની ધ | ની ધુ | ધુ | ધુ.
ધ . સ વિ ર . હ . ધ ર . ધ સ ક ર ના . રા .

ૐ સં | સં સં સાં | સં નિ સં નિ | ધુ ધુ | ધ ની પ | પ ધ ધ નિ ધ | પ ધ પ મ | ગુ | ગુ.
શા . ની ચો ગ્રી . . . જ્ઞાન . . . મો . . . હ . ર ના . . . રા .

ૐ સં | સં સં સાં | સં નિ સં નિ | ધ નિ ધ નિ | ધુ નિ પ | ધ ધ નિ ધ | પ ધ પ મ | ગુ | ગુ.
શા . ન ય જ્ઞા . ન . સ . ક . . . એ . જ્ઞા . યે જ્ઞા . . . લે .

૩૯.

પ્રાત યયો યદુનદન જગો, અલખ હવે લખ થાઓ રી.	પ્રા૦
રગનિ ગધ દિન આવી ઉભો છે, વાટ જીવે પ્રણુ જગો રી.	પ્રા૦ ૧
હળવે હળવે તારા થાતા અસ્ત ! ઉગે છે બાનુ રી.	પ્રા૦ ૨
પ્રકટની ભક્તિ પ્રકટે બ્યારે, પ્રકટે સુદરના સાનુ રી.	પ્રા૦ ૩
યાદવ વંશતથા રવિ કેસે, દર્શન આ રવિ કરતો રી.	પ્રા૦ ૪
હૃદય કમળ કે કમળ જ વિકસે ? વિષ્ણુદાસ નહિ કળતો રી.	પ્રા૦ ૫

(સરસ્વતિચંદ્ર બા. ૩. પ. ૧૨)

રાગ ઝીંઝોરી, તાલ પંભળી વિલખલપની માત્રા ૧૬.

ૐ ૬ પ ધુ પ સ્તુ | ની નિ ધ ની | સ્તુ સ સ સ્તુ | નિસ્સિગ્ગિસ્સિ સ્સિસનિસનિધનિ |
 પ્રા • ત થ યો • ધ દુ ન • દ ન જી • • • ગો • • • • •

ૐ ૬ પ ધુ પ સ્તુ | ની નિ ધ ની | સ્તુ સ સ સ્તુ | નિ સ રિ ગ સ નિ ધ નિ |
 પ્રા • ત થ યો • ધ દુ ન • દ ન જી • • • ગો • • • • •

ૐ ૬ સ સ્તુ રિ રી | રિ ગ્ રિ સ્સી રિ રિ મ્ પ ધ્ મ્ પ | રિ ગ્ રિ પ્ મ્ ગ્ મુ રિ સ |
 અ લ ખ હ વે • • • • • લ ખ • • • • • થા • • • • • વો •

ૐ ત્રિ સ્ રિ ગ્ મ્ પ ધ્ મ્ ગ્ રિ સ ત્રિ ષ પ |
 રી • • • • •

ૐ સ સ | સ્તુ રી સ મુ | ગ્ મ્ પ્ મ્ ગ્ ગ ગ | ૬ મુ મુ મ | મ ગ રિ ગ્ રિ ની |
 ર જ ની • ગ ધ આ • • • • • દિ ન આ વી ઉ બો • • • • •

5 સા રી રિ | રિ મ સ રિ રિ રિ મ્પ ધ્મ્પ | રિ ગ્ રિ પ્ મ્ ગ્ મ્ રિ સ |
 ૫ા ૮ ૭૭ ૫ે . . . પ્ર ૭૭ . . . ૭૭ . . . ૭૭ .

નિં મ્ રિ મ્ રિ મ્ નિ મ્ નિ ધ ની |
 રી

૪૦

પ્રથુ ભક્તિ કરે દિન રંગી, જ્ઞાન ભક્તિ, પ્રેમે ચિત્ત ગંગી. પ્રથુ. (ધ્રુ)
 આખી (દોહરો) — એક દિવ્ય રસ જ્ઞાનરસ, દ્વિતીય ભક્તિરસ પ્રેમ,
 તૃતીય આભીરસ નાદરસ, પીઠે દિવ્ય હેમ. હા પ્રથુ૦
 (૨૫ સચિત)

“ કેાઝ દુધ દયો દિલ રંગી ” એસહ. તાન દીપચદી. આવા ૧૪.

ૐ નીં સા | રી | રી ગુ | મુ | પુ પુ | મુ | મુ રી | ગુ |
 પ્ર ૭૭ ૭૭ કિત કે રો દિલ ૨ . . ૭ી

ૐ સા સા | ની | ની ની | સા | સા સા | નિ ધ | સ નિ ધ પ | પુ |
 પ્ર ૭૭ ૭૭ કિત કે રો દિલ ૨ . . . ૭ી

ૐ સા સા | રી | ગ રિ ગુ | મુ | પુ ધુ | ગુ | મુ રી | ગુ |
 પ્ર ૭૭ ૭૭ કિત . કે રો દિલ ૨ . . ૭ી

ૐ સા સા | સા | નીં સા | રી | રી ગુ | રિ ગુ | મ મ પ ધ | મ ગ રિ |
 યા ન ૭૭ કિત પ્રે મે ચિત ૨ . . . ૭ી . .

ૐ સાં સ ની નિ નિ ની નિ નિ નિ
 એ કે દિ ૭૭ ૨ સ યા ન ૨ સ

ૐ પ પ ની ની નિ નિ નિ સં સં નિ ધ પ મ ગ રિ ગું
દિ તિ ય જ કિત ર સ પ્રે મ હાં

ૐ મ પ ધ ધ ધુ ધ ધ ધુ ધ ધ ધ પ ધ પ ધ નિ ધ પ |
તિ ય અ મી ર સ ના દ ર સ હાં

ૐ રી. | ગુ. | મ યુ. | પુ. પુ. | ગુ. | મુ. રી. | ગુ. |
પી. પુ. દિ. લ. કિ. હે. મ. હાં

(૧)

જે કોઈ પ્રેમી અંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના હરમાં ફરે,
સિંહણ કેરૂં દ્રવ્ય હોય તે, સિંહણ સુતને જરે;
કનકપાત્ર પામે સહુ ધાતુ, ફોડીને નીસરે. પ્રેમ રસ. ૧

સકરખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણ જ હરે;
ક્ષાર સિંધુનું માછલું જ્યમ, મીઠા જળમાં મરે. પ્રેમ રસ. ૨

સોમવેલી રસપાન શુદ્ધ જે, આછાજી હોય તે ફરે,
વગવંદ્યોને વમન કરાવે, વેદ વાણી ઉચરે. પ્રેમ રસ. ૩

હતમ વરતુ અધિકાર વિના મળે, તદર્પી અર્થ નવ સરે;
મત્સ્યભોગી બગમે મુક્તાકળ, દેખી અચ્ચુ ના બરે. પ્રેમ રસ. ૪

એમ કોઈ સધને પ્રેમ વિલુ પુરપોતમ પુંડ ન ફરે,
ક્યા પ્રિતમ શ્રી જોવરધનધર, પ્રેમ ભક્તિએ વરે. પ્રેમ રસ. ૫

(૨)

શું જાણે બ્યાકરણી, વસ્તુને શું જાણે બ્યાકરણી. (મુજ)
મુખ પર્યંત ભર્યું ધૂત તદર્પી, સ્વાદ ન જાણે બર્ણી. વસ્તુને શું જાણે.

સુંદર રીતે શાક વધાર્યું, એમ ન પામે બર્ણી;
અંતર માંહે આગ્રિ વસે પચુ, આનંદ પામે ન અર્ણી. વસ્તુને શું જાણે. ૧

નીજ નાભીમાં કસ્તૂરી પચુ, દર્પ ન પામે દરણી;
રોષે કહે ધન કાઢ્યું ધણું પચુ, ધનવંત કદાવે ન ધરણી. વસ્તુને શું જાણે. ૨

લોક પ્રચલિત રાહ. તાલ માતુલીમતિ એકતાલ માત્ર ૧

ૐ સુસસ | રિ મ મ મુ મ મ પ | ગ ગુ રી સ નિં નિં | મ રિ ગુ મ ગ રિ સ | સ સુ. : |
જે કો ધ્રે . શી એ ય અ વ. ત રે ગ્રે મ ર સ તે . ના હ ર માં . હ રે

ૐ મુ મ મ મુ ગ મ | પુ પ પુ પ પુ | ઘુ ઘ ઘ ઘ ઘ પ ઘ | મ પુ. પુ |
સિં હ થુ કે રે . હુ ધ હો પ તે સિં હ થુ સુ ત ને . જુ રે :

ૐ રિ મ મ મુ મ મુ | રિ મ મ મ મુ મ ગ | મ ધ ધુ પ મ પ | ગ ગુ રી મ નિં નિં |
ક ન હ પા ત્ર પા ખે . સ હુ ધા તુ . રો . ડી ને ની . સ રે ગ્રે મ ર સ

આ રાહમાં જ્યાં જ્યાં રિ ધ શુદ્ધ છે ત્યાં ત્યાં કોમલ લખને માવા વગાડવાથી કાલી.
ગડો અને જોમના રાગની મિશ્ર ધૂન થશે.

૪૨.

મન માયાના કરનારા રે, જરી જોને તપાસી વારી કાપા;
પુછી જોને પડિત પુરાણા રે, કોછના અમર છે લેખ લખાણા. (મન માયા. કુ.)
શામી છે કાપા આ માટીની માવા છે આ માટીના જેવ જનાવા;
રાણા તો સમજી અલગ થયા પણ, બાળક બીયાગ લપટાયા રે. જરી જોને, ૧
લાખોની પાંખો મધ છે પોંખાઈ જોજો મૂઝપર લોંછુ ઠરાવા;
કાળના કહોવાડામાંથી કોણુ અચ્ચુ બાધ, જલે હોય રંક મહારાયા રે, જરી જોને, ૨
સંધ્યાના રંમ જોવા રંમ સોનેરી જાણે વંધ્યાએ લાડ લડાવ્યા;
જોખત ને તન ધન તેવાં સમજવાં, હારે જાણે પાણીમાંના પડખપારે. જરી જોને, ૩

દેશી નાટકની પ્રસિદ્ધ રાહ. તાલ દદરો, માત્ર ૬.

ૐ ૬. સં સુ | ની. સુ રિ | સુ નિ ધ પ | મુ પ ધ નિ ધ | પુ. ગ ગ રિ |
મ ન મા યા . ના ક ર . ના રા . . . રે જ રી .
પુ છી જો ને ને પં ડી ત . પુ રા ણા . . . રે કો ધ ના

ૐ સુ સ રિ રિ પ | ગુ રિ સુ નિ | ની. સુ. : |
જો ને . ત . પા સિ તા રી કા મા
અ મ ર છે . હે . અ લ આ જા

ॐ रीं रीं रीं | रीं गुं रीं | सां सां सां | नीं घ प प घ |
 हा नीं छे हा वा आ आ दी नीं आ वा छे आ .

ॐ मृ म प मृ | गृ रि सा रि | नीं सां .
 भा दी . ना जे . ल ल ना वा .

ॐ मृ मृ मृ | प प पृ . निं नीं नीं घ | नीं घ स सां |
 शा थु तो स म छे आ ल ज थ या . प थ

ॐ नीं नि सं सं रिं | सां स निं घ प | मृ प घ निं घ |
 आ ज ह थी . आ स ल प . शा वा

४३

करंकर मेरे हाल पर अये करीम, तेरा नाम रहेमान, है और रहम. (ध्रु०)
 तुही दोनो आलम का मुलतान है, जहाँ लुपाया तेरी शान है. करंकर. ?
 फना होनेवाला है सब कारोबार, रहै नूर तेरा सदा आशकार. ॥

राग भावकौंस ताव दीपवदी भाजा १४.

ॐ गं | मृ | सां निं | सां || घृ निं | सां | मृ गं | मृ | मृ |
 ॥ २ ३२ भै २ हा ल ५२ ओ ह री .

ॐ गं | मृ | घृ निं | सां | सां निं | सां | मृ गं | मृ | मृ अथवा घृ | नीं स | नीं | नीं |
 ता रा ना म रहे आ न है आर र ही - है आर र ही -

ॐ गं | मृ | घृ निं | सां | सां निं | घृ | नीं स | सां | सां |
 तु ही हो नो आ ल हा सुवा ता न है -

ૐ સં સં સં સં | સં નિ ધ પ | ગ મ ધ નિ | ધ નિ મ ની : |
મ ત લ વ કે . દે . જો . ન ત મા . . રા

ૐ ગં ગં મુ | ધં ધં ની | સં સં સં | નિ સં સં |
અ પ ને રિ લ મે કુ રો વિ જા . રા

ૐ સં મ યં | ગ મં સં નિ ધં | મ ધ નિ સં | ની |
દે વ ત કુ . વે . . ના . . તે દે

૪૫

દાઘર દાદાર કાઠિર સત્તાર દાતાર આઠાકે ચાર,
ગફાર જન્ધાર અયે તોરો મુલકારોપે વારી વઢોદારી;
આલમપર સરદારી કાયમકો કિરતારી તાપરચારો.
પતિત તારે કાઠો રથ શરમ ધરમ રાણો,
વિનવિ તોરો હાં..... કરત મીલ નરનારી.

રાગ કેદાર, તાલ ત્રિતાલ અને દાદરો.

ૐ સ સ્ સ્ સમ | મ મ મ મુ | મિ પુ પ | ધ પ મ પ | મ ધ ધ નિ | સં રિ નિ સં | ધ નિ ધ પ |
દા વ ર દા દા . રકા દિ ર સતા ર દા તા . ર આઆઆઆ આ આ સાં . કે આ . ર

ૐ મ મુ ગ | મ પુ પ | ધ નિ ધ પ | મ ગ મ પ | ગ મ રિ સ : |
મ રકા ર નુબાર એ વો રી ગુલ કા રી પે વા રી બજ દારી

ૐ ધ નિ ધ પ | મિ ધ ધ પ | મ મ્ મ મ ગ | મિ પ પ પ | અઢિયો દાદરો તાલ લેવો,
આલમપરસર દારી કાયમ કીકિ ર તારી તાપર પારી

ૐ સ સ સ પ ગ મ | પ મ પુ મ પ | ધ ધ સ ધ ધ પ | મ પ ધ મ ગ મ | ધ નિ ધ પ મ પ |
પ તિ ત તા . રે લા . ખો ર બ સ ર મ ધુ ર મ રા . . ખો . . ખી ન તિ તો . રી

ૐ મ પ ધ નિ સં રિં | નિ સં ધ નિ ધ | પ મ ગ મ પ ગ | મ રી સ |
હા ર ત ખી . લ ન ર ના . રી .

૪૬

કરૂં પ્રભુને હું પ્રણામ, પૂરું પ્રેમ ધરી રે મન વાણી કરુંથી વિચરી કર (ધ્રુવ)
અમલ, અગોચર, ત્રિભુવન વ્યાપક, પ્રભુ છે અતરયામી,
તુજ યશ મહિમા શુદ્ધ ગાવાને, વાણી પામે વિરામ.

(હૃદય પ્રાર્થનામાળા)

રાગ છાયાનટ. ત્રિતાલ. માત્રા ૧૬

ૐ મ ગ | મ નિ ધ પ | રિ ગ મ પ | ગ મ સ રિ | સ પ રિ રિ |
ક રૂ પ્ર ભુ ને હું . પ્રણા . મ ધુ . હુ પ્રે મ

ૐ રિ ગ રિ ગ મ પ | મ ગ મ સ | પ ધ મ પ ગ મ | રિ સ : | ૬ |
ધ રી રે . . . મ ન વાણી ક રૂ . થી વિ અ રી

* ૐ સ મ ગ મ | પુ નિ સં | ગ મ રિં સં | સં રિ નિ સં ધ પ : |
અ અ લ અ જો ચ ર ત્રિ ભુ વ ન વ્યા . . . પ ક

ૐ નિ ધ પ ધ મ પ | રિ ગ મ પ | મ ગ મ સ | રી સુ : |
પ્ર ભુ છે . . . અ . ત ર આ . . . ખી

ૐ ગ મ ગ મ | પ નિ સ્તુ | સ્ત્રિ રિ રિ રિ સ્ત્રિ ધ્વ પ | સ્ત્રિ રિ રિ સ્ત્રિ ધ્વ પ |
 પુ જ પ શ મ હી ગા શુ . શુ . ગા . . . વા . . . ને .

ૐ રિ સિ નિ ધ્વ મ્પ | રિ ગ મ પ | રિ રિ રિ સિ નિ ધ્વ મ્પ | મ પ |
 વા . શી . . . પા . ગે . વી . રા . . . મ . . .

૪૭.

મહારા, કેસરબીના કથ હો ! સિધાવો શુ રણવાટઃ	મહારા (મુઠ)
આમ મુજે, ધરણી ધમધમે રાજા ઘેરા ઘેરે ચખનાદ,	
હુંદુભિ ખેલે મહારાજના હો ! સામતના વીરવાદ	મહારા કેસર. ૧
આંગણે રણધ્વજ રોપીઆ હો ! કુંજર ડાલે દાર,	
બદી જતોની ખિરદાવવી હો ! ગાળે ગદ મોઝાર	" ૨
પુર પડે, દેશ ફલતા હો ! ડમમતી મહોલાત,	
કીર્તિ કેરી કરમી રાજા એક અખડિત ભાત	" ૩
નાથ ! મહડો રણધોડલે રે, હું ઘેર રહી ગૂંથીયઃ	
અખતર વજૂની સાકળી હો ! ભર રણમા પાઠવીય,	" ૪
સંગ લેશો તો સાજ સળું હો ! ગાયે ધડે રણ મહોડ,	
અગુને માઘ્ય ખેલવાં, મહારે રણનીલાના કોડ	" ૫
આવતા ઝાલીશ ખાણુને હો ! દાલે વાળીય ધાવ,	
દાલ છુટે મહારા ઉરમાં, રાજા ! ઝીંપીય દુસ્મન દાવ	" ૬
એક વાટ રણવાસની રે, બીજી સિંહાસન વાટ,	
ત્રીજી વાટ શોણિતની સરિતે, હો ! ચરના રનાનનો ધાટ	" ૭
જય કલગીએ વળજે પ્રીતમ ! બીજથુ ફાગે ચીર,	
નહિં તો વીરને આગમ મળથુ, હો ! સુરગગાને તીર.	" ૮
રાજમુગટ ! રણરાજવી ! હો ! રણધેવા ! રણધોર !	
અધીરો ઘોડીલો ચનગને, નાથ ! વાધો રણે મહાવીર !	" ૯

કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ—વીરની વિદાય

રાગ માઠ તાલ ઘદયે, માત્રા ૬.

ૐ સ સ્તુ | રિ મ મ પ ધ પ | સ્તુ નિ ધુ મ | મ પ ગ રિ સ્ત્રિ રિ ગ | સ્તુ સઃ | ૬.
 મહારા કેસરબીના . કથ હો સીધા . વેશ . રણવાટ

ૐ મ મ મ મ મ મ મ | પ પ પ પ ધ ની નિ | પ પ પ ધ પ સ સં | સાં |
 આ બ ધુ ને ધ રણી ધ મ ધ મે . ગ જ ધે ગ ધો રે . જાં બ નાં ૬

ૐ સં સં નિ ધ ધ મ | પૂ પ પ ધ નિ ધિ | સં સં નિ ધ ધ ધ નિ | પૂ પ મ મ ગ |
 હું હ બિ બો લે મ્હા ગ જ નાં . હો . સા મ ત નાં . વી ર વા દ મ્હા રા .

ૐ રિ ગ ગ મ પુ | મ રિ ગ ગ સ ધ મ | મ પ ધ ગ રિ સ્ રિ ગ | સાં સ |
 કે સ ર બી નાં ૬ . . ય હો . સિ ધા . . વો જી . ગ જા વા ૮

૪૮

દયા સિધુ ત્હારે બારણે, પોઝાં છુ દીનમાળ, દૂપા સિધુ ત્હારે. (શ્રુ) ૧
 દિન હોગે વળી, સાઝ પડે રે, વેગે વીતી અથ કાળ,
 અવાની હું સમજું નહિ રે, કરો પ્રભુ પ્રતિપાળ દયા સિધુ. ૧
 શુ કરવાને જન્મ નિધો રે, તેનો કરૂ છુ વિચાર,
 કરવાનું તે કીધું નથી રે, છૂટી પડ્યો અવતાર દયા સિધુ ૨
 માત પિતા લાડી લાડી માણુ રે, નવ કરો કદી રીસ,
 ખતિત પાવન છો તમે, સદા સાચ કરો જગદીશ „ ૩
 ક્ષમા કરો પાપની પ્રભુ રે, કીધા જે આજ પર્વત,
 હવે ફરી ફરી નહી કંઈ રે, તારો મ્હને બમડત , ૪
 તારો તારો પ્રભુ તારો મ્હનેરે, તારો ત્રિભુવન નાથ;
 ભવસાગર માહી હુ બનું છુ, દૂપા કરી મ્હો હાથ „ ૫

(હૃદયર પ્રાર્થનામાળા.)

શરણ આઠ તાલ ગઝલ, આગ ૭

ૐ સ સ | રી મ પ ધ પ | સાં સં ધુ મ મ | મ પ ગ રિ સ્ રિ ગ | સાં સ સાં | ૬
 ૬ યા સિ ધુ ત્હારે . બા ર છે . પો.કા . રં છુ . દી ન બા જ હો

ૐ મ મ મ મ મ મ મ | પ પ પ પ ધ નિ ની |
 દી ન હો ગે વળી સા ઝ પ કે . . રે

ॐ प प प घ पे सं सं | सृ सृ सं सं |
पे गे वी ती . म् य . क . . . ण

ॐ नि रिं सं नि धु ध म् म् | पु प प घ नि ध |
म . म . नी . हुं स ग . न . छी . रे .

ॐ रीं सं नि ध प ध नि | पु प मु म ग |
क . रो . प्र . भु . . प्र . ति . पा . ण . हो . द . वा

ॐ री ग मु पु | म् प म् ग् रि ग् सृ धं म | म प ग रि स रि ग | सृ स ५ |
सि धु ता रे . म् छे . . पे . क . . रे . छु . दि . न . म् . ण .

४६

तोरा, दावर दादर बार साहा, (क्र०)
हुं भासिके धारा, भागका भाडीका, नादिर गुलही डालीका,
नादिर भाडीका, सोडे गुलशन धारा धारा तोरा. १
हुं भासिके धारा, आर्षो धारा, जनो धारा,
नादिर भरतर आसमानका तोरा धारा, दादरका, ससारका. धारा तोरा. २
(धुधाला नाटक.)

राम काही ताल प्रताप भाग १५

ॐ स निं | स रि रि रि गि ग् म् म् म् | पु. म | ग रि स निं |
तो रा दा व र दा द . . रे वा रे स दा स दा य तो रा

ॐ सं रि रि रि गि ग् म् म् म् | पु. म | प ध ध निं सी स
दा व र दा द . . रे वा रे स दा द्वां भासिके धारा :

ॐ ध ध स | नि ध पु | म निं नि ध ध निं | प ध पु |
भा ग का . भा . डी . का . ना . दि . र . गु . ल . मी . अ . ली . का

ॐ ग म् ग प | मु स निं | स् स् ग् ग् रि म | ग रि स निं |
ना दि र भा क्षी क्षी से शु ध, य न भा रा भा रा तो रा

ॐ स रि रि रि ग | ग् ग् म् म् म | पु. म | प घ् घ् नि स |
ध प र ध धा : र या र रा धा तु आ वि ष भा रा

ॐ रि ग रि ग | स रि निं स | घ निं निं स् स् रि रि | ग् स् नी घ प |
भा भा भा रा भा नो भा रा ना दि र भा र त र आ स भा न क्षी

ॐ म ग रि स | प स स् स | म प प् म | ग रि |
ता रा भा रा धा ध र क्षी सं सा र क्षी भा रा

५०

मेरी तुरबतपे आये फूलोंकी चादर चढ़ानेको,	मेरी० (ध्रु०)
मुझे जौंदा समझके आये है दूखा बनाने को.	
जरा ठण्डा, जरा दंभ लो, जरा दं मुझपे दो,	
अभि आये अभी करते लो फिर तुम जाने जानेको.	मेरी० १
तमाशा देखने मकूल में, आबो आजमानेको;	
ना किर् कहना के हमने आजमा देखा जमानेको.	" २
हकीकत जब खुले तुमपर, कीसोपे तुम् वो सहदा हो,	
दुखे: दिल आपका जब आप समझो दिल दुखानेको,	" ३
अदा दिलकश निगेह तिरछो, बचें दिल किस्में ये कहोये,	
कोई है जान लेने को, कोई है दिल दुखाने को.	" ४
जीगरको ताककर तोरों, नजरसे फिज कीया जलपी,	
क्यामत तक न भुलेंगे, तुमारे इम् निशानेको	" ५
तमन्ना है वो अकूतरकी, मेरे खाजा, मेरे शक्वीर,	
न मरते मरते छोड़ेंगे तुमारे आशकानेको	" ६

पह्लाडी रागनी धुन. तास दीपयदी, मात्रा १४.

ॐ सां । सां । सां नी । सां । सां नि । सं सं रिं । सां नी ।
 मे री घ २ न . पे आ . . ये
 अ शि आ . ये . अ . नि . . है

ॐ धु । धु पु । नि धु । पु मु । ग री । री सा । रि मा । ग री । सा । सा ।
 ते . लो . ही . आ . हर . . अ . दा . ते . डा .
 . लो . हि २ तु . न . . ने . न . . ने . डा .

ॐ मु । मु । मु । मु । मु री । रि मु । मु पु । प धु । धु पु ।
 म . अ . उ . दा . स . न . न . आ . . ये

ॐ नि धु । पु मु । ग री । री सा । रि सा । ग रि गु । सां । सां ।
 है . क . दा . . न . ना . . ते . . डा .

ॐ प । प धु । प ध सां । सां । सां सं । रिं । सं रिं गं रिं । सां । सां नी । नी ।
 न . रा . ते . . रे . . न . रा . . लो . . न . रा

ॐ धु । धु । धु पु । प ध नि । सं नि ध प । पु । गु पु ।
 इ . न . न . मे . आ . . ने . . . है . .

५१.

चतरंग.

चतरंगको गोवे रस रंगतमोः (ध्रु०)

और तोवर, कोमल देख भाल; तरतोवर,
 अतः कोमल सुरको न्यारो न्यारो सुर संगतसो.

चतरंग. १

ૐ નિ સ્ રિ નિ ધ પ | મ પ ઘ્ પ્ ઘ્ મ્ | ગ રી |
 ગી . . . ઠે . દે . ઘી . . . રે .

ૐ મ મ પ પ | નિ નિ સ્ | સ્ નિ ધ પ | મુ ગ રી |

ૐ મ મ્ મ્ મ્ મ્ મ્ | પ્ પ્ પ્ પ્ નિ નિ નિ નિ |
 પા કિ ટ ત ક ધુ મ કિ ટ ત ક ધુ મ કિ ટ

ૐ નિ સ્ નિ | સ્ નિ સ્ | નિ રિ નિ નિ સ્ |
 પિ સા પિ સા પિ સા પિ સા ક ઢ ધુ .

ૐ ધ્ ધ્ નિ પ્ પ્ પ્ પ્ | પ્ પ્ ધ્ ધ્ પ્ પ્ મ્ | ગ રિ |
 ક ઢ ધુ કિ ટ ત ક ધુ મ કિ ટ ગ રિ ગ ન ધા .

ધર

તમે સર્વથી મહાન, આપો રહુ નીતિ યાન,
 આશ્રય આધાર સત્ય, સર્જાયે તદ્દ્યારે

તમે (મુ.)

પ્રભુ સત્ય શુશ્રુભય, કરીયે અતિ વિનય
 અલ્પજ્ઞ જીવેની સ્થિતિ, મનમા વિચારે

તમે સર્વ ૧

અમે તો અસક્ત પ્રાણિ, વધુ શુ વર્ધાયે વાણી,
 ક્ષમા વિના નાથ નર્થી કંઠી, નિર્વાહ અમારો

તમે સર્વ. ૨

પાપ કર્મ પરહરો, વિદ્ય સર્વ જ્ઞા કરો,
 મંદ છે અમારી મતિ, પ્રભુ તો સુધારો

તમે સર્વ ૩

(ધરિર પ્રાર્થનાભાળા)

રામ, કાફી અને સિંધુરા કાનડાની મિશ્ર રાહ તાલ તેવરે માત્ર ૭

ૐ રિ મુ | પ્ ધ પ | સ નિ ધ | ધુ પ્ |
 ત મે સ ર્વ . ઘી . મ હા ન

ॐ रि मृ | पृ ध प | प म प नि ध प | म ध प म ग रि सः ।
 आ पो ३ हुं . नी . . . ती . सा . . . न . . .

ॐ रि ग रि | स नि ध प धं | सा रि | म ग रि स ।
 आ . श म . आ . . धा २ स . त्व .

ॐ री म | पृ ध प | प म ध प नि नि | ध प ध प म ग रि सः ।
 रा भी ये त . भा रा

ॐ रि मृ | पृ पृ | नि नी | धृ पृ ।
 प्र लु स त्व शु धु भ व

ॐ ध सां | री ग रि | नि सां | रि सं नि ध प ।
 क री ये आ . ति पी न . . . य .

ॐ ध सां | रि ग रि ग रि म ग रि | ध रि सं | स नि ध प ।
 अ ए श . . . श . . . वे नी . स्थि . ति .

ॐ नी ध प | गृ रि स | प स स नि ध प | म नि ध प म ग रि स ।
 ग न . आ वि . आ रा

पङ्क.

(सुवर्ग प्रयात.)

न क्षमि न पोषी न मन्दि न मायु, न आहोरा के छन्दिये के न सायुः
 नदिं शुद्ध के भीत के रक्त कृष्ण, अभिउत्थितानं तुं शुद्ध पुरुष.

(२५ सवित.)

राग सुभारी ताल जयताव भाना १०

ॐ प | सा॒ रि॒ स् नि॒ ध् प॒ प॒ म् प॒ ध् प॒ म् ग॒ रि॒ गी॒ ।
 न॒ ध्रु॒ मि॒ . . . न॒ धा॒ . . . धी॒ . . . न॒

ॐ नी॒ सा॒ रि॒ स् नि॒ स् रि॒ स् नि॒ ध् प॒ म् प॒ ।
 न॒ धी॒ न॒ धा॒ . . . ध्रु॒ . . . न॒

ॐ नी॒ सा॒ रि॒ म॒ ग॒ री॒ म॒ | नि॒ ध् प॒ ध् प॒ म् ग॒ रि॒ म॒ ।
 आ॒ म॒ स॒ के॒ . ध्रि॒ यो॒ . के॒ न॒ न्ना॒ . . . ध्रु॒ .

ॐ म॒ | पु॒ नि॒ ध् प॒ नी॒ सा॒ स॒ | म॒ ग॒ रि॒ स् रि॒ स् नि॒ स् रि॒ स् नि॒ ध् प॒ म् प॒ ।
 न॒ धी॒ ध्रु॒ . न॒ के॒ धी॒ त॒ के॒ . २॒ न॒ ध्रु॒ . . . ध्रु॒ . . . ध्रु॒

ॐ री॒ स् नि॒ स् रि॒ स् नि॒ ध् प॒ ध् प॒ म् ग॒ रि॒ ।
 ध्रु॒ . . . ध्रि॒ धा॒ . . . ध्रु॒ . . .

ॐ म् प॒ म् ग॒ रि॒ म् ग॒ रि॒ म् ध् नि॒ ध् प॒ म् ग॒ रि॒ म् ।
 ध्रु॒ . . . ध्रु॒ . . . ध्रु॒ . . . ध्रु॒ . . .

५४.

माद्र तुंद्र दीं तनन तन देरेना तनदेरेना तानदेरेना तदारेदानो; (ध्रु०)
 नादतुद्र दींवादीं तादीं तादीं दीं तनन नानाना नारे नारे नारे,
 नाद्र तुंद्र मौला ऐसे मुरशदको भीलादे याद तेरीको मुझे जाम पिलादे;
 प सां प, नि प धं धं, प गं मं प निं स गं मं, प नि स गं नं, रिं नि धं प गं रि स.

(प्रेसिडर भाषाणम्.)

राग भुलतानी. ताळ त्रिताल. माना १६.

ॐ निं स ग म | पु ध | म प म म | प नी स | स
ना द छ द ही त न न त न दे रे ना

ॐ रिं स नि | ध प म प | म ग म प | म ग रिं स :
त न दे रे ना त न दे रे ना त दा रे दा नी

ॐ ध प ग म | नी स ध | ध नि पु | ध मु प |
ना द छ द ही ता ही ता ही ता ही हा

ॐ ऽ प म | प सां स | स स निं स | म ग रिं स :
त न न ना ना ना ना रे ना रे ना रे

ॐ निं स ग म | प सां स | स रिं स नि | ध प ग प |
द द छ द मी ला ऐ से मु र ग द को मि

ॐ गु रिं स | री स रि | नि स ग म | पु ध म |
ला दे ग द ते रि को मु के जा म पि

ॐ ध ध म् प म ग | प सां प | नि प ध म | प ग म प |
ला दे

ॐ निं स ग म | पु नि स ग | रिं नि ध प | गु री स |

थप.

होरी.

(१)

श्रुतुराज वसंत ही आयो, निज नाथसें नेह बढायो. (ध्रु०)

तरुवर सर्व भये नवपल्लव, सुमन सुगंध बढायो;
 विकसे कमल बहु रंग रंगके, मुनिजन रंजन पायो, भ्रमर तहां जई लोभायो.
 अखोल लोक करतार अखंडित, सो मेरे मन भायो,
 और सकल जलफैन बुदबुद, क्षणभंगुर दरसायो, पीयासें भेम लगायो. ॥ २
 सकल साज पूजनकुं लोनो, अनइद घंट बजायो,
 ध्यान धूप सुविचार आरती, ज्ञानको दीप जरायो, अज्ञान अंधेर भगायो. ॥ ३
 शरणागत वत्सल प्रभुजीकुं, भावको भोग धरायो;
 जन छोटम श्रुति वचन बांचीके, जगकारन जस गायो, सदा सुख सेहेजे पायो. ॥ ४

(२)

कृष्ण कैसे होरी मचाई, (२)

अचरज लिखियोन जाई, असत सत कर दिखलाई. कृष्ण कैसे० (ध्रु०)
 एक समय श्रीकृष्ण देवकी, होरी खेलन मन आई;
 एकसें होरी मचे नही तबहुं. यातें करुं बहुताई, यह प्रभुने ठहराई. ॥ १
 पंच तत्त्वकी धातु बनाकर, अष्ट पिचकारी बनाई;
 चौद प्रबन रंग भीतर भरकर, नानारूप धराई, प्रकट भये कृष्ण कनारी. ॥ २
 पंच विषयकी गुलाल बनाकर, बीच ब्रह्मांड उढाई;
 जोस जोस नैन गुलाल पदीवो, सुष दुष सब बीसराई,
 मुझत कहू नहि अपनाई. ॥ ३
 वेद अंत अंजनकी शलाका, जोसनें नैनोमें पाई;
 ब्रह्मानंद तम तीसको नाशयो, सुख पढी अपनाई, होरी कहू बनी न बनाई. ॥ ४

(३)

खेलो मन ज्ञानको होरी, टरे जम फांसको दोरो. खेलोमन० (ध्रु०)

सच्चिद आनंद रूप तिहारो, गुरु पिचकारी छोरी;

सन्मुख होकर छे अपनेपर, द्वैत गुलाल गहोरी,

तजो मन रूपकी जोरी.

खेलो मन० १

अस्ति भाति प्रिय रूप तिहारो, ताहोमें चित्तकुं ठोरी;

वरणाश्रम अभिमान गारि है, बाहीकुं दूर तजोरी,

करो गुरु वाक्यकी चोरी.

खेलो मन० २

जोवकुं आत्मज्ञान देत है, फगवा एह गृहोरी,

जानहुं पंडित काष्ठ जगत सब, ब्रह्माग्रिण दखोरी;

तजो अभिमान बहोरी.

खेलोमन० ३

बीख सम जानौं छोड़ विषयकुं, सत संगत सु करोरी,

ऐसी होरी नरनारी जो खेलत, ताहीको धंय करोरी,

कहत जयकृष्ण बहोरी.

खेलो मन० ४

राग कौडी. ताल होरी-टीपयरी. मात्रा १४.

ॐ स नि | सा॒ | सा॒ रि रि | रि रि ग | मु म म | पु | पु | ग गु | मु |
क तु रा : ज य ह . . : त ही आ यो : . . :

ॐ प प | पु | पु मु | म नी | पु नि प | म गु | मु | मु | मु अथवा
नि ज ना ध से ने . ह . व दा . यो : . . :

ॐ स स | नी | सा॒ रि | स नी | धु म | पु | पु | ग मु | मु |
नि ज ना ध से ने . ह व दा यो : . . :

ॐ S | स री | री री | री | गु री | सा॒ | नि ध पु | ध सा॒ | री गु |
त रु व र सु वं म धे न . ध प . ह व

ૐ રિં રીં | સં સં | નિ સં નિ ધ | પુ. ધ | ની. | સં | સં. | સં |
 સુ મ ન સુ ગ . . . ધ વ સા યો : :

ૐ નિ નીં | નીં નીં | ધ ધુ | પુ પુ | ધ નીં | સં નીં ધ ધુ | પુ |
 વિ ક છે ક મ લ ષ હુ ર . ગ ર : ગ કે

ૐ નિ નીં | નીં નીં | સં. | સં સં | નીં. | નિ ધ નિ ધ | પ પુ | પુ મુ |
 સુ તિ જ ન ર જ ન પા યો . . અ મ ર ત હા

ૐ મ નીં | ધુ પુ | મ ગુ | મ ગ રિ |
 જ ર હો . મા : યો ર હુ

સૂચના—“કુણે કેસે હોરી અવાઈ” એ હોરી અને “એશે મન ગાનકી હોરી”
 એ બે હોરીની પ્રથમની કડીઓમાં આગાની રચના ઓછી વધતી છે તેથી કેટલી કડીઓની
 જ સરખામ આપવામાં આવે છે. બાકીની કડીઓની રચના આ હોરીની સાથે તફાવત મળતી
 છે એટલે તે પ્રમાણે જ ગવાશે.

(૨)

ૐ સ સં | રી રી | ગુ. | મુ. મ | પુ. | પુ. ગ | મ ગુ | મુ |
 કુ ણ કે સે હો રી મ વા ર મ વા રે

ૐ રિં ગુ | મુ પુ | ધ પુ | ગુ. ગ | રી. | સં. |
 કુ ણ કે સે હો . રી મ વા ર

ૐ સં નીં | સં રિં | સં નીં | ધુ. મ | પુ. | પુ. |
 અ વ ર. જ. હી હી યો ન જા ર.

ૐ પ | પ પુ | પુ મુ | મ નીં | ધ નિ પુ | મ ગુ | મુ |
 અ સ ત સ ત ક. ર દિ. : સ્વ ટા . ર

“પ્રથમય” એ આખી કડી “તરવા સર્વ” એ કડીની આશરે ગાવી અથવા વગાડવી

(३)

ॐ स सा । री री । गु । मु मु । पु । पु ।
ले लो म न शा न की हो री ,

ॐ प । पु । पु मु । य नी । धु प । म गु । य ।
ट रे ज म पा स की हो री

“सविद आनद” ओ आभी कडी “तवर सर्व” ओ कडीनी आरक गावी वगाडवी.

५६

(१)

किस कदरमें ओ करं यार वडाई तेरो,
अक्ल हैरां है मेरी, देख सफाई तेरी. किस कदरमें. (ध्रु०)

आफरीन कहोए मीयां तेरे ‘तसव्वर’ के तई,
जोसने ईस खूबीसैं तसवीर बनाई तेरो. किस कदरमें. १

कया करं कोससैं कहूं, कौन करेगा आसान,
सख्त मुक्केल हय मेरे हकमें जुदाई तेरी. ” २

ये जुदाई जो ना होती जहां बीच पैदा;
कया खुदा खालीभी रहेतोयी खुदाई तेरी. ” ३

रोजे मेहेश्वरमें खुदा पूछेंगा सक्तीसैं मुजेह;
तोमैं अये दोस्त दिलावंगा दुहाई तेरी. ” ४

(अय खुदा) या महम्मद, तेरा दर छोड कहां जाय गरीब;
बादशाहीसैं तो बहेचर है गदाई तेरी. ” ५

(२)

दीनानाय दयाल नटवर हाथ भारो मूकशो मां,
हाथ भारो मूकशो मां, हाथ भारो मूकशो मा. दीनानाय दयाल. (ध्रु०)

પેઢ (અ)

ન જોય પ્રીતિ રૂપ ગુણુ ધનને.

નજર લાગી ગઈ નજર પલક મેહિં, અવર ના ગમે પ્રેમી જનને. ન જોય (ધ્રુવ)

સરસ સરસ મણિ માણેક મુકી હંસ ચાહે નિરમળ મોતીને;

બળા મરે દીપકપર તોપણ, રવિ ન થાય પ્રિય પતંગ મનને. ન જોય

(શુભરાત્રી નાટક કંપની.)

રાગ માલકૌસ. ત્રિતાલ ગાત્રા ૧૬.

ૐ મ ગ મ સ | નિ સ ધ નિ | સ સ મ મ | મ મ મ ગ :

ન જો . ય પ્રી . તી . રૂ પ ગુણુ ધ ન ને .

ૐ ગ ગ મ મ | ધ ધ નિ નિ | મ સ સ સ | મ સ સ સ |

ન જ ર લા . ગી ગ ઈ ન જ ર પ લ ક મ હી
સ ર સ સ ર સ મ ણિ મા . ણે ક મ . કી .

ૐ સ સ સ સ | સ નિ ધ મ | ગ મ ધ નિ | ધ નિ સ ની |

અ વ ર ના . ગ ગે . પ્રે . મી . જ . ન ને
હ . સ ચા . હે નિ ર મ જ મો . તી . . ને

ૐ ગ ગુ મ | ધ નિ ધ ની | સ સ સ સ | નિ સ સ સ |

બળા મ ર . . દી પ ક પ ર તો . પ ણ

ૐ સ મ મ મ | મ સ નિ ધ | મ ધ નિ નિ | ધ નિ સ ની |

રવિ ન થો . ય પ્રિ ય પ ત . ગ મ . ન ને

પેઢ (વ)

હી મન જા ! જગ બધનું તોડી (ધ્રુવ)

રાક્ષસી માયા સ્વાસ્થી કરી, મોહક જળ વણેડી (હવે તો)

મોહક જળ વણેડી—હી મન જા ! (૧)

ૐ તત્સવ કેવળ નિર્ગુણ, દે નિજ રૂપ તું જોડી, (હવે તો)

દે નિજ રૂપ તું જોડી—હી મન જા ! (૨)

(શુભરાત્રી નાટક કં. કુંદમાળા)

राग पीळू, त्रिताळ मात्रा १६.

ॐ ण्ण नि नि । सा सु स म् प । गु रि स । रि सु नि सा ।
 ङ दी भ न ञ्ज न्ज जे . ञ्ज ध न तो . दी

ॐ ण्ण स ग म । प ष प स नि ष प । प ग म म । ग्म प्म रि स ।
 रा ह सी भा . . . यो . . . स्वार थी के . . . री .

ॐ नी स स । नि ष स नि ष नि ष प । य म प ध । नी सा ।
 भो ह क ञ्ज . . . ञ्ज व . छो . दी ह वे तो

ॐ गु रि स । नी ध प । प्म नि ध म । प्म प्म रि सु नि ।
 भो ह क ञ्ज ञ्ज व छो . दी ह जी . . . भ . न

५७ (क)

धीरान्ती काङ्क्षी

(१)

भरपुर भासे रे, अछानदी के भ अटके ।

अनुभव अन्वाणु रे आत्मा दृष्टि के भ अटके । (२६)

स्थावर ने जगम सखतयग, पशु पभी, जव, जत,

पोते हत्ता, पोते हत्ता, छट छट रुप अनत,

अभधु तो भागी रे, अमज ह्दो लागी लटके.

भरपुर १

लोक प्रचलित “ धीरान्ती काङ्क्षी ” की राख तान अतुल्यति अस्तास. मात्रा ४.

ॐ स स स स । स रि गु । म पु । म प म म । रि ग्म रि प म । ग्म ।
 भ र पु र . भा से रे . अछानदी के भ . अ ट के
 अनुभव अन्वा . वा णु रे . आत्मा दृष्टि के भ . अ ट के

ॐ ण्ण स स म । सा सा । नि नि नि ध । ध प प प । प प ध म । प ध नि नि । सा सा ।
 स्था व र ने ज ग म स ख र - य र - प शु प भी . ज व न त

ૐ ૧ સં સ્તુ | સ્તુ ની | નિ ધ પ ધ | ની સ્તુ | સં સ્તુ સં સં | સ્તુ નિ ધ | પ ધ નિ ધ |
 પો તે ક સા . પો તે . હ સા . ધ ટ ધ ટ ૩ ૫ ૫ ૫ ૫ . . ત

ૐ ૧ પ ધ મ ગ | મ રિ ગુ | મ પુ મ | મ પ મ ગ | રિ ગુ રિ પ મ | ગુ |
 મ મ પુ તો . બા ગી ૨ . બ લ બ લે . લા ગી લ ટ ૩

૫૮.

જીનું તો યયુ રે દેવળ જીનું તો યયુ, આરો હંસલો નહાનો ને દેવળ જીનું તો યયુ. (ધ્રુ)
 આ રે કાયા રે હસા, ડાકવાને લાગી રે, પડી ગયા દાત આહેલી રેખું તો રહું આરો હસલો. ૧
 તારે ને મારે હસા, પ્રીત ખંધાણી રે, હડી ગયો હસ પાજર પડી તો રહું. „ ૨
 પાછ મીરા કહે છે પ્રભુ, ગીરધરના ગુણ, પ્રેમનો ખાસો તમને પાકને પીયુ. „ ૩

લોકપ્રચલિત લજનની રાહ. તાલ માત્રાપીઞતિ એકતાલ માત્રા ૮. કુતલય.

ૐ ૬ સં માં સ્તુ સં | ની રિ સં નિ ધ ધુ | ધ નિ પ પુ સ્તુ સં | સં નિ ધ પ નિ ધ પ મ |
 જી નું તો ય યુ રે . દે . વ . ણ જી નું તો ય યુ . . . બા . રો .

*
 ૐ પુ ગ મ પ ધ નિ ધ | પ ધ પ મ ગ રિ રો | રિ ગ સ સ ધ ગ રિ સ્તુ : |
 હ સ લો . ના . નો . ને . દે . વ . ણ જી નું તો . ય યુ

ૐ ૬ પુ પુ પુ | ધ નિ સ રિ સં સ્તુ | સ્તુ . સં સં સ્તુ સં | નિ ધ પુ ધ નિ ની |
 આ રે શ યા . રે . હ સા . ડા લ વા ને લા . . ગી . રે

ૐ ની સં સ્તુ સં સ્તુ | નિ સં નિ સં ધ નિ ધ નિ |
 પ ડી ગ યા હ . . ત આ હે લી .

ૐ ધ નિ ધ પુ સ્તુ સં | સં નિ ધ પ નિ ધ પ મ |
 રે ખુ તો રે યુ . . . બા . રો .

૫૬.

(૧)

હંસા રે રાજા ચે પિંજરા નહિ તેરા, તુંતો સમજ સમજ મન મેરા રે. હંસાં (ધ્રુ) ૦
 ના ઘર તેરા, ના ઘર મેરા રે, ચીઢીયાં રૈન વસેરા રે. ॥
 જુન જુન મોટીયાં, મહેલ બનાયા, મૂરસ કહે ઘર મેરા રે. ॥
 જીસ દિન હંસા, કોઈ નહિ તેરા રે, જંગલ રણ વસેરા રે. ॥

આશાગોડીની કહેવાતી પ્રચલિત રાહ. તાલ દીપચંદી માત્રા ૧૪.

ૐ સાં | ગ મુ | પુ ધુ | ધુ પ | નિ ધ પ મ | ગ રી | રી સ સ | ગ રિ ગ | સાં | સાં . |
 હં સા રે રાજા . . એ . પીજ રા . . ન હી તે . . રા .

ૐ સાં સાં | સં ની | સાં સાં | નિ સાં | ધ નિ ધ નિ | પ નિ ધ | પુ મુ | ગુ મુ | પુ ધુ | ધુ પ |
 હું તો સ મ જ સ મ જ મ . ન . એ રા . રે હ સા રે રાજા . .

ૐ પુ પ પ | પ ધ સં | સાં સાં . | રી રિ સં | સં રિ ગં રિ | સં નિ ધ પ | પુ . |
 ના પ રે તે . . રા . ના પ રે એ . . રા . .

ૐ સં સં સાં | નિ રિ સં | ધ નિ ધ નિ | પ નિ ધ | પુ . |
 મી ડી યાં રે . . ન . જ . સે રા . રે

(૨)

હવે હંસ કર જૂઠાં દૂધ પાણી, નિજરૂપ જરાબર જાણી. હવે હંસ. (ધ્રુ) ૦
 થાંચ કનકની, પાંખ કનકની, મધુર મનોહર વાણી,
 ઉત્તમવર્ણ વિશેષ વખાણું, પ્રાણ સરસ છે પ્રાણી. હવે હંસ. ૧
 બક સારસનો સગ તણ દે, અંતરમાં બપ આણી,
 હસમ જન્મ જાતને કરમાં, ધર્મ તણ ધૂળધાણી. ૨

શોધો ચાર અરાલ કહે શુ, તંતુ કમલના તાણી,

પરમેશ્વરનો ધાડ ધણો છે, તે જાતે લે જાણી

,, ૩

માન-સરોવરમા જન્મ્યો છે, ઉત્તમ કર્મ કમાણી,

કેશવ પ્રભુમુકતાદેલ ચણ્ણતા, મોજ ધણી ધણી માણી.

,, ૪

૬૦.

પદારે પોપટ રાગ રામના, સતી સિતાજી પદાવે,

પાસે રે જાણી પોપટ પાંજર, મુખે રામ જાણાવે.

પદારે૦ (ધ્રુ૦)

પોપટ તારે કારણે લીલા વાસ વદાવુ, તેનું રે ધણુ પોપટ પાંજર,

હીરા રત્નથી જડાવુ.

પદારે૦ ૧

પોપટ તારે કારણે, શી શી રસોઈ કરાવુ,

સાકરના કરી ચૂરમા, ઉપર ધી પીરમાવુ

,, ૨

પાખ પીળાને ખગ પાકુરા, કાટે કાઢ્યો કઢિા,

નરસૈયાના સ્વામીને બળે, રાગ તાણી રૂપાગા

,, ૩

પ્રભાતમા જોનાતી પ્રજ્ઞાલિયાંની ખાસ રાહ, તાવ દીપચદી, માત્રા ૧૪

*

ૐ સં સં | નિ સં ધ નિ | પૂ ધ મ પ | ગ મ ગ મ પ | પુ. | ગ મ રિ સ્ રિ સં | સં |
પ દો રે . પો . પ . ટ . રા . જ . . . રા . . . મ ના

ૐ ધ ધ ધ નિ | પુ નિ | ધ પુ મ | ગુ મ | પુ |
સુ તિ સી . તા . જી . પ દો . વે

ૐ સ મ | ગુ મુ | પ પુ | ની સં સં | સં | રી સં | સં |
પા સે રે જ ધા ની પો પ ટ . પા જ રે

ૐ ધ નિ ધ નિ | પુ નિ | પુ પુ | ગ મુ | પુ ધ રિ |
મુ . ખે . રા . મ જ પા . વે . .

ॐ सं संतु | नि सं ध नि | पृ ध म प | ग म गृ म् प | पु ।
 ५ ६। ३ . ५ . ५ . ८ . ३ . ५ . . .

ॐ पु प प | प धु | नि संतु | संतु | सं सं सं | नु सं ।
 ५ ५ ८ ता . ३ . . ५ . २ ६ .

ॐ ध नि ध नि | प नी | ध पु म | गृ म | पु ।
 ६ . ६ . ५ . ६ . ५ . ६ . ५

ॐ सं संतु | नि सं ध नि | पृ ध म प | ग म गृ म् प | पु । ग म रि स | संतु ।
 ६ ६ ३ . ५ . ५ . ५ . ५ . ५ . ८ . ५ . . ५ ६

ॐ ध नि ध नि | प नी | ध पु म | गृ म | पु ।
 ६ . ६ . ३ ५ ६ ५ . ५ . ६ . ५

३१.

तज दीनो मान काया कैसे रोई, तजदीनो मान. (ध्रु०)

मान तजे काया क्युं रोई, छोड़ चले निरमोही राम;

मैं जानुं मेरे संग चलेगो, इस कारन काया मलबल धोई. तजदीनो० १

बंचे नीचे मंदिर छोड़े, गाय मेंस और घोरो;

घर छोड़े घरनार सलखनी, और छोड़ी को पुतरनकी जोड़ी राम; तज० २

चार जने मील केके चाले, बीना घाट घर छोड़ी;

जाय उतारे नदी किनारे, फूंक दीयो जैसी फागनकी होली राम; तज० ३

माता रोवे जनम जनम और बहेन रुवे बारमासा राम;
 घरकी तीरीयां दस दोन रोवे, फिर दुंदे दुसरा घरवासा; तज० ४
 प्रान तजे काया क्युं रोई, छोट चले निरमोही राम;
 कहत कवीरा सुनभाई साधु, जोने जोढी उसने एक पलमें तो तोढी राम; ५

भजननी चालु राह. ताल मानुषी जाति एकताल. मात्रा ९

ॐ ५ ग गुरि सा। सा स स पु। पु प ध पु। मु गै रि स रि।
 + त ज दि मो प्रा . न का या कै . से तो इ . . .

ॐ नी नि नि नी। सा मा गुरि। मु म प ग रि स। सा सा सा स।
 प्रा न त जे का या क्यु रो इ छोट च ले नि र मो ही रा म

ॐ ग ग ग गुरि। ग ग ग ग रि। सा स स रि स ग रि। सा सा सा स।
 प्रा न त जे का या क्यु रो इ छोट च ले . नि र मो ही रा म

ॐ मु मु मु म म। पु प ध नी सा। सा।
 म जा तु मे रे स ग ध ले गी

ॐ स सा सा। सा सा। स नि ध। नी प पु धु प। मु ग रि स रि।
 इ स का न का पा . म ल म ल धी इ . .

६२

राग कल्याण, सरगम ताल त्रिताल, मात्रा १५.

ॐ सा स रि। ग ग रि। ग म प ध। प म ग रि। सा।

ॐ नि धु नि धु प मं । गृ री धु नी री सा ।

ॐ स रि ग मं । प मं ग रि । सा सा धु नि ध ।

ॐ प मं गु री ग ग ग रि ग ग ग रि ग ग मं मं

ॐ प प ध ध नि नि सा रि गु रि नि ध प मं ।

ॐ गृ री धु नी री सा स रि ग मं प मं ग रि ।

६३

भजन परमात्मकों करले रे,
आदि अनादिको मनसे सुमरले रे, भजन० (ध्रु०)
ब्रह्मको भूल करके, भ्रममें भूल रहत,
ईश जगदीशको ध्यान धरे पाप गरे, ॥ ?

(प्रो० मौढ्यावत.)

राग कल्याण. ताल त्रिताल, मात्रा १५.

ॐ स रि ग रि स सा रि प गु ग रि स सः ।

भ ज न प र सा त मा का क र ले रे

ॐ स धं स रि प रि ग मं नि ध मं प ग रि स सः ।

भा . दि त ना . दि को म न से छ म र ले रे

ॐ ग ग प ध् प स स स स नि रि नि स नि ध मं पः ।

म द्ध को मु ल क र के भ्र म में मु ल र ह त

ॐ गुरुं रिं गं | रिं सं नि सं | ध नि ध रिं | प प ग रि |

६ गं ज ग दि स को ध्या न ध रे पा प ग रे

६४.

प्रभु मेरो ध्यान लाग्यो चरनपर, मनकोहै साक्षी तुं सुजान. प्रभु मेरो. (ध्रु०)

मेरी मंदमति शुद्ध होवे तुमसे दीनरस दीनके दयाळ,

सपकार मोंपें करो रहे तेरे सदा चरणको खयाळ.

प्रभु मेरो० १

सकळ जगत पालन करत जीवजंतु जान,

परम इष्ट ब्रह्मको अस्तुति गुण गायन.

प्रभु० २

श्री० मौलायक्ष.

राग कल्पाण. ताळ त्रिताल. मात्रा १६

ॐ ध ध नि स रि | ग री नि नि रि नि रि | ग रि स :

प्र . भु मे रो ध्या न ला ग्यो च र न प र

ॐ ध ध नि स रि | प र्म ग रि | ग र्म प रि | ग र्मि स नि स :

प्र . भु मे रो म न को है सा क्षी तु तु जा . न . .

ॐ ध ध नि स रि | ग र्म प र्म नि स नि | नि स नि स रि रि रि स :

प्र . भु मे रो मे री म द म ति शु . ब हो वे तु म से

ॐ ध नि प र्म | प र्म नि धु :

री न र क्ष री न के द याळ

ॐ ग र्मि स नि ध नि प र्म | ग र्मि स नि ध नि प र्म | ग रि स नि ध नि स रि :

उ प का र मों पें क रो रु हे ते रे स दा च र न को खया ल प्र . भु मे रो

ॐ स् रि ग् रि ग् म् ग् म् | प् ष् प् म् ग् म् प् म् | ग रि स ध | ध निं स रि :
 स क ल ज म त पाल न क र त जी व जं तु जा न प्र मु मे ते

ॐ नि ध् नि प ष् म् | प् म् प् ग् म् प् म् | ग रि स |
 प र म र ट म् क की भ स्तु ति शु न गा य न

इप.

वदन हे शारद्य, नमन कई विधि सहित,
 आप अथक्ष विभक्ष भुमतिने उदयमक्ष सद्य हरण्य कर. ' वदन० (पु०)
 वसन सितोत्तम सुधवक्ष कम्बे तु सोमती न्मभाता;
 रसिक भधुर स्वरतर्धो वीष्ठा सुवादन करती. वदन० १

(स्वरयित.)

राग काशी. ताल निताल, मात्रा १६.

ॐ स रि रि ग् ग् सा रि | प् ध | प ध म प | प स नि नि | ध पु म |
 व द न हे शा र ध न म न क ई वि धि भ क्षि त आप

ॐ म प प स | नि स म प | म ग् म | ग रि स रि | नि धु प | म ग रि स |
 म य ल वि म ल सु म ति ने क इ म भ ल म द क र धु क र

ॐ स रि रि ग् ग् सा रि | म प प नि | स र्ग स नि |
 व द न हे शा र व स न सि तो त म

ॐ स रिं स नि | ध प मु | री म | म प सा | ध प मु | नी |
 सु ध प ल क म ले तु शे भ ती न्म ग भा ता

ॐ स रि म प | प स नि ध | प म भु | प | नि धु प | म ग रि स |
 र सि क म धु र स्वर तर्धो वीष्ठा सुवादन न क र ती

६६.

सा समज रख उस तुं रबकी, री न्याज कर अपने दिलसे,
नी नाम ले उस साहबका, ध ध्यान भर उस तुं रबका;
प पंच तनको खुश पहेचानले, म माया तुं छोडदे जगकी,
ग ग्यान तुझे मौलाने दिया है. (श्री० मौलावत.)

राग काफ़ी, ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ सा. रि. | स नि ध प | म गं मु | गं रि ग स : |
सा स म ज र ख ड स तु र ब की .

ॐ री. रि. रि गं रि गं | म म पु | ध प ध प : |
री न्या . ज क र भ प ने दि ल से .

ॐ नी. नि. नि ध धु | नि ध स नि | ध ध पु : |
नी ना . म ले ड स सा . ड व का

ॐ धू. ध. ध ध ध ध | ध प ध म | प म पु : |
ध ध्या . म ध र ड स तु . र ब का

ॐ पु. ध. प म गं म | रि ग रि म | गं रि सा : |
प प ध त न की खु . व प हे सा न ले

ॐ मु. म. म गं रि गं | म म प म | प म पु : |
म मा . या तु . छो ड दे . ज ग की

ॐ गु. ग. ग गं रि गं | म म प म | पु ध प : |
ग ग्या . न तु जे मौ ला ने दि या है .

६७.

रामको आधार सितारामको आधार रे, (ध्रु०)
मेरी मेरी करत फिरत सकल जग असारो रे;
रामको नाम भजत नाही द्वंद्वको पसारो रे. रामको० १

राग शङ्खी छंदः ताळ छन्दो भाषा ५

ॐ सा स गु म | रि ग रि ग म पु | गु रि सा स | री ग ग म पु | मु ग म ग म |
रा म को आ धा • र सि ता रा म को आ धा र रे • रा म को आ

ॐ नी नि नी नि | सा स रिस रिस | ध स नि ध पु म | गु म प ध नि स |
रा म को आ धा र सि ता • रा • म को आ धा र रे • •

ॐ मु ग म ग म | रि ग रि ग म पु | गु रि सा स | री ग ग म पु |
रा म को आ धा र सि ता रा म को आ धा र रे • •

ॐ मु म पु ध | नि नि नि स स स | नि नि नि स स रि | स नि ध पु |
मे री मे री क र त फि र त स क ल ज ग भ सा • रे रे

ॐ नि नि ध नि प ध | नि स नि स नि स |
रा म को ना • म भ ज त ना ही

ॐ नि ध नि ध पु म | गु म प ध नि स रि स |
द्व • • द्व को प सा रो रे • • • •

गोपाल मेरी करुना क्यों नहि आवें. (ध्रु०)

हम पतितनको पतित उद्धारक प्रभु, तुमको दया नहि आवे.

राग काशी भीषु छहरो. तास त्रितास. मात्रा १६. विलम्बलय.

ॐ पुं धं सा॒ रि गुं गु॒ स री॒ स् निं धं पं॑ पुं धं सा॒ रि रि पं॑ म गु॒ रीः ।
गो॒ पा॒ ल मे॒ री • क र॒ ना • • • • • क्युं • न ही • आ • वे

ॐ ऽ निं रि री॒ ग रि॒ गं गु॒ स ग रि॒ स् निं धं पं॑ पुं धं सा॒ रि मु॑ ।
रा॒ मा मे॒ री • • • • • क र॒ ना • • • • • क्युं • न ही

ॐ गुं री॒ धुं नीं॑ री॒ गु मु॑ गु॒ स रि॒ स् निं धं पं॑ ।
आ॒ वे गो॒ पा॒ ल मे॒ री क र॒ ना • • • • •

ॐ ऽ धं सा॒ रि पुं गुं री॒ धुं नीं॑ री॒ गु मु॑ ऽ पं पुं धं सा॒ ।
क्युं • न ही आ॒ वे गो॒ पा॒ ल मे॒ री ह म प ती

ॐ री॒ गु री॒ री निं॑ नी री॒ रि ग रि॒ म् ग रि॒ ग् नी सा॒ ऽ रि री॒ रि गु॑ ।
तु न को • प॒ ति त ड था • • • • • र न ह म प ती

ॐ मुं मु॒ पु मु॒ गु मु॒ गु प म ग म गुं री॑ ।
तु न को प॒ ति त ड आ • • • • • र न

ॐ गुं री॒ स् निं धं पं॑ पुं धं सा॒ रि मु॑ गुं री॑ ।
तु म को • • • • • द या न ही आ॒ वे

ना दिर दिर दीं तनन देरेन। तटारे दानी, नादेरे देरे तनदेरे तोम् तटारे दानी।
दिर दिर दिर नान तन तदीयेरे नीतारे, दीतो दीतो तान् तदेदानी,

राग पीछु. ताळ त्रिवाल. मात्रा १६.

ॐ स ग रि ग | ग रि स रि | नि स स रि | स नि ष प |
ना दिर दिर दीं • त न न दे रे ना त टा रे दानी

ॐ म ध प स | नि ष प स | नि सा ग | रि स स रि |
ना दे रे रे रे त न दे रे तो त टा रे दानी

ॐ स स स ग | ग ग ग रि | ग म प म | ग री स |
दिर दिर दिर ता • म त न त दी य रे नी ता रे

ॐ गु गु | री सा | नि सा रि | स नि ष प : |
दीं तो दीं तो सा • न त दे दानी

७०

साधे सुरसाधे सुषसुर लोक देत. साधे० (ध्रु०)
औढव यदि राग संगीतमत प्रमान, सरिग, धधस
धपगरिस, ललट, पुलट, सुरनकी. साधे० १

राग भूप. ताळ सुलफाकता. मात्रा १०.

ॐ गु गु | ध प | गु री | ग प ध स | प ध | प रि ग रि |
सा धे, सुर सा धे सु ष सुर लो क दे : त

ॐ गु प ध | प स | स सा स | धु स रि | ग रि | स धु प |

ओ ढ प यु हा • रा ग स मो त - म त - प्र मा न

ॐ सरि ग प धि स | धपि ग रि सा स धि प | धपि ग | प ग रि स रि |

उ ल ट डु ल ट सु र न की •

७९.

परब्रह्म परसोत्तम प्राणेश्वर जगत् गुरु, जगजीवन, जगत्तारन; परब्रह्म (ध्रु०)
मुरलीधर, बनमाली, दामोदर, गिरिधर, गोधर धरणीधर, नन्द नन्दन. १

राग भूप. ताल चौताल. मात्रा १२

ॐ गु ग ग | ग ग ध प | ग रि ग प | धि स धु | प प ग ग | रि स स स |

पे र म • स प र सो • स म प्रा • ने ध र ज ग त गु • य

ॐ ग प धि स | स स ध प | ग रि स रि |

ज ग जी • ब न ज ग ता • र न

ॐ ग प धि स | स स स स | रि सा | धु सा | स स ग रि | स धु प |

सु र ली • ध र ब न मा ली दा मो द र गि रि • ध र

ॐ गु प प | प ध प धि स सा स | स ध प प | ग ग ध प | ग रि स रि |

गो ध र ध र णी • ध र न • • • द न • • • न

७२.

दानि नादिरदिर दीं तन तना, तान देरे ना तदारे दानि; दानि० (ध्रु०)
 यल्लुम यल्लुम यल्लुम काळकि दीं तननन देरेना तदारेदानि तारे तदारे,
 अष्टाकुभी गुनदे जान जगमें जूरी विया विया किन दारे नुताबमें जुरो. १

राग निदाग, तिष्ठाना. त्रिताळ मात्रा १६.

ॐ ध नि | ग म् म् ग् ग् प | पि नि ध स | नी | प् ध् म् प् ध नि |
 दा नि ना दि र दि र दीं . त न त ना . . . दा नि

ॐ ग म् म् ग् ग् प | पि नि ध स | नी | नि म रि ग |
 ना दि र दि र दीं . त न त ना . ता . न

ॐ म ध प म | ग रि स नि | नि नि स स | ग रि म ग |
 दे रे ना त दा रे दा नि य ल लु म य ल लु म

ॐ प म् प् ध् म् प् | ग म ग रि | नि ध नि | सं रि सं नि |
 य ल लु . . . ला . ल लि दी . त त न न न

ॐ ध प म् प | ग म रि ग | ग् म् प् ध् प म | ग रि : |
 दे रे ना त दा रे दा नि ता . . . रे त दा र

ॐ ध नि | प पु प | सा सं सं | रि सं नी | नि नी नि | ध नि रि सं | नी |
 दा नि अ ष्ठा कु मी गु न रे . जा न ज ग मे . जू . रे

ॐ म ग रि ग | ग् म् प् ध् म ग | सा गु | म पु प | नी सं गं | सं नि |
 वि या . वि या . . . कि न दा रे नु ता ब मे जू . रे .

७३.

नादिरदिर दानी तदानी तौम् तननतोम् तौम् तननननन देरेना देरेनादीं,
तदीं तान देरे तदारे तद्रेदानी.

नादिर दिर तनननन तुं दिर दिर दिर दिर दिर दानी.

नादिर दिर दिर धेतेळाना दींतनननदीं, दींतन नननन तदारे तद्रेदानी,

तघ्हां थिड नकीतिरि किटतक्, तघ्हां तक घा,

तघ्हांतक घा, तघ्हांतक घा, तदारे दानी.

(प्रो० फैजमहंमद.)

राग बिहाग, ताल त्रिताल, मात्रा १६.

ॐ * स म ग प | प ध प प | सा नि | ध नि पु |
नादिरदिरदा नी त दानी तौ ता न न तौ

ॐ पु ग म | ग रि ग ग | प ध ग म | ग रि सा : |
तौ त न न न न न दे रे ना दे रे ना दी

ॐ रि सा प | प रि नि स | म गु म | ग रि नि स |
त दी ता न दे रे त दारे त द्रे दानी

ॐ प नि नि रि | सं नि ध प | म म ग रि | स रि नि स | *
नादिरदिर त न न न न छुदिरदिरदिरदिरदिरदा नि

ॐ प प नि नि | सं सं सं सं | नी सं सं | सं सं गुं |
नादिरदिरदिर धे ते ला ना दी त न न न दी

ॐ मुं ग रि | स नि ध प | म गु म | ग रि नि स |
सौ त न न न न त दारे त द्रे दानी

ॐ सं गुं मे | गं पं मं गं | सं गुं रिं | सतुं प प | प
त पदां धिद नग तिर किट तव त पदां तव धा त पदां :

ॐ रिं सतुं | प पु ध | गु म | ग रि निं स |
तक धा त पदा तव धा त द्वा रे दा नी

७४

राग खमाच, सरगम. त्रिताल मात्रा १६.

ॐ ग ग स ग | म प ग म | नि धु म | प धु म | गु ध | ध नि सतुं | स नि ध प | म गु स |

ॐ ग ग स ग | म प ग म | ध नि सतुं | स नि ध म | प धु म | गु मु | नि धु म | ध नि सतुं |

ॐ मं गं रिं स | ध नि स नि | ध प म ग | ग मु स |

७५.

परमात्मा परिपूर्ण प्रभु परमेश्वरको,

प्रणाम करूं जोड़ो हाथ,

परमात्मा० (भ्र०)

अदभुत शक्तिसैं जग सरनाथो प्रभू तैं,

भूमि, जल, फल, तरु, शक्तिको मैं क्या विसरूं;

विश्वंभर व्याप्त विभू ध्यान निरंतर धरूं,

प्रेमसैं परब्रह्म तुमारी इच्छा सरूं;

दया कृपाकुं ना विसरूं,

परमात्मा० १

साष्टांग चरन नम्रुं विनति करूं मैं ध्यान,

शरण हूं तुमारे मति दैनिकि मन.

(भो० गौळावस.)

राग हमीर कल्याण. ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ स॒सि रि ग॒मि । धु॒नि स॑ । नि धु॒प । म॑ प॒ष म॑ । प॒ग म॑ रि ।
प . र मा . त्मा प॒ रि पू॒र न प्र॒भु प॒र मे॒श्वर॑ को

ॐ ग॒म ध॒प पि रि॒धु । ग॒म रि॑ । स॒सि रि ग॒मि ।
प्र॒ण मी॒क . रु॒ओ दि॒हा य प . र मा .

ॐ ग॒म ध॒नि । स॒रिं ग॒नि । स॒रिं ध॒नि । स॒मि प॒ष ।
अ॒द॒भु त श॒क्ति से॒ज ग॒स र॒आ यो॒प्र भु॒ते

ॐ प॒मि ध॒प स॒नि ध॒प । म॑ प॒ष स॒प ग॒म प॒ ।
मृ॒मि ज॒ल फ॒ल त॒रु श॒क्ति को॒मे॒श्वरा॑ वि॒स र

ॐ ग॒म ध॒नि स॒रिं ग॒नि । स॒नि ध॒प स॒रि ग॒म ।
वि॒श्व म॒र व्या॒स वि॒मू ध्या॒न नि॒र त॒र ध॒रु

ॐ ग॒मि ध॒नि स॒नि ध॒प । म॑ प॒ष नि॒मि प॒ष प॒ ।
प्रे॒म से॒प र॒म स॒तु मा॒री द॒य्या . स॒रु

ॐ ग॒म ध॒प रि॒प । ग॒म रि॒स रि॒ग॒मः । धु॒नि स॑ । नि धु॒प ।
र॒या कृ॒पा कुं॒ना वि॒स र॒प र॒मा . त्मा प॒ रि पू॒र न

ॐ म॑ प॒ष नि॒स रिं॒स नि॒ । ध॒प नि॒धु म॑ प॒ग म॑ः । धु॒नि स॑ ।
सा॒ष्टी ग॒च र॒ण न॒मु वि॒न ति॒कर॑ मे॒ध्या न त्मा प॒ रि

ॐ नि धृ प | गं म् रिं स रिं स नि | धृ प नि धृ प ग् म् ॥
 पु र न ग र ण ह सु मा रे म ति दु नि कि म न

७६

मौला गुनकी कदर जाने, सो पछाने,
 श्लाघ्य गुन जानके पूर्ण सनमान, गुनको, (ध्रु०)
 कोटि लक्ष दिये गुन न जानके गुनि न जावे संतोष मानके;
 योग्यता जानके बाकुं देवे मान सनमान. गुनकी० १
 (मो० मौलावस्त.)

राग केदार. ताल त्रिताल मात्रा १६.

ॐ मं प | धं प म् मि ग गं प | नि ध नि प | धं प ॥
 मौ ला गु न की क द र जा . . . ने .

ॐ ऽ | म् ग | म ध प प | म ग म रि | स रि निं |
 सो . . . प छा . . . ने आ .

ॐ स म ग मं | प प स नि | स प रिं स नि ध मं प |
 प्य गु न जा, म के पु . र्ण स न सा . . व .

ॐ ध प म् मि ग म् मि प | म् म प प प स स | प नि ध स नि ध मं प ॥
 गु न की क, द र को टि ल . क्ष रि ये गु न न जा . म के .

ॐ ग म य ग | ग म ध प | ग म रि स | स रि सा ।

गु नि न जा • वे स • तो • श मा • न के

ॐ सा रि स | प म ध | पु सा | सं नि ध प | पु रिं स | नि ध म प

यो ग्य ता • जा • न क वा कु दे • ये मा न स न मा • न

७७

मोरी नेंद गेंद कागो रे, तुम तो भहंमदसा पिया के सुमरन;
करत रहत निसदिन यही, पछछोन. मोरी (ध्रु०)

हुं तो तेहारी बात तखत हुं, सोनेन देव, याद तोरी पछछोन. मोरी०

राग कामोद. ताळ एकताल-एकौ. मात्रा १२

ॐ म् ध प म् ग् म | रि स रि स | रि प् म् पु :

मो • सी ने • • ह गे • ह ला गी • रे

ॐ ध प म ग | ग म ध प | म ग म ध | म प ग म | रि स रि स |

तु म तो • • म म द सा • पि या • के • सु म र न

ॐ पं पं स | स स निं स | रि रि ग ग | प् ध् म् प् म ग | म् ध् प म् ग् म | रि स रि से ।

कर त र ह त नि स दि न य ही प • छ • छि न मो • सी ने • • ह गे • ह

ॐ पु प स | स स निं | रि स सा | स ध ध स | स रिं स म् निं | स स ध प ।

हु • तो • ते, हा • • सी • या • त • त ख त • • ह •

ॐ मृ पृ मृ रि स | रि स सा | म ग प प | घ प म ग |
 सो • ने • नू दे • त था • दे • तोरी प ठ छी न

७८.

सुष बिसर गई आज, अपने गुननको,
 जो चाहै ते पाय सबको सुधर गुनि. सुष. (ध्रु०)
 माढे तदइयां चवन लागो असत्तर, पीरें फकीरा सबगुनि, सबगुनि. सुष.
 राग तिलंगकामोद. ताळ सप्तताल. माथा १०

ॐ प प | नि स रि | म स | रि प म | ग ग | सा स | रि ग | सा. :|
 मु प पि स र गु इ आ • ज भू प ने गु न न की

ॐ म रि | म प प | सा | नि घ प | प ध य | ग रि ग स | रि म | सा नि |
 जो • था • हे सो था • य स • य को • • गु ग र गु नि

ॐ री | मु म | प प | प प | प ध | म गृ म ग | रि ग | सा नि |
 मा दे म दे • था य व न ला • • गा अ ल त र

ॐ पुं | नी नि | सा | री ग | म प ध | म गृ रि ग स | रि ग | सा नि |
 पी र फ की रा • स व • गु • • नि स व गु नि

७९

उमठ घन घुमठ बरसे बुंदरी, चलत पूरवै छननननन रस;
 बुंदन बरसे मनुवा लरजे, झीझ वा बोले झुम झननननन रस.
 चहुं और घन घोर शोर आई, घटाकारो आई बीजली बमक आई,
 हरहर कंपे मनुवा लरजे, झीझरवा बोले झुम झननननन रस. उमठ घन.

राग मल्लार, ताळ त्रिताळ. मात्रा १६.

ॐ स रि रि स | निं मं मं पं | रि रि रि रि | रि रि रि रि ॥
र म क प न धु म क व र से धु • द सी • •

ॐ नि नि स स | स स सा | स स स स | निं निं मं पं |
व ल त पू • रं वं छ म न न न न र स

ॐ पु नि नि | प म प म | रि रि रि रि | रि रि सा |
धु द न प र से • म धु वा • ल जे

ॐ स स् स् रि स | निं पं मं पं | रि रि रि रि | रि म रि स |
सी सर वा यो • ले धु • छ न न न न न र स

ॐ म पु स | स स रि रि रि रि | रि म रि रि | रि स स स |
व धु आ • र प • न • यो • र शो • र आ ई

ॐ स स रि रि | नि नि स स | नि रि स नि | प म रि स |
ग दा • वा रि आ र यो ज ली व म क आ र

ॐ स स रि रि | स निं पु | मं पं सा | स स सा |
द र द र क • पे म धु वा ल र ज

ॐ स स् स् रि स | निं पं मं पं | रि रि रि रि | रि म रि स |
सि सर वा यो • ले धु • छ न न न न न र स

बादरुवा समदधुमद और गरजगरज गिर आई रे,
 निसि अंधियारी कारी बिजली चमके,
 छोटी छोटी बड़ी बड़ी छुंदन घरस आईलो;
 जब मोहे पियरुवा समदधुमद और गरज गरज गिर आईरे.

राग मीयाकी मल्हार. ताल त्रिताल मात्रा १६.

ॐ नि स् रि ग् म् प् ग् म् । रि ग् सा । नि स स म । रि स स म ।
 वा इ क वा उ म क बु म ह भौ र

ॐ रि स नि स । ध नि प म प । नि ध स नि । री सा ।
 ग र ज ग ह . ज गिर आ . . . ई रे

ॐ नि स् रि ग् म् प् ग् म् । रि ग् सा ।
 वा इ क वा

* ॐ म म म म । प म नि ध । नि स स स । नि स् नि सा । *
 निसि अ पि शा री कारि बिजलि च म . . के

ॐ नि ध नि ध । स नि स स । सरि नि स । ध नि पु । म रि म प ।
 छ टि छो टि व खो ब खो बु . इ म व र छे आ . इ .

ॐ पु म प । ध नि स नि प । म प म् ग् म् । रि स स म । रि स स म ।
 छो ज ब मो . . हे पि यु क वा . . उ म क बु म ह भौ र

ॐ रि स निं स । धि निं प मं पं । निं घं स नि । री सा ।

ग र ज म र - ज गिर आ . . . इ रे

८१.

तेरो सुमरन करुं तूही जीवन मूल,

तेरो ही गुन गाइये.

तेरो. (ध्रु०)

तुंही ज्ञान, तुंही मान, तुंही भूपन प्रान,

तेरो कहा और कोनको कहीए.

(अंतरा)

तुंही आद, तुंही अंत, तुंही सकल मद,

तेरो नाम छेत, अंत सुख पाइये,

(आभोग)

कहत नायक बेजु, इतनो हुं मागुं,

बिद्या बानी और कंठ लायीये,

(संचारी)

(नायक बेजुबाधरा.)

राग गौड़ मलार, ताळ दीपचंदी. मात्रा १४.

ॐ म री । मु म म । प पु । पु पु । म पु । धि सं धु । प पु । मु मु ।

ते . रो सु म र न क र तुं . ही . जी व न मू ल

ॐ मु । री मु । री । सा सा । सा । म । पु । ध ध पु ॥

ते . रो . ही सु न मा . . . इ रे

ॐ नि नी । नी नी । स सा । सा सा । नि सा । रि मु रि । स सा । घ नी प ।

हुं ही शा न हे ही मा न हुं . ही . सु प न मा . न

ॐ प री । री सं । नि सा । घ नी प । म पु । धि सं धु । प पु । मु ॥

ते . रो क हा . ओ . र को न को . क हा ई रे

ॐ म मु। मु. म। प पु। पु पु। म पु। ध स पु। प प प। मु. म।
 तु ही आ द तुं ही अ त तु. ही. . सक ल म द

ॐ म मु। री. म। री.। सा। स सा। मु म। प पु। मृ ः
 ते रो ना म ले त अ त सु ख पा द ये

ॐ नि नी। नी नी। सं सा। सां सा। नि सा। रिं म री। सां। ध नि पु।
 क द त ना य क वे जु द त नो ही मा तु.

ॐ प री। री सा। नि सा। ध नि पु। म पु। ध स पु। प पु। मृ।
 वि या पा. नि ओ. र क. ठ ला द य

८२

राग जयजयवंती—सरगम, त्रिताळ मात्रा १६,

ॐ री। रि ग म प। म ग म स। रि स निं स।

ॐ रि ग रि स। नि ध निं स। नि ष प म। ग रि ग स ॥

ॐ म ष नि सं। रि नि सा। सं नि सं रिं। सं नि ष प ॥

ॐ रिं ग रिं सं। नि ध नि सं। सं नि ष प। म ग म स ॥

८३

प्रथममणि ओंकार, देवनमणि महादेव,	
ज्ञानमणि गोविंद, वेदमणि ब्रह्मा	प्रथम. (ध्रु०)
विद्यामणि सरस्वति, नादिमणि गंगा,	
भक्तमणि नारद, नृत्यमणि रंभा.	प्रथम. १
गीतको संगीतमणि, संगीतको सुरमणि,	
तालमणि मृदंग, तारमणि बीणा.	" २
राजनमणि इन्द्रराज, धेनुमणि काम धेन,	
वृक्षमणि कल्पवृक्ष, " धर्ममणि गीता. "	" ३
कहत भीष्मा तानसेन, सुनहो गोपाललाल,	
दिनमणि सूरज, रैनमणि चंदा.	" ४

राग जयजयवंती. ताल चौताल (ध्रुवपद) मात्रा १२. विकलं वलय.

*
ॐ रि रि रि रि रि रि ग् म् प म ग म रि नि स ः स स स रि ग रि स स स
प्र थ म म . नि . ओ . . का . र दे व न म . नि म हा .

ॐ नि ध पं | मु रि म पि प नी नि नि स स |
दे . व ज्ञा न म . नि गो . वि . द

ॐ सु नि रि स नि ध प प ध म ग ग स मु म ध नि ध नि स स रि स नि स |
दे . . इ म . नि ब . . द्या . . वि द्या म . . नि स इ . स्व . ति

ॐ नि सं रि | ग रि सं नि | सं नि ध प : | रि गं रि सं | नि सं सं नि | ध
 न दि म ः नि ग ः ः गा ः ः ध ः क म ः नि मा ः ः

ॐ नि सं सं | सं नि ध | प ध म ग रि | ग स नि स |
 र ः द वृ ल म ः ः नि र ः ः मा ः ः

८४.

राग गारा. तिल्लाना. त्रिताल मात्रा १६.

ॐ स नि | स रि निं ध | ध स निं स | स म ग म | ग रि स निं |
 दा नि ता रे दा नि ः त दा नि ता ना तु दे स दे दा नि

ॐ स रि धं निं | नि धं पं ध | धं रि स रि | ५ | ध निं | स रि स नि |
 ता रे दा नि ः त दा नि ता ना तु दे दा नि ता ना तु द

ॐ धं प म मं | मं निं धं निं | ध प मं मं | मं निं धं निं | स निं स |
 त दे दा नि ना निर निर त दा रे दा नि ना निर दा नि त दा नि

ॐ रि ग रि स | नि स : | स निं | स रि निं ध | धं स निं स |
 त म तु दे स दे दा नि ता रे दा नि ः त दा नि

ॐ स स ग ग | ग म रि गं | पु ग मं | ग रि निं स | पं स ग | म ग री |
 ना निर निर निर धे ते ला ना री त न न न न न त ही त न दे रे

ॐ प गु म | ग रि नि स | म री ग | रि स नि स | रि धु नि |
 तु दा रे तु द्वे दा नि तु दा रे तु द्वे दा नि तु दा रे

८५.

बंधनवा बांधो रे बांधो सब मिलके मालनीयां, बंधनवा० (ध्रु०)
 मंदसा प्यारिके घरकाज बंधन सदा रंगाले ताननसों
 बंधावा गावो माइरी सब सायतसों आज.

राग दरबारी कानडा, त्रिताल मात्रा १६. बिठंबरलय.

ॐ नि म पं | सा | नि स | स रि | गु गु | रि स नि प नि प |
 ब ध न वा . . . बा धो रे . . . वा पो

ॐ पू पू ग रि स रि | सा स नि रि स | म रि स नि पं | नि |
 स ब . मि ल . के मा ल ना यो . . .

ॐ स रि नि स | ग मु नि | प म रि स | प नि नि स स | स
 म . म द सा . प्या रि के घ र का ज .

ॐ पू नि म प | स स म म | म म पु | म पू ध्र पू | ध्र पू म ग म |
 ब . प हु स दा र गी ले ता . . . न . न . सों . ब

ॐ प नि पू सा | नि स पू रि | रि सा रि | रि नि पुं |
 बा बा गा . पो . . . मा इ . सी .

ॐ पं नि पुं | म पू रि स | प नि नि स स | नि |
 स ब सा य त . सो . आ ज .

८६.

राग दरबारी कानडा. ठाल त्रिताल मात्रा १६ विलंबलय.

ॐ सां सां रीं सां | पु नि प नीं सां | म ग म ग पुं गुं | मुं मुं रीं सां : |
 गा . प न वा . . द न धी . . . ज ह मे . शे .

ॐ मुं नीं पु | गुं गुं रीं सां | सां गुं पु म प | गुं ग म रीं सां : |
 ना द त र ग री ले . सु ख . दे . . शे .

ॐ मुं द पु | नि ध नि प नीं सां | रीं सां सां | नि स रिं स नि ध नि प : |
 ग ग सु मु . . . छे न ता ल सु जा . . धी . . .

ॐ गुं मुं रीं सां | नि प नि प नीं सां | रीं सां सां | गुं म प ग म रि स |
 क . ठ म नी . . . का म ल वा . . धी . . .

८७

कलियन संग करके रंग रक्षियां, कलि० (ध्रु०)

भ्रमर गुंजार फूलि कुलवाही,

चहुं और मोर बोले कोयलकी कूक सुनि हूक जठी, कलियन. ?

रहेर रहेर रहेराइ सब चिरछनमें नार पदुवा ले आइ,

हाक बागमें पुकार बोल केलि बाळ काल राम बोले हर बार बार. कलि. २

राग बहार, ठाल त्रिताल. मात्रा १६

ॐ प नि | सुं रिं नि सुं नि प | म प ग म | म नि प नि | सां : | S |
 क लि य . न . स ग क र के . र ह र लि ग

ॐ म नि ध नि | सं नि सं रि | ग रि सं नि | रि सं नि ध नि |

म म र य जा • र फू • ठि फू ल गा • • • बी •

ॐ नि पृ म | नि प गू | म री स | सा म म | मु मु | प ग म् ग म | म नि ध नि | सा :

प ह ओ • र मो र बी ले को य ठ की कू कू सू • • नि हू • क ड ठी

ॐ प नि | स् रि नि स् नि प | म प ग म | रि ग रि स | रि नि सं नि |

क लि प • म • स ग क र के • ले • र ले • र ले •

ॐ रि स् नि स् ध नि | प ध नि स | रि नि ध प | प म ध प |

र • • • ई • स प बी र छ न मे • ना • र

ॐ ग म ग म् ग | म री स | सा स म | म म मु | प प प | ग म ग म |

प ड वा • • ले आ इ हा क वा • ग मे पु वा र बी • • ले

ॐ रि ग रि स | रि नि सं नि | स धु नि | ध प म ग | म नि ध नि | स सं |

के • लि वा • ल ला • ल रा म बी ले हर वा • र वा • र

५८.

कैसी नीकसी चांदनी,

(ध्रु०)

शरद रात मदमात बिकल भई, पोयु पियु छटे रट भागिनी, कैसी०

छिन आंगन छिन जात भुवनमें, छिन बैठत छिन चारिछो दौरत;

कल न परत तरपत बिरहाकुल, चमकत जो दुःख भागिनी, कैसी०

राग बहार, तिताला, मात्रा १६

ॐ नी पु | म प ग म | म नि ध नि | सा नि स : | म ग म म | म नि प प |
के सी नि क सी . वा . . द नी . : श्रु र द श . त म द

ॐ ग म ग म प | ग म रि स | म म म म | प प ग म | म नि ध नि | सा : |
मा . . त वि क ल म द पि पु पि पु छु ठे र ट मा . . मि नी

ॐ म म नि ध नि | सं नि स सं | नि स रि ग रि स | नि स नि ध | नि नि पु |
छि न आ . . गु न छि न जा . . . त सु ख न मे . छि म ये

ॐ म नि प प | म म प | री स स | म म म प | प प ग म | नि ध नि ध |
ठ त छि न वा रि हुं हो र त क ल म प र त त र पु त वि र

ॐ नि स नि स म | नि नि प प | पु ग म | म नि ध नि | सं प नि स |
हा . . कु ल ख म क त जो दु स मा . . मि नी . . .

८६.

पच बिरदको बीचार, पच बिरदको बिचार नामकी लाज भेलको

टेक शरनकी पच बिरदको बिचार, (धु०)

अतरनको तारन, बे गुनको गुनदे,

मुदको ग्यान, निरधनके दातार. ? (अछीयास)

राग सिंधुरा-कानडा. ताळ तेवरा, मात्रा ७.

ॐ प प | ध म प नी नी | सा. सा. प प | ध म प नी स रि |
प न वि र द को वि चा र प च वि र द को वि .

ॐ मं ग रिं स नि ध प । ध पु ग म म ग । रि स तु री मु । पु पु प ध ।
चा • र ना • म • की • सा • • • ज • मे ख की टे क •

ॐ नि नि स ध नि प पः । ध म प नी नी । सां सां प प ।
श र न की • प च वि र द को बी चा र अ त

ॐ नि नि नि नी स नि । सां स नि स रिं । मं गु रिं स स नि ।
र न को ता • र न दे • गु न को • गु न दे •

ॐ नि प रिं सां रीं । स नी नि नि ध प । नि नि धू प नि धू नि प ।
मू • क को ग्या न • नि र ध न के • द • ता • • • र

६०.

राग, मध्यमावति सारंग. ताळ त्रिताळ मात्रा १६.

ॐ ऽ । सां सां । नि स नि रिं । स स प नि । प स नि नि । म प म नि ।
ता धा ना दे • त न म ना दे • त न न ना दे • त

ॐ प म रि स । सां नीः । रीं । रिं स नि स । पु सां । नी नि म ।
न न त न दी • त न दि त न दी • • त न

ॐ म प म प । प प प । प नि नि नि । प म रि स । स स स रि म ।
री • • री • री त न न न न न न न न वे से ते ठा •

ॐ रि म म म | प पु नि नि नी प | म म म् प म | प प प् नि प |
 ना धे ते से ला ना त . धा नि अ से ला . ले अ से ला . ले

ॐ नि नि नि नि नि नि स | स स स स | नि नि नि नि नि नि स |
 धि ग धि ग धि ग त न न न न धि ग धि ग धि ग त

ॐ स स नि नि स स | रि रि रि रि | स नि स स | नि नी प |
 न न धि ग धि ग त न न न न न न न नि ता रे

६१.

भगवत् समय व्याज, शरीरे जगद्विराज,
 भणी भक्तनो सभाज, स्तुतिषो तहभारी गाय.

भगवत् (भु०)

जगतत्र विभनाथ, सधना तभारे दाय;
 सक्ति व्यापनी अग्राध, सर्व वस्तुभा जगुध.

भगवत् १

सत् कार्यभा सदाय, रहेशो तमे सदाय,
 हरेशो अधा व्यापाय, हरधुस्थी कार्य थाय.

" २

प्रभुनु प्रभुत्व जगृषी, प्रेमभक्ति भाव व्याप्ति,
 अमे सर्व अस्थ प्राप्ति, प्रभुभीमेज सागी पाय.

" ३

(धिमेर प्रार्थनाभाषा)

राग अटाना कानदा. ताल चौताल-ध्रुवपद. मात्रा १२. विलंबलय.

ॐ * सा स नि घ | नि प ग ग | म रि रि स |
 म . ग . . ल स म य आ . ज

ॐ नि स रि रि प ग | म रि रि स |
 स्म रि ने . ज गा धि रा . ज

ॐ निं स रि | म् रि म पु | नि प म प | प नि सं | सं रिं सां | नि प म प |
म ङी म • • क नो स मा • ज स्तु ति यो • त मा री गा • य

ॐ मृ म प | नि प नि सां | सं नि सं सं | नि सं रिं | य रिं सां | सं नि प म |
ज ग त • • त्र वि ख ना • य स ष ङो • त मा रे हा • य

ॐ प रिं स रिं | म रिं सां | नि प म प |
श क्ति • आ • प नी भ गा • ध

ॐ स नि सं सं नि ध | नि प ग ग | म रि रि स |
स • • वं प • • स्तु मा • ज ना • य

६२.

सरगम, राग तिलंग ताळ त्रिताळ. मात्रा १६.

ॐ नि प नि प | सं नि प म | मृ म ग नि स | मृ म ग | प मृ म | पृ म प |

ॐ मृ म ग निं स | मृ म | प मृ म | पृ मु | म प नि प |

ॐ नीं सां | सां सां | नि सं म गं | म सं ग नि | सं नि प म |

ॐ मृ म ग सां | नि सं ग म | प नि प म | मृ म ग सां ग |

ૐ મ્ પ્ ગુ મ | પુ મ પ | ની નિ નિ | સુ ગે મે | સ ગે નિ સ | પ નિ પ મ |

ૐ મ્ મ્ ગે સુ | નિ સ ગ મ | પ નિ પ નિ | ગુ સુ | ની મ પ | મ્ મ્ ગે ગુ સુ |

૯૩.

આજ હજુ રહી ભરતભૂમિમાં, યુક્તિ એક અનુપમ છે,
ગાન દાન કરી દેશ કેળવે, માતૃભક્તિ કરી મોક્ષ મેળવે.

(૨૧ સંચિત.)

રાગ વાગોશ્વરી કાનઢા. (વાઘેશ્વરી કાનઢા) ત્રિતાલ, માત્રા ૧૬.

ૐ ળી ધ પ્ ધ | ની ધ પ | પ મ્ પ્ ધ નિ | ગ મ રિ સઃ | સુ રી | રી પ પ |
આ જ હ . જુ ર હી . ભ ર ત જુ ધિ . મા . યુ ક્તિ એ ક અ

ૐ ગ મ ગ મ | રી સુઃ | સ રિ મ પ | ધ નિ ધ પ |
ન . પ મ છે . યા . ન ધા . ન કરી

ૐ મ પ ધ નિ | ગ રિ સુઃ | રી સં નિ | ધ નિ પ ધ | મ ધ પ ગ | ગ રિ સુ |
દ . શ કે . જ વે મા ત મ . ક્તિ ક રી મો . ક્ષ મે . જ વે

૯૪.

રાગ કૌશિક કાનઢા. તાલ ત્રિતાલ માત્રા ૧૬ .

ૐ નિ રિં | સં રિં ધ નિ ધ નિ | સુ ધ | નિ સુ નિ | ધ મ્ મ્ ગુ |
ત . મ . ન . દે ર ના ત રા . નિ રીં . સા .

ॐ रि ग स स | स म म य | घ घ घ्नि स | नि घ म य |

नी • त, न रे रे ना रे रे रे • ता नों • • त

ॐ घ घ ग म | म नि घ नि | सां सां | सं सं रि नि | घ घ म य |

न न रे रे ना रे रे त री री त हा • रे हा नि दा •

ॐ नि घ म ग | रि ग स स | स् स् स् स् म् म् म् म् म् |

नी री • ता नों • त न ति कि ट पि कि ट न ग

ॐ घ् घ् घ् घ् घ् घ् | नी घ् घ् म् म् | ग् ग् रि ग म ग रि स |

लु ग लु ग धि ता वडा कि न ग ल गी न ता वडा घा घा

द्वय

विजय विजय भरतभूमिनो सदा यन्त्रे,

विभक्त सकल कलायुं भज अभित वाधन्ते ।

विजय० (ध्रु०)

सिंह, कश्यप वणी रसायन, यत्र ने कला,

करो भगत भूमि कीर्ति परम उज्ज्वला,

याव सर्व देशदितनी कृतिज सत्कथा ।

विजय० १

रिद्धि सिद्धि, पुद्धि शुद्धि दो भवैश्वरा,

त्रोडी आर्य करो पारतन्त्र्य शृणुवा,

याव सर्व देशदितनी कृतिज सत्कथा ।

विजय० २

(नगीनदास पु० सधवी)

राग भीमपलासी ताल दादरो, मात्रा छ

ॐ नि निं स ग ग म | प प स नि घ प | म प ग म् म् | प् प् प ग रि स स |

वि न य वि न य भ र त भू • मि नो • स दा य न्त्रे • • • • •

वि भ ण स क ण क ण त लुं भ ण अभि त वा ध न्ते • • • • •

सि • ङ्ग क • ङ्ग व णी र सा य न य • त्र ने क णा • • • • •

क रे • भ र त भू • मि की • र्ति प र भ उज्ज्व ला • • • • •

ॐ मु प ग म् ग म् | प नि नि स स स | नि नि नि स स |
 था व स . . वै दे . अ धि त नी कृ ति न स र
 ÷ . — . — . — .

ॐ म् ग र्नि स नि स नि ष प म् पः | म म म प ग म् |
 धा वि न य वि न य
 — . — . — .

६६०

शांतिकर कृपानु हो मधु टोन दयाल,

कोइ तेरी कुदरत देखे क्या है मज्जाल.

शांतिकर. (ध्रु०)

मेरी तो अल्पमति, अस्तुति करनेका तुं दे ख्याल,

शांतिकर. १

पाप कर्म परहरो, दुःख सब दूर करो ने हाल,

शांतिकर. २

मतिदिन प्राणिमात्र पोषण करो हो तुम मयाल.

शांतिकर. ३

(मो. मौलाना)

राग भीमपलासी ताल विताल माना १६.

ॐ निं स ग म् | प ष म प | ग म प म | ग री सः |
 शा ति क र कृ पा ल हो प्र मु दी न द या ल
 — — — — — .

ॐ स निं ष प | मं प नि स | म ग प म | ग री सः |
 को इ ते री कु द र त देखेय दे म आ ल
 — — — — — .

ॐ निं स ग म् | निं स ग म् प ग म् | प निं स रिं स निं ष प | ग री सः |
 शा ति क र मे री तो अ स्प म ति अ स्तु ति क र न वा तु दे ख्या ल
 — — — — — .

ॐ निं स गं ग | स निं स रिं स निं ध प | म प निं निं ध प म प | ग री स
शा ति क र पा प क र्म प र ह रो दु ख स र्धे दु र क रो ने हा स

ॐ निं स गं ग | गं ग रिं स रिं रिं स निं | स निं ध प निं निं ध प | ग री स
शा ति क र प्र ति दि न प्रा नि मा त्र पो ष ण क रो ह्ये सु म म हा स

६७.

नादिर दानी तनदेरे तातोम् तदानी, तनदेरेना, तनदेरेना देरेनादीं,
तदीं तननदेरे तदारे तदीतान देरे तदरे तदरे दानी;
नादिर दिर दानी तदानी तोम् तननननन देरेना देरेनादीं,
तदीतानदरे तनदेरे तदारे तदीतननन, तदीं तननन, तदीतनन.

राग पूर्वी. ताल एका, मात्रा १२.

ॐ निं रिं ग ग | म ग म रिं | ग म प ध | म पु | ग म ग रिं | पु नि निं
ना दिर दा नी त न दे रे ना तों . त दा नी त न दे रे ना त न

ॐ म म ग म | ग रिं नीं | रिं सा रिं | ग म रिं ग | ध म ध | रिं नी म | म
दे रे ना दे रे ना दीं त दीं त न न दे रे त दा रे त दी ता

ॐ ध म ग | म प ग म | ग रिं स स | ग ग ग म | म ध म म | रिं स स | स स स स
न दे रे त द रे त द रे दा नी ना दिर दिर दा नी त दा नी तों त न न न न न

ૐ નિ રિં ધ નિ | નિ રિં ની | નિ પુ મં | મં ષ મં ગ | મં મં ષ ષ | રિં ની રિં |
 દે રે ના દે રે ના ધો ત દી તા ન દે રે ત ન દે રે ત દારે

ૐ મં ગું નિ | નિ પ ષ રિં | ની મં મં | રિં ગ મં મં | મ ગ રિં સ |
 ત દી ત ન ન ન ત દી ત ન ન ન ત દા ત ન ન

૯૮.

વંદુ પ્રભુ સુંદર સામ, યાનપૂર્ણ હૃદિરામ,
 સકલ જગતું પરમ ધામ, વંદી યાજી પૂર્ણ કામ. વંદુ પૂર્ણ (પ્ર.)
 સચ્ચિદ ધન ગુપ્ત જ્યોત, વ્યાપી જગે જ્યોત પ્રોત;
 હલમ શ્રદ્ધત દિવ્ય જ્યોત, સકલ મલજ ગુરત ધોત. વંદુ પૂર્ણ ૧
 (૨૪ રચિત)

રાગ પરજ. તાલ દાદરા. માત્રા ૬.

ૐ રીં સં નિ સું | ષં સં નિ ષ ષ ષ | પૂ મં મું નિ | મું મ મું ગ |
 વંદુ પ્ર ભુ હું દ ર સા મ યા ન પૂ થું હૃદિ શા મ

ૐ ત સ મે ષ મ ગ | મ ષ નિ રીં સં | ની નિ સું રિં | સું નિ મું ષ |
 સ ક લ જ મ ગું પ ર મ ધા મ વંદી યા જ પૂ થું કા મ

ૐ ની મ મં મ ગ | મ ષ નિ રીં સં | ની નિ સં સ રિં | સું ષ સું નિ |
 સ ચ્ચિદ ધ ન ગુ પ્ત જ્યોત વ્યાપિ જગે જ્યોત પ્રોત

ૐ નિ નિ સં મં મ ગ | મું મ રીં સં | નિ નિ નિ સં સ રિં | સં સ નિ મું ષ |
 હું દ મ મ હ ત દિવ્ય જ્યોત સકલ મલજ ગુરત ધોત

६९.

जपीयें नाम जाको री. (ध्रु०)

निरंकार निरमय नारायन परब्रह्म परमेश्वर साक्षी. जपीयें० १

कृष्ण कन्हैया और छत्रभुज, कमलावर गोवरधनधारी. जपीयें० २

राग परज, ताल त्रिताल. मात्रा १६.

ॐ धं स नि धं | मं ग मं धं | नि रं | स नि मं धं : प स नु नि धं प नि |
ज पि यें ना . म जा . को . जी . . . नि र का . र नि र

ॐ धं मं ग मं | ग रि स नि स | स स ग | मं ग मं धं | नी स रिं | स नि मं धं :
भ व ना . रा . य . न प र म . क प र मे श्व र सा . क्षी .

ॐ गृ मं धं | नी स नु | रिं स रिं | स नि मं धं |
कृ ण क न् है या औ र छ . त्र भु ज

ॐ रिं रिं गुं | मृ गं रिं स | स नि स रिं | स नि मं धं |
क म ला व र गो . व र ध न धा . री

१००.

तुंतो राम सुमर जग ठरवादे. तुंतो० (ध्रु०)

लोरा कागज कारी साही, लोखत पढत बाकुं पढवादे. तुं तो० १

चंडो भैरव सीतला देवी, और पुनत बाकुं पुनवा दे. तुं तो० २

कहत कबीरा घुनभाइ साधु, यही नरतनसैं भजवा दे. तुं तो० ३

राम परम. ताळ त्रिताळ. मात्रा १६.

ॐ षं षं | नि सं नि षं | प मं षं षं ग | मं षं नि सं | रिं सं नि सं : ॥ ५
 वं तो रा . मं सु म र ज . ग ठ र वा . दे . . .

ॐ नु षं षं | नि सं सं सं | रिं सं रिं सं रिं | सं नि सं : ॥
 को रा . का . मं ज का . . री . सा . ही

ॐ षं नि रिं ग | मं गं रिं सं | नि रिं सं रिं | सं नि |
 ली स त प ड त वा कुं प ड वा . दे .

१०१

गायुं धै नुपारो प्रभु शुभ नाम, करुमें प्रणाम मेमे अभावसे,
 प्रभु शुभ देवो पद अविचल, करोगे सुफल इच्छा हमारी,
 (ओ० मौलावत,)

राग शंकरा. ताळ सुमरा, मात्रा १४.

ॐ सं नि षं | षं षं सं ली | प मं रिं प प | ग निं रिं सं :
 ना सु; मं सु . मा रो प्र सु . सु म ना . . म

ॐ स गं रिं प | गं रिं सं | प षं प नि | षं षं प मं प मं रिं सं रिं निं सं :
 क र . मे प्र . ना म मे मे . अं मा . . . व . सं . . .

ॐ प गं प प सं सं | नि रिं सं रिं नि सं | प नि सं रिं | सं रिं सं रिं षं षं प प ग :
 प्र . सु . सु ज दे . वो . . . व र अ वि च . . .

ॐ गं रिं स | स् रिं स् नि स नि | प ग प् | ग स् रि स |
क रो गे ह . फ . ल . ई च्छा ह मा . . रं

१०२

पवनको आस करे, गगनको आस करे;
भूषिको हिंदोल करे, तारनको पुष्प रे. पवनको० (ध्रु ०)
सूर्यको मशाल करे, चंद्रको सुदोष करे;
ज्ञानको सुनेत्र करे, अविद्याको धूप रे. पवनको० ?
भक्तिको सुगंध करे, कर्मको मुदंक करे;
भक्तसें सुमेम करे, योगीनको सेवरे. " २
ज्ञानकी जो जाने घात, सोही मेरो मात तात;
सर्वसें समर्थ ऐसो, एक परब्रह्म रे. " ३

(स्व रचित.)

राग शंकरा, ताल चौताल. मात्रा १२

ॐ सा नि ध प् | नि धु स् नि ए ग् प | ग् रि स् नि रि स |
प व न . . . को आ . . स . क . . रे

ॐ सा ग् रि गि ग प पु | ग् रि स् नि रि स : |
ग ग . न . को आ स . क . . रे

ॐ सा ग गि ग प पु | नि नि धि स नि |
गू नि को . हि सो ल क . . रे

ॐ सां नि धृषां स नि पृग्पग स निं रि स ।

ता र न . . को धु . ष्य रे . . .

ॐ गु प धृषां नि धृ स स स । स स् नि रिं स ।

सूर्य को . . म हा . ल क . . रे

ॐ सां गं गं गं सां । नि नि धृ स नि ।

ष द्र को . सु री प क . . रे

ॐ सां गं गं ग प पु । गं सरिं स । सां नि धृषां स नि पृग्पग स निं रि स ।

ज्ञा न को . सु न ष क . रे अ वि था . . को धु . . प रे . .

१०३

शारदा विद्यादानी दयानी दुःख हरणी,

जगत जननी ज्वालामुखी माता सरस्वति। (छंदः)

कोजे मुद्राष्टि सेवकपर अपने अपनो करम बखश दीजे;

सुख सपत सेहत राग धन निपट सबाध अपरमपार शारदा० ?

राग भैरवी. ताल त्रिताल मात्रा १६

ॐ । नी स । धृ । पु ध नि । ध प गु । म नी ध धि गु म ।

शा र दा वि था . दा नी द या नी . ड ख

ॐ गं रि स रि । नि स गं म । पु धु । गु म गं । गं सां रि । म गं रि स ।

द र नि ज म त ज न मे ज्वा ला मुखी . मा ता स र स्व ति

ॐ नो स धु धु नि सं सं सं नि सं रि गुं पं ।

शा र हा की जे सु ह छि ते वे क पर

ॐ गे रि सां रि सं धु नि घ प म ग म री सा

अ प ने अ प नों क र म व ल स दो जे

ॐ निं स ग म धं धं म धं निं सं सं सं धं निं ।

सु ल स प त से ह त रा ग ध न

ॐ सं गे रि सं धं प प नि धं प गु रि ।

नि प ट स वा य भ प र म पा र

१०४.

(१)

सुनेरी मैंने निर्वलके बलराम (ध्रु०)

पिछली साख भई संतनको, आटे संभारे काम.

सुनेरी०

जबलग गजबल अपनी बरत्यों, नेकसरो नहीं काम;

निर्वल होय बलराम पुकार्यो, आवे आये नाम.

सुनेरी० १

द्रौपदी सुता निर्वल भई तादिन, गेह लाये निजधाम;

दुःशासनको भुजा थकीत भई, बसन रूप भये श्याम

सुनेरी० २

अपबल, तपबल, और बाहुबल, चोथा बल है दाम;

सूर किशोर कृपासें सब बल, हारेको हरनाम,

सुनेरी० ३

(२)

द्वन्द्वे निर्वलने धन राम.

(ध्रु०)

जे धरणीपर धाम-धन-धन, जेन कुसल सुख काम.

सुत, दास, संपत पशु जे छे, अभिलेखर अभिराम.

अभारे० १

मोवन, मत्त, जल, सुदि, धर्म पशु, जे नष्टपर निरुधाम,

नरीधन, कनक, कर्णादिर, सुंदर, जे नरदरिनु नाम.

२

ધ્યાન, દાન, જપ, તપ, શુભ સાધન, અનુપમ અમર વિરામ;
 વિદ્યા, વિનય, વિચાર, ચતુરતા, સુખદાયક એ સ્થાન. „ ૩
 જન્મ અને અવિત જગદીશ્વર, એ દેવતા એ દામ;
 અપર કશ્ચાની ગરજ નહિ મારે, માપ બસે વિધિ વામ. „ ૪
 શુભ સર્વેશ્વ, એક અંતરમાં શ્રીનિવાસ સુખધામ;
 સીતાકાંત કૃપાધન કેશવ, રઘુકુલ તિલક લલામ. „ ૫

(કેશવ કૃતિ.)

રાગ ભૈરવી. તાલ ધોમા તિતાલા અથવા પંજાબી, માત્રા ૧૬ વિલંબલય.

ૐ સા | ધુ પુ પુ મ્ પ ધ | ધુ મ્ ગુ રિ સા | સા રિ ગુ સ રી | સા |
 સુ ને રી મે ને . . નિ ર વ લ . કે . વ લ રામ
 હ મા રે . . . નિ ર ધ ન . ને . ધ ન રામ

ૐ પું | ધું સુ રી ગુ | ગુ સ રી સ સા | સા રિ ગુ સ રી | સા | ૧
 સુ ને રી મે ને . નિ ર વ લ . કે . વ લ રામ
 હ મા . રે . . નિ ર ધ ન . ને . ધ ન રામ

ૐ ડ સ સા સ રી | ગુ મુ મુ | મુ ગુ. મુ પ | ગુ મુ ગ રિ સા | સા
 વિ છ ડી . સા લ મ . ર સ . ત ન કી . . .
 અ . ધ ર થી ધ ર . ધા મ ધ ર . ધ . ન .

ૐ સ ધુ પુ પ | પૃ પ ધ ની | ધ નિ ધ પ મ મ્ મ રી |
 આ . હે સ મા . રે . કા મ સુ
 એ . જ કુ ષ લ શુ બા હા મ હ

ૐ ગું પુ ધુ ની | ની ધ્ પ ગુ રિ સા | સા રિ ગુ સ રી | સા | ૨
 ને રી મે ને . ની . ર વ લ . કે . વ લ રામ
 મા રે . . ની . ર ધ ન . ને . ધ ન રામ

૧, ૨ અદિયા મુનેરીયેને અથવા 'દ્વારે' એ શબ્દો ગાઈને થતી આગળ ગાવું
 એરમે તાલમાં બરાબર આવશે.

ૐ ડ ગ મ ધ ની | સાં સાં. સં સાં | સાં નીં. સાં સં | રિં સં નિ સં નિ ધ પુ |
 નિ ર ય લ હો ય ય લ . રા મ પુ કા . . . યો . .
 સુ ત ધા . રા . . સં . પત પથુ . એ . . . છે . .

ૐ ડ પ ધુ પૂ. | પુ પુ ધુ નિ સાં | ધ નિ ધ પુ ગુ રિ રિ |
 આ . યે આ . ધે . ના મ મુ
 અ ખી લે . અ ર અ ભિ રા મ હ

ભારતિ આતાને વદન.

વડુ આ લહેને, સુજલા સુદલા ભારતિ માને, વડું (પ્ર૦)
 રત્નાકર રપથે તવ પદને, અખબોદિ હિમજિવિવર પવને વડું
 શુભ જ્યેષ્ઠરના ધુલકિત ભભની, કુસુમે પ્રપુવિત દુમલ્લ શોભિતી,
 વદન સુદાસિત, વચન સુભાષિત વિમલ જ્ઞાનરવિ કિરણે ભાસિત, વરદા હિદને વડું. ૧
 ત્રિશ કોટી પુત્રો તુજ ગરજે, કોણુ કહે આ તુજને અખલે,
 બહુ બળવતી, તારક તરણી, રિપુલ્લ વારણી, આત્મ હૃદયતી દેવી હિંદુ તું વડું. ૨
 હૃદયે ધન, વિદ્યા, મર્મે, સર્વે સરીરે તુજના પ્રાણો,
 અતુલ લહારી છે આ શક્તિ, હૃદયે અપો સ્વદેશભક્તિ, વિનવુ આ લહેને વડું ૩
 જનમાનસમદિર તુજ મૂર્તિ, હૃદયે નિરતર પ્રેરક સૂર્તિ,
 રામ કૃષ્ણ, શિવ, પ્રતાપ શક્તિ, તે સમ લો અમને હે માજી, વિનવુ હું લહેને. ,, ૪
 મહાકાલી યજ્ઞ શક્તિ ધરતી, કમલા રૂપ હૃત્કમલ વિલસતી,
 સરસ્વતિ રૂપ વાગ્મે વસતી, યુગ યુગ નૂતન ધર્મ સિખવતી આતુ હિદ હું વડું ૫
 જય જય જય અમ ભારતિમાતા, સુરિમત, જીવિત, રયામલ, સરના,
 સિદ્ધન નૃમણિ મતિ પ્રેર ઉજવલા, સુક્ત કરે પરતત્ર સૃખલા, યાચુ હું લહેને. વડું ૬
 (સ્વરચિત)

રાગ મૈરવી. તાલ ત્રિતાલ, માત્રા ૧૬. મધ્યકય.

ૐ સ રિ સાં | રિ મ ગ રિ | સાં | ધ પ મ ગ |
 વ . દ . મા . ત . ને . હા . . .

ॐ स॒ रि स॒तु । य॒ य॒ नी । स॒ रि स॒ । म॒ ग॒ मुः ।
 धृ॒ ञ॒ सा सु॒ क॒ सा आ॒ र॒ ति आ॒ ने

ॐ स॒ स॒ स॒ रि । ग॒ ग॒ मु । गु॒ म॒ म । प॒ ग॒ मू॒ ग॒ रि स॒ ।
 र॒ त॒ ना • क॒ र॒ २५ र॒ त॒ व प॒ ६ • ने • •

ॐ गु॒ ग॒ रि । रि॒ रि॒ रि॒ रि । नि॒ नि॒ रि॒ रि । ग॒ प॒ म॒ ग॒ रि ग॒ ।
 अ॒ अ॒ ने • हि॒ हि॒ म गि॒ रि॒ व॒ २ प॒ व ने • •

ॐ धृ॒ नी । ग॒ रि गु॒ । स॒ रि ग॒ म । ग॒ रि स॒ स ।
 धृ॒ ञ॒ न्यो • र॒ ना धृ॒ व॒ क॒ त अ॒ मि॒ नी

ॐ स॒ य॒ पु । य॒ य॒ ग॒ म । प॒ नि य॒ य । म॒ ग॒ रि स॒ ।
 क॒ य॒ ने प्र॒ क॒ त हु॒ म॒ व॒ ल गो॒ मि॒ नी

ॐ ग॒ ग॒ म॒ म । य॒ नि य॒ नि नि । स॒ म॒ म॒ स । मा॒ स॒ स॒ ।
 व॒ द॒ न अ॒ दा • सि॒ त व॒ न॒ अ आ॒ पि॒ त

ॐ नि॒ नि॒ नि॒ स॒ । स॒ स॒ स॒ स॒ । ग॒ रि ग॒ म । ग॒ रि स॒ स॒ ।
 वि॒ म॒ स॒ शा • न॒ र॒ नि हि॒ षे आ॒ मि॒ त

ॐ प॒ य॒ पु । प॒ य॒ स॒ । नि॒ स॒ नि॒ य । प॒ म॒ ग॒ रि ग॒ ।
 व॒ र॒ धा • हि॒ द ने • • •

રાષ્ટ્રીય ગીત.

(મૂળ અંગ્રેજી.)

ગોડ સેન્ડ અવર ઐસક્ કિંગ્, લોગ્ લિન્ડ અવર નોબલ્ કિંગ;
ગોડ સેવ ધી કિંગ્.

(૧)

સેન્ડ હિમ્ બિહારિયમ્, હૃપિ એન્ડ ગ્લોરિયમ્,
લોગ્ ડુ રેન ઓન્ડર્ અસ, ગોડ સેન્ડ ધી કીંગ.
ઓ લોડ્ અવર ગોડ અતર્કલ, રક્ટર્ હિન્ડ એનિમોન્;
એડ મેક દેમ ફોલ

(૨)

ઇન્ ફોર્ટ્ દેઅર પોસિટિવ્, ફર્ટે દેઅર નેગિવ્ ટ્રિક્સ;
ઓન્ હિમ્ અવર હોપ્ તુઇ ટ્રિક્સ, ગોડ સેન્ડ અસ ઓલ.
દામ્ ઓપ્સેરફ ગિફ્ટમ્ ઇન્ રટોઅર, ઓન્ હિમ્ બી પ્લીઝ્ ડુ પેઅર,
લોગ્ મે હી રેન.

(૩)

મે હી કિફ્ડ અવર લોઝ, એન્ડ ઓન્ડર્ ગિલ્ડ અસ કૅક
ડુ સિંગ્ ધુધ્ ઘોર્ડ્ એન્ડ ઓપ્સ, ગોડ સેન્ડ ક્રિકિંગ્.
(ગુજરાતી ભાષાંતર, કે, ન, કાખરાણ કૃત.)

(૧)

ન્દા દેવ તું મહારાજ, બહુ શુભને પ્રીત રાજ, રક્ષ દેવ રાજ
એમને કર જીવત મસ, સુખ કીર્તિનેા દે મસ,
મયાવ રાજ બહુ વરસ, ન્દા દેવ રાજ.

(૨)

આ ધરા ! જગદીશ ! તુ ઉઠા વેરી વિખેરવા રહ, આણુ તેમનેા કાળ.
બધ પાડ દેપ ઠનેજ બધો, ગામ ને હુજર વધી,
અમ ઘેર જ'પ સંપ સધો, કલ્યાણુ સર્વ કાળ

(૩)

મંજ્યો દાન ઐર્ તુ કર, નાણુ મહા એર્વર્ડ ઉપર, બળ કીર્તિ શેમ,
રંકરાજ સદ્ભિમાને, એમનું રાજ્ય પૂજ્ય બણે,
જ્યાં ત્યાંના બેલ આણે, નામ પ્રત્યે પ્રેમ.

(૪)

તુજ પાંખમા એમને ધર, ઇકિતમાનુ રાજેશ્વર, નામ મહાદાની,
યાવ પ્રાર્થના બહુ શુભકાર, પૂર્વથી પશ્ચિમાર,
રાજમકા એક દીલ સ્વીકાર, રક્ષ દેવ મહારાજ

રાગ શંકરા ભરણ, ઇંગ્લિશ રાહ, તાલ દાદરા, માત્રા ૬.

ૐ સા સા રી | ની સ રી | ગુ ગુ મુ | ગુ રિ સા | રી સા ની | સા.
 ગોડ સેન્દ્ર અવર ગ્રે સસ્ કોંગ લોંગ લીન્દ્ર અવર નો બલ્ કોંગ ગોડ સેન્દ્ર પી કોંગ
 રક્ષ દેવ હું મ્હા રા ના બહુ છવ્ જો પ્રોડ રા ના રક્ષ દેવ ગ ના

ૐ પુ પુ પુ | પુ મ ગુ | મુ મુ મુ | મુ ગ રી |
 સેડ હિમ્ ગિહ્ડ રો રિ અસ હેપ્ પી ઝોડ ઝો રિ અસ
 એમને કદ જય વં ત મમ્ સુખ્ કી તિ નો દે યય

ૐ ગુ મ ગ રિ સ | ગુ મુ પુ | ઘ મ્ ગુ રી | સા.
 લોગ્ હે રે ધન ઝો વર અસ ગોડ સેન્દ્ર પી કોંગ
 સ બાવ રા જ બહુ વ રસ ર લ દેવ રા ના

હે પ્રભો ! આંગ્લ અને આર્ય પ્રજાનાં અંતઃકરણોનું
 એક્ય કર, આર્યોનાં ઉચ્ચ કર્મ, ભક્તિ, નીતિ, જ્ઞાનને પ્રકા-
 શમાં લાવ, અને ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક જીવનનું
 સામ્રાજ્ય પ્રવર્તીવો ભારતભૂમિ સ્વર્ગસમી કર ! !
 એજ ત્હારા પ્રત્યે મ્હારી દીન યાચના ! ! !

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

ગજપતરાવ ગોપાળરાવ બંને

લલિત ગીત વિનોદિની.

(શુભરાત દેશનાં દેશજ-લૌકિક ગીતાની રાહોનો સંગ્રહ)

(મંગલ.)

પ્રભુમય જીવન.

(તોટક.)

શુભ જીવન આ પ્રભુ ! તુંથી ભરૂં, બલ દે, અભિલાષ હું એહ પુરૂં,
શુભ દેહ વિષે, વર્ણો આત્મ વિષે, જડ ચેતનમાં પ્રભુ વાસ વસે. ૧

શુભ રક્ત વિષે, શુભ નાકી વિષે, શુભ દષ્ટિ વિષે, શુભ વાહ્યો વિષે;
શુભ તર્ક વિષે, શુભ કર્મ વિષે, પ્રભુ ! વાસ વસે! શુભ મર્મ વિષે. ૨

શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં, પ્રભુ વ્યાપિ રહ્યા શુભ અંતરમાં;
શુભ જીવન કેરૂં રહસ્ય ઊંડું, બન પ્રેરક ચાલક ચાસક તું. ૩

ધરોને ઉરમાં રસની પ્રતિમા, નહિ ઉત્પતિનો સિંધર છે મહિમા;
સ્મરો આકૃતિ એ નિજ પોછી ધરે, અનુસાર જ ચિત્ર પછી ચિતરે. ૪

જયમ ચિત્રક એ મન-ભૂતવડે બહુ સુદર ઉત્તમ ચંદ્રિ રચે;
ત્યમ જીવનના પટની ઉપરે, શુભ લેખન તે દુન સાક્ષી પુરે. ૫

પ્રભુ ! સુદિત અકિત તું હલમાં, કૃતિઓ બધો ત્વન્મય હો જગમા;
શુભ વર્તનથી છપ્પી જે બની રહે, તુજ ઉજવલ રૂપની આંખો દિધે. ૬

(રમણભાર્ષ મહિપતરામ.)

લાગ ૧ જુની ગરબીઓ.

(ગુર્જરી શ્રમાતાનું સ્વરૂપ.)

જય જય ગરવી શુભરાત ! (૨) દીપે અરણ્ય પરભાત.
દેવ પ્રકાશશે જળણ કુસુંખી, ત્રેમ સૈવ્ય અકિત,
તું બણવ બણવ નિજ સંતતિ સદને, ત્રેમ ભકિતની રીતઃ
ઊંચી દુન સુંદર જાત, જય જય ગરવી શુભરાત.

ૐ સ રિ ગૃ સ રિ ગૃ રિ રિ સ રિ નીં સ રિ ગૃ રિ સ રિ ગૃ રી સ રિ નીં
મે . તો મો ક ઈ યો આ ગ દા . ઘ ને . દ ર યા ર રે વા હી . ના

ૐ સ રિ ગૃ સ રિ ગૃ રી સ રિ નીં સ રિ ગૃ ગૃ રી સૃ સ રિ ગ રિ ।
મ મ રા દા . ક્ષ યી હી . તે સા . ક ર સે લ હી . . .

૪.

- (૧) ગોરમા ગચ્છપત લાગુ પાય વિધાતાને વિનયુ, રે લોલ,
- (૨) એકધવ અલખેલાને કહેજો કે જયમ હમે કહાવીએ, રે લોપ,
- (૩) માતું પાવાની પટરાણી જવાની કાળકા રે લોલ.
- (૪) પડવે પાતળીયા ગિરધારી કે મારે વેર આવજો રે લોલ

તાલ માતુષીભતિ એકતાલ માત્રા ૮.

ૐ નિં સ રિ ગ રિ ગૃ સ રિ | રિ ગૃ રી સ રિ નિં નિં | સ સ રિ રિ ગૃ સૃ રિ | ગૃ રી સૃ, સ
ગો . મ મા . ગ ચ્છ પ ત લા . ગૃ પા . ય વિ ધા . તા . રિ . ન વુ રે લો લ
ઓ . ધ વ અ લ ખે . હા . ને ક હે જો કે જયમ હ મે ક હા વિ એ રે લો લ

નખર ૩૩ મી દેશી પ્રમાણે આ દેશી સારંગમા પચ્ચ મવાય છે.

૫

- (૧) તમે કેટલા ભાઈ કુવાસ રાજ, અચકો મચકો કારેલી.
- (૨) માઈ સોનાતું છે મેડુરે, છેલછળીલા હોમાળા,
- (૩) સહુ સખીયો દળીમળી આવો આજ, આપણ કરીએ ઉભણી.

તાલ માતુષી ભતિ એકતાલ માત્રા ૮.

૬

ૐ નિં સ | રિ ગ મૃ ગ ગ રિ ગ | મ પ મૃ ગ રિ ગ રિ | સ સ સ નિં ઘ નિં સ રિ ।
ત મે કે ટ લા ભા ઇ કે . વા . રા રા . . જ અ ચ કો . મ ચ કો .

ૐ ગ રિ સ નિં સારુ | અથવા રી નિં સ સારુ |
કા . રે . લી કા રે . લી

“ઓ રાજા કુંવર” એમ બે વખત ગાઈને થઈ “તમે કેટલા ભાર્ગ કુંવારા” એ
કડી કેટલીક છોકરીઓ ગાય છે. તે તે વખતે આ સ્વરોમાં ગાય છે:—

સારુ | રિ રી સ સ સ : | આમ બે વખત ગાઈને પછી ઉપર પ્રમાણે ગાવું.
ઓ રાજા કુંવર

૬.

મા, પાવા તે મદથી બિલયાં મહાકાળી રે,
ડોસીડે માંડ્યાં હાટ પાવા વાળી રે.

તાલ માતુષીમતિ એકતાલ (હોંચ) ગાના ૮.

ૐ સારુ | પં નીં નિં સું સુ સારુ | ગુ. મ પુ મ પ | ગ મ ગ રિ સારુ |
મા પા વા તે મ દ થી ઉ ત થા મ હા મ . ણી . રે

ૐ પુ | પુ પ ધ મ ધ પ મ | ગુ મ પ ધ મ પ | ગ મ ગ રિ સારુ |
ડો સી ડે . માં . ડ્યાં . હા ટ પા . વા . વા . ણી . રે

૭

- (૧) પ્રથમ પાર્વતીના પુત્રને, પાથે નમુ રે લોલ,
દીન બણી વાણી દીજીએ, કહું સમુરે લોલ.
(વલ્લભ ભટ્ટ કૃત રાણુઆરનો મરખો.)
- (૨) મહાકોપ થયો તે કાલકાળમાં રે.

તાલ દાદરો, ગાના ૬

ૐ સ સ સ | સારુ રિ સારુ રિ | મુ ગ મ ગુ | રી ગ રિ સ સ | સારુ સ |
પ્ર ય મ પા વે તી ના પુ ત્ર ને પા થે ન મુ . રે લોલ
દી . ન ના જી વા જી દી જી યે કે હું સ મુ . રે લોલ

ઉત્તરમાં અખા માત, પૂરવમાં કાળી માત,
 છે દક્ષિણ દિશમાં કરંત રક્ષા, કુન્તેશ્વર મહાદેવ,
 ને સોમનાથ ને હારકેશ એ, પશ્ચિમ કેસ દેવ,
 છે સાહાયમાં સાક્ષાત, જય જય ગરવી ગુજરાત.

૨

નહીં તાર્પી, નર્ગદા જોય, મહોને જીજી પજુ જોય,
 વર્ગો જોય સુભટના શુદ્ધ રંગશુને, સત્તાગર સાગર,
 પર્વત ઉપરથી વીર પૂરેજો, દે આશિષ જયકાર,
 સંધે સોયે સદૃ જાત, જય જય ગરવી ગુજરાત

૩

તે અણુદિલવાડના રગ, તે સિદ્ધરાજ જયસિંગ,
 તે ગંગાકી પજુ અધિક સરસ રગ, યસે સત્વરે માત,
 શુભ શકુન દિસે અધ્યાન્હ શોભશે, વીતી ગઇ છે નાત,
 જન ધુમે નર્મદા સાથ, જય જય ગરવી ગુજરાત.

૪

લાવણીની આલિ—રાહ. તાલ ચતુષ્ત્રગતિ એન્તાલ. માત્રા ૪.

ૐ સસ | રિગમમ | ગરિસસ | સરિસ્રિમ | મમમમ | ગગમમ | ગ્રિસ્રિગ | સ્રિ | સસ |
 જય જય ગરવી • ગુજરાત • • • • • તજયજયગરવી • • ગુજરાત • ત
 દી • પે • અરણ્ય • પ ર આ • • • • • તજયજયગરવી • • ગુજરાત • ત
 બી • યી • તુજયુ • દ ર જા • • • • • તજયજયગરવી • • ગુજરાત • ત

ૐ ૬ | મમમમ | મમમમ | પપપપ | પધસા | નૌ નિ ધ | ધધપમ | પૃ | પ પ |
 મનમંત્રા • શરો • હજગક • સુ • ખી • પ્રે • મ શો • પં અ • કી • ત

ૐ મુ | રિમમમ | મમમમ | રિમમમ | પપપુ | પધધધ | ધપમપ | ગુમ | ગિરિ | અધવા
 તુ • જા • શુવન • શુવનિજ • સ • તતિ • સદુને • પ્રે • મ જ • કિતી • રી • ત

ૐ ધ રિં સ સ | સ નિ નિ ધ | પ ધ પ મ | ગ રિ |
 પ્રે • મ જ • કિતી • રી • • • • ત

૧.

(ધોળ)

- (૧) કંકુ છાંટી કંકોતરી મોકલે, કોડે કહાવે સુમશ જેહેન, વીરા બહેલા આવજો. (૨૬)
 દેવ દુદાળાને લાવજો, એ છે પારવતીનો પુત્ર. વીરા બહેલા આવજો. ૧
- (૨) મારી સોરે સવાસોની ચુદડી.
- (૩) હેયે બોળામાં ધાલી ખીચડી, હેયે ઘેર ઘેર માગી દીકરી.

તાલ મિશ્રજલતિ એકતાલ માત્રા ૭.

ૐ સ રિ ગુ | રી સ રિ ની | સ રી સ રિ ગુ | રી. સઠ | સઠ. |
 ક . કુ છ ટી . ક દા . ત . રી મો ક લે

ૐ સ રિ ગુ | રિ રી સ રિ ની | સ રી સ રિ ગુ | રી સ રિ ની | સ રી સ રિ ગુ | રી સઠ | સઠ.
 કા . કે ક હા વે . સુ બ . ડા . . બહેન . વી રા . વ હે લા આ વ જો

૨.

રામ લક્ષમણ વનમાં સીધાવતા,

સતી સીતાને આવતા સાથ, કહે રઘુનાથ, પધારો પીપર બણી

(આની રાહ ઉપર પ્રભાણેજ છે. “ આવતા સાથ ” એ શબ્દો અને “ કહે રઘુનાથ ”
 એ શબ્દો સરખી રીતે મવાય છે એટલુંજ માત્ર.)

૩.

ભગરા પહેલો વધારો મારે આવીયો,

મે તો મોકલ્યો મારા દાદાને દરબારે

* વાડીના ભગરા, દ્રણ મીઠી તે સાકર બેલડી.

આ દેશી, તાવમાં ગવાતી નથી, ઝીઝો લમ પ્રસંગે મગજગીત તરીકે સૌ ટોળે મળીને ગાય છે.

ૐ સ રિ ગુ | રિ સ રિ ગુ રી સ રિ ની | સ રિ ગુ રી સઠ | સઠ. |
 બ મ રા . જ હે લો વ ધા . વો મા . રે આ વી મો

આજ ગરબીને દીવિયામાં (માતુષીજાતિ એકતાલમાં) નીચે પ્રમાણે મેવાશે.

ૐ સ્ સ્ | સ્ રિ સ્ રિ ગ્ ગ્ ગ્ ગ્ | રી ગ્ રિ સ્ સ્ |

મ દા કા પ • ય યો તે ક સિ કા જ માં • રે

કટલીક ઓળો આ ગરબીને ઘણા તાલમાં જીજી રીતે ગાય છે.

ૐ ધ ધ ધ | પુ મ ગ રિ સ | રિ ગ મ મ ધુ | પુ મ ગ રિ | સ્ સ |

પ્ર ધ મ પા વંતી • ના પુ • ન ને પા યે ન મું રે લો લ

૮.

કર પ્રભુ સંગાયે દ્રઢ પ્રીતથી રે,

મરી જાવું મેલીને ધન માલ, અંતકાળે સચું નથી કોઇનું રે.

(૪૨)

સંસ્કારે સંબંધી સર્વે મર્યું રે, એ જી જીદી માયા ફેરી જાગ,

અંતકાળે. ૧

તાલ માતુષીજાતિ એકતાલ. (દીવ) માત્રા ૮.

ૐ સ સ | સ્ રિ સ્ રી ગ્ ગ્ ગ્ ગ્ | રી ગ્ રિ સ્ સ્ |

ક ર પ્ર ભુ • સંગાયે દ્રઢ પ્રીતથી • રે

ૐ મ્ મ્ | મ્ મ્ ગ પ્ પ્ મ્ મ્ | ગ્ ગ્ ૬ ગ્ ગ્ :

મ રી જા ઉ મે લી ને ધ ન મા લ હાં રે

ૐ ગ્ રિ | સ્ રિ સ્ રિ ગ્ ગ્ ગ્ ગ્ | રી ગ્ રિ સ્ સ્ |

અં ત કા લે • સ ચું • ન થી કો ઈ નું • રે

૯.

મને મારીને રથમાં ખેડ રે, બાળા રાજ રે.

મને મુઢે તે સાથે તેડ રે,

મને મુઢ જોવાના રસકોડ રે,

આપણ સરખા સરખી જોડ રે;

તાલ માનુષીજાતિ એકતાલ અથવા હીંચ. માત્રા ૮.

ૐ મ મ | ગ મુ ગ પ પ મુ | ગ ગુ ગુ રી સુ મ પ | મુ ગ રિ સુ |
 મ ને આ રી ને ર થ હાં ખે હ રે . બા બા . રા બા . રે
 ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ રિ ગ | રિ સુ નિં ધ નિં સુ | રી રિ રી સુ ગુ | " |
 મ ને યુ હે તે સા . થે તે હ રે બા બા રા બા રે
 ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

૧૦.

ઘડાલા બધારો મ્હારે મદિરે રે લોલ ।

મદિરે પવિત્ર વસે પ્રેમ જો.

ઘડાલા ૦

રજની વધાવે રૂઝ ચંદ્રને રે લોલ,

ઘડાલાને વધાવું હુંય તેમ જો.

"

તાલ દાદરો માત્રા ૬.

ૐ મ ગ મુ સુ | રી ગ મ પુ | મુ ગ રી નિં | સુ સ સ : |
 ઘડા . લા પ ધા રા મા રે મ દિ રે રે લો . લ
 ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ સુ સ સ નિસ | રી ગ મુ પ | પુ નિ ધ પુ . |
 મ દિ રે . વ સે પ વિ ત્ર પ્રે . . મ જો
 ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

૧૧.

આસો માસે ચરદ પુનમની રાત જો,

માંદલીયો ગગ્યોરે સખી આરા ચોકમાં.

૧

સસરો મદારો દેરાસરનો દેવ જો;

સાંચુડી દેરાસર કેરી પૂતળી.

૨

તાલ માતુષીજાતિ એકતાલ માત્રા ૮.

ૐ ધુ ધ સ સા રિ ગ | રિ ગ મ મ ગ ગ રિ સ | રિ ગ મ ગ રી |
 આ સો . મા સે . ય ર દ પુ ન મ ની . રા . . ત ને
 સસ રો . મા રો . દે . રા . સ ર નો . દે . . વ ને

ૐ મુ મ ગ પુ મુ | રિ ગ ગ રિ સ રિ ગ મ | ગ રી સ સા |
 આ દ લી યો જો . રે . સ ખી મા રા યો . ક મા
 સા સુ . હી દે રા . સ ર કે . રી . પુ . ત ની

૧૨.

કારતક માસે અબળા કહે છે કથને,
 હવે સિયાજો આવ્યો સ્વામિનાથ ને,
 હીમાગુ વા વાયો હલકી ટાટમાં,
 શુ શોધો પરદેશ જવાનો સાથ ને,

કારતક ૧

(ઉપરની આલ ઉતટાવ્યાથી આ આલ બને છે. ન્યમકે, “આદલીયો ઉગ્યો” એ પ્રથમ બોલીને પછી “આસો માસે” એ કડી બોલવાથી આ રાહ બની છે)

માતુષીજાતિ એકતાલ, માત્રા ૮

ૐ મ મ મ ગ પુ મુ | રિ ગ ગ રિ સ રિ ગ મ | ગ રી સ સા |
 કારતક માસે અબળા . કહે છે કથને

ૐ ધ ધુ સ સા રિ ગ | રિ ગ મુ ગુ રિ સ | રિ ગ મ ગ રી |
 હવે સિયાજો . આવ્યો સ્વામિ . ના . . મ ને

૧૩

૨ગીલી રૂડી પૂનમ તતે રીઝાઈએ,
 હરિ બેની ચાલો તો ગીતકા ગાઈએ.
 “શુવો ચંદ્રપ્રકાશ બહુ તેજમાં,
 “રાખો નિદ્રાએ ધ્યાન નવ સેજમાં,
 “વહી જશે ને વેળ પસતાઈએ

૨ગીલી રૂડી ૧

૨ગીલી રૂડી. ૨

તાલ દાદરો માત્રા ૬.

પુ પ પ પ ધ | મુ પુ મ | ગુ રિ ગુ મ | પ ધ મ પુ : ||

ગી લી રૂ ડી . પૂ ન અ રા . તે રી આ . ધ ચે
હાં રે શુ વો . અંદ્ર પ્ર કા શ બહુ . તે . જ આં
હાં રે રા ખો . નિદ્રા એ ધ્યાન ન વ સે . જ આં
÷ . ÷ . ÷ . ÷ . ÷ .

પ પ પ ધ | ની સૃ સં | ની ધ પ ધ | નિ સં નિ સૃ સં | ધ નિ ધ પ પ ધ |

રે ખે ની . આ સો તો ગીત ઈ . ગા . ધ ચે રં ગી . લી રૂ ડી .
રે વ હી . જ સે જો વે જ પસ . તા . ધ ચે રં ગી . લી રૂ ડી .
• ÷ • ÷ • ÷ • ÷ • ÷ •

૧૪.

કુંવરને, વારો જસોદા આવડી, (ટક)

વાઘડાં છોડીને વાસો વનમાં પધારે, હાથે બેડી ને પગે પાવડી, કુંવરને.

(સંતિદાસ કૃત બાળલીલા)

તાલ જલદ દાદરો. માત્રા ૬.

સૃ રિ ગુ મ | પુ પુ મુ | ગુ રિ રી સ | ગુ રિ સૃ : ||

વ ર ને . વા રો જ સો . દા . આ વ ડી
÷ . ÷ . ÷ . ÷ . ÷ .

ગ મ મુ | પુ ધુ પ | ની ધ પુ : ||

ગ રો . જ સો દા . આ વ ડી
÷ . ÷ . ÷ .

સૃ સ મ ગ મ | પુ પ ધ ધ નિ | પ પ સં નિ સૃ | નિ ધ પ પુ .

વા છ ડાં . છો ડી ને બાલો . વ ન આં . પ ધા . . ર
÷ . ÷ . ÷ . ÷ . ÷ .

ૐ મ ગુ મ્ | રિ ગુ પુ મ્ | ગરિ ગ |

હુ . છ . ૨ હો દ . ગે . .

પ જ ર . ગે . ૨ ખી યે . .

૧૭

હું શુ જાણું જે વ્હાલે મુજમાં શુ દીઠું,

વારે વારે સામું ભાગે મુખ લાગે મીઠું

હું શુ જાણું જે

(દયારામ કૃત .)

તાલ મિશ્રાલતિ એકતાલ, માત્રા ૭

ૐ સ્તુ રિ ગ રી | રિ ગુ મ્ પ્ | ધ પુ મ્ ગુ | રી ગ સ્તુ |

હુ શુ . જાણું જે વ્હાલે મુજમાં શુ દી . હુ

વારે વા . રે સા મુ ખા જે મુખ લાગે મી . હુ

૧૮

(સખી) પડનાની પડખીત મતમત જૂમીરે,

મારા હરિ વિના એક વાત સર્વ સુની રે

૧

(સખી) ખીજે બાળે વેશ રહી છુ, બાળી રે,

આ ધરમા કેમ રહેવાય વાગે તાઘીરે.

૨

માહુપીલતિ એકતાલ માત્રા ૮

ૐ સ્ત સ્ત | સ્ત સ્ત સ્ત પ પુ ગ મ | વુ પ પ પ પ ધ | ગ મ પ ધ પ મ ગ મ |

સખી પડવા ની પડ ખીત મતમત જુ લી . રે મારા

સખી ખી . જે . બાળે વેશ રહી છુ . બાળી રે . આ .

ૐ રિ ગુ ગ ગ મ પ મ | પુ મ ગ ગ મ પ | ગ મ ગ રિ સ્તુ |

હરી વિના . એક વાત સરવે . સુ . ની રે

ધરમાં કેમ રહેવા મેવા જે તાળી રે

૧૯.

પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે, મને લાગી કરારી પ્રેમની,
જળ જમુનાનાં આગે ભરવાને ગ્યાંતાં,
દતી ગામર માથે હેમની રે, મને લાગી કરારી. ૧

તાલ માતુષીભતિ એકતાલ (ત્રીય) માત્રા ૮.

ૐ ગંગૃગ રિમ્ગૃરિનિ | સા સ્ રી રી ગ્ સ્ રી | નિંસા સ નિંધંપ્પ | નોં નિંસાપ્પ |
પ્રે મ ની . પ્રે મ ની . પ્રે મ ની રે . મ ને લા ગી કરારી . રી . પ્રે મ ની .
દતી ગા . ગ ર મા થે હે મ ની રે . મ ને

ૐ નોં નિંધં નોં સા સ્ સ્ મ | રિં ગ્ મ્ ગ્ રી સા : |
જળ જમુ ના નોં આગે ભરવાને ગ્યાંતાં

૨૦

શુભતિ શમ હૃદયમાં, રહેલો રે.

સખી, પડવે તે પંથ સિધાળ્યા રે, મહા વનના તે આરમ આસ્થા રે,
સાથે સીતાને લક્ષમણુ બાળા, શુભતિ શમ હૃદયમાં રહેલો રે. ૧

તાલ ત્રિશ્રભતિ એકતાલ. માત્રા ૭

ૐ સા રી | નિ નોં સા રી | ગ્ મ્ મ્ | પ્ મ્ ગ્ રી | સા : |
સખી પડવે તે પંથે સીધા . બા . રે
મહા વનના તે આરમ આસ્થા . રે

ૐ પુ પુ | ગમ્ પુ પુ | ધ ધુ મ્ પુ | ગમ્ ગુ રી | અથવા પુ પુ | ગમ્ પુ પુ |
સાથે સી . તાને લક્ષમણુ બા . જા રે સાથે સી . તાને

ૐ સં ની ધુ પુ | મગમ્ ગુ રી | ગમ્ ગુ રી | સા સ રી | ગમ્ મ્ પુ | પમ્ ગુ રી | સા : |
લક્ષમણુ બા . જા રે ધુ . પતિ શમ હૃદયમાં . રહેલો . રે

૨૧.

- (૧) ઉદવ નંદનો છોરા તે નમેરા મયો નો,
મુને એકલી મુકીને મથુરા મયો નો. ઉદવ. ૧
એને મૂકી જતા દયા નવ ઉપની નો,
મુને જાતિ પડી છે એતા રપની નો. " ૨
- (૨) ઓરા આવની સસુણા પ્રભુ શામળા નો;
શિખ્યો આવડી ક્યાં રનેહ શામની કળા નો, ઓરા. ૧
- (૩) મારમ મૂકાની કરું છું કાના કમારની નો.

તાલ દાદરો. માત્રા ૬.

ૐ પ ધ ધ | પુ મ ગ રિ સ | રિ ગુ મ ધુ | પુ મ ગુ રિ | સા. |
ઉ દ વ નં દ નો • છો રા તે ન મે રા થ યે • નો
ઓ રા • આ વ ની • સ હુ ણા પ્ર ભુ શા મ ણા • નો
• • • • •

ૐ મ ગ મ | પુ ધ ની સં | સાં નિ પ પુ | મૂ ગ ધુ. | પુ. |
મુ ને • એ ક લી મુ કી ને મ થુ રાં મ યો નો
શિખ્યો • આ વ ડી ક્યાં રને હ શામની કળા નો
• • • • •

૨૨.

- (૧) કે કારતકે કૃષ્ણ ગયા મેહેલી, આંખકલીએ આંસુની હેલી;
ગોપી ફરે ઓઝળમાં થેલી, ઓદવજી નારે ધટે તમને. ૧
- (૨) કહોને સખી કારતક કેમ જાણે, કે વનમાં મોરલી કુણુ વારો;
કે મહિના ઘણી કુણુ વારો, કે જમુના જવા વો પાણી. ૧

તાલ ત્રિજલતિ એકતાલ માત્રા ૭.

ૐ સા. | રિ ગુ રી સા. | નીં. સા. રી. | ગુ. સ રિ ગ રિ | સા. સા. : |
કે કારતકે કૃષ્ણ ગયા મે • • • લી •
કે હોને સખી કારતક કેમ જા • • • યે •
• • • • •

ૐ સા | રિ ગુ રી સા | ની. સા રી | ગુ. રી | સા. સા :

આં ખ ઠ લી એ આં ઝું ની હે લી .
કે વ ન માં . મોર લો . કુણ વા સે .
- - - - -

ૐ સા | રિ મુ મુ મુ | રિ ગુ રી મુ | મુ. ગુ રી | ની. ની

ગા પી . હ રે ગા . કુળ માં ઘે . લી .
કે મ લી નાં . ઘ . છી . કુણ યા . શે .
- - - - -

ૐ સા | રિ ગુ સા રી | ની. સા રી | ગુ. સા રી | સા. સા :

આં ધ વ છ . ના રે ધ રે ત મ ને .
કે જ ઝુ ના . જા વા . ઘો પા . છી .
- - - - -

૨૩.

(૧) મારા રે સ્વામી બોલોને વ્હાણા

જસોમતી નહતણા લાલા.

મારાં (૨૬)

ઘેનીરે ઘણને, બોલુ-મા બમતી,

ખીજરે કોઇની વાતો નથી ગમતી.

મારાં ૧

(૨) આલો પ્રભુ સિવશંકર બોળા,

બોળાને માથે બસતણા બોળા.

આલો (૨૬)

તાલ ત્રિશ્વજિ એકતાલ. માત્રા ૭.

ૐ ગુ | મ* ગુ રિ ગ ગ રિ | સા. મુ. પ | મુ. ગુ રિ ગ | સા. સા :

મા રા રે સ્વા . મિ . બો લો . ને વ્હા . લા .
ઘે લી રે ઘ ણ ને . ગા કુળ માં જ મ . તી .
- - - - -

ૐ સા | રિ ગુ મુ પુ | ગુ મુ ધુ | પુ મુ રી | ગુ ગુ પુ |

જ સો . મ તી ન દ ત ધ્યા લા - લા - મ
ખી જ રે કોષ્ટ ની વા તો ન ચી મ મ તી - મા

૨૪.

કહેવા દેને ક્ષાન, તારી માને કહેવા દેને ક્ષાન,
વદરાવનની તે કુંજગલોમા, હલકું ખીંચળીયારું પાન. તારી માને ૧
ખાધ ખીરા કહે પ્રભુ શીરધર નાગર, વળીયા અમારાં વાન. તારી માને ૨

તાલ ત્રિશ્વજલિ એકતાવ માત્રા ૭

ૐ સ સા સારી | ગુ મુ ધુ | પુ પ મુ | પ મુ ગુ રિ ગ | સ સા ગુ પુ | મુ ગુ રિ ગ | સા સ :

ક હે વા . દે ને . ક્ષા ન તા ને . મા ને . ક હે વા . દે ને . . . ક્ષા ન

ૐ સ સા સારી | ગ ગુ મુ પુ | મુ ગુ મુ | ગ રી સા | ધ ધુ સા રી | ગ ગુ મુ ધુ | પુ પ મુ |

વ દ રા . વ ન ની તે કું જ ગ લી . મા હ લ કું ખીં ચળી યારું પા ન તા

૨૫

(૧) લોચન મનનો રે, કે ઝગડો લોચન મનનો,
રસિયા તે જનનો રે, કે ઝગડો લોચન મનનો. (૨૬)

સાખી— પ્રીત પ્રથમ કોણે કરી, નંદકુવરની સાથ,
મન કહે લોચન હો કરી, લોચન કહે તારે હાથ ઝગડો. ૧

(૨) ગાડી આવી ચુલરાત અગનકેરી ગાડી રે આવી

તાલ ત્રિશ્વજલિ એકતાલ, માત્રા ૭

ૐ ધુ સા રી | ગ ગુ ગ મ ધુ | પુ પુ મુ | પ મુ ગ રિ સા | પુ ગુ મુ | ગ રી સા |

હો ચ ન મ ન નો . . રે . કે ઝ ગ ડો . . લો ચ ન મ ન નો
રસિયા તે જ ન નો . . રે . કે ઝ ગ ડો . . લો ચ ન મ ન નો

સાખી- પુ પ મ મ મ મુ મ પ મ ગુ. મ | રી ગ રિ ગ રિ પ મ ગુ ગ |
 પ્રી ત પ્ર ય મ કોણે . ક રી . ન દ કું વ ર ની . સા ય

પ પ પ પુ મુ મ મ ધ પ મ ગુ | ઘુ સુ રી | ગુ મુ ધુ | પુ પુ મુ |
 મ ન ક હે ભો અ ન તે . ક રી ભો ય ય કહે તા રે હા . ય

૨૬

અલભેલી રે અભેભાલ ભેવાને જઇએ (ટક)
 ભેવા જઇએ સુખીયાં યઇએ આરાસુરમા રહીએ રે,
 આપ આપના મનનાં દુખડા, અભે આગલ રહીએ, ભેવાને જઇએ
 તાલ માનુષીભતિ એકતાલ માત્રા ૮

ૐ સ નિં | સુ રિ ગ મ પ પ ધ પ | મ ગ રિ ગ મ નિ ધ પ | મ ગ રિ ગ સુ : | ૬
 અ સ ભે લી રે અ ભે . . આ . . તભે . વા . ને . જ ધ યે

ૐ સુ સ પ પ પ પુ | પ પ ધ મ પ ધ સુ | નિ ધ નિ પ વ મ | પ નિ ધ પ મ ગ રિ સ |
 ભેવા . જઇએ સુખીયાં . ય ધ યે આ સ . સુ ર મા . ર હી એ . ર . .

ૐ રિ મ મ મુ મ મ મ | રિ મ મુ પ પ પુ | મ નિ ધ નિ પ નિ ધ પ | મ ગ રિ ગ મ નિ ધ પ |
 આ . પ આપનાં . મનનાં દુખડા અ . ભે આ અળ રહી યે ભે . વા .

ૐ મ ગ રિ ગ સુ | “સુખીયાં યઇએ, આરાસુરમા” એટલા સખે કંટકીક વખતે આ
 ને જ ધ યે પ્રભાણે વધુ ગવાય છે, જેમ—

પ પ ધ મ પ પ પુ | મુ પ ધ નિ નિ ધ નિ |
 સુખીયાં . ય ધ યે આરા . સુ ર મા .

આવો ને નંદલાલ રમવા આવોને રે,
 નમેરા યયા છો નંદલાલ, રમવા આવોને રે, આવોને (ટક.)
 કારતક તો મ્હેં કષ્ટેરે કહાડ્યો, બરદરીએ જમ જહાજ. રમવાને. ૧
 માગશરમાં મારગડે રે મેલી, હવે અમારૂં કોણુ છે બેલી,
 ગિરધર વિણુ થઈ ઘેલી, રમવાને આવોને રે. ૨

તાલ મિશ્રજતિ એકતાલ. માત્રા ૭

ૐ સ્વા. રિગરી | રિ ગુ મુ મુ | પુ. પ ધ પુ | મ મુ ગુ રી | પુ. મુ મુ | રી ગ સ્વા |
 આ વો . . ને . નંદ લા . . લ ર મ વા ને આ વો . ને . રે
 નમે રા . ય યા છો નંદ લા . . લ ર મ વા ને આ વો . ને . રે
 ÷ . - . ÷ . ÷ . + . ÷ .

ૐ સ સ્વા રિગરી | રિ ગુ મુ ગ મ | રિ ગ રિ મુ ગ મ | રિ ગ રિ સ્વા નિં |
 કા ર ત . . કે . મે તો . . ક . . યે રે . કા . . હ્યો .
 મા ગ યા . ર માં . ગા . . ર ગ . કે રે . મે . . લી
 હ . વે . હ મા . રૂ . . કો . . થુ છે . બે . . લી
 - . + . + . + .

ૐ સ સ્વા રી રી | રી ગ મુ મુ | પ પુ પ ધ પુ |
 બ ર ક રી યે , જો મ જ હા . . જ
 ગિ ર ધ ર વિ ન થ ઈ યે . લી . .
 ÷ . ÷ . + .

- (૧) કારતક મારે કેમ ગયા છો મૂઠી રે, રસિવાળ,
- પ્રાણુવન પ્રજા રી વાતે હું સુઠી, હો રંગ રસિવાળ.
- (૨) રૂસણુ તમે રૂલાબ્યા કયમ રૂલા રે રૂસણુ;
- (૩) કારતક મારે કશ્યા કર મુજ માતરે, મા અંબાણ,
- અમબેલી અંબા સાંભળ મારી વાત રે મા અંબાણ.

સાખી- પુ પ મ મ મ મુ મ પ મ ગુ. મ | રી ગ રિ ગ રિ પ મ ગુ. ગ |
પ્રી ત પ્ર ચ ગ કો શે . ક રી . નં દ કું વ ર ની . સા ય

પ પ પ પુ મુ મ મ ધ પ મ મુ | ધુ. સ્તુ રી | ગુ. મુ ધુ | પુ. પુ મુ |
મ ન ક હે ભો અ ન તો . ક રી ભો અ ય કહે તા રે હા . ય

૨૬

અલભેલી રે અભેભાત ભોવાને જઇએ. (૨૬)

ભોવા જઇએ સુખીયાં થઇએ આરાસુરમાં રહીએ રે,

આપ આપનાં મનનાં કુખમાં, અમે આગળ કહીએ, ભોવાને જઇએ.

તાલ માલુખીભતિ એકતાલ માત્રા ૮.

ૐ સ નિ | સ્તુ રિ ગ મ પ પ ધ પ | મ ગ રિ ગ મ નિ ધ પ | મ ગ રિ ગ સ્તુ || ૬
અ લ ભે લી રે . અ . ભે . . આ . . ત ભે . વા . ને . જ હ યે

ૐ સ્તુ સ પ પ પ પુ | પ પ ધ મ પ ધ સ્તુ | ની ધ નિ પ ધ મ મ | પ નિ ધ પ મ ગ રિ સ |
ભોવા . જઇએ સુખીયાં . થઇએ આ રા . સુ ર માં . રહીએ . રે . . .

ૐ રિ મ મ મુ મ મ ગ | રિ મ મુ પ પ પુ | મ નિ ધ નિ પ નિ ધ પ | મ ગ રિ ગ મ નિ ધ પ |
આ . પ આપનાં . મનનાં કુખમાં અ . ભે . આ . ગ લ કહીએ . ભો . વા .

ૐ મ ગ રિ ગ સ્તુ | "સુખીયાં થઇએ, આરાસુરમાં" એટલા સખેડો કેટલીક વખતે આ
રે . જ મ યે

પ પ ધ મ પ પ પુ | મુ પ ધ નિ નિ ધ નિ |
સુખીયાં . થઇએ આ રા . સુ ર માં .

તાલ માતૃધીજલિ એકતાલ માત્રા ૮.

ૐ સ ગ રિ સ | નિ નીં સ ગુ રિ | ગુ સ રિ રિ સ | નીં સ રિ રિ ગ રિ સ | સા સા : ૪ |
 વ ન માં . બૂ લી પ ડી . રે પે . લો . ક્યાં . ગ યો . કા . વૂ ડા
 ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

ૐ નિ નિ નિ નિ સ સ સ રિ | નિ નિ સ નિ ગ ગ રિ ગ | સ રિ નિ નિ સ ગ રિ સ | સા સા સા : ૩ |
 ઝ ર મ ર ઝ ર મ ર મે હુ લો . વ ર સે . પૂ . ર જી ડી . પી . હે લી .
 ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

ૐ રિ રી મ મ મ મુ | રિ ગ રિ મ મુ મુ | રિ ગ રિ ગ રિ મ ગ રિ | સ નિ નીં |
 અ ઘો ર વ ન માં મુ જ ને . મે લી કા . ધુ અ મા . રે . યે . , -
 ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

૩૧.

(૧) સમી સંધ્યાએ અમે સંચર્યા જમુના જળ બરવા

હાં, હાં રે જમુના જળ બરવા.

(૧) ઠંઠા ખેતી સાહેલકી રે સહુ ગરબા ગાઢએ,

હાં, હાં રે સહુ ગરબા ગાઢએ.

તાલ માતૃધીજલિ એકતાલ માત્રા ૮.

ૐ સ સા સ સ પ પ પ | પુ પ મ પ નિ પ પ | મ ગ મ પ પ ગ મુ |
 સ મી સંધ્યાએ અમે સાં . અ યો . જ મુ ના . જ જ જ ર વા
 ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

ૐ રિ ગ રિ મ ગ રિ સ સ | રિ મ મ ગ રિ સ સા |
 હાં . હાં . રે . જ મુ ના . જ જ જ ર વા
 ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

તાલ આનુષીળતિ એકતાલ. આગા ૮.

ૐ સ સ સ પ પુ પુ | પ ઘ ઘ ધ પ મ મુ | ગુ મ પ પ મુ | ગ ગ રિ સ સા |
કા ર ત ક આ સે કે . મ ગ ઘા . છો મૂ ડી . રે . ર સી યા . ઞ
÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ રિ મ મ મ મ મ મ પ | ગુ ગુ રી સા | રિ મ મુ મુ મ મ | ગ ગ રિ સ સા |
પ્રા . ણ ઞ વ ન પ્ર છુ શી યા તે હુ . મૂ . ડી હો રંગ ર સી યા . ઞ
÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

૨૬

મુણુ સાહેલડી રે મહારે નદકુવર સુ નેહ,

આશુ* શું કહું રે, મહારે પ્રાણુઅવન ધન તેહ. ૧

હાર હેમીતણા રે, મહારાં કાળજીની કોર;

મરતકના મણી રે, મહારાં ચિતડાં કેરા ચોર. ૨ (દયારામ.)

આનુષીળતિ એકતાલ. આગા ૮.

ૐ સ ગ રિ સ | નૌ. સ ગુ. રિ | ગુ સા રી | નૌ સ રિ ગ ગ રિ સ | સા. સ |
મુ ણુ સા . હે લ ડી . રે આ રે ન દ કુ વ ર શું . ને હ
÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ સ ગ રિ સ | નૌ. સ ગુ. રિ | ગુ સ ગ રિ સ | નૌ સ રિ ગ ગ રિ સ | સા. સ |
ઝા . ઝું , શું કહું . રે મ હા રે . પ્રાણુ અવે ન ધ ન તે હ
÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

૩૦.

(૧) વનમાં બૂલી પડી રે પેલો કયાં ગયો કાનુડો, (૨૩)

ઝરમર ઝરમર મેદુલો વરસે, પૂણુ કીધી હેલી;

અધોર વનમાં મુજને મેલી, કોણુ અમાફ મેલી. વનમાં બૂલી.

(૨) મુજને હો કદીરે, પેલો કયાં ગયો કાનુડો

(૩) ગીરમર સાસઝ રે, મારી ગાયલડી સંજારાવે

તાલ માતુષીજાતિ એકતાલ માત્રા ૮.

ૐ સ ગ રિ સ | નિ નો સ ગુ રિ | ગુ સ રિ રિ સ | નો સ રિ રિ ગ રિ સ | સા સા : | ૪ |
 વ ન માં . જૂ લી પ ડી . રે પે . લો . કયાં . ગ ચો . કા . નૂ ડો

ૐ નિ નિ નિ નિ સ સ સ રિ | નિ નિ સ નિ ગ ગ રિ ગ | સ રિ નિ નિ સ ગ રિ સ | સા સા સા : |
 ઝ ર મ ર ઝ ર મ ર મે હુ લો . વ ર સે . પૂ . ર થુ ડી . ધી . હે લી .
 +

ૐ રિ રી મ મ મ મુ | રિ ગ રિ મ મુ મુ | રિ ગ રિ ગ રિ મ ગ રિ | સ નિ નો |
 અ થો ર વ ન માં મુ જ ને . મે લી કો . થુ અ મા . ર . મે . , .
 -

૩૧.

- (૧) સમી સંધ્યાએ અમે સાંચ્યા જમુના જળ ભરવા
 હાં, હાં રે જમુના જળ ભરવા.
 (૧) ઉઠો ખેતી સાહેલડી રે સહુ ગરબા ગાઠએ,
 હાં, હાં રે સહુ ગરબા ગાઠએ.

તાલ માતુષીજાતિ એકતાલ માત્રા ૮.

ૐ સ સા સ સ પ પ પ | પુ ધ મ પ નિ ય પ | મ ગ મ પ પ ગ મુ |
 સ મી સંધ્યાએ અમે સાં . ચ ચો . જ મુ ના . જ જ જ ર વા
 -

ૐ રિ ગ રિ મ ગ રિ સ સ | રિ મ મ ગ રિ સ સા |
 હાં . હાં . રે . જ મુ ના . જ જ જ ર વા
 +

૩૨.

- (૧) ઠંઠથુ યયા માધવ મયુરં જઘ કામળ ન લખીયો કટકો રે, (૨૬)
ગોકુળમાં સહુ વાત કરે છે, કાંન કુબળા મું અટક્યો રે, ઠંઠથુ ૧
- (૨) અનજ સહુણી પ્યારી મરધાનેણી, તેં ગોઠન મજ કીધી રે.
- (૩) કહા ગયો પેશે મોરલીવાણો, મનના ધુધટ ખોલી રે.

માતૃધીમતિ એકતાલ. માત્રા ૮.

ૐ સ પ મ ધ પ મ ગ મ | રિ ગ મ પ ગ મ ગ રિ | સ સ સ રિ ગ મ પુ | ગ મ રિ ગ મ પુ : |
ઠં ઠ થ ય યા . મા . ધ વ મ યુ રાં . જ ધ કા ગ ળ ન લ ખી યો ક ટ કો . રે .

ૐ ગ મ ગ મ પુ પ પ | ધ નિ સ નિ ધુ પુ | પ પ પ પ ધુ પ મ | ગ મ રિ ગ મ પુ . |
ગો . કુ ળ માં સહુ વા . ત ક રે છે કા ન કુ બળ સ . અ ટ ક્યો . રે .

૩૩

બહાલા મારા બાપી બટને ચોકે કે, રમવા આવલો રે સોલ
રમસે ગાપી તે ગાપાળ કે, વહેલા પધારલો રે સોલ

મગ્ય સારે મ તાલ માતૃધીમતિ એકતાલ માત્રા ૮

ૐ નિંસ રિમ | રિમ મપ પપમુ | રિસ સરિ નિંસ રિમ | મરિ મમુ રિસ | સુ. સ ગ |
બહાલા મારા બા. પી. બટને ચો કે કે ર મ વા . આ . વલો રે . સો લ
ર મ સે . ગા . પી . ને , ગા વા . ળ કે વે હે લા પ ધા . ર નો રે . સો લ

આ દેશી "ગોરમા ગણુપત લાગુ પાલ" એ નળર ૪ ની દેશી પ્રમાણે પશુ ગવાયછે

૩૪.

ગોકુળાયે લખ આવો રે, જોદુવરાજ હમને, (૨૬)
આણી તેડે મગા બહાલા, પેલી તેડે જમના,
વચમાં તે ઘેરી અમને લીધાં રે, હો જોદુવરાજ હમને. ૧

તાલ ત્રિશ્રજતિ એકતાલ, માત્રા ૭

ૐ પુ. પુ. પુ. | ધુ. પ મ પ | મ પ મ ગ રિ સુ | સુ રિ મુ મુ | પુ. મુ મુ | ગ રી સ
ગો કુળી યે લ . ઇ . આલો . રે . . . ઓ . ધ વ રા . જ અ મ ને
+

ૐ નિં નીં સુ રી | ગ મુ મુ પુ | ગ મુ ગ રિ સુ | રિ રિ ગ સુ |
આ ધી તે રે મંગાલોલાલે યે લી તે . રે જ મુ . ના

ૐ પ પુ પુ પુ | ધ ધુ પ મ પ | મ પ મ ગ રિ સુ | અથવા
વ અ મા તે યે રી અ મ ને . લી ધાં . રે . .

ૐ સં સુ સુ નિ સં | નિ સુ ધ નિ પ ધ | મ પ મ ગ રિ સુ |
વ અ મા તે . યે રી અ મ ને . લી ધા . રે . .

ઉપ.

- (૧) પ્રીતલડી જવણજની તોડી, નટવર (નવલી) કોહોની સગાયે જોડી. (૨૪)
નેનમાથી નાયજી નીર સુઝાણા, હમવામાથી હેતલડારે ચોરાણા,
હેસવરાય મનજી કર્યાહાં રે પોરાણા. પ્રીતલડી. ૧ (દયારામ.)
- (૨) રાતલડી કોહોની સગાયે જોડ્યા.
- (૩) રીસાણાં રસીક સગાયે રાધા,

રામ કાલજોડો. તાલ ત્રિશ્રજતિ એકતાલ. માત્રા ૭.

ૐ નીં* | સ રી ગુ | સ રી મુ મુ | મુ પ મુ મુ | સ રી સુ | ૬
પ્રી ત લ ડી જ . વ જી જ . ની . તો . ડી

ૐ ગ મુ પુ પુ | મ મુ મુ ગુ | મ ધુ પુ મુ | પ મુ ગુ | ૬ | સ રૌ ગુ ગુ | સ રૌ મુ મુ |
 ન ટ વ ર ક હો ની સં ગા . યે . જ્યે . ડી નો ને ન ખા યી ના . ય જ
 - . - . - . - . - . - . રે ધા . ખા યી હે . ત સ

ૐ ગ મુ મુ ગુ | સ રૌ સા | સા | ગ મુ પુ પુ | મ મુ મુ ગુ | મ ધુ પુ મુ | પ મુ ગુ |
 ની . ર સ ધા . ધા કે અ વ ર ય . ખ ન જ કા દો . રે પા રા . ધા
 ડી . રે યો રા . ધા - . - . - . - . - .

૩૬

વાગે વૃદાવનમાં વાંસળી રે, ઉભો વગાડે કદાન,
 નારે વેધી યુનિવર પાંસળી રે, નવ રહી કેને સાન. વાગે (૨૬) ૧
 તરની સાખાઓ ઝુમી રહી રે, અરણે નમવાને ઝાજ,
 વેલી વૃક્ષ સાથે ઝુમી રહી રે, આગ્ય હમારાં આજ. વાગે ૨
 (દયારામ.)

માતૃપીળતિ એકલાસ (હીંચ) માત્રા ૮.

ૐ નિં નિં | પ નિં નિં સા સા સ રિ | નીં નિં સ નિં ગુ સુ રી | નીં સુ રી સા સુ |
 વા ગે વૃ . ડા . વ ન ખા . વા સ ણી . રે . ઉ ભો વ ગા . ડે કદા ન

ૐ સ સ | રિ મ મ મ મ મ મ મ | રી ગુ રી મુ મ મ મ | રિ ગુ રિ નીં નિં |
 ના રે વે . ધી તે યુ નિ વ ર પા સ ણી . રે ન વ ર હી કે . ને સા ન

ૐ પં નિં નીં નિં સ સા રિ | નીં સ નિં ગુ સુ રિ | નિં સુ રિ ગે રિ સા સુ |
 ત ર ની સા ખા ઓ ઝુ મી ર હી રે અ ર જો ન મ વા . ને ઝા જ

ૐ સ્ સા રી મ્ મ મુ રિ | રી ગ્ રિ મ્ મ મ્ ગ રિ | સા સ્ ગ રિ નૌં નિં |
 વે લી વૃ ક્ષ સા યે ઝુ મિ . ર હી રે . બા બ્ધ હ મા . રાં આ જ
 ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

૩૭.

આખડહી અણીવાળી રે, જરા નચાવ નખરાવાળી,

નખરે રે, તારા વાલમજીને વચ કીધાં.

ભમર કમાન જરા ખેંચી ખુણેથી,

કોધ કટાક્ષ કર આહી રે જરા નચાવ નખરાવાળી. નખરે રે ૧

તાલ દાદરા, માત્રા ૬.

ૐ સા. સ રી | ગ્ મ પ પ ધે | ગ્ મ્ ગ | પુ. મ મ પ | ગ્ મ્ ગ રિ | સા સ રી ગ્ | સા સા |
 આં ખ ડ હી . અ છી . વાળી . રે જ રા . ન ચા વ ન ખ રા . વાળી
 ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ ગ્ રિ ગ્ | પ મ પ ગ્ મ્ ગ રિ | સા રિ રિ સા | સ રિ સ ગ રિ ગ | સા સા |
 ન ખ રે રે . . તા . રા . વા લ મ જી ને . . વ . રા કી ધા
 ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ નૌં નિં ધુ નિં | સા સ રિ ગ્ | પુ મ ગ મ્ | ગ રિ ગ સા : | મુ મુ મુ | પુ પ મ મ્ |
 બ મ રે કે મા ન જ રા ખેંચી . ખુણે . . થી કો ધ ક ટા ક્ષ ક રે
 - ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ રિ ગ્ ગ્ રિ | પ મ પ ગ્ મ્ ગ્ રિ સ | સા રી. સ | રી સ ગ રિ ગ | સા સા |
 આ . લી . રે . . જ : રા . . ન ચા વ ન ખ રા . . વાળી
 - ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

૩૮.

ગોવિંદોજી પ્રાણ હમારે રે, મને જગ સામ્યો ખારો રે,

મને મારો સમજી બાવે રે, બીજો મારી નજરે ન આવે રે, ૨૧.

સાખી—મીરાં બાઈનાં મહેલમાં રે, હરિ સતનનો વાસ;

કપડીથી હરિ દર વસે, મારા સંતન ઠેરી પાસ.

ગોવિંદોજી,

મિશ્રભતિ એકતાલ માત્રા ૭

ૐ ગુ|મગુસરિસા|ની સારી|ગુ મુપુ|ગુ ગુસા|મરિમમુપુ|ગુ સરિગુ|મગુરીસા|સા સા|
 ગો વિ. દો ૭ પ્રા જુ ૬ આ રે. રે. મ ને . . જગ સા ગે . . આ રે. રે .

સાખી— પ પ મ મ મ મુ પુ મ ગુ ગ મ રિ રિ ગ રિ ગ રિ પ મ ગુ ગ
 મી રં. બા ધ ના રહે લ માં રે . ૬ રિ સ . ત ન નો . વા સ

ૐ પ પ પુ પુ મ મ પ પ મ ગ મ ગ મ રી ગ રિ ગ રિ પ મ ગુ ગ
 ૬ ૫ ટી થી ૬ રિ ૬ ર વ સે . આ રા . સ ત ન કે . રી . પા સ

૩૬.

ધડપણ કેલે મોકલ્યુ, ભણ્યુ જોળન રૂહે સઉ કાળ, ધડપણ (૨૪)

ઉમર તો હુંજર થયા રે, પાદર થયા પરદેસ,

ગોળી તો ગગા થઇ રે, અગે ઉજળા થયા છે કેટ. ધડપણ ૧

ન્હોતું જોછું ને રીંદ આવીયુ રે, ન્હોતી જોઇ તારી વાટ,

ધરમાયા હગવાં થયાં રે, જોની ખુલે હગાવોતે ખાટ ધડપણ ૨

મિશ્રભતિ એકતાલ માત્રા ૭

ૐ સ સ | ગ મુ પુ મુ | ગ રી સ નિ રી | સા પુ પુ | પુ પુ મુ | ગ મુ પુ મુ |
 ધ ૬ ૫ જુ કે લે ગો . ૬ . . જુ ભ જ્યુ જો જ ન ર હે સ ૬

ૐ ગુ રિ સા સ સ | ગ મુ પુ મુ | ગ રી સ નિ રી | સા સા |
 ધ . જ ધ ૬ ૫ જુ કે લે ગો . ૬ . . જુ :

ૐ નિ સ સ ગુ ગુ | નિ સ સ ગુ ગુ | નિ સ સ ગ ગ સ નિ | સ્તુ સ્તુ સ :
 ઉર્ભા ૨૦ તો કુ ગ ર ય યા રે પા દ ર ય યા પ ર દે . શ

ૐ સ સ ગ ગ મ મુ | ગુ મ પ મ મુ | ગુ ગુ મુ | ગ મુ પુ પુ | પુ. મ પ મુ | ગુ રિ સ્તુ |
 ગાળી . તો . ગ ગા ય ધી . . રે અંગે હ જળા ય યા છે . કે શ

૪૦

કામણુ દીસે છે અસખેલા તારી, આખમા રે, બોણુ આખમા રે. કામણુ (ટેક)
 મદ હસીને ચીતકુ ચોરું, કુટિલ કટાસે કાળજ કેરું,
 અદપડીયાળી આખે ઝીલું આખમારે, બોણુ આખમા રે. કામણુ ૧

માનુષી ભાતિ એકતાલ, માન ૮

ૐ સ્તુ નિ નિ | સ્તુ રી રી ગ ગ | મુ પુ પુ પુ | રી ગ ગ મ પ ધ | મ ગ રિ ગ :
 કા મ ણુ દી સે છે અ લ ખે લા તારી આ ખ મા . . . રે . . .
 બોણુ આ ખ મા . . . રે . . .

ૐ સ્તુ સ સ રી ગુ | મ મ પુ પુ પુ | મ મ પ ધ મુ ગ મ | ગ રિ પ મ ગુ ગુ |
 મ દ હ સી ને ચી ત કુ ચોરું કુટિલ કટાસે . કા . જળ કોરું

ૐ વ વ વ વ પુ પુ | વ મ ધ પુ પુ | રી ગ મ મ પ ધ | મ ગ રિ ગ |
 અ દ પ ડી યાળી આ . ખે ઝીલું ઝી . ખ મા . . . રે . . .

“ અદપડીયાળી આખે ઝીલું ” એ કડી બીજી રીતે આ પ્રમાણે ગવાય છે —

ૐ નિ નિ નિ નિ સ્તુ સ્તુ | સ્તુ નિ સ્તુ નિ પ પુ |
 અ દ પ ડી યાળી આ ખે ઝીલું

૪૧.

(૧) ગ્રેમની પીઠા તે કાને કહીયે રે, હો ! મધુકર, ગ્રેમની પીઠા તે. (૨૬.)

યાતાં ન જાણી શ્રીત જાતાં પ્રાણ જાણે,

દાથના કીધાં તે વાગ્યાં દહણે રે હો, મધુકર. ૧

(૨) રથામરંગ સમીપે ન જાનું, મારે આજમદી, રથામરંગ સમીપે. (૨૭.)

જેમાં કાગાચ તે સદુ એક સરખું,

મરણમાં કપટ દસે આનું, મારે આજમદી. ૧

વાલ દાદનો. મા ૧૧ ૬.

ૐ સદુ સ રી રિ | રી ગ મ પુ | પ પ નિ ધ પુ |

ગ્રે મ ની પી ઠા તે કા ને ક હી યે રે હો

દા થ ના કી ધાં તે વા ગ્યાં દ. યે રે હો

ૐ મ પ મ ગ રિ ગ | સ રિ સ નિ ધ નિ | સદુ રિ મ ગુ | રિ રિ સદુ :

મ પુ . ક ર . ગ્રે . મ ની . પી ઠા તે કા ને ક હી યે

ૐ નીં પું નીં | સદુ સ ગ રિ ગ | મુ પ મ ગ મ | રિ ગ રિ સદુ |

યા તાં ન જાણી શ્રી . ત જા તાં પ્રા . ધુ જા . યે

૪૨

(૧) પાતળીયા પાલવ મેલો રે, પાપે પકું છુ,

છખીયા છેકો મેલો રે, પાપે પકું છું. (૨૬)

બહાલા મારા મહી જલકારો મારું,

કોઈ જાણે કહેશે છું રે. પાપે પકું છું. ૧

(૨) મને મળીયા છે મોસરી રે, પનપટ જાતાં,

(૩) મળજું મહં દાણું રે છેલ જમીલા.

માતૃપીળતિ એકતાલ, માત્રા ૮.

ૐ સ નિં | સ સ રિ ગ રી ગ ગ | મુ પું મ ગ રી | પ મુ ગુ | રિ ગ સઃ |
પા . ત ણી યા . પા લ વ મે સો રે . . પા ય પ હું . હું
÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ પુ | ધુ મુ પુ ધુ | ની ની સઃ સઃ | સઃ ની ધુ પધ | મુ પઃ |
ઘા લા છ મા રા મ હી છ . લ કા . શે . . મા ફ
÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ પ પ | પ પ પુ મ ગ રિ ગ | મુ પુ મ ગ રી | પ મુ ગુ | રિ ગ સઃ |
કા ધ જ ધ ને ક હે ગ . છું હું રે . . પા ય પ હું . હું
÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

૪૩.

આવળે આવળે, જમુના ધાટ, ત્યાં મળીશું, (૨૬)

એકલા આવળે ને, સાથે કોઈ ન લાવશે રે,

બેઠું ઉટકતાં વાર કરીશું બદલા,

સાસુને કહીશું ચઢીયો કાટ, જમુના ધાટ ત્યાં મળીશું. આવળે ૧

માતૃપીળતિ એકતાલ, માત્રા ૮.

ૐ સ સ સઃ | રિ ગ મ મ ગ રિ સઃ | રિ મુ પ | ગુ. મ ગુ રી | સઃ | ૪
આ વ ને આ વ ને . જ મુ ના લા . ટ ત્યા . મ ણી શું
÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ ડ મુ ગુ મુ | પુ. પ પુ પુ | પુ પ પ પ પ પુ | ધુ. પ મુ પુ |
એ ક લા આ વ ને ને . સા થે કો ધ ન લા વ શો રે
બે ઠું ઉ ટ ક તાં . . વા . ર . ક રી શું બદ લા
÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ ડ મુ ગુ મુ | પધ નિ ધ પુ પુ | પુ પ પ પ પ પુ | ધુ. પ મુ પુ |
એ ક લા આ . . વ ને ને . સા થે કો ધ ન લા વ શો રે
બે ઠું ઉ ટ . . ક તાં . . વા . ર . . ક રી શું બદ લા
÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ સ સ સારિ મ મ મ | મ મ ગ ગ સ રિ મ મુ | મ મ રિ ગ ગ સ સ મ મ | રિ સ ની
અ તિ બા પ ધુ ઢ ડુ • છ બ ચ લા • બે • મો ટ મ પ ધુ નો • ના • સ

ૐ નૌ સ રિ | મ ગ રિ સ સાર |
શી લા • સા • ધુ • ને

૪૬.

(૧) ગિરધારી રે, વાત કહું તે વિચારે, મનમોહન...

(૨) ધન્ય અંબારે આરાસુ પઠરાણી, તને વિશ્વ બધાએ જાણી,
મા અંબારે ધારી નિશૂળ શુભ પાણી, ગોખ મધ્ય ઝોરાળે રાણી.

(૩) સૌ બ્રહ્માડે તુને જાણી રે, તારી કિરતી બધે ફેલાણી રે,
સૌ ભોકે તને વખાણી રે, આઘ સકિત રે વેદ વડે છે વાણી.

તહને વિશ્વ બધાએ વખાણી. ૧

માતૃધીગતિ એકતલ ખાત્રા ૮

ૐ સ નિં | સારુ ગ રિ ગુ | સ રિ ની સ સ રિ ગ | સ રિ ની : |
ધ ન્ય અ બા • રે આ • રા સુ ર પ ટ રા • ધી
ધ ન્ય અ બા • રે ધા • રીત્રિ શુ જ શુ બ પા • ધી

ૐ પ નિં | સારુ સ નિ સારુ રિ ગ | સ રિ સારુ |
ત ને વિ શ્વ બ ધા એ • જા • ધી
ગો ખ મ ધ્ય જી રા જો • રા • ધી

ૐ સારુ | રિ મ મુ ગ પ મ મ | રિ ગ મ મ ગુ રિ સ : |
સૌ બ્ર • બ્રહ્માડે • તુ ને જા • ધી • રે • •
તારી કી ર તી બ ધે રે • લા • ધી • રે • •
સૌ ભો • કે તુ ને • વ ખા • ધી • રે •

ૐ સ નિં | સુ રી ગું | સ રિ સ નિ સુ રિ ગું | સ રિ નીં |
 આ ઘ સ કિત રે વે . દ વ દે છે . વા . થી
 + . - .

૪૭

તમે અભણ્યા હમે જાણીએ રે,
 મારો પાલવડો નવ તાણીએ રે,
 તમે સમજી રહો મનમાં રે, સામળીયા
 વ્હાલા રહોની વેગળા રે. (૨૪)

દાણુપીલા

મિશ્રભતિ એકતાલ, માત્રા ૭

ૐ સુ સુ | નીં. ધુ નીં | સુ. રી રી | ગ રી સ નિ રી | સુ. |
 ત મે અ જા . પપા હ મે જા . થી . એ રે
 ગા રા પા લ વ ડો ન વ તા . થી . એ રે
 . - . - . - . - .

ૐ સુ સ રિ | ગ ગુ મુ પુ | ગ ગ ગ રિ સુ રી | ગ ગુ મુ રી | ગ રી સુ |
 ત મે . સ મ જ રે હો . મ ન માં હ રે સા મ જા યા
 . + . - . - . - . - .

ૐ નીં ધુ નીં | સુ. રી | ગ રી સ નિ રી | સુ. |
 વ્હા લા રે હો ને વે . ગ . જા રે
 - . - . - . +

૪૮.

હાં રે, દાણુ માગે રે દાણુ માગે,
 હાં રે, તારી મીઠીના જોલ ખાણુ વાગે રે. દાણુ માગે
 હાં રે, હુદાન કોવા મુલકનો સુખો,
 હાં રે, મારા મારમ વચ્ચે વસો રે દાણુ માગે

તામ જલદ દાદરો. માત્રા ૬.

ॐ गु रि सा न्निं । स॒रि गु॒म । पु॒ मु ग । स॒रि सा॒ न्निं ।
 हां रे दा धु मा . जे . रे दा धु मा . जे
 - ० - - ० - - ० - - ० -

ॐ पु प प पु | गु म प पु | धु ष म ग रि | सरि गु मु ।
 हा रे ता रा भी ठ जी ना भो व थां . धु वा . जे .
 हा रे भा रा भा . र ज व ये . . . उ . ओ .

ॐ सा॒ रि॒ सा॒ नि॒ । सा॒ गु॒ मु॒ । पु॒ म॒ गु॒ रि॒ । स॒ नि॒ सा॒ ।
 हा॒ रे॒ आ॒ न॒ क॒ था॒ धु॒ ल॒ क॒ नो॒ . अ॒ . नो॒
 न॒ . न॒ . न॒ . न॒ . न॒ . न॒ . न॒ . न॒ . न॒ . न॒ .

Yt.

મને જૂલીને ગયો છે મારો છેલ્લો રે;

જુદી જુદી, (અનિ હારે, જુદી જુદી)

કાનુકા, તારી ખીલ માત રાજ.

ખતે. (૮૩)

મને નિદ્રા ન આવે સખી મું કંઈ રે,

દેતાં દેતાં (અનિહારે, દેતા દેતા) કંઈ રજની પીતી જાય આરા રાજ. મને ૧

તાલ દાદરો, માત્રા ૬.

ॐ ग. रि ग । स रि स नि ध पं । धं सा रु रि गु । प म म ग रि ग । सा. ः
म ने . भू . क्षी ने . ग यो छ भा रा छ . ल डा . . रे
भ ने नी . . प्र . न आ वे म णी शु . क ई . . रे
• • • • •

ॐ ससरि।गुम्[मप]मयगरिसरि।गुम्पृ।गग्ममग रिग।निधनिसरिग।रीरि।
 शुद्धी . शुद्धी अ नि हा रे . शुद्धी . शुद्धी अ नु अ . - ता री . श्री . त भा रा . रा ज
 शे तां शे तां " " " शे तां . शे ता अं धि रे . नी वी ती . ल . य भा रा . रा ज
 ग ङ ग ङ ङ ग

અતિ અગ્રાધે, અગ્રાધે ખ્યારી રાધે.

આલ બહેલી ૧

સગ દેસ તાલ દાદરો, ખાના ૬

ૐ સ નિં સ | રિ ગ રિ ગ મ પ | મ ગ રિ સા રિ | સ નિં ધં નિં સ રિ | સા : |
 યા . લ બે . લી . અલ બે . લી ખ્યા રી રા ધે
 ૦ ÷ ૦ ÷ ૦ ÷ ૦ ÷

ૐ ડ રિ ગ મ પ | મ્ પ્ ધ્ ધ્ મ ગ્ રિ સા : | ડ સ સ ગ મ | પ પ પ પુ પ |
 ત ને તા રા કા . . ન બો લા . વે ત ને તા રા પી ધુ બો લા વે
 ત ને ધ ન સ્થા . . અ બો લા . વે ૦ ૦ ૦ ૦
 ૦ ૦ ÷ ૦ ૦ ૦ ૦

ૐ નિ નિ નિ નિ નિ સં | નિ ધ પુ રિ પ્ મ્ | મ ગ રિ સા રિ |
 સ ર સ સ બો . સા . ધે સા . . ધે . . ખ્યા રી
 ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

ૐ સ સ નિ | નિં સ રિ ગ મ પ્ ધ્ | મ ગ્ રિ ગ્ રિ સા રિ | સ નિં ધં નિં સ રિ | સા : |
 ન હી . પુ જ સ મ કો ઈ . અ ખી . લ . વિ શ્વ વા ખા
 સ થી . સા . લી . ત્રી . . ઉ આ . . . ર આ રા ખા
 ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

ૐ મ ગ મ | પ પ પ | પ ધ મ મ્ ગ્ રિ ગ | મ પ પુ નિ નિ | સાં સં નિં ધં |
 તા . રી પુ લ ના રે . . તા . . રી પુ લ ના બે ક તુ જ કે મ જ
 ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

ૐ ની ધ પ પુ | પુ પ મ મ મ | મુ મ મુ મ | મુ મ મુ મ | મુ મ મ મ મ | મુ મ મ મ મ |
 બૂ પ હુ ત દ્ર પ શુ સ્વ ર પ વા સ કૃ પ અખ્ય યૂ પ સ હૃ ત ર પ બે હુ અ
 ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

ૐ મુ મ મ મ મ | મુ મ્ મ્ પ્ ધ્ નિ ધ્ મ | મ રિ ગ સા રિ |
 નૂ પ મ તિ અ ગા ધે અ ગા . ધે ખ્યા રિ
 ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

ભાગ ૨. નવી ગરબીઓ.

૫૨.

આલો સાહેલી જીવનેશ્વરીનાં સૌ મળાને દરશન કરીએ,
 દુઃખ દરનારી, સુખ કરનારી, મુરતી માની અંતર ધરીએ...
 ખાવ ધરી જો પૂજન કરીએ, તો અવસિધુથી તરીએ,
 સુવાચન કુમ કુમ કેસર, અરચન કરીને જન કરીએ;
 અખીલ સુખાલ ને પુષ્પમાળથી માને વધાવી મદિર ભરીએ. આમો.

તાલ ત્રિતાલ માત્રા ૧૬.

ૐ ડ સ ધિ | ધિ પ ધિ રિં | સં રિં નિ સં | ધનિ પુ | ડ ગ ગ | ગુ રી | ગુ ધિ પ |
 આ . લો . સા . હે . . . લી . . જીવનેશ્વરી . .

ૐ ધુ | ડ પ ધ | પુ મુ | ગં મ ગ રિ | પ ધિ પ મે | ગુ મુ | ગુ રી | સા રી | ધુ સા મ |
 નો સહુ મળીને . . . દ . ર . ચણકરીયે . . .

ૐ ડ સ ગ | ગુ રી | ગ મ પ ધ | પ મ પુ પુ ગ ગ | ગુ રી | ગુ ધિ પ | ધુ |
 દુઃખ હરના . . . શી . . . સુખ કરના . . . શી

ૐ ડ ધિ રિં | સા ની | ની ધુ | પ મે પ મે | ગુ મુ | ગુ રી |
 સુરતીઆની . . . તરધરી

૧ પ્રથમ	૨ દ્વિતીય

ૐ સા રી | ધુ સા | ગ મે પ ધ | નિ સં રિં નિ | સા પ સં | સા સા | સા ધુ |
 યે . . . યે . . . આ . . . પ ધ રી . .

ૐ સાં રિં | ૬ સં રિં | ગું રિં | સાં સાં | નીં | નીં સં ધ | ધુ ધુ | પૂ ગુ | પુ ધુ |
 એ . ધુ . જ ન ઠ રી ચે . તો . અ વ સિ . ધુ .

૧ પ્રથમ

૨ દ્વિતીય

ૐ નીં રિં સં | નીં ધુ | પુ ધુ | ગુ પુ | પ ધ નિ સં | રિં ગું | ગં રિં સં નિ |
 થી . . . ત રી ચે . . . ચે

ૐ ધ નિ સં રિં | ગં રિં સં નિ | ધ નિ રિં નિ |

ૐ પ ધ ધ રિં | સં સં નિ | ધ નિ નિ ધ | પર્મ પ વા ગ મ ગ રિ | ગ ધ પર્મ |
 ધુ . વા . અ ઠ ન કુ મ કુ મ કે . અ ર અ ર અ ન ઠ રી ને .

ૐ ગ મ ગ રિ | સં રિ ધં સં | સ ગ મ વા | પુ ધ વા | પ ગ ગ ધા ધ ધ ધ ગા |
 મ ન ઠ રી ચે . . . અ ખી લ શ લા લ ને ધુ . અ મા . જ થી .

ૐ ગ નિ નિ નિ | નિ નિ ધ નિ | રિં રિં સં નિ | સાં |
 મા . ને વ ધા વી મ . દિ ર અ રી ચે

૫૩.

વટ સાવિત્રી ત્રત આજ, પૂરણ કરીએ રે,
 લઈ કુમ કુમ અક્ષત હાથ, હજીતો ધરીએ રે.
 છ પવિત્ર વસ્ત્રો બહેન, આપણ અંગેરે,
 કરે પૂજન વડનું આજ સૈવર સંગેરે.

વિધિ આ પ્રત તણી રે સાચવો તમે,
 તો તો મંજળ તમારૂં થાય રે, આયુષ્ય ખારા પતિનું રે વધારશે.
 શાઝ વિષે સુદરવા, શ્રી એની લખી;
 તેથી તમારૂં રહું થાય રે. આયુષ્ય ખારા પતિનું રે વધારશે.
 કકલુ કર વિષે ચમકે તમારાં, અંબોડા સિરપર સોભે છે સારા,
 એ સદ્ગુ રહેશે રૂપળાં, પ્રતની વિધિ સંભાળો.
 ઝાંઝરનો ઝમકારો તમારો, લટકો મટકો ને ચટકો તમારો,
 મટકો હોય બે ખારો પ્રતની વિધિ સંભાળો.

(ચતુર્દાસ નાટક.)

તાલ માનુષીજાતિ એકતાલ, માત્રા ૮.

ૐ સ સ | સ્વા સ પ પુ ગ મ | પુ પ પુ પ ધ | મ મ પ ધ પ મ
 વ ટ સા વિ . ત્રી પ્ર ત આ જ પૂ ર શુ ક રી એ . રે .
 છે . પવિ . ન વ સો . એ ન આ પ શુ અ . ગે . રે .
 - ૦ - + ૦

ૐ ગ મ | રિ રિ ગ ગ ગ મ પ ધ | પૂ મ ગ ગ મ પ | ગ મ ગ રિ સા :||
 લ ઈ કુ મ કુ મ અ . ક્ષ ત દ્વા ચ દ્વ જ તો . ધ રિ એ . રે
 ક રો પૂ . જ ન વ ડ તું . આ જ છે . ૪ ર સં . ગે . રે
 - + ૦ + ૦ + ૦

અદિથી } સા સ નિં સા | રિ રિ ગ મ પ | રિ પ મ ગ રિ ગ રિ | સા નિં સ રિ ગ રિ :||
 તાપ દાદરો } વિધિ . આ પ્ર ત તણી રે સા ચવો . ત . મો
 માત્રા ૬ : } શાઝ વિ ષે સું . દ ર તા થી . એની . લ . ખી
 - ૦ - ૦ - ૦ + ૦

ૐ સા સ નિં સા | રિ રિ ગ મ પુ | પ નિં ધ પુ |
 તો તો . મં ગ જ ત આ રૂ થા ચ રે
 તો તો . મં ગ જ ત આ રૂ થા . ચ રે
 - ૦ + ૦ + ૦

ૐ ગુ મુ સા | રી ગ મ પુ | રિ પ મ ગ રિ ગ રિ | સા નિં સ રિ ગ રિ :||
 આયુષ્ય ખારા પતિનું રે . વધા . . . ર શો
 આયુષ્ય ખારા પતિનું રે . વધા . . ર શો
 + ૦ - ૦ + ૦ - ૦

અહિંથી મિથ્ર
નતિ એકતાલ
માના ૭.

સા. રિ ગ રી | રિ ગુ મુ મુ | રિ રિ પ મુ મુ | રી ગ સા. નિ |
કે. કે. જી. કે. ર. વિ. ધે. ચ. મ. કે. ત. મા. રા. .
અ. ખો. ઝ. ચિ. ર. પ. ર. શો. . બે. છે. સા. રા. .
ઝાં. ઝ. ર. નો. ઝ. મ. ઝા. . રો. ત. મા. રો. .
લટ. કો. ને. મ. ટ. કો. ચ. ટ. કો. ત. મા. રો. .
+ ÷ ÷ ÷

ૐ સા. રિ ગ રી | રિ ગુ મુ મુ | પ નીં ઘુ ઘુ | પ મુ મુ રી | રિ પુ મુ મુ | રિ ગુ સા. |
એ. સ. હ. ર. હે. રો. ર. ખા. જાં. વ. ત. ની. વિ. પિ. સં. બા. જો.
ખટ. કો. . હો. . ચે. બે. પ્યા. રો. . વ. ત. ની. વિ. પિ. સં. બા. જો.
+ ÷ ÷ ૦ - ૦ ÷ ૦ + ૦

૫૪.

પૂનમ ચાંદની ખીલી પૂરી અહિં રે, શોભે રજની સુંદર શી આજ,

હેતે રમીએ સંગાયે સૈયર આપણે રે. પૂનમ.

સૈયર કંઠણો સોનાનાં કરે ધર્યા રે, મહિ જડીયાં છે નીલમમથિ નંગ, હેતે.

સાખી—મળીઆ આજે આપણે, ધરી શોભે કણગાર;

કરકંઠણ ચૂડી ચમક, ચંદ્ર તેજ એકતાર.

હીરાસત્રથી જડીત હર હાર છે રે મોતી ચુઅલળકે છે બાજુલળ. હેતે. પૂનમ.

સાખી—અખોડા કૂલે જડયા, સરસેયે હિંગૂળ.

કીધા કુમ કુમ ચંદલા, સુકતામાળા બાર.

આરસ પારસમથિ જડેલો ચોક છે રે, તેમાં રમતાં વસતાં હૈયે નણદલવીર. હેતે. પૂનમ.

સાખી—પહેર્યાં ઝાંઝર પ્રીતથી, ઝણુણુ કરે ઝણુકાર,

ફરીએ સૈયર ફૂંદડી, આ રજની મોઝાર.

સખી વેલીઆ ખીલી વિધવિધ બાતની રે, તે તો આપે છે શી સુંદર સુગંધ હેતે. પૂનમ.

સાખી—કયા સિનજની સાંભળી, પ્રીતમ બપર પ્રેમ;

વધ્યો સખી વિરહી યદ્ય, મળે ત્વરાથી કેમ.

(ત્રિવિક્રમ નાટક.)

માનુષીજાતિ એકતાલ માત્રા ૮

ૐ સાસસ । રીગુમ્ । રિગરિમગુરી । સા । રિગુસરિ । સાસાસા । રીગુમ્ । રિગરિમગુરી ।
 પૂ ન મ આ દ ની ખી . . . લી પૂ રી અ હિ . . રે શો ભે ર ન ની સું . ૬ . ર શી
 સૈ ય ર કં ક જો સો . ના . ના ક રે ધ યા . . રે માં હે જી ડી યા છે ની . સમમશ્વિ

ૐ સા । રિ ગુ મ્ । રી મ ગુ રી । સા રી નીં ધં નિં । સા । રિ ગ મ ગ રિ । સા ।
 આ જ હે તે ર મી યે સ ગા યે સૈ ય ર આ ધ જો . . . રે
 ન ગ હે તે ર મી યે સ ગા યે સૈ ય ર આ ધ જો . . . રે

ૐ સાસસ । રિગમગમમગમ । રિગરિમગુરિગ । સરિસરિગમગરિ । સા
 પૂ ન મ આ . ૬ . ની . . . ખી . . . લી પૂ . રી . . અ હી . . . રે
 શો ભે . ૭ . જ . ની . . . સું . ૬ . ર શી . આ . જ

ૐ ગમગમ । રિગરિમગુરિગ । સરિરિસધનિધનિ । સરિસરિગમગરિ । સા
 હે . તે . ૭ . મી યે સ . ગા . યે . સૈ . ય ર આ . . ધ જો . . . રે

ૐ પપપુપુપુમુપમપૃમપૃમગુરિગુસરીસર્ગી । સસસરિગમૃગરિસાસ ।
 મળીઆઆપજો ધ રી સો . જો . શ શ્વ ગા ર
 ક ર ક જ્યુ યુ ડી યમ ૬ અં . ૬ . તે . જ એક તા ૧

ૐ સાસા । રી ગુ મ્ મુ । રિ ગ રિ મ ગુ રિ ગ । સા । રિ ગ મ ગ રિ । સા ।
 હી રા . ર લ સી જ ડી . ૩ . ઉ ર . હા ર છે . . રે
 મો તી સુ છ લ જ કે . છે . જા જુ . જ ધ

પછી “હતે રમીએ સંગાથે સૈયર આપણે રે” એટલું ગાઈને પુનઃ “પૂનમયાંદની” એ કમીને ઉલટાવીને કેટલાક નીચેની સારી ઢબથી ગાય છે.

ॐ स्र स स | रि प म प प ध ध ण | म प प म ग रि ग रि | स रि स रि ग म ग रि | स्र ।
 पू न भ यां . ६ . नी . . . श्री . . . ली . ५ . री . . . अ ह्री . . . रे
 शा बे . २ . ज . नी . . . मु . ६ . र . शी . आ . . . न

५५.

શું નટશર વસંત ઘેઈ ઘેઈ નાચી રહો, નાચી રહો જગ નચાવી રહો—શું૦ ।
 સાખી—કોપલ મધુર મુરસી બની, છેડે નટવર કહાન. વિરઘેલી ગોપીગણું તણ નીકળી અભિમાન.
 રસિયા પિનાની બની ખાજા ઝો ખાવરી, પેલું વસંત ચિત વિધી ગયો—શું૦
 સાખી—શીતળ મુખકર પવનની, હોર ધ્રુમે ચોપાસ; બહું રાધા કૃષ્ણજી, રાસ રમેછે ખાસ.
 વિધવિધ ખેખીનાં મેણુ ઘૂપરી ધુમકે રે, મહિં મહિં મેનાના નાદ અંકર ઝમકે રે.
 સાખી—નવ પક્ષવ વાધો ધરી, પચરંગી સિરપાધ; હામ લાગ સાધી રમે મહદરાજ મહાભાગ.
 હોરી લાક્ષ્મી રમે લલના ઝો લાડમાં, પ્રીતિ મુલાલ લાલ ઝાંઈ રહો—શું૦

(अत्रुभति नाटक.)

धं पु० | धं धं स सा० रि० | सु० रि० ग ग रि० ग | सा० रि० सु० रि० ग रि० | सा० नि० : |
 शुं . न ट प र व र्ध . . त थि थि ध ना . यी . . र दा .

॥ मु. मु. म. ॥ मु. रि. म. म. प. ॥ धु. धु. म. ॥ मु. रि. सा. ॥
ना. मी. २. रें. . न. ग. न. या. वी. २. हो. . थं.

(સાખીઓ) પુ પ વ વ વ વ વ વ વ ઘ વ ઘ નૌ ધ નિ સા । નૌ ધ પ મ મ નિ ધ વ વ વ /
કા મ લ મ હ ર ગુ ર લી જ ની છે કે . નટ વર ક દાન
શી ત ણ સુ ખ કે ર પવ ની હે ર છ મે . એ . પા . સ
નવ મ , ક વ વા . . થો ધ રી મય રં , ગી . શિ ર પા . ધ

ગે ગે ગુ ગુ ગરિ સ સરિ ગમુ | ગે ગે ગરિ નિ સરિ ગુ રિ સ સા સ |
 વિ ર દ ધે લી ગો પિ . મ હું . . . ત છ નિ ક ણી . . . અ ભિ મા ન
 ન . ધું રા . ધા કે . પ્યુ છ . . . રા . સ ર મે . . . છે ખા . સ
 રા . ગ સા મ સા ધી . ર મે . . . ચ દ ન . સ . . . જ મ હા ભાગ

| નિ નિ ની ની | સાં સં સં નિ ધ | પૂ પૂ પૂ પૂ મ ગ | રિ ગ રિ સા |
 ર સિ પા વિ ના ની જ ની . બા . ણા . . દો . બા . વ રી
 હે . રી સા લા થી ર મે . લ લ ના . . દો . સા . ડ માં

| ધ સ સા રી | સરિ ગ ગ રિ ગ | સા. રિ મુ રિ ગ રિ | સા. નિ |
 વે . ધું વ સં . ત ચિ . ત થી . ધી . . મ થો .
 પ્રી . તી ય સા લ સા . લ છી . ધું . . ર લો .

સ સા સા સ | સપુ. પ ગુ | ગમ્ પૂ ધ ની | પૂ ધ મુ પુ | ગુ મ પુ ગુ | મુ. મ મ પ |
 વિ ધ વિ ધ પ . ખી ના વે . . . છ . ધૂ ધ રી . ધુ મ કે . ર મ હો .

ગુ ગુ મુ | મુ ગુ રી સ પુ | મુ મ પ | ગ રી ગ ગુ | પૂ. ગ રિ ગ | સા. |
 મ હો મે ના . . ના . ના દ . ઝાં . ઝ રે ઝ કે . .

૫૬.

હોયો સખી સહિનો શણગારે હાર, માથે માથે જોવાને ચન્દ્રમા.
 જોને પ્રેમધેલી જૂનિના દેહાર, જોને ડોલે સહિ આનંદમાં, જોહો ડોલે સહિ

સાખી—મનધરા સદરી તુને, ચતુર ચન્દ્ર તુજ માન્ત;
 શાન્તિપાઠ પદાવતો, સાધીને એકાંત.

ધરણી પડીપતીને પાપ, શિક્ષા સિરે ધરેરે,
 પ્રથિયમ ગોરી પતિગ્રુણ ગાય, શાન્તિ ચિતે રમરેરે.

ધરોને બહેની ધરતી માતાનું કહ્યું. કાન.

પ્રીતેથી કરો સસાર, સુધારસ પાન.

સાખી—ચન્દ્ર સુખે ચીડાઈને, તારાનાં મુખ સ્વામ;

સદ્યુષ્ણીનું સુખ જાણીને; રમે દુષ્ટતા ગમ.

સખી જેને પતિનું માન, તેનાં ગ્રાધર્ષ માથે ગાન;

પામે દેવી સન્માન સન્માન, રમે રમા ગસિકે લઈ તાન.

સાખી—ધરણીનાર સમ ગૃહિણીઓ, સેવે સ્વામિ પાવ;

ચતુર ચન્દ્ર સમ ધણી મળે, જય જય લાં ઉચરાય. ઉગ્યો સખી

(વીણાવેલી.)

તાલ દાદરા, માત્રા ૧.

૪ મુ નિ ધ ધ નિ | પુ સ નિ ધ પ | મુ ષ પુ પ |
ઉ ગ્યો સ ખી . સ દિ નો ય યુ ગા ર હા ર
જો ને ડો . મ ધે લી જી . મિ ના દે હા ર
— ૦ — ૦ — ૦

૪ રી પ મ ગ મ | રિ ગ રિ પ મ ગ મ | રિ ગ રિ સા. |
આ લ આ . લ જો . . . બા . ને ચ . દ મા
જો ને ડો રે . સુ . . . દિ . આ ન . દ મા
— ૦ — ૦ — ૦

સાખી ધુ ષ ધ ધુ ષ ધ ધ ધ ધ નિ ધ પુ મ મ પ મુ મ નિ ધ પુ પ
ધ ન્ય ધ શ ઝું દ રિ તુ ને ચ તુ ર ચન્દ્ર તુ જ કા ન્ત
ચન્દ્ર સુ ખે ચીડા . ધ ને તા . રા ના . મુ ખ સ્વા મ

ગુ ગુ ગુ ગ ગ ગુ ગ રિ મ ગ રી સા રી સ રિ ગુ રિ સા સ
શાંતિ પા ઠ પ હા વ તો ધા રી ને . . જો કાં ત
સદ્યુષ્ણીનું સુ ખ જાણી ને ર મે દ . દ ના રા

ૐ ૫ | વુ પ ધ વુ | સુ સુ સુ | સુ સુ રિ | ની નિ સ | નિ ધુ ધુ નિ |
 ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
 યુ ધુ ય લ ગો રી પ તી યુ ધુ ગા . ય શાં . તી .
 ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ વુ ધ વ ધુ | ની સ ધુ નિ | વુ : ગુ | મુ નિ ધ ની | વ વ ધ વ સુ |
 શી ૨ . ધ ૨ . . . ૨ ધ રા ને ને ની ધ ૨ તી . મા
 યી તે . રમ ૨ . . . ૨ યી તે થી ક રા સં . સાર સુ
 ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ ની ધ વ નિ ધ | વુ : (સાખી આપા પછી) વ વુ | ની ની ની | ની સ રી |
 તા હું ક છું . કાન સ ખી ને ને પ તી . હું
 ધા . ૨ સ . પાન ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ ની સ ધુ નિ | વુ વ ધ ધુ | ધુ ધુ ધુ | ધુ ધુ | વુ ધ ની ધ | વુ વ મ મુ | મુ મુ મુ |
 મા . . . નુ તે ના ગ ધ વે ગા વે ગા . . . નુ પા મે રે વી સ
 ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

ૐ મુ મ મ મુ | ગુ મ વુ મ | ગુ ગ રિ રી | રી રી રી | રી રિ રિ રી | સુ રિ ગ રી | સુ . સુ .
 માન સ ન મા . . . નુ ૨ મે ૨ મા ૨ સી ક લ ધ તા . . . ન
 ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

પૃ.

- (૧) રૂડી રઢીયાળી રાત, રૂડી રઢીયાળી રાત, આલોને ચતુરા રમવા ચોક્કમાં,
 - (૨) લાગે હૃદય રળીયાત, લાગે હૃદય રળીયાત, આનંદ સ્હેકે છે ત્રણ ચોકમાં,
 - (૩) મ્હાલે મદન જોળન વનમાં, હાં રે લાગી તાલા વેલી તનમાં,
- આપ આલો ચોક્કમાં—રૂડી રઢીયાળી.

૧ નાટકમાં મધ્યમથી આરંભ કરીને ગાય છે, પરંતુ તે રીત આખરચનાની રીતએ વિરૂદ્ધ હોઈ અપોગ્ય છે. જેથી એ રીતે સરમમ નહિ આપતાં, વાસ્તવિક રીતે આ સર-મમ આપેલી છે.

સાખી—જુએ ચક્રેરી ગાભરી ચંદ્ર હૃદયનો ઘાટ,
વિરહે વ્યાકુળ વલ્લભા વહાલાની જુએ ઘાટ.

(૪) રતિ રસે રમણીયો બની રંગરાતી, નજીદીના વીરા વિના છાતી ભરાતી.

સાખી—જેને વીતી જગતમાં તેખર પીડા જાણુ,
સાકરના શોખીનને બૂખ્યાનું નહિ બાન.

(૫) શીદ સતાવે રે, સલુણા સુંદર શીદ સતાવે રે,
ખાલો ધરીને પાસે વહાલા ટળવળાવે રે.

(૬) લાજ ન આવે રે હમારા ચંદર લાજ ન આવે રે;

સાખી—આશા સાગરમાં મૂક્યું, સ્વામ સમાગમ નાવ,
પાર પલકમાં પહેાવવા, દીનાનાથ દે દાવ.

(૭) જુએ વહાલાની ઘાટ (૨) બાળાઓ ખેચી ધરના ગોખમાં,

(૮) આગા પીયુ પ્રભાત (૨) ઝાંઝર ઝણુ ઝમક્યાં ચોકમાં.

(હમાદેવડી.)

તાલ દાદરે માત્રા ૬.

ૐ સ સ્તુ | ગ ગ ગુ પ્તુ | મુ મ મ રિ સ | ગ ગ ગુ પ્તુ | મુ. ગુ મ્ પ પ |

(૧) ર ડી ર દી યાળી રા ત ર ડી - ર દી યાળી રા . . . ત

(૨) લા ગે હ દ યા રળી યા ત લા ગે - હ દ ય રળી યા . . . ત

ૐ રી ગે રિ મુ | ગુ. રી મ | સ્તુ મ્ રિ નીં | સ સ્તુ રી પ | ગુ. ગુ રિ | સ્તુ. ઃ |

આ . . . લો ને . ર મ . વા ચ વ રા . ચો . હ માં

આ . . . નં દ . હે . . . હે . રણુ લો . હ માં

ૐ સ સ્તુ રી મમમુ | પુષ પ્ પ્ નિ ધ | પુ. મગરિસસ્તુ | રીમમમુ | પુષ પ્ પ્ નિ ધ | પુ.

મ્હા લે મ દ નજો બનવ . . ન માં હાં રેમ્હા મદનજો બનવ . . ન માં

ૐ પ પુ | વ નિ ની નીં | સ્તુ. રી નિ | સ્તુ. | નીં. ની ધ | પમુધમપ | ગુ. ગુ રિ | સ્તુ. |

મા ગી તા . લા વે લી ત ન માં ચો . મ આ . લો . . ચો . હ માં

ૐ પ ની નીનીનીનુરિસરિસરિંગુસાનીનુપુ | પનિનિસરિસરિંગુસાનીનુપુ સં
 જુ એ ચ કો રી ગા બ રી ચ દ હ દ ય નો ધા . ૨
 આ . સા સા ગર મા મુ મુ રથા મ સ આ ગ મ ના . ૪

ૐ પ પ પુ પુ પ પ ધ મુ પ મ્ પ મ્ પ મ્ પુ રી સા ની | સ ગ મ મ મ્ મ્ પુ રી સા સ |
 વિ ર હે બ્યા કુ જ વ હ બા બ્હા . હા ની . જુ વે વા ૮

તાલ તેવરો, માત્રા ૭

ૐ પ પ સ સા સ રિ | ગ ગ મ ગ રિ રિ ગ | સ સ રિ ગુ પ મ | ગ રિ ગ સા |
 (૪) ર તિ . ૧ સ . ૨ મ . થી . યો . જ ની ૨ ગ . ૧ . . તી

ૐ મ મુ મુ ગુ | પ મ પ મ મ રિ ગ | સા રિ ગુ પ મ | ગ રિ ગ સા | અદિ થી દાદરો તેવો
 ન જુ દી ના વી રા . વી ના . હા . તી બ રા તી

ૐ પ પ પ ધ નિ સ રિ નિ | સા સા નિ | નિ નિ ધ પ ધ સ | ધ નિ પ ધ મ | પ |
 (૫) શી હ સ તા . . . વો રે . સ હ બા . ઝું દ ર શી હ મ તા વો રે
 (૧) ના જ ન આ . . વે રે . ઠ ગા રા ચં દ ર લા જ ન આ વે રે

ૐ નિ નિ નિ નિ ધ નિ | પ ધ પ ધ સા | ધ નિ પ ધ મ | પ |
 ખા સો ધ રી ને ખા સે બ્હા લા જ વ જા વો રે
 ના રી ની સા સા નો સા ગર ના હક ખ જ બ બા વો રે

૫૮

સાહેબા સલુલા ન્હાની નજદલના વીરા,
 લાલ લટકાયા મ્હને (૨) આછા આછા ધાટ ધડાવો,
 મ્હારા સાહેબા આછા આછા ધાટ ધડાવો.
 સરખી સેવર મળી દાસી કરે છે,
 લાજ મ્હં છુ જાઈ (૨) બ્હેલા બ્હેના સેતીકા તેડાવો મ્હારા સાહેબા બ્હેલા.

ન્હાનું શું નાથ એક ખૂમણું તે મહી ઝીણા ઝીણા હીરલા જડાવો,
 નવસેરો મોતીના દાર મ્હારા સાહેબા ન્હાનાં ન્હાનાં નીચમ મુકાવેલ
 જોગવાઈ જાસ્તી જો હોય મ્હારા બ્હાણમા, કંકણને ખાણે મદાવો.
 ગરીબ પશીને બાઈ ઝાઝું તે શું કરીએ,
 ખસ આટલેથી મન વાળીને રહીએ;
 મ્હોટો એક પ્હાણો બાઈ સાથ માગી લઇએ. સાહેબા.

ત ૧૬ માત્રા ૬.

ૐ સ સ સા ધુ | ધુ ધ પ પ ધ | મ પ મ ધ નિ પ મ | નૃ દિ મ ગ રિ સા |
 સ હે બા સ લુણા મ્હારી . ન છુ દ લ . ના . થી . . . રા
 સ ર ખી સૈ ધ ર મ ણી . હાં . સી . ક . રે . . . ડ

ૐ ગ મ મ મ મ પ | ગ મ મ મ મુ | ગુ મ ગુ મ | ગુ મ પ ધ ધ | પુ નિ ધ પ મ પ |
 લા . લ લ ટ . ઠા . જા મ ને આજા આજા ધા . ટ . ધ ડા વો . મ્હારા .
 લા . ડ . મ . રં . છુ બા ધ બ્હે લા બ્હે લા સો ની ડાં . તે ડા વો . મ્હારા .

ૐ ગુ પ્ મ ગ રી | સ રિ રિ રિ રિ ગ | સ રિ ગ્ મ્ પ પુ | ગ રિ સા |
 સા હે . બા . આ . જા આજા . ધા . ટ . . ધ ડા . વો
 સા હે . બા . બ્હે . લા બ્હે લા . સો ની ડા . . તે ડા . વો

ૐ સાં સં સં ની | સાં નિ સં નિ સં | ની ધ ની ધ | પુ. મ્ પ્ મ્ પ્ ધ |
 ના નું શું . ના મ એ . ક ખૂ મ છું . રે મ . હી . .

ૐ પુ મ ગુ રિ | સા રિ પ મ પ | ગ્ સ્ રિ સા |
 ઝીણા ઝીણા હી ર લા . જ ડા . . વો

“ નવસેરો ” અને “ જોગવાઈ ” એ જે કડીઓ એજ પ્રમાણે ગાવી વગાડવી પછી
 માનુષીભવિ એકવાલ માત્રા ૮ માં નીચેની કડીઓ ગાવી.

ૐ નિં ધું નિં સ સ રિ રિ | સ મ ગ મ રિં ગ સ્ત્ર |

ગ રીખ ધ ળી ને બા ધ ઝા ઝું તે શું ક હી ચે

ખૂસ્ આ ટ લે થી મ ન વાળી . જ લ ધ, ચે

મ્હો ટોપા થો એ ક બા ધ સા ય મા ઝી લ ધ ચે

૫૬.

રસિકા રસીપાને રંગે રમવા રે, સીખ આવું, આવું રે,

સુખમાં નહીં કદી છલકવું, સંકટ મમયે નહીં જરા અકળાવું રે.

રસીકાં

સાખી—નવલ નવન લીલાવટે, કરવો નીજ વસ નાથ,

મંદ દારવથી મનહરી, વસવું નિશ્ચિન સાથ

કર્મે વચન મનતણી ન જૂલવો પ્રકાર, સમવા સરીરે સખી સોજો શય્યાગાર,

મધુર વચન, માન, રત, વસ થરો એ ત્રણથી પતિ,

મધુપ ન શું અહે માલતી, તારે પલુ માલતી યદ મધુકરની પાસે યદ જવું રે રસીકાં

સાખી—કદી લચકતી સોદસમ, હંસમતિ સમચાન,

વક દષ્ટિ એ નયનની, કરતુરો તિલક કપાળ;

કહેની આ પાસમાંથી કેમ છુટે કંથ, મંથ ગુચે ગુણનો ગુણી, પેળે જો આ પંથ.

આવી કળાઓ જે નહીં જાણે, રૂપ છતાં સુખ તે કેમ આણે,

મદ બસે અંતરમાં આણે, સાચો વશીકરણનો આ મંત્ર છે રે, સાધી તે હરખાવું રે. રસીકાં

(રમણચુલ્લ)

રાગ કેસ. તાલ દાદરા. આવ ૧.

ૐ પં નિં નિં સ નિં સ | રિં ગ રિં ગ મ મ | મ નિં વ વ મ | ગ રિં વ મ મ | વ રિં ગ સ રિં નિં | સ્ત્ર |

ર સિ ઝા . ર સિ યા . . ને રંગે રં . ગવા . ને શી . ખઆ . વું આ . . વું . . રે

ૐ પં નિં નિં સ નિં સ | રિં ગ રિં પ મ મ મ | ગ રિં ગ રિં સ રિં નિં | સ્ત્ર |

સુ ખ માં ન હિં ક દી . છ લ ઝા વું . બા . . . વું . . રે

સં . ક ટ સ મ ચે

ન . હી જરા અક

ૐ નિનિનિસંસંસં | સંનિરિંનિધપ | ધ્વનિધપ્પ | ગરિપ મગમ | ગેરિગસરિનિ | સ્ત્રુ |
 ૨ સિ ઠા . ૨ સિ યા . ને ૨ એ . રે . . ગવાને શી . ખ્યા . વુ આ . . હું . . રે

ૐ મ મ મ મ પ પ ની સ્ત્રુ નિ સ્ત્રુ . મ મ પુ નિ સં રિં સં રીં ની સ્ત્રુ સં
 ન વ લ ન વ લ લી લા વ ડે ક ર વૈની જ વ ય ના . . ય
 ક રી . લ ઠ ક તી સિં હ સમ હં સમતી . સ મ આ . . લ

ૐ સ્ત્રુ સં સ્ત્રુ સં સં નિ નિ નિ ધ પુ રિ રિ પુ પ પ ધ મ મ રી ની સ સ
 મં દ હા ર્ય થી . મ ન હ રી વ સ પુ નિ શ હી . ન સા . . . ય
 વ ક દ દિ બે . ન ય ન ની કે . સ્તુરીતિલક . કે પા . . . બ

ૐ ની નિ સં સં સં | સં નિ રિં નિ ધ પ | મુ પ મ્ પ ધ મ | ગં રી રિ |
 ક મે વ ય ન મ ન ત છો . ન જુ લ વો . . પ્ર ઠા . ૨
 કહે ની . આ . પા . સ મા , થી કે મ છુ . . ટે રં . ય

ૐ મ ગ રિ સ નિ સ | રી મ પ ની | પ નિ સં રિં સં નિ | સ્ત્રુ સ સં |
 સ જ વા . શ . રી રે સ ખી સો . ગે . જ થુ ગા . ૨
 મ . ય થું થે . શુભ નો . શુભી પે . બે . જો આ પં . ય

ૐ રિ ગ રિ પ મ મ | રિ ગ સ રિ નિ સ | પ નિ નિ સ નિ સં | રી ગ ગ રિ ગ |
 મ ધુ ૨ વ ય ન મા . ન ર તી . તા . રે . પથ મા લ તી ય ધ
 વ શ ય રો એ . ન થુ થી પ તિ . સા . એ . વ રી કર થુ નો . આ
 મ ધુ પ ન શું ચ હે મા . લ તી .
 આવી કળા એ . જો ન હી જા લે .
 ર પ ઇ તા મુ ખ એ કે મ મા લે .
 મ હ મ લે અ . ત ર માં આ લે .

ઐ મ મ નિ ધ પ્ મ્ પ | ગ રિ પ મ ગ મ | ગ રિ ગ સ રિ નિ | સ્વા. |

મ ધુ ઠ ર ની . . પા . સે ય ધ . જા . . હું . . રે
મં . ન છે . . રે સા . ધી તે હ ર ખા . . હું . . રે
તં

૬૦.

પ્રેમધુની અંગમાં હાં, લલનાને લાલતણી લાગી,
શરદના ચંદ્રની આ રજની રડી,
રાસલીલા રમીએ ઉમંગમાં—પ્રેમધુનિ.

મંદાવને કૃષ્ણ ગોપી રમ્યા, તનમનના તારો સરવે સમ્યા;
વહાલાનાં અમને એ સુખમાં ગમ્યાં, પ્રેમ પંધી જલો એ પ્રેમને,
હૃદય રંગ જમ્યો ઉમંગમાં—પ્રેમધુનિ.

વાંસલકી વાગીને હું જાગી, જિનતાની ધમધમ રે બાંગી,
તાલાવેલો સુદર વરમાં રે સખી લાગી—પ્રેમધુનિ.

ચંદ્ર ન આલીશ વેગમાં, રસિકને વહાલી રાત,
જો આલીશ હતાવળો, તો પડશે પ્રભાત.

પીયુનાં દર્શનથી ચંદ્ર કરીશ જો ન્યારાં રે,
પળમાં તો જશે ગ્રાહ્ય વિરહથી અમારાં રે,
હૃપેરી ચીર બલેં જોડ્યું આ જૂઝિએ,
જેથી રહીએ પતી સંગમાં કરીશ નહીં ન્યારાં રે. પ્રેમધુનિ.

તાલ દાદરે. ગાના ૬.

ઐ ગ રિ પ મ ગ રિ મ્ રિ | સ નિ સ રી ગ | મ્ પ્ મ્ પ્ મ્ ગ રિ ગ | મ મ પ્ પ્ નિ ધ્ પ્ |
પ્રે . મ ધુ ની . . . અ . ગ માં . હાં લલના . . .

ॐ रि ग रि प म ग | गरिगृत्सनिम | स स गृ म | पु ध नि सृ | सं नि ध म ग म |
 ला . क्ष त षी . ला . . . गी . . . य २ ङ ना थं द नी . . २ ङ नी . ३
 स षी . द्रा ष ने . ३ षु . गा . पी . म
 त न म न ना ता . पो . . स २ वे . अ

ॐ गृ म् पृ ध्निस् नि ध् म् पृ | स नि स रि री | रि गृ म् म प प | प ध प म ग म |
 डी रा . स षी ला २ . . भी ये . छ भं . ग भा .
 म्हा छ द य रा ग ङ . . म्हा . छ भ . ग भा .

ॐ प रि री गृ | री स नि ध प | गृ म् पृ ध्नि ध् म् | म ग मृ | री ग म पृ | प ध प म प ग | रि ग स सृ |
 व ङा ला ना अ म ने . . सु भ ट्ठा . . ग . म्हा . . श्रे म प थी ल . . शे . अ श्रे . म ने

ॐ ४ | स | रि ग म म ग म | ग रि प म ग म | ग रि प म ग म | रि ग सृ |
 वा स य डी . . वा . गी . ने . . छ . ल . गी

ॐ धु ध धु ध | प ध प नि ध् म प | मु मु पृ | गृ म ग रि स | रि ग म प म प |
 मि न ता नी अ भ षा . . ३ . भा गी ङा ला गी ता . . वे . ली . . .

ॐ ग ग पृ म् ग रि स | रि ग म प म प | ग रि प म ग म | रि ग सृ |
 मु . . . ६ . ७ . प ७ भा . . ३ . . स षी . ला . गी

ॐ मु म म मु म म पृ प प ध नी पृ ध् पृ नि ध् म् पृ | प प ध सं स रि गृ | रि सं ध सृ | सं
 थं द न भा षी स ये ग भा २ मि द ने ङ्गा . . ली . ग . त

ૐ નિ રિં સ નિ ધુ ઘ પ ઘ પ નિ ધ પ મ રી સ્તુ સ રિ સ્ રિ ગુ રી સ્તુ સ
ને . આ . હી ય હ તા . . વ ળા . તો થા . એ . . પ્ર ભા ત

ૐ પુ પ સ સ્તુ | સ્તુ સ સ રી | ગુ ગુ પ મ | ગુ મ રી ગ | સ્તુ રિ સ રિ ગ | સ્તુ . |
પી પૂ . ના . દ ર્દ ન થી ચ દ ક . ની શ ને . ન્યા . રા . . રે

ૐ રિ રિ રી સ્તુ | સ રિ મ સ્તુ | ગુ ગુ પ મ | ગુ મ રી ગ | સ્તુ રિ સ રિ ગ | સ્તુ . |
પ ળા મા તો બ . . રો પ્રા છુ વી . ર હ થા હ મા . ન . . રે

ૐ સ્તુ મ ગુ મ | પુ પ ધ ધ નિ | પુ મ નિ સ્તુ | ધુ નિ પુ . |
ર પે . રી ચી ં બ લે . ઓ ટ પુ . આ જી નિ થે

ૐ રી સ્તુ સં સં ની સં ધ ધ નિ | પુ ધ મુ પ | મ ગ રિ સ સ રિ | ગુ મ રિ ગુ | સ્તુ . |
ને થી ર હી થે . પ તિ . સ ગ મી ક રી . શ ન હી . ન્યા રા . રે રે

૬૩.

ખીલી રંગોતી શી પેલી ફૂલવાડીઓ, કળી નવરંગી રસાળી રે,
જુલે હાથોગે જીવે રંગીક ઝળીથે, આનંદે રમતી નીહાળી રે

સાખી—વન સુદરી શય્યાગારીને, આવી સાસરવાસ,

વસત વરને વિનવે, ધરતી મન ઉદાસ

રસવતા ફૂલ ઢળીઓ દે મુગધી ઘન, જુલે રસભોગી ને બમરાઓ ગાન,

મીઠી મુગધીએ રીઝી દીલબજી, આનંદે આવે તનમા ખાસ તાન.

પેલી રેલી ને ને નેન, સૈયર સાથે રે, રમે રાખી નીચા નેજી, વળગી વાતે રે,

નવરંગી સજ્જને શય્યાગાર, સખીઓ રમે રમે, ખુશ રમે બમે,

સદગુણી જનીને ઐ બાળ, આજ રૂઝ મગ્ગે મોઝા ઝા હેને તમે

તાલ દાદરો. - માત્રા ૬.

ૐ ગુ. ગુ ગ | ગુ મે ગં રિ ગ | સા રિ ગ્ મ્ ગ રિ | સ્ નિ રિ સ્ નિ ધં પ્ ધં : |
ખી લી ર સી . લી . શી પે લી ટુ . ઘ . વા ડી . . યે
+ . . . + . . . + . . . + . . .

ૐ ડ સ્ સ્ સા રિ | ગુ મ ગ રિ ગ | સા રિ સ્ રિ ગ્ મ્ ગ રિ | ગુ. ગુ. : |
કેળી ન વ રં . ગી . ર સા . ણી રે .
+ . . . + . . . + . . . + . . .

ૐ પુ પુ ધ | પ્ ધ્ નિ સ્ નિ ધ પ્ મ્ પ | ડ ગ મ ગ મ | રિ ગ્ રિ ગ્ રિ સ્ નિ ધં પ્ ધં : |
કુ લે લી યો . . . ણે શુ વો . . . ર સી ક . ડી ણી . . . યે
+ . . . + . . . + . . . + . . .

ૐ ડ સ સા રિ | ગુ મ ગ રિ ગ | સા રિ સ્ રિ ગ્ મ્ ગ રિ | ગુ. ગુ. |
આ નં રે ર મ તી . ની હા . ણી રે .
+ . . . + . . . + . . . + . . .

સાખા ગ ગ ગુ પ પ પ પ ધુ ધ ધુ પુ ધુ પુ ધુ પ્ પ્ પ્ સા ધ પ મ પ ગ્ મ ગ રી સ્ નિ સ્ નિ સા |
વ ન સું દ રી શ યુ ગા રી ને આ લીસા મ ર . . વા

ૐ સ સા ધ સ સ ધ સા રિ સ્ રિ ગ્ મ્ ગ રિ ગ મ પ્ ગ્ પ્ ધ નિ સા ધ પ ગ રિ સ્ નિ સ્ નિ સા મ |
વ સં ત વ ર ને . વી ન વે ધ ર તી મ ન ઉ . હા

ૐ ગુ ગ ગુ ગ | ગુ મ ગ્ મ્ રિ ગ | સા રિ સા રિ | ગુ ગુ ગ | ગુ મ ગ રિ ગ |
રે સ વં તી ફે લ કેળી યો . રે સુ મં ધી હા . ન શુ લે ર મ .
મો . દી સુ ગં . ધી . પે . રી જે દી લ ન . શુ આ . નં . રે
+ . . . + . . . + . . . + . . .

ૐ નિ રિં સ નિ ધુ ઘ પ ઘ પ નિ ધ પ મ રીં સા સ રિ સ્ રિં ગુ રીં સા સ
ને . આ . હી ણ ઉ તા . . વ ણો . તો આ . જો . . પ્ર ભા ત

ૐ પુ પ સ સા | સા સ સ રીં | ગુ ગુ પ મ | ગુ મ રીં ગ | સા રિ સ રિ ગ | સા |
પી યુ ના દ સે ન થી ચ દ દ ની સ ને ન્યા . રા . . રે
+ ૦ - ૦ - - ૦ - - ૦ - -

ૐ રિ રિ રીં સા | સ રિ ગ સા | ગુ ગુ પ મ | ગુ મ રીં ગ | સા રિ સ રિ ગ | સા |
પ ણ આ તો જ શે પ્રા છુ વી . ર હ થો હ આ . મ . . રે
- - - - - ૦ - - ૦ - - ૦ - -

ૐ સા મ ગુ મ | પુ પ ધ ધ નિ | પુ સ નિ સા | ધુ નિ પુ . |
૧ રે . રી યી - બ લે . જોડયુ આ જૂ નિ યે
- ૦ - ૦ - - ૦ - + ૦ -

ૐ રીં સા સ સં | નીં સ ધ ધ નિ | પુ ધ મુ પ | મ ગ રિ સ સ રિ | ગુ મ રિ ગુ | સા . |
જે થી ર હી યે પ તિ સ ગ માં ક રી . જ ન હી . ન્યા રા . રે રે
- - - - - ૦ - - ૦ - - ૦ - -

૧૧.

ખીમી રંગીલી શી પેલી ફલવાડીઓ, કળા નવરંગી રસાગી રે,
જુલે હોંચોગે જુલે રંગીક ડાળીયે, આનંદે રમતી નીહાળી રે

સાખી—વન મુદરી ઘણુગારીને, ચાલી સાસરવાસ,
વસત પરને વિનવે, ધરતી મન ઉગ્રાસ

રસવતાં ફલ કંગીઓ દે સુગંધી દાન, જુલે રસભોગી જે ભમગઓ ગાન,
મીઠી સુગંધીએ રીઝે દીલબાજુ, આનંદે આવે તનમા ખાસ તાન
પેલી વેલી જે જે બેન, સૈયર માથે રે, ગમે ગળી નીચાં નેણ, વળગી વાતે રે,
નવરંગો સજ્જને સણુગાર, સખીઓ રંગે રંગે, જુલે રંગે બંગે,
મણુજી જનીને સૌ આગ, આગ રૂડા મગ્ગે ગમે મૌ દેને તમે

તાણ દાદરો.-માત્રા ૬.

ॐ गु. गु गे | गु म ग रि ग | स्रु रि ग्म ग रि | स्नि रिस्नि धृ प ध धः ।
 श्री ली र शी . ली . शी ये ली ड़ . ल . वा . . . दी . . ये।

ॐ ऽ सु सु सा रि । गु म ग रि ग । सा रि सु रि ग्म रि । गु. गु. : ।
 ङ णी त य २ . गी . २ सा . णी

५५। पृ० ध० । पृ० ध० नि० ध० पृ० ध० । ५ ग म ग म । रि० रि० म० रि० । स० नि० ध० पृ० ध० ।
 अ० ले० ह्री० यो . . . णे० शु० यो . . . २ स्त्री० ह० . . . णा . . . ये

ॐ ऽ स स्रु रि । गु म ग रि ग । स्रु रि स्रु रि ग् म् ग् रि । ग् ग् ।
आ न रे र भ ती . नी डा . णा रे .

साभा ग ग गु प प य धृ ध ध्रु ध्रु पु ध्रुध्रुपघ्त्सु ध्रु पमपिगु मगरी सुस्तिस्तु ।
 व न भुं द री स थु गा रीने आ बीसा अ २ . वा

ॐ स साधसससधसः रिस्त्रिगुम्गर्दि गग प् ग्पघ्निसां ध प ग रि स्त्रिगुम्गर्दि
 प संतपरे . पी न वे ध र ती भ न छ . क्षा स

ॐ गु ग गु ग | मृ म मृ मृ रिगि | सा रि सा रि | गु गु ग | गु म ग रिगि |
 र स वं ती कू ल के णी यो . दे अ गं धी दा . न शु से र स .
 भो . ही अ गं . धी . ये . री जे दी ल म्म . लु आ . न . दे
 - - - - -

ૐ સુ રિ સ રી | ગુ મ ગ રિ મ | સુ સુ સ | સુ સ સ સુ | સુ, મ પુ |
 ભો ગી . ભે ભ મ રા . બો ગા . ન
 આ વે ત ન મો . ખા . સ તા ન ચે લી વે લી .
 + . - . - . - . - .

ૐ પુ મ મુ | પુ પુ નિ | ધુ પ પ ધિ | મુ ધ પ મ પ | મુ મુ મુ રિ સ સ સ નિ |
 ભો ભો . ભે . ન સૈ મ ર . સા . ધે . રે . . . રે મે
 + . + . - . - . - . - . - .

ૐ સુ મ ગુ | મુ પુ મ | પુ પુ મ | ગુ રિ પ મ પ | ગુ મ ગ રિ મ | સુ |
 રા ખી ની આ ને જી વ જી તી . . વા . ટે . રે
 + . - . - . - . - . - . - .

ૐ પ પુ | પુ પુ ધુ | ની ધ પ મ પ | ગુ રિ પ મ પ |
 ન વ ર ગી સ છ ને ધ પ . ગા . ર
 સ ઇ ધુ છી બ ની ને સ દુ . બા . ૫
 - . - . - . - . - .

ૐ ગુ રિ સુ નિ | સુ મ ગ રિ મુ | મુ ગુ રિ | સુ રી ની | સુ |
 સ ખી યો ર ગે . ર મે ખુ ધ ૦ મે ભ મે
 આ જ ર ડા મર ભે ર મો સૌ . હે તે ત મે
 - . - . - . - . - .

કર.

ઓમ્ર ગુથવા આટે ગરબી.

(અ ઓમ્ર ગુથતી વખતે)

ખુબી અનત આ અખીત ખેલમાં રહી,
 ઓમ્ર ગુથો રમતાં રંબીલાં ઉમમે અતિ હરવાં કરતા કરો તાળી દઈ,
 આવો પ્રેમેથી બાળા, પાકી ગાળા, ગુથો માળા, પુલ જ્ઞદારમા,
 વાગે ધનનન ધૂધરીના તાલ, આલ બહેલી સાહેલડી,

નીતિ શુદ્ધીનો ગોદ તું નિદાળ, ઓઠ નેક શુદ્ધી;
આ વિવેકનો તો ધુમટ ઓઠી, ફરોને કુદ્ધી બેહેતી રે,
આ સિંચળ શુદ્ધણ સ્થાય કરીને, સુખકું ઓઠી લેની. આલ બહેલી સાહેલડી.

નીતિ શુદ્ધીનો ગોદ તું નિદાળ ૧

(જ. ગોદ ઓઠતી વખતે.)

છોડો સરખી સાહેલી, ફરો ફરતી બલબેલી, ફરો રંગોને ન્યારાં મુંદર આ વાર,
જુદી જુવતીની લોડી, રમે રંગો વિછોડી, સખી હરખાતી ચાલે ચતુરા સુચાલ;
ચાલે ચાલે બહેતી લ્યો સરખી ઉમંગે તાળ, દરતાં ને ફરતાં મૈ રહેતે ખુદાલ,
અરે, છોડો આ વાર ગોદ શુદ્ધેણ બાળ, બાળે શુદ્ધેણ સંસાર,
સખી, બાળ બાળ ન્યાળ, બાળ બાળ ન્યાળ, બાળ ન્યાળ.

અ. ગોદ શુદ્ધેણ.

તાલ દાદરો. માત્રા ૬.

ૐ સા સા સ પ | પ પ પ ધ પ | મ પ મ પ ધ પ | મુ રિ સા. ઃ |
ખૂ ખી અ. નં ત આ. અ ખી લ બે. લ માં ર હી

ૐ સ મ મ મ મુ | રિ મ પ ધ પ મ | રિ ગ સ રિ નો | સ રિ મ મ મ પ |
ગો. ફ શુદ્ધે ૨ અ તા. ૨. ગી. લા. ઉ અ. રે અ તિ.

ૐ રિ ગ સ રિ નિ નિ | સા પ મ ગ રિ | સ રિ ગ રિ સા. ઃ |
હ ર તા. ૬ ર તા. ૬ રે તા. ગા. ૬ ધ

ૐ 50 સ સ નિ | સા મુ મુ | મુ મુ પ ધ પ પ | 50 મ મ મ | મુ મુ પ ધ પ મ |
આ વો. રે રે થો આ. બા. પા. હી ગા. હયાળ

ભાગ ૩ જો. પદ વગેરે.

૬૩.

- (૧) મુજ અખળાને મોટી મીરાંત બાઈ, સામળીયો ધરાણું મ્હારું સાચુ રે ૨૩
 વાળી ધણવુ વિઠ્ઠલવર કેરી, હાડ હરિનો મ્હારે હમયે રે,
 ચીત માળા અતુલજ સુહસો, શીદ સોની ઘેર જામએ રે મુજ ૦ ૧.
 ઝાઝરીયા જમજીવન કેરા, કુણુજી કલા ને કાળી રે,
 વિધવા ધુધરા રામનારાયણના, અણવટ અંતર જામી રે „ ૨
 પેટી ધણુ પુરુષોત્તમ કેરી, ત્રીકમ નામનુ તાણુ રે.
 કુચી કરાવુ કદયાનદ કેરી, લેખા ધરાણુ મ્હારું (મુખ્ય) રે „ ૩
 સાસરવાસો સજીને બેડી, હવે નધી કાઈ કાણું રે,
 બાપ મીરા કહે પ્રભુ ગિરધર નાગડ હાંને ચરણે જાચુ રે „ ૪
- (૨) જામવડીરે તને હરિયુજી ગાતાં આવડુ આગમ કયાથી રે.
 તાલ મિથળતિ એકતાલ માત્રા ૭ (હોપચદી તાલમાં પશુ ગવારી)

ૐ ધ ધુ ધુ ધુ | નિ રી સૌ સૌ | નિ ધુ પુ પુ | મુ પ મુ |

મુ જ અખ ળા ને મો ગી મી રા - ત બા ધ
 ચીત મા - ળા ચ મુ ર જુ જ મુ હ ભો

ૐ મ સં સ સૌ સૌ | નિ ધુ પુ મુ | ગસરિ ગમપ | મ ગુ રી સૌ |

સા મ ળી થો ધ રા ળુ મા - સા - ચુ - રે . . .
 શી . . દ સો ની - થે ર જુ ધ - થે રે . . .

ૐ ધુ ધુ ધુ | નિ ની સૌ સૌ | રિં સૌ મું રી | સૌ, સૌ | ૬૦

વા ળી ધ શ ધુ વી હ લ વ ર કે રી

ૐ મું ગ મં | ગ રી સૌ સૌ | નિ રી સૌ | નિધુ ધુ | ૬૧ |

હા ર હ રી નો મા રે હે . થે રે .

* કવિ ન્હાનાલાલ આ કવિતાના સળધમા લખે છે કે—મણિમાળાએ મેવાડમાં ઉતારી “સાચુ સામગ્રાનું ધરાણું” મીરાબાઈએ પ્હેર્યું હતું. કવિતા આજી રવાનાવિષ, સરલ, હજળતી, રનેહાળ, સુદરો, કવિના સરિખડી સુદર છે. મીરા બન્સના વર્ગનાં હતાં સદ્ભાવે પરબોમધી આવી આપણા પ્રા તમાં પરિમળતા એ પ્રુપના નજી આપણે પ્રેપ્રાં કદી વાગી શકીયુ !
 (વમત, ૩-૮ ૫ ૩૦૧)

૬૪.

- (૧) હારે કુખળને જાદુ ડારે, હારે બસકીનો શામ હમારો રે (૨૬)
જાદુકી પુડીયાં, બરબર મારી, કયા કરે બેઠ ધીમારો. રે. કુખળને ૧
આણી તેડે ગંગા વહાણ, પેલી તેડે જમુના, બોચમે વહે જળ ધાડો રે. કુખળ ૨
બાષ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, આખર શામ હમારો રે. કુખળ ૩
(૨) હારે બેની અપનો શામ મોટો, હારે કયા દોચ દઉં કુખળકો રે. બેની ૧
બાષ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, માઈ હહી પીને યથો મોટો રે. „ ૨

તાલ અતુશ્રમતિ એકતાલ. ખાના ૪. (અથવા ત્રિતાલ.)

ૐ મ રિ મ પ | નિ ધ પ મ | ગ રિ સ સ | મ ગ રી |
હાં રે કુ ખ જા . ને . જા . . હ ય . રા

ૐ રિ ગ સ સ | રી મુ | પુ નિ નિ | સં રિં સાં | નિ ધ મ પ |*
હાં રે જ સ કી નો શા મ હ આ . રા રે . કુ ખ

ૐ મ મ પ | નિ નિ સાં | નિ ધ મ પ | નિ સં રી |
જા હ કી પુ ડી યાં જા ર ભ ર આ . રી

ૐ મં મં રિં સં | રિં નિ સાં | નિ ધ મ પ | નિ સં રી |
જા . હ કી પુ ડી યાં જા ર ભ ર આ . રી

ૐ ની નિ નિ | સાં સં સં | સં રિં નિ ધ | પ મ પ ધ |
કયા ॥ રે બે દ બી આ . રા . રે . કુ ખ

૬૫.

કાનુડો ને જણે મારી પીડ, બાષ હું બાળ કુંવારો રે.

કાનુડો ૦

જળ રે જમુનાનાં હમે, બરવાને ખાંતો વહાણ;

કાનુડે ઉડાડ્યાં આઠાં નીર, જિડ્યાં રૂરરર રૂરરર રે.

કાનુડો ૧

ॐ ॐ म ग म | पु नि ध प घ | मु ष घ् गुरि | सा. :
 शु . धो . आ . णा . . . इ . ध . ष्ठा २ . भां
 - . - . - . - . -

*
 ॐ स स नि | सा ग्ग गुरि | गु म प पु | म प ग रि स स |
 वा ने . ध न न न ध ध री नो ता . . . ध
 नी ति . शु भ ष्ठी नो गो इ तु नि दा . . . ण
 - . - . - . - . -

ॐ सा प म प | मु स रि नि | सा. |
 आ स ष्ठे ली आ दे . ध दी
 आ दी ने क सुं ६ . ध दी
 - . - . - . -

ॐ सा | सा सा स प | प ध म प . | पु प ध म | पु ध सा. |
 आ वि ने क . नो . तो . धु भ . २ . ओ . दी
 - . - . - . - . -

ॐ ॐ सै म नि ध | प ध प म ग म | पु नि ध प | मु ष घ् ग रि स |
 इ रे ने . इ . इ दी . . ष्ठे नी . र . . आ . .
 - . - . - . - . -

ॐ ॐ रि म मु | मु म मु | रि म मु मु | पु पु | पु नि ध नि | पु नि धि प |
 सि य ण शु य ष्ठ सा . सुं क री ने सु भ इ . ओ . दी .
 - . - . - . - . -

*
 प ग रि गु | मु प प ध प | ग रि ग स रि नि | सा. |
 ने . आ . आ स ष्ठे ली . सा . . दे . ध दी
 - . - . - . - . -

ૐ સ સ રિ | ગ ગ ગુ ગુ | ગ મ ગ રિ સા | સ રિ રી રિ રિ | સ રિ રિ ગ ગ રિ |
 ઊ ડો . સ ં ખી સા હે . લી હુ રો હુ ર તી અ લ ભે . લી ઠ રો .

ૐ સ નિ ધ નિ ની | સા રિ ગ ગ રિ | સા સ સા નિ | ધ પ ધ ધ |
 . ગો . ને ન્યા રા . યુ . હ ં આ . વા . . ર

ૐ સ સ નિ | સ સ રી રી | રિ ગ રિ મ ની | સા રી રી | રિ ગ રિ સ ની |
 ડી . શુ વ તી ની ભે . ડી ર ભે . ગો વિ હો . ડી સ ખી

ૐ સ સ ગુ મ્ | પુ ધ મ પુ | ગ મ રિ ગ સા | સા સ : ૬૦
 હ ર ખા તી આ વો . અ પુ . રા . યુ આ લ .

ૐ ધુ નિ ધુ સ | સા સા સ નિ | સ રિ રિ ગ ગ રિ | સ નિ રિ સા સ |
 આ લો આ લો બહે ની ક્યો . સ ં ખી . હ . મ . ગે તો મ

ૐ પ પ પ નિ ધ પ | પ પ મ મ ગ | રિ ગ રિ પ મુ | ગુ ગ પ પુ | પ ધ પ નિ
 હ ર તા . ને . હ ર તા સો . હે ભે . ખુ આ લ અ રે હો . ડો .

ૐ ધ પ | પુ પ મુ ગ | રિ ગ રિ પ મુ | ગુ ગ ગ ગુ | ગુ મુ ગુ | ગ મ ગ રિ રિ ગ
 આ . વા ર ગો હ ય . યે . લો બાળ બાળે મુ થો સ સા . . સ ખી .

ૐ સા રિ સા રિ | સ રિ મુ રિ | સા સ રી ગ | સા સ નિ | ધુ નિ સા રિ | સા સ |
 બાળ બાળ ન્યા . . બાળ બાળ ન ન્યા . બાળ બાળ ન ન્યાળ

માનુષીભતિ એકતાલ. માત્રા ૮. (ચલતી-ધુમાળી.)

*

ૐ સંસાંસાંસાં|નીસાંનિ ધનિ|પૂ. પ નિ ધ પમ|ગ મ પ ધ નિ ધ પમ|ગરી
કા નુ ડો ન જી જે આ રી . પી ડ બા ઈ દુ . આ . જ કુ વા . રી . ર .
કા નુ ડે ઉ ડા ડ્યા આ છાં . ની ર ઉ . ડ્યા . ૩ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ .

ૐ રિ રિ રી સ | સરિ ગુ મ ગ રિ | સાં સ સં સં સં |
કા નુ ડો ન જી . જે આ . રી પી ડ કા નુ ડો ન

ૐ ડ પ પ પ પ પ | ધ નિ સરિં સાંસાં|સાંસંસંસાંસાં|નિ ધ પુ ધ નિ ની : ડ|
જ જ રે જ ઝુ ના . ના . હં મે . બ ર વા ને યાં . તા બ્હા . બા

૬૬.

હાલરકું.

હાલરકું વહાલુ રે, હો બાધને હાલરકું વહાલું,

ગીતે ધુમથુ બાલું રે, બાધને હાલરકું વહાલું

ગીત પારજે પેટા રસીલા, આઝા હેને ઝુલાવું;

બમરી જડાવું બાધને પારજીએ, પૂતળાઓ પથરાવું રે. બાધને ૧

તાલ ચતુશ્રભતિ એકતાલ. માત્રા ૪.

ૐ સા રિ ગ મ | ઘ પ મ | ગ રિ સ રિ ગ | સ સાં સ |
બા ધ ને . હા લ ર કું . બ્હા . લુ રે હો

ૐ સાં સ ગ મ | પ પ ધ પ | મ પ ગ રિ સ | અથવા સાં સ નિ સં | ધ નિ પ ધ | મ પ ગ રિ સ |
ગી ત ડે . ધુ મ થાં . બા . ધું . રે ગી ત ડે . ધુ મ થાં . બા . ધું . રે

ૐ સ્ મ્ ગ્ મ્ | પ્ પ્ પ્ | ષ્ સ્ નિ સં | ધ્ નિ પ્ | ધુ પ્ | ધ્ પ્. ધ્ | મુ પ્ |
 રં ગી . ત પા ર જે પો દો . ર સી . શા યા યા દે તે હું લા લુ

ૐ મ્ મ્ મ્ મ્ | પ્ પ્ | ધ્ નિ સ્ નિ | ધ્ નિ પ્ |
 જ મ રી જ ય હું બા ધ ને પા ં છી યે

ૐ ધ્ ધ્ ધ્ ધ્ | ધુ પ ધ | મ્ પ્ ગ રિ સ |
 પૂ . ત જી યો પ ધ રા . લુ . રે

આ ગાયન શાસ્ત્ર તાલમાં પશુ ગાઈ શકાશે.

૬૭

- (૧) મન માને નહીં, સો ફેરા સમજવું તોપ શુ થાય,
 ખગ કંઠ્ય કટોર ચંચળ ચોર ચપળ ચિત ચોદસ ભય. (૨૬)
 મન ભૂતલથી પેઠે ભમવું, મન માયામા ગહે છે રમવું,
 એને પ્રભુ ભજવાવું નથી ગમવું, મન માને નહિં. ૧
- (૨) મારી ભરતમુગિ, રૂપાળી રવીયાળી.

તાલ ચતુષ્તલિત એકતાલ. માત્રા ૪.

ૐ સ રિ | ની સ રિ | ગુ ગુ | મ્ રિ મ મ્ | મુ પ મ | ગુ રિ સ |
 મ ન મા ને . નહીં . સો . . ફે રા સ મ ભ લું .
 ખ ણ કઠ જ્ઞ ક ઠોર . ચ . . ચગ ચોર ચ પળચિત

ૐ ની સ રિ | ગ મ ગ રિ | સ્ ગ મ ગ | ગ મ ગ રિ | ગ મ પ્ |
 તો ય શુ યા . . . ય મ ન જ્ઞ . ત ત છી . પે
 ચો દ શ ભ . . . ય મ ન મા . યા . માં . રહે

ૐ ગ મ ગ રિ | સુ મ ગ | મ મ ધ ધ | પુ મ પ | ગ ગ પ મ | ગ રિ |
 ટે . બ મ તું એ ને પ્ર હુ બ જ વા તું . ન થી ગ મ તું .
 હે . ર મ તું

આ દેશીમાં ન્યાં રિ ઘ શુદ્ધ છે ત્યાં તે કોમલ લક્ષ્મી ગાવા વગાડવામાં આવે તો
 જોગીઓ અને કાલગણી મિશ્ર ધુન થયે.

૬૮.

(રાગ ખીસાવર,)

જ્યેષ્ઠો મન ભમશ તું ક્યાં ભયો, ભયો દિવસ ને રાત;
 માપાનો બાધેલ પ્રાણીઓ, સમજ્યો નદિ શુદ્ધ વાત.

ભૂદેશો ૧

તાન મિત્રજાતિ જોડતામ માત્રા ૭ (દીપવદી)

ૐ પ પુ પુ ધ પ | મ ગુ રિ ગ મુ | ગુ રિ ગ સુ | ૬.
 જુદ્ધો મ ન . બ મ રા . તું ક્યાં બ . યો
 મા . યા નો . બા . ધે . ભો પ્રા ણી . યો
 - . + . - .

ૐ સુ સુ | રિ ગુ મુ પુ | મ ગુ રી ગુ | આ પદ્યું “ ભયો દિવસને રાત ”
 બ યો દિ વ સ ને રા . . ત એ ખીજું ચરખું કેટલાકે ઉલટાવીને
 સમ જ્યો ન દી શુ દ્ધ વા . . ત એ વખત બોલે છે, તે આ રીતે

ૐ જા | જા | મ ગુ રિ ગ સુ | રિ ગુ મુ પુ | મ ગુ રી ગુ |
 રા ત બ . યો દિ વ સ ને રા . . ત
 રા ત સ મ જ્યો ન દી શુ દ્ધ વા . . ત
 . - . - . + .

૬૯

(રાગ રામશ્રી,)

વૈદરબી વનમાં વસવશે, અધારી રાત,

જામની બધ પામે પવું, જોડતી રે જાત

વૈદરબી ૧

તાલ મિશ્રજલતિ એકતાલ માત્રા ૭ (અથવા દીપચંદી)

ૐ ગુ. ગ ગ રી | મ મુ ગુ રિ ગ | સ રિ ગ રી સા | સા. સા | રી. મ | પુ. પુ. પ |
 વૈ ૬ ૨ બી પ ન મા . . વ લ - વ લે . અ ધા રી રા . ત

ૐ પુ. પુ ધુ | સ ની ધુ પુ | મ ગુ પુ મુ | મુ. સા | રિ રી મુ મુ | પુ. ધુ પુ | મુ. ગ ગ રી |
 ભા મ ની ભ પ મા . મે . પ છુ . એ ઠ લ ડી રે ભ . ત વૈ ૬ ૨ બી

૭૭.

વલ્લુઝારનો રાગ.

સંસારનાં સુખ ભોગવે બહાલા વીરા રે,
 સાચે શુદ્ધ સ્વભાવે સદાચ, ધરે શુભ ધીરા રે.

તાલ મિશ્રજલતિ એકતાલ. માત્રા ૭.

ૐ સા. સા પુ | પુ. પુ પુ | પુ. પુ ધુ | ની. ધુ પુ | મ ગુ પુ મુ | મુ. |
 સં સા ર નાં સુખ ભો . ગ વો બહાલા વી . રા . રે
 ડં ૦ ડં ૦ નં ૦ નં ૦ નં ૦ નં ૦

ૐ મુ મુ | ગુ. મુ મુ | પુ મુ રી | મુ રી | સા. ગુ પુ | મુ. ગુ રી | સા. સા |
 સા ચે શુદ્ધ સ્વભાવે સદાચ દામ ધ રો શુભ ધી રા . રે .
 ૧ ૨ ૦ ૨ ૦ ૨ ૦ ૨ ૦ ૨ ૦ ૨ ૦

૭૮.

રાગ સારંગ.

જનની જીવે રે ગોપીચંદની, યુવને પ્રેમે વેરાગજ;
 ઉપદેશ આપ્યો એણીપેરે, લાગ્યો સંસારીડો આગજ.
 ધન્ય ધન્ય માતૃ રે કુવતણી, કલાં કાંચ વચનજ,
 રાજ સાજ સુખ પરહરી, લેજે ચાલીયા વનજ.

જનની ૦ (૨૬)

જનની ૦

(નિષ્કુલાનંદ કૃત વૈરાગ્યનાં પદ.)

મિથાલતિ મોનાસ. માત્રા ૭ (અથવા દીપમંત્રી.)

ૐ પ મ પ મ | રિ રી સ નિં સ રિ | રિ મ રી સા | સા. સા. ૩
 જ ન ની. છ ગો રે ગો. પી. મ. ર ની . .
 ત પ રે. શ આ. ધો. એ. જી. રે ર . .

ૐ પૂ. પ મ | રી. સા સ રિ | નિં સા રી | સ સા સા સા | રિ મ પૂ પ |
 પુ જ ને રી ગો રે . રા મ છ પ ન પ ન જા. તા રે
 સા ધો. સંસારી યા . આ મ છ

ૐ પ મ નિં પ પૂ. મ પ મ | રિ રી સા સ રિ | નિં સા રી |
 મ પ ત. જી. રે. લાં હ હ જ પ . મં ન છ

ૐ પૂ. મ પ મ | રિ રી સ નિં સ રિ | મ મ રી સા | ૬
 ગ જ. સા. જ મ. પ. પ ર હ રી

ૐ મ પ પ મ | રિ મ રિ સ સ રિ | નિં સા રી |
 રે. ગે. આ. સી. પા. પ ન છ

૭૨

(પ્રભાતિયુ.)

જળ હમગ છાંયે જાને બાગા, સ્વામી અમારો ભગરો,
 ભગરો તને મારશે, અને બાળદત્તા લાગશે જળજી (૨૪)
 હરે રે બાળક તું મારગ જીત્યો, તારા વેરીએ તુજને વળાવ્યો,
 નિભવ તારો કાળજ ખૂટ્યો, અદિઆ તે શીદ આવીયો ૧

(નરસિંહ મહેતાનું પ્રભાતિયુ.)

૭૩.

(પ્રભાતિયુ.)

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ખટ સાથે રે ધડીયા,
ટાળ્યાં તે કોઈનાં નવ ટળે, રઘુનાયનાં જડીયાં, સુખ દુઃખ. (૭૩)
નગ રાજ સરખો નર નહીં, જેની દમયંતી રાણી;
અર્ધે વચ્ચે વનમાં બમ્બાં, ન મળે અજ ને પાણી. સુખ દુઃખ.

આ એક પ્રભાતિયુ છે; તે (૧) “જનુની ઝવેરે ગોળીચદની” (૨) “ભૂલ્યો મન બમરા તું ક્યા બમરો.” (૩) “પરોરે પોપટ રાજગમના” આ ત્રણે રાહોમાં ગવાઈ શકાય તેમ છે, તેમાંથી પોતાને કયે તે રાગમાં આવું, એ ત્રણે રાહોની સરખામી આ પુસ્તકમાં આવી ગઈ છે.

૭૪.

(રાગ ભાડ.)

“ વાગી ” વાગી સ્વયંવરમાં હાક, ઓ નળ આળ્યો રે;
બાગા બૂપ સર્વના તાક, ઓ નળ આળ્યો રે.

તાત ભિખજતિ એકતાલ; આત્રા ૭. (દીપવદી)

ૐ મુ મુ | મુ મુ મુ | પૂ. મ મ મુ | મુ. મુ રી | સા. મુ પુ | મુ. મુ રી | સા. |
વા ગી વા ગી રવ ર વ ર મા હા . ક ઓ નળ આ લી યો રે

ૐ રી ગુ | રી. સા. ની | ઘ ની સા | રી. રી ગ | ” | ” | ”
ભા આ ભુ પ સ વ ના ના . ક

“ હરિ મનતા હજુ કોઈની સાજ નતાં નવ જાણી રે ” એ રાહ અમવા

“ સદાસુખીયા જગતમાં સંત દુસીજન દુખીયા રે ” એ રાહ પશુ આજ રીતે ગવાય છે.

૭૫

જુઓ જુઓ વિત્રે બોડી હામ, ધનુષ છટાએ ધધું રે;
કરે ઠાપડી કાનીનું કામ, ધનુષ છટાએ ધધું રે.

તાલ અતુઅભતિ એકતાલ માત્રા ૪.

ૐ સ' સ' | સ' સુ' સ' | સુ' પ પ | ધ રિ' સ' નિ | ધ પ મ ગ | રિ' ગ મ પ | પુ |
જુ ઓ જુ ઓ વિ ત્રે બી ડી હા . મ ધ તુ પ છ ટા એ . ધ ધુ રે

ૐ પ પ | મ નિ ધ નિ | પુ ધ પ | મુ ગ રિ | ગ મ પ પ | મ ગ રિ, સ | સુ |
ક રે ઠા પ ડી હા ત્રી તુ . ઠા મ ધ તુ પ છ ટા એ . ધ ધુ રે

૭૬.

સ્વર્ગની નીસરણી.

ધન ધન રે આજ ધારણુ ધરીયાં ને, દયા કરીને મંદિર આવો રે રામ. ૧

ધર્મરાજ ધરમ પુરીયા બેઠા ને, પૈશવની વારતા કરે રે રામ ૨

રાગ બિંદાસની સારંગીનું. તાલ અતુઅભતિ એકતાલ. માત્રા ૪.

ૐ નો' સ રિ | ગ ગ રિ રિ | ગ સ સ સ | સુ રિ સુ નિ નિ | નિ
ધ ન ધ ન રે આ જ . ધા ર ણુ ધ . રિ યાં ને .

ૐ નિં સ રિ | ગ ગ રિ સુ સુ | નિં સ રિ ગ રિ | સા. સ |
દ યા ક રી ને મંદિ ર આ વો રે . . રા મ

૭૭.

લોજા લગતના વ્યાખ્યા.

શ્રવને આસ તણી સચાઈ ધરમાં ધરી ન રાખે ભાઈ,

આપ કહે છે બેટા હમારો, ગાતા મંગળ ગાઈ;

બેટી કહે છે જમવ હમારો, શીડ પડે ત્યારે ભાઈ રે. શ્રવને ૧

તાલ દાદરો. આઝા ૬.

ૐ સા સ સા | ધુ સા સા | સા. સા રિ | ગુ. ગુ મ | ગુ રિ રી ગ | સા રિ સા રિ |
 ૭ વ ને શા સ વ છી સ . આ . ઈ ધ ર આ . ધ ડી . ન

ૐ ગુ. રી સ | સા. સા સ ઃ | સા સા સા | સા. સા. | રી મુ મુ | મુ. મુ પે |
 રા જે . બા . ઈ બા પ ક હે છે બે રા હ, આ રા .

ૐ ગુ. ગુ મ | ગરી રી ગ | સા. સા સ | રી મુ મુ | મુ. મુ. | રિ મ મ મ મુ |
 આ તા . મં . ગળ આ . ઈ બે ની ક હે છે બં . ધ વ હ

ૐ મુ. મુ ગ | મુ ધુ ધુ | પુ. મ મ પ | ગુ ગ મ ગ રિ |
 આ રા . બી ક પ કે ત્વા રે . બા ધ રે . .

૭૯.

લાવણી.

- (૧) શી શોભા ને શો આજ, જમતના રાજ આવે જય તાલ;
કવિ બંતો હાથો હાથ, કામ યુગ ન્યારાં. (ટક.)
- (૨) કહે રચના શી પાતાળ, પોષણ દાળ, જર્મીનની જાતો;
જુનો ચીજ જુદી ઉદભિજ, જીવ જહુ જહાં તો.
- (૩) ધણી સહિષ્ણો જલ્લાહ, કમે મંદાહ, જુદી નહી વાતો,
નયના નિશાની તેની, છેજ હમણું તો.

૭૯.

પક માટી તણા વિધવિધ, વળી કંઠરનાં,
 જી અનુક્રમે નહિં અહીં, ચુના પથરનાં;
 જડ ખોખા પથર રૂપ, હોય જળરચનાં,
 ધુનું મોડું વાપરે જન સરવ ખર મરના.

(૪) રમ્યું સર્વે માનવી કાજ, આર્ષો દીક્ષદાત્ર, કષ્ટ હરનારા;

દુજ ડહાપણના બંડાર, માર અપારા.

શી શોભા ૦ ૧

ભાવણીનાં ઉપર પ્રભાણે ૪ ચરણો હોય છે; પણ તેમાં ૩ ચરણો યમાં પછી જૂલનાં માર ચરણો (દરેક ચરણના ઉત્તરાર્ધનાં માપનાં) રચીને પછી ચોથું ચરણ આવે છે. કેટલીક ભાવણીમાં જૂલની રચના નથી હોતી.

તાલ માતુષીભતિ એકતાલ; માત્રા ૮. (ચલતી-ધ્રુમણી.)

ૐ સ નિં | સ રિ રી રી સ નિં | સ રિ રિ રિ ગ રિં સ નિં | સ ગ ગ ગુ ગ મ ગ |
શી . શો . બા ને શો . સા . જ જ ગ ત ના . રા . જ મા વે જ શ

ૐ રિ ગ રી સ નિં | સ ગુ ગુ મ ગ | રિ ગ રિ સ નિં ધં નિં નિં | રી સુ |
તા . રા . કે વિ બા કો દા યો . દા . મ કા . મ ખુ બ ન્યા રા

માફીનાં ચરણો એ પ્રભાણે જ આવ્યાં.

ૐ (જૂલ) મ મ | મુ મ મ મુ પ મ | ગ મ ગ રિ સુ સ રિ | રિ મ ગુ |
પ ડ મા રિ તણાં વિ ધ વી . ધ વ જા કં . ક ર ના

જૂલનાં માફીનાં ૩ ચરણો એ પ્રભાણે જ આવ્યાં.

૭૨.

ચોપાદ—ત્રિતાલી.

ઊઠો ઊઠોની કોઇ રાએ, વેધી મગ્ધ વરે કન્યાએ;

વેધી મગ્ધ વરે કન્યાએ, પણ આફ ન મિત્યા થાએ. ૧

માતુષીભતિ એકતાલ. માત્રા ૮. (ચલતી.)

ૐ સા સા | રિ ગ ગ મ ગ રિ સ સ | રિ મ મુ મુ મ પ | મુ ગ મ ગ રિ રિ ગ | સા સા |
ઉ ઠો ઉ . ઠો . ને . ડો ધ રા . ગે મ ગ્ધ . વે ધી વરે . ક . ન્યા એ
વે ધી મ . ગ્ધ વ રે . ક . ન્યા . ગે પણુ મા . ફે ન વ મી . ત્યા . થા એ

૮૦.

જય આઘાશકિત મા, જય આઘાશકિત (૨)

અખંડ અક્ષાંડ નિપાળ્યાં, પડવે પડે ચયાં.

જયો જયો મા જગદંબે (૨૩)

દ્વિતિયા એય સ્વરૂપ, શિવશકિત જાણું મા, શિવશકિત જાણું;

અહા મહાપતિ ગાઈ (૨) હર ગાણું હરિ મા.

જયો જયો મા જગદંબે. ૧

તામ અદુશ્લભિ એકતામ. માત્રા ૪.

ૐ સ સ સુ / સુ સુ / સુ સુ / સ સ સુ / સુ પ સ / રિ ગ રિ ગ / મ પ મુ / ગુ રિ સ / રી /
 જ ય આ ધા શ કિત મા જ ય આ ધા શ . કિત . . . જ ય આ ધા શ . કિત

ૐ રિ ગ રિ ગ / મ પ મ ગ / રિ ગ સુ / નિં સ રી / ગ રિ સ સ / નિ ધ પું /
 અ ખં ડ અ હાં . ડ નિ ખા . બા પ ડ વે પાં . ડે થી યાં . .

ૐ સ સુ સ / નિં સ રી / ગ રિ સ નિ / સુ /
 જ યો જ યો . મા જ ગ દં . બે

ૐ પ પ પુ / પ પ પ / પ ધ નિ ધ / વ ધ પ મ / ગુ રિ સ / રિ ગ રિ ગ / મ પ મુ / ગુ રિ સ / રી /
 દ્વિ તિ યા બે ય સ્વ રૂ . . . પ શિવ શ. કિત જા . છું . આ . શિવ શ સિત જા . છું

ૐ રિ ગ રિ ગ / મ પ મ ગ / રિ ગ સુ / નિં સ રી / ગ રિ સ સ / નિ ધ પું /
 અ . હાં . મહા પતિ ગા . ઈ હર ગા ઉ . હર મા . .

ગુજરાતી વાચનમાળામાંનાં છંદ અને ગીતોનું સંગીત લેખન (નોટશન.)

કૃપાળુ અંગ્રેજ સરકારની કૃપાથી આપણા દેશમાં જ્યારથી કેળવણી ખાતું સ્થપાયું ત્યારથી તે આજ સુધી ગુજરાતી વાચન માળાઓમાં બે વખત ફેરફાર થયો છે. પ્રથમ મેહેરબાન ટી. સી, હોપની વાચનમાળા રચાઈ ધણું વર્ષ સુધી ચાલુ હતી, ને ત્યાર બાદ બીજી વાચનમાળા હાલ શાળાઓમાં જે કેળવણી ખાતા તરફથી રચાઈને ચાલુ થઈ છે તે છે. એ બંને વાચન માળાઓમાં આવેલા છંદો અને ગીતો આપણા ઘરમાં જે રીતે ગવાય તેજ રીતે તેનું સંગીતલેખન થવાની ધણી જરૂર છે. એમ થવાથી છંદ અને ગીતોની અમુક પ્રકારની રાહો મુકરર થશે, અને એકજ પદ્ધતિથી સર્વે નિશાળામાં ગવાશે એ સ્પષ્ટ છે. એ કારણથી હાલ ચાલતી નવી વાચનમાળામાં આવેલા છંદો અને ગીતોની પ્રચલિત રાહોની સરમોઝો આપવામાં આવે છે.

સર, ટી, સી, હોપની વાચનમાળામાં અને હાલની વાચનમાળામાં આવેલા, તેજજ ગુજરાતી બાપા સાહિબમાં જેટલા છંદો પ્રચલિત છે તે બધાનું પિંગળ અને સંગીતની નજરે જે પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ અને સંગીતલેખન થવાની આવશ્યકતા હોઈ શકે તે સર્વ પ્રકારે હાલગાન વિનોદ નામના પ્રકરણ (વિભાગ ૩ પૃ ૧ થી ૧૬૪ પૃ ૦) માં આવી ગયું છે. તે ઉપરાંત છંદ સિવાયતાં ૫૬, ગરબી વગેરે બહુજ પ્રસિદ્ધ દેશીઓનું સંગીતલેખન ગીત વિનોદ અને લલિત ગીત વિનોદિની એ બે પ્રકરણમાં આવી ગયું છે. માત્ર જે દેશીઓ આપણા સમાજમાં બહુ ગવાતી નથી, અથવા જેની રાહના ચોક્કસ સ્વરો લોકોના જાણવામાં નથી તેવી કેટલીક દેશીઓ કે, જે ગયાં પ્રકરણોમાં આવી નથી તેટલી દેશીઓ વિષે જ માત્ર સૂચના રૂપ અને ફરેક ચોપડીમાં આવેલી કવિતાઓ વિષેનું કેટલુંક સ્ફૂટ વિવેચન ફરેક ચોપડીવાર ૫૫૩ ૫૫૩ આપવામાં આવે છે.—

બાળ ચોથી.

(૧)

પહેલું ગાથન રંગ વિષે છે, એની રાહ “ પૂનમ ચાન્ડી ” ની છે. એ ગરબી છે અને તેનું સ્વરલેખન લલિત ગીત વિનોદિનીમાં ૫૪ મા ગાથનમાં આવી ગયું છે. તેથી આની રાહ, સરગમ, ગાના, તાલ વગેરે બધું એ પ્રશ્નને સમજી લેવું, તો પણ એ બધી રચના અને વ્યવસ્થા જરા કઠણ છે, જેથી બાળ વર્ગને માટે સરલ અને સહેલી રાહ તરીકે નીચે પ્રમાણે ગવણવામાં આવે તો સાફ.

૮ માત્રોતો (માનુષી ભવિતિ) એકતાથો.

ૐ સા સા | રી ગુ મુ | રિંગ રિ મ ગ ગ રિંગ | સા રિંગ મ ગ રિ | સા :
 આ લો હો હો ને આ • જ ર ત ન ર મી એ ન વી . . . ર
 રી એ ગોળકુંડળું આ • જો • આ • પ જુ સા મ માં . . . ર

ૐ સા સા | રી ગુ મુ મુ | રિંગ રિ મ ગુ રિંગ | સા રિ |
 લ હી ધ જ એ ને ક રી એ • સા રી • જો લ
 કે વા જુ હા જુ હા જુ • દ ર શો લો • રં ગ

ૐ ગુ મુ | રિંગ રિ મ ગુ રિંગ | સ રિ રિ સ મીં ધં નિં | સા રિંગ મ ગ રિ | સા |
 હોં સે હ જી • મળી સૌ • ક રી એ • આ ન દ આ પ જુ . . . ર

ૐ પ પ પ પુ પુ મુ પ પ મ ગ રિ સા | સા રિંગ મ ગ રિ સા સ
 લાલ મી જો ને વા દ જી મ જ રં મ ક હે વા પ
 ખાદી • નખી જળખા

ૐ સા સ રિંગ મુ ગ રિ સા સ |
 મે જ વ જી • થી • થા પ

(૨)

ચાંદો

મા મને ચાંદલીયો વહાલો, “ મા મને રમવાને આલો ”

ચાંદલીયો વહાલો (૨) મા મને રમવાને આલો

નવ લખ તારા વોંછી વીંછી આ ગદા મુજવામાં ધાલો. મા મને. (૨૪)

અરધી ધરે મુખટ આખો ધરે મા, આવે ન દહિ હાલો,

તેજ તેનાં મારી આખોમાં આજો, આ તરતો ઝાલો. મા મને. ૧

આની મૂળરાદની સરગમ અને દેશમાં ઘણા જાગમાં જે કવિતા બોલાય છે તે કવિતા એ બંને ગીતવિનોદમાંના ૧૦ મા ગાયનમાં આપી છે, જેથી અને આપવામાં આવી નથી.

(૩)

તારા,

ગુણ્યા ગણાય નહિ, વીણ્યા વીણાય નહિ;
છાબડીમાં માય નહિ, તોય મારા આબલામાં ન્દાય,
આકાશે પલકે, ને જીલું જીલું મલકે,
અધારી ગતે એ દેવ કેરી આંખો;
નાનકડી ઉપાડે તેજ કેરી પાંખો.

માતૃપીતૃતિ એકતાલ, માત્રા ૮. (હોંથ—ચલતી)

ૐ ધં સારિ ગુ મ્ ગ રિ | સાર્ સ રિ ગ મ્ ગ રિ | સાર્ સ્ સ્ નીં સારિ સ્ નીં | ધં ધ
ગ ધ્યા ગ ધ્યા ય ન હોં છા બ ડી માં મા ય ન હોં તો ય મારા આ બ લા માં ન્દા
વી ધ્યા વી ધ્યા ય ન હોં

ૐ નીં નિં ધં નીં સ્ સ્ સાર સ | રી મ્ મ્ ગ રિ મ્ સાર |
આ હા • શે પ લ કે ને જીલું જીલું મ લ કે

ૐ સાર્ મ્ ગ્ મ પ પુ પ | ધ્ સ્ સ્ નીં ધુ પ્ ગ્ |
અં ધા • રી રા તે એ દે વ કે રી આંખો

ૐ ધ ધ ધ ધ ધ પુ ધ | મ ધ્ પ્ મ્ ગ રિ સાર |
ના ન ક ડી ઉ ધા ડે તે જ કે રી પાં • ખો

આ રાહ મનઃકલ્પિત ભેડી ઠહાડી છે. છોકરાને નાચવા કુશળતા તાલમાં બહુ અનુ-
રૂળ પ્રસ પડશે.

પહેલી ચોપડી.

(૪)

પાઠ ૨૧ માં “વિસદ્ નહિ પ્રજા નામ” એ “ધનાશ્રીતુ પદ” અને તેની શદ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે; ને તેની સરગમ ગીતવિનોદમાંના છદ્ધ માયનમા આપેલી છે. તો પશુ તે કરતાં વધારે સરલ અને સહેલી રીતે આ પ્રમાણે ગવરાવવું.

૪ માયાનો એકતાલ.

ૐ પુ પ પ | પ ધ પ મ | મુ ગ રિ | ગ મ પુ | પ મ મ મ | ગ રિ ગ રિ | સદુ, સ |
વી સ ર ન હો પ્ર જુ ના • મ ક દી હ • વી સ ર ન હો પ્ર જુ ના મ

ૐ મુ ગ મ | વ પ પુ | નિ ધ નિ સ | નિ ધ પુ | પ વ વ વ | પ ધ પ મ | મુ ગ રિ |
મં દુ ર જ ને અ ગ શ્ચિ ત તા • શ • ક ચી ઉ જ્ઞ • સ ને કા • મ
ખડુ ઉ પ યો • ગી આ • ખી હ વા • તે • એ રો • ન હો કં ધ દા • મ

(૫)

રાગ કશ્યાજીને નામે કહેવાલી રેક.

(ત્રેમ સમાજનો, હવે ગળજો તમો—એ ગદ.)

આવો આનો આમ, હે બાળકો તમામ,

આપણે હમને કર્ગએ, કાપણીતું કામ. રેક.

જો જો પેલી વાણીઓ, વરસીને આલી જાણ,

બાર માસનું અનાજ પોરસી, સુપે રહે સદાય. આવો ૦ ૧

તાલ દાદરો અને એક તાલો

ૐ સુ ધં સુ રિ | મુ ગ રિ ગ | મુ ગ રી સ | ધુ ધ ધં |
આ વો આ વો આ મ હે • બા બ કો ત મા • મ

ૐ સ્તુ રિ રિ સ રિ | ગુ રિ સ સ રિ | ગુ પ ગુ રિ | સ્તુ સ સ | અહીંથી ૮ માત્રાનો
આ પ છે . ૬ મં ગે ક રી એ કા પ થી નું કા . ૪ માત્રાથી જાતિએકતાલ

ૐ ગુ ગ પ પ પ | ગુ ગ પ પ પ પ | પુ પુ પુ પુ | ગ રી. રિ |
જો જો . પેલી વા દળી યો ૪ ર સી ને આલી જા . ૫

ૐ સ્તુ રિ ગુ ગ રી | સ સ્તુ રિ સ સ ની | પું નીં સ રી નિં | સ્તુ. સ્તુ |
આ ૨ મા સ નું અ ના જ પી ૨ સી સં પે ૨ હે સ દા ૫

(૬)

ખળાં

રાગ ભૈરવી.

આવો બાળકો આ વાર, દોસે જોખળાં તૈયાર;
કુડામાં રહેલું અનાજ, આવો છુટું કરીએ આજ. ૧

અનુજાતિ એકતાલ. માત્રા ૪

ૐ સ્તુ પં નિં | સ્તુ રિ | ગ મ ગ રિ | સ્તુ. સ : ૬ |
આ વો . જા જા કા . આ . વા ૨
દો સે . જો ખા જાં . તૈ . મા ૨

ૐ સ્તુ | પુ પ પ | પુ પ પ | પુ પ | ગ રિ ગ રિ | સ્તુ સ રિ | ગ મ ગ રિ | સ્તુ. સ |
કું કાં માં ૨ હે હુ અ ના જ આ . લો . છુ કું . ક રી એ . આ જ

(૭)

પાઠ ૫૦ મા આપેલું હાલરકું એ પણ જુનું છે અને તેનું નોંટેચન લખિતગીત વિનોદ-
દિનીતા ૧૬ મા નંબરે આપ્યું છે.

બીજી ચોપડી.

(૮)

પાઠ ૨ માં રામ ભૈરવવાણું “ જગ મુજ વા'લા બાજ ” એ ગીત, દિ'દીમાપામાંના
જાગીયે ત્રિજરાજે કુંવર પંચી વન વોલે એ. મીતની રાદને મળતું છે, તે મહીદીપ
રતિને મળતું છે તેથી તેમાં બતાવેલી રાદો-પ્રમાણે ગવાશે.

ત્રીજી ચોપડી.

(૯)

પટ્ટોમા પડી એક તકરાય,
વાદવિવાદ ચલાયા પોતે ઘુર્ત બરી દરનારઃ
અને ત્યાં બેઠાં નગને નાર—ટક.

ગાય—કાણુ શુણીની ગણના કરશે, ગરીબડી કું ગય,
વાહરડા વલવને ખોંચાત ને પપ બીજાં આવ,
જીલમનો તો પથુ ઠાં છે ખાર. વાદવિવાદ

રાગભૈરવી—તાલ ત્રિતાલ, અથવા ચતુષ્તલિ એકતાલ.

ૐ સ | ગ રિ ગુ | રિ સા રિ | રિ મ ગ રિ | સા સ ઃ સ | ગ રિ ગુ |
પ શુ . મા પ ડી એ . ક ત ક શ ર પ શુ . મા

ૐ સા ધ ધ | પુ પ પ | પ નિ ધ પ | મ ગ ગુ | ગુ મ મ | ધુ નિ નિ | સા સ |
વા દ વિ વા દ મ સા . વા . પો . તે ઘુ તે બ રી દ ર બા ર

ૐ પ | પુ ધ પ | ગુ સ રિ | મ મ ગ રિ | સા સ |
અ ને સા . બે ઠા . ન ર ને . ના ર

ૐ ગુ મ મ | ધુ ની | સ સ સા | સ સ સા | નિ ની નિ | સા સા | સ ગ રિ સ | નિ ધ પ પ |
કાણુ શુણીની ગણના કરશે ગરીબડી કું ગા

ૐ પુ પ પ | પુ પ પ | પ ઘ નિ સ | ઘ પ મ ગ | ગુ મ મ | ધુ નૈ | સુ સ |
 પા ૭ ૨ ડા વ લ વ સે • ખી ચા • રાં • ને પ ય ખી ના ખા ય

ૐ મ | મે ય મ મે | ગ રિ સ રિ | ગ મ ગ રિ | સુ સ |
 છુ લ મ નો • તો • પ જુ કાં • ઉ • પા ૨

ખામોની કડીઓ " કોણુ શુભોની " એ પ્રમાણે જ ગવાશે; દરેક કડીને અંતે
 " પશુમા પડી " એ ક્રુરપદ ઉચ્ચારવાને ગાવું.

ચોથી ચોપરી.

(૧૦)

પાઠ ૧૬ માં આપેલ પ્રશ્ન છાયો તે દોહરાને મળતો છે. અને તે પઠન કરવાની
 રીતે નીચે પ્રમાણે બોલવો એમાં તાલનો વિવેક ઓછો છે.

ૐ ગુ ગુ ગુ સુ રી સ સુ રિ ગુ ગ ગ રિ સુ રી. રિ
 ની સા સા દે ખી ક રી રે પિ વિ મા • સે મં ન •
 ના રા કહે નર પતિ સુ જો હું પ • સ્ત્રી • પતિ રા મ

ૐ નૈ નૈ સુ સુ ગુ રિ ગુ રિ રિ નૈ સ રિ ગ રિ સુ સુ સ
 પુ સ્ત્રી કે રા ગ છ ચો ત ને શુ કુઃ ખ છે • રા જ ન
 શું રે કુખ છે એ વ કું ને • હે કે • આ • સન મા ય

ત્યાર પછી " એવકુ કુખ તે શાને ધરે " એ ચોપાદ છે તે ચોપાદ અને જપ
 કરી એ બનેલી મિશ્રજાતિ છે, તેથી ચોપાદમાં આવેલી નંબર ૮૬ ની રાહ પ્રમાણે ગાવી.

(૧૧)

પાઠ ૨૭ માંની " સુખ કુઃખ મનમા ન આણીએ " એ વેશવળની દેશી લક્ષિત
 ગીત વિનોદિનીના નંબર ૭૩ માં આપી છે તે પ્રમાણે ગાવી

(૧૨)

પાઠ ૪૬ માં આપેલ રાગમારની- " સુણી શીરગ મહેતો આવ્યા ધામ " એ કવિતા
 માત્રાજલિતાનમાંની ચોપાદમાં આવેલી નં. ૮૭ વાળી રાહ પ્રમાણે ગાવી.

(૧૩)

“ રક્ષદેવ તું રાજ ” એ રાષ્ટ્રીય સંગીત છે. એ સંગીત રાજ્યભક્તિનું પ્રદર્શક છે. અને તે દરેક જાહેર મેલાવડા, રાજકીય સભાઓ, નાચપાર્ટી વગેરેને અતે ગાવામાં આવે છે. એ ગીત ગાતી વખતે સર્વેએ હાથ યવું જોઈએ. બેસીને ગાવું એ અપમાન કારક ગણાય છે. એનું મૂળ અગ્રેજી ગીત અને તેનું આ ભાષાંતર એ બંને આ મધ્યને અતે આપી તેની સરમમ પણ યુક્ત અગ્રેજી ગીતની રાહ પ્રમાણે આપેલ છે.

પાંચમી ચોપડી.

(૧૪)

પાઠ ૭ માં રાગ સારંગવાળી “ ઋષિ કહે સાંભળ નરપાત ” એ ગીત વિનોદમાંની ચોપાદમાંની નંબર ૮૭ વાળી આરની દેશીની રાહ પ્રમાણે. (ચોપડી અને જયકરીની આ મિશ્રભૂતિ છે.)

(૧૫)

પાઠ ૧૯ માં આપેલી રાગ સારંગી “ કવપને ઘેર અવતર્યા ” એ કવિતા, કથા કહેનાર વ્યાસ (ગાગર બટ) ને મ્હોએ મ્હો સાંભળી જી અને તે જરાબર સારંગ ગગમાંજ નીચે પ્રમાણે ગાય છે

તાલ દાકરો. માત્રા ૧.

ૐ સ સ મ રિ રિ મ | રિ મ મ પ પ | રિ રિ મુ પ પ | રિ મ પ નિ પ મ | રિ મ રિ સ સા.
ક ર ૫ ને પે ર અ વ ત ર્યા તે કુ ર ર પે કુ ગા . ર રે જ જ વં . ત બ હુ

ૐ નિ નિ નિ સં સં સં | નિ સં રિં સં નિ પ |
દિ ર વ્યા . ક્ષ ને દિ ર ૫ પ ક ર ૫

ૐ મ મ મ રિ સ સ | રિ મ પ નિ પ મ | રિ મ રિ સ સા. |
ના મ પ ડ્યા નિ ર ધા . ર રે જ જ વં . ત બ હુ

આ કવિતાનાં દરેક કડોનાં ઉપર પ્રમાણે બે ચરણો છે આમગની બીજી દડીઓ આ પ્રમાણેજ માવી આજાઓની વધવટનો રાવ છે તે આશાક દિક્ષકે મહાન્દ્ર સેવે.

(૧૬)

પાઠ ૩૪ માંની બેરવી નીચે પ્રમાણે ગવાય છે.

તાલ ત્રિતાલ માત્રા ૧૬, અથવા ૪ માત્રાનો એકતાલ,

ૐ સ રિ સ સ | સ રિ ગ મ | ગ રિ સ સ | પ મ ઘ પ | ગ ગ સ રિ |
 અ ર જ સ હો . અ વિ ના . શી અ મા . રી . અ ર જ સ

ૐ સુ સ રિ | ગુ મ મ | ગુ મ પ | ગ રિ સ સ | ઘુ પ પ | પ ઘ નિ સ |
 આ પ દ મા જ અ મો સ હુ બા . જ ઠ એ ઠ અ મા . રી .

ૐ ધ પ ગ રિ | ગ પ ધ પ | ગ ગ સ રિ |
 આ . ઠ અ મા . રી . અ ર જ સ

બીજી કડીઓ એજ પ્રમાણે સમજી લેવી

(૧૭).

પાઠ ૩૪ માંનું ધનાશીનું ૫૬ પહેલી ચોપડીમાં આપેલા “વીસડું નહીં પ્રમુનામ” એ ૫૬ પ્રમાણે સમજી લેવું.

(૧૮).

પાઠ ૩૮ માંની સોરઠના ગરબાની દેશી, તેની મૂળ રાહમાં શી રીતે ગવાય છે તે જાણવામાં નથી. સિદ્ધકે કોઈ મન કલ્પિત પરંતુ જુની દેશીઓમાંથી કોઈ પદ્ય દેશીમાં બેસાડી જોઈ, અત્યુક્ત ૫૬ તે દેશીની રાહમાં ગાવી.

(૧૯).

“પંચવટીમાં ગમ રલા છે” એ કવિતા ચોપાઈમાં આપેલી મારૂ રાગની દેશીની રાહે ગાવી,

(૨૦)

પાઠ ૪૮ માં જોડી સગનું પ્રમાણિયું આપેલ છે તે લલિતગીત વિનોદીનીમાંના ૬૩ માં નંબરનો “સુજ અળખાને મોટી ખીસંતખાઈ” એ દેશીના રાગમાં ગવાય છે તે પ્રસિદ્ધ છે,

(૨૧)

“ રાત રહે જાહેર પાછલી ખટપટી ” એ પ્રમાતિયું પ્રસિદ્ધ છે અને તે જુલજા ન-
તિની રાક્ષા ગવાય છે તે જાણીતું જ છે.

હાડી ચોપડી.

(૨૨)

પાઠ ૯ માં “ પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કેમ થાએ ” એ પદની રાક્ષા સર્વ રચણ પ્રચલિત
નથી; તે પશુ “ સ્થિતિ ખીત વિનોદિની ” માં આપેલી નંબર ૪૫ ની દેશીની ધુનમાં
કંઈક એસી શકશે.

(૨૩)

પાઠ ૨૦ માં “ સાવણી સ્વર્ગરથ નર્પદાહર કવિની ” સહુ ચરો છતવા જમ
ખૂગતો વાગે ” એ પ્રસિદ્ધ સાવણીની ખોજ કડી છે. તે જૂઠા વિગાના ન્દાની સાવણીનો
પ્રકાર છે. એની રાક્ષના સ્વરો આ પ્રમાણે છે. ૮ માંનાનો ખાતુથી જાતિ એકતામ.

ૐ સ નિં | સ રીં સ સાં સ નિં | સ ગુ ગ મ ગ | રિ ગ રીં |
સા . હ સે ઠ થો ૫ ૨ શુ એ પુ રા અ ર જી ન ને

ૐ સ નિં | સ રિ રિ રીં રિ ગ રિ | સ રિ સ સ નિં ધં નિં નિં | નિં રિ સાં |
તે . ૫ ૨ શુ રા મ ૫ ૨ સિ . ૬ ૨ કો . નિ જ ૫ અ ને

ખોજ રીતે ઊંચા સ્વરોમાં આ પ્રમાણે ગવાય છે —

ૐ સ નિં | સ રીં રીં રિ સ નિં | સાં ગ મ પ ધ | પ મ ગ
સ હ અ લો જી ત વા . જી ગ ખુ ગ લો . વા . એ

ૐ રિ ગ મ પ ધ | પ મ ગ
ખુ . ગ લો . વા . એ

ૐ ગુ | મુ ધ ધ પુ મ ગ | રિ મ સ રિ ગ પ મ ગ | રિ ગ સાં |
વા હો મ ઠ રી ને . અ લો . ૬ તે . છે . આ . એ

(૨૪)

પાઠ ૨૩ માં આપેલાં “હઠો હઠોની કોઈ રાએ,” “શુઓ શુઓ વિષે બીડી હામ” એ બે પદો અને “આઠ કાંઈ દીસે” એ ધોળ લલિતગીત વિનોદિની નંબર ૭૯, ૭૫, ૧ માં આપેલ છે.

(૨૫)

પાઠ ૩૪ માં “સંતસમાગમ કીજીએ” એ ધોળને નામે આપેલું ૫૬ ધોળ નથી, પણ બજનનું ૫૬ છે, અને તેની રાહ જલ્દ પ્રચલિત નથી. પોતાની ખુશી પ્રમાણે શિક્ષકે બેસાડીને શીખવવું; અથવા કોઈ ગાનાર હરિજન મળી આવે તો તેની પાસેથી સાંભળી લઈ તે પ્રમાણે શીખવવું.

(૨૬)

પાઠ ૪૭ માં “વાગી સ્વધંવરમાં હાક” એ કવિના છે તે લલિતગીતવિનોદિનીમાં, ૧ નંબર ૭૪ માં આંધી છે.

(૨૭)

પાઠ ૫૪ માંની લાવણી લલિતગીત વિં માં નંબર ૭૮ માં શુઓ.

સાતમી ચોપડી.

(૨૮)

પાઠ ૭ માં નર્મદરાજકર કવિનું “જ્યજ્ઞ્ય ગરવી ગુજરાતી” એ ૫૬ લલિત ગીત વિનોદિનીમાં આરંભમાં આપેલું છે. “કોની કોની ગુજરાત” એ ૫૬ની રાહ જલ્દ પામાં નથી એટલે તેના સ્વરો આપવા માટે કાંઈ સાધન નથી,

(૨૯)

પાઠ ૮ માં મીરાંના હાથ છે તે “ગાઠી આવી ગુજરાત એ ગરબીની સાખી પ્રમાણે ગવાય છે.

(૩૦)

પાઠ ૮ માં “બોલમાં બોલમાં બોલમારે” એ ગરબી લલિતગીત વિનોદિનીમાં નંબર ૧૯ માં આપેલી ગરબા પ્રમાણે સમજાવી.

(૩૧)

પાઠ ૧૧ માં નરસિંહ મેહતાનાં બે પદો છે તેની જૂળ રાહ જલ્દ પામાં નથી. પોતાની કલ્પનાને યોગ્ય લાગે તેમ બેસાડીને ઉપયોગ કરવો.

(૩૨)

પાઠ ૧૫ મા ધીરાનું પદ છે તેની પશુ મૂળ રાહ અચાત છે

(૩૩)

પાઠ ૧૫ મા “ધર્મ વિચારે ધર યદી” એ “શુભો મન ભમરાતું ક્યા ભમ્યો” એ પદની રાહ પ્રમાણે સમજાવેલું (શુભો લલિત ગીત વિનોદીની નંબર ૬૮ નું માધન)

(૩૪)

પાઠ ૧૮ મા “શુભા તરયાને આનંદ આપે” એ પદની રાહ અપ્રસિદ્ધ છે.

(૩૫)

પાઠ ૨૪ મા સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈ રૂત “નીલ લીલમસમા લાલ હાળે બેઠા” એ પદની રાહ અચાત છે

(૩૬)

પાઠ ૨૮ માની “નજ બજ જમને બરે ને” એ કવિતા “વૈદરણી વનમા વધવતે” એ પ્રસિદ્ધ કવિતાની રાહ માણે ગવાશે (શુભો લલિત ગી. વિ. નં. ૬૯)

(૩૭)

પાઠ ૩૬ મા વસુક્રાંતાના રાહનું પદ શુભો લલિત ગીત વિનોદ વિ. નંબર ૭૦

(૩૮)

પાઠ ૪૪ માની ગઝલ ગીત વિનોદમા આપેલ નંબર ૨૬ અને નંબર ૫૦ એ એ ગઝલની રાહે ગવાશે તો પશુ “કંઈ લાખો નિરાસામા” એ રાહે ગાવી વધારે સરલ થઈ પડશે

(૩૯)

પાઠ ૫૧ માં આપેલી કવિ નર્મદાસ કરના પિતાના મદવાહની કવિતા “વાગી વાગી સ્વયંવરમા હાક” એ રાહે ગવાશે

(૪૦)

“શોભા અપરપાર ગિરિવર શોભા અપરપાર” એ ધનાશીનું પદ છે તે વિશે પૂર્વે સમજાવેલું આપવામા આવીજ છે

આ શ્રવ્યમાં આવેલાં સાહિત્યો-ગીતાનો અક્ષરગુકંઠ.

અ.	અ.	અ.	અગને આગ		
અખિલ પ્રજાંડમાં	૭૫	એક દીન એવો	૧૯૯	અપમા ગણાય નહીં	૪૫૯
અજળ ગળજ ધર	૨૧૫	એ		અરબે રમવાને	૩૨૦
અજળ સહુણી	૩૦૮	એકવ અલખેલાને	૨૯૨	અઢન કુસુમ	૧૮૨
અનાગનંત દેવ	૩૧	ઓરો આવની	૩૦૧	આ કવિતા પ્રીત	૪
અનાઘાતે પુરવં	૩૭	ક		આડી આવી ગુજરાત	૩૦૩
અનંત અવકાશનું	૩૪	કાણુ ચયા માધવ	૩૦૮	આયન વાદનથી	૧૨,૨૬૮
અનાદિને અંત	૧૧	કપોતની કહે છે રે	૨૩૯	માલું મેં તુમારો	૨૮૦
અપાદ છો તોય	૧૦	કર પ્રભુ સંગાયે	૨૯૪	ગિરધઃ લાયછરે	૩૦૬
અરજ સુણો	૩૬૫	કરંકર મેરેદાલ	૨૨૦	ગિરધારીરે વાત	૩૧૭
અરે શું માનવનો	૧૭૩	કઈ પ્રભુને પ્રણામ	૨૨૩	ગિરિસમ તુલનાના	૨૯
અલખેલીરે અંબે	૩૦૪	કલ્યાણ-સરગમ	૨૪૫	ગુણવંતી ગુજરાત	૧૧૭
અશરણુ શરણુ	૮૪	કલિયન સંગ	૨૬૮	ગોકુળાયે લઈ	૩૦૮
અહા! વિશ્વ ભરે	૪૮	કવિતા કહીએ	૧૯	ગાંધાલ મરી	૨૫૧
અધાર થયુ પાતળું		કર્યપને ધેર	૩૬૪	ગોરમા ગણપત	૨૯૨
આ		કદા ગયેરે પેમે	૩૦૮	ગોવિંદોજી	૩૧૧
આ એક પામ	૨૭	કદી લાખો નિરાશમાં	૧૯૩	મહો સદુણો	૧૫
આજ મહારાજ	૧૮૯	કહેવા દેને કદાન	૩૦૩	ધ	
આજ હજુ રહી	૨૭૪	કહેને સખી કારતક	૩૦૧	ધડપણુ કેળે	૩૧૨
આડી કરી નજર	૨૭	કાનુડો ન જાણે	૪૪૫	ધુધુ ધુધુ	૪૩
આતમ ઉદ્યોત	૧૭૮	કામણુ દીસે છે	૩૧૩	ધુટડાં ભરી ભરી	૨૮૫
આદિકારણુ	૩૯	કયાયો કયાયે	૮૪	અ	
'આ' મંદમંદ	૬૭	કારતક માસે અળખા	૨૬૬	ચકતી પકતી	૬૧
આવળે આવળે	૩૧૫	કારતક માસે કેમ	૩૦૫	ચતરંગકો ગાવે	૨૮
આવો કુલડા	૨૯૮	કારતક માસે કરણા	"	આલ બેલી અલખેલી	૩૨૦
આવો પ્રભુ શિવ	૩૦૨	કાઠુ સોકનકે ઘર	૧૮૬	આલો કાઠોરમાં નઈ	૨૯૮
આવેને નંદલાલ	૩૦૫	કાળજુ મારે	૩૧૪	આલો સાહેલી	૩૨૨
આવો આવો આમ	૫૬૦	કિસ કદરમેં જો	૨૩૭	આલો ઉઠોને	૩૫૮
આવો બાળકો	૩૬૧	કિં પૂછેન દુતતર	૩૩	અંદાનના સહુ	૬૭
આહું સુદર નરતનું	૧૭૦	કુખજાને જાહુ કારો	૩૪૫	જ	
'આ' સહિ સધળી	૬૮	કુવરને વારો	૨૯૭	છમે ચાતી ડાય	૬૨
આસેમાસે શરદ	૨૯૫	કે કારતકે કુખુ	૩૦૧	છે આ પડ	૧૯૦
ઉ		કૈસી નીકસી ચાંદની	૨૬૬	છેમે ખેળામા	૨૬૧
ઉદયાચલ મસ્તકે	૪૮	કાંઈક દેશતણા	૪૫	છાએ કહે નાયે	૬૮
ઉદવર્નદેનો	૩૦૧	કાયલ આંખે ટહુકા	૬૦	જ	
ઉમડઘન ઘુમડ	૨૬૦	કંકે છાટી કંકાતરી	૨૯૧	જગતિતા પરાતપરા	૩
ઉપ કાલ દિવસ	૯૮	કુખ્ણ કૈસી હોય	૨૩૪	જડી રતવડે રૂડી	૨૨
ઉઠો ખેની સાહેલડી	૩૦૭	ખ		જનની જણુ	૮૧
ઉઠો ઉઠાની કાઈ	૩૫૫	ખીલી રસીલી શી	૩૩૮	જન્મ ધર્યો ને	૮૨
ઉગ્યો સખી સહિનો	૩૨૮	ખુળી અનંત આ	૩૪૦	જનુની ઝવેરે	૩૪૯
ઉગ્યા નીચા તશ્વર	૬૭	ચેલો મન જ્ઞાનકાર	૩૫	જવેયો નામ જાકો	૨૭૯
ઋ		ગ		જય પ્રભુ પ્રખ્યાતા	૭૩
ઋતુરાજ વસંત	૨૩૪	ગગને અતિગૂઢ	૨૨	જય આવાશકિત	૩૫૬

૦૫ ૦૫ ૦૫ ૦૫ ૭૮
 ૦૫ ૦૫ ગરવી ૨૮૮
 ૦૫ કમળ છાંડી ૩૫૦
 ૦૫ નેત્રે તો ૭૫
 ૦૫ આપકુ દેશ ૧૯૮
 ૦૫ હાલડીરે તને ૩૪૪
 ૦૫ આસતથી ૩૫૩
 ૦૫ બુઓ બુઓ વિપ્રે ૩૫૨
 ૦૫ તો યયુરે ૨૪૧
 ૦૫ કરશે તે ભરશે ૨૧૨
 ૦૫ કોઈ પ્રેમી અથ ૨૧૮
 ૦૫ કીધી સહિ ૨
 ૦૫ જગન્નના ૭૯
 ૦૫ નાધી ધમ્મુ છે ૪૮
 ૦૫ કશ્યાથી ૪૫
 ૦૫ ને ન જાણી ૨૭
 ૦૫ શૈવ કહે ૩૮
 ૦૫ અને જહતથી ૪૭
 ૦૫ બધથી સહુ ૭૧
 ૦૫ બાનું ભંગવાન ૮૧
 ૦૫ ને ને પેલો ૧૫૫
 ૦૫ સમાર મુખે ૭૧
 ૦૫ ન્યા ન્યા નજરે ૧૯૭
 ૦૫ લગી આતમા ૭૧
 ૦૫ જ્વલતુ ગગને ૩૧
 ૦૫ ઝ
 ૦૫ વહી જાય ૨૨
 ૦૫ ત
 ૦૫ તજદીનો પ્રાન ૨૪૪
 ૦૫ તનન દેરતા ૨૭૪
 ૦૫ તમે સલ છે ૧૧
 ૦૫ તમે સર્વથી ૨૩૦
 ૦૫ તમે કેટલા બાઈ ૨૮૨
 ૦૫ તમે અનપયા અમે ૩૧૮
 ૦૫ તાઘા નાદે તનન ૨૭૧
 ૦૫ તાપ ત્રયોપધિ ૨૮
 ૦૫ તારવો વેદારો ૧૮૧
 ૦૫ તારવા તમે પ્રભુ ૧૯૬
 ૦૫ તું અખંડ એક ૧૩
 ૦૫ તુલો રામસુમર ૨૭૯
 ૦૫ તેરો સુમરન ફરં ૨૧૩
 ૦૫ તોરા દાવર દાદાર ૨૬૨
 ૦૫ દ
 ૦૫ દ્યા સિધુતોરે ૨૨૫

દાણુ ખાંચેરે દાણુ ૩૧૮
 દાની નાદિર દિર ૨૫૪
 દાની તારે દાની ૨૬૬
 દાવર દાદાર ૨૭૨
 દિધા છોડી પિતા ૧૮૪
 દિલદારનાં રૂન ૨૦૮
 દિલ માઈ માને નહીં ૨૧૩
 દીનતો દયાળ છોડી ૨૭૫
 દીનનીકે લીતે ૨૩૧
 દીનાનાથ દયાલ ૨૩૭
 દુખીયાનો વિસામો ૨૩૯
 દેવા આઠી ચાલ ૪૯
 દગ સભર મોરેદિલ ૧૮૪
 ધ
 ધન ધનરે આજ ૩૫૩
 ધન્ય અખારે ૩૧૭
 ધન્ય ધન્ય ધન્ય ૩૧
 ધર્મ ધર્મમા ૫૮
 ધરો ધર્મના ૧૬
 ધીમે ધીમે જતાથી ૪૩
 ધ
 ન ફિલ મવતા ૩૫
 ન જુમિ ન પાણી ૧૫
 નમામિ માદિવા ૨૦૫
 નમ્રુ નમ્રુ નમ્રુ નમ્રુ ૮૩
 નમ્રુ સમિત્થ ધન ૮૭
 નરરન કઈ સુજ ૨૩
 નહિ કોલે ને નામ ૮૮
 નાદધક્ષા ને છે ૭
 નાદિર દિરદી ૨૫૭
 નાદિર દિર દાની ૨૫૫
 નાદિરદાની તન ૨૭૭
 નાદતુદ્રદી ૨૩૨
 નિદામથી જગાડી ૩૪
 નિપ નિપ સંનિ ૨૭૩
 નિર્જલ ગામ ૧૨
 નીસાસા દેખી કરી ૩૬૩
 ય
 યચ વિરદકો ૨૭૦
 યડવે પાતળીયા ૨૮૨
 યડવાની પડખીત ૨૯૮
 યદોરે યોપટ રામ ૨૪૩
 યરમ પૂજ્ય હે ૧૪
 યરમદ્વા પરસોત્તમર ૫૩
 યરમાત્મા યરિપૂર ૨૫૬

યલતાતી દશા ૨૪
 યવનકો શ્વાસ કરે ૮૧
 યવન પ્રકટ નહીં ૪૬
 યશુમાં પડી એક ૩૬૨
 પ્રકૃતિ મળાને ૫૦
 પ્રતિભામય રસ ૭૯
 પ્રથમ પાર્વતીના ૨૮૩
 પ્રથમના રૂપિ ગણે ૧૯
 પ્રથમમણિ બોંકાર ૨૬૫
 પ્રભુપદ મળવા ૬૦
 પ્રભુ વિષ્ણુ કોઈ ન ૧૬૮
 પ્રભુ નામ સુધારસ ૧૭૭
 પ્રભુપદ પકળે ૧૮૮
 પ્રભુ ભક્તિ કરે દિલ ૨૧૭
 પ્રમુ મેરો દવાન ૨૪૭
 પાતક સર્વધ્મક્ષ ૬
 પાતળીયા પાલવ ૩૧૪
 પ્રાણનાથ પરમેશ્વર ૬૬
 પ્રાત થયો યદુનંદન ૨૧૬
 પ્રાસાદિવતિ ૪૧
 પ્રીતલડી શ્રવણજની ૩૦૪
 પ્રીતિ પ્રેમ વડુ જય ૮૭
 પ્રુનિત પ્રભુતા ૩૫
 પૂર્ણ મન કામ કરે ૨૧૧
 પૂનમ આદની ૩૨૫
 પ્રેમની પ્રેમની ૩૦૦
 પ્રેમ પ્રુનિ અગમ ૩૩૬
 પ્રેમની પીગ તે કાને ૩૧૪
 પ્રે
 પ્રેમજી તમે કૃષ્ણા ૩૦૫
 પ્રેમજી ઉજાળી અમૃતો ૨૮
 પ્ર
 પ્રસિદ્ધારી તારા ૨૦૭
 પ્રાદુરવા ઉમડુમડર ૨૬૨
 પ્રેની અપનો શામ ૩૪૫
 પ્રધનવા ઘાંધોરે ૨૬૭
 પ્ર
 પ્રજન પરમાતમાકોર ૨૪૬
 પ્રાને ભવતારણુ શ્રી ૨૬
 પ્રમરા પહેલો વધાવોર ૮૧
 પ્રકિતવરે વચ યાય ૧૭૧
 પ્રયુર બાસેરે ૨૩૮
 પ્રાપાને શુ વળગે ૮૫
 પ્રુથ્વો મન ભમરા ૩૪૮
 પ્રુર્કે દસર્વ ગોમ ૧૨

મ

મધ્યાન્હે દયવાન્હિ	૪૦
મધુર શબ્દને ગંધ	૧૯૯
મનમાયાના	૨૧૯
મનસિ ઘચસિ	૨૯
મન માને નહીં	૩૪૭
મને મળીયા છે	૩૧૬
મને ભુક્ષીને	૩૧૯
મને મારીને	૨૯૪
મહાકોપ થયા તે	૨૯૩
મહોબત ગેરસે	૧૯૬
માતા ધિશુનો હાથ	૧૮
માતૃ પાવાતી	૨૯૩
મા પાવા તે ગદયી	૨૪૩
મા અને ચાલ્સીયો, ૧૭૬ ૩૫૮	
માગ્ગ મૂકને	૩૦૧
મારાં રવામી	૩૦૨
માગ સમ કાંચે	૨૮૮
મારા સમ મોહન	"
માગ મનમા લનમાં	૧૬૯
મારા કેસર બીના	૨૨૪
મારી મેરે સવાસોની	૨૯૧
મારી બરતલુમિ	૩૪૭
માઈ સોનાતું છે	૨૯૨
મીરાં મલ્લિકારેરે પ્રકટર ૧૦	
મુજબન આ પ્રભુ ૨૮૯	
મુજને દગો કરીરે	૩૦૬
મુજ અજગાને મોટી	૩૪૪
મેરંતો મન રામનામ	૧૭૫
મેરી તુરયતવે	૨૨૭
મોરી નદ ગૈલ લામીરે ૫૯	
મોહ ફાદ માઠી નય	૯૮
મોહન જાગો	૨૮૭
મૌલાશુત્તી ફદર ૨૫૮	
મંગલ સમય બાજર ૭૨	
મંદમંદ સમીર હ્લે	૬૭
ય	
યદુ નંદને	૨૩
યદ્ધીચીમિ.	૩૩
યસ્ત્વયાઘ્રણ	૨૮
ર	
રઘુપતિ સમ	૨૦૦
રચના રચનારે	૪૮
રવિદ્રનાં બિંબો	૨૭
રસિકા રસિયાને	૩૩૪
રંગીલી રૂડી પૂતમ	૨૯૬

રાતગીરી કોની સંગાયે ૩૦૯	
રામકો આધાર	૨૫૦
રામલક્ષમણ વનમાં	૨૪૧
રી રિગમય	૨૬૪
રીસાણાં રસિક	૩૦૯
રૂડી રૂડીવાળી ગત	૩૩૦

લ

લલ્લક લલ્લક ચલત ૧૮૩	
લક્ષ્મણલક્ષ્મણ વિવર્ણિત ૫૭	
લોચન મનનોરે કે ૩૦૩	

વ

વટ સાવિત્રી વ્રત આજ ૩૨૩	
વનમાં બુલી પડીરે ૩૦૬	
વસુન્ધવન્તિ ૫	
વલ્લિ જતાં ઝરણાં શ્રમને ૨૦	
વંદનહે શારદા ૨૪૮	
વંદુ પ્રભુ મુજ ૨૭૮	
વંદુ મા લહેને ૨૮૪	
વાગી વાગી સ્વયંવરમાં ૫૨	
વાગે વંદાવનમાં ૩૦૩	
ઘાતં સ્વાધરણમઃ ૮૦	
બહાલા પધારે મારે ૨૯૫	
બહાલા માગ ખંસી ૩૦૮	
વિગત માન મદા ૨૦	
વિનય વિનય બરત ૨૭૫	
વિતર વારિદ ૨૧	
વીજ ચમકેરે વીજ ૨૦૧	
વીસક નહીં પ્રભુ ૩૬૦	
વેદરબી વનમાં ૩૪૮	

શ

શશિ જતા પ્રિય ગમ્ય ૨૦	
શારદા વિદ્યાદાની ૨૮૨	
શાંતિકર કુપાલદોર ૭૬	
શિક્ષા શાશુને ૩૧૬	
શીખ માસુજ દેહો રે ૨૯૮	
શી શોભાને શો ૩૫૪	
શુભતું નાદ લહરી ૫૬	
શુ નટવર વસંત ૭૨૭	
શુ જાણે બાકરણી ૨૧૮	
શેલડી કેરો પાઠ ૯૫	
શ્રવણ પડે કોતું ૩૮૫	
શ્યામ રંગ સમીપે ૩૧૪	
સ	
સકલ વિશ્વના ૧૩	
સખી જો ખીલી ૧૭૯	
સજતું સદિ પતિ ૫૬	

સતત પ્રભુ તું મન ૨૫૬	
સત્ય ચિદાનંદ ૫૦	
સત્ય સર્વદા ઘોલાવે ૫૧	
સતારૂપે સર્વે તું ૮૭	
સદ્યુગ શરણુ વિના ૧૮૭	
સદા સંસારમાં ૧૭૪	
સખી સંધ્યાએ અમે ૩૦૭	
સહુ સખીયો દળી ૨૯૨	
સહુ ગમેા જીતવા ૩૬૬	
સ્વર્ગના મેયો મા ૧૦૦	
સાકારંચ નિરાકારં ૫	
સાચું પળે પળે મોક્ષો ૫૧	
સાધે સુર સાધે ૨૫૨	
સા સમજ રવ મયર ૪૯	
સાદસે કપો ૩૬૬	
સાહિયો મંગીત ૩	
સાહેબા સહુલા ૩૩૭	
સિતામયાઈ હડી ૬૫	
સુકેમલ બહાલી ૨૦૩	
સુખ દુખ મનમાં ન ૩૫૨	
સુખીયાને સુખદાતા ૯૫	
સુધ જો સાજનોરે ૩૧૬	
સુધ સાહેલડીરે ૩૦૬	
સુધ ઘીસર ગઈ ૨૬૦	
સુધર સુધર નર ૯૦	
સુનેરી મેંતે નિરવલર ૮૩	
સુદર શિવ મંગલશુભ ૧૬૫	
સેયર શામ સલહા ૩૧૬	
સૌ રસિકવરો રસસર ૮૩	
સંકટ સર્વ હરે ૩૧૧	
સંગીતનો પરમ ૨૭	
સંધ્યાકાલે શુદ્ધ ૨૨	
સંયોગમાં જે સુખ ૧૧	
સંસારના સુખોગમે ૩૪૯	
સૃષ્ટિકર્તાસ્વકોલિવા ૧૮૧	
સદિ અધળી શાત રાખી ૬૮	
હરિજનકું હરિનામ ૧૦૨	
હરિકે મજન ઘીના ૧૮૮	
હવે હંસ કર જુવાં ૨૪૨	
હસતું રમતું હજુ ૫૮	
હસ્ત નથી પથ ૧૨	
હંસારે રાજ ચે પિંજરાર ૪૨	
હાલરહુ બહારે ૩૪૬	
હાં મુદલ મધુર ૧૮૫	
હે મહા પ્રભુ પ્રાણ ૮	
હું શું જાણું જે બહાલે ૨૯૮	

ગાયન વાદન પાઠશાલા પુસ્તક ૧. વિભાગ ૩ ના હંદોત્તીત વિનોદમાંની
 'અશુદ્ધિ' શુદ્ધિપત્ર.

ક્રમ	શુદ્ધ.	અશુદ્ધ.
૧ ૧૫	વિલસી	વિલસા
૨ ૨૪	ધું પું	ધું પું
૪ ૧૦	ગાન વૃત્ત મેળ કરી. હંદ અને ગીત ભરી	
" ૧૮	"	"
" ૧૯	વક્ર	ક્રવ
૫ ૨૩	શ્રુતિરેષા	શ્રુતિરેષા
" ૨૪	પિતામાહ	પિતામા
૬ ૩૦	ગમ્પ	ગમ્પ
૭ ૫	ડ પ	મુ પ પ
૮ ૧૮	સા	સા.
" ૨૩	સા	સા.
૧૪ ૫	ગ રી નિં	ગ રી નિં
૧૭ ૩	ગ રિ ગ	ગ ગ
	મિ . ન	મિ ન
" ૧૫	મિ રિ	ગં રિ
" "	મ્ ગ રિ સ્	મ્ ગ રિ સ્
" ૧૮	ની	ની
૧૮ ૧૯	રિ સા	રિ સા
૧૯ ૨૪	પ ઘ	પ ઘ
૨૧ ૨૦	સં નિ	નિ
	ન બ	ન .
૨૮ ૨૫	ગ	ગ
૨૯ ૧૮	નિત્ય પ્રત્યે	નિત્યપ્રત્યે
૩૨ ૧૦	ગુ ગુ	મુ ગં
૩૩ ૨૨	ર ગુ	
" "	સરિગુમગુરી	સરિગુમગુરીગ

ક્રમ	શુદ્ધ.	અશુદ્ધ.
૩૪ ૫	રી રી	રી રી
૩૫ ૧૫	આત્મા તેને	આત્મા તેને
૩૭ ૨૬	મી લીટી પછી	૬૧. શ્લોક જેવી રાહ
" ૨૭	સ રિ સા	સ રિ સા
	ભુ . ને	ગ ગ ને
૩૯ ૧૬	શાર્દૂલવિક્રાદિત	શાર્દૂલવિક્રીદિત
૪૭ ૨૩	કાસ્મભાડી	કાસ્મ જેની
" "	અનુપહે	અનુપહે.
૫૧ ૩	મહારાષ્ટ્રીય	મહારાષ્ટ્રીય
" ૧૮	પં મ	પ મ
" ૨૧	ગ ગ પ મ્	ગ મ પ મ્
૫૬ ૩	માત્રાં એ	માત્રાએ
૫૮ ૨૦	નિ ઘ	નિ ધુ
" "	ધુ પુ	ધુ પુ
" ૨૨	સા	સા
" "	પુ	પુ
૫૯ ૩	રમાયણની	ઓખાહરણની
" ૩	ધ પુ	ધુ પુ
" ૧૫	બેરવીની રાહ છે, તેમા કોમલતા	
	ચિન્હો અસી ગયા છે તે રિ ગ ઘ	
	એ સ્વરો ઉપર સમજા, બાકીના	
	સ્વરો ઉપરનાં રા સમજવા.	
" ૧૭	મ ડ૦	મ મુ.
" ૨૦	સા	સા.
૬૪ ૯	નિર્વિકાર	નિર્વિકાર
" ૨૦	ગમ્પ	ગમ્પ
૬૫ ૨૫	સિતારસ્થર	તંત્રી સ્વર,
૬૯ ૧૨	નિ સ	નિ સં
" ૧૯	પ	પ

„ „ સ સા	સ સા
„ „ સ રિ	સ રિ
„ „ સ્નિસ	સ્નિસ
૭૨ ૮ ધ પ ગ પ ધ	ધ પ ગ પ ધ
„ ૧૩ પકે	પકે
„ ૧૭ મુ	મુ
„ ૧૬ રિ	સ
„ „ નિ	નિ
૭૪ ૧૩ નિ ધ ગ રિ ઐ આર સ્વરો ઉપ-
રનાં કામલનાં ચિન્હો ખસી જઈ
ખીજ સ્વર ઉપર આધ્યા ગયા છે
તે સુધારી લેવું.	
૭૬ ૧૮ મુ મ ધ ।	મુ મ ધુ
„ ૫ દ્વિપદા	દ્વિપદા
૭૯ ૨૩ સા સ ।	સા, સ ।
૮૦ ૬ મુ	મુ
૮૦ ૮ રિ સા. ।	રિ । સા.
„ ૧૪ ધુ	ધુ
„ ૨૩ ધુ. । પ	ધુ. પ ।
૮૮ ૧૧ રી	રી
૯૭ ૨૩ પ્રીતિ	પ્રીતિ
૧૨૧ ૩ ગીત	ગીત
૧૫૨ ૧૫ રસેમાં	રસેમાં
૧૫૭ ૬ ગાવના	ગાવના
૧૬૦ ૭ જઈ	જતાં જો
„ „ તે નાદલહરી	તેની નાદલહરીઓ.
૧૬૧ ૪ ૪૪	૪૫.
„ ૨૦ અતઃકરણુ	અ તઃકરણુ
„ ૨૫ સ્વાભા-	સ્વાભા-
૧૬૨ ૧૫ કામેજ	કામેજ

૧૬૨ ૨૬ ૪૫	૪૬.
૧૬૩ ૨૭ પામરોતા	પામરો તો
૧૬૪ „ ઉસ્તાદી	ઉસ્તાદી
૧૬૭ ૧૬ કરીયેસેવાસહકાળ	કેરીયેસેવસહકાળ
૧૬૮ ૨ મુ	મુ
„ „ પુ ધુ	પ ધુ
„ ૪ સા.	સા.
૧૭૧ ૨૫ ઉન્વશયામજગત	ઉન્વશયામજગત
૧૭૩ ૧૪ તાલ દાદરો માત્રા ૬.	તાલ અતુશ્રભતિ
એકતાલ માત્રા ૪
„ ૨૧ ધે । નિ	ધ । નિ
૧૭૪ ૨ આ લીટીમાંના ગનિ એ બે સ્વરો
ઉપરના આ ચિન્હો ખસી જઈ
ખીજ સ્વરો ઉપર ગયાં છે તે
સુધારી લેવા.	
„ ૨૨ રાજો	રાજો
૧૭૫ ૨૭ મુ	મુ
૧૭૬ ૪ સ નિ	મ નિ
„ ૨૭ મુ	મ
„ „ મુ રિ	મુ રિ
„ „ રિ મુ	રિ મુ
૧૭૭ ૩ લો...૫	લો.
૧૭૭ ૮ સ નિ ધુ પ	મ નિ દ્વ
૧૭૮ ૬ તે અં	ધે અ
„ ૧૯ । સા ।	। =
૧૭૯ ૧૮ ૪૪	
„ ૨૧ પદ્ધ	
૧૮૨ ૧૪ મુ ન	
„ ૧૬ મુ	
૧૮૩ ૪ મુ ન	
૧૮૪ ૩ મુ ન	

૧૮૫ ૭ ૨	રી
૧૮૮ ૨૩ ની ની	ની ની
૧૮૪ ૬ પુ પુ	પુ પુ
૧૮૭ ૧૨ અરથે	રિ સા
૧૮૮ ૨૦ જાવા નઈ	જાના નઈ
૨૦૦ ૨૨ સા	સા
૨૦૩ ૧૬ ની પ	ની પ
૨૦૫ ૩ ગ મ ગ	ગ મ મ
૨૦૭ ૪ પ ઃ	પ ઃ
૨૧૦ ૧૮ સા રી ગુ	સા રી ગુ
૨૧૨ ૧૫ સ સ	સ સ
૨૧૩ ૨ નિ ધ પ	નિ ધ પ
૨૧૪ ૧૭ હ હ	હ હ
૨૧૫ ૧૮ ધ ની	ધ ની
૨૧૬ ૧૨ પ્રા	પ્રા
૨૧૬ ૧૪ સ્થના— 'પ્રાત મયો યદનદભવો'	સ્થના— 'પ્રાત મયો યદનદભવો'
૧૬ ૧૬	૧૬

૨૧૬ ૧૬, ૨૦ અશુદ્ધ	સ સ સા રી સ મ ગ મ પ મ ગુ
૨૨૦ ૧૮ તોરા	તેગ
૨૨૧ ૨ નિ ધ ઉપરના કામભના ચિન્હો	નિ ધ ઉપરના કામભના ચિન્હો
૨૨૩ ૧૬ મ રિ નિ સ	મ રિ નિ સ
૨૨૪ ૪ નિ ધ	નિ ધ
૨૨૭ ૪ ધ નિ	ધ નિ
૨૨૮ ૧૩ સા સા	સા સા
૨૨૯ ૧૪ ગ રિ	ગ રિ
૨૩૧ ૨ નિ	નિ
૨૩૨ ૮ મ નિ	મ નિ
૨૩૮ ૧૫ મ	મ
૨૩૯ ૨૦ મિ મ	મિ મ

૨૪૦ ૨૪ કાશી"	કાશી"	૨૪૮ ૧૫ નિ	નિ
૨૪૧ ૧૪ રિ સા	રિ સા	" ૨૦ તા	તા
૨૪૨ ૧૧ * ગુ	* ગ	૨૫૧ ૬ પ	પં
" ૧૩ સા	સા	" ૧૨-૧૩ ૬ ઘં	૬ ઘં
૨૪૩ ૨૦ મં	મં	કયું	કયું
૨૪૮-૧૪ વં	વં		

૨૫૬ રાગ ખમાયતી ને સરગમ આપેલી છે તેની નીચે નીચેની કવિતા વાંચવી.
 સતતપ્ર । બુતુંબજ । નકી સુ । ખધામ । નેરા । મમાં કરમન । વિરામ ।
 સતતપ્ર । બુતુંશુભ । કરણી । કરોમન । તુપામ । નિત્યે । સુધામ । પદને ।
 નિરૂપ । સમજસ । મળપર । અલ ।

૨૫૮ ૧૧ ગે પ	મે પ	" ૧૭ વોલ	વોલે
૨૬૦ ૭ તદ્દયાં	મદ્દયાં	૨૭૨ ૨ નિ ની	નિ ની
" ૧૧ રિ મ	રિ ગ	" ૨૦ લ સ મ ય	લ સ મ ય
૨૬૨ ૯ ઉમક	ઉમદ	૨૭૩ ૧૨ પુ	પુ
" ૧૬ નિ સ	નિ સં	૨૭૪ ૧૩, ૧૪ ગ ગ	મે
૨૬૩ ૧૯ ધ ની	ધ ની		

" ૨૨ યે	યે	" ૧૭ નિ રિ	નિ રિ
૨૬૪ ૨ ધ સ	ધ સં	" " સા	સાં.
" ૪ મુ મ	મુ મ	" " રિ ગ	રિ ગં
૨૬૫ ૧૮ નિ ધ	નિ ધ	૨૭૫ ૨ સ	સં
૨૬૬ ૨ નિં સં સ' નિ	નિ સં સં નિ	૨૭૬ ૪ મં રી	મં રી
" ૫ "નૃત્યમણિ રંગા" એ અશ્વરોની		" ૧૪ મં પ	મં પં
લાટી ખસી ગઈ છે, તે સાં ની		" ૧૬ મં રી સ	મં રી સ
નીચેથી અનુક્રમે વાંચવી.			

૨૬૮ ૬ મું મુ	મું મુ	" " મં રી સ :	મં રી સ :
૨૭૬-૧૮ અશુદ્ધ	પૂ નિ સં રિ સં નિ ધ	મં રી સ :	મં રી સ :
" " શુદ્ધ	પૂ નિ સં રિ સં નિ ધ	મં રી સ	મં રી સ
૨૭૭ ૨ મં રી સ			
" ૪ અશુદ્ધ	મે નિ ધ પ નિ નિ ધ પ	મં રી સ :	મં રી સ :

શુદ્ધ-સં નિ ઘં પ નિ નિ ઘં પ | ગં રી સ :

૨૭૮ ૫ દીંતન નુનતદા - તનન એટલી લાંબી ખસી ગઈ છે તે ઉપર આપેલા ને તે સ્વરોની નીચે દરેક અક્ષરો સમજી લેવા.

„ ૧૫ મ ગ ગ મ	મ ગ ગ મ	૨૭૯ ૯ ગ મ	મ મ
„ ૧૭ ની મ	ની મ	„ „ સં રિં	સં રિં
„ „ સં રિં	સં રિં	„ ૧૦ મવ	મવ
„ „ સાં નિ	સાં નિ	„ ૧૩ મું	મું
„ ૧૯ ગ ગં મું	ગ ગં મું	૨૮૦ ૭ મં	મં
„ „ સં રિં	સં રિં		

લલિતગીત વિનોદિનીયુ શુદ્ધિપત્ર.

૨૮૧ ૨૩ સાં	સાં	૩૩૫ ૨ નિં ધં	સં નિં ધં
૨૮૨ ૧૫ મી લાંબી પછી	પ.	„ ૩. „	„ ૩. „
૨૮૩ ૨૦ કાલકાળમાં	કલિકાળમાં	૩૩૮ ૧૧ પધ્	પધ્
૩૦૧ ૧૪ ગુમ	ગુમ	„ „ નિં	નિં
૩૦૮ ૬ મનના	મનના હુપદ	„ ૧૩ ગૂપ	ગૂપ
૩૧૧ ૧૦ પ પ ધ	મ મ પ	૩૪૨ ૧૪ પુ	પુ.
૩૨૧ ૧૮ નિ ઘ	નિ ઘ	૩૪૬ ૫ મ	મ
૩૨૨ ૧૪ ગ મ	ગ મ	„ „ રે	રે
„ „ પમ	પ મ	૩૪૭ ૪ સાં	સાં
૩૨૪ ૧૬ પમપમ	પમ પમ	૩૫૩ ૧૭ રાં	રાં
૩૨૬ ૧૪ મ	મ	„ ૩	૩
૩૩૦ ૬ શીર	શીર	૩૫૬ ૧૨ નિં ધં	નિં ધં
૩૩૧ ૯ મી લાંબી પછી	નારી નીસા-	૩૫૭ ૧૭ સિવાયતાં	સિવાયતાં
સાનો સાગર નાહકે ખળભળા-		૩૫૮ ૧૨ ગુમ	ગુમ
વેરે	એ કહી રહી ગઈ છે તે	„ ૧૩ ન્હા	ન્હા
ત્યાં સમજી લેવી.		૩૬૦ ૨૧ ગુ	ગુ
„ ૨૨ ધં નિ	ધં નિ	૩૬૧ ૧૪ ઘ	ધં
„ ૨૩ ન્હા	ન્હા	૩૬૨ ૯ તકરામ	તકરામ
૩૩૨ ૨ રિં	રિં	„ ૨૨ નિ	નિ
૩૩૪ ૨૧ સાં	સાં	૩૬૪ ૧૦ નરપાત	નરપાત
		૩૬૭ ૧૮ ગુન્નપાત	ગુન્નપાત
		૩૬૮ ૧૪ ખાજુ	ખાજુ

રાષ્ટ્રીય સંગીત । National Anthem.

God save our Gra-cious King;
 Long live our No-ble King;
 God save the King.
 Send him vic-to-ri-ous
 Hap-py and glo-ri-ous,
 Long to re-ign o-ver us
 God save the King
 O' Lord our God a-rise
 Sea-tter his en-e-mies,
 And make them fall
 Con-found their po-li-tics,
 Frustrate their kna-vish tricks,
 On him o-ur hopes we fix,
 God save us all.
 Thy choi-cest gifts in store
 On him be pleased to pour,
 Long may he reign,
 May he de-fend our lodge,
 And e-ver give us cause
 To sing with heart and voice
 God save the King.

રાગ શકરાવરણ. તાલ દાદરો. આઝાદ

સા સા રી | નીં સ રી | ગુ ગુ મુ | ગુ રિ સા |
 ગોડ સેન્ડ અવર ગે ચચ કીંગ લોગ લીન્ડ અવર નો બલ કીંગ
 રક્ષ દેવ હું મહા રા જા બહુ જીવ જો ગોડ રા જા
 ગો લોડ અવર ગોડ ગે રાજહા રકુ દર દિગ ગે નિ મીન્ડ
 હાય ગોડ સેન્ડ ગીરહસ ધંવ રાઅર ગોન દિમ બી ખીઝડ હ રોઅર.

ૐ રી	સા	ની	સા
૧ ગા	સેન્દ્ર	ધી	ધી
૧ રા	દેવ	રા	ન
૨ એન્દ્ર	મેશ	દેવ	દેવ
૩ સા	મે	ધી	દેવ

ૐ પુ પુ પુ | પુ મ ગુ | પુ મુ પુ | મુ મ
 ૧ સેન્દ્ર દિમ્ વિશ્વં યે રિ અમ દેવ પી એન્દ્ર ગો રિ
 ૧ એમને કરે જપ્ત વ ત મસ સખ કી તિ ને દે
 ૨ કન શાશ્વ દેવ પો સિ દિગ્મ, કમ દેવ પેર ને વિદ્ય
 ૩ મે લી દિ દેવ વર લાજ, એન્દ્ર એ વર ગિર અમ
 - - - - -

ૐ ગુ મ ગ રિ સ | ગુ મુ પુ | પુ મ ગુ રી | સા
 ૧ સોગ્ દે ગે ધન ગો વર અસ ગો ડ સેન્દ્ર ધી ધી
 ૧ લ બા વે રાજ બહુ વ રસ ર દે દેવ રા ન
 ૨ એન્દ્ર દિ મ અ વર હોષ પુષ્ટિમ્, ગો ૨ સેન્દ્ર અસ ગો
 ૩ હ સિ ગુ પુ ધપ્ હોષ એન્દ્ર હોષ, ગો ૩ સેન્દ્ર ધી દિ
 - - - - -

હેન્રમ્બો ! પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રજાનાં અંતઃકરણોનું એક્ય કર; આ
 જ્ઞાન કર્મ, ધર્મ, નીતિ, જ્ઞાનને પ્રકાશવા લાવ; બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સાથે
 મારો સબધ મુદ્દ સ્થાપ અને ધૌતિક તથા આધ્યાત્મિક જીવનનું સામ્ર
 મવર્ત્તાવી ભારતભૂમિ સ્વર્ગસમી કર ! ! પણ ત્હારા પ્રત્યે મ્હારી
 પાવના ! ! ! ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:
 મુંવર્ડ—કાલિકાદેવીરોહ
 ગાયનશાસ્ત્રશાળા. } ગણપતરાવ ગોપાલરાવ વર્વે.

ગાયનવાદન પાઠમાલા

પુસ્તક ૨ જી.

(સંગીતના મૂળતત્વોના અંતિમ શિક્ષણને માટેનો અંશ.)

ગાયનવાદન પાઠમાલા પુસ્તક ૧ છાનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કર્યા પછી, સંગીત વિચારકાળમાં વિશેષ કુશળતા મેળવનાર અભ્યાસીને માટે, આ અંશ છેવટના અભ્યાસ તરીકે રચવામાં આવે છે. તેમાં નીચેના વિષયો મૂળતત્વોના સૂક્ષ્મ વિચારો સહિત આપવામાં આવશે.

વિભાગ ૧ હો—સ્વર વિષે વિશેષ વિચાર.

સ્વરો વિષે સામાન્ય વિચાર, શ્રુતિવિચાર, આમચૂંકના નિર્ણય, અસંકાર રચના વિસ્તાર, તાન પલટા, વિસ્તાર, ચ્વરેક્ય સ્વર વિરોધ (વાદી સંવાદી પ્રકરણ) વગેરે સ્વર શાસ્ત્રના બધા વિષયો આવશે.

વિભાગ ૨ જો—રાગશાસ્ત્ર.

રાગ અને તેમનું નાદાત્મક સ્વરૂપ, રાગનાં વર્ગીકરણો, ઔડવાદી વર્ગ, શુદ્ધમાલગાદિ વર્ગ, દરેક વર્ગની વિશિષ્ટતા, મેન-ચાટ વિશે, અદર્શશાદિ વિશે અને રાગજાતિ વિષે વિશેષ વિચાર, ગંગોના કાલ, રસ, નામ, રૂપરૂપાદિ વિષે સૂક્ષ્મ વિચાર.

વિભાગ ૩ જો—રાગાલાપ અને રૂપકાલાપ

૧. ઔડવ, ૨. પાડવ, ૩. સંપૂર્ણ, ૪. ઔડવવક, ૫. પાડવવક, ૬. સંકીર્ણ એ બધા વર્ગોમાંના દરેક રાગોની મરગો, આલાપ અને સારા સારા ગામનો કે જે મુવપદ, ખ્યાલ, ટપા, અગ્તાર્ધ, હુમરીઓ વગેરે ગવાય છે તે નોટેશન સહિત આપવામાં આવશે.

આ પ્રમાણે દરેક વર્ગમાં આવતા અનેક રાગો લઈ તે સંબંધી પ્રાચીન અર્વાચીન ઇતિહાસ, તેના સ્વરૂપોમાં ફેરફાર પ્રમાણે કેવો ફેરફાર થતો ગયો, વગેરે વિષે શાસ્ત્રીય ચર્ચા પણ આપવામાં આવશે.

વિભાગ ૪ થો—સંગીતનું કલાવિધાન અને ઉપસંહાર.

સંગીતના કલાવિધાન વિષે સૂક્ષ્મ વિચાર, રસ, સાદિલ કાન્નાદિની સંગીતના સાથે મરૂપતાનો વિચાર. વિવિધ નાદમિશ્રણથી વિસ્તરતી રાગરૂપ બાવનાસંજિની અસર, તેમનું નિર્ણય સ્વરૂપ, અને તે પ્રમાણે સાદિલનો બાવ સંબંધ વગેરે. ગાયકવાદે ઉચ્ચકોટીને ગાયનવાદનો કેવી રીતે કરવા અને તેના નિયમો શા, તેનો એક પૂરા દુનરી (આર્ટિસ્ટ) રીકે પવિત્ર અધિકાર શો છે વગેરે.

સંગીતના સર્વાંગોનો મહિમ ઇતિહાસ, વૈદિક સમયથી તે આજસુધી થએલા અંશે, યકારો, તેઓ દરેકનું સંગીત વિષયક જ્ઞાન, અવલોકન અને અનુભવ દ્વેષા વિચાર અને સંગીતની ઉત્પત્તિ વિષે ભારતીયજનોએ બાવી કર્તવ્ય.

આ અંશ પણ પ્રથમ પુસ્તકની માફક મહોટા કદનો થશે માટે અમાઉધી માહક ઉ નામ નોધાવનારને બહુજ કષ્ટિપતે આપવામાં આવશે. આ અંશની કિંમત રૂ. ૧૦ થી ૧૫ રાખી સકાય તેમ નથીજ.

સંગીતશાસ્ત્રી મી० વર્વેનાં પુસ્તકો.

૧. યોગદિધાકર—યોગવિધાનો અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ, કે જેમા પાત્રજલ, કંઠ, મન, રાજ, હય, માન, કર્મ વગેરે યોગોત્તર વિવરણ કરેલું છે ૩-૦-
૨. નાદલહરી—આર્ય અને યુરોપીય ધ્વનિશાસ્ત્ર (એકાદશીક) નો ચચોત્તમ લેખ ૧-૦-
૩. શ્રુતિસ્થર સિદ્ધાન્ત—સંગીતના સ્વર અને શ્રુતિઓ (પેટાસ્વરો) નો નૂતન નિર્ણય દ્વિતીય માહિત્ય પરિપક્વતા વાચકોને નિબંધ ૧-૦-
૪. સુરતરંગિણી—૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે ઇનાયતખાં નામે માર્કિ હસ્તાદે એલે ગાયનશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રીય ગ્રંથ ૧-૬-૦
૫. સંગીતનો મહત્તા અને સ્વામ્યોને સર્ગત શિક્ષણનો આવશ્યકતા વસંતનામના માસિકપત્રમાં આવેલો લેખ શુદ્ધ પુસ્તક રૂપે ૦-૬-૦
૬. સૂર્યપુત્રોની ભૂમિનાં દર્શન અથવા નજરે જોયેલું જાપાન • શુન્દરાતી પત્રમા આવી ગયેલો વિષય બીજી કે, લીક નવી નવી માહિતી માથે સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે ૧- ૦
૭. કલિકાલ અને મહાભારત—શુન્દરાતી પત્રમા આવેલો લેખ સુધારા વધારા સહિત સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે. ૦-૬-૦
૮. જગતની મિષ્ટ મિષ્ટ માપા—શુન્દરાત શાળાપત્રમા પ્રસિદ્ધ થયેલો લેખ શુદ્ધ પુસ્તકરૂપે ૦-૬-૦
૯. ગાયનવાદન પાઠમાલા—(પુસ્તક ૨ જેલું) ૧૦-૦-૦
૧૦. સમાધિ—સંપ્રદાન કે સખીજ સમાધિતુ અનુભવસિદ્ધ નિરૂપણ કે જે દરેક સદમ શુદ્ધિવાનથી સમજી શકાય તેવું ૨-૦-૦
૧૧. નૈસર્ગિક ધર્મનું સ્વરૂપ—મેક્સમુધરના નેચરન રીનીશ્યન લેક્ચરી ૧-૦-૦
૧૨. હિંદની યનિજ સપત્તિ (શુન્દરાત પત્રમા મુદ્રિત)
૧૩. મનાદિકાલથી ચાલતી આવેલી પ્રાણિજસ્ટુષ્ટિ (સોમાદશી)
૧૪. અર્વાચીન સુધારણા અને અધોગતિ—(તૈયાર છે)
૧૫. સંગીતામૃત—સંગીતના સર્વોચ્ચ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ (થાય છે)
૧૬. વિજ્ઞાન મકરદ—પશ્ચિમી વિદ્યા (સાયન્સ) મા થયેલા શોધો અને આ વિશ્વમા પરમાત્માની અગમ્ય લીલા શી છે તેનું યથાર્થ દર્શન ખગોળ, ભૂસ્તર, રસાયન, પદાર્થવિજ્ઞાન, માનસ, ચેતન, ઇત્રિયવિજ્ઞાનાદિ વૈજ્ઞાનિકશાસ્ત્રો અને મેકમેરીકમ, દિપનો ધીજમ વગેરે ચેતન્યવાદી શાસ્ત્રીથી કમલોના સુગધિન પરિચયોનો સમઘ (થાય છે)
૧૭. નવસહિતા—બહોસમાજના અઘણી સ્વર્ગસ્થ નાણુ કેશવચંદ્રસેન દેવ નવસહિતાઈ શુન્દર આપાતર (સસ્તા સાહિત્ય ખાતાને માટે)
૧૮. વિશ્વચમત્કાર—વિશ્વમાં પ્રભુની અપરિમિત લીલા, કે જે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને આધારે સમજાવવામાં આવશે (થાય છે)
૧૯. લલિતગીત વિનોવિનો—શ્રી વર્ગને માટે ગવાતી જુની અને નવી તમામ પ્રકારની ગરબીઓનો મઝદૂર મંગીતરેખન મઠ. ૧-૦-૦

સંગીતશાસ્ત્રી મી० વર્વેનાં પુસ્તકો.

૧. યોગવિધાકર—યોગવિધાનો અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ, કે જેમાં પાતજલ, કંઠ, મન, રાજ, લય, યાન, કર્મ વગેરે યોગોનું વિવરણ કરેલું છે. કિંમત ૩-૦-૦
૨. નાદલહરી—આર્ય અને યુરોપીય ધ્વનિશાસ્ત્ર (એકાદશીક) નો ત્રયોત્તમક લેખ. ૧-૦-૦
૩. શ્રુતિસ્વર સિદ્ધાન્ત—સંગીતના સ્વર અને શ્રુતિઓ (પેટાસ્વરો) નો નૂતન નિર્ણય દ્વિતીય માહિત્ય પરિપક્વતા વાગેલો નિબંધ. ૧-૦-૦
૪. સુરતરંગિણી—૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે ધનાયત્વમાં નામે પ્રાપ્ત હિસ્તાદે એલો ગાયનશાસ્ત્રની શાસ્ત્રીય ગ્રંથ. ૧-૮-૦
૫. સંગીતની મહત્તા અને સ્ત્રોમેને સર્ગતિ શિક્ષણનો આવશ્યકતા વર્ણન નામના માસિકપત્રમાં આવેલો લેખ જુદા પુસ્તક રૂપે. ૦-૮-૦
૬. સૂર્યપુત્રોની ભૂમિનાં દર્શન અથવા નજરે જોયેલું જાપાન. ગુજરાતી પત્રમાં આવી ગયેલો વિષય ખીણ ૬, લીક નવી નવી માહિતી માથે સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે. ૧-૦-૦
૭. કલિકાલ અને મહાભારત—ગુજરાતી પત્રમાં આવેલો લેખ સુધારા વધારા સહિત સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે. ૦-૮-૦
૮. જગતની નિષ્ઠા મિષ્ઠા માપા—ગુજરાત સામાન્ય પ્રસિદ્ધ થયેલો લેખ જુદા પુસ્તક રૂપે. ૦-૮-૦
૯. ગાયનવાદન પાઠમાલા—(પુસ્તક ૨ જુલું) ૧૦-૦-૦
૧૦. સમાધિ—સંગ્રહાળ કે સખીજ સમાધિનું અનુભવસિદ્ધ નિરૂપણ કે જે દરેક સદ્ગત પુદ્ધિવાનથી સમજી શકાય તેવું છે. ૨-૦-૦
૧૧. નૈસર્ગિક ધર્મનું સ્વરૂપ—મેક્સમ્યુસરના નેચરલ રીલીજિયન લેક્ચરો. ૧-૦-૦
૧૨. હિંદની રાજિજ સપત્તિ ! (ગુજરાત પત્રમાં મુદ્રિત)
૧૩. અનાદિકાલથી ચાલતી આવેલી પ્રાણિજસ્ટિ ! (સોમાષ્ટી)
૧૪. અર્વાચીન સુધારણા અને અજોગતિ—(તૈયાર ૩)
૧૫. સંગીતામૃત—સંગીતના સર્વગાનો શાસ્ત્રીય ગ્રંથ (થાય છે)
૧૬. વિદ્વાન મકરંદ—પશ્ચિમની વિદ્યા (સાયન્સ) માં થયેલા શોધો અને આ વિશ્વમાં પરમાત્માની અગાધ લીલા થી છે તેનું મધ્યમ દર્શન ખગોળ, ભૂસ્તર, રેસાયન, પદાર્થવિજ્ઞાન, માનસ, ચેતન, ઈદ્રિયવિજ્ઞાનાદિ ભૌતિકશાસ્ત્રો અને મેમ્બેરીજમ, દિવનો ઈજમ વગેરે ચેતનવાદી શાસ્ત્રી કમલોના સુગમિન પરિચલોનો સંગ્રહ (થાય છે)
૧૭. સ્વચ્છાહિતા—બ્રહ્મસમાજના અધ્યક્ષી સ્વર્ગસ્થ નાથુ કેશવચંદ્રસેન દ્વારા નુવસદિતાર્થ ગુજર ભાષાતર (સરસા સાહિત્ય ખાતાને માટે)
૧૮. વિશ્વચમત્કાર—વિશ્વમાં પ્રજુની અપદિત લીલા, કે જે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને આધારે સમજાવવામાં આવશે (થાય છે)
૧૯. લલિતગીત ચિનોદિનો—શ્રી વર્ગને માટે ગવાતી જુની અને નવી તમામ પ્રકારની ગરબીઓનો અર્થ, મૂળીતોખન મંદ. ૧-૦-૦